ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 10/11
•
UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION
VOLUME 13/14

Kyiv 2006

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 10/11

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 13/14

Київ 2006

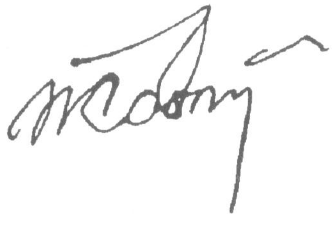
Чергове видання "Українського археографічного щорічника" (вип. 10/11) містить статті з джерелознавства, археографії, інших спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, а також публікації з історії, джерельні матеріали, у яких порушено широке коло актуальних проблем нашого минулого. Хронологічно том охоплює дослідження періоду XVI – середини XX ст. У новій, у порівнянні з попередніми випусками, рубриці "Пам'ятки історіографії" друкується невідома раніше стаття І. П. Крип'якевича з історії взаємин Богдана Хмельницького з Османською Портою. Видання завершується добіркою рецензій, оглядових статей, а також дослідницькими нотатками причинкового характеру у рубриці "Miscellanea".

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

ISBN 966-02-0552-X
ISBN 966-02-4141-0

До 80-літнього ювілею
доктора історичних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України
***ПАВЛА СТЕПАНОВИЧА СОХАНЯ**,*
директора Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ПАВЛОВІ СТЕПАНОВИЧУ СОХАНЮ – 80

2006 рік є двічі ювілейним для Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. 25 квітня цього року було відзначено 15-річчя від заснування самого Інституту, а 18 листопада виповнюється 80 років від дня народження його засновника – Павла Степановича Соханя.

З 1991 р. П. С. Сохань очолює Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Він є автором понад 400 праць у галузі всесвітньої історії, історії України кінця XIX – початку XX століття, археографії та джерелознавства. З 1981 р. професор, з 1985 р. – член-кореспондент НАН України, академік Міжнародної слов'янської академії наук (1997), заслужений діяч науки і техніки України (1997), почесний член Болгарського філологічного товариства (1986), президент Товариства "Україна – Болгарія" (1991), дійсний член НТШ у Львові (1995). Учасник бойових дій Другої світової війни, нагороджений орденом Вітчизняної війни та іншими нагородами.

За визначний внесок у розвиток вітчизняної болгаристики та активну громадсько-політичну діяльність П. С. Сохань нагороджений орденом "Знак Пошани" (1986), Премією Президії АН УРСР ім. Д. Мануїльського (1976), Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976), болгарським орденом Кирила і Мефодія I-го ступеня (1973) та п'ятьма болгарськими медалями, Державною премією УРСР у галузі науки і техніки (1980).

Павло Степанович народився у 1926 р. в с. Новоіванівка Білопільського району Сумської області. На його дитинство і молодість випали важкі випробування: втрата рідних у страшні роки голодомору, участь у Другій світовій війні, нелегка післявоєнна служба на Далекому Сході аж до грудня 1951 року та ін. Під час служби у війську П. С. Сохань здобув середню освіту та заочно закінчив три курси історичного факультету Владивостоцького педагогічного інституту, остаточно обравши шлях історика.

Уже в Україні, у Харківському педагогічному інституті, П. С. Сохань з відзнакою завершив навчання і розпочав викладацьку роботу, займаючись одночасно й науковими дослідженнями. Розвиток української історичної болгаристики нерозривно пов'язаний з науково-дослідницькою та організаторською діяльністю Павла Степановича. Йому належить понад 200 наукових праць з історії українсько-болгарських взаємин.

Становлення П. С. Соханя як ученого відбувалося у стінах Інституту історії АН УРСР, аспірантом якого він став у 1961 році. Під керівництвом відомого українського історика та археографа Ф. П. Шевченка він виконує наукове дослідження, присвячене життю та діяльності видатного болгарського діяча Георгія Димитрова й публікує про нього монографію[1]. Як відзначали провідні історики-болгаристи С. І. Сідельников та Г. І. Чернявський, ця книга – єдина біографічна монографія про видатного революціонера, яку написав радянський автор. Історичний портрет Георгія Димитрова змальовано яскраво, на широкому тлі історичних подій у Болгарії. У березні 1963 р. П. С. Сохань достроково завершив роботу над дисертацією і здобув ступінь кандидата історичних наук. Дослідник почав свою плідну працю у відділі історії зарубіжних соціалістичних країн, у якому на той час сформувався колектив фахівців під керівництвом доктора історичних наук І. М. Мельникової. Співробітники відділу підготували декілька монографій, присвячених процесам інтеграції соціалістичних країн; політичним, економічним та культурним зв'язкам Української РСР зі східноєвропейськими державами[2]. Характерною рисою досліджень П. С. Соханя є використання документів радянських та зарубіжних документальних збірок архівних установ, зокрема, щойно відкритих архівів міністерств і відомств, а також численних матеріалів болгарської та радянської преси.

У 1974 р. П. С. Сохань захищає докторську дисертацію, присвячену участі Української РСР у радянсько-болгарській економічній, науково-технічній та культурній співпраці. Протягом 60-х – 80-х років XX ст. вчений публікує низку монографій, серед яких найпомітнішими є "Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве (1945–1965 гг.)" (К., 1969. – 328 с.), "Очерки истории украинско-болгарских связей" (К., 1976. – 290 с.), "Георгій Димитров і Україна" (К., 1982. – 108 с.), "Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма" (К., 1984. – 288 с.) та ін. Книги П. С. Соханя друкувалися також у Болгарії ("Очерци по история на украинско-българските връзки" (София, 1979. – 266 с.), "Георги Димитров и Украина" (София, 1986. – 163 с.) та ін.), де отримали схвальну оцінку болгарських науковців[3]. Павло Степанович часто буває у наукових відрядженнях у Болгарії, підтримуючи плідні творчі зв'язки з відомими болгарськими вченими В. Хаджиніколовим, П. Панайотовим, Ц. Геновим, Н. Тодоровим, Т. Добріяновим, М. Ісусовим та іншими.

П. С. Сохань бере активну участь у міжнародних з'їздах істориків-славістів, конгресах з болгаристики, у роботі створеної у червні 1968 р. радянсько-болгарської комісії істориків (керує українським відділом цієї комісії), організовує щорічні спільні засідання, де обговорюються широке коло питань, вирішення

---

[1] *Сохань П.* Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. – К., 1962. – 216 с.

[2] Украина и зарубежные социалистические страны. – К., 1965; На магістралях дружби і братерства. – К., 1974.

[3] Бібліографію П. С. Соханя див.: Павло Степанович Сохань: (До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності). – К., 1996. – 76 с.

яких сприяє зміцненню співпраці між українськими та болгарськими істориками. Вагомим є і науково-організаційний внесок П. С. Соханя як заступника (з 1981 р. – голови) Українського комітету слов'янознавців та заступника голови Українського комітету Міжнародної асоціації з вивчення й поширення слов'янських культур при ЮНЕСКО у розвиток міжнародних зв'язків українських учених. Десятки років П. С. Сохань веде активну громадську та просвітницьку діяльність спочатку в рамках Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, а з 1991 р. як Президент Товариства "Україна – Болгарія".

У 1974 р. П. С. Соханя було призначено заступником директора Інституту історії України АН УРСР. Упродовж 17 років він займається науково-організаційною роботою: комплектуванням штату Інституту, визначенням напрямів досліджень, розвитком міжнародних зв'язків, виступає головним редактором або членом редколегії низки помітних видань Інституту, зокрема таких, як десятитомна "Історія Української РСР" і тритомна "Історія Києва".

П. С. Сохань є також талановитим педагогом, який ретельно готував кадри істориків-міжнародників, за що у 1981 р. був удостоєний професорського звання. П. С. Сохань був науковим керівником 35 кандидатських і консультантом 14 докторських дисертацій. Серед його аспірантів та докторантів були, зокрема, В. Й. Голуб, В. М. Даниленко, Е. Е. Костюк, С. В. Віднянський, М. В. Кирсенко, О. О. Кураєв, М. Г. Станчев, Н. О. Терентьєва, Т. В. Татолі, В. Ф. Репринцев, Г. Писарева, О. В. Шевченко та інші історики, які нині активно працюють в академічних установах та вищих навчальних закладах.

Нагальні проблеми наукового вивчення й публікації писемних пам'яток історії та культури українського народу, творчої спадщини видатних науковців і суспільно-політичних діячів покликали до життя рішення Президії АН УРСР від жовтня 1987 р. щодо відновлення діяльності Археографічної комісії.

Особливого значення археографічні та джерелознавчі дослідження набули з часу відродження Української держави. У квітні 1991 р., зважаючи на потребу часу, відповідно до Постанови Президії АН УРСР № 213 від 10 липня 1990 р., на базі відновленої Археографічної комісії АН УРСР було створено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

На Інститут було покладено завдання щодо систематичного і цілісного виявлення, опрацювання й видання документів та пам'яток писемної історико-культурної спадщини, координації археографічної діяльності інших наукових, освітніх, культурологічних установ в Україні, розробки теоретико-методологічних проблем сучасної археографії та джерелознавства[4]. Під час розробки концепції діяльності Інституту П. С. Сохань виступав за нагальне збирання, вивчення, наукове опрацювання й публікацію писемних пам'яток історії та культури українського народу, творчої спадщини видатних діячів минулого, які стосувалися історії нашого народу.

---

[4] *Сохань П.* Українська археографія та джерелознавство: здобутки, проблеми, перспективи // Пам'ять століть. – 2001. – № 2.

Павлові Степановичу вдалося згуртувати навколо Інституту висококваліфікованих і відданих справі дослідження й популяризації писемної історико-культурної спадщини українського народу дослідників з різних наукових і архівних та бібліотечних установ України. Великим організаційним внеском П. С. Соханя у розвиток сучасної української археографії та джерелознавства слід вважати створення регіональних осередків, які, крім Львівського відділення на чолі з Я. Р. Дашкевичем, діють у Харкові, Чернігові, Запоріжжі, Херсоні, Кам'янці-Подільському Їх очолюють відомі в Україні фахівці – В. В. Кравченко, О. Б. Коваленко, А. А. Бойко, Є. Г. Сінкевич та ін.[5]. Крім цих осередків, Інститут співпрацює з творчими групами у Полтаві, Сімферополі, Острозі, Луцьку, що діють на громадських засадах.

Найважливішим показником ефективності роботи очолюваної П. С. Соханем установи є видавнича діяльність. Співробітники Інституту безпосередньо або у співпраці, насамперед, з архівними установами та іншими інституціями підготували і видали понад 400 різнопланових видань у 25-ти серіях, що містять нову інформацію про писемні джерела та історіографічну спадщину. Ці видання хронологічно охоплюють періоди від княжої та козацької доби до сьогодення і формують міцний фундамент для дальших досліджень не лише в історичній науці, а й в інших галузях гуманітарних дисциплін. Сьогодні П. С. Сохань є душею проекту видання 50-томного зібрання творів Михайла Грушевського Якби не його наполегливість та енергія, то ми, напевно, не мали б такого успішного втілення в життя цієї великої наукової справи.

У своїй роботі Інститут спирається на досвід попередників, передусім на діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (Київська археографічна комісія), Історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті, Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Археографічної комісії ВУАН, що розгорнули плідну роботу з видання історико-культурної спадщини українського народу.

Відновлюючи й розвиваючи традиції та здобутки української археографії та джерелознавства як в Україні, так і в діаспорі, відроджена Археографічна комісія та новостворений Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України разом з іншими академічними й навчальними інституціями та спорідненими профільними установами розробили й почали реалізовувати обширний план створення фундаментальної джерельної бази для розвитку гуманітарних наук, розрахований на багато років.

Майже половину цих видань становлять публікації пам'яток історико-культурної спадщини, тематичні й корпусні публікації документів, пам'яток істо-

---

[5] Про діяльність деяких регіональних осередків див., зокрема:

Дашкевич Я. Львівська академічна археографія // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 55–67;

Запорізьке відділення, Інтернет-сторінка: http://www.zsu.zp.ua/arh/

Південний осередок у Херсоні: http://www.kspu.kheson.ua

Осередок у Криму: *Музиченко Я.* Два крила волі: [Інтерв'ю з П. С. Соханем і О. О. Мавріним] // Україна молода. – 2004. – № 6. – 15 січня.

ричної думки України та зарубіжної історіографії, а також профільні монографії і брошури. Решта – це науково-інформаційні видання: описи, покажчики й каталоги багатьох архівних та бібліотечних фондів, бібліографічні покажчики та різні збірники статей і матеріалів, а також методичні розробки в галузі археографії та джерелознавства. Звичайно, тут не йдеться про опубліковані науковцями Інституту сотні статей і повідомлень у різних збірниках та періодичних виданнях.

Крім профільного "Українського археографічного щорічника", що видається з 1992 р., Інститут з 1996 р. видає "Наукові записки молодих вчених та аспірантів" (вийшло 11 випусків). Сьогодні основна увага Інституту зосереджується на пошуковій та науково-методичній роботі з виявлення та підготовки до друку численних писемних пам'яток, насамперед з тих етапів нашої історії, які в попередні часи свідомо замовчувалися, спотворювалися або й зовсім були заборонені. У першу чергу йдеться про періоди, пов'язані з боротьбою за незалежність у козацьку добу, епоху національно-визвольного руху в XIX–XX ст. – періоду існування УНР і державницьких змагань в Україні у 40-і – 50-і роки XX ст.

У цьому плані важливе значення мають публікації серії "Пам'ятки історичної думки України", у якій було видано "Історію України-Руси" М. С. Грушевського в 10-ти томах та низку інших його праць. Інститут готує до видання всю творчу й епістолярну спадщину видатного вченого й громадсько-політичного діяча, яка налічуватиме не менше 50-ти томів, шість з яких уже вийшли, а два готуються до друку ще цього року.

Інститутом видані також найважливіші праці українських істориків В. Б. Антоновича, Д. І. Яворницького, М. І. Костомарова, М. Ф. Берлинського, М. П. Драгоманова, Н. Д. Полонської-Василенко, О. П. Оглоблина, Д. І. Дорошенка, Д. І. Багалія та інших. Значну увагу було приділено сучасним науковим дослідженням історії українського козацтва. Різним проблемам джерелознавства, історіографії та історії цієї епохи присвятили свої монографічні дослідження Ю. А. Мицик, В. А. Брехуненко, А. А. Бойко, С. А. Леп'явко, Я. О. Федорук та ін.

Фундаментальне значення для висвітлення історії цієї епохи має розпочате Інститутом у співпраці з Держкомархівом України видання корпусу документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Уже видано чотири томи і передбачається, що їх буде щонайменше сорок. Видання цього унікального комплексу джерел стало можливим завдяки фінансовій допомозі Міжнародної асоціації INTAS і особисто проф. Аркадія Жуковського

Виняткове значення має започатковане Інститутом серійне багатотомне видання "Документи українських гетьманів та полковників. Український дипломатарій XVI–XVIII ст.". Уже побачили світ томи, підготовлені до друку І. Л. Бутичем: "Універсали Богдана Хмельницького" (К., 1998. – 418 с.), "Універсали Івана Мазепи" (К.; Львів, 2002. – 758 с.; іл.), "Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича" (К.; Львів, 2004. – 1088 с.).

Для дослідження української історії козацької доби велике значення має низка опублікованих Інститутом козацьких реєстрів, літописів, хронік, мемуарів і щоденників, публікації епістолярію, різних довідково-інформаційних видань. Серед них слід відзначити такі унікальні пам'ятки історії й культури України,

як “Реєстр Війська Запорозького 1649 року” (К., 1995. – 592 с.), “Опис України” Ґійома Левассера де Боплана (К., 1990. – 256 с.), “Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.” (К., 1993. – 395 с.), “Хроніка з літописців стародавніх” Феодосія Софоновича (К., 1992. – 336 с.), перевидання дослідження Т. Мацьківа “Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах” (Полтава, 1995. – 312 с.), “Боплан і Україна” (Львів, 1998. – 320 с.), “Картографія та історія України” (К.; Львів; Нью-Йорк, 2000. – 348 с.), “Історичне картознавство України” (К.; Львів; Нью-Йорк, 2004. – 520 с.), а також “Спеціальна карта України Ґійома Левассера де Боплана 1650 року: Мірило [1 : 450000]” з латинсько-українським покажчиком місцевостей (К.; Львів, 2000. – 72 с.) та ін. Унікальним є видання етнографічного альбому французького медика Де ля Фліза у 2-х томах (К., 1996; 1999).

У серії праць з історії православної церкви варто відзначити перше в Україні перевидання унікальної церковної пам’ятки “Требника Петра Могили 1646 р.”, здійснене в 1996 р. Інститутом спільно з Патріаршою Фундацією Української Православної Церкви з нагоди 400-річчя від дня народження видатного церковного й культурного діяча, київського митрополита Петра Могили. Також уперше в Україні видано документи й матеріали “Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 1921 року” (К.; Львів, 1999. – 560 с.) та низку інших видань.

Цінні відомості з життя та діяльності, культури й побуту людності різних регіонів України другої половини XVIII – початку XIX ст., а також документальні джерела про адміністративний устрій цих земель, природу краю, етнічний склад населення, розмаїті історико-географічні, топографічні та статистичні характеристики дають видані вперше “Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.” (К., 1989. – 392 с.) та “Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.” (К., 1991. – 224 с.), три томи відомої праці Д. І. Яворницького “Історія запорізьких козаків” (К., 1990) та інші дослідження і джерела.

Документальні свідчення про національне відродження українського народу, формування національної самосвідомості й етапи розвитку національно-визвольного руху в Україні упродовж XIX – початку XX ст. подають такі фундаментальні видання, як тритомник документів “Кирило-Мефодіївське товариство” (К., 1990), “Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу” (К., 1994. – 286 с.), “Михайло Драгоманов: Документи і матеріали” (Львів, 2001. – 734 с.), а також серія видань з новітньої історії про боротьбу проти тоталітарного радянського режиму. У цій справі особливе значення має співпраця з українською діаспорою Європи та Америки. Адже багато українських діячів, рятуючись від переслідувань, змушені були виїжджати за кордон, де вони створили значний науковий та публіцистичний доробок. Про це, зокрема, свідчить видана Інститутом науково-бібліографічна праця Ілька Борщака “Україна в літературі Західної Європи” (К., 2000. – 368 с.) в перекладі з французької мови.

У перспективних планах Інституту проекти видань важливих джерел мемуаристики та епістолярної спадщини. Листи видатних діячів української науки, культури і політики – М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького, Є. Х. Чикаленка, О. Г. Лотоцького, В. К. Винни-

ченка, Д. І. Дорошенка, П. О. Христюка та багатьох інших – є першорядними документами до історії епохи. У серії "Мемуари і щоденники", а також окремими публікаціями було видано важливі за своєю інформативністю щоденники О. Ф. Кістяківського (у 2 т.), М. С. Грушевського, спогади П. П. Скоропадського та ін. На часі видання мемуарів й епістолярної спадщини інших діячів українського національного руху, без чого дослідження багатьох проблем історії України дуже проблематичне.

Підсумовуючи, відзначимо, що очолюваний членом-кореспондентом НАН України П. С. Соханем Інститут підготував і видав чималу кількість різнорідних джерел та історіографічних пам'яток, що сьогодні складають важливу базу для наукових досліджень у галузі гуманітарних наук. Разом з тим роки існування Інституту – це період становлення та професійного зростання його колективу. Поряд з ветеранами Інституту, висококласними професіоналами своєї справи, такими як І. Л. Бутич, І. Б. Гирич, В. М. Даниленко, Я. Р. Дашкевич, В. І. Наулко, О. В. Тодійчук, В. І. Ульяновський та іншими, які працюють в Інституті від самого початку його діяльності, з'явилися нові талановиті науковці, без яких сьогодні важко уявити життя цієї установи – Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, О. В. Павлюченко, В. А. Брехуненко та ін. За період існування Інституту, станом на вересень 2006 р., на його Спеціалізованій раді було захищено 36 докторських і 101 кандидатську дисертацію, 37 з яких – інститутськими працівниками.

З Інститутом пов'язана наукова діяльність багатьох знаних сьогодні в Україні істориків. Упродовж багатьох років найактивнішим помічником П. С. Соханя, ентузіастом-організатором Комісії, а пізніше й Інституту, ініціатором багатьох проектів та видань був Г. В. Боряк. В Інституті розвивали та реалізовували свої наукові ідеї Н. М. Яковенко, О. П. Толочко, О. М. Дзюба, О. С. Рубльов, Ф. М. Шабульдо, В. С. Шандра, В. М. Даниленко, І. В. Верба, К. І. Клімова та ін., які сьогодні продовжують працю в інших наукових інституціях.

Від самого початку своєї діяльності Інститут встановлював і розширював творчі зв'язки з багатьма європейськими та американськими професійно спорідненими установами, організаціями й окремими провідними вченими. Зокрема, з Фондом Катедр українознавства при Гарвардському університеті (США), Брандонським університетом (Манітоба, Канада) та іншими. Було підписано угоди про співпрацю зі Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В'ячеслава Липинського (Філадельфія, США), з Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському Інституті Українських Студій (Альберта, Канада), Українським історичним товариством (Огайо, США), Науковим товариством ім. Шевченка в Європі (Париж, Франція), видавництвом "Літопис УПА" (Торонто, Канада), видавництвом М. П. Коця (Нью-Йорк, США) та іншими.

Констатуючи ці досягнення, сьогодні можна впевнено говорити, що Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України під керівництвом шановного Ювіляра перейняв кращі традиції української історичної науки від своїх попередників і заклав міцні підмурівки для теперішніх і майбутніх наукових досліджень.

Дмитро Бурім, Олександр Маврін

1

АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Володимир КРАВЧЕНКО (*Київ*)

КНИГА ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ № 561: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ЗБЕРІГАННЯ Й ПУБЛІКАЦІЇ СПИСКІВ

Ревізії належать до групи документальних джерел, які за подібністю зовнішніх ознак, походженням, змістом і формою можуть бути віднесені одночасно до кількох видів: до описово-статистичних, реєстраційно-облікових, інформаційно-звітних, економіко-статистичних, економіко-географічних та інших[1]. І. П. Крип'якевич відносив ревізії ще й до групи адміністративно-правових джерел[2]. Крім ревізій, до цих груп належать люстрації, інвентарні описи, податкові реєстри, реєстри доходів із королівщин. Оскільки ці джерела відображають однотипні, одноструктурні явища, що часто повторювалися, їх можна віднести також і до категорії масових[3].

Книга ревізій 1545 р. є комплексом із шести звітних протоколів різного обсягу, складених ревізором на основі королівських листів, привілеїв, різноманітних реєстрів, свідчень, скарг, заяв, описів, переліків, власноручно записаних і зібраних ним у ході ревізійної перевірки шести "українних" замків та викладених у хронологічній послідовності згідно з проходженням ревізійної акції. Термін "книга" щодо цього рукопису вживається умовно, хоча сам рукопис сформований з певної кількості зошитів, зшитих і переплетених у вигляді книги. Її зовнішнє оформлення є результатом книжкового діловодства, що практикувалось у канцелярії для забезпечення аркушної послідовності, запобігання випадковій розкомплектації або свідомому фальшуванню багатоаркушних документів, а також для кращої фізичної збереженості.

У працях відомих істориків ранньомодерної доби, які досліджували соціально-економічний розвиток українських земель у XVI ст., матеріали книги Литовської метрики (ЛМ) № 561 трактуються по-різному: А. Яблоновський вважав їх ревізією[4], К. Пуласький – люстрацією[5], М. К. Любавський – ревізією

---

[1] *Каштанов С. М.* Русская дипломатика. – М., 1988. – С. 17; *Макарчук С.* Джерела до історії України. – Львів, 1999. – С. 10.

[2] *Крип'якевич І. П.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму: Огляд публікацій. – К., 1962. – С. 25, 30, 32.

[3] *Макарчук С.* Джерела до історії України. – С. 11.

[4] Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. VI: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. Aleksander Jabłonowski.

[5] *Pułaski K.* Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków, 1887. – S. 160–167.

або протоколами ревізії[6], М. В. Довнар-Запольський називає це джерело як ревізією, так і люстрацією[7], М. Ф. Володимирський-Буданов – люстрацією[8], П. Г. Клепатський – також люстрацією[9], М. С. Грушевський – ревізією[10], рідше люстрацією[11] і переписами[12]. Одне з багатьох значень слова "люстрація", що походить від латинського "lustro" (докладно оглядати, вивчати), майже тотожне термінові "ревізія" (revisio – повторне бачення, повторне дослідження, вивчення, розслідування, перевірка, ревізія, обстеження, огляд)[13]. В енциклопедії С. Ґльоґера слово "люстрація" трактується як перевірка королівських маєтностей і староств, що здійснювалася присяглими особами, скерованими для огляду й докладного описання їхнього стану, доходів та повинностей підданих[14]. У матеріалах "Книг законів" (Volumina legum) термін "люстрація" вперше було вжито 1545 р. у значенні оцінки стану військової справи[15]. Ймовірно, до певного часу за своїм змістом він не відрізнявся від терміна "ревізія". Вже у сенсі урядового опису державних маєтностей термін "люстрація" вперше вжито в конституції Пйотрковського сейму 1562–1563 рр. Іноді в джерелах зазначається, що "люстрація" за своїм значенням відповідає словосполученню "опис прибутків" (lustratia albo spisanie prowentów)[16]. Деякі дослідники таких джерел вживають слово "люстрація" як синонім словосполучення "реєстрація прибутків з королівщин"[17]. Люстрація як акція включала, по-перше, обстеження (ревізію) господарсько-фінансового стану державних маєтностей (міст, містечок, сіл), адміністративно-територіально об'єднаних у староства; по-друге, детальну реєстрацію прибутків з тих маєтностей і,

---

[6] *Любавский М.* Литовско-русский сейм. – М., 1900. – С. 514.

[7] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – С. 261, 377, 379, 412, 620; *його ж.* Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1905. – № 3. – С. 147, 148; *його ж.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. – С. 168, 169.

[8] Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II. – С. 17, 18, 21, 22, 29.

[9] *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. I. – С. 233, 236, 242, 244, 246, 254, 256, 258–260.

[10] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. V. – С. 62, 295; К.; Львів, 1907. – Т. VI. – С. 76, 131, 148; К.; Львів, 1909. – Т. VII. – С. 47.

[11] Там само. – Т. V. – С. 122; *Грушевський М.* Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Післям., прим. та покажч. М. Крикуна. – Львів, 1996. – С. 70.

[12] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VI. – С. 606.

[13] *Jougan Alojsy, ks.* Słownik kościelny łacińsko-polski. – Warszawa, 1992. – S. 397, 590.

[14] *Gloger Zygmunt.* Encyklopedja staro-polska. – Warszawa, 1902. – T. III. – S. 152.

[15] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. I. – S. 286–287.

[16] Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Metryka Koronna (далі – MK). – Dz. XVIII. – Sygn. 11. – Fol. 119; Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Упор. Р. Майборода. – К., 1999. – С. 6.

[17] Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego. 1564–1565 / Wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz. – Warszawa; Łódź, 1992. – S. XIII; Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. – С. 6.

по-третє, обрахування на підставі даних про прибутки і витрати розміру державного податку – кварти, або четвертого гроша[18]. У ході ревізійної акції 1545 р. мав бути перевірений загальний стан замкових споруд, озброєння замків, запасів продовольства. Тоді ж ревізори мали провести реєстрацію повинностей, пов'язаних із ремонтом державних замків, забезпеченням їх охороною, поставками продовольства, а також були зобов'язані перевірити у князів, панів і зем'ян привілеї на маєтки й мита. Такі дії великокнязівських посланців можуть бути охарактеризовані терміном "ревізія". До того ж, у кінці тексту ревізії Кременецького замку господарський дяк називає цю акцію "ревізією" (арк. 97зв.).

Висвітленням різноаспектних інформативних можливостей ревізій українських замків 1545 р. займалися А. Яблоновський[19], М. С. Грушевський[20], М. П. Ковальський (характеристика публікацій ревізій 1545 р., підготовлених Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів та А. Яблоновським, ревізії як джерело до соціально-економічної історії України першої половини XVI ст.)[21], С. В. Абросимова (ревізії 1545 р. як джерело до історії міст України)[22], Г. В. Боряк (історико-географічні характеристики ревізій)[23].

Передумови ревізії та її підготовчий етап. В історичній літературі давно існує припущення, що рішення про проведення ревізії замків було прийнято з ініціативи короля польського і великого князя литовського Сиґізмунда I і його наступника Сиґізмунда Авґуста та за згодою Панів Рад на вальному литовському сеймі, що проходив у Бересті з середини червня до середини жовтня 1544 р. Але про підготовку ревізії замків у сеймовій ухвалі взагалі не йдеться.

---

[18] Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. – С. 6–7, 11.

[19] Źródła dziejowe. – T. VI.

[20] *Грушевский М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века. – К., 1890.

[21] *Ковальский Н. П.* Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 2. – С. 61–63; *його ж.* Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 3. – С. 22–24; *його ж.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 27–29; *його ж.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С. 20.

[22] *Абросимова С. В.* Документы Литовской Метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. // Литовская Метрика. Исследования 1988 г. – Вильнюс, 1992. – С. 85–95; *її ж.* Книги переписей Литовской Метрики середины XVI века как источник по истории городов Украины // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвуз. сб. научных трудов. – Днепропетровск, 1985. – С. 123–128.

[23] *Боряк Г. В.* Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI в.: Анализ документальных источников. Дисс. ... к. ист. н. / Ін-т історії України АН УРСР. – К., 1987 (машинопис); *його ж.* Проблеми видання Литовської і Волинської метрик // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988. – С. 115–116; *його ж.* Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. (В аспекті історико-географічної джерельної цінності) // Географічний фактор в історичному процесі. – К., 1990. – С. 145–154.

Як свідчать документальні матеріали цього сейму – "Артикули прозб і отказов його королівської милості", – на ньому обговорювалась пропозиція великого князя про організацію спільної з Королівством Польським оборони проти вторгнення турецьких військ і було ухвалено низку рішень загальнодержавного значення, пов'язаних з обороною ВКЛ[24]. Така увага на сеймі до питань "около оборони земської" з боку Сигізмунда I, Панів Рад і всіх станів пояснюється, передусім, вторгненням військ Туреччини в Угорщину та загрозою можливої агресії проти Польщі[25]. Крім цього, після укладення семилітнього перемир'я з Московською державою в середині 1542 р. значно ускладнилися взаємини Литви з Кримом, оскільки ще восени того самого року кримський хан пропонував Литві спільно з ним виступити проти Московської держави, але після підписання литовцями перемир'я з останньою, хан у відповідь відновив напади своїх орд на прикордонні волості Литви[26]. Тому після вирішення на Берестейському сеймі питання про успадкування Сиґізмундом Авґустом влади у Великому князівстві Литовському та підписання 6 грудня 1544 р. Сиґізмундом I акта про передачу держави в управління синові[27], останній, повернувшись до Вільна, негайно взявся за зміцнення її обороноздатності. Піклування про ремонт прикордонних замків, забезпечення їх боєприпасами і продовольством входило до компетенції Панів Рад[28].

Як ідеться в тексті ревізії Володимирського замку, "на початку щасливого панування" (арк. 2), тобто під час проведення сейму Панів Рад у Вільні, що розпочався в день свята Трьох Королів (6 січня) 1545 р.[29], Сиґізмунд Авґуст із

---

[24] *Działyński A. T.* Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. – Poznań, 1841. – S. 397–412; Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. II. – С. 29; *Грушевский М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века. – С. 6–7; *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С. 102–103, 129–130; *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – С. 170; *його ж.* Крестьянская реформа западно-русского крестьянства в XVI веке. – С. 147; *Леонтович Ф. И.* Рада великих князей литовских // ЖМНП. – 1907. – № 10. – С. 310; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – Томск, 1912. – Часть II: Рада Великого княжества Литовского. – Вып. 2 (1492–1569). – Прил. II. – С. 473; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 526. – Арк. 33–36зв.; Спр. 527. – Арк. 36зв.–39зв. Опубл.: Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Юрьев, 1914. – Т. XXX. – С. 103–112, 304–310.

[25] *Любавский М.* Литовско-русский сейм. – С. 288, 289, 513; *його ж.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 224–226.

[26] *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-русском государстве. – М., 1958. – С. 16–25.

[27] *Любавский М.* Литовско-русский сейм. – С. 300; *Łowmiański Henryk.* Polityka Jagiellonów. – Poznań, 1999. – S. 398–399.

[28] *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 84; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 119.

[29] Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда Августа (1545–

Панами Радами, крім інших питань, обговорював і узгоджував свій намір щодо приведення в нормальний стан усіх прикордонних замків Великого князівства, а конкретніше, волинських і подільських, які на той час уже значно занепали й потребували особливої уваги[30]. В обговоренні цієї проблеми та затвердженні плану й завдань ревізії разом із великим князем, "приїхавши з вального сейму Берестейського", повинні були брати участь "Панове Рада обоєго стану" – духовні й світські в найповнішому складі: біскупи віленський, луцький, жмудський і київський; світську частину великокнязівської ради складали воєвода віленський (він же канцлер ВКЛ), каштелян віленський, воєвода троцький, каштелян троцький, староста жмудський, воєводи інших земель, маршалки земський і дворний та підскарбій земський, а також писарі й секретарі[31]. Обговорення таких питань господарем та його радою завжди узгоджувалося з фінансовою ситуацією в державі та можливостями державного казначейства – Скарбу господарського. Обліком доходів і видатків, а також звітуванням перед великим князем і Панами Радами займався державний казначей – підскарбій. Від нього значною мірою залежала безпека краю й уся справа оборони, він же видавав кошти на різноманітні військові потреби[32]. Веденням касових відомостей Скарбу займався особливий скарбовий писар (дяк).

Далі, після прийняття рішення щодо проведення ревізії замків та призначення ревізором (імовірно, за поданням підскарбія) дяка, господарського дворянина Льва Потійовича Тишкевича[33], канцлер литовський мав оголосити

1572 гг.) / Изд. кн. М. Оболенским и проф. И. Даниловичем. – М., 1843. – Т. 1. – С. 1–2; *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 107; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 474.

[30] Про попередню перевірку стану обороноздатності та забезпечення озброєнням Володимирського та Луцького замків свідчать два листи з фонду "Архів Санґушків", написані в Кракові 31 січня 1540 р.: перший – королеви Бони до володимирського старости Федора Андрійовича Санґушковича, другий – короля Сиґізмунда I до луцького старости Федора Михайловича Чорторийського. У них ідеться про направлення дворянина королеви Бони Яна Вікторина в Луцьк і Володимир із завданням: "осмотрети яко веж старых и новых, и всякого будованя замкового, и парканов мѣстских, и к тому вѣлели єму в тых замкох нших осмотрети и пописати дѣла великии и малыи, и гаковницы, ручницы, порохи, салетры, свинец, олово, серки, всякии рѣчи бронныи от мала и до велика, которыи-колвек в тых замкох нших будут..." (Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Teki Rzymskie. – IV. – № 2, 3).

[31] *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 80; *Леонтович Ф. И.* Рада великих князей литовских // ЖМНП. – 1907. – № 9. – С. 136–148; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 2–5, 14–15, 27, 105.

[32] *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С. 178–179; *Сагановіч Г. М.* Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. – Мінск, 1994. – С. 34.

[33] Лев Потійович (Потій) Тишкевич походив з Підляського воєводства, де володів селом Рожанкою, розташованим на лівому березі р. Буг, нижче містечка Володави. Був родоначальником роду Потіїв і батьком Адама-Іпатія Потія, берестейського каштеляна,

рішення господаря та Панів Рад, і, як керівник державної канцелярії, повинен був дати розпорядження присутньому на засіданні господарському писареві підготувати "науку" (ревізорську інструкцію) та "листи господарські", які б підтверджували повноваження ревізора. Господарським писарем на той час був Валеріан Протасович Сушковський, в тексті: "Валеріан, писар" (арк. 5зв.), який з 1545 р. систематично випускав документи від імені великого князя[34]. Раніше, коли в 1536–1543 рр. він був писарем королеви Бони, у той же час (1537–1546 рр.) у неї служив дворянин Лев Потійович Тишкевич[35]. Тому не виключено, що в господарській канцелярії він допомагав Сушковському оформлювати різноманітні документи, в тому числі й чистові варіанти документів для ревізії, в якій йому належало брати безпосередню участь. Далі, вже на місцях проведення ревізії замків, паралельно з виконанням суто ревізорських функцій, дяк повинен був виконувати свої головні професійні обов'язки: письмово фіксувати всю інформацію, яка мала бути отримана шляхом особистого обстеження замків та опитування місцевих урядників і свідків. Як представник Скарбу, він був зобов'язаний ознайомитися з фінансово-звітною документацією, пред'явленою місцевими урядниками.

Як відомо, головною причиною занепаду замків було часткове або повне припинення виконання князями, панами й шляхтою земських повинностей з ремонту та нагляду над оборонними спорудами й мостами, що вони були зобов'язані робити, отримавши королівські привілеї на села, які раніше були замковими, при умові, що вони самі налагодять виконання таких повинностей. Наступна причина занепаду замків крилася в передачі в держання замків та всієї належної до них маєтності (у комплексі вона складала господарську власність – староство) господарським намісникам – "старостам замків" – за виконання адміністративних, судових, поліційних та військово-організаційних функцій у повітах. Певну суму від прибутків із цих маєтностей старости сплачували до державного Скарбу, а кошти, що отримувалися зверх тієї суми, йшли

володимирського і берестейського біскупа та київського уніатського митрополита. Закінчив свою кар'єру на посаді підскарбія надвірного і писаря (секретаря) у статусі найвищого, тобто намісника канцлера при великому князі. Помер 1 квітня 1550 р. (Encyklopedyja Powszechna. – Warszawa, 1865. – T. XX. – S. 873; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 421; *Pociecha W.* Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia. – Poznań, 1958. – T. III. – S. 195; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. – Kórnik, 1994. – S. 128, 230; *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 95; *Hawryluk Jerzy.* Podlasze. Śladami ruskiej przeszłości. – Bielsk Podlaski, 2000. – S. 101); METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2004. – Т. ІІІ. – С. 151, 152, 172.

[34] *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 421; *Груша А.* Службовы склад і структура канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2001. – Том І. – С. 27.

[35] Исследования по истории Литовской метрики. – М., 1989. – С. 372.

до їхніх власних кишень. Отож старости часто занедбували свої обов'язки з утримання замків і натомість зосереджувалися на пошуках можливостей отримання все більших доходів для власного збагачення. Тому ревізор одночасно мав перевірити джерела й систему грошових надходжень зі староств до Скарбу, а також використання на місцях коштів, наданих Скарбом на будівництво й ремонт замкових веж, городень та на озброєння замків і оплату праці замкових пушкарів.

Привілеї на маєтності, надані великими князями литовськими князям, панам і шляхті, знаходилися в руках останніх і ніхто, крім них, не знав і не пам'ятав, на яких умовах вони їх отримали[36]. У зв'язку з такими обставинами господар і чиновники Скарбу намагались отримати відомості про умови роздач, сподіваючись відновити контроль над утраченими раніше маєтностями. Тому в ході цієї ревізії великокнязівський ревізор мав з'ясувати, яка кількість маєтностей була передана в ленне володіння, а яка на той час залишилася при замках у складі староств. Зібрані й зафіксовані дані такого змісту мали допомогти Скарбові припинити в подальшому привласнення державних маєтностей магнатами й шляхтою[37]. Отож всі, хто тримав такі маєтності, мали прибути на сеймики зі своїми привілеями та покласти їх перед ревізором для ознайомлення.

На той час у багатьох населених пунктах, розташованих на головних торговельних шляхах, з'явилося немало нових приватних митниць, що створило додаткові перешкоди торговельно-економічному розвиткові міст та містечок і призвело до зменшення сум митних зборів державних комор і прикоморків та фінансових надходжень до господарського Скарбу. Тому на сеймиках мали бути покладені й привілеї на мита, які б підтверджували законність існування певної кількості митниць та допомогли виокремити із загального їх числа ті, які було влаштовано самовільно й незаконно.

Хід ревізійної акції. У листі Сигізмунда Авґуста від 12 квітня 1545 р. до єпископа, великокнязівських урядників, князів, панів, зем'ян і міщан Волинської землі коротко викладено події першого етапу акції за участю самого лише Л. Потійовича Тишкевича. У ньому великий князь зазначає, що Тишкевич повідомляв його письмово про вчинений волинськими зем'янами в Луцьку й Володимирі спротив ревізорським діям, як йому було пояснено, через те, що на той час на Волині були відсутні "князі старости замків тамошніх" та "старші" князі й пани, – усі вони все ще перебували разом із господарем на сеймі Панів Рад у Вільні: "...были тутъ при на*с*, г҃*с*дри, у Ви*л*ни" (арк. 4зв.). Крім цього, зі слів великого князя видно, що Тишкевич також вивчав ситуацію стосовно приватних митниць у різних населених пунктах цього регіону і прийшов до висновку, що деякі зем'яни, не маючи на те права, запровадили нові митниці у своїх маєтках і, збираючи там мито, завдавали значної шкоди королівським

---

36 *Любавский М*. Литовско-русский сейм. – С. 515.

37 Źródła dziejowe. – T. VI. – S. VII–VIII; *Kolankowski Ludwik*. Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548. – Lwów, 1913. – S. 240–241.

містам та державним митним коморам. Про це ревізор письмово доповідав великому князеві. Усі ці події належать до першого етапу ревізії, який охоплював період від середини січня до кінця засідань господарського суду (“років судових”).

Початком другого етапу ревізії можна вважати час завершення засідань “років судових”, коли великий князь разом із Панами Радами міг приступити до обговорення обставин невдалої спроби проведення ревізії волинських замків Тишкевичем. Як ідеться в тому самому листі, взявши до уваги спротив, учинений зем’янами ревізорові на Волині, Сиґізмунд Авґуст на цей раз вирішив надіслати в той регіон двох осіб: як комісара – луцького й берестейського біскупа, радника великого князя з політичних та економічних справ Юрія Фальчевського[38] та, повторно, дяка Тишкевича. Комісар, як правило, надсилався великим князем у справах, що вимагали проведення слідства на місцях, опитування свідків та винесення рішення.

Як видно з тексту господарського листа, Сиґізмунд Авґуст, намагаючись покарати противників проведення ревізії і пам’ятаючи про невиконання ними ж на початку 40-х років наказу Сиґізмунда I з’явитись на сейм до Вільна для “ревізії листів”, а також про невиконаний наказ пред’явити ці документи на Берестейському сеймі 1544 р., – був змушений перейти до рішучих дій. Тому цього разу великий князь вимагав від ревізорів розглянути ситуацію щодо правомірності збору мит у шляхетських маєтках і, що було найнеприємнішим для місцевих власників, наказував їм усім по приїзді ревізорів зібратися у Володимирі й Луцьку та взяти з собою для перевірки привілеї на маєтки-вислуги й мита. Крім цього, згідно з постановою Берестейського сейму про оборону держави, ревізори мали отримати від князів, панів і шляхти переліки їхніх підданих.

---

[38] Рід Фальчевських походив із Каліського воєводства (Польща), а родове прізвище було прийняте від назви села Фальчева (Фаліщева). На біскупство Юрій Фальчевський був призначений 1535 р. за рекомендацією королеви Бони після переведення біскупа Яна з віленської катедри на познанську, а князя Павла Гольшанського – з луцької на віленську. Фальчевський був першим поляком, який увійшов до литовської Таємної Ради, був фінансовим та економічним радником королеви Бони, співпрацював із нею у справі повернення (“ревіндикації”) королівських маєтностей з рук шляхти в розпорядження Скарбу, управляв за її дорученням волинським митом і активно сприяв поширенню католицизму на Волині. Помер у містечку Торчині в лютому 1549 р. Мав трьох братів: Станіслава (згадується в ревізії Кременецького замку), Петра й Францишка. Станіслав служив при дворі королеви Бони, ставши з часом кременецьким старостою; 1545 р. був переведений королевою на Кобринське староство, тоді ж написав польською мовою популярну хроніку з історії Польщі X–XIII ст. Другий брат, Петро, був одним з авторів “Устави на волоки” Сиґізмунда Авґуста. Будучи дворянином королеви Бони, вивчився під її керівництвом на першорядного економіста й став одним з найвидатніших спеціалістів-аграріїв того часу. Третій, наймолодший, брат допомагав Юрію в управлінні маєтностями луцького біскупства, а після його смерті перейшов на службу до королеви Бони і 1554 р. отримав в управління Ковельське староство (Źródła dziejowe. – T. VI. – S. IX–X; Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1938. – T. IV. – S. 1–4; *Pociecha W.* Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia. – S. 193–194).

4 червня 1545 р. з "листами господарськими" біскуп Юрій Фальчевський і господарський дяк Тишкевич прибули до Володимира. Тільки на третій день після їхнього приїзду в замку зібралися представники заможних верств Володимирського повіту, та й то не всі, а лише частина тих, хто мав прибути – близько п'ятдесяти осіб, інші з різних причин до Володимира не з'явилися (арк. 3–3зв.). Перелік імен "старших" (єпископа, князів, панів і зем'ян) був складений Тишкевичем (арк. 3–3зв.). Змирившись із такими обставинами і не маючи можливості й далі чекати приїзду інших, у відповідності з установленою для господарських посланців процедурою, Фальчевський і Тишкевич пред'явили присутнім учасникам зібрання королівські листи й зачитали їх (арк. 3зв.–5зв.). Вислухавши королівські накази, деякі з волинян взяли у ревізорів копії тих листів, а після цього, порадившись між собою, дали усну вірнопідданчу відповідь і запропонували їм перенести зібрання до Луцька, де зберігався головний земський привілей, пообіцявши зібратися там у повному складі й показати всі привілеї на маєтки-вислуги й мита (арк. 5зв.–6зв.). Погодившись на цю пропозицію, ревізори зосередили свою увагу на Володимирському замку[39].

Ревізори склали перелік замкових веж (всього 5: Воротна, князя Коширського, Міська, Земська, Королівська), городень (всього їх було 69), королівського будинку і замкового мосту з докладним описом їхнього фізичного стану та переліком імен князів, панів і шляхтичів, зобов'язаних доглядати й ремонтувати ці споруди (арк. 6зв.–12зв.). Було оглянуто замкове озброєння й боєприпаси, складено його "реєстри", з'ясовано порядок несення сторожової служби та забезпечення замку продовольством (арк. 13зв.–14зв.). Єдиною волостю, що залишилася при замку, була Смідинська (арк. 15). Всі інші замкові двори, села й волості були роздані. Оглянувши міські укріплення й озброєння (арк. 15зв.–17), ревізори виклали свої рекомендації про вигоди спорудження греблі на р. Рилавиці і відбули до Луцька (арк. 17–17зв.).

15 червня в королівському палаці Луцького замку на ревізорів уже чекали "старші" обох повітів: єпископи володимирський і луцький, старости Володимирського й Луцького замків, князі Чорторийські та деякі інші князі, пани й зем'яни, перед якими були зачитані королівські листи (арк. 18–18зв.). На третій день з Володимирського повіту прибуло ще 27 осіб, з Луцького – 135. Князі Острозькі, Заславський, Вишневецький, Корецький, Курцевич та інші "повітники" з різних причин на сеймик не з'явилися (арк. 19–23).

---

[39] З розповідей князів, панів і зем'ян ревізори довідалися, що за часів королювання Казимира Володимирський замок згорів, а з часом король, особисто прибувши до міста, наказав відбудувати замок силами й коштами Слонімської, Волковиської, Більської, Берестейської та інших волостей. Як стало відомо зі слів опитуваних, з часів тієї відбудови минуло більше ста років. Ітінерарій короля Казимира Ягелона дозволяє точно встановити термін його перебування у Володимирі – з 31 жовтня по 4 листопада 1487 р. (*Сулковска-Курасева И*. Итинерарий Казимира Ягеллона // Исследования по истории Литовской Метрики. – М., 1989. – С. 325), тобто ці події відбулися не більше, ніж за 58 років до ревізії 1545 р. Тоді ж Володимирське староство було даровано королем Олександрові Сангушковичеві.

Коли було покінчено зі складанням поіменних переліків присутніх та відсутніх на сеймику, біскуп запропонував усім висловитися з приводу викладеного в королівських листах (арк. 23зв.). Через уповноважених присутні вручили біскупові листа, в якому одностайно відмовилися пред'явити привілеї ревізорам, пояснивши свої дії відсутністю на сеймі князів і панів Кременецького повіту та членів господарської Ради, які мають маєтки на Волині. Вони пообіцяли пред'явити свої привілеї на черговому вальному сеймі, але тільки при умові, що те ж саме зроблять представники Київської, Полоцької, Вітебської, Жомоїтської земель та підляських повітів. Крім цього, висловили зауваження з приводу розпорядження короля скласти переліки їхніх підданих і нагадали про даровані їм "вольності" від надання стацій та підвод послам і гінцям та на право тримати корчми. Також висловили незадоволення високими митами, які беруть із них та їхніх підданих у господарських й приватних містах (арк. 23зв.–25).

Біскуп, "хитрість справи їх узнавши", наступного ж дня дав гнівну відповідь, де звинуватив волинян у зневажанні справи й розпоряджень великого князя та в ігноруванні земської ухвали, прийнятої на вальному сеймі в Бересті (арк. 25зв.–26зв.). Після цього старости та головні князі одразу ж відсторонилися від заяви всіх інших князів, панів і зем'ян і наступного дня запропонували прийняти іншого листа (арк. 27–29зв.). З його змісту ревізори зрозуміли, що оглянути привілеї їм все одно не вдасться, а тому були змушені перейти до виконання наступного завдання ревізії. Тож вони вислухали й записали скаргу війта та володимирських міщан на князів Чорторийських (арк. 30зв.–31), описали три вежі "вишнього" замку (Воротну, Владичу, "Вежу за доми королівськими"), його бланкування, два дерев'яні будинки, замковий міст, узвід (арк. 31зв.–34). В "окольному" замку оглянули міст, узвід до воріт, описали Воротну вежу та укріплення його лівої сторони: три вежі (Перемильську, Пінську та "Остаточну") і 24 дерев'яні городні (арк. 35–37зв.). З правого боку від Воротної вежі до початку мурованої частини укріплень було 8 дерев'яних городень (арк. 38–39). Окремо, на мурованій частині правої сторони "окольного" замку, вони описали 37 городень та 4 вежі (князів Чорторийських, Свинюську, князів Четвертенських і Архімандричу) (арк. 39–42зв.). Тож в "окольному" замку було 69 городень та 8 веж (арк. 42зв.). Далі ревізори оглянули замкові перекопи й вали і висловили свої критичні зауваження про їхній стан, підрахували й описали все замкове озброєння (гаківниці, киї, гармати та боєприпаси до них) (44зв.–45зв.), відзначили повну відсутність продовольчих запасів у замку (45зв.–46); докладно описали Великий земський міст, в якому нарахували 165 городень, поіменно вказавши осіб (загальною кількістю 327), зобов'язаних утримувати й ремонтувати кожну з них (46зв.–54).

Далі ревізори вислухали скарги луцьких та володимирських міщан про збір у них "нових незвичайних" мит у приватних містечках і на торгах та про невиконання міських повинностей власницькими підданими, які мешкали в Луцьку й Володимирі (надання підвод, сторожовщина, ремонт мостів і замкових укріплень та ін.), а також про заборону міщанам брати дрова й деревину

в пущах і дібровах, косити траву та випасати худобу (арк. 55зв.). Для доказів своєї правоти в питанні щодо мита міщани показали судовий лист короля Казимира, де вказувалось, в яких населених пунктах дозволялося брати мито, а в яких ні (арк. 55зв.–56зв.). Також вони поклали перед ревізорами лист короля Олександра про дозвіл брати деревину в пущах і дібровах, які належали князям і панам (арк. 55зв.). На додаток до листа Казимира міщани пред'явили ще й "реєстр" не вказаних у попередньому листі населених пунктів з митницями, що з'явилися тільки в період правління Олександра та Сигізмунда I (арк. 56зв.–58зв.). Згідно зі своїми повноваженнями ревізори склали ще й свій перелік населених пунктів, де дозволялось або заборонялось брати мито (арк. 60зв.–61зв.), а в усіх інших ревізори, під загрозою втрати маєтку, заборонили брати мито до того часу, поки не будуть пред'явлені привілеї і не буде прийнято королем відповідне рішення. Потім ревізори розглянули скаргу представників єврейської громади Луцька на князя Матвія Четвертенського про пошкодження їхнього кладовища та влаштування ставка на річці Яровиці (арк. 65зв.–66). Також вислухали низку скарг війта й міщан про торговельну діяльність підданих князя в Луцьку й запровадження ним на передмісті Яровиці торгів у неділю і в четвер, які шкодили торгівлі міста, де торги відбувалися в понеділок і п'ятницю (арк. 66), та про заборону князя пасти худобу на міських випустах, а також про надання їм прихистку й вилучення з-під магдебурзької юрисдикції деяких міщан-ремісників, які, вчинивши злочин, втікали з міста до нього, уникаючи покарання (арк. 67). Потім ревізори склали перелік замкових і ключових сіл (нараховано 30), в якому вказали кількість дворищ, служб, данин і грошових податків на замок і на ключ (арк. 69зв.–73). Перелік доходних статей Володимирського староства староста подав окремим реєстром (арк. 73–74зв.). Реєстр доходів ключницького уряду підготував для ревізорів луцький ключник Загоровський (арк. 74зв.–75). Старости володимирський та луцький вручили переліки волостей і сіл, розданих від обох замків: всього 105 сіл, 6 замків, 4 двори, 2 волості, 16 дворищ (арк. 76–80). Далі ревізори зібрали дані про стан переданих у держання трьох монастирів: Пересопницького Пречистенського, Дорогобузького Спаського, Дубищенского Введенського (арк. 80–81). На завершення було проведено огляд міських укріплень і озброєння, після чого ревізори виклали свої міркування щодо причин занедбаності замку, міських укріплень, бідності та безправ'я основної маси міщан.

Ревізію Кременецького, Вінницького, Брацлавського і Житомирського замків дяк Тишкевич проводив уже самостійно – біскуп Юрій Фальчевський за станом здоров'я був змушений залишити його. Отримавши після цього королівського листа із Кракова з наказом продовжувати ревізію замків, дяк заздалегідь повідомив кременецького старосту Щасного Герцика про свій приїзд і запропонував йому розіслати князям, панам і зем'янам Кременецького повіту розпорядження з'їжджатися до Кременця (арк. 83).

21 липня Тишкевич прибув до міста і, не побачивши там жодного з місцевих повітників, сам розіслав їм повторні запрошення терміново з'явитися до Кременця та чекав їхнього приїзду протягом цілого тижня. Втративши надію побачити

повне зібрання повітників, він вирішив приступити до огляду замку, а тих князів, панів і зем'ян, хто прибув на той час до Кременця, і тих, "которі їхати не хотіли", вписав до окремих реєстрів (арк. 83зв.–84зв.). Оскільки городничий та інші старші за віком повітники були відсутні, отримати найдавніші дані про побудову замку й мостів ревізорові не вдалося, а довелось вдовольнитися тим, що він почув від присутніх. Усі відомості про будівництво та ремонт двох замкових мостів (арк. 84зв.–86зв.), переліки городень (усього їх було 33) і осіб, які повинні їх утримувати (арк. 87–89зв.), а також відомості про замкові стіни, вежі (3), башти, криницю, будівлі всередині замку, узвід, ворота, замкову сторожу, провіант – ревізор вніс до реєстрів, окремо був складений реєстр замкового озброєння (арк. 91зв.–92зв.). Далі ревізор склав перелік замкових сіл і дворів (усього їх було 18), вказавши кількість мешканців у кожному з них та їхні повинності на замок (арк. 92зв.–94зв.). Також був підготовлений перелік сіл, що раніше належали замку, а з часом були даровані як вислуги або передані в держання – таких сіл було 7 (арк. 94зв.). Після цього ревізор спробував отримати відомості про стан обороноздатності міста Кременця та його озброєння, але місцеві бурмистри й радці відмовились говорити з ним і заявили, що вони є підзвітними лише королеві Боні (арк. 94зв.). При цьому ревізор відзначив занедбаність міських укріплень та ставка під містом, давно залишеного старостою поза увагою (арк. 95). Потім він вислухав скарги кременецьких міщан: у першій були вказані всі населені пункти, де з них брались нові незаконно запроваджені мита (арк. 95–95зв.); у другій міщани скаржились на зем'ян і старосту, які забороняли їм їздити до міських дібров та борів по деревину й дрова (арк. 95зв.).

На питання ревізора стосовно маєтків-вислуг зем'яни-шляхта стверджували, що володіють тільки отчизнами, дідизнами та прадідизнами, а ті, хто їх має, – Острозький, Заславський, Вишневецькі, Четвертенський та Боговитиновичі – обіцяли самі повідомити про це господареві (арк. 90–91зв.). Коли зайшлося про виконання повинностей з надання підвод і стацій, – всі заявили, що посли й гінці через Кременець "перед тим з веку ... не хоживали", тому й жоден із них підвод і стацій зі своїх маєтків не давав, до того ж, уже кілька десятків років "тая україна впусті лежала" (арк. 91зв.).

Їдучи дорогою через Кузьминську волость, Тишкевич обрахував села Красилівського замку (всього їх було 9), які були відібрані за рішенням короля Сиґізмунда I від Кременецького замку й передані князю Костянтинові Острозькому (арк. 96–96зв.); також порахував села кузьминських бояр (33), пусті селища (16) (арк. 96зв.–97), маєтки й селища Кузьминської волості й зем'янські. Всього було нараховано сіл цієї волості та боярських і пустих селищ 73 (арк. 97–97зв.).

До Вінниці ревізор прибув 5 серпня і одразу ж зустрівся зі старостою, ротмистрами князями Корецьким і Заславським, "людьми пенежними". Опис замку проводився у присутності запрошених ревізором зем'ян і міщан. Замок мав лише 30 городень і 3 вежі, був замалим і майже непридатним для захисту й утримання населення під час татарського нападу (арк. 98–100). Ремонтувати

замок зем'яни й міщани відмовлялись через відсутність коштів. Ревізор описав порядок несення замкової сторожової служби (арк. 101), склав перелік озброєння та боєприпасів замку (арк. 101–102), охарактеризував замкових пушкарів (арк. 101зв.), вислухав свідчення старости про поставки продовольства до замку (арк. 102), з'ясував, які повинності мали виконувати зем'яни й міщани (арк. 102зв.), записав повинності єдиного замкового села Мизякова (арк. 102зв.), підрахував кількість будинків господарських міщан і людей боярських у місті Вінниці (253 будинки) (арк. 103зв.), склав перелік сіл, що "тягнуть" до Вінницького замку, з'ясував кількість підданих у кожному з них, а також господарських і боярських людей. Загальна кількість мешканців у місті й повіті Вінницького замку становила 1113 осіб (арк. 103зв.–104зв.).

21 серпня Лев Потійович Тишкевич розпочав ревізію Брацлавського замку. Спочатку на основі свідчень зем'ян та міщан він записав короткі відомості про будівництво замку королем Олександром, згодом князем І. К. Острозьким та зем'янами й міщанами (арк. 105зв.). Далі, описуючи замок, зафіксував міст, узвід, ворота, усі вежі й городні та імена тих, хто їх будував. Усього в Брацлавському замку було 26 городень і 6 веж (арк. 105зв.–107). За свідченнями старости, зем'ян і міщан замок не мав ніякої сторожі, окрім двох слуг, які стерегли ворота (арк. 107). Потім було складено реєстр озброєння та боєприпасів, перераховано замкових пушкарів, відзначено повну відсутність продовольчих запасів у замку (арк. 108–108зв.). Міщани й зем'яни заявили про свою незгоду давати підводи до Вінниці й далі (арк. 109зв.). Щоб дізнатись, у чиїх руках знаходилися селища, які раніше належали замку, ревізор звернувся до брацлавських міщан, і ті дали йому реєстр тих селищ (арк. 110–110зв.). Зем'яни стверджували, що тримають селища згідно з привілеями, які покажуть тільки в тому разі, якщо це ж саме зроблять князі й пани Волинської землі. Далі міщани нагадали про втрачений на той час податок – подимщину, – що раніше брався на замок із зем'янських підданих і козаків. У відповідь зем'яни заявили, що цей доход належить тільки їм, оскільки збирається з їхніх же підданих, до того ж інших доходів вони взагалі не мають (арк. 111). Згідно зі ще однією скаргою міщан, зем'яни відмовлялися спільно з ними давати стації послам і гінцям (арк.111зв.). На прохання зем'ян староста й ревізор дозволили запровадити в Брацлаві посаду особливого війта, який мав керувати зем'янськими підданими (арк. 111зв.). Після цього ревізор переписав усі будинки бояр, їхніх підданих та господарських міщан, які мешкали при замку. Будинків бояр і вдів було нараховано 33, тих, які належали їхнім підданим та священнослужителям, – 160, міщанських – 229, міщанських пасік – 27. Загальна кількість будинків у Брацлаві на той час становила 390 (арк. 112). Такі підрахунки проводились для інформування короля про кількість бояр і їхніх підданих, а також міщан, які в разі необхідності зі своїм озброєнням та кіньми мали б виступити на військову службу. Це було потрібно й для того, щоб узяти на облік тих осіб, які, прибувши невідомо звідки й назвавшись боярами, тримали селища, не маючи на те документальних підтверджень, та ухилялися від господарської служби (арк. 112–112зв.). На той випадок, якби постало питання про відібрання селищ, ревізор вирішив

з'ясувати "хто которого стану є" і якими селищами володіє. "Старші" зем'яни одразу ж пред'явили йому поіменний список осіб свого кола, всього 23 особи. Вони ж склали перелік зем'ян, яких "братією собі не менують", – таких, за їхнім виразом, "подлейших" було нараховано 14, а їхніх дворищ – 28 (арк. 112зв.–113зв.). На завершення ревізії Тишкевич виступив із пропозицією запровадити грошовий податок із пасік, а отримані кошти направити на утримання пушкарів Вінницького і Брацлавського замків та на оплату поточного ремонту цих замків і поставки туди провіанту (арк. 113зв.–114).

2 вересня Тишкевич розпочав перевірку останнього з охоплених ревізійною акцією замків – Житомирського. Він оглянув і докладно описав стан веж, бланкування, вказав на значні недоробки щойно збудованого замку (арк. 114зв.), а також на нераціональне використання площі Замкової гори та повну відсутність у замку засобів оборони: каміння, кілля, колод (арк. 115–115зв.). У зв'язку з тим, що замок був побудований незадовго до ревізії і вежі й городні ще не були розподілені між зем'янами, – ревізорові залишилось лише підрахувати їх. Усього в замку було 45 городень, 4 вежі і 2 башти (арк. 116). Потім він склав поіменний реєстр зем'ян, які володіли селищами й підданими. Було зафіксовано панів і зем'ян 22, їхніх селищ 39, підданих – 104 особи, господарських міщан у Житомирі 49 димів, стрільців і слуг замкових – 11 (арк. 116–117). Також він склав окремий реєстр тих, хто згідно з давньою повинністю вирішив зайняти й утримувати городні, вежі та башти замку (арк. 117зв.–118зв.). Крім цього, ревізор зареєстрував 10 селищ, власники яких загинули у конфліктах із татарами або померли, не залишивши нащадків (арк. 118зв.–119). Відзначив і відсутність нового замкового мосту (арк. 119зв.). Тоді ж він ознайомився з листом Сиґізмунда I від 28 вересня 1544 р., яким житомирські зем'яни та їхні піддані звільнялися від повинності будувати замковий міст, "кликати" на замку та давати десятину (арк. 120–120зв.). Ознайомився також із представленим міщанами листом короля Олександра до житомирського намісника від 30 грудня 1500 р., яким наказувалося залучати князівських і боярських підданих до мостових робіт (арк. 120зв.–121). Потім ревізор вислухав свідчення зем'ян про виконання їхніми підданими кликунської та сторожової повинностей (арк. 121зв.–122), відзначив повну відсутність продовольчих запасів у замку (арк. 122), зафіксував 2 млини, що працювали на замок, та 2 ставки, за якими доглядали зем'янські піддані разом із міщанами (арк. 122–122зв.); розпитав старосту про його доходи від корчми, довідався про відсутність грошових податків із міщан на замок та про єдину їхню повинність – косити на замок один день на рік (арк. 122зв.–123). Також з'ясував, що стації й підводи послам, гінцям та господарським дворянам раніше давали міщани, а після розорення міста Менглі Ґіреєм король Казимир звільнив їх від виконання цих повинностей, але видані ним "листи-визволені" згоріли в замку. Зем'яни також заявили, що підвод і стацій не давали і не повинні давати, а татарських послів староста утримував із корчем. У зв'язку з цим ревізор вислухав прохання зем'ян про виділення зі Скарбу коштів на утримання послів і гінців (арк. 123–123зв.). Далі ревізор склав реєстр замкового озброєння й боєприпасів, занотував відомості про замкового пушкаря та його вимогу підвищити платню (арк. 123зв.–

124), склав перелік волостей і сіл, які були роздані від замку, та вказав утрачені данини, служби, замкові роботи (арк. 125–125зв.). На завершення він вислухав бояр і міщан, які просили звільнити їх на кілька років від податків та повинностей давати стації і підводи, а також дозволити їм вільно будь-куди їздити й займатися торгівлею (арк. 126).

Реконструкція складу ревізорської документації. У текстах ревізій згадуються три комплекси ревізорської документації – "книги", "реєстри князя біскупа" та різноманітні ревізорські "реєстри". Публікатори посольської книги Коронної метрики 1447–1454 рр. зазначають, що "метричні книги, названі з самого початку реєстрами королівської канцелярії, ще не були книгами у власному значенні цього слова, – це були більші або менші в'язки зошитів, які складалися в міру потреби щоразу з різної кількості аркушів або навіть окремих піваркушів паперу"[40]. На думку Е. Баньоніса, в кінці XV – на початку XVI ст. слово "книги" (у множині) вживалося в канцелярії ВКЛ не як "книга" в сучасному розумінні цього терміна, а як найменування на рівні поняття всієї документації канцелярії ВКЛ, призначеної для довгострокового зберігання[41]. Такі важливі ревізійні документи, як королівський лист від 12 квітня 1545 р. (арк. 3зв.), постанова ревізорів із наказом князям, панам і шляхті Володимирського повіту перебудувати їхню спільну вежу в замку (арк. 9зв.–10зв.), свідчення служебників Луцького замку про доставку листів князям із запрошенням прибути до Луцька (арк. 23зв.), пред'явлені старостою князем Кошерським і його сином в Луцьку два привілеї (арк. 30зв.) – були вписані до "книг". Одразу ж після записання до "книг" ці документи набували юридичного статусу і в майбутньому не підлягали переписуванню в канцелярії. У ревізії Володимирського замку зафіксовано факт здійснення випису з цих "книг" і скріплення його печатками біскупа й дяка (арк. 10зв.). До того ж, як видно з текстів ревізії Луцького замку, крім "книг" у розпорядженні біскупа Фальчевського була окрема збірка документів – "реєстри князя біскупа", що включала численні листи-привілеї князів Кошерських, вписані на сеймі 1544 р. в Берестi: "многии привилъѧ и листы свои пєрєдъ г͠сдрємъ єго м͠лстъю покладали, которыи жъ сутъ в рєистрєх князѧ бискупа ... ѡписаны" (арк. 30зв.). Можливо, "реєстри князя біскупа" були взяті для того, щоб не вписувати повторно ті привілеї, які вже пред'являлись волинянами на сеймі в Бересті. Варто підкреслити, що згадки про "книги" та "реєстри князя біскупа" на арк. 30зв. ревізії Луцького замку є останніми. Це пов'язано з хворобою і від'їздом біскупа Фальчевського.

Ще одним різновидом ревізорської діловодної документації є багаторазово згадувані в текстах записи різноманітного змісту – "реєстри": описи замкових веж, городень, мостів із вказанням імен тих, хто мав їх будувати й ремонтувати;

---

[40] Книги польской коронной метрики XV столетия. – Т. I: Книга 1447–1454 гг. // Юридические памятники, издаваемые Варшавским главным архивом древних актов. – Варшава, 1914. – Вып. 2. – С. 5.

[41] *Банёнис Э. Д.* К вопросу о генезисе посольских книг (1480–1486) // Исследования по истории Литовской метрики. – С. 78; *його ж.* К вопросу о генезисе книг Литовской Метрики (последняя четверть XV в.) // Литовская Метрика. Исследования 1988 г. – С. 40.

переліки замкового й міського озброєння, усні відомості про роздані від замків волості й села, переліки князів, панів і зем'ян, які приїжджали до міст на вимогу ревізорів, а також переліки тих, хто з різних причин не з'явився на ревізію; переліки прибутків і пожитків місцевих урядів та урядників, королівські листи. "Реєстри" відігравали роль чорнових записів різного обсягу, які після завершення ревізій і повернення ревізора у Вільно були заново опрацьовані та переписані у "книги" для довгострокового зберігання. Крім цієї категорії "реєстрів" у текстах ревізій фігурують й інші "реєстри", які у вигляді окремих документів складалися князями, панами й шляхтою, луцьким ключником ("реєстри старі", "ув'яжчого реєстр"), війтами, бурмистрами, радцями та міщанами ("рейстр жалоби") і вручалися ревізорам, після чого дяк переписував їх у свої "реєстри".

Тексти книги № 561 дають змогу реконструювати склад ревізійних матеріалів, на основі яких вона сама була створена. Всі документи розділені на чотири групи за походженням:

I – королівські листи ревізорам, розпорядження ревізорів та повітової адміністрації;

II – матеріали, записані ревізорами на основі усного викладу різних осіб та урядників: *свідчення* ревізорів, старост, ключника, князів, панів і зем'ян, єпископів, міщан, купців; *скарги* війтів, бурмистрів і радців, міщан, євреїв, замкових служебників; *описи* замків, мостів; *переліки* сіл і повинностей їх мешканців, ключових сіл, селищ, медових данин, грошових податків, прихованих прибутків ключника, сіл-вислуг та їхніх власників, імен князів, панів і зем'ян та їхніх маєтків, замкових городень, веж і будівель, замкового озброєння, замкових сіл (належних замкам і розданих), волосних сіл, млинів, ставів; *заяви* зем'ян, міщан, замкових пушкарів; *прохання* зем'ян, бояр, міщан;

III – матеріали, створені в результаті особистих обстежень ревізорів: *переліки* "старших" князів і панів, зем'ян, духовенства, замкових веж, городень і озброєння, замкових пушкарів, монастирів; *звіти* ревізорів; *узагальнюючі описи* стану замків;

IV – документи, надані ревізорам: *листи* королів, князів, панів і зем'ян, міщан; *переліки* ("*реєстри*") населених пунктів і мит, імен власників маєтностей у містах, доходів старость, ключницького уряду, сіл і волостей, розданих від замків, селищ, що раніше належали замкам; *королівські привілеї* окремим особам, старості, наміснику; *листи на вислугу* окремим особам; "*листи заручні*" зем'янам і міщанам.

По завершенні ревізії замків Тишкевич привіз усі зібрані матеріали до Вільна і на їх основі склав звіт королю й Панам Радам – книгу ревізій 1545 р. Чи зберігались первісні рукописи Тишкевича хоч якийсь час і якою була їхня подальша доля – невідомо. Від часу створення оригінальна книга ревізій українських замків знаходилася серед інших документів та книг архіву канцелярії, для зберігання якого використовувалося приміщення Скарбу у Віленському замку[42].

---

[42] *Любавский М.* Литовско-русский сейм. – С. 394–397; *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – Poznań, 1995. – S. 15.

Створення книги-копії ревізій 1545 року в кінці XVI ст. Звірка копійних книг з оригінальними та зберігання Метрики у Вільні до 40-х років XVIII ст. Згідно з твердженнями С. Пташицького та М. Г. Бережкова, переписування оригінальних книг ЛМ було розпочато 1594 року після розпорядження канцлера литовського Льва Сапєги. Насправді ж, як стверджує Я. Р. Дашкевич, цю акцію було розпочато за наказом короля. Про це прямо говориться в конституціях ВКЛ, прийнятих на Варшавському сеймі 1607 р. Від імені короля Сиґізмунда III в них записано, що книги Метрики були "переписані на основі нашого усного розпорядження". Вчений піддає сумніву й твердження про те, що переписування книг проводилося у зв'язку з їх поганим фізичним станом, набутим через несприятливі умови зберігання у Віленському замку, адже книги, "вік" яких складав близько ста років, і особливо ті, які були виготовлені за півстоліття й менше до переписування, не встигли б дійти до такого стану. Він припускає, що виготовлення книг-копій здійснювалось для того, щоб приховати якісь негожі справи, пов'язані з Метрикою[43].

[43] *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 8–9; *Довнар-Запольский М. В.* Старинные описи Литовской метрики // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – СПб., 1901. – Т. VI. – С. 1–2, 353–361; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – М., 1915. – Кн. XXI. – С. XI; *Бережков Н. Г.* Литовская метрика как исторический источник. – М.; Л., 1946. – Ч. 1. – С. 6; *Хорошкевич А. Л.* К истории издания и изучения Литовской Метрики // Acta Baltico-Slavica. – Białystok, 1973. – T. 8. – S. 71; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska // AGAD w Warszawie. Przewodnik po zespołach. I. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1975. – S. 88; *eadem.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje // Archeion. – Warszawa, 1977. – T. 65. – S. 92; *Kennedy-Grimsted Patricia.* The Archival Legacy of the Grand Duchy of Lithuania: The Fate of Historical Archives in Vilnius // Slavonik and East European Review. – 1979. – October. – P. 554–555; *Ковальский Н. П.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 9; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki. – Cambridge, Mass., 1984. – P. 11; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? (Stan obecny i perspektywy odtworzenia zawartości archiwum Kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego) // Kwartalnik Historyczny. – 1985. – № 1. – S. 61; *Светенко А. С.* К истории описания документов ЛМ // Литовская Метрика. Тезисы докладов межреспубл. науч. конф. – Вильнюс, 1988. – С. 63; *Дашкевич Я. Р.* О достоверности публикаций материалов Литовской Метрики по данным описания Киевского замка 1552 г. // Исследования по истории Литовской Метрики. – С. 162–164; *Кяупене Юрате.* Книги Вильнюсского замкового суда XVI в. в составе Литовской Метрики // Литовская Метрика. Исследования 1988 г. – Вильнюс, 1992. – С. 73–74; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. Užrašymu knyga 5 / Parengė E. Banionis. – Vilnius, 1993. – P. 6; *Абросимова С. В.* Книга записів Литовської метрики № 23 (Джерелознавчий аналіз) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. І: На пошану проф. М. П. Ковальського. – С. 109; *Ходзін С.* Матэрыялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). "Літоўская Метрыка" // Архівы і справаводства. Навукова-практычны ілюстраваны часопіс. – Мінск, 2000. – № 2 (8). – С. 12; *Дзярновіч А.* "... in nostra Livonia". – Мінск, 2003. – Т. I. – С. 72.

Для реконструкції процесу виготовлення книги ЛМ № 561 було необхідно провести дослідження всіх етапів укладання її текстів, тобто на основі вивчення почерків з'ясувати дійсну кількість упорядників книги і функції кожного з них, послідовність і обсяг виконаних ними робіт та, по можливості, шляхом перегляду інших книг Метрики і зіставлення почерків, з'ясувати їхні імена.

Роботу над створенням текстів книги-копії № 561 було розпочато досвідченим канцеляристом-рубрикатором, рукою якого на арк. 2 зроблено два записи, що датують початок ревізійної акції, а також перше слово тексту після міжрядкового інтервалу – "Видєлосѧ". Цей прийом він застосовував у роботі з іншими книгами Метрики, напр.: № 7, 8. Зіставлення почерку цих перших записів із засвідчувальними підписами рубрикатора Адама Пашкевича[44] в кінці тексту книг записів № 5, 6 та під реєстрами змісту інших копійних книг Метрики дають підстави стверджувати, що перші записи в книгу № 561 були внесені його рукою[45].

Після вписаного Пашкевичем слова "Видєлосѧ" зі слів "єго королє*вск*о*и*" було розпочато найбільшу за обсягом роботу зі створення основних текстів, яку здійснював окремий копіїст. Після скопійованого ним фрагмента на арк. 2–3зв. перше слово тексту листа Сигізмунда Августа "Жикгимо*нт*" на арк. 4 своїм почерком вписав Пашкевич, а з наступного слова "А*в*густъ" копіювання листа й наступних текстів до середини арк. 13 продовжував копіїст. На арк. 7, щоб виділити початок опису Володимирського замку, він виніс після інтервалу в підзаголовок фразу, якою він починається: "На*и*п*є*рв*є*и вєжа у воротъ". На арк. 13, після 15-го рядка, призупинив копіювання, щоб на цей раз уже Пашкевич вписав підзаголовок у перелік замкового озброєння: "А то су*т* бро*н*ныє рєчи за*м*ку Володим*єр*ского". Тематично він є відмінним від попереднього блоку текстів, а тому не міг починатися одразу ж зі слова "Салитры". У зв'язку з цим узагальнюючий підзаголовок мав бути на цьому самому місці в тексті старої оригінальної книги. Скопіювавши його, Пашкевич визначив ширину інтервалу й місце, з якого копіїст мав продовжувати свою роботу. Далі копіїст зробив широкий міжрядковий інтервал після 7-го рядка на арк. 15зв., і небезпідставно, оскільки далі починається відмінна за змістом частина ревізії – текст опису "міста Володимирського". Відсутність в інтервалі підзаголовка можна пояснити тільки тим, що на цьому місці в тексті старої ори-

---

[44] Важливі дані про Адама Мацейовича Пашкевича виявив білоруський дослідник і видавець книг Метрики О. І. Груша. "Канцелярський слуга", дяк і писар, у 1599–1609 рр. отримав низку великокнязівських данин у Литві й Білорусі: с. Дойліди і Бражельці Єйшишської вол., с. Смагури Віленського пов., с. Бялавичі Борисовської вол. Оршанського пов. (РДАДА. – Ф. 389. – Оп.1. – Спр. 85. – Арк. 8зв.–9, 171; Спр. 88. – Арк. 28–28зв.; Спр. 89. – Арк. 6зв., 143–143зв.); сам придбав земельну власність (Спр. 85. – Арк. 51зв.–52; Спр. 84. – Арк. 358) і подарував одне із сіл (Бялавичі) своєму рідному братові Філону (Спр. 89. – Арк. 143–143зв.). У 1610 р. Пашкевич набув Юданське війтівство Жомоїтської землі (Спр. 89. – Арк. 221–222); Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 44 (Кніга запісаў 44) (1559–1566) / Падрыхтаваў А. І. Груша. – Мінск, 2001. – С. XV.

[45] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 342; Спр. 6. – Арк. 582.

гінальної книги його не було. На арк. 17зв. копіювання текстів ревізії Володимирського замку було завершено трьома рядками, нижче яких площа сторінки залишилася незаповненою.

Роботу над текстами ревізії Луцького замку, незважаючи на значний залишок місця на арк. 17зв., копіїст розпочав із чистого арк. 18. Але навряд чи у старій оригінальній книзі тексти цієї ревізії були відокремлені таким значним інтервалом від текстів попередньої ревізії Володимирського замку. Можливо навіть, що тексти цих обох ревізій у старій книзі були написані єдиним блоком. На підтвердження цього припущення свідчать: по-перше, відсутність у тексті окремого заголовка до ревізії Володимирського замку; по-друге, формальний заголовок до ревізії Луцького замку: "Того *ж* м҃ца июнѧ ЕІ д҃нѧ, инъди*к* Г", і, по-третє, викладені в ревізії Володимирського замку сюжети мають пряме продовження у текстах ревізії Луцького.

Датуючий заголовок до текстів ревізії Луцького замку, як свідчить почерк, на цей раз уписував ще один канцелярист-рубрикатор. Серед інших його почерк виділяється написанням зі значним натиском вертикальних штрихів та нижніх виносних елементів букв "д", "ж", "з", "р", "у", "ц", а також характерним написанням букви "у", що складається з рядкового ледь помітного елемента у вигляді "v" та значно видовженого нижнього виносного, накресленого зі значним натиском та поворотом уліво. За цими ознаками вдалося з'ясувати ім'я цього канцеляриста, зіставивши почерк реєстру з текстами книги ЛМ № 15, роботу над якими він власноручно підтвердив записом на арк. 273зв.: "Olbracht Drożecki pisał".

Підзаголовки всередині текстів на аркушах 19 ("А то повѣ*т*ники володымє*р*скии"), 19зв. ("А то єстъ повѣ*т*ники луцъкии"), 22зв. ("А ты*х* тє*ж*, хто нє хотєль єхати..."), 32 ("Напє*р*вє*и*") писав сам копіїст. Завершивши копіювання підрозділу на арк. 34, він продовжив роботу на арк. 34зв. після вписаного Дрожецьким підзаголовка: "А то ся почынає*т* будованьє другого замъку Луцъкого, ѡкольного". При цьому фраза "А то суть бронъныи рєчи замъку Луцкого..." (арк. 44зв.), яка мала бути вписана як підзаголовок більшими буквами, залишилася в рядку невиділеною. Після цього кілька підзаголовків до двох підрозділів ревізії Луцького замку вписує Пашкевич: на арк. 46зв. – "А то єстъ пописъ мосту Вєлик*ого*, зємского" і на арк. 69зв. – "А то су*т* сєла, которие ку за*м*ку Лу*ц*кому прислухаю*т* и што за службы служа*т* и дани...". У той же час залишилася невиділеною фраза "А то суть волости и сєла, которыи розданы ѡтъ замъковъ Володимє*р*ского и Луцкого..." (арк. 76). Заголовок до текстів ревізії Кременецького замку й дату її початку вписує знову Дрожецький. Далі ні рубрикатори, ні копіїст не виділили в тексті фрази, які, подібно до попередніх ревізій, могли б виконувати роль підзаголовків: "А то єстъ дѣла и бро*н*ныи рєчи за*м*ку Крємянє*ц*кого" (арк. 91зв.), "А то суть сєла замъку Крємяницкого и люди ты*х* сє*л*, котории к нєму прислухають" (арк. 92зв.), "А то тєжъ сєла, которыи розданы суть ѡ*т* Крємя*н*ца" (арк. 94зв.). Але в той самий час копіїст вписав більшими буквами назву невеликого підрозділу – "Ставы" (арк. 97зв.). Після цього до кінця книги дати й заголовки на початку текстів ревізій

Вінницького (арк. 98), Брацлавського (арк. 105зв.) та Житомирського (арк. 114зв.) замків уписував тільки Пашкевич. При цьому невиділеними залишилися фрази, що як підзаголовки сприяли б кращій організації текстів останніх трьох ревізій: "А то суть броᵸныи рєчи замъку Вѣницкого" (арк. 101), "А то сутъ броᵸныи рѣчи замъку Бряславъского" (арк. 108), "А то єстъ броᵸныи рєчи замъку Житомирского" (арк. 123зв.), "А то суть волости и сєла, которыи ѿ замку Житомирского розданы" (арк. 125).

Відсутність певних засад при вписуванні заголовків до розділів і підрозділів цієї книги можна пояснити тільки тим, що в даному випадку ця робота здійснювалася у процесі копіювання її основних текстів, тобто тоді, коли копіїст, натрапивши на ці заголовки в текстах старої книги, звертався до Пашкевича або Дрожецького. Під час упорядкування більшості інших копійних книг Метрики така робота здійснювалась окремою акцією – всі заголовки та підзаголовки вписувалися в інтервали, залишені копіїстами між текстами документів. Якби в книзі № 561 це робилося за тим самим принципом, то така незначна за обсягом робота могла б бути виконана одним лише Пашкевичем або Дрожецьким.

Повертаючись до основних текстів ревізій, варто підкреслити, що графічні відмінності начертання літер, неоднаковий розмір і нахил у межах фрагментів текстів і при цьому відсутність чітко видимих місць закінчення одного фрагмента і початку наступного ускладнили вирішення проблеми з'ясування за почерками кількості упорядників основних текстів. Для цього довелося простежити за начертанням окремих літер в основних текстах усієї книги.

До початку тексту на арк. 6 належність письма перу одного писця не викликала сумніву – стабільний нахил літер управо, слова виписані компактно, висота літер більша за ширину, рядки відносно рівні. Титла над скороченими словами злегка вигнуті або майже прямі. Письмо цього фрагмента виглядає навіть швидким. Але далі, на аркушах 6–7зв., стабільний нахил літер управо зникає, деякі з них виписані майже вертикально, інші хиляться в протилежні сторони, стають нижчими й ширшими, рядки втрачають рівність, письмо в цілому стає важчим, повільнішим, навіть недбалим (особливо на арк. 7). При цьому дукт таких літер, як "к", обох графем рядкової й виносної "л", виносної "н" без титла, "ж", "з", "в", з'єднання рядкової "є" та "а" зі "зметою" "р" у цьому фрагменті залишилися незмінними. Далі, вже на арк. 7зв., почерк знову стає каліграфічним, а з 10-го рядка літери відновлюють свій правий нахил і виписуються з меншим натиском пера, окрім арк. 11зв. І так до кінця ревізії Володимирського замку на арк. 17зв. включно з першими шістьма рядками ревізії Луцького замку на арк. 18. Нижче, на цьому самому аркуші, після легкого письма верхніх шести рядків, літери стають вищими й ширшими, вертикальні штрихи виписані з деяким вигином вліво, темп письма ніби сповільнився. З арк. 18зв. літери знову зменшуються, їх написання в окремих словах, навіть у межах одного рядка, нестабільне, вони різною мірою хиляться вправо. При цьому незмінним залишається написання вказаних літер. У цілому процес письма на цьому аркуші можна охарактеризувати як повільніший, порівняно з

фрагментами на арк. 2–5, 8–18. Ці особливості зберігаються до середини арк. 22зв. Після підзаголовка на арк. 22зв. почерк стає дрібнішим, але вже з арк. 23зв. літери набувають попереднього розміру, їхня графіка не змінюється, нахил літер нестабільний, причому тут же виділяються деякі слова, виписані з помітним нахилом управо; певна кількість рядків із нахилом літер управо на одному й тому самому аркуші чергується з рядками слів, літери яких виписані вертикально. Така тенденція втримується аж до арк. 44. Вказані літери виписані так само, як і на попередніх аркушах. Додатковою деталлю, що поєднує цей фрагмент із попереднім, є початкова літера "С", виписана із засічкою на нижньому її кінці.

Далі, у порівнянні з описаною частиною текстів, літери починають виписуватись переважно вертикально, рядки стають рівними, контрастнішим виглядає вживання натискних і волосних ліній; значно рідше трапляються окремі слова й рядки, що вирізняються нахилом літер управо. З арк. 46зв. активно починає вживатися літера "ε" з верхнім хоботоподібним штрихом. Крім цього, до попередніх варіантів літери "з" приєднуються ще два її варіанти, з'являється й новий варіант рядкової букви "ж", що накреслюється без відриву пера (арк. 65, 13-й рядок, слово "жъ"); нижні виносні елементи літер "а", "д", "р", "у", "ц", "щ" виписуються з помітно видовженими, повернутими вліво закінченнями. Написання всіх інших літер залишається незмінним. Фактором, що об'єднує ці та попередні тексти, є спосіб написання букви "и" на початку слів або окремо від них – лівий її штрих є вигнутою вліво дужкою, помітно завищеною порівняно із правим вертикальним штрихом. Так само накреслюється подібна ліва складова букви "ω".

З арк. 55зв. знову частішають випадки появи цілих рядків, абзаців і навіть цілих аркушів (56, 58зв., 59зв.) із помітним нахилом літер управо, але з арк. 60зв. кількість таких вкраплень знову помітно зменшується до двох-трьох слів на сторінку. На арк. 89зв. після чотирьох верхніх рядків із вертикально виписаними літерами та малими інтервалами між ними відбувається поступове укрупнення літер і збільшення інтервалів. А вже на арк. 91зв. після чотирьох верхніх рядків знову починається поступова зміна в положенні літер – від нахилу вправо до нахилу в протилежний бік, і після інтервалу літери останніх дев'яти рядків на цьому аркуші вже виписані вертикально. Письмо на арк. 92зв. так само має певні відмінності від попередніх: літери стають меншими по висоті, вони ніби виписуються з більшою старанністю (особливо останні дев'ять рядків), зменшуються міжлітерні інтервали і відстань між рядками, темп письма ніби сповільнюється. Цікаво, що на цьому аркуші з'являється дещо відмінна за начертанням літера "ж". Але зв'язують ці аркуші два особливі випадки начертання літери "д": волосна лінія, що виводиться без відриву пера від кінця правої ніжки літери до верхньої точки в міжрядковому просторі, де починається написання вертикального штриха літери "ѣ", а також невеличка петля на лівій ніжці цієї літери. З попередніми аркушами зв'язує також спосіб начертання великої літери "К" та літери "м" у слові "могли", варіант якої часто зустрічається в усіх текстах ревізій від початку до кінця, в основному на початку

рядка. І, нарешті, кілька слів, що мають яскраво виражений нахил літер управо на арк. 93, абсолютно подібні до письма на арк. 56, де, до того ж, вживаються такі самі за графікою літери "и", "з", "к", "м", "н", "є". На арк. 94зв. у слові "Тилєвка" бачимо таку саму за графікою літеру "л", яка зустрічається на перших аркушах ревізії Володимирського замку, а також літеру "ж" у слові "Жданъ" (арк. 94зв., 18-й рядок), що вперше була зафіксована на арк. 75 (5-й рядок, слово "жидовє").

Характерною рисою, присутньою в усіх текстах, є великі літери, якими розпочиналося написання окремих блоків: "А" (практично в усіх текстах у вигляді "альфи" та подібної до сучасної великої, але з вигнутими в обидва боки закінченнями скісних штрихів), "Г" (у вигляді сучасної великої), "И", "К", "М", "Н" (остання у графіці латинської "N"), "П", "Т", "Ш", "W" (остання на позначення початкової літери "ω"), – по всіх текстах вертикальні та скісні штрихи цих літер мають засічки; "Б" (з досить коротким, ніби засічка, верхнім горизонтальним штрихом), "В" (в усіх текстах зустрічається зі звивистим продовженням лінії вліво, що утворює її нижній петлистий елемент), "З" (з поворотом видовженого нижнього виносного елемента вправо), "С" (з хоботоподібним верхнім початковим елементом), "У" (петлеподібне, із закінченнями вгору).

На додаток варто навести низку характерних прийомів начертання деяких букв, які підтверджують належність основних текстів одному виконавцеві: написання впродовж двох третин текстів літери "Д" на початку рядків, починаючи від арк. 42 (16-й рядок) і востаннє на передостанньому арк. 125 (14-й рядок), йдеться про невеличку петлю на лівій ніжці цієї літери; написання виносної літери "н" (досить крупної, як для виносної) із з'єднуючим горизонтальним штрихом, частіше хвилястим, що виходить в обидва боки за межі вертикальних штрихів літери; виносна "ц" – із занадто видовженим управо горизонтальним штрихом, без ніжки; велика літера "М" характерної графіки, що спорадично зустрічається на початку рядків; особливе написання букви "г" у слові "єго", що зустрічається в усіх текстах ревізій.

Також варто вказати на лігатури (злитні написання складів та буквосполук), що нерідко вживаються в текстах від початку до кінця рукопису, наприклад: "ца", "др", "ѣ*т*", "ау", "тв", "ив", "гр".

Важливо взяти до уваги однаковий почерк підзаголовків, уписаних на аркушах 19, 19зв., 22зв., 32, 71зв., 97зв., 113 тією самою рукою, що й основні тексти.

І на підтвердження викладеного варто додати, що, наприклад, книга ЛМ № 563, яка є майже вдвоє більшою за обсягом від книги № 561, була переписана лише одним канцеляристом, а в роботі над значно більшими книгами Метрики, згідно з кількістю абсолютно відмінних почерків, брало участь, як правило, два, рідше три переписувачі. Такі аргументи дають підстави вважати всі умовні фрагменти основних текстів книги варіантністю одного почерку і дозволяють об'єднати їх у єдиний блок, переписаний однією рукою.

При копіюванні основних текстів ревізій (арк. 2–126зв.) було використано папір двох видів: перший – із водяним знаком "Лис" (арк. 2, 5, 6, 11–123, 125),

що включає зображення герба роду Сапєг, в обводі якого по колу нечітке зображення складу з трьох літер "LAR" фрагмента тексту: "LEO SAPIEHA MDL CANCELAR", датується знак 1598 роком[46], в альбомі Е. Лауцевічюса подібні до нього варіанти – 1593, 1594, 1598–1600 роками[47]; другий вид паперу – без філіграней (арк. 3, 4, 7–10, 124, 126). Формат аркушів 20 х 31,5.

По завершенні копіювання основних текстів книги ревізій у правому верхньому куті перших шістнадцяти аркушів нумерацію кириличними літерами проставив Пашкевич: Листъ **А**–Листъ **SI**. Про це свідчить характерне для його почерку вертикальне положення букв, написання великого "Л" та рядкових "в", "д", "є". Далі, від арк. 18 і до кінця книги, нумерацію аркушів проставив Дрожецький. Після цього останній мав приступити до складання реєстру змісту книги.

Реєстр змісту вмістився на одному аркуші паперу. Позиції реєстру до ревізій Володимирського, Луцького й Кременецького замків Дрожецький склав самостійно, не скориставшись готовим текстовим заголовком останньої з трьох. А вже до ревізій Вінницького, Брацлавського й Житомирського замків просто переписав заголовки з текстів. До чотирьох із шести головних позицій реєстру (до ревізій Володимирського, Луцького, Кременецького та Житомирського замків) він цілком свідомо додав ще п'ять другорядних позицій, які вказують на аркуші знаходження в текстах переліків "володимирських повітників", переліків сіл, що належали Луцькому, Кременецькому замкам, а також тих, які були роздані від Луцького, Володимирського та Житомирського замків. Можливо, він вніс до реєстру позицію "Списанье пов*ет*ников володим*ер*скихъ" для швидкого її віднайдення, оскільки цей перелік міститься серед текстів ревізії Луцького замку. При цьому позиція стосовно переліку "луцьких повітників" чомусь до реєстру внесена не була. У цілому, такий реєстр дає змогу швидко віднайти у книзі найважливіші ревізійні дані. Проти кожної позиції Дрожецький проставив номери аркушів кириличними буквами, один раз при цьому помилившись: проти позиції, що вказує на місцезнаходження в книзі переліку сіл, які були роздані від Житомирського замку, він помилково вписав **РКЕ** (125), замість арк. **РКS** (126). Цифрові відповідники, вписані майже згаслим світло-коричневим чорнилом, могли з'явитися пізніше, на початку XVII ст., під час її ревізування інстигатором ВКЛ Миколаєм Пузелевським. Останню позицію реєстру, як видно з особливостей письма, вписано явно пізніше, по кількох десятиліттях після його складання (хоч літери й мають вигляд півуставних початку XVII ст.), – ймовірно, в 60–70-х роках XVII ст. Про це свідчать графічні особливості букв: "а", "б", "д", "ж", "л", "м", "у", "щ", "ы", а також факт вживання "ксі" у слові "Алєѯандра" та повна відсутність натиску пера у вертикальних елементах. Ця позиція не має відношення до жодного з етапів формування розглядуваної книги й могла з'явитися внаслідок канцелярських

---

[46] *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII w. – Wrocław; Kraków, 1969. – № 504.

[47] *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII. – Vilnius, 1967. – P. 247 (Nr. 1866, 1867).

розшуків листа короля Олександра від 30 грудня 1500 р. на замовлення зацікавлених осіб, можливо, депутації від житомирських міщан. Для реєстру був використаний папір, виготовлення якого, згідно з водяним знаком "Сокира" (російськ. "Топор") в альбомі Е. Лауцевічюса, датується 1595 р.[48].

Далі, книги-копії були оправлені. У результаті з'явилося 190 нових книг. Про завершення тієї тривалої акції йшлося в постанові Варшавського сейму 1607 р. "O metrykach W. X. Litewskiego". Ця сама постанова наказувала звірити нові книги зі старими, для чого від кожного повіту мало бути делеговано по одному депутату. Вони повинні були з'явитися до Вільна наступного дня по Святому Мартині (12 листопада) того самого року. Після звірки старі оригінальні книги мали зберігатися у Скарбі Нижнього замку міста Вільна, а нові – в канцелярії в розпорядженні канцлера. Останні мали використовуватись у повсякденних потребах.

Оскільки канцлер литовський не зміг бути в той час у Вільні, – справу представлення нових книг депутатам він доручив редакторові переписки Пашкевичу. Той, вчасно приїхавши до Вільна, не знайшов там жодного депутата і, склавши того самого дня заяву до ґродського суду, з переписаними книгами повернувся до канцлера[49]. Після невдалої спроби розпочати звірку книг король призначив нову комісію. До її складу ввійшли королівський секретар Андрій Дольський та інстигатор ВКЛ Миколай Пузелевський. Пашкевич, як канцелярист найвищої кваліфікації, не міг залишитися поза роботою зі звірки книг. Свідченням цього є фрагмент тексту ревізії Луцького замку "...в Бєрєзцомъ нє надобє...", дописаний на внутрішньому полі аркуша 56. Він був пропущений під час творення цієї книги-копії і дописаний на полі при звірці її текстів зі старою оригінальною вже на початку XVII ст. Порівняння букв "б", "в", "д", "є", "р" цього фрагменту з іншими записами Пашкевича дає підставу стверджувати, що звірку книги-копії з оригінальною здійснював саме він. Його зауваження щодо помилок, пропусків, помилкових повторень можна знайти на полях книг-копій ЛМ № 32 (арк. 1) та ЛМ № 35 (арк. 180, 261зв., 275, 315зв., 317зв.).

За час проведення ревізії члени комісії перегорнули всі переписані та оригінальні поточні книги до 1621 р.; позакреслювали чисті аркуші й скріпили кожну книгу своїми підписами[50]. У книзі № 561 на звороті останнього аркуша

---

[48] Ibidem. – P. 229. – № 1672; *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej... – № 1087.

[49] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. II. – S. 449 (№ 1631); *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 9; *Леонтович Ф.* Судебные учреждения в Княжестве Литовском // Журнал Министерства юстиции. – 1910. – № 2. – С. 191–192; *Jakubovski Jan.* Archiwum państwowe W. X. Litewskiego i jego losy // Archeion. – Warszawa, 1931. – T. 9. – S. 5; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 92; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 11; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 61.

[50] *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 9–10; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska. – S. 88; *eadem.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 92.

після імені її укладача Льва Потія Тишкевича є запис Пузелевського: "Koniec tych xiąg. Mikolaj Puzeliewski instigator W^{o} X^{a} Lit^{o}" (арк. 126зв.).

По закінченні ревізії книг у 1623 р., коли на місце канцлера Льва Сапєги мав прийти Альбрехт Станіслав Радзивіл, – був складений здаточний реєстр книг-копій ЛМ, що складав 190 одиниць. Його назва: "Regestr xiąg Metryki Wielkiego Xstwa Litt-go ode mnie Leona Sapiehi, wojewody wileńskiego, oswieconemu xiążeciu Olbrychtowi Stanisławowi Radziwiłowi na Ołyce y Nieswieżu canclerzowi Wielkiego Xstwa Litt-go w roku terazniejszym tysiąc szeset dwudziestym trzecim msa marca jedynastego dnia oddanych". Всі наявні на той час книги було згруповано за секціями під іменами королів польських і великих князів литовських, згідно з черговістю їхнього правління. Реґест книги-копії ревізій внесено до п'ятої підгрупи, що носить назву "Za panowania swientej pamięci Króla je. ms. Zygmunta Augusta", там він займає позицію № 4: "Księgi spisania zamków wołyńskich albo raczej rewizyia opatrznosci armaty przez Falczewskiego, biskupa łuckiego, brzeskiego, i Lwa Pacieia pisarza, w roku 1545"[51]. Також постановою 1607 р. передбачалося, що передані в розпорядження канцлера нові книги підлягали вивезенню в місто і розміщенню в окремому приміщенні. Спочатку 3 червня 1629 р. король Сиґізмунд III видав привілей віленським міщанам Якубові Яблку та Якубові Мору, будинок яких – "кам'яниця Сильвестрівська" ("на розі Ринку" біля П'ятницької церкви) – призначався для зберігання Метрики. Але, як ідеться в листах короля Владислава IV, виданих 21 квітня та 17 липня 1636 р., канцлер Радзивіл запропонував королю скористатися кам'яницями Яна Ключати й Георгія Ланґа, звільнивши їх від будь-яких постоїв[52]. З 1636 р. кам'яниця Ключати в Ринку на Рибному кінці, між будинком Кользановського та православною церквою Воскресіння Господнього, й кам'яниця Ланґа, що розміщувалася на Шкляній вулиці, призначалися виключно для

---

[51] Відділ рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Санкт-Петербург. – Зібрання Дубровського. – Автограф № 124. – Арк. 98–113зв.; Копія XVIII ст.: ЦДІА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 4. – Спр. 5777. – Арк. 10–16зв.; *Korzeniowski Józef.* Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. – Cracow, 1910. – T. 11. – S. 366; *Голенченко Г. Я.* Неизвестный реестр Метрики Великого княжества Литовского в собрании П. П. Дубровского // Книга в Белоруссии: Книговедение, источники, библиография: Сб. статей. – Минск, 1981. – С. 27–41; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 13–14, A–29; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 63; *eadem.* Układ i zawartość Metryki Litewskiej // Archeion. – T. LXXX. – S. 127–129; *Голенченко Г. Я.* Книги ЛМ по реестру 1623 г. в современных фондах ЦГАДА // Литовская Метрика. Тезисы докладов межреспубл. науч. конф. – Вильнюс, 1988. – С. 48–50; *його ж.* Реестр книг Метрики Великого княжества Литовского 1623 г. // Исследования по истории Литовской метрики. – С. 336–374; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. – P. 6; *Ходзін С.* Матэрыялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). "Літоўская Метрыка". – С. 12.

[52] РДАДА. – Ф. 389. – Оп.1. – Спр. 111. – Арк. 680; Спр. 132. – Арк. 539; *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 10, 273–277; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 11.

зберігання книг Метрики Великої канцелярії та для влаштування канцлера й канцелярії. Для зберігання матеріалів Метрики Меншої канцелярії було обрано будинок Ґреґора Кользановського на Ринку біля кам'яниці Ключати[53].

У період облоги й захоплення Вільна військами Московської держави та перебування ворожого гарнізону в замку, тобто від 8 серпня 1655 р. до 22 листопада 1661 р., майже всі старі книги (серед них і ревізії 1545 р.) безслідно зникли. Точно не відомо, чи ті книги загинули, чи були завчасно вивезені литовцями ще до серпня 1655 р. У разі їх захоплення, як цінна воєнна здобич, вони мали бути переправлені до Москви, але на переговорах між Річчю Посполитою і Московською державою про повернення цих книг не йшлося. Пізніше на варшавських сеймах 1667 та 1673 рр. було прийнято постанови: "Dochodzenie dawnych metryk y przywileiow Nayiaśnieyszych Xiążąt Wielkich W. X. Lit.", які доручали інстигаторові, а пізніше підскарбію ВКЛ, провести розслідування обставин зникнення книг та організувати їх розшук і повернення[54]. Деякі старі книги було знайдено, доля втрачених до цього часу залишається невідомою.

Варшавський період в історії книги ЛМ № 561. У середині 40-х років XVIII ст. ЛМ перевезли до Варшави. Усі книги були пересистематизовані, пронумеровані й розділені на два розділи: Великої і Малої канцелярій, а 1747 р. Ян Храповицький та Ян Шадурський склали до них два окремі інвентарі (загинули під час Другої світової війни в 1944 р.)[55]. Книга-копія ревізій 1545 р. увійшла до інвентаря книг Великої канцелярії під № 59[56].

---

[53] Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. – Вильна, 1886. – Т. XIII. – С. 89–92; *Łowmiańska Marja.* Dokumenty do historji kamienic, przeznaczonych na chowanie Metryki W. X. L. (1588–1712) // Ateneum Wileńskie. – 1930. – T. VII. – Z. 1–2. – S. 293–311; *Балюлис А*. О местах хранения ЛМ в Вильнюсе // Литовская Метрика. Тезисы докладов межреспубл. науч. конф. – С. 61–63.

[54] Volumina legum.– Petersburg, 1859. – T. IV. – S. 468; 1860. – T. V. – S. 90; *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 11–12; *Бережков Н. Г*. Литовская метрика как исторический источник. – Ч. 1. – С. 6; *Jakubowski Jan.* Archiwum państwowe W. X. Litewskiego i jego losy. – S. 5; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 92; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 12; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 62; *Дашкевич Я. Р.* О достоверности публикаций материалов Литовской Метрики по данным описания Киевского замка 1552 г. – С. 165–166; *Ходзін С*. Матэрыялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). "Літоўская Метрыка". – С. 12.

[55] *Ptaszycki S.* Sumarjusz i inwentarze Metryki Litewskiej // Archeion. – Warszawa, 1930. – T. 8. – S. 38–39; *Jakubowski Jan.* Wiadomości o świeżo odzyskanym z Rosji sumarjuszu Metryki Litewskiej z lat 1747–51 // Ateneum Wileńskie. – № 8 (1933). – S. 217–218; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 14–15; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 64; *eadem.* Układ i zawartość Metryki Litewskiej. – S. 123–124; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. – P. 6; *Рыбакоў А*. Галаўная і мєншая канцылярыі Вялікага княства Літоўскага у XVI ст. // Бєларускі гістарычны часопіс. – 1998. – № 3. – С. 43.

[56] *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. A–30, A–63, A–70, A–94.

Тоді ж, у період із 1747 по 1751 р., було складено 15-томний транслітерований латинкою подокументний інвентар для книг ЛМ, для якого використали оригінальні реґести кириличного змісту кожної з них. Реєстр має назву "Summaryusz xiąg Metryki Wielkiey W. X. L. ... za panowania nayaśnieyszego króla Augusta Trzeciego...". Нині він зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві (Sum ML 1–15)[57]. Реґести змісту книги ревізій 1545 р. зафіксовано в ІІІ томі цього реєстру на арк. 38–38зв.[58].

У 50-х – на початку 60-х років XVIII ст. у Варшаві був підготовлений другий подокументний інвентар для книг Метрики: "Summariusz ksiąg Metryki Wielkiego Księstwa Litewskiego", що зберігається в Головному архіві давніх актів у Колекції Потоцьких (APP 15, 17–30). Він також включає 15 томів, кожен з яких має свій окремий заголовок[59]. Реґести змісту книги ревізій знаходяться в томі № 18, на с. 221[60]. Цей том складають реґести документів із книг, які мають варшавські номери від 47-го до 80-го. Заголовок цього тому: "Summaryusz xiąg M. W. W. X. L. pod kro. Zygmun. I, królowey Bony y Zygmunta Augusta od roku 1546 do roku 1558"[61].

У ЦДІАК України, у фонді № 228 ("Колекція рукописів з історії, літератури й права") зберігається один із томів копійного сумаріуша реґестів актів книг Метрики з варшавськими номерами від 53-го до 89-го за 1541–1557 рр., що укладався Я. Храповицьким та Я. Шадурським, починаючи з 1747 р.[62]. Реґести змісту книги ревізій 1545 р. знаходяться в цьому томі на арк. 32: "№ 59. Regestr xięg króla Zygmunta Augusta Roku 1545. Popisy zamkow ukrainskich". Порівняння їхнього тексту з реєстром змісту книги ревізій кінця XVI ст. свідчить про самостійне складання Храповицьким та Шадурським реґестів книги ревізій для сумаріуша, а не транслітерування реєстру змісту книги.

---

[57] *Ptaszycki S.* Sumarjusz i inwentarze Metryki Litewskiej. – S. 31–34; *Jakubowski Jan*. Wiadomości o świeżo odzyskanym z Rosji sumarjuszu Metryki Litewskiej z lat 1747–51. – S. 215–217; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska. – S. 89; *eadem.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 93, 95, 97; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 15, A–21, A–22; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – P. 6.

[58] *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. A–21, A–63, A–70; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 64.

[59] *Ptaszycki S.* Sumarjusz i inwentarze Metryki Litewskiej. – S. 34–36; *Jakubowski Jan*. Wiadomości o świeżo odzyskanym z Rosji sumarjuszu Metryki Litewskiej z lat 1747–51. – S. 216; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska. – S. 91; *eadem.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 97.

[60] *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 105.

[61] *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. A–24, A–63, A–70.

[62] ЦДІАК України. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 40. Ще два томи цього сумаріуша зберігаються в Архіві Радзивілів (AR II. 69/13, AR II. 69/8) Головного архіву давніх актів у Варшаві, у них записані реґести книг під № 90–132 (1558–1572 рр.) та № 247–299 (1652–1693 рр.).

Постановою Постійної Ради (Rady Nieustającej) від 10 січня 1777 р. перекладачеві Косаковському було доручено приступити до переписування кириличних книг Метрики літерами латинського алфавіту. Через вісім років під керівництвом історика-архівіста Адама Нарушевича із текстів 62-х книг ЛМ, які охоплювали період до другої половини XVI ст., було створено нову 29-томну копію, що зберігається нині в Головному архіві давніх актів (ML 191A–219)[63]. Тексти ревізій 1545 р. увійшли до складу книги № 216 (ML 216), арк. 897–1246[64].

У 80-х роках XVIII ст. з ініціативи Нарушевича більшість книг Метрики було заново оправлено. Обкладинка книги ревізій – з твердого картону, оправленого у шкіру світло-коричневого кольору. По периметру обкладинки на відстані 0,5 та 1,5 см від краю нанесено тиснення – дві паралельні орнаментовані смужки чорного кольору. Дві пари таких самих смужок, але на більшій відстані одна від одної, перехрещуються по діагоналі й утворюють ромб у центрі обкладинки. Формат обкладинки 20x32 см. Тоді ж книги були оснащені додатковим, транслітерованим літерами латинського алфавіту реєстром змісту, що вміщувався перед кириличним. Для реєстру книги ревізій було надано 14 аркушів, а вмістився він лише на одному (Regestr Popisow Zamkow Wołynskich), який має водяний знак "Schweidniz". Водяні знаки інших 13-ти аркушів: "Мадонна" (арк. 2, 4, 6, 10, 11, 14), "Schweidniz" (арк. 3, 5, 7–9, 12, 13). В альбомі Е. Лауцевічюса "Schweidniz" подається разом із знаком "Мадонна" і датується 1765 та 1783 рр.[65]. Також у кожній книзі із внутрішнього боку верхньої частини обкладинки був наклеєний аркуш білого паперу розміром 16 х 21 см з віддрукованим на ньому текстом латинською мовою: "STANISLAUS AUGUSTUS REX / HAEK / MAGNI DUCATUS LITVANIAE / ACTA PUBLICA / VICISSITUDINE TEMPORUM / DISPERSA COLLIGI / LACERA INNOVARI / CORROSA TRANSCRIBI / ATQUE EX LOCO SQUALIDO / IN CONCLAVI AEDIUM REIPUBLICAE COLLOCARI / PROVIDENTIA AC BENEFICETIA SUA / FECIT / A. D. M.DCC.LXXXVI. / CANCELLARIATU / ALEKSANDRI PRINCIPIS SAPIEHA / PROCANCELLARIATU / JOACHIMI COMITIS CHREPTOWICZ / CURA & LABORE / ADAMI NARUSZEWICZ /

---

[63] Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда Августа (1545–1572 гг.). – С. X, XVIII; *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 12; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska. – S. 89; *eadem.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 93, 97; *Kennedy-Grimsted Patricia.* The Archival Legacy of the Grand Duchy of Lithuania: The Fate of Historical Archives in Vilnius. – P. 555; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 17, A–18, A–38, A–66; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 65; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. – P. 6.

[64] *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. A–63, A–70.

[65] *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII. – Nr. 251, 252.

MAGNI DUCATUS LITVANIAE NOTARII”. У такому вигляді книга ревізій збереглася до нашого часу.

Литовська метрика у Санкт-Петербурзі й Москві. 18 листопада 1794 р., після взяття Варшави російськими військами в кінці жовтня почалося перевезення матеріалів Коронної метрики і ЛМ з Варшави до Санкт-Петербурга. На місце призначення були доставлені ЛМ, частина Коронної метрики і документи Польської державної канцелярії, які відносилися до тієї частини території Речі Посполитої, що відійшла після третього її поділу до Російської імперії. Усі матеріали з питань зовнішньої політики та міжнародних відносин із Коронної метрики та ЛМ мали бути передані в розпорядження Колегії закордонних справ, а матеріали, що відносилися до внутрішніх справ Польсько-Литовської держави, в тому числі й основна частина ЛМ, – III департаменту Сенату. Ці матеріали були передані 11 жовтня 1798 р. згідно з інвентарем “Росписание дел Метрики Польской и Литовской, до внутренняго правления надлежащих, назначенных по Всевысочайшем Его императорского Величества от 10-го Мая 1798-го года указу к доставлению в Правительствующий Сенат”[66]. Весь комплекс матеріалів було розділено на чотири групи: A – “Коронна метрика”, B (Б) – “Литовська метрика”, C (Ц) – “Книги та акти Постійної Ради”, D (Д) – “Друковані видання”. ЛМ було розділено на відділи: I – “Книги записів”; II – “Книги судових справ”; III – “Реєстри справ за печаткою”; IV – “Книги переписів”; V – “Книги публічних справ”[67]. Книга ревізій 1545 р. увійшла до IV відділу “Книг переписів”. Вірогідно, тоді ж з’явилися записи на форзаці нижньої кришки обкладинки книги: “По переметкѣ 127 листовъ, но пропущены 65 и 66 листы и тѣмъ 2/125 листовъ”, а також номер аркуша (127) в його правому верхньому куті, що був закреслений олівцем пізніше. 1817 р. статський радник В. Г. Анастасевич на основі інвентаря 1798 р. склав докладний перелік книг і матеріалів Коронної метрики та ЛМ, опублікований 1843 р. М. Оболенським та І. Даниловичем як додаток до тексту

---

[66] AGAD. – T. zw. ML. – VIII. 37. Опубл.: Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда Августа (1545–1572 гг.). – М., 1843. – Т. 1. – С. 327–418; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – С. XIV; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 94; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 18, A–32; *Светенко А. С.* К истории описания документов ЛМ. – С. 64; *Ходзін С.* Матэрыялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). “Літоўская Метрыка”. – С. 13.

[67] *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 12–15; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 17–19; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 66; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. – P. 6–7; *Абросимова С. В.* Книга записів Литовської метрики № 23 (Джерелознавчий аналіз) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I: На пошану проф. М. П. Ковальського. – С. 110.

посольської книги ВКЛ за 1545–1572 рр.[68]. У цьому інвентарі інформація про книгу ревізій 1545 р. міститься у складі другої його частини "В. Дела Метрики Великого княжества Литовского", у групі "В. 4. Книги переписей и межевания", де вона має № 4[69].

Наступним етапом роботи з матеріалами ЛМ була діяльність Комісії 1835 р., створеної міністром юстиції для їх вивчення та упорядкування. Для запобігання в майбутньому спробам підробки документів Комісією було закреслено всі пробіли на аркушах книг (у книзі ревізій 13 аркушів реєстру змісту), аркуші заново пронумеровано (нумерацію книги ревізій з незрозумілих причин здійснено не було), книги прошнуровано й скріплено реєстраційними записами про кількість аркушів у кожній книзі, а також сургучевою печаткою Комісії[70]. У книзі ревізій такий запис міститься на арк. 127 (водяний знак – "Schweidniz"): "Въ сей книгѣ номерованныхъ и запечатанныхъ листовъ 127 (сто двадцать семь) за подписомъ Коммисии, учрежденной господиномъ министромъ юстиции для разсмотрѣнія и привѣдѣнія въ порядокъ метрическихъ книгъ, находящихся въ Польской Метрикѣ, состоящей при 3-м Департаментѣ Правительствующаго Сената. Оберъ-прокуроръ Владиславлевъ, Статскій совѣтникъ (підпис нерозбірливий – *В. К.*), Коллежскій ассесоръ Петръ Бабинъ". Всі матеріали Комісія розділила на 12 видових груп – "відділів", узявши за основу розділ матеріалів Метрики за описом 1798 р. Підсумком усієї роботи Комісії був інвентар "Опись книгам актов, хранящимся в Метрике присоединенных провинций", складений архівістом Францишком Малевським у 1836 р. у двох примірниках[71]. Один із них зберігається у РДАДА у фонді "Експедиція Литовської метрики"[72], другий, який у 1920-х роках був відправлений до Варшави, було втрачено під час Другої світової війни. Ще один варіант того інвентаря, складений у 1839 р., зберігається в Головному архіві давніх актів[73]. Книга ревізій залишилася у IV відділі "Книги переписів", у першій його частині – "А" (Литовська метрика)[74].

---

[68] Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год). – Прил. III. – С. 327–418.

[69] Там само. – С. 411.

[70] *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 19–21; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 95; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 20; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 67–68; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. – P. 8; *Ходзін С.* Матэрыялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). "Літоўская Метрыка". – С. 13.

[71] Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – С. XIII, XVI; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 22, A–33; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. – P. 8.

[72] РДАДА. – Ф. 328. – Спр. 251.

[73] AGAD. – MK 413.

[74] *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 59–60.

Незадовго до скасування III департаменту Сенату, 1887 р., ЛМ було передано в Московський архів Міністерства юстиції. Того ж року архівіст-метрикант С. Пташицький опублікував інвентар "Описание книг и актов Литовской Метрики", основу якого складає уточнений і доповнений інвентар 1836 р. У ньому книга ревізій 1545 р. знаходиться в IV відділі "Книги переписей" "А" Литовские" на с. 161 під № 4/59, де перша цифра є останнім на той час номером, а друга – старим варшавським. Відділ включає 23 одиниці зберігання[75], що містять переважно ревізії та інвентарі королівських маєтностей, замків, описи кордонів держави, але в ньому знаходяться й відмінні за змістом матеріали, які, по суті, не належать до цієї категорії книг[76].

До наступної реорганізації та перенумерації матеріалів ЛМ книга ревізій 1545 р. мала № IV. А. 4. У 1950 р. в ЦДАДА було заново проведено перенумерацію аркушів цієї книги архівним олівцем і вперше було проставлено номери зворотів, попередню нумерацію закреслено.

У 1952 р. в ЦДАДА було завершено валову перенумерацію одиниць зберігання фонду № 389 "Литовська метрика", після чого поділ книг на відділи згідно з описом Пташицького перестав бути основою архівного обліку[77]. У результаті тієї акції книга ревізій отримала № 561.

Публікації текстів ревізій. Публікацію ревізій українських замків 1545 р. було започатковано виданням текстів ревізій Володимирського, Луцького і Кременецького замків у Відділі другому IV тому "Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов", що вийшов у світ 1859 р. Список ревізій, опублікований в "Памятниках", є виписом із радецьких книг міста Кременця. Початковою основою документа є транслітеровані літерами польського алфавіту тексти виготовленої при А. Нарушевичі в 70-х – 80-х роках копії ревізій 1545 р. (Головний архів давніх актів. – ML 216. – Fol. 897–1246). У передмові до IV тому зазначається, що рукопис ревізій був представлений для публікації в Комісії її почесним членом, поміщиком Костянтином Свідзинським[78]. Це ж саме повторює в передмові до свого видання ревізій А. Яблоновський[79]. Але у справі фонду Канцелярії Київського, подільського і волинського генерал-губернатора ("Дело об учреждении в Киеве Временной комиссии для разбора древних актов") зберігається рапорт кременецького повітового стряпчого В. Сивицького від 13 серпня 1844 р., в якому він доповідає генерал-губернаторові Бібікову про виявлений в архівах міста Кременця рукопис "Стародавнее описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого"[80]. Далі, вже із супровідним листом до професора М. Д. Іванишева

[75] Ibidem.

[76] *Kennedy-Grimsted Patricia.* Układ i zawartość Metryki Litewskiej. – S. 155–156.

[77] *Светенко А. С.* К истории описания документов ЛМ. – С. 66; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. – P. 10.

[78] Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1859. – Т. 4. – Отд. II. – С. VIII.

[79] Źródła dziejowe. – T. VI. – S. I, II.

[80] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. I. – Арк. 292–292зв.; *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. – С. 64.

від 12 вересня того самого року, цей рукопис надсилається у Київ для розгляду в Тимчасовій комісії[81]. Імовірно, він певний час знаходився серед документів, з яких комплектувався III том "Памятников". До того ж більшість документів Відділу третього цього тому (листи, грамоти, універсали) складають документи із зібрання Свідзинського. Можливо, цим можна пояснити помилкове твердження в передмові до IV тому про передачу Свідзинським рукопису до Комісії. Цілком імовірно, що всі деталі процесу підготовки до видання IV тому "Памятников" могли бути відображені в документах архіву Комісії, оскільки, згідно з "Описью делам Киевской археографической комиссии", що зберігається у фонді № X Інституту рукопису ЦНБ НАН України, існувала справа № 97 ("Об издании IV тома "Памятников")[82]. Нині копія трьох ревізій є справою № 43 опису 1 фонду № 20 ("Кременецький магістрат"), що зберігається у ЦДІАК України[83]. Упорядники останнього збірника наукових праць "Минуле і сучасне Волині та Полісся" (2004) вмістили скановані із IV тому "Памятников" тексти ревізії Володимирського замку[84].

Ревізії Брацлавського та Житомирського замків було опубліковано пізніше – у 1876 та 1886 рр. Транслітеровану літерами польського алфавіту ревізію Брацлавського замку опубліковано у складі випису з книги Вінницького ґродського суду в I томі VI частини серійного видання "Архив Юго-Западной России" під редакцією К. Є. Козловського та І. П. Новицького[85]. Як зазначено в цьому документі, 1752 року, за розпорядженням короля Авґуста III, в Канцелярії ВКЛ було оформлено й видано випис із Великої метрики ВКЛ (тобто з книги-копії кінця XVI ст.). Пізніше, 29 листопада 1758 р., випис із Метрики було вписано до вінницьких ґродських книг, а вже з них було видано випис, опублікований в "Архиве ЮЗР". В кінці публікації видавцями вказано, що цей акт зберігався у складі збірки документів Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, згідно з додатковим описом, під № 102. Нині серед матеріалів колекції Київської археографічної комісії цей документ не значиться. Під час Другої світової війни він безслідно зник разом із переважною більшістю документів цього зібрання, а також актовими книгами, серед яких були й книги

[81] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. І. – Арк. 316.

[82] НБУВ. ІР. – Ф. Х. – Спр. 10154. – Арк. 7зв.–8.

[83] *Станкевич Е. В.* Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве // Университетские известия. – 1862. – № 6. – С. 1–38; № 9. – С. 39–68; 1863. – № 1. – С. 69–92; № 2. – С. 93–108; № 5. – С. 109–124; № 6. – С. 124–148; 1864. – № 6. – С. 149–172; № 8. – С. 173–188; № 12. – С. 189–216; ЦДІАК України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 114; *Себта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі // Архіви України. – К., 2003. – № 4–6. – С. 257, 258.

[84] Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Матеріали XIV Волинської наукової істор.-краєзн. конф., присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському Магдебурзького права: Зб. наук. пр. – Луцьк, 2004. – С. 212–234.

[85] Архив ЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 18–27.

Вінницького ґродського суду під старими № 4645 та 4646 за 1758 р.[86]. У якійсь із цих двох книг містився опублікований в "Архиве ЮЗР" акт.

Транслітеровану літерами польського алфавіту ревізію Житомирського замку опубліковано в І томі VII частини "Архива ЮЗР" під редакцією В. Б. Антоновича і з передмовою М. Ф. Володимирського-Буданова[87]. Її публікація готувалась згідно з текстом документа, виявленого видавцями "Архива ЮЗР" у житомирській ґродській записовій книзі під старим № 269 за 1780 р., яка також не збереглася після Другої світової війни.

З усіх шести тільки ревізію Вінницького замку не було опубліковано Київською археографічною комісією. У 1993 р. з'явилася публікація сканованого тексту (чи ксерокопії) цієї ревізії з VI тому "Źródła dziejowe", з авторською передмовою, що включає короткі відомості про всі шість ревізій 1545 р. і їх опублікування в XIX ст.[88]. До документа додається його ж текст, переданий літерами українського алфавіту, який автор публікації безпідставно видає за переклад із польської.

Наступну публікацію текстів ревізій 1545 р., але вже у повному складі, було здійснено А. Яблоновським у VI томі "Źródła dziejowe" (1877). Як зазначено в передмові до цього тому, ревізії публікувалися за текстами копії, зробленої в минулому, тобто XVIII, столітті. Тією копією були транслітеровані літерами польського алфавіту тексти ревізій, виготовлені у 70-х – 80-х роках XVIII ст. Позитивними відгуками на вихід у світ цього тому є рецензія Тадеуша Корзона, опублікована 1878 р. в журналі "Ateneum"[89], та повідомлення В. Б. Антоновича на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця від 19 березня 1878 р.[90].

Таким чином, для висвітлення історії створення книги-копії ЛМ № 561 у публікації було вирішено низку проблем, наявність яких обумовлена її належністю до відділу "Книги переписів" та своєрідністю складу і змісту її документів. Дослідження історії цієї книги могло бути здійснено лише в контексті історії формування, зберігання і упорядкування всього зібрання книг ЛМ, відомої із публікацій дослідників і видавців її документів, починаючи з середини XIX ст. до нашого часу.

Невизначеність науковців, які працювали з книгою ЛМ № 561, щодо однозначності трактування акції "ревізією" чи "люстрацією", стала першою

---

[86] Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. – К., 1971. – С. 3–4; *Кеннеді-Ґрімстед Патриція за участю Геннадія Боряка*. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., 1991. – С. 20–21; ЦДІАК України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 86.

[87] Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – С. 122–140.

[88] *Косаківський В. А*. Ревізія Вінницького замку 1545 року // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 322–332.

[89] *Korzon Tadeusz.* Tom VI: Rewizya Zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. Wydał i szkicem historycznym poprzedził Aleksander Jabłonowski. 1877 // Ateneum. – 1878. – T. 2. – S. 146–155.

[90] *Антонович В. Б.* Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2. – С. 42–46.

проблемою, вирішення якої дало підставу розуміти її як “ревізію”, а її матеріали – “ревізіями”, або ревізійними протоколами. Другою проблемою було виявлення в текстах книги-копії згадок про різноманітні документи (королівські листи, привілеї, переліки, описи, свідчення, скарги), на основі яких укладалася Левом Потійовичем Тишкевичем її оригінальна версія у Вільні 1545 р. З моменту свого виникнення доля тієї книги була тісно пов’язаною з долею усього документального зібрання до загибелі майже всіх оригінальних книг Метрики, включно з оригінальною версією книги ревізій 1545 р., у середині XVII ст. Третьою, найважливішою проблемою, було дослідження етапів укладання книги-копії у кінці XVI ст. на основі вивчення текстів цієї самої книги. Для вирішення цієї проблеми було проведено дослідження палеографічних особливостей письма і на його основі з’ясовано кількість упорядників книги-копії та обсяги, види і послідовність виконаних ними робіт. Завдяки виготовленню копійних книг Метрики у кінці XVI – на початку XVII ст. до нашого часу збереглися безцінні джерела до історії України, Білорусі й Литви. З кінця XVIII ст., після заміни обкладинки і додання транслітерованого латинкою реєстру змісту, книга-копія № 561 дійшла до нашого часу в майже незміненому вигляді.

Для глибокого вивчення книг ЛМ і публікації повних їх текстів запропоновані підходи є, на нашу думку, виправданим мінімумом, хоча останнім часом видавці книг цього зібрання із Литви і Білорусі схиляються до необхідності вивчення також і мовних особливостей цих джерел. Таке комплексне дослідження має бути здійснене стосовно кожної з книг ЛМ, і особливо щодо тих, які готуються до публікації.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (*Київ*)

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ 1920-х – 1930-х РОКІВ: ДОСЯГНЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ

При відновленні у 1987 р. рішенням Президії АН України Археографічної комісії і потім створенні на її основі у 1991 р. Інституту української археографії (нині – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України) з його друкованим органом "Український археографічний щорічник" було розроблено цілеспрямовану програму археографічної роботи на десятирічну перспективу, яка передбачала комплексні заходи щодо збирання і видання історичної та історико-культурної спадщини України[1]. У першому відновленому виданні "Українського археографічного щорічника" було надруковано перелік серій видавничої програми Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України, де під № 6 зазначалася серія "Джерела з історії церкви на Україні"[2]. Таким чином, в Інституті було започатковано серію видань джерел з історії церкви в Україні, причому першочерговим завданням було визнано публікацію джерел з історії Української автокефальної православної церкви 1920-х – 1930-х рр., зокрема документів і матеріалів Всеукраїнських церковних соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., а також Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. В "Українському археографічному щорічнику" неодноразово публікувалися матеріали церковно-історіографічних досліджень[3], документи і матеріали історії православної церкви в Україні[4], історичні дослідження[5].

[1] *Сохань П. С.* Стан і перспективи розвитку української археографії // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 9–18.

[2] Серії видавничої програми Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України // Там само. – С. 457.

[3] *Боцюрків Б.* Проблеми дослідження історії релігії та Церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Там само. – С. 285–294.

[4] *Ільченко І., Пилявець Л., Преловська І.* Три промови Василя Липківського // Там само. – К., 1999 – Вип. 3/4. – С. 475–488; *Стародуб А.* Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова як джерело до вивчення історії видання українського перекладу Євангелія // Там само. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 356–388.

[5] *Преловська І. М.* Джерелознавчий аналіз документальних матеріалів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1919 рік (на матеріалах ф. № 4215 ЦДАВО України (м. Київ) та ф. № Р–1 ДАМК) // Там само. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 198–223; *її ж.* Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х рр. (на матеріалах ф. № 3984 ЦДАВО України) // Там само. – Вип. 7. – С. 105–123; *Скочиляс Ірина.* Богородичні сюжети в парафіяльних печатках Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. // Там само. – С. 151–173.

Аналіз архівних джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х рр. є актуальною проблемою з огляду на сучасну релігійну ситуацію в Україні. Пошук і вивчення архівних джерел з канцелярії Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), матеріалів I і II Всеукраїнських православних церковних соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., які відбувалися у великому Софійському соборі, інших матеріалів, пов'язаних з діяльністю УАПЦ мають велике значення у справі об'єктивного й конфесійно незаангажованого підходу до цієї проблеми. Дослідження оригінальних джерел дає змогу ввести в науковий обіг нові історичні факти, які до того були або маловідомі, або свідомо замовчувались через ідеологічні та політичні причини.

До того ж досі існує проблема неупередженої оцінки автокефального руху в цілому за XX ст. в Україні, оскільки навіть академічні наукові видання часто використовують суто церковні оцінки цього явища, які ґрунтуються або на позиції Російської церкви щодо "розкольників", "липківців-самосвятів", або на виданнях української діаспори, де, навпаки, підкреслюється національний характер УАПЦ та педалюється на тому, що це і є церква-мучениця. Це також необхідно для створення цілісної історичної картини шляхом реконструкції подій на базі дослідження архівних документів.

Архівні джерела УАПЦ, у тому числі по її київських парафіях, зберігаються в архівах м. Києва – ЦДАВО України, ЦДІА м. Києва, ДАМК, ДАКО, ЦДАГО України, Державному архіві СБ України, Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського тощо. Їх розподіл у цілому підпорядкований специфіці кожного з архівів, хоча можна припустити, що деякі матеріали для інформаційної повноти фонду корисно було б перенести до іншого архіву.

Джерела з історії автокефального руху 1917–1921 рр. та УАПЦ поділяються за видами, походженням (церковні або нецерковні), за змістом (рівнем інформативності та репрезентативності). Велике значення в оцінці джерел має їх конфесійне походження, оскільки в даному разі форма й зміст оцінок визначаються тим, з якого середовища вийшов документ – самої УАПЦ або інших церковних структур, наприклад, Українського екзархату Російської православної церкви чи обновленських угруповань в Україні. Джерела з історії УАПЦ розподіляються й за іншими критеріями. Вони можуть виходити з українських або російських церковних і світських структур, а також мати іноземне походження (наприклад, документальні матеріали в Польщі, Німеччині, Канаді, США та ін.).

Специфічним різновидом джерел радянської доби є джерела, які мають нецерковне походження. В основному це законодавчі акти та документи щодо церкви, а також наявний комплекс архівних джерел таких владних структур, як партійні та радянські органи, інших установ, діяльність яких мала те чи інше відношення до церкви, точніше до регламентації її діяльності, маніпулювання храмами та майном, судові і слідчі справи проти діячів УАПЦ, публікації в пресі документів або публіцистичних антицерковних матеріалів, мемуари політичних та громадських діячів тощо.

Віднайдені архівні документальні джерела можна віднести до декількох груп. Схему класифікації джерел з історії православної церкви в Україні було запропоновано українським істориком Василем Ульяновським, щоправда, в

цьому виданні схему було застосовано до історії православної церкви більш раннього періоду, тобто до новітньої доби, коли виникла Українська автокефальна православна церква[6].

Дослідженням і класифікацією архівних і друкованих джерел з історії УАПЦ займалися українські і закордонні дослідники. Спробу тематичного та хронологічного огляду справ фонду № 3984 "Українська автокефальна православна церква. Відділ керівничий" ЦДАВО України було зроблено запорізьким дослідником Олександром Ігнатушею в його дисертаційному дослідженні[7], а також у статті, присвяченій оглядові документів, які містяться в державних архівах України з історії Української автокефальної православної церкви (1917–1930 рр.)[8]. Ним же запропоновано класифікацію архівних матеріалів на 2 групи: 1) фонди церковних організацій та 2) фонди державних органів, які містять матеріали щодо церкви[9].

Дещо іншу класифікацію джерел пропонує у своїй статті, яку було надруковано у збірнику матеріалів читань, присвячених митрополиту Василю Липківському, які відбулися у січні–червні 1996 р. в Київській духовній академії, відомий дослідник історії УАПЦ Леонід Пилявець[10]. В історії УАПЦ І періоду він виокремлює 3 основних етапи: 1) етап кристалізації ідеї автокефалії православної церкви в Україні, вироблення її ідеології й спроби втілення її в життя (1917–1921); 2) етап проголошення УАПЦ, інституалізації її діяльності (1921–1930); 3) розгром УАПЦ й діяльність УПЦ як її наступниці (1930–1936)[11].

У своїй статті ступінь дослідження джерельної бази УАПЦ Л. Пилявець слушно визначає як "зародковий", оскільки він називає тільки декількох дослідників в Україні та за її межами, які спромоглися станом на 1996 рік хоч почасти окреслити коло проблем. Це праці Богдана Боцюрківа[12], Олександра Ігнатуші[13] і в деякій мірі проф. Олександра Оглоблина[14] та М Соловія[15]. Леонід Пилявець у своїй класифікації джерел УАПЦ посилається на праці Ісидора Патрила[16].

---

[6] *Ульяновський В.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1: (середина XV – кінець XVI ст.). – 256 с.

[7] *Ігнатуша О.* Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.). Дис. ... к. іст. н. – Харків, 1993. – 255 с.

[8] *Його ж.* Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Церкви (1917–1930 рр.) // Архіви України. – К., 1994. – № 1–6. – С. 44–56.

[9] Там само. – С. 44.

[10] *Пилявець Л.* Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви // Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень–червень 1996 р. (КДА). – К., 1997. – С. 45–67.

[11] Там само. – С. 46.

[12] *Боцюрків Б.* Проблеми досліджень історії релігії та Церкви в Україні.. – С. 285–294.

[13] *Ігнатуша О.* Документи державних архівів... – С. 44–56.

[14] *Оглоблин О.* Українська церковна історіографія // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1969. – № 4 (24). – С. 12–29.

[15] *Соловій М.* Література про УАПЦ В. Липківського // *Липківський Василь, митр.* Відродження Церкви в Україні 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 309–323.

[16] *Патрило І. І.* Джерела і бібліографія історії Української Церкви. – Рим, 1975 // Записки Чину Св. Володимира Великого. – Рим, 1988. – Т. ІІ. – Секц. 1. – С. 48.

За пропозицією одного з провідних дослідників історії УАПЦ професора-політолога Карлтонського університету Богдана Боцюрківа[17], до якої також приєднується Л. Пилявець, інтегруючими концепціями дослідження джерел з історії УАПЦ мають бути дві: 1) наступ одержавленого атеїзму на релігію та послідовна політика влади, спрямована на поступове підкорення, контроль та дискредитацію всіх релігійних організацій з метою їх послаблення, ізоляції й (само)ліквідації; 2) вплив українського національного відродження на церковне життя в Україні.

Далі Леонід Пилявець пропонує власну класифікацію джерел УАПЦ на історичні (звіти і протоколи єпархіальних зібрань, документи ВПЦР), догматичні (постанови єпархіальних з'їздів, Помісного собору Російської церкви 1917–1918 рр., які стосуються церкви в Україні) і полемічні (питання подальшого розвитку церкви в Україні, українізації богослужіння)[18]. До особливого напрямку автор відносить документи, які відображають церковно-державні відносини 1917–1921 рр., церковну політику УЦР, Тимчасового уряду Росії, Української Держави, Директорії УНР, денікінського і більшовицького урядів.

Джерельна база I етапу в історії УАПЦ Л. Пилявцем розподілена на підетапи на основі хронологічного принципу з переліком класифікованих автором джерел: березень–грудень 1917 р., коли відбулися єпархіальні з'їзди, на яких уперше пролунали гасла українізації православної церкви; січень–грудень 1918 р., коли відбулися три сесії Всеукраїнського собору 1918 р. (до цього підетапу віднесені групи джерел: *історичні* – документи Всеукраїнського собору 1918 р.; *полемічні*, щодо яких Л. Пилявець вказує, що їх стало кількісно більше, ніж на попередньому етапі, і вони набули більш жорсткого характеру; *догматичні* – рішення Всеукраїнського собору 1918 р., послання собору та звернення окремих осіб до Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Бєлавіна); *мемуаристика*, зокрема опубліковані пізніше спогади Василя Зіньківського[19]); січень–травень 1920 р., коли було проголошено автокефалію Української церкви Законом уряду Директорії УНР і розпочався інтенсивний процес українізації православних парафій.

Документальною основою Л. Пилявець називає фонд Міністерства ісповідань УНР (закони про віру, проект тимчасового статуту православної парафії, положення про єпархію, збори, протоколи засідань Ради міністра ісповідань, листи Симона Петлюри до Івана Огієнка). Серед публікацій мемуарної літератури вказано спогади О. Лотоцького в Константинополі, митр. Веніаміна Федченкова, о. Петра Білона про діяльність Кирило-Мефодіївського братства тощо. Другий напрямок в автокефальному русі представлений документами ВПЦР – статути, ВСПП, комітети ВПЦР, листування, стосунки з ієрархією РПЦ, а також статут організації "Церква жива", зареєстрований Київським губревкомом. Наступний

---

[17] Див. докл. про нього: *Преловська І.* Богдан Боцюрків (1925–1998) – дослідник історії Української Автокефальної Православної Церкви // Україна в XX столітті: проблеми, уроки, перспективи. – К., 2001. – С. 587–593.

[18] *Пилявець Л.* Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви. – С. 49.

[19] Там само. – С. 51.

підетап – травень 1920 – жовтень 1921 рр. – проголошення автокефалії Української церкви пленумом ВПЦР і підготовка до Всеукраїнського православного церковного собору, скликання якого було призначено на жовтень 1921 р. Серед документів цього підетапу названо протокол ВПЦР від 5 травня 1920 р., документи собору Київщини 22–26 травня 1921 р. Окремим блоком матеріалів Л. Пилявець вважає документи І Всеукраїнського собору 1921 р. З мемуарів – спогади Костянтина Кротевича про Парфенія. Також джерелом виступає радянська преса[20].

Другим етапом історії УАПЦ Л. Пилявець вважає власне історію УАПЦ. У свою чергу він поділив цей етап на підетапи: 1) І Всеукраїнський собор УАПЦ 1921 р. (документи і матеріали); 2) розбудова церковних структур (листопад 1921 – початок 1924 рр.), протоколи Микільських і Покрівських зборів, боротьба єпархоначалія і радоправія, циркуляри до повітових і округових рад, мемуаристика (І. Теодорович, В. Потієнко, В. Чехівський, В. Липківський)[21]; 3) розкол в УАПЦ – листування з державними органами, меморандуми, заяви, записки секретного відділу ГПУ (ЦДАГО України), матеріали антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У за 1923–1924 рр., діяльність "Діяльно-христової церкви"; 4) ІІ Всеукраїнський собор УАПЦ 1927 р. – до Надзвичайного собору (жовтень 1927 – січень 1930 рр.).

Такий підхід до джерел, можливо, був виправданий на час публікації цієї статті, але з принципами класифікації джерел не можна погодитись. Подані визначення (історичні, полемічні, догматичні, мемуаристика) чомусь застосовані тільки для першого етапу. В усіх інших періодах є згадки про мемуари. Сама класифікація викликає багато запитань. Наприклад, чому одні джерела "історичні", а інші мають іншу назву? По-друге, застосування терміна, який має відношення до корпусу середньовічної полемічної літератури між апологетами католицизму та православ'я, навряд чи виправданий для суперечки між *православними* УАПЦ та Українського екзархату РПЦ. По-третє, називати "догматичними" такі джерела, як рішення та послання соборів або звернення до Патріарха Тихона, неправомірно, оскільки питання догматів або їх зміни взагалі не стояло на порядку денному. Мова йшла тільки про частину історично застарілих канонів, порушення яких діячами УАПЦ викликало конфлікт.

І останнє: пераховані у статті джерела, які віднесено до "мемуаристики", на наш погляд, не зовсім відповідають цьому жанрові. Мемуари, як правило, пишуться як сформований документ, що містить спогади автора про події та осіб, яких він бачив і знав за життя. Усі вищезгадані автори писали не мемуари, а різні за жанром твори: Іван Теодорович намагався через опис подій, що пов'язані з І Всеукраїнським собором УАПЦ 1921 р., довести канонічність цієї церкви і благодатність її ієрархії, Василь Потієнко написав невеликий спогад про хід подій на соборі. Василь Липківський є автором спроби написати нарис з історії Української церкви, куди увійшли його власні спогади, спостереження та оцінки.

[20] Там само. – С. 54.
[21] Там само. – С. 57.

Володимир Чехівський не писав спогадів взагалі. Він є автором різних історичних розвідок, які не підходять під визначення мемуарної літератури.

У матеріалах ЦДАВО України (Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 40) є справа, яка так і називається "Спогади священиків про архієпископа Парфенія Левицького". Вона є важливою для дослідження відносин між ВПЦР та єпископами, які підтримували автокефальний рух.

Автором цієї статті також здійснено деякі розвідки у справі вивчення документальних джерел з історії УАПЦ (це стосується огляду архівних джерел, у тому числі фонду ЦДАВО України № 3984, де зосереджено основний масив джерел з канцелярії ВПЦР 1918–1929 рр.[22]), опубліковано статті з оглядами друкованих джерел[23] та історіографії питання. Після віднайдення деяких матеріалів I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. автором було оприлюднено додаткову розвідку віднайдених матеріалів, які, на жаль, не увійшли до вже опублікованого збірника[24].

За рівнем інформативності й об'єктивності відбиття історичних реалій, світоглядних настанов, соціальних і майнових відносин актові джерела вважаються найбільш цінними і становлять основний пласт віднайдених документів. Актові джерела не лише містять важливу інформацію щодо подій з церковної історії, а й слугують засобом перевірки й уточнення наративних (оповідних) джерел.

Матеріали з архівного фонду № 3984 ЦДАВО України під назвою "Українська автокефальна православна церква. Відділ керівничий" є найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів канцелярії ВПЦР, де зібрані найголовніші документи за весь час діяльності УАПЦ. Щоправда, хронологічні межі фонду охоплюють період до 1929 р., а це означає, що проміжок часу, коли діяльність УАПЦ поступово згасала – до 1934 р., треба вивчати за іншими документами.

Матеріали з фонду № 3984 ЦДАВО України вже частково залучені до наукового обігу, в тому числі й до розгляду в дисертаційних дослідженнях з історії

---

[22] *Преловська І. М.* До питання про вивчення джерел з історії Української Церкви нової і новітньої доби // Актуальні проблеми сучасного джерелознавства. Матеріали укр.-рос. наук. семінару. – К.; СПб., 1999. – С. 87–90; *її ж.* Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14–30 жовтня 1921 р. // Студії з архівної справи та документознавства – К., 2001. – Т. 7. – С. 71–77; *її ж.* Огляд діянь Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 17–30 жовтня 1927 року. (На матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ)) // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2002. – С. 25–33.

[23] *Її ж.* Друковані джерела УАПЦ [частина 1] // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – Т. 7. – С. 536–549; *її ж.* Друковані джерела УАПЦ [частина 2] // Там само. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 123–150.

[24] *Її ж.* Нововиявлені архівні документи з історії I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 212–218.

української церкви у ХХ ст., але для подальшого ґрунтовного вивчення історії УАПЦ в цілому, І і ІІ Всеукраїнських церковних соборів 1921 та 1927 рр., діяльності осередку цієї церкви при великому Софійському соборі (Старокиївської парафії УАПЦ Володимирська, 24) існує необхідність дослідження всього архівного фонду з однойменною назвою. Повна відсутність досліджень історії Софії Київської цього ж періоду також є вагомою причиною вивчення джерел одночасно і з історії УАПЦ та інших установ, які перебували тут у зазначений період.

Проведення зовнішньої критики цих джерел дозволяє стверджувати, що майже всі вони мають авторство, дату написання, зазначення приналежності до канцелярії Всеукраїнської православної церковної ради (1919–1929 рр.). Більшість з них не викликає сумніву щодо автентичності, окрім тих документів, які не мають першого екземпляра, а тільки затверджені копії. Внутрішня критика джерел переконує у високому ступені цінності інформації, яку вони надають. Практично всі джерела є цілком вірогідними і містять у собі доволі широку і об'єктивну інформацію. Комплексне використання різноманітних видів джерел зумовлює їх репрезентативність у висвітленні досліджуваних проблем.

Фонд має назву "Українська Автокефальна Православна Церква" і на сьогодні складається з 2903 одиниць зберігання. Його матеріали хронологічно охоплюють період з 1918 по 1929 рр., документально відтворюючи змагання за автокефалію Української церкви 1918–1920 рр. та майже весь період діяльності цієї церкви до т. зв. її "саморозпуску". Фонд 3984 має 4 описи: Оп. 1 містить 484 справи (1920–1924); Оп. 2 містить 1276 справ (1922–1929); Оп. 3 містить 843 справи (1918–1929); Оп. 4 містить 300 справ (1918–1929).

В описах відсутня історична довідка про історію утворення фонду та інформація щодо фондоутворювача, але відомо, що раніше матеріали цього фонду зберігались у Центральному історичному архіві УРСР під тією ж назвою. Після передачі матеріалів цього фонду до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (до того – Центральний державний архів Жовтневої революції (ЦДАЖР)) йому було надано новий № 3984 замість попереднього № 880, про що свідчать записи на титульних аркушах тих описів, які збереглись з часу утворення цього фонду і не були передруковані пізніше.

Ніяких додаткових записів в описах чи у справах, які належать до початку 50-х років, віднайти поки що не вдалося, і тому невідомо, в якому стані перебували матеріали фонду до цього часу. Ця проблема може стати предметом окремого наукового дослідження.

Опис 1. Заголовок опису зроблено українською мовою: "Українська Автокефальна Православна Церква". Хронологічно опис охоплює період з 1920 по 1924 р. і містить різнопланові документи, що відрізняються за обсягом, інформативністю та значенням. Спочатку до опису № 1 було внесено 503 справи. Пізніше 14 справ було вилучено (№ 23, 45, 60–61, 81, 87, 109, 136–137, 176, 186, 224, 280, 290), і залишилось у наявності 484 справи (дані наведено за інвентарним описом від 12 червня 1985 р.).

Як уже зазначалося, історична довідка щодо історії фонду відсутня. Опис є передрукованою з оригіналу машинописною копією без будь-яких вказівок на

попередній варіант. Опис містить перелік великої кількості документів, які стосуються відносин Української автокефальної церкви з радянськими державними та партійними установами, статути УАПЦ різних років, листування ВПЦР з різними установами та особами, постанови собору Київщини 22–26 травня 1921 р., відомості про скликання І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., частину стенограм цього собору (в основному, машинописні варіанти). Справи, які містяться в описі, нерівноцінні за своїм змістом і, відповідно, за значенням. Деякі з них невеликі за обсягом і містять другорядну інформацію, яка тільки ілюструє загальну тенденцію і не впливає на головний напрямок розвитку подій. Але більшість справ має значну цінність і велику інформаційну віддачу через те, що це оригінали важливих документів, на основі яких можна документально відтворити хід подій.

Опис 2. Археографічно опрацьовані особові справи діячів УАПЦ у фонді № 3984 виокремлені в описі № 2, який має заголовок: "Украинская автокефальная православная церковь г. Киев" (підзаголовок: "Личные дела духовенства 1922–1929 гг."). Текст опису зроблено російською мовою. Це також є машинописна копія з попереднього варіанта опису, без вказівок на останній. Опис цілком складається з переліку особових справ священнослужителів УАПЦ. В анотації вказано, що хронологічно матеріали опису охоплюють період з 1922 по 1929 рр., але після додатковоговнесення до справ опису там опинились особові справи духовенства УАПЦ, які датуються 1921 р.

Справ з іншими документами, окрім особових справ, в описі немає. До даного опису попередньо було внесено 1279 справ з № 1–1544, в т. ч. літерних (літера "А": 293, 381, 409, 484, 505, 537, 886, 906, 969, 1079, 1089, 1102, 1131, 1134, 1141, 1166, 1189, 1102, 1131, 1134, 1141, 1166, 1189, 1290, 1332, 1444). В описі пропущено 12 справ (117, 216, 243, 328, 329, 482, 1376, 1398, 1410, 1424, 1428, 1508). Вибула певна кількість справ (№ 1, 47, 130, 275, 418, 455, 517, 559, 563, 537, 570, 571, 572, 576–835).

Причини вилучення та місце, куди вони були вилучені, в описі не зазначено. Згідно з записом від 2 лютого 1982 р. в описі є в наявності 1276 справ. Три справи (№ 70, 394, 462) були списані за відсутністю актом від 18 лютого 1964 р. Перелік справ зроблено в алфавітному порядку із зазначенням року початку особової справи. Приблизно до середини опису є додаткові вказівки щодо церковної посади даної особи, які також зроблені російською мовою ("поп", "протоиерей", "дьяк", "псаломщик" тощо). Починаючи з літери "М" в описі відсутні примітки про рік заведення справи. Особові справи священиків та дяків УАПЦ є також у матеріалах опису № 3, справи № 794–839.

Практично відсутні всі особові справи керівників УАПЦ, членів ВПЦР, причетних до справи скликання та проведення І Всеукраїнського церковного собору 1921 р., окрім другорядних осіб. Вірогідною причиною відсутності цих справ, на нашу думку, може бути процес СВУ. Причини і сам процес вилучення справ можуть стати предметом окремого дослідження.

Опис № 3. Заголовок опису зроблено українською мовою: "Українська автокефальна православна церква", а інші слова на титульному аркуші опису – російською мовою. Опис є правленою машинописною копією. На початку цього

опису зазначено назву попереднього місця зберігання: "Центральный государственный исторический архив УССР" (попередній № фонду – № 880). До опису внесено справи, датовані 1918–1929 рр. (з позначкою "новый стиль"). Він містить 843 одиниці зберігання (з них одна літерна – спр. № 21-а), про що свідчить запис від руки чорнилом, зроблений 8 жовтня 1953 р. Сам опис складено 22 грудня 1951 р., про що свідчить окремий запис наприкінці тексту.

Опис № 4. Він також має назву: "Украинская автокефальная Церковь" (російською мовою). На титульній сторінці цього опису також зберігся попередній номер фонду (№ 880). Хронологічно опис охоплює період з 1918 по 1929 рр. і містить 300 одиниць зберігання. Спочатку до опису було внесено 276 справ. Через те, що до нього в різні роки декілька разів додавалися нововіднайдені документи з історії УАПЦ, багато справ на сьогодні є літерними.

Перше надходження справ відбулось у 1953 р., коли було внесено 15 літерних справ (літера "а") (№ 1, 7, 8, 10–12, 35, 47, 65, 75, 116, 151, 203, 251, 262), про що свідчить запис про інвентаризацію опису від 8 жовтня 1953 р., і тоді опис містив 291 одиницю зберігання. 30 листопада 1953 р. було додано ще декілька справ: літерні "а" (№ 79, 99, 118, 228, 234, 254) та "б" (№ 65 та 151, які в попередньому записі проходили як літерні "а"). В тому ж році 11 грудня додали ще 1 справу за № 149-а. Останнє надходження відбулося 2 квітня 1960 р., коли до опису внесли ще одну справу за № 165-б.

Внаслідок надходжень загальна кількість справ в описі складає 300 одиниць зберігання. Більшість справ датована. Їх перелік міститься на початку опису (опис № 4, арк. 1–19). Інші справи не мають дати і вміщені наприкінці опису (опис № 4, арк. 19–20).

Документи цього фонду досить повно і всебічно віддзеркалюють основні події історії утворення і функціонування Української автокефальної церкви протягом 1918–1929 рр. Багато документів є оригінальними (стенограми, записки, листи, протоколи, статті, обіжники до парафій, інші документи), в тому числі трапляються рукописи документів. Абсолютна більшість матеріалів – це машинописи (копії і оригінали), до яких частково внесено рукописні правки олівцем або чорнилом. Деякі документи з канцелярії завірено печатками й штампами ВПЦР та підписами її керівників і обов'язково секретаря Всеукраїнської ради (або з указівкою "за секретаря"); на них є вихідні номери, дати і резолюції. Частина документів мають декілька копій, до яких підшито також рукописні оригінали, з яких і були зроблені машинописні копії. Особливо це стосується великої кількості обіжників до підрозділів Всеукраїнської православної церковної ради та підпорядкованих їй українізованих парафій.

Деякі копії документів залишились без підписів і виправлень. Є також копії перепусток, протоколів. Більшість матеріалів правлено від руки чорнилом або олівцем із внесенням орфографічних та стилістичних виправлень, дописувань до тексту з метою надати йому більш літературного вигляду та виправлень недоречностей і русизмів.

Тексти богословських та програмних праць керівників Української автокефальної церкви, можливо, були редаговані самими авторами після передруку цих матеріалів.

Усі документи у справах написані або надруковані на папері поганої якості, іноді на бланках різних установ УАПЦ або випадкових сторонніх установ. Зустрічаються брудні та пошкоджені папери (в основному, записки та листи з місць, написані від руки чорнилом або олівцем – див., наприклад, додаток № 2 до стенограми від 15 жовтня 1921 р. До справ іноді підшито матеріали у вигляді учнівських зошитів, заповнених текстом, написаним від руки чорнилом (як правило, це редакційні матеріали часопису "Церква і життя"). Є також оригінали бланків телеграм, які були надіслані до канцелярії ВПЦР та під час собору 1921 р.

Справи скомпоновано за тематичним принципом, про що свідчать назви справ, які було надано ще під час їх комплектації. У багатьох справах збереглися старі титульні сторінки з назвою справи і заголовком: "Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий". Іноді в назвах справ є фактичні помилки: наприклад, у назву справи, де містяться листи ВПЦР до архієпископа Антоніна (Грановського) і його відповіді до керівництва ради та особисто до члена ВПЦР Нестора Шараївського, внесено ім'я "Антоній" замість "Антонін"[25], у тексті назви іншої справи його названо "Антоніком"[26].

Через те, що в кожному описі справи розміщено в хронологічному порядку, а також, що кожний опис нерівномірно репрезентує різні напрямки діяльності УАПЦ справи, які містять документи про одні й ті самі події, можуть зберігатись у різних описах. Це стосується матеріалів про церковно-визвольний рух 1917–1920 рр., друкованих та рукописних стенограм травневого собору Київщини 22–26 травня 1921 р., І і ІІ Всеукраїнських церковних соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., листування з органами влади, редакційних матеріалів часопису "Церква і життя" та ін. Матеріали І Всеукраїнського собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. містяться в кількох справах і в різних описах.

Велика кількість справ містить документи, які стосуються підготовчої роботи Всеукраїнської православної церковної ради зі скликання собору (листи, обіжники, посвідчення уповноважених ВПЦР на місцях, відозви, протоколи засідання передсоборних нарад тощо). Саме з цих документів можна дізнатись про те, що собор з метою організаційного оформлення УАПЦ планувалося скликати набагато раніше 1921 р., про що свідчать численні звертання до влади з боку керівництва ВПЦР з проханням дозволити скликання церковного собору.

Стенограми та постанови І собору 1921 р. частково є в рукописах, а також у вигляді машинописних текстів. Частина текстів стенограм та інших документів через погану якість паперу, копіювального паперу, з допомогою якого робилися машинописні копії, або чорнила, яким зроблено деякі записи, а також великою мірою внаслідок тривалого зберігання, є згасаючою, що й зазначають записи наприкінці таких справ. Матеріали ІІ Всеукраїнського собору 1927 р. є виключно у машинописних варіантах. Тексти стенограм соборів мають стале оформлення

[25] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 6: Листування Антонія з Всеукраїнською православною церковною радою в справах автокефальної церкви.

[26] Там само. – Спр. 103: Листування з єпископом Антоніком в справі переїзду на Україну [1921 рік].

із зазначенням дати, часу початку та закінчення чергового засідання. Багато справ містять інформацію про розгортання автокефального руху, його соціальний склад, діяльність ВПЦР по керуванню цим процесом.

Таким чином, завершуючи аналіз архівних документальних джерел, можна сказати, що матеріали фонду № 3984 "Українська автокефальна православна церква" ЦДАВО досить повно відображають діяльність ВПЦР другого скликання (1919) щодо створення нею організаційної структури УАПЦ та хід подій на соборах 1921 та 1927 рр.

Джерелознавче дослідження дає можливість твердити, що більшість документів з керівничого відділу ВПЦР є оригінальними і мають високу інформаційну віддачу. Наявність декількох варіантів одного документа певною мірою дає можливість простежити процес його утворення. Віднайдені варіанти стенограм соборів та інших зборів УАПЦ ускладнюють процес пошуку, але це надає можливість більш повно відтворити тексти доповідей. Всі документи мають безпосереднє відношення до підготування, скликання та проведення цього собору, а також подій, які з ним пов'язані. Через аналіз документальних матеріалів можна дослідити інші напрямки діяльності УАПЦ після 1921 р. з утілення затверджених ним канонів та організаційних засад у церковне життя. Далі пропонується розглянути архівні справи за напрямками.

Соборні діяння містять повні або уривчасті протоколи церковних соборів УАПЦ 1921 та 1927 рр. (власне соборні документи – всі наявні варіанти стенограм засідань, протоколи засідань соборних комісій, доповіді делегатів, списки учасників та ін.), новоутворені канони (напр. "Київські канони"[27] I собору УАПЦ 1921 р. або "Накази" II собору УАПЦ 1927 р.[28], які є спробою кодифікації "Канонів" 1921 р.). У цих джерелах міститься інформація щодо їх складу, часу і місця провадження, основні проблеми, хід дискусій, ухвалені рішення. Соборні діяння фіксують внутрішнє і зовнішнє становище церкви певного часу, гострі проблеми

---

[27] Архівний примірник канонів УАПЦ 1921 р. див.: ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 105. – Арк. 47–53зв. Текст опубліковано Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – К., 1921. – 43 с.; Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – Франкфурт/Майн, 1946. – 32 с.; Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – Новий Ульм: Вид. Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, 1965. – 68 с.; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали. – К.; Львів, 1999. – С. 375–400.

[28] Текст "Наказів", які були обговорені на II Всеукраїнському соборі УАПЦ 1927 р., було опубліковано в діаспорі: Накази церковним соборам і церковним радам Української автокефальної православної церкви, видані у м. Києві Всеукраїнською Православною Церковною Радою в 1927 р. – Вотербурі, США: Українське Православне Братство імени митрополита Василя Липківського, 1960. – 64 с.

церковного життя, співвідношення духовного і світського елементів у церковній організації.

До соборних діянь можна віднести протоколи і постанови Великих Микільських та Покрівських зборів ВПЦР, які за своїм рівнем майже дорівнювали соборам, а їх рішення мали обов'язкову силу для УАПЦ. Ці документи існують і як архівні оригінальні примірники, і як опубліковані збірки. Зокрема, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ у 1999 р. було опубліковано збірник документів І собору УАПЦ 1921 р. і готується до друку другий збірник документів з матеріалами ІІ собору УАПЦ 1927 р.

Важливі для дослідження постанови губерніального собору Київщини 22–26 травня 1921 р.[29]. Ніяких відомостей про те, де вони друкувалися і який був їх загальний тираж, поки не виявлено. Інші документи, пов'язані зі скликанням та проведенням губерніального собору, – це реєстри членів собору Київщини від 22–26 травня 1921 р.[30], реєстри делегатів від різних повітів[31]. Стенограми засідань собору Київщини є у двох варіантах, які містяться в одній справі[32].

Стенограми І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., який відбувся у Софійському храмі, є в декількох архівних справах у вигляді рукописних стенограм та машинописних передруків[33]. В описі № 1 зазначається, що справи № 60–61 вибули. Можливо, вони також містили деякі матеріали з історії І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р. але були вилучені за нез'ясованих причин. Віднайдено ухвали цього собору[34], доповіді делегатів[35].

Матеріали ІІ Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1927 р. також віднайдено у фонді № 3984 ЦДАВО України. Протоколи засідань

---

[29] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 76: Ухвала Першого Українського Церковного Собору 22–26 травня 1921 року Київщини; Оп. 3. – Спр. 103: Рішення церковного собору Київщини 22–26 травня 1921 р.

[30] Там само. – Оп. 1. – Спр 74: Реєстри членів церковного собору Київщини від 22 травня 1921 року.

[31] Там само. – Спр. 75: Реєстри делегатів від різних повітів на церковний з'їзд Київщини від 22–26 травня 1921 року.

[32] Там само. – Оп. 3. – Спр. 19: Протоколи засідань і рішення Українського Православного Собору.

[33] Там само. – Оп. 1. – Спр. 57: Собор Всеукраїнської Православної Церкви [доповіді та виступи делегатів на засіданні 14 жовтня 1921 р.]; Спр. 58: Засідання Всеукраїнського Православного Собору 15 жовтня [16 жовтня 1921 р.]; Спр. 59: Засідання Всеукраїнського Православного Собору [17 жовтня 1921 р.]; Спр. 62: Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору [20 жовтня 1921 р.]; Спр. 63: Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору [21 жовтня 1921 р.]; Оп. 3. – Спр. 104: Стенограми засідань Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Частина І. 1921 р.; Спр. 105: Стенограми засідань Всеукраїнського православного церковного Собору. Частина ІІ. 13–14 жовтня 1921 р. [так у назві справи]; Оп. 4. – Спр. 30: Стенограми промов делегатів Всеукраїнського православного Собору [за 21 жовтня 1921 р.]

[34] Там само. – Оп. 1. – Спр. 66: Ухвали Всеукраїнського Церковного Собору [14 жовтня 1921 р.]

[35] Там само. – Спр. 67: Доповіді священнослужителів на Соборі про діяльність української церкви, стан духовенства та з інших питань.

II собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. збереглись у декількох машинописних ідентичних за змістом і виглядом варіантах. Всі вони розшифровані, передруковані, але не відредаговані. Принаймні при порівнянні текстів стенограм не віднайдено майже ніяких редакторських приміток, за винятком декількох аркушів у справі № 175, де збереглися ледь помітні правки від руки чорнилом.

Стенограми збереглися тільки в копіях і не мають підписів. Зіставлення всіх видів протоколів показало, що їхні тексти абсолютно ідентичні. У середньому віднайдено по 3 варіанти кожної стенограми. Кожна має власну нумерацію сторінок. Більшість справ, що містять машинописні варіанти стенограм собору, знаходиться в описі № 4 у справах за № 175–178.

Через те, що формування справ та їх поділ за описами іноді відбувалися без збереження хронологічної послідовності, матеріали II собору УАПЦ 1927 р. опинилися в різних справах фонду. У справах протоколи засідань загалом упорядковані, про що свідчить збереження навіть незначних за змістом записок та інших матеріалів. Документи, представлені в цьому збірнику, за невеликим винятком, невідомі не тільки широкому читацькому загалу, але й науковцям, які досліджують історію православ'я в Україні. Попри не досить добрий стан схоронності матеріалів та відсутність частини з них документи являють собою велику історичну цінність для майбутніх дослідників цього періоду історії церкви в Україні.

Списки делегатів I Всеукраїнського собору 1921 р. є у двох екземплярах, які підшиті до однієї справи[36]. Що стосується II Всеукраїнського собору 1927 р., то там ситуація дещо складніша, оскільки у справах виявлено не тільки самі списки, а й оригінали мандатів делегатів собору, списки гостей і велику кількість всіляких записок до Мандатної комісії собору з проханнями, поясненнями[37], вимогами включити до списків депутатів тощо.

Юридичні пам'ятки, що нормують зовнішнє і внутрішнє життя церкви та її стосунки зі світською владою (конституції, угоди). Окремо в даній ситуації слід розглядати радянський період існування православної церкви, починаючи з виходу в світ Закону про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (РСФСР – 1918 р., УРСР – 1919 р.). Існуюча в Російській імперії до 1917 р. класифікація світського законодавства, напевно, не враховувала можливість створення держави, яка б ґрунтувалася на матеріалістичних, антицерковних, атеїстичних і навіть богоборчих засадах. Тому радянське антицерковне законодавство може бути винесене в окремий підрозділ. Сюди входять сам закон про відокремлення церкви від держави[38], статті в Конституціях СРСР 1924 р. щодо свободи сумління, нормативні акти та інструкції щодо регулювання питань з

---

[36] Там само. – Оп. 3. – Спр. 106: Списки делегатів Всеукраїнського православного церковного собору 13–14 жовтня, 1921 рік.

[37] Там само. – Оп. 4. – Спр. 168–170.

[38] Отделение Церкви от государства и школы от Церкви. Сборник декретов, инструкций и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями подотдела культов при НКВД УССР / Сост. под общ. ред. зам. Народного Комиссара внутренних дел Н. А. Черлюнчакевича, Ю. А. Любинского и К. Н. Гольберта – Харьков, 1926.

церковною власністю, постанови щодо церковних організацій та установ, інші акти, які мають силу закону.

У канцелярії ВПЦР також зберігалися примірники копій законодавчих актів[39], накази та розпорядження радянського уряду про відокремлення церкви від держави, декрет про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями та про трудову повинність віруючих[40].

Виявлені також статутні документи самої ВПЦР та Української автокефальної церкви в цілому: статути УАПЦ та її підрозділів різних років: Статут УАПЦ[41]; статути українських автокефальних парафій[42], Статут ВСПП[43]; статути волосних і повітових спілок[44]; статути ВПЦР, братств[45]. Зберігся рідкісний екземпляр Статуту УАПЦ 1919 р., коли урядом Симона Петлюри було проголошено автокефалію Української церкви[46].

Майнові описи церков. На території колишнього Софійського монастиря при великому храмі Св. Софії протягом 1919–1934 рр. перебувала Старокиївська українська парафія УАПЦ, що входила до складу Всеукраїнської спілки православних парафій (ВСПП), яку очолювала Всеукраїнська православна церковна рада[47].

Серед архівних документів зберігся один з останніх перед повним пограбуванням храму перелік церковних цінностей, які на той час поки що були у великому Софійському соборі. Після того, як військо і уряд Директорії УНР залишили місто, до Києва в перших числах лютого 1919 р. увійшли червоні війська. У пресі регулярно вміщували накази і розпорядження нової влади, в т. ч. інформацію щодо реквізицій, які здійснювалися житлово-реквізиційним відділом при виконкомі Київської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів[48]. Для опису церковного майна у церквах та монастирях при

---

[39] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 13: Інформація про радянське законодавство щодо питань релігії і церкви.

[40] Там само. – Спр. 54: Накази та розпорядження радянського уряду про відокремлення церкви від держави, декрет про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями та про трудову повинність віруючих.

[41] Там само. – Спр. 3: Статут Української Автокефальної Православної Церкви.

[42] Там само. – Спр. 4: Статути українських автокефальних парафій.

[43] Там само. – Спр. 403: Статут Всеукраїнської Спілки Православних Парафій; Оп. 3. – Спр. 29: Статут Всеукраїнської спілки православних парафій.

[44] Там само. – Оп. 1. – Спр. 404: Статути волосних і повітових Спілок.

[45] Там само. – Спр. 405: Статути ВПЦР, братств.

[46] Там само. – Оп. 3. – Спр. 28: Статут Української Автокефальної Православної Церкви (1919).

[47] *Преловська І.* ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917–1921 рр.) // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наук. конфер., Київ, 12 жовтня 1996 р. / Ред. А. Зінченко. – К., 1997. – С. 29–48.

[48] Один із наказів стосувався вимоги в тижневий термін усім новоствореним домовим комітетам подати відомості про майно до комендатури міського району (Борьба: Орган Київського міського комітету партії лівих соціалістів-революціонерів. – К., 1919. – № 6. – 14 лютого. – С. 1).

житлово-реквізиційному відділі Київського виконкому (“Гранд-отель”, Хрещатик, 22) було створено відділ соціального забезпечення, при якому існував реквізиційний підвідділ з ліквідації майна колишніх релігійних установ, російська абревіатура якого в різних документах пишеться по-різному: ПОЛИРУ, «подотдел по ЛИРУ» та ін.)[49].

Інвентарний опис Софійського собору склав учений фахівець секції релігійного культу підвідділу ЛИРУ при колегії соціального забезпечення Київського губвиконкому Н. Танашевич. Опис датовано 24 червня 1919 р. Весь список речей укладено по бокових вівтарях; він не містить ніякої інформації щодо цих речей. Зазначено тільки предмети. Список речей має суцільну нумерацію, яка наводиться нижче в дужках[50]. Усього в обох соборах – великому і малому – знайдено 1001 предмет для опису (нумерних та літерних). Перелік було перевірено секретарем Бедюхомта підписано вченим спеціалістом Н. Танашевичем, але до архіву потрапили непідписані машинописні копії описів[51].

Внутрішня документація ВПЦР. Це протоколи зборів самої ВПЦР та підпорядкованих їй округових, районових та парафіяльних церковних рад[52]. Окремі справи містять документи, які повідомляють про заходи ради з ушанування пам’яті поета Тараса Шевченка. Це оригінали і копії обіжників ВПЦР до українських парафій із запрошеннями на панахиди та літургії, присвячені роковинам смерті поета, якого УАПЦ визнала своїм пророком, програми урочистостей з цього приводу[53].

Важливу інформацію щодо еволюції головних засад протягом церковно-визвольних змагань містять протоколи засідань комісій ВПЦР, де, хоч і в стислій формі, обумовленій правилами ведення протоколів, можна простежити хід робіт з перекладу Святого Письма членами комісії[54], українізації богослужіння української церкви, створення та існування хорів при парафіях, їх репертуар та фінансування праці диригентів і співаків.

Документи містять інформацію про суперечки між радикально налаштованими та поміркованими членами комісій ВПЦР[55], організацію об’єднаної хорової

---

[49] Киевский коммунист – К., 1919. – № 32 (40). – 4 марта. – С. 4.

[50] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 35.

[51] *Преловська І.* Організація першої парафії УАПЦ в Софії 1919 р. // Нові дослідження давніх пам’яток Києва. Матеріали наук. конфер. Національного заповідника “Софія Київська”, 22–23 листопада 2001 р. – К., 2003. – С. 174–182.

[52] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 95: Протоколи засідань Київської міської церковної ради; Спр. 98: Протоколи засідання Малої ради від 28 листопада 1921 року; Спр. 108: Протоколи засідань Старокиївської церковної ради при соборі св. Софії.

[53] Там само. – Спр. 17: Циркуляри до парафій спілки про святкування роковин смерті Т. Г. Шевченка православними парафіянами, відправлення церковних служб, здійснення в життя постанов Собору та з інших питань; Спр. 277: Документи про святкування роковин Тараса Шевченка

[54] Там само. – Оп. 3. – Спр. 31: Протоколи засідань комісії по перекладу релігійних книжок на українську мову за 1919 рік.

[55] Там само. – Спр. 33: Звітні доповіді музично-хорової комісії за 1919–1920 роки; Спр. 48: Справа про організацію об’єднаної хорової капели Старокиївської, Андріївської, Петро-Павлівської парафій м. Києва.

капели українських парафій м. Києва[56], звітні доповіді лекційної, церковно-професійної, пресово-реформаційної та музичної секцій за 1920 р.[57]. У справах є інформація про церковно-організаційну діяльність ВПЦР у справі реформування церковного мистецтва – переклади богослужбової літератури[58], плани роботи церковно-просвітницького відділу ВПЦР[59], проект організації "художньої капели"[60] , переклади літургій для богослужіння[61].

В описі № 4 зібрано матеріали про діяльність Пастирських курсів (у назвах справ скрізь написано "Пасторских") при ВПЦР. Це протоколи зборів українських Пастирських курсів від 5 липня 1921 р.[62], списки слухачів[63], тексти вступних заяв слухачів, письмові роботи слухачів Пастирських курсів на тему: "Підвалини устрою УАПЦ"[64], статут української богословської школи[65].

Епістолярні документи досить широко представлені серед документів канцелярії УАПЦ оскільки керівництво ВПЦР в особі Михайла Мороза, Василя Липківського, Нестора Шараївського та інших діячів вело досить інтенсивне листування з різними організаціями, установами, церковними осередками, приватними особами, урядовими колами щодо діяльності по скликанню соборів; представлені також листи, які надходили у відповідь до канцелярії ВПЦР від діячів по українізації церкви на місцях та ін.

Цей вид документів включає в себе офіційне, напівофіційне та приватне листування церковних діячів та установ і є одним з найбільш інформативних джерел стосовно тіньової політики, боротьби різних течій, слугує підставою для характеристики авторів листів та їх адресатів, дає змогу уточнити мотиви тих чи інших діянь тощо. Абсолютну більшість епістолярних документів УАПЦ досі не опубліковано. До документів, які стосуються *зовнішніх відносин* ВПЦР з іншими установами та організаціями, належать матеріали про листування ради з радянським урядом щодо відокремлення церкви від держави та інших питань[66],

---

[56] Там само. – Спр. 48.

[57] Там само. – Спр. 53: Звітні доповіді лекційної, церковно-професійної та пресово-інформаційної секцій за 1920 рік; Спр. 54: Справа про роботу музичної секції [ВПЦР].

[58] Там само. – Оп. 4. – Спр. 16: Протоколи засідань перекладової секції.

[59] Там само. – Спр. 51: План роботи церковно-просвітницького відділу Всеукраїнської православної церковної ради.

[60] Там само. – Спр. 54: Проект організації "художньої капели" при Всеукраїнській православній церковній раді.

[61] Там само. – Спр. 149-а: Псальми та літургії УАПЦ

[62] Там само. – Спр. 37: Протокол зборів українських Пастирських курсів [від 5 липня 1921 р.]

[63] Там само. – Спр. 55: Список слухачів Пастирських курсів [разом із заявами до вступу].

[64] Там само. – Спр. 64: Письмові роботи слухачів Пастирських курсів на тему: "Підвалини устрою УАПЦ".

[65] Там само. – Спр. 66: Статут української богословської школи.

[66] Там само. – Оп. 1. – Спр. 1: Листування представників церкви з радянським урядом про відокремлення церкви від держави.

про повернення будівель, зайнятих раніше денікінцями, та проведення церковних служб українською мовою[67].

Окремим блоком можна виокремити листування ВПЦР про *підготовчу працю зі скликання нею соборів* УАПЦ. Це офіційне листування керівників ради з різними установами та особами про скликання Всеукраїнського собору[68], передвиборних зборів[69]. Заходи ВПЦР із загальної українізації церковного життя в Україні також представлені в основному листуванням з різними установами та особами[70].

Інша частина листів – це *вхідна документація*, тобто листи, які надійшли від організацій, установ чи приватних осіб, але які стосуються соборних справ, пояснюють мотиви виступів членів Президії собору. Дуже важливим для дослідження відносин між УАПЦ та керівництвом Українського екзархату РПЦ є оригінал рукопису приватного листа патріаршого екзарха в Україні Михайла (Єрмакова) до Голови ВПЦР Михайла Мороза від 28 вересня/11 жовтня 1921 р.[71] Він повідомляє про його відмову бути присутнім на соборі УАПЦ 1921 р. Цей лист було зачитано на засіданні собору від 14 жовтня.

Документація округових, районових та парафіяльних осередків УАПЦ. Більшість таких документів поділяється на протоколи (або витяги з них) засідань зборів вищевказаних осередків, які стосувалися скликання соборів й обрання делегатів, та листування з українізованими парафіями з повідомленнями про майбутній собор[72] і формами заповнення протоколів зборів парафій та округ, за якими мають обиратися представники на майбутні собори та збори. Окремого дослідження вимагає документація Старокиївської Софійської парафії УАПЦ, де збереглись протоколи парафіяльної ради за 1919–1922 рр.[73], листування з

---

[67] Там само. – Спр. 5: Листування Всеукраїнської православної церковної ради з Київським губернським революційним комітетом і Київським губернським виконкомом ради робітничих та селянських депутатів про повернення будівель, зайнятих раніше денікінцями, та проведення церковних служб українською мовою.

[68] Там само. – Спр. 55: Листування про скликання Всеукраїнського церковного собору; Спр. 65: Листування про підготовку Всеукраїнського церковного православного Собору; Оп. 3. – Спр. 102: Листування з округовими Церковними Радами про скликання і проведення Церковного Собору 14 жовтня 1921 р. [6 липня – 23 жовтня 1921 р.]; Оп. 4. – Спр. 31: Листування з делегатами Всеукраїнського православного собору про скликання підготовчої наради і собору [1921 р.]

[69] Там само. – Оп. 1. – Спр. 56: Листування про скликання передвиборних зборів.

[70] Там само. – Спр. 10: Листування про призначення уповноважених в справах заснування українських православних парафій і організації церковних служб українською мовою.

[71] Там само. – Спр. 65: Листування про підготовку Всеукраїнського церковного православного Собору.

[72] Там само. – Спр. 55: Листування про скликання Всеукраїнського церковного собору; Спр. 56: Листування про скликання передвиборних зборів; Спр. 64: Документи парафіяльних рад про скликання Першого Всеукраїнського православного церковно-визвольного собору [14 жовтня 1921 р.]

[73] Там само. – Оп. 3. – Спр. 30: Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва, 29 червня – 5 серпня 1919 р.; Спр. 107: Протоколи засідань Софіївської Церковної

Софіївською церковною радою про призначення священиків і дяків у парафії, про дозвіл вести релігійну службу українською мовою[74].

Особові справи ієрархів та священиків УАПЦ Археографічно опрацьовані особові справи діячів УАПЦ у фонді № 3984 виокремлені в описі № 2, який складається з переліку особових справ священнослужителів УАПЦ Хронологічно матеріали опису охоплюють період з 1922 по 1929 рр. Інших справ, окрім особових, в описі немає. Відсутні всі особові справи керівників УАПЦ членів ВПЦР, причетних до справи скликання та проведення І собору 1921 р., окрім другорядних осіб. Як уже зазначалося, вірогідною причиною відсутності цих справ, на нашу думку, може бути процес СВУ. Причини і сам процес вилучення справ можуть стати предметом окремого дослідження.

Періодичні видання. У другій половині 1920-х років УАПЦ видавала власний часопис "Церква і життя". Друковані примірники цього часопису збереглись у кількох екземплярах за 1927–1928 рр. у вигляді невеличких брошур. В архіві збереглися також матеріали з редакційного портфеля, складені по окремих числах; їх вистачило б на публікацію досить товстих журнальних номерів. Усі ці справи мають однакові заголовки "Машинописні і рукописні тексти статей журналу "Церква і життя" за 1926[75] , 1927 та 1928 рік"[76].

Серед матеріалів часопису збереглись оригінали листів архієпископа УАПЦ Івана Теодоровича про його діяльність по влаштуванню парафій УАПЦ після його від'їзду до Канади у 1924 р.[77] Редакційні матеріали, які збереглися в архіві, – це надзвичайно цінні документи, оскільки тут містяться оригінали творів Василя Липківського, Володимира Чехівського, Нестора Шараївського, Василя Юхимовича, поетичних та прозових творів на євангельські сюжети, які надіслали до редакції часопису вірні УАПЦ Переважно це машинописи, правлені самими авторами або редакцією.

Матеріали, які надходили від вірних, в абсолютній більшості є рукописними. Це стосується творів, надісланих з віддалених міст і сіл України. Там же міститься рукопис "Української Ранішньої", "Української Літургії" та "Української Вечірні" Олександра Левицького, який так і не був надрукований, хоча в справі після тексту кожної з частин є пропозиція редакції часопису "Церква і життя" обговорити ці тексти богослужб усіма церковними радами і надіслати свої пропозиції до редакції з метою створення єдиної літургійної служби для всієї УАПЦ

Ради [5 березня – 18 серпня 1921 р.]; Спр. 108: Протоколи засідань Софіївської Церковної Ради [16 вересня 1921 – 20 березня 1922 рр.]; Спр. 109: Протоколи засідань Софіївської Церковної Ради [2–7 жовтня 1922 р.]

[74] Там само. – Спр. 34: Листування з Софіївською церковною радою про призначення священиків і дяків в парафії, про дозвіл вести релігійну службу на українській мові [1919–1920 рр.]

[75] Там само. – Оп. 4. – Спр. 158: Машинописні тексти статей журналу "Церква і життя" за 1926 р.

[76] Там само. – Оп. 3. – Спр. 561–563, 705–710.

[77] Там само. – Спр. 707: Машинописні і рукописні тексти статей журналу "Церква і життя", частина III за 1928 рік.

До наративних джерел серед віднайдених документів УАПЦ належать мемуари вітчизняного походження, які відображають суб'єктивне сприйняття авторами сучасних подій з певними екскурсами в минуле. Окрім мемуарів вітчизняних діячів – учасників подій, які походили з церковного середовища, велике зацікавлення викликають мемуари і світських діячів, котрі залишили спогади про певні події з історії церкви чи її діячів[78]. Цей вид джерел майже повністю представлено вже опублікованими працями, які вийшли друком за кордоном. До мемуарів церковних діячів Російської церкви в Україні можна віднести цілу низку спогадів, які також вийшли друком за кордоном. Вони є надзвичайно цікавими в плані з'ясування поглядів на діяльність УАПЦ зазначеного періоду з боку опонентів[79].

В архіві збереглися документи, які можна віднести **до спеціальних джерел**. Це стосується оригінальних богословських творів. Опис богословських творів, створених діячами УАПЦ, може стати предметом окремого джерелознавчого або богословського дослідження. Праці теоретиків та ідеологів УАПЦ відображають напругу пристрастей навколо питання щодо утворення національної церкви в Україні, її засадничих позицій, проблеми канонічності висвяти її первоієрарха. Окремо слід розглядати праці II Всеукраїнського собору УАПЦ 1927 р., де розглянуто богословські, історико-церковні та політичні питання.

До речових джерел, які залишила по собі УАПЦ, можна віднести надгробки її діячів. Зокрема на території Софійського музею-заповідника дивом зберігся надгробок заступника митрополита УАПЦ архієпископа Київщини о. Нестора Шараївського, докладний опис якого нещодавно (у 2001 р.) був опублікований у «Віснику Українського товариства охорони пам'яток історії та культури»[80].

Можна висловити припущення, що власне церковні речі (ікони, хрести, елементи облачення, церковний посуд, книги) використовувалися в більшості з орендованих храмів і самою УАПЦ не виготовлялись. Отже, всі вони пізніше або були реквізовані владою, або знищені як малоцінні. Частина речей могла опи-

---

[78] Сторінки минулого. У 3 т. // Праці Українського Наукового Інституту. Серія мемуарів. – Варшава, 1932–1934; *Білон П.* Спогади. – Пітсбург, 1956. – Ч. 1–2. – 164 с.; *Потієнко В.* Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм (Німеччина): Вид. Вищого Церковного Управління Української Автокефальної Православної Церкви, 1971. – 68 с. Характер описовий, а почасти мемуарний має видання: Митрополит Василь Липківський. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто: Українське видавництво "Добра Книжка", 1959. – Вип. 160. – 335 с.

[79] *Евлогий, митроп.* Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М., 1994; *Зеньковский В., протопр.* Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / Ред. М. Колерова. – М., 1995; *Вениамин (Федченков), митроп.* На рубеже двух эпох. – М., 1994. – 447 с.

[80] *Преловська І.* Архієпископ УАПЦ Нестор Шараївський (короткий біографічний нарис) // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К., 2001. – № 1(5). – С. 63–67. Публікацію здійснено в рубриці "Некрополі України" у співавторстві з І. В. Дивним та І. Ф. Тоцькою, які подали матеріали щодо поховання на території Софії Київської та опис надгробка під загальним заголовком "Архієпископ Нестор Шараївський – загадкова постать некрополя «Софія Київська»" (с. 63–72).

нитись за кордоном після виїзду туди ієрархії УАПЦ на чолі з Полікарпом (Сікорським) упродовж 1943–1944 рр.

З тих джерел, які належать до **зображальних** (ікони, фрески, мозаїки, гравюри та інші мистецькі твори) і які також слугують цінним джерелом з історії православної церкви, від УАПЦ залишилося дуже мало. Серед причин, які не сприяли створенню такого виду джерел, можна назвати наступні: по-перше, короткий період існування УАПЦ у 1920-х – 1930-х рр.; по-друге, православні храми (Софія Київська, Андріївська церква, Микільський собор на Печерську, Іллінська церква та ін.) дісталися УАПЦ разом з майном уже в готовому вигляді, і тому, за умови припинення нових надходжень та відсутності власних майстерень, УАПЦ не встигла створити нічого суттєвого і тільки задекларувала наміри побудувати нові храми, створити ікони та інші богослужбові речі у "предковічному стилі". Протоієреєм Юрієм Красицьким у Софійському соборі були створені композиції до церковних свят (великий вертеп на Різдво та ін.), але такі речі не зберігаються тривалий час.

Єдине, що можна вважати за збережені мистецькі зразки цього періоду діяльності УАПЦ – це створені Г. Нарбутом шрифти та символи, які збереглися на друкованих джерелах того періоду і потім були розтиражовані при передруці діячами української діаспори.

Музичні джерела УАПЦ збереглися набагато краще і у більшій кількості. До цих джерел належать нотні записи з богослужбовими текстами. Оскільки інтенсивний процес українізації заторкнув і сферу церковної музики, а також через підтримку цього процесу провідними українськими композиторами – К. Стеценком, П. Демуцьким, регентами Софійського собору П. Гончаровим та Я. Калішевським та іншими – навіть за такий короткий проміжок часу (1919–1934 рр.) УАПЦ залишила по собі велику музичну спадщину, яка дійсно ґрунтувалася на народній музиці і наближала богослужіння до української народної творчості. Серед періодичних видань залишилися також статті та інші матеріали з дискусії щодо впровадження народних співів до церковного вжитку[81].

Таким чином, у цьому короткому огляді друкованих джерел з історії Української автокефальної православної церкви були представлені деякі праці і часописи, видані як в Україні, так і в осередках української діаспори в різні часи. Звичайно, це є далеко неповний огляд друкованих джерел, оскільки така праця вимагає більш ґрунтовного дослідження. Але, не претендуючи на вичерпність, можна висловити сподівання, що ця праця може прислужитись для подальших досліджень у галузі історико-церковних студій.

Автор вважає за доцільне подальше дослідження цього фонду з метою вивчення матеріалів, які стосуються I і II Всеукраїнських соборів УАПЦ 1921 та

[81] Після початку боротьби за українізацію православної церкви в Україні в періодичній пресі розгортається дискусія щодо українських співів. Див., напр., статтю "До реформи церковних співів: (Відповідь Кирила Стеценка на запитання анкети)", яку було надруковано в газеті "Слово" від 26 листопада 1918 р. Серед богослужбових видань див., напр.: *Стеценко К.* Літургія (на мішаний і народний хор). Релігійно-музичні твори Українських композиторів – К., 1922.

1927 рр., діяльності Пастирських курсів при ВПЦР та інших матеріалів, які стосуються внутрішнього устрою УАПЦ. Подальшого опрацювання вимагають документи, які містять теоретичну і богословську спадщину ідеологів Української автокефальної православної церкви, оскільки абсолютна більшість оригіналів богословських, історичних та теоретичних творів діячів УАПЦ збереглася тільки серед архівних матеріалів.

Усі ці матеріали потребують джерелознавчого опрацювання і подальшої публікації для всебічного наукового вивчення та введення до наукового обігу шляхом публікації документів і матеріалів окремими збірками.

Окрім віднайдених архівних документів та їх опублікованих відповідників, які стосуються соборної діяльності УАПЦ, існує проблема пошуку соборних документів іще двох соборів 1930 р., які досі не віднайдені дослідниками. Це І "Надзвичайний" церковний собор 28–29 січня 1930 р. та ІІ "Екстрений" церковний собор 9–12 грудня 1930 р., про які практично немає ніяких відомостей, окрім повідомлень у праці митрополита Василя Липківського та деяких листів, що опубліковані в діаспорі. Теоретично ці матеріали можуть бути віднайдені серед матеріалів Державного архіву СБ України.

Згадані маловідомі матеріали з редакційного портфеля "Церкви і життя", які збереглися в архіві, потребують окремого дослідження та перевидання, оскільки містять оригінальні праці теоретиків Української автокефальної православної церкви і є недослідженою богословською спадщиною ідеологів УАПЦ 1920-х рр.[82] Більшість цих матеріалів не було надруковано, а ті числа часопису, які вийшли друком у 1927–1929 рр., на сьогодні є бібліографічною рідкістю.

На жаль, власне церковні архіви (архів Української православної церкви Київського патріархату, УАПЦ, Московського патріархату, закордонних складових цих церков та ін.), так само як і приватні колекції, в тому числі вивезені за кордон, поки що майже не залучені до наукового обігу через недоступність матеріалів для світських дослідників. Тому на часі є питання досягнення домовленості з представниками церков про можливість хоча б часткового опрацювання збережених матеріалів світськими дослідниками. Суттєвою допомогою могла б стати публікація внутрішньоцерковних документів самими представниками церкви, як це робиться новоствореними структурами в Московському патріархаті – Православним Свято-Тихонівським богословським інститутом, Москва (Росія).

З огляду на те, що документальних джерел УАПЦ порівняно з іншими напрямками збереглося значно більше, то, за пропозицією Б. Боцюрківа і Л. Пилявця: з метою розширення пошуків виникає потреба вивчення зарубіжних архівів, зокрема єпископа Євгена Бачинського, митрополита Іоанна Теодоровича, Григорія Огійчука та ін. Серед інших напрямків перспективними виглядають

---

[82] Спробу впорядкування праць Благовісника УАПЦ Володимира Чехівського див.: *Преловська І. М.* Діяльність В. М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1996. – Т. 2. – С. 295–321.

мемуаристика, особисті матеріали проф. Івана Сухоплюєва, слідчого у судових справах автокефалістів Сергія Каріна-Даниленка, матеріали "Спілки войовничих безбожників" та сектора атеїзму Української філії Інституту марксизму-ленінізму, матеріали колишнього партархіву (ЦДАГО України).

Окремого дослідження вимагають проблеми, які стосуються зберігання справ в архіві до 1950-х рр., впливу процесу т. зв. "Спілки Визволення України" та інших подій, а також причини надходження та вилучення справ фонду № 3984 ЦДАВО в різні роки. Цікавим є питання про відсутність першого екземпляра деяких документів, хоча наявними є декілька примірників завірених копій того ж самого документа. Можливо, подальша археографічна робота зробить доступною інформацію про втручання карних органів радянської влади у справу формування чи переміщення канцелярії ВПЦР у другій половині 1920-х років, її долю після "самоліквідації" УАПЦ 1930 р. і подальших переслідувань діячів УАПЦ. Досі неможливо сказати щось про долю цього архівного фонду з 1930 р. до середини 1950-х років, коли документи були впорядковані по описах і справах.

Перспективним виглядає пошук вилучених з церков історичних пам'яток, зокрема церковного начиння з ризниці Софійського собору під час голоду в Україні 1921 р., яким користувались під час богослужіння діячі УАПЦ. Про долю цих речей згадує сучасний український дослідник Г. Полюшко[83]. У своїй книзі він вказує на те, що у 1920-х рр. одним з найбільших музеїв СРСР був Державний історико-культурний заповідник "Всеукраїнське музейне містечко", сформований на теренах Києво-Печерської лаври. У фондах музею було зібрано з київських монастирів та церков унікальні експонати, серед яких велику кількість культових речей, виготовлених у складних техніках з дорогоцінних металів, прикрашених коштовним камінням. Вилучені з церков цінності, які перетворилися на експонати Всеукраїнського музейного містечка, були передані тимчасово на збереження до Держбанку, а потім взагалі вивезені за межі України.

---

[83] *Полюшко Г.* Втрачені скарби лаврського музею. Пошуки і знахідки. – К., 2001. – 176 с.

Володимир КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

КЛАСИФІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ МЕРЕЖІ ОУН(б) І ЗАПІЛЛЯ УПА НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Відправним пунктом джерелознавчих студій руху опору на українських землях, зокрема діяльності ОУН(б) у роки Другої світової війни, є детальне вивчення структури джерельної бази[1]. Письмові джерела з історії ОУН(б) (автентичні повстанські, німецькі, радянські, польські документи) є носіями досить специфічної інформації і тому почали широко вводитися до наукового обігу лише у 90-х роках XX ст., причому часто-густо лише як аргумент в ідеологічній полеміці[2]. Дослідження таких документів як історичного джерела, зокрема тих, що склали систему документообігу ОУН(б), як це часто буває у схожих випадках, здійснюється після того, як з багатьма з них історики вже мали нагоду ознайомитися. Ані всебічної систематизації та класифікації документів, ані встановлення ступеня інформативності та об'єктивності кожного їх виду ще не проведено. Тому спроба вирішення цих проблем сприятиме розширенню дослідницьких горизонтів, стане черговим кроком до впорядкування комплексу джерел, а це сприятиме формулюванню істориками об'єктивніших висновків про роль і значення діяльності ОУН(б) для української історії.

Шляхом вивчення неавторських марґіналій на "трофейних" документах, здобутих на Волині та Поліссі, вдалося встановити, які радянські військово-політичні формування і коли саме вилучали документи ОУН(б). Для радянського партизанського з'єднання Наумова піковим стали січень–лютий 1944 р., Шкрябача – січень 1944 р., Федорова – січень–березень 1944 р., Бегми – 1944 р., загону ім. Хрущова Рівненського партизанського з'єднання № 2 "За Родину" і Київського

[1] У загальних рисах актуальність цієї проблематики окреслив Я. Калакура. Див.: *Калакура Я.* Джерела вивчення історії українського руху опору // Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи. Тези доп. Всеукр. наук-метод. конфер. – К., 1994. – С. 43–44.

[2] Дослідники з різних мотивів, але найчастіше будучи заручниками тієї чи іншої кон'юнктурної ситуації, часто публікують неповні тексти документів, навмисне позбавлені "незручних" місць. На дану проблему справедливо вказав Я. Грицак. Див.: *Hrycak Jarosław.* Stosunki ukraińsko-żydowskie w postradzieckiej historiografii ukrańskiej. – Kraków, 2000. – S. 109 (цит. за: *А. Портнов.* Інтелектуальні пастки добрих намірів // Критика. – 2004. – № 6. – С. 15–16). І справді, це є притаманним, наприклад, для праць В. Косика "Україна та Німеччина у другій світовій війні" (Львів, 1993) та В. Масловського "Обвиняет земля. – Организация украинских националистов: документы и материалы" (М., 1991).

партизанського загону – лютий 1944 р., вояків Першої української партизанської дивізії ім. С. Ковпака – січень та жовтень 1944 р.[3]. Щодо відділів контррозвідки СМЕРШ корпусів та дивізій Першого Українського фронту і розвідки навчальних рот дивізій та полків, внутрішніх військ НКВС і НКДБ, то для встановлення пікових етапів у виявленні ними “трофейних” документів бракує інформації. У цілому, як показали архівні студії, особливо значний відсоток збережених документів датований другою половиною 1943 – першою половиною 1944 рр.

Аналіз радянських документів переконує в тому, що найбільше уваги власне документальним “трофеям”, з огляду на специфіку своєї роботи, приділяли працівники НКДБ. Так, В. Кочеткові Новиков, працівники НКДБ при Ковельській залізниці у лютому 1945 р. повідомляли для М. Хрущова, що внаслідок проведених у грудні–січні минулого року оперативно-чекістських операцій захоплено “різні оперативні документи УПА”, зокрема плани і звітність господарчого відділу про заготівлі одежі та продуктів на 20 аркушах, присуди трибуналу за справами на учасників “банд”, декілька примірників постанов Третього Надзвичайного з’їзду ОУН(б), велику кількість націоналістичної літератури, листівок та антирадянських лозунгів та іншу “ділову переписку організаторів УПА”, а також підроблені радянські документи: паспорти, військові, комсомольські, партійні та профспілкові квитки, трудові, розрахункові, “червоні” і речові книжки, водійські посвідчення, свідоцтва про звільнення від служби в армії, картки кандидата, гербові та військові печатки, різні особисті документи та довідки (всього – 608 документів і печаток)[4]. Згадуючи про ОУН(б) на Волині, на накази, інструкції та листи цієї організації посилався начальник оперативно-чекістської групи партизанського з’єднання С. Ковпака І. Юркін[5].

Учасники радянського партизанського руху у своїх спогадах тяжіли до спрощень, а також часто наводили недостовірні назви деяких різновидів документів ОУН(б)[6]. Наприклад, партизани з’єднання М. Наумова у 1944 р. поблизу річки Случ на Волині знайшли понад 1700 “інструкцій, директив, наказів, оперативних зведень, орієнтировок, методичних розробок, брошур, листів, звітів”[7], а в містечку Торговиця, яке знаходиться за 20 км на південь від Луцька, виявили “силу-силенну різних документів УПА”[8]. У Дубровицькому районі на Рівненщині

---

[3] *Ковальчук В.* Виявлення організаційних документів ОУН і запілля УПА на ПЗУЗ в 1943 – на поч. 1944 рр. // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 6. – С. 355–367.

[4] Центральний державний архів громадських об’єднань (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1700. – Арк. 26–27.

[5] *Юркін І.* У нас – особливе завдання // Радянська Волинь. – 1973. – 18 травня. – С. 3; *його ж.* У нас – особливе завдання (продовження) // Там само. – 19 травня. – С. 4.

[6] Члени ОУН(б) також писали спогади. Зокрема, про це йдеться в інструкції про написання спогадів, репортажів, письмове переповідання окремих фактів, епізодів з боротьби ОУН і УПА, складеній орієнтовно у 1947 р. (Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 29. – Арк. 280–281).

[7] Підтверджень про існування директив, оперативних зведень та орієнтировок віднайти не вдалося. Див.: *Наумов М.* Західний рейд. – К., 1969. – С. 142–143.

[8] Там само. – С. 162.

захопило мішки з паперами, які виявилися “бандерівськими документами”, партизанське з’єднання Я. Шкрябача. Ця подія сталася у січні 1944 р.[9].

На відміну від працівників НКДБ, радянські публіцисти, чиї судження були цілком доступними для громадськості, описували документальну спадщину ОУН(б) побіжно, не маючи змоги (адже перешкоджали об’єктивні обставини!) повноцінно її дослідити. Так, Є. Шепітько твердив про “звіти, помережані голубим чорнилом”, які віднайшов у криївці неподалік Богушівських хуторів[10]. В іншій праці, за редакцією Івасюти, йшлося про мобілізаційні списки населення[11].

У сучасній українській історіографії заторкнута у назві статті проблематика поки що не набула належного висвітлення. І. Марчук встановив назви друкарень, деяких періодичних видань ОУН(б) і УПА, які видавалися на ПЗУЗ у 1943–1945 рр., їхній зміст, дослідив відбиті у джерелах згадки про тиражування пропагандивних матеріалів, спробував провести групування листівок (“летючок”). Разом з цим, дослідник не зовсім чітко виокремив різновиди друкованої пропаганди. Так, пишучи про “листівки”, він називає окремі з них “брошурами”. У своїй статті І. Марчук твердить і про “комунікати”, “звернення”, “відозви”, хоча вони не проанонсовані у її назві[12]. П. Кагуй зарахував до “основних документів, які переважають кількісно”, складені “керівниками різних підрозділів” накази, розпорядження, інструкції та звіти. Крім того, дослідник поділив ці документи на організаційні, політичні, вишкільні, інформаційні, господарсько-фінансові та санітарні[13]. Ю. Романишин зарахував до “листівок” накази, інструкції, звернення, відозви ГК УПА, твердив про “загальні інформативні матеріали”[14]. Невирішеною залишається проблема уніфікації назв документів. І. Патриляк одні назви документів ОУН(б) та УПА (такі як акт) пише у лапках і з великої літери, а згадуючи назви інших (накази, звіти, листи), у лапки їх не бере, вид документа запотребування переінакшує на “замовлення”[15]. О. Вовк іноді замінює назви видів документів на більш загальні. Для прикладу, кілька таких документів ОУН(б) як “вістки” (з Волині, з Кобринського району, з Ковельщини тощо), що з’являлися у 1943–1944 рр., він називає “інформаціями про події”[16].

---

[9] *Шкрябач Я.* Дорога в Молдавию. – Кишинев, 1958. – С. 320–321, 323.

[10] Вони знаходяться неподалік с. Богушівки Млинівського району Рівненської області. Див.: *Шепітько Є.* Поводирі смерті // Червоний прапор. – 1989. – 2 вересня. – С. 3.

[11] Правду не здолати / Ред. кол. М. Івасюта та ін. – Львів, 1974. – С. 63.

[12] *Марчук І.* Пропагандивні видання ОУН та УПА на Волині в 1943–1945 рр. (газети, журнали, листівки) // Визвольний шлях. – 2004. – № 6–7. – С. 101–108, 107–112.

[13] *Кагуй П.* Матеріали і документи до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому – 1993. – Вип. 3. – С. 8–9.

[14] *Романишин Ю.* Пропагандивна діяльність ОУН–УПА 40–50-х рр. ХХ ст. як факт історії боротьби за незалежність України // Збірник праць науково-дослідницького центру періодики. – 2001. – Вип. 9. – С. 227.

[15] *Патриляк І.* Старшинські й підстаршинські школи УПА в 1943–1944 рр. (закінчення) // Визвольний шлях. – 2004. – № 4. – С. 79–89.

[16] Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Ред. кол. Я. Ісаєвич та ін. – Львів, 2003. – С. 402, 508, 523–524.

Деякі автори іноді відносять усі види документації ОУН(б) і УПА до "грипсів", не уточнюючи при цьому, що мається на увазі узагальнена назва підпільних і повстанських документів, а не різновид. На наш погляд, краще всього передавати назви видів документів ОУН(б) без лапок і такими, якими вони є в документах.

Комплекс документів ОУН(б) і запілля УПА[17] доцільно класифікувати на розпорядчі, звітні і внутрішньогалузеві документи. Осібно стоять агітаційно-пропагандивні матеріали та ділове листування (грипси)[18].

До першої групи слід віднести різновиди документів загального характеру – інструкції, взірці, формуляри, накази, зарядження, розпорядження, узгіднення, повідомлення та призначення. Основою кожного з указаних різновидів є чітко визначена наказова (регулятивна) частина. Наведемо приклади таких документів по порядку. Так, тимчасова інструкція для пропагандистів коменданта чи політичного референта невстановленого району надрайону ВО "Богун" "Гарника" про організацію пропагандивної мережі, завдання для її працівників рівня підрайонів і станиць, а також роботу дільничних, артільних і юнацьких виховних пропагандистів з'явилася 6 грудня 1943 р.[19]. Взірець звіту політичного референта Камінь-Каширського надрайону ВО "Турів" "Миколи" вийшов 19 липня 1943 р.[20]. Формуляр складання списків сільського чоловічого населення віком від 18 до 35 і від 35 до 50 років та жіночого населення віком від 18 до 30 років, розроблений організаційно-мобілізаційним референтом ВО "Заграва" "Тарасом", побачив світ у вересні 1943 р.[21]. 19 листопада 1943 р. наказ про взяття на облік місцевих працівників запілля видав керівник господарського відділу Рівненського надрайону № 3/3 ВО "Богун" "Харко"[22]. Зарядження № 9 про збір працівниками місцевої адміністрації продовольства і ведення діловодства у цій сфері підготував суспільно-політичний референт Сарненського надрайону "Лісова Пісня" ВО "Заграва" "Павло" 4 листопада 1943 р.[23]. Розпорядження господарського референта невідомої військової округи ПЗУЗ про організацію виробництва промислових товарів у різних теренах округи з'явилося 20 вересня 1943 р.[24]. Єдине

---

[17] Про градацію мережі ОУН(б) на ПЗУЗ (поділ на організаційні клітини, у кожній з яких діяли комендант і референти) див.: *Марчук І.* Методика вивчення архівних джерел з історії ОУН та УПА на Волині: з досвіду дослідника // Архіви України. – 2004. – № 1–2. – С. 148–150. У нашій статті під "запіллям УПА" розуміється етап у розвитку мережі ОУН(б) на ПЗУЗ, що у часовому вимірі обмежений жовтнем 1943 – кінцем весни 1944 рр.

[18] Перші спроби класифікувати документи ОУН(б) і запілля УПА Волині і Полісся за 1942–1945 рр. уже здійснено. Див.: *Ковальчук В.* Діловодство та архівна справа в УПА на Північно-Західних Українських Землях в 1943 – на поч. 1944 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. ІІ. – С. 178–187; *його ж.* Виявлення організаційних документів ОУН і запілля УПА на ПЗУЗ в 1943 – на поч. 1944 рр. // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 6. – С. 355–367.

[19] Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 20–20зв.

[20] Там само. – Спр. 357. – Арк. 9.

[21] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 353. – Арк. 56.

[22] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 108а. – Арк. 24.

[23] Там само. – Спр. 109. – Арк. 75.

[24] Там само. – Спр. 108а. – Арк. 1–2.

з виявлених нами узгіднення до наказу коменданта ВО "Заграва", датоване 22 серпня 1943 р., було складене комендантом надрайону "Долина" ВО "Заграва" "Вороном" з метою зменшення штатів зв'язку, створення теренових боївок, стягнення зброї і оподаткування громадян[25]. Повідомлення заготівельного підреферента Рівненського надрайону № 3/3 ВО "Богун" "Лебедя" для "Шведа" про видання нафти на запотребування командира П. Олійника і "Корнія" вийшло 19 листопада 1943 р.[26]. 9 жовтня 1943 р. командиром господарського відділу Костопільського надрайону "Долина" ВО "Заграва" "Байдою" для "Хмари" було видано "призначення" шефом місцевого бухгалтерського підвідділу[27]. Як бачимо, територіальне походження, а інколи й адресат та дата, у розпорядчих документах чітко не зазначалися. У них наводяться тільки псевдоніми авторів, а їхню конкретну організаційну приналежність доводиться встановлювати самотужки.

Звітні документи (друга група) виходили з чіткою періодичністю (постійною або циклічною) та майже всі спрямовувалися працівниками мережі ОУН(б) (комендантами, референтами) і запілля УПА до "ділових зверхників", тобто працівників вищих щаблів. Серед такої документації переважають інформації, вістки, повідомлення, огляди подій, відомості з терену, списки, реєстри, відомості і щоденники. Наприклад, інформацію № 85 про українсько-польське протистояння у с. Балашівка і польській колонії Поталиця 1 січня 1943 р. склав невстановлений працівник терену "Скеля" Костопільського надрайону "Долина" ВО "Заграва" "Безрідній"[28]. Вістки з Корецької округи невідомого автора з'явилися орієнтовно влітку 1943 р.[29]. Від повідомлень розпорядчого характеру варто відрізняти звітні повідомлення про випадки, видавані в ОУН(б) до вересня 1943 р. В одному з них йшлося про події у Володимирсько-Горохівській окрузі за період від 1 до 8 липня 1943 р.[30]. Як правило, узагальнювали інформації огляди подій. Для прикладу, огляд подій № 9, які сталися у терені ВО "Богун" за час від 10 до 20 листопада 1943 р., автор нерозбірливого підпису підготував 25 листопада 1943 р.[31]. Подібним чином складалися відомості з терену. Так, відомості з терену референт СБ Столинського надрайону "Гало" ВО "Заграва" "Грибок" уклав 12 листопада 1943 р.[32]. Для обліку працівників різних структур ОУН(б), їхньої зброї, населення готувалися списки. Одним з них є список чоловічого населення району № 9 "Озеро" Острозького району Здолбунівського надрайону ВО "Богун". Ні його автора, ні точної дати виходу визначити не вдалося[33]. Прикладом реєстру є документ, складений працівником організаційно-

---

[25] Там само. – Спр. 34. – Арк. 20–21.

[26] Там само. – Спр. 108а. – Арк. 25.

[27] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 18.

[28] Там само. – Спр. 59. – Арк. 124.

[29] Там само. – Спр. 130. – Арк. 5.

[30] Там само. – Спр. 118. – Арк. 25–27.

[31] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 217–221.

[32] Там само. – Спр. 63. – Арк. 24–24а.

[33] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 15–22.

мобілізаційної референтури району № 20 Рівненського надрайону ВО "Богун" "Прометеєм" 29 грудня 1943 р. для обліку старшин, котрі працюють у цій референтурі[34]. Працівники господарських референтур обліковувалися у відомостях. Для прикладу, відомість господарського референта району № 20 Рівненського надрайону ВО "Богун" "Гліба" про працівників господарських відділів у районі і підрайонах було підготовлено 29 листопада 1943 р.[35]. Як бачимо, звітами, окрім комендантів, дуже часто займалися референти – СБ, організаційно-мобілізаційні, господарські. Досі мало що відомо про такі види звітних документів, як щоденники ("денники"). Твердження коменданта Столинського надрайону "Гало" ВО "Заграва" "Шепеля" переконує, що ведення щоденників було обов'язковим принаймні для комендантів деяких надрайонів[36]. Яскравим прикладом є три таких документи, складені комендантом Костопільського надрайону (і району?) ВО "Заграва" "Вороном", датовані 3 серпня – 3 листопада, 6 серпня – 26 жовтня, 28 вересня – 6 жовтня 1943 р.[37]. До щоденників за структурою подібні хроніки[38]. Як йшлося в інструкції Головної Команди УПА, складеній у вересні 1943 р., хроніки повинні були вести у всіх військових відділах УПА[39]. Інакше кажучи, це була складова загальнообов'язкової документації цих відділів.

[34] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 10.

[35] Там само. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 2–3.

[36] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 53.

[37] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 48–58зв.; Там само. – Арк. 29–34зв.; Там само. – Арк. 26–28зв. Водночас учасники ОУН(б) і УПА вели особисті щоденники. Так, у лютому 1943 – травні 1944 рр. "для себе" вів особистий "зошит до писання" невідомий повстанець родом зі Степанського району на Рівненщині. Див.: ЦДАВО. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 449–454. За підходом до складання він нагадує опублікований щоденник курсанта старшинської школи УПА "Олені" Івана Захаркова ("Артема"), записи у якому робилися від 18 липня до 15 листопада 1944 р. Див.: Щоденник курсанта старшинської школи УПА "Олені" // Визвольний шлях. – 2004. – № 3. – С. 65–78. Невідомо яким, особистим чи організаційним, був щоденник, складений "активним оунівцем" Володимиром Ткачуком і вилучений управлінням НКДБ у Рівненській області. У ньому, зокрема, є записи за січень 1944 р. Див.: "Герои" исторические и современные // Коммунист – 1999. – № 33. – С. 3. Відомості з аналогічного за структурою щоденника для написання спогадів використав учасник сотні УПА "Громенка", хорунжий І. Йовик ("Соколенко"). Див.: *Йовик І. (Соколенко).* Нескорена армія. Із щоденника хорунжого УПА. – К., 1995. – 320 с.

Деякі опоненти українських повстанців, зокрема учасники радянських партизанських з'єднань, також вели щоденники двох видів: для організаційної звітності та особисті. Так, зберігся особистий щоденник комісара одного з таких з'єднань С. Руднєва, який промовисто свідчить про розуміння ним реального значення ОУН(б) і УПА. Документ був переданий невідомим для Платона Воронька у 1944 р. Водночас Руднєв вів офіційний щоденник, про який нагадала, очевидно, якось наближена до ОУН(м) Г. Наконечна у неопублікованому післявоєнному матеріалі "Що я знаю про "Щоденник" Руднєва". Цей документ з Архіву ОУН у м. Києві був люб'язно наданий для ознайомлення авторові Ю. Черченком

[38] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 361. – Арк. 67–81. На титульній сторінці цього документа простим олівцем написано "Хроніка". Над цією назвою слово "хроніка" продубльоване, але вже російською мовою і синім, а не сірим хімічним олівцем. Останнє може свідчити про вилучення документа у повстанців радянським партизанським з'єднанням.

[39] Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та Запілля. 1943–1944. – С. 58.

Внутрішньогалузева документація – протоколи, реферати, прохання, чеки-вимоги, поквітування, запотребування, зведені відомості, плани заготівель, норми видачі, посвідки, проекти – регулювала вужче коло питань і виключно в рамках вертикалі тієї чи іншої референтури – політичної, організаційно-мобілізаційної, господарської і т. д. Для прикладу, про діяльність референтур СБ свідчать протоколи. Це були свідчення захоплених ОУН(б) людей, яких вона підозрювала у причетності до радянської розвідки чи військових формувань, тобто своєрідні "бандерівські" аналоги радянських протоколів допиту. Наприклад, у протоколі допиту ("зізнанні"), завіреному працівником СБ невстановленого терену "Парфеном", було занотовано розповіді втікача з радянського партизанського загону ім. М. Хрущова П. Козленка[40]. Працівники юнацьких референтур висвітлювали актуальні історичні та суспільно-політичні проблеми у рефератах, з якими виступали на "сходинах" (зборах). Так, 16 жовтня 1943 р. присвятила наболілій тематиці українсько-польського протистояння на Волині свій реферат працівниця мережі юнацтва невстановленого терену ПЗУЗ, захована під псевдонімом "Катя"[41]. У Турійському і Шацькому районах ВО "Турів" дівчата писали реферати на такі теми: "Значення творів Шевченка у відродженні української нації", "Значіння Чорного моря у розвитку Української Держави", у Маневицькому і Матіївському районах – "Походи Святослава Завойовника і їх значіння", "Причини упадку Київської держави", а в Голобському та Седлищанському районах – "Передхристиянські часи на Україні", "Значіння християнства в розвитку Київської держави"[42]. Однак найбільше серед внутрішньогалузевих документів тих, що стосуються діяльності господарських референтур, складів, підпільних підприємств тощо. Наприклад, господарський референт Рівненського надрайону ВО "Богун" "Харко" і підреферент заготівель надрайону "Лебедь" 19 листопада 1943 р. у "проханні" намагалися встановити порядок подання запотребувань на ім'я заготівельного підреферента[43]. Особа, котрій була необхідна та чи інша продукція, зверталася до представника певної господарської структури із чеком-вимогою чи запотребуванням. Для прикладу, тереновий невідомого відділу УПА у недатованому чеку-вимозі № 22 клопотався про видання для відділу через місцевого господарчого "Вечірнього" продуктів та сіна[44], а 6 січня 1944 р. заступник командира відділу УПА "Рибака" "Дуб" подав такий документ до м'ясарні господарчого запілля невідомого терену ПЗУЗ[45]. У відповідь надавалося замовлене майно, назва якого зазначалася у поквітуванні. Зокрема, у поквітуванні заступника господарського референта куща № 1 невідомого терену ПЗУЗ від 29 березня 1944 р. "Грушки" йшлося про видачу представникові відділу особливого призначення (ВОП) групи УПА "Заграва" "Зозулі"

---

[40] ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 1.

[41] Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р–1021. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25–26зв.

[42] ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 32.

[43] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 108а. – Арк. 27.

[44] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 363. – Арк. 68.

[45] ДАВО. – Ф. Р–1021. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 55.

продуктів (хліба, м’яса)[46]. Кожні 10 днів господарчий того чи іншого терену запілля УПА складав зведену відомість, куди вносив інформацію про видані зі складу речі. Норми продовольства, яке мали заготовити господарські референти районів, встановлювалися у планах, підписаних господарниками надрайонів. Так, зведену відомість про видані для відділу УПА “Погром” речі за період з 11 до 20 листопада 1943 р. склав господарчий “Чуприна”[47]. Кількість майна, яке слід було заготовити господарським референтам районів, визначалася планами заготівель, які їм надавали господарники надрайонів. Наприклад, план заготівлі найпотрібніших предметів, складений 30 жовтня 1943 р. працівниками господарського відділу Рівненського надрайону ВО “Богун” “Юрком” і “Лебедем”, встановлював норми заготівель для всіх районів надрайону на період до завершення 1943 року[48]. Наявні в архівах посвідки належать до діловодства комендатур і УЧХ. Так, якщо завідувач санітарного пункту “Долина” УЧХ “Прявофен” 5 січня 1944 р. надав козакові “Гориню” посвідку про відпустку[49], то командир запілля Олицького району ВО “Турів” “Мирон” 10 березня 1944 р. склав документ з такою назвою для чотового УПА “Жука”[50]. Збереглися проекти організації управ. Зокрема, такий документ про створення управи у м. Бережниця на Рівненщині невідомий автор склав 10 жовтня 1943 р.[51].

У запропоновану схему групування різновидів документальних джерел не зовсім вписується така специфічна категорія, як агітаційно-пропагандивні документи (вишколи, програми відзначень свят, реферати, вказівки для промов, промови, комунікати, листівки, брошури тощо). Частину виокремлених різновидів документів політичний відділ при ГК УПА розповсюджував через комендантів і виключно по вертикалі політичних референтур запілля УПА. Інша частина пропагандивних документів призначалася для усього загалу запілля УПА, а не тільки для певної референтури, а деякі з цих документів адресувалися до населення, учасників ворожих військових формувань і т. ін. Таким чином, агітаційно-пропагандивні документи “оптом” відносити до внутрішньогалузевих не можна.

У середовищі ОУН(б) і УПА поширювалися тексти вишколів, програми відзначення організаційних свят. Виявлено тексти вишколів – військового, географічного, ідеологічного, організаційного, політичного, конспіративного, світоглядного і популярного[52]. Були розроблені детальні програми відзначення свят, зокрема роковин 30 червня і 22 січня, тобто Дня проголошення Української держави у 1941 р. і Акту Злуки УНР і ЗУНР, проголошеного 1918 р.[53].

---

[46] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 24.

[47] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 363. – Арк. 46.

[48] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 108а. – Арк. 10–11.

[49] Там само. – Спр. 35. – Арк. 89.

[50] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 12.

[51] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 10.

[52] ЦДАВО. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 70; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 381. – Арк. 24–79, 80–98; Спр. 383. – Арк. 33–66, 244–276; ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 8; Спр. 49. – Арк. 1–14; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 342. – Арк. 97–99.

[53] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 342. – Арк. 81а–84, 51–57.

Пропагандивні документи не були монополією тільки політичних референтур. Служба безпеки готувала й широко популяризувала комунікати. У комунікатах фіксувалися показові випадки протиправної поведінки учасників ОУН(б) й міра покарання за їх вчинення[54].

У листівках пропагандисти ОУН(б) і запілля УПА зверталися до різних соціальних категорій українського населення, жителів українських регіонів, національних меншостей, учасників військово-політичних формувань. Так, лише Домбровському Ільку-Лейбі (член ОУН(б) з листопада 1941 р.) завдяки чудовому знанню історії вдалося підготувати низку листівок із закликами до узбецького, таджицького, вірменського, азербайджанського та інших народів, які населяли СРСР. Ним же у серпні 1943 р. було написано брошуру "Як московський царизм підкорив народи"[55].

Нарешті, в окрему групу слід виділити листи, якими обмінювалися учасники ОУН(б) і УПА. Вони мають менший відсоток тенденційності, якщо порівнювати з іншими організаційними документами, адже їх не треба було зберігати, оприлюднювати серед широкого кола осіб, копіювати, обліковувати і таке інше. Автори листів висловлювали доволі несподівані цікаві оціночні судження. Так, "Корній" (М. Кравчук)[56], котрий працював у розвідчо-інформаційному відділі референтури СБ ВО "Богун"[57], у листі до референта СБ "Зенона" попросив заарештувати якогось Федора Темнюка за його провокації щодо УПА. М. Кравчук встановив, що той займався контрпропагандою і 6 жовтня 1943 р. висловився про упівців таким чином: "Вони всі смаркачі, діти, нищать ляхів, розкидають летючки, через що можуть палити наші села та знищити нас усіх"[58].

Водночас до листів варто ставитися з обережністю, особливо до тих, які були написані оунівцями у післявоєнний період. Нерідко органи радянської держбезпеки перехоплювали листування між ватажками ОУН(б) чи УПА і починали його фальсифікувати. Як писав Г. Санников, у Києві в 1950-х рр. два фахівці майстерно виготовляли фальшиві грипси[59]. Цікавилася ступенем вірогідності "трофейних" документів ОУН(б) і Г. Гордасевич. Вона згадувала, як останній Головнокомандуючий УПА Василь Кук[60] сумнівався у вірогідності

---

[54] Там само. – Спр. 358. – Арк. 49, 50.

[55] *Марчук І.* Пропагандивні видання ОУН та УПА… – № 6. – С. 105.

[56] Літопис УПА. Нова серія… – С. 421.

[57] Там само. – С. 421.

[58] ЦДАВО. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 33.

[59] *Санников Г.* Большая охота – М., 2002. – С. 249.

[60] Кук Василь ("Леміш", "Коваль", "Юрко Медвідь") – організатор юнацтва ОУН у 1930 р., член повітової Екзекутиви ОУН та зв'язковий до КЕ ОУН у 1933 р., член Проводу ОУН і організаційний референт у 1940 р., один з керівників похідних груп ОУН влітку 1941 р., крайовий провідник ОУН південно-східних українських земель у 1943–1949 рр., командир УПА–Південь в 1944–1949 рр., один з ініціаторів створення НВРО влітку 1944 р., заступник голови Проводу ОУН в липні 1950 р., головнокомандуючий УПА у 1950–1954 рр., захоплений МДБ 23 травня 1954 р., зараз мешкає у Києві (Дані: *Содоль П.* Українська повстанча армія. 1943–1949. – Нью-Йорк, 1994. – С. 91–92).

листів, які одержував від Василя Охримовича[61], оскільки в одному з них ім'я американського президента було подано як "Ейзенхауер", тоді як у повстанських колах було заведено писати "Айзенгавер"[62].

Таким чином, виокремлено понад 35 різновидів документів, що творили самодостатню систему документообігу між різнорівневими складовими частинами мережі ОУН(б) та запілля УПА на теренах Волині та Полісся у роки Другої світової війни. Як показали архівні студії, особливо значний відсоток документації датований другою половиною 1943 – першою половиною 1944 рр. Комплекс документів логічно поділяти на розпорядчу, звітну, внутрішньогалузеву, агітаційно-пропагандивну та епістолярну складові. Якщо документи першої групи були обов'язковими для виконання в організації, а другої групи обов'язково складалися працівниками організаційних клітин, то внутрішньогалузеві документи відображали замкнену рутинну діяльність референтури чи коменданта відповідного рівня. Документи четвертої групи мали ідеологічне забарвлення і дуже часто адресувалися не тільки членам ОУН(б), а й цивільному населенню. Листи дають змогу, на відміну від попередніх груп, встановити особисті якості авторів та адресатів, вони позбавлені офіційних штампів і укладалися у довільній формі. Якщо більшість звітних і внутрішньогалузевих документів складалися згідно зі встановленою періодичністю, то накази, агітаційно-пропагандивні матеріали і листи готувалися виключно у разі потреби. Як показало дослідження документів з усіх п'яти груп, найбільший інформаційний потенціал мають звіти.

---

[61] Охримович Василь ("Пилип", "Грузин", "Кузьма") – крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях у 1943 р., член Проводу ОУН, один з найактивніших ініціаторів створення Української Головної Визвольної Ради, член УГВР з 1944 р., член Закордонного Проводу УГВР в 1946–1951 рр., член Закордонних Частин ОУН до 1948 р., з 1951 р. – керівник ОУН Карпатського краю, захоплений МДБ у 1954 р. Згідно з присудом військового трибуналу Київського військового округу, страчений (Дані: *Содоль П.* Українська повстанча армія. 1943–1949. – С. 109–110).

[62] *Гордасевич Г.* Степан Бандера: людина і міф. – К., 2001. – С. 108.

о. Олег ГІРНИК (*Загреб, Хорватія*)

АРХІВ ГАВРИЇЛА КОСТЕЛЬНИКА

У 2006 році виповнюється сто двадцять років від дня народження видатного українського філософа, богослова і громадського діяча о. Гавриїла Костельника. Але більшість, напевно, зверне свою увагу на інший ювілей: на шістдесяту річницю "львівського собору 1946 року", на якому т. зв. "ініціативна група" проголосила ліквідацію постанов Берестейської унії і з'єднання частини духовенства УГКЦ з Російською Православною Церквою. Досі не вщухають дискусії щодо особи о. Гавриїла Костельника – голови "ініціативної групи". Негативна оцінка собору повністю зупинила процес дослідження його творчості. Попри те, що Гавриїл Костельник є одним з найвидатніших українських філософів першої половини XX ст., його ім'я не згадують і найновіші, ідеологічно незаанґажовані довідкові видання з української філософії[1]. Теперішність вимагає облишити ідеологічні стереотипи і нарешті розпочати ґрунтовне дослідження спадщини Гавриїла Костельника.

Найскладнішим є дослідження документів приватного архіву Костельника. Після приходу радянських військ до Львова НКВС неодноразово проводило обшуки в помешканні о. Гавриїла. Про це він сам згадує в рукописі I-го тому праці "Логіка": "Цей I том я написав під большевиками, в 1940 і 1941 рр. Коли моєго середущого сина (Богдана. – *О. Г.*) большевики заарештували, 29. I. 1941 р., я вже мав майже готовий цей I том[2]. Підчас ревізії большевики забрали мені з іншими матеріалами також і (скрипт) моєї Льоґіки саме тому, що це була остання моя праця. При переслуховуванні генерал Василь Сергієнко, начальник НКВД у Львівській області, поставив мені питання: "Чи це матеріалістична Льоґіка, чи ідеалістична?" Я відповів: "За вашою термінольоґією ідеалістична. Але матеріалістичної лоґіки не було, немає і не буде, бо матерія не думає". Генерал на те: "Було б краще, якби вона була матеріалістична!" Все-таки він (дозволив) віддати мені скрипт (дві більші паки) моєї Льоґіки. Якби ж не Боже Провидіння, то світ ніколи не побачив би моєї Льоґіки, бо я вже не мав би сили ще раз те саме наново написати" ("Логіка", рукопис. – С. XX–XXI).

[1] Напр.: Філософська думка в Україні. Біографічний довідник. – К., 2002.

[2] Про причини арешту і смерті сина Богдана Костельник згадує у листах братові Михайлу. Див.: *Цап М.* Писма Гавриїла Костельника братови Михайлови // Шветлосц. – Нови Сад, 1995. – № 3–4. – С. 294–313.

Відтак, найбільш кардинальних втрат архів зазнав під час обшуку, що відбувся 20 вересня 1948 р., тобто відразу після вбивства Костельника. Саме тоді були вилучені матеріали організації "львівського собору"[3]. Частину документів (в основному рукописи праць) НКВС повернуло дружині Костельника – Елеонорі. Після її смерті (1982) донька Христина Поляк частково вивезла рукописи до Заґреба. Частина потрапила до Лондона, до синів о. Гавриїла – Іринея і Зенона (зокрема, рукопис першого тому праці "Логіка"). На жаль, досі ці документи не були опрацьовані. У цій публікації вперше подається їхній список, який далеко не повний.

Найбільша частина документів залишилася в п. Андрія Савицького, котрий проживає у Львові[4]. Перелік рукописів, які зберігаються в п. Савицького, подає академік Юліян Тамаш[5]. Цей список складений без будь-якої системи і не є повним. Мені вдалось отримати від п. Савицького копії деяких рукописів, що не були зазначені в наведеному списку Ю. Тамаша (при наведенні тих документів я це зазначатиму). Водночас, деякі рукописи, подані в списку Ю. Тамаша, мені наразі не вдалось отримати від п. Савицького. Серед них: "Глаголиця з кирилиці" (б/д, за словами п. А. Савицького, ця праця мала бути опублікована в "Єпархіальному віснику"), "Темна природа в Бозі" (б/д), "Три римські примати і уніятські церкви" (1945), "Dictatus Papae" (б/д), "Єдність Церкви: матеріали всеправославної Наради у Москві в липні 1948 р.", "Воскресіння" (б/д), "Людське щастя" (б/д), "Надчуттєвий світ" (б/д), "Небо під релігійним поглядом" (1947), "Канон пасхи" (б/д), "Спокушення Христа" (б/д), "Ап. Петро і римські папи, або догматичні підстави папства" (1945), "Ап. Петро і римські папи" (1931), "Непомильність папи і римської Церкви" (1934).

Отож намагатимусь подати в систематичному порядку всі документи о. Гавриїла Костельника, поділяючи їх згідно з тематичним принципом:

I. Листи і поштівки.
II. Літературні праці.
III. Філософські праці.
IV. Богословські праці.
V. Різне.

У межах кожного тематичного розділу документи подано в хронологічному порядку. I-й розділ, у якому подаю список листів і поштівок, не є численним, оскільки під час обшуків першою вилучається кореспонденція.

[3] *Вежель Л.* Філософсько-естетична та журналістська діяльність Гавриїла Костельника у руслі духовних процесів України I-ї пол. XX ст. – К., 2003. – С. 28.

[4] Андрій Савицький допомагав Костельнику друкувати праці на друкарській машинці. Після загибелі о. Гавриїла він опікувався його дружиною Елеонорою. Крім рукописів, у власність Савицького перейшли і деякі книжки з приватної бібліотеки о. Гавриїла, а також меблі.

[5] *Тамаш Ю.* Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу. – Нови Сад, 1986. – С. 322–325. На сьогоднішній день монографія Тамаша є найповнішим дослідженням творчості Г. Костельника. Праця написана на бачванско-українському діалекті і тому для більшості українських дослідників недоступна.

Необхідно зазначити, що в часописі "Шветлосц", який виходить у Новому Саді (Сербія) на бачвансько-українському діалекті, починаючи з 1967 р., публікуються дослідження, присвячені епістолярній спадщині Г. Костельника[6].

I. ЛИСТИ І ПОШТІВКИ

1. Поштівка, надіслана Г. Костельником двоюрідному братові Михайлу Макаю у Будапешт[7]. Мова: хорватська. Адресат: Gospodin Mihajlo Makkaij, V. gimnazijalac, Budapest. Szilágyi utera 2. (Horvát-szlavon intéret). Поштівку надіслано зі Львова (на поштовій печатці виразно видно: Lwów). Дату не вказано. У тексті Г. Костельник повідомляє про своє навчання у Львівській семінарії. Швидше всього йдеться про перші роки перебування Костельника у Львові. Можна припустити, що поштівку було написано між 1907 і 1908 рр.[8]. На звороті поштівки фотографія: Г. Костельник серед своїх товаришів із львівської семінарії (позначений стрілкою). Поштівка зберігається в архіві Христини Поляк у Загребі (Хорватія).

2. Лист Г. Костельника до двоюрідної сестри Юлії Ґашпаровіч (дівоче прізвище Макай)[9]. Кількість сторінок: 4. Мова: хорватська. Адресат: Gospođa Julija Gašparović, u Vukovaru. (Slavonien). Дата і місце: січень 1912 р., Фрібурґ (Швейцарія)[10]. У листі Костельник жаліється на нелегку долю поета і просить родину про матеріальну поміч. Лист зберігається в архіві Христини Поляк у Загребі.

3. Поштова картка від двоюрідної сестри Г. Костельника Юлії Ґашпаровіч (дівоче прізвище Макай). Мова: хорватська. Адресат: Velečasni gospodin Gabor Kostelnik, grkokatolički svećenik, Lemberg, Kopernik ulica, br. 36. Адреса від-

---

[6] Див.: *Мушинка М.* Листування Г. Костельника з В. Гнатюком // Шветлосц. – Нови Сад, 1967. – № 3. – С. 161–177; *Дзендзелівський Й.* Сторінка з історії вивчення говорів та літератури бачванських українців. (Листи Костельника до О. Шахматова) . – 1969. – № 3. – С. 248–252; *Цап М.* Писма Гавриїла Костельника братови Михайлови. – С. 294–313. (В одному з опублікованих М. Цапом листів за 1942 р. Костельник описує драматичні обставини загибелі свого сина Богдана). У 2002 р. др. Янко Рамач у "Шветлосци" опублікував листи Г. Костельника до митрополита А. Шептицького, див.: ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 350. – Оп. 2. – Од. зб. 176.

[7] Михайло Макай є сином Михайла Макая, Костельникового вуйка, котрий мав маєток у Дарувварі (Хорватія), де і похований. Його син Михайло (йому адресовано поштівку) пізніше проживав у Панчево (Сербія), де з невідомих причин покінчив життя самогубством (інформацію отримано від доньки о. Гавриїла Христини Поляк).

[8] Г. Костельник з ініціативи префекта греко-католицької семінарії у Загребі Діонізія Няраді (пізніше був ректором, а відтак крижівський владика) у 1907 р. після першого року навчання на теологічному факультеті заґребського університету переїздить до Львова, де продовжує навчання у львівській греко-католицькій семінарії. Навчання закінчив у 1911 р. Див.: *Тамаш Ю.* Гавриїл Костельник… – С. 10, 14.

[9] Донька Костельникового вуйка Михайла Макая.

[10] Після закінчення львівської семінарії (1911) митрополит А. Шептицький висилає Г. Костельника на докторські студії філософії у Фрібурґ. Саме там Костельник захистив свій докторат з філософії.

правника: Julija Gašparović, Vukovar, Slavonija. Дата написання: 12. IV. 1917. На поштівці печатка: Melitarzensur. На звороті світлина: Юлія Ґашпаровіч із чоловіком Юлієм і сином Златком. Зберігається в архіві Христини Поляк (Заґреб).

4. Поштова картка, надіслана парохом Руського Керестуру (рідне село о. Гавриїла) о. Михайлом Мудрим. Адресат: Dr. Gabriel Kostelnik, profesor, Lvov-Lemberg, Galicia Poljska, Kornjaktov 1. Мова: бачвансько-український діалект (писано хорватською латинкою). Місце і дата: Ruski Kerestur, 5/IX. 1928. На зворотному боці світлина. Серед осіб, які вдалось ідентифікувати: о. Г. Костельник, канонік о. Томович, крижівський владика Діонізій Няраді, митрополит Андрей Шептицький, о. Михайло Мудрий (парох Руського Керестуру), семінарист Йоаким Сеґеді, о. Будинський (родич о. Гавриїла, що також навчався у Львові). Світлина і коментар подані у додатку (див. світлина 3). У тексті зазначено, що світлину було зроблено у містечку Кула. Вважаю за необхідне подати й текст самої поштівки:

"Ruski Kerestur 5/IX 1928 r. Dorohi Gabriš! Išće njič nje mame od Tebe. Možno, že ši nje prijemno putoval? Tu po starim. Dždju njet. – Fotografija u Kulje mi še dopada, bo še vidzi dobre, keljo nas nadvšuje Excelencija. Čkoda, že ljem veljki jest – a mali nje. Čekame visti od Tebe. Bog' O. Mihajlo[11].

Зберігається в архіві Христини Поляк (Заґреб).

5. Лист московського патріарха Алексія Симаньського у справі о. Євгена Юрика (пізніше митрополит Львівський Миколай)[12]. Кількість сторінок: 1 (рукопис), конверт (без поштових марок). Мова: російська. Адреса на конверті: о. Протопресвитеру Д-ру Гавриилу Костельник от П. Алексия. Місце і дата: Москва, 1946 июнь 24. Лист зберігається в Андрія Савицького у Львові.

6. Лист Галини (Захарясевич?) з проханням про матеріальну допомогу. Кількість сторінок: 1 і конверт. Мова: українська. Адресат: Всесвітліший отець Протопресвітер Др. Гавриїл Костельник. Місце і дата: Л. 20. V. 1947. Лист зберігається у Андрія Савицького у Львові.

7. Лист о. Петра Хомина, надісланий з Австрії. Кількість сторінок: 1 (рукопис) і поштовий конверт. Мова: українська. Адресат: Всч. Мітрат Костельник Гавриїл (Kostelnyk H.), Lwiw (Львів), Kapitula cerkwy sw. Jura, Radjanska Ukraina, Sovjet Union Дату не вказано[13]. Лист зберігається в Андрія Савицького, у Львові.

---

[11] "Руський Керестур 05. 09. 1928. Дорогий Ґабріш! Ще нічого не маємо від тебе. Можливо, ти невдало їхав? Тут по-старому. Дощу немає. Світлина з Кули мені подобається, бо чітко видно, наскільки нас перевищує Ексцеленція. Шкода, що він є лише великий – а не малий (зміст цих слів не зовсім зрозумілий. – *О. Г.*). Чекаємо вістей від тебе. Бувай здоровий. О. Михайло".

[12] Про митрополита Миколая див.: Митрополит Миколай (Юрик) – ієрарх, українець, людина. Спогади, фотоісторія – Львів, 2004. – 129 с.

[13] Цей лист було надруковано у збірнику: Від католицизму до Православ'я. До 50-річчя з дня мученицької кончини протопресвітера Гавриїла Костельника – Львів, 1998. Електронне видання збірника: htpp://orthodox-lviv.narod.ru/books/kostelnyk.htm#1. Там вказано й імовірну дату написання цього листа: 2 червня 1947(?).

ІІ. ЛІТЕРАТУРНІ ПРАЦІ

1. Любов и слизи. (“Любов і сльози”). Рукопис поезій на бачвансько-українському діалекті, написаних Костельником протягом 1903–1904 рр. переважно у Заґребі, частково у Руському Керестурі (тоді називався Бачкерестур).

Рукопис має подвійну нумерацію сторінок. Внизу посередині є старша нумерація і починається з поезії “Вечарня елеґія”, а перед тим є ще 5 ненумерованих сторінок. Немає сторінок 9–12, 45–48, 95–116, 179–184, 319–326, 377–380 і закінчується 416-ю сторінкою. Вгорі, в правому та лівому кутку інша нумерація, що розпочинається від поезії “Два льета” (с. 13), далі йде послідовно і закінчується 333-ю останньою сторінкою. Верхня нумерація правдоподібно є пізніша, але не враховує попередніх 13 сторінок. Загальна кількість сторінок рукопису 346.

На першій сторінці написане Костельником “Перше слово” (тобто вступне слово). Під ним дві цитати хорватською мовою: хорватського письменника Шандора Джальського і німецького філософа Ніцше. Під цитатами підпис: U Zagrebu, dne 6./I. 1905. Danica Laboš[14]. Відтак на 4-ій с. (за нижньою нумерацією) – короткий вірш хорватською мовою “Utjeha” (“Втіха”), а під ним вислів Шекспіра і підпис: U Zagrebu dne 6. I. 1905. Vikica Tomić.

На 63 сторінці (46 за верхньою нумерацією) після поезії “Вечар” коментар автора: “Перша моя шпиванка од шицких” (“Найперша моя поезія”).

На 136 сторінці (97) вірш “Даници” з коментарем: “При поклону *З мойого валала*” (“Під час дарування *З мого села*”)[15].

На 317 сторінці (255 за верхньою нумерацією) напис: “Остатнї раз поправел IX. 912. Габр. Костельник”. Справді, деякі вірші виправлено або цілком перекреслено.

На сторінці 318 (256) коментар: “О нашей народней рускей поезиї” (“Про нашу народну українську поезію”).

Збірник поділений на декілька розділів: “Епика (Романци и балади)”, “Лирика”, “Епиґрами”, “Любовни”, “Елеґия любови” (у 15 сонетах), елегія “Серенчи и милей”.

Рукопис у доброму стані, переплетений, має тверду обкладинку червоного кольору із золотим тисненим орнаментом у сецесійному стилі. Зберігається в архіві Христини Поляк (Заґреб).

2. Poezija. Iz srca s duše. (“Поезія. Із серця і душі”). Рукопис поезій хорватською мовою. На титульній сторінці напис прикрашено кольоровим малюнком у сецесійному стилі і зазначено дві дати: 1905 і 1908. Майже всі поезії написані у Заґребі, за винятком кількох, написаних у Руському Керестурі.

Кількість сторінок: 421. Немає 63–64, 127–136, 139–164, 201–202, 363. Після 71-ї сторінки знову нумерація починається від 62-ї сторінки і далі йде

---

[14] Даніца Лабош була донькою греко-католицького священика. За твердженням п. Христини Поляк, саме їй було присвячено збірку поезій.

[15] “З мойого валала” – перша збірка поезій Г. Костельника на бачвансько-українському діалекті, надрукована в Жовкві у 1904 р. завдяки підтримці Володимира Гнатюка і Олексія Шахматова. Див.: *Тамаш Ю.* Гавриїл Костельник… – С. 12–13, 44–50.

послідовно; після с. 282 відразу 583 (мабуть, механічна помилка). Від с. 364 починається розділ “Romance i balade”[16].

Рукопис у доброму стані, переплетений, має тверду обкладинку червоного кольору, прикрашену тисненим золотим орнаментом у сецесійному стилі. Зберігається в архіві Христини Поляк (Загреб).

3. Pričice iz 20. vijeka. (“Приповідки із 20 століття”). У коментарі Г. Костельник зазначає: “Ovo imahu biti satire na život 20. vijeka” (“Це мають бути сатири на життя 20 століття”). Рукопис без нумерації і має лише 5 сторінок. Поезії були написані між 1906 і 1908 рр. у Руському Керестурі і Львові. Зберігаються в архіві Христини Поляк у Загребі.

4. Рукописи кількох поетичних збірок хорватською мовою, об’єднані в одну колекцію, до якої ввійшли збірки: **“Balade”** (майже всі вірші було опубліковано у збірці “Romance i balade”, Zagreb, 1907); **“Lirske pjesme”** має три частини: I. Prvi zvuci, II. Trzaji, III. Na Dunavu; збірка **“Ritmi srca”** має дві частини: I. Sastanci i II. Rastanci; збірка **“Ritmi duše”** складається з двох частин: I. Bujanja i II. Rastoke; і замикає колекцію збірка **“Epigrami”**. В кінці є зміст, де вказано сторінки збірок і віршів. Г. Костельник переписав і впорядкував рукопис, будучи у Львові, про що сам зазначає на с. 392: “Vršio s prepisivanjem i uređivanjem: u Lavovu 22. XI. 1909”. Загальна кількість сторінок рукопису 408. Рукопис у доброму стані і зберігається в архіві Христини Поляк (Загреб).

5. Biserje (Перлини). Рукопис поетичної збірки хорватською мовою. Написана Г. Костельником під час студій у Фрібурґу (Швейцарія) у 1911 р. Рукопис лише частково нумерований. Загальна кількість сторінок 48. Зберігається в архіві Христини Поляк (Загреб).

6. Існує рукопис збірки інтимної лірики, присвяченої нареченій Елеонорі Зарицькій, який так і називається **“Eleonori”**. Лірику написано хорватською мовою. З етичних міркувань п. Христина Поляк відмовилась надати цей рукопис для дослідження.

7. Вдовине сватання. Рукопис оповідання Г. Костельника із життя українців села Руський Керестур (Бачка). Мова: українська. Дата написання: 1921. Кількість сторінок: 13. Зберігається в А. Савицького у Львові[17].

8. Кредля й Кредліха. Рукопис оповідання Г. Костельника із життя українців села Руський Керестур (Бачка). Мова: українська. Дата написання: 1926. Кількість сторінок: 11. Зберігається в А. Савицького у Львові[18].

---

[16] “Romance i balade” – перша збірка поезій хорватською мовою, яка вийшла друком у Загребі у 1907 р. завдяки підтримці хорватського поета і філософа Франя Марковіча, якому Г. Костельник і присвятив цю збірку (див.: Там само. – С. 13, 51–55). До згаданої збірки не ввійшли деякі поезії, які маємо в нашому рукописі, зокрема: “Dva tatara”, “Ohola kraljica”, “Nesretnik”, “Ludmiline zaruke”.

[17] Цей рукопис не зазначається у списку рукописів, опублікованому Ю. Тамашем. Також цього рукопису немає в списку опублікованих творів, що його подає Ю. Тамаш (див.: Там само. – С. 308–320).

[18] Оповідання було спочатку опубліковане на бачвансько-українському діалекті у “Руському календарі” (Руський Керестур, 1927); відтак і українською мовою в часописі “Дзвони” (Львів, 1931. – С. 247–250).

9. Вдова на комені. Рукопис оповідання Г. Костельника із життя українців села Руський Керестур (Бачка). Мова: українська. Дата написання: 1926. Кількість сторінок: 14. Зберігається в А.Савицького у Львові.

10. У відгомін церкві. Рукопис оповідання Г. Костельника із життя українців села Руський Керестур (Бачка). Мова: українська. Дата написання: 1929. Кількість сторінок: 19. Зберігається в А. Савицького у Львові[19].

11. Агафія старого попа дівка. Рукопис Г. Костельника. Мова: українська. Дата написання: 1933. Кількість сторінок: 39. Зберігається в А. Савицького у Львові[20].

12. Зарваницька Богородиця. Машинопис поезії. Мова: українська. Дата написання: 1938. Кількість сторінок: 3. Зберігається в архіві Х. Поляк (Загреб).

13. Надмірна любов. Рукопис оповідання. Мова: українська. Дата написання: 21. ХІ. 1942. Кількість сторінок: 26. Рукопис зберігається в А. Савицького у Львові, але його немає у списку рукописів, опублікованому Ю. Тамашем.

14. Як земля росте. Рукопис оповідання. Мова: українська. Дата написання: 4. ІІ. 1943. Кількість сторінок: 42. Рукопис зберігається в А. Савицького у Львові, але його немає у списку рукописів, опублікованому Ю. Тамашем.

15. Про зміст і форму в поезії. Рукопис. Мова: українська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 1 аркуш. Зберігається в А. Савицького у Львові.

III. ФІЛОСОФСЬКІ ПРАЦІ

1. Фільозофічна а природна гадка. Рукопис. Мова: українська, є цитати грецькою і латинською мовами. Місце і дата написання: в Бачкерестурі (тобто в Руському Керестурі. – *О. Г.*) 23. 09. 1914. Кількість сторінок: 181. Почерк дрібний, але чіткий, читається легко. Рукопис у доброму стані і зберігається в А. Савицького у Львові.

2. Простір і вселенна. Нова метафізична теорія. Частина: І–ІІ, IV, VII–IX. Мова: українська, є також цитати грецькою і латинською мовами. Місце і дата: у Львові 20. ІІІ. 1916. Кількість сторінок: 356. Почерк чіткий, легко читається. Рукопис у доброму стані і зберігається в А. Савицького у Львові.

3. Причини атеїзму. Рукопис. Мова: українська, є також цитати грецькою і латинською мовами. Дата: 1920–1921. Нумерація сторінок непослідовна: "Часть перша" 1–61; розділ "Фізичне зло" від 52 до 84 с.; "Часть друга" від 239 до 373 с.; "Часть трета" лише 1 і 2 с. Загальна кількість сторінок 229[21].

4. Логіка. Рукопис. Мова: українська, є також цитати грецькою і латинською мовами. Дата: 1922. Кількість сторінок: 390. Почерк дрібний, але розбірливий. Рукопис у доброму стані і зберігається в А. Савицького у Львові.

5. Логічно-математичні парадокси і їх розвязки. Рукопис недокінченої праці. Мова: українська, є також цитати грецькою і латинською мовами. Дата

---

[19] Оповідання було опубліковане в часописі "Нива" (Львів, 1929. – С. 378–385).

[20] Оповідання було опубліковане на бачвансько-українському діалекті: Агафия – старого попа дзивка // Руський календар. – Руський Керестур, 1934.

[21] У списку Ю. Тамаша помилково вказано, що рукопис має лише першу частину із загальною кількістю сторінок 373. Див.: *Тамаш Ю.* Гавриїл Костельник… – С. 324.

написання: б/д. Кількість сторінок: 12. На останній 12-й сторінці подано заголовок ІІ-го розділу: "Ідеальне і реальне безконечне". Зберігається в А. Савицького у Львові.

6. Людина в природі, її становище й походження на основі теорії прозябання. Рукопис. Мова: українська, є також цитати грецькою і латинською мовами. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 104. Зберігається в А. Савицького у Львові.

7. Завваги до праці Впов. Отця Д-ра Г. Костельника: "Становище й походження людини". Машинопис. Мова: українська. Дата: б/д. Кількість сторінок: 17.

8. Людський родовід. Походження і становище людини на основі теорії прозябання. Рукопис. Мова: українська, є також цитати грецькою і латинською мовами. Дата написання: 20. 04. 1934. Кількість сторінок: нумерація розпочинається із 32 с. і закінчується 304 с.; на с. 303 у змісті рукопису перекреслено "Вступ" (с. 1–31) і зазначено рукою Костельника "Це видруковане у *Ниві*". Зберігається в А. Савицького у Львові.

9. Людина і звірина. Рукопис недокінченої праці. Мова: українська. Дата: б/д. Кількість сторінок: 6. Зберігається в А. Савицького у Львові.

10. Post inventam physicam. Рукопис недокінченої праці. Мова: українська і латинська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 3. Рукопис зберігається в А. Савицького у Львові, але його немає у списку рукописів, опублікованому Ю. Тамашем.

11. Еволюція. (Відчит). Мова: українська. Дата: 24. V. 1931. Кількість сторінок: 1 аркуш. Зберігається в А. Савицького у Львові.

12. Справжній світ. Машинопис. Мова: українська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 11. Зберігається в А. Савицького у Львові[22].

13. Гарбузовадочка. (Про душу ростин). Рукопис недокінченої праці. Мова: українська, є цитати латинською мовою. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 17. Зберігається в А. Савицького у Львові.

14. В путах раціоналізму. Психольоґічна й історична ґенеза нинішнього "духа часу". Рукопис. Мова: українська. Дата написання: 21. 10. 1931 (дату закреслено). Кількість сторінок: 113. На титульній сторінці напис рукою Костельника: "Сей твір не вважаю за зрілий до друку. 24. V. 941. Костельник". Зберігається в А. Савицького у Львові.

15. Розум. Рукопис недокінченої праці. Мова: українська. Місце і дата написання: Мізунь 14. VIII. 933 (вказано на с. 7). Кількість сторінок: 8. На 8-ій сторінці розпочатий ІІ-й розділ "Розум і набуте пізнання". Зберігається в А. Савицького у Львові.

16. Упадок релігії. Рукопис. Мова: українська, є також цитати грецькою і латинською мовами. Дата написання: 4. 04. 1940. Кількість сторінок: 257. Зберігається в А. Савицького у Львові.

---

[22] У списку, поданому Ю. Тамашем, зазначено, що машинопис має 14 сторінок. Крім того, вказано, що існує й рукопис тієї праці на 19 сторінках. Див.: Там само. – С. 324.

17. Льогіка як аналіза техніки людського думання. І том. Рукопис. Мова: українська, є також цитати грецькою, латинською, хорватською мовами, поодинокі терміни і слова німецькою та угорською. Дата написання: 24. 04. 1941; вступ додано пізніше – на XXI-ій сторінці Костельник зазначає: "у Львові 18 лютого 1942". Кількість сторінок: 518 (бракує с. 6–20, 169–181, 355–359) і 21 сторінка – "Вступ", пронумерований римськими цифрами. Рукопис праці Х. Поляк вивезла до Загреба і згодом передала його до Лондона, своїм братам. Подальша доля рукопису невідома. В архіві Х. Поляк, у Заґребі, зберігається лише копія рукопису.

Існує машинопис § 1–14 **Логіки**, який має несуттєві відхилення від рукопису. Українська мова більш пристосована до сучасної. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 251. Перші сторінки машинопису більші по ширині від решти. Папір жовтий, крихкий; є кілька сторінок на глянцевому папері. Текст зшитий і має картонну обкладинку. Виправлення, грецькі і латинські цитати і посилання дописані рукою Костельника. Зберігаються в А. Савицького у Львові.

На окремих листках є машинопис § 15–26 **Логіки**. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 131 (нумерація сторінок розпочинається від 1-ої сторінки). Папір білий. Виправлення, грецькі і латинські цитати вписані рукою Костельника (від 118 с. немає виправлень і вписаних цитат). Зберігається в А. Савицького у Львові[23].

Завдяки наявності цих машинописних текстів можна доповнити майже всі відсутні в рукописі сторінки, окрім сторінок 355–359.

18. Засада тотожності – основа для всіх висновків. Машинопис. Мова: українська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 41. Існує і рукопис цієї праці. Кількість сторінок: 46. Цю працю було опубліковано у 1929 р. у Львові німецькою мовою (переклад о. Домета Садовського) під назвою "Das Prinzip der Identität – Grundlage aller Schlüsse". Український рукопис і машинопис зберігаються в А. Савицького у Львові.

19. Віра в Бога. Рукопис. Мова: українська. Дата написання: 16. VIII. 1942. Кількість сторінок: 293. Зберігається в А. Савицького у Львові.

20. Атеїст. Рукопис. Мова: українська. Дата написання: працю не було закінчено, бо на останній сторінці немає дати, дата стоїть на 46 сторінці – 18. IX. 1943. Кількість сторінок: 112. Зберігається в А. Савицького у Львові.

21. Зависть богів. (Діалог). Рукопис. Мова: українська. Дата: 4. XII. 1944. Кількість сторінок: 71. Зберігається в А. Савицького у Львові.

22. Вічне життя. (Діалог). Рукопис Г. Костельника. Мова: українська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 58. Зберігається в А. Савицького у Львові.

23. Матеріалізм. Машинопис. Мова: українська. Дата написання: 26. II. 1945. Кількість сторінок: 110. Зберігається в архіві Х. Поляк у Заґребі. Один примірник зберігається в А. Савицького у Львові.

---

[23] У списку Ю. Тамаша не вказано, що ці два машинописи пов'язані. Див.: Там само. – С. 323–324 (документи за порядковими номерами 20 і 46).

24. Ідеальна людина. Рукопис. Мова: українська. Дата написання: 1. X. 1946 (вказано на 73 с.). Кількість сторінок: 75. Рукопис закінчується заголовком VII-го розділу "Христові блаженні". Зберігається в А. Савицького у Львові.

25. Квіти на престолі. Машинопис. Мова: українська, є також цитати грецькою і латинською мовами, фрагменти літургійних текстів старослов'янською мовою. Місце і дата: Львів, 10. III – 30. VII. 1948. Кількість сторінок: 34. Я відніс цей твір до філософських творів, бо в ньому є домінантним питання теорії еволюції і відношення віри і науки, яке подане у поетичній формі зі вставками літургійних текстів. Жанр цього твору дуже нагадує Костельникову "Пісню Богові" (Львів, 1922).

26. Психологія атеїзму. Рукопис розпочатої праці. Мова українська. Дата написання: 19. 09. 1948. Кількість сторінок: 12. На титульній сторінці напис рукою Елеонори Костельник – дружини о. Гавриїла: "о. Др. Гавриїл Костельник. Психологія атеїзму. Послідня недокінчена праця о. Др. Г. Костельника 19/IX. 1948 р. (то є в неділю – день перед смертію)". Зберігається в архіві Х. Поляк у Заґребі.

IV. БОГОСЛОВСЬКІ ПРАЦІ

1. Наука римської Церкви про Євхаристію. Рукопис. Мова: українська. Дата написання: 30. X. 1928. Кількість сторінок: 39. У коментарі до назви праці Костельник зазначає: "Це перша моя полемічна праця проти науки римської Церкви, написана ще в 1928 р.". Зберігається в А. Савицького у Львові.

2. Христова наука про церкву. Рукопис. Мова: українська. Кількість сторінок: 66. Дата написання: 25. III. 1932.

3. Стиль нашого обряду. (Реферат на загальних зборах свящ. тва св. Андрея). Рукопис. Мова: українська. Кількість сторінок: 2. Дата написання: 23. XII. 1933. Зберігається в А. Савицького у Львові.

4. Відродження Церкви. Рукопис. Мова: українська. Кількість сторінок: 53. Місце і дата написання: Мізунь нова 12. VIII. 1935. Зберігається в А. Савицького у Львові.

5. Конституція Церкви в I тисячолітті. Рукопис. Мова: українська. Дата написання: 6. III. 1941. Кількість сторінок: 20. Зберігається в А. Савицького у Львові.

6. Целібатська дисципліна. Рукопис. Мова: українська. Дата написання: 12. V. 1941. Кількість сторінок: 60. Зберігається в А. Савицького у Львові.

7. Місія. Рукопис полемічної праці. Мова: українська. Дата написання: 10. II. 1942. Кількість сторінок: 36 (немає 1-ї сторінки). Зберігається в А. Савицького у Львові.

8. Фрагмент полемічної праці на церковну тематику. Мова: українська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 7–58. Зберігається в А. Савицького у Львові.

9. Надрядність Христової віри. Рукопис VII (останнього) розділу невідомої праці[24]. Мова: українська. Дата написання: на останній 135 сторінці

[24] У списку рукописів, поданому Ю. Тамашем, не вказано, що це лише фрагмент праці, і може скластися помилкове враження, що саме так називалася ціла праця (Там само. – С. 324).

рукопису зазначено рукою Костельника “Написав 1937. Доповнив 1942”. Кількість сторінок: 112–135. Зберігається в А. Савицького у Львові.

Машинопис цього ж розділу невідомої праці. Виправлення зроблені рукою Г. Костельника. Сторінки: 104–123. Дата написання: в кінці тексту напис: “Написав 1937 доповнив 1942”. Зберігається в А. Савицького у Львові.

Ще один варіант машинопису цього ж розділу. Виправлення також зроблено рукою Костельника. Сторінки: 107–127. Дату написання вказано також. Цей машинопис віддавали оправити в палітурку. Чітко видно, що попередні сторінки вирвані. Але збереглася титульна сторінка, на якій вказано назву праці “Св. письмо і модерна людина”. Це дає підстави припустити, що хтось свідомо вилучив попередні сторінки цієї праці з рукопису і всіх машинописних варіантів. Зберігається в А. Савицького у Львові.

10. Навернений Савл-Павел та його роздуми в Аравійській пустелі. Машинопис. (У кінці зазначено: “До друку підготував А. М. Савицький”). Мова: українська. Дата написання: 3. VII. 1943. Кількість сторінок: 9. Зберігається в А. Савицького у Львові, але не зазначений в опублікованому Ю. Тамашем списку рукописів.

11. Навернений Савло-Павло та його роздуми у Аравійській пустині. Рукопис. Мова: українська. Дата написання: 25. X. 1943. Кількість сторінок: 182 (у списку рукописів, поданому Ю. Тамашем, зазначено, що рукопис має 177 сторінок). Зберігається в А. Савицького у Львові.

12. Божі соблазни. Машинопис. Мова: українська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 3. Зберігається в А. Савицького у Львові.

13. Вдячність-невдячність. Машинопис. Мова: українська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 3. Зберігається в А. Савицького у Львові.

14. Любов ближнього. Машинопис. Мова: українська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 3. Машинопис зберігається в А. Савицького у Львові, але не зазначений у списку, який подає Ю. Тамаш.

15. Чин священної і божественної літургії. (Вступні молитви і проскомидія). Український переклад. Машинопис. На першій сторінці стоїть підпис Костельника. Виправлення в тексті також зроблено рукою Костельника. Окрім Костельника, ще хтось переглядав текст, бо є виправлення і червоною ручкою, звичайним і хімічним олівцем. Дата написання: не вказана. Кількість сторінок: 15. Папір жовтий, тонкий і ламкий. Зберігається в А. Савицького у Львові.

16. Божественна літургія в святих отця нашого Йоана Золотоустого. Український переклад. Машинопис. Крім Костельника, виправлення робили ще декілька осіб. Дати написання вказано різно: на 2 с. 27. XI. 1943; на 9 с. 19. XI. 1943; на 14 с. 11. V. 943; на 24 с. 9. X. 1943; на 26 с. 23. XI. 943; на 28 с. 19. V. 1943; на 34 с. 15. XI. 1943; на 37 с. 26. V. 943, 2. XI. 943, 30. XI. 943; на 42 с. 27. V. 943; Кількість сторінок: 49. Папір жовтий, тонкий і ламкий. Зберігається в А. Савицького у Львові.

17. Диспути Никодима з Йосипом з Ариматеї про Ісуса Христа. Рукопис Г. Костельника. Мова: українська. Дата написання: 12. X. 1944. Кількість сторінок: 79. Зберігається в А. Савицького у Львові.

18. Покликання нашої уніятської церкви. Рукопис. Мова: українська. Дата написання: 10. ІІІ. 1945. Кількість сторінок: 93. Зберігається в А. Савицького у Львові.

19. Священик наших часів. Рукопис. Мова: українська. Дата: 29. XII. 1946. Кількість сторінок 65. Зберігається в А. Савицького у Львові[25].

20. Викляті святі: Кирило і Мефодій. (Репліка на книжечку єп. Діонізія Няраді "Життя св. Кирила і Методія", Львів, 1927). Рукопис. Мова: українська. Дата написання: б/д. (після 1945 р.). Кількість сторінок: 46. Зберігається в А. Савицького у Львові.

21. *Сова-Гмитров Петро.* **"Православна Церква на Закарпатті".** Машинопис. Мова: українська, є цитати латинською і мадярською. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 62. На титульній сторінці – написане Костельником від руки пояснення: "Російський (недрукований) оригінал цієї розвідки скоротив і на українську мову переклав протопр. Костельник Г." Виправлення, цитати іншими мовами і посилання написані рукою Костельника. Текст закінчується заголовком XI розділу "Під радянською владою". Є виправлення, зроблені іншою рукою. Це свідчить про те, що текст мав принаймні двох редакторів.

Існує і рукопис перекладу. У списку рукописних праць Костельника, укладеному Ю. Тамашем, його подано під назвою "Історія Закарпатського релігійного життя до 1945 р."[26]. Хтось дописав цю назву на окремому аркуші і додав до Костельникового рукопису. Таким чином могло скластися помилкове враження, що цю роботу під наведеною назвою написав сам Костельник. Рукопис має 88 сторінок. Текст рукопису, як і машинописний текст, закінчується XI-им розділом "Під радянською владою". Обидва варіанти зберігаються в А. Савицького.

22. Святе Письмо Нового Завіту. Переклад з грецького. (За виданням Ебергарда Нестле)[27].

Слово від перекладача. С. I–VII.

Від Матея святе Євангеліє. С. 2–132. Пояснення: с. 1–13.

Від Марка святе Євангеліє. С. 1–86.

Від Луки святе Євангеліє. С. 1–138. Дата: 17. III. 1944.

Євангеліє від Йоана. С. 1–121. Дата: 6. IV. 1944.

Діяння святих апостолів. С. 1–157. Дата: 13. XII. 1944.

Соборне послання св. ап. Якова. С. 1–14.

Перше соборне послання св. ап. Петра. С. 15–31.

Друге соборне послання св. ап. Петра. С. 32–42. Дата: 10. IV. 1945.

---

[25] У списку Ю. Тамаша зазначено, що цей твір має два примірники машинопису кількістю 37 сторінок. Див.: Там само. – С. 323.

[26] Там само. – С. 322.

[27] У списку Ю. Тамаша перелічено лише Євангелія і згадано про пояснення до Євангелія від Матея. Не згадується "Слово від перекладача", Діянь апостолів, соборних послань Якова, Петра, Йоана, Юди і послання ап. Павла до римлян. Не вказано дату написання тих перекладів. Там само. – С. 323.

Перше соборне послання св. ап. Йоана. С. 1–11.

Друге соборне послання св. ап. Йоана. С. 11–12.

Третє соборне послання св. ап. Йоана. С. 13–14. Дата: 18. XII. 1945.

Соборне послання св. ап. Юди. С. 15–18. Дата 20. XII. 1945.

Послання св. ап. Павла до Римлян. С. 19–59. Закінчується 14 главою 15 рядок включно.

Загальна кількість сторінок: 748.

Папір жовтий, крихкий, але рукопис у доброму стані. Зберігається в А. Савицького у Львові.

23. Найстаріший і найпевніший погляд на початки християнства. (На маргінесі книжки: Р. Ю. Виппер. Возникновение христианской литературы, Москва 1946). Рукопис. Мова: українська. Дата написання: 21. X. 1947. Кількість сторінок: 36. Зберігається в А. Савицького у Львові.

24. Старовинний християнський комуніст[28]. (Переклад послання св. Климентія – папи римського – до коринтян із коротким вступним коментарем). Машинопис. Виправлення тексту і латинські цитати – рукою Костельника. Мова: українська. Дата написання: б/д. Кількість сторінок: 4. На звороті останньої сторінки напис (олівцем) рукою Костельника: "Чи це могло б бути випечатано в Епарх. Віснику?" і підпис Костельника.

V. РІЗНЕ

1. Посвідчення про присвоєння Гавриїлу Костельнику вченого ступеня доктора філософії, видане університетом у Фрібурзі (Швейцарія). Мова: латинська. Місце і дата написання: Friburgi Helvetiorum die XXV mensis novembris MCMXIII. Документ завірив: Petrus Mauritius Masson, Litterarum Gallicarum professor ordinarius, ordinis philosophorum H. T. Decanus; внизу відтиснено печатку університету. Кількість сторінок: один аркуш перґаменту. Зберігається в архіві Х. Поляк у Заґребі.

2. Звернення семінаристів духовної семінарії у Станіславові до своїх товаришів семінарії у Львові у справі протесту проти примусового запровадження целібату українського духовенства. Мова: українська. Дата написання: Станіславів, дня 11. марта 1925 р. Кількість сторінок: 1 аркуш. Зберігається в архіві Х. Поляк у Заґребі.

3. Ноти пісень, складених на два вірші Г. Костельника: *Бачко, моя Бачко; Умарлі мі оцец і мац.* Автор музики: композитор Борис Кудрик. На титульній сторінці напис: "Вельмишановному та Дорогому Поетові з приводу 30-літнього Ювілею його творчої праці! Дві бачванські пісні О. Гавриїла Костельника: Бачко, моя Бачко! Помарлі мі оцец і мац. На середній голос з достроєм фортепяну склав: Борис Кудрик 1935". Мова: українська і бачвансько-український діалект. Кількість аркушів: 2. Дата написання: 1935. Зберігається в архіві Х. Поляк у Заґребі.

---

[28] У списку Ю. Тамаша помилково подана назва праці: "Старовинний християнський кануніст". Див.: Там само. – С. 324.

Світлина 1[*].
Гавриїл Костельник – семінарист. Світлину зроблено правдоподібно у Заґребі у 1906–1907 рр. Зберігається в архіві Христини Поляк. *Публікується вперше*

Світлина 2.
Г. Костельник з родиною Зарицьких
Стоять зліва направо: Г. Костельник, суддя Яворський, Софія (Зоня) Зарицька[1]. *Сидять:* Елеонора Зарицька (дружина Г. Костельника), батько Сиверин Ріттер фон Зарицький (герб де Новіна), Марія Зарицька (дружина судді Яворського). Світлину зроблено в 1913 р. у Перемишлі. Зберігається в архіві Христини Поляк у Заґребі. *Публікується вперше*

[*] Коментарі до світлин див. наприкінці статті.

Світлина 3[2].
Сидять зліва направо: 1-й – о. Г. Костельник; 2-й – нотаріус Владислав Поляк; 3-й – канонік о. Томович (о. Мірко Боїч?)[3]; 4-й – крижевський владика Діонізій Няраді[4]; 5-й – митрополит Андрей Шептицький; 7-й – о. Михайло Мудрий – парох Руського Керестура[5]. *Стоять зліва направо:* 1-й – о. Йоаким Сеґеді[6]; 2-й – учитель Йоан Шандор; 4-й – учитель Михайло Няраді; 5-й – учитель Йосиф Фа; 6-й – о. Дюра Мікловш; 7-й – о. Янко Будинський (родич о. Костельника, також навчався у Львові). Решту осіб ідентифікувати не вдалося. Можливо, серед них є дехто з культурних діячів бачванських українців і представники сербської влади обчини (ґміни) Кула Світлину зроблено 1928 р. у Кулі (о. Роман Мизь подає дату 1927 р.). Зберігається в архіві Христини Поляк у Загребі

Світлина 4.
Зустріч І. Крип'якевича, Г. Костельника і Й. Оксіюка[7]. Львів, 1947 р. Зберігається в А. Савицького у Львові. *Публікується вперше*

4. Костельникове посвідчення з часів німецької окупації (1942–1944), тобто Ausweis. Зберігається в архіві Х. Поляк у Заґребі. На жаль, мені не вдалось отримати його копію, тому не подаю детальніший опис.

Автор публікації висловлює щиру подяку пані Христині Поляк (Заґреб) і панові Андрію Савицькому (Львів) за надані копії рукописів.

КОМЕНТАРІ ДО СВІТЛИН

[1] Софія Зарицька була професійною маляркою. Студіювала малярство у О. Новаківського, потім у Празі, де познайомилася з художником Мельниченком, за якого вийшла заміж. Жила разом із чоловіком у Парижі, де й трагічно загинула (із спогадів Христини Поляк).

[2] Світлину опублікуваво. Роман Миз у книзі "Священіки осєцкого викарията" (Нови Сад, 1993). На с. 55 він зазначає, що світлину надала Юліяна Фа з Нового Сада.

[3] За твердженням п. Христини Поляк, це канонік о. Томович. Тим часом о. Роман Миз подає на цьому місці священика Мірка Боїча (див.: *Миз Р.* Священіки осєцкого викарията. – С. 55).

[4] Діонісій Няраді (1914–1940) – владика крижевський. Греко-католицьку єпархію з осідком у м. Крижевці (Križevci) утворив у 1777 р. папа Пій VI для опіки над галицькими і закарпатськими українцями на території Хорватії і Воєводини. Спочатку Д. Няраді був адміністратором, а від 1920 р. – ординарієм крижевської єпархії. Окрім того, у 1922–1927 рр. він був адміністратором Пряшівської єпархії, а у 1938–1939 рр. – апостольським адміністратором Мукачівської єпархії (див.: *Пекар А.* Нарис історії Церкви Закарпаття. – Рим: Записки ЧСВВ, 1967. – Т. I: Єрархічне оформлення. – С. 210). Саме Д. Няраді, перебуваючи на посаді префекта греко-католицької семінарії у Заґребі, посприяв Костельникові у 1907 р. перейти на навчання до Львова (див.: *Тамаш Ю.* Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу. – Нови Сад, 1986. – С. 10). Цікаві спогади про останній рік життя єпископа Д. Няраді залишив український художник Микола Бутович, який у 1939 р. намалював його портрет (див.: *Федорук О.* Микола Бутович: Життя і творчість. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С. 242–244).

[5] Детальнішу інформацію про о. М. Мудрого див.: *Аноним.* Писма Гавриїла Костельника Михайлови Мудрому // Шветлосц. – Нови Сад, 1972. – № 4. – С. 367–385.

[6] Йоаким Сеґеді (1904–2004) у 1927 р. прийняв ієрейські свячення від владики Діонізія Няраді, у 1963 р. архієрейські свячення від патріарха Йосипа Сліпого, архієпископа Гавриїла Букатка і єпископа Августина Горняка в Римі. Від 1966 р. він вікарій Крижевської єпархії, а від 1981 р. – адміністратор. У 1983 р. складає свої повноваження на руки нового єпископа Славомира Мікловша. Помер на 100-му році життя і похований у Руському Керестурі (див.: Біографія Йоакима Сеґеді // Дзвони. – Руський Керестур, 2004. – № 4. – Квітень. – С. 15).

[7] Йосиф Федорович Оксіюк (1894–1991) у 1918 р. разом з І. Крип'якевичем брав участь у заснуванні університету у Кам'янці-Подільському, який очолив І. Огієнко. Входив до церковної ради УАПЦ (Липківського) і був архієпископом Полтавсько-Кременчуцьким до 1927 р. У 1931–1937 рр. працював у видавництвах Харкова. Жив у Полтаві. Багато перекладав (добре знав німецьку, гірше англійську). У 1937 р. був засуджений. До 1947 р. – на засланні в Магадані. 1961 р. реабілітований, про що писав і "Православний вісник". Помер у Києві. Його старший брат архієпископ Львівський Макарій Оксіюк брав участь в організації "Львівського собору" 1946 року. У 1951 р. перебрався до Варшави; у 1957 р. повернувся до родини в Київ. Невдовзі помер в одеському чоловічому монастирі, де й похований (із спогадів А. Савицького).

2

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

НЕВІДОМА СТАТТЯ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА ПРО УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВЗАЄМИНИ 1648–1657 РОКІВ

Звертаючись до наукової творчості І. Крип'якевича (1886–1967), ми не побачимо багато статей, що спеціально стосуються історії українсько-турецьких взаємозв'язків в епоху Богдана Хмельницького. Така тема порушувалася істориком здебільшого в контексті цілісної дипломатичної історії Хмельниччини, за винятком двох сюжетів, що, починаючи з середини 1920-х років, були присутні у його розвідках. Це питання щодо вироблення проекту українсько-турецького договору, який традиційно приписують до епохи кінця 40-х – першої половини 50-х років XVII ст. (т. зв. Чорноморська конвенція)[1], і розвитку українсько-турецької торгівлі, штрих до якої подає митний універсал Б. Хмельницького від квітня 1654 р.[2]. Тому пропонована стаття "Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)" (V, 79 арк., без закінч.; 1947) та її скорочений російськомовний варіант "Турецкая политика Богдана Хмельницкого" (35 арк.; 1949) викликають інтерес не лише з дослідницького боку історії середини XVII ст., а й з погляду вивчення творчої біографії одного з найвизначніших українських істориків першої половини XX ст. Машинописи та супровідні матеріали до обох статей зберігаються в особистому архіві Івана Крип'якевича (папка № 42: "Турецька політика Б. Хмельницького (стаття і матеріали)").

У науковій літературі вже можна зустріти згадку про те, що після війни І. Крип'якевич писав невідому насьогодні статтю про українсько-турецькі взаємини в роки Хмельниччини, яку хотів надрукувати у Москві за допомогою Б. Грекова[3]. Статтю "Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)" було написано, як засвідчує напис автора на титулі обкладинки, у 1947 р. Це об'ємна розвідка, у якій цілісно подано турецький напрямок зовнішньої політики українського гетьмана. Вона складається зі вступу, одинадцяти розділів, висновків (які не збереглися, але їх можна реконструювати за текстом російськомовної статті (див. коментар № 26)) та переліку рекомендованих джерел і літератури.

---

[1] Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 475.

[2] Там само. – Док. 245.

[3] *Сливка Ю.* Лист Івана Крип'якевича до Олексія Рузанова // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 471.

Стаття, ймовірно, назначалася для друку окремим виданням. Сам автор називав її "дисертацією": "Розглянути політику Богдана Хмельницького супроти Туреччини у всьому її розвитку та оцінити її наслідки, – це мета нашої дисертації", – читаємо у вступі (арк. III).

Однак, хоч І. Крип'якевич поставив перед собою таке велике завдання, приводом до написання статті, як видається, були думки історика щодо відомого листа султана Мегмеда IV до українського гетьмана від вересня 1655 р., виданого у XIX ст. М. Костомаровим російською мовою, у свою чергу відтвореного з польського перекладу XVIII ст. османського оригіналу, що не зберігся[4]. На нашу думку, саме цей сюжет став відправним пунктом, який спонукав І. Крип'якевича вникнути у проблему підданства України Османській імперії, починаючи від самого початку повстання у 1648 р. Автор, звичайно, не будучи орієнталістом, не використовував східних джерел і навіть не мав змоги використати усі відомі на той час сходознавчі публікації. Зокрема, для І. Крип'якевича були недоступними (як він сам пише в історіографічному огляді у вступі) три статті Яна Рипки – перші в історіографії сходознавчі статті, присвячені тематиці взаємин Б. Хмельницького і Османської імперії, друковані в чеських виданнях кінця 1920-х – початку 1930-х рр.[5], відома класична монографія В. Д. Смирнова "Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века" (СПб., 1887) та ін. Проте інтуїція історика дозволяла йому критично оцінювати українсько-турецькі взаємини середини XVII ст. (див. коментар № 24). Наскільки глибокою була ця інтуїція, можемо побачити з аналізу І. Крип'якевичем листа султана до Б. Хмельницького від кінця лютого – початку березня 1651 р., опублікованого факсимільним способом османською мовою, а також у польському перекладі 1789 р. Антонія Крутти і французькому середини XIX ст. Йогана Гаммера-Пургшталя[6]. Зокрема, цитату з цього листа, використану з іншого списку П. Буцинським[7], у достовірності перекладу якої сумнівався І. Крип'якевич, свого часу аналізував В. Д. Смирнов, зіставляючи її з османським текстом і відзначаючи помилки перекладача (див. коментар № 15). Однак у випадку з листом султана від вересня 1655 р. І. Крип'якевич з усією притаманною його методиці історичного дослідження надзвичайною обережністю у ставленні до

---

[4] *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н. И.* Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. XV. – Т. XIV. – С. 611–612.

[5] *Rypka Jan.* Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník vénovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – V Praze, 1928. – S. 346–350, 482–498; *idem.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chemel'nýkyj // Archiv Orientální. – Praha, 1930. – Vol. II. – S. 262–283; *idem.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – T. 105. – S. 209–231. Висловлюю свою щиру подяку д-ру Янушеві Домбровському (Краків) за ксерокопії усіх трьох статей.

[6] Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., доп. – К., 1897. – Т. II. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 585–587.

[7] *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 123–124.

джерел намагається без османського тексту (якого він не знав, однак який був уже на той час видрукуваний Я. Рипкою з ґеттінґенського кодексу у 1931 р.) без наявності османського оригіналу визначити місця неточного перекладу або перекручень змісту султанського листа, що їх припустився польський перекладач.

Звичайно, можна багато дискутувати про погляди І. Крип'якевича на українсько-турецькі взаємини в епоху Хмельниччини, зокрема щодо підданства гетьмана турецькому султанові. У своїй оцінці проблеми турецького протекторату над Україною автор виходить з того факту, що українські посольства протягом років раз у раз просили Порту прийняти Військо Запорозьке у підданство. Так було, згідно з автором, у 1651, 1653 і 1655 рр. (лист Б. Хмельницького до Мегмеда IV від осені 1648 р., де згадується про таке прохання гетьмана, історик вважав сумнівним). А отже, щоразу, коли козаки просили прийняти їх під протекцію султана, це питання не задовольнялося, оскільки через короткий проміжок часу воно знову виринало у дипломатичних взаєминах України й Османської імперії. Можна вдатися до припущень, нібито це був погляд, який автор викладав з огляду на радянську цензуру, оскільки про підданство Б. Хмельницького якомусь сюзеренові можна було писати лише в контексті українсько-московських відносин. Проте такі висновки І. Крип'якевича слід сприймати без якогось політичного контексту. Ось, наприклад, як історик у 1930-х рр. (себто тоді, коли був ще непідвладний радянській цензурі) оцінював факт прийняття османського протекторату гетьманом у 1651 р.: "Після обміну посольствами з обох сторін султан в 1651 р. окремою грамотою заявив готовність прийняти протекторат над Запорізьким Військом. Україна мала ввійти у васальні відносини, на подібних умовах, як під султанською рукою були християнські держави – Молдавія, Волощина, Семигород. Союз із Туреччиною мав дати Україні сильніше становище проти Польщі [...]. Але поки закінчено переговори з Туреччиною, року 1651 дійшло до нової війни з Польщею. Надії на турецьку допомогу розвіялися"[8].

У 1940-х рр. І. Крип'якевич далі розвиває такі міркування, які пізніше, у 1954 р., лягли в основу його монографії. На думку історика, якби, наприклад, у 1651 р. український гетьман став васалом Туреччини, то йому не було б сенсу порушувати це питання знову через два роки, у 1653 р. Таке саме порівняння напрошується, згідно з автором, також стосовно років 1653 і 1655. Сам аналіз перекладу листа султана до гетьмана від вересня 1655 р., як вважав І. Крип'якевич, засвідчував, що, з одного боку, в османському дивані бажані факти щодо підданства України видавали за дійсні, а з іншого – польський перекладач у багатьох місцях перекрутив оригінал, не знайшовши в європейській мові лінгвістичних відповідників багатьом фразам і зворотам, властивим мові османській. Таким чином, писав історик, Б. Хмельницький упродовж усіх років свого гетьманування жодного разу не прийняв підданство Порти: "[...] треба відкинути вістки, – писав І. Крип'якевич у 1947 р., – що Хмельницький заявив охоту

---

[8] *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 177–178.

піддатися під владу султана [...]. Відношення Хмельницького до Порти можна схарактеризувати, як дуже стримане. Хоча він вислав ряд посольств до Константинополя і утримував добрі зв'язки, то не брав на себе ніяких політичних з'обовязань супроти султана" (арк. 16).

Треба зауважити, що станом на середину 1940-х рр. такий погляд не був дуже поширеним серед дослідників цієї теми. У тогочасній українській історіографії вивчення теми взаємин Хмельницького з Портою щойно розпочиналося. Однак у період останньої чверті XX – початку XXI ст. в українській, польській і російській науці таких самих висновків дійшли Ю. Мицик, З. Абрагамович, Б. Флоря та ін.[9]. Отож, І. Крип'якевич у своїх, на перший погляд, дуже непевних і надмірно стеоретизованих висновках не є одиноким в історіографії.

Проте концепція васальної залежності Хмельницького від Порти також має свої сильні аргументи, викладені, зокрема, у працях В. Дубровського, Я. Рипки, М. Грушевського, О. Пріцака, Ш. Лемерсьє-Квельквеже, В. Остапчука, С. Фаізова та інших істориків. Важко, наприклад, заперечити з погляду міжнародної дипломатії XVII ст., що практика Османської держави у той час була настільки категоричною, що про справу підданства як форми васальної залежності від султана не слід було заново заявляти. Через це, аналізуючи епоху 1648–1657 рр., не можна випускати з уваги той факт, що принаймні тричі Б. Хмельницький міг приймати протекторат Османської імперії, а саме: у 1651, 1653 і 1655 рр. Додаймо до цього події українсько-турецьких взаємин 1648 р., про які в науці ведеться багато дискусій, зокрема з причини браку такого характерного для 1650-х рр. типу джерел, як достовірне урядове листування між Військом Запорозьким і Портою. Якщо зважити на українську дипломатію, яка розвивалася одразу в кількох напрямках, то категоричність, з якою І. Крип'якевич та інші історики заперечують васально-протекторні взаємини Б. Хмельницького з Портою, стає досить умовною[10]. Загалом же, такі полярні оцінки в науці цієї проблеми лише зайвий раз підтверджують висновки, зроблені свого часу Я. Дашкевичем, про те, що дискусія стосовно характеру підданства Війська Запорозького турецькому султанові ще далека від завершення[11].

---

[9] *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. – Запорожье, 1993. – С. 45; *Abrahamowicz Zygmunt.* Comments On Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Phorte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass, 1990. – Vol. XIV. –№ 1/2. – P. 137–138; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція" // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 103–104.

[10] Згадаймо хоча б не спростовані поки що належним чином аргументи О. Пріцака проти тверджень З. Абрагамовича. Останній вважав, що прохання запорозьких козаків про підданство султанові у 1651 р. є нібито доказом того, що перед тим, у 1648 р., такого підданства не було (*Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. II. – С. 187 (прим. 57). Аналіз історіографії з цього приводу див.: *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 63–68, 71–73).

[11] *Дашкевич Я.* Україна в складі Османської імперії // Ратуша. – Львів, 1992. – № 20 (199). – 29 лютого. – С. 2.

Оцінюючи статтю "Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)" майже через шістдесят років після її написання і намагаючись визначити її місце в українській історіографії, слід зважати на ті умови, в яких автор її писав. Середина – друга половина 40-х років були, можна без перебільшення твердити, найважчим періодом у житті І. Крип'якевича. Примус радянської системи, що безнастанно тяжів над українськими інтелігентами, які у 1944 р. відмовилися еміґрувати зі Львова на Захід, відверті переслідування та інше змушували людей вдаватися до безлічі раніше немислимих компромісів у творчості, ламали їх і духовно, і фізично. Така ситуація спричинила те, що наприкінці 1944 р. у І. Крип'якевича стався один з найтяжчих нападів хвороби серця[12]. Різкий занепад української науки і культури, пограбування державою львівських бібліотек та архівів, ліквідація наукових установ, насильне перевезення І. Крип'якевича та багатьох інших на роботу зі Львова до Києва у 1946 р., систематичні репресії проти західноукраїнської інтелігенції (серед арештантів було чимало родичів і близьких друзів І. Крип'якевича) і врешті особиста невигойна трагедія – несподіване каліцтво його сина Богдана-Петра, який захворів на поліомієліт, – це лише основні віхи тих ударів долі, які прийняв на себе І. Крип'якевич у 1944–1951 рр. (див. також коментар № 6). Якщо подивитися на список його публікацій за цей час, то з того, що видавалося в Україні, ми побачимо лише декілька газетних статейок, переважно пропагандистського змісту, написаних під примусом. Однак за лаштунками публікованих у періодиці робіт залишається напружена праця І. Крип'якевича над багатьма науковими проблемами, головними з яких були виявлення і підготовка до друку листів та універсалів Б. Хмельницького, систематизація та опрацювання матеріалів, архівні, бібліографічні пошуки до історії Хмельниччини та ін.

У цей період І. Крип'якевич шукає можливостей розширювати свої наукові контакти з видатними радянськими істориками, чому за іронією долі сприяв київський період його життя 1946–1949 рр. Зрештою, після 1939 р. новоприєднані землі Західної України, а зокрема інтелектуальне життя Львова, опинилися у сфері великих зацікавлень радянських діячів науки і культури. На початку червня 1941 р., наприклад, у Львові було організовано наукову сесію АН УРСР, куди мало приїхати багато відомих науковців: "До Вас на сесію збирається сила гостей – до 25 осіб, – писав М. Калинович до К. Студинського 20 травня 1941 р., – в тому числі акад. Кримський, акад. Воблий, акад. Греков, Пічета (з Академії Наук СРСР) і інші"[13].

---

[12] Заповіт історика, написаний 20 грудня 1944 р., див.: *Федорук Я.* Нові документи про розформування НТШ у Львові // З історії Наукового Товариства імені Шевченка: Зб. доп. і повідом. наук. сесій і конфер. НТШ у Львові. – Львів, 1998.– Док. 5. – С. 249.

[13] У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – Док. 705. – С. 694. Нотатку про інтерес радянських істориків до тогочасного львівського наукового життя, про доповідь В. Гарасимчука див.: *Крип'якевич І.* Герасимчук (Гарасимчук) Василь // Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 286: "Словник західно-українських істориків XIX–XX ст." – Зв'язка аркушів на "А–Ж" (аркуші без паґінації): "Як співробітник Інституту історії в 1940 р.

З перелічених гостей Б. Греков, зокрема, став тією фігурою, з якою І. Крип'якевич у післявоєнний період підтримував постійні взаємини. В одному зі своїх листів від 24 січня 1949 р. львівський історик писав до Б. Грекова, що Львів – це місто, багате на архівні джерела, і тут можна робити цікаві дослідження: "Но все таки чувствую отсутствие сотрудничества с широким коллективом, – читаємо далі. – Если Ваш Институт (Інститут історії АН СРСР. – *Я. Ф.*) интересуется сейчас какими темами по истории западной Украины или нужны Вам материалы из львовских архивов, я с удовольствием согласился бы сотрудничать с Вами. Я желал бы принять участие в Вашей тематике […]"[14]. І. Крип'якевич згадує про свою зустріч з Б. Грековим у Львові у 1941 р. і висловлює жаль, що не зміг зустрітися з ним під час його останніх відвідин міста. Передавав цей лист у Москву дослідник історії слов'ян О. Рузанов, який мав привезти в Інститут історії АН СРСР свою кандидатську дисертацію про чесько-руські взаємини ("Русско-чешские связи в период X–XI вв.").

Оскільки О. Рузанов був одним із тих, через кого І. Крип'якевич зв'язувався з Б. Грековим та іншими російськими істориками, тут варто згадати кількома словами про цю неординарну постать. Мордвин за національністю, засуджений за "націоналізм", О. Рузанов у той період справді був близький за своїми поглядами до І. Крип'якевича. У 1940-х рр., ймовірно, саме через свої переконання О. Рузанову важко було захиститися в Україні і знайти тут роботу. У згаданому листі до Б. Грекова І. Крип'якевич висловлював надію, що Інститут історії АН СРСР після захисту О. Рузановим дисертації допоможе йому знайти роботу. Протягом 1949–1950 рр. про це велися переговори, і таким імовірним місцем праці мав бути Державний університет ім. В. Молотова в Ростові-на-Дону.

Якраз у цей час там створювався відносно ліберальний місцевий науковий осередок. О. Рузанов пропонував І. Крип'якевичеві також переїхати в Ростов-на-Дону, де при університеті можна було б зайнятися аспірантурою: "Я хочу устроить Вас на работу в университет, – писав він до І. Крип'якевича 13 лютого 1950 р., – и они Вас с большим желанием бы взяли. [...] Я сам думаю летом переехать в Ростов, и мне хотелось работать вместе с Вами"[15]. Зі свого боку, у Ростовському-на-Дону університеті, ймовірно, були готові зробити таку пропозицію відомому львівському історикові, принаймні спроби налагодити контакти з ним робилися тоді ж, у 1950 р.[16].

У квітні 1949 р. І. Крип'якевич писав попередній відгук на дисертацію О. Рузанова для подання в Москву[17]. О. Рузанов пишався тим, що в Москві одним із опонентів йому призначили історика старшого покоління, вихованого

Герасимчук обрав собі темою дослідження волинських племен, мав на основі своєї роботи доповідь в 1941 р. у присутності акад. Грекова, який приїхав до Львова, з невдачним результатом".

[14] Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 256: "Листи І[вана] Кр[ип'якевича] (копії)" (аркуші без пагінації).

[15] Там само. – Папка № 313: "Листування (І) до ІК 1943–65" (аркуші без пагінації).

[16] Там само. – Папка № 173: "Аспірантура 1945 р. Методика". – Записка Ростовського-на-Дону державного університету ім. В. Молотова (1950) (аркуші без пагінації).

[17] *Сливка Ю.* Лист Івана Крип'якевича до Олексія Рузанова. – С. 471.

ще на традиціях російської науки до 1917 р. Як сам він писав про це 13 лютого 1950 р., ним був "[...] старинный друг Бориса Дмитриевича [Грекова] и приятель Михаила Сергеевича Грушевского проф. Клочков М. Ф."

З огляду на поглиблення такої співпраці між львівськими та московськими істориками І. Крип'якевич переробив свою статтю "Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)" на скорочений російськомовний варіант під назвою "Турецкая политика Богдана Хмельницкого". Як засвідчує нотатка автора на машинописі третього примірника статті, у липні 1949 р., себто в період такого активного наукового обміну між Львовом та Москвою, історик вислав цю перероблену версію Б. Грекову для друку в журналі "Вопросы истории".

Треба, однак, зазначити, що в тогочасній українській радянській науці тема українсько-турецьких взаємин в епоху Хмельниччини була занадто непевною, аби виділяти її в окремий напрямок дипломатії гетьмана, що сприймався як альтернативний московському. До того ж в українській історіографії після 1937 р., коли були розроблені ідеологічні настанови для дослідників Визвольної війни середини XVII ст., монографія М. Петровського, що вийшла у 1940 р., задавала тон у науці щодо ідеологічних штампів про українсько-російську дружбу, від яких у 1940-х рр. не можна було відступати також іншим історикам[18]. Це попри всі позитивні якості монографії (у т. ч. і згадки про взаємини Б. Хмельницького з Портою), які авторові вдалося зберегти, незважаючи на обмеження радянської цензури. Якраз у цей період, у другій половині 40-х років і до кінця свого життя у 1951 р., М. Петровський працював над другим виданням своєї книжки, яке не встиг завершити[19].

Стаття І. Крип'якевича про турецьку політику Хмельницького явно не вписувалася у таку схему радянської історіографії. Через це, не маючи надії видати її українською мовою, у першій половині 1949 р. історик підготував на її основі нову статтю російською мовою для публікації у Москві. Ймовірно, саме тоді в україномовному тексті, цілком самодостатньому для друку, у назві з'явилося слово "Матеріали", оскільки він став підставою для іншої, скороченої версії. Згадки про російськомовну статтю, що, як вважав автор, лежала у редакції "Вопросов истории", знаходимо у звітах І. Крип'якевича про виконану наукову працю за перше півріччя 1950 р., а також у списках його недрукованих праць за 1950 р.[20].

Проте цей матеріал не було надруковано у "Вопросах истории". Лист з відмовою редакції журналу за підписом завідувача відділу історії СРСР до XX ст. В. Пашута датовано 18 жовтня 1950 р.:

---

[18] *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) [= Нариси з історії України. – Вип. IV]. – К., 1940. – 268 с.

[19] Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 223, 226; Спр. 89. – Арк. 8, 9.

[20] Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 164: "Бібліографія робіт І. Крип'якевича". – Добірка рукописів "ІК. Плани" (аркуші з машинописним списком недрукованих праць І. Крип'якевича, 1950 р. (без пагінації)); Папка № 208: "Різьба в дереві (Матеріали)". – Добірка "Плани і звіти за 1950 р." (аркуш зі звітом І. Крип'якевича за перше півріччя 1950 р.; без пагінації).

"Уважаемый товарищ Крипякевич!

Возвращаю Вам рукопись статьи "Турецкая политика Б. Хмельницкого", в виду того, что она не соответствует проблемно-тематическому плану журнала на 1950–1951 гг."[21].

Напис на штампі на першому примірнику машинопису засвідчує, що редакція отримала текст 7 серпня 1950 р. Найімовірніше, весь цей час – від кінця липня 1949 р. до початку серпня 1950 р. – стаття І. Крип'якевича була у Б. Грекова У червні 1950 р. О. Рузанов знову від'їжджав до Москви, й при цій нагоді І. Крип'якевич просив його поклопотатися за допомогою академіка Грекова перед Міністерством освіти СРСР, аби Б.-П. Крип'якевичеві дозволили завершити V курс хімічного факультету університету, звільнивши його від практики і лабораторних занять у зв'язку з тяжкою хворобою. "Прошу також довідатися в Москві про мою роботу «Турецька політика Б. Хмельницького»", – додавав І. Крип'якевич у листі до О. Рузанова[22]. Саме це, ймовірно, спонукало Б. Грекова згадати про матеріал, надісланий йому зі Львова ще рік тому, і передати його В. Пашутові на розгляд редакції "Вопросов истории".

Оцінюючи статтю "Турецкая политика Богдана Хмельницкого", можна, напевно, твердити, що вона є однією з кращих з-поміж тих, що І. Крип'якевич написав про Б. Хмельницького у радянський період своєї творчості. Історик майже не використовує тут вимушених "вірнопідданих" фраз і висловів про класову боротьбу, марксистсько-ленінсько-сталінські теоретичні засади в історичній науці, споконвічну українсько-російську дружбу і т. д., і т. п., чим так рясніють його публікації на суспільно-політичну тематику 1940-х рр.[23] і що зустрічається подекуди в тексті 1947 р. "Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)". Знаючи, що у Москві до українського питання ставилися лояльніше, ніж в Україні (особливо в Західній, яку ідеологи з ВКП(б) щойно брали під свій контроль), а також розраховуючи на авторитетну підтримку Б. Грекова, І. Крип'якевич свідомо випустив усі ці політико-кон'юнктурні реверанси і виклав свій справді науковий погляд на проблему турецького напрямку в дипломатії Війська Запорозького епохи Хмельниччини. У цьому, як видається, головне значення цієї статті для дослідників творчої біографії історика.

Однак його розрахунки на московську ліберальність не виправдалися, та й підтримка Б. Грекова, який, імовірно, цілий рік не передавав матеріал до редакції, виявилася відносною. До того ж дуже суперечливою для офіційної радянської науки була сама постать автора через його належність до школи М. Грушевського та "немарксистські" погляди в публікаціях 20-х – 30-х рр. і періоду німецької окупації. Аргументація редакції "Вопросов истории" про те, що стаття не відповідає тематичному планові видання, має доволі спрощений з висоти сьогоднішнього дня вигляд. Досить лише кинути оком на перший аркуш статті, де автор пише про оцінку турецького протекторату над Україною М. Костомаровим,

[21] Там само. – Папка № 42 (аркуші без пагінації).

[22] *Сливка Ю.* Лист Івана Крип'якевича до Олексія Рузанова. – С. 472.

[23] Редактори газет, журналів і збірників часто самочинно ставили підпис І. Крип'якевича під текстами, яких він не писав, не повідомляючи його про це (див. коментар № 6).

В. Антоновичем, П. Буцинським, М. Грушевськимта іншими істориками "старой школы", не говорячи про саму проблематику, що мала піддати сумнівурадянські міфи, аби зрозумітисправжні причини відмови в публікаціїу 1950 р. Вчитаймося, наприклад, у такі рядки, де І. Крип'якевич оцінював Б. Хмельницького і його ставлення до Османської імперії: "Он считал себя "князем Руси", как это подчеркивал в переговорах с Польшей, и требовал договора с Турцией на правах равенства, как самостоятельный владетель" (арк. 11); "[…] турецкое правительство согласилось вести переговоры с Хмельницким как с самостоятельным князем" (арк. 13); "[...] из обзора сношений гетмана с Портой знаем, что хотя турецкая дипломатия постоянно старалась сделать Хмельницкого вассалом султана, он решительно защищал свою независимость и султанским подданным не сделался" (арк. 17) і т. д., і т. п.

Актуальність публікації російськомовного варіанта статті за життя автора відпала після 1954 р., коли вийшла його фундаментальна монографія "Богдан Хмельницький". І. Крип'якевич майже повністю вмістив текст статті у монографію, тому до можливостей надрукувати її окремо історик більше не звертався. Причому в монографію закралися навіть механічні помилки зі статті, наприклад, про те, що Павло Яненко-Хмельницький був двоюрідним братом гетьмана, хоч у попередньому тексті книжки автор писав, що той був племінником[24]. У статтю 1949 р. ця помилка перейшла, ймовірно, внаслідок неправильного перекладу російською мовою виразу "братанич гетьмана", який є в матеріалах 1947 р.[25].

Таким чином, сьогодні видання цієї невідомої раніше праці одного з найяскравіших українських істориків першої половини XX ст. та її скороченого варіанта російською мовою має велике значення як для істориків Хмельниччини, так і для історіографів та дослідників творчості І. Крип'якевича. Можна по-різному оцінювати погляди автора на проблему османського протекторату над Україною у середині XVII ст., але не підлягає сумніву, що цей матеріал є важливою пам'яткою української історіографії.

* * *

Під час передруку статей ми намагалися зберегти всі особливості авторського правопису і мовного стилю І. Крип'якевича, піддаючи, однак, текст незначному редагуванню, зокрема, виправляючи пунктуацію. Усувалися також явні помилки у машинописному тексті. Імена і прізвища, особливо турецькі, зводилися до єдиної системи, до варіанта, що вживався автором найчастіше або спеціально ним відзначався (наприклад, у статті 1949 р. І. Крип'якевич своєю рукою виправив у машинописі ім'я султана з "Магомет" на "Могамед" – див. примітку 2* у текстологічному коментарі до статті). Так, "Ахмет" або "Ахмед"

---

[24] Порівн. "Турецкая политика Богдана Хмельницкого" (арк. 6) з монографією: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 387, 96; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 151, 59.

[25] Див.: *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали). – Арк. 29.

зводилося до "Агмед" (у І. Крип'якевича зустрічаються усі три варіанти), "Аззем" → до "Азем", "Бехтеш-ага" → до "Бектеш-ага", "Каліновський" → до "Калиновський", "Магомед" або "Мугамед" → до "Могамед", "Герай" → до "Гірей", "Торес" → до "Торрес" і т. д., і т. п. Уніфіковувалися також назви народів і географічні назви, які І. Крип'якевич пише по-різному, наприклад: "мутяни" змінювалося на "мунтяни", "Торговище" → на "Терговиште" та ін. У теперішньому виданні вживається апостроф у словах "зв'язок" та ін., однак залишилися без змін особливості авторського правопису у словах на кшталт "з'обовязався", "вазаль", "підчас", "покищо" і т. д., і т. п.

Усі примітки, що їх подав І. Крип'якевич, відредаговано згідно з сучасними вимогами, більшість із них було уточнено або перевірено de visu; місця, редаговані у теперішньому виданні під час опрацювання наукового апарату І. Крип'якевича, та бібліографічні коментарі упорядника відзначено у квадратних дужках. Українські та російські цитати з літератури та джерел було звірено (М. Костомаров, П. Буцинський, М. Грушевський, "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России", "Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов" та ін.); цитати, що наводяться І. Крип'якевичем у перекладах зі слов'янських та романо-германських мов (польська, німецька, італійська) звірено вибірково. Універсали та листи Б. Хмельницького, які автор цитує у статтях 1947 і 1949 рр., звірено з пізнішим виданням І. Крип'якевича та І. Бутича "Документи Богдана Хмельницького" (К., 1961), що спеціально відзначено.

У коментарях до статті 1947 р. упорядник відмовився від того, щоб піддавати критиці авторську оцінку українсько-османських взаємин. І хоча в цих коментарях не вдалося зовсім уникнути аналізу проблем, порушених І. Крип'якевичем, у дослідженнях другої половини XX ст., особливо у сходознавчих працях О. Пріцака, З. Абрагамовича, Ш. Лемерсьє-Квелькеже, В. Остапчука та ін., однак головний акцент у коментуванні зроблено на тому, яке місце ця стаття займає у творчості самого автора у 1920-х – 1960-х рр. Звідси часті історіографічні екскурси, що подаються в коментарях, до статей і монографій І. Крип'якевича.

Відсутність коментарів до змісту російськомовного варіанта статті 1949 р. пояснюється тим, що прокоментований україномовний текст 1947 р. подає той самий матеріал, але ширшим обсягом і глибшим змістом. Як виняток, у російськомовному варіанті відзначено коментарі про універсал Б. Хмельницького від 28 квітня 1654 р. і про проект українсько-турецького договору, аркуші з аналізом яких у статті 1947 р. не збереглися (див. коментар № 26).

Перший примірник машинопису статті 1949 р. наприкінці тексту завірено автографом І. Крип'якевича. У публікації вжито три різновиди приміток: підрядкові – автора; за текстом (нумерація арабськими цифрами із зірочкою) – текстологічні коментарі упорядника, де відзначено по змозі усі правки машинописного тексту, зроблені І. Крип'якевичем; за текстом (у кутових дужках) – коментарі упорядника по змісту статті та історіографічні огляди праць І. Крип'якевича, а також основних досліджень, написаних після 1940-х рр., з приводу окремих проблем українсько-турецьких взаємин, що їх порушив автор.

Іван КРИП'ЯКЕВИЧ

ТУРЕЦЬКА ПОЛІТИКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

(МАТЕРІАЛИ)

Вступ

Родючі степові землі над Чорним і Азовським морем до кінця XVIII ст. творили "дикі поля" – незалюднену територію. З давних часів кочували тут різні азійські орди, в XIII ст. прийшли сюди татари, а в XV ст. надморські міста попали під владу Туреччини. Татари і турки своїми озброєними ватагами контролювали степову смугу і не пропускали туди слов'янської колонізації, що з півночі прямувала на південь. Росія і Україна були відгороджені від моря, не мали доступу до південних країн, не могли свобідно розвинути своєї економіки і політичного життя. Тому справа відвоювання родючих степів і морського побережжя була одним з головних питань державної політики Росії і України<1>. Обидва братні народи, російський і український, що вийшли із спільної колиски Київської держави і мали дуже багато спільних рисів в економічному соціальному і культурному розвитку, – єдналися до спільної боротьби проти іноземних загарбників, щоби спільними, дружними силами добути собі шлях до моря. Вагу цеї справи – відібрати з рук татар і турків шляхи до моря – народні маси зрозуміли раніше, аніж догадалися до них пануюч[і] феодальні класи. Вже у половині XVI ст. виникли дві народні військові організації у степовому просторі – Донське військо на Дону і Запорізьке військо на Дніпру. Вони ставили собі завдання – вести боротьбу з "бусурманами" і з рук татар і турків визволити азовсько-чорноморські землі. Від суходолу вони організували походи на Крим та на турецькі приморські фортеці, – морем на своїх легких суднах-чайках виправлялися проти турецького флоту і руйнували надморські країни Отоманської імперії. Під натиском донських та запорізьких походів татарська орда була примушена освободити частину окупованих територій: на ці місця з півночі почали прямувати російські і українські поселенці, виникали нові хуторі і села, землеробство почало освоювати дикий степ. Завдяки героїчним змаганням селянських мас почала збільшуватися залюднена територія російського і українського народів.

Але ця боротьба за південні землі не ішла без перешкод. І російське, і українське селянство, що творило основну частину Донського і Запорізького війська, не могло використати всіх своїх сил у боротьбі з татарами і турками. Народні маси жили в ярмі феодалізму, під гнітом експлоатуючих класів. В Росії бояри, на Україні магнати і шляхта пригнічували селян і незаможних козаків, намагаючися

зробити їх своїми рабами. Свободолюбні російський і український народ не давали себе закабалити і вели завзяту боротьбу з своїми жорстокими панами. Ця боротьба коштувала багато крові і багато зусиль. Боротьба з панами не дозволяла скупчити всіх сил на оборону і наступ проти татар і турків. Російський і український народ мусіли вести боротьбу на два фронти – проти іноземних наїздників з одного боку, і проти власних панів з другого.

Одна сторінка у героїчних змаганнях народних мас України – це визвольна війна проти шляхетської Польщі 1648–1654 р.р., що закінчилася приєднанням України до Росії. Герой українського народу, Богдан Хмельницький, що очолював селянсько-козацькі маси у цій війні, ставив собі як головну мету – приєднати Україну до Росії. Тільки тісний союз з братнім російським народом міг забезпечити наслідки селянсько-козацької революції та забезпечити Україну від зовнішніх ворогів. Головний фронт боротьби Хмельницький направив проти шляхетської Польщі. Гніт українських і польських магнатів та шляхти налягав на увесь український народ, і сам Хмельницький відчув його вагу, коли магнати відібрали йому його хутір, – тому він і очолив народне повстання проти панів <2>. Але Хмельницький, який все своє життя прожив на самому краю "диких піль", знав добре, що існує і другий фронт боротьби – з татарами і турками, і він прагнув до того, щоб звести війну з "бусурманами". Але він, людина з широким політичним світоглядом, розумів і те, що одночасно на два фронти воювати Україні не під силу. Перше треба було покінчити з шляхетською Польщею, а щойно тоді готовитися до війни з турками і татарами. Тому важливим питанням зовнішньої політики України було покищо утримати мир з Туреччиною і Кримом, щоб вони не стали по боці Польщі і не виступили проти України, – навіть щоб вони своїми силами Україні допомагали. В цьому була вся суть турецької і татарської політики Богдана Хмельницького – утримати добрі відносини з Кримом і Туреччиною, аж до того часу, коли Польща буде цілком розбита і Україна приєднається до Росії.

Розглянути політику Богдана Хмельницького супроти Туреччини у всьому її розвитку та оцінити її наслідки, – це мета нашої дисертації.

Джерела до історії відносин між Україною і Туреччиною в середині XVII ст. – неповні, з великими прогалинами. З прямих зносин між Україною і Портою залишилися тільки фрагменти листування, разом ледви 20 документів <3>; вони публіковані нарізно у різних видавництвах: "Памятниках, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов", "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России", "Архиве Юго-Западной России", у статті Костомарова "Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты", "Жерелах до історії України-Руси" т. XII, у недоступних для нас чеських роботах Рипки, врешті в "Історії України-Руси" М. Грушевського, у перекладах, які потребують незвичайно обережного і критичного підходу <4>. Допоміжними джерелами служать звіти і донесення різних дипломатів і політичних агентів сусідніх країн. На першому місці треба поставити донесення російських посланників на Україну Унковського, Неронова, Матвєєва і Фоміна і ін., дуже широкі і інтересні, публіковані в "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России", "Донских Делах" і "Історії України в документах і матеріалах", т. III. Польські реляції і

листування є у збірниках Міхаловського, Шайнохи, Грабовського та у "Памятниках, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов", "Архиве Юго-Западной России", ч. III, т. IV. Дещо опубліковано з донесень західних дипломатів: австрійські звіти в "Жерелах до історії України-Руси", т. XII, донесення римських нунціїв там само, т. XVI, матеріали венецького посольства на Україну в "Записках Наукового Товариства ім. Шевченка". З архівних матеріалів ми використали папку "Турецькі справи" у рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук УРСР <5>.

Література до нашої теми дуже скупа. Історики першої половини XIX ст. не дали ніяких основніших робіт про українсько-турецькі відносини. Першу спеціальну статтю присвятив їм М. Костомаров "Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты" ("Вестник Европы", 1876 р.). Потрапивши на невідомі до того часу турецькі листи до Хмельницького, в яких ішла мова про присягу на договір, Костомаров дав негативну характеристику Богдана Хмельницького, немов він – зраджував Росію. "Знаменитый козацкий вождь, которогомы считаем искренним слугою московского престола и одним из славнейших двигателей дела объединения русской державы, был на самом деле данником Оттоманской порты и не переставал считать себя таким и после переяславского договора, когда, казалось нам, ничто не дозволялобы сомневаться в его верности России"[1]. Проти цих поглядів Костомарова виступив другий дослідник цього періоду, Г. Ф. Карпов в роботі "В защиту Богдана Хмельницкого". У нашій праці ми даємо критичний аналіз цих турецьких листів, на яких Костомаров спирав свій несправедливий осуд політики Б. Хмельницького. Погляди Костомарова приймав також П. Н. Буцинский "О Богдане Хмельницком".

З польських істориків Л. Кубаля досить місця присвятив зв'язкам Хмельницького з Портою, але не дав їм ясного освітлення; Ф. Равіта-Гавронський ставився до Хмельницького з ненавистю, як до ворога шляхти, і також турецьку політику гетьмана змалював тенденційно.

Зносини Б. Хмельницького з Туреччиною знайшли багато місця в "Історії України-Русі" М. Грушевського Але цей буржуазно-націоналістичний історик всю діяльність Хмельницького намагався змалювати як ворожу Росії і з цього погляду оцінював також українсько-турецькі зв'язки <6>. Переяславську умову він уважав одною з нетривких політичних комбінацій Хмельницького, і нарочно прибільшував значення зв'язків гетьмана з Туреччиною, щоб врешті виступити з "теорією", що Б. Хмельницький "хитався між музульманською і антимузульманською орієнтацією" і готов був увійти до "отоманської системи" (т. IX, с. 1495). Ця фальсифікаторська "теорія" не знаходить ніякого грунту в першоджерелах і треба її рішуче відкинути.

I

Після здобуття Константинополя (1453 р.) і опанування Балканського півострова турецька імперія підняла плани агресії на задунайські країни –

[1] [*Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н. И.* Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. XV. – Т. XIV. – С. 605 (*прим. ред.*).].

Австрію, Угорщину, Валахію, Трансильванію, Молдавію та на Україну. Напрямок завоювань назначив вже перший султан, що царював в європейській Туреччині, Могамед II. "Поки ми не здобудемо Білгорода сербського, а також Білгорода чорноморського і Кілії – поти боротьба з християнами не матиме справжніх успіхів". Крок за кроком виконували турки цей заповіт свойого султана, з одного боку наступаючи на Австрію і Угорщину, з другого оточуючи Україну. Під турецьким натиском падали один за одним найважливіші оборонні пункти у чорноморських землях. В 1456 р. молдавський воєвода Петро Арон піддався під зверхність султана і з'обовязався платити гарач. В 1475 р. була добута турками генуезька колонія Кафа (Феодосія) на Криму і місто стало осідком турецького паші. В 1475 р. кримський хан Менглі Гірей визнав над собою владу султана – кримські татари стали підданцями Порти. Султан Баєзид II в 1484 р. здобув Кілію при гирлі Дунаю та Білгород (Акерман) при гирлі Дністра. Баєзид називав Кілію ключем і воротами до всеї землі молдавської, угорської і наддунайської, а Білгород ключем і воротами до Русі, Польщі і горішнього побережжя Чорного моря. Ці землі були включені прямо до турецької імперії. Під владу султана піддалися також буджацькі або білгородські татари, що кочували у степах над долішнім Дністром і Дунаєм. В Кілії, Білгороді, а також в Очакові при дніпровому лимані поставлено замки і осаджено в них турецькі застави, під командуванням турецьких санджаків. Це мали бути бази для дальшого наступу на українські землі. Турки оточували Україну, держачи у своїх руках гирла великих чорноморських рік та замки, що їх замикали. Також степова смуга, від Дністра до Дніпра, на 150–200 км широка, рахувалася до турецьких земель. Кордон між Великим князівством Литовським або Польщею (після 1569 р.) та Туреччиною не був точно означений; останні, південні українські оселі були Рашків над Дністром, Умань, Чигирин – на південь від цеї лінії протягалися безлюдні "дикі поля", де кочували татари, і ці землі Туреччина уважала за свою власність. Знову ж по лівому боці Дніпра була країна кримських і ногайських татар; так Україна на всьому південному кордоні була оточена турецькими і татарськими володіннями. Турки здобули також [1475] р.[1*]. Азов при гирлі Дону, взяли під свою владу азовських татар, разом з ними вели боротьбу проти донських козаків і з допомогою Криму готовилися до наступу на Російську державу. Росія і Україна мали тих самих ворогів; російський і український нарід спільними силами відбивалися від турецько-татарської агресії.

Наступ турків на Україну проходив на протязі довгого часу, від другої половини XV ст. аж до XIX ст. Турецька агресія розвивалася в різних часах з різною силою, залежно від внутрішніх і зовнішніх відносин, в яких перебувала турецька імперія. Туреччина мала роки внутрішнього підйому, коли її економічний розвиток стояв високо, підіймалася промисловість і торгівля, та в руках турецьких феодалів і купців громадилися більші фінансові засоби; тоді також активнішою ставала турецька зовнішня політика і приготовлялися нові плани завойовань, під керівництвом талановитих султанів і візирів. Такий агресивний імперіалізм Туреччини проявлявся особливо в часи Солімана I (1520–1566), Османа II (1618–1622), Могамеда IV (1648–1687) – тоді і проти України турки

виступали більш активно. Але турецький наступ на Україну ослабав нераз через те, що Туреччина мала війну з Австрією, Іспанією чи Венецією; воєнні події на заході мали свій вплив на турецько-українські відносини.

Перші турецькі походи на українські землі почалися тоді, коли турки вже твердо засіли над Чорним морем і притягнули під свою владу Молдавію і Волощину. В 1497 р. польський король Ян Ольбрахт, бажаючи добути для Польщі Молдавію і Білгород, пішов походом на Буковину, але молдавани разом з турками його військо розбили. Султан Баєзид II рішив пімститися за цей наступ і вислав 1498 р. під командуванням силістрійського паші 40000 війська на Поділля і Галичину. Турки здобули кілька замків на західному Поділлі, підійшли під Львів і спалили його передмістя, спустошили Перемишль і сусідні міста та з великим полоном, який раховано на 100000 людей, і всякою здобиччю вернулися на Молдаву.

У пізнішому часі турки нападали на Україну вже не самі, а спільно з татарами. В 1523 р. 5000 турків і білгородських татар попустошили Поділля і Галичину. Літом 1524 р. турки виступили новим походом з 13000 війська. В 1551 р. турки разом з татарами облягли Браслав; турецька артилерія обстрілювала замок і місто мусіло піддатися, і турки його знищили і попустошили та забрали багато полону.

Велику активність проявили турки у другому десятиріччі XVII ст. Це був час великого розвитку походів запорізького козацтва на Чорне море: турки, розлючені ними, рішили опанувати південну Україну і знищити центри козацького “розбійництва”. В 1614 р. намісник Румелії, Агмед паша, з великим військом прийшов до Білгороду, звідси вислав турецький флот до Очакова, щоб там перехопити козаків запорожців, що верталися з морського походу, а сам рушив суходолому тому ж напрямі. Він мав доручене від султана побудувати замки на головних українських ріках; почав будувати один замок при гирлі Буга, другий шість миль вище, при усті Чичаклею до Буга; мали бути відновлені також колишні татарські замки на долішньому Дніпрі, в Тегінці і Аслангородку, але прийшла осіння негода, турки знеохотилися і вернулися на Дунай. Але в 1615 р. прийшли нові турецькі полки і побудували замки у Тегінці і Аслангородку (Іслам-Кермен). В 1616 р. турецький воєнний флот, під командуванням Ібрагіма паші ходив Дніпром на Січ, де в тому часі не було війська, поруйнував укріплення на Запоріжжі, забрав кільканадцять запорізьких човнів і кілька гармат і з цими “трофеями” вернувся до Константинополя. В 1617 р. Туреччина продовжувала агресивні кроки. Румелійський намісник Іскандер паша з турецькою армією перейшов Молдавію і став на українському кордоні, на Дністрі, під Яругою. Але поляки, що не були готові до війни, почали переговори і з’обовязалися стримати запорізькі походи на море. Турецький полководець осягнув тільки одне, що зруйнував прикордонний Рашків і поляки обіцяли знищити Бершадь. В 1619 р. Іскандер паша знову прийшов на кордон; поляки склали з ним перемир’я, але на недовгий час. В 1620 р. турки погромили польське військо під Цецорою. В 1621 р. султан Осман з великою турецькою армією та з допоміжним татарським військом прийшов під Хотин; боєздатного війська мало бути 150000, з усякою службою 300000. Полякам на

допомогу прийшли запорізькі козаки під командуванням Петра Конашевича Сагайдачного. Турки вели головні приступи на козацький табір, а запорожці по-геройськи відбивали атаки і раз у раз робили вилазки на султанський табір. Боротьба тривала місяць, врешті султан знеохотився і пристав на мир.

Більш десяти років турки не висилали своїх військ на Україну. В 1627 р. на султанській раді вирішено побудувати нові турецькі замки на долішньому Дніпрі, але цього рішення не повелося виконати, бо запорожці зруйнували один із старих татарсько-турецьких замків, Іслам-Кермен<7>. В 1633 р. турецький полководець Абаза паша рушив з турецьким військом і допоміжними частинами молдавськими, валаськими і татарськими, разом 55000, під Кам’янець, але поляки разом з запорожцями відбили його приступ. [...][2*]

II

В 1648 р. розпочалася визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі. Гніт укр[аїнських] і поль[ських][3*] магнатів і шляхти, жорстока експлуатація трудових мас спричинили всенародне повстання проти Польщі. Головну роль у боротьбі мало селянство і незаможне міщанство, на яких найважче лежав шляхетський режім; але до повстання пристало також середне міщанство, духівництво, дрібна шляхта – всі групи населення України, для яких нестерпний став соціальний, культурний й політичний гніт панів-магнатів. Організацію боротьби провело запорізьке військо, яке очолював народний герой, гетьман Богдан Хмельницький.

Прагненням українського народу було визволитися від шляхетсько-польського панування і з’єднати Україну з братним російським народом. Спільна православна віра, спільні культурні традиції, близькі торгові зв’язки, спільна боротьба з татарами і турками – все те єднало Україну з Росією і викликало бажання з’єднатися в одній державі. Богдан Хмельницький від самого початку війни закликав царя Олексія Михайловича прийти з допомогою Україні та висилав посольство за посольством до Москви, переконуючи російський уряд про користі приєднання України до Росії. Але російські бояри не довіряли силам українського повстання, не знаючи, чи воно буде мати тривкі наслідки, і не зважувалися зривати миру з Польщею; Росія допомагала Україні хлібом, але військової допомоги не дала і відкладала на дальший час справу приєднання України.

У цих відносинах Богдан Хмельницький був примушений шукати союзників для України в інших країнах. Починаючи війну, він склав союз з Кримом. Це було важке і трудне рішення, бо український народ уважав татар найгіршим ворогом, який щорічними набігами руйнував і нищив Україну. Але цей союз був необхідний, бо забезпечував запорізькому війську свобідний тил на час війни з Польщею, а до того татари могли дати і деяку військову допомогу. Але Богдан Хмельницький не довіряв татарам, особливо, коли виявилося, що хан веде переговори з Польщею і готов дати себе перекупити польським панам. Це був союз, необхідний на деякий час, але небезпечний для України.

Увійшовши у близькі зв’язки з Кримом, Хмельницький був примушений розпочати дипломатичні переговори також з Туреччиною, бо кримський хан

був вазалем турецького султана. Турки були таким самим ворогом України, як татари, але політичні відносини склалися так, що і з ними треба було порозумітися.

Богдан Хмельницький був добрим знавцем турецьких справ. У битві під Цецорою 1620 р. він попав у турецький полон, і перебував в ньому два роки, у Константинополі, як невільник одного з старшин султанського флоту. Там він мав змогу придивитися побутовіі звичаям турків, та спостерігати військові сили Туреччини; можливо, що він вивчив дещо турецьку мову і познайомився з деякими видатними турками: пізніше один з султанських дорадників, Бектеш-ага, підтримував особливо близькі зв'язки з гетьманом, може здавна був з ним знайомий[4*]. Хмельницький, як невольник, пізнав добре турецькуневолю, а також, крім бранців з України, зустрічав[5*] певно і балканських слов'ян, що страждали у турецькому ярмі. Ця особиста знайомість Туреччини мала пізніше велике значення для його тур[ецької] політики[6*]. Вернувшися на Україну, викуплений запорожцями, він пристав до запорізького війська, ходив у походи на татар і мабуть нераз зустрічався у бою також з турецькими яничарами. В 1646 р. Хмельницький, разом з іншою запорізькоюстаршиною, був викликаний у Варшаву на двір польського короля Володислава IV для переговорів над планом турецької війни. Тут він познайомився з планом союзу християнських держав проти Туреччини, який проєктувала Венеція: у війні мала взяти участь, крім Венеції, Австрії, Польщі, також Росія і балканські слов'яни, а запорізьке військо мало іти великим морським походом на Константинополь. Увесь план війни обговорено детально з представниками Запоріжжя, король дав козакам дозвіл побільшити удвоє реєстрове військо і дав грошеву допомогу на будову човнів. Але польський сейм не погодився на війну з Туреччиною і всі плани розбили[2].

Богдан Хмельницький був сином українського народу, глибоко відчував народні прагнення, з ненавистю ставився до турків і мріяв про те, щоб Туреччину розгромити, забезпечити Українутривко від турецько-татарських наїздів, а також подати допоміжнуруку братям слов'янам на Балканах. Невдача планів турецької війни 1646 р. була для нього дуже болюча, але він не губив надії, що в майбутньому поведеться йому ще проти турків рушити. План такої війни він розгорнув перед російським послом Гр. Нероновим у листопаді 1649 р. – про це будемова далі.

Хмельницький вороже ставився до Туреччини, як і до Криму, і безперечно важко приходилося йому розпочинати переговори з султаном – але політична ситуація присилувала його до цих зв'язків.

III

Чутки про наміри запорізького війська вести переговори з Туреччиною появилися вже після перших перемог над поляками на Жовтих Водах і під Корсунем. Післанець воєводи Адама Киселя, чернець Петроній Ласко, що був у

---

[2] *Czermak Wiktor*. Plany wojenne Władysława IV. – Kraków, 1895; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 18–22, 142–143.

Чигирині у другій половині червня 1648 р.[7*], привіз такі вісті: “Такий спосіб подає хан: якщо не хотіли б воювати з Польщею, то обіцює їм добру плату від турецького царя, щоб вибралися з Запоріжжя на море, скільки їх може бути, хочби і сто тисяч їхало, щоб помогли воювати венеціян. Це з їх уст чув той отець (Ласко), але вони не йдуть на те, бояться зради”. Але далі із слів Ласка виходить, що між старшиною була партія, що готова була іти на переговори з турками: “Друга думка, особливо старшини, така: якщо не прийде замирення (з Польщею), піти на Запоріжжя з усіми засобами і звідтам переговорювати з Польщею і з турками; всюди говорять, що бути нам цього літа на морі, або воювати турків, або на турецькій службі”[3]. У цих звістках інтересне це, що між старшиною говорилося вже про переговори з Туреччиною, та що до такого рішення підмовляв запорожців татарський хан.

В липні 1648 р. стало ясним, що миру з Польщею не буде. Хмельницький вислав до Варшави посольство з умовами замирення; поміркована партія, яку очолював коронний канцлер Оссолінський, прихилялася до переговорів, але магнати з України, під проводом Єремії Вишневецького зірвали мир і розпочали наново війну. Хмельницький був примушений відновити союз з Кримом і закликати татар на допомогу проти Польщі. Мабуть тоді також, послухавши поради хана, розпочав переговори з Туреччиною.

Початок цих переговорів[8*] нам відомий тільки з оповідання, записаного у книзі польського мемуариста, Голінського<8>. За його словами Хмельницький звернувся до султана Ібрагіма, обіцюючи йому піддати під владу всю Русь, подавав надію на завоювання Польщі, а собі в нагороду просив волоське (тобто молдавське) господарство. Але “султан не схотів зв’язуватися з таким малозначним чоловіком, що зломив віру своєму володареві, до того ще в такий час – безкоролівний. Тому Хмельницький звернувся до яничарів – їм поновив свої обіцянки, виясняючи всі вигоди даного моменту для війни; в тім же напрямі, мовляв, повела агітацію й Венеція, бажаючи відвернути від себе на Польщу енергію й сили турецькі. Яничари зробили революцію й скинули Ібрагима, а нове правительство хоч теж не хотіло помагати козакам безпосередньо, “яко голоті і гультяйській своєвільній купі”, але пообіцяло післати в поміч татар, щоб Хмельницький з ними здобув Камінець і передав туркам разом з усею Русю: в такім разі дістане нову поміч і буде настановлений господарем волоським”[4].

Яничарський виступ, в якому був убитий Ібрагім, а настановлений султаном малолітний Могамед IV, відбувся 9 серпня 1648 р. – отже в тому[9*] часі могли мати місце[10*] перші спроби[11*] Хмельницького зв’язатися з Портою[12*]. Оповідання Голінського не знайшло дотепер потвердження в інших джерелах, але все таки нема причини його цілком відкидати; дальший розвиток подій вказує, що вже в середині 1648 р. ці переговори могли розпочатися. Але приходиться сумніватися,

---

[3] *Szajnocha Karol.* Dwa lata z dziejów naszych 1646, 1648. Opowiadania i źródła. – Lwów, 1869. – T. II. – S. 362–363.

[4] Повний текст оповідання Голінського не опублікований<9>: зміст в – *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 59.

чи Хмельницький мав такий рішальний вплив на цей заговір, як це оповідає Голінський <10>: роль запорізького посольства могла бути тут тільки побічна. Одне можна ствердити, що новий турецький уряд, який перетривав до 1651 р., справді прихильно ставився до Хмельницького. У цьому уряді видатну роль відігравав Бектеш-ага, "названий батько" молодого султана[5]: цей турецький вельможа[13*], як каже один з сучасників, "прийняв за сина" Хмельницького[6], тобто взяв його під свій протекторат, і утримував з гетьманом сердечні зв'язки. Вище ми висловили здогад, що це був давній знайомий Хмельницького, з часів його неволі у Константинополі 1620–1622 р. Треба здогадуватися, що Хмельницький добув собі вплив у дивані своїми дарунками, перекупством, як це була звичайна річ в Порті. Неймовірною треба уважати вістку, немов то Хмельницький вимагав для себе[14*] молдавського воєводства; такі чутки появлялися і в інших джерелах[7], але такі плани для того часу неможливі: літом 1648 р. Хмельницький мав перед собою інше завдання – розгромити польську шляхту, і про Молдаву не міг і думати. Хмельницький, очевидно, не вимагав від Порти більш нічого, тільки, щоб вона дозволила Кримові та іншим татарам допомагати запорізькому війську[15*]. Така акція була бажана для самого хана, проти якого гостро виступала в Константинополі польська дипломатія, закидаючи йому, що зрадливо напав [на] Польщу.

Переговори Хмельницького з Портою продовжувалися після осіннього походу 1648 р., коли поляки були розбиті під Пилявцями і українські війська пройшли шлях на Львів і Замостя. Про цей похід хан Іслам Гірей повідомив султана, що "Хмельницький з татарами пів Корони взяв", що відновлено татарсько-український союз та що вважає неправдоподібним, щоб козаки коли-небудь могли поєднатися з поляками[8]. Хан, очевидно, підтримував зв'язки України з Туреччиною. Чи ці зв'язки були тривкі, не знаєм[16*].

У деяких польських збірках зберігся лист Хмельницького до султана з датою 14 жовтня 1648 р. Після вступних міркувань про божу справедливість, у листі писано так: "Не хотів господь бог терпіти кривди убогого, покарав гордість безбожних ляхів, так що більш від страху, як від зброї полягло їх на різних місцях до сто тисяч, мало що їх випущено за ріку Вислу. А нам г[осподь] бог в нагороду наших кривд, більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усею Руссю, аж по Вислу дозволив відібрати на власність. Після такого успіху вся релігія грецька задумала шукати собі не іншої мети, тільки

---

[5] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 353.

[6] Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza / Wyd. A. Helcel. – Kraków, 1864. – S. 648.

[7] "Оповідають, що Хмельницький, козацький старший, одержав надання на воєводство Валахії від турка, з обов'язком віддавати його державі всі вазальні прибутки, які добудев цій країні" (папський нунцій Торрес, 10. X. 1648: Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1919. – Т. XVI. – С. 26).

[8] Лист В. Бєчинського з Константинополя, 30. I. 1649: Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 362.

вічного володаря, прийняти за пана і оборонця, вашу цісарську милість, пана мойого милостивого, як того, якого сили ніяка держава не стримає задля численності рицарських людей у державі в. ц. милості, – до яких і наше запорізьке військо бажає приєднатися і залишатися вічними вазалями, обіцюючи всяку прихильність і охоту та готовість ставати у триста тисяч за найменшим наказом в. ц. м. На це послушенство, віру і підданство, дозволь в. ц. м. вислати пограничних пашів, силістрійського і білгородського, при яких ми потвердили б це присягою, подавши їм під владу цю державу, добуту шаблею. Якщо накажеш в. ц. м. і останок Королівства і Литву відібрати, не приводячи багато свойого війська, я цими ж моїми людьми в короткому часі доконаю того. Про це тільки прошу покірно в. ц. м., щоб дозволив з прихильністю прийняти цей наш добрий афект і дарунок, і дав вільне ухо як моїм послам, так і святому константинопольському патріархові нашої грецької релігії, до якого самі наші старші через духовних[17*] з уповноваженням своїх послів виправили, щоб в. ц. м. вже вічно схотів взяти під своє щасливе панування, – приєднавши цю державу до волоської і мультанської землі. А мені, підніжкові своєму як вже перше я просив, так і тепер повторюю моє прохання, – волоське господарство конферував, теперішній є зрадником в. ц. м., мойого милостивого пана". Слідує закінчення, дата і підпис: "Найнижчий підніжок в. ц. м., Богдан Хмельницький, гетьман запорізького війська і всієї Русі"[9].

В історичній літературі автентичність цього листа уважається сумнівною[10]. У загальному змісті лист відповідає тогочасній ситуації: справді запорізьке військо завоювало "половину Королівства" – такого вислову уживав і кримський хан; можна допустити і чванливі обітниці зібрати 300000 війська і завоювати решту Польщі і Литву; можлива є звістка про посольство до царгородського патріарха. Але мало правдоподібне є те, щоб Хмельницький вже осінню 1648 р. заявляв охоту піддатися під владу султана, бажав скласти присягу вірності, хотів, щоб Україну приєднано до Молдавії і Валахії, та щоб султан надав йому молдавське воєводство. Все те було можливе щойно у пізнішому часі, у переговорах 1649–1651 рр., як про це буде мова далі. Лист треба вважати підробкою якоїсь людини, що хотіла скомпромітувати Хмельницького, як прихильника турецького підданства <11>. Але можна припускати, що осінню 1648 р. Хмельницький вів якісь переговори з Портою і чутки про них використано, як основу для підроблення цього листа[18*].

IV

Певніші відомості про українсько-турецькі переговори маємо з 1649 р. Спроб зв'язатися з Константинополем Хмельницький робив декілька. Польський післанець, що був у Чигирині в липні 1650 р., приводить слова Хмельницького, що він нарікав на молдавського воєводу, Василя Лупула: "[...] підчас війни з ляхами

[9] *Barącz Sadok.* Pamiętnik zakonu ww. oo. bernardynów w Polsce. – Lwów, 1874. – S. 136–137 [ДБХ. – С. 626–627; з датою 18 (28) листопада 1648 р. (*прим. ред.*)].

[10] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 135.

писав я декілька разів до цісаря його милості, а він листи переймав і ляхам відсилав [...]"[11].

Одне з цих посольств дійшло до Константинополя; подав про нього відомість з Варшави кам'янецький каштелян: "добув вістку з Порти, з Константинополя, що Хмельницький там робив заходи добути перемогу, обіцюючи, що всі міста і країна, в якій зможе запанувати, прийме магометанську віру; та що прохання козацького гетьмана прийняли тут і вислухали з великим вдоволенням і зовнішними обітницями"[12]. Це посольство могло бути в Константинополі весною 1649 р.

Мабуть про те саме посольство писав Адам Кисіль полковникам запорізького війська: "Така є відомість, що пан гетьман турецькому цісареві своїм секретним листом мав піддатися, обіцюючи бісурманській державі землю всім нам рідну, християнську, щоб турецький цісар орді і силістрійському паші наказав нас воювати"[13].

Вістка Кисіля про те, немов Хмельницький заявив бажання піддатися султанові, є, очевидно, видумкою самого Кисіля; в інших джерелах з того часу про це нема ніяких згадок. Так само безсоромно[19*] видумане і те, що гетьман обіцював поширювати магометанську віру, – пізніше також поляки поширювали такі брехні, щоб компромітувати Хмельницького. Мета весняного посольства до Порти була мабуть тільки в тому, щоб добути турецьку допомогу проти Польщі. Про це є декілька вісток. Кам'янецький каштелян 1 травня 1649 р., оповідаючи про приготовлення Хмельницького до війни з поляками, додає, що "туркам, що коло Буджаків і Дунаю живуть, на ту ж услугу наказано"[14]. В іншому листі, з 5 травня, той сам кореспондент висловлюється так: "Силістрійський паша з турками добрудзькими, білгородськими і всіма поближчими до Дунаю, багато має помагати козакам, бо йому це наказано від Порти"[15]. Також король Ян Казимир в універсалі з липня 1649 р. повідомлював, що "[...] Хмельницький порушив на нас турків поближче Дунаю [...]"[16]. Але не маємо ніяких вісток про те, чи справді турецька допомога була надіслана.

З інших джерел довідуємося, що Хмельницький у своєму листуванні з Портою заступався також за хана Іслам Гірея. Військовий писар Іван Виговський таке оповідав російському послові Гр. Неронову, в листопаді 1649 р.: "[...] коли кримський хан пішов з війни у свою землю, [гетьман] вислав від себе своїх послів до турецького царя, щоб турецький цар кримського царя не переміняв і

---

[11] Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV. –С. 497. В іншому варіанті сказано, що Хмельницький здавна хотів піддатися Порті, "але волоський господар, як цісарський зрадник, затримував їх і переймав, а до Польщі відсилав" (Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 554).

[12] Звіт Торреса, 29. V. 1649 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 43.

[13] *Grabowski Ambrozy.* Ojczyste spominki. – Kraków, 1845. – T. II. – S. 26.

[14] Ibidem. – S. 17.

[15] Ibidem. – S. 19.

[16] АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. –С. 286.

ніякого утиску йому не чинив [...]"[17]. Мова йде про посольство після зборівського походу, отже осінню 1649 р.

Папський нунцій у Варшаві, Торрес, у грудні 1649 р. мав вістку про ще одне посольство Хмельницького до Порти: "Кажуть, що вислав три посольства – одно до турка, друге до татарського хана і третє до Трансильванії; жадає допомоги і обіцює їм допомагати в якій-небудь потребі з 40000 козаків"[18].

Як з огляду українсько-турецьких зносин 1648–1649 рр. видно, вони не довели до тісніших зв'язків між обидвома країнами. Ініціатором їх був кримський хан, і Хмельницький своїми посольствами в першу чергу укріплював становище хана в Порті. Для себе Хмельницький вимагав, щоб султан не заборонював ханові давати і далі допомогу Україні. Можливо просив також, щоб султан прислав допомогу і турецьким військом. Це були справжні прагнення Хмельницького. Зате треба відкинути вістки, що Хмельницький заявив охоту піддатися під владу султана – навіть у пізнішому листуванні (1650 р.) український гетьман таких заяв не складав. Відношення Хмельницького до Порти можна схарактеризувати, як дуже стримане[20*]. Хоча він вислав ряд посольств до Константинополя і утримував добрі зв'язки, то не брав на себе ніяких політичних з'обовязань супроти султана.

Це ішло по лінії загальної політики Хмельницького. Ведучи війну з шляхетською Польщею, він шукав для України тривкого союзника і таким союзником він уважав Росію. У найближчий час після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем, 8 червня 1648 р., Хмельницький вислав листа до царя Олексія, з заявою: "бажали б ми собі самодержця господаря такого, як ваша царська вельможність, православний християнський цар". Такі самі прагнення він висказував у листах до прикордонних російських воєвод, та через послів запорізького війська, висиланих до Москви. Таке бажання він висловив через свого посла, полковника Силуяна Мужилівського на початку 1649 р., через царського післанця В. Михайлова, в лютому 1649 р., через полковника Федора Вешняка, у переговорах з царським післанцем Унковським у квітні 1649 р. та з Гр. Нероновим в листопаді 1649 р.[19]. Це був постійний твердий напрямок політики Хмельницького: він не минав ніякої нагоди, щоб роз'яснювати російському урядові вагу українсько-російського союзу, який уважав основою майбутнього України. Одночасно Хмельницький вів переговори з іншими сусідами – з Польщею, Молдавією, Валахією, Трансильванією, але все те були тільки побічні, допоміжні заходи. Так само вступив він у зв'язки з Туреччиною, але не ангажувався сильніше, не з'обовязувався до ніякого тривкого союзу.

---

[17] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 316.

[18] Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 63.

[19] *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) [= Нариси з історії України, вип. 4]. – К., 1940. – С. 51–59; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 311.

V

В тому часі Хмельницький не тільки не в'язався тіснішою приязню з султаном, але навіть готов був вести війну з Туреччиною.

Після успішного закінчення походу на Польщу літом 1649 р. зв'язки з Тур[еччиною] для Укр[аїни] вже не були такі важливі, як давніше. Зборів[ський] мир поклав осно[ву] миру із Польщ[ею], і спершу здавало[ся], що цей мир буде тривкий. Отже для Б. Хм[ельницького] не були потрібні допомоги Туречч[ини]. Як мало цінив Хм[ельницький] Порту видно з того, що він готов був навіть [...][21*].

Туреччина від [1645 р.][22*] перебувала у війні з Венеці[єю] [...][23*]. Ці невдачі могутньої турецької імперії зробили велике враження в Європі. Всі давні вороги Туреччини – Австрія, Іспанія, папський Рим, Польща – уважно стежили за цими подіями, маючи надію використати для себе ослаблення турків. Венецькі посли і агенти пильно підтримували ці настрої, прагнучи з'організувати європейську протитурецьку лігу, як це плановано 1645–1646 рр. До цих планів приєдналися також балканські слов'яни, які чекали визволення з турецького ярма, та деякі турецькі вазальні держави. Найпершим протектором визвольного руху став воєвода Валахії Матвій Басараб: в його столиці Терговиште під кінець 1649 р. відбувся таємний слов'янський з'їзд під проводом католицького болгарського епископа, Деодата. Зі з'їзду вислано до Польщі окремого висланника Петра Парчевича[20]. Трансильванський посол в Конст[антинополі] говорив про спіль[ний] виступ Ав[стрії], Поль[щі], Тран[сильванії], Мол[давії] та Вал[ахії] проти Тур[еччини][21].[24*]

Розійшлися також чутки, що проти султана готов повстати кримський хан, Іслам Гірей. Хан ніби-то не міг наладити відносин з урядом нового султана Могамеда IV. Він висловлював обурення, що убито султана Ібрагіма, що був спокревнений з ним, не хотів визнати султаном малолітнього Могамеда, заявляв власні претензії до султанського престолу. З другого боку, турецький уряд робив закиди ханові, що він без дозволу Порти напав на Польщу, без її відома склав мир, не прислав до Константинополя видатних бранців та звільняє їх по своїй волі[22].

Відомості про напружені турецько-кримські відносини мав також Хмельницький і навіть раніше, чим вони появилися на заході. У розмові з російським послом Унковським у квітні 1649 р. Хмельницький говорив: "Коли за божою допомогою цю війну (з Польщею) закінчимо в доброму щасті, цар (хан) з усім Кримом також хоче визволитися з неволі турецького султана і закликає мене і все запорізьке військо у поміч собі і передає нам турецький полон і здобичу, так,

[20] *Кордуба М.* Венецьке посольство до Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1907. – Т. 78. – С. 55.

[21] С. Ренігер, авс[трійський] резид[ент] при Порті, 17. X. 49: Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 121.

[22] Польські звідомлення: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1928. – Т. IX. – Ч. I. – С. 33–34; звіт Торреса з 5. III. 1650: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 74–75; звіт Ренігера: Там само. – Т. XII. – С. 121.

як і ми передали йому польський полон і здобичу – і ми за божою допомогою будемо йому помагати. Надіємося, що бог дозволить кримському ханові визволитися з турецької неволі, бо тепер турецький цар дізнав від німців великої шкоди, німці побили у нього багато людей і на Білому (Середземному) морі шлях до Єгипту при них"[23].

Пізніше, у листопаді 1649 р., Хмельницький знову говорив Гр. Неронову, що хан хоче піддатися під владу російського царя. Неронов заявив, що це неправдоподібне, бо хан залежить від султана і той може його усунути. Але Хмельницький відповів: "Давніше турецький цар часто переміняв кримських ханів і вони його боялися, а тепер турецький цар сам боїться кримського хана і великого запорізького війська, і ніякої влади турецький цар над кримським ханом не має; кримський хан не слухає його наказів і надіється кримський хан на гетьмана; і запорізьке військо ніколи кримського хана не зрадить і далі кримський хан не буде слухати ніяких наказів турецького царя"[24].

Опозиційне становище кримського хана до султана мало очевидний вплив на Хмельницького, який вже давніше ставився недовірчиво до Туреччини, а тепер був добре поінформований про внутрішню слабість турецької імперії. Відомості про повстанчі рухи балканських слов'ян доходили до нього безпосередньо від слов'янських емігрантів і висланників та інших невдоволених підданців султана, що приходили на Україну <12>. "Кримський цар і волохи, і серби, і мунтяни, і білгородські князі до нього безнастанно присилають з тим, щоб запорізьке військо ішло війною на турецького султана", – оповідав Хмельницький Неронову[25]. Деякі з слов'янських виходців відомі нам по іменам. Так, сербин Василь Данилович приїхав з Сербії на Україну в 1648 р., вступив до запорізького війська і став на роботу у військовій канцелярії[26]. Другий сербин Микола Маркович працював також при військовому писарі, який посилав його до Константинополя на розвідку[27]. У пізнішому часі приїхав на Україну з Мунтянії (Валахії) капітан Іван Юрієвич Сербин, "роду великого і доброго – потрібний і розсудний до війська на побіду на невірних іноплемінників, що переслідують нас і віру нашу православну"[28]. Війна Венеції з Туреччиною, визвольний рух балканських народів, опозиційні виступи кримського хана, зазиви з боку пригнічених слов'ян – все те укріплювало Хмельницького у його протитурецьких настроях. Він почав захоплюватися планами війни з Туреччиною. Поль[ський] агент у Відні Вісконті оповідав, що Хм[ельницький] писав до Яна Каз[имира], намовляючи підняти війну з Тур[еччиною] – переконуючи його різ[ними] доказами та впевняючи про успіх[29].[25*]

---

[23] Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. III. – С. 169.

[24] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 313.

[25] Там само.

[26] Там само. – Т. III. – С. 453–455.

[27] Там само. – Т. X. – С. 580.

[28] Там само. – Т. XIV. – С. 61–62.

[29] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 94. – С. 124; пор. лист Яна Каз[имира] 12. XII. 49: Там само. – Док. 96. – С. 124; Ф. Лізоля 20. II. 50, 30. IX. 50: Там само. – С. 128, 137.

У розмовах з російським послом Нероновим у листопаді 1649 р. Хмельницький так з'ясував свої плани: "Якщо ляхи з ним і військом запорізьким мирові договорні статті на сеймі звершать і закріплять по правді, нехай буде відомо государю, й. цар. величеству, що прохаючи у Бога милості, договорившися з кримським царем та з волохами, сербами і мунтянами, хоче промишляти над турецьким царем; а кримський цар та волохи, серби, мунтяни і білгородські князі до нього безнастанно присилають з тим, щоб запорізьке військо ішло війною на турецького царя. І нині у нього виготовлено на Дніпрі під Кодаком триста човнів, а він наказав тепер ще на додаток виробити двісті човнів на те, щоб йому в цих човнах посилати на війну на турецького царя запорізьких козаків водяним шляхом, а сам гетьман з запорізькими козаками, зібравши велике військо, піде суходолом на Білгород. І в турецькій землі гетьману і запорізькому війську є де добути здобичу. І про те він знає певно, що турецькому цареві проти нього не буде ким стати, тому що багато його війська побили венеційські німці"[30].

Плани турецької війни не були приховані в тайні, про них говорено широко, як це Неронов чув "від багатьох людей": "[...] помирившися з ляхами, гетьман і все запорізьке військо буде помагати кримському цареві. Кримський цар також хоче висвободитися з неволі турецького царя, щоб турецький цар не мав над ним ніякої влади; у гетьмана і всього запорізького війська думка одна і хочуть помагати кримському цареві. Як довершиться між ляхами і запорізьким військом сейм і мирові договорні статті закріплять, гетьман і запорізьке військо зараз рушаться на допомогу кримському цареві проти турецького царя; а полон і вся добича запорізькому війську так, як і вони (татари. – *І. К.*) польську землю воювали і ляцький полон і добичу брали – а кримський цар до нічого не має мішатися. Вони мають надію, що турецькому цареві проти них і кримського царя не буде кого поставити, тому що і так турецькому цареві військо побили венеційські німці і стали сильніші від нього. А як військо запорізьке піде війною проти турецького царя, і греки допоможуть козакам, а греків, православних християн, багато. І турецька земля не запустіє без бусурман, а православні християни будуть жити по давному, як колись була благочестива віра при цареві Константині. А як Бог поможе і православна християнська віра добуде над бусурманами побіду і перемогу, всі бусурмани будуть боятися православних християн"[31].

VI

Вістки про приготовлення Хмельницького до турецької війни доходили також до західних країн. Венеційський амбасадор при австрійському дворі при кінці листопада 1649 р. писав папському нунцієві у Варшаві, що Венеція вже перед кількома тижнями мала вісті про те, "що козаки готовляться з великим числом чайок до походу на Чорне море"[32]. Нунцій Торрес у лютому 1650 р.

---

[30] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 313.

[31] Там само. – С. 314–315.

[32] *Кордуба М.* Венецьке посольство до Хмельницького – С. 18 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 68. – Док. 3 (Сагредо до сенату, Відень, 27 листопада 1649 р.). І. Крип'якевич користувався відбиткою статті М. Кордуби, де є інша нумерація – від першої сторінки (*прим. ред.*)].

занотував вістку, що Хмельницький приготовив тисячу чайок до морського походу[33]; у березні він мав відомість, що Хмельницький з великим військом перейшов Дніпро, щоб з'єднатися з татарами до походу проти турків[34].

Чутками про плани Хмельницького цікавилася також Польща. Для польського уряду було б дуже вигідно пустити козаків на море, щоб відвернути їх від самої Польщі. Коронний канцлер Оссолінський, який провадив в 1646 р. переговори з запорізькою старшиною про турецьку війну, тепер заохочував Хмельницького вислати на море "непослушних"[35], тобто невдоволених зборівським миром[26*].

Особливу увагу на плани Хмельницького звернула Венеція. Венеційська республіка перебувала у війні з Туреччиною і для неї було незвичайно важливе добути "диверсію" проти турків зі сторони Чорного моря. Венеція знала добре сили Запоріжжя з переговорів в 1646 р.; тоді через руки короля Володислава передано запорожцям навіть венеційську допомогу на будову човнів. Тепер, коли Польща, ослаблена козацькою війною, не була в силі думати про війну з турками, Венеція рішила зв'язатися прямо з Хмельницьким, який добув славу великого полководця. Вже в листопаді 1649 р. венеційський посол у Відні, Сагредо, дістав від свойого уряду наказ увійти[27*] [у] зносини з Хмельницьким[36]. Він збирав інформації про Україну і про самого Хмельницького та приготовляв посольство до запорізького війська. Справа поступала поволі через те, що не можна було знайти людини, що піднялась би їхати в далеку сторону. Врешті за допомогою папського нунція знайдено відповідного посла в особі Альберта Віміни, венеційського підданого, що знав слов'янські мови. Він мав їхати на Україну від імені Сагреда, який і дав йому інструкцію. Посол мав передусім дізнатися, чи можна сподіватися виступу хана з допомогою козаків проти Туреччини, запевнити Хмельницького, що Венеція готова допомогти цим планам і затримати турецькі сили на морі і суходолі, а також дати грошеву допомогу. Повинен був дізнатися, чи козаки не хотіли б увійти у порозуміння з Молдавією і Валахією та як ставились би до допомоги Польщі. Якщо татари і запорізьке військо не думають про війну з Туреччиною, повинен старатися приєднати Хмельницького, з'ясувати, яке ім'я він має у Венеції, промовляти до його християнських почувань і благородності серця, вказати на величність планів. Звернути увагу на могутність венеційського флоту, який на протязі 22 місяців блокував Дарданелі, не пропускаючи і найменшого човна. Якщо б великий козацький флот появився на Чорному морі і перепинив транспорт харчів до Константинополя, у султанській столиці прийдуть народні розрухи і внаслідок цього розвалиться вся держава. Тепер великі венеційські кораблі оточують Дарданелі, і прийде ще ескадра галер. Посол мав перевірити, як приймає Хмельницький ці плани і переконатися, чи

---

[33] Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 74.

[34] Там само. – С. 75.

[35] *Кордуба М.* Венецьке посольство до Хмельницького. – С. 28 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 78. – Док. 21 (Альберто Віміна до Сагреда, Варшава, 7 травня 1650 р.)].

[36] Там само. – С. 17 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 67. – Док. 1 (Сагредо до сенату, Відень, 13 листопада 1649 р.)].

Венеція може на нього рахувати; дізнатися, якої він вимагає допомоги і грошей, коли і з якими силами рушить. Дізнатися, які є внутрішні відносини між козаками, чи селяни, виключені з реєстру, що підіймали бунт, вже приведені до послуху[37].

Сагредо передав Віміні також вірчу[28*] грамоту, адресовану до Хмельницького, що починалася такими словами: "Ім'я вашої екселенції відоме з незвичайної мудрості і особливої слави у всьому християнстві, залишається також у мене у такому високому ступні пошани, на яку безперечно заслуговує. Тому я бажав, щоб була дана мені честь поцілувати руку вашої екселенції, і прохаю подати мені вашу прихильність, за яку подбаю віддячити справжніми службами, якщо щастя дозволить мені їх подати". Він просив дати віру всьому, що перекаже Віміна. "Я повинен поздоровити вас з великими надіями, які все християнство покладає на вас і з нагодою, яка дозволить зробити безсмертним ваше ім'я, приєднуючи до перемог і великих діл заслугу перед богом"; це особливо важливе для Венеції, яка це потвердить "пошаною і всяким іншим способом". Передаючи слово Віміні, який має виконати його доручення, закінчує словами: "цілую руку вашої екселенції"[38].

Віміна добув авдієнцію у Хмельницького в Чигирині 3 червня 1650 р. Він передав своє посольство на основі інструкції, при чому підкреслював особливо те, що виступ козаків разом з татарами матиме великий успіх, бо Венеція зв'яже турецькі сили на морі і суходолі: прийде розгром Туреччини і буде визволений патріарх і нещасні християни, що перебувають під турецьким ярмом.

Хмельницький дякував за присилку посольства і заявив, що вже давніше знав про воєнні успіхи Венеції та про ворохобню в Константинополі. Він охоче пішов би на цю імпрезу, якщо мав би упорядковані внутрішні справи і якби міг довіряти Польщі: між поляками є багато таких, що погрожують і шукають пімсти. Що до хана, то хоча він союзник, гетьман не може довіряти йому настільки, щоб залишити країну не забезпечену від татарських нападів. Він не залишить цього плану і передасть його раді; думає, що Венеція також буде підтримувати зв'язок. На заяву посла, що Венеція готова дати грошеву допомогу, не дав відповіді. Питався, чи посол має польський паспорт і сказав, що згода короля необхідна. Згадав про турецькі плани короля Володислава, бо був послом від козаків; знає добре неохоту поляків до таких підприємств. Якщо кримський хан рішився б виступити проти турків, Хмельницький готов також до війни; радив Венеції вислати посла до хана і приєднати його, бо від його участі залежить успіх планів. Розпитувався, чому Венеція не порозумілася з Молдавією, Валахією і Трансильванією. Віміна відчував, що Хмельницький боїться порозуміння Криму з Польщею і рад би привести хана до війни з Туреччиною, тоді і сам рахував би на успіхи на Чорному морі. Військовий писар Виговський розпитував посла, чому не вислано посольства від венеційського сенату, а тільки від Сагреда. Пізніше Віміна дізнався, що Хмельницький мав нараду про пропозиції Венеції і всі

---

[37] Там само. – С. 23–24 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 74–76. – Док. 16 (Інструкція для Альберто Віміни, квітень 1650 р.)].

[38] Там само. – С. 22–23 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 73–74. – Док. 15 (Сагредо до Б. Хмельницького через Альберто Віміну, квітень 1650 р.)].

учасники погодилися на морський похід, але Хмельницький не дав своєї згоди, поки не буде певний хана[39].

На посольство Хмельницький відповів Сагредові 3 червня 1650 р., листом латинською мовою. Він дякував за прихильність Венеції і заявляв, що в даному часі не може виконати її пропозицій. Король Володислав IV підготовляв війну проти турків і дав запорізькому війську гроші на човни – ці човни ще залишилися на Дніпрі, – але магнати не дозволили на війну; військо мусіло скласти союз з ханом; венеційська республіка повинна вислати посла до хана, – як він погодиться, також запорожці готові дати допомогу Венеції, за згодою короля[40].

Про венеційське посольство Хмельницький так оповідав російському послові Унковському: "А із венеційської землі посол приходив до мене, щоб я їм дав допомогу на турецького царя морем; а у них з турецьким царем велика війна. І я венеційських послів відправив з тим: якщо кримський хан піде вам на допомогу, то я вам буду помагати; а якщо кримський хан вам на поміч не піде, то і я не можу дати вам допомоги, тому що кримський хан і орда зі мною у приязні, а вони під рукою турецького царя"[41].

Отже Хмельницький не відкидав у принципі плану турецької війни і допомоги Венеції; нові протитурецькі плани він брав, як продовження планів 1645–1646 рр. Але участь запорізького війська у війні він робив залежною передусім від участі кримського хана та від тривкого перемир'я з Польщею.

Як зустрів венеційський сенат відповідь Хмельницького, цього точно не знаємо. Все-таки Венеція рішилася продовжувати переговори з запорізьким військом. У вересні 1650 р. до Варшави приїхав венеційський посол Кавацца і розпочав переговори з польським урядом про турецьку війну. Він також мав нараду з Віміною; обговорено справу нового посольства до Хмельницького, а також до хана. Але похід Хмельницького на Молдаву перебив ці плани; венеційська дипломатія рішила чекати на "сприятливіші умови"[42].[29*]

VII[30*]

Хоча Хмельницький був гарячим прихильником боротьби з Туреччиною, то все-таки не бачив в даному моменті можливості починати війну. Кримський хан, який спочатку ставився негативно до уряду Могамеда IV, пізніше все-таки погодився з Портою; в січні 1650 р. він вислав султанові листа, в якому заявляв готовість вислати на кожну потребу 100000 татар і 20000 козаків[43]. Отже надії, які мав Хмельницький на участь хана у війні проти Туреччини, виявились непевні. Також мир з Польщею, який був необхідний для протитурецьких планів,

[39] Там само. – С. 32–39 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 82–89. – Док. 27–29 (листи Альберто Віміни до Сагреда, усі три зі Львова, 28 червня 1650 р.)].

[40] Там само. – С. 30–31 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 80–81. – Док. 25 (Б. Хмельницький до Сагреда, Чигирин, 3 (13) червня 1650 р.)].

[41] [Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 350; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 117 (*прим. ред.*).]

[42] [*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 53, 141–142 (*прим. ред.*).]

[43] Австрійський посол Ренігер. Константинополь, 29. I. 1650 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 127.

показався нетривкий; в серпні 1650 р. умер коронний канцлер Оссолінський, який очолював мирову партію, а до більшого впливу прийшов великий гетьман Микола Потоцький, що вернувся з татарського полону. Ясне було, що магнати почнуть нову війну, щоб знову добути владу на Україні. Після довших суперечок і непорозумінь в червні[31*] 1650 р. відновлено договір між Польщею і Росією; Україна не могла рахувати на явну допомогу російського уряду. Це були причини, що Хмельницький не тільки не міг планувати війни з Туреччиною, але ще й мусів пильно дбати про те, щоб утримати приязні відносини з Кримом, що в тому часі був єдиним активним союзником. Тоді також Хмельницький увійшов у ближчі відносини з Туреччиною.

На посилки і листування Хмельницького в 1648 і 1649 р. Порта не відповіла, мабуть, ніяким посольством від себе – принаймні про це не маємо ніяких даних. Є тільки чутка про це, ніби в січні [1650 р.] їхав до Чигирина турецький посол, – цю вістку подали донські козаки[44], але потвердження цеї вістки немає <13>.

Щойно 19 липня н. с. 1650 р. приїхав до Чигирина турецький посол, султанський "старший покойовий", Осман[32*], якого проводив татарин Ойташ Одабаш, висланник очаківського бея[33*] Ромадана. Хмельницький перебував тоді на Лівобережжі і послові прийшлося чекати на нього 10 днів. Гетьман приймав його уперше 30 липня, а відправив 2 серпня. Посла приймали "з тріумфом", з музикою, вислано за ним білого арабського коня, прибраного пишно гусарською зброєю, підчас авдієнції били з гармат. Посол не привіз ніяких офіційних дарів від султана, а тільки передав малі подарунки, мабуть від себе, – міхи фиг, ізюму, мікдалів, шапрану.

Осман-ага привіз Хмельницькому листи двох султанських достойників, Бектеш-аги і Мурад-паші. Перший з них, "названий батько" султана, про якого ми вже згадували, хвалив гетьмана за те, що живе у згоді з ханом, і доручав далі утримувати приязнь. "Ми про це повідомили цісаря і цісар й. м. дуже з того тішився і обіцяв, якщо які неприятелі наступили б на вас, я вам помішником буду". Турки готові дати допомогу, але під умовою, щоб запорожці "ані морем, ані полем" не робили шкоди турецьким землям, та щоб давали знати про наміри ворогів. З вдоволенням прийнято вістку, що Хмельницький готов вислати своїх послів (треба розумі[ти] як "вел[иких] послів")[34*]: "цісар й. м. дуже втішився і мовив: дай боже, щоб тільки прийшли, буду їх добре шанувати". Як прийдуть посли, тоді буде присланий лист від султана і дарунки. Мурад-паша писав, що листи "з руського письма на турецьке перекладено" і потвердив, що Бектеш-ага писав з відома султана. Прислав листа також очаківський бей Мурад: від себе заохочував Хмельницького вислати послів до Порти, повідомлював, що у всьому допомагає Бектеш-ага і син його візир; поручав також Османа-агу, як впливову людину. Мурад-бей заперечував ворожій клеветі, немов він вимагає від Хмельницького 40000 таларів; закликав "ясневельможного цісаря з правої руки не пускати, а царя кримського з лівої"[45].

[44] Донские Дела [= Русская историческая библиотека, т. XXIX]. – СПб., 1913. – Кн. IV. – С. 363.

[45] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 352–354 [Воссоединение Украины с Россией: В 3 т. – М., 1954. – Т. II. – Док. 181. – С. 436–437 (*прим. ред.*)].

У старому турецькому копіарії знайшовся лист султана Могамеда до Хмельницького з[35*] датою 10 серпня 1650 р.; орієнталіст Рипка висловив погляд, що цей лист[36*] був виготовлений для цього посольства, але не був висланий з Османом. Хмельницького титуловано словами: "Пихо володарів народу Месії, вибраний з могутніх між Назареями, гетьмане війська запорізького". Султан потверджував, що одержав листа Хмельницького, присланого "через одного з визначних ваших людей", та висловлює похвалу за дружбу з ханом і [за] те, що стримано набіги запорожців на турецькі землі. "[...] повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою. А що наші височайші двері і блаженний цісарський поріг отворені для ворога і для приятеля, коли вони заявляють бажання вірно і щиро служити, то і це ваше прохання вислухано, і ми вас у підданство прийняли, а посол ваш, що потерся лицем до нашого височайшого стремені, відзначений кафтаном"[46]. Зміст листу цілком інший, як листів Бектеш-аги і Мурад-паші: в тамтих листах згадується тільки, що Хмельницький готов вислати послів, а тут йде вже мова про посольство "одного з визначних людей"; там нема ніякого натяку, що Хмельницький заявляв охоту піддатися султанові, а тут вже султан приймає гетьмана у підданство. Отже проект листа походить з пізнішого часу і до посольства з липня 1650 р. не належить.

На турецьке посольство Хмельницький відповів листом, якого дата не збереглася – коло 2 серпня н. с. 1650 р.[37*]. До султана звертається словами: "Наясніший, милостивий цисарю турецький, пан наш велце милостивий". Висловлює радість з листа, одержаного від Бектеш-аги, просить, щоб султан "на нас, слуг своїх, бил ласкав", запевняє про приязнь з ханом, "жесми готови всегда до услуг вашей цесарской велможности", заборонив козакам нападати на турецькі землі. Дотепер не висилав послів: "тераз обачивши милостивой ласки вашей цесарской милости, послов наших до вашей цесарской милости з вірним поклоном посилаєм от всего войска запорожского"; буде повідомлювати про наміри ворогів, також московського царя[47].

Польський висланник Колонтай, що перебував тоді в Чигирині, передає чутку, що Хмельницький просив допомоги проти поляків і жадав, щоб султан усунув молдавського воєводу (Лупула), що переймав його листи до Порти і відсилав полякам[48].

---

[46] *Rypka Jan.* Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým [= Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnicki] // Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi. – Praha, 1928; переклад: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1931. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1539–1540.

[47] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 354.

[48] Про турецьке посольство звіт Колонтая, післанця краківського воєводи Д. Заславського: АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 497–500 і другий текст, с. 500–501; інший текст: Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 554–555; *Rawita-Gawroński Franciszek.* Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny. – Lwów, 1914. – S. 127–131; короткі звістки – Піноччі: *Grabowski Ambrozy.* Ojczyste spominki. – T. II. – S. 107; Торрес: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 88–89.

Разом з Осман-агою Хмельницький вислав до Порти послів запорізького війська: це були Антін Жданович, київський полковник, Павло Яненко Хмельницький, братанич гетьмана, білоцерківський сотник та товмач Павло[49].[38*]

Хмельницький так оповідав російському послові Унковському про посольство: "Посли з турецької землі до мене були прислані для доброї справи, хотять зі мною і з військом запорізьким бути у вічному мирі"; він вислав і своїх послів "з тим, що ми хочемо бути з ними у добрій згоді"[50]. Перед польським висланником Хмельницький висловився так: "Маю царя турецького, пана мойого милостивого, помішником певним"[51].

Вістки про турецьке посольство зробили велике враження в Польщі; Ян Казимир в інструкції на сеймики писав: "Подався він під протекцію турецького цісаря, з його вдоволенням, прийняв при наших послах послів від Порти, своїх резидентів виправив до Порти з підданством, і там для повідомлювання про плани тримає своїх резидентів"[52]. Докладні відомості про посольство вислав також варшавський нунцій Торрес до Риму[53] і австр[ійський] посол у Варшаві Лізоля до Відня[54].[39*]

Хмельницький уважав своє становище в Порті, завдяки посольству Османа-аги, настільки певним, що рішився, не чекаючи дозволу султана, порахуватися з молдавським воєводою Василем Лупулом, що був польським союзником. З початком вересня 1650 р., разом з ханом, несподіваним, блискавичним походом напав на Молдавію і присилував Лупула приняти важкі умови, між іншим погодитися на шлюб його доньки Розанди з гетьманським сином, Тимошем. На Україні було переконання, що Хмельницький мав на те згоду Порти. Чигиринський козак Іван Болеваченко, що був послом до Молдавії, говорив: "[...] ми за наказом турецького царя волоську землю повоювали за їх неправду"[55]. Таку саму чутку повторював у Відні польський агент, Вісконті[56].[40*] На заході була навіть чутка, що Хмельницький дістав назначення на молдавське господарство[57]. Але на основі прямих вісток з Константинополя, які мав австрійський посол, можна ствердити, що турецького дозволу не було і молдавський похід зробив в Порті немиле враження[58].

---

[49] [Примітка дописана і закреслена рукою І. Крип'якевича:] Імена послів у реляції Колонтая: АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 500; в листі патріарха Парфенія: *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – Харьков, 1882. – С. 90; і у звіті В. Унковського Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 350.

[50] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 350.

[51] Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 554.

[52] Ibidem. – S. 581.

[53] Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 88–89.

[54] Там само. – Т. XII. – С. 134.

[55] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 341.

[56] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 143.

[57] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 88.

[58] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 139.

VIII

Посольство Хмельницького, яке очолював полковник Жданович, було прийняте в Порті дуже прихильно. Це стверджують різні вістки. Австрійський посол Ренігер писав з Константинополя 10 жовтня 1650 р.: "Великий візир на прощання дав їм авдієнцію і надягнув на них не тільки кафтани, але крім цього гарні шати"[59].[41*] Козак Грицько Канівець, якого брат їздив з посольством, оповідав, що "гетьмановим послам у турецького султана честь і жалування було велике"[60]. Адам Кисіль мав відомість, що Ждановича прийнято "більш ніж ласкаво"[61]. Також Микола Потоцький передавав звістку, що султан "дуже ласкаво послів прийняв і допустив до поцілування краю шати своєї, обдарував"[62].[42*] Також російський духовник Арсеній Суханов, що бував у Чигирині, дізнався, що султан прийняв гетьманського посла з великою почестю, дарував його так, як ніякого посла ще не приймали[63]. Післанці Радзєйовського, що також їздили до Чигирина, дізналися, що Жданович дістав від султана сім пар шат золотоголових і коня з турецьким сідлом[64]. Тільки одне джерело подає вістку, немов запорізьких послів прийнято неласкаво – це післанець Радивила, Мисловський, що мав це чути від учасника посольства, білоцерківського хоружого Івана: ніби султан мав назвати козаків свавільниками, що побраталися з такими ж свавільниками, татарами, і сплюндрували Молдавію; ніби казав їх постинати і тільки польський посол спас їм життя[65]. Може, в цьому є відгомін про ці труднощі, які зустріло посольство, коли до Константинополя прийшли вісті про молдавський похід Хмельницького; інше джерело, австрійський посол, оповідав, що українські посли не вміли вияснити цих подій[66]. Але якщо були якісь труднощі, то видно посли їх перебороли, коли добилися такого пишного прийому, про який говорять інші свідки[43*].

Але яких справ торкалися переговори і які політичні успіхи добуло посольство, про це не знаємо нічого певного, тільки різнородні чутки. Микола Потоцький передавав вістки, що Хмельницький піддався Туреччині і погодився на гарач, а за те дістав корогву на адміністрацію завойованих воєводств[67]. Кисіль ніби дізнався від перекуплених ним козаків, що Хмельницький дістав від султана титул "сторожа Отоманської Порти"[68]; на основі листа Киселя Торрес подавав також до Риму відомість, що Хмельницький склав присягу вірності султанові[69].

---

[59] Там само.

[60] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 131–132.

[61] Там само. – С. 132.

[62] Там само. – С. 109; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 142.

[63] *Белокуров С.* Материалы для истории русской церкви. "Статейный список" и "Прения с греками о вере" Троицкого Сергиева Богоявленского монастыря строителя – старца Арсения Суханова // Христианское Чтение. – 1883. – Кн. XI–XII. – С. 693.

[64] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 156.

[65] Там само. – С. 214.

[66] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 139.

[67] Там само. – С. 142; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 109.

[68] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132.

[69] Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 95.

Польський агент Вісконті поширював в Австрії чутку, що Хмельницький обіцював Порті не тільки Польщу, але всю Західну Європу з самим Римом[70].[44*] Але пізніше всі ті вісті виявилися неправдиві. "Нема вже сумніву, – писав Торрес 26 листопада[45*] 1650 р., – що він не склав ще присяги вірності туркові, що не одержав від нього корогви та що не обіцював йому знову підняти зброю проти польського королівства, воювати також інші країни і зробити їх підданими отоманської держави"[71]. Інші джерела оповідають про не такі широкі, але більш правдоподібні здобутки українського посольства. Альбрехт Радивил подає звістку, що Порта пробачила козакам і татарам спустошення Молдавії[72]. Кисіль між своїми фантастичними відомостями мав і одну правдоподібну, що посольство дякувало султанові за дозвіл, даний ханові, помагати запорізькому війську і просило, щоб новим наказом це потверджено; султан дав такий наказ ханові, а також наказав, щоб війська румелійські, мунтянські і волоські (молдавські) були готові, на допомогу козакам, коли цього буде потреба[73]. Кореспондент з Бакова на Молдаві[46*] повідомлював також про такі накази, між іншими, і трансильванському князеві[74]. Пізніше (1651 р.) із сл[ів] одного з коз[ацького] посольства Антона Жд[ановича], Івашка Колодієва, рос[ійський] пос[ол] дізнався вістей, немов-то султан за допомогу жадав Кам'янця[75].[47*]

Посольство добуло також важливий привілей для України – утримувати свого резидента та постійного посланника в Константинополі. Це була цінна позиція, бо Константинополь був тоді одним із центрів міжнародної політики. Для українського резидента Порта визначила окремий двір[76]. Полковник Жданович, що очолював посольство, вернувся на Україну, але один з його товаришів, не знаємо, котрий саме, залишився в Константинополі[77].

Разом з Ждановичем приїхав знову Осман-чауш: в Чигирині був 6 листопада с. с. 1650 р. Привіз він дарунки для Хмельницького – два турецькі коні, оправну шаблю і бердиш[78]. Посол привіз також листи від султана та турецьких достойників. Зміст "височайшого листа" Могамеда IV, пересланого Османом, знаємо з пізнішого листа візира Агмеда, що "[...] його величність... зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство"[79].[48*] Про інші листи Хмельницький згадує коротко у своєму листі яничарському азі[49*]: "вырозумевши из листа цесаря е. м. и из ыных листов от их милости до нас присланых, что в милости своей сохраняти изволяете [...]"[80].[50*]

---

[70] Там само. – Т. XII. – С. 144.

[71] Там само. – Т. XVI. – С. 96.

[72] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132 (Гурмузакі).

[73] Там само.

[74] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 147.

[75] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 474 (звіт Гр. Богдан[ова]).

[76] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132.

[77] *Белокуров С.* Материалы для истории русской церкви. – С. 683.

[78] Оповідання Суханова: Там само. – С. [683,] 693.

[79] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541.

[80] Там само. – Ч. I. – С. 133 [ДБХ. – С. 204–205 (*прим. ред.*)].

Осман залишився в Чигирині майже місяць, від'їхав після 1 грудня с. с. 1650 р. – це звернуло увагу, бо дипломатичні турецькі звичаї вимагали, щоб султанських послів відправляти, як можна, скоро: "Чауш турецький, що тепер приїхав, зістанеться в Чигирині якийсь час – чи то з наказу візира, щоб розвідатись, що тут між нами буде діятись, – чи з волі гетьмана запорізького"[81]. Як-небудь воно було – в Чигирині підготовлялися тоді важливі рішення. На жаль, про сам хід переговорів не дійшли до нас ніякі ближчі відомості – переговори велися в тайні. Про вислід їх знаємо із листів Хмельницького до Порти.

У повному тексті зберігся згаданий вже лист до яничарського аги з 1 грудня с. с. 1650 р. Хмельницький писав, що повідомив військо про листи турецьких панів[51*] та про прихильний прийом запорізького посольства, а далі просив допомоги у таких справах[52*]: щоб султан наказав ханові давати допомогу, якщо буде наступати який неприятель; щоб не гнівалися, що гетьман не посилає посольства, але наперед мусить дізнатися, що вирішать поляки на сеймі, тоді вишле з певними відомостями; що вислав послів до Москви, щоб морем, ні полем не вривалися у турецьку державу; що закріпив приязнь з молдавським воєводою і просить, щоб написати воєводі, щоб додержував приязні і не сприяв ляхам; щоб не вірено неприятелям, що оклеветують запорізьке військо перед султаном; щоб в разі, коли б неприятель в скорому часі напав, Ромадан-бей дав допомогу військом[82]. Нема ніяких висловів про підданство[53*].

Лист Хм[ельницького][54*] до султана не зберігся, але згадує про нього Могамед IV у своїй відповіді гетьманові; Хмельницький просив там військової допомоги проти ворогів ("писали ви про ваше військо і ваших ворогів"), і немовто висловлював заяви підданства[55*] ("я переконався, що ви віддані серцем і душею моїй великій імперії, і що ви тверді і постійні у вашому підданстві і послусі")[83].

Зміст листа Хмельницького до великого візира Агмеда знаємо також тільки з відповіді того ж Агмеда: "Ви висловили в них (листах. – *І. К.*) вашу покору, – пишете, що далі з усім військом запорізьким (Сари-камиш) пробуваєте в непохитнім підданстві падишахові і тішитеся, що його величність – як свідчить пересланий з тим Осман-чаушем височайший лист і наше приятельське писання, зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство. Далі висловлювали ви прохання, щоб ми (в[еликий] візир) і далі вставлялися за вами (перед султаном), як буде до того нагода". Гетьман просив ще у листі, щоб наказано ханові давати йому допомогу, та щоб не вірено наклепам польських послів; вияснював також, що відбувається польський сейм і на ньому є присутній козацький делегат[84].

---

[81] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132.

[82] Там само. – С. 132.

[83] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – Памятники). – 2-е изд., доп. – К., 1897. – Т. II. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 585–587.

[84] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541–1543.

В листі до Бектеш-аги Хмельницький писав також про допомогу хана[56*], про молдавського воєводу і причини, чому не висилає послів[85].

Як видно із листів, Хмельницький домагався допомоги Порти у таких справах:

1. Щоб хан давав допомогу запорізькому війську – цю справу Хмельницький підіймав уже і в давніших переговорах, і Порта дала ханові накази, але, очевидно, хан не цілком ішов по бажанням Хмельницького, і треба було наново цю справу нагадувати.

2. Вплинути на молдавського воєводу, щоб утримував приязнь з Україною.

3. Дати допомогу турецьким військом через очаківського бея.

4. Не давати віри польським наклепам.

З свойого боку Хмельницький обіцював вплинути на Росію, щоб не піднімала ворожих кроків проти Туреччини.

Є деякі натяки, що в Чигирині обговорювалися ще інші справи, що не знайшли відгуку в листах. Так, правдоподібно, порушено справу шлюбу Тимоша Хмельницького з Розандою. Як дізнаємося з австрійських вісток з Константинополя, Туреччина ставилася до цеї справи недовірчиво і довго її розглядала. Так, н[а]пр[иклад], цісарський посланник Ренігер 8 грудня 1650 р. писав, що Порта спочатку не погоджувалася на цей шлюб, але пізніше дала згоду, щоб не знеохочувати козаків та Хмельницького[86]. Але ця вістка виявилася передчасною – можливо, що про цю важливу для планів Хмельницького справу говорено з султанським посланником в Чигирині.

Підчас переговорів не залишилася, певно, без обговорення справа, як мав би виглядати договір між Україною і Туреччиною. З відповіді султана від березня 1651 р. видно, що Хмельницький – як не у листах, то усно – домагався умови такої, як мають інші християнські володарі[87]. Що Осман-чауш дістав від Хмельницького усні доручення, це видно із відповіді султана і візира[88].

Треба звернути увагу на те, що в турецьких листах невірно, тенденційно передаються слова Хмельницького. У листі до яничар-аги, що зберігся у повному тексті, Хмельницький ні словом не говорить [про] підданство султанові, а тільки зазначує вдоволення, "что в милости своей сохраняти изволяете"[89]. Те саме було, мабуть, і в листі до султана, – звичайні слова дипломатичної чемності. Тимчасом і султан, і візир Агмед, відповідаючи гетьманові, хвалять його, що він "постійний у підданстві і послусі", говорять про його "непохитне підданство". Порта, якій залежало на тому, щоб приєднати собі Хмельницького, намагалася присилувати його до заяви підданства, – вмовити в нього, ніби він вже таку

[85] Там само. – Ч. І. – С. 136–137.

[86] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 149.

[87] Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III. – С. 587; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1542–1543.

[88] Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III. – С. 585; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1542 і ін.

[89] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. І. – С. 133 [ДБХ. – С. 204 (*прим. ред.*)].

заяву висказав. Але Хмельницький не давав ніякої відповіді на ці пропозиції. Він мав іншу мету, найважливішою справою для нього була оборона від наступу Польщі і для неї він намагався притягнути всіх можливих союзників – між іншими і Туреччину. Тому у переговорах з Портою він підіймає на перше місце реальні військові справи – допомоги хана, допомоги турецьких військ, становища Молдавії тощо.

Замітне те, що на пишне султанське посольство Хмельницький не відповів зараз же своїм посольством, – а відмовився тим, що наперед повинен дістати вісті з польського сейму. Очевидно він не вважав для себе дуже пильним зв'язуватися з Туреччиною. Своїх зносин з Туреччиною Хмельницький не ховав, а повідомив про них Польщу, а саме: гетьмана Миколу Потоцького, причому приїзд турецького посланника він змалював як маловажну справу[90].

IX

Пропозиції Хмельницького переглядалися уважно в Константинополі. Чутки про те дійшли до австрійського посланника при султані, Шмідта, який мав завдання перешкоджати українсько-турецьким зв'язкам – і він у своєму звіті так з'ясовував справу: "Це коштувало його (Шмідта) багато журби і заходів, що Хмельницький не тільки з'єднався з татарами, але також шукав захисту і допомоги у турків і піддавався Порті на певних умовах. Козаки бажали бути сво[бід]ні від гарачу, а з рештою у всьому бути у послуху і службі Порти, вазалі. Турки спочатку боялися вибуялої сили козаків, але пізніше вирішили не тільки забезпечити свої кордони від Польщі та Чорного моря, але при пригожій нагоді також поширити свою державу. Тепер справа з козаками мала б прийти вже так далеко, що турецький султан – поруч з великими привілеями і обітницями – назначує гетьмана Хмельницького князем, з такою свободою, що він не повинен платити ніякого гарачу, але має обов'язок свої війська повернути туди, куди сам султан забажає, і має також Чорне море забезпечити від усяких нападів; для оформлення вже складеної капітуляції з боку козаків має бути і висланий до Порти великий посол; згідно зі складеною умовою його повинні шанувати і трактувати, як інших християнських посланників, і майже рівно з королівськими. З цією метою 3 березня було вислано до Хмельницького турчина, на ім'я Османа-чауша, з величавим кафтаном, та другого знатного агу з шаблею і кафтаном; також ханові вислано наказ помагати козакам проти Польщі. Шлюб між донькою князя Лупула та сином Хмельницького покищо не вирішений; Порті цей шлюб противний, і вона стримує Хмельницького від нього (як це також робить і хан), боячися, що князь Лупул після складення шлюбу може притягнути до себе за багато козаків і в Молдавії зробити себе абсолютним володарем"[91].

Не знати, чи інформації, які дав австрійський посланник, були точні і повні, але в кожному разі вони допомагають нам з'ясувати політику Туреччини. Порта дивилася на зріст України з острахом – лякалася, козацькі сили можуть по-

[90] Звіт Торреса, 14. I. 1651 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 103.
[91] Там само. – Т. XII. – С. 164–165.

вернутися проти неї. Особливо ж неприємні для неї були молдавські плани Богдана Хмельницького. Але все-таки воліла мати у Хмельницькім приятеля як ворога, і всіма засобами намагалася притягнути його у ряди султанських вазалів, – таких, як були воєводи молдавський і валаський або трансильванський князь. Бачучи стриманість Хмельницького, намагалися змалювати йому майбутній вазалітет у найкращому вигляді. Хмельницькому пропоновано особливі умови: він має дістати титул князя, не повинен був платити султанові ніякого трибуту (хоча Молдавія і Валахія гарач платили), а тільки давати військові контингенти. Султан мав також забезпечити Україні допомогу кримського хана. Але що до шлюбу Тимоша з Розандою, то Порта вагалася дати свою згоду. Врешті турки думали вплинути на гетьмана посилкою парадних "кафтанів" – князівських одягів. Звіт австрійського посланника, здається, в головному передає вірно наміри турецької дипломатії. Неправдивим виявляється тільки одне – немов то вже складена була капітуляція – вступна умова – між українським та турецьким урядами; з інших джерел дізнаємося, що велися щойно перші переговори і ще далеко було до якого-небудь оформлення обосторонніх з'обовязань.

Звіт австрійського посланника можемо перевірити деякими автентичними документами. Дійшли до нас листи, які вислано з Константинополя у відповідь на листи Хмельницького, – а саме листи султана Могамеда, великого візира Агмеда та Бектеш-аги. Лист султана з ребіу-ль-евеля 1061 р. гіджри, тобто з кінця лютого і початку березня[57*] 1651 р., зберігся в оригіналі; він попав, мабуть, під Берестечком разом з іншими документами в руки поляків і пізніше переховувався у польському королівському архіві; факсиміле його було опубліковано у [III][58*] томі першого видання "Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов"[92].[59*] <14>

Султанський лист починається словами: "Славі князів християнського народу, вибраному між вельможами Месії, гетьманові козацькому Богданові Хмельницькому, якого кінець нехай буде щасливий". Султан повідомляє, що Осман-чауш привіз листа Хмельницького, візир переклав його і подав султанові. "Ваші слова, повні підданості і приязні, і все, що ви написали про ваше військо і ваших неприятелів, було сприйняте нашою мудрістю, що обіймає увесь світ.

---

[92] Листа опубліковано у двох перекладах, одним з XVIII [ст.], другим турколога Гаммера; дата неточна – грудень 1650 р. Копію з геттінгенського архіву дає Рипка, німецьке видання, с. 262–283 [див.: Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440; Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 585–590. У примітці до документа упорядниками другого видання (с. 585–586) додано такий коментар: "Оригинал этой грамоты, писанный на турецком языке, с золоченным шифром султана, вместе с старинным польским ея переводом, был доставлен в Комиссию почетным ея членом, князем М. А. Оболенским, бывшим управляющим Московским Архивом Иностр. дел. Французский же перевод сделан был, по просьбе Комиссии, известным ориенталистом бароном Иосифом фон-Гаммер-Пургшталем, под руководством которого исполнен был в Вене точный литографированный снимок с подлинной грамоты, приложенный к III тому "Памятников" в первом издании"; *Rypka Jan.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnyckyj // Archiv Orientální. – 1930. – Bd. 2. – S. 262–283 (*прим. ред.*)].

Знайте, що моя велика і могутня Порта постійно відкрита для приятелів і ворогів, та все готова прийняти тих, що прибігають до нашої добродійності і благородності. Моя мудрість зрозуміла, що ви серцем і душею прив'язалися до моєї великої держави, що триватиме вічно, та що ви тверді і постійні у вашій підданості і послусі. Згаданий Осман-чауш дав нам звіт про все, що ви йому доручили. Так, від нашого славного боку вислано імператорський наказ кримському ханові Іслам Гіреєві, щоб він мав усе очі і вуха відкриті від сторони Польщі – якщо котра з ваших добре забезпечених країн або їх провінцій була б у небезпеці, він повинен її відвернути своїм татарським військом, що біжить швидше вітру і жене ворогів перед собою... якщо ви будете постійні на шляху підданості і щирості, і оскільки будете у добрих відносинах зі згаданим ханом, що бажає добра нашій великій Порті, – є певне, що залишитеся під тінню мойого володарського захисту. Знайте, що у службі цій великій державі є джерело щастя для всіх та скоро посилайте ваших послів і подайте докладний звіт про стан цих країн. Моя ласка володарська і щедрість імператорська віають над вами: я даю вам у дарі парадний одяг із оксамиту, що буде переданий вам посланником разом з цим ласкавим листом. Як він приїде, зустрічайте цей парадний одяг, візьміть його і одягніть. Прив'язуючися, як ви пишете, до цеї високої Порти, що є гніздом щастя, і тримаючи непохитно ногу у службі, ви домагалися трактату такого, який є даний іншим християнським королям. Відомо, що ви непохитні у вашій підданості і щирості, – тому пришліть листа про становище ваше і сусідних країн через певних і шановних людей, що приїдуть на наш двір, що рівняється з небом. Імператорський трактат, такий, який дано іншим християнським королям, буде з вами складений подрібно, в пунктах і умовах. Старайтеся виявитися гідними нашої володарської ласки і відзначитися почесно між рівними і подібними вам"[93].

Великий візир Агмед адресував свойого листа "приятелеві нашому, гетьманові війська запорізького (Жовтого Комишу – Сари-камиш) Богданові Хм[ельницькому], славі князів християнських (народу Месії), вибраному серед володарів Ісусових, правителеві державних справ громади назарейської, відзначеному повагою і гідністю". Він повідомлював, що дістав листи гетьмана. "Ви висловили в них вашу покору – пишете, що далі з усім військом запорізьким (Сари-камиш) пробуваєте в непохитнім підданстві падишахові і тішитеся, що його величність – як свідчить пересланий з тим Осман-чаушем височайший лист і наше приятельське писання, зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство". Далі візир повідомлював, що татарському ханові вислано від султана і візира наказ, щоб пильнував Польщі і, якщо буде потреба,

---

[93] Інший текст цього самого листа подає Буцинський (с. 123–124) на основі копії Архіву закордонних справ; між іншим, є тут такий уступ: "Касательно же того, что вы просили наияснейшую Порту, что вы готовы давать дань, как иные наши христианские данники дают, то мы, будучи сердечно расположены к вам и узнавши ваши добродетель и верность, будем этим довольны. Затем просим, чтобы вы прислали сюда на резиденцию послов своих из людей достойных" (с. 124). Супроти того, що розпоряджаємо оригіналом листа, який у цих уступах має цілком відмінний зміст, – треба ці фрази копії уважати просто неточним перекладом <15>.

приходив з допомогою. Такі ж листи вислано старшинам в Аккермані і інших містах "[...] і в них дано їм до відома, що виданий буде височайший наказ, аби вони були готові з усім своїм військом, щоб у потребі, за попереднім наказом поспішити всім у поміч вам". Запевняв, що у Порті не будуть слухати польських наклепів. Далі ішла мова про присилку вістей з польського сейму, про парадний одяг, висланий Хмельницькому, про відіслання турецьких послів. "А вам – як і іншим християнським володарям, дано буде докладне договірне письмо від високого султанства з ясно виложеними обов'язками і умовами". У приписці додано, що візир вислав напімнення молдавському воєводі[94].

Третій лист був від Бектеш-аги. Він називав Хмельницького "милим сином", писав, що вислано листа ханові, щоб не вагався дати допомогу, та що наказано очаківському беєві Ромаданові, "[...] аби ні трохи не затримуючися з усею силою вам на послугу рушив", і також білгородським багатир-беям. Запевняв, що в Порті не будуть вірити "неприятелям". Осман-чауш дістав усні доручення. Молдавському воєводі напишуть наказ[95].

Коли порівняти листи султана і турецьких вельмож з вістками Шмідта, видно, що в листах немає багато з цього, про що повідомлював Шмідт, – нема і слова про те, що Хмельницький дістане титул князя, що буде звільнений з трибуту, що має давати султанові військову допомогу. Інформації Шмідта виглядають на достовірні – отже треба думати, що турецький уряд вважав передчасним подавати ці умови Хмельницькому, або – і це більш правдоподібне, – ці справи доручено до усних переговорів турецькому посланникові Османові, що знову мав їхати на Україну. Бектеш-ага у своєму листі писав: "Бо тих всіх речей, що ми йому доручили, явно виписати не можна [...]"[96]. Що все-таки підготовлявся матеріал до майбутнього договору, видно із згадки про подрібні "пункти і умови". Покищо відкрито говорено тільки про те, що Хмельницького султан відзначував парадним одягом. Зате виконано актуальні бажання Хмельницького про допомогу татарського хана, очаківського бея і білгородських татар. Зберігся лист до хана з ребіу-ль-евеля [1061] року (165[1])[59а*], в якому написано: "А коли б вони (поляки. – *І. К.*) мали вирушити проти сих козаків, що заявили себе підданими нашої високої держави, всяко постарайтеся, щоб побідні татарські дружини, як вітер швидкі, покарали їх більше, ніж коли-небудь"[97].

X

В тому часі, коли Порта знову висилала Османа-чауша на Україну, дуже змінилася політична ситуація. Українсько-польські відносини увійшли у стан

---

[94] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541–1543 (на основі перекладу Рипки); дещо відмінний текст, з іменем Меліт Агмеда: *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 125–126.

[95] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 136–137; *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 125–126.

[96] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 136–137.

[97] Там само. – Ч. II. – С. 1543–1544.

кризи. Як вище було згадано, Хмельницький у грудні 1650 р. не вислав своїх послів до Порти, бажаючи спершу вияснити становище Польщі до України. На грудневий сейм у Варшаві не вислано формального посольства, а тільки післанця з листом до короля і сенату – Хмельницький не вірив уже у можливість миру. І справді, польський сейм, хоча і назначив комісію для розгляду козацьких справ, то одночасно доручив мобілізувати "посполите рушення", коли він вважатиме потрібним[98].

Передбачуючи в скорому часі розрив з Польщею, Хмельницький з початком січня 1651 р. вислав нове посольство до Москви, Михайла Суличича з товаришами; хоча[60*] про зміст посольства не маємо певних звісток, то загально знаємо, що гетьман знову[61*] порушив справу протекторату царя над Україною та допомоги у війні з Польщею[99].[62*] Російський уряд поставився прихильно до цих бажань українського народу. Дня 19 лютого 1651 р. в Москві зібрався російський собор, який вирішив розірвати мир з Польщею і прийняти запорізьке військо до союзу з Росією[100]. Це було історичне рішення, що відкривало перед Україною нову епоху розвитку. Але покищо ця справа не була практично здійснена і Україна не могла ще дістати військової допомоги від братнього російського народу <16>.

У тому ж часі, коли збирався московський собор, вже почалася війна з Польщею. У цій ситуації Хмельницький не міг легковажити допомоги Криму і Туреччини. З татарським ханом він відновив союз[101], а з Туреччиною повів дальші переговори.

Осман-чауш, що знову був назначений послом на Україну, виїхав з Константинополя 3 березня[102], в Яссах був 2 квітня н. с.[103], а Хмельницького зустрів уже в часі походу на поляків, в Животові, 28 березня с. с. (7 квітня н. с.)[104]. З Животова поїхав з гетьманом до Браслава[105]. Разом з Османом приїхав другий чауш[106], а також грек Іван Петрович Тафралі[107]. Турецьке посольство перебувало на Україні довго, цілий місяць, бо виїхало щойно коло 26 квітня с. с.[108].

Про саме посольство і переговори з ним збереглося небагато відомостей. Богдан Хмельницький у пізнішому часі, в листі до Тетері і С. Богдановича від 21 березня 1654 р., так висловився про нього: "[...] не завадить і це пригадати, з якою приязню послів своїх цісар турецький до Браслава, хоча й бусурман, до нас

---

[98] Там само. – Ч. I. – С. 154–155, 164–165.

[99] Там само. – С. 154, 207.

[100] *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі... – С. [155.]

[101] Звіт Торреса з 4 лютого 1651 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 105.

[102] Там само. – Т. XII. – С. 164.

[103] Торрес, 15. IV. 1651 р., з листа Лупула: Там само. – Т. XVI. – С. 113.

[104] Лист старця Павла: Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 451.

[105] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 836.

[106] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. [455.]

[107] Лист коринфського митрополита Іоасафа з 16. V. 1651 р.: Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 447, 450.

[108] Осман від'їхав 20 днів перед 16. V с. с.: Там само. – С. 447.

присилав, і при ласці своїй не тільки наші вольності потвердити, але і ще більшими наділити обіцював, і на всі статті наші, і права, і віру, і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не жадав, тільки щоб ми були готові на війну. Але ми йому не піддалися, але воліли піддатися православному цареві, і знаємо, що православний цар нас ще краще наділить"[109]. <17>

У сучасних листах знаходимо декілька вісток про посольство. Посол приїхав з "великими дарами", – у дарунку привіз, між іншим, "два аргамака"[110]. Посол запевняв, "[...] якщо гетьманові потрібно буде війська, султан пришле йому, скільки треба; а пришле від мунтянського князя Матвія десять тисяч, а від молдавського воєводи Василя також десять тисяч і з ними трьох пашів. І гетьман відповів: «Є у мене багато і свойого війська, а за його султанову любов чолом б'ю і дякую [...]»"[111]. Австрійський посланник в Константинополі Ренігер мав інформації про відповідь Хмельницького на турецьке посольство: "Хмельницький дякує в листі за обіцяну поміч, каже, що на разі єї не потрібує, але коли би програв битву, тоді зверне ся до Порти о підмогу; жалує ся на Лупула, що зносить ся з поляками і посилає їм амуніцію"[112].

З цих різних вісток видно, що весняне турецьке посольство 1651 р. не дало ніяких позитивних результатів для Порти. Посли приїхали вже підчас війни з Польщею і Хмельницький, зайнятий військовими справами, очевидно, не мав часу присвятити йому багато уваги. Військова допомога, яку пропонував турецький уряд військами молдавського і валаського воєвод, не могла задовольнити гетьмана, бо ці воєводи не ставилися прихильно до України і їх допомозі не можна було довіряти. Хмельницький чемно подякував за те султанові. Інтересне, що сам Хмельницький згадує про якісь "статті", на які Порта погоджувалася, – але це був тільки проект, і нема ніяких вісток про те, щоб український уряд дав на нього свою згоду. Справу у напруженій воєнній ситуації відкладено, очевидно, на пізніше.

Через те, що Хмельницький не дав рішучої відповіді на турецькі пропозиції, і тому, що польсько-українська війна не була закінчена, Порта почала ставитися холодніше до союзу з Україною, який перше турецькі політики так швидко бажали заключити.

Разом з Османом, при кінці квітня 1651 р., до Константинополя поїхало українське посольство, під проводом Павла Колодинського[113]. В Порті, як оповідає австрійський посланник, цих послів не прийняли вже так ввічливо, як давніших, і вони залишилися в Константинополі аж до липня. Австрійський посланник писав: "Козацьких послів ще затримують, аж до вістей, як воно піде в

[109] Там само. – Т. X. – С. 554 [ДБХ. – С. 334 (*прим. ред.*)].

[110] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 447, 455.

[111] Там само. – С. 451; порівн. с. 455.

[112] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 168 [цитата реґеста документа М. Кордуби (*прим. ред.*)].

[113] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 455. З послами їхав також Іван Петрович Тафралі: Там само. – С. 451. Буцинський (с. 126) подає вістку, без джерел, що весною 1651 р. послом до Туреччини був полковник Джалалий, але це невірне, бо Джалалий брав участь у боях під Берестечком

Польщі; якщо поляки переможуть, тоді турки складуть інший план про козаків; зрештою говорять, що коли з цими послами від'їде до Хмельницького посол Отоманської Порти, то звідтам також має приїхати великий посол і тоді буде складена капітуляція"[114].

Дня 22 серпня 1651 р. у Константинополі стався державний замах: молодий султан Могамед скинув великого візира і інших дотеперішніх дорадників, між іншими яничарського агу і Бектеш-агу, яких називано приятелями Хмельницького[115]. Поляки поширювали чутку, що новий великий візир неприхильно поставився до українських послів – "з ганьбою відправив їх"[116]. Але це вістка неправдива, бо насправді Порта знову вислала посольство на Україну.

Українські посли вернулися з Туреччини, мабуть, у вересні 1651 р., підчас героїчних боїв за оборону Білої Церкви проти наступаючих польських військ. З послами знову приїхав Осман-чауш і привіз якісь листи, яких змісту ми не знаємо. Про це посольство дізнаємося тільки з відповіді Хмельницького султанові з кінця вересня 1651 р. Гетьман писав так: "Ваше царське величество обіцяли нам поміч кримського хана і інші війська з добрудзької землі, але ми не бажали бути бездільними, з допомогою найвищого бога мали страшну битву з ляхами, про що ваше величество повідомить Осман-чауш, який був присутній у всіх боях і бачив все, що там діялося; але через те, що поміч з Криму і добрудзької землі спізнилася, то прийшлось нам скласти мир з поляками. Однак ми постійно і непорушно залишаємося у давній дружбі з кримським ханом і бажаємо зберегти цю дружбу до кінця життя нашого. Так само бажаємо бути вірними підданими вашого величества. […] І хоч ми уклали мир з ляхами, однак тримаємо їх у руках і при нагоді підкоримо їх усіх владі в. ц. м. Тому унижено просимо вашу царську величність написати ханові, щоб він зберігав дружбу, яку ми з ним заключили [...]"[117].

У цьому листі відбивається важке становище, в якому перебувала Україна після катастрофи під Берестечком Хмельницький був примушений скласти мир з поляками під Білою Церквою, на дуже важких умовах, відступаючи польській шляхті воєводства браславське і чернігівське – територія запорізького війська мала обмежуватися до самого київського воєводства. Як з листа видно, Хмельницький не зарікався дальшої боротьби з шляхетською Польщею, але для майбутньої війни були потрібні союзники. Хмельницький за основу своїх планів брав Росію, яка вже на московському соборі вирішила прийняти Україну до братнього союзу: у розмовах з російським посланцем Гр. Богдановим в липні 1651 р. він підкреслив це особливо виразно[118]. Але російський уряд ще не був

---

[114] Звіти Ренігера з 9 і 27. VII: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 168, 169.

[115] Лист Лупула, коло 18. X. 1651 р.: Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 648–649.

[116] Лист Андрія Потоцького, 13. X. 1651 р.: Ibidem. – S. 648.

[117] *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – С. 126–127; у скороченому тексті: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 386. Грушевський вважав цей лист сумнівним, але, на нашу думку, лист нічим не суперечить тогочасній політиці Хмельницького [ДБХ. – С. 225–226 (*прим. ред.*)].

[118] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 461–465.

готов виступити проти Польщі і Хмельницький мусів власними засобами забезпечувати Україну. Тому він відновив союз з Кримом, хоч не мав довір'я до хана, який зрадив Україну під Берестечком, – тому також не розірвав зв'язків з Туреччиною, а намагався їх деякий час утримати. Цим важким становищем можна оправдати цього листа до султана. Російський вістун Іван Юденков, що у другій половині вересня був в українському таборі під Білою Церквою, записав таке оповідання: "[...] приходив до гетьмана турецький посол "Асман-чеуш" – щоб гетьман пристав в підданство у турецького (султана) і дав йому поміч на венеціян. І писар Іван Виговський сказав йому, Іванові, що гетьман того турецького посланника хоче відправити з тим, що він у нього (себто султана. – *М. Г.*) в підданстві бути не хоче і людей йому на поміч не дасть; він сподівається царської ласки – що цар його пожалує і прийме з усім запорізьким військом під свою руку; коли ж його царської ласки не буде, то вже прийдеться йому робити як краще"[119].[63*]

Хмельницький у переговорах з поляками не скривав того, що відмовно ставиться до турецьких пропозицій; в листі до Миколи Потоцького з 29 вересня [ст. ст.] 1651 р. він писав: "[...] коли навіть посол цісаря отоманського приїхав до нас з різними погрозами, аби, шукаючи його помочі, ми (в усім) з ним порозумівалися і тільки проти Річипосполитої справу вели, ми тільки політикою (чемністю. – *І. К.*) його збували, і так я його з нічим відправив"[120].

Поляки не довіряли запевненням Хмельницького: у королівській інструкції на сеймики з 4 грудня 1651 р. писано: "Турки не вірять, щоб цей мир був тривкий – підбурюють козаків через різні особи, щоб його не дотримували"[121].[64*]

Не вважаючи на те, що політичне становище України після берестецької невдачі і некорисного білоцерківського миру стало непевне, Хмельницький не втратив значення у Порти. Дивувалися цьому європейські дипломати. Польський агент, італієць Джірардіні, писав: "[...] Хмельницький і тепер у давній шанобі у турків; Отоманська Порта так вірить у його могутність, що не можна їй цього розтолкувати навіть найкращими аргументами; Порта переконана в цьому, що Хмельницький і тепер тріумфує [...]"[122].[65*]

Хмельницький не втратив також значення і у другому таборі – ворогів Туреччини. В тому часі відновлюються знову спроби з боку Венеції використати запорізьке військо до війни проти турків, з'організувати козацькі походи на Чорне море. Посередником була знову Польща. Для польського уряду дуже принадна була думка пустити козаків на море і тим способом відвернути від Річипосполитої небезпеку нової війни з Україною.

На цю справу перший повернув увагу сам Хмельницький, підчас білоцерківських переговорів. Козацькі посли у розмові з Потоцьким 26 жовтня 1651 р. висловили погляд, що поляки не повинні їм "боронити моря" і Потоцький визнав

---

[119] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 317.

[120] Там само. – С. 377.

[121] *Oswięcim Stanisław.* Stanisława Oswięcima Dyaryusz 1643–1651 / Wyd. W. Czermak [= Scriptores rerum polonicarum. – Vol. XIX]. – Kraków, 1907. – S. 379.

[122] Лист від 31 грудня 1651 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 171–172.

цю думку справедливою і написав про те до гетьмана[123]. Тоді Хмельницький у листі до Потоцькоговід 9 жовтня [н. ст.] відписав: “Про морські човни зволиш в. м. допоминатися: як тільки дасть бог заспокоїти нам це (мир. – *І. К.*), почнемо домовлятися про це з в. м., бо є ще і старі, недороблені човни”[124].

Справою морського походузараз зацікавилася Венеція. Венецький посол у Варшаві, Кавацца, подав польському урядові заяву, що готов дати 100 тисяч флоренів, щоб підняти козаків на море[125]. Ян Казимир дуже радо взявся посередничити в цьому, бо мав надію і для порожного польськогоскарбу добути дещо грошей з цього джерела. У Варшаві чекали нетерпляче вирішення Хмельницького, але він довго не давав відповіді, як здогадувалися, чекаючи на затвердження білоцерківського миру сеймом. Врешті при кінці квітня 1652 р. прийшов лист Хмельницького, але зміст його нам невідомий[126]. У квітні появилися також чутки, що на морі були вже козацькі чайки[127]. Але насправді з цих планів нічого не вийшло. Хмельницький не думав серіозно про те, щоб разом з поляками іти проти турків. Якщо він і підіймав цю справу, то тільки з політичних розрахунків, щоб приспати увагу польського уряду і могти добути більшу свободу рухів. Невдовзі польний гетьман Калиновський дізнався, що про плани чорноморськогопоходу Хмельницький повідомив кримського хана[128].

XI

З 1652 р. не дійшли до нас ніякі звістки про українсько-турецькі зносини. Але треба припускати, що ці зносини не перервалися, а продовжувалися далі, з огляду на політичні справи, що були важливі для обидвох сторін <18>. Літом 1652 р. Хмельницький зірвав перемир’я з Польщею і під Батогом 2 червня розбив польське військо гетьмана Калиновського. Ця перемога підняла значення України у міжнародних відносинах – український народ скинув із себе важкі умови білоцерківського миру і знову став повним господарем на своїй землі. Зараз після цеї перемоги Хмельницький з військом пішов походом на Молдавію і присилував молдавського воєводу Василя Лупула виконати давну умову про шлюб Тимоша з Розандою. Шлюб відбувся 30 серпня 1652 р.[129]. Як було вище з’ясовано, Порта неприхильно ставилася до близьких зв’язків між Україною та Молдавією – боялася, що молдавський воєвода занадто зросте у силу – отже треба булоцю справу в Константинополі вияснити. Що якісь українсько-турецькі переговори були в тому часі, видно із слів польського агента Джірардіні[66*], що Хмельницький є головним ініціатором союзу турків, татар, молдаван і козаків, та що все більш зв’язується з Туреччиною[130].

[123] *Grabowski Ambrozy.* Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamętniki do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1840. – T. I. – S. 318.

[124] Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 646; Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 137 [ДБХ. – С. 227 (*прим. ред.*)].

[125] Торрес, 24 лютого 1652 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 139.

[126] Звіти Торреса від лютого, березня і квітня 1652 р.: Там само. – С. 139.

[127] Там само. – Т. XII. – С. 173.

[128] Торрес, 22. V. 1652 р.: Там само. – Т. XVI. – С. 142.

[129] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 444 і далі, 479 і далі.

[130] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 183.

Нові відомості про турецько-українські зв'язки маємо щойно з початку 1653 р. В лютому у Константинополь прийшла звістка, що через Силістрію переїздив посол від Хмельницького до Порти <19>, і справді українське посольство приїхало до Константинополя – у складі чотирьох осіб, але хто саме, не знати[131]. Посли домагалися допомоги проти Польщі, і дістали обітницю, що буде прислане військо з Силістрії, – за іншою звісткою тільки охотники, бо регулярних військ султан не хотів висилати[132]. Папський нунцій Відоні, що перебував у Варшаві, писав, що турки цінять Хмельницького тому, що він має велике військо та що затримує польські сили, що могли б повернутися проти Туреччини[133].

Як Порта поставилася до шлюбу Тимоша з донькою Лупула, не знаємо. Мабуть, визнала фактичний стан, проти якого не могла нічого вдіяти. Але внедовзі ситуація в Молдавії стала ще більше складна. Частина молдавських бояр, невдоволена політикою Лупула, підняла проти нього повстання і вигнала його з країни і на молдавському князівстві посадила Стефана Георгіцу. Прогнаний Лупул повернувся за допомогою до Хмельницького. За наказом батька Тиміш Хмельницький з сильним військом пішов на допомогу своєму тестеві, при кінці квітня 1653 р. прогнав Георгіцу з Яссів і знову посадив Лупула у Молдавії. У війні проти Лупула брав участь валаський (мунтянський) воєвода Матвій Басараб: щоб пімститися на ньому Тиміш пішов проти нього у Валахії, але в битві під Терговиштем 27 травня 1653 р. був розбитий[134].

Якраз в тому часі, підчас походу Тимоша на Молдавію і Валахію, до Константинополя приїхало нове українське посольство. Під безпосереднім враженням молдавської усобиці, посольство зустріло в Порті неприхильну зустріч. Проти всяких міжнародних звичаїв, султан наказав послів ув'язнити. Про це оповідав сам Богдан Хмельницький російському посланникові Фоміну: "Був мій гетьманський козак Іляш у турецького султана посланником, і турецький султан пімстився на гетьмані за неприязнь, що син його Тиміш Хмельницький воював волоську землю – той його посланник в турецькій землі був ув'язнений"[135]. В іншій звістці ці посли, що їх султан "засадив і до гетьмана не відпустив", звуться Самійло і Жегун[136]. Мабуть, про те саме посольство писав грек Фома Іванів з Константинополя 1 серпня с. с. 1653 р.: "Візир сказав козакам: Пощо приходили вони на Мультанську і Молдавську землю і поруйнували султанові краї? І ті відповіли, що винуваті ті, що прийшли на воєводу Василя (Лупула. – *І. К.*) і його прогнали, коли він не був відставлений султаном. Візир сказав їм, щоб вони більше туди не ходили, але ті "безстрашно" говорили, що за тих братів своїх, що пропали в тій війні, вони просять за одного по сто"[137]. З цих недокладно поданих відомостей

---

[131] Звіти Ренігера з 21 лютого і 9 квітня 1653 р.: Там само. – С. 192, 194–195; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 521.

[132] Ренігер, як вище.

[133] 25 квітня 1653 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 169.

[134] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 515, 526, 538.

[135] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 506.

[136] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 534.

[137] Там само. – С. 535.

виходить, що між українським посольством і турецьким урядом прийшло до гострого непорозуміння – та що українські посланники рішуче поставилися до турецьких закидів.

Точніші відомості маємо про українське посольство, що було в Константинополі у червні 1653 р. Австрійський посланник Ренігер записав 12 червня, що прибули козацькі посли і привезли з собою закованого польського шляхтича, як дарунок для султана. Їх бажання торкаються двох справ: щоб турки вислали до Польщі посла з заявою, що вони підданці султана, щоб Польща не нарушувала їх, бо Туреччина виступить в їх обороні; і друге, щоб султан заборонив ханові руйнувати українські землі, як вертається з походу[138]. У звіті з 19 червня Ренігер писав, що посли не були ще на авдієнції. Привезений посольством бранець – це видатний польський сенатор і радник; привезли з такою метою, щоб він власними устами виявив у Порті міри, секрети і плани Польщі, яка склала союз з Трансильванією і Валахією проти козаків і татар, а якщо переможе їх, думає з'організувати "конфедерацію" проти Порти. Ренігер здогадувався, що бранця підставив молдавський воєвода Лупул, щоб підбурити Порту проти Трансильванії і Валахії[139]. Врешті у дальшому звіті Ренігер повідомлював, що козацькі посли мали авдієнцію у великого візира, 19 червня. Їх прийняли погано і тільки при відправі дали їм "кафтани". Кажуть, що шляхтич, якого вони привезли, – це звичайний слуга і не знає ніяких політичних секретів. Порта вимагає від козаків данини, вони на те не погоджуються і на тому розбиваються переговори[140].

Про українсько-турецькі зв'язки того часу оповідає дещо також грек Фома Іванів в листі з Константинополя 1 серпня с. с. 1653 р.: "З часта приїздять сюди козацькі посли від гетьмана Хмельницького, і тут турки цих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязні. Також і турки посилають до гетьмана послів, і тепер знову післали посла з тим, щоб (козаки. – *М. Г.*) взяли Камінець і віддали султанові. Також добиваються від нього, щоб він давав постійну данину, а гетьман їм відповів: Я города дати не можу, ані якої данини, бо не маю богатої держави, як інші: угорський або мунтянський, – тільки воєнний люд, і коли султанові знадобиться, вони будуть готові йому в службу, а на Чорнім Морі ніякої шкоди робити не будуть"[141].

Із звіту австрійського посланника у Туреччині дізнаємося, що послом на Україну, про якого згадує Хома Іванов, був знову Осман-чауш, він вернувся до Константинополя 8 липня 1653 р.[142]. Про листи турецького уряду до Хмельницького, про відповідь гетьмана і взагалі про хід переговорів не знаємо нічого точнішого. Але з дальших вісток виходить, що головним предметом дискусій був план українсько-турецького договору.

Разом з Османом приїхало до Константинополя українське посольство у складі 16 осіб. Австрійський посланник подає свої інформації. Порта впевнила

---

[138] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 229.
[139] Там само. – С. 232.
[140] Там само. – С. 230.
[141] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 468, 535.
[142] Звіт з 12. VII. 1653 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 238.

послів, що ханові дано наказ помагати Україні, а в Силістрії дозволено охотникам іти до козаків, але війську не дозволено іти з турецькими прапорами, бо це привело б до розриву з Польщею. У справі данини український уряд вже не заперечує і обіцює давати 40000 таларів в рік, але аж після війни – але турки не довіряють. Хан розсварився з козаками і Порта має між ними посередничати[143].

Як видно із вище приведених звісток, зв'язки між Україною і Туреччиною у 1653 р. були доволі жваві. Безперестанно ішов обмін посольствами. Смілива політика, яку Хмельницький повів був у Молдаві, викликала невдоволення Порти, але одночасно підняла значення України. Турки бачили силу Хмельницького, лякалися його і тому його шанували. Він далі жадав допомоги татарських і турецьких військ, і Порта забезпечувала Україні – принаймні формально – цю допомогу. Одночасно турецькі політики проводили далі свій план – притягти Україну під владу султана. Але Хмельницький не поспішав, і велися безконечні переговори, на яких умовах має бути складений українсько-турецький договір.

Яким способом зліквідовано остаточно українсько-турецьке непорозуміння у молдавській справі, це вияснюють листи візира Азем-Могамеда і румелійського паші Сіяуша з червня 1653 р. Азем-Могамед повідомлював, що зміст листа Хмельницького передав султанові "[...] і все про вашу щиру діяльність володаря свойого повідомлювати не вмовкаємо". Висказував задоволення частими посольствами з України: "А від вас, друга нашого, посли приходять і відходять". Головний зміст листа торкався молдавської війни. Візир з доганою висловлювався про участь у ній Тимоша Хмельницького: "Ця справа спричинила гнів нашого володаря, що син твій з військом [увійшов] у ці держави, коли вони перечаться з собою", та що "[...] син твій у Валахії деяких непристойних діл накоїв [...]". "А ти, певний друже наш, [...] знаєш, що наш великий самодержавний володар – грізний володар; всі піддані його мають над собою страх і перебувають під його наказами і послусі до останньої людини; про це вам відомо. А без його, великого володаря, наказу ніхто не може увійти в його володареву отчину [...]. І ти повинен цього листа зрозуміти, бо ви увійшли у підданство такого великого володаря і повинні володарську честь оберігати і... виконувати володареві накази... І якщо підете цим шляхом і будете мати над собою блаженний страх, вам день за днем буде побільшуватися честь перед іншими нашими підданими. [...] І ви повинні своє військо держати кріпко і наказати не входити у держави нашого володаря [...]". Далі візир повідомлював, що війську у Добруджії татарам "з тої сторони" (на північ від гирла Дунаю) наказано дати Хмельницькому допомогу. Також ханові наказано "не один раз" допомагати. "А ви повинні про те знати і свойого сина забрати до себе [...]"[144]. Отже, тон листа був чемний, візир ставився до Хмельницького, як до друга Порти. Турецький уряд рішився не загострювати справи.

Румелійський паша Сіяуш у свойому листі повідомлював гетьмана, що мав наказ іти на підмогу на кордон (у Бабатаг), але перешкодила йому молдавська

[143] Там само.

[144] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 493–494.

війна – а тепер ще не дістав доручень, що йому далі робити; просив давати інформації[145].

Турецьке посольство, що привезло Хмельницькому ці листи, очолював Мегмет-ага-чауш[146]. Він приїхав на початку червня 1653 р. – Хмельницький був тоді у поході проти поляків і приймав посла, мабуть, в Барі, а далі відіслав його до Умані.

Про це посольство військовий писар Іван Виговський так оповідав путивльському вісникові Яцині: "У гетьмана був посол від турецького царя і дари великі від царя привіз, і гетьман дари прийняв [...], а я дарів не брав і сказав послові: "мені за такі великі дари такому великому цареві не відслужити". І пише цар, і посол в посольстві говорив, щоб гетьман з військом запорізьким був під його рукою і служив йому, турецькому цареві; і гетьман того турецького посла відпровадив до Умані, тому що чекає ласки від праведного государя, а турецькому цареві манить"[147].

Дещо пізніше Виговський інформував про те саме російських послів Матвеєва і Фоміна: "Прислав султан до гетьмана свого посла Магмет-агу чауша з грамотою і з великими дарунками; в грамоті написано, щоб гетьман був його підданим – тоді він учинить його великим (знатным) чоловіком. Прислав корону, шаблю, булаву, бунчук і кафтан. У всім обіцяв поміч гетьманові і війську Запорізькому: буде в братстві, не так, як кримський хан, ніякої тісноти не буде чинити". Далі Виговський доповів ще <20>, що султан присилав з тим, "[...] чи не потрібно йому турецького війська на короля і панів-раду? Коли потрібно, то султан звелить силістрійському баші, щоб післав на сей бік Дунаю сто тисяч війська"[148].

Густинський намісник Євфимій у Путивлі так передав зміст посольства: "[...] щоб гетьман дав султанові Камінець і був під його рукою, а він за те шле йому в поміч 10 тисяч яничар з силістрійським башею [...]"[149]. Польські розвідчики добули відомості, що Порта жадала "[...] піддання тих країв, котрі стільки разів цісарові обіцяв, і нагадуючи про харач"[150].

Люблінський намісник передавав російському послові Репніну ширші інформації: "Прислав турецький султан до Хмельницького чауша про те, щоб він, коли вже обіцяв бути у султана в підданстві, то нехай на то зложить присягу;

---

[145] Там само. – С. 493.

[146] Про це посольство збереглися різнородні відомості: 1) Звіт путивльського вістуна Яцини з 3. VI. 1653 р.: Акты Московского государства (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т. II. – С. 325–327; 2) Звіт Матвеєва і Хомина з 13–29. VI: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 536–537; 3) Польські авізи з червня і липня: Там само. – С. 551; 4) Оповідання сєвського архімандрита з 26. VI: Там само. – С. 535; 5) Оповідання козаків в Торі 14. VI: АМГ. – Т. II. – С. 328; 6) Оповідання густинського ігумена в Путивлі: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 535; 7) Звіт Доні з 7. VII: Там само. – С. 556; 8) Оповідання люблінського ігумена С. Попеля з 12. VI: Там само. – С. 558–559.

[147] АМГ. – Т. II. – С. 325.

[148] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 536.

[149] Там само. – С. 535.

[150] Там само. – С. 551.

і об'явив йому статті, як султан держатиме Хмельницького з військом. Насамперед має він, як обіцяв – здобути і віддати султанові Камінець Подільський. А на себе наложити дань, дати на то письмо, і нинішнього року зібрати й прислати дань за перший рік. Дани тої положив султан на Хмельницького, за попередньою умовою, на рік 10 тис. зол. червоних, тисячу волів і 10 тис. овець. А султан пришле йому в поміч на поляків і на Литву кримського хана з усіма людьми і своє турецьке велике військо"[151].

З цих різних вісток, які маємо про посольство Мегмет-аги, виходить, що турецька дипломатія далі уперто намагалася наклонити Хмельницького піддатися владі султана – для цеї мети Порта не жалувала ні багатих дарів, ні обітниць, щоб гетьманові змалювати це видатне становище, яке він мав добути як турецький вазаль. У переговорах мала бути вирішена справа гарачу: уперше стрічаємо конкретну вістку, якої саме данини вимагали турки. Але мало правдоподібне виглядає те, немов Порта жадала для себе Кам'янця.

Турецькі пропозиції були передані під наради старшини запорізького війська. Де і коли відбулася ця рада, певно не знаємо, може в Білій Церкві, коли Хмельницький вертався з фронту. У розмовах з Матвієвим і Фоміним Виговський дав такі інформації: "Була у гетьмана рада з усіма полковниками, щоб піддатися турецькому султанові, і всі полковники висловилися за те, щоб піддатися – окрім тільки київського полковника Антона Ждановича. А я гетьманові й полковникам сказав: "Нехай хто хоче, піддається туркові, а ми поїдемо служити государеві християнському, і всім козакам вашу раду скажемо, як ви забули Бога, що таке робите". Гетьман за те мене хотів скарати на смерть. А я, побачивши, що мені загрожує, повідомив своїх приятелів, щоб вони все військо про се оповістили, а військо, довідавшися, почало говорити: "Всі помремо за Виговського! Окрім нього ніхто не сміє нічого сказати татарам". Тоді гетьман, довідавшися про се, прислав по мене і почав говорити: "Чому не піддатися турку?" А я сказав: "Ти мене ось що спитай: як бісурмени запанували над греками, вони їм дали всяку волю, і в їх богацтві ніяких насильств не чинили, поки вони наповнилися бісурменами; а як наповнилися – бачиш, яке гоненіє християнам?" І гетьман, вислухавши мене, став знову до мене добрий, а київського полковника Антона Ждановича післав до короля і панів-рад"[152].

Про ці наради поляки добули такі відомості: Хмельницький "зложив нараду – що далі робити, а то з тої причини, що прийшли до нього посли від Порти, жадаючи піддання тих країв, котрі стільки разів цісарові обіцяв, і нагадуючи про харач. Чернь почала на то кричати і домагатися загальної ради в тій справі (брати цю пропозицію до спільної наради з собою. – *І. К.*). Тому, хоч сам (Хмельницький. – *М. Г.*) з Джелалиєм і з іншою присутньою старшиною приставав на те, щоб і присягу турецькому цісареві зложити, і краї віддати, і харач заплатити, але що чернь почала тому всьому противитись, бажаючи краще зверхність давнішого панства, аніж поганську неволю, мусів Хмельницький черні попустити

[151] Там само. – С. 558–559.
[152] Там само. – С. 555–556.

і згодився на те, щоб вислати до короля посла – просити милосердя. [...] а турецьких послів чи то затримано до пізнішої декларації, чи то їх Хмельницький відправив – мабуть, щоб чернь їх з ним разом не порубала"[153].

Секретар польського короля Доні передавав такі відомості: "Хмельницький в порозумінню з найбільш довіреними полковниками зробив турецькому султанові пропозицію, що він піддається йому з усім, всі зложать йому присягу і даватимуть дань. Не скликавши за весь час повстання генеральної ради, а правлячи своєю головою або за радою тісного гуртка, – а масі козацькій представляючи справи так, щоб утримати її в розпочатім повстанню, – в сій справі був він змушений оповістити про свої переговори з Отоманською Портою загальним зборам (властиво: загал нації, всенародні збори. – *М. Г.*). Але тут стрів таку опозицію (властиво: труднощі в здійсненню. – *М. Г.*), що був змушений з своєю партією покоритися більшості і замість піддатися в послух і волю султана, післати свого посла до й. вел. (короля. – *М. Г.*) – просити пробачення"[154].

Далекий відгомін оповідань про цю раду знаходимо у козацьких промисловців на Тору у Слобідщині: турецький цар прислав посла до гетьмана, закликаючи його з усім військом піддатися під його руку, але гетьман того йому відмовив. Він збирав козаків на раду ("круг") і питався, котрої землі цареві або королеві поклонитися, щоб прийняв їх "у своє царство". І полковники на раді сказали, що вони хочуть піддатися православному государеві, а невірним царям, ні королям служити не хочуть[155].

Всі приведені вище оповідання про раду у турецькій справі виявляються неповні і тенденційні. Про хід нарад дійшли до нас тільки фрагментарні відомості. Турецькі пропозиції обговорювалися дуже основно. Це був важкий момент в житті України, коли народ останніми силами захищався від польської агресії і треба було вирішити остаточно питання, де шукати допомоги, з котрим із сусідів зв'язатися. З оповідань видно, що між старшиною були три партії: одна прихильна союзові з Туреччиною, очолена полковником Джалалиєм, друга, що бажала переговорів з Польщею – під проводом полковника Ждановича, і третя – найсильніша, що всю надію покладала на Росію. Між партіями ішла боротьба, котра з них переможе. Цей факт, що на раді рішено вислати посла до польського короля, поляки розуміли так, ніби то Україна знову хоче піддатися під польську владу. Але насправді це був тільки дипломатичний хід, щоб затримати наступ польських військ на Україну. Не могло бути й мови про те, щоб народ погодився на польську окупацію. Народні маси – рядове козацтво і селянство – мали єдину орієнтацію – на "православного государя" – на Росію. З цими настроями повинна була рахуватися старшина.

За російською орієнтацією ішов також і Хмельницький. Виговський невірно і тенденційно змалював перед російськими послами справу так, немов би Хмельницький був беззастережним прихильником союзу з Туреччиною, і щойно він, Виговський, переконав гетьмана про шкідливість цих зв'язків <21>. Насправді

[153] Там само. – С. 551.
[154] Там само. – С. 556.
[155] АМГ. – Т. II. – С. 328.

Хмельницький залишився вірний своїм поглядам, з якими виступав ще з 1648 р., – що Україна повинна приєднатися до Росії. І тільки в такому випадку, коли б Росія не захотіла дати допомоги Україні, – він прихилявся до союзу з Туреччиною, уважаючи його крайним злом для України. Ці справжні погляди Хмельницького знав добре і Виговський і говорив про них путивльському вістунові Яцинові: "[...] гетьман того турецького посла відправив до Умані, бо чекає змилування правдивого царя, а турецькому цареві манить. Жде гетьман своїх післанців: чи не принесуть вони правдиву і повну государеву милость, чи не скаже нам, війську запорізькому бути під своєю високою рукою. Коли ж повна государева ласка до нас з нашими посланцями не прийде, прийдеться нам бути слугами і підданцями турецького царя. Буде це за гріхи наші і по неволі, а нам не обійтися без царя"[156]. Те саме говорив і сам Хмельницький Яцинові: "[...] чекають до себе і до всього запорізького війська царської ласки, ждуть своїх післанців[157] – та бачу я те, що царської ласки я до себе не діждуся, що не вийти мені з рук бісурманських невірних. За гріхи мої це діється, доводить мене Бог бути під владою і слугою невірного царя"[158]. Ці слова гетьмана Яцин переказав до Москви[159].

Ці слова вияснюють справжнє становище Хмельницького, якого не знали ані поляки, які думали, що він прихиляється під владу польського короля, ані інші сучасники, які вважали його щирим прихильником Порти. Насправді ж вся увага Хмельницького була звернута до одної мети: привести до союзу України з Росією. Цей союз ішов по лінії прагнень українського народу та виходив із глибоких переконань самого Хмельницького. Виходячи із цієї основної платформи своєї політики, Хмельницький укладав також і свої відносини до Туреччини.

Турецький посол Мегмет-ага, як вище згадано, був відісланий до Умані і перебував там майже місяць. І його вже не закликали на авдієнцію до гетьмана. В цьому часі вернулися з Москви посли запорізького війська Бурлій і Мужиловський, що їздили переговорювати про приєднання України під царську руку. Вони не добули ще формальної згоди російського уряду на це приєднання, але привезли певні відомості, що ця справа вирішена корисно для України. Одночасно приїхали і російські посли, Матвеєв і Фомін, і також дали запевнення гетьманові, що готовиться розрив з Польщею і приєднання України. Ці вісті остаточно розв'язали Хмельницькому руки. Він уже не потребував оглядатися на Туреччину, бо мав запевнену підмогу Росії. Тоді вирішено і турецьке посольство відправити. Хмельницький рішився не говорити більше з Мегмет-агою. До Умані поїхав сам Виговський і відправив посла[160]. Це була дипломатична зневага, що посла не допущено на прощальну авдієнцію до гетьмана. Хмельницький зробив це, мабуть, тому, щоб віддячити султанові за те, що українських послів приймав неприхильно і один з них був навіть арештований.

---

[156] Там само. – С. 325–326.

[157] Послами до Москви були Бурлій і Мужиловський

[158] АМГ. – Т. ІІ. – С. 325.

[159] Акты ЮЗР. – Т. Х. – Док. 1. – С. 1–4.

[160] Оповідання Виговського Матвеєву і Фоміну: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. ІХ. – Ч. І. – С. 536–537.

XII

В січні 1654 р. була складена у Переяславі умова про приєднання України до Росії. Це була подія історичної ваги, що вирішила майбутнє України. Український уряд для боротьби з Польщею мав уже певного союзника, що міг підпомагати його і військовими силами, і у міжнародних відносинах. Переяславська умова мала також великий вплив на відносини України до Туреччини. Оскільки перше у дипломатичних комбінаціях Порта могла стояти на важливому місці, як союзник України проти Польщі, то тепер вже роль її ставала далеко менша. Маючи запевнену допомогу Росії, український уряд не потребував уже рахуватися з Портою. Тому природним наслідком переяславської умови було те, що відносини між Україною і Туреччиною стали рідші і холодніші

Вістки про приєднання України до Росії зробили велике враження в Константинополі. Турецькі політики спершу не вірили цим чуткам. Довгий час чекали на нових послів від Хмельницького. Грек Іван Миколаїв писав у травні 1654 р.: "У них була чутка, що іде до султана пісанець Хмельницького і вони чекали його з радістю, – може той посол прийде з тим, щоб султан прийняв козаків у своє підданство, – і це виявилося брехнею"[161]. Агент Виговського 11. XI. 1654 р. доносив, що султан наказав ханові "[...] присягнути, щоб доставив йому Х[мельницьк]ого живого разом з усіми людьми"[162].[67*]

Приєднання України до Росії підняло надії поневолених балканських народів на визволення з турецького ярма. "А греки за те бога молять, щоб бог з'єднав християнство в одне і щоб їм бути блаженним християнським государем і того чекають: як государеві ратні [...]".

[...][68*]

Сіяуш повідомив також, що давніший великий візир неприхильно ставився до бажань козаків, але новий візир буде іти за порадами його, Сіяуша, і можна сподіватися, що бажання гетьмана сповняться[163]. І справді сам візир, Азем, прислав листа Хмельницькому – але він не зберігся.

Послом від Порти був[69*] Шагин-ага. Хмельницький про це посольство повідомив російського воєводу Бутурліна: "24 березня [ст. ст. 1655 р.] приходив до нас великий посол Шагін-ага з обітницями своїми поганськими, вимовлявся, що татари без їх відома приходили в допомогу ляхам і нас воювали; але ми їх обітницям не віримо"[164].

Цим посольством Туреччина обновила свої зв'язки з Україною. Богдан Хмельницький вирішив утримувати добросусідські відносини з Портою, головно, щоб через Константинополь впливати на нового кримського хана Мегмет Гірея, що увійшов у союз з Польщею і висилав татар нападати на українські землі.

У квітні приїхали до Туреччини нові українські посли Роман Жданович і Яків Челебей[70*]. Посли чогось то не поступили по дорозі до Сіяуша, і він дуже жалувався на те у листі до Хмельницького[165]. <22>

[161] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 380.

[162] *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – С. 189.

[163] Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 562–564.

[164] Там само. – С. 561.

[165] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 317–318.

У листі до султана Хмельницький жалувався на кримських і ногайських татар <23>, що вони, забувши про давню приязнь, увійшли у союз з поляками і воюють Україну, міста палять, пустошать і руйнують; нехай султан велить їх стримати, бо як не стримає, то нехай не жалується на козаків, що вони свої кривди татарам віддячать[166].

Порта була дуже вдоволена тим, що український уряд знову почав переговори, і послів прийнято з великими почестями, куди краще, як польське посольство[167]. Все повторювалися чутки про те, що козацькі чайки готовляться на Чорне море[168], і турки намагалися утримати добрі відносини з Україною.

Головне бажання Хмельницького – вплинути на хана, щоб він не ставився вороже до козаків, – зараз було виконане: до Криму вислано спеціального чауша з султанською грамотою Мегмед Гіреєві[169]. Українські посли також заступалися за Лупула, що тоді сидів ув'язнений у Константинополі, і вимагали, щоб султан повернув йому молдавське воєводство, а принайменше визволив з тюрми. Ці заходи мали деякий успіх і великий візир почав ставитися краще до Лупула[170].

Хмельницький доручив також послам продовжити переговори про складення договору про дальші сусідські зв'язки між Туреччиною та Україною. На жаль, цих доручень не знаємо в достовірній формі, а тільки з листа візира[171] і з відповіді султана на листа Хмельницького[71*]. Цей лист із датою вересня 1655 р. зберігся в архіві колишнього міністерства закордонних справ у Москві у польському перекладі, а з нього свій переклад дав М. Костомаров у статті "Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты". Зміст листа такий[72*]:

"Посли ваші, Роман і Яків, принесли нам поклін і віддали листи ваші, які дбайливо перекладені, високим моїм візиром віддані мені і прочитані при всім моїм сенаті і при мені. В листі[73*] ви повідомляєте, що Мегмет Гірей хан з'єднався з ляхами і, крім того, з різними людьми нашої землі, з волохами і уграми і воював проти вас, нарушивши свою присягу, а також повідомляли, [що] ви, бачучи довкола себе стільки ворогів[74*], були примушені визвати до себе Москву у поміч. Все-таки ви прибігли до нас, щоб ми вас під руку нашу і під оборону прийняли, згідно з давним листом (вашим). Ми вас, як вірних і прихильних слуг наших, під оборону нашу беремо і обіцюємо помагати вам проти кожного вашого неприятеля. Перше мій візир[75*] не відчиняв до мене дверей послам вашим, але тепер вирозумівши (достовірно) з листа вашого[76*], післали ми в усі наші землі, щоб всі про те знали і, не подаючи в. милості[77*] ніякої причини до незгоди, жили з вами у дружбі, і рук проти вас не підіймали. По всім моїм землям ми оповістили,

---

[166] Кримські справи 1655 р.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1064–1065.

[167] Звіти Ренігера з 18. V і 3. VI 1655 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 313–314, 349.

[168] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 380; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 346.

[169] Кримські справи 1655 р.; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1065.

[170] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 314, 349.

[171] *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 190–191.

що запорізьке військо перебуває під нашою рукою, визнаючи вас перед усіма найбіль[ше] вірними[78*] і прихильними слугами моїми". Далі султан закликає Хмельницького, щоб тримав твердою рукою свої війська, щоб вони ні морем, ні суходолом не входили у султанські землі; щоб подбав, щоб московські козаки не нападали на турецьку державу, а як хто хотів би воювати, "ви були готові з військом іти на нього". З свойого боку султан обіцював допомогу проти ворогів України.

"Для більшої віри і достовірності ви зажадали від нас присяги, і присяга наша є така: насамперед клянемося[79*] тим, хто створив з нічого[80*] землю і небо, і нас усіх, під рукою якого ми всі живемо – клянемося[81*] і всіма пророками, яких визнаємо як ми, так і ви; хай вони на тому світі стануть свідками на те, що я з усею моєю державою хочу зберегти мою присягу. Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, присягу свою принесли нам на те, що будете нам вірними і прихильними слугами, – як і ми присягу свою вам принесли, що будемо вас мати вірними і прихильними своїми слугами; і так, ви нам вірте, що ми вас за вірних слуг своїх маємо, а ми будемо вірити, що ви бажаєте бути нашими вірними слугами". Далі султан закликає гетьмана, щоб жив у згоді з ханом, з молдаванами, волохами і уграми. Разом з українськими послами султан посилає свойого Шагин-агу і через нього передає Хмельницькому шість кафтанів, "які прийміть прихильно і не забувайте нас". "Бо як ми читаємо ці чотири книги, Мойсеєм нам подані, на яких і присягу нашу принесли, то ваше посольство сьогодня закінчилося, і раз присягнувши, треба багато літ жити у дружній згоді"[172].

Султанський лист своїм змістом викликає зачудовання. Султан виразно заявляє, що з обидвох сторін був заприсяжений договір: "Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, присягу свою принесли нам на те, що будете нам вірними і прихильними слугами, – як і ми присягу свою вам принесли, що будемо вас мати вірними і прихильними своїми слугами [...]". Отже, Богдан Хмельницький з запорізьким військом вступив у вазальні відносини супроти турецького султана... Як же цю подію погодити з усею тогочасною політикою Хмельницького: він же довгі роки підготовляв союз України з Росією, у переяславській умові в січні 1654 року осягнув своє прагнення, виявляв з усім українським народом задоволення цим фактом, добре розумів, що приєднання України до Росії рятує Україну від поневолення Туреччиною – і несподівано в 1655 р. погодився стати турецьким вазалем. Це таке протиріччя, що ніяк його не можна прийняти. Треба критично роз[і]брати джерело, з якого дізнаємося про цю неймовірну подію – султанський лист з вересня 1655 р. <24>

Як вище згадано, цей лист зберігся у старому польському перекладі, яким користувався Костомаров. Давні переклади бували дуже неточні: старі пере-

---

[172] *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806–817; *його ж.* Собр. соч. – Кн. V. – Т. XIV. – С. 611–612. Дещо відмінний, неповний переклад: *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 192–193.

кладчики не мали філологічної освіти і перекладали малозрозумілі орієнтальні документи навздогад, не дуже пильнуючи того, щоб всі слова і фрази перекласти вірно. Які помилки мали давні переклади, вистарчить порівнати старий переклад з XVIII ст. листа султана Могамеда з березня 1651 р. з новочасним науковим перекладом – обидва друковані в "Памятниках..." т. I–II[173]. Так само можна думати, що і переклад султанського листа з 1655 р. може бути помилковий, що зміст його не у всьому вірно переданий.

Далі треба взяти під увагу стилістику турецьких листів – взагалі орієнтальний спосіб вислову. Орієнтальна мова незвичайно квітчаста, витієвата, повна незвичайних фраз, висловів і порівнянь. Прості і звичайні думки в орієнтальних листах висловлюються якось незвичайно круто і незрозуміло. Тому навіть добросовісний перекладчик не все умів справитися з перекладом і передавав деякі місця оригіналу невірно.

Врешті треба нагадати і "правдомовність" турецьких листів, на що ми звернули увагу вже давніше: що турки невірно, тенденційно передавали вислови чужих листів – вкладали в них те, що їм було бажано.

Виходячи з таких міркувань, треба критично поставитися і до султанського листа 1655 р. – до тексту, в якому він до нас дійшов. Переклад листа, який мав у руках Костомаров, був невірний: він передає не те, що було справді в листі[82*]. В листі ішла мова про *проект* присяги на договір, а перекладчик передає так, немов то присяга вже була складена. Це видно ясно із першої фрази листа, де згадується присяга: "Для більшої віри і достовірності ви зажадали від нас присяги, і присяга наша є така: насамперед клянемося тим, хто створив з нічого землю і небо [...]" і т. д. – Тут цілком очевидне, що султан інформує гетьмана, як буде виглядати текст музульманської присяги. Що це справді так, то виходить із дальшої фрази: "свідчимося і всіма пророками, яких визнаємо як ми, так ви" – тут ще більш яскраво виходить, що це для інформації гетьмана, щоб він не лякався, що прийдеться йому присягати на пророків, яких і він визнає. Коли так взяти справу, то вже видно, що в дальшому тексті є помилка перекладчика. Він перекладав: "Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, *присягу свою принесли* нам [...]" – а в листі, мабуть, стояло: "*присягу свою принесіть*", або щось інше в тому ж змислі. Так само і на кінці листа, мабуть, невірно передана фраза про Мойсеєві книги, "на яких і присягу нашу принесли".

Отже, аналіз листа виявляє, що польський переклад його був неточний, – що просто перекрутив дійсний зміст.

Що наш здогад про те, що у султанському листі йшла мова тільки про проект присяги на договір, не про заприсяження договору, вірний, на це доказом може послужити те, що в ніяких інших [джерелах] нема найменшої згадки про складення українсько-турецького договору. Якщо такий договір був би складений, це певно звернуло б увагу дипломатів у Константинополі і вістка про договір знайшлась би у звітах європейських посланників, хоча б у звіті авст-

---

[173] [Див. прим. 92 (*прим. ред.*).]

рійського посланника, що все посилав своєму урядові дуже докладні відомості про українські посольства до Порти. Так само знали б про те польські шляхетські політики, які шукали пильно всього, що могло б скомпромітувати зненавидженого ними Хмельницького. Тим часом ніде ніякої звістки про таку сензаційну для дипломатії подію – немає.

Навпаки, можемо ствердити, що Богдан Хмельницький у тому часі не тільки не думав про який-небудь тісний союз з Туреччиною, але навіть передбачував можливість війни проти Туреччини.

В жовтні 1655 р., тобто в часі, з якого походить султанський лист, Хмельницький, разом з союзним російським військом перебував під Львовом. Звідси він вислав свойого посла, грека Данила, у посольстві до шведського короля Карла X, і для цього посла складено інструкцію, які справи він має з шведським королем обговорити. В цій інструкції читаємо таке:

“Козаки не можуть існувати без війни, і після закінчення цеї війни з Польщею, просять вашу королівську величність іти проти турків, визволити силу християн від цеї неволі; треба скласти ясні умови як з Москвою, так з іншими державами, що приєднаються, щоб кожний був забезпечений що до своєї участі у цій справі. Коли це буде зроблено, рушимо нашими суднами, а ваша кор[олівська] вел[ичність] суходолом, і таким способом виникне недовга і легка, ще невидана війна. Вже з давного часу бажали ми підняти цю війну, ще під впливом намов венеціян, але перешкоджувала війна з Польщею, бо ми не довіряли королеві Казимирові, що нераз нарушува[в] обіцяний мир”[174].

Ця інструкція свідчить ясно, що Хмельницький залишився вірний своїм давним переконанням – що треба звести війну з Туреччиною <25>. Довгі роки всю силу і енергію забирала йому війна з шляхетською Польщею: але як тільки ця війна закінчилася і польські війська залишили Україну, Хмельницький зараз вернувся до давних своїх планів – з’організувати великий союз європейських народів проти музульманського світу. В інструкції згадано про участь Росії у цій війні – Хмельницький розумів гаразд, що тільки з допомогою російського народу Україна зможе перемогти ненависних “бусурмен”.

До Туреччини, певно, доходили чутки про ці плани Хмельницького. Туреччина не довіряла Україні і почала прихилятися до Польщі. На початку 1656 р. до Польщі приїхав турецький посол[175].

Але зрештою зв’язки між Туреччиною і Україною не перепинилися. Для обидвох сторін потрібні були добросусідські відносини: для Порти, щоб зберегтися від козацьких походів на Чорне море, – для України, щоб за допомогою Туреччини забезпечитися від нападів кримських татар. Час до часу турецькі посли приїздили на Україну, а українські посольства відвідували Константинополь.

Так, в січні 1656 р. був у Чигирині турецький посол – згадує про нього київський митрополит Косів[176]; але в яких справах приїздив посол, не знаємо.

---

174 АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 91.

175 Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 369, 392.

176 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1164.

На початку 1657 р. до Чигирина двічі приїздили турецькі посланники – оповідає про них австрійський агент Маріанович у своїх записках[177].

У березні 1657 р. був висланий до Туреччини як посол чигиринський отаман Лаврин Капуста. Він приїхав до Константинополя 29 квітня, але авдієнції у султана добився щойно 22 травня. Зберігся висланий з ним лист до помічника начальника яничарів, якого прошено, щоб допоміг послові у султанському дворі[178]. Між іншими справами він інформував султана про австрійське і польське посольство, що приїздило до Чигирина. Дня 5 червня Капуста дістав прощальну авдієнцію. Знаємо зміст листа, який вислано від Порти до Хмельницького: турецькі політики вітали порозуміння запорізького війська з ханом, обіцювали, що вишлють листа до хана, щоб перебував у добрих зв'язках з Україною, просили, щоб козаки не висилали чайок на море[179]. Отже, листування велося про ті самі, все актуальні справи забезпечення миру між сусідами. Але про складення тривкого договору між обидвома країнами вже звісток немає.

Одна справа непокоїла Туреччину – близькі зв'язки Хмельницького з трансильванським князем Юрієм Ракоцієм. Порта боялася ускладнень для себе і вимагала, щоб Хмельницький розірвав союз з Трансильванією[180]. Коли ж гетьман не виявив охоти послухати цеї поради, султан вислав на кордон, на Дунай, військо під проводом силістрійського паші. Богдан Хмельницький переглянув турецькі плани і в листах до царя Олексія Михайловича, і в переговорах з російським посланником Бутурліним декілька разів остерігав, що з цього може вийти небезпека для України[181], [...][83*] <26>

ТЕКСТОЛОГІЧНІ ПРИМІТКИ

[1*] У машинописі пропущене місце для року.

[2*] У машинописі на цьому місці завершується арк. 4; арк. 5–6 відсутні; розділ II починається з арк. 7.

[3*] "укр. і поль" дописано над рядком від руки.

[4*] "підтримував особливо близькі зв'язки з гетьманом, може здавна був з ним знайомий" дописано від руки над закресленим "звали "названим батьком" Хмельницького".

[5*] Дописано над закресленим "бачив".

[6*] Речення дописане над рядком від руки.

[7*] Рік дописано над рядком від руки.

[8*] Над рядком дописано рукою І. Крип'якевича: "Лист Мясковськ[ого], X 1648, Пам[ятники] I 3 с. 306; посли в Порті – посол Джалалий – Буцин[ский] с. 114".

[9*] "отже в тому" дописано над закресленим "це орієнтаційна дата, в якому".

[10*] Дописано над закресленим "вестися".

[11*] Дописано над закресленим "переговори".

---

[177] Там само. – С. 1345.

[178] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 216–217 [ДБХ. – Док. 439 (*прим. ред.*)].

[179] Звіти Ренігера: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 479, 480, 482.

[180] Звіт Ренігера: Там само. – С. 489.

[181] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 565, 578, 586; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1376.

[12*] "зв'язатися з Портою" дописано над закресленим "з Туреччиною".

[13*] Дописано над закресленим "достойник".

[14*] Над рядком закреслено надпис від руки "волоського тобто".

[15*] Над рядком дописано: "Переговори (далі закреслено: "торкалися") ішли м[а]б[уть] про те, щоб Порта".

[16*] Далі дописано один рукописний рядок, нерозб.

[17*] "через духовних" дописано над рядком від руки.

[18*] Далі нотатки рукою І. Крип'якевича: "Тур[ецький] посол в Переяславі (ІІ, 1649 ?) – шабля, кор[угва], булава – неправдоподібне. Крат[кое] повеств[ование] о М[алой] Р[оссии], 1878, с. 223 [див.: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического" / Изд. О. Левицкий. – К., 1878. – С. 224 (*прим. ред.*)]".

[19*] Слово дописане над рядком від руки.

[20*] "дуже стримане" дописано над "коректне, але здержливе".

[21*] Цілий абзац дописано І. Крип'якевичем від руки; бракує закінчення.

[22*] У машинописі пропущене місце.

[23*] Фраза незавершена.

[24*] Ціле речення дописане І. Крип'якевичем від руки.

[25*] Останнє речення дописане від руки.

[26*] Далі рукою І. Крип'якевича дописано: "с. 19. Хм[ельницький] до Яна Каз[имира]".

[27*] Дописано над "нав'язати".

[28*] Дописано над закресленим "довірну".

[29*] Перед номером примітки викреслено початковий варіант закінчення речення: "– і пізніше вже переговорів з Україною не відновлено".

[30*] Машинописний аркуш (арк. 25) закінчується рукописним текстом І. Крип'якевича, що є варіантом початку розділу VII: "Переговори Хм[ельницького] з венець[ким] послом не залиш[илися] в тайні перед Порт[ою]. На Укр[аїні] бувало багато купців з Тур[еччини], які, певне, дали (закреслено: "знати про") вивідатися. Зрештою, Хм[ельницький] ворожнечі не ховав і про неї [далі два слова нерозб.]. Такі пляни, очевидно, занепок[оїли] Порту. В памя[ті] турків бу[ли] ще [далі нерозб. слово] походи зап[орожців], які нераз у 300–400 чо[внів] являлись під Конст[антинополем], загрожуючи султ[анській] столиці. В інтер[есах] Тур[еччини] було (закреслено: "не дати") такі походи [далі нерозб. слово]. Це було прич[иною], що Порта рішила сама навяз[ати] звязки".

[31*] Далі у тексті стоїть знак питання.

[32*] Дописано над рядком.

[33*] Далі закреслено: "Мурада або".

[34*] Фраза в дужках дописана від руки.

[35*] Далі закреслено: "Непевною".

[36*] Фраза "орієнталіст Рипка висловив погляд, що цей лист" дописана над закресленим "який мабуть".

[37*] Рік дописано над рядком.

[38*] "та товмач Павло" дописано від руки.

[39*] "і австрійський посол у Варшаві Лізола до Відня" дописано від руки.

[40*] Речення і примітка до нього дописані від руки.

[41*] Речення дописане від руки.

[42*] Далі закреслено: "В Константинополі призначено двір, де мав жити резидент, тобто постійний представник України" (примітка: "«Христианское Чтение», с. 683"). Цю фразу І. Крип'якевич переніс нижче за текстом (див. його прим. 77).

[43*] Над рядком дописано: "очевидці".

[44*] Речення дописане від руки.

45* Дописано над закресленим: “травня”.

46* Далі поставлено знак питання.

47* Речення дописане від руки на полях.

48* Речення дописане на полях машинопису.

49* Дописано від руки над викресленим текстом машинопису: “[...] між іншим, від яничарського аги; згадку про них маємо у відповіді Хмельницького тому ж азі, але про зміст їх гетьман висловлюється дуже лаконічно: [...]”.

50* Між машинописними рядками дописано і викреслено рукописні тексти І. Крип’якевича: “Чи справді Хм[ельницький] дістав листа від султана – це сумнівне, гетьман не проминув би його такою короткою згадкою. Мабуть, тут якась помилка”; “Висловлено сумнів, чи був лист султана Хмельницький вислав [далі нерозб. слово]”; “Грушевський висловив сумнів, чи справді Хмельницький одержав листа від султана; але про цей “височайший лист”, присланий Османом, згадує виразно візир Агмед (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541, 1543). Султан висловлював там згоду прийняти (далі закреслено: “запорізьке”) Хмельницького у підданство”.

51* Дописано над закресленим: “цісаря і інших панів”.

52* На полях дописано: “Дати текст! (чи “підданство”)”.

53* Речення дописане від руки.

54* “Хм” дописано над рядком.

55* “і немов-то висловлював заяви підданства” дописано від руки над закресленим машинописом: “[...] і загально висловлювався про свою прихильність [...]”.

56* Збережено дві копії цього машинописного аркуша, у яких далі дописано: “і Ромадан-бея”; однак на одній із копій цю фразу викреслено.

57* Дописано над: “травня”.

58* У тексті І. Крип’якевича пропущене місце.

59* На полях дописано: “Інш[ий] текст Буцин[ського], с. 123–124”.

59a* У машинописі двічі пропущено місце.

60* Дописано над закресленим “але на жаль”.

61* “певних звісток, то загально знаємо, що гетьман знову” дописано над “інших вісток і тільки можемо здогадуватися, що і тепер – так як давніше, гетьман знову”.

62* Далі закреслено: “Російський уряд невдовзі вирішив розірвати мир з Польщею. 19 лютого в Москві зібрався собор історичного значення, собор, який мав вирішити цю справу. На нараді порушено також справу України”. Після цього йде машинописна вставка: “«А запорізький гетьман Богдан Хмельницький б’є чолом государю, щоб государ пожалував його для православної християнської віри, зволив би його, гетьмана, з усім військом запорізьким, прийняти під свою государеву високу руку і держати в своїй ласці; коли ж государ милості йому не покаже, то поневолі прийдеться їм учинитися в підданстві турецького султана з кримським ханом разом» [див.: *Латкин В.* Материалы для истории Земских соборов XVII столетия (1619–20, 1648–49 и 1651 годов). – СПб., 1884. – С. 86 (*прим. ред.*)], – небезпеку, що Хмельницький, не маючи іншого виходу [...]”.

63* Далі дописка І. Крип’якевича: “Буц[инський], с. 127 – опозиція Гладкого і Гуляницького проти союзу з Тур[еччиною] – (“Летопис[ное] повеств[ование о Малой России...], с. 93)” [див.: *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 211 (*прим. ред.*)].

64* Далі закреслено машинописний текст: “Оскільки Хмельницький з свого боку не спішився підписувати союз з Туреччиною, то навпаки турецький уряд далі робив заходи, щоб приєднати Україну під владу султана. Очевидно, турецькі політики уявляли собі, що Хмельницький після берестецької невдачі і некорисного білоцерківського миру, не маючи ніяких певних союзників, буде примушений прийняти султанський протекторат”.

65* Далі дописано від руки: “XII. 1651 султан повідом[ив] Яна Каз[имира] про прийняття в підданство Хм[ельницького]. – Буцин[ский], с. 128”.

66* Дописано над "Джустініані".

67* Речення дописане від руки.

68* Текст переривається; у машинописі бракує одного аркуша (арк. 71).

69* Далі закреслено: "Шагал чи".

70* Спочатку було написано: "нові українські посли, яких знаємо самі імена, Роман і Яків, без прізвищ".

71* Фразу "з листа візира" дописано на полях; далі конспективно дописано вставку для доопрацювання матеріалу: "Лист візира (Буц[инський], с. 190–1) – дати пов[ний] текст: а) посли Жд[анович] і Чел[ебі] були у султ[ана] і "учинились у поддан[стві]" (Хм[ельницький] "об'явив про холопств[о]"); б) поміч хана; в) долуч[ив:] не будуть мор[ем] і сухо[долом]; г) вислані тур[ецькі] посли; д) не пускати на море; е) бути в підданстві – [одне слово нерозб.]; є) не буде війни з Кр[имом], Білг[ородом], Добр[уджею]".

72* Дописка І. Крип'якевича на полях: "NB переклад Буцин[ського] с. 192 в дечому повніш[ий]".

73* "листи ваші, які дбайливо перекладені, високим моїм візиром віддані мені і прочитані при всім моїм сенаті і при мені. В листі" дописано над "віддали грамоту, в якій ви повідомляєте".

74* Замість "а також повідомляли, [що] ви, бачучи довкола себе стільки ворогів" спочатку було написано "і ви, бачучи довкола себе ворогів".

75* Над рядком дописано: "мої везир".

76* Над рядком дописано: "ваш лист".

77* "в. милості" дописано над "вам".

78* Замість "ми оповістили, що запорізьке військо перебуває під нашою рукою, визнаючи вас перед усіма найбіль[ше] вірними" спочатку було написано "я оповістив, що запорізьке військо перебуває під моєю рукою, визнаючи вас більш за всіх інших – вірними".

79* Дописано над "свідчимося".

80* "з нічого" дописано над рядком.

81* Дописано над "свідчимося".

82* Далі закреслено: "Це видно із першої фрази уступу про присягу: «Для більшої віри і достовірності ви жадали від нас присяги, і в [...]»".

83* На цьому текст обривається; завершує працю список використаних джерел і літератури, укладений на двох аркушах.

Иван КРИПЯКЕВИЧ

ТУРЕЦКАЯ ПОЛИТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО

Н. И. Костомаров в известной статье "Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты" (Вестник Европы, 1878, декабрь), пользуясь новыми материалами Архива [министерства] иностранных дел о сношениях украинского гетмана с Турцией, дал следующую характеристику Хмельницкого: "Знаменитый козацкий вождь, которого мы считаем искренним слугою московского престола и одним из славнейших двигателей дела объединения русской державы, был на самом деле данником Оттоманской порты и не переставал считать себя таким и после переяславского договора, когда, казалось нам, ничто не дозволяло бы сомневаться в его верности России"[1]. Эта негативная оценка, данная крупнейшим в то время знатоком истории Украины, повторялась и другими историками старой школы (В. Б. Антонович, П. И. Буцинский, Ф. Равита-Гавронский, М. С. Грушевский), которые или подтверждали тезис Костомарова, или его не оспаривали; таким образом, политическая деятельность Богдана Хмельницкого осталась несвободной от некоторых подозрений.

Разрешение этого вопроса наталкивается на ряд трудностей. Из прямой переписки Хмельницкого с Портой остались только небольшие фрагменты: всего 6 писем Хмельницкого и около 15 турецких документов[2]. Но и это небольшое

---

[1] [*Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н. И.* Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. XV. – Т. XIV. – С. 605 (*прим. ред.*).]

[2] Публикованные письма Б. Хмельницкого: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 354; Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1908. – Ч. III. – Т. VI. – С. 89; *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806–817; *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 126–127; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1928. – Т. IX. – Ч. II. – С. 133–134, 386; *Barącz Sadok.* Pamiętnik zakonu ww. oo. bernardynów w Polsce. – Lwów, 1874. – S. 134–137. Турецкие документы: Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 352–354; СПб., 1889. – Т. XIV. – С. 562–564; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – Памятники). – 2-е изд., доп. – К., 1897. – Т. II. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 585–590; *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 85, 124–126, 132–133, 190–193; *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – С. 806–817; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 317–319; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 136; К., 1931. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1539–1543; *Rypka Jan.* Z

дипломатическое наследие не вполне надежно: в нем встречаются явные подделки, а старые переводы турецких документов сделаны с такими ошибками, что иногда трудно отыскать в них смысл оригинала. Для разрешения многих вопросов единственным источником являются доклады иностранных дипломатов и агентов[3], которые редко участвовали в событиях, но чаще пользовались непроверенными слухами, распространяя сомнительные и прямо ложные известия. При таком состоянии источников нужна особенная осторожность, чтобы правильно реконструировать и истолковать ход событий.

Богдан Хмельницкий принял участие в турецких делах впервые по инициативе польского короля Владислава IV, когда тот, совместно с Венецией, строил тайные планы войны с Турцией и хотел использовать в ней запорожских казаков для похода на Черное море. Хмельницкий, вместе с другими запорожскими старшинами, в апреле 1646 г. ездил в Варшаву на совещание с королем; он был вызван не только как замечательный воин, но и, очевидно, как знаток турецких дел, ибо, попав в турецкий плен при сражении под Цецорой в 1620 г., он два года прожил в Константинополе. Хмельницкий, как это видно из его более поздних высказываний, относился к плану турецкой войны с большим сочувствием: проведши свою жизнь в походах против татар и турок, он считал "басурман" большими врагами Украины, а борьбу с ними – главнейшей обязанностью войска запорожского[4].

Но события ближайших лет не дали ему возможности выступить против турок. Возглавляя войну украинского народа против шляхетской Польши, Хмельницкий был принужден для этой цели использовать все силы Украины, а планы турецкой войны отложить на далекое время, как он резко выразился: "Вперед надо лядские роги сломать, тогда и турчин будет наш!"[5]

К первым сношениям с Портой склонил Хмельницкого союз с Крымом. Хан Ислам Гирей показался сомнительным союзником Украины – в любое время мог ей изменить; для обеспечения надёжной помощи татар Хмельницкий должен был связаться с султаном, как сюзереном хана; да и сам Ислам Гирей склонял гетмана к сношениям с Константинополем, чтобы увеличить свое влияние в Порте приобретением нового союзника.

---

korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým [= Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnicki] // Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi. – Praha, 1928. – S. 346–350, 482–498; *idem*. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnyckyj // Archiv Orientálni. – 1930. – Bd. 2. – S. 262–283.

[3] Главнейшие публикации: Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т. III; Т. VIII; СПб., 1878. – Т. X; Т. XIV; АЮЗР. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV; Т. VI; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Т. I; К., 1916. – Т. II; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII; Львів, 1919. – Т. XIV; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. III; Т. IX. – Ч. I; Ч. II (неизданные архивные материалы); Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza / Wyd. A. Helcel. – Kraków, 1864.

[4] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 142–143, 154–155.

[5] Там же. – Т. IX. – Ч. I. – С. 122.

Начало сношений известно нам из рассказа, записанного польским мемуаристом Голинским[6]. По его словам, Хмельницкий просил помощи у султана Ибрагима, обещая, якобы, передать ему всю Русь и Польшу и требуя в награду молдавского воеводства. Но, когда султан не захотел связываться с ним, как с незначительным человеком, Хмельницкий обратился к янычарам, вызвал их мятеж и низвержение Ибрагима; новое правительство султана Могамеда обещало восставшим запорожцам помощь Крыма, но одновременно требовало отдать Турции Каменец-Подольский. Действительно, около того времени, когда произошло янычарское восстание (9 августа 1648 г.), пребывали в Константинополе запорожские послы[7], но совершенно невероятно, чтобы украинский гетман мог вызвать в Стамбуле дворцовый переворот; так же сомнительно, будто бы Хмельницкий требовал для себя Молдавии: ведь в это время ему предстояла тяжелая борьба с Польшей, и о присоединении Молдавии он даже не мог думать. Но что Хмельницкий каким-то образом приобрел большое влияние в правительстве нового султана, видно из того, что влиятельный визир Бектеш-ага, "названный отец" несовершеннолетнего Могамеда[1*], "принял за сына" Хмельницкого и находился с ним в частой переписке[8].

Сношения с Турцией продолжались в течение 1649 г.[9]. Все это время Украина вела войну с Польшей и главным предметом переговоров с Портой было обеспечение военной помощи со стороны шаткого Крыма и нейтралитета Турции. Порта относилась к "мятежным казакам" с недоверием, но все-таки приказывала хану помогать Украине. Это был успех украинской дипломатии; он преувеличивался политическими обозревателями и вызвал серьезное беспокойство в Польше. Польские и иностранные агенты распространяли известия, будто бы Хмельницкий согласился признать верховную власть султана, и даже передавалось письмо гетмана султану с таким предложением – явная подделка[10].

Но на деле Хмельницкий, договариваясь с Портой, вел себя очень осторожно и не торопился с конкретными политическими обязательствами. Для борьбы с шляхетской Польшей он искал более близкого и надежного союзника, и таким союзником считал Россию. С июня 1648 г. он поддерживал постоянную связь с Москвой и через своих послов старался убедить русских бояр в необходимости совместного выступления России и Украины против Польши[11]. Это была главная линия украинской политики, сношения же с Турцией были для Хмельницкого только вспомогательным дипломатическим ходом.

---

[6] Там же. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 59.

[7] Памятники. – 2-е изд., доп. – К., 1898. – Т. I. – С. 308.

[8] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 353; Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 648.

[9] АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. –С. 286, 497; Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 43, 63; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 316; *Grabowski Ambrozy.* Ojczyste spominki. – Kraków, 1845. – Т. II. – S. 17, 19, 26.

[10] *Barącz Sadok.* Pamiętnik zakonu bernardynów... – S. 134–137.

[11] *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) [= Нариси з історії України, вип. 4]. – К., 1940. – С. 53.

Что Хмельницкий не думал о прочном соглашении с Портой, следует из того, что после победы под Зборовом в августе 1649 г., имея на некотороевремя обеспеченный мир с Польшей, он сейчас же начал изучать планы войны с Турцией. В ноябре 1649 г. он рассказывал русскому послу Неронову, что с ним сносятся крымский хан, молдаване, волохи, сербы и призывают его выступить против турок; что для похода на Черное море приготовлено уже на Днепре 300 стругов и будетприготовленоеще 200: запорожцы отправляются в походводным путем, сам гетман – сухопутным, на Белгород (Аккерман); что ему известно, что у султана нет больших сил для войны, ибо его войско разбили венециане[12]. Этими противотурецкими планами Хмельницкого, о которых на Украине явно говорилось, заинтересовалась Венеция, которая со своей стороны организовывала союз балканских народов против султана. В июне 1650 г. в Чигирин прибыл для переговоровo совместном выступлении против Турции венецианский посол Альберто Вимина. Но венецианская миссия опоздала: опять готовилась война с Польшей, и Хмельницкий, хотя и не отказался от соучастия в союзе, но, как условие дальнейших переговоров, поставил прочный мир с Польшей и согласие Крыма на войну с Турцией[13].

Сношения Венеции с Хмельницким не остались тайной для Турции, и турецкая дипломатия, до этого времени холодноотносящаяся к освободившейся Украине, поняла нарастающее ее международное значение и решила ближе с ней ознакомиться. В июле 1650 г. – в месяц после отъезда Вимины – в Чигирин прибыл турецкий посол, Осман-чаус, султанский "старший камерюнкер", который с этого времени постоянно возглавлял турецкие миссии на Украину и много раз посещал гетмана. Он привез письмо Бектеш-аги, в которомсултанский "названный отец" высказывал удовлетворение султана украинско-крымским союзом и обещал турецкую помощь, под условием, что запорожцы "ни морем, ни полем" не будут беспокоить султанских владений; султан с удовольствием принял известие, что Хмельницкий готов прислать своих послов (разумеется, "больших послов") в Порту. Другие турецкие сановники тоже призывали гетмана "[...] ясневельможного цысаря из правые руки не пущай, также царя крымского с левые [...]" – и прислать послов в Стамбул[14]. Очевидно, Порта, обеспокоенная военными планами Хмельницкого и его переговорами с Венецией, старалась противодействовать им прямым соглашением с гетманом.

В ответ на миссию Османа-чауса Хмельницкий послал в Константинополь своих послов, кажется, "больших послов", как желали турки – во главе с киевским полковником Антоном Ждановичем и своим двоюродным братом Павлом Яненком-Хмельницким. В своем письме[15] гетман высказывал радость по поводу

[12] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 313.

[13] *Кордуба М.* Венецьке посольство до Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка – Львів, 1907. – Т. 78.

[14] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 353 (сравн. с. 350). Другие известия: АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 495–501; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 134; Т. XVI. – С. 88–89; Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 554, 581; *Rawita-Gawroński Franciszek.* Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny. – Lwów, 1914. – S. 127–131.

[15] Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 354.

писем турецких визиров и просил, чтобы султан держал запорожское войско в своей милости; уверял в дружбе с ханом и в том, что запорожцы всегда готовы к услугам султану; что он запретил казакам делать вторжения в султанские земли. Украинские послы были встречены в Стамбуле "больше, чем милостиво", удостоили их аудиенции у султана и отметили не только обыкновенными для турецкого придворного церемониала "кафтанами", но и драгоценной одеждой. Этот прием произвел свое впечатление на западно-европейских агентов при Порте, и быстро распространились фантастические слухи, что Хмельницкий покорился султану, согласился на дань, получил султанское знамя, сан "стража Оттоманской Порты" и др. – эти слухи скоро были опровергнуты новыми, более достоверными данными. Но каких вопросов действительно касались переговоры, – об этом до нас дошли только неполные известия. Для Хмельницкого, ввиду опасности войны с Польшей, важнейшим делом была военная помощь. Послы благодарили султана за разрешение крымскому хану помогать запорожскому войску и просили, чтобы султан подтвердил это новым приказом. Они подняли также вопрос о помощи турецкими войсками и, кажется[2*], добились обещания, что будут присланы румелийские части, молдавские и валашские войска. Послы добились также особой дипломатической привилегии для Украины, – удерживать в Константинополе своего резидента, постоянного посланника. Это было ценное достижение, так как Константинополь был одним из крупных центров международной политики[16].

Но один вопрос чуть-ли не привел к разрыву переговоров – это поход Богдана Хмельницкого в Молдавию. Хмельницкий, вступая в дружеские переговоры с султаном, решил военными действиями укрепить свое положение по отношению к Турции. С этой целью, в начале сентября 1650 г., он предпринял внезапный поход против молдавского воеводы Василия Лупула, ярого польского сторонника, устраивающего все время козни против освободившейся Украины и, между прочим, перехватывающего переписку с Турцией, которая направлялась через Молдавию. Хмельницкий разбил молдавские полки, принудил Лупула сделаться союзником Украины и дать согласие на супружество своей дочери Розанды с сыном гетмана, Тимошем. Известие о молдавском походе пришло в Константинополь во время переговоров с украинскими послами, произвело очень дурное впечатление на турецких визиров и угрожало неприятностями послам[17]. Но Турция оказалась настолько слабой, что не могла острее реагировать на этот маневр Хмельницкого, и молдавский поход не только не повредил гетману, но и поднял его авторитет.

---

[16] Известия об украинских послах в Константинополе Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 139, 142, 147; Т. XVI. – С. 95, 96; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 109, 131–132, 156, 214; *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – С. 89–90; *Белокуров С.* Материалы для истории русской церкви. "Статейный список" и "Прения с греками о вере" Троицкого Сергиева Богоявленского монастыря строителя – старца Арсения Суханова // Христианское Чтение. – 1883. – Кн. XI–XII. – С. 670–738.

[17] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 139; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132.

Турецкое правительство решило не раздувать молдавского инцидента и Осман-чаус, прибывши вторично в Чигирин, в ноябре 1650 г., привез Хмельницкому доброжелательные письма от султана и турецких сановников и почетные дары – саблю, бердыш, коней[18]. Осман остался в Чигирине более месяца; это обращало внимание, так как турецкие дипломатические обычаи требовали отпускать султанских послов по возможности быстро. Очевидно, велись важные политические переговоры, недостаточно нам известные. О некоторых вопросах узнаем из письма Хмельницкого к янычарскому аге от 1 декабря 1650 г.[19]. Гетман просил, чтобы султан приказал хану давать помощь Украине; чтобы на случай внезапного наступления врагов (поляков) очаковский бей, Ромадан, поспешил с вспомогательными силами; извещал, что он, гетман, послал послов в Москву, чтобы оттуда ни морем, ни полем не беспокоили султанских владений; что закрепил дружбу с молдавским воеводой и просит приказать ему удерживать дружбу и не способствовать ляхам; просил не верить врагам, которые клевещут перед султаном на запорожское войско; извещал, что пока не высылает послов к султану, а сначала должен узнать, какие будут решения польского сейма. О "иных делах" гетман дал поручение Осману-чаусу устно уведомить Порту. Одним из таких секретных дел был, вероятно, вопрос о супружестве Розанды с Тимошем, на которое Порта отказывалась дать согласие, но для Хмельницкого это был вопрос личной чести.

Но важнейшим предметом переговоров, для которого Осман-чаус долго оставался в Чигирине, были, очевидно, турецкие предложения о присоединении Украины к турецкой империи. Турецкие политики с самого начала сношений с Хмельницким питали надежду, что освободившаяся от польской власти Украина, лишенная прочных союзников, должна будет скоро поддаться под руку султана. Это обеспечило бы Турцию от опасности грозных запорожских походов на Черное море и от участия Украины в противотурецких союзах. Возможно, что уже во время первого приезда в Чигирин Осман-чаус делал гетману какие-то лестные предложения, и отсюда появились упомянутые выше слухи, что Хмельницкий получил сан "стража Оттоманской Порты" и др. Во время вторичной присылки Османа-чауса наступление турецкой дипломатии должно было усилиться, так как Хмельницкий ввиду новой войны с Польшей нуждался в татарской и турецкой помощи, а также не мог укрепить против воли султана своих политических приобретений в Молдавии. Турецкие политики надеялись использовать трудное положение Украины и получить со стороны Хмельницкого обещание более тесной связи Украины с Турцией.

Известие об этом находим в ответах султана Могамеда и великого визира Ахмеда с начала 1651 г. на несохранившиеся письма Хмельницкого. Ахмед писал: "Вы высказали в ваших письмах вашу покорность, что на будущее со всем запорожским войском пребываете нерушимо в подданстве падишаху и

---

[18] *Белокуров С.* Материалы для истории русской церкви. – [С. 683, 693]. Другие известия: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132–133.

[19] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 133–134, 136–137; Т. IX. – Ч. II. – С. 1541–1543.

радуетесь, что его величество, как свидетельствует посланное с этим Османом-чаусом высочайшее письмо и наше дружное писание, изволил по нашему прошению и поручению, принять вас в подданство"[20]. В письме султана Могамеда читаем еще следующее: "Присоединяясь, как вы пишете, к этой высокой Порте, которая есть гнездо счастья, и держа непоколебимо ногу в службе – вы требовали договора такого, какой дан другим христианским королям"[21].

Из этой переписки следует, что Хмельницкий передал через Османа-чауса свое соглашение на договор с Турцией. Но в какой форме и в каких выражениях был составлен этот акт, нам точно неизвестно. Слова турецких писем о "покорности" и "подданстве" султану надо принимать с большой осторожностью, так как султанская канцелярия постоянно употребляла такую низкопоклонническую фразеологию и под нее стилизовала политические заявления своих контрагентов. Хмельницкий, как это видно из других его писем султану, ограничивался самыми умеренными выражениями, как "жесмы (что мы. – *И. К.*) готовы до услуг вашей царской велможности", "послов наших до вашей цесарской милости з вирным поклоном посылаем" и др. – но турецкие дипломаты переводили такие этикетальные фразы на "покорность", "послушание", "подданство".

Письмо султана дает ценное для нас известие о самом содержании переговоров, а именно, что договор Турции с Украиной должен был иметь такую же форму, как договор, "какой дан другим христианским королям". Очевидно, такое предложение исходило не от Порты, ибо она желала прямого подданства Украины султану, а от Хмельницкого. Он считал себя "князем Руси", как это подчеркивал в переговорах с Польшей, и требовал договора с Турцией на правах равенства, как самостоятельный владетель. Что на заключении договора настаивала более Порта, чем Хмельницкий, видно из того, что гетман не спешил с высылкой новых послов в Константинополь, а в приведенном выше письме янычарскому аге заявил, что сначала должен прозондировать настроение в Польше, а тогда будет продолжать переговоры с султаном. Своих сношений с Турцией Хмельницкий не скрывал, а сообщил о них польскому гетману Потоцкому, представляя приезд турецкого посла, как незначительное происшествие[22].

Предложения Хмельницкого, привезенные Османом-чаусом, рассматривались в Порте очень тщательно. Слухи о них дошли до австрийского посланника при султане, Шмидта, задачей которого было изучать намерения Порты, и он в своем отчете дал следующую информацию: "Это стоило его (Шмидта. – *И. К.*) много забот и трудов, что Хмельницкий не только соединился с татарами, но также искал защиты и помощи у турок и поддался Порте на известных условиях. Казаки желали быть свободными от дани, но во всем остальном быть в послушании и службе Порты, как вассалы. Турки сначала боялись невоздержанной силы казаков, но позже решили не только обеспечить свои границы от Польши и от Черного моря, но при удобном случае также расширить свое государство.

---

[20] Там же. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541.

[21] Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III. – С. 587.

[22] Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 103.

Сейчас дело с казаками вероятно дошло уже так далеко, что турецкий султан – вместе с большими привилегиями и обещаниями – назначает гетмана Хмельницкого князем, с такой свободой, что он не должен платить никакой дани, но обязан свои войска направлять туда, куда пожелает султан, и должен обеспечить Черное море от всяких нападений; по договоренной уже капитуляции со стороны казаков должен быть прислан в Порту великий посол; согласно с договором его должны уважать и относиться к нему, как к другим христианским посланникам и почти как к королевским. С этой целью к Хмельницкому выслан турок, по имени Осман-чаус, с великолепным кафтаном, и другой знатный ага с саблей и кафтаном; хану тоже выслан приказ помогать казакам против Польши. О супружестве дочери князя Лупула с сыном Хмельницкого пока не решено; Порте это супружество досадно и она воздерживает Хмельницкого от него (как это делает и хан), боясь, что князь Лупул после заключения супружества сможет притянуть к себе много казаков и сделаться самостоятельным владетелем”[23].

Отчет австрийского посланника показывает, как высоко оценивалось Портой значение Хмельницкого и как старательно разыскивались способы заманить его в султанское подданство. Решения султанского правительства должен был передать гетману Осман-чаус, который в третий раз поехал на Украину в марте 1651 г. Письмо султана, привезенное им, начиналось словами: “Славе князей христианского народа, избранному между властелинами Мессии, гетману казацкому Богдану Хмельницкому, которого конец да будет счастливый”. Султан уведомлял гетмана о получении его письма. “Ваши слова, полные подданства и дружбы, и все это, что вы написали о вашем войске и ваших врагах, было принято нашей мудростью, которая обнимает целый мир. Узнайте, что моя высокая императорская Порта постоянно открыта для приятелей и врагов, и всегда готова принять тех, которые прибегают к нашей добродетели и благодарности. Моя мудрость поняла, что вы сердцем и душой привязались к моему великому государству, которое будет существовать вечно, и что вы тверды и постоянны в вашем подданстве и послушании”. Султан извещал, что посылает гетману со своим послом парадную бархатную одежду: “примите и одейте ее”. Важнейшим местом письма был ответ Хмельницкому на его требование договора, равного с другими владетелями. “Вы требовали договора такого, какой дан другим христианским королям. Известно, что вы непоколебимы в вашем подданстве и искренности – потому пришлите письмо о всем положении вашем и соседних стран, через верных и достопочтенных людей, которые приедут в наш двор, равняющийся с небом. Императорский договор, такой, как был дан другим христианским королям, со стороны моей могучей империи, будет вам пожаловано в точно определенных статьях и условиях”[24].

---

[23] Там же. – Т. XII. – С. 164–165.

[24] Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III. – С. 585–590 (в первом издании, т. III, факсимиле [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440 (*прим. ред.*)]); *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 123–124; *Rypka Jan.* Weitere Beiträge zur

Итак, турецкое правительство согласилось вести переговоры с Хмельницким, как с самостоятельным князем. Осман-чаус должен был условиться ближе о "статьях и условиях" между будущими союзниками. Какой был проект договора, о том сам Хмельницкий упоминал позже (1654 г.): "[...] и то не помешает припомнити, с какою приязнию послов своих цесар турецкий до Браславля, хотя бусурманин, до нас присылал и при милости своей не токмо наши волности подтвердити, но и сугубыми удовлети обещался, и на все статьи наши и права и веры и волности позволял, и никакой дани от нас не требовал, токмо чтоб есмы на войну были готовыми"[25]. Итак, Порта соглашалась на всевозможные уступки, чтобы приобресть расположение упорствующего гетмана. Интересно утверждение Хмельницкого, что султан не требовал дани – в дальнейших переговорах все-таки о дани говорилось.

Осман-чаус встретил Хмельницкого в походе против поляков (в Животове и Браславле); понятно, в военной обстановке у гетмана не было времени вести политические переговоры и они были отстрочены[26].

В августе 1651 г. в Стамбуле произошел дворцовый переворот: молодой Могамед сбросил опеку регенции и составил себе новое правительство; уволен был тоже благосклонный к Хмельницкому Бектеш-ага. Поляки распространяли слухи, что новый великий визир недоброжелательно встретил украинских послов[27]; но на деле ничего не переменилось, и Осман-чаус опять приехал на Украину. Это было уже после неудачной битвы под Берестечком и турецкий посол был свидетелем героических боев украинских войск под Белой Церковью и заключения невыгодного белоцерковского мира[28]. Осман-чаус, видя тяжелое положение Украины, старался склонить гетмана к подданству султану, но Хмельницкий ответил отрицательно; ближайший советник гетмана, Иван Выговский, толковал это решение тем, что Хмельницкий "надеется царской милости – что царь пожалует его и примет со всем запорожским войском под свою руку"[29].

Это сдержанное отношение Хмельницкого к турецким призывам произвело сильное впечатление на врагов Турции. Венеция, которая в это время организовывала новый противотурецкий союз, вновь пыталась привлечь Хмельницкого на свою сторону и склонить к походу на Черное море. Переговоры велись при посредстве короля Яна Казимира, который желал впутать казаков в войну с тур-

---

Korrespondenz.. – S. 262–263. Письма Ахмеда и Бектеш-аги: *Rypka Jan.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz.. – S. 262–263; *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 125–126; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541–1543.

[25] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 554 [Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – Док. 240. – С. 334 (*прим. ред.*)].

[26] Миссия Османа: Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 447, 451, 453; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 168.

[27] Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 648. Посылка в Порту Павла Колединского и Ивана Петровича Тафрали: Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 451, 455.

[28] Письмо Хмельницкого с сентября 1651 г.: *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – С. 126–127; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 386.

[29] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 317, 377.

ками и таким образом оттянуть их от наступления на Польшу. Для усыпления бдительности поляков Хмельницкий некоторое время притворялся, что интересуется такими планами, но окончательно отказался от этой очевидной авантюры[30].

Несмотря на то, что положение Украины после белоцерковского мира было тяжелым, Хмельницкий не потерял значения в Порте. Польский агент Джирардини в декабре 1651 г. сообщал: "[...] Хмельницкий и сейчас в прежнем уважении у турок; Оттоманская Порта верит в его могущество, так что нельзя убедить ее даже наиболее вескими доказательствами; Оттоманская Порта убеждена в том, что Хмельницкий и сейчас торжествует [...]"[31]. Папский нунций Видони утверждал, что турки ценят Хмельницкого потому, что он своим большим войском задерживает польские силы, которые могли бы двинуться против Турции[32].

Но в ближайшем времени Хмельницкий опять начал проводить активную политику. В июне 1652 г. он разгромил большие польские войска под Батогом и сбросил с Украины невыгодные условия белоцерковского мира. После этой победы он пошел сейчас походом на Молдавию и принудил Лупула исполнить прежний договор и отдать Розанду Тимошу. Для Порты это был, очевидно, щекотливый вопрос, но в первое время никакой политической реакции с ее стороны не ощущалось. Но когда в дела Молдавии вмешался валашский воевода Матвей Бассараб и Тимош Хмельницкий был принужден пойти походом на Валахию – турецкое правительство оценило это, как нарушение суверенных прав султана и потребовало выяснений от украинских послов в Константинополе. "Визир сказал казакам: зачем приходили в мунтянскую и молдавскую землю и разрушили султанские земли? И эти ответили, что виновные те, кто приходил на воеводу Василия и его прогнал [...]. Визир сказал им, чтобы они больше туда не ходили, но эти "неустрашимо" заявили, что за своих братьев, которые пропали в этой войне, спросят за одного сто"[33]. За это выступление послам отплатили тем, что султан велел их арестовать[34]. Этот молдавско-валашский эпизод был предметом долгих дипломатических споров между Константинополем и Чигирином. Визир Аззем Магомет своим письмом от июня 1653 г. осведомлял Хмельницкого, какое это преступление нападать на землю султана: "[...] он великий государь самод(ержав)ный, грозный государь: все подданные его имеют над собою страх и пребывают в его повеленье, до единого человека и в послушанье,

---

[30] Проекты войны с Турцией: *Grabowski Ambrozy.* Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1840. – T. I. – S. 318; Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 646; Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 139, 142.

[31] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 171–172.

[32] Там же. – Т. XVI. – С. 169.

[33] Письмо Фомы Иванова от 1 августа 1653 г.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 535.

[34] Имена арестованных послов: Илляш, Самойло, Жегун: Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 506; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 534.

про то вам самим ведомо. А без ево, великого государя, повеленья никто не может в его государеву отчину вступить, и благосчасная мысль его к тому не прилежит. И тебе бы сего писма внимати, понеже бо таковому в(еликому) государю учинилися в подданстве и (должны. – *И. К.*) государские чести оберегати и... государева повеления творити... И как учнете сим путем быть и подобострашие над собою имети, и вам день ото дни перед иными нашими подданными чести прибудет. [...] И вам бы ратных своих людей держать в уйму и в государство государя нашего входить не велеть, и о том учинить крепкой заказ"[35].

Замечательно то, что в этом письме визир обращается к Хмельницкому, как к султанскому подданному. Но из обзора сношений гетмана с Портой знаем, что хотя турецкая дипломатия постоянно старалась сделать Хмельницкого вассалом султана, он решительно защищал свою независимость и султанским подданным не сделался. Так и эти слова султанского визира надо толковать только как подсказывание гетману таких юридических отношений, какие фактически не существовали.

Сношения Украины с Турцией в это время становятся снова очень оживленными. Гречин Фома Иванов в августе 1653 г. писал из Константинополя: "Часто приезжают сюда послы от гетмана Хмельницкого и здесь турки этих послов уважают и осыпают подарками, так как боятся их и просят их дружбы. Также и турки посылают к гетману послов и сейчас снова послали посла с тем, чтобы они завладели Каменцем и отдали султану. Также добиваются от него, чтобы давал им постоянную дань. Но гетман ответил им: я города дать не могу и никакой дани, ибо нет у меня богатой державы, как у других – венгерского или мунтянского – есть только военный народ, и когда султану будет надобно, они готовы идти ему на службу, а на Черном море не будут делать никакого вреда"[36].

На Украину ездил, в качестве посла, еще раз Осман-чаус и вместе с ним в Константинополь в июне 1653 г. приехало украинское посольство из 16 человек. У австрийского посланника при Порте были информации, что велись переговоры о дани: будто бы Хмельницкий соглашался платить 40000 таларов в год, но только после войны. Порта с своей стороны дала согласие выслать в помощь добровольные части, но не под турецкими знаменами, чтобы не вызвать войны с Польшей[37].

В ближайшем времени на Украину был послан снова султанский посол, Мегмет-ага-чаус. Иван Выговский извещал русских послов Матвеева и Фомина, что султан призывал Хмельницкого, "[...] чтобы сделался его подданным, тогда сделает его знатным человеком; прислал венец, саблю, булаву, бунчук и кафтан. Во всем обещал[3*] помощь гетману и войску запорожскому: будет в братстве, не так, как крымский хан – [султан] не будет делать ему никакого притеснения"[38].

---

[35] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 493–494.

[36] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 468, 535. Отчет австрийского посланника Ренигера: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 229, 230, 232.

[37] Отчет Ренигера: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 238. Письмо румелийского паши Сияуша: Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 493.

[38] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 536.

Другие источники говорят другое: будтобы султан требовал от гетмана присяги на верность, передачи Каменца-Подольского и уже в том году дани: 10000 червонных золотых, 1000 волов и 10000 овец. От себя султан обещал помощь крымского хана и турецких войск[39].

Турецкие предложения были переданы на рассмотрение старшинской раде. Среди старшин возникли три партии: одна, возглавленная полковником Джалалием, соглашалась на союз с Турцией; другая, под предводительством полковника Ждановича, желала переговоров с Польшей; третья, самая большая, возлагала надежду на русского царя. Против соединения с Турцией Иван Выговский представлял гетману, между прочим, такие доводы: "[...] когда бусурманы завладели греками, дали им большую свободу и не делали никаких насильств в их богатстве – пока земля не наполнилась бусурманами; а когда наполнилась – видишь какое гонение христианам?" Казацкая чернь, увидя турецкое посольство, очень резко выступила против союза с турками и требовала созыва полной войсковой рады; по сообщению одного источника, такая рада была созвана и высказалась решительно против договора с Турцией[40]. На раде решено было возобновить переговоры с Польшей; поляки понимали это так, будтобы Украина желала поддаться под власть короля. Но в действительности это был только дипломатический ход, чтобы воздержать польские войска от похода на Украину; о том, чтобы кто-нибудь желал возвращения польской власти, не было и речи.

Народ Украины ориентировался на Россию. Выговский извещал об этом путивльского гонца Яцыну: "[...] гетман де того турскаго посла отпровадил в Умань для того, ожидает де милости от праведнаго государя, а турскому де царю манит. А ожидает он, гетман, своих посланцев: будет де с ними, посланцы, к нам подлинная совершенная государская милость, велит де нам, войску Запорожскому, быть под своею царскою высокою рукою; а будет де совершенной государственной милости к нам с посланцы нашими не будет, и мы де будем слуги и холопи турскому царю [...]". Сам Хмельницкий высказался еще ярче: "[...] ожидают де к себе и ко всему войску Запорожскому государской милости, а дожидаются де своих посланцев; а вижу де я то, что [...] не отойти де мне бесурменских неверных рук, то де делается моим согрешеньем, приводит меня Бог обладану быти и слугою неверному царю"[41].

Хмельницкий в это время действительно ожидал ответа из Москвы, и такой ответ получил. В мае 1653 г. возвратились из Москвы послы запорожского войска, Бурлий и Мужиловский, и с ними приехали русские послы Матвеев и Фомин. Они не привезли еще официального согласия на присоединение Украины, но известили гетмана, что готовится разрыв с Польшей[42]. Это поддержало Хмельницкого в его намерениях: надеясь на скорую помощь России, он мог уже не считаться с Турцией. И гетман решил отправить Мехмет-агу. Это было сделано

---

[39] Там же. – С. 558–559.
[40] Там же. – С. 551, 555–556.
[41] Акты Московского государства – СПб., 1894. – Т. II. – С. 325.
[42] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 545.

в острой форме: Хмельницкий не дал турецкому послу обыкновенной прощальной аудиенции, а только Выговский поехал в Умань и отослал посла (в начале июля 1653 г.)[43]. Быть может, этим оскорблением Хмельницкий отплачивал султану за арест украинских послов в Стамбуле.

В январе 1654 г. в Переяславе был заключен договор Украины с Россией. Это событие крупного исторического значения имело особое влияние на украинско-турецкие отношения. Хмельницкий достиг давно жданного союза и имел перед собой ясно очерченный политический путь совместной деятельности с Россией. Во виду обеспеченной помощи русских войск опасность войны с Турцией не была уже грозной для Украины; также дипломатический нажим Порты не мог уже действовать с такой силой, как до этого времени. Хмельницкий почувствовал себя свободным в своей политике к Турции и в переговорах с ней мог проводить свои цели и желания. Это поняла и Турция. Известие о подчинении Украины русскому царю вызвало в Порте сначала недоумение, потом большую досаду: были слухи, что султан приказал хану доставить ему Хмельницкого "живого вместе со всеми людьми"[44]. На некоторое время дипломатические сношения между Украиной и Турцией прекратились.

Но присоединение Украины к России явилось для Турции настолько опасным, при соединении сил обоих стран, что турецкое правительство скоро решило восстановить добрососедские отношения. В марте 1655 г. на Украину приехал турецкий агент Шагин-ага[45], а Хмельницкий в апреле ответил посольством Романа Ждановича и Якова Челебея[46]. Главным предметом переговоров были татарские дела: Хмельницкий в письме султану жаловался на крымских и ногайских татар, что они, забыв давнюю дружбу, связались с поляками, нападают на Украину, сжигают и разрушают города; султан должен сдержать их, ибо казаки готовы это отомстить. Украинские послы заступались также за Лупула, заключенного в Константинополе[47].

Послам также было поручено возобновить переговоры о договоре между Украиной и Турцией. Но, к сожалению, мы не знаем этих поручений в достоверной форме, а можем судить об этом только из ответов султана и великого визира на[4*] письма гетмана. Эти именно документы были опубликованы Н. Костомаровым в 1878 г. в статье "Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты" и наделали столько шума в тогдашней историографии.

Содержание письма султана Могамеда таково: "Послы ваши, Роман и Яков, принесли нам поклон и отдали грамоту, в которой вы сообщаете, что Махмет-Гирей хан соединился с ляхами – да, кроме того, с венграми и с разными людьми

---

[43] Рассказ Выговского. Там же. – С. 536–537.

[44] Отчет гречина Ивана Николаева. Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 380. Сравн.: *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 189.

[45] Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 562–564.

[46] *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 190–191; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 317–318; сравн.: с. 313–314, 349.

[47] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1064–1065; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 314, 349.

земли нашей – и воевал против вас, нарушив свою присягу, и вы, видя вокруг себя врагов, принуждены были позвать к себе Москву на помощь. Тем не менее, однако, вы прибегаете к нам и просите, чтоб мы вас под руку нашу и под оборону приняли, сообразно давним писаниям вашим. Мы вас, яко верных и доброжелательных слуг наших, под оборону нашу берем и обещаем помогать вам против каждого вашего неприятеля. Прежде визирь мой не отворял ко мне дверей послам вашим, но теперь, уразумевши подлинно из грамоты вашей, послали мы во все земли наши, дабы все о том знали и, никакой причины к несогласию вам не подавая, жили с вами в дружелюбии и рук против вас не поднимали. По всем землям моим я оповестил, что Войско запорожское состоит под рукою моею, именуя вас, паче всех других, верными и доброжелательными слугами моими". Дальше султан просил Хмельницкого не пропускать своих войск в турецкие земли и также повлиять на московских казаков, чтобы они морем не беспокоили султанских владений. "[...] и если бы кто близкий к вам или далекий стал неприятелем и воевать против нас захотел, вы были бы готовы с войском идти на него. А мы тоже обещаем: кто бы только стал вам неприятелем и начал против вас воевать, окажем вам помощь, как только вы нам о том дадите знать. Для лучшей веры и верности вы потребовали от нас присяги, – и присяга наша такова есть: наперед свидетельствуемся тем, кто сотворил и землю, и небо, и нас всех, под рукою которого мы все живем, – свидетельствуемся и всеми пророками, которых признаем как мы, так и вы. Пусть они станут на оном свете свидетелями в том, что я со всем государством моим хочу соблюсти мою присягу. Вы также, гетман Богдан Хмельницкий, со всем Войском запорожским, присягу свою принесли нам в том, что будете нам верными и доброжелательными слугами, как и мы присягу свою вам принесли, что будем вас иметь верными и доброжелательными слугами своими; итак, вы о нас верьте, что мы вас за верных слуг своих имеем, а мы верить будем, что вы желаете быть нашими верными слугами". Султан поручает гетману жить в согласии с новым крымским ханом, с Молдавией, Валахией и Трансильванией. Посылает послом Шагин-агу и передает в дар шесть кафтанов, "[...] которые примите благодушно и не забывайте нас. Ибо как мы читаем те четыре книги, Моисеем нам данные, на которых и присягу нашу принесли, то ваше посольство ныне окончилось и, раз присягнувши, надобно много лет жить в дружеском согласии"[48].

Итак, кажется, будто бы Богдан Хмельницкий с запорожским войском вступил в вассальные отношения к султану. Но как этот мнимый факт согласовать со всей политикой Хмельницкого: он же продолжительное время усердно приготовлял союз Украины с Россией, в переяславском договоре достиг своей цели, высоко оценивал значение этого союза в борьбе Украины с шляхетской Польшей – и неожиданно, в год после Переяслава, будто-бы согласился принять султанское подданство? Это противоречие требует критического разъяснения.

Письма султана и визира не сохранились в оригиналах, но в давних польских переводах XVII и XVIII в. Тогдашние переводчики, особенно, когда это касалось

[48] *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н. И.* Собр. соч. – Кн. V. – Т. XIV. – С. 611–612.

переводов с восточных языков, не имея хорошей филологической подготовки, переводили малопонятные иноземные документы нередко наугад, не вдумываясь в более трудные слова и фразы. Как неудовлетворительны давние переводы с турецкого языка доказывает сравнение старого перевода письма султана Могамеда 1651 г. с новейшим научным переводом (оба опубликованы в Памятниках Киевской археографической комиссии, т. III). Точно так же, надо догадываться, и содержание турецких писем от 1655 г. не во всех деталях передано верно давним переводчиком

Следует тоже отметить, что восточная стилистика отличается особо вычурной манерой выражений, и даже добросовестному переводчику нелегко справиться с необыкновенными, цветистыми фразами и сравнениями, со всею восточною витиеватостью, и передать верное содержание документа.

Наконец, надо подчеркнуть особенную тенденциозность писем, исходящих из канцелярии Порты, о чем мы уже выше говорили: турки неверно переводили заявления своих контрагентов, вкладывая в них то, что им было выгодно из политических причин.

Исходя из таких соображений, надо отнестись с большой осторожностью к старому переводу, в котором дошло до нас письмо султана 1655 г. – надо реконструировать первоначальный текст этого документа.

Когда внимательно вчитаться в письмо султана, становится очевидным, что присяга не является в нем главным вопросом. Письмо преследовало основную цель – возобновить прекращенные сношения и определить обязательства обоих сторон. Хмельницкий выдвигал на первый план примирение с татарами, турки – воздержание запорожцев и донских казаков от морских переходов, – вопросы, уже прежде постоянно выдвигаемые в украинско-турецких отношениях. Также предусматривалась взаимная военная помощь. Не знаем, как выглядело заявление Хмельницкого при возобновлении сношений. К словам султанского письма о том, что Хмельницкий просил, "чтоб мы вас под руку нашу и под оборону приняли", надо подходить критически: вероятно, гетман употребил обыкновенную этикетальную фразу о "верных услугах", а турецкая дипломатия, по своему обычаю, перевела это как желание подданства. Интересно то, что Хмельницкий требовал от султана присяги "для лучшей веры и верности". Каких обязательств должна была касаться эта присяга? Султанское письмо утверждает, что украинская сторона обязывалась быть "верными и добрыми слугами" султана. Но и здесь надо предполагать тенденциозность турецкой дипломатии. Хмельницкий, пребывая в более затруднительном положении после берестецкого поражения в 1651 г., не согласился поддаться под руку султана; почему же в 1655 г., обеспеченный союзом с Россией, имея хорошие перспективы окончательной победы над Польшей, он должен был связывать себя присягой верности султану? Когда он требовал присяги "для лучшей веры и верности", то делал это с другой целью – чтобы обеспечить прочный мир и безопасность со стороны Турции и Крыма. На это указывает письмо великого визиря того же времени: "Как прежде, когда польские люди наступали на вас, то вечной памяти царь Ислам Гирей давал вам помощь, так и теперь того же вы желаете. Поэтому вы прислали послов своих,

подкрепляя свое холопство, чтобы вам быть в покое. А вы со всем войском ручаетесь, что ни морем, ни сухим путем донские казаки владений государя нашего воевать не будут"[49].

При этом главном вопросе заключения договора о добрососедских отношениях, вопрос о присяге занимает в письме султана второстепенное место: присяга нужна была только для укрепления взаимных обязательств, и о ней идет разговор во второй части султанского письма, – после изложения обязательств обоих сторон.

Был ли договор фактически скреплен присягой?

По нашим соображениям в султанском письме говорилось только о *проекте* текста присяги, переводчик же передал дело так, будто бы присяга уже была принята. Это ясно уже из первой фразы письма, в которой упоминается присяга: "Для лучшей веры и верности вы потребовали от нас присяги, – и присяга наша такова есть: наперед свидетельствуемся тем, кто сотворил и землю, и небо..." Здесь, очевидно, султан сообщает гетману, какой должен быть текст мусульманской присяги. Это подтверждается и следующей фразой: "свидетельствуемся и всеми пророками, которых признаем как мы, так и вы" – ясно[5*], что это информация для гетмана, что ему нельзя бояться присяги, так как он должен присягать на почитаемых им пророков. Если так понимать текст, то очевидно, что в дальнейшую часть вкрались ошибки переводчика. Он переводил: "Вы также, гетман Богдан Хмельницкий, со всем Войском запорожским, присягу свою *принесли* нам в том...", а в письме султана, вероятно, стояло: "присягу свою *принесите* нам" или что-нибудь другое в том же смысле. Так же и в конце письма, очевидно, неправильно передана фраза о Моисеевых книгах, "на которых и присягу нашу принесли".

Итак, нам кажется очевидным, что старый переводчик прямо исказил содержание письма, представляя присягу, как совершенный факт, когда в оригинальном документе говорилось только о проекте такой присяги.

Что действительно в 1655 г. не был подтвержден присягой договор между Украиной и Турцией, – это видно из того, что о нем нет намеков в современной политической переписке. В первую очередь великий визир в одновременном письме к Хмельницкому, рассказывая обстоятельно о переговорах Ждановича и Челебея и о посылке султанских послов к гетману, ни одним словом не упоминает о присяге[50]. Если бы соглашение было скреплено присягой, о том непременно узнали бы европейские дипломаты в Константинополе, особенно австрийский резидент, посылающий своему правительству обстоятельные отчеты о всех политических новостях, – или польские агенты, которые подыскивали тщательно все, что могло бы компрометировать Хмельницкого; но нигде нет известия о таком сенсационном для дипломатии происшествии. Возможно, что вообще не было подписано никакого соглашения и переговоры окончились одним только обменом послов.

---

[49] *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – С. 190–191.

[50] [Там же (*прим. ред.*).]

Больше того, у нас есть известия, что Богдан Хмельницкий в это время не только не думал о каком-то тесном союзе с Портой, но и предусматривал возможность войны с Турцией. В октябре 1655 г., то есть во время, к которому принадлежат упомянутые турецкие письма, Хмельницкий вместе с союзным русским войском пребывал под Львовом. Отсюда он послал своего агента, Даниила Гречина, к шведскому королю Карлу X с указаниями такого содержания: "Казаки не могут существовать без войны, и после окончания этой войны с Польшей, просят ваше королевское величество двинуться против турок, освободить множество християн от этого рабства. Надо договориться о точных условиях, как с Москвой, так и с другими государствами, которые присоединятся, чтобы в этом деле участие каждого было обеспечено. Когда это будет сделано, мы отправимся нашими суднами, а в. кор. величество суходолом, и таким образом произойдет недолгая и легкая, еще невиданная война. Уже с давнего времени мы желали поднять эту войну, еще под влиянием внушений венециан, но мешала война с Польшей, ибо мы не доверяли королю Казимиру, часто нарушающему заключенный мир"[51].

Надеясь окончить долголетнюю войну с Польшей, Хмельницкий вновь возвратился к давним своим планам войны с Турцией, при участии большого союза держав – России, Швеции и других. Это подтверждает наш взгляд, что Хмельницкий не вступил в никакую зависимость по отношению к султану, а, напротив, считал Турцию врагом Украины.

Сношения с Турцией в последние годы жизни Хмельницкого, 1656 и 1657, также не указывают на какой-нибудь вассалитет Украины по отношению к султану. Сколько знаем из случайных и неточных известий, в это время продолжался обмен послами между Константинополем и Чигирином и предметом переговоров были отношения Украины к Крыму, Трансильвании и др.[52].

Но удерживая мирные отношения с турками, Хмельницкий одновременно наблюдал внимательно движения турецких войск на южной границе Украины и сообщал о них в Москву, предупреждая об опасности войны[53].

В каком виде Хмельницкому хотелось организовать мирные отношения с Портой, видно из двух документов, касающихся торговли Украины с Турцией. Универсалом от 21 апреля 1654 г. он установил пошлины от иностранных купцов – греков, армян и турков <26>, а именно "[...] от товаров турецких, як то: од єдвабов, коберцов, килимов, завоєв, поясов, мусулбесов, киндяков і інших дробних и розних товаров [...]", также от золота, серебра, драгоценных камней и жемчуга. Из текста документа вытекает, что иностранные купцы предпринимали свои путешествия под защитой послов или передавали свои товары для перевоза украинским купцам[54].

---

[51] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 91.

[52] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1164, 1345; АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 216–217; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 479, 480, 482, 489.

[53] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 565, 578, 586; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1376.

[54] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 507–508 [ДБХ. – Док. 245. – С. 343 (*прим. ред.*)].

Второй документ – это "Пакты с цесарем турецким и войском запорожским и народом русским, какие должны быть в отношении к торговли на Черном морю"[55]; как следует из содержания, это проект договора, разработанный на Украине, вероятно в начале 1650-ых годов, когда сношения Хмельницкого с Портой являлись наиболее частыми <26>. Проект охватывает такие статьи:

1. Султан дает "казацкому войску и земли его" свободу плавать и торговать по Черному и Белому (Средиземному) морю, по всех островах, портах, реках и городах.

2. Султан освобождает украинских купцов от мыт и пошлин на 100 лет (в крайней мере на 30–50 лет), а после этого времени они должны платить такие же пошлины, как турки.

3. Султан разрешает устроить "складные дома" по городам и портам и жить там украинским купцам.

4. В Стамбуле будет пребывать резидент запорожского войска, обязанный защищать обиженных казацких купцов, а в одном из портовых городов Украины – султанский резидент, который будет давать паспорта казацким галерам и кораблям.

5. Запорожское войско построит несколько портовых городов ниже порогов и на устьи Днепра для ведения торговли и обеспечения моря от "своевольников".

6. Если бы кто своевольный пошел на море, запорожское войско накажет его, но это не должно мешать торговле.

7. Своевольников из Дона казацкие и турецкие галеры должны вместе разыскивать и наказывать.

8. За преступление против султана со стороны казацкой галеры будет наказан начальник галеры, но самая галера и другие корабли не должны за это отвечать.

9. В случае крушения галеры у султанского берега, спасенные вещи должны быть отданы владельцам.

10. В отношении долгов казацкие купцы пользуются такими же правами, как турки.

11. Султан не будет употреблять казацких кораблей на свою пользу, но обеспечит им свободный проезд и отъезд.

12. Имение купца, умершого в султанском государстве, принадлежит его наследникам.

13. Обоим сторонам разрешается явно выкупать пленников и обе стороны обязаны отдавать взаимно перебежчиков: казацкие купцы туркам, а турки, "когда бы какой свободный челядник или невольник убежал с казацкой галеры".

Оба документа свидетельствуют о широко развернутых торговых отношениях между Украиной и турецкими странами. Торговлю вели с одной стороны турки, греки, армяне и пр., с другой "казацкие купцы" со своими галерами и кораблями, с свободными челядниками и невольниками. Казацкая старшина, приобретшая во время освободительной войны против Польши господствующее место на Украине, использовала его для организации выгодной внешней торговли

[55] Собрание государственных грамот и договоров. – М., 1822. – Ч. III. – С. 444 и след.

и выделила из своей среды это сословие "казацких купцов"[6*], для выгоды которых были составлены "Пакты с цесарем турецким..." Но эти организаторы торговли с Турцией понимали интересы своей родины и сношения с Турцией ставили на условиях полного равенства обоих стран. В "Пактах" нет никакого намека на вассалитет Украины, а напротив, "казацкое войско и страна его" выдвигается как вполне самостоятельный контрагент.

Приведенные нами материалы освещают главные моменты турецкой политики Богдана Хмельницкого. Как почти все его соотечественники, Хмельницкий считал татар и турок злейшими врагами Украины и мечтал о решительной войне с ними; но исторические обстоятельства не только не разрешили ему организовать борьбу, но и принудили его договариваться с Турцией о дружбе. Подробный обзор сношений Украины с Портой указывает, что главная инициатива в переговорах принадлежала не Хмельницкому, а турецкой дипломатии, которая всевозможными способами старалась притянуть гетмана под власть султана. Но Хмельницкий в своей политике ориентировался на союз с Россией, убежденный в том, что только содружество с Россией может спасти Украину от опасности завоевания ее Польшей, Крымом или Турцией, – как это правильно высказано новой советской историографией: "перед Украиной стояла тогда альтернатива – либо быть поглощенной панской Польшей и султанской Турцией, либо перейти под власть России"[56]. Переговоры с Портой были для Хмельницкого только дипломатическим средством – удержать доброжелательный нейтралитет Турции и не допустить ее к соглашению с Польшей. В разных этапах украинско-турецких переговоров распространились слухи, что Хмельницкий уже согласился на договор с Турцией, что принял на себя какие-то обязательства, что объявил себя данником султана; но в ближайшем времени обнаружилось, что это были только дипломатические ходы, что Хмельницкий подвел турецких дипломатов, не давши им желательного ответа. И это делалось так искусно, что Порта и после того не решалась порвать с гетманом и далее оставалась в надежде, что он все-таки даст свое согласие. Так было и в этом эпизоде 1655 г., когда уже турками был приготовлен текст присяги верности. В этой дипломатической игре Хмельницкий оказался блистательным игроком. Оставаясь верным дружбе с Россией и базируясь на ней, Хмельницкий твердо защищал целость и безопасность своей отчизны.

ТЕКСТОЛОГІЧНІ ПРИМІТКИ

[1*] Дописано рукою І. Крип'якевича над закресленим "Магомета".
[2*] Слово дописано І. Крип'якевичем від руки.
[3*] Слово дописано від руки над закресленим "общела".
[4*] Слово дописано рукою з виправленого "из".
[5*] Слово переправлено з "явно".
[6*] Далі закреслено: "Быть может".

[56] Постановление жюри Правительственной Комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4-го классов средней школы по истории СССР // К изучению истории: Сборник. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937.

КОМЕНТАРІ

1. *"Тому справа відвоювання родючих степів і морського побережжя була одним з головних питань державної політики Росії і України".*

Тема боротьби України за вихід до моря перегукується з попередніми статтями І. Крип'якевича, які, по суті, були підставою для розвитку автором таких думок у тексті 1947 р. Див., напр.: *Крип'якевич І.* "Відвічна вісь" України // Сьогочасне й минуле. – 1939. – Вип. 1. – С. 24–29. Фактично це був відгук на думки Ю. Липи, висловлені у книжці "Призначення України", про боротьбу за вихід до Чорного і Балтійського морів. І. Крип'якевич доповнював ці думки матеріалами з епохи Хмельниччини – про боротьбу козаків за Білу Русь ("[...] на Білу Русь справляли Україну торгові інтереси, бажання добитися до Балтійського моря") і зв'язки з Османською імперією (див. коментар № 26; *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 182). Думки Ю. Липи викликали, крім І. Крип'якевича, полемічні міркування також і в інших дослідників того часу: *Ольхівський Б.* [Рецензія] // Ми. – Варшава, 1939. – Кн. 2; *Андрусяк М.* Українська "вісь" – фантазії і дійсність // Вістник. – Львів, 1939. – Т. 3. – Кн. 7/8. – С. 502–507.

2. *"Гніт українських і польських магнатів та шляхти налягав на увесь український народ, і сам Хмельницький відчув його вагу, коли магнати відібрали йому його хутір, – тому він і очолив народне повстання проти панів".*

У популярних статтях І. Крип'якевич іноді згадував, що причини, чому Б. Хмельницький піднявся проти Польщі, були в особистих кривдах гетьмана. Наприклад, наприкінці 1920-х рр. історик писав в одній із журнальних статей: "Почин до революції вийшов з рядів реєстрових. [...] Було триста тих, що зразу подали собі руки до майбутньої акції, але вони були представниками всіх полків. Між повстанцями знайшовся і чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Що пристав до заговору цей досвідний "полевий вожд", статочний хозяїн, власник немалих хуторів, людина немолода, поверх 50 років, – то головною причиною сього були переслідування, яких він зазнав від сусідніх панів. [...] Ці власні переживання відкрили Хмельницькому очі на недолю козацького стану і завели його в ряди повстанців" (*Крип'якевич І.* Початки Хмельниччини // Життя і Знання. – 1929. – С. 138). Але загалом історик дотримувався погляду, що події 1648 р. готувалися Б. Хмельницьким та іншою старшиною ще задовго до першого виступу козаків проти Польщі, а випадок з Чаплінським у Суботові став лише приводом до виступу: "Визвольна війна не виникла раптом і несподівано у 1648 р., а підготовлялася на протязі кількох років", – писав історик (*Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 106, 107–111). У наш час найпомітнішим виразником таких думок є В. Степанков (див., напр.: *Степанков В. С.* Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С. 21).

3. *"З прямих зносин між Україною і Портою залишилися тільки фрагменти листування, разом ледви 20 документів [...]".*

У російськомовному варіанті статті 1949 р. І. Крип'якевич писав точніше: "Из прямой переписки Хмельницкого с Портой остались только небольшие фрагменты: всего 6 писем Хмельницкого и около 15 турецких документов" (арк. 1). З часу після написання цієї статті до переліку листів Хмельницького додався ще один, знайдений історикaми у Стамбулі й виданий двічі у 70-х – 80-х роках у перекладі з османської французькою та англійською мовами, див.: *Lemercier-Quelquejay Chantal.* Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au mileu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichah ottoman // Cahiers du Monde russe et sovétique. – 1970. – № 11 (3). – P. 454–461; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. – Paris; The Hague, 1978. – P. 188–197; *Riedlmayer Andreás, Ostapchuk Victor.* Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII – N 3/4 (December). –

P. 453–472. Станом на початок 90-х років аналіз дипломатичного листування османських урядовців з Богданом Хмельницьким провів Ю. Мицик: *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. – Запорожье, 1993. – С. 42–47.

4. *"[...] вони публіковані нарізно у різних видавництвах [...], у перекладах, які потребують незвичайно обережного і критичного підходу".*

Переклади листів 1655 р. з османської на старопольську мову (XVIII ст.), використані М. Костомаровим, ймовірно, дали І. Крип'якевичеві поштовх до написання цієї статті. "У нашій праці ми даємо критичний аналіз цих турецьких листів, на яких Костомаров спирає свій несправедливий осуд політики Б. Хмельницького", – писав І. Крип'якевич у 1947 р. (арк. V). Ці переклади автор уважав неточними якраз у місцях, де йшлося про підданство Б. Хмельницького султанові (див. також коментар № 24).

5. *"З архівних матеріалів ми використали папку "Турецькі справи" у рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук УРСР".*

Йдеться про виписки й нотатки, що робилися з московських архівів для М. Грушевського у середині 1920-х – на початку 1930-х рр. Сьогодні ці нотатки зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Виписки з "Турецьких справ" Посольського приказу (1648–1668) див.: ІР НБУВ. – ІІ, № 15545–15548). Цю працю над копіюванням джерел у Древнехранилищі Московського відділення Центрального історичного архіву РРФСР проводила археографічна експедиція, організована М. Грушевським у середині 1920-х рр. Співробітниками експедиції були Д. Кравцов, В. Євфимовський, П. Нечипоренко, В. Юркевич, В. Гарасимчук, С. Глушко, А. Єршов та ін. (*Юркова О.* Дмитро Кравцов та його спогади про Археографічну експедицію до Московського "Древлєхранилища" // Український історик. – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 383–384). Про роботу експедиції над копіями, зокрема з "Турецьких справ", Д. Кравцов писав: "Отобранные нами материалы фиксировались на особых листках, с указанием каждого документа, его начала и окончания, и потом передавались специальным работникам (копиисткам) для переписывания на предмет отправки потом в Киев, в адрес Кафедры. В разное время таких работниц было разное количество, но почти постоянными были: сестры Шуйские – Мария и Елизавета, Е. Баландина и К. Гронская. Переписанные материалы тщательно сверялись и потом уже отправлялись в адрес кафедры" (*Кравцов Д.* Археографическая экспедиция в Москву для сбора архивных материалов по истории, экономике и культуре Украины с древнейших времен до наших дней // Український історик. – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 396).

6. *"Але цей буржуазно-націоналістичний історик* (М. Грушевський – *Я. Ф.*) *всю діяльність Хмельницького намагався змалювати як ворожу Росії і з цього погляду оцінював також українсько-турецькі зв'язки".*

У цій фразі відображено важку атмосферу, в якій І. Крип'якевич змушений був жити у другій половині 40-х – 50-х роках і пристосовуватися до вимог радянської політики щодо осуду М. Грушевського та цілої його школи. Питання про те, як партійна номенклатура і цензура у 1940-х рр. "ламала" Івана Петровича, досі залишається належним чином не дослідженим. Вимоги до І. Крип'якевича "покаятися" у своїх поглядах дуже часто висувалися у досить вульгарній ультимативній формі, коли, наприклад, пересічні редактори партійних періодичних видань завертали І. Крип'якевичеві його статті (див., напр.: Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 235: "Публіцистика 1940–60 рр. (рукоп[иси])". – Стаття І. Крип'якевича "Українсько-російська дружба" (1946); лист від редактора газети "Правда Украины" до І. Крип'якевича з вимогою рішучіше засудити свої старі погляди (1946; підп. Л. Троскунов); супровідна записка Ященка (1946); відповідь І. Крип'якевича редакції (1946)).

Крім вимог засудити наукові та методологічні позиції М. Грушевського (і свої власні, висловлені до 1939 р.), І. Крип'якевич у цей період терпів багато закидів за свою популярну "Історію України" (Львів, 1941. – 70 с.), де наприкінці його тексту (липень 1941 р.)

видавництво дописало без його згоди такий абзац: "І аж 1941 рік приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надточена революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації, валиться під ударами німецької зброї. У східній Европі твориться новий світ. У кривавих змаганнях і Україна добуде собі волю і самостійність" (Там само. – С. 69).

І. Крип'якевич дуже важко переживав таке знущання над внутрішнім духом своїх праць. На одному з відбитків своїх статей під тит. "Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії України", де без згоди автора було зроблено багато редакційних дописів, друкованих в одному пропагандивному збірнику, перед переліком авторів І. Крип'якевич дописав: "Прокляті народом" (Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 236: "Публіцистика 1940–60 рр. (друк[оване])". – Вирізки з газет зі згадками про пропагандистську діяльність І. Крип'якевича (добірка за 1954 р.)). Один з активістів українського підпільного руху 1940-х – 1950-х рр. згадує з цього приводу про І. Крип'якевича та інших українських діячів науки і культури (Б. Барвінського, Ф. Колессу та ін.): "Для українського інтелігента, вихованого на зразках високої європейської культури, такі принародні виступи були великим моральним приниженням. Іронія полягала в тому, що більшість з них всіми фібрами своєї вільної душі ненавиділи московську тиранію, але були змушені її вихваляти" (*Куп'як Д.* Спогади нерозстріляного. – Торонто; Нью-Йорк, 1991. – С. 216).

7. *"В 1627 р. на султанській раді вирішено побудувати нові турецькі замки на долішньому Дніпрі, але цього рішення не повелося виконати, бо запорожці зруйнували один із старих татарсько-турецьких замків, Іслам-Кермен".*

У своїх попередніх працях І. Крип'якевич уже порушував питання про значення Іслам-Кермена в українсько-татарсько-турецьких взаєминах у XVII ст. Однак точної дати захоплення запорожцями цього міста у 1620-х рр. історик не вказував, див.: *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі; IV. Дороги // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1926. – Т. 144–145. – С. 125; *його ж.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 300.

У 1950-х рр. історик також порушував це питання. Про те, що запорожці зруйнували Іслам-Кермен у 1628 р. і після цього місто лишалося у руїнах понад 20 років, див., наприклад, у статті: *Крип'якевич І.* З минулого Каховки // Вісник Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К., 1951. – № 4. – С. 57.

8. *"Початок цих переговорів нам відомий тільки з оповідання, записаного у книзі польського мемуариста, Голінського".*

Це джерело, що зберігалося у львівському Оссолінеумі, було відоме І. Крип'якевичеві ще з передвоєнного часу. Однак у 1947–1949 рр. історик використовував рукопис Ґолінського лише з цитат, наведених у М. Грушевського та інших істориків, оскільки оригіналу рукопису на той час у Львові вже не було, а фотокопія, що сьогодні зберігається в Інституті історії України НАН України, була зроблена в Польщі і передана у Київ лише у 1949 р.: *Федорук Я.* Рукопис Мартина Ґолінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 37–87. Інші дослідники цієї епохи у 1940-х рр. також використовували рукопис Ґолінського з цитат у працях Л. Кубалі, М. Грушевського та ін. Див., напр.: *Miller I. S.* Powstanie chłopskie na Podhalu w 1651 r.; Ruch chłopski w Wielkopolsce w 1651 r. – Warszawa, 1952. – S. 61–62. – (Biblioteka Historyczna "Książki i Wiedzy", t. 17).

9. *"Повний текст оповідання Голінського не опублікований [...]".*

У цьому тексті М. Ґолінський згадує, що в липні – серпні 1648 р. – це вже було друге посольство від Б. Хмельницького до Порти за той рік, див.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 141–142:

“Nowyny o Hmielniczkym.

Fortelna y przemislna zdrada Boc[h]dana Hmielniczkyego, principała rebelizanta starszego kozakow zaporowskych przeczyw Koronie Polskiey y *Welkiego xzięstwa* Litewskyego 1648.

Ggy podniosz Chmyelniczky rebelyą z kozakamy zaporowskiemi przeczyw Koronye Polsky, nastąpywszy na woyska rozdielione kwarciane na Ukraynie, znioszsy pierszy oboz z kielkątisziączy woyska, znyoszsi potym y większy oboz abo tabor, poymawszy i. m. pp. hetmanow, hordę tatarzską przywiodszy na Ukrainę, popliądrowawszy miasta, zomky, wszy, liudu wielie pozabyiawszy y w niewolą tatarzską drugych oddawszy. A wydząc potym swoy tak wielky excesz y zbrodnie, ktore porobieł przeciw Bogu y Rzeczy Pospolitey, a wątpiącz o sobie, aby mu to miało snadno uscz bez pomsty srogi, y karania, obawiaiąc szie, począł zazywac takiego sposzobu: posłał do cesarza tureczkyego pierszą radą, ofiaruiąc cesarzowy wierne posługy swoie, aby go przyiął pod swą obronę y pomoczy swey aby mu dodał przecziwko Poliakom, obieczuiąc mu wszistkę Rusz poddacz y Poliaky snadno wzyąc moze, gdysz terasz w Polscze interregnum, krolia nie maią. A zeby go oszadził na hospodarzstwye wołoskym, a Łupuła, hospodara wołoskyego, zeby zrucieł iako zdraice, ze on, dawszy corkę swą do Litwy za xziązęcia Ianusza Radzywiła, tam swe skarby wiwozy y ma porozumienie z Poliaky przeciw cesarzowy. Gdy takowe poselstwo cesarz usłyszał, znoszieł szie z pewnemi wezeramy, a osobliwie z naystarszim wezerem, ktory, poniekąd beł przyhilny Poliakom, nie radził przymierza łamac cesarzowy y woyni podnoszycz bez przicini przeciw Poliakom. Czo y cesarz toz rozumyącz o Hmielniczkym, ze to człowiek lieky wiary som, y poddanstwa niedotrzymawszy przeciw panu swemu y Rzeczypospolitey porwał szie, niegodzień wiary y ta ultayska kupa swawolnich kozakow. A pod czasz smierczy kroliewsky y Polska pana nie maiączy, nie godzi szie im przimierza łąmacz, any ych tesz woiowac oszierociałych. A Hmielniczky mny godzyen wiary, aby iei miał dotrzimac, panu swemu y Rzeczypospo*litey* nie dotrzimawszi ie.

Chmielniczky, dowiedziawszy taky odprawy posłow swych, począł szie ofiarowacz Rzeczy Pospolitey, Tatary odprawiwszy z pokorą wilczą swoią y załuiącz takowego złego postępku, a nahiliayączy szie do zgody y ofiaruiąc wiarę sczerą swoie przeciw Rzeczipospolitey, zeby telko w ych krzywdę weyzreli, wiprawieł posły swe na conuocatyą. Naznacono comissarzow // z conuocatyey od Rzeczypospolitey do kozakow, aby weyzreli w krzywdy ych y zkąd im do takyey rebely przisło, iako iest wizey.

A interim Chmielniczky posłał znowu do Turek, do ianczarow y do baszow, ofiaruiącz przyiaz[n] swoię y posługi wierne z kozakamy swemy, prosząc o pomocz przeczyw Poliakom, oznaymuiąc, ze terasz czasz nailiepszy y nasposobnieyszy do oszągnięnia Ruszy y wszistkiey Korony Polsky, ktorą chce poddac. Takze, ze krolia w Polscze nie maią, ani zadney gotowosczy, iako yusz pierwey piszał o tym do cesarza, telko zeby mu terasz pomoczy dodano przeciw Poliakom, Tatarzow zeby posłano z kielkadziesiąt tisziączy. O hospodarze wołoskym Łupulie znacz dał, ze przeciw Turkom woysko zbiera y zdradzyc hce, maiąc porozumienie y zpowinowaczenie s Poliaky. A tak zeby go [Chmielnickiego] na hospodarzstwo wołoskye wszadzono, a Łupuła zruczono, ofiaruiącz szie som go z Woloch wygnacz y oszieszcz panstwo wołoskye.

Gdy to ianczarowie usłyszeli, zbuntowawszy szie na cesarza, ze na woynę z Poliaky pozwolycz nie chciał, poymawszi go, do więzięnia wszadzieli y tamze go zabiely. Sina iego namłodszego w osmy liat na panstwo wszadzieli y cesarzęm uczynieli, przydawszy mu wezera za pedagoga abo regimentarza. A tamtego wezera rosziekaly pierszego y inszych, czo przy radzie cesarza zabitego bely, mowyąc, ze liepiey Wenetow terasz zaniechacz beło, a s Poliakamy woynę zacząc, maiąc terasz łacną y snadną okazyią do wzyęcia y zwoiowania kroliestwa polskiego (iakosz słychac beło, zeby Weneczy międzi iancary rzucziwszy sporo względęm swey woyni beli przyciną zabycia cesarza tureckyego, aby mogli bydz uwolnieny).

Wesly potym w radę wezerowie y baszsowie tureczcy, iezeli mieli wierzyc y poufacz obietnyczom Hmielniczkiego y dacz mu pomoczy. Niezdało szie to iako gołoczie y ultaysky swowolni kupie kozaczky, aby mieli ufacz, alie obieczaly pomocz Hmielniczkiemu, Tatarow poslacz kielkadziesiąt tisziączy, a zeby szie starał o Kamieniecz Podolsky, ktory skoro odda w

ręcze tureczkie y zięmię Ruską przy tym, będzie miał dalsze poszełky y hospodarem wołoskym będzie postanowiony".

10. *"Але приходиться сумніватися, чи Хмельницький мав такий рішальний вплив на цей заговір, як це оповідає Голінський [...]".*

Цей висновок перегукується з висновком М. Грушевського, звідки І. Крип'якевич узяв це оповідання Голінського: "Мусіли йти також жваві пересилки з кримською ордою, мабуть, і з Константинополем – але про них, на жаль, не маємо ніяких певних звісток, тільки далекі й баламутні поголоски. Так з приводу двірської революції, що стала ся в Царгороді літом 1648 р., [...] в Польщі оповідали, що революцію сю зробив Хмельницький. [...] Поки що иньші джерела не дали нічого для потвердження сього оповідання, звісного тільки з збірки Голінського" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 59).

11. *"Лист треба вважати підробкою якоїсь людини, що хотіла скомпромітувати Хмельницького, як прихильника турецького підданства".*

Питання щодо автентичності цього листа має вже певну традицію в історичній літературі. Вперше він був опублікований С. Барончем (*Barącz Sadok.* Pamiętnik zakonu ww. oo. bernardynów w Polsce. – Lwów, 1874. – S. 136–137). В українській науці В. Липинський не піддавав зміст цього листа сумніву, наголошуючи, що восени 1648 р. Мегмед IV прийняв Богдана Хмельницького у своє підданство (*Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 21). М. Грушевський, на висновки якого спирався І. Крип'якевич, хоч і піддавав автентичність листа сумніву та наводив його різні списки, проте не аргументував своєї позиції детальніше, лише наголосивши: "Автентичність сього листу вважаю сумнівною" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 135). Підтримуючи цю думку, як бачимо, у 1947 р. І. Крип'якевич вважав цей лист підробкою, що робилася з метою скомпрометувати українського гетьмана. Згодом, майже через 15 років після написання цієї статті, історик ґрунтовніше зупинився на цих висновках: "Викликає сумніви і достовірність листа Богдана Хмельницького до турецького султана від жовтня – листопада 1648 р., – писав він у 1960 р. – Місце написання цього листа і його дата неоднакові в різних копіях [...]. Це робить лист підозрілим. [...] Політичні комбінації з Туреччиною (у 1648 р. – *Я. Ф.*) не могли мати для України серйозного значення. Лист до султана треба вважати підробкою. Автором його була людина, ознайомлена з поглядами козацької старшини, людина, яка уміла їх передавати, особливо тоді, коли йшлося про відносини Запорозького Війська і шляхетської Польщі. [...] Складач підробки прагнув скомпрометувати Богдана Хмельницького в очах волоського (молдавського) воєводи Василя Лупула, показати, що український гетьман інтригує проти воєводи перед султаном. Отже, мета підробки – вбити клин у відносини між Україною і Молдавією. Підробити лист міг хтось вороже настроєний до Хмельницького, можливо, якийсь політичний агент Польщі в Молдавії" (*Крип'якевич І.* Підробки документів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1960. – № 3. – С. 6–7). У виданні документів Богдана Хмельницького упорядники вмістили цей лист у додатках поміж сумнівними та підробленими документами (Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 626–627).

З роками ці міркування І. Крип'якевича забулися. Наприкінці 80-х рр. Я. Качмарчик, наприклад, висловився, що підстав для сумнівів щодо автентичності листа немає (*Kaczmarczyk Janusz.* Bohdan Chmielnicki. – Wrocław etc., 1988. – S. 95). Я. Дашкевич відповів польському історикові, що в умовах, коли в українській науці заборонено було говорити про турецький протекторат над Б. Хмельницьким, упорядники збірника вимушені були віднести цей лист до сумнівних і видрукувати його в додатках (*Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик України // *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 14).

Однак, незважаючи на ту реальність, в якій жили дослідники Хмельниччини в радянську епоху, І. Крип'якевич, як випливає з його висновків, все ж таки вважав цей лист

підробленим. Інша справа, наскільки можна визнати його аргументацію переконливою. У той самий період 1940-х рр., коли І. Крип'якевич працював над своєю статтею, проблему підданства Хмельницького Порті у червні 1648 р. вивчав також О. Пріцак на основі османської хроніки Наїми (*Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 143–160; *Pritsak Omelian.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – S. 266–298; *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–192). Тому треба визнати, що у 1648 р. відбувалися досить жваві дипломатичні контакти України та Османської імперії і дипломатичне листування восени того року було цілком можливим.

Крім того, деякі застереження викликають сумніви, викладені І. Крип'якевичем на основі цього листа Хмельницького до султана, щодо можливої молдавської політики українського гетьмана у 1648 р. Те, що Б. Хмельницький у 1648 р. у своїх перших посольствах до Туреччини шукав впливу не лише на татар, а й на інших васалів Османської імперії, зокрема на союзного для Польщі Василя Лупула, можна припускати з великим відсотком достовірності. "Але се очевидно, що у Хмельницького були дійсно вже й тоді пляни на молдавське господарство [...]", – писав М. Грушевський (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 135). Про реакцію Василя Лупула на такі заходи перед султаном знаходимо відомості у записах М. Ґолінського (див.: *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 р.). – Львів, 1993. – С. 25). У посольствах Б. Хмельницького у Стамбул у наступні роки політика Молдавії і справа Лупула дуже часто піднімалися гетьманом на високу площину в українсько-османських взаєминах.

12. *"Відомості про повстанчі рухи балканських слов'ян доходили до нього безпосередньо від слов'янських емігрантів і висланників та інших невдоволених підданців султана, що приходили на Україну".*

І. Крип'якевич не випадково у цій статті раз у раз робить наголос на тематиці визволення балканських народів з-під влади Османів. До 1939 р. вивченню цієї проблеми історик приділяв більше уваги, ніж дослідженню українсько-турецьких взаємин. Зрештою про своє бажання вивчати сербсько-українську історію І. Крип'якевич писав ще у щоденнику гімназійних років, занотовуючи 21 листопада 1903 р. думки щодо планів своїх майбутніх наукових досліджень: "Сербсько-укр[аїнські] відносини (до Сербії їхати? і акти)" (*Крип'якевич І.* Мої гадки [1903–1904 рр.] // Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 324: "«1. Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2. Аркуші спогадів про Університет 1905–06; 3. "1903–1904. Дневник і varia»" (аркуші без пагінації)).

Згадки про плани Б. Хмельницького після Зборівської битви здійснити похід на османські землі за участю балканських народів див., напр., у статті: *Крип'якевич І.* Серби в українському війську // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1919. – Т. 129. – С. 83, 91. Матеріали про сербів Василя Даниловича, Миколу Маркевича та Івана Юрієвича Сербина І. Крип'якевич узяв саме з цієї розвідки (Там само. – С. 84–85). Інша річ, що тут, як і в деяких інших місцях коментованої статті (наприклад, коли йтиметься про події осені 1655 р.), автор, як видається, перебільшує бажання Б. Хмельницького почати війну проти Порти, оскільки протягом усіх років його гетьманування першорядним ворогом усе ж таки залишалася Річ Посполита (див. також коментар № 25).

13. *"Є тільки чутка про це, ніби в січні [1650 р.] їхав до Чигирина турецький посол, – цю вістку подали донські козаки, але потвердження цеї вістки немає".*

Тут ідеться про січень 1650 р. (а не про січень 1649 р., як видається на перший погляд); див. відписку з Вольного від воєводи Федора Арсеньєва з новинами про відносини Б. Хмельницького з турецьким султаном. Донские дела [= Русская историческая библиотека, т. XXIX]. – СПб., 1913. – Кн. IV. – С. 361–365. У цій відписці згадується, що 30 січня 1650 р. у Вольний

приїхали з України боярські діти Олекса Мисевря і Грицько Семенів, яких воєвода посилав на розвідку в Чигирин та інші міста. 11 січня вони чули в Чигирині від хорунжого Дацька "и от иных многих казаков", що султан писав українському гетьманові, аби той послав проти донців 6000 війська. "Да и он же, Олекса, – читаємо у відписці, – слышел в Чигирине, ждет де Хмельницкий к себе в Чигирин турского посла. А с чем де турский посол в Чигирин будет, тово он не ведает" (Там само. – С. 363). Наскільки сумнівною чи достовірною є ця згадка про турецького посла – це питання. Щонайменше, можна говорити, що при дворі Б. Хмельницького справді обговорювали справу дипломатичних взаємин з Мегмедом IV. Вище (наприкінці розділу III) І. Крип'якевич писав: "Але можна припускати, що осінню 1648 р. Хмельницький вів якісь переговори з Портою [...]" (арк. 13). Однак згадку про турецького посла, який прибув до Б. Хмельницького у Переяслав у лютому 1649 р., історик вважав непевною (див. рукописну нотатку на полях (текстологічна прим. 18*): "Тур[ецький] посол в Переяславі (II, 1649 ?) – шабля, кор[она], булава – неправдоподібне [...]" (арк. 13)).

14. *"[...] факсиміле його було опубліковано у [III] томі першого видання «Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов»".*

Аналіз цього фрагмента листа султана до Б. Хмельницького див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 135–136 (прим. 1).

15. *"Супроти того, що розпоряджаємо оригіналом листа, який у цих уступах має цілком відмінний зміст, – треба ці фрази уважати просто неточним перекладом".*

Детальне порівняння османського тексту цього листа Мегмеда IV до українського гетьмана від лютого 1651 р. з його перекладом XVIII ст. польською мовою, що був виданий П. Буцинським російською у його монографії, здійснив В. Д. Смирнов. Див.: *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 550–551. Тут відзначено цілу низку неточностей (часто істотних) польського перекладача, зокрема саме цієї цитати, у правильності перекладу якої сумнівався І. Крип'якевич. Переклад В. Д. Смирновим цього місця і його коментар є такими: "В турецком же тексте вышеприведенному месту соответствуют слова: [...] "Затем, будучи устойчивы в подданстве, вы просили о том, чтобы вам с нашей высочайшей августейшей стороны *дана была договорная грамота, подобно тому, как даются другим христианским царям*". Следовательно, тут ни о какой дани и ни о каких данниках и помину нет" (с. 551) (курсив у цитаті В. Д. Смирнова).

16. *"Це було історичне рішення, що відкривало перед Україною нову епоху розвитку. Але покищо ця справа не була практично здійснена і Україна не могла ще дістати військової допомоги від братнього російського народу".*

Тут відображено погляд, поширений у радянській науці, про те, що після рішень Земського собору від лютого 1651 р. Росія нібито почала проводити політику, скеровану на поступове прийняття України під свою протекцію. У 90-х роках XX ст. московський історик Л. В. Заборовський писав з цього приводу: "[...] очевидно было, что, несмотря на активные усилия гетманского руководства, добиться скорого включения России в борьбу не удастся. Долгое время господствующее в советской историографии мнение, что после земского собора начала 1651 г. ее правители избрали именно такой путь, неосновательно" (*Заборовский Л.* Последний шанс умиротворения переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – [Вип. 1.] – С. 238).

17. *"Богдан Хмельницький у пізнішому часі, в листі до Тетері і С. Богдановича від 21 березня 1654 р., так висловився про нього [...]".*

З контексту цього листа, однак, не випливає однозначно, що гетьман говорив саме про посольство трилітньої давнини, як і те, що Осман-чауш у квітні 1651 р. поїхав із Хмельницьким з Животова до Брацлава (див. вище текст І. Крип'якевича). У цьому листі

могли б, наприклад, згадуватися українсько-турецькі переговори з тим самим Османом-чаушем попереднього, 1653-го, року. І. Крип'якевич пише про них у наступному розділі: "Як видно із вище приведених звісток, зв'язки між Україною і Туреччиною у 1653 р. були доволі жваві. Безперестанно ішов обмін посольствами" (арк. 60). Про відправлення Османа-чауша у травні 1651 р. див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 247, 248 (прим. 1, 2), 137.

18. *"З 1652 р. не дійшли до нас ніякі звістки про українсько-турецькі зносини. Але треба припускати, що ці зносини не перервалися, а продовжувалися далі, з огляду на політичні справи, що були важливі для обидвох сторін".*

Оскільки І. Крип'якевич користувався висновками Я. Рипки, викладеними в "Історії України-Руси" М. Грушевського (Т. IX. – Ч. II. – С. 1539–1544), то йому невідомим залишався зміст останньої з трьох статей чеського орієнталіста, яка вийшла друком у той самий рік, що й том "Історії України-Руси" (*Rypka Jan.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – T. 105. – S. 209–231; щоправда, І. Крип'якевич знав, що Я. Рипка видав таку статтю, про що свідчить згадка про неї у списку джерел та літератури до теми, вміщеному наприкінці статті 1947 р.). Річ у тім, що підготовка М. Грушевським до друку т. IX, ч. II своєї праці велася у 1930 р., і автор тут використав лише дві відомі на той час публікації Я. Рипки (1928 і 1930 рр.). На першу з них історик відгукнувся на сторінках журналу "Україна", зазначивши, що другу Я. Рипка надіслав йому, коли верстка збірника була вже в друкарні (*Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою // Україна. – 1930. – Липень – серпень. – (Кн. 42). – С. 7; інший, маловідомий відгук на статтю Я. Рипки 1928 р. див.: *Загоровский Е. А.* Новые данные об украинско-турецких отношениях при Богдане Хмельницком // ІР НБУВ. – Ф. X. – № 22868. – Арк. 1). Останні зміни в текст "Історії України-Руси" вносилися автором ще під час коректи у грудні 1930 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1539). "Том IX–2 примерз міцно до друкарні, – писав М. Грушевський до І. Крип'якевича 5 вересня 1930 р. – Текст видруковано ще літом, але я необережно хотів дати покажчик, і тепер за се покутую. Може, на новий рік вийде" (*Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування та мемуарів) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві – Док. 45. – С. 360).

У своїй третій статті 1931 р. Я. Рипка, завершуючи видання османських листів з т. зв. ґеттінґенського кодексу опублікував лист великого візира Агмеда-паші до Б. Хмельницького від 23 грудня 1652 р. (*Rypka Jan.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty... – Dok. II. – S. 220–224). У 1980-х рр. той самий лист вивчив і переказав, навівши коротку цитату в перекладі англійською з османського тексту, В. Остапчук (*Ostapchuk Victor.* The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Region: [Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desaive, Chantal Lemercier-Quelquejay. – Paris; The Hague, 1978. – 458 p.] // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. VI – № 4. – P. 517–518). Звертаючись до гетьмана, великий візир писав, що з часу, відколи він зайняв цей уряд у червні 1652 р., від козаків не було жодного листа. Не знаючи причини цього, візир довідався від Ромазана-бея, колишнього правителя кінбурнської фортеці, що козацький посол від Б. Хмельницького (Василь Юркован, як називається він у листі (Vasil Jorkovan)) був ув'язнений в Очакові і проданий у рабство. Як тільки ця новина дійшла до Стамбула, посла одразу відшукали, звільнили з полону і нагородили. Його відправили у зворотну дорогу разом з турецьким гінцем, який повіз до гетьмана це грудневе послання 1652 р.

Інший лист, Б. Хмельницького до султана – оригінал османською мовою. Хоч без точної дати (січень 1653 р. з Чигирина), але його зміст доповнює ці відомості. Лист було віднайдено у стамбульському архіві Ш. Лемерсьє-Квельквеже, яка гіпотетично датувала документ лютим 1653 р. (*Lemercier-Quelquejay Chantal.* Les relations entre la Porte ottomane

et les Cosaques zaporogues au mileu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichah ottoman // Cahiers du Monde russe et soviétique. – 1970. – № 11 (3). – P. 459–461; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapэ / Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desaive, Chantal Lemercier-Quelquejay. – Paris; The Hague, 1978. – P. 195 (док. E 8548)). На деякі неточності щодо коментарів Ш. Лемерсьє-Квельквеже і зв'язок цього документа з тим, що був виданий Я. Рипкою від 23 грудня 1652 р., наголосив В. Остапчук (*Ostapchuk Victor.* The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapэ Sarayэ: New Sources for the History of the Black Sea Region. . – P. 517–520). Ще раз піддавши лист E 8548 прискіпливому аналізу і заново переклавши його з османської (тепер уже англійською), В. Остапчук та А. Рідльмайєр ймовірно датували його 3 (13) січня 1653 р. ("на третій день середнього місяця зими"), а ув'язненим в Очакові послом гіпотетично називали Василя Юрчича, який зустрічається в реєстрі 1649 р. (Ibidem. – P. 518–519; *Riedlmayer Andreás, Ostapchuk Victor.* Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – N 3/4 (December). – P. 453, 470 (note 1). Опис документа E 8548 див. ще в одній рецензії того самого автора на збірник А. Беннігсена та ін., зробленій на підставі нових його пошуків у Стамбулі у 1983 р. і доповненій додатками: *Ostapchuk Victor.* The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapэ Sarayэ: The Documentary Legacy of the Crimean-Ottoman Relations // Turcica – 1987. – T. XIX. – P. 274). Крім того, згадка про лист Б. Хмельницького до султана за січень 1653 р. є в переліку невіднайдених листів українського гетьмана (Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 659).

У своєму листі Б. Хмельницький писав до Мегмеда IV про цей прикрий інцидент, що стався в українсько-османських взаєминах в останні місяці 1652 р.: нібито, як тільки Ромазан-бей, щирий приятель козаків, через обмови та інтриги був звільнений зі свого санджака, то козацького посла Василя ув'язнили в Очакові. Тому гетьман переконував Мегмеда IV повернути Ромазан-беєві цей уряд, зважаючи на добросусідські взаємини між Портою і Військом Запорозьким, що панували, коли він був намісником у кінбурнській околиці.

До цих фактів, що проливають світло на українсько-турецькі взаємини другої половини 1652 р., можна додати ще інші, не такі певні. Наприклад, В. Д. Смирнов на основі османської хроніки Наїми згадує про якийсь лист Б. Хмельницького до муфтія у Стамбулі, датований 1652 р. (*Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 546–548). Однак це свідчення Наїми виглядає дуже недостовірним.

Таким чином, документи орієнтального походження, введені у науковий обіг у 1930-х – 1980-х рр., подають багато першорядної інформації про взаємини Б. Хмельницького з Османською Портою у другій половині 1652 – перші місяці 1653 рр. На тлі цих важливих публікацій західноєвропейських та українських північноамериканських дослідників щонайменше дивно звучить твердження Б. Флорі, нібито про українсько-турецькі взаємини "[...] на рубежі 1652–1653 р. [...] можна судити, в основному, за свідченнями із других рук" (*Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція" // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 98).

19. *"В лютому у Константинополь прийшла звістка, що через Силістрію переїздив посол від Хмельницького до Порти [...]".*

В. Остапчук припускає, що це могло бути саме те посольство, яке везло до Стамбула згаданий у попередньому коментарі лист Б. Хмельницького до Мегмеда IV від січня 1653 р. (Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. VI. – № 4. – P. 518). Перелік посольств з України в Порту і з Порти в Україну див. також у праці: *Заборовский Л. В.* Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653–1654 гг. // Освободительное движение на Балканах. – М., 1978. – С. 65.

20. *"Далі Виговський доповів ще [...]".*

У цьому місці йдеться про Данила Виговського

21. *"Виговський невірно і тенденційно змалював перед російськими послами справу так, немов би Хмельницький був беззастережним прихильником союзу з Туреччиною, і щойно він, Виговський, переконав гетьмана про шкідливість цих зв'язків".*

І. Виговський свідомо протиставляв турецьку протекцію над Україною московській, причому робив це, найімовірніше, з відома Б. Хмельницького (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 614); *Наріжний С.* "Московська служба" Івана Виговського// Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1928. – Т. 149. – С. 117–139). Українська дипломатія у такий спосіб ставила московського царя перед фактом, що якби Москва не взяла Військо Запорозьке під свою протекцію, то Б. Хмельницький змушений був би звернутися до турецького султана. Це була одна з аргументацій, що наводилася на Земському соборі 1 жовтня 1653 р. з приводу доцільності почати війну з Річчю Посполитою і прийняти Україну в підданство царя (див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 332; *Федорук Я.* Критичні замітки до соціально-політичного портрета Богдана Хмельницького // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. V. – С. 203; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 69, 71). Таку саму аргументацію, протиставляючи перед російськими дипломатами Османську імперію своїм взаєминам з Олексієм Михайловичем, українські політики використовували й раніше, наприклад, перед Земським собором у лютому 1651 р., про що згадував І. Крип'якевич (див. у цій статті текстологічну прим. 62*).

Поза іншим, як видається, те, що автор не висловив негативної оцінки діяльності І. Виговського, який у радянській історичній літературі 40-х рр. вже таврувався як зрадник (така тенденція в радянській науці була перехоплена від російської історіографії XIX ст., зокрема від С. Соловйова та ін.), також було однією з причин, чому цю статтю І. Крип'якевич так і не зміг надрукувати у той час.

22. *"Посли чогось то не поступили по дорозі до Сіяуша, і він дуже жалувався на те у листі до Хмельницького".*

Лист Сіяуша-паші, про який згадує І. Крип'якевич, насправді датується першими місяцями 1654 р., коли козацькі посли, що прибули у Стамбул 21 квітня 1654 р., обминули по дорозі володіння сілістрийського намісника (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 781). Сіяуш-паша відправив до Чигирина свого гінця Бекир-агу зі скаргою на такий вчинок: "[...] а чому від вас до нас немає грамоти, про те нам не відомо" (Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 382. – С. 317–318; *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. – Запорожье, 1993. – С. 48–49). Посилаючись нижче (прим. 167) на звіти С. Ренігера зі Стамбула, друковані в "Жерелах до історії України-Руси" (Т. XII. – С. 313–314, 349), І. Крип'якевич подає хибну дату одного з цих звітів, а саме від 18 травня 1655 р. Насправді цей звіт писався 18 травня 1654 р. У ньому С. Реніґер повідомляв імператора, що козацькі посли прибули в Стамбул 21 квітня (Там само. – С. 313–314).

Ймовірно, що козацькі посли обминули Сілістрію з огляду на участь Сіяуша-паші у формуванні польсько-татарської ліги в останні місяці 1653 р. напередодні і під час Жванецької кампанії (*Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 68–69, 76–77).

У 1655 р. українські посли Роман та Яків прибули у Стамбул, найвірогідніше, у середині – другій половині травня. М. Грушевський досить непослідовно визначає дату їх відправлення з Чигирина разом з Шагін-аґою: історик спочатку пише, що козацьке посольство було відправлене з турецьким гінцем у середині квітня, а далі за текстом – у травні (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1064, 1097). На початку квітня

Б. Хмельницький затримав був Шагіна-агу до часу, поки з Москви не повернулися б українські посли з інструкціями Олексія Михайловича в цій справі (лист гетьмана до царя від 2 (12) квітня 1655 р.: Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 304. – С. 418–420). М. Грушевський, однак, припускав, що гетьман так довго не затримував султанського гінця (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1064). Але таке припущення є сумнівним. Звіт австрійського резидента у Стамбулі С. Ренігера про українських гінців датовано 3 червня 1655 р. (Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 436. – С. 349).

Посольство Б. Хмельницького до султана весною 1654 р., через кілька місяців після Переяславської ради, І. Крип'якевич не брав до уваги. З огляду на пізніші висновки історика, подані у монографії 1954 р., про це можна говорити, навіть незважаючи на втрачений аркуш у статті 1947 р. (арк. 71), де, як ми бачили, йдеться якраз про події перших місяців 1654 р. У своїй монографії І. Крип'якевич писав: "Дипломатичні відносини України з Портою були розірвані у липні 1653 р., коли гетьман, вступаючи у вирішальний етап переговорів з Росією, не дав прощальної аудієнції султанському послу. Проте возз'єднання України з Росією було для Порти такою небезпечною подією, що Порта вирішила шукати знову порозуміння з Хмельницьким" (*Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 500; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 317). Далі у тексті – одразу про приїзд Шагіна-аги до Чигирина у березні 1655 р. без згадок про українсько-турецькі взаємини першої половини 1654 р.

23. *"У листі до султана Хмельницький жалувався на кримських і ногайських татар".*

Тут ідеться не стільки про лист Б. Хмельницького до Мегмеда IV, скільки про завдання, яке ставив український гетьман перед своїми послами у Стамбул. На сьогодні відомий лише один лист Б. Хмельницького до султана за 1655 р., написаний, імовірно, наприкінці листопада після битви під Озерною (Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 345).

24. *"Треба критично роз[і]брати джерело, з якого дізнаємося про цю неймовірну подію – султанський лист з вересня 1655 р."*

Ця тема – критичний аналіз спопуляризованого завдяки М. Костомарову листа султана до Б. Хмельницького від вересня 1655 р., себто намагання І. Крип'якевича виявити ймовірні неточності у перекладі листа з османської мови на старопольську – як зазначалося в передмові і в коментарі № 4, напевно, була поштовхом для історика написати цю статтю про українсько-турецькі взаємини в роки Хмельниччини в цілісній перспективі. Як ми бачили, неточності, гіпотетично визначені І. Крип'якевичем у листі султана до гетьмана від березня 1651 р., друкованому у монографії П. Буцинського зі старопольського перекладу, підтверджуються перекладом з османської В. Д. Смирнова (див. коментар № 16). "Так само можна думати, – пише І. Крип'якевич у цій статті, – що і переклад султанського листа з 1655 р. може бути помилковий, що зміст його не в усьому вірно переданий" (арк. 75).

Загалом тема неточних перекладів XVII–XVIII ст. зі східних мов (зокрема, з османської або татарської) російською або польською не була новою в 40-і роки XX ст., коли І. Крип'якевич писав свою статтю. В. Д. Смирнов, як ми бачили, звіряв османський текст листа султана 1651 р. з його перекладом і прискіпливо відзначав помилки перекладача. Досить різкі репліки з цього приводу кидав іноді М. Грушевський (див., напр.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 61 ("несправна копія"), 136 ("польський переклад дуже незугарний"), 538 ("лихий переклад"); К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1540 і т. д.). Після того, як була написана стаття І. Крип'якевича, такі неточності перекладачів відзначали й інші дослідники. Так, польський орієнталіст З. Абрагамович писав з цього приводу у 1954 р.: "Документи татарські й турецькі, що становлять важливе джерело до історії Польщі, недоступні, однак, для переважної більшості польських істориків-неорієнталістів з причини своєї мови; вони відомі переважно з давніх перекладів. Ті, однак, не відповідають за багатьма ознаками потребам науки, а найбільшою їхньою вадою є помилки і перекручення, що

нерідко змінюють істотну частину листа. Таких великих помилок не позбавлені навіть переклади найкращого з давніх польських орієнтальних перекладачів, Самуеля Отвіновського" (*Abrahamowicz Zygmunt.* Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny. – 1954 – № 2. – S. 147). У наш час особливу увагу проблемі точних перекладів кримсько-татарських листів у Посольському приказі в Москві у 50-х роках XVII ст. приділяє у своїх працях московський історик Сагіт Фаізов, див.: *Фаизов С.* Послание хана Мухаммед-Гирея царю Алексею Михайловичу о своем восшествии на крымский престол в контексте русско-крымских отношений 1654 г. (Перевод и комментарии) // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – М., 2000. – С. 180–207; *його ж.* Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымскотатарская дипломатика в политическом контексте постпереяславского времени. – М., 2003. – 168 с.

Наскільки цей сюжет був важливий для автора, видно з того, що, хоч російськомовна стаття 1949 р. – це, по суті, конспективний, скорочений виклад тексту 1947 р., однак місце, що стосується аналізу листа Мегмеда IV до українського гетьмана за 1655 р., повністю було збережене для друку в "Вопросах истории" і майже дослівно було передано з українського тексту. На жаль, за свого життя І. Крип'якевичеві так і не вдалося оприлюднити ці свої висновки. У монографії 1954 р. ані жанр і стиль викладу матеріалу, ані, ймовірно, суворі обмеження видавництва щодо обсягу не дали йому можливості повною мірою аргументувати свої думки. І. Крип'якевич лише одним реченням переказав зміст листа султана, додавши коротку репліку у примітці: "Турецькі листи збереглися в перекрученому перекладі, з якого виходить, нібито українські посли погодилися на підданство султанові; такого неправильного погляду додержувався Костомаров" (*Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 501; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 318, 381 (прим. 38)).

Саме цей лист султана до Б. Хмельницького, що насправді датується не вереснем 1655 р., а останньою декадою рамазану 1065 р. (24 липня – 3 серпня 1655 р.), у 1931 р. дослівно переклав чеською з османської геттінґенської копії Я. Рипка. У передмові до публікації він зазначив, що старий польський переклад справді дуже сильно відрізняється від османського тексту (*Rypka Jan.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – T. 105. – S. 212, 224–231). Однак критичні застереження І. Крип'якевича щодо того, чи польський перекладач правильно передав зміст, де йшлося про підданство Б. Хмельницького султанові, були марними. З цього чеського перекладу видно, що у листі, переданому Мегмедові IV Романом та Яковом, гетьман не лише просив підданства, але й домагався від султана договірної грамоти (´ahd-nâme). Мегмед IV задовільнив це його прохання, видав договірну грамоту і навзаєм вимагав, щоб восени 1655 р. гетьман передав через Шагін-аґу таку саму договірну грамоту. Б. Хмельницький відповів султанові листом від кінця листопада – початку грудня 1655 р., який передав через того самого турецького посла, де в основних рисах, як видно з порівняння змісту обох листів, відповідав на вимоги, що султан ставив перед ним у липні (ДБХ. – Док. 345). Єдине, чого гетьман не зробив, вимовляючись необхідністю скликати старшинську раду, – це не вислав козацького посольства разом з Шагіном-агою, який вертався у Стамбул у грудні. Однак, не зважаючи на це, на основі копії липневого листа султана, з точністю перекладеної Я. Рипкою, можна твердити, що у 1655 р. український гетьман, хоч формально і з мотивів конкретного політичного моменту, але просив у султана бути його протектором задля впливу на Крим і придунайські князівства.

25. *"Ця інструкція свідчить ясно, що Хмельницький залишився вірний своїм давним переконанням – що треба звести війну з Туреччиною".*

Загалом, як уже зазначалося (див. коментар № 12), І. Крип'якевич перебільшує можливості та бажання українського гетьмана почати війну з Османською імперією. Те, що в джерелах іноді натрапляємо на згадки про такі плани Б. Хмельницького, засвідчує

лише, що українські політики у середині XVII ст. розвивали свої дипломатичні контакти з іншими державами у кількох напрямках, підтримуючи одночасно добросусідські взаємини з кількома країнами, іноді ворожими між собою (як, наприклад, Османська імперія і Москва або Москва і Швеція і т. д.).

Що ж конкретно стосується цього сюжету – про плани Хмельницького розпочати війну з Туреччиною восени 1655 р., як про це доносить до нас меморіал грека о. Данила, козацького посла, шведському королю, – то в одній зі своїх попередніх статей, написаних наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., І. Крип'якевич висловив слушний здогад, що плани наступу козаків на Порту з'явилися в цьому меморіалі з ініціативи самого о. Данила. Діяльність цього дипломата була виразником інтересів того середовища грецьких еміґрантів у Європі, які у багатьох країнах намагалися організувати військову коаліцію проти Порти за визволення Греції з-під османського панування, в т. ч. й за допомогою венеційської дипломатії (*Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 246. Детальніше див. у працях останніх років: *Матях В.* "Шведська карта" у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (З приводу неопублікованих праць І. П. Крип'якевича та В. Ф. Владимирського-Буданова) // Там само. – С. 235–242; *Федорук Я.* Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калуґера у 1655 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 232–242; *Ченцова В. Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658: Документы – М., 2004. – С. 10–13, 56–62 (док. № 4: лист о. Данила від 4 листопада 1654 р.), 135–136 (коментар до документа)).

У домашньому архіві І. Крип'якевича зберігається автограф початкового варіанта статті про о. Данила, виданої В. Матях зі збірки Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, див.: *Крип'якевич І.* Данило Калугер Олівеберг // Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 39. – Добірка рукописів і чернеток "Греки диплом[ати] XVII [ст.]" (аркуші без паґінації).

Дослідженням про Данила Калуґера І. Крип'якевич цікавився, ймовірно, не без впливу праці В. Липинського "Україна на переломі", написаній у 1920 р., з якою історик був добре обізнаний і писав рецензію на неї (Літературно-Науковий Вістник. – 1922. – Кн. 1. – С. 84–86). Крім того, теоретичні засади В. Липинського щодо історії Хмельниччини мали великий вплив на І. Крип'якевича у дослідженні цієї теми. У цій монографії натрапляємо, зокрема, на такі рядки: "Олівеберґ заслуговував би окремої біоґрафічної розвідки, яка-б могла може кинути світло на мало досі відомі зносини Гетьмана з грецьким та царгородським православним духовенством" (*Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 256 (прим. 169)).

До таких досліджень про греків-дипломатів середини XVII ст., а зокрема про ченця Данила, наприкінці 20-х – на початку 30-х років І. Крип'якевича заохочував М. Грушевський: "Тема греків в гетьм[анській] службі дуже актуальна, – писав М. Грушевський у листі від липня 1928 р., – перед одержанням В[ашого] листа я говорив на сю тему. Декотрі варті окремої монографії, як Тафларі, абат Данило etc.". Або в іншому листі від 5 листопада 1930 р. про готову вже статтю І. Крип'якевича: "Олівеберга дістав, пустимо. Чи навмисно не згадуєте статті Феденка про нього (Праці Педаґ[оґічного] інст[итуту] ім. Драгоманова в Празі)?" (*Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 344, 360).

26. Зміст утраченого тексту у цій статті 1947 р., що передував висновкам, можемо частково реконструювати зі скороченого російськомовного варіанта для "Вопросов истории". Зокрема, тут мали бути згадки про два документи до історії українсько-турецьких взаємин, які І. Крип'якевич популяризував ще починаючи з середини 1920-х рр. Подаючи

статтю в редакцію “Вопросов истории”, історик писав у 1949 р.: “В каком виде Хмельницкому хотелось организовать мирные отношения с Портой, видно из двух документов, касающихся торговли Украины с Турцией” (арк. 28).

I. *“Универсалом от 21 апреля 1654 г. он установил пошлины от иностранных купцов – греков, армян и турков [...]”* (арк. 28).

Про значення цього універсалу для вивчення історії торгівлі України в епоху Хмельниччини, зокрема з Османською імперією, І. Крип'якевич висловився ще у 1920 р.: “Се єдиний документ сього рода, що дійшов до нас” (*Крип'якевич І.* Український державний скарб за Богдана Хмельницького // Записки НТШ. – 1920. – Т. 130. – С. 95). Відтоді й до кінця свого життя І. Крип'якевичеві не вдалося знайти або аналізувати вже публіковані ще якісь вірогідні джерела (за винятком т. зв. Чорноморської конвенції початку 1650-х рр. між Україною і Туреччиною), які б доповнювали відомості цього універсалу і кидали нове світло на розвиток українсько-турецької торгівлі.

Натомість у наступних після 1920 р. працях І. Крип'якевич вносив корективи щодо датування універсалу. У статті 1949 р., як бачимо, універсал датовано за старим стилем (дату 21 квітня подано у списку, друкованому у виданні: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1862. – Т. III. – Док. 344. – С. 507–508). Таку дату І. Крип'якевич приймав, аналізуючи цей документ ще у 1920-х – 1930-х рр. (Там само. – С. 95; *його ж.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 280–303). За іншим списком універсал, однак, датується 28 квітня ст. ст., і у “Студіях над державою Богдана Хмельницького” І. Крип'якевич, подаючи реґести універсалів гетьмана за 1654 р., підкреслював неоднозначність датування документа: “29. 1654, 21 (28?) квітня, в справі податку на чужоземних купців. [...] Публікований з першої копії: Акты ЮЗап. Россіи т. III с. 507–508” (*Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. V. Гетьманські універсали // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка – 1927. – Т. 147. – С. 67). Про таку розбіжність у датуванні, що зустрічається у різних публікованих списках універсалу, І. Крип'якевич писав у статті, виданій у збірнику “Україна” у 1928 р., де, крім цього, немало місця присвятив аналізові тексту документа (*Крип'якевич І.* Остафій Астаматій (Остаманенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. // Україна. – 1928. – Кн. 6 (31). – С. 6 (прим. 1), 7). Але, як бачимо, у 1940-х рр. історик усе ще дотримувався свого старого погляду на датування митного універсалу 21 квітня, причому визначав цю дату досить твердо й однозначно.

Вбачаючи такий різнобій у датуванні різних списків, у монографії 1954 р., характеризуючи розвиток торгівлі, І. Крип'якевич не подавав точної дати цього документа, а лише рік (*Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 319; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 213). Проте вже у виданні документів Богдана Хмельницького універсал датовано 28 квітня 1654 р., а 21 квітня історик вважав помилковою датою (Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 245. – С. 343–344). Це було повторено у перевиданні, здійсненому І. Бутичем (Універсали Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998. – Док. 74. – С. 142–144).

II. *“Второй документ – это “Пакты с цесарем турецким и войском запорожским и народом русским, какие должны быть в отношении к торговли на Черном морю”; как следует из содержания, это проект договора, разработанный на Украине, вероятно в начале 1650-ых годов, когда сношения Хмельницкого с Портой являлись наиболее частыми”.* Далі автор наводить 13 пунктів цього проекту договору в перекладі з польської російською (арк. 29–30).

І. Крип'якевич звернув увагу на цей документ, виданий ще у 1822 р., задовго до написання у 1940-х рр. своєї статті про українсько-турецькі взаємини (див.: Собрание государственных грамот и договоров. – М., 1822. – Ч. III. – С. 444–447; *Крип'якевич І.* Договір Б. Хмельницького про торгівлю на Чорному морі // Календар Українського Народного Союза на 1927 р. – Jersey City (Джерзі Сіті), 1926. – С. 72–74). У наукових дослідженнях другої

половини 1920-х – 1930-х рр. історик часто згадував цей проект договору з приводу характеристики кордонів Війська Запорозького та організації торгівлі в епоху Хмельниччини (*Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького III. Державні межі; IV. Дороги // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1926. – Т. 144–145. – С. 125; *його ж.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького. – С. 302; *його ж.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 182–183). Крім того, сам текст проекту цього договору декілька разів передруковувався І. Крип'якевичем у його перекладі українською і в передруку польською з видання 1822 р. (*Крип'якевич І.* "Відвічна вісь" України // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 258–260; *його ж.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 320–321; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 213–214; Документи Богдана Хмельницького. – Док. 475. – С. 619–622).

Незважаючи на те, що датування "Пактів..." дуже непевне, автентичність документа, в принципі, не піддавалася І. Крип'якевичем сумніву. Так, наприклад, у примітці до публікації в "Документах Богдана Хмельницького" читаємо такий коментар історика: "Цей проект договору за традицією відноситься до документів Богдана Хмельницького" (с. 619). У збірнику 1822 р. його датовано 1649 р., "[...] на якій основі – не знати", – писав історик (*Крип'якевич І.* "Відвічна вісь" України. – С. 258).

Однак І. Крип'якевич не погоджувався з видавцем початку XIX ст., визначаючи ймовірне датування проекту договору пізнішими роками. Так, у популярній "Історії України" автор недвозначно вкладає цей документ у контекст історії українсько-турецьких взаємин, що склалися у 1651 р. у зв'язку з планами встановити протекцію Османської імперії над Україною: "Разом з тим, – читаємо в тексті, – була надія розвинути широку торгівлю в балканських країнах і на Чорному морі" (*Крип'якевич І.* Історія України. – С. 177, 182–183).

Ще чіткіше про дату конвенції вказано у монографії 1954 р.: "Документ цей належить, очевидно, до початку 50-х років XVII ст., коли зв'язки з Портою були більш постійними" (*Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 320; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 213). Ця фраза, як бачимо, є приблизним перекладом з російського варіанта статті 1949 р. (див. цитату в заголовку коментаря), де автор пов'язував датування проекту конвенції з пожвавленням взаємин Порти з Україною на початку 1650-х рр. У збірнику "Документи Богдана Хмельницького" "Пакти..." також датуються упорядниками 1650-ми рр.

В українському тексті статті 1947 р. І. Крип'якевич у кількох місцях недвозначно натякає, що достовірнішою датою для цього документа є 1650-і рр. У контексті розвитку українсько-турецьких взаємин автор намагається акцентувати увагу на тих досягненнях української та османської дипломатії, про які йдеться в пунктах проекту договору. Наприклад, з приводу посольства А. Ждановича до Порти восени 1650 р. І. Крип'якевич пише: "Посольство добуло також важливий привілей для України – утримувати свойого резидента та постійного посланника в Константинополі" (арк. 32; порівн. п. 4 конвенції). Або про інші події в цьому самому контексті: "Про листи турецького уряду до Хмельницького, про відповідь гетьмана і взагалі про хід переговорів не знаємо нічого точнішого. Але з дальших вісток виходить, що головним предметом дискусій був план українсько-турецького договору" (арк. 59; липень 1653 р.); "Хмельницький доручив також послам продовжити переговори про складення договору про дальші сусідські зв'язки між Туреччиною та Україною. На жаль, цих доручень не знаємо в достовірній формі, а тільки з листа візира і відповіді султана на листа Хмельницького" (арк. 72; вересень 1655 р.); і т. д.

Таким чином, з цього випливає, що І. Крип'якевич визначав датування проекту цієї конвенції початком або серединою 50-х років XVII ст.

І. Крип'якевич, звичайно, не був єдиним істориком, який звернув увагу на це джерело. У XIX ст. про Чорноморську конвенцію писали у своїх працях, присвячених Б. Хмельницькому, і М. Костомаров, і П. Буцинський. М. Костомаров, приймаючи датування упорядників "Собрания государственных грамот и договоров" 1649 роком, визначав цим

документом початок українсько-турецьких взаємин в епоху Хмельниччини (*Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н. И.* Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. XV. – Т. XIV. – С. 605). Однак П. Буцинський ставив укладання цього договору в контекст турецького посольства до Б. Хмельницького у лютому 1649 р., про яке брав відомості з "Краткого описания Малороссии" (як ми бачили, І. Крип'якевич вважав цю відомість "Краткого описания Малороссии" неправдоподібною). Тут же історик наводив пункти цього договору в перекладі російською мовою (*Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – Харьков, 1882. – С. 114–117).

Обидві ці думки мали вплив на дальшу історіографію. Зокрема, у статті 1928 р. Я. Рипка вважав цей документ першим дипломатичним актом між Османською імперією і

Б. Хмельницьким (*Rypka Jan.* Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník vénovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – V Praze, 1928. – S. 482). М. Грушевський критикував М. Костомарова за те, що історик випускав з уваги взаємини Б. Хмельницького з Портою у 1648 р., зазначаючи, по-перше, що цей документ є, без сумніву, проектом договору, а не самим договором, а по-друге, належав він до часу після смерті Б. Хмельницького (*Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою // Україна – 1930. – Липень – серпень. – (Кн. 42). – С. 5).

Думки І. Крип'якевича про те, що цей документ належить до епохи Хмельниччини, викладені наприкінці 1930-х – на початку 1960-х рр., як бачимо, йшли врозріз з цими висновками М. Грушевського. Натомість згадку, подібну до тої, що зустрічається в П. Буцинського щодо зв'язку цього документа з лютневим турецьким посольством 1649 р., яке гетьман приймав у Переяславі, знаходимо у монографії В. Голобуцького (*Голобуцкий В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – С. 177).

У той самий час, у середині 1940-х рр., коли І. Крип'якевич писав свою статтю, дослідженням українсько-турецької Чорноморської конвенції займався його учень О. Пріцак. Прив'язуючи відомості османського хроніста Наїми до одного з пунктів договору, історик задавався питанням: "Чи не треба цю морську конвенцію [...] вважати конвенцію, що її заключив Джалалій (у червні 1648 р. – *Я. Ф.*)?" (*Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 151; *Pritsak Omelian.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – S. 266–298). У 1990-х рр. О. Пріцак висловився з цього приводу з більшою категоричністю: "[...] українсько-турецька (помилк. друк.: татарська. – *Я. Ф.*) конвенція того часу, але без дати, яку я продовжую зв'язувати з договором Б. Хмельницького з Туреччиною 1648 р. (але датую його тепер не червнем, а липнем 1648 р.) [...]" (*Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 183).

Крім цього, історик здійснив дві публікації цього документа: український переклад і польський передрук з видання 1822 р. (Там само. – С. 191–192; *Пріцак О.* Український Чорноморський флот // Літературна Україна. – 1992. – 22 червня). Український переклад договору, здійснений О. Пріцаком, ще раз передруковувався (*Гвоздик-Пріцак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К., 1999. – С. 86–89). Незважаючи на однозначне трактування дослідницею такої суперечливої справи, як датування цього документа ("Академік Омелян Пріцак довів, що цей турецько-український договір треба датувати липнем 1648 р. [...]"), слід визнати, що наведені аргументи не є до кінця переконливими. Адже на початку 1648 р. Б. Хмельницький лише починав свою діяльність і навряд чи міг укладати договори такого рівня, якого мала бути ця конвенція, що встановлювала б партнерські, рівноправні взаємини з такою сильною державою, як Османська імперія. Вимога Б. Хмельницького до султана трактувати його послів нарівні з

послами інших християнських правителів з'являється лише у наступних посольствах. Через це, як видається, аргументи І. Крип'якевича, який пов'язує цю конвенцію з періодом активізації українсько-османських взаємин у 1650-х рр., виглядають правдоподібнішими.

Дискусії з приводу датування проекту українсько-турецького договору якось відтінюють проблему автентичності цього джерела. Чи взагалі ця конвенція або її проект існували? І хоч автентичність цього документа, за окремими винятками, у науці не викликає особливо полярних думок (у т. ч. з причини авторитету видатного архівіста початку XIX ст. і першого публікатора конвенції М. Бантиша-Каменського), все ж таки відсутність рукопису з якого робилася публікація 1822 р., спонукає до роздумів і в цій царині. "Пора було б відшукати копію, з якої опубліковано сі "пакти" перед століттям, – писав І. Крип'якевич у 1920-х рр., – і видати сей важний акт в новім догіднім виданню" (*Крип'якевич І.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького. – С. 305 (прим. 159)).

Як свідчив авторові цих рядків проф. Я. Р. Дашкевич у квітні 2005 р., у 70-х роках XX ст. Ярослав Романович робив спроби віднайти цей рукопис у російських архівах, однак безуспішно. Сьогодні Я. Р. Дашкевич готує окреме дослідження про ці "Пакти..." Проте, доки не буде віднайдено не лише документ, з якого робилася публікація 1822 р., але й нові достовірні джерела, цю тему, як видається, й надалі оповиватиме пелена припущень, які можна буде трактувати лише на рівні гіпотез.

3

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, КАРТОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ

Володимир ЛЕНЧЕНКО (*Київ*)

РУКОПИСНІ ПЛАНИ МІСТ І ФОРТЕЦЬ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ТА КРИМУ XVII–XVIII СТОЛІТЬ*

В архівах і бібліотеках України та Росії зберігаються рідкісні рукописні плани міст і фортець Південної України та Криму XVII–XVIII ст., що пов'язані з історією Турецької Османської імперії та Кримського ханства. Такі плани складалися військовими інженерами та картографами переважно в часи російсько-турецьких воєн XVIII ст. Ці кресленики входили до військових та інженерних звітів, згодом включалися до атласів фортець та адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії.

Плани несуть інформацію про топографію місцевості, містобудівний устрій та архітектуру міст і фортець, їх реконструкції, перебудови, засвідчують перебіг воєнних дій тощо. На креслениках позначалися муровані та земляні укріплення, їх профілі, конструкції, будівлі і споруди – мечеті, церкви, палаци, бані, арсенали, житла, фонтани, колодязі, а також кладовища, могили-кургани, дороги, берегові лінії водойм, інші топографічні об'єкти.

Плани виконувалися на папері тушшю, олівцем, пером, ілюмінувалися аквареллю. Кресленики вміщують лінійні масштаби (у російських сажнях, англійських футах та дюймах), пояснювальні написи, позначки орієнтації, підписи виконавців та осіб, які їх затверджували. Тексти писані здебільше російською, окремі – німецькою або французькою мовами.

Такі документи характеризують історичні взаємини Російської держави (а в її межах України), Туреччини та Криму. Водночас вони є пам'ятками картографічного та образотворчого мистецтва, що відображають мистецькі стилі тієї доби – бароко, маньєризм, класицизм.

---

* Список скорочень, вживаних автором статті: АРАН – Архів Російської Академії наук (Санкт-Петербург); БРАН – Бібліотека Російської академії наук (Санкт-Петербург); губ. – губернія; дм – дюйм; ІР – Інститут рукопису; М. – масштаб; НБУВ – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського; РДАДА – Російський державний архів давніх актів (Москва); РДВІА – Російський державний військово-історичний архів (Москва); РДІА – Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург); РДАВМФ – Російський державний архів військово-морського флоту (Санкт-Петербург); РНБ – Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург); саж. – сажень; СКВ – Сектор картографічних видань; тур. – турецький, турецька; фр. – французький, французька.

Наводимо відомості та описи деяких рукописних планів міст і фортець Південної України та Криму XVII–XVIII ст., пов'язаних з історією Турецької Османської імперії та Кримського ханства (див. Додаток). Більшість із цих планів досі не публіковані.

Місто-фортеця *Кизикермен (Кизи-Керман)* (нині м. Берислав Херсонської обл.) – на правому березі в нижній течії Дніпра. Контролювало давній перевіз і переправу через Дніпро. Навпроти Кизикермена на дніпровому острові стояла фортеця Тавань, на лівому березі – земляне укріплення з турецькими гарнізонами. У часи морських походів запорозьких козаків на володіння Туреччини і Криму, з метою утруднення виходу флотилій козацьких "чайок" у Чорне море, Дніпро між Кизикерменом, Таванню та лівим берегом перекривався ланцюгами та обстрілювався з гармат. Упродовж XVII–XVIII ст. Кизикермен неодноразово штурмували російські та українські війська. Після приєднання Південної України до Російської імперії Кизикермен було включено до реєстру фортець імперії. У Бериславі збереглися залишки стін та інших об'єктів Кизикерменської фортеці.

Найдавніший із відомих нам рукописних планів фортеці Кизикермен датується 1696 р., зберігається у РДАДА[1]. Під час Азово-Дніпровських походів 1695–1696 рр. цей кресленик за дорученням гетьмана Івана Мазепи виготовив військовий інженер Давид Гольцман, разом із звітом про перебіг воєнних дій та інженерних робіт план було надіслано до Розрядного приказу в Москву. Кресленик відображає устрій та технічний стан фортеці.

План фортеці Кизикермен з близькими околицями часів російсько-турецької війни 1736–1739 рр. зберігається у НБУВ[2]. Кресленик не датований, виконаний, ймовірно, 1737 р. План свідчить про розвинуту систему земляних укріплень, що склалася навколо Кизикермена в попередні часи.

План Кизикермена 1780 р., що зберігається в РДВІА[3], передбачає заходи з реконструкції та перебудови фортеці.

Місто-фортеця *Очаків* (тур. – *Özи*) (нині райцентр Миколаївської обл.) – на правому березі Дніпрово-Бузького лиману, контролювало вихід з Дніпра та Південного Бугу до Чорного моря. На Очаків неодноразово ходили походами запорозькі козаки в XVI–XVII ст., його штурмували російські та українські козацькі війська у XVIII ст. Після взяття Очакова російсько-українськими військами у грудні 1788 р. у зв'язку з планами будівництва на річках Південний Буг та Інгул нового міста Миколаєва, за поданням російського військового командування та розпорядженням імператриці Катерини II Очаківську фортецю було скасовано, а її укріплення (за винятком Миколаївського замка на Очаківській косі) розібрано. Збереглися поодинокі об'єкти колишньої Очаківської фортеці.

---

[1] РДАДА. – Ф. 192: Херсонська губ. – № 198: План фортеці Кизикермен, 1696.

[2] НБУВ, СКВ. – № 17445: "План бывшей турецкой крепости Кизикермена", 1737.

[3] РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – № 4927: "План вновь прожектированному укреплению с показанием древнего замка Кизикерменя к содержанию воинской команды одного баталиона. Сочинен 1780 году марта 30 дня"; № 4928: Проект перебудови фортеці Кизикермен, 1790-і рр.

План Очакова часів російсько-турецької війни 1736–1739 рр. зберігається у РДАДА, він підписаний російським комендантом Очакова генералом Ніколаєм фон Брадке. Документ засвідчує дату взяття Очакова – 13 липня 1737 р.[4]. У тому ж архіві є кресленик, що зображає профілі укріплень Очаківської фортеці[5]. Плани Очакова є також у РДВІА[6], НБУВ[7] та інших сховищах.

Фортеця *Кінбурн* розташовувалася на лівобережній косі Дніпрово-Бузького лиману навпроти Очакова, контролювала вихід з Дніпра до Чорного моря.

Ряд планів Кінбурнської фортеці XVIII ст. зберігаються в РДАДА. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. фортецю Кінбурн взяли штурмом російсько-українські війська у грудні 1788 р. Кінбурн було включено до реєстру фортець Російської імперії. Пізніше складалися проекти перебудови фортеці, однак їх так і не реалізували. Фортецю Кінбурн було скасовано та розібрано на початку XIX ст. Плани Кінбурна зберігаються у РДВІА[8], РДАВМФ. Описи фортеці Кінбурн є у НБУВ[9].

Місто-фортеця *Акерман* (тур. – *Ak-kerman*) (нині м. Білгород-Дністровський Одеської обл.) – на правому березі Дністровського лиману, контролювало вихід з Дністра до Чорного моря. У XVI–XVIII ст. Акерман, осаджений турецьким гарнізоном, неодноразово штурмували запорозькі козаки та російські війська. Плани та "проспекти" (зображення з пташиного лету) Акерманської фортеці зберігаються в НБУВ[10], РДВІА[11] та інших сховищах. Документи несуть унікальну інформацію про устрій та архітектуру фортеці, її будівлі та споруди. Об'єкти фортеці Акерман XIII–XVIII ст. входять до Білгород-Дністровського історико-архітектурного заповідника.

Значне наукове й пізнавальне значення мають рукописні плани міста-фортеці *Кілія* (нині районний центр Одеської обл.). Один з планів Кілії 1771 р. зберігається у НБУВ[12], інший – у РДВІА[13]. На креслениках є зображення об'єктів фортеці, які сьогодні вже не існують.

Відомі рукописні плани фортеці *Паланка,* яка розташовувалася на правому березі Дністра (нині у межах Молдови). Ряд планів Паланки зберігається у

---

[4] РДАДА. – Ф. 192: Херсонська губ. – № 8: "План городу Очакову, в каком состоянии оный 13 июля 1737 года штурмом взят".

[5] Там само. – № 9: "Профиль крепости Очаковской 1737 г. Сочинил Никлас Ф. Брадке".

[6] РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 28. – № 5: "Чертеж и прорезы Очаковской крепости и Никольского замка…", 1792.

[7] НБУВ, СКВ. – № 5932: План фортеці Очаків, 1737.

[8] РДВІА. – Ф. 418. – № 22024: План фортеці Кінбурн, 1780-і рр.

[9] НБУВ, ІР. – № V, 719: "Описание замка Кинбурн", 1790-і рр.

[10] НБУВ, СКВ. – № 12267, 12649: "План крепости Акерман или Белгород, лежащей близ Аравии по реке Днестру, с показанием веденной на оной атаки Российскими императорскими войсками..", 1771; № 13297: "Проспект Акерманской крепости после взятия ее российским войском от турок в 1770-м году"; № 15850: "Вид Акерманской крепости", 1770.

[11] РДВІА. – Ф. 418. – № 21607. – Арк. 1, 2: "Проспект Акерманской крепости", 1771.

[12] Там само.

[13] Там само. – № 2202: "Проспект крепости Килии", 1770.

РДВІА[14]. Особливо цікавим для історії архітектури та військової справи є топографічний план фортеці Паланка з околицями 1789 р., що зберігається у НБУВ[15]. Тексти писані французькою мовою, кресленик вміщує розгортки стін фортеці, показує диспозицію військ, які її штурмували.

Місто-фортеця *Перекоп* (тур. – *Or*) з прилеглими укріпленнями займало ключове стратегічне місце в обороній системі Кримського ханства, захищало Кримський перешийок між Чорним та Азовським морями і мілководною затокою Сиваш (Гниле море). Перекоп неодноразово штурмували запорозькі козаки та російські війська у XVI–XVIII ст. Укріплення Перекопа та диспозиція військ, які штурмували фортецю в часи російсько-турецької війни 1768–1774 рр., детально відбиті на плані 1771 р., що зберігається у НБУВ[16].

Місто *Бахчисарай* упродовж кількох століть служило головною резиденцією кримських ханів, належало до неукріплених міст. На плані Бахчисарая з околицями, складеному після його захоплення російсько-українськими військами влітку 1737 р., позначено розпланування, ансамбль ханського палацу та інші об'єкти (зберігається в РДВІА)[17].

У РДВІА зберігається альбом планів прикордонних фортець Російської імперії 1794 р.[18]. Він цікавий тим, що більшість поданих тут планів міст і фортець супроводжуються короткими історичними довідками та описами укріплень. Характеристика цього альбому та зразок опису наводилися нами у низці публікацій[19]. Тут подаємо описи ряду міст і фортець Південної України та Криму. Це *Миколаївський мурований замок (Очаків), Кінбурн, Перекоп, Євпаторія (Козлів), Балаклава, Феодосія (Кафа), Керч (Боспор), Єніколь.*

У РДІА зберігається "Атлас Новороссийской губернии, 1798 года"[20], де вміщено плани таких міст і фортець, як *Очаків, Перекоп, Вірменський Базар, Акмечеть, Козлів, Бахчисарай, Карасубазар, Старий Крим, Кафа, Арабатська фортеця, Керч, Єніколь.*

---

[14] Там само. – Ф. 349. – Оп. 29. – № 589: "Фасад разоренного местечка Паланки", 1773; Там само. – № 590: "Профиль разоренного местечка Паланки", 1773; № 591: "План крепости Паланки", 1790.

[15] НБУВ, СКВ. – № 6500: "Plan Topographique dela et Fortr Palanka sur le Dnestre prise par l'Armie russe le 24 Septbr 1789".

[16] Там само. – № 17447: "План Крымской Перекопи с показанием состоящих на оной турецкой крепости Ора и батарей с описанием движениев Второй Ея Императорского Величества армии, происшедшей при взятье оной линии…", 1771.

[17] РДВІА. – Ф. 418. – № 707: "План столичного в Крыму города Бакчисарая с форштатом", 1737.

[18] Там само. – Ф. ВУА – Од. зб. 2127: "Собрание планов пограничных Российской империи крепостям, с их описаниями и штатным в оных положением орудий и гарнизонов, с приложением Генеральной карты и учрежденных линий. 1794 года". – Ч. 1–3 (далі – "Собрание планов... ").

[19] *Ленченко В. О.* Коментар про події 1654 року на плані Переяслава 1794 року // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 772–774; *його ж.* А для ворогів України – свято... // Урок української. Науково-публіцистичний журнал. – № 1 (59). – 2004. – С. 2.

[20] РДІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – № 21: "Атлас Новороссийской губернии 1798 года".

Рукописні плани та кресленики міст і фортець України, історія яких пов'язана з Туреччиною та Кримом, зберігаються також у ЦДІАК, у наукових інститутах, бібліотеках та музеях Києва, Харкова, Одеси, Львова. Є вони в архівах та бібліотеках Санкт-Петербурга – РДАВМФ, РНБ, АРАН та інших сховищах.

Старовинні рукописні мапи та плани міст і фортець України зберігаються також в архівах і бібліотеках Туреччини, внесок якої у розвиток картографічного мистецтва є загальновизнаним. Окремі з таких мап та планів публікувалися[21]. Проте у книгозбірнях України фактично відсутні турецькі видання та публікації з історичної картографії. Бажано підготувати спільне українсько-турецьке видання давніх картографічних документів, пов'язаних з історією України та Туреччини.

ДОДАТОК

Описи рукописних планів міст і фортець Південної України та Криму XVII–XVIII століть

Описи включають: відомості про місце зберігання плану (архів, бібліотека, відділ, фонд, опис, одиниця (справа); назва українською мовою, рік складання; найменування мовою оригіналу; рік, місяць, дата складання (за наявності); військове звання (посада), ім'я, прізвище особи, яка завізувала (затвердила) документ; звання (посада), ім'я, прізвище виконавця (кресляра) плану; архівні помітки, печатки, нумерація аркушів (за наявності); відомості про призначення плану; масштаб (в одиницях виміру оригіналу та в метричній системі); наявність лінійних масштабів до плану та профілів укріплень; розміри аркуша (у см); техніка виконання, позначення орієнтації, рельєфу, напрямів течії річок тощо; особливості розміщення та художнього оформлення заголовків і пояснювальних написів; тексти пояснювальних та інших написів.

Тексти передаються за дипломатичним методом, відредаговано розділові знаки, прийменники. Збережено маловживані літери кириличного та латинського алфавітів, а також тексти, характерні для російської мови XVIII ст.

Кизикермен

1. РДАДА. – Ф. 192: Херсонська губ. – № 17: План фортеці Кизикермен, 1696 р. Плани фортець Кизикермена і Тавані склав за дорученням гетьмана Івана Мазепи військовий інженер Давид Гольцман під час Азовсько-Дніпровських походів 1695–1696 рр. Кресленики були надіслані до Розрядного приказу в Москву. (Див.: РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 19. – № 198: Звіт про роботи у фортецях Кизикермені Тавань, 1696 р. План відображає устрій та технічний стан фортеці, вміщує позначки німецькою мовою.

[21] *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – С. 76–97.

2. НБУВ, СКВ. – № 17445: План фортеці Кизикермен. Б. р., вірогідно, 1737 р.

Фіксаційний план фортеці Кизикермен з околицями. Складений після взяття фортеці російськими та українськими козацькими військами 1737 р. Відображає оборонну систему навколо Кизикерменської фортеці та переправи через Дніпро початку XVIII ст. Позначено земляні укріплення в околицях фортеці на правому березі Дніпра, фортеця Тавань на дніпровому острові, земляний ретраншемент на лівому березі, головне річище Дніпра, дніпрові річки-гілки, дороги тощо.

М. 20 саж. в 1 дм [1:1680]. Лінійний масштаб.

28 x 37,5 (31 x 41). Туш, перо, акварель. Орієнтацію не вказано. Рельєф показано відмивкою. Заголовок і пояснення – в картуші.

Пояснювальні написи:

"*Описание плана*

А. Крепость старая Кизикермен, имеет каменную стену, но розвалившуюся.

В. Горнверк старой каменной, у которого бруствер разорен и ров заметан.

С. Равелин к реке Днепру каменной же, разоренной.

D. На острову бывшая разоренная крепость Тавань.

Е. Бывшие казармы каменные.

F. Бывшей же пороховой погреб каменной.

G. Вороты.

Н. Ретранжамент, которой был делан в 1736-м году".

Інші написи: "Река Днепр", "Река Космаха вышла из степи", "Река Конская вышла из Днепра", "Мачтаб к плану 60 сажен".

3. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – № 4927: План фортеці Кизикермен. 1780 р. ["План вновь прожектированному укреплению с показанием древнего замка Кизикерменя к содержанию воинской команды одного баталиона. Сочинен 1780 году марта 30 дня"]. Завізовано: "Губернатор Николай Языков. Сочинял инженер-прапорщик Михайла Радин".

4. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – № 4928: План фортеці Кизикермен. Б. р., після 1780 р. ["План прожектированной крепости Кизикирмен"].

Проектно-фіксаційний план фортеці Кизикермен з близькими околицями. Передбачає реконструкцію земляних укріплень та стін мурованого замку. Позначено розміщення цивільних і військових установ і будівель. На передмісті з північного боку фортеці зображено залишки земляних укріплень, споруджених під час облог Кизикермена російськими та українськими військами у XVII–XVIII ст.

М. 20 саж. в 1 дм [1:1680]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

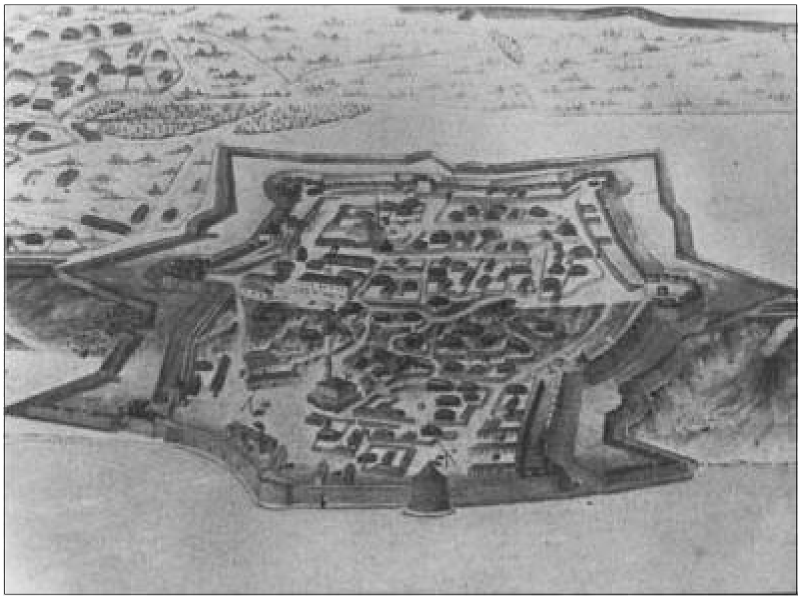
Туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано штриховкою та відмивкою.

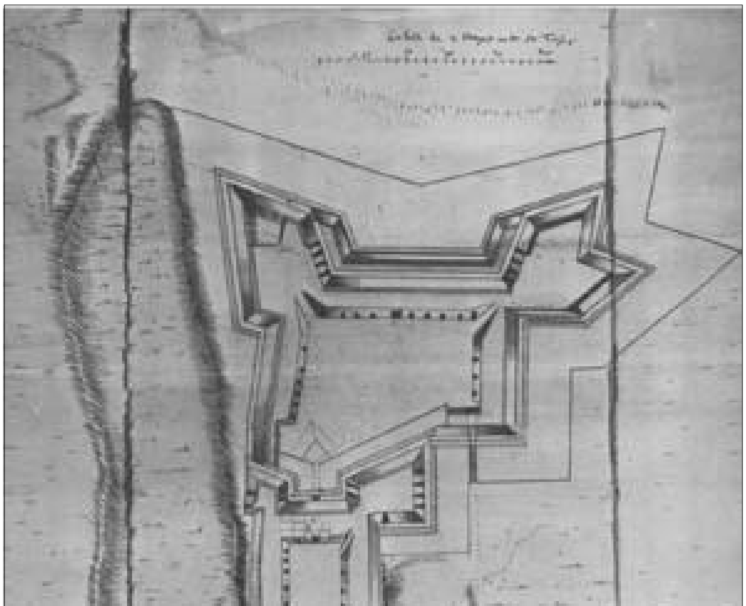
Пояснювальні написи:

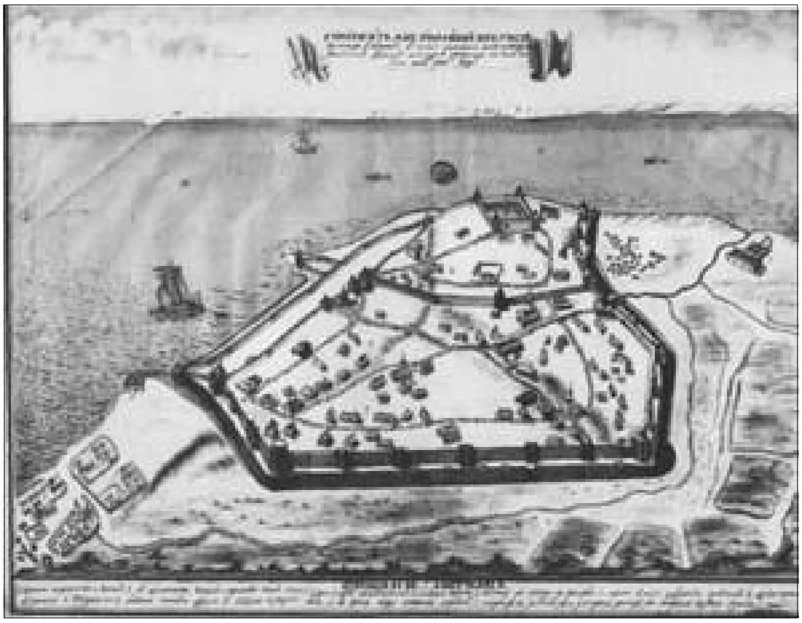
"*Объяснение цивильного строения.*

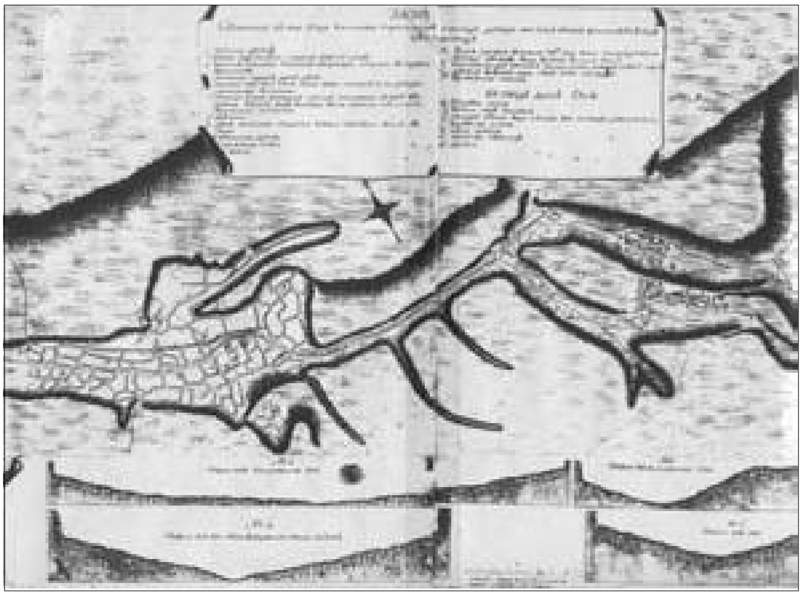
1. Квартал, где расположена церковь и при ней дом для священника и церковников.

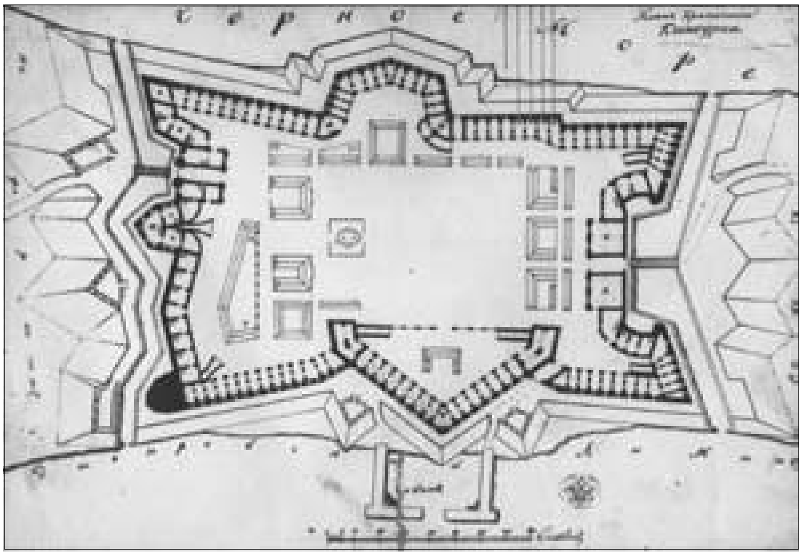
2. Квартал, где расположены дома для коменданта, плац майора, баталионного командира и канцелярии.

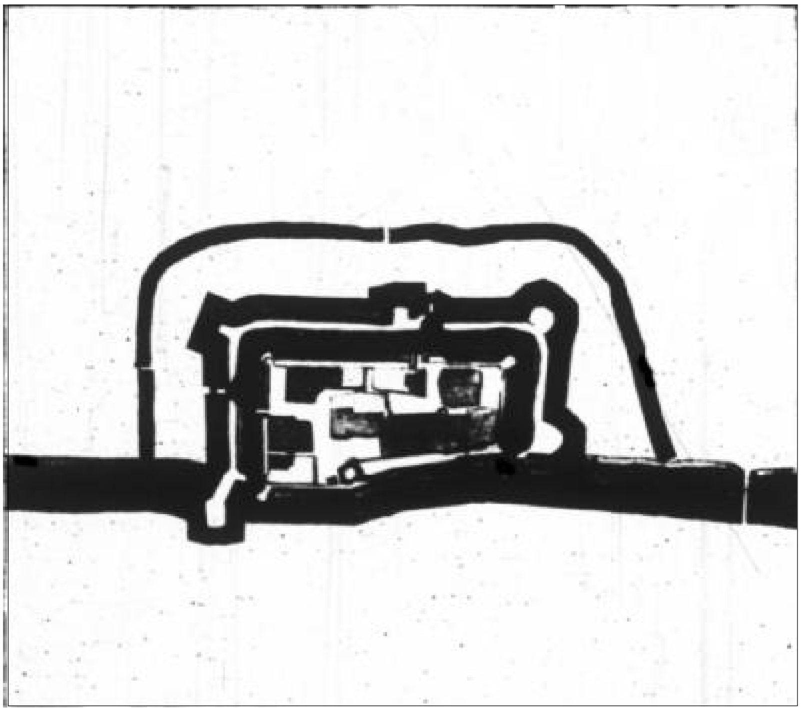

Рѣка

Частъ чернаго моря.

3. Кварталы, где назначены покои для инженерных и артилериских команд. Ровно и для приезжих генералитета и штаб афицеров. Впротчем казармы для афицеров и рядовыхъ расположены под валомъ".

Інші написи: "Мачтаб к плану: дюйм аглинской разделен в 20 частей и употреблен за сажени", "Мачтаб к профили", "Профиль чрез фас полубастиона по линии АВ". Підписано: "Прожектировал надворный советник Алексей Шалыгин". За рамкою внизу праворуч: "Копировал кандуктор Павел [нерозб.]". Завізовано: "Генерал-порутчик Николай Чертков, Генерал-майор Андрей Медер (?), Генерал-майор Николай Языков".

Очаків

5. РДАДА. – Ф. 192: Херсонська губ. – № 8: План Очакова. 1737 р. ["План городу Очакову, в каком состоянии оный 13 июля 1737 года штурмом взят"].

6. РДАДА. – Ф. 192: Херсонська губ. – № 9: Профілі Очаківської фортеці. 1737 р. ["Профиль крепости Очаковской 1737 г. Сочинил Никлас Ф. Брадке"].

7. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 28. – № 5: План фортеці Очаків та Миколаївського замку. 1792 р. ["Чертеж и прорезы Очаковской крепости с его ретраншаментом и близ лежащею ситуациею, с показанием в каком оная ныне состоянии по разрытии находится. Сочинен 1792-го года"].

Проектно-фіксаційний план фортеці Очаків та Миколаївськогозамку з близькими околицями. Відображає стан та заходи з розбирання укріплень фортеці.

М. 30 саж. в 1 дм [1:2520]. Лінійний масштаб у сажнях і футах.

Туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано штриховкою та відмивкою.

Пояснювальні написи:

"*Изъяснение строений внутри и вне крепости*:

1. Стамбульские
2. Херсонские
3. Водяные
4. Никольские

} каменные неразобранные ворота.

5. Пороховые погреба

6. Два артилерийские
7. Четыре провиантские
8. Три мирские

} Магазеины

9. Четыре каменные мечети, из них в крепости у Верхней крыша с потолком и при ней минарет до основания разломаны.

10. Каменной камендантской дом со службами.

11. Ветхие покои.

12. Минные галлереи, кои во время разборки крепостных стен во входах изо рва завалены землею.

13. Оставшие[ся] части бывшего около крепости ретраншамента.

14. Разрытые валы и разобранные стены.

15. Камень от разобранных стен, складенный в сажени в крепости по покрытому пути и по берегу Лимана.

16. Неразобранне части крепостных стен и башни.

17. Оставшей пред заливом бруствер.

18. Лавки.

19. Сад и огород.

20. Каменный Никольский замок.

21. Построенный около него ретраншемент.

22. В крепости и в ретраншементе построенные по взятью деревянные салдатские казармы".

8. РДВІА. – Ф. ВУА – Од. зб. 21527 ("Собрание планов... "). – Арк. 40: "План Николаевскому каменному замку.

Схематичний план Миколаївського замку на Очаківській косі. Довідка та опис:

"Николаевской каменной замок Екатеринославской области, или в Очаковской степи на косе при нижнем устье Днепровского лимана против Кинбурна. Прежде сего называемый Гасан-пашинской. Пред которым сделан российскими войсками о двух полигонах земляной ретраншемент, примыкающийся к замку, пред сим принадлежащий неподалеку от него крепости, или общее составляло укрепление турецкого города Очакова, коего внутренное было с каменными одеждами, с валами и бастионами, окружающие с глубоким и широким рвом. Вокруг коего земленая со рвом фасобрея, сверх того ретранжамент, окружающий форштат. Також портовой и первой город был в турецких владениях по берегам Черного моря. А в прошедшую с турками войну в 1788 году победоносным Ея Императорского Величества войсками находился в блокаде, и того ж декабря 6 дня взят штурмом, продолжавшимся в 1- j час. Но ныне оной город, как крепостные, так и прочия строения, по Высочайшему Ея Императорского Величества повелению уничтожен. Исключая замка и некоторого нужного для жительства строения, так что невозможно и представить, чтоб такой обширной пред сим город в толь короткое время потерял все свое существование".

9. РДІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – № 21 ("Атлас Новороссийской губернии. 1798 года"). – Арк. 20 ["План города Очакова"].

План міста Очакова. Позначено топографічну ситуацію, об'єкти Очаківської фортеці, Миколаївського ретраншемента (замку), міської забудови. Завізовано: "Губернский землемер коллежский асессор и кавалер Николай Чуйко".

М. 10 саж. в 1 дм [1:840]. Лінійний масштаб. Позначено орієнтацію. Рельєф показано штриховкою та відмивкою. Заголовок на стрічці, пояснення в декоративному картуші.

Пояснювальні написи:

"*Изъяснение*

1. Каменной дом, занимаемый таможней.

2. Домы, занимаемые.

3. Салтатские деревянные казармы.

4. Пороховые погреба.

5. Дом почтовой конторы.

6. Артиллерийский дом.

7. Мечеть.

8. Каменная башня.

9. Провиантские магазеины.

10. Пристань.

11. Церкви.

12. Землянки для караульных.

13. Партикулярные магазеины.

14. Карантин.

15. Николаевский ретраншемент.

16. Обывательское строение".

Інші написи: "Часть Черного моря", "Днепровский лиман", "Мачтаб к плану – дюйм аглинской в 10 саж.".

Кінбурн

9. РДВІА. – Ф. 418. – № 22024: План фортеці Кінбурн. Б. р., вірогідно, 1780-і рр. ["Планъ крепости Кинбурна"].

Проект перебудови фортеці Кінбурн. Не був реалізований.

М. 10 саж. в 1 дм [1:840]. Лінійний масштаб.

Туш, перо, акварель. Печатка "Депо карт". Орієнтацію не позначено. Рельєф показано схематично. Без експлікації.

Акерман

10. НБУВ, СКВ. – № 1227: План фортеці Акерман. Б. р., вірогідно, 1770 р. ["План крепости Акерман или Белгород, лежащий в близи Аравии (помилк., треба: "в Бессарабии". – *В. Л.*) по реке Днестру с показанием веденной на оной атаки Российскими Императорскими войсками, отделенным от Первой армии деташаментом под командою гд>на брегадира и кавалера Кгельштрама"].

Фіксаційний план фортеці Акерман, взятої російськими та українськими козацькими військами в 1770 р.

М. 80 саж. в 1 дм [1:6755]. Лінійний масштаб.

34 х 35. Туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано відмивкою. Заголовок і пояснення в картушах.

Пояснювальні написи:

"*Экспликация литер.*

А. Замок.

В. Магазейн со всякими артиллерисскими и фортификационными припасами и инструментами.

С. Башни, в которых порох содержится.

D. Ворота.

Е. Выходы.

F. Мечети.

G. Пашинской дом.

H. Дом янычарской.

I. Водяные ворота".

11. НБУВ, СКВ. – № 13277: План фортеці Акерман. За масштабом, технікою виконання, зображеннями та написами аналогічний № 1227.

12. НБУВ, СКВ. – № 15580: Вигляд Акерманської фортеці. Б. р., вірогідно, 1770 р. ["Вид Акерманской крепости"]. Розгортки стін Акерманської фортеці.

13. НБУВ, СКВ. – № 13297: Проспект Акерманської фортеці. 1770 р. ["Проспект Акерманской крепости, состоящей в Безаравии (Бессарабии. – *В. Л.*), в каком состоянии ныне по взятии Российским войском от Турок находится, то есть от 1770 года"].

Перспективне зображення Акерманської фортеці з близькими околицями. Показує розпланування, устрій, забудову, вміщує експлікацію головних об'єктів і споруд фортеці.

43 х 55 (48 х 59,5). Туш, перо, акварель. Заголовок на стрічці. Пояснювальні написи в декоративному картуші, оздобленому зображенням орла-миротворця.

Пояснювальні написи:

"*Описание*

1. Крепость Акерманская.

2. Замок.

3. Внутренной замок.

4. Пороховой в нем погреб.

5. Цейхгауз артиллерийской.

6. Главные ворота.

7. Калитки.

8. Мачети, в коих содержался провиант.

9. Жилое строение в крепости и вне крепости.

10. Бывшая полковая церковь.

11. Бывшая турецкая баня.

12. Во время осады сожженое строение.

13. Кладбище.

14. Разлив реки Днестра.

15. При конце рва батарея.

16. Водяные ворота".

14. РДВІА. – Ф. 418. – № 21607. – Арк. 1: Проспект Акерманської фортеці. Б. р., вірогідно, 1770 р. ["Проспект Акерманской крепости"].

Перспективне зображення Акерманської фортеці з близькими околицями.

Туш, перо, акварель. Заголовок на стрічці. Печатка "Депо карт".

Пояснювальні написи:

"Описание. 1. Крепость Акерманская; 2. Залив; 3. Внутренной замок; 4. Пороховой погреб; 5. Цейхгоуз артиллериской; 6. Главные ворота; 6. Калитки или проходы на фосабреи; 8. Мачети, в коих содержался про-

виант; 9. Жилое строение в крепости и вне крепости; 10. Строение, где полковая церковь была помещена; 11. Турецкая баня; 12. Во время осады было сожженое строение; 13. Кладбищи; 14. Разлив реки Днестра; 15. При конце рва батарея; 16. Водяные ворота".

15. РДВІА. – Ф. 41. – № 2160. – Арк. 2: Проспект Акерманської фортеці. 1770 р. ["Проспектъ Акерманской крепости, состоящей в Безарабии, в какомъ состоянии ныне по взятии российским войском от турок находитца, то есть от 1770-го году"].

Перспективне зображення Акерманської фортеці з близькими околицями. Від арк. 1 відрізняється деталями антуражу та компонуванням написів.

Туш, перо, акварель. Заголовок на стрічці. Печатка "Депо карт".

Пояснювальні написи:

"*Описание Акермана.* 1. Крепость Акерманская; 2. Замок; 3. Внутренной же замок; 4. Пороховой в нем погреб; 5. Цейхгауз артиллерискодй; 6. Главные ворота; 7. Калитки или проходы на фасабреи; 8. Мачети, в коих содержался провиянт; 9. Жилое строение в крепости и вне крепости; 10. Бывшая полковая церковь; 11. Бывшая турецкая баня; 12. Во время осады созженное строение; 13. Кладбище; 14. Разлив реки Днестра; 15. При конце рва батареи; 16. Водяные ворота".

Кілія

16. НБУВ, СКВ. – №17394: План міста Кілія. 1770 р. ["План города Килии с показанием в каком состоянии по взятии отделенным от главной армии корпусом под командою гд>на генерал-порутчика и кавалера князя Репнина. 1770-го году августа от 18-го дня"].

Фіксаційний план фортеці Кілія з околицями, взятої штурмом у серпні 1770 р. корпусом генерал-поручика князя Рєпніна, до якого входили запорозькі козаки.

Вміщує план, розгортки й перерізи стін фортеці, відомості про топографічні об'єкти та "Журнал" фортифікаційних робіт.

М. 50 саж. в 1 дм [1:4200], (план, фасад, перетини фортеці) 40 футів в 1 дм. Лінійні масштаби.

46,5 х 68,0 (52,0 х 72,5). Туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано відмивкою.

Пояснювальні написи:

"*Надпись к плану*.

А. Замок, состоящей из 4-х башен, сомкнутые между собою каменною стеною.

В. Внутри онаго пороховой погреб.

С. Магазеины с артилерискими и инженерными припасами, яко то кирки, лапаты, фитили и протчее.

D. Вторая круг замка стена со рвом.

Е. Третья стена, имеющая пред собою ров.

F. Воденые ворота.

G. Акерманские ворота.

H. Стена около города, имеющая пред собою фособрею и доволно широкой ров с текучею водою.

I. Мечеть.

K. Обывательское строение в крепости.

L. Турецкие кладбища.

M. Жидовское кладбище.

N. Армянские кладбища.

O. Турецкие бани.

P. Бывшие места турецкого загородного селения, которое во время осады оной крепости сожжено.

Q. Оставшее от сожжения обывателское строение.

R. Начатой недоделанной неприятельской ретранжамент.

S. По взятию неприятельского войска вновь зделанные земляные укрепления".

"*Журнал* о проходящей ежедневной из траншей работам.

1770 года августа 13 вступлено с 300 человек работными с инструментом и фашины, изделана батарея под литерами "AB", всего на 15 единорогов, но за крепостию грунта оную ко окончанию привесть было невозможно. 14 числа, сию ночь приведена ко окончанию начатая вчерашнего числа батарея, и прибавлено для прикрытия гренодер богон "AC". 15-го сделанъ богон "CD" и "DE", работано было 600 человек. 16-го, зделан богон "EF", употреблено 400 человек. 17-го, заложена и до амбразур доведена брешъ-батарея "QH", работно было 600-т человек. А 18-го таковым же числом людми оная батарея не доволно что приведена ко окончанию, но и прибавлена коммуникация "K", на которую как с первой, так и последней батарей, которых действие довело неприятеля делать договор".

Інші написи: "Профили к плану города Килии", "Профиль по линеи ab", "Профиль по линеи cd", "Мачтаб к профилям: дюйм аглинской разделен в 40 частей и употреблен за фут (120 фут)", "Мачтаб к плану: дюйм аглинской разделен в 50 частей и употреблен за сажени (150 сажен)".

17. РДВІА. – Ф. 418. – № 22020: Проспект фортеці Кілія. 1770 р. ["Проспект крепости Килии"].

Паланка

18. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 29. – Од. зб. 588: План містечка Паланка. 1770 р. ["План разоренного местечка Паланки"].

19. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 29. – № 589: Фасад містечка Паланка. 1773 р. ["Фасад разоренного местечка Паланки, 1773 г."].

20. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 29. – № 590: Профілі містечка Паланка. 1773 р. ["Профиль разоренного местечка Паланки"].

21. НБУВ, СКВ. – № 6500: Топографічний план фортеці Паланка на Дністрі, взятої російською армією 24 вересня 1789 р. [“Plan Topographique dela et Fortr Palanka sur le Dnestre prise par l’Armie russe le 24 Septbr 1789”]. Підписано: “Le Major Inqen. de Wollant”.

План фортеці Паланка з передмістям та околицями. Показує план і фасади фортеці, профілі укріплень, розташування військ, течію Дністра, дороги, могили, інші топографічні об’єкти.

М 100 саж. в 1 дм (1: 8400). М до плану фортеці – 15 саж. В 1 дм (1:1250); М до профілів – 8 саж. в 1 дм (1:1176).

35 x 59 (38,2 x 61,4).

Рукоп. Папір, туш, перо, акварель. Вказано орієнтацію. Рельєф позначено штриховкою та відмивкою.

22. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 29. – Од. зб. 591: План фортеці Паланка, 1790 р. [“План крепости Паланки”].

Перекоп

23. НБУВ, СКВ. – № 17447: План фортеці Перекоп. 1771 р. [“План Крымской Перекопи с показанием состоящих на оной турецкой крепости Ора и батарей, со описанием движениев Второй Ея Императорскаго Величества армии, происшедших при взятье оной линии под предводительством Его Сиятельства гд>на генерал-аншефа и разных орденов кавалера князя Василья Михайловича Долгорукова июля 15 дня 1771 года”].

Фіксаційний план фортеці Перекоп з околицями, взятої штурмом російських та українських козацьких військ 15 липня 1771 р. Включає пояснення до топографічних об’єктів плану та детальну диспозицію військ, які штурмували укріплення Перекопа.

М. 200 саж. в 1 дм [1:1680]. Лінійний масштаб.

44,5 x 57,5 (47 x 59,8). Туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано відмивкою. Заголовок у картуші.

Пояснювальні написи:

“Объяснение Перекопской линии и лежащей на оной крепости и батарей.

A. Линия со рвом от Черного до Гнилого моря.

B. Линия со рвом от берега Гнилого моря по отлив воды.

C. Крепость Ор.

D. Форштат.

E. Мост чрез ров линии и ворота.

F. Три каменные батареи, лежащие на линии.

Q. Болшая батарея при береге Черного моря.

I. Две батареи на берегу Гнилого моря”.

“Объяснение Перекопской линии об атаке.

а. Кампанент, занетой 13 июня под командою гд>на генерал квартермистра и кавалера Каховского.

в. Две колонны, состоящие из неболшого числа пехоты и нерегулярной конницы, составляющие фальшивую атаку под командою генерал-маиора и кавалера графа Мусина-Пушкина.

с. Три колонны гренодер, пришедшие для штурму линии, кои по неболшом сражении, наверх взошли чрез лесницы, нарочно к тому приготовленные.

1-я колонна. Под командою подполковника Михелсона.

2-я колонна. Под командою подполковника князя Долгорукова

3-я колонна. Под командою подполковника Филисова.

d. Колонна гренадер, шедшая от берегу Черного моря и кроющаяся от выстрелов з батарей и линии береговою горою, обошед и за линию. Оная под командою подполковника Гамбом, под командою гд>на генерал-подполковника и кавалера князя Прозоровского.

е. Кавалерия и Селенгинской пехотной полк, прошедшие по Сивашу или Гнилому морю чрез линию в промоины во время отлива воды.

f. Батарея, состоящая из десяти орудиев для удержания выласки из линии под командою артиллерии маиора Зимбулатова В прикрытие оной несколко пехоты и кавалерии под командою подполковника Заборовскаго.

q. По взятии линии для переходу чрез ров зделанной мост из фашин и отрытой от линии земли.

h. Компанент по обе стороны линии.

j. Дивизии, оставлены для пресечения сикурсов: 1-я под командою генерал-порутчика и кавалера фон Герга, 2-я под командою генерал-порутчика и кавалера барона Длита".

Інші написи: "Сиваш или Гнилое море", "Часть Черного моря", "Мачтаб к плану".

24. РДВІА. – Ф. ВУА – Од. зб. 21527 ("Собрание планов..."). – Арк. 44: Схематичний план міста-фортеці Перекоп. 1794 р.

Історична довідка та опис:

"Перекоп, город и крепость Таврической области, по турецки называющийся Ор, или то же значит "перекоп". Лежит при перешейке, которым вся область Таврическая отсоединяется от матерой земли, почему и ключем Таврическим почитается. На расстоянии 7 верст от Сиваша или Гнилова моря, протягающемуся до Черного моря. Которой перешеек шириною верст на 2 перекопан широким и глубоким рвом, вырытым в самой древности, а каким народом, неизвестно. От сего город наименование свое получил. Оной ров в прежнее время выслан был камнем, в коем, сказывают, была и вода, наливавшаяся из упомянутых морей. А от Таврической области зделаны батареи и земляной вал с шестью каменными башнями, сквозь которые зделаны ворота, а чрез рвы мосты. Один сто сажен [нерозб.] внутренность многократно был возобновляем. Но последнее сие укрепление совместно с крепостию сделано ханом [нерозб.] Гиреем. В 1570-м году победоносным оружием взят, но в 1736-м году 1 июля Российская армия, и вторично в 1771-м году июня 17-го дня, но в 1773-м году по заключении с турками мира, паки им был возвращен. Но в 1783 году вместе со оным полуостровом Ея

Императорского Величества рескриптом, данным господину генерал-фельдмаршалу князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому, повелено как оной есть содержать, но только с пушками исправлением".

10. РДІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – № 21: "Атлас Новороссийской губернии, 1798 года". – Арк. 1: "План города Перекопа".

Фіксаційний план міста Перекопа. Позначено топографічну ситуацію, об'єкти Перекопської фортеці, міської та навколишньої забудови. Завізовано: "Новороссийский губернатор Иван Селецкий", "Губернский землемер коллежский асессор и кавалер Николай Чуйко".

М. 30 саж. в 1 дм [1:2520]. Лінійний масштаб у сажнях і футах.

Туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано штриховкою та відмивкою. Заголовок на стрічці, пояснення в декоративному картуші.

Пояснювальні написи:

"*Изъяснение:*

1. Каменные стены.
2. Земляные рвы.
3. Цитадель.
4. Камендантской дом.
5. Казармы.
6. Домы для квартирования обер-афицеров.
7. Татарская мечеть.

Вне крепости:

8. Дворец с службами.
9. Лавки.
10. Постоялые дворы.
11. Питейная контора.
12. Соляная.
13. Городничегодом с правлением.
14. Партикулярное строение".

Інші написи: "Карантинной дом", "Дорога ис города Херсона", "Дорога ис Черноморской батареи", "Ворота". "Дорога в город Ак-Мечеть", "Дорога в [нерозб.]", "Старой валок", "Колодец", "Мачтаб к плану – дюйм аглинской взят за 30 сажень".

Бахчисарай

25. РДВІА. – Ф. 418. – № 707: План міста Бахчисарая. 1737 р. ["План столичного в Крыму города Бакчисарая с форштатом и ситуации до города Киркусеш, в коем жительствуют [нерозб.]".

Фіксаційний план міста Бахчисарая з околицями. Вміщує профілі місцевості через навколишні гори і долини.

Опис виконано за ксерокопією. Масштаб та розміри аркуша не визначено.

Туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано відмивкою та штриховкою. Заголовок та експлікація в картуші. Печатка "Депо карт".

Пояснювальні написи:

“*Экспликация.*

A. Ханской дворец.

B. Купалы, под которыми и кладбище первых ханов.

C. Бассейн мраморной с боковыми из целиндра трубками в [нерозб.].

D. Манетной медных денег двор.

E. Каменные чрез речку Сурук мосты, берега которых около дворца каменные ж с панелями.

F. Греческая Успения Богородицы церковь, построенная в горе в древние времена, вход в которую весма крутыми ис камня высеченными ступенями.

G. Мечети.

H. Двор российского резидента во время пребывания войск в Крыму.

I. Армянская церковь.

J. Купеческие лавки.

L. Баня.

M. Редут, с которогов бывшую 736-го года всиму бонбандировано по городу и в то ж время высечено в камне знак.

N. Татарская для обучения закона школа наибозму и арабскому языкам.

O. Дворец бывшего хана Крым Гирея с садом.

P. Обывательское строение.

В городе Кыркю Ерис (?)

Q. Городовая стена.

R. Ворота под башнями.

S. Колодезь пресной воды, ис коего весь сей город довольствуется

T. Жидовская школа.

U. Их же строение.

V. Ханской зверинец.

W. Лавки”.

Інші написи: “№ 1. Профиль чрез Бакчисарайскую гору”, “№ 2. Профиль чрез Бакчисарайскую гору”, “№ 3. Профиль чрез гору против Жидовского города Крыкю Сешю”, “№ 4. Профиль чрез гору”, “Мачтаб города Бакчисарая к плану / за сажени англинских фут” (біля лінійного масштабу).

Євпаторія

26. РДВІА. – Ф. ВУА – Од. зб. 21527: (“Собрание планов...”). – Арк. 45: Схематичний план міста Євпаторії або Козлова, 1794. [“План города Евпатории или Козлова”, 1794].

Історична довідка та опис:

“Евпатория или Козлов – город с гаванью в Таврической области. Сколь древностию своею, столь и приходящими из Турциии и Безарабии по Дунаю [судами] славной, прежде сего называвшийся Козлев или Козлов, по-турецки Гезлев.

От Перекопа 100 верст, а в древние времена Херсон, по русски Корсунь, в котором прежде Ески Крыма была крымским ханам резиденция, стоит на западной стороне полуострова Крыма при заливе Черного моря. Окружен ка-

менною с башнями стеною. Застроен еще до Рождества Христова в VII столетии греческими поселенцами из Милета, а около V века во владении греческих князей, в VII столетии по Рождестве Христова Казарам или Хозарам дань платили, а по исходе XII-го завладели генуэзцы, и владели до половины XV века, потом владели Монгольские татаре под предводительством Мурат-Герея хана и владели по 1475-й год, от котороговремени в совершенной власти Порты Отоманской при хане Бенгли-Герей оставались, и быв первыи, которым Татаре при нашествии своем в Крым владели по 1735-й год. Оставлен был от своего гарнизона и россияне взяли без всякого супротивления, которой в 1739-м году по Белградскому мирному договору Туркам уступлен был, но в 1771-м году июня 10/11 дня взят был за Россиею по 1774-й год, в которомпо Мирому трактату оставался во владении Крымского хана Шагин-Гирея. А совершенно присоединен к оной с полуостровом Крымом в 1783-м году, а в 1784-м году февраля 10 дня Всевысочайшим Ея Императорского Величества рескриптом, данным господину генерал-фельдмаршалу князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому, повелено сделать небольшое укрепление и содержать от него батарею у Сербулата при строении. Примечания во оной достойно, что во оном крестился Великий князь Владимир Святославич".

Балаклава

27. РДВІА. – Ф. ВУА – Од. зб. 21527. ("Собрание планов..."). – Арк. 46: Схематичний план Балаклавської фортеці. 1794 р.

Історична довідка та опис:

"Балаклава. Сей уездной город Таврической области на полуденномберегу против Икермана от [нерозб.] чрез Козлов и Бамек (?) 190 верст. При заливе тогож названия, которойпростирается во внутрь острова до 600 сажень, глубину форватера имеет довольную, так что во оной входить могут свободно малые военные корабли. И в древние времена у греков, а паче у генуесцов, славян был [известен] своею торговлею. Обнесен каменною стеною с башнями с двух сторон, имеет вид Треугольника, которая ныне находится в ветхости. Оной город, как видно, построен был до Рождества Христова Греками после Херсона. С VIII-го столетия по Рождестве Христова владели оным Казары, с XII-го века опять греческие Цари, принадлежал к Херсонской области. Под исход XII-го Генуесцы, и до половины XV века владели спокойно. От сего времени по завоевании всего Крыма ханом Бенгли Гереем, владела Оттоманская Порта по 1774-й год. В которомгоду по Мирному трактату уступлен был самовладетельным крымским ханам, а совершенно присоединена [к] России вместе с полуостровом Крымом. Повелено оную крепость исправить, как она есть, и содержать Караул ея поселенными тут греческими войсками".

Феодосія

28. РДВІА. – Ф. ВУА – Од. зб. 21527. ("Собрание планов..."). – Арк. 47: Схематичний план міста-фортеці Феодосії, або Кафи. 1794 р.

Історична довідка та опис:

“Феодосия или Кефа. Уездной город в Таврической области. Лежит при полуденномберегу Черного моря, от Балаклавы чрез Ялту и Судак разстоянием 180 [верст], при заливе против Арабата. Которой город, как и Пантикапеи или Керчь, бывшие сначала республиками, пришли около 300 лет до Рождества Христова под владение особливых греческих князей, в VIII-м по Рождестве Христовем столетии все греческие и приморские города казарам дань платили, но признавали главную власть греческих Императоров. Но под исход XII века, овладев генуесцы, и по выгодному своему положению был главною пристанью генуеского купечества по Черному морю. 1475 году монгольской татарской Бенглий Герей Хан, получив от султана Магомета II-го помощь, напал на Феодосию и разорил до основания, а как за все он должен был с признательностью турецкой помощи, то Феодосию тут же им отдан, которую турки переименовали Кефою, а по занятии оной востановили и крепостное строение, владели по 1771-й год. В котором году июня 29 числа победоносным Российским оружием взята была и находилась под Российскою державою по 1774 год, в котором июля 10 дня по заключенному с Отоманскою Портою мирному трактату утверждено там наследственной престол, а Хана зделано самовласным и независимым ни от кого государем. В таком расположении оная крепость была во владении уже крымским Ханом резиденциею по 1783 год, в котором помянутый последний Хан Шамф Герей весь Крым и все к нему принадлежащие земли соединены в щасливое царствование Екатерины II с Российским государством. В 1784 году февраля 10 дня Всемилостивейшим Ея Императорского Величества рескриптом, данным господину генерал-фельдмаршалу князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому, повелено исправить старые замки и, снабдя их артилериею, содержать”.

Керч

29. РДВІА. – Ф. ВУА – Од. зб. 21527: (“Собрание планов...”). – Арк. 48: Схематичний план міста і фортеці Керч. 1794 р.

Історична довідка та опис:

“Керчь или Боспор, издревле Пантикапеум, Таврической области. На Керченском полуострове, бывшей город Крымских татар. Находился на крутой горе близь к Морскому рукаву, называемому прежде сего Босфором Комбрийским, которой ныне мореплаватели зовут Кафским или Рот с[вятого] Иоанна. В третей части Таврического полуострова так называются открытые места, простирающиеся от подошвы горы, подле коея лежит Феодосия, состоя сначала из ровных мест, потом несколько холмистых, и, к самому концу, из нарочитых гор. Окружен каменною стеною и башнями, при которой есть и замок. Построена Греками и была республикою около 500-го [года] до Рождества Христова во владении особливого происхождения Греческих князей и столицею Боспорского Государства, а около ста лет был под защитою Понтийского Царя Митридата и приемников его, потом около 669-го года по Рождестве Христова завладели Казары, народ Турецкой, по VIII века оным дань платили, а признавали власть Греческих Императоров. Под исход XII-го генуесцы и до половины XV века. А

в 1475-м году завладели Монгольские Татере под предводительством Хана Бенгли Герея, которой получа от султана Магомета II-го помощь, напал нечаянным образом с Турецкою и Татарскою силою на генуесцов владение и столичный город Феодосию, что турки Кефою называют, и Циммериум или Старой Крым, разорил до основания, а в знак признательности своей Турецкой помощи, то город Феодосию тут же им и одарил, по силе чего оную исправили и владели по 1771-й год, в котором году июля 2-го дня принят в Российское подданство по 1774-й год. По Римскому Трактату с Портою Оттоманскою осталась в вечном владении за Россиею. Оная крепость обороняет все то, что входит в Черное море, что из оного выходит, и препятствует вход неприятельским судам в оном подле [нерозб.] неминуем оное к Югу. Окружен стеною, с замком с семью башнями защищенном. Каменноя плотина простирается между замком и гаванью".

Єніколь

30. РДВІА. – Ф. ВУА – Од. зб. 21527: ("Собрание планов..."). – Арк. 50: Схематичний план місцевості та фортеці Єніколь. 1794 р.

Історична довідка та опис:

"Еніколь, слобода уездная в Таврической области при проливе из Азовского в Черное море, в которой есть гавань. Прежде разделялся на полуостров Крым, на двадцать на четыре кадылика или уезда и назывался Еникольским кадыликом. От 1475-го года по занятии Турками Керчи, оную внов построили и владели, по воспоследовавшей с Россиею войны, но в 1771 году июля 2-го дня принят в Российское подданство вместе с Керчью, а в 1774 году утверждена по заключенному при [нерозб.] с Портою Оттоманскою трактату [нерозб.] навечно за Росиею, но в 1784 году февраля 10 дня Всемилостивейшим Ея Императорского Величества рескриптом, данным господину генерал-фельдмаршалу князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому, повелено вместо Керчи и Еníколе укрепить Фаногорию и вновь зделать, где ныне Бловская батарея, сильную крепость под именем Бокун (?)".

На акваторії Керченської протоки вміщено напис: "Часть Боспорского пролива".

Ігор СКОЧИЛЯС (*Львів*)

ЯЗЛОВЕЦЬКЕ НАМІСНИЦТВО НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ У XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТЬ: ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ "РОДОВІД" ТА ПАРАФІЯЛЬНА МЕРЕЖА (ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Вступ

Метою статті є спроба на мікрорівні з'ясувати механізми формування організаційних структур Львівської єпархії на Поділлі протягом документально зафіксованого православного періоду її історії, а також у перші десятиліття становлення унії в цьому регіоні України. Інше завдання розвідки полягає в простеженні впливу державних і приватновласницьких адміністративно-територіальних утворень Речі Посполитої на генезу, динаміку й особливості розвитку середньої та низинної ланок управління Київської митрополії – намісницьких округів (деканатів, протопопій) і парафій. У контексті інституційної історії Львівського владицтва (котре, як і інші єпархії, протягом усього нового часу було своєрідним "плащем", який накривав українську традиційну культуру й творив різноманітні регіональні ідентичності та субкультурні середовища) важливо визначити чинники, що призводили до реорганізації чи ліквідації таких територіальних утворень, та внутрішні "стимули" появи нових церковних округів і проведення масштабних адміністративних реформ у Церкві. Пограничний (на межі Галицької землі та Поділля) статус Язловецького намісництва[1], яке має давній "родовід", багату джерельну спадщину та як православний, так і унійний досвід існування у рамках організаційних структур Львівської єпархії, робить його дуже зручним "полігоном" для конструювання загальної схеми розвитку її намісницького устрою ранньомодерного періоду.

При з'ясуванні генези намісницької структури на Поділлі ми виходили із двох засновків. По-перше, через відсутність масових джерел церковного походження й, зокрема, втрату архіву Львівської єпархії до середини XVII ст., фактично неможливо хронологічно простежити появу та перші етапи розвитку Язловецького намісництва, тому мусимо використовувати документацію приватного походження або державних установ Речі Посполитої, дотичну до діяльності Церкви або інституцій, що існували на території намісництва. По-друге, у статті спиратимемось на робочу гіпотезу про визначальний вплив світських адміністративно-територіальних структур на формування мережі намісництв не тільки

[1] Далі у статті для позначення території Язловецького намісництва паралельно вживатимемо також термін "Язловеччина".

на початковому етапі її розвитку, але навіть частково у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Червоногородське староство та Язловецька волость як інституційний "плащ" Православної Церкви у Подністров'ї

Початки Язловецького намісництва тісно пов'язані із територіальним розвитком Червоногородського повіту Подільської землі (воєводства), коріння якого, як і інших округів-повітів, сягає ще другої половини XIV ст., тобто часу звільнення Поділля з-під татарського панування. Протягом XV ст. повітовий устрій Поділля формувався головно під впливом польського адміністративного права, поширеного тут у 1434 р. Територію Західного Поділля між Стрипою та Збручем в основному охоплювали Скальський і Червоногородський повіти, межа між якими, згідно з останніми дослідженнями Миколи Крикуна, протягом XV – першої половини XVI ст. проходила по річці Серет, за винятком першої половини XV ст., коли до Червоногородського повіту, ймовірно, належала також Ягільницька округа на захід від Серету[2]. Адміністративним ядром повіту стали міста Червоногород та Язловець – центри відповідно королівського староства та приватновласницького маєткового ключа. Як відомо, королівщини початково складались із власне староств – володінь, безпосередньо підпорядкованих замкові – резиденції королівського старости, і т. зв. держав (тенут) – маєтків, адміністративно пов'язаних із староствами на різних умовах (записи сум, доживоття тощо). Червоногородський повіт так само постав із двох основних складових – Червоногородського староства із замком у Червоногороді та Язловецького ключа із центром у Язлівці[3].

Особливості формування території повіту та його поселенського складу значною мірою проливають світло на історико-географічний аспект розвитку в ранньому новому часі такої важливої ланки організаційної структури Руської Церкви, як намісництво. Припускаємо, усталений протягом півтора століття географічний ареал Червоногородського повіту з його соціальною та політичною інфраструктурою став тим природним середовищем, яке "стимулювало" формування тут протопласту православного намісництва. Здогадно організаційне становлення руських парафій у межиріччі Стрипи та Серету відбулося ще в часи Галицько-Волинського князівства навколо одного з поселень-гродів, припускаємо Червоногорода, з огляду на його чи іншого гроду успішну кар'єру як волосного центру Галицької Русі. У період, коли Пониззя перебувало під контролем татар, Червоногород міг також відігравати роль адміністративного осередку округи-"тьми", якою управляв місцевий отаман, призначуваний татарами для

---

[2] *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // Український археографічний щорічник (далі – УАЩ). – К., 1992. – Вип. 1. – С. 165; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. – Kraków, 2000. – S. 57.

[3] Див. карту-схему "Подільське воєводство в XV–XVI ст.", укладену М. Г. Крикуном і опубліковану ним у першому випуску УАЩ.

збору данини. Якщо вірити гіпотезі польського дослідника Стефана Кучинського, то названа в ярлику кримського хана Менглі Гірея 1506–1507 рр. "Подольская тма" (т. зв. "Мале Поділля") знаходилася саме в межиріччі Стрипи і Збруча, а її центром був або грод Скала, або Червоногород, який у жалуваній грамоті Владислава II Ягайла Спиткові з Мельштина виступає, поряд з Бакотою, Кам'янцем, Меджибожем, Скалою та Смотричем, як один з головних подільських замків[4]. Прихід на Поділля князів Коріатовичів (середина XIV – 1393 р.), як припускають, призвів до встановлення іншого адміністративно-територіального устрою, котрий опирався головно на твердині-замки, що в той період з'явилися на Поділлі.

Ймовірне запровадження в цей перехідний період повітів, якими управляли воєводи руського походження, логічно передбачало появу в Червоногороді або Язлівці "свого" воєводи. І справді, під 1379 р. маємо першу документальну згадку про язловецького воєводу Стефана-Каспара в жалуваній грамоті Міхала з Бучача. Натомість 1404 р. серед свідків видачі королівської грамоти фігурує Дерислав Конопка, воєвода червоногородський[5]. Останній, згідно з тогочасною практикою, підпорядковувався безпосередньо подільському князеві, а пізніше – кам'янецькому генеральному старості, й управляв усією територією дистрикту-повіту, що включав як княжі (королівські), так і приватношляхетські та церковні володіння. Натомість язловецький воєвода не мав територіальних повноважень у межах усього повіту, а лише судово-господарські в поселеннях язловецького маєткового комплексу, позаяк був лише управителем маєтків від імені їхнього власника[6]. Таким чином, здогадно в другій половині XIV ст. у межиріччі Стрипи і Серету сформувався Червоногородський повіт (перша достовірна згадка – 1395 р.), який включав як поселення, приписані до замку в Червоногороді, так і язловецький приватновласницький ключ. Обома територіями, об'єднаними у спільну державно-адміністративну територію – повіт, управляла єдина особа – воєвода червоногородський.

Спираючись на ці попередні висновки, можемо висунути гіпотезу про два основні шляхи формування території Язловецького намісництва – навколо величезних маєтків магнатів Язловецьких із центром у Язловці та з опорою на королівський домен у Червоногороді – Червоногородське староство, тенутаріями якого (а з другої половини XV ст. і фактичними власниками) з 1436 р. і до 1607 р. включно і був рід Бучацьких-Язловецьких[7]. Обіймання цим магнатським родом уряду червоногородського королівського старости задокументовано, починаючи з 1437 р.[8] На ймовірність розміщення адміністративного центру православного

---

[4] *Крикун М. Г.* Початки подільського повітового устрою // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С. 33–34; *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885. – С. 157–161.

[5] Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1870. – T. 2. – S. 51–52; Lwów, 1875. – T. 5. – S 18–20 (док. № 15); *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... – S. 24, 34.

[6] *Крикун М. Г.* Початки подільського повітового устрою... – С. 40–41, 45.

[7] *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... – S. 47, 50–51.

[8] Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1873. – T. 12. – S 104, 458; *Kwiatkowski S.* Wykaz dostojników duchownych i świeckich tudzież urzędników z czasów Władysława Warneńczyka (1434–1444) // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1886. – T. 3. – S. 100.

намісництва в Червоногороді чи Язлівці вказує їхній інституційний розвиток протягом XV–XVI ст. Червоногород разом із замком і прилеглими до нього селами у 1440 р. дістався Теодорикові з Бучача, якому король Володислав III записав 300 гривень на цих маєтностях. Через два роки король підтвердив це надання[9]. Місто у 1448 р. отримало магдебурзьке право й вже з другої половини XIV ст. стало важливим на Поділлі місцем публічного латинського культу. Згідно з традицією, князі Коріатовичі фундували тут домініканський монастир з костелом Св. Миколая "близько 1370 року" "на старому підгородді під замком". У 1436 р. у Червоногороді постала й римо-католицька парафія Св. Марії Магдалени завдяки щедрій фундації Теодорика Бучацького (за іншими даними, костел у місті міг існувати вже в останній чверті XIV ст.). У 1741 р. Червоногородська латинська парафія охоплювала сім старостинських сіл[10]. Знаходячись на порубіжжі, Червоногород зазнавав численних нападів татар і волохів (зокрема 1538 р.), а в часи Хмельниччини і Руїни відчутно підупав. Згідно з люстрацією Червоногородського староства 1665 р., посесором якого в той час був Миколай Данилович, у містечку залишилося всього 23 міщан, 10 комірників, 10 козаків і побережників, а замок потребував термінового ремонту[11].

Найдавніші достовірні дані про іншого "протопласта" Язловецького православного намісництва – однойменний маєтковий ключ – сягають середини – другої половини XV ст. У 1406 р. король Ягайло надав село Язловець Дериславові Конопці, старості подільському, а 1417 р. під натиском великого князя Вітольда був змушений передати маєток Теодорові Бучацькому, одному з ключових гравців на Західному Поділлі в першій половині XV ст. і потужному магнатові, який тоді ж отримав с. Заліще (Залісся). У 1424 р. Вітольд подарував Бучацьким села Гуменець, Летяче, Попівці та Хмельову, а через три роки – Бласківці та Печерну. У лютому 1440 р. король Володислав III підтвердив дідичні права Теодорика з Бучача на 9 сіл у Червоногородському повіті[12]. Деякі із поселень майбутнього потужного маєткового комплексу відомі вже з другої чверті XV ст. Так, село Олексинці на річці Серет було надане королем Казимиром у 1448 р.[13] Про

---

[9] *Михайловський В.* Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444) // УАЩ – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 252, 259, 262.

[10] *Trajdos T.* Kościół katolicki na Podolu (1340–1434) // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. – T. 1. – S. 142–143, 154–155; *idem*. Parafie katolickie w miastach królewskich średniowiecznego Podola // Scriptura custos memoriae. Prace historyczne / Pod red. D. Zydorek. – Poznań, 2001. – S. 117–119.

[11] *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1845. – T. 2. – S. 978–979.

[12] *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 7: Історичні студії та розвідки (1900–1906). – С. 173–174; *Михайловський В.* Надання земельної власності у Подільському воєводстві... – С. 241; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... – S. 37; *Trajdos T.* Parafie katolickie fundacji szlacheckiej na średniowiecznym Podolu // Ludzie, Kościół, wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna). – Warszawa, 2001. – S. 228.

[13] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Tak zwana Metryka Litewska. – Dz. V. – № 4. – Fol. 1–2; *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т. 7. – С. 162–163, 187.

формування територіального цілісного Язловецького маєтку свідчить запис червоногородськогостарости Михайла з Бучача своїй дружині 800 гривень на містечку Язловці та прилеглих селах Берем'янах, Заліссі, Кошилівцях, Кривій Ланці, Лугу, Полівцях, Пачеві (Паців), Поморцях, Ріпинцях, Суснівцях та Цвітовій[14]. У 1554–1556 рр., згідно з дідичним правом, Георгій Язловецький з Бучача, староста червоногородський, набув села Добровляни, Товсте та Шершенівку, які в 1442–1444 рр. були надані королем Володиславом III Богданові Гинковичу та Станіславові з Бедриковець[15]. Найповніше уявлення про маєткову структуру Язловецького ключа дає акт розподілу спадщини Язловецьких після смерті Яроша (Єроніма) з Бучача Язловецького, воєводи подільського. У цей час язловецький маєток складався з шести господарських комплексів – 1) *Язловецького* із мурованим замком у Язловці та фільварками; 2) *Баришівського* (містечко Бариш та села Бариш Старий, Зубрець, Заліщики, місто Косів, Пархова, Полівці, Поморці, Ріпинці); 3) *Кошилівського* (містечко Кошилівці із замком та села Берем'яни, Дуліби, Губин, Григорівці, Летяче, Незброди, Новосілка, Попівці, Садки, Слобідка, Хмельова, Шуторминці, Чапівці (Цапівці)); 4) *Більчецького* (містечко Більче із замком і передмістям та села Вонятинець, Городок, Королівка, Костільники, Кілинці, Сконятинці, Шишківці, Щитівці); 5) *Бедрихівського* (Бедрихівці, Дзвиняче, Добровляни, Дуплища, Жиравка, Заліщики або Новоселецька) та 6) *Товстенського* (містечко Товсте та села Ворновчинці, Головчинці, Капустинці, Лисівці, Нирків, Свидова)[16]. Правдоподібно, згадані маєткові осередки були й парафіяльними осідками, а деякі з них, як, наприклад, Більче, пізніше, за сприятливих обставин, ставали адміністративними центрами нових намісництв. Про це свідчить, зокрема, згадка в акті поділу 1622 р. про "церкву на горі" в Кошилівцях[17].

Протягом наступних десятиліть язловецький маєток хоч і дещо зменшився, однак і надалі залишався одним із найбільших на Західному Поділлі господарських адміністративно-територіальних утворень. Так, згідно із реєстром подимного Подільського воєводства 1661 р., до Язловця (де налічувалося 94 оподатковані дими) були приписані села Берем'яни, Григорівці, Дуліби, Кошилівці, Лятава, Поморці, Попівці, Полівці, Ріпинці, Садки, Цапівці та Шуторминці[18], а загалом Язловецька волость нараховувала 25 сіл. Таким чином, сталий інституційний розвиток потужного Язловецького маєткового ключа, його відносна територіальна цілісність, наявність кількох десятків залюднених

---

[14] *Купчинський О. А., Ружицький Е. Й.* Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799. – К., 1972. – С. 125 (№ 242).

[15] *Михайловський В.* Надання земельної власності у Подільському воєводстві... – С. 261, 265; Matricularum Regni Poloniae summaria. – Varsoviae, 1961. – Pars V. – Vol. 2. – P. 140, 180 (№ 6791, 7494).

[16] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБ). – Ф. 141: Колекція Олександра Чоловського. – Спр. 45. – Арк. 1–33 (заповіт Єроніма Язловецького, внесений 1622 р. до Львівського гродського суду).

[17] ЛНБ. – Ф. 141. – Спр. 45. – Арк. 5.

[18] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 516.

поселень з переважаючим корінним православним населенням робили його майже ідеальним у тогочасних релігійних і політичних реаліях територіальним "плащем" для утворення церковного адміністративного округу – намісництва. Що саме Язловець, найвірогідніше, став місцем осідку православного намісницького уряду, свідчить його важлива роль у регіоні та успішний соціально-економічний розвиток упродовж XV – першої половини XVII ст.

Місто Язловець, центр однойменної волості, відоме з першої половини XIV ст. як поселення з потужним замком, яким спочатку володіли магнати Бучацькі, згодом – Язловецькі та Сенявські, а у XVII ст. – Радзивіли та ін. Поселення вигідно розташовувалося на торговельному шляху зі Львова до Молдавії й зі середини XV ст. перетворилося на важливий торговельний центр Поділля, де відбувалися знамениті язловецькі ярмарки (королівським привілеєм 1519 р. було передбачено щорічний ярмарок на Св. Катерини). У XVI ст. Язловець отримав магдебурзьке право, і в ньому осіла велика група купців та ремісників. 1578 року його населення становило понад 1200 мешканців. Тоді ж джерела фіксують у місті дві православні парафії (реєстр 1583 р. згадує про двох місцевих попів)[19]. Німецький мандрівник Ульріх фон Вердум у січні 1672 р. побачив у місті 3 руські церкви: "Кам'яний храм на західному передмісті і подібний у місті, де, крім того, мають свій окремий костьол вірмени, а євреї – божницю. Є також ще один храм на східному передмісті"[20]. Язловець справді мав велику вірменську громаду зі своїм храмом (у 1615 р. вона отримала вигідний для себе привілей від власника поселення Яна Єжи Радзивіла). У місті в 1436 р. було фундовано латинську парафію Св. Марії Магдалени (з наданням їй с. Жниброди (Незброди) та снопової десятини з усього Червоногородського повіту), а також домініканський монастир (бл. 1600 р.)[21]. Жвавий розвиток Язлівця перервали війни і господарська руїна середини – другої половини XVII ст. У цей період місто занепало, і в 1713 р. у ньому проживало всього 290 мешканців, у т. ч. 125 міщан[22], тобто майже у п'ять разів менше, ніж у XVI ст.

Інституційна історія Язловецької волості Бучацьких-Язловецьких протягом XV–XVI ст. ретроспективно вказує на генезу православного намісництва в цьому регіоні Західного Поділля. Вона засвідчує принаймні дві виразні тенденції – формування території Червоногородського повіту як з королівських, так і з приватновласницьких поселень, а також виконання власником Язловецького маєткового ключа на території повіту функцій королівського старости. Так, Міхала з Бучача у 1470 р. одночасно названо і старостою, й державцем червоногородським, а Єжи (Георгій) Язловецький у 1548 р. фігурує як "capitaneus seu tenutarius czerwonogrodensis"[23]. Те, що тривалий час власник Язловецького ключа

---

[19] Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX. – S. 69.

[20] *Вердум, фон У.* Щоденник подорожі... // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 101.

[21] *Trajdos T.* Parafie katolickie fundacji szlacheckiej... – S 228–231.

[22] Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська обл. – К., 1973. – С. 192–193; *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska... – T. 2. – S. 979–982.

[23] *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства... – С. 166–167; Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1891. – T. 15. – S. 104, 458; Matricularum Regni Poloniae summaria. – Pars V. – Vol. 2.– № 4651.

обіймав уряд червоногородського старости, відображено і в назві повіту, котрий протягом принаймні першої половини XVI ст. (згадки 1531, 1542 і 1547 рр.) мав двоскладне найменування – "повіт Червоногородський і Язловецький"[24], що вказувало на два основні адміністративні центри округи – приватношляхетський (Язловець) і державно-королівський (Червоногород)[25]. Амбівалентність називництва повітів була характерною й для інших регіонів Поділля. Наприклад, повіт з центром у Барі в XVI ст. іменувався то Барським і Зіньківським, то Ровським, то Зіньківським[26]. Як побачимо далі, ці особливості організації Червоногородського повіту мали вирішальний вплив на формування території й парафіяльного складу Язловецького намісництва. Обіймання протягом тривалого часу власниками Язловецького ключа одночасно функцій червоногородського королівського старости детермінувало появу в межах повіту єдиного православного намісництва із центром у Червоногороді або Язлівці, де, як припускаємо, руський намісник міг осісти вже у XIV–XV ст.

Язловецьке православне намісництво у другій половині XVII століття

Хоча до третьої чверті XVII ст. джерела не фіксують існування в межах Червоногородського повіту ні православного намісництва, ні діяльності руського намісника, все ж попередній аналіз фактів "несподіваної" появи на історичній карті Львівської єпархії інших намісництв дає підстави твердити, що на території повіту такий церковний округ функціонував у попередній період. Очевидно, він повторював конфігурацію меж Червоногородського повіту зі Скальським, а з кінця XVI ст. наслідував межі Язловецького ключа та Червоногородського королівського староства. Найдавніший відомий на сьогодні перелік намісників Львівського владицтва, присутніх на єпархіальному елекційному соборі 1641 р., не згадує язловецького намісника[27]. Вперше джерела його фіксують аж у 1669 р. (о. Андрій) як одного з учасників єпархіального собору у Львові[28]. Як дізнаємося з "діянь" цього собору, наприкінці 60-х – упродовж 70-х років XVII ст. Язловецьке намісництво, разом із Гусятинським, Сатанівським та Ягільницьким, було "приписане" до Галицького крилосу (офіціалату)[29]. Це пояснюється як невизначеністю меж між трьома крилосами єпархії, так і боротьбою за Святоюрську катедру між Йосифом (Шумлянським) і Євстахієм (Свистиль-

---

[24] На цю обставину вперше звернув увагу Микола Крикун, див.: *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства.. – С. 169.

[25] Źródła dziejowe. – T. XIX. – S. 165.

[26] *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства.. – С. 168.

[27] *Петрушевичъ А. С.* Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ. – Львовъ, 1874. – С. 87–91.

[28] Національний музей у Львові. Відділ рукописів та стародруків (далі – НМЛ). – Ркк–89. – Арк. 7; Ркк–151. – С. 24, 30; Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська обл. – С. 192–193.

[29] НМЛ. – Ркк–151. – С. 24, 30.

ницьким). На початку 1670-х рр., як свідчить судова справа у Теребовлянському гродському суді, Язловецьке намісництво в числі інших округів Кам'янецького крилосу перейшло під безпосередній контроль львівського генерального намісника, о. Михайла Ловецького. Останній, що цікаво, у 1671 р. іменується також "офіціалом львівським, галицьким і кам'янець-подільським, намісником бучацьким і язловецьким"[30]. Найправдоподібніше, такий казус пояснюється потребою тимчасової централізації організаційної структури Львівської єпархії на Поділлі перед загрозою втрати нею канонічного зв'язку з цією територією[31]. Очевидно, з окупацією Поділля турецькими військами в 1672 р. посада язловецького намісника протягом наступних 10–15 років не заміщалася. На початку XVIII ст., як гадаємо, цей уряд було відновлено, однак у джерелах наступний язловецький намісник о. Іван Білецький згадується лише під 1710 р., у зв'язку з проведенням у Львові елекційного собору[32]. Можливо, той самий о. Іван фігурує у 1712 р. у числі свідків на виїзному засіданні духовного суду в Чорткові[33]. Протягом 1720–1731 рр. обов'язки язловецького намісника виконував о. Іван Мединський, і востаннє він віднотований під час виконання своїх адміністративних обов'язків у травні 1737 р.[34].

Парафіяльний склад Язловецького намісництва до 1680 р. можна відтворити лише фрагментарно, а для XVI – першої половини XVII ст. – виключно ретроспективно. Нотатки в "Метриці рукоположених" Йосифа (Шумлянського) за 1668 і 1671 рр. приписують до намісництва Більче і Пилястів (Щитівці?). Обширніші відомості про парафії наводить поголовний реєстр Подільського воєводства 1662 р. Як з'ясувалося, у той час, незважаючи на економічну розруху краю, в багатьох поселеннях Язловеччини проживало численне православне населення, яке кількісно абсолютно переважало латинників-поляків і євреїв. Так, у Королівському маєтковому ключі (Королівка, Сков'ятин, Шишківці) налічувалося "118 осіб грецького обряду", зобов'язаного до сплати поголовного, в Олексинцях власності "Пана Злочовського" – "54 особи грецького обряду", в Шершенівцях – "47 осіб грецького обряду". У таких міських поселеннях, як Більче, збереглася навіть церковна мережа з декількох парафій (у цьому містечку діяли дві парафії – "під замком отця Івана" та "отця Белеха", що сукупно

---

[30] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 17: Теребовлянський гродський суд – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 152; АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 305.

[31] Детальніше цей адміністративний "казус" розглядається автором у статтях: *Скочиляс І.* Намісницький поділ Львівсько-Галицько-Кам'янецької православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI – XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13. – С. 258–276; *його ж.* Територіальне розміщення організаційних структур Галицької (Львівської) православної єпархії на Поділлі // Історичне картознавство України: Зб. наук. пр. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 440.

[32] *Петрушевичъ А. С.* Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1700 по 1772 годъ. – Львовъ, 1887. – Ч. 1. – С. 48–52.

[33] НМЛ. – Ркл–175. – Арк. 98зв.

[34] Там само. – Ркл–11. – Арк. 296; НМЛ. – Ркл–71. – Арк. 10–11.

налічували понад 400 вірних)[35]. Реєстр поголовного згадує також "попа" у Базарі та Шестівцях, звертає увагу на відсутність священика в с. Іване ("in defecta popa") та вказує на три великі українські церковні громади в містечку Язловці – "перша парафія з попом [має] осіб 334", "друга парафія грецького обряду [має] осіб 310 з попом", "третя парафія на передмісті попа Петра [має] осіб 185"[36].

Немає сумнівів, що уривчасті дані про парафіяльну мережу Язловецького намісництва другої половини XVII ст. пояснюються не тільки і не стільки станом джерельної бази, як радше руйнівними для місцевих жителів і самих поселень наслідками козацько-польської війни, спустошливими постоями польських військ та турецькою окупацією краю в 1672–1699 рр. Ще на початку XVII ст. територія Язловецького намісництва зазнавала систематичних татарських нападів. Люстратор Червоногородського старости у 1616 р. говорив про Печерну як опустіле село, спалене нападниками. Так само малолюдним зафіксувала поселення люстрація староства 1636 р.[37] Тому напередодні Хмельниччини залюдненість Червоногородського повіту складала всього 14,6 осіб на 1 кв. км[38].

Про значне спустошення Подністров'я в середині XVII ст. та вплив позацерковних чинників на сповільнення розвитку парафіяльної мережі Язловецького намісництва свідчать матеріали поборового 1650 р. та поголовного 1662 р. реєстрів Подільського воєводства. Згідно із заявами селян Шишківців, багато їхніх хат "козаки і татари попалили, спустошили і в неволю забрали, а інші [люди] порозходилися"[39]. У трьох маєтках Більчецького ключа (містечко Більче та села Ворворчинці й Мишків) їхній "отаман працьовитий Станіслав" засвідчив перед комісарами наявність лише 20 "осілих осад". Такі самі напівзапустілі села поборові комісари виявили в Іляшківцях, Королівці та Сков'ятині[40]. Лише по декілька сімей у понад 20 парафіях Язловецького намісництва фіксує люстрація Подільського воєводства 1665 р. Більше десяти родин проживало тільки в Лисівцях, Щуторминцях, Садках, Торськомута Дзвинячому, в Червоногороді налічувалося 18 сімей[41]. Очевидно, через демографічну кризу, фізичне руйнування поселень та економічний занепад у цей час de facto перестала функціонувати й значна частина парафій Язловецького намісництва. З іншого боку, епоха Руїни не призвела до ліквідації чи навіть до тимчасового припинення існування намісництва, що засвідчує еластичність організаційних структур Львівської православної єпархії навіть на неспокійному Західному Поділлі. Стабілізуючим фактором церковного життя та функціонування православних парафій Язловецького намісництва було місцеве українське населення, частина

---

35 AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego (далі – ASK). – Dz. I. – Ks. 71. – Fol. 410v.–411v.

36 Там само. – Fol. 409v.–410, 436v.

37 *Сіреджук П.* Першовитоки. Нариси з історії заселення Заліщанщини від найдавніших часів до наших днів. – К., 1994. – С. 25–26.

38 *Крикун М. Г.* Населення Подільського воєводства... – С. 134.

39 AGAD. – ASK. – Dz. I. – Ks. 45. – Fol. 590, 650.

40 Там само. – Fol. 590, 608v., 615v.–616, 638, 650–650v.

41 *Сіреджук П.* Першовитоки. Нариси з історії заселення Заліщанщини... – С. 27.

якого продовжувала справляти публічний релігійний культ. Навіть у роки турецької окупації, як це блискуче довів польський дослідник Даріуш Колодзєйчик, Язловеччина не знелюдніла, і тут продовжували свою душпастирську працю православні священики. Як відомо, Язловець та округа були окуповані турками вже у вересні–жовтні 1672 р. У місті осіла турецька залога на чолі з пашою Османом, однак вона вже на початку грудня 1673 р. змушена була евакуюватися з центру намісництва, і тут розмістився польський військовий загін. У другій половині 1670-х рр. Язловець перетворився на один з найважливіших укріплених замків Поділля, де знайшли притулок українські селяни й міщани та польська шляхта, але невдовзі місто знову перейшло під контроль Османів (у цей час тут проживало понад 400 мешканців), які остаточно втратили його в 1684 р., після капітуляції місцевого турецького гарнізону[42].

Згідно з "дефтером" Поділля 1681 р., територія Язловецького намісництва ввійшла до складу Язловецького санджаку та покривалася з межами Касперовецької та Язловецької нахій (відповідно 28 поселень і 34 поселення)[43]. Аналіз "дефтеру" показує, що невелика частина православного духовенства не покинула своїх парафій (відомо принаймні про 11 таких кліриків) і залишилася опікуватися своїми вірними. Священики проживали в Язловці (попи Ковбащик і Михайло; під 1689 р. у "Метриці рукоположених" Львівської єпархії додатково віднотовано поставлення духовного отця до одного з храмів міста[44]), Червоногороді (піп Григорій), Берем'янах (піп Симеон), Більчому (піп Василь), Касперівцях (піп Симеон), Летячому (піп Івась), Милевій (один піп). Принаймні у частині з цих поселень могли діяти парафіяльні храми, про що свідчить присутність там дяків (їх виявлено у Язловці (дяк Михайло), Берем'янах (один дяк) та Мілевій (дяк Андрій))[45].

Перші достовірні відомості про парафіяльний склад Язловецького намісництва наводить "Книга катедратика" Львівської єпархії 1680–1686 рр., що охоплює 48 церков намісництва, які густою сіткою розміщувалися у межиріччі Дністра, Серету та Стрипи. Найбільше парафій реєстр 1680 р. фіксує в адміністративному центрі намісництва – аж п'ять. Одна міська церква належала місцевому намісникові, а чотири знаходилися на передмісті. По дві парафії згадуються лише в Городку та Касперівцях[46]. Відсутність у книзі писарських нотаток про сплату священиками Язловецького намісництва пастирського податку протягом 1680-х рр. наштовхує на думку, що цей перелік церков відображає не тогочасний стан парафіяльної мережі, а реалії інституційного розвитку намісництва перед

[42] *Kołodziejczyk D*. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S. 63, 75–76, 82, 106, 133, 146, 170.

[43] *Kołodziejczyk D*. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe. – Cambridge (Mass.), 2004. – Part 1: Text, Translation, and Commentary. – P. 22, 43.

[44] НМЛ. – Ркк–89. – Арк. 73.

[45] *Kołodziejczyk D*. The Ottoman Survey Register of Podolia... – P. 408–409, 413–414, 417, 419, 422, 434.

[46] НМЛ. – Ркл–157. – Арк. 47–48.

1672 р. (а можливо, й до 1648 р.). Так чи інакше, але реєстр 1680 р. фіксує унікальні дані про парафіяльну мережу у другій третині XVII ст. "Книга катедратика" Львівської єпархії, з огляду на відсутність інших масових статистичних джерел Православної Церкви на Поділлі до середини XVII ст., значною мірою підтверджує наші попередні спостереження про історико-географічні особливості формування території Язловецького намісництва протягом XVI–XVII ст.

Після повернення Поділля Речі Посполитій процес відновлення парафіяльної мережі Язловецького намісництва ускладнювався демографічною кризою в регіоні. Джерела, датовані 1699–1700 рр., засвідчують запустіння сіл Берем'яни, Іване, Шишківці та поселень Королівського ключа (Вонятинці, Королівка, Сков'ятинці, Шишківці та Шупарка). Інвентар Кошилівського ключа Яна Конєцпольського 1700 р. (села Григорівці, Садки, Цапівці, Шуторминці) вказує на те, що тоді переважна більшість поселень Язловеччини стояла пусткою[47]. Того самого року Й. Потоцький подарував шляхтичу М. Залуському згарища колишнього с. Іване-Золоте, яке в документі назване "урочищем". Навіть станом на 1710 р., згідно із реєстром подимного Кам'янецької землі, на території Язловецького намісництва "пустими" значилися села Іванівці, Іляшівка (Іляшківці), Полівці, Цапівці, Хартанівці та Хмелівка. Тому церковне життя у цих парафіях відроджувалося поступово, але динамічно, супроводжуючись формальним визнанням унії місцевим духовенством. На 1724 р. вже досить залюдненим було Червоногородське староство – у чотирьох його поселеннях (Жежава, Іване-Золоте, Устечко та Червоногород) налічувалося 54 родини слободян[48].

Унікальні відомості про відбудову парафіяльної мережі Язловецького намісництва містять протоколи генеральної візитації Поділля 1730–1731 рр., які досить скрупульозно фіксували хронологію фундації нових та відновлення давніх святинь. Згідно з цим джерелом, відбудова парафій Язловеччини розпочалася вже в останнє десятиліття XVII ст. Так, 1690 р. було зведено храм Різдва Христового в Язлівці, де знаходилася ще одна "здавна збудована" Іллінська церква[49]. У 1700 р. нові храми закладено в Дзвинячому, Добровлянах, містечку Касперівцях, Лисівцях, Мишкові, Новосілці Костюковій, Товстому, Устечку[50], Хмельовій. Наступного року святині з'явилися у Добровлянах, Летячому, Олексинцях, Шупарці та Шуторминцях, через рік – у Касперівцях і Кулаківцях, 1703 р. – у містечку Касперівцях. 1704 року нові храми фундовано у Більчому

---

[47] *Крикун Н.* К вопросу заселенности Подольского воеводства в конце XVII в. // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Lublin, 1968. – Vol. II, 7. – Sectio H. – S 123, 132, 134, 136; *його ж.* Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 86, 103.

[48] ЛНБ. – Ф. 103: Сапіги. – Тека 44/45. – № 3613. – Арк. 5–11, 16; *Крикун М. Г.* Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. – С. 104; *Сіреджук П.* Першовитоки. Нариси з історії заселення Заліщанщини... – С. 13.

[49] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 296–296зв.

[50] Місцевий парох о. Михайло згадується також у судових актах Львівської консисторії за 1718 р. (НМЛ. – Ркл–58/8. – Арк. 74; Ркл–175. – Арк. 195).

(Св. Михаїла та Успення Богородиці), Городку Кулакові, Костільниках, 1706 року – у Жежаві й Торському, 1707 року – в Бедриківцях, Гиньківцях, Дуплиськах, Кулаківцях, 1708 року – в Слобідці та другу церкву в Торському, 1711 року – в Лисичниках; 1712 року – в Буряківці, Винятинцях, Кошилівцях, Попівцях і Щитівцях; 1713 року – в Дзвинячому; в 1714–1716 рр. – у Ниркові, Садках, Свершківцях; 1718 року – в Гориглядах, Дороговичівці, Заліщиках, Шипівцях; у 1719–1722 рр. – у Базарі, Головчинцях, Дулібах, Печерній, Угринківцях і Хартанівцях, 1724 року – в Цапівцях[51] (пізнє відновлення парафіяльного статусу двома останніми поселеннями підтверджується подимним реєстром 1710 р., в якому вони вказані як незаселені)[52].

Інше церковне джерело – "Книга рукоположених" Львівської єпархії – віднотовує появу унійних священиків у Новосілці 1702 р., Більчому, Городку Бедриківському та Олексинцях 1704 р., Шупарці 1705 р., Язлівці 1706 р., протягом 1707–1708 рр. – у Головчинцях, Мишкові, Торському та Шуторминцях[53].

Вартісні свідчення про розвиток парафіяльної мережі знаходимо в реєстрі катедратика Львівської єпархії 1708 р. Документ наводить перелік майже такого самого числа церков намісництва, як і "Книга катедратика" 1680 р. Ця обставина наштовхує на думку, що відновлення парафій проходило за географічною "матрицею" середини – другої половини XVII ст., котра засвідчує як сталість організаційної структури Православної Церкви, так і прив'язаність до "старовини" та розвинений у той час регіональний територіальний патріотизм. Реєстр 1708 р. у 49 парафіях Язловецького намісництва зафіксував відсутність церков у 15 населених пунктах[54].

Адміністративна реформа 1721 р. та наступна реорганізація Язловецького намісництва

Радикальних змін організаційна структура Язловецького намісництва, парафіяльний склад і межі якого залишалися практично незмінними впродовж більшої половини XVII – початку XVIII ст., зазнала в 1721 р. Того року у Львівській єпархії було проведено масштабну адміністративно-територіальну реформу, безпосередньо пов'язану із Замойським собором 1720 р., що започаткував низку інновацій у внутрішньому житті Унійної Церкви. Реформа мала передовсім пастирську мету та була покликана реорганізувати середню ланку системи управління єпархією – офіціалати (крилоси) і намісництва. Мабуть, тоді вперше в історії Львівського владицтва зроблено рішучу спробу звільнити адміністративні структури Церкви з-під безпосереднього впливу світського патронату та пристосувати границі намісництв і межі парафій до

---

[51] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 287–298; *Сіреджук П.* Першовитоки. Нариси з історії заселення Заліщанщини... – С. 28–29; *Скочиляс І.* Українська церква на Борщівщині та інші сторінки національного відродження краю. – К., 1992. – С. 38–42.

[52] *Сіреджук П.* Першовитоки. Нариси з історії заселення Заліщанщини... – С. 28.

[53] НМЛ. – Ркк–89. – Арк. 112, 115–116, 118–119, 121–125, 127–128, 130.

[54] НМЛ. – Ркл–144. – Арк. 41зв.–42.

душпастирських потреб, полегшуючи вірним доступ до Святих Тайн й участі у богослужіннях та одночасно посилюючи контроль за життям релігійної спільноти й діяльністю унійного кліру. Реформа 1721 р. була спрямована також на уніфікацію адміністративних, судових і територіальних повноважень намісників. Для цього передбачалося зменшити число церков у намісництвах, ліквідувати давні церковні округи, межі яких часто були прив'язані до волосного і повітового поділу XIV–XVI ст., й утворити низку нових намісництв, гармонізувавши таким чином кількісний склад парафій.

Саме в ракурсі цієї адміністративної реформи слід розглядати реорганізацію Язловецького намісництва в 1721 р. Безпосереднім її наслідком стала редукція парафіяльного складу й території намісництва. Окрім того, на його основі було фундовано три нові територіальні утворення – Більчецьке, Червоногородське і частково Королівське намісництва Кам'янецького крилосу. Внутрішні механізми підготовки та реалізації цієї реформи частково дає змогу розкрити виявлений нещодавно перелік церков Язловецького намісництва. Він був укладений початково місцевим намісником на вимогу єпископа як реєстр сплаченого духовенством столового податку катедратика[55]. Згідно з проектом поділу Язловецького намісництва, розробленим у Львівській консисторії на основі надісланого з Язловця реєстру, з частини парафій передбачалося створити Більчецьке намісництво[56]. Як свідчать нотатки консисторського писаря, спочатку планували передати до Більчецького намісництва також ті сім парафій (у Торському, Жежаві, Іваньому, Ниркові, Устечку і навіть Червоногороді), котрі в кінцевому підсумкові таки залишилися у складі Язловецького намісництва. Цей остаточний варіант адміністративної реформи, накреслений за язловецьким реєстром 1721 р., й зафіксовано у "Книзі катедратика" Львівської єпархії, де осібно вписано церкви Більчецького та Язловецького намісництв[57].

До складу новоутвореного Більчецького намісництва увійшли 30 церков, з яких 27 раніше належали до Язловецького намісництва, ще одна парафія в Більчому була фундована близько 1720–1721 рр., а церкву в Шишківцях приєднали зі Скальського намісництва. Територіальною основою заснування Більчецького намісництва стали приватношляхетські маєтки магнатів Потоцьких, які володіли Більчецьким ключем (у 1731 р. його власниками були Ян Потоцький, каштелян брацлавський, і Міхал Потоцький, староста теребовлянський) – містечком Більче та селами Бедрихівці, Дзвиняче, Дуплиська й Мишків. Інші парафії намісництва покривалися з територією маєтків Александра Лося, хорунжого сяноцького (Шипівці), Рафала Скожинського (с. Касперівці), Констянтина Злотницького, чашника ґоштинського (с. Угринківці), Станіслава Сокиринського (села Горигляди, Лисичинці, містечко Касперівці), Єремії Поплавського (с. Шершенівці), Єжи (Георгія) Любомирського, обозного коронного й воєводи сандо-

---

[55] Автор висловлює щиру вдячність проф. Володимирові Александровичу, який першим звернув нашу увагу на це джерело.

[56] Див. перелік парафій Більчецького намісництва після реформи 1721 р.: НМЛ. – Ркл–144. – Арк. 51.

[57] НМЛ. – Ркл–144. – Арк. 50зв.

мирського (містечко Городок Кулаків, села Костільники, Кулаківці, Щитівці)[58]. На час проведення пастирської ревізії Поділля в 1731 р. Більчецьке намісництво складалося лише з 22 унійних парафій, що пояснюється передачею частини його церков до складу новоутвореного Червоногородського намісництва[59]. Відомо, що більчецьким намісником з 1729 р. був о. Теодор Підгорецький (Підгірський), парох Успенського храму з Більчого, а 1739 р. адміністратором намісництва, після резигнації о. Теодора, львівський єпископ номінував о. Іллю Зелепужинського, пароха Борщева[60].

Червоногородське намісництво постало не пізніше 1727 р., коли віднотовано першого відомого нам місцевого намісника. Воно утворилося шляхом об'єднання частини парафій Більчецького та Язловецького намісництв. Генеральна візитація Поділля 1730–1731 рр. зафіксувала приналежність до намісництва всього 18 парафій, причому в жодному з поселень не було більше однієї церкви[61]. Певною мірою при визначенні меж намісництва Львівська консисторія орієнтувалася на границі державних і приватновласницьких комплексів. Зокрема, на території Червоногородського намісництва опинилися дідичні маєтки Василія Заґвойського, старости червоногородського (Ворвульчинці, Капустинці, Лисівці, Печерна), вже згадуваного Яна Потоцького (Добровляни), Єжи Любомирського (Заліщики), Юзефа Войни-Оранського, стольника новгородоцького (Гиньківці, Торське), Міхала Лося, хорунжого червоногородського (містечко Товсте, с. Головчинці)[62]. Окрім того, тут розмістилися також поселення Червоногородського староства (Жежава, Іване, Нирків, містечко Устечко, Червоногород (Нагоряни)). Першим відомим червоногородським намісником був о. Стефан Чернецький, біографія якого засвідчує культурні зв'язки між різними регіонами тогочасної України та досить жвавий релігійний обмін між уніатами й православними, котрі в той час все ще усвідомлювали свою приналежність до спільної київохристиянської традиції. Як свідчить візитаційний опис, Чернецький прибув у Подністров'я з Чернігівської православної архиєпархії Московського патріархату, де його висвятив на пресвітера у 1719 р. місцевий владика Антоній (Стаховський, 1713–1721). Десь невдовзі після цього він помандрував до Львівської єпархії й зробив тут досить успішну кар'єру, отримавши 1727 р. номінацію на намісника червоногородського від унійного єпископа Атанасія (Шептицького)[63]. У грудні 1731 р. адміністратором Червоногородського намісництва став о. Андрій Бесідинський (Biesiadynski), парох с. Капустинців[64].

---

[58] Там само. – Ркл–11. – Арк. 287, 288–289зв.

[59] Див. їхній перелік: *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Львів, 2004. – Т. 2. – С. 49–50.

[60] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 287зв.; Ркл–71. – Арк. 91.

[61] Там само. – Ркл–11. – Арк. 292; *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії... – Т. 2. – С. 76–78.

[62] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 291–292.

[63] Там само. – Арк. 292.

[64] Там само. – Ркл–83. – Арк. 171.

Безпосередній стосунок до реорганізації парафій Язловеччини мало Королівське намісництво, засноване в 1728 р.[65] Зі складу Язловецького намісництва до нього відійшли ті поселення, що належали до Королівського маєткового ключа, яким на початку 1730-х рр. володіла Людовіка Жевуська, воєводина белзька і гетьманова велика коронна. Згідно з інвентарем Королівського ключа 1708 р.[66], до нього тоді входили містечко Королівка із фільварком, замком та ратушею, а також села Сков'ятин (51 селянська родина), Шишківці (22 родини) та Шупарка (52 родини). Інвентар згадує в самому містечку "церкву деревяну" неподалік ратуші та перелічує понад 40 родин міщан і близько 120 селянських господарств. За візитаційним описом 1731 р., церква в Шупарці стояла "від літ тридцять", а храми у Сков'ятині і Шишківцях були зведені відповідно 1705 і 1700 рр.[67]

Після реформи 1721 р. у складі Язловецького намісництва залишилися 32 парафії, у т. ч. Язловець та Червоногород – його давні адміністративні "стовпи". Це були головно поселення Язловецького маєткового ключа, яким володіли магнати Конєцпольські та які на початку 1730-х рр. перебували "в дідицтві" Єжи Любомирського, воєводи сандомирського – м. Язловець, а також села Базар, Берем'яни, Бураківка, Дуліби, Кошилівка, Летяче, Новосілка, Павушівка, Полівці, Попівці, Ріпинці, Садки, Свершківці, Слобідка, Цапівці, Шуторминці. До Язловецького намісництва тоді ж віднесено й деякі інші парафії, зокрема посілості римо-католицьких орденів оо. павлінів (Дороговичівка) і домініканців (Хмелева)[68]. Згідно з матеріалами генеральної візитації Поділля 1730–1731 рр., на той час у складі Язловецького намісництва залишилося тільки 25 парафій, оскільки решта відійшли до новоутвореного Червоногородського намісництва, у т. ч. Червоногород[69]. Очевидно, ця номенклатура парафій збереглася незмінною аж до ліквідації намісництва в 1739 р. На єпархіальному соборі 1737 р., який апробував нову реформу адміністративно-територіального устрою Львівської єпархії, початково планувалося зберегти Язловецьке намісництво у складі Кам'янецького крилосу, однак згодом вирішили його ліквідувати, про що свідчить викреслена назва намісництва в "конституції" собору[70]. Остаточне розформування намісництва та його приєднання до сусіднього Червоногородського львівський владика Атанасій (Шептицький) підтвердив у своїй грамоті ("інструменті") від 24 травня 1739 р.[71]. Про практичну реалізацію цієї ухвали свідчить "Книга катедратика" Львівської єпархії 1747–1779 рр., де Язловецьке намісництво вже не згадується[72]. Припускаємо, його зникнення з географічної карти Львівської єпархії пояснюється пошуками руською ієрархією "ідеальної" моделі організаційної структури Унійної Церкви, орієнтованої на Замойську реформу 1720 р., та спробами уне-

---

[65] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 285.

[66] Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział na Wawelu. – Archiwum Podhoreckie Rzewuskich. – Sygn. 100 (справа не пронумерована).

[67] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 283, 285зв.

[68] Там само. – Арк. 294–298.

[69] *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії.. – Т. 2. – С. 81–82.

[70] НМЛ. – Ркл–199. – Арк. 6–7; Ркл–658. – Арк. 3–4. Див. публікацію документа: Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упоряд та істор. нарис І. Скочиляса. – Львів, 2006. – С. 261.

залежнення від чинника за одночасного його використання для впорядкування намісницького поділу й парафіяльної мережі, що покращувало б пастирську опіку вірних та підвищувало б ефективність системи церковного управління. Можливо, одним із вторинних місцевих факторів, що вплинув на ліквідацію намісництва, могла бути фундація в Язловці однойменного римо-католицького деканату Кам'янецької римо-католицької дієцезії[73].

Реєстр катедратика Язловецького намісництва 1721 року

Реєстр церков Язловецького намісництва 1721 р. відклався у фасцикулах Центрального архіву монастирів оо. василіан у Львові. Одноаркушевий документ у формі "дудки" був укладений староукраїнською мовою Язловецьким намісницьким урядом і є однією із рідкісних для першої третини XVIII ст. пам'яток церковного справочинства в унійних намісницьких канцеляріях. Він фіксує унікальні для Поділля XVIII ст. українські варіанти назв поселень, відтворює титулатуру храмів, перелічує імена священиків Язловеччини, однак передовсім засвідчує економічний стан унійних парафій і деталізує фіскальну політику Львівської єпархії того часу. Припускаємо, до Львівської генеральної консисторії тоді ж надійшли реєстри катедратика і з інших намісництв, однак, на жаль, зберігся тільки язловецький примірник. Такі документи слугували урядникам єпископа за первинне джерело для виготовлення нового, реформованого реєстру церков Львівської єпархії 1721 р., що був внесений у "Книгу катедратика" Ркл–144[74]. Як свідчать численні правки польською мовою в надісланому з Язловця реєстрі (див. публікацію документа), ці списки використовувалися консисторією для розподілу ("розкладки") парафій між новозаснованими і реформованими намісництвами, причому навіть під час проведення реформи остаточний варіант язловецького списку редагувався перед його вписом у "Книгу катедратика".

Видання реєстру церков Язловецького намісництва 1721 р. здійснюється мовою оригіналу та супроводжується примітками. При публікації частково враховані *Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.* (1986 р.) та *Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.* (1961 р.). Текст документа наводиться зі збереженням історичних особливостей формування тогочасних української та польської мов, тому у польськомовних текстах не відтворено діакритичні знаки над *o*, *n*, *s*, *c*, *z*; передачу *j* через *y* тощо. Тексти кириличних документів також друкуються без змін. Надрядкові знаки позначено курсивом, а титли та паєрки розкрито у квадратних дужках. Збережено літерні записи чисел кириличною абеткою. Пунктуація, а

---

[71] НМЛ. – Ркл–71. – С. 90.

[72] ЦДІАЛ. – Ф. 201: Львівська греко-католицька митрополича консисторія – Оп. 4б. – Спр. 244.

[73] *Симашкевич М.* Римское католичество и его иерархия в Подолии – Каменец-Подольск, 1872. – С. 494–503.

[74] НМЛ. – Ркл–144. – Арк. 47зв.–52.

також вживання малої та великої літери, поділ тексту на окремі слова подані за нормами сучасного правопису. Помилкове написання слів, сумнівні або незрозумілі за змістом місця прокоментовано. Пошкоджені чи складні для прочитання тексти відтворені у квадратних дужках. Частки *сѧ* та *бы* у постпозиції із дієсловами, дієприкметниками та дієприслівниками пишуться разом, у препозиції та з іншими частинами мови – окремо. Текст містить виправлення в оригіналі та описки, про що зазначено в підрядкових примітках. Різноманітні скорочення розкриті в квадратних дужках. Всі граматично неправильні, просторічні та перекручені слова збережено.

Публікація документа здійснюється вперше.

ДОКУМЕНТ

Рє[є]стръ намѣсництва Ꙗꙁловєцкаго року аѱка

Ѿ[є]цъ Григори[й] Ꙗꙁловєцки[й] Рождє ства Х[ристо]ва нє ѿдалъ
Ѿ[є]цъ Іѡанъ Николєнски[й] нє ѿдалъ
Ѿ[є]цъ Брова*ри*[н]ски[й] [Ꙗꙁловєцкий] нє ѿдалъ
Ѿ[є]цъ Ілин*с*ки[й] нє ѿдалъ
Ѿ[є]цъ Прєдмѣски[й]

всѣ совє[р]шинсѧ Ꙗꙁловєцкѣ пѧт[ь]

	Рєшти гроши		Рєшти ꙁолотихъ
Ѿ[є]цъ Залѣсєцъки[й]	ѿдалъ	4	do Jazłowca
Ѿ[є]цъ Поморєцъки[й]	нє ѿдалъ	4	do Jazło[wca]
Ѿ[є]цъ Рѣпєнєцъки[й]	нє ѿдалъ	4	do Jazło[wca]
Ѿ[є]цъ Полѣвски[й]	ѿдалъ	4	do Jazłow[ca]
Ѿ[є]цъ Цвѣтивски[й]	нє ѿдалъ	4	do Jazłow[ca]
Ѿ[є]цъ Паушовски[й]	нє ѿдалъ	4	do Jazło[wca]
Ѿ[є]цъ Баꙁарски[й]	нє ѿдалъ	4	do Jazło[wca]
Ѿ[є]цъ Бȣраковски[й]	ѿдалъ	4	do Jazłow[ca]
Ѿ[є]цъ Слобѣдꙁски[й]	ѿдалъ	4	do Jazło[wca]
Ѿ[є]цъ Кошилѣвски[й]	нє ѿдалъ	4	do Jazłow[ca]
Ѿ[є]цъ Товстѣвски[й]	ѿдалъ	4	do Bielcza
Ѿ[є]цъ Головчинъски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[є]цъ Лисовєцки[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[є]цъ Лисовєцки[й] Пєтръ	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[є]цъ Шиповъски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[є]цъ Шєршєнївски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[є]цъ Ѡлєꙁ҄ен[ъ]ски[й]	ѿдалъ 4; полъ ꙁолотого; do Bilcza		
Ѿ[є]цъ Ꙗковъ Бѣлєцки[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[є]цъ Тєдо*р* Бѣлєцки[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[є]цъ Винѧтин[ъ]ски[й]	нє ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[є]цъ Щитовски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[є]цъ Кашпєров[ъ]*с*ки[й] Іѡанъ	ѿдалъ	4	do Bilcza

Ѿ[ε]цъ Кулаковски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Лишичницки[й]	два давъ, а два нѣ 2		do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Городεцъки[й] нε ѿдалъ, и послȣшанїıа нѣст[ь]			do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Костѣлъницки[й]	два давъ, а два нѣ 2		do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Дȣбрѣвлıан[ъ]ски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Дꙁвинıацъки[й]	2 давъ, а ꙁолоти[й] нѣ 3;		do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Дꙁвинıацки[й] Григори[й] в[ъ] ꙁапрѣщεниѣ ꙁо стаεтъ;			do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Жεжѣвски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Иван[ъ]ский	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ ȣстεцъки[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Садковски[й]	ѿдалъ	4	do Jazłowca
Ѿ[ε]цъ Шȣтурмин[ъ]ски[й]	нε ѿдалъ	4	do Jazłow[c]a
Ѿ[ε]цъ Лεтıацъки[й]	ѿдалъ	4	do Jazłow[c]a
Ѿ[ε]цъ Хмεлѣвский	ѿдалъ	4	do Jazłow[c]a
Ѿ[ε]цъ Швε*р*ткѣв[ъ]ски[й]	ѿдалъ	4	do Jazłow[c]a
Ѿ[ε]цъ Бεрεмεнεц[ъ]ки[й]	нε ѿдалъ	4	do Jazłowca
Ѿ[ε]цъ Дȣлѣбски[й]	нε ѿдалъ	4	do Jazłow[c]a
Ѿ[ε]цъ Новосѣлъски[й]	ѿдалъ	4	do Jazłow[c]a
Ѿ[ε]цъ Мѣхаѣлъ Торски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ ΙΆкωвъ Торски[й]	нε ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Гин[ъ]ковски[й]	нε ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Ворвул[ъ]чин[ъ]ски[й] ѿдалъ 3; ꙁолоти[й] нѣтъ;			do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Чεрвоно*г*родски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Нирковски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ ОУгрин[ъ]ковски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Дуплиски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Мишковски[й]	ѿдалъ	4	do Bilcza
Ѿ[ε]цъ Пав*л*о Новосѣлъки Костюковѵ		do Bilcza z Skalskogo	

Вакански[ї], котрѣ ꙁостають

Хартонѣвъцѣ	do Bi[l]cza
Попѣвъцѣ	do Jazłowca
Ваканъсъ Пεчарнε	do Jazłowca
Дорогочив[ъ]ка	всѣ совεршисıа
Голѣгради	

Кашпаровъски[й] храмъ ꙁо стававъ С[вıа]таго Гεω*р*гиıа прεждε ваканъсомъ, алε ꙁостаεтъ новосвıащε*н*никъ тεраꙁъ ѿ[ε]цъ Гавриѣлъ, нѣст[ъ] дадε[т].

Na ten regestr W[ielebny] o[yciec] nam[iestnik] oddał[...]; od 44 [...] 4, a w 2 sz. 3 summy oddał z[łotych] 182 z., a do [...] 33 f., dzlu.(?) 34.

ЛНБ. Відділ рукописів – Ф. 3. – Спр. МВ–657/33. – Арк. 1–1зв. Оригінал. Рукопис.

Світлана ПАНЬКОВА, Галина ШЕВЧУК (*Київ*)

"ЗА СТО ЛІТ": ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ

"За сто літ". Під такою лаконічною і водночас образною та величною назвою побачили світ 6 книг, виданих упродовж 1927–1930 рр. під редакцією М. Грушевського. Збірник став вагомою цеглиною у величезному науково-видавничому проекті, здійсненому за надзвичайно короткий час 1924–1931 рр. Історичною секцією ВУАН під головуванням видатного історика та організатора української науки. Цей проект ще й донині не вдалося перевершити жодній інституції. Він увійшов у аннали української історичної науки і служить кращим зразком для багатьох сучасних відроджених та започаткованих видань.

Збірник був задуманий задовго до того часу, коли ідею вдалося реалізувати. Перебуваючи з 1916 р. на засланні у Москві, М. Грушевський активно включився в українське культурно-громадське життя міста[1]. Серед омріяного булоі видання під назвою "XIX вік". Так, у листі до С. Єфремова від 7 січня 1917 р. історик писав: "На весну думаю ладити збірник український "XIX вік", що мав би неперіодичне продовжуватися, чи не мали б для нього статі або матеріалу – з іст[орії] літер[атури], мистецтва або суспільного жития?"[2] Сергій Олександрович відгукнувся відразу, його пропозиції були схвалені Грушевським: "Діло Кожанчікова-Лисенка для XIX в[іку] підходить – я думаю документи в вривках, в цілости що найважнійше?"[3] Ці засади щодо подачі матеріалу (фрагменти документів та повні тексти винятково цінних та рідкісних джерел) залишилися визначальними й у публікаціях "За сто літ". Проте здійснити видання збірника на початку 1917 р. не вдалося. На заваді від початку стали звичайні друкарські проблеми. "Щодо "XIX віку", то з огляду на теперішні[й] друкарняний "затор" (з браку газу, угля, і призив новобранців), що потягнеться до Великодня, раньше як на 1 червня статі для нього не буде треба. Але тема, про котру Ви пишите, страшенно цінна для сеї збірки, так що задля неї можна і притримати її"[4], – відповідав М. Грушевський С. Єфремову 26 лютого 1917 р. А вже за декілька

[1] *Мельниченко В.* Михайло Грушевський "Я оснувався в Москві, Арбат 55". – М., 2005.

[2] Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака, ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. I. – С. 190.

[3] Там само. – С. 192.

[4] Там само. – С. 193.

днів революційні події заполонили все суспільство і покликали вченого не до збирання матеріалу з історії XIX ст., а до творення історії вже XX ст.

І лише рівно через 10 років, які за концентрацією і вагомістю подій стали якщо не століттям, то цілою епохою, вчений повернувся до проекту. Цього разу збірник отримав назву "За сто літ". Його хронологічні рамки розширилися до початків XX ст., їх межу визначили події, що розділили задумане і осягнене бодай на короткий час: Українська революція 1917–1920 рр. "«Сто літ», поставлені на титулі сього збірника, відділяють нинішні соціяльні, національні й політичні досягнення Українського народу від перших скромних зав'язків нових течій: початків культу народніх селянських мас, як носіїв українського національного типу, перших проявів національного романтизму, ідеалізації української минувшини, козаччини, державницьких традицій, – що виявило себе в ріжних заходах і творах другого й третього десятиліття XIX в. [...] Найбуйніші фантасти, політичні й соціяльні радикали тих років не могли собі уявити, що протягом століття виросте з сих невиразних, неоформлених, недоговорених і недодуманих до кінця поривів, настроїв і мрій"[5], – писав головний редактор у вступній статті до видання.

Власне, збірник "За сто літ" разом з іншими періодичними та тематичними виданнями Історичної секції ВУАН продовжив традицію українознавчих часописів і, зокрема, видань Українського наукового товариства в Києві ("Україна", "Записки Українського наукового товариства у Києві"), на сторінках яких першорядне місце займали матеріали з громадського, культурного і літературного життя України XIX ст. Наступником та спадкоємцем цих ідей став насамперед часопис Історичної секції ВУАН "Україна", який, як і інші тематичні видання секції, продовжив навіть валову нумерацію томів "Записок Українського наукового товариства у Києві". "Україна" від 1924 р. мала окремий розділ "Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття"[6]. Цей розділ "з одної сторони знайшов живий інтерес у публіки, так з другої – викликав пошукування за аналогічним матеріялом, спонукав багато людей до писання споминів про те, в чім їм довелось брати участь, біографії тих діячів, до котрих вони ближче стояли, докладніші описи подій українського руху, що пройшли перед їх очима"[7]. Проте "Україна" не могла забезпечити друк тих численних матеріалів, що накопичувалися в її редакційному портфелі, тому ще у 1924 р. М. Грушевський повертається до ідеї видання окремого тематичного збірника і подає до Державного видавництва України його проект, реалізований лише 1927 р. Підзаголовком до збірника стала відповідно назва розділу "України" – "Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття". До видання окремого збірника спонукала і стурбованість про стан збереження архівних джерел, на чому М. Грушевський наголошував у редакційній статті: "Тепер-же з жалем приходиться роздумувати над тим, яка маса

[5] *Грушевський М.* Переднє слово // За сто літ. – К., 1927. – Кн. I. – С. III.

[6] Див.: Науковий часопис українознавства "Україна" (1907–1932). Покажчик змісту / Упор. Р. Майборода, В. Врублевський – К., 1993. – С. 58–69.

[7] Там само. – С. V.

його (архівного матеріалу. – *С. П., Г. Ш.*) – наявного й приступного десять–пятнадцять літ тому, тепер уже безповоротно зникла – за війни світової й горожанської. А до сих жалісних роздумувань прилучаються тривожні відомості, що нищення й "утилізація" рукописних і архівних фондів не скінчилась і не припинилась ще й досі, а недогідні умови переховування рік за роком руйнують їх останки також і стихійно!"[8]

Справами підготовки збірника опікувалася Комісія новітньої історії України, що була заснована 1926 р. під головуванням М. С. Грушевського, але фактично почала діяти з червня 1929 р. Рада Історичної секції 28 червня 1929 р. ухвалила запросити до роботи в комісії таких співробітників: К. Копержинського[9] (керівник, колишній співробітник Одеської центральної наукової бібліотеки), Б. Комарова, М. Бужинського, А. Верзилова, М. Возняка, О. Гермайзе, С. Глушка, О. Грушевського, Д. Граховецького, М. Мочульського, О. Попова, О. Рябініна-Скляревського, Ф. Савченка, А. Синявського, К. Студинського, С. Шамрая, В. Щербину[10]. А тим часом 2-а і 3-я книги вийшли фактично, як і перша, заходами голови Комісії новітньої історії України М. Грушевського та редакції часопису "Україна", куди традиційно автори продовжували надсилати свої матеріали. Лише з 4-ої книги в роботу з підготовки видання включилася безпосередньо комісія. У черговому звідомленні про діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ відзначалося: "[...] в р. 1929 вийшов уже том IV, друкується том V, і на рік 1929/30 Держ. Вид. Укр. прийняло в свій план том VI, так що можна сподіватися з початком 1930 р. мати вже першу серію, з шести томів, 120 аркушів друку. Се буде необхідна підручна збірка для всіх, хто студіюватиме культурне і громадське життя, літературу, театр, національний і революційний рух XIX століття; вона буде тривким ділом Комісії"[11]. Водночас наголошувалося, що широке розповсюдження часопису унеможливлювалося високою ціною, пов'язаною з невеликим накладом (3000 примірників. – *С. П., Г. Ш.*) через паперовий "голод". Історична секція порушила клопотання про зниження ціни на серію з шести томів та продовження видання. Проте ці клопотання були марними, а шоста книга "За сто літ" стала останньою.

Однією з провідних тем публікацій, уміщених у "За сто літ", була діяльність українських Громад. Михайло Грушевський поставив за мету зібрати відомості про провідні осередки громадівського руху та їх діячів у Петербурзі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові, Єлисаветграді. Для реалізації цього задуму він зумів залучити до співпраці істориків, архівознавців, краєзнавців з цих центрів, майже всі вони були членами або нештатними співробітниками комісій Історичної секції. Студії, спогади, епістолярні джерела до редакції надсилали дослідники Н. Бракер,

---

[8] *Грушевський М.* Переднє слово // За сто літ. – К., 1927. – Кн. I. – С. V.

[9] *Водотика С.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К.; Херсон, 1998. – С. 99–100.

[10] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х. – Од. зб. 2441, 1685.

[11] Діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ академії в році 1928. – К., 1930. – С. 22.

В. Никитин (Зінов'ївськ, колишній Єлисаветград), В. Герасименко, С. Єгунова-Щербина, К. Копержинський, А. Музичка, О. Рябінін-Скляревський, Т. Слабченко, О. Суслов (Одеса), М. Бужинський, Д. Граховецький, А. Дучинський, П. Клепацький, Ю. Циганенко (Полтава), І. Айзеншток, М. Гніп, А. Козаченко (Харків), Б. Шевелів, Л. Миловидов, М. Скугар-Скварський (Чернігів), Н. Бухбіндер, В. Данилов (Ленінград). Унікальні матеріали до витоків та діяльності Київської громади видрукували на сторінках збірника київські дослідники – Г. Житецький, В. Міяковський, О. Назаревський, Ф. Савченко, А. Степович, О. Тулуб, С. Шамрай. Їх доповнили спогади М. Беренштам-Кістяківської, С. Русової, Л. Міщенко. Власне і на сьогодні "За сто літ" разом з публікаціями в "Україні" залишається найповнішою добіркою матеріалів до історії українських Громад[12].

Епістолярні джерела свідчать про особисту активну участь М. Грушевського у формуванні редакційного портфеля "За сто літ", його безпосереднє сприяння місцевим дослідникам, ініціативу щодо розробки тих чи інших сюжетів, архівних пошуків матеріалів до збірника. Так, листи енергійної літньої дослідниці з Єлисаветграда Н. Бракер до М. Грушевського за 1925–1930-і рр. ілюструють шанобливу увагу до її праці голови Історичної секції ВУАН та дають змогу реконструювати її наполегливу пошукову роботу при підготовці розвідок про місцевих українських діячів В. Менчиця, О. Михалевича, М. Федоровського та інших студій. "[...] маю за честь Вашу пропозицію зробити мене постійним співробітником Академії. Вважаю це дуже користним для моєї роботи, бо без цього не матиму й доступу до архівів. [...] Постараюсь виконати всі Ваші бажання"[13], – писала Н. Бракер у листі від 26 липня 1927 р. Наталя Аркадіївна часто висловлювала власні думки щодо пошукової роботи, які збігалися з головними засадами редакції "За сто літ". "Можу мати оповідання про останні роки життя В. І. Григоровича, чи не записати його та не прислати Вам? Ще питав мене один знайомий, чи не треба мені спогадів про сім'ю Тобілевичів. Взагалі, прохаю сказати, чи не треба збірати оттакі дрібниці, що з них не складеш цілої роботи, але, здається, вони можуть бути цікаві й стати колись у пригоді. Вже мало залишилось сучасників тих часів, і, думаю, треба б скористуватись ними"[14].

У цьому ж контексті цікаві і збережені листи полтавського архівіста М. Бужинського. Так, 6 січня 1927 р. він повідомляв Грушевському: "По Вашому дорученню через В. Д. Щепотьєва я переглянув матеріали рукописного відділу

---

[12] Див. зокрема: *Побірченко Н. С.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття. У 2-х кн. – К., 2000. – Кн. 1: Київська громада; Кн. 2: Громади Наддніпрянської України; *Палієнко М.* Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84; *Катренко А.* Одеська громада 70–90 років XX ст. // Там само. – С. 84–95.

[13] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 361. – С. 5.

[14] Там само. – С. 18.

Полт[авського] Держ[авного] Музею і знайшов до 50 листів Горленка до Панаса Мирного, за роки 1883–1903. Листи ці, на мою думку, дуже цікаві, хоч, правда, я не мав змоги всіх їх перечитати, але й ті, що я перечитав, примушують до висновка про їх велику вартість. В цих листах характеризується ціла епоха щодо наукової праці, театру, "Киевской Старини" і т. ин. Крім того там же мною виявлено 2 листи до Бориса Марковича"[15].

Сприяв М. Грушевський і молодому харківському історику М. Гніпу в пошуковій роботі та підготовці відомого монографічного дослідження "Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Книга перша. Полтавська громада" (Харків, 1930). У липні 1929 р. як співробітник Комісії новітньої історії України Історичної секції ВУАН Михайло Гніп отримав посвідчення за підписом голови секції про відрядження до Москви "для праці над матеріалами з історії українського громадського руху кінця 1850–1860 рр."[16]. По поверненні він подав до Комісії звіт, який переглядав сам М. Грушевський, дав йому власноруч заголовок та рекомендував до друку[17]. Опрацьований матеріал М. Гніп підготував у двох публікаціях до "За сто літ" та "України". "Цими днями висилаю "Полтавську громаду", я її ґрунтовно переробив і додав ще нового матеріалу. Розмір її тому побільшився – 3 1/4 аркуші. Громаду ніби призначено до 6 кн. "За сто літ". Повідомте також, будьте ласкаві, чи може бути надрукована в 6 кн. "України" чи в 1 кн. за 1930 р. моя стаття з історії громад[ського] руху (трохи більш за аркуш)"[18], – повідомляв він редакцію "України" 25 вересня 1929 р. Ці публікації не були видрукувані ні в "Україні", ні в "За сто літ". М. Гніп продовжував роботу над темою в московських та пітерських архівах і у 1930 р., про що свідчить його лист до Д. І. Багалія[19], і, вірогідно, після цього було прийнято рішення про друк матеріалів окремим виданням.

Листування авторів з М. Грушевським висвітлює також і редакційні засади та виняткову увагу вченого до матеріалів, поданих до друку у збірках "За сто літ". Показовим є збережене взаємне листування історика з С. Русовою з приводу друку її "Споминів"[20]. Автор і редактор упродовж 1927–1929 рр. узгоджували умови публікації, які принципово відстоював М. Грушевський. "Я пояснив Вам з самого початку, що ми стоїмо на тім, що те що друкується в наших виданнях, не повинно повторюватись. Се не газета, а збірники, котрі будуть в продажі, мабуть, і через 10–15 літ, і будуть завсігди приступні, тому повторяти уміщене в них, або випускати в паралельних виданнях, нема потреби – так як не повторювалось звичайно те що друковалося в "Былом" або в "Кіев. Старині".

---

[15] Там само. – Спр. 368. – Арк. 1–1зв.

[16] ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 2148.

[17] Звіт з виправленнями та вказівками М. Грушевського зберігається в ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 17111. Видруковано *Гніп М.* З громадського українського руху 1860-х років // Україна – 1929. – (Кн. 37.) – Жовтень–листопад. – С. 166–167.

[18] ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 1916.

[19] Там само. – Ф. І. – Од. зб. 45671.

[20] *Миронець Н., Гонюкова Л.* Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 518–537.

Як би Ви написали мені відразу, що друкуючи спомини у нас Ви, чи Ваші близькі, все таки хочете видати їх також і за кордоном, то я б і не підтримував свого бажання надрукувати Ваші спомини у нас. [...] коли Ви тепер знову ставите се виданнє і виявляєте бажаннє – коли не Ваше особисто то когось коло Вас, видати спомини в якскоршому часі за кордоном, се ставить перед нами питаннє – чи в такім разі не краще припинити їх друк у нас? [...] Мені дуже неприємно се писати, і прикро зрікатися такого цінного матеріалу – але мабуть краще наперед відмовитись, ніж потім – недай боже – сваритись за права!"[21] – писав Грушевський у березні 1929 р., коли постала справа підготовки до друку другої частини "Споминів" за 1879–1915 рр. Лише після запевнення С. Русової, що спогади не будуть друкуватися окремим виданням за кордоном[22], М. Грушевський інформував про це раду Історичної секції, яка ухвалила продовжити друкувати подальші частини[23]. "Я сам постарався з усею обережністю заповнити пропущені слова і вичеркнути непевне"[24], – повідомляв він згодом про свою редакційну роботу над рукописом. На подібних засадах відбувалася і домовленість з А. Жуком про друк спогадів Д. Антоновича. У зв'язку з відзначенням 25-ліття з дня смерті В. Б. Антоновича М. Грушевський мав намір опублікувати мемуари його сина, однак наголошував: "Розуміється, потім як ми виплатимо гонорар, сих споминів не можна друкувати в иншим місці ні в укр[аїнському] оригіналі ні в перекладі"[25], – писав він А. Жуку. На жаль, ця угода не була здійснена, своїх матеріалів Д. Антонович до редакції не надіслав[26].

Принциповими були і питання наукової етики, які іноді ставали предметом неабиякого занепокоєння головного редактора збірника. Наповнення редакційного портфеля "За сто літ" маловідомими, цікавими історичними джерелами,

---

[21] Там само. – С. 534.

[22] Там само. – С. 535.

[23] ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 2431.

[24] *Миронець Н., Гонюкова Л.* Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським – С. 536. У цьому ж листі [1928 р.] М. Грушевський змушений був зважити на плани С. Русової видати "Спомини" окремою книгою: "Посилаю Вам офіційного листа; з огляду що Ви згадали про термін, коли можно передруковувати, то я поставив 31. XII. 931. Звичайно рахується 5 літ, я поставив неповних 3 – бо в світ Спомини можуть вийти тільки по новім році, меньше не можна поставити" (там само). Окремим виданням спогади побачили світ лише у 1937 р.: *Русова С.* Мої спомини. – Львів: Видавничий кооператив "Хортиця", 1937. – 280 с. Редактором видання був А. Жук. У передмові від видавництва зазначалося: "Частина споминів Софії Русової, що обіймають час до смерти її чоловіка – О. Русова в 1915 р. (до стор. 197 нашого видання), були первісно видруковані в 1928 р. у Києві, в II і III книжках збірників "За сто літ", що виходили за редакцією М. Грушевського [...]. Решта споминів (від ст. 198 нашої книжки й до кінця) появляється друком уперше". Сама ж авторка, наголошуючи у вступі про першодрук споминів, писала: "Уважна критика знайшла в них чимало фактичних помилок, які постараюся в цьому виданні виправити з вдячністю для тих, хто на них звернули увагу, як от п. Максимовичу (гл. його рецензія в "Записках Іст. Філологічного відділу", кн. XXV, 1929 р.)".

[25] Цит. за: *Гирич І.* "Федераліст" очима "самостійника" (до історії написання статті А. Жука "М. Грушевський та СВУ") // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 108.

[26] *Гирич І.* У тіні В. Липинського // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 38–41.

залучення відомих авторів мали забезпечити популярність видання, тому М. Грушевський надзвичайно ревниво сприймав розміщення замовлених ним статей у інших виданнях, розцінюючи це як особисту образу. Це, до певної міри, монопольне право М. Грушевськогона публікацію історичних матеріалів у виданнях секції яскраво проявляється у сюжетах листів науковця Одеської центральної наукової бібліотеки К. Копержинського, чиї публікації постійно з'являлися на сторінках провідного видання Історичної секції журналу "Україна". Вірогідно, він мав домовленість з Грушевським про підготовку матеріалу і для "За сто літ". Проте у листі від 14 жовтня 1927 р. К. Копержинський повідомляв, що "статтю про Коцюбинського передав Рубінштейнові, бо вона в мене розрослася, а Ви колись зауважили, що про Коцюбинськогоє надто багато статей"[27]. Реакція М. Грушевськоговідчувається з наступного листа К. Копержинського від 22 жовтня 1927 р., в якому він вибачався за "необдуманий вчинок": "Надалі буду обережнішим у справах літературної етики. На цей раз прошу пробачити мені помилку. Її зараз таки виправляю. [...] Статтю про Коцюбинськогоспішно надсилаю до Вас. Якщо вже пізно її пустити до "За сто літ", най краще полежить – нікуди її не збираюсь віддавати. Взагалі своїх статей, за дуже рідкими винятками, ніде більше не друкую й на всякі пропозиції звичайно відповідав у тій чи иньшій формі відмовою"[2]. Незважаючи на прикре непорозуміння, стаття К. Копержинського ближчим часом з'явилася у збірнику[29], а сам літературознавець невдовзі був особисто запрошений М. Грушевськимна посаду керівника Комісіїновітньої історії України[30].

В цілому на сторінках "За сто літ" було видрукувано 112 публікацій 66 авторів. Окрім вищезгаданих відомих істориків та літературознавців, до збірки залучалося чимало краєзнавців та молодих учених. Аналіз бібліографічних покажчиків видань ВУАНсвідчить, що серед авторів "За сто літ" була низка дослідників, чиї поодинокі публікації побачили світ лише на сторінках цього видання (серед академічних видань). В їх числі Ю. Бер, Н. Богданова, О. Витошинський, П. Пущинський, Ю. Циганенко, П. Ярош, В. Никитин, А. Трегубова.

Спроба дослідити біографії всіх авторів збірника показала, що значну частину дослідників було репресовано наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Завдяки редакційному листуванню щодо окремих авторів зібрано відомості про їх місце проживання, заняття та співпрацю з Історичною секцією ВУАН Але, на жаль, з'ясувати їхні долі на сьогодні не вдалося (П. Абрамович[31], Н. Бракер,

---

[27] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 550. – С. 4.

[28] Там само. – С. 7–8.

[29] *Копержинський К.* До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського "П'ятизлотник" і "На віру" // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 273–282.

[30] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 550. – Арк. 2–3.

[31] У своєму листі до редакції співавтор публікації про Гейнча П. Абрамович писав: "Повідомляю також, що автор статті, себто я (підкреслення в листі. – *С. П., Г. Ш.*), є Петро, а не Павло" (ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 15444). Таким чином, в іменному покажчику ми уточнюємо це ім'я. Серед нечисленних матеріалів до біографії цього науковця цікавим є його лист до Д. Багалія від 11 травня 1925 р., в якому він порушує питання створення наукової бібліотеки в Житомирі (ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45496).

Н. Бухбіндер, М. Гніп, Д. Граховецький, С. Єгунова-Щербина, С. Козлов, І. Лютий, В. Никитин, О. Савич, Ю. Циганенко). Можна лише припускати, що багатьох з них не обминули жорстокі репресії 1930-х. Про Ю. Бера, Н. Богданову, О. Витошинського та П. Пущинського будь-яких біографічних даних не виявлено. З ліквідацією Історичних установ під головуванням М. Грушевського на початку 1930-х рр. зникають і відомості про діяльність їх працівників. Так, у списках співробітників ВУАН, поданих у 4-й книзі (1934–1937) відомого сучасного видання документів та матеріалів до історії академії за 1918–1941 рр.[32] знаходимо лише двох авторів "За сто літ": О. Назаревського та Є. Рудницького. Всі інші імена з відомих причин зникають із цих списків.

Погром Історичної секції відбився як на долі її співробітників, так і на долі провідних видань. Анонсована 1930 р., не побачила світ сьома книга "За сто літ", так само як і інші видання секції: "Науковий збірник за рік 1930", збірники "Полуднева Україна"[33] та "Західна Україна"[34], другий том "Київського збірника"[35] та випуски "Первісного громадянства" за 1930 р.[36]. Серед численних нереалізованих українознавчих наукових проектів початку 1930-х рр. слід згадати і 4-й випуск "Наукового збірника" Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді (1933)[37]; оскільки члени його були активними співробітниками "За сто літ", окремі імена (В. Дроздовський, С. Шкріб, Л. Перетц) зустрічаємо і серед авторів анонсованої 7-ї книги. Ці факти відомий український історик Сергій Білокінь розглядає як "більшовицький терор проти книжкової культури"[38].

---

[32] Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993; Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. – К., 1998; Історія Національної академії наук України. 1929–1933. Документи і матеріали. – К., 1998; Історія Національної академії наук України. 1934–1937. Документи і матеріали.– К., 2003; Історія Національної академії наук України. 1938–1941. – К., 2003.

[33] *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. ІІ. – С. 560–561; *Швидько Г.* М. С. Грушевський і репресований збірник "Полуднева Україна" // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 110–115. – С. 69; *Папакіна Т.* З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник "Полуднева Україна" // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 24–32.

[34] *Стеблій Ф.* Збірник Західна Україна – нездійсненний проект М. Грушевського й І. Крип'якевича // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип.. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві – С. 765– 778.

[35] *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 328; *Папакіна Т.* Документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 334–346.

[36] *Матяш І.* "Первісне громадянство" як явище історіографії (покажчик змісту) // Молода нація. – 2002. – № 2. – С. 330–331.

[37] *Дудко В.* Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді // Київська старовина. – 1997. – № 1–2. – С. 48–57.

[38] *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки... – С. 561.

Відомості про 7-у книгу було подано в анонсі видань Історичної секції ВУАН, уміщеному на третій сторінці обкладинки шостої книжки "За сто літ". Державне видавництво України інформувало, що книга друкується, тут же було зазначено її зміст:

Перетц Лев. З листування українців з В. А. Жуковським.

Айзеншток І. Листування Г. Квітки до Ф. Коні.

Граховецький Д. До біографії Кирило-Методіївця І. Я. Посяди.

Данилов П. Листи П. О. і О. П. Кулішів до М. О. Максимовича.

Дроздовський В. Нездійсненні видання 1865 р.

Шкроб С. Забутий промовець на могилі Шевченка (Хорошевський).

Бухбіндер Н. З листування акад. О. Пипіна.

Кістяківська М. В. П. Батуринський та його спомини про Драгоманова.

Чаговець В. З темряви минулого (рр. 1891–1895).

Кравченко В. Відкриття пам'ятника Котляревському та інші[39].

Які саме "інші" і як наповнювався редакційний портфель 7-ї книги? Відповісти на ці запитання, з'ясувати процес підготовки цього невиданого числа збірника дає змогу низка збережених документів зі змістом 7-ї книги, який зазнав певних змін упродовж 1930 р. Одним з перших начерків збірника слід вважати "План VII кн. «За сто літ»"[40]. Документ не датований, містить 21 позицію, назви статей не розписані, а позначені коротко, по суті змісту. Лише порівняння цього начерку з іншими списками дозволяє конкретизувати назву кожної статті та відтворити етапи підготовки книги. Вірогідно, до вказаного плану були включені переважно праці, які на той час уже були в редакційному портфелі "За сто літ" та "України". Підтвердженням цього може слугувати авторське датування окремих рукописів 1929 р. чи резолюції на них на взірець "До 6 кн. «За сто літ»"[41]. Тут на разі відзначимо лише ті праці, включені до плану, які у подальших документах не згадуються жодного разу. Відповідно, не збереглися і рукописи цих авторів. Йдеться про позиції, названі так: "Одеська Громада – Рябінін-Скляревський і Смоленська"; "Познанський – Бужинський"; "Франко – Кримський"[42], "Універсал УНП – Граховецький".

За цими короткими анотаціями вдалося виявити лише список, укладений Оленою Смоленською – членом Одеської громади, дружиною одного з її провідних діячів Леоніда Смоленського – і надісланий на ім'я М. Грушевського у жовтні 1929 р.[43]. Вірогідно, редакція мала намір помістити його разом з новими матеріалами про Одеську громаду відомого дослідника О. Рябініна-Скляревського, який вже видрукував у виданнях Історичної секції низку публікацій за

---

[39] За сто літ. – К., 1930. – Кн. 6. За цим оголошенням зміст 7-ї книги подано у дослідженні: *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки... – С. 571.

[40] ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 14795.

[41] Там само. – Од. зб. 18066, 14710 та ін.

[42] Тут ідеться про студію М. Левченка "Листування Франка з Кримським" (ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 31433).

[43] *Смоленская О. С.* Персональный состав Одесской старой украинской громады [Список] (ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 18150).

темою[44]. З листування автора з керівничим Комісії новітньої історії України К. Копержинським відомо, що він продовжував працювати над історією Громади і надсилав до Києва рукописи двох статей[45]. Проте після їх повернення з відповідними відгуками та заувагами О. Рябінін-Скляревський переробив та розмістив свої розвідки в інших виданнях[46]. Саме тому цих матеріалів і не знаходимо в редакційному портфелі 7-ї книги "За сто літ". Листи ж О. Рябініна-Скляревського від 11 липня та 7 жовтня 1930 р. як відповідь редакції на розпочату роботу з реалізації плану є важливою підставою для датування цього документа не пізніше як 11 липня 1930 р.

З первісного задуму збірника не виявлено також відомостей щодо підготовки статей і самих рукописів М. Бужинського, Д. Граховецького та листування І. Франка з А. Кримським, яке мав подати М. Левченко. Вірогідно, передбачалася подальша співпраця редакції з полтавськими дослідниками, постійними авторами "За сто літ" та "України" відповідно з тематикою їх студій, але невідомі обставини не дали можливості реалізувати ці плани. Публікація ж Миколи Левченка, названого сина академіка А. Кримського, стала неможливою у зв'язку з його арештом у справі СВУ[47].

Наступною, вже офіційною сходинкою щодо узгодження змісту 7-ї книги став перелік статей, направлений одночасно 11 серпня 1930 р. до Державного

---

[44] З історії Одеської громади О. Рябінін-Скляревський видрукував у журналі "Україна" статті: "З революційного українського руху 1870-х років. Одеська Громада 1870-х років" (1926. – Кн. 5 (19). – С. 117–137); "О. М. Комаров як культурний одеський діяч 1888–1913 р." (1929. – (Кн. 38). – Грудень – С. 40–49). У книгах "За сто літ" з'явилися його публікації "З революційного українського руху 1870-х рр. В добу тимчасових генерал-губернаторів" (1927. – Кн. 1. – С. 154–165); "З життя Одеської громади 1880-х років" (1929. – Кн. 4. – С. 161–180).

[45] ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 18814–18815.

[46] Цей епізод, описаний у листі О. Рябініна-Скляревського до К. Копержинського від 7 жовтня 1930 р., важливий як для уявлення про редакційну лабораторію "За сто літ", так і вивчення історії громадсько-політичного життя в Україні ХІХ ст.: "Щодо рукописів про Одеську Громаду справа стоїть так. Дійсно, рукописи було надіслано мені з Київу двічі. Перша редакція статті про Одеську Громаду 1880-х років захоплювала межі 1890-х років, стосунки Громади з О. І. Маркевичем. На рукопису була увага Михайла Сергієвича, що Маркевича слід виділити в окрему статтю. Про 1890-ті роки я написав нову статтю, в якій новим явищем були "Т-во Тарасівців", чому і статтю я назвав тим іменем. Коли я надіслав рукопис до редакції "України" (або до Істор[ичної] секції), я одержав її назад з негативним висновком Є. К. Тимченка та порадою використати спомини В. Г. Боровика. Цю пораду нема рації було писати, тому що в самій статті я покликався на Боровика, його архів і спомини. Коли я переказав Боровикові, він мені сказав: "Тимченко на могилі Тараса (де складалося т–во) не був, на филоксері теж не був і що там робилося, нічого не знає". Після такого авторитетного висновка я вже не повернув рукопису до Київу, тим більше, що я мав відомості, що Михайло Сергієвич рукописи не читав. Після того я передав рукопис до Інституту Шевченка, де він був поділений на дві статті. Одну надруковано в І–ІІ числі журнала "Літературний архів" під назвою "Український друк і Комітет цензури закордонної 1890-х років". Другу друкує тепер Інститут в збірнику М. Коцюбинського під назвою "Коцюбинський і т–во Тарасівців". Ось в цій останній вдруге згадую я Одеську Громаду 1880-х років" (ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 18815).

[47] Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія "Українські історики". – К.; Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 184.

видавництва України у Києві[48] та Неодмінного секретаря ВУАН[49]. В останньому висловлювалося прохання "дати дозвіл на друк цього збірника". Отже, зміст збірника на серпень 1930 р. виглядав так:

1. *Чорноморець В.* Нездійснені укр. видання початку 60 рр. XIX ст.
2. *Перетц Лев.* Листи Максимовича до Жуковського
3. *Бухбіндер Наум.* Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії.
4. *Гнатюк В.* Лист Костомарова до Пипіна.
5. *Кравченко В. Г.* Зрушення (відкриття пам'ятника Котляревському).
6. *Шкроб С.* Забутий промовець на могилі Шевченка (Хорошевський).
7. *Данилів В.* Листи Куліша до Максимовича.
8. *Савченко Ф.* Від Валуєвщини до Юзефовщини.
9. *Граховецький Д.* Формуляр кир. метод. І. Я. Посяди.
10. *Кістяківська М.* Батуринський і його спомини про Драгоманова.
11. *Шевелів Б.* Жандармська розвідка про Русових[50].

Через місяць, 10 вересня 1930 р., канцелярія Неодмінного секретаря ВУАН у листі на ім'я М. Грушевського повідомляла про повернення 11 статей до 7-ї книги збірника "За сто літ" з рецензіями на них в. о. секретаря Історично-філологічного відділу проф. [С.] Д. Сидоряка. Тут же було подано список дозволених до друку семи статей, що відповідав 4, 6–11 позиціям надісланого до канцелярії змісту[51]. Втім, дозволена до друку стаття Ф. Савченка супроводжувалася зауваженням: "з умовою змінити назву праці"[52]. Щодо інших 4-х (1–3, 5) висновок був таким: "Стаття В. Г. Кравченка "Зрушення" до друку не підходить", "Решту статтів (Чорноморця, Перетця, Бухбіндера) треба переробити"[53].

Вдалося розшукати також фрагмент рецензії на окремі статті, поданої, як зазначалося у листі канцелярії Неодмінного секретаря ВУАН, професором С. Д. Сидоряком. Ідеологічне забарвлення висновків значно домінує над рекомендаціями по суті змісту. Щодо статті Ф. Савченка "Від Валуєвщини до Юзефовщини" рецензент писав: "Можна подумати, що "укр[аїнська] справа" дійсно боролась за соціялізм, комунізм, тоді як це був по суті радикально-демок[ратичний] або просто лібер[альний] рух з націоналістичним забарвленням і з невеличкими впливами ідей утопійного соціялізму"[54]. Вказівка не подавати до друку працю В. Кравченка "Зрушення" обґрунтовувалася так: "Опис відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві р. 1903 з чималою ідеалізацією українства. Нічого наукового в статті нема, й містити його в науковому виданні не слід"[55]. Про

---

[48] ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 31431.

[49] Там само. – Од. зб. 31432.

[50] Там само. – Од. зб. 31431, 31432. Тут збережено зазначену в документах нумерацію та порядок розміщення статей, написання назв, лише прізвища винесено перед іменем. Усі позиції, зазначені у цих списках, взяті з первісного плану (пор.: од. зб. 14795).

[51] Там само. – Од. зб. 31435.

[52] Там само.

[53] Там само.

[54] Там само. – Од. зб. 14735.

[55] Там само.

публікацію Н. Бухбіндера "М. П. Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії" зазначалося: "[...] хоч наведений лист і цікавий, проте він не дає ніякого права залічувати Драгоманова, всупереч загальній думці, до «предтеч рос[ійського] марксизма»"[56], а щодо праці Л. Перетца "Листи Максимовича до Жуковського" відповідно: "звертаю увагу, що взагалі в "Україні" й "За 100 літ" міститься чимало листів, нікому неінтересних і без всякої мети, тільки тому, що хтось натрапив на них і подав. До таких листів належить і лист Маркевича (чи Мартиновича)"[57]. Не маючи підстав заперечити публікацію листів П. Куліша, підготовлених до друку В. Даниловим, С. Д. Сидоряк не міг обійти імена, на які так швидко зреагувала совєтська цензура у зв'язку з процесом СВУ: "Щодо листів Куліша й приміток Данілова, то треба тільки зауважити любов до посилання на своїх людей з підмоченою репутацією, як Павлушков (стор. 59), Єфремов (76) тощо. І це не тільки в Данілова"[58].

Після цих рекомендацій та дозволу на окремі праці формування змісту 7-ї книги тривало 9 жовтня 1930 р. редакція надсилає до Неодмінного секретаря ВУАН новий перелік та тексти статей з проханням дозволити їх до друку. Серед них публікації Л. Перетця, В. Чорноморця [Дроздовського] та Н. Бухбіндера, які рекомендувалося переробити. Крім того, було подано 7 нових праць[59]:

Гніп М. Андрій Красовський.

Назаревський О. Київське студентство в грудні 1878 року.

Левченко М. Листування Франка з Кримським.

Синявський А. Сторінка з історії громадського руху на Україні.

Чаговець В. З темряви минулого.

Дубровський В. "Бурсіада".

Савченко Ф. Записка Плеве.

Документів про реакцію керівництва ВУАН на подані розвідки не виявлено. Проте фактом підготовки їх до друку може слугувати розписка співробітника Історичної секції ВУАН І. Щітківського від 4 липня 1931 р., що він "зазначені рукописи прийняв"[60]. Вірогідно, йдеться про їх отримання з Державного видавництва України.

Останні дані про зміст збірника датуються 25 жовтня 1932 р.[61] Це декілька копій з переліком статей сьомої книги "За сто літ" та відповідними вхідними номерами редакції. Вірогідно, це вже був упорядкований реєстр частини збережених рукописів. У порівнянні з попередніми офіційними списками 1930 р. у ньому з'являються дві нові статті:

Миловидов [Л.] Нелегальні писання серед Черн[ігівської] молоді[62].

Савченко Ф. Ненадрукована автобіографія Костомарова.

---

[56] Там само.

[57] Там само.

[58] Там само.

[59] Там само. – Од. зб. 31433. Матеріали та студії В. Чаговця, В. Дубровського, Ф. Савченка і М. Левченка включені з первісного плану збірника (пор.: од. зб. 14795).

[60] Там само. – Од. зб. 31437.

[61] Там само. – Од. зб. 14724, 14795.

[62] Цю статтю було включено до попереднього плану збірника (пор.: од. зб. 14795).

Отже, на підставі всіх виявлених документів про формування редакційного портфеля 7-ї книги "За сто літ" можна реконструювати її зміст з усіма доповненнями й уточненнями. Принагідно відзначимо, що серед матеріалів збірника, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ (Ф. X), вдалося виявити майже всі статті, які на різних етапах передбачалося вмістити у сьомій книзі. Всі вони переглянуті de visu, назви подано за збереженими машинописами (окремі з яких авторизовані) з указівкою одиниць зберігання. Статті, які не вдалося виявити, позначені астериском (*).

Айзенщток І. Листування Г. Квітки до Ф. Коні[63]*.

Бухбіндер Наум. Из переписки А. Н. Пыпина [Вступ] (од. зб. 16933)[64]. Окрім цієї вступної статті, збереглася велика добірка підготовлених Н. Бухбіндером листів до О. М. Пипіна відомих українських діячів: В. Горленка (од. зб. 16949); Г. Житецького (од. зб. 16956); А. Костомарової (од. зб. 16939); О. Котляревського (од. зб. 15003–15005); Ф. Лебединцева (од. зб. 16940); І. Линниченка (од. зб. 16941); Б. Марковича (од. зб. 16951); К. Михальчука (од. зб. 16942); О. Міщенко (од. зб. 16952); В. Науменка (од. зб. 16943); Є. Огоновського (од. зб. 16953); С. Подолинського (од. зб. 16958); І. Рудченка (16954); О. Русова (од. зб. 16944); О. Стороженка (од. зб. 16945). Вірогідно, якась із цих добірок призначалася до друку в 7-й книзі "За сто літ".

Бухбіндер Наум. М. П. Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії (кілька неопублікованих листів його до О. С. Суворіна) (од. зб. 14686, 16930).

Гнатюк В. Лист М. І. Костомарова до О. М. Пипіна (од. зб. 14704, 17109).

Гніп Михайло. Андрій Красовський (од. зб. 17112).

Граховецький Д. «Формуляр» (кол. кирило-методіївця) І. Я. Посяди за рр. 1849–1887 (од. зб. 14710).

Данилов В. Листи П. О. і О. М. Кулішів до М. О. Максимовича (Роки 1850–1864) (од. зб. 14714).

Дубровський В. "Бурсіада"*.

Кістяківська Марія. В. П. Батуринський та його спомини про М. П. Драгоманова (од. зб. 14726).

Кравченко Василь. Зрушення [Відкриття пам'ятника Котляревському] (од. зб. 14734).

Левченко М. Листування Франка з Кримським*.

Миловидов Лев. Нелегальні писання серед Чернігівської молоді р. 1862 (З таємної справи Чернігівської гімназії) (од. зб. 14739).

---

[63] Відомості про цю студію знаходимо лише у попередньому плані 7-ї книги (од. зб. 14795) та змісті, опублікованому у 6-й книзі "За сто літ".

[64] Цю публікацію було включено до попереднього плану збірника (од. зб. 14795) та подано у змісті, опублікованому в 6-й книзі. У всіх інших джерелах йдеться про розвідку Н. Бухбіндера "М. П. Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії". Проте відповідь дослідника редакції від 11 січня 1931 р. свідчить про плани подати ці матеріали у 7-й книзі. У цьому листі Н. Бухбіндера зазначалося: "В последнем своем письме Вы выразили пожелание, чтобы я прислал небольшое вступление к материалам, которые посылаю Вам. В виду этого посылаю небольшую вступительную статью к переписке А. Н. Пыпина" (ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 16934).

Назаревський Олександр. Київське студентство в грудні 1878 року (од. зб. 17798).

Перетц Лев. Листи М. Максимовича і М. Мартовича до В. А. Жуковського (од. зб. 17925).

[Савченко Федір]. Від Валуєвщини до Юзефовщини (од. зб. 14694).

Савченко Федір. Записка В. Плеве в справі видання українського перекладу євангелія (од. зб. 18066).

Савченко Федір. Ненадрукована автобіографія Костомарова й листи його до шефів жандармів та Олександра II (1847–1860) (од. зб. 14764).

Синявський А. Сторінка з історії громадського руху на Україні*.

Смоленська О.С. Персональный состав Одесской старой украинской громады [список] (од. зб. 18150).

Чаговець Всеволод. "З темряви минулого". II. Розбурханітіні (од. зб. 18380).

Чорноморець В. [Дроздовський В.]. Нездійсненні українські видання початку 60 рр. XIX століття (од. зб. 14787).

Шевелів Борис. Жандармська розвідка про О. О. та С. Ф. Русових та зібрані нею в р. 1913 матеріали про них (До споминів Русових) (од. зб. 14795).

Шкроб Сергій Ів[анович]. Забутий промовець. До життєпису В. Ю. Хорошевського[65] (од. зб. 14798).

Які з цих 23-х студій мали увійти до збірника, не знали остаточно, напевно, і його упорядники. Вони прагнули зібрати рукописи та отримати дозвіл на друк цього вагомого доробку багатьох наукових осередків України. З початком 1931 р. робота припинилася, завданням співробітників, що продовжували працювати в нечисленних комісіях Історичного циклу ВУАН, стало збереження унікальних матеріалів. Це розумів і М. Грушевський, перебуваючи у "почесному вигнанні" у Москві. Саме на його прохання архів Історичних установ та редакції журналу "Україна" (у складі якої зберігалися і рукописи "За сто літ") було перевезено у домашнє помешкання історика на Паньківську, 9[66]. Небіж вченого С. Шамрай, що виконував з колегами доручення М. Грушевського, був заарештований, проте ця акція набула розголосу, і безслідно зникнути архів уже не міг.

Рукописи, зібрані до 7-ї книги "За сто літ", не раз прислужилися сучасним українським дослідникам у їхніх наукових студіях. Це був перший крок до їх оприлюднення. Проте справжньою реабілітацією 7-ї книги "За сто літ" вважаємо видання цього збірника з включенням усіх збережених 19 розвідок, що передбачалися до друку, з відповідним науковим опрацюванням текстів та підготовкою коментарів. Подібний крок стане своєрідною даниною пам'яті тим, хто разом з М. Грушевським у непрості для України часи творив правдиву українську науку.

---

[65] Цю розвідку С. Шкроба під однойменною назвою ("Забытый оратор. (Очерк жизни, деятельности и ренегатства В. Ю. Хорошевского)") зустрічаємо у проспекті 4-го випуску "Наукового збірника" Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді (див.: *Дудко В.* Проспект невиданого збірника... – С. 51).

[66] *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху... – С. 333–334.

* * *

Укладаючи цей покажчик, упорядники керувалися як науковою вартістю публікацій, так і тим фактом, що повна добірка всіх шести книг "За сто літ" уже стала бібліографічною рідкістю, що значно обмежує самостійний пошук необхідного матеріалу. Так, в одній з найбільших книгозбірень України – Науковій бібліотеці України ім. В. Вернадського – її можна розшукати лише у відділі стародруків та рідкісної книги. Однак це унікальне видання, як і передбачав М. Грушевський, і донині послуговує кожному, хто студіює історію громадсько-політичного та літературного життя України XIX – початку XX ст.

На сьогодні зміст "За сто літ" за книгами розписаний у відомих покажчиках видань ВУАН[67]. Проте головною засадою запропонованого покажчика стали анотації статей та публікацій, що характеризують виключно джерельні матеріали, подані в кожній з них (витяги або окремі повні тексти приватного чи службового листування, спогади, щоденникові записи та інші біографічні матеріали, документи політичних процесів, донесення жандармських управлінь, генерал-губернаторів тощо). Це допоможе донести до читача інформацію про використані та введені до наукового обігу матеріали, оскільки за винятком розділу "Джерела, недруковані твори" такі відомості здебільшого не відтворено у заголовку.

Наступною засадою поданої роботи є систематизація змісту за тематикою та жанром публікацій. Хоча редакція збірника і не запровадила поділ матеріалів за певними рубриками, однак їх умовно можна розподілити на кілька блоків. Саме тому було здійснено спробу їх упорядкування за такими розділами:

I. Від редакції.

II. Громадсько-політичне життя.

Статті.

III. Літературне та театральне життя.

Статті.

IV. Джерела, недруковані твори.

Спогади, автобіографії, щоденники.

Листування.

Твори, заборонені цензурою та неопубліковані з інших причин.

V. Ілюстрації.

За головний критерій другого і третього розділів узято тематику, четвертий розділ подає публікацію виключно джерел та недрукованих літературних творів. Як і будь-яка класифікація, цей поділ також є умовним. Ця умовність полягає насамперед у тому, що громадсько-політичні та літературні процеси в Україні завжди тісно перепліталися, отже, сюжети двох тематичних розділів досить часто перегукуються. Так само умовним є і виділення у самостійну складову IV розділу, адже концептуальними засадами видання була публікація досліджень, що ґрун-

---

[67] Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук (1918–1929) / Склали М. М. Іванченко, Я. І. Стешенко. – К., 1930. – (Кн. 1–4). – С. 32–34; Каталог видань Всеукраїнської Академії Наук за 1930 р. / Склав М. Сагарда. – К., 1931. – (Кн. 5–6). – С. 15–16; Видання Академії наук УРСР (1919–1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик. – К., 1969. – (Кн. 1–6). – С. 27–29.

тувалися на джерельному матеріалі. За головний підхід до цього розділу взято таке: джерела, використані у статтях та розвідках II–III розділів, слугували лише вагомими аргументами розробки тих чи інших сюжетів, а у публікаціях IV розділу вони виступали виключно самостійними елементами. В окремому, п'ятому розділі, зібрано інформацію про всі ілюстрації, більшість з яких є рідкісними, поданими авторами з приватних архівів чи власних колекцій.

Розміщення публікацій у відповідних розділах – за абетковим порядком прізвищ авторів. У разі, якщо один і той же автор подав декілька статей чи матеріалів, вони розміщуються за хронологією видання книг. Бібліографічний опис здійснено не за змістом, а заголовками, поданими на початку тексту, оскільки саме вони досить часто містять більш повну інформацію у вигляді підзаголовку. Правопис написання імен та прізвищ авторів, а також назв статей і публікацій джерел зафіксовано автентично. Для спрощення бібліографічного опису назву часопису і рік видання в записі опущено, оскільки на початку подано хронологічний покажчик. Принагідно відзначимо, що в редакційному портфелі часопису збереглися всі авторські матеріали (машинописи, зрідка рукописи), видрукувані на сторінках шести книг "За сто літ", за винятком трьох позицій. Це публікації, підготовлені М. Кістяківським, К. Студинським та Ф. Савченком (позначені у покажчику астериском (*) біля порядкового номера).

Додатком до покажчика змісту служить анотований покажчик імен. Це ще один засадничий принцип даної роботи. Іменний покажчик, у свою чергу, містить відомості про авторів (позначені курсивом) та осіб, які згадуються у назвах статей чи анотаціях до них та переліку ілюстрацій. Кожне ім'я має відсилку на відповідний валовий номер покажчика змісту. Сподіваємось, що спроба подати покажчик "За сто літ" у новому форматі допоможе молодим дослідникам у їхніх наукових студіях, а також доповнить зібрані відомості про долі авторів збірника, окремі з яких і на сьогодні залишаються невідомими.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1927. – Книга перша. (Записок б[увшої] Історичної секції Українського наукового товариства в Київі. – Т. XXIV). – IV + [2] + 296 с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1928. – Книга друга (Записок кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Київі. – Т. XXV). – [2] 3 + 328 с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1928. – Книга третя (Записок кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Київі. – Т. XXIX). – 326 + [2] с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1929. – Книга четверта (Записок кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Київі. – Т. XXX). – 320 + [2] с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1930. – Книга п'ята (Записок кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Київі, т. XXXI). – 313 + [2] с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією акад. Михайла Грушевського – Харків; К., 1930. – Книга шоста (Записок колишньої Історичної секції Українського наукового товариства в Київі. – Т. XXXVIII). – 332 + [2] с. Наклад 3000 прим.

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ

І. ВІД РЕДАКЦІЇ

1. *Грушевський М.* Переднє слово // Кн. 1. – С. III–VI.

ІІ. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Статті

2. *Бер Юлій.* Лист революціонера семидесятника // Кн. 3. – С. 97–101.

Лист-прокламація невстановленого автора, народника, учасника терористичних актів 1878–1879 рр. з планом переходу від мирної пропагандистської роботи до методів індивідуального терору.

3. *Бер Юлій.* "Земля і Воля" на роздоріжжі. (Початок політичного терору на Україні) // Кн. 4. – С. 70–108.

У тексті: прокламації виконавчого комітету Російської соціал-революційної партії 1878–1879 рр.; наказ начальника Київського губернського жандармського управління В. Д. Новицького від 11 лютого 1879 р. про обшуки та арешти учасників революційної організації у Києві; фрагменти спогадів В. Дебогорія-Мокрієвича; свідчення та листи заарештованих членів організації. Додаток: документи Київського і Московського губернських жандармських управлінь у справі учасників терористичних актів; звинувачувальний акт від 16 квітня 1879 р. щодо учасників збройного опору 11 лютого 1879 р.

4. *Бракер Наталя.* Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету // Кн. 3. – С. 46–49.

5. *Бракер Наталя.* Володимир Амвросієвич Менчиц (1837–1916 рр.) // Кн. 4. – С. 196–200.

6. *Бракер Наталя.* Опанас Іванович Михалевич. 1848–1925 рр. // Кн. 6. – С. 153–165.

У тексті: витяги зі спогадів про О. І. Михалевича сина, членів Єлисаветградської громади А. М. Грабенка, О. Ф. Волошина та його власних споминів під назвою "Хроника Скулинских Михалевичей" (записана з 12 березня по 26 серпня 1886 р.).

7. *Буда Сергій.* Заслання Мик. Вас. Ковалевського (Ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського) // Кн. 2. – С. 200–223.

У тексті: довідка III відділення про М. Ковалевського (1878 р.); витяги з донесень полтавських та одеських жандармів (1878–1879 рр.); стаття М. В. Ковалевського "Из мест довольно отдаленных" (Мінусинськ Єнисейської губернії, 2 листопада 1880 р.) та його листи з приводу публікації статті до М. Т. Лоріс-Мелікова (2 січня 1882 р.), О. Ладиженського (20 грудня 1880 р.), редакції "Отечественных записок" (2 листопада 1880 р. та 8 березня 1881 р.); лист від невідомої (С. Ч.) до М. В. Ковалевського (22 грудня 1880 р.); листи М. В. Ковалевського до сестри Надії (8 березня 1881 р.) та Я. М. Шульгина (8 березня 1881 р.).

8. *Буда Сергій.* Українські переклади революційної літератури 1870-х років // Кн. 3. – С. 50–65.

У тексті: витяги зі спогадів про авторку українського перекладу "Истории французского крестьянина" О. Розумовську її родичів; витяги з секретного донесення (15 листопада 1872 р.) попечителя Київської шкільної округи міністрові народної освіти про склад та діяльність кам'янець-подільського гуртка інтелігенції, членом якого була О. Розумовська; витяги з донесень Київського жандармського управління у справі авторства українського перекладу "Сказки о четырех братьях" (1875 р., 1879 р.) та пояснення студента П. Пугинюка, підозрюваного в цій справі; витяги з донесень київського губернатора III відділенню про результати розслідування у справі студентської їдальні, організатором якої був П. Пугинюк (1878 р.).

9. *Буда Сергій.* До біографії С. А. Подолинського // Кн. 5. – С. 192–207.

У тексті: витяги з архівних документів про діяльність та особисте життя С. Подолинського.

10. *Бужинський Михайло.* До біографії В. Л. Лукашевича // Кн. 3. – С. 3–4.

У тексті: лист III відділення (18 червня 1850 р.) до харківського генерал-губернатора С. Кокошкіна та відповідь на нього (26 липня 1850 р.) з інформацією про В. Лукашевича, заарештованого 18 січня 1825 р. за зв'язки з декабристами.

11. *Бужинський Михайло.* Революційні відозви в 1883 році на Полтавщині. (За матеріалами Полтавської Окружної Архівної Управи) // Кн. 3. – С. 123–124.

У тексті: відозва соціалістів-народників "Люде добрі!" від 18 березня 1883 р.

12. *Витошинський Омелян.* Селянські оповідання про Холмське "возсоединеніе" (1866–1875 рр.) // Кн. 1. – С. 77–82.

Додаток: оповідання Палажки Бондарчук про "возсоединеніе" уніатів у селі Дрелеві (епізод з 5 січня 1874 р., записано 30 серпня 1911 р.); оповідання Якова Пархотюка про "возсоединеніе" уніатів у парафії Кобиляни Надбужні (записано 17 грудня 1911 р.), про загальний перепис людності 1897 р. та перепис "на католиків" (проведений на підставі указу від 17 квітня 1905 р.).

13. *Возняк Михайло.* Драгоманов у відновленій "Правді". З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього // Кн. 6. – С. 229–330.

У тексті: численні витяги з листів М. Драгоманова, О. Барвінського, М. Павлика, О. Кониського, І. Франка; програмна частина "Оповістки про політично-науковий місячник «Правда»" (серпень 1888 р.); повний текст статті М. Драгоманова щодо концептуальних засад видання "Правди" (видрукувана 1888 р. без його підпису); листи М. Драгоманова до редакції "Правди" від 16 березня 1890 р. та 28 травня 1893 р.; текст листа І. Франка "Кому за се сором?" (Відкритий лист до редакції "Правди"), опублікованого 1889 р. в часописі краківської молоді "Ognisko". Додаток: 12 листів М. Драгоманова до Володимира, Олександра та Йосипа Барвінських 1877–1893 рр.; 8 листів О. Кониського до М. Драгоманова та 6 листів М. Драгоманова до О. Кониського (1888–1893 рр.).

14. *Герасименко Володимир.* З українського громадського руху на Поділлі (1905–1917). (Пам'яті д-ра К. Г. Солухи) // Кн. 5. – С. 305–313.

У тексті: список конфіскованої 1914 р. у діячів кам'янець-подільської "Просвіти" нелегальної літератури та політичні рецензії на окремі твори і видання; донесення кам'янець-подільського прокурора прокурору Одеської судової палати (11 січня 1915 р.) та начальника Подільського губернського жандармського управління [липень 1915 р.] про недоцільність порушення кримінальної справи щодо "Просвіти"; лист єпископа Никона до К. Солухи (1907–1908 рр.) у справі заведення української мови в духовних школах.

15. *Гермайзе Осип.* З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині [18]70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова // Кн. 1. – С. 259–265.

У тексті: витяги з документів канцелярії чернігівського губернатора про слідство у справі селянських заворушень та участі в них О. Русова (1879 р.).

16. *Гніп Михайло.* До історії громадського руху 1860-х рр. (Записка А. Л. Шиманова) // Кн. 5. – С. 170–182.

Записка А. Шиманова "Нам тяжелы противоречия, а еще м. б. тяжелее равнодушие к ним" складена в кінці 1861 – на початку 1862 рр. як спроба вироблення програми діяльності Харківської громади.

17. *Гніп Михайло.* Школа В. В. Лесевича // Кн. 6. – С. 124–133.

У тексті: заява В. Лесевича від 6 серпня 1864 р. до доглядача шкіл Лубенського повіту про дозвіл на відкриття в с. Денисівці Лубенського повіту приватного училища; стаття невстановленого кореспондента "Еще о земстве и народном образовании на южной Руси"; витяги з листування директора шкіл Полтавщини Кульжинського з повітовими доглядачами про виявлення фактів викладання українською мовою у підлеглих навчальних закладах; докладні відомості доглядача шкіл Лубенського повіту про Денисівську школу.

18. *Дучинський Антонин.* Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років // Кн. 2. – С. 283–320.

У тексті: постанова про результати обшуку на квартирі Русових 6 жовтня 1901 р. та їх діяльність; витяги з пояснення заарештованої С. Русової (1901 р.); відомості про земського статистика А. Кучерявенка, долучені до справи Русових; витяги з жандармських донесень про діяльність РУП на Полтавщині; фрагменти листування полтавських та чернігівських жандармів про відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві; повідомлення департаменту поліції від 19 березня 1904 р. про заборону поширення в Росії "Літературно-наукового вісника". Додаток: відозви РУП "До чорноморських козаків", "Страйкуйте – Борітеся – Поборете"; "Прокламація про поліцію на селі", "Некрути", прокурорсько-жандармський аналіз брошури РУП "Чи є тепер панщина", вірш "Демонстрація" за підписом П. Розвій Поле.

19. *Дучинський Антонин.* З студентських літ Євгена Нероновича // Кн. 3. – С. 285–289.

Додаток: дві жандармські постанови 1914 р. про політичну діяльність Є. Нероновича та позбавлення його права проживання в Полтавській, Чернігівській та Бессарабській губерніях протягом 3-х років.

20. *Дучинський Антонин.* До життєпису Ол. Ол. Русова // Кн. 4. – С. 312–320.

У тексті: витяги зі справи "Об украинской партии социалистов" з поясненнями О. Русова про святкування його 25-літньої статистичної діяльності. Додаток: 4 листи О. Русова до Л. Жебуньова (червень–вересень 1906 р.), текст "Атестата Русова" з біографічними даними та відомостями про службову діяльність, виданий директором 1-ї Київської гімназії О. Андріяшевим 8 лютого 1874 р.

21. *Житецький Ігнат.* О. О. Потебня і Харківська громада в 1861–63 pp. (Із щоденника та листування В. С. Гнилосирова) // Кн. 1. – С. 73–76.

22. *Житецький Ігнат.* "Кіевская Старина" сорок років тому. Історичні нариси та спомини // Кн. 3. – С. 125–146.

У тексті: витяги з листування Ф. Лебединцева, О. Лашкевича щодо нового складу редакції "Киевской старины" та програми видання; витяги з листування Г. Мачтета, М. Стороженка, В. Горленка, П. Житецького з редакцією щодо концептуальних засад журналу, публікації їх творів, статей, рецензій; офіційні відомості про кількість передплатників, фінансові справи видання за 1890–1904 pp.

23. *Камінський В'ячеслав.* Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки його життя (1917–1926) // Кн. 3. – С. 315–325.

У тексті: витяги з листів В. К. Дебогорія-Мокрієвича до сестри та В. Камінського з Болгарії 1922–1926 pp.

24. *Клепацький Павло.* Дворянське земське ополчення ("козаки") 1812 р. на Полтавщині // Кн. 5. – С. 6–21.

У тексті: витяги з листів полтавських дворян про озброєння козаків-ополченців; витяги з повідомлень командувача полтавського дворянського ополчення князя П. С. Жевахова та маршалка полтавського губернського дворянського зібрання Д. П. Трощинського

25. *Козаченко Антін.* До історії ліберального руху 40-х pp. на Україні. "Діло поміщиків Закревських" // Кн. 2. – С. 103–106.

26. *Козлов Сергій.* З життя гуртків "Народної Волі" на Роменщині (1878–1884 pp.) // Кн. 6. – С. 166–191.

У тексті: висновок прокурора Петербурзької судової палати від 31 липня 1880 р. у справі подружжя Морозових та Глекке; документи Харківської судової палати, департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Полтавського губернського жандармського управління (1884–1897 pp.) у справі членів "Народної Волі".

27. *Козуб Сергій.* Валеріян Боржковський (1864–1919). (Матеріали до його політичної та громадської діяльности) // Кн. 5. – С. 244–251.

У тексті: витяги з листування подільського губернатора, одеського поліцмейстера та Подільської губернської жандармської управи щодо політичної діяльності В. Боржковського, 3 листи В. Боржковського до М. Комарова (1892 р., 1902 р.), 2 листи до О. Погибко (1893 р.), 2 листи до М. Коцюбинського (1902 р., 1909 р.).

28. *Миловидов Лев.* Наступ реакції на школу в 1860-х роках (Два документи з таємної справи чернигівської гімназії) // Кн. 4. – С. 48–50.

Додаток: лист куратора Київської шкільної округи князя О. Ширинського-Шихматова до директора Чернігівської гімназії, управляючого дирекцією училищ Чернігівської губернії про діяльність у Полтаві українофільської партії і заборону поширення українських книжок у сільських школах (19 липня 1866 р.); таємна інструкція про пильний нагляд за вчителями з метою запобігання зв'язків з "українофілами" (24 липня 1866 р.).

29. *Міяковський Володимир.* Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві // Кн. 1. – С. 20–45.

У тексті: свідчення О. В. Марковича про сестру К. Керстен; лист К. Керстен до графа О. Орлова з клопотанням про переведення брата до Одеси (22 січня 1850 р.). Додаток: листування Опанаса Марковича (1845–1846 pp.) – лист О. О. Затиркевича (11 травня [1845 р.]), лист М. І. Гулака (5 лютого 1846 р.) та 3 листи К. Керстен до О. Марковича (жовтень–грудень 1846 р.); лист О. Марковича до М. Гулака (15 лютого 1845 р.).

30. *Назаревський Олександр.* Ювілей Київського університету і студенські заколоти 1884 року // Кн. 2. – С. 224–250.

У тексті: уривок з приватного листа невідомого студента університету про підготовку до ювілею; донесення міністра внутрішніх справ Д. Толстого Олександру III від 15 вересня 1884 р. про студентські заворушення у Києві; відозва студентів "К русскому обществу" від 8 вересня 1884 р.; звернення учасників заколоту до студентів усіх інших університетів (4 жовтня 1884 р.); донесення від 24 вересня 1884 р. жандармського полковника В. Новицького до департаменту поліції про заходи, вжиті щодо заколотників

31. *Назаревський Олександр.* "Березневий рух" київських студентів р. 1878 // Кн. 3. – С. 102–122.

У тексті: витяги з документів Київської шкільної округи про студентські заворушення 1878 р. та репресії проти їх учасників.

32. *Назаревський Олександр.* До історії Київської громади 1870-х років // Кн. 5. – С. 208–212.

У тексті: анонімний лист до київського губернатора (квітень 1877 р.) про склад та діяльність Київської громади; лист київського губернатора до київського поліцмейстера (23 квітня 1877 р.) про встановлення негласного нагляду за зібраннями членів Громади; відповідь поліцмейстера (11 травня 1877 р.) про результати нагляду; інформація начальника київської жандармської управи від 21 травня 1878 р. про діяльність активних учасників громадівського руху Ю. Ю. Цвітковського, П. Г. Житецького, В. Л. Беренштама та ін.

33. *Пущинський П.* Службове листування І. П. Котляревського (Архів колишніх полтавських "Богоугодных заведений" // Кн. 1. – С. 1–15.

У тексті: витяги з листів І. П. Котляревського про його діяльність на посаді попечителя полтавських "богоугодных заведений", стосунки з урядовцями та людьми, що потребували опіки.

34. *Рудницький Євген.* До історії польського козакофільства // Кн. 1. – С. 62–66.

Додаток: 4 документи до життя та діяльності Міхала Чайковського (Мехмет-Садик-паші).

35. *Рудницький Євген.* "Дело о ношении хлопоманского костюма". (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата) // Кн. 2. – С. 122–134.

Додаток: 11 окремих документів зі слідчої справи Амоса Свидницького 1865–1866 рр.

36. *Рябінін-Скляревський Олександр.* З революційного українського руху 1870-х рр. В добу тимчасових генерал-губернаторів // Кн. 1. – С. 154–165.

У тексті: документи-звинувачення членів Одеської громади Є. І. Борисова (1879 р.) та В. Г. Мальованого (1879 р.); витяг з реєстрів департаменту поліції про діячів громадівського руху, що перебували за кордоном

37. *Рябінін-Скляревський Олександр.* З життя Одеської Громади 1880-х років // Кн. 4. – С. 161–180.

У тексті: зміст упорядкованих М. Комаровим українських збірників, заборонених Головним управлінням у справах друку: "Розмова. Одеський літературно-етнографічний збірник на 1889 рік"; "Запомога – Малорусский литературный сборник. В пользу пострадавших от неурожая" (1892); програма концерту до Шевченківських свят, влаштованого в Одесі "Славянским благотворительным обществом Кирилла и Мефодия" 26 лютого 1895 р. Додаток: "Українська марсельєза" (повний текст українського перекладу Л. А. Смоленського).

38. *Савич Олександр.* Микола Іванович Гулак в пермському засланню в 1850–1856 роках. (За даними Пермського Окружного Архіву) // Кн. 6. – С. 107–114.

У тексті: прохання М. Гулака від 2 травня 1851 р. на ім'я імператора про дозвіл обійняти посаду в канцелярії пермського губернатора, клопотання виконуючого обов'язки пермського губернатора П. Клушина від 1 лютого 1855 р. про звільнення М. Гулака з-під поліцейського

нагляду; формулярний список перекладача пермського губернського правління М. Гулака, укладений 1 жовтня 1856 р.

39. *Скугар-Скварський Михайло.* До історії українського руху. (В українському гуртку студентів-ветеринарів у Дерпті) // Кн. 4. – С. 310–311.

40. *Циганенко Юрій.* "Брошюры преступного содержания". Заборона брошюри В. І. Василенка в 1914 р. // Кн. 2. – С. 324–327.

41. *Циганенко Юрій.* Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона "Кобзаря" // Кн. 3. – С. 290–292.

У тексті: лист Полтавського губернського жандармського управління до полтавського губернатора від 17 березня 1914 р. з відомостями про осіб, які брали участь у Шевченківському святі в Полтаві; дешифрований лист про підготовку нелегальної поїздки до Канева на могилу Т. Шевченка

42. *Циганенко Юрій.* До історії відкриття пам'ятника Котляревському // Кн. 5. – С. 262–263.

У тексті: "Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сипягіна" (зі справи Полтавського губернського жандармського управління в перекладі рос. мовою) з протестом проти заборони напису на пам'ятнику І. П. Котляревському українською мовою [автор М. Міхновський].

43. *Шевелів Борис.* Адреса Чернігівської Української Громади до Фінляндського Сейму з року 1905 // Кн. 2. – С. 321–323.

У тексті: "Адрес жителей города Чернигова Финляндскому Сейму за подписью 39 лиц" на захист прав фінського народу (надісланий начальником Фінляндського жандармського управління Чернігівському жандармському управлінню); відповідь Сейму від 10 лютого 1905 р. (фінською, шведською та французькою, в примітках – переклад українською). Додаток: листування начальників Фінляндського та Чернігівського жандармських управлінь (лютий–березень 1905 р.) з приводу адреса та ініціаторів його підготовки

44. *Шевелів Борис.* Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотности з р. 1862 // Кн. 3. – С. 11–16.

У тексті: лист діячів Полтавської громади Д. Пильчикова та В. Лободи до С. Носа від 23 березня 1862 р. з пропозицією обговорити в Чернігівській громаді їх петицію до Петербурзького комітету грамотності про права навчання українською мовою та розповсюдження українських книжок; текст петиції Полтавської громади від 18 березня 1862 р., підписаної Д. Пильчиковим, В. Лободою, О. Кониським; адрес викладачів київських шкіл до Петербурзького комітету грамотності.

45. *Шевелів Борис.* Л. І. Глібов і тижневик "Черниговскій листок" у процесі С. Носа, І. Андрущенка та инш. 1863–1868 рр. З нагоди століття народження Л. Глібова (1827–1927) // Кн. 4. – С. 25–47.

У тексті: витяги з документів чернігівського губернатора про діяльність Л. Глібова та видання "Черниговского листка"; лист І. Андрущенка з в'язниці до Л. Глібова (23 липня 1863 р.). Додаток: тексти відозв чернігівського осередку партії "Земля і воля", знайдені під час арешту І. Андрущенка: "Свобода", "Долго давили вас, братцы", "Что нужно народу".

46. *Шевелів Борис.* До процесу київських народовольців 1879 р. Дмитро Лизогуб і зрада В. Дриги. (За матеріалами Чернігівського історичного архіву) // Кн. 5. – С. 213–232.

У тексті: витяги зі справи Д. Лизогуба в Одеському окружному суді та канцелярії чернігівського губернатора; витяг з таємної справи канцелярії чернігівського губернатора "О преступном сообществе в Черниговской губернии", порушеної на підставі свідчень В. Дриги від 17 липня 1879 р. напередодні судового процесу над Д. Лизогубом в Одесі; список

нелегальної літератури, виявленої в Чернігові у 1880 р. на підставі свідчень В. Дриги. Додаток: промова свідка Г. Здановича на процесі 53-х народовольців у 1877 р.

III. ЛІТЕРАТУРНЕ ТА ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ

Статті

47. *Абрамович Павло; Гнатюк Володимир.* Ще про Гейнча (Гінча) (Бібліо- та біографічні нотатки) // Кн. 2. – С. 99–102.

48. *Айзеншток Єремія.* Г. Ф. Квітка і М. П. Погодін (До історії літературних відносин) // Кн. 2. – С. 12–32.

Додаток: 15 листів Г. Ф. Квітки до М. П. Погодіна 1830–1836 рр., 1841–1842 рр. з коментарями.

49. *Айзеншток Ієремія.* До етнографічних планів 1840-х рр. // Кн. 4. – С. 12–24.

У тексті: витяги з листів М. Максимовича (1838–1845 рр.), М. Костомарова (1839–1845 рр.) та П. Куліша (1845–1846 рр.) до І. Срезневського.

50. *Богданова Надія.* Альбом М. Д. Селецької і автограф Т. Г. Шевченка // Кн. 1. – С. 16–19.

У тексті: вступ до поезії Т. Шевченка "Мар'яна-черниця", поданий за збереженим автографом в альбомі М. Д. Селецької; уривки віршів А. Афанасьєва-Чужбинського (1846 р.) та М. Добровольського (1851 р.) з того ж альбому.

51. *Возняк Михайло.* З письменницької спадщини Василя Мови (Лиманського) // Кн. 3. – С. 17–45.

Додаток: 4 листи В. Мови до О. Кониського 1883 р. та 4 листи до редакції часопису "Діло" 1884–1885 рр.; твори письменника.

52. *Граховецький Дмитро.* З видавничої діяльности Б. Грінченка та Полтавського губ. земства в 1890 рр. // Кн. 5. – С. 252–261.

У тексті: лист Б. Грінченка (вересень 1895 р.) до працівника Полтавського губернського земства М. Г. Кулябко-Корецького з проханням сприяти виданню його біографічного нарису "Иван Петрович Котляревский, разсказ о его жизни и его сочинениях", відгук експертної комісії Полтавської земської управи щодо рукопису Б. Грінченка, відповідь письменника на подані зауваження.

53. *Данилов Володимир.* Два невідомі українські автори [Герасим Лузанов та Микола Олександрович Толстой] // Кн. 6. – С. 3–6.

У тексті: українські вірші Г. Лузанова.

54. *Козуб Сергій.* Конспект ненаписаного оповідання М. Коцюбинського з революційного руху 1905 р. // Кн. 1. – С. 233–235.

Додаток: уривок ненаписаного оповідання, поданий за конспектом М. Коцюбинського.

55. *Копержинський Кость.* До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського: "П'ятизлотник" і "На віру" // Кн. 2. – С. 273–282.

56. *Лютий Іван.* До ранньої творчости Коцюбинського (Джерела картки з щоденника "На крилах пісні") // Кн. 4. – С. 300–309.

У тексті: листи М. Коцюбинського до дружини (1896 р., 1910 р.), щоденникові записи письменника, тексти чумацьких пісень, які послужили мотивами до написання твору М. Коцюбинського "На крилах пісні" (1895). Додаток: листи А. Дупляка до М. Коцюбинського 1908–1913 рр.

57. *Марковський Михайло.* "Енеїда" Рачинського // Кн. 3. – С. 5–10.

58. *Музичка А.* З творчости І. Тобілевича (Карпенка-Карого). Перша редакція першої дії Тобілевичевої п'єси "Батькова казка" (Архівний матеріял) // Кн. 1. – С. 208–219.

Додаток: текст першої дії драми Карпенка-Карого "Артист" (первісна назва п'єси "Батькова казка"), призначеної до друку у збірнику "Запомога" (1892 р.), забороненому цензурою.

59. *Савченко Федір.* І. П. Котляревський в обороні своїх авторських прав // Кн. 4. – С. 3–4.

Додаток: заява І. П. Котляревського (1829 р.) полтавському поліцмейстеру І. І. Мантосу зі скаргою про постановку іноземною трупою опери "Наталка Полтавка" без його відома.

60. *Савченко Федір.* Нові відомості про неопубліковану "Історію України" Олекси Мартоса // Кн. 6. – С. 7–14.

Додаток: лист О. Мартоса до члена-секретаря Петербурзької академії наук П. І. Соколова (березень 1822 р.); лист цензурного комітету до П. І. Соколова (березень 1822 р.); 2 листи Міністерства народної освіти до професора О. В. Никитенка з проханням подати висновок на рукопис О. Мартоса (серпень і жовтень 1839 р.); рецензія О. В. Никитенка.

61. *Тулуб Олександр.* Михайло Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х років. (З матеріалів Київського Цензурного Комітету) // Кн. 4. – С. 190–195.

У тексті: повідомлення Головного управління у справах друку 1881–1894 рр. про заборону друкувати твори українських письменників, зокрема М. Старицького, в різних збірках і альманахах.

62. *Шевелів Борис.* "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми // Кн. 6. – С. 17–36.

IV. ДЖЕРЕЛА, НЕДРУКОВАНІ ТВОРИ

Спогади, автобіографії, щоденники

63. *Беренштам-Кістяковська Марія.* Українські гуртки в Київі другої половини 1880-их та початку 1890-их років [Спогади] // Кн. 3. – С. 206–225.

64. *Возняк Михайло.* Матеріали до життєпису Франка (З додатком двох недрукованих його автобіографій) // Кн. 1. – С. 166–186.

Автобіографія І. Франка українською мовою, написана після 1890 р., та автобіографія німецькою мовою, написана 18 січня 1909 р., у власному перекладі письменника українською.

65. *Дебогорій-Мокрієвич Володимир.* Із споминів про М. П. Драгоманова (Писано весною р. 1922) // Кн. 1. – С. 275–295.

66. *Єгунова-Щербина Софія.* Одеська Громада кінця 1870-х років. Спомини // Кн. 2. – С. 189–199.

67. *Житецький Ігнат.* Новий уривок з автобіографії М. І. Костомарова // Кн. 4. – С. 51–54.

Недрукований фрагмент автобіографії про життя вченого у Києві 1845 р., надиктований влітку 1875 р.

68. *Мищенко Людмила.* З минулого століття. Спомини // Кн. 4. – С. 106–160.

69. *Мочульський Михайло.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // Кн. 3. – С. 226–284.

70. *Русова Софія.* Мої спомини. Рр. 1861–1879 // Кн. 2. – С. 135–175.

71. *Русова Софія.* Мої спомини. 1879–1915 // Кн. 3. – С. 147–205.

72. *Сенгалевич Хведір.* Золота грамота (Із споминів про 60-ті роки) // Кн. 1. – С. 67–72.

73. *Слабченко Тарас.* Автобіографія М. Л. Кропивницького // Кн. 1. – С. 187–199.

Автобіографія подана у листі М. Л. Кропивницького, написаному до майбутньої дружини А. В. Маркович 9 жовтня 1885 р. в Єлисаветграді.

74. *Степович Андроник.* До київо-галицьких зв'язків початку 1870-х років (З щоденників Г. П. Ґалаґана) // Кн. 5. – С. 183–191.

Щоденникові записи 29 січня – 8 квітня 1872 р. під заголовком "Заметки по действиям Киевского отдела славянского благотворительного комитета и вообще по делу славянскому с 1872 года. В Киеве".

75. *Суслов Онисим.* Подорож трупи Деркача до Парижу в 1894 р. (Спогади) // Кн. 1. – С. 220–226.

76. *Трегубова Антоніна.* Дещо з життя Ольги Франкової // Кн. 5. – С. 264–271.

77. *Тулуб Олександр.* Матеріяли до життєпису Володимира Самійленка // Кн. 3. – С. 295–314.

Автобіографія В. Самійленка, записана 15 червня – 5 серпня 1925 р. О. Тулубом, переглянута й доповнена письменником. В автобіографії подані три недруковані на той час його вірші: "Гостра стаття", "Брехня", "Піїта" (на мотив Лермонтова).

78. *Тулуб Олександр.* Олександр Тарковський та його "Начерк історії революційного руху в м. Єлизаветі" // Кн. 5. – С. 234–243.

Спогади під назвою "Начерк історії революційного руху в м. Єлизаветі на Херсонщині", продиктовані О. Тарковським дружині незадовго до смерті, влітку 1924 р.

79. *Чаговець Всеволод.* З темряви минулого (1881–1891 роки на Волині) // Кн. 6. – С. 192–228.

80. *Шамрай Сергій.* Спомини Ол. Ол. Русова // Кн. 1. – С. 236–258.

Спогади О. О. Русова під заголовком "Как крамолоискатели разыскивали «украинофильство»".

Листування

81. *Айзеншток Ієремія.* Г. Ф. Квітка і П. О. Плетньов // Кн. 5. – С. 22–120.

39 листів Г. Ф. Квітки 1839–1843 рр. з коментарями

82. *Айзеншток Ієремія.* Листи М. Костомарова до А. Краєвського // Кн. 6. – С. 115–121.

17 листів 1856–1882 рр. з коментарями

83. *Берло Ганна.* З листування Василя Доманицького // Кн. 1. – С. 227–232.

6 листів В. Доманицького до Г. Берло з Ялти (жовтень 1901 – квітень 1902 рр.).

84. *Богатирев Петро.* З листування Франтішка Ржеґоржа. (Листи Ів. Франка, М. Павлика, Б. Грінченка) // Кн. 4. – С. 269–299.

Листи І. Франка (1887–1895), М. Павлика (1887–1898), Б. Грінченка (1892–1895). В тексті передмови перелік кореспондентів Ф. Ржеґоржа, зміст матеріалів до народного календаря, зібраних дослідником.

85. *Бухбіндер Наум.* Лист М. Костомарова до І. П. Корнілова // Кн. 6. – С. 122–123.

Лист від 30 березня 1863 р.

86. *Бухбіндер Наум.* Листи М. І. Костомарова до О. С. Суворіна // Кн. 4. – С. 60–69.

27 листів 1877–1885 рр.

87. *Бухбіндер Наум.* До історії українського театра. (Лист українських діячів до О. М. Пипіна) // Кн. 5. – С. 233.

Лист від 20 листопада 1880 р. з Єлисаветграда за підписом І. Тобілевича, М. Кропивницького, А. Грабенка, О. Михалевича, О. Тарковського, О. Волошина.

88. *Возняк Михайло.* З приводу двадцятиліття "Кобзаря" в редакції В. Доманицького (Його листування з Ів. Франком) // Кн. 5. – С. 272–304.

21 лист В. Доманицького до І. Франка 1903–1908 рр., 1 лист В. Доманицького до філологічної секції НТШ 1907 р. та 12 листів І. Франка до В. Доманицького 1907–1908 рр.

89. *Возняк Михайло.* З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину (Листування з Олександром Кониським рр. 1863–1867) // Кн. 2. – С. 110–121.

11 листів П. Єфименка до О. Кониського з Холмогор

90. *Гніп Михайло.* До біографії І. П. Котляревського // Кн. 6. – С. 15–16.

Службове листування І. П. Котляревського 1827–1835 рр. про призначення на посаду попечителя полтавських "богоугодных заведений" та відставку за станом здоров'я.

91. *Граховецький Дмитро.* До біографії І. П. Котляревського // Кн. 2. – С. 10–11.

Службове листування І. П. Котляревського 1834 р. про тимчасове звільнення з посади попечителя полтавських "богоугодных заведений" та Будинку виховання бідних у зв'язку з відпусткою для лікування, офіційна відповідь про задоволення прохання.

92. *Дорошкевич Олександр.* Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // Кн. 3. – С. 66–96.

23 листи (квітень 1870 – березень 1892 рр.) з коментарями

93. *Житецький Ігнат.* П'ять листів П. П. Чубинського до М. І. Костомарова // Кн. 4. – С. 55–59.

Листи 1871–1874 рр.

94. *Кирилюк Євген.* Листи П. Куліша до В. Тарновського // Кн. 6. – С. 145–152.

12 листів 1855–1876 рр. з коментарями

95. **Кістяківський Михайло.* Драгоманов у Флоренції // Кн. 2. – С. 176–188.

Записка М. П. Драгоманова, адресована В. Б. та В. І. Антоновичам і О. Ф. та О. І. Кістяківським (між 1866 та 1868 рр.); 6 листів М. П. Драгоманова до О. Ф. Кістяківського з Флоренції 1871–1873 рр. та 2 листи Л. М. Драгоманової до О. І. Кістяківської того ж періоду з коментарями

96. *Міяковський Володимир.* Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні) // Кн. 2. – С. 33–98.

35 листів О. Марковича, П. Куліша, М. Гулака, В. Ганки, І. Посяди, В. Білозерського, О. Навроцького, І. Вернадського, П. Максимовича, П. Сердюкова, П. Чуйкевича, А. Метлинського, К. Сементовського, П. Ашаніна 1846–1847 рр. з коментарями

97. *Никитин Василь.* З останніх днів життя М. Л. Кропивницького // Кн. 3. – С. 293–294.

4 листи М. Л. Кропивницького до В. О. Никитина (січень–лютий 1910 р., хутір Затишок).

98. *Савченко Федір.* Ненадруковані листи Куліша до Бодянського // Кн. 4. – С. 5–11.

14 листів 1847–1853 рр.

99. *Савченко Федір.* Українська мова перед Рос. академією наук у 1805 р. // Кн. 5. – С. 3–5.

Лист О. Павловського до членів Петербурзької академії наук з проханням розглянути рукопис його праці “Обозрение малороссийского наречия” (1805 р.) та лист ректора Харківського університету І. С. Рижського до секретаря Петербурзької академії наук П. І. Соколова з пропозицією видання одного з українських літописів (1805 р.).

100.*Савченко Федір.* Листування Я. Головацького з О. Бодянським (1843–1876 рр.) // Кн. 5. – С. 121–169.

26 листів Я. Головацького до О. Бодянського (1843–1876 рр.) та 1 лист до невідомої особи (після 1877 р.); 4 листи О. Бодянського до Я. Головацького (1865, 1869, 1870, 1871 рр.).

101. *Савченко Федір.* Листи П. П. Чубинського до Я. П. Полонського (1860–1874) // Кн. 6. – С. 134–144.

102. *Степович Андроник.* З аграрної політики на Правобережжі 1880-х рр. Лист Ів. Як. Рудченка до Ів. Ів. Ничипоренка // Кн. 4. – С. 181–189.

Лист від 1 листопада 1888 р., висвітлює діяльність Г. П. Ґалагана.

*103.*Студинський Кирило.* Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (З початків соціялістичного руху в Галичині) // Кн. 1. – С. 83–153.

16 листів та начерків листів В. Навроцького до М. Драгоманова (березень 1872 – жовтень 1877 рр.); 14 листів М. Драгоманова до В. Навроцького (березень 1872 – вересень 1876 рр.); свідчення В. Навроцького про М. Драгоманова перед судом у жовтні 1877 р., листи-прохання В. Навроцького до львівського суду (2 лютого, 19 липня 1878 р.), зокрема про повернення забраних листів та книг; відповіді суду

Твори, заборонені цензурою та неопубліковані з інших причин

104. *Возняк Михайло.* До публіцистичної діяльности Ів. Франка в рр. 1879–1883 // Кн. 4. – С. 225–268.

Неопубліковані тексти статей І. Франка до задуманої серії “Культурні образки з Галичини”, збережені серед листів І. Франка до М. Драгоманова: “Шчо се за інтелігенція – галицькі попи?”, “Попи і економічне положінье українського народу в Галичині”, “Шчо думає народ про уступившого митрополита Осипа Сембратовича?”, “Жиди богачі і “капцани” в Галичині”, “Мрії і надії українського народа в Галичині”, “Письма из Галиции”.

105. *Возняк Михайло.* “Гутак”. Недрукований початок повісті Івана Франка // Кн. 4. – С. 201–224.

106. *Мандзюк Іван.* Заборонені сторінки “Статистического описания Киевской губернії” І. І. Фундуклея // Кн. 2. – С. 107–109.

У тексті: таблиці “Загальний розрахунок числа робочих днів, яким надано поміщикам користування за виділені селянам землі, на підставі виданих правил”, заборонені до друку

107. *[Морачевський Павло].* “Чумаки, або Украина з 1768 року”. Поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною в ночлігах чумацьких в 1848 року // Кн. 6. – С. 36–106.

108. *Науменко Володимир.* Уривок із поеми невідомого автора про Кочубея (1828-го року). (Подав І. Житецький) // Кн. 2. – С. 1–9.

109. *Франко Іван.* На вершку. Кілька хвиль з життя людей “нічо не заробивших”. (З передмовою М. Возняка) // Кн. 2. – С. 251–272.

110. *Франко Іван.* “Терен у нозі”. Недрукована поема. (Подав М. Возняк) // Кн. 1. – С. 266–273.

111. *Шамрай Ганна.* Маршалок Ілляшенко-Кирилович. Полтавська “картинка” Миколаївських часів та її автор М. К. Велецький. // Кн. 1. – С. 46–61.

Оповідання М. К. Велецького "Маршалок Ильяшенко-Кирилович", призначене для друку в "Киевской старине" та заборонене цензурою.

112. *Ярош Панько.* "Добродій", заборонена цензурою переробка "Глитая" М. М. Кропивницького (1895 р.) // Кн. 1. – С. 200–207.

Текст ияви I–III "Добродія", яких немає в "Глитаї".

V. ІЛЮСТРАЦІЇ

Портрети та фотопортрети

113. Дебогорій-Мокрієвич В. К. Портрет. Худ. К. Б. Кондратьєва // Кн. 1. – С. 274.

114. Дебогорій-Мокрієвич В. К. Травень 1879 р. Фотопортрет // Кн. 3. – С. 317.

115. Ковалевський М. В. (2 знімки 1889 р.) // Кн. 2. – С. 203.

116. Русов О. О. 1870-і рр. Фотопортрет // Кн. 2. – С. 137.

117. Русова С. Ф. 1874 р. Фотопортрет // Кн. 2. – С. 137.

118. Русова С. Ф. Останній фотопортрет // Кн. 3. – С. 149.

Фотопортрети членів партії "Народна воля":

119. Алексенко-Сербинова М. М. 1876 р. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 176.

120. Алексенко-Сербинова П. І. Кінець 1860-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 177.

121. Анцибор С. Ф. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 177.

122. Глекке М. Г. 1911 р. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 168.

123. Глекке М. Г. Кінець 1870-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 167.

124. Давидович С. К. 1899 р. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 177.

125. Дейч Л. Г. 1890-ті рр. (?). Зі збірки Музею "Каторга и ссылка" // Кн. 6. – С. 167.

126. Калюжна М. В. Зі збірки Музею "Каторга и ссылка" // Кн. 6. – С. 176.

127. Кольчевська М. Д. Початок 1900-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 167.

128. Конашевич В. П. 1880-ті рр. Зі збірки Музею "Каторга и ссылка" // Кн. 6. – С. 190.

129. Литвинов О. П. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 176.

130. Мельникова В. Д. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 168.

131. Морозов П. О. Кінець 1870-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 168.

132. Околов А. З. 1900-ті рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 185.

133. Самичко І. В. 1880-ті рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 185.

134. Стефанович В. В. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 185.

135. Стефанович Я. В. 1882 р. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 167.

136. Шеденко А. І. 1880-ті рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 176.

137. Шеденко Н. А. Фотографія С. Козлова. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 185.

138. Шеденко П. А. 1880-ті рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 177.

139. Шершавицький М. П. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 167.

140. Ярошенко Н. Г. Кінець 1870-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 168.

Ілюстрації до поеми П. Морачевського "Чумаки, або Україна з 1768 року":

141. Чумацький ночліг (до пісні I, розд. I). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 41.

142. Ганнуся (до пісні I, розд. V). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 49.

143. День перед Маковеєм (до пісні II, розд. II). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 54.

144. Сон Запорожця (до пісні III, розд. III). Малюнок М. Д. Затиркевича // Кн. 6. – С. 61.

145. Зрада (до пісні III, розд. V). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 69.

146. Чумацький ночліг (до початку пісні IV). Малюнок Х. В. Соломовича // Кн. 6. – С. 73.

147. Уманська різня (до пісні IV, розд. III). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 77.

148. Уманська різня (до пісні IV, розд. III). Малюнок Х. В. Соломовича 1852 р. // Кн. 6. – С. 79.

149. Уманська Пані з того світу (до пісні V, розд. III). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 87.

150. Тінь Ганнусі (до пісні V, розд. V). Малюнок В. О. Треніна та Х. В. Соломовича 1852 р. // Кн. 6. – С. 89.

Відбитки документів та гравюр:

151. Відбитки автографів власноручного звернення П. С. Морачевського до Чернігівського дворянського депутатського зібрання від 8 жовтня 1850 р. та рукопису твору "Чумаки, або Україна з 1768 року" (ч. I, с. 58) // Кн. 6. – С. 32.

152. Відбитка гравюри м. Львова на аркуші листа Я. Головацького до О. Бодянського, надісланого з Коломиї 14 (2) березня 1844 р. // Кн. 5. – С. 169.

153. Відбитка "Золотої грамоти" (Грамота сельскому народу) та печатки на ній // Кн. 1. – С. 69–70.

АНОТОВАНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ ТА ІМЕН, ЩО ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ В НАЗВАХ ТА АНОТАЦІЯХ ДО НИХ, ПЕРЕЛІКУ ІЛЮСТРАЦІЙ

Абрамович Павло [Петро] – бібліограф, бібліотекар, член секції наукових працівників Житомирського інституту народної освіти (1920-і рр.) – 47

Айзеншток Ієремія Якович (1900–1980) – український літературознавець. Випускник Харківського університету (1921), учень М. Сумцова та О. Білецького. Секретар Харківського народного університету (1917–1920), редактор спеціального Редакційного комітету для видання творів О. Потебні при ВУАН (1920–1922). У 1922–1925 рр. – аспірант науково-дослідної кафедри європейської культури, секретар її секції історії літератури. Один з

Беренштам-Кістяківська Марія Вільямівна (1869 – після 1930) – українська громадсько-політична діячка, педагог, публіцист. Донька В. Беренштама, дружина Б. Кістяківського. 1900 р. за збереження забороненої літератури була заарештована, декілька років перебувала під слідством. З 1906 р. входила до гуртка осіб, що об'єдналися в "Комісії родинної школи" при Педагогічному товаристві Московського університету. Співробітник, викладач географії Будинку вільної дитини, організованого комісією. Автор популярної праці "Рассказы о борьбе человека с природой", що протягом 1897–1921 рр. неодноразово перевидавалася (1901 р. в перекладі українською вийшла у Львові). Брала участь у виданні журналу "Свободное воспитание". У 1920-х рр. – старший статистик Інституту для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України ВУАН (1921), нештатний співробітник III відділу ВУАН з окремих наукових доручень (1923). Залишила спогади про батька, які зберігаються в ІР НБУВ – 63

Берло Ганна Львівна (1859–1942) – педагог, філолог, історик, перекладач, громадсько-культурна діячка. Викладач київських гімназій (1876–1919). У 1880–1910-х рр. – активна громадська діячка. 1895 р. брала участь у створенні видавничого гуртка "Вік", до 1900 р. була його активним членом. Член гуртка зі складання біографій українських діячів під керівництвом В. Антоновича (середина 1890-х –1908). Член НТШ у Львові, дійсний член Українського наукового товариства у Києві (з 1907) та його історичної і філологічної секцій. З 1919 р. – науковий співробітник Комісії для складання біографічного словника діячів України, член Постійної комісії для складання словника живої української мови ВУАН. Нештатний співробітник Комісії історії Лівобічної України Історичної секції ВУАН (з 1926). Автор спогадів "З київського життя 1880–1900 рр.", "Мої знайомства з деякими українськими діячами", видрукуваних у журналі "Україна" – 83

Білозерський Василь Михайлович (1825–1899) – український громадсько-політичний і культурний діяч, публіцист. Один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, співзасновник та редактор журналу "Основа" – 96

Богатирьов (Богатирев) Петро Григорович (1893–1971) – російський фольклорист, етнограф, театрознавець. Випускник історико-філологічного факультету Московського університету (1918), професор університету (з 1940). Автор праць з фольклору та етнографії слов'ян, народного театру. У багатьох працях розглядав питання українського фольклору, використовував український фольклорний матеріал – 84

Богданова Надія – 50

Бодянський Осип Максимович (1808–1877) – український філолог-славіст, історик, археограф, фольклорист, письменник і перекладач. Член-кореспондент Петербурзької АН (1854). Професор Московського університету (1842–1868, з перервою). Секретар (з 1845) Московського товариства історії й старожитностей російських та редактор його "Чтений", де опублікував низку цінних документів з історії України ("Історія Русів", "Літопис Самовидця" та ін.) – 98, 100, 152

Бондарчук Палажка – селянка с. Загайки Радинського повіту Седлецької губернії, оповідачка про долю холмських уніатів 1860–70-х рр. – 12

Боржковський Валеріян Васильович (1846–1919) – етнограф, археолог, краєзнавець, громадсько-політичний діяч. Автор історичних та етнографічних праць, зокрема досліджень подільського села. Друкувався в "Киевской старине", виданнях НТШ. Розстріляний більшовиками у Вінниці – 27

Борисов Євген Іванович – член Одеської громади 1870-х рр., завідувач редакції "Одесского вестника". Співпрацював з М. Драгомановим, організовував перевезення женевської збірки "Громада" та інших драгомановських праць через кордон та їх розповсюдження в Україні. Підтримував контакти з революційно-народницьким підпіллям. 1879 р. засланий до Східного Сибіру – 36

Бракер Наталя Аркадіївна (1859 – після 1930) – історик культури, нештатна постійна співробітниця Комісії історії Полудневої України та Комісії новітньої історії України

Історичної секції ВУАН Дослідниця громадсько-політичного життя Єлисаветграда. Друкуваласяу виданнях Історичної секції – 4–6

Буда Сергій Олексійович (1869–1944, за ін. дж. – 1942) – історик, літературознавець, перекладач, публіцист У 1899–1914 рр. – співробітник київських газет, зокрема "Киевские отклики", "Киевская мысль", "Слово", "Рада", українських часописів "Нова громада", "Украинская жизнь", "Українська кооперація", "Україна" та видавництв "Час" і "Книгоспілка". У 1919–1930 рр. – науковець ВУАН співробітник Постійної комісії для складання словника живої українськоїмови (з 1919) та Комісії для дослідів над громадсько-політичними течіями на Україні (з 1921). Друкувався у виданнях Історичної секції ВУАН 1930 р. звільнений комісією з чистки апарату ВУАН, працював у київських видавництвах – 7–9

Бужинський Михайло Михайлович (1879–1937) – історик, архівознавець, археограф, краєзнавець. Викладач Московськогота Полтавськогокадетських корпусів (1905–1919). У 1923–1934 рр. працював на керівних посадах в архівних установах Полтави. Член Археографічної комісії та Комісії історії Лівобічної України Історичної секції ВУАН, Полтавського краєзнавчого товариства, член президії Полтавського науковоготовариства при ВУАН Подав низку розвідок з громадськогожиття України XIX – початку XX ст. на сторінках видань Історичної секції ВУАН Репресований – 10–11

Бухбіндер Наум Абрамович – історик, науковий співробітник Ленінградського бюро істпарту, секретар історичного журналу "Красная летопись". З 1918 р. займався дослідженнями історії революційного руху, результатомчого стало видання низки книг за темою. У другій половині 1920-х рр. співпрацював з Історичною секцією ВУАН, виявив та видрукував у її виданнях низку епістолярнихджерел до історії громадськогоруху в Україні XIX ст. – 85–87

Василенко Віктор Іванович (1839–?) – український економіст, статистик і етнограф. Співробітник "Киевской старины". Член Українськогонауковоготовариства у Києві. Автор досліджень з економікита етнографії Полтавщини – 40

Велецький Микола Костянтинович (1835–1904) – полтавський дворянин. Випускник Полтавської гімназії. Учасник Кримської війни. 1858 р. вийшов у відставку, проживав в Золотоніськомута Миргородськомуповітах, зокрема в маєтку Ілляшенко-Кириловичів. Писав твори з українськогонародногопобуту, більшість з яких не булиопубліковані Автор оповідань мемуарногохарактеру, окремі зберігаються в ІР НБУВ – 111

Вернадський Іван Васильович (1821–1884) – вчений, публіцист, громадськийдіяч. Батько В. Вернадського. Професор Київського (з 1849) та Московського (з 1850) університетів. У 1857–1868 рр. викладав у навчальних закладах Санкт-Петербурга Засновник та редактор низки економічнихчасописів. У 1868–1876 рр. – керуючийХарківською конторою Державного банку. Знайомий П. Куліша – 96

Витошинський Омелян – 12

Возняк Михайло Степанович (1881–1954) – український літературознавець Дійсний член НТШ (1914–1939). Академік АН УРСР (1929–1933; 1939–1954). Член комісій Історичної секції ВУАН історичної пісенності, Західної України, новітньої історії України – 13, 51, 64, 88, 89, 104–105, 109–110

Волошин Олександр Федорович (?–1893) – етнограф, член Єлисаветградськоїгромади, автор спогадів про діяльність Громади та одного з її лідерів О. Михалевича. Його збірки народних пісень видані в Одесі Ю. Фесенком – 6, 87

Галузенко Филимон – *див.* Морачевський Пилип Семенович.

Ганка Вацлав (1791–1861) – чеський славіст, поет, діяч чеського національного відродження. Член-кореспондент Петербурзькоїакадемії наук. Прибічник панславізму, активний русофіл. Відомий своїми фальсифікатами старовинних слов'янських рукописів – 96

Гейнч (Гейч) Кароль-Август (1810 – після 1860) – український і польський драматург, театральний діяч. Вистави його п'єс на сценах театрів Житомира і Бердичева отримали схвальні відгуки критики (М. Грабовського, І. Вагилевича) – 47

Герасименко Володимир Якович (1895–1984) – український літературознавець, доктор філології. Вивчав літературну спадщину С. Руданського і А. Свидницького, упорядковував видання їхніх творів. Автор досліджень про українські альманахи 1880-х–1890-х рр. У 1920-х рр. – штатний співробітник Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства ВУАН. Один з фундаторів Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН. Член, учений секретар Одеського наукового товариства при ВУАН – 14

Гермайзе Осип Юлійович (Іосиф Георгійович, 1892–1958) – історик, археограф. Член Історичної секції УНТ. Керівник Археографічної комісії ВУАН (1924–1929), секції методології та соціологічного обґрунтування історії Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1929), співробітник Комісії для дослідів над громадсько-політичними течіями на Україні. Професор Київського інституту народної освіти. Репресований – 15

Глекке Марія Григорівна (уродж. Ярошенко) – член гуртка народовольців м. Ромни – 26, 122–123

Глібов Леонід Іванович (1827–1893) – український поет, байкар. Член Чернігівської громади з 1860-х рр., організатор недільних шкіл та видання книжок для народу. Редактор газети "Черниговский листок" (1861–1863). З 1867 р. – директор Чернігівської земської друкарні – 45

Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) – видатний український етнограф, фольклорист, дійсний член, секретар НТШ, голова Етнографічної комісії. Співредактор ЛНВ (1898–1906). Академік ВУАН – 47

Гнилосиров Василь Степанович (1836–1900) – український громадський діяч, педагог, журналіст, письменник. Під час навчання у Харківському університеті брав участь у організації недільних шкіл, по допомогу в їх розбудові звертався з листом до Т. Шевченка (1860). Член Київської громади (з 1869). У 1873–1895 рр. – директор повітової школи у Каневі. Доглядав Шевченкову могилу, заснував перший народний музей у Каневі – "Тарасову світлицю". Друкувався під псевдонімом "Гавриш" на сторінках "Основи", "Киевской старины". Щоденник В. Гнилосирова зберігається в ІР НБУВ – 21

Гніп Михайло Олексійович (1900–?) – історик, архівіст. Аспірант Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, член Комісії новітньої історії України Історичної секції ВУАН (1929–1930), Комісії Лівобережжя та Слобідської України ВУАН. За завданням Історичної секції досліджував у архівах Росії та України історію Полтавської та Харківської громад, підготував та видав монографію "Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Книга перша. Полтавська громада" (Харків, 1930) – 16–17, 90

Головацький Яків Федорович (1814–1888) – український поет, історик літератури, етнограф і педагог. Один із засновників "Руської трійці" та видавців "Русалки Дністрової" – 100, 152

Горленко Василь Петрович (1853–1907) – український літературознавець, мистецтвознавець, критик, фольклорист, етнограф, публіцист, дослідник і збирач української старовини. Активно співпрацював у журналі "Киевская старина". Автор низки праць про українських письменників, статей на історико-побутові та етнографічні теми, описів зібрань українських старожитностей (збірка В. В. Тарновського та музею К. М. Скаржинської) – 22

Грабенко Андрій (псевд. – А. Конощенко, 1857 – після 1918) – письменник, етнограф, земський діяч на Херсонщині. Член Єлисаветградської громади, ТУП. Збирач народних пісень, автор спогадів про діяльність Громади та одного з її лідерів О. Михалевича – 6, 87

Граховецький Дмитро Демидович – історик, краєзнавець, співробітник Полтавського краєвого історичного архіву, член Комісії історії Лівобічної України Історичної секції ВУАН. Низку досліджень видрукував на сторінках журналу "Україна", зокрема "Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860–1862 рр.)" – 52, 91.

Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – український письменник, перекладач, публіцист, фольклорист, мовознавець, педагог, громадський діяч. Один із фундаторів "Братства тарасівців", активний діяч Чернігівської громади, член Київської громади, голова київської "Просвіти" – 52, 84

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний український історик, літературознавець, публіцист, суспільно-політичний діяч. Академік ВУАН, голова, редактор видань Історичної секції ВУАН – 1

Гулак Микола Іванович (1821–1899) – громадський діяч, літературознавець, дослідник історичних, правових та культурних проблем стародавніх слов'ян і народів Кавказу, педагог. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, співавтор його головних програмних документів – 29, 38, 96

Ґалаґан Григорій Павлович (1819–1888) – український громадський діяч, меценат. Працював у Чернігівській палаті державних маєтностей, брав участь у складанні проекту положень про скасування кріпацтва та впровадженні їх у життя. 1871 р. в пам'ять померлого малолітнього сина заснував у Києві приватний навчальний заклад – Колегію Павла Ґалаґана. Член Київської громади. У 1873–1875 рр. очолював Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Підтримував журнал "Киевская старина" та інші українські видання – 74, 102

Давидович Семен Климентович (1860–1925) – один із засновників, член роменського гуртка народовольців, вільний слухач Київського і Харківського університетів – 124

Данилов Володимир Валер'янович (1881–1970) – історик української літератури, фольклорист, етнограф. Після закінчення Ніжинського історико-філологічного інституту (1905) працював у навчальних закладах Катеринослава, Одеси, Петербурга. У 1920-х рр. – член Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді, Комісії для дослідження нової української історіографії Історичної секції ВУАН. У 1948–1956 рр. – науковець Інституту російської літератури – 53

Дебогорій-Мокрієвич Володимир Карпович (1848–1926) – політичний діяч, революціонер-народник, публіцист, мемуарист. З 1873–1874 рр. – член гуртка "Київська комуна", брав участь у "ходінні в народ". Заочно звинувачувався на процесі над народниками 1877–1878 рр. 1879 р. засуджений на 14 років і 10 місяців каторги. Втік з етапу, невдовзі емігрував (1882–1917). Співпрацював з М. Драгомановим, поділяв його політичні погляди – 3, 23, 65, 113–114

Дейч Лев Григорович (1855–1941) – революційний діяч, публіцист, перекладач, мемуарист, історик. Учасник народницького, згодом соціал-демократичного руху, один з лідерів меншовизму. Член організації "Земля і воля" і "Чорний переділ", групи "Визволення праці" – 125

Деркач Георгій Йосипович (справж. прізв. Любимов; 1846–1900) – український актор, антрепренер. У 1893–1894 рр. трупа Деркача показала в Парижі, Бордо і Марселі вистави "Наталки Полтавки" – 75

Добровольський М. – поет – 50

Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) – український літературознавець, історик, фольклорист, громадський діяч. Співробітник "Киевской старины", ЛНВ, ЗНТШ. Співзасновник і діяльний член видавництва "Вік", член ТУП. Редактор першого повного видання "Кобзаря" (1907) – 83, 88

Дорошкевич Олександр Костянтинович (1889–1946) – український літературознавець, критик, педагог. Редактор журналу "Вільна українська школа" (1917–1919), "Життя й революція" (1925–1927). У 1920-х рр. – професор Київського ІНО, науковий співробітник ВУАН, секретар, нештатний постійний співробітник секції вищої школи Науково-педагогічної комісії, секретар Історично-літературного товариства. Очолював київську філію Інституту Тараса Шевченка. Вивчав творчість класиків української літератури. У 1930-х рр. висланий з Києва – 92

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – видатний український історик і публіцист, політичний мислитель, фольклорист і літературознавець, економіст і філософ, громадсько-політичний діяч – 13, 65, 92, 95, 103–104

Драгоманова (уроджена Кучинська) Людмила Михайлівна (1842–1918) – українська громадсько-культурна діячка, перекладачка. Дружина М. П. Драгоманова – 95

Дрига Володимир Васильович – управитель маєтку, довірена особа Д. А. Лизогуба, після процесу над народовольцями в Одесі 1879 р. висланий до Сибіру – 46

Дупляк Андрій Андрійович (1877–1933) – селянин с. Лопатинці (тепер Шаргородського р-ну Вінницької області). Збирач народних пісень, які розпочав записувати в кінці 1890-х рр. під впливом М. Коцюбинського. Переслав відомому письменнику 78 записів пісень, який у свою чергу передав їх Б. Грінченку для його етнографічних збірників. Збереглося 14 листів А. Дупляка до М. Коцюбинського (вперше уривки опубліковані в часописі "За сто літ", повністю у виданні: Листи до Михайла Коцюбинського – Ніжин, 2002. – Т. 2) – 56

Дучинський Антонин Філаретович (1880–1928) – український історик, архівознавець. Випускник історико-філологічного факультету Московського університету (1907). У 1907–1920 рр. викладав у Проскурівському та Полтавському реальних училищах. У 1917–1928 рр. викладав у навчальних закладах Полтави, ініціатор заснування Полтавського народного університету. Член Полтавської вченої архівної комісії, Полтавського наукового товариства при ВУАН (з 1919) – 18–20

Єгунова-Щербина Софія Миколаївна (? – після 1928) – педагог, просвітня діячка. З 1870-х рр. – член Одеської громади. У 1920-х рр. проживала в Одесі, співпрацювала з виданнями Історичної секції ВУАН. Автор спогадів про В. Антоновича, Л. Смоленського – 66

Єфименко (Юхименко) Петро Савович (1835–1908) – український громадський діяч, історик, правознавець, статистик, етнограф. Чоловік історика О. Я. Єфименко. Член Київської та Харківської громад з 1860-х рр. За українофільську діяльність засланий до Пермської та Архангельської губерній. Видрукував низку праць з історії промислів, вірувань, звичаєвого права, статистики народів Півночі. Ініціатор створення Харківського історичного архіву, початок якого склав відкритий ним 1879 р. Архів Малоросійської колегії. Виявив та опублікував ряд цінних історичних джерел з історії України XVIII ст. Співробітник "Киевской старины", "Основи", "Черниговского листка" – 89

Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919) – публіцист, громадський діяч, революціонер-народник. Активний діяч Харківської, Полтавської, Київської громад з 1880-х рр. Співробітник газети "Рада", часописів "Украинская жизнь", "Рідний край", ЛНВ – 20

Жевахов Пилип Семенович – військовий діяч, князь. У 1812–1814 рр. – командувач полтавського дворянського ополчення 1812 р. – 24

Житецький Ігнат Павлович (1866–1929) – історик, літературознавець, архівіст. Син П. Г. Житецького. Дійсний член НТШ. У 1920-ті рр. – член Історичної секції та Археографічної комісії ВУАН, нештатний постійний співробітник Комісії для дослідів над громадсько-політичними течіями на Україні. Один з засновників Національної бібліотеки України. У 1922–1929 рр. – завідувач відділом рукописів Всенародної бібліотеки України, ініціював комплектування особистих архівних фондів видатних українських діячів. Автор праць про громадські течії та історію української культури XVII–XIX ст., історію Київської Старої громади. Опублікував низку епістолярних та мемуарних джерел – 21–22, 67, 93, 108

Житецький Павло Гнатович (1837–1911) – філолог, перший історик української літературної мови, педагог, публіцист. Дійсний член НТШ (з 1903), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1898). Член-засновник Українського наукового товариства у Києві (1906). Один з основоположників Київської Старої громади. Співробітничав з журналами "Основа", "Киевская старина", "Україна" – 22, 32

Закревські – українські землевласники Пирятинського повіту (Платон, Михайло, Віктор). Підтримували дружні відносини з Т. Шевченком. За ліберальні відгуки про Французьку революцію 1848 р. потрапили під нагляд поліції – 25

Затиркевич М. Д. – виконуючий обов'язки професора правознавства Ніжинського ліцею Безбородька (1860–1870 рр.) – 144

Затиркевич Остап Олександрович – випускник юридичного факультету Київського університету (1844), чиновник Полтавської палати карного суду – 29

Зданович Георгій Феліксович (псевд. – Г. Майашвілі; 1854–1917) – революціонер-народник. У 1877 р. на процесі київських народовольців в Одесі виступав свідком, засуджений

до 6 років і 8 місяців. Після повернення з заслання проживав на Кавказі, співробітничав у періодичних виданнях. Один з ідейних керівників грузинських соціал-федералістів – 46

Ілляшенко-Кирилович Петро Михайлович – нащадок давнього полтавського дворянського роду, маршалок, землевласник. Багато писав, але не друкувався. Його вірші під назвою "Из полтавской рукописной литературы" надрукував В. Василенко у 1900 р. в "Киевской старине" – 111

Калюжна Марія Василівна – член роменського гуртка народовольців, гімназистка – 126

Камінський В'ячеслав Арсенович (1869–1938) – історик права, філолог, етнограф. У 1920-ті рр. – нештатний постійний співробітник, секретар секції цивільного права Постійної комісії для виучування звичаєвого права України, нештатний постійний співробітник Фольклорно-етнографічної комісії, дійсний член Діалектологічної комісії ВУАН, нештатний постійний співробітник з окремих наукових доручень Історично-філологічного відділу ВУАН – 23

Квітка (Квітка-Основ'яненко) Григорій Федорович (1778–1843) – перший видатний прозаїк нової української літератури, громадсько-культурний діяч – 48, 81

Керстен Катерина Василівна – сестра в перших Опанаса Васильовича Марковича – 29

Кирилюк Євген Прокопович (1902–1989) – український літературознавець, член-кореспондент АН УРСР. Наприкінці 1920-х рр. аспірант Київської філії Інституту Тараса Шевченка, вивчав діяльність П. Куліша, упорядник бібліографії його праць та літератури про нього (1929), автор монографічного дослідження "Пантелеймон Куліш" (1929). Завідувач відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1944–1983) – 94

Кістяківська Олександра Іванівна – дружина О. Ф. Кістяківського. У 1919 р. ВУАН придбала у неї для Всенародної бібліотеки України архів та бібліотеку чоловіка – 95

Кістяківський Михайло Богданович (бл. 1909 – після 1930) – співробітник ВУАН. Син Богдана Кістяківського. Наприкінці 1920-х рр. працював на посаді бібліотекаря ВУАН, останні відомості пов'язані з чисткою апарату академії 1930 р. Помер у молодому віці внаслідок нещасного випадку – 95

Кістяківський Олександр Федорович (1833–1885) – український вчений-криміналіст та історик права, археограф, громадський діяч. Приват-доцент (з 1864), професор (1869–1885) Київського університету. Співпрацював з журналом "Основа". Засновник і голова Київського юридичного товариства, член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця. Дослідник українського звичаєвого права, судового устрою Гетьманщини. Зібрав цінну збірку історичних документів – 95

Клепацький Павло Григорович (1881 – після 1938) – український історик, історіограф, архівіст, краєзнавець. Випускник Новоросійського університету. З 1918 р. – приват-доцент Кам'янець-Подільського українського університету. У 1924–1927 рр. проживав у Полтаві, викладав в Полтавському ІНО, працював нештатним співробітником Фольклорно-етнографічної комісії ВУАН. Репресований. Тричі піддавався арештам (1922, 1931, 1936) – 24

Клушин Павло Миколайович (1814–1886) – російський державний діяч. У 1846–1856 рр. обіймав посади віце-губернатора та губернатора в Калузькій, Пермській, Волинській, Вітебській, Херсонській губерніях. З 1875 р. – начальник головного цивільного управління на Кавказі – 38

Ковалевський Микола Васильович (1841–1897) – український громадсько-політичний діяч, педагог. Член Київської та Одеської громад. Підтримував публіцистичну діяльність М. Драгоманова, галицькі радикальні видання. У 1879–1882 рр. перебував на засланні у Сибіру. Автор популярної "Історії України", виданої у Львові під псевдонімом "І. Маркевич" – 7, 115

Козаченко Антін Іванович (1900–1962) – український та російський історик, бібліограф, книгознавець. Закінчив Полтавський інститут народної освіти (1924). Член Полтавського наукового товариства при ВУАН. У 1925–1934 рр. – аспірант, науковий співробітник, голова

Бібліографічної комісії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Учень Д. Багалія. Одночасно обіймав посади голови Центрального бюро статистики друку (1925–1928), завідувача редакційно-бібліографічного відділу (1928–1930) Української книжкової палати; член Комісії Лівобережжя та Слобідської України ВУАН. З 1931 р. – професор Харківського інституту народної освіти та Інституту червоної професури, науковий співробітник Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка при ВУАН. З 1934 р. – працював у вищих школах та наукових інституціях Москви – 25

Козлов Сергій Федорович (1882–?) – історик, краєзнавець з Ромен, член колегії Роменського окружного музею, член Комісії історії Лівобічної України Історичної секції ВУАН. Вивчав діяльність декабристів, народовольчих гуртків 1870-х–1880-х рр. на Роменщині, студіював архівні матеріали до "Опису старої Роменщини XVII–XVIII ст." Зібрав велику бібліотеку, добірку історичних матеріалів та світлин – 26, 119–124, 127, 129–140

Козуб Сергій Гнатович (1897–1937) – літературознавець, член Історично-літературного товариства ВУАН. Автор наукових студій про життя і творчість М. Коцюбинського та рецензій на видання творів письменника, видрукуваних у журналі "Україна", "Записках Історично-філологічного відділу ВУАН" та ін. виданнях – 27, 54

Кокошкін Сергій Олександрович (1785–1861) – петербурзький обер-поліцмейстер (1830–1847), харківський генерал-губернатор і попечитель Харківського учбового округу (1847–1856). Проводив реакційну політику в галузі освіти – 10

Кольчевська Марія Дмитрівна – учасниця роменського гуртка народовольців. Вислана до Ромен з Петербурга за участь в першій політичній демонстрації (біля Казанського собору) в Росії 1876 р. Дружина лікаря М. П. Шершавицького – 127

Комаров (Комар) Михайло Федорович (1844–1913) – український письменник, бібліограф, критик, перекладач, фольклорист і лексикограф. Нотар за фахом. Член Київської та Одеської громад, бібліографічного товариства, заснованого 1911 р. при Новоросійському університеті. Член філологічної секції НТШ (з 1901). Відіграв значну роль у виявленні та підготовці до видання творів українських письменників. Автор низки бібліографічних покажчиків, нарисів з історії цензури в Україні. Уклав "Русско-украинский словарь" (Львів, 1893–1898) – 27, 37

Конашевич Василь Петрович (бл. 1860 – після 1896) – член роменського гуртка "Народна воля". З дворян. Був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, засуджений на смерть. Вирок замінено довічним ув'язненням у Шлісельбурзькій фортеці. Помер у Казанській психіатричній лікарні – 128

Кондратьєва Катерина Борисівна (1881 – не раніше 1961) – художниця, дослідниця української наукової мови. У 1910-х рр. проживала в Італії, де вірогідно здобула художню освіту. У 1920-х рр. працювала в установах ВУАН: вчений діловод правничої секції Правописно-термінологічної комісії (1921), позаштатна постійна співробітниця правничого відділу Інституту української наукової мови (1921–1924) та Культурно-історичної комісії кафедри історії українського народу (1925–1930). Одночасно була друкаркою Історичних установ ВУАН, очолюваних М. Грушевським, та особистою друкаркою вченого. Зберегла надруковані нею примірники та рукописи "Споминів" М. Грушевського (видрукувані у 1988–1992 рр. в журналі "Київ" С. І. Білоконем). Написала низку портретів, десятки малюнків, що експонувалися у другій половині 1920-х рр. на виставках у Києві та Харкові – 113

Кониський Олександр Якович (1836–1900) – український письменник, публіцист, педагог, вчений-шевченкознавець, громадський діяч. Член Полтавської та Київської громад. Один із засновників НТШ, часописів "Зоря", "Правда" – 13, 44, 51, 89

Копержинський Кость Олександрович (1894–1953) – історик літератури, етнограф. Випускник Петербурзького університету, учень В. Перетця. У 1918–1922 рр. брав участь у розбудові Кам'янець-Подільського державного українського університету. У 1922–1925 рр. – науковий співробітник Науково-дослідного інституту літератури при Ленінградському університеті, член Товариства дослідників української історії, письменства і мови. За

Лебединцев Феофан Гаврилович (1828–1888) – історик церкви, археограф, публіцист. Випускник, згодом професор Київської духовної академії. Засновник та редактор журналу "Руководство для сельских пастырей" (1860–1863), один з засновників, видавець та редактор "Киевской старины" (1882–1887). Брав участь у збиранні документів, упорядкуванні та редагуванні томів "Архива Юго-Западной России" (1864) – 22

Лермонтов Михайло Юрійович (1814–1841) – російський поет – 77

Лесевич Володимир Вікторович (1837–1905) – український та російський філософ, літературознавець, фольклорист, громадсько-культурний діяч. Дійсний член НТШ. Засновник першої в Україні народної школи з викладанням рідною мовою в с. Денисівка Лубенського повіту (1864). Свою книгозбірню заповів НТШ – 17

Лизогуб Дмитро Андрійович (1850–1879) – учасник народницького руху в Україні 1870-х рр., один з організаторів таємного товариства "Земля і воля", якому надавав значну матеріальну підтримку. Звинувачений за підготовку замаху на Олександра II, страчений (повішений) в Одесі – 46

Литвинов Олексій Петрович (1860 – після 1927) – організатор революційного гуртка в Ромнах (1878) – 129

Лобода Віктор Васильович (1824–1889) – громадський діяч, письменник. У 1859–1862 рр. працював начальником Полтавської телеграфної станції. Один з лідерів та ідеологів Полтавської громади, розпорядник першої недільної школи в Полтаві (1861). За українську діяльність у 1862 р. висланий до Пермської губернії під нагляд поліції. Після звільнення проживав за межами України. Автор праць з історії української культури, літератури, освіти, значна частина яких залишилася неопублікованою – 44

Лоріс-Меліков Михайло Тарієлович (1824–1888) – російський державний діяч, граф. Тимчасовий Харківський генерал-губернатор, командувач Харківської військової округи (1879–1880). Міністр внутрішніх справ, шеф жандармів (1880–1881), політика якого була пов'язана з послабленням цензури, поліцейського терору, лібералізацією суспільства. Виступав за економічні реформи. Після його відставки розпочався період реакції. Останні роки проживав за кордоном – 7

Лузанов Герасим – російський поет, байкар, співробітник часопису "Дух журнала". 1816 р. вмістив у журналі два українські вірші – 53

Лукашевич Василь Лукич (бл. 1783 – 1866) – український громадсько-політичний діяч. З 1811 р. – маршалок дворянства Переяславського повіту. Засновник Малоросійського таємного товариства (1818–1825), що ставило за мету створення української самостійної держави. На думку деяких істориків, був автором "Історії Русів" – 10

Лютий Іван Григорович (1890–?) – літературознавець. Член Історично-літературного товариства, Комісії для складання історичного словника української мови, Фольклорно-етнографічної комісії. Низку досліджень про творчість М. Коцюбинського, П. Мирного та ін. видрукував у 1920-х рр. на сторінках журналу Історичної секції ВУАН "Україна" та інших видань секції – 56

Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) – визначний український вчений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник. Перший ректор Київського університету – 49

Максимович Павло Петрович (1796–1888) – педагог. Окружний інспектор Петербурзької шкільної округи, член ученого комітету міністерства народної освіти. Автор хрестоматії для дітей "Друг дітей" (1839). Знайомий П. Куліша та П. Плетньова по Петербургу – 96

Мальований Володимир Григорович (бл. 1848–1893) – політичний діяч, поет. Активний діяч Одеської громади з 1870-х рр. За розпорядженням одеського генерал-губернатора 1879 р. висланий до Східного Сибіру. У 1881 р. втік до Женеви, де зблизився з М. Драгомановим. Повернувшись під чужим ім'ям до Росії, разом з І. Присецьким заснував "Гурток україно-соціально-революційної партії" (1883), за що був знову засланий до Іркутської губернії – 36

Морачевський Пилип Семенович (літ. псевд. – Филимон Галузенко, 1806–1879) – український поет-романтик, перекладач, педагог. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету. Автор перекладу українською мовою Євангелія (1861), визнаного Петербурзькою АН найкращим з-поміж усіх аналогічних слов'янських перекладів (надрукований 1906 р.) – 62, 107, 151

Морозов Петро Осипович – філолог. Магістр російської словесності Петербурзького університету, фахівець з історії російської літератури, редактор видання творів О. Пушкіна у 1887 р. Член виконавчого комітету "Народної волі" у Петербурзі. Чоловік Н. Ярошенко – 26, 131

Мочульський Михайло Миколайович (1875–1940) – український літературознавець, письменник, критик, перекладач. Дійсний член НТШ, член Комісії історії Західної України Історичної секції ВУАН – 69

Музичка Андрій Васильович (1886–1966) – український літературознавець. Випускник Львівського університету (1911), вчителював у Тернополі, Львові, Кам'янці-Подільському. Професор Одеського інституту народної освіти, дослідник нової української літератури. Автор низки праць про творчість Лесі Українки, Марка Черемшини, Івана Франка. У 1930-х рр. репресований, виселений за межі України – 58

Навроцький Володимир Михайлович (1847–1882, псевд. – Онисим) – український вчений-економіст, статистик, публіцист. Разом з О. Терлецьким очолював студентську громаду Станіславівської гімназії, під час навчання у Львівському університеті (1866–1871) брав участь у народовському русі, співпрацював з "Просвітою". Автор низки праць з історії соціально-економічного розвитку Галичини XIX ст., виданих І. Франком у 1884 р. – 103

Навроцький Олександр Олександрович (1823–1892) – український громадський і культурний діяч, поет-перекладач. Під впливом двоюрідного брата, М. Гулака, вступив до Кирило-Мефодіївського братства, поширював списки творів Т. Шевченка. У 1847 р. заарештований, відбував заслання у Вятці та Єлабузі. Згодом проживав у Петербурзі, Єревані, Миколаєві та ін. містах. Друкував вірші в журналі "Основа" – 96

Назаревський Олександр Андріанович (1887–1977) – український літературознавець, бібліограф, педагог. Професор Київського університету (з 1914). Науковий співробітник і секретар Комісії давнього українського письменства ВУАН (1928–1934). Брав участь у підготовці академічного видання творів Т. Шевченка в 10-ти томах. У 1930-х рр. – старший науковий співробітник відділу стародавньої української літератури ім. Т. Г. Шевченка, заступник завідувача відділу рукописів Бібліотеки АН УРСР – 30–32

Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – український учений-філолог, літературознавець, педагог, громадсько-політичний діяч. Член Київської громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, редактор "Киевской старины", "України" (1893–1907) – 108

Неронович Євген Васильович (1888–1918) – український громадсько-політичний діяч, інженер-технолог. Під час навчання в Полтавській гімназії був одним із засновників першого гімназійного друкованого органу "Відродження" (1907). Організатор студентських громад у Петербурзі, голова української громади політехнічного інституту, редактор часопису "Український студент" (1913–1914). Член УЦР та Малої Ради від фракції УСДРП – 19

Никитенко Олександр Васильович (1804–1877) – російський критик, літературознавець, професор Петербурзького університету, цензор Петербурзького цензурного комітету. На початку 1840-х рр. був редактором "Сына Отечества", з 1846 р. – "Современника" – 60

Никитин Василь Олександрович – земський діяч. На початку 1890-х рр. – голова губернської земської управи в Херсоні, прихильник українського гуртка. Знайомий М. Л. Кропивницького. У 1920-х рр. підготував низку розвідок про видатного драматурга і режисера для видань Історичної секції ВУАН – 97

Никон (Микола Безсонов, 1868–1919) – єпископ балтський (1906–1909), кременецький (1909–1913), єнісейський і красноярський (1913). Член IV Державної думи, відстоював права української мови в школах – 14

Ничипоренко Іван Іванович (1842–1910) – педагог, громадський діяч. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1863). У 1860-х рр. співпрацював з Київською громадою. Викладач історії Полтавської (1865–1866) та Немирівської (1866–1876) гімназій. Директор Колегії Павла Ґалаґана (1879–1890). За його керівництва почався розквіт навчального закладу. Автор історичного нарису до 10-ліття колегії – 102

Ніс Степан Данилович (1829–1900) – громадський діяч, етнограф-фольклорист, письменник, лікар за фахом. За часів навчання у Київському університеті (1849–1854) організував гурток студентів-українців під назвою "Носівська партія". З 1858 р. оселився у Чернігові, де заснував славнозвісний "Носівський курінь" – осередок місцевої української Громади. Виступав за створення бібліотек та друкування книг для народу, збирав пісні, приказки і прислів'я. Автор оповідань з побуту селян та козаків. Друкувався в "Черниговском листке", "Основі", "Киевской старине" – 44–45

Новицький Василь Дементійович (1839–1907) – російський військовий діяч, генерал-лейтенант. У 1859–1874 рр. – на військовій службі. Начальник Тамбовського (1874–1878), Київського (1878–1903) губернських жандармських управлінь. У 1903–1907 рр. – одеський тимчасовий генерал-губернатор та градоначальник. Залишив мемуари "Из воспоминаний жандарма" (М., 1991) – 3, 30

Околов Андрій Зіновійович – народоволець, слюсар роменського залізничного депо – 132

Олександр III (1845–1894) – російський імператор (з 1881) – 30

Орлов Олексій Федорович (1786–1861) – російський військовий і державний діяч. Учасник походів російської армії проти Наполеона, придушення повстання декабристів. У 1844–1856 рр. – шеф жандармів та головний начальник III відділення. У 1847 р. керував слідством у справі Кирило-Мефодіївського братства, особисто вів дізнання Т. Шевченка, М. Гулака. З 1856 р. голова Державної ради та Комітету міністрів. Виступав проти відміни кріпосного права – 29

Павлик Михайло Іванович (1853–1915) – громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Співпрацював з І. Франком, М. Драгомановим, С. Подолинським. Разом з І. Франком став засновником Української радикальної партії, видавав її друковані органи "Народ", "Хлібороб", "Громадський голос". Дійсний член НТШ. Видавець листування та творів М. Драгоманова – 13, 84

Павловський Олексій Павлович (1773 – бл. 1822) – український мовознавець. Випускник Київської духовної академії (1789) та Петербурзької учительської семінарії. Автор першої друкованої граматики живої української мови "Грамматика малороссийского наречия" (написана 1805 р., видана 1818 р.) та "Прибавлений к Грамматике малороссийского наречия" (1822) – 99

Пархотюк Яків – селянин с. Малашевичі Великі Більського повіту Седлецької губернії – 12

Пильчиков Дмитро Павлович (1821–1893) – український громадський і культурний діяч, педагог. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету, викладач Полтавського кадетського корпусу. Член Кирило-Мефодіївського братства, лідер Полтавської громади, неофіційний представник редакції "Основи" у Полтаві. У 1870-х рр. підтримував зв'язки з галицькими громадсько-політичними та культурними діячами. Один з фундаторів Товариства імені Шевченка у Львові (1873), співавтор його статуту – 44

Пипін Олександр Миколайович (1833–1904) – російський літературознавець, етнограф, громадський діяч. Член Петербурзької академії наук (з 1898), дійсний член філологічної секції НТШ – 87, 92

Плетньов Петро Олександрович (1792–1866) – російський критик, поет, публіцист, видавець. Академік Петербурзької АН (з 1841), ректор Петербурзького університету (1840–1861). У 1838–1846 рр. – видавець-редактор "Современника". Підтримував П. Куліша в його літературній і науковій діяльності – 81

Погибко Опанас Іванович (бл. 1857 – 1930-і рр.) – громадський діяч, агроном за фахом (виноградар). Під час навчання на природничому факультеті Новоросійського університету брав участь у студентському русі, перебував під наглядом поліції (1881–1882). Молодший член Одеської громади з кінця 1870-х рр. У 1892–1894 рр. – експерт-керівник філоксерної комісії, що діяла в трьох повітах Бессарабії. Під його керівництвом працював М. Коцюбинський – 27

Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – російський історик, письменник, публіцист. Випускник (1821), професор (з 1826) Московського університету. Академік Петербурзької АН (з 1841). Один з натхненників москвофілів, послідовник норманізму. Зібрав багато історичних джерел, серед них літопис Величка. Видавець "Московского вестника" (1827–1830) та "Москвитянина" (1841–1856) – 48

Подолинський Сергій Андрійович (1850–1891) – український політичний мислитель, громадсько-політичний діяч, публіцист. Тісно співпрацював з М. Драгомановим і М. Зібером. Був відомою постаттю в європейському соціалістичному русі. Автор праць з історії українського та світового соціалізму. Створив власну систему поглядів на існуючий суспільно-політичний лад та шляхів усунення його недоліків – 9

Полонський Яків Петрович (1819–1898) – російський поет. Співробітник журналів "Отечественные записки" та "Современник". Приятель Т. Шевченка в Петербурзі, автор спогадів про нього. Секретар цензурного комітету (з 1860 р.), допоміг добитися дозволу на перевезення до Росії й України першого тому празького видання "Кобзаря" 1876 р. – 101

Посяда Іван Якович (1823–1894) – український громадський і культурний діяч, педагог. Член радикально-демократичного крила Кирило-Мефодіївського братства, очолюваного Т. Шевченком – 96

Потебня Олександр Опанасович (1835–1891) – український та російський мовознавець, фольклорист, літературознавець. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету (1856), з 1874 р. – професор університету, голова Харківського історично-філологічного товариства. Член-кореспондент Петербурзької АН (з 1875). Активний діяч Харківської громади з 1860-х рр. Підготував буквар для недільних шкіл, який був видрукуваний додатком до "Киевской старины" лише 1898 р. – 21

Пугинюк Павло Прохорович (бл. 1847–1879) – діяч революційного студентського руху 1870-х рр. Випускник юридичного факультету Київського університету. Ймовірний автор українського перекладу революційної брошури "Сказка о четырех братьях". Один з засновників осередку студентського руху у Києві – студентської їдальні – 8

Пущинський П. – 33

Рачинський (?–1889) – студент Московського університету, автор рукопису під назвою "Малороссийские мифы и предания", написаного на початку 1840-х рр. на мотиви "Енеїди" І. Котляревського. Рукопис надісланий 1889 р. до редакції "Киевской старины" – 57

Ржеґорж Франтішек (1857–1899) – чеський етнограф. У 1877–1890 рр. жив у Галичині, займався вивченням культури, побуту, звичаїв, народної медицини, демонології та фольклору українців (бойків, лемків, гуцулів). Автор сотень праць з українознавства, громадського і культурного життя Галичини. Почесний член товариства "Просвіта". Зустрічався і листувався з І. Франком, М. Павликом, В. Гнатюком та ін. українськими діячами – 84

Рижський Іван Степанович (1759–1811) – філолог, мовознавець, перший ректор Харківського університету (1805–1811). Член Петербурзької АН (з 1802) – 99

Розвій Поле П. (справж. – Крат Павло; 1882–1952) – громадський і церковний діяч, поет. Член Лубенської організації РУП (1901–1904). Один з організаторів боротьби за український самостійний університет у Львові (1906–1907). З 1907 р. – в Канаді, пастор і діяч Української Євангельської Церкви (з 1918). У 1923–1938 рр. перебував у Західній Україні, засновник Євангельсько-Реформованої Церкви – 18

Розумовська Ольга Іванівна (? – бл. 1877–1878) – діячка революційного народницького руху. На початку 1870-х рр. – член революційного гуртка у Кам'янці-Подільському. У 1873–

1875 рр. підтримувала зв'язки з революційними гуртками та діячами українського руху у Києві та Одесі. Автор українського перекладу "Истории французского крестьянства". 1876 р. разом з чоловіком Д. Жолтовським заснували у с. Осипенки на Поділлі "ферму соціалістів", де бували відомі революціонери-народники – 8

Рудницький Євген Миколайович (1883–?) – мовознавець, співробітник ВУАН, дійсний член Діалектологічної комісії, науковий співробітник Інституту мовознавства (1933–1937). Автор праць про подільські говірки. Співавтор русифікаційного російсько-українського словника (1937) – 34–35

Рудченко Іван Якович (1845–1905) – український письменник, літературний критик і перекладач, етнограф. Брат Панаса Мирного. Член Київської громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співробітник "Основи". Зібрав і опублікував "Народные южнорусские сказки" (1869), "Чумацкие народные песни" (1874) – 102

Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – український громадський діяч, вчений-статистик, педагог, етнограф і фольклорист. У 1870-х рр. – член Київської Старої громади, активний діяч Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співпрацював у газеті "Киевский телеграф". Працював статистиком у Ніжині, Києві, Херсоні, Одесі, Єлисаветграді, Харкові, Петербурзі, Полтаві, де брав активну участь у діяльності місцевих українських громад – 15, 20, 80, 116

Русова (дівоче прізв. Ліндфорс) Софія Федорівна (1856–1940) – українська культурно-освітня діячка, педагог, одна з організаторів українського жіночого руху. Дружина О. О. Русова. Діячка українських громад у Києві, Одесі, Чернігові та інших містах України. Співзасновник та співредактор педагогічного журналу "Світло" (1910–1914) – 18, 70–71, 117–118

Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович (1878–1942) – військовий діяч, історик-архівіст. Закінчив Академію Генерального штабу (1907), Петербурзький археологічний інститут (1911). У січні–лютому 1918 р. – тимчасовий командувач корпусу армії УНР. У 1921–1937 рр. – помічник завідувача Одеського обласного відділення Єдиного державного архівного фонду України, науковий працівник Одеського губархіву, Одеського крайового і обласного історичних архівів, викладач Одеського ІНО. Член Комісії новітньої історії України та нештатний постійний співробітник Комісії історії Полудневої України Історичної секції ВУАН, друкувався в її виданнях ("Україна", "За сто літ" та ін.). Репресований 1931 р., 1937 р. – 36–37

Савич Олександр – професор історії з Пермі, досліджував культурні рухи в Україні та Білорусії XVI–XVII ст., шкільну уніатську освіту на Україні XVII–XVIII ст. – 38

Савченко Федір Якович (1892 – після 1938) – український історик, етнограф, соціолог. У 1919–1924 рр. брав участь у роботі Українського соціологічного інституту, заснованого М. Грушевським. У 1924–1928 рр. – науковий співробітник, 1928–1930 рр. – дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України. Керівник Комісії історії Західної України, член-керівник Комісії заходознавства, член Комісій культурно-історичної, історичної пісенності, новітньої історії України Історичної секції ВУАН, член ради секції. Репресований – 59–60, 98–101

Самичко Іван Васильович – народоволець, слюсар роменського залізничного депо – 133

Самійленко Володимир Іванович (1864–1925) – український поет, драматург, перекладач – 77

Свидницький Амос Патрикійович – громадський діяч, брат письменника Анатолія Свидницького – 35

Свидницький Анатолій Патрикійович (літ. псевд. – Петриченко, 1834–1871) – український письменник, етнограф, фольклорист, громадський діяч. Під час навчання в Київському університеті (1856–1859) близький до революційно-демократичного таємного товариства. Член Київської громади у 1860-х рр., організатор і викладач недільних шкіл – 35

Селецька Марія Дмитрівна (1827– ?) – знайома Т. Шевченка. Перша зустріч відбулася 1843 р. в маєтку Селецьких "Отрада" у с. Малютинці. 3 січня 1844 р. поет записав в альбом

М. Селецької вступ до поеми "Мар'яна-черниця". У 1844 р. разом з В. Рєпніною допомагала Шевченкові реалізувати серію його офортів "Живописна Україна" – 50

Сембратович Йосип (1821–1900) – митрополит греко-католицької церкви (1870–1882). Член австрійського парламенту (1870–1882) – 104

Сементовський Костянтин Максимович (1823–1902) – український етнограф і фольклорист. Брат краєзнавців-істориків О. М. та М. М. Сементовських. 1839 р. закінчив Ніжинський ліцей. Автор творів про українські свята, обряди, звичаї, статей про Г. Квітку-Основ'яненка, І. П. Котляревського. Був близьким до І. Срезневського, А. Метлинського. У 1840-х рр. жив у Харкові, був знайомий з М. Костомаровим, листувався з ним. На сторінках журналу "Маяк" подав оцінку драми М. Костомарова "Переяславська ніч" та його дисертації – 96

Сенгалевич Федір Миколайович (1875–1941) – історик, співробітник ВУАН, член Комісії для дослідження над громадсько-політичними течіями на Україні. Дослідник київських цвинтарів – 72

Сердюков Петро Якович – товариш П. Куліша по Новгород-Сіверській гімназії – 96.

Сипягін Дмитро Сергійович (1853–1902) – російський державний діяч. У 1880–1891 рр. обіймав посади харківського віце-губернатора, курляндського і московського губернатора. Міністр внутрішніх справ Росії (1900–1902). Вдавався до жорстоких каральних дій щодо національних рухів, виступав проти студентських заворушень, що викликало посилення терору, жертвою якого став і сам. Був убитий за постановою "Бойової організації партії соціалістів-революціонерів" – 42

Скугар-Скварський Михайло – член підкомісії для збирання та дослідження матеріалів щодо звичаєвого права Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН (з 1922). У другій половині 1920-х рр. проживав у Чернігові, співпрацював з виданнями Історичної секції ВУАН – 39

Слабченко Тарас Михайлович (1904–1937) – український історик. Син академіка М. Є. Слабченка. З 1928 р. – аспірант одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Член Одеського наукового товариства при ВУАН, секретар його історично-філологічної секції. Автор праць з історії української культури. Репресований – 73

Смоленський Леонід Анастасійович (1844–1905) – громадський діяч, педагог, викладач історії у навчальних закладах Одеси. Один з керівників Одеської громади. Брав участь у підготовці громадівцями "Словаря російсько-українського" (т. I–IV, Львів, 1893–1898). Про його педагогічну діяльність залишила свої спогади "Л. А. Смоленський (Пам'яті вчителя)" С. Єгунова-Щербина (зберігаються в ІР НБУВ) – 37

Соколов Петро Іванович (1766–1836) – член-секретар Петербурзької АН (1802–1836), завідувач академічної бібліотеки та друкарні. Автор низки праць з філології. Редактор "Санкт-Петербургских ведомостей" – 60, 99

Соломович Х. В. – художник, вчитель малювання Ніжинського ліцею – 146, 148, 150.

Солуха Костянтин Григорович (1869–1922) – громадський діяч, лікар за фахом. Випускник Київського університету (1886), член студентської української громади. Фундатор Кам'янець-Подільської земської лікарні. Незмінний голова Кам'янець-Подільської "Просвіти" (1906–1917). Один з ініціаторів відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918) – 14

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) – філолог-славіст, палеограф, етнограф, один із засновників наукового слов'янознавства, академік Петербурзької академії наук. Опублікував багато пам'яток давньоруського письменства, цікавився українською старовиною і фольклором. Видавав збірники "Запорожская старина" (1833–1838), "Украинский альманах" (1831) та "Украинский сборник" (1838–1841) – 49

Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – український письменник, театральний і громадський діяч – 61

Степович Андроник Оникійович (спр. прізв. Дудка-Степович; 1856–1935) – український філолог-славіст. Випускник Колегії Павла Ґалаґана та Київського університету. З 1879 р. –

викладач навчальних закладів Києва. Директор Колегії Павла Ґалаґана (1893–1906). Засновник приватної чоловічої гімназії у Києві (1907). З 1895 р. – приват-доцент Київського університету Член Історичного товариства Нестора-літописця. У 1920-х рр. – співробітник ВУАН, друкувався у виданнях Історичної секції ВУАН ("Україна", "За сто літ" та ін.) – 74, 102

Стефанович В. В. – член роменського гуртка народовольців, учителька Роменської жіночої гімназії. Сестра Я. В. Стефановича – 134

Стефанович Яків Васильович (1854–1915) – революціонер-народник, член "Київської комуни", "Земля і воля" та "Чорний переділ" – 135

Стороженко Микола Ілліч (1836–1906) – російський та український історик літератури, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1899). Дослідник історії західноєвропейських літератур. Автор праць про життя і творчість Т. Шевченка, окремі з яких були видрукувані у "Киевской старине" – 22

Студинський Кирило Йосипович (1868–1941) – літературознавець, письменник, педагог, громадський діяч. Дійсний член, голова (1923–1932) НТШ, академік ВУАН Заступник голови Комісії історії Західної України Історичної секції ВУАН, член її Археографічної комісії та Комісії новітньої історії України – 103

Суворін Олексій Сергійович (1834–1912) – російський публіцист, видавець. На початку 1870-х рр. був секретарем редакції ліберальних "Санкт-Петербургских ведомостей", де співробітничав М. Драгоманов. Під впливом останнього виступав в оборону українського культурного руху проти В. Шульгіна і М. Юзефовича. У 1876–1912 рр. – видавець та фактичний редактор газети "Новое время", яка виходила в Петербурзі у 1868–1917 рр. У 1905 р. очолив "Союз печати" для боротьби за відміну попередньої цензури. Мав широку мережу книгарень по всій Російській імперії. 1923 р. опубліковано збережений щоденник О. Суворіна – 86

Суслов Онисим (спр. прізв. – Рєзников; 1857–1929) – актор, режисер і антрепренер школи М. Кропивницького. За приналежність до партії "Народна воля" у 1882–1887 рр. перебував на засланні. Сценічну діяльність розпочав у трупах М. Кропивницького (1888–1892), братів Тобілевичів та Г. Деркача (1893–1894). Згодом очолював власну трупу (до 1898 р. разом з О. Суходольським). У 1918–1929 рр. – керівник пересувних театрів, гуртків, викладач Одеської драматичної студії У 1928 р. в часописі "Україна" видрукував спогади про М. Кропивницького, готував студію про історію своєї трупи – 75

Тарковський Олександр Карлович (1862–1924) – народоволець, член виконавчого комітету партії "Земля і воля". Вільний слухач Харківського університету Брат дружини І. К. Тобілевича Брав участь у перших виставах українських драматичних творів. За поширення нелегальної літератури 1881 р. разом з відомим діячем української Громади в Єлисаветграді О. Михалевичем був в'язнений, згодом засланий до Східного Сибіру. У 1897–1920 рр. – бухгалтер міського банку в Єлизаветграді – 78, 87

Тарновський Василь Васильович (молодший; 1837–1899) – український культурний діяч, меценат, колекціонер. Унікальну колекцію українських старожитностей, історичних документів, рукописних книг, стародруків, малюнків, рукописів та автографів Т. Шевченка подарував 1897 р. Чернігівському губернському земству. На її основі 1902 р. відкрито музей – 94

Тобілевич (Карпенко-Карий) Іван Карпович (1845–1907) – український драматург, актор, режисер, театральний діяч – 58, 87

Толстой Дмитро Андрійович (1823–1889) – російський державний діяч, граф. Міністр народної освіти (1866–1880), міністр внутрішніх справ, шеф жандармів (1882–1889). Один з ідеологів політичної реакції 1880-х рр. З 1882 р. – Президент Петербурзької академії наук. Ініціатор видання "Материалов по истории Императорской Академии наук". Дійсний член Російського географічного та Російського археологічного товариств, член-засновник Російського історичного товариства – 30

Толстой Микола Олександрович (бл. 1804 – ?) – російський драматург, автор української п'єси (1854, надрукована 1855 р.), що належить до перших драматичних творів українського репертуару – 53

4

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зенон КОГУТ (*Едмонтон*)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА ТА ІДЕЯ СПОКОНВІЧНИХ ПРАВ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНІЙ ТА ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ

Перші оцінки Переяславської угоди з'явились невдовзі після козацької ради 8 січня 1654 р. і подій, що безпосередньо слідували за нею. Відразу зазначимо, що під "Переяславською угодою 1654 р." слід розуміти цілий комплекс взаємопов'язаних подій: саму раду, на якій було ухвалено перехід України під протекцію московського царя, так звані "березневі статті", які являли собою петицію цареві про підтвердження українських "прав і вольностей", і грамоту московського царя про їхнє "пожалування".

За три з половиною століття, що минули з того часу, було висловлено безліч оцінок щодо значущості Переяславської угоди, або "Переяслава", в контексті української і російської історії. Безперечно, протягом усього зазначеного часу найголовнішим для всіх було питання статусу козацького політикуму по відношенню до Московської держави. Одні з авторів (переважно російські і радянські історики), які писали на дану тему, схилялися до думки, що в результаті Переяславської угоди 1654 р. Україна злучилася з Московською державою, присягнувши при цьому московському цареві. Інші – переважно представники українських автономістських і державницьких кіл – натомість вважали, що з цією угодою Україна визнавала над собою протекторат московського царя; отже, насправді мали місце відношення між "царем-протектором" і "державою-васалом" за умов збереження Україною значної автономії у внутрішніх і зовнішніх справах. Дана стаття є спробою поглянути на те, як Переяславська угода оцінювалася саме елітою Гетьманщини і яким чином козацька еліта спричинилася до створення "міфу Переяслава" та образу України як країни споконвічних прав і вольностей.

На момент укладення Переяславської угоди 1654 р., – умови якої сформульовано під впливом Зборівського договору 1649 р., – попередні державно-правні стосунки між Гетьманщиною і Польщею, закріплені у Зборівській і Білоцерківській (1651) угодах, було зірвано. Україна станом на 8 січня 1654 р. не визнавала над собою іншої влади, крім влади гетьмана, і саме таким чином Україну трактував і московський цар. Фактично в результаті укладення угоди (січень–березень 1654 р.) Україна і Московська держава обмінялися умовами, яких обидві сторони мусили дотримуватись.

Але які це були умови? Козацтво разом із іншими станами України виступало за ідею "гарантованих [протектором] прав". Московський уряд з самого початку

робив наголос на тому, що "права і вольності" становили персональний подарунок московського царя. Третя концепція, яка постала працею московських і деяких українських книжників, зображувала Україну давньою спадщиною московського царя. Часом елементи всіх трьох концепцій (гарантовані права і вольності, дар царя і спадщина царя) можна зустріти в одних і тих самих працях і документах.

Перші спроби української козацької верхівки переосмислити значення Переяславської угоди 1654 р. були наслідком розриву відносин між українським і російським урядами. Так, Іван Виговський і Іван Брюховецький супроводили свій розрив із московським царем маніфестами, в яких пояснювали своє рішення відлучитися від Москви невиконанням умов Переяславської угоди 1654 р. з боку московського уряду. Результатами дій Виговського та Брюховецького стали певні обмеження прав українських гетьманів з боку російського уряду. Втім, спроба гетьмана Івана Мазепи (1687–1709) розірвати зростаючу залежність від Москви виявилась справжнім вододілом в українсько-московських відносинах.

Аргументацію дій українського гетьмана і вірної йому козацької старшини найбільш повно представлено у працях Пилипа Орлика, особливо в його "Конституції" (1710). Певною мірою автор цього документа підсумовує більш ніж піввікову боротьбу української козацької старшини за збереження її привілеїв, закріплених в угоді і статтях 1654 р., і висловлює розчарування українського козацтва у політиці російської держави, яка порушила умови Переяславської ради і "березневих статей" 1654 р.

З поразкою справи гетьмана Івана Мазепи пішли в небуття й остання можливість політичного розриву Гетьманщини з Російською державою, й пошук нового протектора для козацької старшини. Отже, за цих нових умов українська старшина мусила знайти шляхи до збереження залишків привілеїв і вольностей за умов уніфікації устрою Російської держави. Безперечно, що головні зусилля української старшини на даному напрямку припадали на сферу політично-адміністративних відносин. Утім, в інтелектуально-ідеологічній сфері наголос було зроблено на написанні праць, які прославляли історію Гетьманщини і обґрунтовували необхідність її існування на засадах вольностей, гарантованих козацькій старшині та іншим станам українського суспільства.

Починаючи з 1710-х рр. низка козацьких авторів наголошують саме на збереженні прав і вольностей у межах Московської держави та новоствореної Російської імперії.

У своїй праці "Дѣйствія презѣльной... брани Богдана Хмелницкаго съ поляки..." (1710) гадяцький полковник Григорій Грабянка зазначає, що під час переговорів між представниками козацької України і московського царя було обговорено, "на якихъ волностяхъ мають зоставати [козаки] подъ высокодержавною Его Царского Величества рукою. Для чего самъ Хмелницькій зъ Енеральними особами и зъ Полковниками и зъ Старшиною Полковою и Сотниками и Атаманею на Богоявленіе Господне въ Переяславль пріехалъ, и тамъ раду учинили, где всѣ Полковники и все при нихъ будучое войско позволилися быти подъ единовѣрнимъ себѣ Монархою Его Величествомъ Царемъ Московскимъ,

а не подъ Кролемъ Полскимъ Римскія в-ри, такожъ и Татарамъ всѣ постановили отъ себе отказати"[1].

З приводу цих рядків слід зазначити, що привертає до себе увагу натяк на те, що козаки зробили вибір визнати над собою владу московського царя. Про те, що мова йшла саме про "вибір", свідчить згадка про інших претендентів на козацьку лояльність – польського короля і кримського хана.

У праці Грабянки козаки дякують цареві за те, що він сприйняв пораду від Господа Бога, "...что Твое Царское Величество, поревнова по вѣри Православной, возжалѣлся о церквахъ и о мѣстахъ Святыхъ, и о народѣ единовѣрномъ, и насъ, Богдана Хмелницкого, Гетмана войска Запорожского и все войско Запорожское...изволилѣ подъ крѣпкую и високую руку свою Царскую милостиво приняти. ... и... вседушно Тебе... Царя Нашего, Твое Царское Величество *избравши*, возлюбилиемо, и всѣмъ сердцемъ и силою и помишленіемъ прилѣпились къ Твоему Царскому Величеству..."[2].

За це *обрання* московського царя Олексія Михайловича своїм заступником козаки, – згідно із Грабянкою, – просили царя закріпити навічно їхні "...права, устави, привилея и всякія свободи и держави добръ духовнихъ и мирскихъ людей во всякомъ чину сущихъ, елико хто имѣяше отъ вѣковъ отъ Князей и пановъ благочестивыхъ и отъ Кролей Полскихъ въ государствѣ Россійскомъ пущающе... попремногу просимъ, изволь Твое Царское Величество своими грамотами Государскими укрѣпити на вѣки, таково бо слово намъ тойже Ближній Твоего Царского Величества Бояринъ зъ товарищи обѣщалъ, и болшее сихъ, рече, дѣлъ отъ Великого Государя одержите, неже отъ Кролей Полскихъ и Княжатъ древнихъ Россійскихъ, точію челомъ бійте и вѣрно служите"[3].

Таким чином, Грабянка у своїй праці зображує Переяславську Раду як *вибір* козаками московського царя своїм протектором в обмін на підтвердження споконвічних привілеїв, – які ще були надані руськими князями і польськими королями, – і "пожалування нових прав і вольностей".

Самійло Величко у своєму "Літописі" (1720) наголошує на тому, що Гетьманщина Богдана Хмельницького прийняла московського царя як *протектора*:

> "...на соборѣ святого Іоана крестителя... мѣлъ самъ Хмельницкий такъ до пословъ єго царского...величества, и яко и до всего войска своєго козацкого долгуюмову, виражаючи в ней причини войни з Поляками бившей, и несклонност Поляковъ...до згоди, со утвержденіемъ предковѣчныхъ войска Запорожского и всея Малія Росии правъ и волностей; также виражаючи для якихъ мѣръ хощетъ, и всей Малой Росии з войскомъ Запорожскимъ желаєтъ бити *в союзѣ и протекции* (курсив мій. – *З. К.*) силного по бозѣ, православного монархи, пресвѣтлѣйшого государа Алексѣя Михайловича, всея Росии самодержца"[4].

---

[1] *Грабянка Г.* Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана Запорожского, съ поляки. – К., 1854. – С. 122.

[2] Там само. – С. 124–125.

[3] Там само. – С. 125–126.

[4] *Величко С.* Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – К., 1926. – С. 95.

Зображення обставин і умов входження України Богдана Хмельницького під *протекторат* московськогоцаря Олексія Михайловича являє собою яскравий взірець козацького міфотворення, де окремі факти органічно поєднуються із легендарними мотивами. Перш за все, автором створено ідеалізовану картину відносин між урядами Гетьманщини і Московської держави.

Замість подання картини реальних подій, коли представник московського царя відмовився присягати від імені свого сюзерена, Величко стверджує, що цар "під клятвою" обіцяв "непорушне збереження старовічних [Малої Росії] прав і вольностей". Цим "правам і вольностям" у праці надано майже сакрального характеру, що становило відповідь Величка на нищення цих прав російською владою. Величко також вказує на старовинний – споконвічний – характер цих прав і вольностей, що були надані й підтверджені руськими і литовськими князями та польськими королями:

> "По якой Хмелницкого вимовѣ читани там же в радѣ прежде зпоражениє и наготованіє того союзу пакта; а по вичиранню онихъ, виконана от Хмелницкого зо всею старшиною и товариствомъ на вѣрность новому государевѣ присяга; а по виконанню онои, дана Хмельницкому от помененого полномочного посла боярина Бутурлина царская короговъ и булава..з такимъ монаршимъ подъ клятвою словомъ и упевненємъ, же держати онъ пресвѣтлѣйший монархъ росийский Малую Росию, зо всімъ войскомъ Запорожскимъ, в своєй протекции при ненарушимомъ захованю старовѣчнихъ єя правъ и волностей мѣєтъ..."[5].

Подібні мотиви також зустрічаються і у віршованих діалогах Семена Дівовича "Разговор Великороссии с Малороссией" (1761 або 1762 рр.):

> "М.-Р.: ...Ибо премного те старались меня склонять.
> Да и крымскому хану хотелось мною владеть,
> Однак ни на кого из всех оных не смотря,
> Хмельницкий, созвав войско свое и ободря,
> Ему со всей Украиной поддал и покорил
> И пред российским бояриным Бутурлином
> В Переяславе тогда ж присягнув вечно в том.
> Алексей Михайлович, самодержец славный,
> Добровольной поддачи видя мой знак явный,
> Монаршую грамоту вольностям доставил,
> Все прежние статьи утвердил и восставил.
> Итак, когда России надлежать уж стала,
> Покажу, как и при ней храбра прежде бывала…"[6].

Концепції "Переяслава" і "споконвічних прав і вольностей" знайшли своє відображення не лише в історичних та літературних працях, а й в офіційній документації і численних петиціях до російських царів і уряду. Зокрема у 1763 р. за часів гетьманування Кирила Розумовського серед української старшини виникли плани щодо реформування Гетьманщини. Так, у тому самому році на

[5] Там само.

[6] *Дівович С.* Разговор Великороссии с Малороссией // Українська література XVIII століття – К., 1983. – С. 394.

Глухівській раді було складено петицію до Катерини II, в якій поряд з іншими вимогами містилась вимога щодо повернення у практику юридичної процедури підтвердження російською стороною "статей Богдана Хмельницького" при обранні нового гетьмана. Фактично в даній петиції йшлося про відновлення Переяславської угоди 1654 р. Втім, спроба гетьмана Розумовського зробити гетьманську посаду спадковою надала імператриці привід скасувати гетьманський уряд взагалі.

Невдовзі після скасування гетьманства як інституту українське суспільство отримало нагоду висловити свої думки про "споконвічні права і вольності"; цією нагодою стало скликання Катериною II Законодавчої комісії 1767–1768 рр. У процесі створення наказів до Комісії брали участь усі верстви населення Російської імперії, крім селян. Характерним для цих наказів є те, що більшість з них містили прохання про підтвердження старих "прав і вольностей". Накази української шляхти вказували на те, що їхні "права і вольності" є вічними і підтвердженими ще королем Сигізмундом-Августом, який приєднав українські землі до Польщі у 1569 р., а також підтверджені царем Олексієм Михайловичем у його угоді з гетьманом Богданом Хмельницьким у 1654 р. Втім, вимога шляхти про обрання нового гетьмана для України викликала гостру реакцію з боку російського генерал-губернатора графа Петра Румянцева: 35 шляхтичів було засуджено до смертної кари, а 14 – до довічного заслання. Згодом, у 1770 р., ці надзвичайно суворі вироки було пом'якшено, але самий факт їхнього винесення та зазначені методи покарання прямо вказували на те, що російський уряд уже не буде толерантно ставитись до будь-яких вимог про обрання нового гетьмана як невід'ємної частини українських "споконвічних прав і вольностей"[7].

За умов посилення адміністративного тиску з боку російської влади знайшовся новий провідник і заступник українських "прав і вольностей" – Григорій Полетика. Полетика бачив майбутнє Гетьманщини як шляхетської республіки, де немає самого інституту гетьманства, а влада поділяється на три ланки (виконавчу, законодавчу і судову) і зосереджується в руках української шляхти. Полетика постав на чолі українських делегатів уже під час роботи Комісії в окремих меморандумах боронив автономію України. Хоча політична концепція Полетики сильно відрізнялася від концепції його попередників, вона також мала в основі бачення "Переяслава" як договору, що гарантує українські права. Зміст аргументації Полетики можна зрозуміти з назви даної його праці: "Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою, и на каких договорах отдалась Российским Государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную учредить, чтоб оная полезна могла быть Российскому Государству без нарушения прав ее и вольностей"[8].

Саме так, у дусі козацьких літописців, Полетика представляв образ України у своїх меморандумах на засіданнях Законодавчої комісії: це країна "споконвічних прав і вольностей", що були підтверджені руськими і литовськими князями, польськими королями і, врешті-решт, російськими царями. Основу його полі-

[7] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 120–121.

[8] Там само. – С. 164–165.

тичної концепції становили права шляхти, яка мала правити Гетьманщиною; втім, і інші верстви населення мали свої, але вже суто станові "права і вольності"[9].

Апофеозом української концепції "Переяслава" можна вважати "Історію Русів", в якій подано образ України як держави, що не була ніколи завойованою, й існування якої було обумовлено "споконвічністю прав і вольностей" її народу. Ця праця постала, найбільш вірогідно, на початку XIX ст. На відміну від "шляхетської" концепції Григорія Полетики автор "Історії Русів" демонструє антишляхетську спрямованість і виступає як оборонець козацьких "прав і вольностей". Втім, незважаючи на певні концептуальні відмінності, "Історія Русів", як і праці Полетики та козацьких літописців, робить головний наголос на "споконвічності прав і вольностей" українського народу.

Провідною ідеєю "Історії Русів" було визнання українців "русами", а їхні землі – окремим незалежним краєм, що жив своїм уповні самостійним життям, хоч і був у злуці з литовською, польською та московською державами[10]. Як далі зазначав Михайло Возняк, "державність України, а бодай її автономність, це провідна ідея, яка червоною ниткою переходить через всю "Історію Русів"[11]. Вперше це проявляється у визначенні статусу русів-українців у складі польсько-литовської держави, поданому автором зі слів звернення гетьмана Северина Наливайка до польського короля Сиґізмунда III:

> "Народъ Рускій, бывъ въ соединеніи, первѣе съ Княжествомъ Литовскимъ, потомъ и съ Королевствомъ Польскимъ, не былъ никогда отъ нихъ завоеваннымъ и имъ раболѣпнымъ, но, яко союзный и единоплеменный, отъ единаго корене Славянскаго альбо Сарматськаго произшедшій, добровольно соединился на одинаковыхъ и равныхъ съ ними правахъ и преимуществахъ, договорами и пактами торжественно утвержденныхъ, а *протекція* (курсив мій. – *З. К.*) и храненіе тѣхъ договоровъ и пактовъ и самое состояние народа *ввѣрены* (курсив мій. – *З. К.*) симъ помазанникамъ Божіимъ, Свѣтлѣйшимъ Королямъ Польскимъ..."[12].

Не є випадковим, що подібні погляди присутні і в зображенні договору між Україною і Москвою:

> "...Гетманъ... поручилъ Судьѣ Самуилу Богдановичу и Полковнику Переяславскому Павлу Тетерѣ написать договорныя статьи съ Царемъ Московскимъ и представить ихъ на разсмотрѣніе его и всего совѣта Малоросійскаго. Онѣ написаны, и по апробаціи Гетмана съ совѣтомъ, объявлены посламъ Московскимъ, которые, согласясь на все, въ нихъ уложенное, *подтвердили присягою своею отъ лица Царя и Царства Московского о вѣчномъ и ненарушимомъ храненіи условленныхъ договоровъ...*"[13].

До уст короля Карла XII автор вкладає слова, які говорять, що московські царі не дотримувались і не шанували тих договорів і це призвело до скасування Україною її союзу із Росією:

---

[9] Там само. – С. 160–165.
[10] *Возняк М.* Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т. 3. – С. 401.
[11] Там само.
[12] Історія Русовъ или Малой Россіи / Ред. О. Бодянский. – М., 1846. – С. 35–36.
[13] Там само. – С. 119.

“...Ибо мнѣ извѣстно по сосѣднимъ слухамъ и протесту Гетмана Мазепы, что Царь Московскій, бывши врагъ непримиримый всѣмъ народамъ въ свѣтѣ и жадничая покорять ихъ своему игу, повергнувши Козаковъ въ неключимое свое рабство, презирая, отнимая и касуявсѣ ваши права и свободы, торжественными съ вами договорами и трактатами утвержденныя, презрѣлъ самую благодарность, всѣми народами за святость чтимую... Ибо извѣстно всему свѣту, что народъ Рускій... освободившисьотъ [Поляковъ] своею силою и храбростію, соединился съ Московіею добровольно и по одному единовѣрству...”[14].

Згідно з Володимиром Кравченком, автор “Історії Русів” наголошує саме на тому, що руський і литовський народи об’єдналися “як вільні з вільними та рівні з рівними”; подібна схема застосовується і в тому випадку, коли автор “Історії Русів” згадував про об’єднання Литовсько-Руської держави з польським королівством: для нього воно було добровільним і базувалося на юридично оформлених засадах рівноправності[15].

Таким чином, “Історія Русів” явила собою справжній апофеоз концепції “Переяслава” і бачення українських політики та історії, що були сформовані за часів існування Гетьманщини. В основу даної міфологеми було покладено образ “Переяславської угоди”, створений козацькими літописцями і в подальшому перейнятий і розроблений в літературі другої половини XVIII ст. та в офіційних петиціях і ділових документах Гетьманщини.

Перш за все, Переяславська угода 1654 р. була представлена як обрання московськогоцаря на роль *протектора* України поміж декількох інших кандидатів. По-друге, наголос було зроблено на тому, що збереження давніх українських “прав і привілеїв” булоскріплено царською клятвою. По-третє, ці “права і привілеї” були *споконвічними*. Їх було надано і підтверджено ще польськими королями і великими литовськими князями. Безпосередній зміст цих “прав і вольностей” різнився залежно від позицій, на яких перебувавтой чи інший автор. Так Григорій Полетика відстоював концепцію шляхетських прав і вольностей, в той час як автор “Історії Русів” критично ставився до шляхти і відстоював ідею козацьких привілеїв. Втім, і Полетика, і автор “Історії Русів” вважали ці “права і вольності” давніми і споконвічними.

Ще один важливий момент: у працях українських авторів XVIII – початку XIX ст. міфологему “Переяславської угоди 1654 р.” було представлено в історичній ретроспективі. Те, що відбулося в Переяславі, знаменувало собою продовження попередніх угод між Україною і її сюзеренами, отже, ототожнювалося з умовами грамот Стефана Баторія, Зборівськоюта іншими попередніми угодами. Так, в українській історіографії і політичній думці Гетьманщини було сформовано ідеальний образ України та її народу як ніколи не завойованих, але завжди вільно обираючих собі протекторів на засадах збереження своїх “давніх і споконвічних прав і вольностей”. Цей образ є парадоксальним наслідком осмислення “Переяславської угоди 1654 р.”.

---

[14] Там само. – С. 209–210.

[15] *Кравченко В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX століття). – Харків, 1996. – С. 126.

Іван СИНЯК (*Київ*)

ПОХІДНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ КОША НОВОЇ СІЧІ

Діяльність Похідної військової канцелярії (далі ПВК) періоду існування останнього Коша Запорозького є тією ділянкою історії Нової Січі, яка чи не найменше привертала увагу істориків. І. Грозовський, А. Скальковський, О. Рябінін-Скляревський та А. Шиманов у своїх працях побіжно торкаються даного питання. Зокрема, А. Скальковський зауважив, що в 70-х роках XVIII ст. ПВК подорожувала по запорозьких землях разом з військовою старшиною[1], а І. Грозовський у цьому плані наводив свідчення з похідного журналу за кінець 1774 р.[2]. О. Рябінін-Скляревський звернув увагу на призначення писарів у похідні команди безпосередньо з Похідного коша[3]. А. Шиманов наводив факти пересилання кореспонденції із Січової канцелярії в Похідну[4]. Однак штат ПВК, його чисельність та компетенція, документообіг залишаються нез'ясованими. Тому метою даного дослідження є спроба охарактеризувати штат та чисельність ПВК, її функції та документообіг

Вже саме слово "похідна" вказує, що дана канцелярія була у складі тієї частини Війська Запорозького, яка перебувала у поході. Загалом же ПВК у джерелах згадується у двох трактуваннях: 1) канцелярія, яка перебувала у поході і входила до складу Похідного коша на час військових дій; 2) канцелярія, котра функціонувала при кошовій старшині, що об'їжджала Вольності, розглядаючи судові позови на місцях. Розглянемо конкретніше діяльність ПВК у період військових дій та в мирний час.

На час існування Нової Січі припадає два збройних конфлікти, у яких запорозьке козацтво брало безпосередню участь: російсько-турецькі війни 1735–1739 та 1768–1774 рр. У нашому розпорядженні обмаль джерел, які б висвітлю-

---

[1] *Скальковский А.* Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – С. 327–349.

[2] *Грозовський І. М.* Право Нової Січі (1734–1775 рр.). – Харків, 2000.

[3] *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі бунти Дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша // Науковий збірник за рік 1927. Записки Українського Наукового Товариства в Києві (історичної секції Всеукраїнської Академії Наук). – К., 1927. – Т. XXVI. – С. 65–83.

[4] *Шиманов А.* Предсмертная поземельная борьба Запорожья (эпизод из его пограничных споров с б. Слободскою Украиною) // Киевская старина. – 1883. – Т. VII. – С. 609–636.

вали роль Запорожжя у російсько-турецькій війні відразу після його переходу під російську протекцію (1734) та давали змогу віднайти згадки про існування ПВК у другій половині 30-х років XVIII ст. зі своїм штатом писарів, канцеляристів та підканцеляристів. Власне, бракує свідчень навіть про Військову канцелярію (ВК), звідки набирався штат ПВК. З масиву похідної документації того періоду до нашого часу дійшла лише незначна кількість джерел. Як приклад може служити лист від 8 червня 1737 р. наказному отаману Степану Решитилу про підготовку суден і піхоти до військового походу[5]. Можна припустити, що між Похідним кошем того часу й січовим та російським командуванням мав місце документообіг, але якою була його інтенсивність та чи були при військовому писарі в поході особи, що допомагали йому в діловодстві, – на ці та інші питання важко відповісти однозначно.

Інша ситуація з діяльністю ПВК за доби другої російсько-турецької війни 1768–1774 рр. На той період вже довгий час функціонувала ВК при Коші, а її архів подає відомості, що проливають світло на діловодство ПВК у походах кінця 60-х – початку 70-х років XVIII ст.

Як свідчить наявна джерельна база, ПВК при собі зосереджувала діловодні, судові та військові функції. До її компетенції входило складання списків (реєстрів) по куренях частини козаків, що перебувала у поході[6], відомостей про розподіл жалування, провіанту по куренях[7], тобто тієї частини обліково-статистичної документації, яка функціонувала під час військових дій. Крім цього, через ПВК вівся зовнішній та внутрішній документообіг. Внутрішній документообіг включав у себе інструкції, ордери до полковників, що перебували в похідних командах[8], свідчення полонених[9], паспорти та білети[10].

Особливості зовнішнього документообігу яскраво відображає відомість відісланих полонених, подарунків та листів до вищого російського командування[11]. З неї дізнаємося, що адресатами документів з ПВК були граф П. Панін, до якого, крім полонених та подарунків, надсилались "…писма, да пакетов тры…", князь В. Долгорукий ("...писма..."), граф Г. Орлов, віце-канцлер О. Голіцин, граф З. Чернишов, князь О. Вяземський ("...писмо..."), граф О. Розумовський, В. Розумовський та Р. Воронцов ("…самое писмо…")[12]. Таким чином, лише серед вищого російського командування та урядових осіб спостерігаємо значне коло адресатів. Відзначимо, що, крім російських чиновників,

---

[5] Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 97–99.

[6] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 246. – Арк. 2–140.

[7] Там само. – Спр. 247. – Арк. 317.

[8] Там само. – Арк. 142; *Новицкий Я. П.* Материалы для истории запорожских казаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии – Екатеринослав, 1909. – Вып. V. – С. 10.

[9] ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 6.

[10] Там само. – Спр. 254. – Арк. 91, 96, 104.

[11] Там само. – Спр. 247. – Арк. 291–292.

[12] Там само.

Похідний кіш через канцелярію вів листування з татарами. Доказом цього є лист кошового отамана до якогось Джун Татбатбея від 17 жовтня 1770 р.[13].

Активним був документообіг між Похідним кошем та Січчю. У листах кошового отамана до військового судді Миколи Тимофєєва (Косапа) та курінних отаманів і навпаки, окрім оригіналів, дуже часто трапляється документація в копіях вхідних та вихідних документів. У листі кошовому отаману П. Калнишевському від 26 червня 1770 р. військовий суддя Микола Тимофєєв писав: "...Какие здесь учреждения, и какие вчерайшной день получено письма, также какие на противу того тутъ зделано сего дня постановления, со всех сих произшествий къ ведению вашей велможности прилагаются присемъ копии..."[14]. Тобто, як бачимо, Січовий кіш тоді перебував у підпорядкуванні Похідного коша, що відображається у пересиланні копій вхідної та вихідної документації.

Документи, що пересилалися з Січової канцелярії до Похідної у копіях, були як із внутрішнього – рапорт самарського полковника Яреми Васильєва від 31 червня 1769 р.[15], рапорт військового старшини Андрія Порохні від 29 серпня 1769 р.[16], – так і зовнішнього документообігу – донесення Коша у Малоросійську колегію від 16 червня 1770 р.[17], лист графу Остерману від 29 серпня 1770 р.[18]. А. Шиманов, розглядаючи поземельні суперечки Запорожжя зі слобідськими полками, наводить факт затягування їхнього вирішення на період російсько-турецької війни кінця 60-х – першої половини 70-х років XVIII ст., що відображалося не стільки в небажанні запорожців, скільки у довготривалості самого процесу, оскільки із Січового коша документація відправлялася на розгляд у Похідний кошовому з військовою старшиною[19].

Так само ПВК надсилала до ВК копії документації, одержуваної від позакошових чинників. Одним з таких документів є, наприклад, ордер графа П. Паніна, датований 25 березня 1770 р.[20]. З цього ордера було виготовлено копію, яку надсилали до ВК і на якій зазначено, що це "...копия съ ордера графа Панина съ 25 дня марта 1770 году полученного..."[21]. Пересилання документації в копіях можна трактувати як архівування частини документації в оригіналах як при ВК, так і при ПВК.

Як і ВК при Січовому коші, дуже часто ПВК виступала адресатом у документації, що надходила до Похідного коша. В одному з документів від 13 червня 1770 р. вказівку адресата зазначено як "...Прошу подать въ Походному Кошу въ канцелярию..."[22]. Ще більшу цікавість викликає лист Філона Львівського до

---

[13] Там само. – Спр. 244. – Арк. 32.
[14] *Новицкий Я. П.* Материалы... – С. 10.
[15] ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 184.
[16] Там само. – Арк. 185–185зв.
[17] Там само. – Спр. 254. – Арк. 5–5зв.
[18] *Новицкий Я. П.* Материалы… – С. 59.
[19] *Шиманов А.* Предсмертная поземельная борьба Запорожья… – С. 622.
[20] ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 256. – Арк. 115.
[21] Там само. – Арк. 115.
[22] *Новицкий Я. П.* Материалы... – С. 3.

Криштофа Єднодушськоговід 19 червня 1770 р.[23]. У ньому, крім адресата: "…Его милости пану Криштофу Единодушскому любезному моему приятелю…", ще додатково відмічено: "…Подать в походе в Канцелярии Запорожской, либо в команде где находится…"[24]. На даному прикладі можна побачити, що не лише офіційна документація проходила через ПВК, а також і особисті документи козаків. ПВК виступала свого роду "польовою поштою", через яку, крім вхідних документів Похідного коша, проходила вихідна документація.

Серед судових функцій ПВК слід виділити розгляд поданих на її адресу різного роду позовів. Одним з нечисленних таких прикладів може слугувати позов на генерала Берга, котрий лаяв запорозьку старшину нецензурними словами[25]. Такі свідчення у ПВК надали полковник Тиміш Сокур та писар Семен Бистрицький: "…1770 году октября 3 дня въ Войсковой Запорожской Походной канцелярии полковникъ Тимошъ Сокуръ да писаръ Семенъ Быстрицкий сказкою показали…"[26].

До числа військових функцій ПВК входив допит полонених. Про те, що цей процес проходив при канцелярії Похідного коша, свідчать копії показань полонених турків, що оформлялися канцеляристами та полковими старшинами[27] і відсилалися в Січ та вищому російськомукомандуванню. Крім цього, до ПВК, очевидно стікалися розвіддані, однак свідчень про це не знаходимо.

Характеризуючи ПВК, не можемо не зупинитися на питанні її штату та його чисельності. Відомості про кількість військових та полкових старшин, що перебували в поході, від 15 липня та 24 вересня 1769 р. поділяють штат Похідної канцелярії на дві категорії: на "…у письменнихъ делъ старшинъ полковихъписарей…" та "…подканцеляристовъ…"[28]. Такий поділ, очевидно, був зумовлений стажем та досвідом роботи при канцелярії. Підканцеляристи, як нижчі за рангом службовці при ВК, мабуть, бралися з осіб, що лише починали свою кар'єру в січовому діловодстві. Писарі ж, що входили до рангу полкових старшин, були досвідченими у веденні канцелярських справ. Вони мали досвід паланкових писарів або були писарями на перевозах, у похідних командах тощо.

Відповідно такий поділ ПВК на писарів з числа полкових старшин та підканцеляристів зумовлював розподіл функцій, що видно з аналізу почерків документів. Як свідчать джерела за аналогією ВК, підканцеляристи займалися складанням вихідної документації, різного роду реєстрів та відомостей, зняттям копій та ін. Полкові ж старшини перевіряли реєстри, обраховували дані, нотаріально засвідчували документи.

При цьому можна простежити певну спеціалізацію окремих осіб у складанні чорнових варіантів документівта відпусків, яка у деяких випадках має відхилення через незначний штат ПВК. Зокрема, у чорнових варіантах вихідної документації

---

[23] Там само. – С. 4.

[24] Там само.

[25] Там само. – С. 83.

[26] Там само.

[27] ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 112–113, 120–120зв., 259.

[28] Там само. – Спр. 247. – Арк. 91, 237.

за 1770 р. простежуємо три варіанти почерків з правками військового писаря Івана Глоби[29]. Аналогічно й у складанні відпусків за почерками теж є помітною певна спеціалізація. Як і у випадку з чернетками, у написанні відпусків простежується три типи почерків. Одним написано п'ять документів[30], другим почерком два[31], третім – один документ[32]. Такі дані наштовхують на думку, що складання відпусків та чернеток перебувало у віданні окремих осіб.

Крім підканцеляристів, підготовкою найбільш важливої частини вихідної документації займався сам військовий писар. Наприклад, донесення до графа П. Рум'янцева за 7 липня 1769 р. (разом з правками) складене рукою І. Глоби[33]. Складанням внутрішньої обліково-статистичної документації займалися теж підканцеляристи, хоча в окремих випадках це могли робити і полкові писарі. Про це можна судити з почерків на скріпах аркушів, котрі засвідчували документ і проставлялися в основному рукою полкового писаря з числа старшин[34].

Копіювання документів теж в основному входило до завдань підканцеляристів[35]. Однак на окремих документах зустрічаємо: "…С подлинной списалъ полковой старшина Петръ Чернявский…"[36], "...Сводилъ полковий старшина Данило Підласий..."[37], "…Списалъ старшина полковий Григорий Василенко…"[38].

Як уже зазначалося, прерогативою полкових писарів при ПВК була перевірка обліково-статистичної документації та зведення копій до оригіналу. В реєстрі похідної старшини та козаків при поході за 1770 р. на скріпах аркушів читаємо: "…Счытал старшина полковый Васыль Чернявский…"[39], "...1770 году июля 28 дня перекликалъ и читалъ старшина полковой Петро Стина..."[40], "…1770 году июля 28 дня по перекличке више писанныхъ куреней козаковъ щитивалъ старшина полковий Василь Коржъ…"[41].

Стосовно зведення копій до оригіналу – нотаріального засвідчення, то у даному випадку спостерігаємо цікаву особливість: дана функція була закріплена за одним з полкових старшин. У значній кількості документаціїв копіях Похідного коша за 1773 р. особою, що засвідчувала відношення до оригіналу, виступає полковий старшина Федір Легкоступ: "…Свидителствовалъ Запорожского Войска полковый старшина Федоръ Легкоступъ…"[42], "…Свидительствовалъ

---

[29] Там само. – Спр. 242. – Арк. 31, 32–32зв., 34–35зв., 37.
[30] Там само. – Спр. 247. – Арк. 38, 49, 55, 83, 205–205зв.
[31] Там само. – Арк. 65, 85.
[32] Там само. – Арк. 88.
[33] Там само. – Арк. 56.
[34] Там само. – Спр. 246. – Арк. 140.
[35] Там само. – Спр. 324. – Арк. 26, 35–35зв.
[36] Там само. – Арк. 99.
[37] Там само. – Арк. 120–120зв.
[38] Там само. – Арк. 271зв.
[39] Там само. – Спр. 246. – Арк. 82.
[40] Там само. – Спр. 244. – Арк. 79.
[41] Там само. – Арк. 95зв.
[42] Там само. – Спр. 324. – Арк. 26, 35–35зв.

старшина полковый Федоръ Легкоступъ…"[43], "…Свидителствовал старшина полковий Запорожский Федоръ Легкоступъ…"[44]. Лише по разу за цей рік згадуються прізвища полкових старшин Федора Шарія та Данила Підласого[45]. Таким чином можна припустити, що у зведенні копій до оригіналу дану функцію було закріплено за однією особою з числа старшин писарів. Відзначимо, що вказівки "сведителствовал, читал" вказують на факт нотаріального засвідчення копії з оригіналом іншою особою (полковим старшиною). А слова "сводил, списал" вказують на особу, що безпосередньо копіювала документ.

На початку 70-х років XVIII ст. поряд з підканцеляристами та полковими старшинами-писарями у штаті ПВК з'являється ще один розряд службовців – канцеляристи. Канцеляристи за рангом стояли вище від підканцеляристів та нижче від полкових старшин-писарів. Ця посада була свого роду перехідною ланкою з розряду підканцеляристів до категорії полкових писарів. Канцеляристами були особи, котрі мали певний досвід у веденні діловодства.

За спостереженнями А. Сумкіної, обов'язки канцеляристів та підканцеляристів мало чим відрізнялися[46]. Підтвердження цієї думки знаходимо і в нашому випадку. Функції канцеляристів при ПВК, як показує документація, поєднували у собі обов'язки не лише підканцеляристів, а й полкових писарів. Вони займалися перевіркою реєстрів, складали копії та оригінали документів. Зокрема, у вже згаданому документі – реєстрі похідної старшини та козаків у поході за 1770 р. – крім полкових старшин-писарів, на скріпах аркушів згадуються особи, що займали посади канцеляристів: "…Запорожского Войска войсковий канцелярист Данило Подласий…"[47], "…1770 году июля 27 дня перекликалъ и щыталъ войсковый канцеляристъ Павло Адамовъ…"[48].

Про зняття копій канцеляристами свідчить копія з копії свідоцтва за 7 липня 1773 р., де зазначено: "…Сводилъ канцелярист Данило Римарев…"[49]. Ця особа згадується в оригіналі ордера кошового отамана в поході полковникові Протовчанської паланки Мойсею Головку від 16 червня 1773 р., де знизу аркуша (під кінцевим протоколом формуляра документа) стоїть підпис почерком, яким складено документ: "…Канцеляристъ Данило Римаревъ…"[50].

Посада канцеляриста, як уже відзначалося, і у ВК, і в ПВК була свого роду "відправним пунктом" до здобуття рангу полкових старшин-писарів. Окрім останніх, як свідчать джерела, похідні команди писарів поповнювали канцеляристи, що в майбутньому було основою до зарахування їх у число полкових старшин. Як приклад можна навести кар'єрне зростання канцеляриста Данила

---

[43] Там само. – Арк. 79.

[44] Там само. – Арк. 101–101зв., 103, 109.

[45] Там само. – Арк. 112–112зв., 120–120зв.

[46] *Сумкина А. И.* Обзор некоторых материалов московской деловой письменности XVIII в. // Памятники русского языка. Исследования и публикации – М., 1979. – С. 56.

[47] ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 83–88.

[48] Там само. – Арк. 89зв.

[49] Там само. – Спр. 324. – Арк. 270.

[50] Там само. – Арк. 149зв.

Підласого. За 1769 р. він значиться в реєстрі полкових писарів у похідних командах[51]. Однак його ще не булозараховано до полкових старшин, оскільки, як уже відзначалось, у 1770 р. він згадується ще на посаді канцеляриста[52]. І лише в документі від 3 червня 1773 р. читаємо, що копію з оригіналом "…сводилъ полковий старшина Даныло Подласий…"[53].

Такі зміни у штаті ПВК відповідно позначилися і на його чисельності, яка вочевидь не була сталою. Уже зазначені "відомості про кількість військових і полкових старшин при поході" за 15 липня та 24 вересня 1769 р. наводять дані, що "…при Походной Войсковой канцелярии у писменних дилъ старшинъ полкових писарей – 3; подканцеляристовъ – 5..."[54]. Для порівняння відзначимо, що, згідно з цими документами, при ВК на той час штат складав: "…подъ канцеляристовъ и протчихъ служителей – 35; до старшыны полковыхъ писарей – 5; правящий должность войскового писаря полковой старшина – 1..."[55]. Тобто бачимо, наскільки чисельнішим виглядав штат ВК порівняно з ПВК.

Важливо відзначити і той факт, що, крім ПВК, до команди військовогописаря входили так звані молодики – особи, що лише не досить довгий час перебували в середовищі козацтва. Відомість про розподіл пороху та свинцю від 28 липня 1768 р. показує, що боєприпаси людям "…пана писаря молодикамъ, и въ канцелярию…" буловидано на 17 козаків[56]. У відомості про розподіл жалування по куренях, а також на військову та полкову старшину від 21 жовтня 1769 р. відсутній поділ на молодиків і канцелярію[57]. У документі лише відзначено, що розподіл грошей "…при пану писарю…" припадав "...на 17 козаков..."[58]. Аналогічно відзначено у відомості про розподіл борошна та пшона від 18 жовтня 1769 р.[59].

Якщо припустити, що дані молодики перебували при канцелярії і не брали безпосередньої участі у військових діях, то чисельність ПВК могла бути удвічі більшою, ніж показано у відомостях за 15 липня та 24 вересня 1769 р. Однак чіткий поділ на молодиків та канцелярію, а також відсутність перших у згаданих відомостях серед штату ПВК ставить дане припущення під сумнів. Тобто документація про розподіл боєприпасів, жалування та провіанту на 17 козаків показує загальну чисельність людей під командою військового писаря І. Глоби.

Наступні роки характеризуються зростанням чисельності команди військового писаря, що у свою чергу могло б спричинити розростання ПВК. Однак, на жаль, не знаходимо таких конкретних даних на початок 70-х років XVIII ст. про чисельність канцелярії в поході, як у 1769 р. До наших послуг

---

[51] Там само. – Спр. 247. – Арк. 84зв.
[52] Там само. – Спр. 246. – Арк. 83–88.
[53] Там само. – Спр. 324. – Арк. 113, 120–120зв.
[54] Там само. – Спр. 247. – Арк. 91, 237.
[55] Там само.
[56] Там само. – Арк. 91, 237.
[57] Там само. – Арк. 317.
[58] Там само.
[59] Там само. – Арк. 318.

лише реєстр похідної старшини і козаків при поході за 1770 р., де "…при господину пысару воисковому…" разом з ним нараховано 27 козаків[60]. Тобто у даному випадку представлено лише загальну чисельність людей при військовому писарі, без поділу на молодиків та канцелярію, не говорячи вже про поділ самого штату ПВК на посади. Тому точно визначити чисельність, а також сам штат ПВК на даний період важко. Можна припустити, що на цей час штат канцелярії у поході зазнав змін. Про це можна судити зі згадок у ці часи посади канцеляриста, а також зі значного зростання кількості людей у команді військового писаря. Однак, якщо таке збільшення штату ПВК і відбулося, то воно все одно не було таким, щоб це могло якось позначитися на інтенсивності документообігу Похідного коша на цей період. Навпаки, 1770-і рр. характеризуються зменшенням документообігу ПВК порівняно з 60-ми роками XVIII ст.

Персональний склад ПВК теж зазнавав змін. Наприклад, у реєстрі за 1770 р. похідної старшини та козаків по куренях не зустрічаємо окремих осіб, прізвища яких згадуються у кінцевих протоколах документів[61]. Зокрема канцеляриста Данила Підласого, полкових старшин-писарів Василя Коржа та Нестора Гаврилова у списку людей військового писаря І. Глоби не знаходимо, однак їхні прізвища наявні в кінцевих протоколах документацій[62]. Прізвища цих осіб згадуються у відомостях військових і полкових старшин за 15 липня та 24 вересня 1769 р. як писарів при полковниках у похідних командах[63]. Тут же присутні полкові старшини Василь Чернявський та Федір Легкоступ[64]. Прізвище першого надибуємо у реєстрі осіб при військовому писарі[65], а другого у 1773 р. як особи, що звіряла копії з оригіналом[66]. Ці факти наштовхують на висновок про ротацію – переміщення кадрів з похідних команд до ПВК. Саме ПВК при Похідному коші виступала вочевидь тією установою, звідки періодично змінювався склад писарів у похідних командах. О. Рябінін-Скляревський наводить приклад такої зміни у команді полковника Івана Мандри, який у листі від 28 червня 1772 р. прохав кошового призначити іншого писаря замість Данила Лопатенка за безпорядки при команді[67].

Документообіг ПВК при Похідному коші був дещо нижчим, ніж ВК. Коли з Січової канцелярії, як зазначає Л. Гісцова, у середньому в рік виходило близько 4 тисяч документів[68], у Похідній канцелярії дана цифра становила 1–2,5 тисячі документів щорічно. На такий висновок наштовхують номери вихідної документації, що проставлялися на паперах. Наприклад, рапорт графу П. Паніну

---

[60] Там само. – Спр. 246. – Арк. 78зв.; Спр. 257. – Арк. 112.

[61] Там само. – Спр. 247. – Арк. 83–88, 95зв., 112зв.

[62] Там само.

[63] Там само. – Арк. 84зв., 236зв.

[64] Там само.

[65] Там само. – Спр. 246. – Арк. 78.; Спр. 257. – Арк. 112.

[66] Там само. – Спр. 324. – Арк. 35–35зв., 79, 101–101зв., 103, 109.

[67] *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі бунти.. – С. 71.

[68] *Гісцова Л. З.* Архів Коша Нової Запорозької Січі // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 141.

від 21 грудня 1769 р. має номер виходу 3137[69], лист до військового судді від 1 вересня 1772 р. – 966[70] (до кінця року міг досягнути відмітки 1,5–1,7 тис. документів), ордер Похідного коша наказному отаману Андрію Вербицькому від 24 грудня 1773 р. стоїть під номером 1829[71]. Таку різницю у документообігу очевидно, можна пояснити поступовим припиненням військових дій. Коли наприкінці 1760-х рр. активно велися військові дії, відповідно зростав документообіг між Похідним кошем, з одного боку, та російським командуванням, ворогом, Січовим кошем і похідними командами з другого. Відповідно з поступовим припиненням військових операцій зменшувалась і частота списування даних суб'єктів. Тому поступово на середину 70-х років XVIII ст. документообігзменшився майже у два рази.

Як і ВК, ПВК укомплектовуваласвій архів. Його складали так звані "дела походные", до яких підшивалась вихідна та вхідна документаціяза хронологічно-тематичною ознакою. Дуже часто на чорнових варіантах та відпусках вихідної документації відзначалося резолюцію по даному документута до якої справи її покладено. Наприклад, на чернетці донесення графу П. Паніну відмічено отримання ордера на дане донесення з коротким його змістом та підкреслено, що "…Сей же ордер положен въ дили по военной експедиции 1770 году…"[72]. Так само і на листі до М. Зорича від 7 серпня 1769 р. записано, що відповідь "…положеновъ дили по жалобамъ…"[73]. У відпуску ордера наказному отаманові Андрію Вербицькомувід 24 грудня 1773 р. в кінці документа зазначено: "…На сие получено письмо декабря 28, пущенное от 27 под № 2988, и сообщено въ дило походное 773 года о убийстве…"[74].

Як ужезазначалось, на ПВК виділялися жалування, боєприпаси та провізія. Однак проблема у визначенні платні, кількості пороху та свинцю і харчів на канцелярію полягає у тому, що відомості, котрі подають даний матеріал, показують загальну чисельність козаків при військовому писарі і не відзначають конкретно кількості виділеного на саму канцелярію. Лише у відомості про розподіл порохута свинцю від 28 липня 1769 р., як уже буловідзначено, наявний поділ на молодиківта канцелярію у загальній кількості 17 козаків, на яких було виділено 8,5 фунта пороху і 17 фунтів свинцю[75]. Пізніше, за відомістю від 24 жовтня 1769 р., булоще видано півфунта порохута стільки ж свинцю[76]. Стосовно провіанту, то за відомістю від 18 жовтня 1769 р. на дану кількість козаків було виділено 4 чверті борошна та пшона[77]. Жалування, за відомістю від 21 жовтня 1769 р., на 17 козаків становило 13 рублів і 47 копійок[78].

---

[69] ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк. 92.
[70] Там само. – Спр. 304. – Арк. 54.
[71] Архів Коша… – Т. 1. – С. 154.
[72] ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 36зв.
[73] Там само. – Спр. 247. – Арк. 126.
[74] Архів Коша... – Т. 1. – С. 153.
[75] ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 110.
[76] Там само. – Арк. 338.
[77] Там само. – Арк. 318.
[78] Там само. – Арк. 317.

Папір та інші канцелярські речі надходили до ПВК з Січі. Про це дізнаємося з листа кошового отамана П. Калнишевського від 27 серпня 1770 р. на Січ військовому судді М. Тимофєєву: "…Бумаги и сургучу довольно как можно скоро подошлите, ибо уже много и такъ позычкою набрались, по издержки взятого изъ Сичи…"[79]. У свою чергу військовий суддя ще раніше посилав кошовому при листі від 23 серпня 1770 р. "…бумаги на первый случай една стопа, и сургучу пачка зъ сими нарочными посылается, а на потомъ и другия три стопы чрезъ Деревяновского (куреня. – *І. С.*) Кондрата Сиверского, когда будетъ ехать, присланы будутъ…"[80]. Пізніше, листом від 23 вересня 1770 р. М. Тимофєєв запевняв П. Калнишевського, що "…бумаги по времени пришлемъ…"[81]. Про кризу паперу у ПВК яскраво свідчить рапорт полкового старшини Семена Маєвського за 3 вересня 1771 р. в Січовий кіш. У ньому С. Маєвський, висловлюючи подяку за надіслані папір та сургуч, відзначає: "...До того било дошло, что словесно рапорти пересказывал..."[82].

На відміну від ПВК при поході, про діяльність Похідної канцелярії у мирний період на час об'їзду кошовим з військовою старшиною Вольностей, находимо досить небагато відомостей. Про ПВК, яка збиралась задля подорожі по території Запорожжя, наводить відомості А. Скальковський[83]. Він згадує про журнал, котрий, на думку вченого, "...был веден походною канцеляриею…" у 1772 р. на час об'їзду кошовим отаманом із старшиною Самарської та Кодацької паланок[84]. Як стверджує історик, у цьому журналі відбито рішення карних справ, суперечок, роздачу байраків, хуторів, зрівняння повинностей та звільнення від останніх тощо[85]. Однак відомості про штат даної ПВК та його чисельність через обмеженість джерельної бази стосовно цього питання є "білою плямою".

Вже згаданий журнал 1772 р. містить лише згадку про ПВК при військовій старшині: "...Его вельможность атаман кошевый Петр Иванович Калнышевский, пан судья войсковый Николай Тимофеевич, пан писар войсковый Иван Яковлевич Глоба, бывший войсковый судья Андрей Артемович Носач, начальник церквей отец Владимир Сокальский с дьяком и *Войсковая канцелярия походная* (виділення моє. – *І. С.*) февраля 28 числа 1772 года в четвертокдо всходусолнца выехали…"[86]. Згадується ПВК і у похідному журналі 1774 р. при похідній військовій старшині та церковних служителях[87]. Наявність у складі старшин військового писаря І. Глоби показує, під чиїм керівництвом перебувала канцелярія.

Як зазначає І. Грозовський, під час подорожі кошового отамана та військової старшини з Похідною канцелярією до Кодацької паланки (з 17 листопада до 13

---

[79] *Новицкий Я. П.* Материалы... – С. 58.
[80] Там само. – С. 45.
[81] Там само. – С. 78.
[82] ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 25.
[83] *Скальковский А.* Как судили и рядили... – С. 605.
[84] Там само.
[85] Там само.
[86] Там само.
[87] Там само. – С. 607.

грудня 1774 р.) вівся журнал, де було записано зміст усіх вирішених судових справ, а також ордерів, які були видані з Коша полковникам: кодацькому – Якиму Святому, самарському – Саві Кобезчину, протовчанському – Харкові Чепізі та іншим полковим і військовим старшинам[88]. На доказ слів автора виступає одна зі справ АКНЗС, де зберігся фрагмент такого журналу по Кодацькій паланці[89]. У ньому відображено не лише резолюції по окремих судових справах (надання в оренду дерев, байраків по паланках, незаконно забраного сіна тощо), а й вихідна документація по цих справах (інколи з повним наведенням змісту документа), що виходила з ПВК[90]. В цьому плані ПВК найяскравіше виступає як установа, наділена суто судовими повноваженнями.

Невирішеним залишається ще одне питання – з якою регулярністю робилися згадані об'їзди запорозьких територій. Як вважає А. Скальковський, раніше мало існувати щось подібне, інакше Кіш не міг вдатися до цього нововведення, не викликавши у Війську загального протесту[91]. Однак сумнівність даного твердження історика посилюється відсутністю джерел стосовно ПВК у 50-х – 60-х роках XVIII ст. Враховуючи той факт, що цього періоду історії Запорожжя стосується значна частина джерельних матеріалів, дана проблема знайшла б висвітлення у документації того часу. Натомість отримуємо звістку про об'їзд Вольностей лише у 1770-х рр.

На завершення ж відзначимо, що ПВК при військовому поході дублювала загалом ті самі функції, що і ВК, однак в обмеженому плані. Обмежені відповідно були чисельність штату канцелярії у поході, його документообіг. ПВК ж, що скликалася на час об'їзду паланок, як ми бачили, зосереджувала в собі суто судові функції. Однак, на відміну від ВК, котру на час відсутності військового писаря очолював котрийсь із писарів з числа полкових старшин, ПВК в обох випадках очолював, як ми бачили, військовий писар.

---

[88] *Грозовський І. М.* Право Нової Січі... – С. 90.

[89] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 2–14.

[90] Там само.

[91] *Скальковский А.* Как судили и рядили... – С. 607–608.

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (*Київ*)

ІСТОРІОСОФІЯ ГЕРДЕРА ЯК СИНТЕЗ РАЦІОНАЛІЗМУ І ПІЄТИЗМУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКУ І РОСІЙСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ

Наприкінці XVII і в перших декадах XVIII ст. в Німеччині отримує свій розвиток раціональна історична думка, яка знайшла своє найбільше втілення у творчості Іммануїла Канта – великого предтечі світової взагалі і німецької історіософії зокрема[1]. Тоді ж у цьому контексті з'являються і початки наукової літератури про Україну, написані головним чином представниками німецької історіографії[2]. Якщо французькі праці того часу (Pierre Chevalier, P. Linge, Gaspard de Feud) подають головним чином історичні відомості, висвітлюючи події в дусі польських поглядів на козаччину[3], німецька раціоналістична історіографія в працях Шерера, Енгеля, Гербінія, Закса, Пуффендорфа, Гартноха овіяна щирою симпатією до України та до її сумної історичної долі[4].

У той же час в університеті Галле в Німеччині розгорнувся і протилежний та ворожий раціоналізмові рух пієтизму, прихильники якого робили все можливе,

[1] Цією статтею автор продовжує започатковане у двох попередніх числах "Українського археографічного щорічника" ознайомлення читача з власним аналізом зарубіжних джерел та літератури, присвячених обґрунтуванню класиками світової історіософської думки діалектики національних історій та історії світової. Див.: *Потульницький В. А.* Діалектика ірраціонального і національного в російській і польській історичній науці другої половини XIX – початку XX століття: порівняльний аналіз // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 259–281; *його ж.* Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині XX століття // Там само. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 366–380.

[2] *Doroshenko D.* Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainische Beziehungen // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. Ukrainische Freie Universität. – München, 1994.

[3] *Borschak Élie.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europa occidentale. – Paris, 1935. – P. 33–35.

[4] Див., напр.: Religiosae Kijovenses Cryptae sive Kijovia subterranea. In quibus labirintus sub terra et in eo emortua a sexcentibus annis divorum atque heroum graeco-Ruthenorum et necdum corrupta et nomine atque ad oculum ex 'Paterico' slavonico detegit M. M. Johannes Herbinius. – Jena, 1675. – 178 p.; *Schlözer A.* Neuveränderte Russland. – Leipzig, 1766–1772; *Engel J. Chr.* Commentario de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum, Creetensium et Cosaccorum. – Göttingen, 1790; *idem.* Geschichte von Galitsch und Wladimir bis 1772. Verbunden mit Auseinandersetzung Vertheidigung der Österreichisch–Ungarischen Besitzrechte auf diese Königreiche. – Wien, 1772. – Bd. 1–2; *idem.* Geschichte der Ukraine. – Wien, 1796 Про джерела праці Енгеля див.: *Krupnitzky B.* J. Chr. Engel und die Geschichte der Ukraine. – Berlin, 1931.

щоб завадити поширенню раціоналістичної думки[5]. Заснований Філіпом Якобом Спенсером і Авґустом Германом Франке в університеті Галле, пієтизм як нова течія німецької релігійно-філософської думки був впливовою силою в німецьких університетах з 1675 р. до середини XVIII ст. Він обстоював відновлення і виправдання християнської індивідуальності через читання Біблії – практику, яка абсолютизувала рух, що отримав назву "релігія серця". Пієтисти проповідували ідею переваги діяльної любові до ближнього й морального вдосконалення людини над зовнішньою, формальною побожністю. Для них духовне Відродження було завжди персональним і лише в другу чергу – соціальним[6]. Унаслідок поширення пієтизму відомого раціоналіста Християна Томазіуса оголосили атеїстом, а іншого раціоналіста Християна Вольфа пієтисти навіть вигнали з Галле[7]. Томазіус захистив себе висновком, що "ніхто не може запобігти тому, щоб захмарні теологи прозивали його єретиком"[8].

Соціальні аспекти пієтизму мали своє коріння не лише в Німеччині, а й далеко за її межами. Дворянство і буржуазія почали брати активну участь у цьому русі після того, як на початку XVIII ст. дворянство почало поступово втрачати свою політичну владу і соціальний вплив. Раціоналізм не підтримував ідею абсолютизму, але й пієтизм не міг запропонувати досить привабливої альтернативи. У цій ситуації, щоб запобігти кризі ідентичності, яка народжувалась, і внутрішнім суперечностям, які могли за цим послідувати, "вони звернулись до науки пієтизму"[9].

Якщо Томазіус уже в 1681 р. закликав німців створити власну, за французьким зразком, модель у "науковій традиції, смаках і своєму власному способі життя"[10], то пієтисти практикували суцільну ретроспекцію й релігійну медитацію. Для них справжнім путівником вважалася душа. У цій ситуації визначальною стала роль Томазіуса як визволителя науки від ярма теології. Боротьба між раціоналізмом та емоціалізмом спричинила появу видатних представників з обох сторін.

Боротьба між раціоналізмом та пієтизмом, аргументи на користь або раціональної, або емоційної версії людської думки і в подальшому привертали увагу найвидатніших представників філософської думки, насамперед Гердера і Лессінга. У результаті, рух пієтизму й зокрема поезія Клопштока стали для Гердера джерелом, з якого він почерпнув чимало ідей для своєї історіософії[11].

---

[5] Про боротьбу раціоналізму і пієтизму в Німеччині див.: *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії 17–20 століть. – К., 2002. – С.183–236.

[6] *Michailovich Alexander*. Pietist Nationalism and the Russian Rediscovery of Skovoroda // Journal of Ukrainian Studies. – 1997. – № 2: Summer–Winter. – P. 81.

[7] *Hettner Hermann*. Geschichte der deutschen Literatur in achtzehnten Jahrhundert. – Berlin, 1961. – Bd. 1. – S. 50.

[8] Ibidem.

[9] *Klark Robert.* Herder: His Life and Thought. – Berkeley, 1955. – P. 9.

[10] *Hettner Hermann.* Geschichte der deutschen Literatur… – S. 47.

[11] *Langen A.* Der Wortschatz des Pietismus. – Tübingen, 1968; *Kaiser Gerhard.* Pietismus und Patriotismus im Literarischen Deutschland. Ein Beitrag zum Problem der Säkularisation. – Frankfurt, 1973.

Учень Канта, визначний німецький історик і філософ епохи Просвітництва – Йоганн Ґоттфрід Гердер (1744–1803) став першим, хто спробував підірвати раціональну парадигму в німецькій історичній науці на основі синтезу ідей раціоналізму і протилежного раціоналізмові містичного напряму – пієтизму. Просвітництво було періодом занепаду абсолютизму, коли поряд із дворянством дедалі більшу роль починала відігравати і буржуазія. Європейці були змушені приймати нові ідеї, звички, відношення. "Пробудження" від традиціоналізму спричинило появу нових літературних течій в усіх регіонах Європи. Європейський сентименталізм, німецький рух "Буря і натиск" та англійський преромантизм йшли слідом за Просвітництвом і розвивались синхронно з ним, хоча й в опозиції до нього[12]. У Німеччині як реакція на Просвітництво розвинувся відомий рух "Буря і натиск", передвісником, лідером та інтелектуальним провідником якого вважається Гердер[13]. Саме він сформулював більшість засадничих ідей цього напряму під час своєї поїздки з Риги до Франції у 1769 р.; ці ідеї він обговорив з Ґете під час їхньої відомої зустрічі в 1770 р. у Страсбургу[14]. Як відомо, в особі поета новий рух знайшов свого палкого прихильника.

Взагалі впливи пієтизму на творчість Гердера були досить значними. Концепції містичного самоаналізу і самоспостереження, які молодий Гердер сприйняв від свого вчителя Гаманна ще в студентські роки, не могли не позначитись на його подальшій творчості як ученого[15]. Хоча твердження про те, що "Гердер сам був містиком" і спростовується в науковій літературі[16], проте домінує все ж таки думка, що отрута "релігійного самоаналізу, інтроспекції" (die hohe Stufe der Beschhauung Gottes, вперше ідентифікована в таких термінах Йоганном Арндтом) справила неабиякий вплив на Гердера, й, більше того, саме вона допомогла йому глибше зрозуміти три визначальних філософських площини: "природу, естетику і релігійну концепцію патріотизму"[17]. Підставою і доказом, що дають можливість пояснити це твердження наочно, є останній рядок однієї з найбільш ранніх од Гердера, де проголошувалось: "Так живе в Тобі Німецька Нація"[18]. За Гердером, пієтисти пізнавали свою націю як частину самої душі, де нація, визначена для індивідуума як мета політичної думки Просвітництва, вже не потребувала здійснення. Натомість першорядного значення набувало утвердження в індивідуумі думки про націю як духовну власність (власність Духу), яку ніхто не спроможний відібрати[19].

Разом з тим Гердер у своєму ідеалізмі проголошував не повернення до Золотого Віку, а такий стан, у якому всі нації, пробуджені усвідомленням власної

[12] *Hazard Paul.* European Thought in the Eighteenth Century from Montesquie to Lessing. – New Haven, 1954. – P. 11–64.

[13] *Pascal Roy.* The German Sturm und Drang. – Manchester, 1953.

[14] *Hettner Hermann.* Geschichte der deutschen Literatur… – Bd. 1.– S. 95.

[15] *Kaiser Gerhard.* Pietismus und Patriotismus...

[16] *Klark Robert.* Herder: His Life.. – P. 49.

[17] *Kaiser Gerhard.* Pietismus und Patriotismus... – S. 47.

[18] *Herder Johann Gottfried.* Sämtliche Werke / Hrsg von Bernhard Suphan. – Berlin, 1877–1913. – Bd. 18. – S. 216.

[19] *Kaiser Gerhard.* Pietismus und Patriotismus... – S. 49.

унікальності, стануть жити в гармонійному "золотому" віці щастя. Подібне проголошення та його обґрунтування Гердером яскраво продемонструвало походження самої ідеї цього історичного ідеалу вченого від його частково теологічного, релігійного світогляду[20].

Гердер віддавав перевагу людським почуттям та уяві перед логікою й причинністю. Для нього справжнім критерієм думки було відчуття, яке він порівнював з відчуттям дотику і яке, на його погляд, можна виразити лише через рідну мову. У своєму щоденнику за 1769 р. він записав: "Україна стане новою Грецією – в цій країні лагідне небо, родюча земля. Її веселі, музично обдаровані люди колись прокинуться – і з багатьох малих диких народностей, якими були спершу й елліни, утвориться цивілізована нація: її кордони простягатимуться до Чорного моря, а звідти – на весь світ"[21]. Чільне місце в гармонійному "золотому" віці щастя займуть і слов'яни. Гердер упевнений, що "майбутнє слов'ян буде прекрасним". "Колесо часу, – продовжує він, – що несе переміни, обертається нестримно. І оскільки слов'янські нації заселяють найгарніші регіони Європи, які будуть колись повністю загосподаровані й там вестиметься жвава торгівля, то ці занепалі народи, хоча були колись працьовитими і щасливими, прокинуться нарешті зі свого довгого паралізуючого сну, позбудуться теперішніх невільницьких кайданів і зможуть користуватися своїми чудовими просторами як повноправні їхні власники. Тоді від Адріатичного моря до Карпатських гір, від Дону до Мульд лунатимуть їхні давні мелодії, прославляючи мирну працю та її плоди на багатолюдних ярмарках. Слов'яни знов постануть перед нами як сумирний народ, що кохається в рільництві і торгівлі, народ, який не любить воєн і ніколи не нападав на інші народи з метою їх поневолення. Слов'яни зроблять значний внесок у розвиток людства у напрямі до гуманності"[22].

Поразки і сумну долю слов'ян в історії Гердер пояснює не лише їхньою власною вдачею, але й фактом специфічного підбору їх історичних сусідів із заходу і сходу, які були активніші, енергійніші й заповзятливіші від слов'ян. "То що ж дивного, – веде далі вчений, – коли після століть поневолення, лютої ненависті до своїх християнських панів і грабіжників, нація ця втратила свій м'який характер і зробилася підступною, по-холопськи інертною й затятою. Що псування слов'янського характеру відбувалося під впливом несприятливих соціально-політичних факторів, видно хоча б з того, що повсюди, де вони втішались деякою свободою, вони зберегли усі свої первісні прикмети, свою добродушну натуру. Недоля та злидні переслідують цей народ тому, що історично вони опинились між войовничими німцями, з одного боку, та азіатськими кочовиками-грабіжниками, з другого"[23].

З такою ж симпатією висловлювався Гердер і щодо характеру слов'ян. "Вони (слов'яни. – *В. П.*), – писав він, – були співчутливими, гостинними аж до марнотратства, любили сільську свободу, водночас вони покірливі і слухняні,

---

[20] Ibidem. – S. 51.

[21] *Herder Johann Gottfried*. Sämtliche Werke. – Berlin, 1878. – Bd. 4. – S. 402.

[22] Ibidem.

[23] Ibidem.

противники грабування і плюндрування. Це не рятувало їх одначе від поневолення, а, навпаки, – сприяло цьому. Бо позаяк вони ніколи не домагалися панівного становища у світі, не мали власних досвідчених у військових справах і спадкоємних князів, охоче платили податі, якщо це давало їм змогу спокійно жити в своєму краю, то не один народ, зокрема германського походження, заподіював слов'янам чимало лиха. Бо саме в цьому і полягає суть гуманності, чистої людяності, що вона усуває все, котре розділяє, різнить, об'єднуючи всіх людей братерськими узами, творячи з них одну велику родину. Найвищим ідеалом стає не різноманітність у єдності людського роду, а єдність у різноманітності"[24].

У цій характеристиці повною мірою виявились думки Гердера про "майбутній спільний рай для всіх народів". Ідеї гармонії, естетики й усвідомлення духу власної нації у слов'ян не проступили виразно внаслідок своєрідних рис їхньої психічно-національної вдачі. "Слов'яни, – пише він далі, – займають на нашій заселеній землі величезний простір. На жаль, їхня роль в історії не є адекватною цьому. Адже в історії ми бачимо їх здебільшого в ролі народів, що йдуть за іншими, допомагають іншим, служать іншим. Час від часу вони виявляють себе в певних діяннях, та ніколи вони не були народом, схильним до воєн і пригод, як-от німці. Вони радше сумирно плелися услід за останніми, займаючи полишені ними місцевості й краї, аж доки не посіли неозорий простір від Дону до Ельби, від Балтійського до Адріатичного морів. І таким чином вони ще й нині заселяють серед усіх європейських народів найбільший простір. Вони повсюди займали кинуті іншими колись землі, обробляючи їх як колоністи, рільники, пасли на них худобу чи використовували їх по-іншому. Отож, після попередніх спустошень, внаслідок тимчасового перебування тут інших народів, їхнє тихе працьовите життя було вельми благотворним для цих країв. Вони любили сільське господарство, випасання отар і черед, догляд за садами і городами, домашні ремесла, всюди заходилися торгувати плодами своєї землі і працьовитості. Як миролюбні торговельні народи, вони виконували місію посередників між Чорним і Балтійським морями, між Сходом і Північною та Західною Європою. У Німеччині вони займались гірництвом, плавили метали і виплавляли з них потрібні речі, добували сіль, виготовляли льняне полотно, варили мед, вирощували плодові дерева й провадили на свій лад веселе, наповнене музикою життя"[25].

Ці ідеї Гердера поширилися не лише серед українців, а й серед інших слов'ян, для яких були характерними нерозвинена літературна мова, зате високорозвинена народна поезія. У Росії найбільший вплив ідеї Гердера мали на засновника нової російської історіографії Карамзіна[26]. Саме Гердер, як відзначають дослідники, спричинився до постання "карамзінського бачення історії"[27]. Ще до 1789 р. Ка-

---

[24] Ibidem.

[25] Ibidem.

[26] *Bittner Konrad.* Der junge Nikolai Michailovich Karamzin und Deutschland // Herder-Studien. – Würzburg, 1960.

[27] Herdersche Gedanken in Karamzins Geschichtsschau // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1959. – Neue Folge. – Bd. 7. – № 6. – S. 237–269.

рамзін був знайомий з низкою праць Гердера[28], хоча й не поділяв оптимізму останнього щодо майбутнього всього людства. Відомо, що після відкриття Карамзіним ряду притаманних людині внутрішніх суперечностей вчений звернувся у своїй творчості до феномена смерті[29]. Вплив Гердера на Карамзіна пояснюється не лише тією обставиною, що вони були засновниками синхронних у часі національних напрямів. Обидва дослідники працювали над спільними історіософськими сюжетами взаємозв'язку індивідуума і нації, "історією народів, людства". Знаменита "История государства Российского" Карамзіна сповнена оптимістичними сюжетами, що збігаються з гуманістичними і національними цілями Просвітництва і викладені в дусі оптимізму Гердера

Ідеї Гердера, як у карамзінському обрамленні, так і без нього, не менший вплив, ніж у російському, мали і в українському суспільстві. Вони послужили першопоштовхом, поруч з ідеями наступників Гердера – Шеллінга і Геґеля, для розвитку в українській історичній і філософській думці ідей ірраціоналізму[30].

Відгуком позитивного ставлення європейських авторів, як раціоналістів, так і особливо Гердера, до України було зародження в середовищі українських дворянських кіл інтересу до національної старовини, до своєї народності. Із зникненням у цих колах старого, метропольно-київського інтеграціонізму, який розглядав Росію і Москву як молодшого брата Києва й України-Русі, в їхньому середовищі починає домінувати світогляд, який не спирається на ідеї Карамзіна, а, навпаки, обґрунтовує ідею рівності України і Росії та окремішності кожної з них.

Ознаки такого нового преромантичного традиціоналізму і виражених на його основі думок можна знайти в поемі Семена Дівовича "Розмова Великоросії з Малоросією" (1762). Цю поему можна вважати одним з найбільш ранніх стверджень позицій новітнього традиціоналізму рівності. У цьому творі "Малоросія" терпляче пояснює, що хоча і вона, і Великоросія мають одне правління, а все ж у неї є своя власна історія і свої характерні особливості. Тому вона взагалі не зобов'язана підкорятися Великоросії чи бути її частиною. Навпаки, і та, і та – рівні[31].

В українській антикварній історичній науці виявилося чимало послідовників преромантизму. Син брауншвейзького імміґранта, генерал-майор російської служби Олександр Рігельман у своїй історії України (1786) подає надзвичайно цікаву характеристику українців, що ґрунтується на близькому знайомстві з краєм (Рігельман прослужив в Україні більш як півстоліття – з 1738 р. до самої смерті

---

[28] *Nabel Henry M.* N. M. Karamzin. A Russian Sentimentalist. – The Hague; Paris, 1967.– P. 87n.

[29] *Rothe Hans*. N. M. Karamzins europäische Reise. Der Beginn des russischen Romans. – Berlin; Zürich, 1968. – S. 118–122.

[30] *Pritsak O.* Lypyns'kyj in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. IX. – No 3/4.– P. 253–254.

[31] *Kohut Zenon E.* Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorbtion of the Hetmanate. 1760s – 1830s. – Cambridge, Mass., 1988. – P. 63; *Lindheim Ralp, George S. N. Luckyj (Eds).* Toward an Intellectual History of Ukraine. – Toronto, 1996.– P. 69–70.

у 1789 р.). Ця характеристика є немовби резюме того, про що оповідалося в німецькій раціоналістичній і преромантичній літературі XVIII ст. Він пише, що "українці великі любителі були вольності", що "їх закони складені на правах магдебурзьких і саксонських", що "від природи вони всі добросердечні, дружні, щедрі, розумні і кмітливі, і трохи хитрі". "Народ цей, – продовжує Рігельман, – веселої вдачі, любить музику й інші веселощі. Серед них дуже багато музикантів хороших трапляється. Вони всі хороші співаки і досить схильні до різних наук, навіть багато з них і до високих шкіл досягають, в обходженні вони дуже подібні до європейців. Вони гарячого напою (спиртного. – *В. П.*) хоча і вживають доволі, але з часом і при випадку, і тому п'яниць в них мало. Вони працелюбні, будинки будують уміло і добрі господарі"[32]. Подібні характеристики, сповнені симпатій до українського народу, знаходимо в працях О. Маркевича, Я. Марковича та інших дослідників у середовищі українського дворянства, виразно консервативні погляди яких були позначені впливом ідей Енґеля, Гердера та інших німецьких і французьких раціоналістів і преромантиків[33]. У 1822 р. з'являється перша наукова історія України Д. Бантиша-Каменського (1788–1850), провідного "малоросійського історіографа", зведеного у цей ранг малоросійським генерал-губернатором М. Репніним[34]. Автор вважав за основний період української історії добу Гетьманщини з часу її злуки з Москвою в 1654 р. "Первісний" період української історії в нього тісно пов'язаний з історією Російської держави (очевидно, в офіційній концепції, як у Карамзіна): Київ – Москва, Петербург як періоди одного й того ж самого загального історичного процесу формування і розвитку "государства Российского". Так само він пов'язаний і з історією Польської держави, отже достатньою мірою з'ясований у відповідних працях з історії Росії і Польщі. З іншого боку, протиставляючи "малороссийским летописям", які мали прикрашати ім'я Б. Хмельницького, літописи "наші", тобто російські, Бантиш-Каменський тим самим хотів наголосити, що його твір належить російській, а не українській історіографії і має на меті збагатити останню. Цілий ряд характеристик, співзвучних гердерівським, знаходимо у 46-му розділі книги Бантиша-Каменського, присвяченому внутрішньому устрою Гетьманщини, її побутові і культурі Характеризуючи Гетьманщину, Бантиш-Каменський пише: "Добродушність і простота, напевно, характерна риса характеру малоросіянина, але вона часто буває наслідком хитрості, а не відбитком розуму. Гордість, що прикривається спочатку ласкавим, прислужницьким зверненням, проявляється всією силою після отримання бажаного. Вона особливо разюча, коли малоросіянин поводиться з молодшими, підвищившись з низького звання грою випадку, гнучкістю, без особливих достоїнств"[35]. Цікаво порівняти з вищенаведеним характеристику, яку дає Бантиш-Каменський поетові В. Капністові в листі до цензора своєї праці

[32] *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Ч. 4. – С. 85–87.

[33] Див.: *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 89–91; *Сарбей В. Г.* Праця Я. Марковича "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях" // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 63.

[34] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії… – С. 211.

[35] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – К., 1993. – С. 464.

"Словарь достопамятных людей". Тут читаємо про Капніста, що це був "віршописець, який вмів доречно зігнутися в дугу, щоб запобігти бути зігнутим іншим чином. Це характеристика нашого поета. Розумна людина завжди знайдеться"[36]. Не можна відмовити цій характеристиці у влучності, хоча і стосується вона не народу в цілому, а тих шляхтичів і канцеляристів, що їх міг спостерігати Бантиш-Каменський на службі в канцелярії князя Репніна. Далі вже йде характеристика простого народу, можливо, козаків або солдатів з українців: "На полі бою син України видний, мужній, не шкодує себе, б'ючись за царя і батьківщину. Хоробрість предків – головна спадщина його. Вона змушує його забувати розкоші, веде до слави. Скромний в хаті, корисний в громадянській службі, малоросіянин не принизить себе і на кафедрі проповідника, і серед вчених, кругом керований і вродженим честолюбством"[37]. Характеристика, дана малоросіянам Бантишем-Каменським, дуже нагадує ту, що її дав українцям Рігельман у своїй згаданій праці, на котрого, зрештою, Бантиш-Каменський і покликається. Бантиш-Каменський дає також позитивну характеристику гетьманському управлінню в Україні як традиційній формі державного управління українськими землями, називаючи гетьмана "головним вождем народу", який "іменувався на зразок польських гетьманів ясновельможним". Він зауважує, що "з часів Косинського козаки обирали гетьмана вільним волевиявленням" і що на початку лише "загальна любов, повага і заслуги піднімали на цей ступінь, хоча нерідко наклеп і скидав". Згодом, стверджує Бантиш-Каменський, "вільні вибори існували для однієї лише форми й уповноважені двору російського управляли «волею народу»"[38]. З появою в Німеччині романтизму приходять нові віяння, інтерпретації і характеристики і в українську історичну думку, започаткувавши перший етап романтизму в Україні. Д. Бантиш-Каменський, як і його попередники – консерватори, не звертався до історичних пісень українців задля характеристики окремих епізодів їхньої історії, а здійснював синтез козацької, шляхетської і великодержавної концепції українського історичного процесу[39]; так само Гердер та його послідовники в Німеччині проводили подібний синтез ідей раціоналізму і містичного пієтизму.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. певний настрій щодо України, близький до її ідеалізації, який був утворений у німецькій історичній літературі ще раціоналістами і пієтистами, підхоплюється їхніми наступниками – преромантиками, насамперед Гердером. Історіософія Гердера, яка увібрала в себе раціоналізм, обрамлений містикою пієтистів, саме в такому синтезі впливає визначальним чином на слов'янську, зокрема українську і російську, історіографію того часу. Вона готує ґрунт для появи й утвердження в обох суспільствах ірраціонального романтизму[40].

---

[36] Див.: Русская старина. – 1888. – № XI. – С. 525–526.

[37] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – С. 464.

[38] Там само.

[39] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії… – С. 234–235.

[40] Про вплив німецької історіософії преромантизму і особливо ірраціонального романтизму на українську тогочасну еліту див.: *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. – С. 236–276.

Українські традиціоналісти (Нащинський, Щербацький, Кониський, Миславський, Полетика, Бантиш-Каменський, Маркевич, Маркович, Репнін-Волконський та ін.) в період остаточної інкорпорації козацької держави до складу Російської імперії поступово змінюють свої автохтонні і метропольні аспірації на реставраційні. Ставши реставраторами, традиціоналісти не лише ввібрали певні елементи інтеграціонізму XVII ст., зокрема погляд на месіанську роль Києва як другого Єрусалима, але й обстоюють окремішність української і російської історії, геральдики, літературної історії та природного права. Маючи на меті реставрацію традицій у формі відновлення гетьманату, вони слідом за Семеном Дівовичем обстоюють ідею якщо не вищості, то принаймні рівності України і Росії.

Проте преромантизм як синтез раціонального та емоційного не встиг утвердитися і глибоко вкоренитися в інтелектуальне життя імперії взагалі й України зокрема. Йому на зміну прийшов німецький романтизм, найяскравішим представником якого був Геґель, котрий, як відомо, відніс українців до неісторичних народів, давши підставу для сприйняття і взяття останньої тези на озброєння Марксом, Леніним та їхніми послідовниками в усьому світі.

Володимир МАСЛІЙЧУК (*Харків*)

ІЛЛЯ ІВАНОВИЧ КВІТКА – МАЛОЗНАНИЙ ІСТОРИК КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Українська історіографія кінця XVIII – початку XIX ст. стає останніми часами популярною тематикою для пропозицій думок і поглядів як стосовно генези української історичної науки, так, власне, і початків формування модерної української нації[1]. Хоча сучасні праці з даного питання закінчуються висловленням сподівань на подальші, детальніші дослідження[2]. Усе це дає змогу констатувати факт актуалізації проблем української інтелектуальної історії[3] згаданої доби в середовищі науковців.

Характеристики української історіографії кінця XVIII – початку XIX ст. – одна з найскладніших проблем в історії України того часу. Аналізуючи твори тієї доби,

---

[1] Бібліографічний огляд видань з української історіографії зайняв би чимало позицій, наведемо тут вже певною мірою хрестоматійні: *Кравченко В. В.* Нариси української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996; див., крім цього, цікавий історіографічний огляд: *Портнова Т. В.* Еволюція образу малоросійської історичної науки другої половини XVIII – початку XIX ст. в українській історіографії // Дніпропетровський історико-археографічний збірник (далі – ДІАЗ). – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 20–27; див. також програмову статтю: *Когут З.* Формування української національної історіографії // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 2: XX ст. – С. 4–5; крім цього, вагому збірку праць: *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; тощо. Щодо української історіографії кінця XVIII – початку XIX ст. й формування модерної української нації див.: *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 2000. – С. 26–27.

[2] *Кравченко В. В.* Нариси української історіографії… – С. 293. Дніпропетровський історик О. Журба пропонує навіть кілька "підходів" для подальшого вивчення української історіографії початку XIX ст. (*Журба О. І.* Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку XIX ст. // ДІАЗ. – Вип. 2. – С. 87–88).

[3] Говорячи про "інтелектуальну історію", ми далекі від думки ототожнювати її з історіографією, як це іноді трапляється. Поняття цієї історичної дисципліни значно ширше й стосується, насамперед, реконструювання системи мислення певної доби (див.: *Соколова Марина.* Інтелектуальна історія як наукова дисципліна // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2003. – Т. 10. – С. 119–124). Система ставлення до речей, уявлень, поза всяким сумнівом, формує погляди на минуле, пошуки причинності та істини зумовлені попередніми інтелектуальними надбаннями. Тобто інтелектуальна історія – об'ємний простір для досліджень і узагальнень.

дослідник натрапляє на яскраві елементи європейського Просвітництва[4], відгомін доказів на дворянство з численними виправданнями й вихвалянням[5], списки наслідків модернізаційних нововведень російського уряду[6], патріотичну прив'язаність до річпосполитських "шляхетських вольностей"[7], нарешті, моралізаторські настанови консервативного мислення "доброї справедливої старовини" щодо "новизни", яка нищить правильні традиційні звичаї. Кількість підходів, різноплановість прочитань створюють образ цієї історіографії як надто суперечливого явища, що важко піддається систематизації та втисненню в певні рамки[8].

Суперечливість підсилюється й питанням впливу і поширення думок історіописців тієї доби. Залишені переважно в рукописах історичні твори того часу були "відкриті" науковому загалу ближче до середини XIX ст. У зв'язку з чим можемо говорити про їхній слабкий вплив через непоширеність на сучасника[9], обмеженість кола читачів, значну компілятивність.

Осердям цієї історіографії була історія "Малоросії", себто Гетьманщини, із зрозумілих причин – наявності державних установ і розвитку бюрократичних

[4] Візьмімо як приклад знані "Записки" Я. Марковича (*Марковичъ Я.* Записки о Малороссіи, ея жителяхъ и произведеніяхъ – СПб., 1798) чи несамовиті за патосом спомини Г. Винського (*Винский Г.* Мое время. – Петроград, 1915) тощо.

[5] Доволі цікавою щодо легітимізації свого становища "малоросійським шляхетством" є рукописна збірка "Книга о дворянахъ и старыхъ малоросійскихъ чинахъ", яка переховується в рукописному відділі Харківської центральної наукової бібліотеки (далі – РВ ХЦНБ), шифр 327, 434 с.

[6] Такими "модернізаторами", що вітають зміни й нововведення російського уряду, виразно виступають О. Шафонський, О. Рігельман ([*Шафонский А.*] Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаниемъ Малыя Россіи из частей коей оное намѣстничество составлено, сочиненное Дѣйствительнымъ статскімъ советникомъ и кавалеромъ Афанасіемъ Шафонскимъ съ четырьмя географическими картами в Черниговѣ, 1786 года. – К., 1851; *Ригельман А.* Літописна оповідь про Малу Росію… (Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа они происхождение свое имеют и по каким случаям они сейчас при своих местах обитают). – К., 1995). Власне, докази на дворянство вже є явищем модернізаційним, створення добре керованої держави у XVIII ст. вимагало чіткого розподілу прав між станами. Стаючи частиною загальноросійського дворянства з визнанням власних, але ж заслужених колись предками прав на благородство, малоросійське шляхетство часто прагнуло не закріпити ту старовину, а стати частиною благородного стану.

[7] У цьому разі цілковито солідаризуємося з Наталією Шліхтою про дану направленість відомої й знакової "Історії Русів" (Див.: *Шліхта Н.* Елементи річпосполитської ідеології та політичної риторики в "Історії Русів" // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 5–23).

[8] Йдеться про неможливість втиснення історіографії кінця XVIII – початку XIX ст. лише в рамки Просвітництва й просвітницьких течій. (Див., зокрема: *Шліхта Н.* Елементи... – С. 6, 22–23).

[9] Хоча дане твердження можна дещо оскаржити. Йдеться про твердження Й. Ґ. Коля, мандрівника повз Слобожанщину та "Малоросію" 1838 р. Мандрівник наголошує на патріотизмі місцевого дворянства, розповсюдження серед місцевої еліти історичних праць, ось що він пише про "Історію Русів": "Із недрукованих історичних писань Малоросії найшанованіше й найважливіше укладене Кониським (Kaniewsky), воронезьким єпископом У ньому йдеться про історію з найдавніших часів до Катерини. Воно найвірніше й гарно написане й при цьому таке вільнодумне, що ніколи не зможе потрапити до друку. Однак при тому, звісно, особливо також і через те, що складене воно малоруською мовою, але ж

інституцій, існування козацької еліти, яка повсякчас наголошувала на своїй значущості, правах і вольностях, аби зберегти й примножити власні володіння, підняти власний соціальний статус. Ця історія вабила не лише місцеве дворянство, й шанувальників старовини, що мешкали на сусідніх територіях і були втягнуті в потужну риторику нащадків гетьманських старшин. У цьому разі досить важливим є зацікавлення минулим на Слобідській Україні, території колишніх Слобідських полків, непідвладних гетьманові. Легітимізація власних прав поєднувала гетьманське та слобідське дворянство[10], стирання певних політичних та соціальних меж сприяло усвідомленню єдності регіонів[11].

Однак задля реконструкції системи мислення, особливостей та підстав тих чи інакших поглядів на минуле потрібна чи, скоріше, необхідна низка досліджень із соціальної історії та історичної антропології; треба дослідити життя й побут "малоросійського" й "слобідського" дворянства, ставлення представників цього прошарку до влади, права, обов'язку, гонору, інших важливих настанов, без яких годі висвітлити й проаналізувати історичні погляди[12]. Нарешті, слід зупинитися на такій важливій складовій тогочасних уявлень про минуле, як генеалогія (основа

і розповсюджений цей здебільшого шанований і улюблений твір в багатьох списках (Abschriften) у цілій країні. Немає жодного повіту (Disktrickte) в Малоросії, в якому у всякому маєтку не зберігався б екземпляр "Історії" Кониського". Див.: *Kohl J.-G.* Reisen im Inneren von Russland und Polen. – Leipzig; Dresden, 1841. – Theil II. Die Ukraine, Kleinrussland. – S. 320–321.

[10] Свідченням розповсюдження праць з історії Гетьманщини серед слобідського українського дворянства, яке також виводило частково свою шляхетську легітимізацію з малоросійського минулого, є захоплення відомого російського поета К. Рилєєва українською історією. Захоплення поета пов'язане з перебуванням у маєтку його майбутніх сватів Тев'яшових, нащадків полковницької родини найсхіднішого (і з найбільшими російськими впливами) Острогозького слобідського полку (Див.: *Рылеев К. Ф.* Полн. собр. соч. – М.; Л, 1934. – С. 38, 441, 594; *Маслов В. И.* Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. – К., 1912. – С. 67–72, 258–261). Вагомий той факт, що за етнічним походженням родоначальника – Івана Тев'яшова – Тев'яшови були "великорусами", але виразно ототожнювали себе з місцевою старшиною й річпосполитськими цінностями.

[11] Переконані – це окрема тема для дослідження. О. Рігельман у своїй праці відзначав, що "Малоросия" й слобідські жителі "отмѣны не имеютъ" (*Ригельман А.* Літописна оповідь… – С. 747). Свідомо слобідських та малоросійських мешканців поєднував племінник В. Рубана Г. Калиновський у відомій етнографічній розвідці про весільні обряди 1776 р. (Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ Малой России и в Слободской Украинской губерніи також и в Великороссійских слободахъ, поселенныхъ малороссіянами употребляемыхъ сочиненое Григоріемъ Калиновскимъ армейскихъ пехотныхъ полковъ, состоящихъ в Украинской дивизии прапорщикомъ – СПб., 1776). Автор "Историі Русовъ" виразно міфологізував взаємини між Гетьманщиною й слобідськими полками, зазначивши, що раніше слобідські полки перебували під владою гетьмана й виокремилися через інтриги своїх полковників (Див.: Исторія Русовъ или Малой России. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архиепископа Белорусскаго – М., 1846. – С. 108, С. 152). Та найвиразніше твердження єдності проглядається в записках Вадима Пассека: "Да! Украйна есть чистое произведение Малороссии; слита с нею, сближена климатом, самою местностью, и доселе сохранила характеристику своего произхождения" (Путевые записки Вадима. – М., 1834. – С. 137) тощо.

[12] Так само прикро констатувати досить слабке розроблення біографій тогочасних істориків, брак істотних просопографічних досліджень, за винятком хіба "Людей старої України" О. Оглоблина (*Оглоблин О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959).

історичної пам'яті дворянства), на системі родинних і клієнтичних зв'язків, корпоративної солідарності й регіонального патріотизму. Не розібравшись у підставах колективногомислення "малоросійського" й "слобідського" дворянства, треба напевно уникати й будь-яких істотних оціночних суджень[13].

Важливою проблемою в цьому разі постає стосунок між "регіональними" історіографіями колишніх українських козацьких автономій та загальноросійською історіографією. Не можна заперечувати "регіональність" даної історіографії, як і штучність визначення її як української, а не, скажімо, як "малоросійської" чи "слобідської" тощо. Однак суперечності у ставленні до цих питань історіографічного процесу пов'язані зі становленням модерної української національної свідомості. Конструювання національного минулого й синтез національної історії базувався на попередніх історичних працях саме згаданого періоду. Шлях від "Малоросії" до "України", від регіонального до національного, від легітимізації до ідеології – процес змін в історичній думці не був чимось винятковим навіть на тлі постання національних історіографій інших країн, які виразно брали для створення свого національного гранд-наративу регіональні надбання[14].

Попри згадані проблеми дослідження, важливим є висвітлення взаємозв'язків між колишніми козацькими автономіями, поєднання "слобідської" та "малоросійської" історії, нарешті, вивчення персонально "трудів і днів", творів та життя всякого історика того суперечливого часу. Одним із таких істориків є Ілля Іванович Квітка – постать майже забута й залишена в тіні свого талановитого небожа, класика української літератури Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

* * *

Ілля Квітка належить до числа істориків, чиє життя і творчість дещо обійдені увагою історіографів. Детальну розвідку про цього історика, на основі листування Квітки з І. Ф. Тимковським, 1890 року написав глухівський краєзнавець М. Шугуров. Саме цей дослідник переконливо довів авторство І. Квітки щодо "Записокъ о слободскихъ полкахъ…" (Харків, 1812), висловив низку здогадів про діяльність цього шанувальника старовини. Наприкінці своєї статті М. Шугуров запропонував: "Чи не візьме на себе хтось із харків'ян клопіт зібрати на місці

[13] З цього приводу без упереджень слід поглянути на творчість О. Шафонського, Я. Марковича, В. Туманського, В. Ломиковського, В. Дзівовича й багатьох інших. Необхідно б укласти довідник щодо цих діячів, що допоможе орієнтації в досить суперечливому розрізненому матеріалі.

[14] Йдеться про загострення уваги довкола цього питання, що не зовсім доречно висловив О. Журба про ідейні конструкції "загальноімперського регіоналізму" до становлення української національної археографії, про те що українська археографія та місцеве історіописання не можуть бути реконструйовані "як самодостатній і, тим паче, самоусвідомлюваний процес через його включеність до територіальних ієрархій загальноросійського історіографічного простору" (*Журба О. І.* Становлення української археографії: Люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 258). У даному разі нам ближча думка про ці нюанси українського історичного процесу рецензента зазначеної дисертаційної роботи Ігоря Гирича (*Гирич І.* [Рец.] Журба О. І. Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII – XIX століття. – Дніпропетровськ, 2003. – 314 с. // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 729–733).

проживання І. І. Квітки відомості про цього скромного трудівника малоросійської історії?"[15].

Через два роки після статті М. Шугурова, публікуючи записки бєлгородського єпископа Йоасафа Горленка та замітки про рід Горленків, про Іллю Квітку як найімовірнішого автора заміток пише вагомий знавець української історіографії початку XIX ст. Василь Горленко[16].

Рецепція Квітки в Харкові, місті, де він безпосередньо жив і творив, відбувалася вкрай уповільнено. Про нього як людину побожну та благочинну, а до того ж, що листувалася з Тепловим та Кочубеєм, а отже, займалася й літературою, згадує преосв. Філарет у своїй книзі "Историко-статистическое описание Харьковской епархии"[17]. Ґрунтуючись на статті Шугурова та згадці Філарета, про Іллю Квітку як про представника того середовища, трудами якого постав Харківський університет, і як одного з перших слобідських дослідників минулого декілька разів згадує Д. І . Багалій[18].

На жаль, після робіт Д. І. Багалія тривалий час якісь відомості про І. І. Квітку в Харкові вкрай уривчасті, компілятивні, а найчастіше взагалі відсутні, його ж твори приписуються класикові-небожу.

Значний прорив у дослідженні творчості Іллі Квітки зробив сучасний дослідник Олег Журба, що присвятив історикові розділ своєї монографії. Заслуга цього дослідника не лише у висвітленні "історичних та археографічних студій" Іллі Квітки, а й у спробі подати бібліографію праць та археографічних знахідок слобідського історика, найголовніше – у публікації листування Квітки з Тимковським, з додатками копій історичних документів та творів[19]. Однак підстави для уявлень про минуле Іллі Квітки залишилися поза увагою дослідника. Основне питання для історіографа, що змушувало історіописця писати так, а не інакше, й саме про це, а не про щось інше, не повністю висвітлене О. Журбою, робота Квітки щодо вшанування пам'яті своїх родичів та дядька Йоасафа Горленка не згадується цим історіографом узагалі. Власне, Квітка зі своїми дослідженнями з історії сусіднього регіону, Малоросії випадає з концепції "регіональних" російських археографій та становлення української національної історіографії О. Журби, що викликала нині жваві дискусії. Намагаючись уникнути

[15] *Шугуровъ Н.* Илья Иванович Квитка – неизвестный писатель конца прошлого и начала текущего столетия // Киевская старина. – 1890. – № 3. – С. 453.

[16] Записки Іоасафа Горленка епископа бѣлгородского и старинные заметки о родѣ Горленковъ. Сообщ. В. П. Горленко // Чтенія в Историческомъ обществе Нестора-летописца – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 86.

[17] *Филарет.* Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи. – Харьковъ, 1857. – Отд. 2. – Стб. 132.

[18] *Багалей Д. И.* Опытъ истоpiи Харьковскаго императорскаго университета По неизданным источникам – Харьков, 1895. – Т. 1. – С. 30; див.: *Багалей Д. И.* Исторические повести и статьи Г. Ф. Квитки // Заметки, материалы и статьи по истории Слободской Украины – Харьков, 1895. – С. 38; див. також *Багалій Д. І.* Історіографічний вступ до "Нарису історії України на соціяльно-економічному ґрунті" // *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 258–260, 264.

[19] *Журба О. І.* Становлення... – С. 120–137, 281–299.

істотних проблем "становлення", "генезису", "виникнення", скажемо, що Квітка слабко вписується в контекст вузькорегіонального дослідника минулого.

Виявлені нами архівні документи дозволяють розширити уявлення про цього історика, виразніше окреслити питання легітимізації слобідсько-українським дворянством своїх прав і, нарешті, що головне, зробити певний внесок у розробку української інтелектуальної історії початку XIX ст.

* * *

Родина та її вплив

Ілля Іванович Квітка походив з однієї із найславетніших та "олігархічних" родин козацьких старшин Харківського слобідського полку. Одразу слід наголосити: саме родинне коріння, шляхи затвердження дворянського звання, виправдовування вірності перед царським урядом, пошук шляхетних родоначальників – є провідними чинниками творчості цього історика. Родичі та події, пов'язані з ними, уславлення й пояснення – ось основа писань Квітки. Разом з тим варто помітити певну заглибленість цього історика у старовину, добрі старі традиції, багато в чому спільні зі вченістю бароко, моралізаторськими принципами попередньої літературної доби[20].

Родоначальником Квіток був суддя Харківського полку кінця XVII – початку XVIII ст. Семен Опанасович (Афанасьєв). Про його батька Панаса Ілля Іванович переповідає у своєму творі про Слобідські полки, що буцімто той жив у Гадячі, де був полковником, а із Гадяча його син у 1666 р. переселився до Харкова[21]. Цей переказ доволі вірогідний з огляду на переселенські біографії слобідських старшин[22]. Суддя уславився даруванням книжок Курязькому монастиреві[23]. Крім того, з невідомого нам зв'язку, він був шуряком полковника Федора Донець-Захаржевського. Саме цей діяльний родоначальник почав збирати маєтності довкола Харкова та Золочева, що стали базою для подальшого збагачення роду[24].

---

[20] Тут слід відмітити значний вплив барокового мислення на творчість уже неодноразово згадуваного племінника Іллі Квітки – Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Про це див.: *Ушкалов Л.* Традиції українського бароко у творчості Григорія Квітки-Основ'яненка // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 9. – С. 53–76.

[21] *[Квитка]* Записки о слободских полках с начала их поселения по 1766 год. – Харьков, 1812. – С. 77. Тут йдеться про те, що Панас Квітка під час царювання Олексія Михайловича вийшов "из шляхетства польского" із "Польського королівства" й вступив у російське підданство, служив у Гадяцькому полку полковником. Головне, що гадяцького полковника Панаса нам не вдалося виявити. Хоча преосв. Філарет, користуючись щоденником батька історика Івана Григоровича Квітки, наводить родовід, зазначаючи, що Семен Панасович народився "на тогобочной Украине", за Дніпром, у славному "козацком городе" Умані (*Филарет.* Историко-статистическое описание… – Отд. 1. – С.50).

[22] Перші згадки про Семена Опанасовича як полкового суддю датуються лише 1697 р. (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Ф. XXIX. – Спр. 151. – Арк. 317). Кар'єрне зростання Семена Опанасовича пов'язане з полковництвом Федора Донець-Захаржевського (1690–1706).

[23] Про це див.: *Филарет.* Историко-статистическое описание… – Отд. 1. – Стб. 64.

[24] Деталі про цього діяча: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706. – Харків, 1999. – С. 60.

З-поміж синів Семена Опанасовича на початку XVIII ст. вирізнився полковий писар Харківського полку Григорій, який уже починає підписуватися подвійним прізвищем "Квітка-Афанасьєв"[25]. Григорій Семенович Квітка здійснив блискучу кар'єру, в 1712 р. він уже осавул, а через рік обраний старшиною на харківське полковництво. У час управління Харківським полком Григорія Квітки розквітає старшинська корпорація, утверджуються дещо притлумлені у попередні роки річпосполитські цінності, а через участь слобідських та "малоросійських" старшин у Гилянських походах пожвавлюються зв'язки зі старшиною Гетьманщини. Цей харківський полковник був одружений з донькою вихідця з Волині Яреми Красновського (Красовського), полтавського мешканця; опріч усього, Григорій Квітка прагнув поріднити свій рід з провідними родами Слобідських полків та Гетьманщини, одружуючи своїх дітей із представниками знатних сімей[26]. Вирішальним же для творчості Іллі Квітки стало одруження сина полковника, Івана Григоровича з Параскевою Андріївною Горленко, донькою командира козаків у Гилянському поході, онукою відомого мазепинця Дмитра Горленка[27].

Іван Григорович Квітка – батько історика, старший полковницький син – зробив також блискучу кар'єру вже визначену походженням. Народився він орієнтовно 1706 р.[28], службу почав 1716 р. (десятилітнім)[29]. Був підпрапорним, напевно брав участь у Гилянських походах, де і був засватаний з "Горленчихою". 1732 р. – валківський сотник, що, однак, мешкав у Харкові; у тому ж році став полковим обозним, найближчим посадовцем до полковника. 1733 р. вирушив із загоном слобідських козаків на війну до Польщі. Реформування Слобідських

---

[25] Про перипетії довкола герба і прізвища Квіток див.: *Маслійчук В. Л.* "Шляхетськість" слобідсько-українських козацьких старшин другої половини XVII – XVIII ст. (Ономастика, геральдика, "генеалогія") // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка – Львів, 2000. – Т. CCXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 236–246. Крім того, про Григорія Квітку ми готуємо окрему біографічну довідку в рамках "Матеріалів до словника «Козацька старшина Харківського слобідського полку»".

[26] Генеалогія Квіток детально не розроблена, це підстава для подальших істотних студій. Відомості, що подає російський генеалог Лобанов-Ростовський (Русская родословная книга. – СПб., 1895. – Т. 1. – С. 261–262, 445–447), не повні. Зокрема, Г. Квітка оженив свого сина Романа на доньці покійного харківського полковника Федора Донець-Захаржевського (*Филарет.* Историко-статистическое описание… – Отд. 1. – Стб. 49), звідки, напевно, у Квіток і маєтність Ф. Донця – Основа. Доньку Марфу харківський полковник віддав за гетьманського старшину Василя Гамалію (*Модзалевский В. Л.* Малороссійский родословникъ. – К., 1908. – Т. 1. – С. 242) тощо.

[27] Про діяльність мазепинців та Д. Горленка див. найсучаснішу й вже, напевно, хрестоматійну працю: *Субтельний Орест.* Мазепинці. – К., 1994; про Горленків Святитель Іоасаф Горленко, епископъ бѣлгородский и обоянский. Материалы для биографии, собранные и изданные княземъ Н. Д. Жеваховымъ – К., 1907. – Ч. 1: Предки святителя Іоасафа; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 43–47.

[28] У 1732 р. І. Г. Квітці було 26 років. Див.: *Багалей Д. И., Миллеръ Д. П.* Исторія города Харькова за 250 летъ его существованія – Харьковъ, 1905. – Т. 1. – С. 65.

[29] Власне атестат І. Г. Квітки див.: НБУВ ІР. – Ф. XXIX. – Спр. 8. – Арк. 65–66; цікаво, що точно не можемо сказати нічого про освіту І. Г. Квітки, розпочата рано служба не свідчить про відсутність навчання у цей час грамоти.

полків князем Олексієм Шаховським завдало істотного удару і кар'єристичним міркуванням, і власне старшинському гонору Квітки: 1734 р. на богоміллі в Києві помер його батько, харківський полковник Григорій Семенович Квітка-Афанасьєв, за умовами традиційних відносин посаду полковника мав успадкувати саме Іван Григорович – старший син, полковий обозний, який відзначився у Польському поході. Однак російський управлінець вирішив інакше. Полковницький уряд було віддано "чужому" для Харківського полку – Степану Тев'яшову, сину острогозького полковника. Попри те, Іван Квітка виявив старання й упродовж другої половини 1730-х рр. споряджав козаків та створену в Харківському полку регулярну роту, себто підтримував нововведення. Брав участь у Кримських походах. Реформи однак ще істотно вдарили по Квітці. 22 грудня 1737 р. його все ж призначили полковником, але на ванкас-посаду, тобто конкретного уряду не дали. Лише у листопаді 1743 р. його призначено полковником Ізюмського полку – полку, де у Квіток не було маєтностей, широкого кола родичів і опертя на старшинську корпорацію. На відсутність маєтностей та підтримки і скаржився І. Г. Квітка[30]. Крім усього, наплив російських поміщиків у Слобідські полки під час реформування Шаховського завдав шкоди маєтностям Квіток, зокрема слобідці Артемівці, забраній незаконно російським управлінцем, князем Микитою Григоровичем Трубецьким[31]. Саме тому скасування низки новацій Шаховського, початок царювання Єлизавети Петрівни Іван Квітка сприйняв дуже позитивно. У серпні 1744 р. імператриця разом із сином Петром та невісткою Катериною вирішила відвідати Київ. Представники Слобідських полків разом із Іваном Квіткою зустріли імператорський почет на кордоні "Малоросії", поблизу Сівська. 4 серпня 1744 р. Квітка був допущений зі старшинами до імператриці[32]. Однак, ще будучи не старим, залишивши багато дітей[33], на початку лютого 1751 р. Іван Квітка помер[34]. Характеристику цієї особи (а життя батька мало вплив на зображення минулого Квіткою) доповнює важлива деталь – Іван Григорович Квітка вів "Щоденник", чи, як тоді називали, "Лѣтопись", куди заніс багато цікавих відомостей, незважаючи на те, що цей твір не вцілів, його можна бодай частково реконструювати завдяки випискам та згадкам у нащадків[35].

---

30 НБУВ ІР. – Ф. XXIX. – Спр. 8. – Арк. 66зв. Тут Квітка скаржиться, що у нього в Ізюмському полку не те що маєтностей, але навіть "жилого двора немає". У той же час у Харківському полку Квітку підтримували окремі впливові старшини, зокрема, його приятель, суддя Іван Григорович Ковалевський (див.: НБУВ ІР. – Ф. XXIX. – Спр. 8. – Арк. 13–14).

31 Про це оповідає сам Квітка та його родичі у "Щоденнику" ("Літописі"). Див.: *Багалей Д. И.* Извлечения Преосвященного Филарета Харьковского из фамильных записок Квиток. – С. 4, 6.

32 Цей сюжет дбайливо переповідає сам Ілля Квітка в "Запискахъ о слободскихъ полкахъ" (Харків, 1812. – С. 61–63).

33 Лобанов-Ростовський, чиї дані неповні, говорить про синів полковника: Григорія, Василя, Івана, Олександра, Федора, Іллю (Русская родословная книга. – СПб., 1895. – Т. 1. – С. 446).

34 Івана Квітку відспівували в харківському Успенському соборі 16 лютого 1751 р. (*Филаретъ*. Историко-статистическое описаніе… – Отд. 1. – Стб. 11).

35 Багато відомостей для своїх "Записок о слободских полках" з цього Щоденника взяв сам Ілля Квітка; сюжет для оповідання "Пані Сотниківна" з цитатою Г. Ф. Квітки-

Продовжував "Щоденник" старший брат Іллі Квітки, Іван[36]. Отже, визнання потрібності фіксації подій, певної їх оцінки було притаманне родині Квіток, що справило в подальшому неабиякий вплив на історика.

Але не менше значення для історичних писань Іллі Квітки мав материнський бік його родоводу. Параскева Андріївна Горленко залишилася 1751 р. без чоловіка, з кількома малолітніми дітьми. Значну допомогу у вихованні дітей надав її брат бєлгородський єпископ Йоасаф Горленко[37]. Саме він за спогадами Іллі

Основ'яненка (див.: *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Зібр. творів: У 7 т. – К., 1979. – Т. 4. – С. 320). Використовували "Лѣтопись" Квіток і наступні історики слобідських полків Амвросій Метлинський, Ізмаїл Срезневський, преосв. Філарет (*Метлинский А. Л.* Материалы к истории Малороссии // Прибавление к Харьковским губернским ведомостям. – 1840. – № 9. – С. 94; *Срезневский И. И.* Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Харьков, 1883. – С. 8; Извлечения Преосвященного Филарета Харьковского из фамильных записок Квиток (окрема відбитка без року і місця, основна публікація Д. І. Багалія в "Харьковском сборнике" (Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 189–195)). Певну характеристику цьому твору дає В. Пассек, зазначаючи, що розпочато його 1706 р. й закінчено 1788 р.; своїм знайомством з "Літописом" на початку 30-х років XIX ст. Пассек завдячує племіннику І. І. Квітки, А. Ф. Квітці (Путевые записки… – С. 83, 102, 111). Тож даний твір авторства в основному Івана Григоровича та Івана Івановича Квіток мав вагомий вплив на зображення минулого зі своїми симпатіями та антипатіями. Знову ж про авторство судимо лише за виписками, але не слід забувати, що за цитуванням у Іллі Квітки щодо власного родоводу чи за згадкою у Філарета про "волоське правління" у слобідських полках 1712–1713 рр. (*Филаретъ.* Историко-статистическое описание… – Отд. 2. – Стб. 68) події "Лѣтописи" починаються ще з початку XVIII ст. Тож цілком ймовірно, що першим автором твору був тодішній харківський писар, а потому й полковник Григорій Семенович Квітка.

[36] Извлечения Преосвященного Филарета Харьковского из фамильных записок Квиток. – С. 6. Цікава згадка у цій розповіді про поїздку чотирнадцятилітнього Івана Івановича Квітки до Москви "при учителѣ моемъ Афанасіи Савиче Острогорскомъ".

[37] Про Йоасафа Горленка існує багато літератури (див.: Українські письменники. Біобібліографічний словник. – К., 1960. – Т. 1: Давня українська література (XI–XVIII ст.ст.). – С. 293–296). Вагомий бароковий письменник, блискучий проповідник та керівник Бєлгородської єпархії, переважно з українськими парафіями, Йоасаф втілював у собі контроверсії своєї доби, то наказуючи палити й кидати в річки книжки староукраїнського лаврського та львівського друків, себто проводячи московську церковну політику, то нестримно люблячи й заохочуючи український спів. Крім цього, після смерті преосвященного постала проблема його канонізації. Ставлення російського просвітницького середовища до цього діяча і подій довкола його канонізації блискуче відобразив у своїх подорожніх записах академік В. Зуєв, проїжджаючи повз Бєлгород 1782 р.: "Лет за тридцать был здесь Архиепископ по прозванию Горлянка, известный в Троицком Сергиевом и Александро-Невском монастыре, где он был архимандритом и ректором, которой в бытность свою в Белгороде заложил и великолепный собор, под которым приготовил как для себя, так и для других своих наследователей, если скончаются, погреб. Трое из них, как сказывают погребены в оном, и он один, уже 28 лет, как лежит нетленен. И справедливо, все тело, так как и платье и гроб, в которых он был положен, нимало не повредились, выключая что уже не так новы как были. Лице немного почернело и видно от сырости заплесневело… Такая чрез толь длительное время нетленность произвела в народе особливое почитание, которое простерлось даже до того, что начали служить уже и молебны; однако разумный нынешний преосвященный Аггей ограничил народное усердие, приказав петь одни только панихиды.

Квітки мав на нього, тоді ще хлопчика, великий вплив. Побожність, моралізаторство, скромне, навіть схимницьке, життя – усе це, напевно, виніс Квітка із проповідей дядька. З тих часів – і зберігання дядькових рукописів, і певна популяризація його творчості. Але не лише це важливо для характеристики впливу родини на історичні погляди Іллі Квітки. За материною лінією, як уже зазначалося, прадід історика перейшов разом із гетьманом Мазепою на бік Карла XII, а за кілька років повернувся, визнавши провину, до Гетьманщини, у підданство до Петра I. Родина Горленків викликала підозру у царського уряду, вважалася зрадницькою, Горленкам істотно заважали в кар'єрному зростанні, набутті маєтностей тощо[38]. Належачи по лінії матері до Горленків, Ілля Квітка успадкував їх комплексі шляхом апеляції до історії "Малоросії", роду Горленків, життя преосв. Йоасафа намагався виправдати й себе, подолати непевність перед російською короною.

Наостанок, говорячи про визначальні родинні впливи на історичні погляди Квітки, слід зважити на осередок писання як Іллі, так і Григорія Квіток – маєток Основа. Знаходячись дещо осторонь, але поруч губернського міста, Основа на початку XIX ст. перетворилася в певне "культурне гніздо" поблизу Харкова. Це маєток, де була бібліотека, зберігалося чимало рукописів. Окрім згаданого "Щоденника" Квіток та творів превелебного Йоасафа Горленка, у цій бібліотеці знаходилася низка невідомих нам рукописів з історії "Малоросії" (Ілля Квітка навіть прагнув скласти "Журнал" подій до Богдана Хмельницького[39]), частина т. зв. "Чугуївського листування" (діловодства чугуївського воєводи другої половини XVII ст.), якою володів Г. Ф. Квітка-Основ'яненко[40]. Однак не менший вплив на творчість історика мали власне його життя і та доба, в якій випало йому жити й писати.

Біографія Іллі Квітки

Народився Ілля Квітка близько 1745 р.[41]. Важливо, що майбутній історик мав старшого на рік брата Федора, з яким розпочинав кар'єру, батька українського

Мне случилось быть у гроба с одним также проезжим, который в малолетстве у него воспитывался; он узнал его совершенно и рассказывал мне много смешного, как он с ним по ребячеству поступал в учении и прочее" (*Зуев В.* Путешественные записки Василья Зуева от С-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787. – С. 177).

[38] Див. ще про Горленків та їх "виправдання": *[Горленко В.]* Записки Іоасафа Горленка // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 84–87.

[39] Про це пише І. І. Квітка у своїх листах до Г. Теплова. Див.: Краткое историческое описаніе… (Прил. 6 с. Письма господъ тайных советниковъ и кавалеровъ Григ. Николаевича Теплова, Семена Васильевича Кочубея и гос-на Квитки). – С. 53; крім цього, важливою здається наявність у Іллі Квітки багатьох документів з історії "Малоросії", які були свого часу розіслані різним респондентам, див. класифікацію: *Журба О. І.* Становлення… – С. 134–135.

[40] *Петровъ Н. И.* Къ исторіи колонизации Слободской Украины // Киевская старина. – 1888. – № 4. – С. 23–24.

[41] Дату народження можна визначити приблизно по згадках у документах. Переписі дворян Харківської округи 1780 р., де зазначено, що Іллі Квітці 35 років (див.: Центральний

класика Г. Квітки-Основ'яненка, відомого "козакофільськими" настроями і приятелюванням з чорноморськими козаками у 80-х роках XVIII ст.[42]. Інший брат Іллі Квітки, Микола, вже 1752 р. був висвячений в монахи Курязького Преображенського монастиря під ім'ям Наркісса; у 1770–1788 рр. він був настоятелем, ігуменом цього монастиря, залишив "келійні" записки про Йоасафа Горленка[43]. Як зазначалося, І. Квітка виховувався у досить великій родині і згодом змушений був ділити з братами родовий маєток.

У 1756 р. Ілля і Федір Квітки за заслуги батька й діда і завдяки сприянню родичів почали службу в Харківському козацькому полку підпрапорними[44]. Під час скасування козацького устрою в 1767 р. Ілля Квітка мав чин ротмістра[45]. Надалі І. І. Квітка у чолобитних та проханнях, згадуючи про свою службу, намагався уникнути згадок про її початок – козацьке "урядування". Це видно і у чолобитній, і в атестаті Військової колегії І. Квітки 1792 р.[46]. Подальша службова кар'єра історика досить неординарна, насичена частими змінами й перипетіями. Але поруч із цим, саме скасування козацького устрою Слобідських полків багато в чому визначило зацікавлення Квітки минулим. Річ у тім, що зміни зачепили родину Квіток не лише щодо подальшої служби, а насамперед щодо власного статусу. Ілля був свідком доведень слобідськими старшинами своєї шляхетськості і вже 1766 р. підписував доказ на право писатися Красовським, а не Краснокутським, свого родича Павла. Йшлося про те, що підпрапорний Павло Краснокутський, як він записаний в реєстрах, має шляхетське походження і прізвище Красовський, а дід його значковий товариш Ярема Красовський, був тестем

державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 139. – Арк. 11), хоча при занесенні Іллі Квітки до Родовідної книги Харківського намісництва 1786 р. зазначено: "Квитка Илія Ивановъ сынъ 40 лѣтъ" (Рукописний відділ Харківської центральної наукової бібліотеки (далі – РВ ХЦНБ). – Родословная книга Харьковского наместничества ч. 6 (шифр 752/1470 с.). – Арк. 66).

[42] Про це див.: *Голобуцький В. О.* Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст.) // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1954. – Вип. 4. – С. 134–135, 140.

[43] Див.: *Филаретъ.* Историко-статистическое описаніе… – Отд. 1. – С. 71; про "записки" Наркісса див.: *Лебедевъ А.* Іосаф Горленко, епископъ Белгородскій и Обоянскій (с 2 июня 1748 г. до 10 декабря 1754 г.) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьковъ, 1900. – Т. 12. – С. 67. Узагалі родина Квіток була надзвичайно побожною, жінки з цієї родини певний час, зокрема, займали посади в Хорошівському жіночому монастирі під Харковом (*Филаретъ.* Историко-статистическое описаніе… – Отд. 1. – С. 50, 97).

[44] ЦДІАК. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 26зв.

[45] Зокрема, ротмістром він записаний у відомому списку дворян Харківської провінції 1767 р. Див.: *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерніи) в XVI–XVIII ст., собранные в разныхъ архивахъ и редактированные Д. И. Багалеемъ. – Харьковъ, 1886. – Т. 1. – С. 330.

[46] Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 3а, 4; див. також: *И[лья] К[витка].* Письмо к издателямъ // Украинский вестник. – 1816. – Кн. 2. – С. 178.

харківського полковника Григорія Квітки[47], саме завдяки сприянню клану Квіток і дядька, згаданого полковника, Павло й отримав посаду підпрапорного. Однак після реформи 1764 р. перед старшинами Слобідських полків постала проблема доведення знатності й уникнення запису в нижчі прошарки. Саме тоді Павло Красовський і звернувся до дітей полковника Івана Григоровича Квітки: Григорія, Василя, Івана та Іллі, шляхетськість яких була визнана, і ті довели його справжнє прізвище[48] і, відповідно, знатне походження.

Після скасування козаччини І. Квітка став сержантом Брянського піхотного полку, 1773 р. він брав участь у поході "на крымской степъ", у цьому ж році І. Квітка став підпоручиком; 10 січня 1774 р. йому надали звання поручика[49]. У 1775 р. Ілля Квітка перебував за службовими обов'язками у Гетьманщині, де дізнався, що таємний радник Г. Теплов, до речі, один з кращих знавців гетьманства, збирає матеріали з історії України. Квітка почав листування з таємним радником через його свояка у Глухові, С. Кочубея[50].

Цивільна служба Квітки значно цікавіша для характеристики його зацікавлення історією. Після відставки з військової служби 1 червня 1780 р. він "определен в Харьковскую верхнюю расправу стряпчим"; 1 жовтня 1783 р. – "по выбору от дворянства в Харьковский уездный суд судиею".

1785 р. – визначний для дворянства Російської імперії: його пільги та привілеї були затверджені Жалуваною грамотою. Цей законодавчий акт немов підтверджував формування загальноімперського дворянства як окремого стану з визначеними межами і правилами переходу в дворяни представників інших соціальних груп. Нащадки козацької старшини Гетьманщини й Слобожанщини мусили навести низку доказів на право звільнення від подушного податку і володіння маєтностями. Власне, легітимізація свого становища і була чи не головною причиною для перегляду історичних концепцій і зацікавлення старожитностями в середовищі українського дворянства кінця XVIII ст.

Саме у зв'язку з цими подіями і впадає в око наступна посада Квітки – 17 серпня 1786 р. він став "для рассмотрения дворянских доказательств депутатом". Отже, через руки Квітки проходили десятки (а можливо, й сотні) старожитніх документів з доказами на дворянство, які, звичайно, вплинули на усвідомлення Квіткою минулого Слобідських полків. Однак на тій "історіографічній посаді" історик пробув недовго. 16 грудня 1786 р. Квітка став засідателем у Харківському верхньому суді, а "788го года декабря 16го" теж засідателем у "приказе общественного призрения", після того, 26 липня 1789 р., йому надали ранг колезького

---

[47] Між іншим, цей факт має підтвердження в згаданому "Літописі" Квіток, з якого робив виписки преосв. Філарет: "Отец супруги полковника Квитки, Иеремей Мартинович Красновский жил лет сто, родился на Волыни, был на войнах при гетмане Богдане Хмельницком, умер в Полтаве" (*Филаретъ*. Историко-статистическое описаніе… – Отд.1. – С. 50).

[48] ЦДІАК України – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 329. – Арк. 1, 4.

[49] ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 4.

[50] Краткое историческое описаніе… (Прил. 6 с. Письма господъ тайныхъ советниковъ и кавалеров Григ. Николаевича Теплова, Семена Васильевича Кочубея и гос-на Квитки). – С. 54.

асесора в "Харьковской палате гражданского суда", звідки Ілля Іванович вийшов у відставку 8 січня 1791 р.

Посада чиновника в тодішній російській провінції, з невеликим жалуванням і традиційними "взятками", марудна робота з бюрократичною писаниною, повільне просування по службі – через усе це пройшов І. Квітка, а далі його кар'єра робить несподіваний поворот – він знову починає військову службу. 1792 р. його переводять з поручика в капітани, й історик продовжує службу в конвойному регулярному полку. Нарешті 3 грудня 1792 р. йому надають прем'єр-майорський чин, а 1 червня 1793 р. відставляють від служби.

Така досить неоднозначна кар'єра слугувала підставою для справи про послужний список І. Квітки 1804 р.[51], з якої ми й взяли цю низку подробиць. Головне, І. Квітка не досяг значних висот на місцевому рівні, не набув маєтностей, підданих та визнання.

Отже, у середині 90-х років XVIII ст. І. І. Квітка, вийшовши у відставку, мешкав у с. Основі. За спогадами сучасників, жив Квітка дуже самотньо, відвідуючи лише священиків[52]. У 1795 р. І. Квітка передав рукописи свого дядька (Й. Горленка) до бібліотеки харківських духовних училищ (Харківського колегіуму)[53]. Окрім згаданого листування з Григорієм Тепловим, де вочевидь Квітка надсилав свої зауваження до історії України й копії документів, збірка рукописів Й. Горленка супроводжувалася також нотатками історика про рід Горленків та життя преосвященного.

Оглядаючи життєвий шлях Іллі Квітки другої половини XVIII ст., треба зауважити, що він, попри "карколомність кар'єри", досить типовий для низки місцевих дрібних дворян. Початок служби в козацькому полку з малих літ, стрімка зміна кар'єри після скасування козацького устрою 1764 р., участь у виборах до Комісії для складання нового Уложення, військова та чиновницька служба, доведення дворянства у середині 1780-х рр. та внесення у Родовідну книгу – усі ці "перипетії" пов'язані з надшвидкими модернізаційними та русифікаційними змінами практично у всіх сферах життя тогочасного дворянства. Ці зміни викликали зацікавлення старовиною з низки причин – від доведення власної винятковості і права успадкування маєтностей до заглиблення у стародавні звичаї, побожність та моралізаторство, викликаного новими "чужими" та раціоналізованими відносинами.

Загальні зауваження про історичні погляди Іллі Квітки

Переходячи до розгляду історичних сентенцій історика, слід зауважити, що творів, написаних безпосередньо Квіткою чи приписаних йому, досить багато. Крім відомостей про рід Горленків[54], це кілька нарисів з історії "Малоросії",

---

[51] ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 3, 3а, 4, 7.

[52] *Филаретъ*. Историко-статистическое описаніе… – Отд. 2. – Стб. 132.

[53] Святитель Іоасаф Горленко… – Ч. 2. – С. 151.

[54] Увѣдомленіе о собственноручныхъ запискахъ Преосвященнаго Іоасафа Горленка, епископа Бѣлгородскаго, сысканныхъ по смерти Его 10-го Декабря 1754 года съ привосокупленіемъ краткаго описанія о Его фамиліи // Святитель Іоасаф Горленко… – С. 159–171.

приписаних історику М. Шугуровим[55] та О. Журбою, переважно типові компіляції, підписана самим Квіткою публікація "О Малой России" в "Украинском вестнике", невеличкі зауваження й роздуми, надіслані до Іллі Тимковського, про Виговського, Полуботка, перелік гетьманів до Б. Хмельницького й нотатка про причини звільнення гетьмана К. Розумовського[56], нарешті "Записки о слободских полках". Квітка не цурається критичних ремарок – досить цікавими є роздуми про походження Мазепи та власне ситуацію в Гетьманщині початку XVIII ст., які містяться наприкінці рукописів Квітки, що опублікував Й. Бодянський[57]. Важливими є зауваження Квітки щодо часу заснування Білгорода (тепер Бєлгород Російської Федерації): історик чітко підтримує датування цієї події кінцем XVI ст., не сприймаючи думки про давньоруське походження міста й зважуючи на існування ще одного Білгорода (Дністровського)[58]. Але з огляду на "несамостійність" творів Квітки, про що скажемо нижче, довіряти цим ремаркам, як і авторству Квітки щодо "Кратких описаний…", не слід[59], однак напевно Квітка тексти переписував і в них втручався.

Окрім усього, Квітка надає певного значення матеріальним знахідкам та архівним документам, що у пізніші часи отримає назву археології та археографії.

У листі до Теплова Квітка розкриває своє захоплення стародавньою історією, бо, обіцяючи надати Г. Теплову рукопис з історією України, він пише, що цікаво було б дослідити і побільше дізнатися про історію України до кн. Рюрика (до IX ст.), висловлює думку, спираючись на французького історика Босюе, що територія України ("Малороссийского края") входила до складу Римської імперії, зазначає своє зацікавлення знахідками римських монет[60]. Саме цей ракурс зацікавлення І. Квітки досить важливий. Він один із перших українських істориків, що роздумує про "дописемну" історію України, надає значення археологічним знахідкам.

Археографічна діяльність Квітки теж досить знакова та важлива. У своїх листах до І. Ф. Тимковського протягом 1810–1814 рр. він надсилає копії листа та грамоти Б. Хмельницького, текст Гадяцької угоди 1658 р., пункти І. Скоро-

---

[55] Краткое историческое описаніе…

[56] Див. перелік робіт І. Квітки: *Журба О.* Становлення… – С. 134–135.

[57] Краткое историческое описаніе... – С. 55–56.

[58] *[Квитка.]* Записки… – С. 14–16.

[59] Тривала переписка з Тепловим є своєрідним цьому підтвердженням; Квітка обіцяє надіслати "Журнал о малороссийском народе" й надсилає рукопис Семенові Кочубею, який той передає 1776 р. Григорію Теплову. Теплов відписує: "За сообщение от господина Квитки Журнала древних Времен о Малороссийском народе я покорно благодарствую. Хотя я еще не сличал, но кажется мне, что у меня более двадцати лет тот же манускрипт в библиотеке находится.." (Краткое историческое описаніе… – С. 54–55). Тобто більшість творів Іллі Квітки з минулого "Малоросії", що й не дивно, потребують ретельного текстологічного аналізу, бо ж напевно є копіями чи компіляціями з числених "Журналів" та "Літописів", поширених серед українського дворянства. Саме тому ми не довіряємо авторству Квітки творів і зауважень з історії "Малоросії" як такому, вважаючи його безпосереднім автором лише статті в "Украинском вестнике", яку він сам і підписав.

[60] Краткое историческое описаніе… – С. 54.

падського, інструкцію Ізмайлову (обидва документи 1709 р.), лист І. Мазепи Петру І 1700 р. тощо[61].

Найголовніше питання – щодо самостійності праць Іллі Квітки, рівня його авторства. Йдеться про Квітчині нарікання на власну некомпетентність, короткозорість та безпорадність у листі до Тимковського з проханням переглянути його твори, виправити і навіть видати під власним ім'ям[62] тощо. Тобто стосовно усіх творів Іллі Квітки безпосередньо невідомо, де він компілював, де працював сам, де його текст істотно підредагований освіченішими колегами. Самостійність творчості цього історика й творів, яких він торкався, напевно, залишається основною проблемою для дослідників-історіографів.

Історія "Малої Росії"

Отже, більшу частину свого доробку Ілля Іванович Квітка присвячує саме "Малоросії". З огляду на родовід по лінії матері це не здається чимось винятковим. Власне, крім Горленка, прадідом історика був гетьман Данило Апостол.

Квітка пропонує свою модель історії України, котру вміщує у своїй статті в часописі "Украинский вестник" у 1816 р. Історію "Малоросії" історик починає з Давньої Русі ("Российского государства" у Квітки) й розділення Володимиром Святославовичем, через любов до дітей, своєї держави на частини, що спричинило усобиці й падіння "России" під владу "варварских народов". Велике князівство Литовське відокремило від "России" низку земель 1320 р., а з 1570 р. ці землі відійшли у власність польської корони.

Важливим є пояснення Квіткою назв та самоназв, спроби топонімічних пояснень. Волинь, Поділля і Полісся, на думку Квітки, "Республика Польская" приєднала до Малої Польщі, "а город Киев с его округом и другие города, лежащие по правую сторону Днепра, наименовала Малою Россиею, города же на левой стороне оного находящиеся Украйною". Таке розмежування досить цікаве у порівнянні з творами інших істориків[63]. Далі Квітка не плутає Малоросію та Україну, відводячи Україні в сучасному розумінні місце радше на Правобережжі[64].

Ілля Квітка, переходячи до характеристики козацтва, дотримується думки про автохтонне походження козаків ("жители Волыни и других около ея

---

[61] Перелік: *Журба О.* Становлення… – С. 134–135.

[62] Там само. – С. 129.

[63] *Кравченко В. В.* "Росія", "Малоросія", "Україна" в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1995. – Т. 5. – С. 3–16. Зазначимо, що Квітка поплутав напрям течії Дніпра, як надалі видно з твору. Лівобережжя в сучасному розумінні у Квітки – Мала Росія, а Правобережжя – Україна.

[64] Про це свідчать, коли Квітка починає розглядати добу після смерті Хмельницького й діяльність Виговського, зокрема, такі цитати: "расположение умов в Украйне, как стране ближайшей к польским пределам, больше согласовалось с его предприятием – он там имел успех" (йдеться про спробу домовитися з Річчю Посполитою (Гадяцьку унію), про яку Квітка не згадує, маючи, проте, копію цього договору).

провинций"), класично, як і багато його сучасників, зупиняється на реформі Стефана Баторія, на тискові, який чинили поляки на козаків (тут покликається на "Польскую летопись Коханского"), приєднанні до Речі Посполитої (й до "Малоросії") Чернігова та Новгорода-Сіверського, недовірі поляків до козаків й повстанні Павлюка, причому тому Павлюк набуває загальних рис повсталих козацьких ватажків 20–30-х років XVII ст.

Усі згадані події історик оглядає досить побіжно, вміщуючи розповідь на п'яти сторінках. Значно більше уваги Квітка приділяє переломному моментові української історії – Хмельниччині. Ідеалізуючи постать Богдана Хмельницького, Квітка практично не описує Жовтоводську, Корсунську й навіть Берестецьку битви, проте детально зупиняється на подіях під Пилявцями 1648 р. Головне, відчутно, що Квітка користується невідомим нам польським джерелом з описом тих подій і подальших засідань сейму й переговорів представників Речі Посполитої з "німцями". У цей час, зазначає автор, Богдан Хмельницький учинив "малоросійські та українські полки" з чиновниками й прийняв "достохвальне" рішення, відправивши посольство до Москви. Зупиняючись на приєднанні козацької держави до Москви, Ілля Квітка знову згадує Чернігів та околиці й царську милість, яка не повернула ці місцевості до стану, в якому вони були до віддачі їх "Малоросії" (себто до запровадження російських законів), а залишила в підпорядкуванні "малоросійському праву". Найістотнішим виглядає те, що історик наголошує на потребі увічнення пам'яті Богдана Хмельницького[65]. Зазначимо, що Квітка не уникнув у своїх розповідях певної плутанини, наприклад щодо ролі Чаплинського в арешті Богдана Хмельницького, подіях 1648 р. тощо. Ця плутаність характерна для історичного зображення, що побачимо в цього автора і надалі. Доба Руїни – це вже чимало Квітчиних фантазій.

Квітка пише про гетьманство Виговського – переговори з Польщею, які схвально сприймали в "Україні", але не в "Малоросії". Зупиняється Квітка й на "посилці" російських військ в Україну і війні з ними прихильників Виговського, при чому, генеральні старшини виявляють свою вірність царському уряду, винний лише зрадливий гетьман. Наступний гетьман, Юрій Хмельницький, втік до турків, а звідти до поляків, де був ув'язнений. Після Юрія Хмельницького, зазначає Квітка, гетьманом обрали Петра Дорошенка, який відновив наміри Виговського й прийняв турецький протекторат, надалі "Дорошенко ушел тайно к украинцам, зная дух их – всегда готовый к новым предприятиям и склонил их избрать себя гетманом украинским… Если что выиграл он чрез побег свой, так это – превратил только себя из гетмана Малороссийского в Украинского"[66]. Як бачимо тут черговий наголос Квітки на різниці між "Україною" і "Малоросією".

---

[65] "Редкие из людей великих сделали столько добра своей отчизне, сколько сделал он, всем таким людям воздвигнуты памятники, все они прославляются в историях и поэмах – а ему служат памятником, – его имя только и дела; и до сих пор ничто не отличает того места, где скрыт прах сего великого мужа" (*Квитка И.* О Малой России // Украинский вестник. – 1816. – № 2. – С. 156).

[66] Там само. – № 3. – С. 307–308.

Старшина, зазначає історик, після двох прикладів "худого" вибору нічому не навчилася й обрала гетьманом Дем'яна Многогрішного; про нього Квітці відомо мало, лише те, що його під вартою вивезли до Москви, а звідти заслали до Сибіру ("в Азиатскую Россию"). Наступником Многогрішного Квітка вважає Івана Брюховецького. Знаючи, що старшин схилити на бік зради цареві неможливо, цей гетьман схилив на свій бік "чернь" і закликав кримських татар, але зазнав поразки і втік до Криму, де закінчив життя скромним підданим хана. Між іншим, у цьому епізоді Квітка згадує і про давню вірність Слобідських полків російському цареві. Плутанина з гетьманами, їхнім правлінням, певні помилки у трактуванні їхньої долі сполучаються у Квітки з постійним наголошенням вірності старшин і Малоросії російському цареві.

П'ятий гетьман, за Квіткою, – Іван Самойлович. Історик не приховує своїх симпатій до цього управлінця, що врешті й не дивно з огляду на стрімку кар'єру при цьому гетьмані родоначальника Горленків, прилуцького полковника Лазаря. Хоча саме щодо цього гетьмана автор зазначає негативну роль старшин, які заразились "духом возмущения" попередніх гетьманів і звели на Самойловича наклеп. Одним із винуватців цього наклепу Квітка визначає генерального осавула Івана Мазепу, далі говорить, що життя цього гетьмана відоме з історії війни Петра Великого з Карлом XII і тому: "опустить покрывало на его гетманство будет простительно". Тобто Ілля Квітка свідомо уникає неприємних для його родоводу подробиць "Мазепиної зради".

Ідеалізує історик гетьмана І. Скоропадського, ставлячи його на один щабель з Б. Хмельницьким. (Між іншим, така характеристика Скоропадського є досить дивною, зважаю на утиски, які чинив цей гетьман маєтностям Горленків). Далі, власне, йде типова оповідь про знищення гетьманства Петром Першим та заснування Малоросійської колегії, гетьманство Д. Апостола зі згадкою про орден Олександра Невського, якого удостоївся цей родич автора, нове скасування гетьманства й запровадження замість нього міністерської канцелярії, нарешті обрання гетьманом Кирила Розумовського, що особисто подав імператриці Катерині прохання і був відставлений від гетьманства 1764 р. Від того часу "Малоросія" прийняла новий спосіб правління на чолі з графом П. Румянцевим.

Своєрідно описує Квітка і модернізаційні зміни в Гетьманщині 60–70-х років XVIII ст. Генеральний суд, Скарбова канцелярія та всі органи правління перейшли під оруду Малоросійської колегії, права та пільги ж залишилися в силі. Але всі грамоти російських державців, усі папери з керівництва Малоросією було відправлено в "императорский кабинет", й тому їх списки в "здешнем крае" дуже рідкісні. Нарікання на незбереженість джерел є характерним для цього історика.

Дуже побіжно, без оцінок Квітка описує остаточне скасування козацького устрою, поділ на намісництва й реформування військових полків і нарешті резюмує, що "Мала Росія" залишилася в двох губерніях: Чернігівській і Полтавській. Насамкінець історик робить досить цікаву на сьогодні філологічну сентенцію: "Сие разделение оправдывается самим наречием. Ибо чистый малороссийский язык можно услышать только в сих двух губерниях: а в прочих, к ним

прилежащих он есть смешение Польского, частию Немецкого и очень много Российского"[67].

Квітчина стаття викликала "зауваження" іншого значного знавця "малоросійського" минулого Михайла Маркова[68]. Однак ці зауваження носять характер окремого твору з оглядом українського минулого. Ілля Квітка, у свою чергу коротесенько відповів видавцям, звідки брав свої відомості: з польського літопису Коховського та з історії Горецького[69]. Тобто питання про польські джерела твору Квітки наразі залишається відкритим, і його ще необхідно розв'язати.

Замітки про преосвященного Йоасафа та родовід Горленків

Відомий український бароковий письменник та церковний діяч Йоасаф Горленко справив незаперечний вплив на Іллю Квітку. Як можна спостерігати, останній збирав матеріали про життя й діяльність свого дядька і про свій родовід по лінії матері. Насамперед, Ілля Іванович скопіював важливий автобіографічний твір преосвященного "Путѣшествіе въ свѣтѣ семъ грѣшника Іоасафа", що зберігалися в паперах у іншого дядька і відповідно брата Йоасафа, Андрія Горленка. Оскільки "Путешествие" містило неповні відомості про шлях священика (починалися від народження Йоасафа і закінчуючи його намісництвом у Троїцько-Сергієвій лаврі), то Квітка додав їх вступ про рід Горленків та післяслово про останні роки життя вже бєлгородського єпископа й 23 лютого 1795 р. подарував цей рукопис бібліотеці "харьковских духовных училищ" (Харківського колегіуму)[70].

Твір Квітки про Йоасафа Горленка прямо залежний від зображення Квіткою історії Малої Росії-Гетьманщини кінця XVII – першої половини XVIII ст. Однак особистий момент про свій рід у цьому творі найвідчутніший.

Записки преосв. Йоасафа зі своїми вставками Квітка назвав: "Уведомление о собственноручных записках Преосвященного Иосафа Горленка, епископа Белгородского, сысканных по смерти его 10-го Декабря 1754 года с присовокуплением краткого описания о его фамилии"[71]. Вступ Квітка розпочинає з розповіді про "фамилию" Горленків. Нарікаючи на незбереженість даних про початки роду Горленків до Богдана Хмельницького, історик робить класичну для себе ремарку про незбереженість архівів, спричинену знищенням польськими вельможами літописів цього краю, "когда только некоторые о важных сего народа преимуществах подлинники сохранены и то с великой осторожностью". Далі йдеться про факт страти повсталими козаками полковника Лазаря Горленка,

---

[67] Там само. – С. 314.

[68] Див.: *Марков М.* Письмо к одному из издателей (Ф-му) // Украинский вестник. – 1816. – № 8. – С. 121–127; *його ж.* Замечание на статью о Малороссии, помещенную в 2-й и 3-й книжках Украинского Вестника // Там само. – С. 128–137.

[69] *И. К.* К издателям // Там само. – № 10. – С. 139–140.

[70] Цікаво, що в РВ ХЦНБ, куди потрапили рукописи колишнього Харківського колегіуму зберігається копія XIX ст.: "Описаніе жизни преосвященнаго Іоасафа Горленка... взятое изъ оставшихся собственноручныхъ записокъ..." (шифр 446; 582/с).

[71] Святитель Іоасаф Горленко... – С. 159–171.

першого відомого діяча з цього роду, ці події Квітка характеризує, як "зверский поступок", і продовжує моралізаторською сентенцією про кару Божу за пролиту безневинно кров.

Син Лазаря, Дмитро Горленко постає мудрим керівником й улюбленцем гетьмана Мазепи. І тут Квітка робить відступ, характерний і для його зауважень "О Малой России". Він зазначає, що факти про Івана Мазепу та його "обхождение" з Карлом XII відомі, тому "не имею я нужды продолжать о сем гетмане описание"[72]. Квітка згадує важливий генеалогічний факт – шлюб сина Дмитра Горленка Андрія з донькою майбутнього гетьмана, миргородського полковника Данила Апостола, Марією. Колоритно описується епізод переходу Мазепи на бік шведів і те, що Данило Апостол таємно, узгодивши це з Дмитром Горленком та його сином Андрієм, вирішив покинути Мазепу і з'явитися до Петра Першого. Тобто бачимо тут типове виправдання вірності Апостолів та Горленків царському урядові. Так само описується втеча Андрія Горленка від Мазепи до свого тестя у Воронеж. Далі Квітка твердить, що у зв'язку із неповерненням сина Дмитра Горленка утримували у таборі Івана Мазепи силоміць[73]. Досить ретельно описуються гнів Петра Першого на Горленків, сприяння їм князя Меншикова, пристрасті довкола повернення мазепинця Дмитра Горленка та його листування з сином, заслання Андрія Горленка до Москви, а потім і перебування там Дмитра Горленка. Далі йдеться про численних дядьків Іллі Квітки, з особливою увагою – про Андрія Андрійовича, близького у 30-і роки XVIII ст. до цісарівни Єлизавети Петрівни, що не уникнув, як і інші, підозр. Згадка про матусю та одруження її сестер передує у Квітки короткій розповіді про Йоасафа й початку записок преосвященного. Незважаючи на згладжування окремих моментів родоводу, історія Горленків з-під пера Іллі Квітки – історія змов, підозр, виправдань. Частково саме виправдання стають основою для розповіді про невідповідність історичних обставин і доль діяльних представників одного з найпотужніших родів старої Гетьманщини.

Основною проблемою рукописів, переданих Квіткою до бібліотеки колегіуму, й власне доробку Йоасафа Горленка є їхня автентичність. Оповідь святого Йоасафа про свою мандрівку життям до сьогодні належним чином не вивчено. Як зазначає В. Соболь, дослідниця доробку барокового письменника, "в ряді моментів можемо лише здогадуватися, де саме Ілля Квітка переповідає щоденник Горленка, а де посилається на достовірні свідчення. Тільки там, де

---

[72] Святитель Іоасаф Горленко... – С. 161. Цікаво, що трохи перед цим Квітка не обминає й іншого свого родича, Данила Апостола: "Мазепа обыкновенно приманивал милостивыми своими приемами знатных в Малой России себе подкомандных, он ласкал кроме Горленка, еще Миргородского полку полковника Данила Павловича Апостола; замыслы гетманские были заключить с сими могущественными фамилиями союз в рассуждении предприятия его противу государя Петра Великого".

[73] Порівн. епізод з "Краткого описанія...": "А насильно удержаны были им Прилуцкий полковник Дмитрий Горленко..." // Краткое историческое описаніе... – С. 39. Можливо, цей епізод у списку, що мав у своїх руках Квітка, або пов'язаний з Горленками, або має на собі слід втручання самого Квітки, що прагне виправдати прадіда, прихильника Мазепи.

текст позначений цитатами, можемо мати певність, що це уривки щоденника Горленка"[74]. Тобто йдеться про те, що Ілля Квітка вочевидь втручався сам у рукописи дядька; рукопис Горленка про своє життя, споряджений вступом та продовженням Квітки, – ніщо інше, як текст-посередник з передачі біографа. Можемо сказати, що Квітка так само поводився з чужими текстами, як і своїми, переписуючи їх, редагуючи чи даючи для виправлення, доповнень й редагування, що бачимо з його "Записками" про Слобідські полки.

Модель історії Слобідської України

Говорячи про історію Слобожанщини в зображенні Квітки, одразу ж треба підкреслити вже згадувану тезу: цей історик переживав минуле на особистісному рівні. Тобто усі підстави щодо сучасного свого становища, своєї родини, історичної пам'яті як такої, а до всього ще й просвітницький зміст ліквідації козацької автономії Квітка прагнув відобразити. Однак як із цієї моделі історії Слобідських полків, що стала взірцевою для подальшої історіографії, так і з низки відомих нам творів Квітки чи копій історичних джерел, виокремити погляди історика досить складно, бо, судячи з листування, свої історичні твори Ілля Іванович охоче надавав для редагування. Зокрема, працю про Слобідські полки відредагував Ілля Тимковський[75]. До всього, це лише один збережений твір Квітки з історії Слобожанщини: "Записки о слободскихъ полкахъ съ начала ихъ поселенія до 1766 года"[76], виданий в університетській друкарні у Харкові 1812 р.[77]. Ця робота складається із вступу ("Вступленія") з додатком[78], основної частини, власне "Записокъ о слободскихъ полкахъ"[79] та істотного додатка ("Дополненія къ Запискамъ")[80]. Твір носить виразну печатку Просвітництва, бо поруч з наративом прагне пояснити давнє управління і потребу його раціоналізації, у деяких місцях заперечує неправильне твердження, надає низку статистичного матеріалу про основні міста та містечка Слобідських полків, водночас наводячи на думку про правильність вилучення земель Острогозького полку зі складу Слобідсько-української губернії, бо той полк не зовсім "слобідський" і приєднаний до Слобожанщини лише 1700 р.[81]. Твір частково компілятивний, значну його частину займає цитування "жалуваних грамот" російських самодержців 1668, 1688, 1700, 1743 рр. тощо, цитується і маніфест про скасування Слобідських полків 28 червня 1765 р. (після цитування цього маніфесту автор зазначає: "На сем оканчиваются записки о Слободских полках", уникаючи подальших висновків). Є у праці й

[74] *Соболь В.* Щоденники Дмитра Туптала та Йоасафа Горленка в контексті європейської традиції // Slavia orientalis. – Kraków, 2004. – R. LIII. – Nr. 3. – S. 447.

[75] *Шугуров Н.* Илья Иванович Квитка… – С. 447.

[76] Доведення, що праця І. І. Квітки, бо у книжці автора не вказано, належить М. Шугурову (Там само. – С. 448–449, 452–453).

[77] Дозвіл цензури 26 січня 1812 р.

[78] *[Квитка И. И.]* Записки… – С. 3–13; Прибавление к вступлению… – С. 14–16.

[79] Там само. – С. 17–69.

[80] Там само. – С. 70–86.

[81] Там само. – С. 14, 82–84; про Острогозький полк. – С. 85.

деякі посилання. Наприклад, Квітка користується "Российской древней историей из Новгородской летописи"[82]; записками Страленберґа про Росію ("Страленберг Шведский писатель о России")[83], "Историей о скифах Г. Лызлова" (певно, йдеться про "Скифскую историю" Андрія Лизлова[84]), усі ці джерела використовуються дослідником у вступі, основна ж частина покликається лише на одну книгу: "Из журнала о военных действиях Государя Петра I"[85].

Тобто Ілля Квітка користувався поширеними й популярними тоді історичними творами. Слід зазначити й активне використання Квіткою рукописного матеріалу, особливо стосовно провідних слобідських родів: Кондратьєвих, Лесевицьких, Ковалевських, представники яких згадуються у праці. Тобто цілком можливо, що І. Квітка працював з фамільними паперами. Певним є використання Квіткою офіційних паперів Дворянського зібрання, звідки цитатність грамот і маніфесту, перелік керівників Слобідських полків тощо. Можна стверджувати, що твір Іллі Квітки про Слобідські полки перебував на досить високому рівні сучасного йому історіописання.

Від самого початку Квітка стверджує, що територія, на якій виникли Слобідські полки, була напередодні їх виникнення "необытаемой", далі ж згадує князя Володимира і поступово переходить до татарських набігів, битви на Калці й втечі основних прихильників православ'я до Литви[86]. Далі історик переповідає думки А. Лизлова про володіння цим краєм татарами, побудову тут засічної

---

[82] Насамперед, можливо, що йдеться про твір: Российская лѣтопись по списку Софейскому Великаго Новаграда въ продолженіи, издаваемыхъ манускриптов Библіотеки Академіи Наукъ. – СПб.,1795. – Ч. 1. Даний твір досьогодні є в книгозбірні Харківського університету. Однак, можливо, що Квітка користувався одним із списків "Истории российской" Василя Татіщева. Про твір Татіщева та його критику див.: *Толочко А.* "История Российская" Василия Татищева: источники и известия. – М.; К., 2005.

[83] Историческое и географическое описаніе полуновосточной части Европы и Азіи, составленное шведскимъ писателемъ Страленбергомъ. – СПб., 1797. Цієї книги в Харкові ми не відшукали.

[84] Академічне коментоване перевидання цієї книги: *Лызлов А. И.* Скифская история. – М., 1990; вочевидь Квітка користувався другим "новиковським" виданням цього важливого історичного твору (М., 1787), що теж досьогодні наявне в університетській бібліотеці.

[85] Журналъ или записка государя императора Петра Великаго. Съ 1698 года до заключенія Ништадскаго мира. Напечатана съ обретающіхъ в Кабинетномъ Архивѣ списковъ, правленныхъ рукой Его императорскаго величества. – СПб., 1770–1772. Ця книга також є в ХЦНБ. Хоча серед рукописів Харківського колегіуму переданих до рукописного відділу цієї ж бібліотеки, натрапляємо на "Журналъ государя императора Петра Великаго" з поміткою Ex bibliothek Colegii Charkowieniis (шифр 827; 1778/с). Себто щодо наявності у часи Квітки цієї книги в Харкові сумнівів не виникає.

[86] Твердження про татар важливі з огляду на згадки про ці події у попередньому історичному творі: історичній передмові до топографічного опису Харківського намісництва 1788 р., що, власне, і починає історичний виклад від часу подій на Калці 1223 р. (Див.: Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. – С. 15); цікавим є і твердження про відхід еліти до Литви, приблизно те ж саме, користуючись сімейними переказами, значно пізніше, ілюструючи історію свого роду, повторив інший представник "старшинської" династії: *[Ковалевский П.]* Родъ Ковалевскихъ за триста лѣт 1651–1951. – Парижъ, 1951. – С. 3.

лінії від Ворскли до Дону Московською державою. Завданням залюднення територій стало перепиняти шлях ногайським татарам. Після досить узагальненого й компілятивного початку історик починає подавати схему історії Слобідських полків. Переселенців на безлюдні терени Квітка визначає як представників "разных племен" ("Поляков, Польских украинцов и других чужестранных народов"), що й склали спільноту під назвою козаки[87].

Найголовніше – уже у вступі історик наголошує на злободенному питанні місцевого шляхетства щодо доведення власної знатності, тобто, що обрані старшини слобожан "были по большей части из польского шляхетства"[88], нащадки яких й до цього часу живуть у Слобідськоукраїнській губернії й прирівняні до російських чинів. Продовжує Квітка у подібному дусі: причиною, з якої ці шляхтичі покинули Вітчизну, було бажання знаходитися у підданстві російського монарха, і слобідські старшини виявили себе вірними підданими[89]. Дана сентенція міцно увійшла до історіографії найближчого півстоліття завдяки небожеві історика Г. Ф. Квітці-Основ'яненку, В. Н. Каразіну, увійшла до праці романтика І. І. Срєзневського, інших істориків[90]. Найважливіше ж – треба зазначити, що з огляду на дещо "зрадливу пляму" у власному родоводі з боку матері Параскеви Горленко, з боку батька та його рідні Квітка прагне виглядати бездоганно, оперуючи вірнопідданською риторикою доказів на дворянство слобідськоукраїнської козацької старшини. Теж саме стосується і наголошення на захисних функціях Слобідських полків, які стримували татар на шляхах углиб Росії.

Самі "Записки", основна частина праці, починаються з констатації, що з 1645 р. почали приходити на поселення різні народи з обов'язком охороняти цей край від ворогів. Бояри та воєводи не заважали цього робити, й самі слобожани спорудили фортеці, захистили цю країну, а за свою вірність отримали право користуватися пільгами для господарства (думка теж не нова й підтверджена численними "жалуваними грамотами" й згаданими чолобитними слобожан задовго до Квітки).

---

[87] Погляд на різні народності Квітка повторює інакше, тобто історик виразно тяжіє до шляхетської схеми історії, яка базується на твердженні про чужоземне походження місцевої еліти. Між іншим, і далі Квітка, роздумуючи про назву "черкаси", як називали українців Слобожанщини у тогочасних документах московського діловодства, зазначає, що назва походить від Черкаського повіту Чигиринського старотсва, а населення Слобожанщини було змішаним "из разных племен", але об'єднане "черкасами" й відмінне від інших народів, "в России обитающих" (*[Квитка И. И.]* Записки… – С. 12).

[88] Порівн.: Описи… – С. 24.

[89] *[Квитка И. И.]* Записки… – С. 11.

[90] Див., зокрема, твори небожа І. І. Квітки – Г. Ф. Квітки-Основ'яненка: *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Основание Харькова // *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Зібр. творів: У 7 т. – К., 1981. – Т. 6. – С. 367–404; Панна Сотниковна // Там само. – Т. 4. – С. 291–320; Татарские набеги // Там само. – Т. 6. – С. 518–579. Повністю компілює Іллю Квітку з окремими романтичними відступами Вадим Пассек: Путевые записки Вадима. – М., 1834. – С. 85 (Див. також: *Пассек В.* Очерк Харьковской губернии – Б. м., б. г.). До такої схеми схилявся І. І. Срезневський (*Срезневский И. И.* Историческое обозрение…), В. Н. Каразін (*Каразин В. Н.* Взгляд на украинскую старину // Молодык. – 1844. – С. 33–39).

Історик згадує спочатку лише три Слобідських полки (Сумський, Охтирський, Харківський), про Ізюмський полк він наголосить як про виділений із Харківського, до Острогозького полку помітна певна неуважність[91] і навіть заперечення його значення. Але це чітко можна пояснити цікавим фактом з біографії батька історика, якому після смерті полковника Григорія Семеновича Квітки (відповідно діда Іллі Івановича) царські урядовці не надали харківського полковництва, а на цей уряд настановили чужу для місцевої старшини людину – сина острогозького полковника Степана Тев'яшова, який керував полком до 1757 р., тоді як Іван Григорович Квітка мусив "поневірятися" на ваканс-посаді, а потім й полковникувати в Ізюмі на віддалі від рідні. Звідси й неприязнь до острогозьких старшин і Тев'яшових зокрема. З огляду на особисті переживання і роль родинних відносин у творчості Іллі Квітки, таке припущення видається доволі ймовірним[92]. З другого боку, слід зважити на брак джерел з історії цього полку для Квітки, оскільки територія цієї козацької одиниці відійшла у 80-х роках XVIII ст. до Воронезького намісництва, й уся документація, серед якої й докази на дворянство, проходила через Воронезьке, а не Харківське дворянське зібрання.

Квітка у дусі просвітницьких традицій прагне розглянути штат чиновників та управління Слобідськими полками. Однак і тут родинні перекази даються взнаки: маючи батька й діда полковників, історик особливо спиняється і наголошує на ролі полковницької влади, навіть з деякою ідеалізацією останньої. Своєрідно Квітка виокремлює і прошарки суспільства: самих козаків, тих, хто їм сприяє у несенні служби, називає другим прошарком – компанійцями[93], до третього прошарку історик відносить підданих[94].

---

[91] Це річ не є новим для усвідомлення минулого слобідськими старшинами. В одній з перших історичних праць про минуле Слобожанщини – поетичному панегірику І. Орновського – помітна подібна тенденція: *Ornowski J.* Bogaty w parantele, sławe i honory wirydarz herbownemi wielmożnych ich Mościów Panów P. Zacharzewskich, pozornie po swoych kwaterach zasadzony, różami na ozdobę rodowitey, sławney i zamożney w honory prozapiej, in triade róż wysymbolizowancy jego Carskiego Najasnieyszego Maiestatu Stolnika i Półkownika Charkowskiego w jego Mci Pana P. Theodora Zacharzewskiego niesmiertelnemu imieniu ogczysta musa przez przychylnego iżycliwego Sługę Jana Ornowskiego w prezencie szczereyżycliwości oddamy Roku Którego ogród Maria Zamknione wydała kwiat jessejski dziwnie roszwinione. – W S. cudotworney wielkiey Lawrze Kijowo Pieczarskiey, 1705. – Арк. 70; справжня "реабілітація" Острогозького полку як частини Слобожанщини відбулася, на нашу думку, лише після виходу книжки нащадка козацьких старшин цього полку П. Головинського (Слободские казачьи полки. – СПб., 1864); хоча відомо, що історію слобідських полків на основі документів Острогозького полку прагнув написати молодий Микола Костомаров, однак цей твір пропав у нього під час трусу 1847 р.: *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 446; див. також: L. Пропавшие рукописи Костомарова // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С. 183.

[92] Див. також твердження І. Квітки про зустріч імператриці Єлизавети: *Квитка И. И.* Записки… – С. 61–63.

[93] Насправді цей прошарок козацтва називався підпомічниками, компанійцями власне називалися кінні, озброєні козаки, яких підпомічники споряджали.

[94] Порівн. з пізнішим історичним твором: *Срезневский И. И.* Историческое обозрение... – С. 6.

Важливою є наступна розповідь про обкладання оброками слобожан, "измену Брюховецкого", вірність слобідських старшин цареві й подяку за це московського уряду – скасування згаданих податків. Далі автор цитує "жалувані грамоти", вимальовуючи історію Слобідських полків як історію вірного служіння царському урядові. Зупиняється Квітка на початках реформ Петра Першого – запровадженні податків 1697 р. та грамотах 1700 р., не даючи оцінки цим явищам. Події 1700–1721 рр. подає за участю Слобідських полків у Північній війні, наводячи текст маніфесту про закінчення війни та згадуючи про участь слобожан у придушенні повстання К. Булавіна. Розповідає Квітка й про спроби князя М. Голіцина реформувати Слобідські полки.

Поряд із цим відчутне "особисте" значення подій тих років, привнесене в історичну розповідь: відомості про Перський похід, куди було відправлено діда історика, харківського полковника Г. Квітку, огляд подій, пов'язаних з діяльністю батька І. Квітки: реформи Шаховського (детально розглянуті по пунктах), Польський похід 1733–1734 рр., початок російсько-турецької війни 1735 р. Надалі особистий аспект стає відчутнішим: присутність слобідських старшин на коронації Єлизавети Петрівни, грамота Єлизавети про скасування нововведень (список цього документа Ілля Квітка подає за надісланим в Ізюмський полк, полковникові Івану Квітці[95]), розповідь про зустріч імператриці слобідськими полковниками біля Сівська під час її подорожі до Києва 1744 р. До всіх цих подій безпосередньо був причетний Іван Григорович Квітка. Ілля Іванович наголошує, що старшин, які зустрічали Єлизавету, очолив його батько. За Єлизавети кар'єра Івана Квітки зрушила з мертвої точки, а його син не міг не занотувати у своєму творі: "Военная коллегія внесла ея величества докладъ о пожалованіи Полковника Квитки Бригадиромъ съ определеніемъ къ командованію въ Слободскихъ полкахъ", але через смерть полковника 1751 р. "докладъ остался не конфирмованъ".

Згадками про Пруський похід, формування гусарського полку 1757 р., цитуванням маніфесту про скасування Слобідських полків закінчується основна частина книги.

У додатках, пронумерованих за потрібністю[96], Квітка теж не уникає істотніших згадок про свій рід, згадуючи у переліку полковників свого діда, харківського полковника Григорія Семеновича та батька Івана Григоровича Квіток[97].

---

[95] *[Квитка И. И.]* Записки… – С. 58.

[96] 1-й – про заснування Ізюмського полку, 2-й – про Українську лінію, 3-й – про монастирі на Слобожанщині та пільги їм, 4-й – про участь Слобідських полків у Північній війні, 5-й – про знищення відкупів та митниць 1756 та 1763 рр., 6-й – про заміну козацьких чинів великоросійськими під час реформи 1765 р., 7-й – про гусарський полк 1757 р., 8-й – перерахунок полковників слобідських полків (далеко не повний, див. повніший список: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003. – С. 161–166.), 8-й – відомість про слобідські міста та містечка, 9-й – про Острогозький полк, котрий називався Рибинським (*[Квитка И. И.]* Записки… – С. 70–85).

[97] Там само. – С. 77, 79.

Подаючи модель історії Слобідських полків, Ілля Іванович Квітка виразно тяжів до власного родоводу, залежності свого соціального статусу від історичних обставин.

Висновки

Це дещо побіжне дослідження про малознаного історика вкотре надихає на хрестоматійну кінцівку про "подальші детальніші дослідження", "нові відкриття", потребу систематизації української історіографії XVIII–XIX ст. як соціокультурного феномена тощо. Але важливість кожної з постатей суперечливого історіографічного процесу, індивідуального осмислення історії через призму власних переживань, власного родоводу й соціального замовлення є визначальними рисами будь-якого погляду на історію.

Ілля Іванович Квітка, як і волів, залишився в тіні, але без його творчості не можна помислити ані інтелектуальної атмосфери провінційного Харкова початку XIX ст., який щойно став університетським містом, ані розмаїтостей становлення парадигм "малоросійської" та "слобідської" і, врешті, української історії, ані низки підстав для творчості українського прозаїка Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, ані, що, власне, й головне, світу шанувальника старовини, який протягом кількох десятиріч змінив козацький кунтуш на скроєний мундир французького штибу і прагнув пояснити зміни у своєму житті крізь призму минулого.

Олексій ЯСЬ (*Київ*)

"ИСТОРИЯ МАЛОЙ РОССИИ" Д. БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО У СВІТЛІ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ

У перші десятиліття XIX ст. учений, який студіював історію Малоросії, належав до суспільства перехідної доби як у соціокультурному, так і в інтелектуальному плані. У цей час фактично відбувалася зміна соціокультурної формації підросійської України, яку здебільшого тлумачать у межах конфлікту "традиційного" та "модерного"[1].

Відтак тогочасний історик був принаймні свідком, а певною мірою й учасником кардинальних інституціональних, соціальних та інтелектуальних змін. Українські землі поступово трансформувалися в західні імперські провінції Росії – малоросійські губернії. Значна частина нащадків козацької старшини та шляхти досить успішно інтегрувалася до станової ієрархії імперії як малоросійське дворянство. Чимало з них зробили успішну кар'єру на імперській службі, хоча і залишалися носіями місцевого патріотизму в його ностальгійній або культурницькій варіації. Натомість найбідніші верстви здебільшого перетворилися на закріпачене селянство.

Одночасно побутували автономістські традиції України-Гетьманщини, які ширилися в осередках старої культури – панських маєтках, а також в українських земляцтвах великих міст, мистецько-літературних салонах тощо. Саме в цьому соціокультурному середовищі здійснювалася велика робота зі збирання та нагромадження історичної спадщини, в якій ще на початку XIX ст. важливу роль відігравали історики-антиквари.

Втім, виникають і нові університетські центри секуляризованої науки та культури "німецького типу" – в Харкові, а пізніше в Києві та інших містах. Відбувається і процес входження української аристократії до російського імперського інтелектуального та культурного простору.

Однак циркулюють і західні інтелектуальні впливи. Вони проникають як за російським посередництвом, так і безпосередньо через знайомство з європейським життям, літературою, культурою, мистецтвом тощо. Таке ознайомлення відбувається на тлі зростаючого зацікавлення європейської просвітницької історіографії (Й.-Г. Гердер, Й.-Х. Енгель, К. Гаммердерфер, Ж.-Б. Шерер та ін.)[2]

---

[1] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 55.

[2] Див., напр.: *Krupnyckyi B.* Johann Christian von Engel und Geschichte der Ukraine // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1931. – Bd. 3. –

Україною в контексті загальних змін, що сталися в політичному устрої Східної та Центральної Європи другої половини XVIII ст., зокрема пов'язаних з піднесенням могутності Росії та зникненням ряду державних утворень (Криму, Польщі та ін.).

Варто підкреслити, що в добу Просвітництва увага освіченої публіки акцентувалася на проблемах життя окремої особистості чи на ідеальних завданнях усього людства. Натомість неповторні явища здебільшого залишалися поза межами раціоналістичного світогляду з властивим для нього неісторичним способом мислення[3]. Культивування ідеї самоцінності розуму[4] вело до емансипації поведінки людини стосовно історичних традицій, релігії, станової моральності, що супроводжувалося поширенням меркантилізму та прагматизму.

Одночасно домінують уявлення, скеровані на осягнення вічної закономірності всіх речей в інтелектуальному дусі природно-правового мислення[5]. Наразі висуваються вимоги щодо упорядкування світу історії на засадах цілеспрямованого розуму та волі, що оформилися як світоглядні орієнтири Французької революції кінця XVIII ст. Відтак, незаперечним надбанням Просвітництва стала світська секуляризація багатьох сфер життя та ідея загальної, універсальної історії людства, яку розглядали у філософському плані[6].

Взагалі ставлення до історичної минувшини було амбівалентним. В історії відшукували необхідні взірці для обґрунтування доцільності політичних і соціальних змін, аргументи, щоб ствердити ідею поступального розвитку людства, тощо. Причому такі приклади з минувшини ставали зразками для соціальної поведінки та вводилися в єдину універсальну схему. Недаремно Фрідріх Ніцше влучно охрестив просвітницько-раціональне історіописання монументальною

S. 75–110; *його ж.* Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллєр, Шлєцер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлєр) // Україна. – Париж, 1953. – № 10. – С. 843–849; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1994. – S. 68–79; *Ивонин Ю. Е.* Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве // Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С. 12–21; *Бойко А. В.* Обзор французской историографии запорожского казачества XVIII столетия // Там само. – С. 36–41; *Давлетов О. Р.* З творчої спадщини Дмитра Дорошенка "Й. Х. Енгель як історик України та козаччини" // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 150–155.

[3] *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия // *Виндельбанд В.* Избранное. Дух и история. – М., 1995. – С. 299.

[4] Тезу про самоцінність і домінацію розуму знаходимо, наприклад, у Й.-Г. Гердера: "…мы видим, что во всем творит лишь одно начало – человеческий разум, который всегда занят тем, что из многого создает единое, из беспорядка – порядок, из многообразия сил и намерений – соразмерное целое, отличающееся постоянством своей красоты" (*Гердер И.-Г.* Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А. В. Михайлова. – М., 1977. – С. 441).

[5] *Мейнеке Ф.* Возникновение историзма. – М., 2004. – С. 15.

[6] Див., наприклад: *Шиллер И. Х. Ф.* В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения // *Шиллер И. Х. Ф.* Исторические работы: В 8 т. / Под ред. Ф. П. Шиллера. – М.; Л., 1937. – Т. 7. – С. 595–612; *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Философия истории: Антология / Под ред. Ю. А. Кимелева. – М., 1995. – С. 57–68.

історією[7]. Натомість архаїчні інститути, традиції, звичаї та ін., які суперечили раціоналістичним поглядам щодо довершеної побудови світу, піддавалися нищівній критиці.

Означені духовні перетворення і соціокультурні зрушення породили зворотні ідеалістичні та ірраціональні реакції, які розгорталися під знаком романтичної опозиції стосовно раціоналізму. Відтак, на зорі XIX ст. ще донедавна вельми популярні теорії та побудови просвітницького раціоналізму поступово програють змагання з новітніми романтичними інтенціями.

Втім, конкуренція різноманітних інтелектуальних впливів, змагання традиційних і модерних елементів на українських теренах, обставини тогочасної дослідницької діяльності вимагали від історика не стільки рішучого вибору на користь певної альтернативи, скільки їхнього узгодження, співіснування в складній системі внутрішніх цінностей та лояльностей.

Таким, у найзагальніших рисах, було культурне та ідейне підґрунтя, на якому реалізовувалися перші спроби написання систематичних версій української історії.

Перші академічні проекти "історичної синтези" української минувшини традиційно пов'язують з іменами Дмитра Бантиша-Каменського та Миколи Маркевича[8], хоча часом і розглядають їх як недосконалі навіть для того часу[9]. Проте слід згадати і їхні своєрідні предтечі – праці Якова Марковича[10], Максима Берлинського[11], Олекси Мартоса[12], які так і не були завершені або дійшли до нас у вигляді фрагментів.

Хронологічно першою з реалізованих спроб написання "систематичної історії" була праця Д. Бантиша-Каменського "История Малой России" (М., 1822. Ч. 1–4). У дореволюційній Росії вона перевидавалася ще тричі (1830, 1842, 1903). Причому вважають, що перероблене видання 1830 р., хоча і має істотні факто-

---

[7] *Ницше Ф.* О пользе и вреде истории для жизни // *Ницше Ф.* Сочинения: В 2 т. / Сост., ред., вступ. ст. и прим. К. А. Свасьяна. – М., 1990. – Т. 1. – С. 169–170.

[8] *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII ст. – Львів, 1923. – С. 30; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. – [3-є вид., репр.] – К., 1996. – С. 75–80; *Багалій Д.* Історіографічний вступ: [До "Нарису історії України на соціяльно-економічному ґрунті"] // *Багалій Д.* Вибрані праці: У 6 т. / Упор., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 221.

[9] *Багалей Д.* Новый историк Малороссии: (Рец. на кн.: Лазаревський А. М. Описание старой Малороссии. – К., 1889. – Т. 1: Стародубский полк. – XVI, 470, XXX с.). – СПб., 1891. – С. 2.

[10] *Маркович Я. М.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – СПб., 1798. – [Ч. 1.] – 98, [6] с.

[11] Несколько глав из сочинения Максима Берлинского "Историческое обозрение Малороссии и города Киева" [главы 52–60] // Молодик на 1844 год. – СПб., 1844. – С. 163–196.

[12] *Мартос А.* Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // Сын Отечества: Исторический, политический и литературный журнал. – СПб., 1823. – Ч. 84. – № 12. – С. 214–223; № 13. – С. 243–252; *його ж.* Отрывок из истории Малороссии. Т. 3. Гл. 5. 1652–1653 // Северный архив. – 1823. – № 6. – С. 461–479.

графічні доповнення, але в концептуальному плані зазнало незначних змін[13]. Відтак це видання найповніше репрезентує погляди історика. Натомість третє прижиттєве видання майже не відрізняється від другого. Варто відзначити, що твір Д. Бантиша-Каменського зазнав і цензурних змін, які не були великими за обсягом вилученого матеріалу, але істотно вплинули на висвітлення деяких "делікатних", як тоді вважалося, проблем малоросійської історії[14].

Щодо належності Д. Бантиша-Каменського до російської чи української історіографії, то в сучасній науці й до сьогодні побутують різні думки[15]. Однак, попри відмінні погляди науковців, внесок Д. Бантиша-Каменського в українську інтелектуальну історію та вплив "Истории Малой России" на тогочасну національну історіографію вочевидь є незаперечним.

У мотиваційному сенсі студія Д. Бантиша-Каменського спершу виникла як проект, замовлений згори з ініціативи та за сприяння малоросійського військового генерал-губернатора князя Миколи Рєпніна-Волконського[16]. Останній репрезентував частину місцевого дворянства, в середовищі якого побутували культурницько-антикварні зацікавлення традиціями старої Гетьманщини.

За виразом О. Пріцака, саме в оточенні М. Рєпніна-Волконського існував "останній осередок української автономістичної думки старого типу"[17]. Невипадково в передмові до першого видання Д. Бантиш-Каменський не тільки зазначає, що виконав цю працю за дорученням М. Рєпніна-Волконського, а й наголошує на його безпосередній участі в її підготовці. Зокрема, історик підкреслює, що князь не тільки сприяв йому у пошуку джерел, а й сам написав опис Берестецької битви (1651)[18].

---

[13] *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 159; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... – С. 226; *Атаманенко А.* Дмитро Бантиш-Каменський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 37–38.

[14] *Кравченко В. В.* Рукописна "История Малой России" Д. М. Бантиш-Каменського [з Публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в С.-Петербурзі] // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 65–67.

[15] *Його ж.* Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матер. всеукр. наук. конфер. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 222; *його ж.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... – С. 201, 212 та ін.; *Атаманенко А. Є.* Д. М. Бантиш-Каменський – історик України: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1998. – С. 9; *Когут З.-Є.* Формування української національної історіографії // Схід–Захід: Історико-культурологічний зб. – Харків, 2001. – Вип. 3. – С. 25.

[16] Див.: *Павловский И. Ф.* Заботы кн. Н. Г. Репнина о составлении истории Малороссии // *Павловский И. Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина (Очерки, материалы и переписка). По архивным данным. – Полтава, 1905. – С. 9–15.

[17] *Пріцак О.* Шевченко-пророк. – К., 1993. – С. 27.

[18] *Бантыш-Каменский Д.* Предисловие // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. – М., 1822. – Ч. 1. – С. V.

У другому виданні задекларовані Д. Бантишем-Каменським мотиваційні устремління щодо написання "Истории Малой России" подано дещо інакше з наголосом на інтелектуальні складові. Вони формулюються в кількох пунктах: 1) багатство подій на теренах Малоросії ("страна обильная происшествиями"); 2) побожність її мешканців; 3) достойні сини, віддані російським самодержцям, які прикрасили "вік Петра та Катерини"[19], тобто репрезентують достатні підстави для осмислення історії цього краю.

Крім засвідчення лояльності імператорському престолу, вони виказують авторські зацікавлення малоросійською історією не з особистих, а з загальних, раціональних міркувань. Тож останні звернені до читача з допитливим розумом, зокрема ненав'язливо наголошують на тому, що пропонують йому корисний та "правильний" (схвалений государем) матеріал для інтелектуальної поживи. Зауважимо, що до раціональних мотивів вивчення історичної минувшини України апелювали і попередники автора "Истории Малой России", зокрема Я. Маркович[20].

Д. Бантиш-Каменський як історик формувався в руслі архівних і дипломатичних зацікавлень. Адже він розпочав свою кар'єру на імперській службі в Московському архіві Колегії закордонних справ (1800) під керівництвом свого батька, відомого історика Миколи Бантиша-Каменського. Невипадково стиль мислення Д. Бантиша-Каменського вирізняється початками нормативності, які зумовлені як пієтетом архівіста у ставленні до документів, так і раннім знайомством із практикою дослідницької праці.

Ця нормативність мислення, або, точніше, її елементи виявляються у найпростіших дослідницьких процедурах, які свідчать про усвідомлення вченим певних вимог до написання історичного дослідження. Останні спостерігаємо в елементарній спробі систематизації джерел, на основі яких підготовлено працю, у критично-раціональному ставленні до відомостей, що подаються різними авторами, в укладанні розгалуженого наукового апарату "Истории Малой России", зрештою у прагненні спиратися на документальну основу у викладі фактографічного матеріалу тощо.

Утім, визначальним для "Истории Малой России" є диференційоване, хоча і досить суперечливе ставлення до емпіричної основи дослідження. Уже в переліку джерел, у примітках та власне у тексті Д. Бантиш-Каменський наводить інформацію про деяких авторів або навіть певним чином характеризує ту чи іншу працю. Приміром, він відзначає, що студія Г.-Л. Боплана містить чимало грубих помилок[21], а твір П. Шевальє має багато небилиць[22]. Французькому істо-

---

[19] *Його ж.* Предисловие // *Його ж.* История Малой России: В 3 ч. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 1: От водворения Славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому Государству Царем Алексеем Михайловичем. – С. VI.

[20] "Я не хотел бы вступать в Царство мечтаний и призраков, не хотел бы представлять картины мрачной действительности, есть ли б История не объясняла степеней образования и промышленности каждого народа" (*Маркович Я. М.* Записки о Малороссии... – С. 1–2).

[21] *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. XIV.

[22] Там само. – С. XV.

рику Ж.-Б. Шереру він закидає відсутність посилань на київські літописи, з яких він зробив запозичення[23], а тритомник ченця-василянина Гната Стебельського вважає пристрасним у деяких місцях. Зокрема, він підкреслює, що автор тритомника – уніат[24] і т. п. Єдині пояснення, які інколи наводяться на підтвердження таких оцінок, це виявлені автором логічні суперечності в тих чи інших роботах. Здебільшого вчений не вважає необхідним обґрунтовувати свою думку.

Так, робота німецького історика австро-угорського походження Й.-Х. Енґеля, представника раціоналістичної історіографії, одержала високу оцінку. "...Праці п. Енгеля, на якого покликується в багатьох місцях поважний наш Історіограф (М. Карамзін. – *О. Я.*), заслуговують на увагу будь-якого розсудливого читача, оскільки Енґель сказав більше про Малоросію, ніж Літописи, видані Туманським та Рубаном"[25]. Більш схвально Д. Бантиш-Каменський відгукується тільки про "Историю государства Российского" Миколи Карамзіна, яку називає "безсмертним твором"[26]. Слід відзначити, що і список джерел та їхнє коментування в "Истории Малой России" нагадують відповідний перелік в "Истории государства Российского"[27].

Зрештою авторські коментарі виявляють однобічність і вибірковість його раціонального критицизму. Д. Бантиш-Каменський підходить до оцінки джерел, зокрема відомостей, що в них містяться, виключно з позицій здорового глузду. Передусім, він звертає увагу на відсутність логічних суперечностей, наближеність автора того чи іншого твору до описуваних подій, його політичну належність, наявність чітких посилань на джерела тощо.

Усе, що суперечило поглядам, світогляду та особистому досвіду вченого, апріорно відкидалося. Зразком такого трактування є думка автора про кількість козаків, які входили до пограничної сторожі за часів Стефана Баторія. "Я тримаюсь свідчення Г. Полетики щодо поділу та кількості Козаків, оскільки неправдоподібно, щоб погранична сторожа за Баторія, Самодержця войовничого, досягала (за словами п. Енґеля, с. 77) двох тисяч осіб, коли при створенні цієї сторожі її кількість досягала 2000. П. Енгель наголошує на мирному часі: але мир з Татарами ніколи не був міцним, тому інші виборні Козаки, 4000 чоловік, не могли займатися господарством у своїх поселеннях, як стверджує п. Енґель. Папроцький, згідно з Полетикою, повідомляє, що кількість Запорожців сягала, в 1579 році, до 5000 осіб (Енґель, с. 83). З Кримцями війни тоді не було"[28].

Цей приклад показує виключне домінування раціональної логічності в авторських тлумаченнях у випадку різноманітних свідчень джерел. Так, думка Й.-Х. Енгеля відкидається тільки тому, що Д. Бантиш-Каменський уважає її

---

[23] Там само. – С. XVI.

[24] Там само. – С. XVIII.

[25] Там само. – С. XVI (прим.*).

[26] Там само. – С. XVIII.

[27] *Карамзин Н. М.* История государства Российского В 12 т. – М., 1989. – Т. 1. – С. 23–28.

[28] *Бантыш-Каменский Д.* Примечания к первой части Истории Малой России // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 18–19 (прим. 95).

неправдоподібною, оскільки вона суперечить його припущенням. Натомість інші повідомлення джерел часто-густо визнавалися правильними без будь-яких попередніх роздумів, а праці певних учених – такими, що беззастережно заслуговують на довіру.

Імовірно, саме тому в "Истории Малой России", як відзначають дослідники, відсутня витримана ієрархія джерел з точки зору їхньої достовірності[29], насамперед їхня критика при виборі певних відомостей[30]. Єдина градація джерел, яку застосовує автор, це поділ останніх на рукописні та друковані.

Зауваги вченого щодо джерел виявляють і його ставлення до традиції історіописання на теренах Малоросії. Зокрема, він згадує про спробу написання малоросійської історії Яковом Марковичем, яку авторові так і не вдалося завершити. Д. Бантиш-Каменський відзначає, що матеріали, надані Марковичу Адріаном Чепою, були втрачені після передчасної смерті (самогубства) останнього[31]. Пише він і про намір Григорія Теплова підготувати працю з історії Малоросії, а також підкреслює, що зібрані останнім матеріали перейшли до рук Івана Єлагіна[32] тощо.

Певною мірою кидає світло на ступінь усвідомлення дослідницьких завдань Д. Бантишем-Каменським його полеміка з О. Мартосом навколо першого видання "Истории Малой России". Автор намагається навіть з'ясувати мету своєї студії порівняно із творами попередників. Він зазначає, що прагнув тільки подати "події в більшому зв'язку та подробицях, ніж вони викладені в коротких записах Генеральних Писарів"[33]. Отже, розуміння автором функцій історіописання досить обмежене, зорієнтоване здебільшого на повноту відтворення фактографічної канви подій.

Утім, для вченого усвідомлення належності до традиції історіописання відбувається передусім в інтелектуальному, а не в національному плані, з перспективи спільних зацікавлень певним предметом дослідження – історією Малоросії. Невипадково він зараховує до цієї традиції як російських авторів і українських літописців, так і іноземців.

Окремо слід зупинитися і на розподілі фактографічного матеріалу в студії Д. Бантиша-Каменського. Зазначимо, що в першому виданні вся малоросійська історія до Хмельниччини висвітлюється автором у вступі (35 с.)[34]. Київський

[29] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... – С. 218.

[30] *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В. А. Мякотина "Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии" в "Русском Богатстве". – 1894. – № 2–4) // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 259.

[31] *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. VIII.

[32] *Його ж.* Примечания к третьей части Истории Малой России. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства – С. 69–70.

[33] *Його ж.* Письмо к издателю (8/II.1823, Москва) // Сын Отечества. – 1823. – Ч. 83. – № 7. – Отд. 2: Критика. – С. 318.

[34] *Його ж.* Вступление // *Його ж.* История Малой России. – 1-е изд. – Ч. 1. – С. IX–LIV.

митрополит та історик Євгеній Болховітінов у листі до автора від 19 листопада 1822 р. зауважив з цього приводу, що вступ до історії Малоросії є вельми стислим, і висловив йому побажання більш докладно висвітлити питання походження козаків[35]. Подібної думки дотримувався і рецензент Ф. Булгарін, який уважав короткий вступ з історії Малоросії до доби Хмельниччини «найбільшим недоліком праці»[36]. Очевидно, Д. Бантиш-Каменський прислухався до зазначених порад і істотно доповнив видання 1830 р.

Однак архітектоніка і другого, переробленого видання є вкрай диспропорційною, на що вже звертали увагу дослідники[37]. Давньоруський період окреслено схематично в дусі М. Карамзіна. До того ж йому присвячено всього три глави першої частини. Дещо більше уваги приділено литовській та польській добі до XVII ст. Водночас XVII–XVIII ст. висвітлені якнайповніше. Цьому відрізку часу відведено близько 80 % усього обсягу "Истории Малой России".

Взагалі в рецепції Д. Бантиша-Каменського українська історія виступає як хаотичне нагромадження подій та фактичних подробиць, які часто-густо навіть не вкладаються у певні хронологічні сегменти. Автор визнає дві найголовніші віхи в історії Малоросії: приєднання до Росії та ліквідацію Гетьманщини. Відтак татарська навала, литовська доба виглядають не як самостійні історичні періоди, а як певні епізоди з хронологічної канви подій. Таким чином, учений здебільшого сприймає історію з перспективи поточного моменту, тобто в контексті важливості тих чи інших подій для тогочасної сучасності (початку XIX ст.).

Досить довільно і часом невмотивовано виглядає поділ і на рівні рубрикації окремих глав. Зокрема, історик поділяє князювання Володимира, хрестителя Русі, між першою та другою главою, хоча в останній приділяє йому лише один абзац[38]. Подібним чином оформлений матеріал і в низці інших глав.

Зауважимо, що цей недолік праці виявили ще сучасники історика. Невідомий рецензент третього видання студії Д. Бантиша-Каменського в "Отечественных записках" зазначав, що "довільне дроблення на глави, яке ми зустрічаємо в "Истории Малой России", ледве може бути кому-небудь корисне"[39]. Вочевидь наведені спостереження свідчать про досить шаблонний спосіб конструкції цієї праці, який виказує однобічний історизм її автора, тобто вибіркове усвідомлення мінливості історичних епох.

Таку ж однобічність спостерігаємо і в авторських оцінках, тлумаченнях тих чи інших подій, явищ та історичних осіб тощо. Д. Бантиш-Каменський майже не аргументує свої оціночні судження, оскільки раціональність останніх є само-

---

[35] Из бумаг Д. Н. Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // Русская старина. – 1904. – № 9. – С. 648.

[36] *Булгарин Ф.* История. Краткое обозрение Русской литературы 1822 года: 9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1–3 // Северный архив. – 1823. – № 5. – С. 389.

[37] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження.. – С. 221.

[38] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 5–8.

[39] Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 3-е изд. – М., 1842. – Ч. 1–3 // Отечественные записки. – 1842. – Т. 22. – № 5/6. – Отд. 6: Библиографическая хроника. – С. 42.

достатньою. Наприклад, поділ давньої Русі на уділи між синами Володимира Святославича історик однозначно засуджує, оскільки вважає його фатальною помилкою. Зокрема, він підкреслює, що сам князь потерпав від "шкідливих наслідків" цього рішення[40].

Аналогічну категоричність оцінок спостерігаємо і в тих випадках, коли вчений прагне хоч якось обґрунтувати власну думку. Так, тезу про те, що автором "Слова о полку Ігоревім" була світська особа, Д. Бантиш-Каменський обстоює таким міркуванням, що духовна людина "не насмілилася б язичницькими вигадками прикрашати" цей твір[41]. Зауважимо, що в наведених прикладах, як і раніше, єдиним оціночним мірилом для історика виступає логіка і здоровий глузд.

Утім, варто відзначити і певні позитиви в критичних підходах Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, вчений у деяких випадках наводить різні точки зору щодо тлумачення певних подій чи фактів. Приміром, стосовно часу приєднання Києва до Литви він викладає думки М. Стрийковськогота М. Карамзіна, хоча зрештою поділяє погляд російського історіографа[42].

Критичне ставлення автора до низки джерел дає йому змогу часто робити влучні спостереження. Так, "Історію Русів" Д. Бантиш-Каменський розглядає як "мутне джерело"[43], хоча і досить часто покликується на нього у другому виданні "Истории Малой России", але не використовує в першому.

Водночас історик прагне відрізняти повідомлення джерел від суджень літописця, але робить це епізодично. Так, він зазначає, що коли літописи мовчать, то "історику залишається керуватися самими міркуваннями"[44].

У виданні 1830 р. Д. Бантиш-Каменський також виправляє деякі помилки, котрих він припустився у первісній версії "Истории Малой России"[45].

Однак розуміння руху, мінливості світу історії, тобто історизму, у вченого вкрай обмежене. Відтак він постійно співвідносить давні, архаїчні явища з раціональними принципами організації суспільного життя, що побутували в історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст. Про це свідчить, наприклад, його заувага про дикі звичаї радимичів, древлян, які він протиставляє побуту інших давньослов'янських племен. "Вони дикістю уподібнювалися звірям і не знали шлюбних союзів", – пише історик[46]. Натомість про "київських слов'ян" він відгукується із симпатією, зокрема підкреслює їхню освіченість та схвально оцінює їхні родинні відносини. Ці сентенції Д. Бантиша-Каменського дуже нагадують аналогічні тези російського історика М. Карамзіна[47].

---

[40] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 8.

[41] Там само. – С. 18.

[42] Там само. – С. 26.

[43] Там само. – С. 153.

[44] Там само. – С. 28.

[45] *Бантыш-Каменский Д.* Примечания к третьей части Истории Малой России // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 3. – С. 12 (прим. 37).

[46] *Його ж.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 2.

[47] "Древляне же имели обычаи дикие, подобно зверям, с коими они жили среди лесов темных, питаясь всякою нечистотою; в распрях и ссорах убивали друг друга; не знали браков, основанных на взаимном согласии родителей и супругов.." (*Карамзин Н. М.* История государстваРоссийского.. – С. 66).

Варто відзначити, що опозицію "архаїка" – "сучасність" спостерігаємо і щодо цілих історичних епох. Приміром, у першому виданні "Истории Малой России" доба до Хмельниччини розглядається як "первісний стан" ("первобытное состояние"). Цей термін навіть фігурує у назві першого видання: "История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края".

Отже, критерієм оцінки Д. Бантиша-Каменського виступають авторські уявлення про певний рівень організації суспільства, а відтак і родинного життя. Вони переносяться на інші історичні епохи з позицій сучасної для вченого доби.

Схожі мотиви простежуємо і в багатьох інших авторських оцінках. Зокрема, татарську навалу Батия вчений засуджує тому, що вона "зупинила успіхи просвітництва в Росії"[48]. Водночас діяльність київського митрополита Кипріана тлумачиться тільки в позитивному плані, оскільки він "був першим, хто відновив занепале просвітництво в Росії"[49]. У такому ж сенсі оцінюється і постать князя Костянтина Острозького, який уславив себе "любов'ю до просвітництва"[50]. Аналогічним чином тлумачиться і заснування Києво-Могилянської академії, зі створенням якої історик пов'язує "виникнення в Малоросії давно забутого просвітництва"[51].

Зауважимо, що автор за цим принципом поділяє навіть держави і державні утворення. Зокрема, Польща як "держава просвітницька, сильна" протиставляється Кримському ханству[52].

Натомість традиційні, архаїчні елементи розглядаються як такі, що в жодному разі не заслуговують довіри. Приміром, відзначаючи сумнівність літописних відомостей про заснування Києва, історик беззастережно обстоює думку про легендарність "усіх давніх усних переказів"[53].

Таким чином, в оцінках Д. Бантиша-Каменського простежується домінація просвітницько-раціональних поглядів на історію та суспільство. Більше того, поняття "просвітництво" є ключовим в його історичних поглядах і світогляді. Воно виступає як антитеза до архаїчних елементів (дикість, невігластво, язичницькі вірування, забобони, легенди, перекази, середньовічна схоластика, обскурантизм і т. п.), що суперечать раціональному розуму. Відтак історія здебільшого сприймається автором у межах бінарної моделі "архаїка" – "просвітництво". Звідси, імовірно, й походять апріорний та вибірковий критицизм Бантиша-Каменського щодо свідчень джерел, а також нотки моралізаторства, які знаходимо в його скупих коментарях.

Приміром, історик, повідомляючи про підкуп татарських мурз посланцем польського короля Казимира IV для нападу на Російську державу, зазначає, що

---

[48] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 22.

[49] Там само. – С. 48.

[50] Там само. – С. 195.

[51] Там само. – С. 225.

[52] Там само. – С. 119.

[53] *Бантыш-Каменский Д.* Примечания к первой части Истории Малой России // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 4.

це “засоби, ганебні для вінценосця”[54]. Згадуючи про участь П. Конашевича-Сагайдачного у польському поході 1618 р. на Москву, він підкреслює, що гетьман “здобув довіру Уряду Польського і справедливий докір від нащадків”[55].

Подібним чином він повідомляє і про передачу Іваном Виговським дипломатичного листування Богдана Хмельницького з іншими державами російському двору. “Золото було йому ідолом, йому єдиному він був вірним до смерті своєї”, – зазначає історик[56]. Натомість смерть Дмитра Вишневецького у турецькому полоні (1563) Д. Бантиш-Каменський змальовує як взірцеву, зокрема “підкреслює, що страждальник славив Бога та кляв Магомета”[57]. Аналогічно автор описує й мужню поведінку дружини Василя Кочубея, засуджену на ув'язнення після доносу її чоловіка на гетьмана І. Мазепу. Зокрема, історик відзначає її “зразкову безстрашність”[58].

Зрештою, видається, що для вченого історія є своєрідною збіркою не тільки певних фактичних відомостей, а й моралістичних прикладів для сучасників, як позитивних, так і негативних. Слід відзначити, що моралізаторське трактування історії характерне не тільки для Д. Бантиша-Каменського, а й для багатьох представників пізньопросвітницького історіописання, зокрема для М. Берлинського[59].

Однак автор “Истории Малой России” не завжди послідовний у застосуванні дихотомічної зв'язки “архаїка” – “просвітництво”, зокрема щодо оцінки військово-політичних подій другої половини XVII ст. Почасти це пояснюється тим, що динамічність, суперечливість тогочасної історичної ситуації, постійні військово-політичні зміни, в т. ч. союзників Москви, надзвичайно ускладнювали застосування подібних критеріїв. До того ж обсяг різноманітного фактографічного матеріалу з української історії XVII–XVIII ст. істотно зростає. Причому в ньому міститься безліч повідомлень про криваві битви, плюндрування багатьох міст і земель, занепад культури й освіти, тобто про процеси і події, які складно сприймаються в межах просвітницького історизму, зорієнтованого на конструктивні, поступальні чинники.

Не варто забувати і те, що в першій частині “Истории Малой России” видання 1830 р. автор значною мірою слідував за підходами та конструкцією відомої праці М. Карамзіна. Відтак у другій частині зростає опір емпіричного матеріалу, який стає складно звести до звичного, апріорного поділу. Останній фактично розмиває усталені авторські підходи.

Тому, починаючи з другої частини “Истории Малой России”, в оцінці історичних осіб Д. Бантиш-Каменський здебільшого дотримується принципу

---

[54] *Його ж.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 88.

[55] Там само. – С. 185.

[56] Там само. – С. 316.

[57] Там само. – С. 130.

[58] Там само. – Ч. 3. – С. 87.

[59] Приміром, моралізаторська оцінка гетьмана І. Мазепи в студії М. Берлинського дуже нагадує повчальні мотиви зауваг Д. Бантиша-Каменського: “Нет опаснейшей в общежитии той твари, которая умеет стыдные свои пороки или властолюбивые происки скрывать под личиною доброжелательства, благовидной пышности и ревностного благочестия” (Несколько глав из сочинения Максима Берлинского.. – С. 178).

лояльності останніх стосовно російського престолу, хоча й вказує на їхні темні і світлі сторони. Тільки діяльність українського духовенства здобуває схвальну оцінку; він протиставляє цю діяльність кривавим військовим подіям того часу. "Серед безперервних битв в Україні, розбрату міжусобного, навал чужоплемінників Духівництво Малоросійське зі скромних келій продовжувало сприяти просвітництву", – пише історик[60].

У третій частині Д. Бантиш-Каменський поступово повертається до традиційної антитези "архаїка" – "просвітництво" у поясненні канви історичних подій. Утім, зазначену опозицію відтепер представлено в більш прихованому вигляді. Вчений має певні симпатії щодо предмета своїх студій – історії Малоросії, але загальноросійська лояльність усе ж таки переважає в його поглядах. Відома теза Д. Дорошенка про "формальну лояльність"[61] автора "Истории Малой России" до російського престолу видається як мінімум перебільшенням у загальному контексті прочитання цієї студії.

Так, Петра I історик розглядає як самодержця, який надав Росії "нове буття"[62]. Гетьманщина ж у XVIII ст. висвітлюється автором як інститут, який не тільки поступово занепадає, а й стає джерелом постійних бунтів та зрад щодо російського престолу. Зрештою, Гетьманщина дедалі більше й більше набуває у рецепції історика архаїчних рис, що суперечать необхідним перетворенням у Росії.

Недаремно після опису "зради" І. Мазепи та обрання на гетьманство І. Скоропадського Д. Бантиш-Каменський зазначає, що коли б Петро I "міг вільно діяти, то ще тоді знищив би Гетьманство"[63]. Ця сентенція фактично виносить історичний присуд Гетьманщині з боку автора ще за півстоліття до її ліквідації.

Цілком логічною в такому сенсі видається і наступна думка історика, що відтоді "історія цього краю помітно слабіє на події, стає нецікавою"[64]. Зазначена заувага фактично передує фінальній сцені малоросійської історії – скасуванню Гетьманщини. Відзначимо, що у сприйнятті Д. Бантиша-Каменського ця подія є логічним і послідовним актом, хоча автор і має певні симпатії щодо минулого козацької України.

Врешті-решт, слід звернути увагу на техніку викладу, яка фактично репрезентує читачеві авторський задум, своєрідну логіку розгортання світу історії. Вона ж містить численні, часом приховані смисли і контексти, які висвітлюють дослідницький інструментарій вченого.

З цієї перспективи манера викладу Д. Бантиша-Каменського не вирізняється особливою оригінальністю. Його оповіді властива майже повна відсутність яки-

---

[60] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 2: От присоединения сей страны к Российскому Государству до избрания в Гетманы Мазепы. – С. 212.

[61] *Дорошенко Д.* Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі: Наук. зб. / Під ред. В. Сімовича. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 108.

[62] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 3. – С. 164.

[63] Там само. – С. 108.

[64] Там само. – С. 140.

хось стилістичних прикрас. Учений зосереджується переважно на військово-політичній історії, зокрема на зовнішньополітичних зв'язках і дипломатичних зносинах. Вочевидь окреслені пріоритети у викладі матеріалу зумовлені дипломатичними зацікавленнями історика. Відтак він докладно зупиняється на взаєминах сторін, часто-густо наводить велику кількість подробиць щодо діяльності посольств, обставин переговорного процесу тощо.

Чільне місце займають події церковної історії, яку автор переважно висвітлює наприкінці низки глав. Іноді православний, церковний чинник розглядається історикомне стільки як причина певних подій, а як їхнє ритуальне обрамлення. У такому контексті перебіг подій часом подається майже як ритуальне дійство.

Зокрема, таким видається епізод після привселюдного читання царевої грамоти у Переяславі у січні 1654 р.[65]. Це враження підсилюється згадками про бажання "трьох государів" (турецького султана, польського короля та кримського хана) володіти Україною, про утиски та переслідування православних малоросіян з боку поляків-католиків, про пропозицію послам присягнути від імені царя, церковні церемонії тощо. Аналогічно сприймається й епізод з урочистим обранням на гетьманство Кирила Розумовського[66] і т. п.

Певну увагу автор приділяє науці, мистецтву та освіті. Чимало в праці біографічних подробиць, життєписних характеристик і замальовок, що супроводжуються моралізаторськими трактуваннями та заувагами. Причому вчений прагне висвітлювати як негативні, так і позитивні риси історичних особистостей, у т. ч. і тих, яким він симпатизує. Наведені біографічні деталі вказують на солідний авторський досвід у біографічному жанрі. Адже вчений написав чимало біографічних праць[67].

Зауважимо, що кілька глав про І. Мазепу з третьої частини другого видання "Истории Малой России" в дещо скороченому та переробленому вигляді були видані істориком у 1834 р. як окрема біографічна студія[68].

Водночас у праці дуже небагато авторських відступів, нотаток, коментарів або принаймні спроб підвести читача до тлумачення тих чи інших подій, явищ, процесів і т. п. Д. Бантиш-Каменський постійно прагне триматися документальності у своєму викладі, зокрема переказує численні документи[69]. Саме

---

[65] Там само. – Ч. 1. – С. 352.

[66] Там само. – Ч. 3. – С. 196–199.

[67] Див.: *Бантыш-Каменский Д.* Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого. – М., 1812–1813. – Ч. 1–2; *його ж.* Жизнь Преосвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского, убиенного в 1771 году. – М., 1813; *його ж.* Жизнь Н. Н. Бантыша-Каменского. – М., 1818; *його ж.* Словарь достопамятных людей русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и учёных, известных по участию в событиях отечественной истории. – М., 1836. – Ч. 1–5; *його ж.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48-ю портретами. – СПб., 1840. – Ч. 1–4.

[68] *Його ж.* Жизнь Мазепы. С портретом и снимком подписи. – М., 1834. – 92 с.

[69] *Багалій Д. І.* Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної // *Багалій Д. І.* Вибрані праці... – Т. 2. – С. 396.

документальним свідченням він віддає перевагу перед наративними джерелами, хоча й не цурається останніх[70].

Варто підкреслити, що Д. Бантиш-Каменський здебільшого порівнює факти, подані в тих чи інших джерелах, а не їхню вірогідність узагалі. З цієї перспективи відомості, представлені в документальних джерелах, більше відповідають критеріям раціональної логічності, що й пояснює пріоритети вченого. Ця домінація зовнішньої сторони історичного минулого та орієнтація на документи є характерними ознаками авторського викладу.

Втім, у другому виданні спостерігаємо і певні вкраплення із "внутрішньої історії" в загальну архітектоніку роботи. Приміром, дев'ятнадцята глава першої частини присвячена кримським і буджацьким татарам, їхній військовій організації й тактиці[71]. Щоправда, вона майже повністю запозичена з опису Г.-Л. Боплана.

До вказаних включень із внутрішньої історії доцільно віднести і двадцять п'яту главу про устрій Січі, побут та звичаї запорожців[72], яка написана на матеріалах російського історика німецького походження Ґергарда Міллера. Зауважимо, що Д. Багалій уважав цю главу найцікавішою у всій праці[73].

Аналогічні вкраплення є і в тридцять першій главі, в якій автор подає огляд становища та внутрішнього устрою Малоросії за Богдана Хмельницького і його наступників, хоча також висвітлює церковну історію та ін.[74].

Врешті-решт, варто згадати і останню, сорок шосту главу, в якій представлено відомості про господарство, звичаї, обряди, риси характеру та побуту малоросіян, чини й стани в Малоросії, походження мови, а також інформацію про визначних літописців і Києво-Могилянську академію[75].

Введення таких фрагментів до другого видання очевидно вмотивовано новітніми фольклористичними та етнографічними впливами, які поширюються з другої половини 1820-х рр., зокрема, з виданням збірки М. Максимовича "Малороссийские песни" (М., 1827) та ін.

Втім, у рецепції Д. Бантиша-Каменського матеріал внутрішньої історії здебільшого є добіркою цікавих спостережень, часто-густо напівкурйозного характеру, своєрідним додатком до свідчень документів і не більше. На відміну від романтиків, які повністю занурювалися у внутрішню історію, прагнули саме в ній відшукати, відчути сутнісні риси тогочасного світу, осягнути самобутній дух минувшини, автор "Истории Малой России" тримається безстороннього, скептично-розсудливого погляду щодо етнографії, вірувань, матеріальної та духовної культури і т. п.

"У звичаях та обрядах поселян бачимо залишки старовини та забобон, що збереглися в більш чи менш видозміненому вигляді...", – зазначає Д. Бантиш-

[70] *Атаманенко А.* Наративні джерела та історична література в творчості Д. Бантиша-Каменського// Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 130.

[71] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 336–348.

[72] Там само. – Ч. 2. – С. 61–69.

[73] *Багалій Д. І.* Нариси української історіографії... – С. 392.

[74] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 2. – С. 202–223.

[75] Там само. – Ч. 3. – С. 211–264.

Каменський[76]. Ця заувага досить добре ілюструє авторські пріоритети, зокрема свідчить, що матеріал внутрішньої історії він розглядає як архаїзм ("забобони", "залишки старовини" та ін.), який у кращому разі становить деякий інтерес для раціонального, просвіченого розуму.

Слід підкреслити, що вчений так і не зміг повністю позбутися компілятивної методи укладання тексту. Це особливо відчувається в першій частині видання 1830 р., в якій подається чимало запозичень з "Истории государства Российского" М. Карамзіна та інших праць без авторських тлумачень і коментарів. Інколи складається враження, що певні глави "Истории Малой России", особливо першої частини, написані немовби в тіні державного історіографа[77].

Таким чином, сюжетна лінія викладу розчиняється в масі документальних відомостей, багатстві фактографічного матеріалу, численних парафразах, прихованих цитуваннях і безпосередніх покликаннях. Натомість узагальнення, інтерпретації, висновки майже відсутні. Іван Крип'якевич слушно зауважує, що подробиці заступали Д. Бантишу-Каменському цілісність української історії[78]. Відтак авторські підходи здебільшого ледь помітні за масою фактичних відомостей.

Варто звернути увагу і на науковий апарат студії Д. Бантиша-Каменського, який є не тільки великим і розгалуженим, а й використовується автором як додаткова збірка фактів. У цілому він поділяється на стислі бібліографічні покликання на берегах праці (назви книг, заголовки джерел і т. п.), а також на розгорнуті прикінцеві покликання. Зокрема, тільки в першій частині "Истории Малой России" видання 1830 р. подано 324 прикінцеві посилання (84 с.). Загальна ж кількість таких покликань в усіх трьох частинах складає 841 (242 с.), тобто майже 1/4 всього обсягу "Истории Малой России". Водночас у виданні 1822 р. всі авторські примітки є посторінковими, хоча також займають чимало місця.

Доцільно відзначити, що в прикінцевих посиланнях у другому виданні автор наводить не стільки бібліографічні відомості, скільки витяги з актів, самі документи, інколи подає власні коментарі тощо. Зокрема, у першій частині праці видрукувано договірні березневі статті 1654 р.[79], у другій – список з листа Б. Хмельницького до шведського короля від 18 січня 1657 р.[80] та чимало інших документів і матеріалів.

Іноді не зовсім зрозуміло, чому важливі відомості або думки певних авторів щодо тих чи інших подій Д. Бантиш-Каменський виносить за межі основного тексту студії до приміток. До таких випадків слід віднести його коментарі про походження назви "Мала Росія"[81], різні точки зору (Яна Потоцького та М. Карамзіна) щодо виникнення козацтва[82] тощо.

---

[76] Там само. – С. 214.

[77] *Марченко М. І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959. – С. 142.

[78] *Крип'якевич І.* Українська історіографія... – С. 28.

[79] *Бантыш-Каменский Д.* Примечания к первой части Истории Малой России // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 77–84 (прим. 323).

[80] *Його ж.* Примечания ко второй части Истории Малой России // *Його ж.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 2. – С. 3–5 (прим. 5).

[81] *Його ж.* Примечания к первой части Истории Малой России. – С. 3 (прим. 1).

[82] Там само. – С. 13–14 (прим. 70).

У цілому прикінцеві примітки до "Истории Малой России" умовно можна розділити на три групи: 1) інформативні, в яких наводиться додатковий фактографічний матеріал, а також цитати з деяких творів; 2) пояснювальні, котрі тлумачать і уточнюють певні події, явища і т. п.; 3) документальні, які містять витяги з різних актів або цілі документи. Зауважимо, що з-поміж перерахованих категорій покликань домінують інформативні та документальні.

Слід нагадати, що в першому виданні "Истории Малой России" Д. Бантиш-Каменський опублікував низку документів і матеріалів у додатках – загалом 103 назви, хоча під деякими заголовками вміщується декілька документів[83]. Причому у ряді випадків автор навів інформацію про місце зберігання, рік, номер справи, а також іноді подав відомості про пошкодження документа чи його тексту, зовнішні атрибути та ін. Сучасні дослідники розглядають це як елементи джерелознавчого та палеографічного аналізу[84].

У другому виданні автор переніс частину відомостей до прикінцевих посилань. Очевидно, він відчував необхідність винести певну частину багатого документального матеріалу, його надлишок, який значно ускладнював виклад, до приміток, а також дати деякі пояснення та коментарі. Втім, останніх якраз і бракує в його праці. Імовірно вчений прагнув наблизити "Историю Малой России" до потреб звичайної читацької публіки, хоча досягти цієї мети вдалося тільки частково. Навіть у дещо полегшеному вигляді студія досить складно сприймалася пересічним читачем з огляду на домінування нескінченної, монотонної канви військово-політичних, дипломатичних та церковних подій.

Отже, великий науковий апарат праці Д. Бантиша-Каменського вочевидь зумовлений авторськими домінаціями. У функціональному плані він скерований на те, щоб подати якомога більше фактографічних відомостей, які автор уважав достовірними.

Взагалі композиція та виклад матеріалу в "Истории Малой России" не дуже відрізняються від творів російської історіографії початку XIX ст., для яких характерна описовість, наративна оповідь із вкрапленнями великих фрагментів з документів та інших джерел, пріоритетне висвітлення військово-політичної і церковної історії тощо[85].

Студія Д. Бантиша-Каменського сприймалася по-різному. Олекса Мартос вказував на її велику джерельну основу. Водночас він наголошував, що остання "ще не складає всієї будови", зокрема вказував на "сухість деяких місць" праці[86].

---

[83] *Бантыш-Каменский Д.* Приложения к первой части Истории Малой России // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России… – 1-е изд. – М., 1822. – Ч. 1. – С. 91–153 (10 назв); *його ж.* Приложения ко второй части Истории Малой России… – Ч. 2. – С. 185–324 (23 назви); *його ж.* Приложения к третьей части Истории Малой России… – Ч. 3. – С. 141–243 (30 назв); *його ж.* Приложения к четвертой части Истории Малой России… – Ч. 4. – С. 141–303 (40 назв).

[84] *Атаманенко А.* Дмитро Бантиш-Каменський… – С. 46.

[85] *Гуржий А. И.* Штрихи к портрету "настоящего историка" // *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – 5-е репр. изд. – К., 1993. – С. 11.

[86] *[Мартос А.]* Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1–4 // Сын Отечества. – 1823. – Ч. 83. – № 3. – Отд. 3: Современная русская библиография. – С. 134, 136.

Невідомий автор бібліографічної замітки в "Библиотеке для чтения" відзначав, що робота Д. Бантиша-Каменського "складається з одних подій, зібраних добродушно без критики"[87].

Більш скептично щодо оцінки цієї праці були налаштовані історики-романтики, які вважали, що вона не задовольняє новітні наукові вимоги. М. Максимович називав "Историю Малой России" "мертво-холодною"[88] студією, хоча і вирізняв її з-поміж інших через багатство представлених відомостей. На його думку, в цій праці "немає правильного зображення історичних осіб, немає того живого духу, яким просякнута Історія Русів"[89].

Російський історик, редактор часопису "Московський телеграф", палкий прихильник західноєвропейського романтизму Микола Полевой підкреслював, що робота Д. Бантиша-Каменського є "ніщо інше, як розташований за роками перелік подій, якщо треба, *літопис* – не більше; у цьому відношенні вона задовольняє в цілому, *хоча і не в усьому* (курсив М. Полевого. – *О. Я.*)"[90] . Подібної думки дотримувався і російський письменник Степан Бурачек. Він іронічно зауважив, що на сторінках праці Д. Бантиша-Каменського Малоросія відрізняється від Московської губернії не більше, ніж Ярославська або Владимирська чи яка-небудь інша губернія[91].

Наприкінці XIX – у першій третині XX ст. оцінки "Истории Малой России" стають розважливішими, хоча й вони не позбавлені критичних ноток. Володимир Антонович уважав, що ця студія цікава тільки "набором архівного матеріалу, який Бантиш-Каменський вніс у свою історію"[92]. Микола Василенко ставить у заслугу Д. Бантишу-Каменському зв'язний виклад подій та введення до наукового обігу багатьох відомостей з першоджерел[93]. Подібну думку висловлює і Д. Дорошенко, який наголошував, що виклад цього історика витримано у "спокійному річевому тоні"[94].

Натомість сучасні дослідники не тільки підкреслюють, що "История Малой России" Д. Бантиша-Каменського була першою узагальнюючою студією з національної історії, а й обстоюють думку, що вчений був одним із засновників української археографії[95]. У типологічному плані "Историю Малой России" відносять

[87] Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1842. – Ч. 1–3 // Библиотека для чтения. – 1842. – Т. 51. – Отд. 6: Литературная летопись. – С. 70.

[88] *Максимович М.* Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // *Максимович М.* У пошуках омріяної України / Упор. і вступ. ст. В. Короткого – К., 2003. – С. 192.

[89] *Його ж.* Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Собр. соч. М. А. Максимовича: В 3 т. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 342.

[90] *Н. П. [Полевой Н.]* Малороссия. Ее обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – М., 1830. – Ч. 1–3 // Московский телеграф. – 1830. – № 18. – С. 247.

[91] *Бурачек С.* Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – [3-е изд.] – М., 1842. – Ч. 1–3 // Маяк. – 1842. – Т. 5. – № 9. – С. 36.

[92] *Антонович В.* Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. XXXI.

[93] *Василенко Н.* К истории малорусской историографии... – С. 259.

[94] *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. – С. 76.

[95] *Атаманенко А. Є.* Д. М. Бантиш-Каменський – історик України... – С. 14.

до студій з критичним спрямуванням[96], а також відзначають її роль у розширенні російського імперського наративу з історії України[97]. Водночас звертають увагу і на складну ієрархію лояльностей і пріоритетів у поглядах та світогляді Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, В. Кравченко характеризує останні як "поєднання просвіченого консерватизму з лібералізмом, загальноросійського патріотизму з українофільськими симпатіями, літературного сентименталізму з документальною об'єктивністю"[98].

Утім, важливими є не тільки інтерпретація поглядів Д. Бантиша-Каменського та визнання першості його проекту "систематичної" історії, а й нові вимоги, які автор прагнув задовольняти в процесі його виконання. Зрештою, методичні настанови вченого досить складно чітко сформулювати, оскільки вони побутували в його уявленнях у синкретичному, часто-густо зародковому вигляді.

Передусім Д. Бантиш-Каменський прагнув писати достовірну історію, але її ідеал у вченого був дещо однобічним. Він асоціювався у нього з масовим використанням документальних джерел. Саме з цією авторською домінацією пов'язані початки його критицизму. Однак останні побутують на рівні вибіркового порівняння свідчень джерел, і не більше.

Загальний образ малоросійської історії конструюється вченим переважно хронологічно-описовим способом із сучасної йому перспективи на основі очевидного, іноді прихованого протиставлення. Взагалі історична конструкція Д. Бантиша-Каменського побудована амбівалентно. Як уже зазначалося, у студії переважає монотонний хронологічний виклад військово-політичної канви подій з невеликими вкрапленнями із внутрішньої історії, який пригнічує читача величезною масою фактичних подробиць і деталей. Натомість середня ланка в архітектоніці "Истории Малой России" (проміжні узагальнення, ретроспективні відступи, чітко окреслені лінії позитивної чи негативної аргументації, авторські пояснення, коментарі і т. п.) ледве вибудувана й розчиняється серед конкретних відомостей. Відтак оціночні висновки та моралізаторські трактування вченого, що подаються переважно в контексті бінарної зв'язки "архаїка" – "просвітництво", у ряді випадків виглядають як судження, відірвані від хронологічно-описової логіки викладу.

Таким чином, спостерігаємо своєрідну парадоксальність авторського мислення та його результатів. Приміром, тотальна раціональна логічність дала змогу історикові запропонувати чимало влучних і точних тлумачень на фактографічному рівні. Натомість упровадження цього пріоритету щодо подій і явищ високого ступеня загальності призвело до того, що поза рецепцією автора залишилися

---

[96] *Колесник І. І.* Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Харківський історіографічний зб. – Харків, 1995. – Вип. 1: Історія і теорія історичної науки та освіти. – С. 29.

[97] *Когут З.* Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за ред. Т. Курила; наук. ред. Т. Курила за участі В. Горобця. – К., 2004. – С. 196–197.

[98] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... – С. 237.

переломні явища української історії (монголо-татарська навала, литовсько-руська держава та ін.).

Якщо стисло генералізувати уявлення Д. Бантиша-Каменського стосовно методичних вимог до історичного дослідження, то останні можемо сформулювати в кількох пунктах: 1) студія має бути достовірною, а для цього спиратися переважно на документи та логічно несуперечливі свідчення інших авторів; 2) робота має представляти корисну інформацію, тобто виконувати повчальні функції, зокрема подавати читацькому загалу як позитивні, так і негативні приклади з відповідними моралізаторськими тлумаченнями; 3) найбільшу цінність для історика становлять відомості про події військово-політичної, дипломатичної, церковної історії, а також життєписи видатних осіб, оскільки вони репрезентують важливий для сучасника досвід; 4) хронологічна послідовність викладу відповідає природному, лінійному руху історії, який розглядається та оцінюється з універсалістської перспективи сучасності; 5) деякі сегменти минулого (окремі епохи) не сприймаються як переломні, важливі для формації української історії, а розглядаються в кращому разі як звичайний перелік подій.

Отже, уявлення Д. Бантиша-Каменського про дослідницький інструментарій незаперечно свідчать про формування початків нормативного мислення, яке здійснювалося на досить обмеженому інтелектуальному фундаменті пізньопросвітницького історизму. Однак порівняно з творами своїх попередників автор “Истории Малой России” зробив важливий крок у становленні елементарних академічних вимог до історіописання.

Віктор ДУДКО (*Київ*)

СТАТТЯ ІВАНА ЛАШНЮКОВА "ОБ ОТНОШЕНИЯХ ГАЛИЦКИХ РУСИНОВ К СОСЕДЯМ" (1862): АТРИБУЦІЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, КОНТЕКСТИ

У липневій книжці петербурзького журналу "Современник" за 1861 р. було анонімно опубліковано статтю М. Чернишевського "Национальная бестактность"[1], написану з приводу двох перших чисел львівської газети "Слово". Основні її тези: 1) необхідність для галицьких українців замість конфронтації з поляками співпрацювати з ними, оскільки, як вважав автор статті, редакція "Слова" "ошибается, воображая в поляках вражду против русинской национальности"[2]; 2) необхідність мовної єдності галицьких і наддніпрянських українців[3], що її було імпліцитно трактовано як запоруку в майбутньому єдності політичної; 3) активна участь духовенства у світських справах негативно впливає на громадсько-політичне життя галицьких українців. Ця публікація "Современника" викликала тривалу полеміку за участю багатьох періодичних видань[4], однією з реплік у якій була анонімно надрукована в українському часописі "Основа" стаття "Об отношениях галицких русинов к соседям. (Из Галичины)"[5].

---

[1] Статтю було опубліковано з істотними цензурними купюрами, відновленими у посмертних виданнях творів Чернишевського (див.: *Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч.: В 15 т. – М., 1950. – Т. VII: Статьи и рецензии. 1860–1861. – С. 775–793, 1074–1075), на що слід зважати, досліджуючи синхронну рецепцію "Национальной бестактности". Проте й публікація істотно скороченого тексту статті викликала зауваження члена Головного управління цензури О. Берте (див.: *Евгеньев-Максимов В.* "Современник" при Чернышевском и Добролюбове. – Л., 1936. – С. 498).

[2] *Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч. – Т. VII. – С. 787.

[3] Розглядаючи статтю Чернишевського, А. В. Вендланд безпідставно твердить, що "він радив галицьким українцям орієнтуватися на літературу Наддніпрянської України, щоб за її посередництвом отримати доступ до сучасної, прогресивної російської літератури" (*Wendland Anna Veronika.* Die Russophilen in Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland. 1845–1915. – Wien, 2001. – S. 429).

[4] Проблема рецепції "Национальной бестактности" в українському, російському та польському середовищах вимагає докладного спеціального розгляду, що виходить за межі досліджуваної у цій статті проблематики. Використано лише деякі матеріали стосовно синхронної рецепції "Национальной бестактности", істотні для з'ясування ближчих контекстів відповідних публікацій "Основи".

[5] Див.: Основа. – 1862. – Трав. (май). – С. 62–74. Далі посилаюся на цю публікацію в тексті, зазначаючи сторінку

Пропоновані нотатки спершу було плановано обмежити спеціальним розглядом питання про авторство названої "основ'янської" публікації. Проте нез'ясованість передісторії появи аналізованої статті в українському часописі, де її було вміщено майже через рік після надрукування "Национальной бестактности", спонукала розширити коло досліджуваної проблематики.

Погляд Чернишевського на питання про мову українських видань у Галичині цілком збігався з виразно артикульованою позицією "Основи". Відповідаючи "Современной летописи Русского вестника", де в січні 1861 р. (№ 4) було констатовано близькість мови галицьких письменників-українців до російської літературної мови[6], непідписаний автор українського часопису недвозначно зазначав: "Искусственность и безжизненность галицко-русской литературы суть естественные последствия неестественного ее положения и отдаления ее от языка народного"[7]. У нотатці, якою "Основа" супроводила публікацію програми газети "Слово", було зауважено: "[…] «Слово» тогда будетиметь успех, тогда достигнет цели, когда сделается народным не только по своему намерению, не только по мысли, но и по языку. "Лучче своє латане, ніж чужеє хватане, лучче своє лохматне, ніж чужеє прохатне". Этого народного языка следует искать не в книгах, а в живом слове народа: оно должно быть главным источником и основой письмен-

[6] Зокрема, в "Современной летописи Русского вестника" було зазначено: "Русские составляют большинство народонаселения в Галиции. […] они имеют письменность; язык, ими употребляемый, гораздо ближе к нашему литературному языку, чем то малороссийское наречие, каким пишут наши украинские литераторы. […] Писатели Червонной Руси стараются более о том, чтобы сблизить свое наречие с литературным, общерусским языком, не следуя примеру наших украинских литераторов, которые передразнивают все оттенки и тоны народного говора" (*[Катков М.]* Москва, 25-го января // Современная летопись Русского вестника. – 1861. – Янв. № 4. – С. 13). У відповіді "Основи" на цю репліку М. Каткова цитату з неї було відтворено неточно (див.: *[Кулиш П.?]* Ответ "Современной летописи Русского вестника" // Основа. – 1861. – Февр. – С. 256) – на відміну від уміщеної в часописі двома місяцями пізніше, у квітневому числі, "Заметки о народном языке" А. Пестержецького (підпис: А. П……кій). Тим часом дослідники часопису запозичують наведену цитату переважно саме з лютневої публікації "Основи".

[7] *[Кулиш П.?]* Ответ "Современной летописи Русского вестника". – С. 258. Відповідь на цитовану публікацію "Основи": *[Катков М.]* Наш язык и кто такие свистуны // Русский вестник. – 1861. – Т. 32. – Март. – Литературное обозрение и заметки. – С. 1–13. У цій статті Катков підтвердив позицію свого видання стосовно мови галицьких та наддніпрянських літераторів і скептично висловився про перспективи розвитку українського письменства. М. Нечиталюк помилково потрактував сутність статті, зауваживши лише, що вона містила вибачення стосовно вживання слова "передразнивают" (див.: Українська преса: Хрестоматія. – Львів, 1999. – Т. І: Преса Східної України 60-х років XIX ст. / За ред. М. Ф. Нечиталюка. – С. 462). Намір редакції українського часопису відповісти на статтю Каткова "Наш язык и кто такие свистуны" (див. повідомлення "От редакции", вміщене на непагінованому аркуші наприкінці квітневого числа) не було реалізовано. Републікація "Ответа «Современной летописи Русского вестника»" в Галичині (див.: Як гадає "Основа" про галицьку письменність // Вечерниці. – 1862. – № 27. – 2 серп. – С. 239–240; № 29. – 16 серп. – С. 256) знаменувала виразне відмежування народовців від старорусинів (докладно див.: *Федорук О.* Два направления в галицко-украинской журналистике начала 60-х годов XIX века: типичное в нетипичном // Журналистика: историко-литературный контекст. – Краснодар, 2003. – Вып. 2. – С. 76).

ной словесности; из него, как из корня, она должна развиваться и расцветать. Пользуясь без разбору другими языками, что мы беспрестанно замечаем у галицких русских писателей, "Слово" может достигать посторонних целей, но – не главной, и никогда не сделается живым органом народной мысли и чувства, никогда не будет душею народной жизни"[8].

Однак потрактування у статті "Национальная бестактность" інших тем викликало з боку "Основи" застереження[9], артикульовані в надрукованому в її вересневому числі за 1861 р.[10] непідписаному повідомленні "Од редакції":

"В нескольких письмах нас просят высказать наше мнение по поводу статьи, помещенной в одной из последних книжек "Современника" под названием "Национальная бестактность". Не имев, до настоящей минуты, под рукою русинской литературно-политической газеты "Слово", по затруднительности получения славянских изданий из Австрийской империи, мы не могли удовлетворительно отвечать на сделанные нам запросы; теперь же, получив, наконец, при помощи с[анкт]-петербургской газетной экспедиции, последние номера "Слова", мы надеемся, в X-ой книжке "Основы", сообщить нашим читателям данные, убедительные для всякого, что вина враждебных отношений между русинами и поляками вовсе не со стороны русинов и, в особенности, не со стороны униатского духовенства, которое в Галичине лучше, чем где-либо, поняло свое призвание посреди пренебреженного народа, открыто и прямодушно становится на

---

[8] *[Кулиш П.?]* Галицко-русская газета "Слово" // Основа. – 1861. – Март. – С. 82. Набагато виразніше про це було сказано в тогочасних листах Куліша. 23 січня 1861 р. він писав до О. Кониського одразу після ознайомлення з оголошенням про передплату на газету "Слово": "Просять і нас до гурту, та такою мовою пишуть, що аж сумно! Розум у їх є, та немає мови" (*Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 142); 28 січня – до Я. Головацького: "Чом се ви, панове-браття, не хапаєтесь нашої мови, а пишете на взір того, як у нас колись писали по академіях, та й покинули? У нас із вами виходить не одна, а дві літератури. Ваша словесность така ж од нашої далека, як і московська. І правопись ваша якась чудна, що хто не був у вас і не чув, як ви вимовляєте, то читатиме ваші книжки по-московській. Чи не можна б на се звернути увагу в вашому "Слові"? Перечитайте, що ми пишемо в "Основі" про нашу словесность. Здається, що й вам би так годилось розумувати, а то ми йдемо двома дорогами і Бог знає, коли докупи зійдемось" (*Студинський К.* Слідами Куліша // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1928. – Т. CXLVIII. – С. 250).

[9] Розглядаючи статтю "Национальная бестактность", Вендланд пише, що Чернишевський "виступив із полемікою проти галицьких русофілів", "очевидно, під впливом петербурзьких українофілів" (*Wendland Anna Veronika.* Die Russophilen in Galizien… – S. 428–429). Її припущення виглядає цілком слушним стосовно власне мовного аспекту полеміки – але не цілого комплексу питань, обговорюваних у статті "Национальная бестактность", і тому сумарно є некоректним. Ключовою проблемою праці Чернишевського усе ж є міжнаціональні відносини в Галичині, на чому слушно наголошував М. Драгоманов, зауважуючи, що стаття "посвящена была специально вопросу об отношениях между польскими и русинскими политиками" (*Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1882. – С. 170).

[10] Цензурний дозвіл числа – 21 жовтня 1861 р., вихід у світ – 26 жовтня 1861 р.; див.: Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5610. – Арк. 289зв.; Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 152.

сторону угнетаемых и смело борется за его права, несмотря на свою бедность, на оскорбления и поругания, которыми щедро наделяют своих противников сильные интригою, богатством и политическим преобладанием иезуиты – в ксендзовскойи нексендзовскойодежде(как говорит автор польскойже брошюры "Ręczę że się pojednamy"[11]) в религиозной и нерелигиозной сфере"[12].

Вже після надрукування вересневого числа редакція "Основи" вважала за потрібне додати до нього – разом із передплатним оголошенням на 1862 р. – ще одне повідомлення "От редакции", в якому, зокрема, зазначалося: "IX-я книжка "Основы" была уже напечатана, когда мы получили 2-й номер "Дня", издаваемого И. С. Аксаковым. Объяснив нашим читателям причину, по которой мы не могли обстоятельно отвечать на статью "Современника" "Национальная бестактность" (см. IX книжку "Основы", стр. 193), спешим добавить, что ответим, со всею возможною откровенностью, и на некоторые положения, высказанные в 2-м номере "Дня" Вл. Ив. Ламанским и поддержанные И. С. Аксаковым[13]. Возразить им мы считаем своим долгом, хотя нам приходится вступить в борьбу с неравным оружием"[14].

---

[11] Ідеться про анонімно видану у Львові 1861 р. брошуру "Ręczę że się pojednamy. Słowo do braci Polaków w sprawie polsko-ruskiej", автором якої був священик С. Плішкевич (див.: Галицко-русская библіографія XIX-го столѣтія, дополненная русскими изданіями, вышедшими в Венгріи и на Буковинѣ (1801–1886) / Сост. И. Е. Левицкій. – Львов, 1895. – Т. II: Хронологическій список публікаціям (1861–1886). – С. 6). У "Слові" це видання анонсувалося таким чином: "[…] то единственный метеор на небосклонѣ польском. Автор, видко, правый корѣнный поляк, хватаючи за перо, ударился щиро в груди, бо его брошюра то не сборник шумных поведѣнок, се голос о покаяніе до польских собратій. Автор стоит вѣрно за своев народностію, но власне для того не перечитей русинам" (Слово. – 1861. – 27 семптеврія (9 октобрія).– Ч. 69. – С. 360). Галицький кореспондент віденського часопису "Ost und West" у відгуку про вміщений у цьому виданні німецький переклад "Национальной бестактности" трактував названу брошуру як "из руской стороны публиковану" (цит. за: Слово. – 1861. – 7 (19) новембрія. – Ч. 81. – С. 407).

[12] Основа. – 1861. – Сент. – С. 193–194. У працях М. Бернштейна із названого повідомлення наведено лише перше речення (див., наприклад: *Бернштейн М. Д.* Деятельность "Основы" в оценке "Современника" // Русско-украинские литературные связи. – М., 1951. – С. 134; *його ж.* Роль журналу "Современник" в боротьбі за реалізм і народність в українській літературі кінця 50-х – 60-х рр. // Російсько-українське літературне єднання. – К., 1953. – Вип. 1. – С. 234; *його ж.* Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 85). Покликаючись на останню з названих праць Бернштейна, який супроводив цитоване речення з редакційного повідомлення "Основи" заувагою про те, що стаття Чернишевського "викликала широкий відгук на Україні і в Галичині", не звернувшись безпосередньо до українського часопису, а відтак не знаючи принаймні змісту цілого повідомлення, сучасна дослідниця висловлює про рецепцію "Национальной бестактности" цілком фантастичне твердження: "Резонанс у Галичині був величезним; "Основа" отримала чимало захоплених листів народовців, які раділи з приводу неочікуваної підтримки" (*Wendland Anna Veronika.* Die Russophilen in Galizien... – S. 429).

[13] Див.: *Ламанский В.* "Национальная бестактность". (Статья "Современника", 1861, июль, о львовском "Слове", №№ 1 и 2); *Ред. [Аксаков И.] [*Примечание*]* // День. – 1861. – 21 окт. – № 2. – С. 14–19.

[14] Цитоване повідомлення збереглося, зокрема, в комплекті "Основи", що належав

Стаття Ламанського, спричинена досліджуваною публікацією Чернишевського і спрямована проти неї, безпосередньо зачіпала й "Основу", чим викликала друковані й епістолярні полемічні відгуки її авторів. Ламанський, цілковито переконаний, що галицькі українці мають послуговуватися російською, а не українською мовою, водночас зазначав, що рецензія "Современника" на "Слово" "дала нам повод откровенно высказаться о нашем разногласии с "Основою", ошибочные мнения которой об языке довел он до конца и тем обличил всю их несостоятельность"[15]. Полеміст "Дня" дуже скептично висловлювався про перспективи розвитку українського письменства: "Признаемся, мысль о возможности особой малорусской литературы (а не местной словесности) представляется нам величайшею нелепостью. Эта литература возможна только при условиях самых невообразимых"[16].

Публікація Ламанського спричинила гостру епістолярну полеміку Костомарова з Аксаковим[17], про яку Куліш на початку листопада 1861 р. інформував Кониського: "Тут іде велика война листовна між Аксаковим і Костомаровим. Костомаров лає Аксакова, як собаку, за московський його розум і за те, що визиває нас на герць, забезпечивши себе такою зброєю, против котрої нашому братові бити шкода!"[18]. З'ясовуючи, чому "Основа" не відповідатиме публічно на статтю Ламанського, Костомаров писав до Аксакова: "Во-первых: цензура не дозволит нам вполне высказаться вовсе не потому, чтоб мы в самом деле написали что-нибудь враждебное престолу и отечеству, а потому, что найдет таким то, что мы заявим. Во-вторых: если б, после больших усилий, нам и удалось отстоять себя и провести в печать наши возражения, то в них станут находить задние мысли, толковать сказанное нами в превратном смысле и преследовать нас даже в сферах деятельности, чуждых литературе. Таким образом, Ваша газета будет нас обличать, а мы будем молчать; Ваши зацепки будут иметь вид доносов; Ваше назначение будет указывать *подозрительных* в русском литературном мире"[19].

І. Франкові; його помилково приплетено до серпневого, а не до вересневого числа за 1861 р. (див.: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Особиста бібліотека І. Франка. – Інв. № 426).

[15] *Ламанский В.* "Национальная бестактность". – С. 19.

[16] Там само. – С. 18.

[17] Відповідні матеріали докладно розглянуто в моїй студії "Микола Костомаров проти Івана Аксакова (До історії полеміки навколо статті Миколи Чернишевського "Национальная бестактность")", яка готується до друку.

[18] *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. – С. 148. Лист Куліша не має авторської дати.

[19] Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) Російської Академії наук (далі – ПД). – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 294. – Арк. 16зв.–17. М. Барсуков (здається, єдиний, хто докладно досліджував відповідну полеміку Костомарова з Аксаковим, використовуючи архівні джерела) не був обізнаний із цим, досі неопублікованим, листом Костомарова, з'ясовуючи його зміст на підставі листа-відповіді Аксакова від 30 жовтня 1861 р. (див.: *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина – СПб., 1904. – Кн. 18. – С. 118). Цитований лист Костомарова, який не має авторської дати, постав близько 25 жовтня 1861 р. (з огляду на дати публікації № 2 тижневика "День", виходу у світ вересневого числа "Основи" та листа-відповіді Аксакова).

Виходом епістолярної дискусії Аксакова з Костомаровим у ширший публічний простір[20] стало вміщене в жовтневому числі "Основи"[21] замість обіцяної полеміки із "Современником" та "Днем" редакційне повідомлення, яке, безсумнівно, розчарувало зацікавлених читачів українського часопису: "Возражение на некоторые мнения, высказанные в статье "Национальная бестактность" и во 2-м номере "Дня", найдено полезным до времени отложить. Полагаем, что читатели "Дня" (если не сам Ив. С. Аксаков и не Вл. Ив. Ламанский), внимательно прочтя одну эту книжку "Основы", усомнятся в справедливости преждевременного прорицания названных нами двух писателей насчет дальнейшего развития украинской словесности. Не развивается только та словесность, которая не проникнута живою идеей, которая проповедует идеи ложные или возбуждается к движению искусственно сочиненной теорией, не имеющей связи с действительными, жизненными началами. Если бы наша словесность была в *таком* положении, то мы сами пожелали бы ей – скорее оправдать московских пророков; но пока этого не случилось, – мы будем по-прежнему любить родное слово, нисколько не сомневаясь, что путь, по которому идет оно, и прямее, и яснее того, что думает освещать для нас (и для галичан) "День" с высоты своего наставнического величия"[22]. При кінці того ж числа "Основи" було вміщено байку Куліша "Гоголь і Ворона"[23] у супроводі примітки, в якій, зокрема,

---

[20] Власне, ця полеміка від самого початку розгорталася не як приватна – із думками дискутантів були ознайомлені принаймні вузькі гуртки інтелектуалів, що гуртувалися навколо "Дня" й "Основи" (див., напр., листи Аксакова до графині А. Блудової та до Ламанського від 2/3 листопада 1861 р.: Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. – СПб., 1896. – Т. 4. – С. 206; Переписка двух славянофилов / Сообщ. О. В. Покровская-Ламанская; С прим. Н. В. Ястребова // Русская мысль. – 1916. – Кн. XII. – [Отд. II]. – С. 109).

[21] Число дістало цензурний дозвіл 24 листопада 1861 р., вийшло у світ 2 грудня 1861 р. (див.: РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5610. – Арк. 309; Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 173).

[22] Литературные известия // Основа. – 1861. – Окт. – С. 157.

[23] Надрукування байки на непагінованому аркуші свідчить, що її було додано до вже сформованого числа. Вона постала як відгук на полеміку Куліша з М. Максимовичем стосовно українських повістей Гоголя, спричинену вміщеною в кількох числах "Основи" за 1861 р. студією Куліша "Гоголь как автор повестей из украинской жизни", в якій автор вказав на неточності письменника у відтворенні українських реалій. Протягом жовтня 1861 – січня 1862 рр. Максимович надрукував на шпальтах "Дня" цикл статей "Оборона украинских повестей Гоголя". Відповідь Куліша на перші статті Максимовича – "Несколько слов об обороне Гоголя и нападении его земляков" (День. – 1861. – № 7. – 25 нояб. – С. 17–18) – було супроводжено приміткою Аксакова, який, зокрема, зазначав: "[…] мы искренно желаем полнейшего процветания "Основе" и полнейшей, беспрепятственной свободы развитию малорусской литературы, отчасти именно для того, чтоб наши горячие малоруссы-литераторы убедились на опыте, сами, возможно ли создать отдельную малорусскую словесность в том смысле и в тех размерах, какие они предполагают […] Малороссия […], вследствие разных исторических условий, не выработала и не могла выработать другого языка, кроме простонародного, а выработает ли – это вопрос, который для нас a priori решается отрицательно (почему – об этом мы уже говорили и скажем в свое время), – a posteriori пусть решится он свободно самой жизнью!" (Там само. – С. 17, 18). Також див.: *Данилов В.* П. А. Куліш і М. О. Максимович // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 20–21.

зазначалося: “Украинское слово, по моему глубокому убеждению, способно проявить себя со временем во всех родах и видах стихов и прозе. […] Само дело убедит в этом – и, может быть, скоро – наших антиподов, которых “День” для нас “Ночь”, которые пророчески решают вопросы жизни и смело утверждают, что наше слово способно к тому-то и неспособно к тому-то”[24].

Про мотиви відкладення на невизначений термін полеміки із “Днем” дає виразне уявлення цитований лист Костомарова до Аксакова з приводу публікації Ламанського (прикметно, що редакція усе ж – попри категоричність Костомарова – остаточно не відмовлялася від дискусії). На мій погляд, це рішення, у свою чергу, змусило редакцію “Основи” змінити позицію і стосовно доречності полеміки з “Современником”: незгоди українського часопису з автором статті “Национальная бестактность” стосувалися хоч і важливих, але все ж – у ширшому вимірі – часткових питань, і “Современник” (принаймні ще наприкінці 1861 р.) був назагал стратегічним союзником “Основи”[25], чого не могли не зауважити і її опоненти[26]. (Варто врахувати і неформальний чинник відкладення полеміки із “Современником”: тривалі товариські взаємини Костомарова з

[24] Пор. фрагмент синхронно написаної Кулішевої нотатки, що її редакція “Слова” оприлюднила майже двома роками пізніше як “где-що из письма П. Кулиша, которое прислано нам во время споров “Современника” с “Днем” для напечатания в «Словѣ»”: “[…] в нас тепер іде велике змагання за нашу, спільню з вашою, словесность. “Современник” і інші журнали тягнуть руку за нас, українців і галичан, і твердо говорять, що в нас єсть і повинна бути своя українська література, а московський “День” репетує, що й нема її і не буде, та ще кричить, що, пробі, “Современник” не руський журнал, а зрадник би то якийся! Оттака ловись! Хто коло діла порається не в Москві, хто про діло рахує розумом не московським, той і не руський чоловік. […] Оттака в їх московська віра у тому московському “Дні”! І сим вони думають одучити нас по-своєму писати і розрізнити нас із вами, Галицькою Руссю, нашими рідними братами! […] “Нащо, каже “День”, нащо вам по-свойому писати? Буде з вас язиків німецького, французького, ангелянського для науки, а для живої словесности от вам гарний язик московський!” Куди як хороше! Коли б то жива жизнь підождала, поки Іван Аксаков зачне друкувати московський “День” […]! Так от же вона багато наробила вже такого, чого не переакаєш, ні з Москви, ні з Венгер. Заспіває наш брат за Дунаєм або під Полтавою, а вві Львові і в Бескидах голос лунає. Застогне Галицька Русь, а понад Дніпром у людей серце болить. Так тут уже як хочеш бородою труси, пишучи без огляду московський “День”, а для вкраїнця і його брата галичанина “День” твій буде “Ніч”, мертва темрява!” (*Куліш П.* Голос з України // Слово. – 1863. – 28 августа (9 септемврія). – Ч. 68. – С. 270).

[25] Попри те, що “Современник”, як свідчить сумарний аналіз його публікацій з українського питання, розглядав його власне як соціальне, “не бачив в українському питанні *національного* питання” (*Вендланд Вероніка.* Російська ліберальна публіцистика та українське питання у другій половині XIX ст.: журнали “Современник” і “Вестник ґвропы ” // Другий міжнародний конгрес україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення. Історія. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 188). Також див.: *Wendland Anna Veronika.* Die Russophilen in Galizien… – S. 428).

[26] Так, Ламанський писав до Аксакова 2 вересня 1861 р., невдовзі після появи друком статті “Национальная бестактность”: “В статьях моих говорится о хохлах и поляках всегда деликатно, мягко, хотя иногда и иронически. Затеи их не удадутся, я уверен. Но они могут нам подгадить, особенно имея соратника в «Современнике»” (Переписка двух славянофилов. – С. 87–88).

Чернишевським[27], активна участь Костомарова протягом 1856–1861 рр. в "Современнике"[28]). Натомість "Основа" і "День" мали цілком відмінні погляди на самі засади й перспективи розвитку українського письменства[29].

У жовтневому числі "Современника" за 1861 р.[30] Чернишевський, оглядаючи у статті "Народная бестолковость" два перші числа тижневика "День" (її було підписано прізвищем автора, який, покликаючись на "Национальную бестактность" як на свою працю, розкрив у такий спосіб і її авторство[31]), докладно полемізував із відповідною публікацією Ламанського. Чернишевський слушно спростовував некоректні аргументи автора "Дня" проти висловленої в "Национальной бестактности" поради галицьким українцям писати "своим малорусским языком, а не ломаным нашим литературным языком", наполягав на обґрунтованості й органічності позиції "Основи" щодо перспектив розвитку українського письменства.

"Основа" справді не відмовилася від полеміки, а лише відклала її. У березневому числі за 1862 р.[32] було опубліковано критичний розгляд публікації Ламанського – статтю студента університету св. Володимира П. Житецького "Русский патриотизм. (Ответ "Дню")"[33]. Авторську дату її написання позначено в

---

[27] Докладно див.: *Шабліовський Є. С.* М. І. Костомаров і М. Г. Чернишевський // Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С. 56–71.

[28] Див.: *Боград В.* Журнал "Современник". 1847–1866: Указатель содержания. – М.; Л., 1959. Про близькість тогочасної громадської позиції Костомарова і "Современника" див.: *Мельгунов Б. В.* Некрасов-журналист: Малоизученные аспекты проблемы. – Л., 1989. – С. 203. Належить гіпотетично відтворити і позицію Куліша, який від жовтня 1861 р. протягом кількох місяців (принаймні до лютого 1862 р.) брав найближчу участь у редагуванні "Основи". 16 жовтня 1861 р. він інформував М. Гоголь "[...] у меня теперь на руках половина редакции "Основы"; Белозерский просил меня забыть все прошлое, для общей пользы, и Вы увидите сентябрьскую книжку (которая скоро выйдет), наполненную моими стихами и статьями" (*Чаговец В. А.* Семейная хроника Гоголей По бумагам семейного архива // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1902. – Кн. 16. – Вып. 1/3. – Отд. 3. – С. 65). На мій погляд, саме Куліш – з огляду на його найкращу поінформованість серед провідних авторів "Основи" у галицьких справах – був автором її цитованого редакційного повідомлення, надрукованого у вересневому числі за 1861 р. Однак, попри те, що Куліш у той час ставився до керівників "Современника" дуже неприхильно (див., напр., уривок з його листа до М. Гоголь від 19 березня 1861 р., надрукований у вид.: Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / ЦНБ АН УРСР. – К., 1966. – С. 36), виглядає, що й він сприймав аргументацію Костомарова стосовно доречності відкладення полеміки із "Современником". Також див. цитований фрагмент листа Куліша до Кониського (прим. 18).

[29] "Коли читаєш слов'янофільську газету "День", що почала виходити з жовтня 1861 року, – зазначає І. Михайлин, – то складається враження, що вона й створена для боротьби з "Основою", так багато тут друкувалося матеріалів, спрямованих на спростування її ідей" (*Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – К., 2003. – С. 199).

[30] Число побачило світ 10 листопада 1861 р. (див.: *Боград В.* Журнал "Современник". 1847–1866. – С. 404).

[31] Див.: *Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч. – Т. VII. – С. 828, 843–844, 846.

[32] Цензурний дозвіл числа – 17 квітня 1862 р., вихід у світ – 30 квітня 1862 р. (див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 68зв.).

[33] Належить звернути увагу на висловлене у вступі до статті "Русский патриотизм" застереження Житецького стосовно обмеження її проблематики. Маючи намір

самому числі – 11 грудня 1861 р. Виглядає, що стаття потрапила до редакційного портфеля українського часопису невдовзі, але протягом тривалого часу не з'являлася на його сторінках, на мою думку, з огляду на позицію Костомарова, який мав значний вплив на редактора "Основи" В. Білозерського. Полемічний текст Житецького було надруковано в часописі лише після гострого конфлікту Білозерського з Костомаровим у зв'язку з його наміром "зірвати страйк протесту, проголошеного студентами і професорами з приводу арешту і висилки проф. Павлова"[34] (т. зв. "інцидент 8 березня 1862 р.")[35]. Відтак роль Костомарова і у виробленні редакційної політики "Основи", і у веденні її поточних справ стала маргінальною[36].

У травневому числі "Основи" з'явилася друком стаття "Об отношениях галицких русинов к соседям. (Из Галичины)", непідписаний автор якої критично розглянув засадничі положення "Национальной бестактности"[37]. На той час

"определить, насколько партия, действующая под знаменем "русского патриотизма", способна понять современную действительность, насколько она имеет живого практического смысла", він зазначав: "Для нашей цели достаточно обсудить те воззрения на малорусскую литературу, которые высказаны в статье "Дня", направленной против "Современника", устраняя от себя вопрос о русинской литературе, по поводу которой, собственно, и возник спор между "Современником" и "Днем", и не касаясь, с другой стороны, тех начал, которых придерживается "День" в международных, славянских отношениях" (Основа. – 1862. – Берез. (март). – С. 1). Аналіз статті у контексті наукової біографії Житецького та полемік "Основи" див.: *Перетц В.* Павло Житецький: До ювілею 45-літньої наукової діяльности // Записки Українського наукового товариства в Київі. – К., 1908. – Кн. II. – С. 10–15; *Стешенко Ів.* Українські шестидесятники // Там само. – С. 71–77.

[34] *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова – [К.], 1928. – С. XV.

[35] Про датування і причину конфлікту див. свідчення Білозерського, висловлене на початку січня 1863 р. в його недатованому листі до Г. Данилевського (Письма к Гр. Петр. Данилевскому / Сообщ. Д. Багалей // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXX. – Февр. – Отд. I. – С. 218–219). На час конфлікту лютневе число "Основи" уже дістало цензурний дозвіл (5 березня 1862 р.; вийшло у світ 24 березня 1862 р.; див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 58зв.).

[36] Виразно свідчить про зміну статусу Костомарова в редакції "Основи", приміром, втручання Білозерського без санкції автора у текст його відомої статті "О преподавании на южнорусском языке", надрукованої у травневому числі за 1862 р. Відтак – симптоматично, що навіть не одразу, а за кілька місяців – редакція мусила зазначити, що "в начале статьи г. Костомарова "О преподавании на южнорусском языке" [...] вставлено имя Марка Вовчка, о котором вовсе не упоминалось в рукописи автора" (Поправка // Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 52). Принагідно слід зауважити, що в передруках названої статті цю редакційну поправку не враховано (див., наприклад: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова – С. 137; *Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства – К., 1994. – С. 309; Українська преса: Хрестоматія. – Т. I. – С. 235).

[37] Бернштейн небезпідставно зауважував: "Стаття ця видрукувана без будь-яких застережень з боку редакції, і можна вважати, що вона певною мірою відбиває думку журналу" (*Бернштейн М. Д.* Роль журналу "Современник" в боротьбі за реалізм і народність... – С. 242). Саме аналізованої публікації стосується "глуха" заувага Бернштейна про те, що "Основа" виступила проти ряду положень статті "Национальная бестактность",

стосунки "Основи" з "Современником" істотно змінилися. На початку лютого 1862 р. побачило світ січневе число "Современника" із сатиричним додатком "Свисток" (№ 8)[38], у чотирьох статтях якого[39] містилися жорсткі випади проти як "Основи" загалом у зв'язку з її позицією в полеміці з єврейським журналом "Сион"[40], так і персонально Костомарова (йшлося переважно про його статтю "Тысячелетие", надруковану 9 січня 1862 р. в газеті "Санкт-Петербургские ведомости"[41]). "Основа" відповіла на закиди "Свистка" гострою реплікою редактора[42]. А невдовзі "інцидент 8 березня 1862 р." причинився до остаточного розриву стосунків Костомарова з Чернишевським[43].

Бібліографічні джерела – попри відсутність відповідних атрибуційних доказів – беззастережно свідчать про належність статті "Об отношениях галицких русинов к соседям" перу Я. Головацького[44]. Проте аналіз змісту названої

"касающихся, в частности, польского вопроса, общей политической оценки львовской газеты «Слово»" (*Бернштейн М. Д.* Деятельность "Основы" в оценке "Современника". – С. 139). Ще менш виразну алюзію на статтю "Об отношениях галицких русинов к соседям" див.: *Бернштейн М. Д.* Журнал "Основа" і український літературний процес… – С. 85–86.

[38] Вихід у світ – 8 лютого 1862 р. (див.: *Боград В.* Журнал "Современник". 1847–1866. – С. 408).

[39] Див.: *[Добролюбов Н. А., Елисеев Г. З., Чернышевский Н. Г.]* "Свисток", восхваляемый своими рыцарями: (Подражание, как легко заметят читатели); *[Елисеев Г. З.]* 862–1862, или Тысячелетие; *Эфиоп [Чернышевский Н. Г.]* Опыты открытий и изобретений; *Эфиоп [Чернышевский Н. Г.]* Г. Магистр Н. де-Безобразов – псевдоним! // Свисток: Собрание литературных, журнальных и других заметок: Сатирическое приложение к журналу "Современник". 1859–1863 / Изд. подгот. А. А. Жук и А. А. Демченко. – М., 1981. – С. 230–231, 233, 240–241, 250–254, 257, 261. Відтак М. Нечиталюк не має рації, зауважуючи "Після арешту Чернишевського в 1862 р. між редакціями "Основи" та "Современника" виникали непорозуміння та дискусії тактичного плану" (Українська преса: Хрестоматія. – Т. І. – С. 491). Як відомо, Чернишевського було заарештовано і ув'язнено в Петропавлівській фортеці 7 липня 1862 р. (див., наприклад: *Чернец Л. В.* Чернышевский Николай Гаврилович // Русские писатели: Биобиблиографический словарь: В 2 ч. – М., 1990. – Ч. 2. – С. 373).

[40] Про полеміку "Основи" з "Сионом" за участі численних російських періодичних видань докладно див.: *Serbyn R.* The "Sion"–"Osnova" Controversy of 1861–1862 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1988. – P. 85–110.

[41] Як зауважував Грушевський, стаття Костомарова "Тысячелетие" виразно виявила його "роздражнення до російської публіцистики і з нею против поступового громадянства", що включилося в дискусію "Основи" й "Сиона" з єврейського питання, стала прологом "до його різкого конфлікту з поступовою громадською опінією і пресою з нагоди інцидента 8 березня" (*Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова – С. XV).

[42] Див.: *Ред. [Белозерский В.]* Всегда ли верно свистят в "Современнике"? // Основа. – 1862. – Лют. (февр.). – С. 101–106.

[43] Див.: *Шабліовський Є. С.* М. І. Костомарові М. Г. Чернишевський. – С. 70–71.

[44] Див., наприклад: Галицко-русская библіографія XIX-го столѣтія, дополненная русскими изданіями, вышедшими в Венгріи и на Буковинѣ (1801–1886). – Т. II. – С. 16; *Пашаева Н. М.* Галиция под властью Австрии в русской и советской исторической литературе (1772–1918 гг.) // Международные связи стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и славяно-германские отношения. – М., 1968. – С. 307; "Руська трійця": Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький: Бібліографічний покажчик (1834–1990) / Укл. Л. І. Ільницька. – Львів, 1993. – С. 67. Гіпотетично висловився про авторство

публікація на тлі взаємин письменника з редакцією "Основи", як на мій погляд, не дає підстав твердити про належність його перу цієї статті[45] (як і приписуваної йому "основ'янської" статті "Русины в 1848 году", анонімно вміщеної у квітневому числі за 1862 р.[46]). Для неупередженого читача статті "Об отношениях галицких русинов к соседям" цілком очевидно, що погляд її автора на синхронну галицьку проблематику – не "зсередини", а збоку. У самій статті є прямі вказівки на те, що безпосереднє знайомство автора з Галичиною було епізодичним (63, 65, 66, 72), переважно ж воно здійснювалося шляхом опрацювання друкованих джерел. Нещодавно оприлюднено лист Головацького до Білозерського від 21 травня (н. ст.) 1862 р.[47], зміст якого виразно засвідчує відсутність у його автора інтересу до "Основи" як місця публікації власних праць. Якби стаття "Об отношениях галицких русинов к соседям" справді належала перу Головацького, то логічно припустити, що в листі б обговорювалася проблема надрукування її в "Основі" (на час його написання травневе число ще готувалося до друку).

Прикметно, що поодинокі дослідники, які розглядали статтю у своїх студіях, про її авторство переважно не висловлювалися[48]. Єдиний відомий мені виняток – дослідження Н. Пашаєвої, яка, трактуючи публікацію "Об отношениях галицких русинов к соседям" як належну перу Головацького, жодних аргументів на користь його авторства не наводить[49]. Неувага Пашаєвої до атрибуційної проблематики

Головацького і Франко – складаючи зміст відповідного числа "Основи" (належні письменникові примірники часопису не мали обкладинок, на яких традиційно вміщувався зміст чисел, тому він складав його власноруч); див.: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Особиста бібліотека І. Франка. – Інв. № 429).

[45] Див.: *Дудко В.* Яків Головацький і петербурзький журнал "Основа" (1861–1862) // Шашкевичіана. – Львів; Вінніпег, 2000. – Вип. 3/4. – С. 263–273.

[46] Автором статті "Русины в 1848 году" був, найімовірніше, близький до кола "Основи" російський філолог М. Сухомлинов. Докладно див.: Там само. – С. 267–268. (У моїй публікації "Яків Головацький і петербурзький журнал «Основа»" (1861–1862)" не було враховано важливі для атрибуційної аргументації відомості про перебування Сухомлинова у Львові у 1859 р., що містяться в синхронному листуванні Головацького з чеським ученим і письменником К. Запом; див.: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / Видав К. Студинський. – Львів, 1905. – С. 433, 437–439). Про зв'язки Сухомлинова з гуртком "Основи" також див.: *Дудко В.* Павло Чубинський і Літературний фонд (1863 р.) // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 165–175.

[47] Див.: *Дудко В.* Яків Головацький... – С. 269–270.

[48] Див.: *Бернштейн М. Д.* Роль журналу "Современник" в боротьбі за реалізм і народність... – С. 242–244; *Аксенова Е. П.* Журнал "Основа": взгляд на славянство // Славянский альманах. 1999. – М., 2000. – С. 159–160; *Федорук О.* Два направления в галицко-украинской журналистике... – С. 73, 78.

[49] *Пашаева Н. М.* К вопросу о деятельности Я. Ф. Головацкого в 50-х – начале 60-х годов XIX в. // Вопросы первичного накопления капитала и национальные движения в славянских странах. – М., 1972. – С. 153, 155–156; *її ж.* Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. – М., 2001. – С. 63–66. Вважаючи Головацького автором не лише аналізованої публікації, а й статті "Русины в 1848 году", дослідниця викладає зовсім нереалістичну версію передісторії їхньої появи в "Основі": "Нужно учесть, что, находясь все время под негласным надзором правительственных органов Галиции и своих коллег-

у підсумку закономірно позначається на коректності її висновків стосовно суспільно-політичної позиції Головацького на початку 1860-х рр. Замість адекватно реферувати зміст статті "Об отношениях галицких русинов к соседям", цілком присвяченої багатоаспектній полеміці з автором "Национальной бестактности", дослідниця виокремлює лише окремі, "виграшні" для неї положення "основ'янської" публікації, а відтак твердить, що хоча "Головацкий прямо полемизирует с Чернышевским, он не отвергает основных принципов Чернышевского, а лишь уточняет расстановку классовых сил в Галиции", що "Головацкий вплотную подходит к классовому объяснению национальной вражды в Галиции, что выгодно отличает его от многих соратников по национальной борьбе"[50].

Автором статті "Об отношениях галицких русинов к соседям" був, на мій погляд, І. Лашнюков (1823–1869), тогочасний професор російської історії та статистики в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька. Його біографії та фаховій діяльності присвячено кілька спеціальних публікацій[51], наукові праці дослідника розглядаються в синтетичних студіях про історіографічні дослідження в Російській імперії[52] та розвиток історичних студій у вищих навчальних закладах у XIX ст.[53].

русинов, верных чиновников монархии, Головацкий вынужден был скрывать свои убеждения. В вышедших без подписи вдали от Львова статьях он смог в открытую высказать свои взгляды" (*Пашаева Н. М.* К вопросу о деятельности Я. Ф. Головацкого... – С. 155). Трактує статтю "Об отношениях галицких русинов к соседям" як твір Головацького і сучасний київський публіцист-українофоб (див.: *Каревин А.* "Мова рідна? Слово рідне?": Феномен "платонической" любви украинцев к родному языку // Киевский телеграф. – 2005. – 13–19 мая. – № 19. – С. 12).

[50] *Пашаева Н. М.* К вопросу о деятельности Я. Ф. Головацкого... – С. 156.

[51] *Вороной Ф.* Предисловие // *Лашнюков И. В.* Пособие к изучению русской истории критическим методом. – К., 1870. – Вып. 1. – С. I–XXXVI; *Троцина К.* И. В. Лашнюков // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб., 1881. – Отд. I. – С. 408–413; *Дашкевич Н. П.* Лашнюков Иван Васильевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884). – К., 1884. – С. 357–365, 811; *Киреева Р. А.* Из истории изучения отечественной историографии: (Некоторые особенности "Очерков русской историографии" И. В. Лашнюкова) // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. – С. 289–302; *Копилов С. А.* Іван Лашнюков і розвиток української історіографії 50–60-х рр. XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8 (10). – С. 88–102; *його ж.* Іван Лашнюков: Штрихи до наукової біографії // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2002. – Ч. 8/9: Збірка наукових праць на пошану [...] Ярослава Івановича Дзири: У 2 ч. – Ч. 1. – С. 310–319.

[52] Див., наприклад: *Киреева Р. А.* Проблема периодизации русской историографии в трудах буржуазных историков середины XIX – начала XX в. // История и историки. 1971. – М., 1973. – С. 113–117; *її ж.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М., 1983. – С. 30–37, 108–112.

[53] Див., наприклад: *Тарасенко О.* Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. – К., 1995. – С. 74–83; *Самойленко О. Г.* Розробка проблем історіографії в дослідженнях вчених-істориків Ніжинської вищої школи другої половини XIX століття // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 84–87;

З огляду на наявність відповідних публікацій немає потреби з'ясовувати загальні питання життєпису і наукової праці Лашнюкова. Натомість необхідно докладно розглянути деякі не використані у названих розвідках про нього матеріали, що стосуються закордонного наукового відрядження Лашнюкова (1861–1862 рр.), – синхронні свідчення його самого та його сучасників, мемуарні джерела. Сумарний аналіз цих матеріалів на тлі раніше відомого дає змогу і докладніше реконструювати історію співпраці Лашнюкова з редакцією "Основи", і – спеціально – аргументувати належність його перу статті "Об отношениях галицких русинов к соседям".

Протягом 1861/62 навчального року Лашнюков перебував у закордонному відрядженні "с ученою целию". У друкованому звіті про подорож учений зазначав: "Главною целию моей поездки за границу было: познакомиться с славянскими народами, заняться изучением их истории, политического и общественного их быта. Краткость времени и недостаточность средств не дозволили мне побывать во всех славянских землях Австрии и Турции. Я ограничился Галициею и Чехиею. Большую часть времени я провел в Праге и Львове"[54]. Як свідчив сам Лашнюков, у Львові він зустрічався, зокрема, з Головацьким, А. Петрушевичем, І. Шараневичем[55]. Б. Дідицький, пригадуючи Лашнюкова як одного з гостей редакції газети "Слово", свідчив у мемуарах, що він розмовляв "все по-малорусски, с соблюдением весьма благозвучного украинского говора", "в розговорах любил завертати до згадок о козаках и украинской Гетманщинѣ"[56]. Відомо, що восени 1861 р. у середовищі львівського "Слова" інтенсивно обговорювали статтю "Национальная бестактность". Так, професор філософії університету св. Володимира С. Гогоцький[57], описуючи своє перебування у Львові у

Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету – Ніжин, 2000. – С. 64–67. Прикро, що й названі праці про життя та діяльність Лашнюкова, і навіть присвячені йому статті в загальновідомих російських універсальних енциклопедіях початку XX ст. залишилися поза увагою О. Мазура, коментатора статті М. Грушевського "Волинське питання 1097–1102 рр." – дослідник знає про Лашнюкова лише стільки: "[…] викладач Київського університету XIX ст. Працював у галузі давньої історії України та джерелознавства" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2003. – Т. 5: Історичні студії та розвідки. 1888–1896. – С. 483).

[54] Отчет о занятиях профессора Лицея князя Безбородко И. Лашнюкова во время заграничного его путешествия с ученою целию // Циркуляр по управлению Киевским учебным округом – 1863. – № 10. – С. 318. Також Лашнюков побував у Відні, Парижі, Лондоні, Женеві, відвідав Італію (див.: Там само. – № 11. – С. 352–354; № 12. – С. 361–363).

[55] Див.: Там само. – № 11. – С. 336–337, 355–356. Цілком зрозуміло, що Лашнюков, оскільки спілкувався у Львові виключно зі старорусинами, бачив галицьку ситуацію власне їхніми очима. Рух ранніх народовців, контакти Лашнюкова з якими однаково були б проблематичними з огляду на статусні й вікові різниці, на той час щойно окреслювався.

[56] *Дѣдицкій Б. А.* Свое-житьевыи записки. – Львов, 1906. – Ч. 1. – С. 62. Подаючи в листі до О. Калужняцького від 13 грудня 1904 р. спогади про Ю. Федьковича, Б. Дідицький твердив, що Лашнюков був і автором "Слова" (див.: Спомини Б. А. Дідицького про Ів. Федьковича й Із. Воробкевича / Публ. О. Маковея // Руслан. – 1907. – 6 (19) марця. – Ч. 52. – С. 4); виглядає, що ця його інформація, досі не підтверджена конкретним матеріалом, є помилковою.

[57] Вендланд називає Сильвестра Гогоцького то професором філософії (див.: *Wendland Anna Veronika.* Die Russophilen in Galizien… – S. 90, 629), яким він і був, то – помилково –

жовтні 1861 р.[58] (чи не одночасно з Лашнюковим?), свідчив: "Во время вторичного пребывания моего в Лемберге тамошние русские литераторы поговаривали о статье "Современника" "Национальная бестактность", котораяв виде отдельной брошюры прислана была неизвестно кем в редакцию львовского "Слова"[59]. Галицко-польская партия, как видно, много рассчитывала на эту статью и странным голосом ее, будтобы общим всему образованному русскому миру, думала лишить галицких русинов права на умственную жизнь и на самостоятельное народное развитие. Но партия ошиблась; статья произвела совсем не то действие, какого ожидали. По словам галицких русинов, автор статьи или вовсе не знает ни истории Галицкой Руси, ни нынешнего ее положения и рассчитывал только на то, что голос столичного журнала будет и без того авторитетен, или нарочно не хотел сравнить действий австрийского правительства в отношении к галицким русинам с действиями бывшей Речи Посполитой польской и нынешней галицкой партии. Как бы то, впрочем, ни было, только статья "Современника" не достигла цели и по обстоятельствам, сопровождавшим появление ее в Лемберге[60], только усилила в представителях русских галичан недоверие к партии, которая и без того своими странными требованиями довела дело, как кажется, до того, что не может уже рассчитывать на примирение с ними"[61]. У листі до Аксакова від 6 грудня 1861 р. Гогоцький писав: "Когда я выезжал из Лемберга, то меня убедительно просили тамошние русские литераторы заступиться за них"[62].

професором філології (див.: Ibidem. – S. 430). Принагідно слід зауважити, що професор П. Лавровський, автор також спричиненої відповідною публікацією "Современника" статті "О русских в Галиции" (День. – 1861. – № 3–6), не був ректором Харківського університету як помилково вважає Вендланд. У цій студії уже вказувалося на вразливість і ряду інших тверджень Вендланд, висловлених у названій її монографії стосовно генези і синхронної рецепції "Национальной бестактности". Така значна кількість некоректних положень та фактичних помилок у відповідному – зовсім невеликому з огляду на обсяг цілої праці Вендланд – уступідає підстави критично поставитися до твердження Я. Грицака, який зазначав, що, "попри великий обсяг і багатство цитованого матеріалу", монографія австрійської дослідниці "має напрочуд мало помилок і неточностей" (Україна модерна. – К.; Львів, 2003. – Ч. 8. – С. 259).

[58] Про час описуваного далі перебування у Львові Гогоцький писав у листі до Аксакова від 2 грудня 1861 р. (див.: ПД. – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 151. – Арк. 1зв.).

[59] Про поширення в Галичині окремих відбитків статті "Национальная бестактность" див.: *Возняк М.* М. Чернишевський і Наддністрянщина // Радянська література. – 1940. – № 6. – С. 202.

[60] Про це див. у статті "Об отношениях галицких русинов к соседям" (73–74) і листі Гогоцького до Аксакова від 2 грудня 1861 р. (ПД. – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 151. – Арк. 1зв.–2).

[61] Извлечение из путевых записок, веденных за границею профессором С. Гогоцким // Литературное прибавление к "Киевскому телеграфу". – 1862. – № 3/4. – С. 30–31. Про синхронне сприйняття статті "Национальная бестактность" у середовищі львівського "Слова" також див.: *Дѣдицкій Б. А.* Свое-житьевыи записки. – Ч. 1. – С. 54–55, 58–59; *Возняк М.* М. Чернишевський і Наддністрянщина. – С. 197–203; *Сохацька Є. І.* Відгомін статті М. Г. Чернишевського "Національна безтактність" у західноукраїнській періодиці 60-х років XIX ст. // Українське літературознавство – Львів, 1989. – Вип. 53. – С. 27–33.

[62] ПД. – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 151. – Арк. 3. З приводу "Национальной бестактности", що, як вважав Гогоцький, "переполнена вопиющими неправдами и ляпами" (Там само. –

Про передбачувану участь Лашнюкова в "Основі" йшлося в обох варіантах другого передплатного оголошення її редакції, що постали наприкінці 1860 р.[63]. Проте він зголосився до Білозерського з конкретними матеріалами лише 7 січня (н. ст.) 1862 р., надіславши йому з Відня листа[64] з двома додатками. Зокрема, Лашнюков писав: "Вам угодно было включить меня в число сотрудников в издаваемом Вами журнале; до сих пор я не мог ничем заявить свое участие в "Основе". Отправляясь за границу, в славянские земли, я занят был мыслью что-нибудь сделать для нашей народной истории, для родного слова. [...] Бывши в Галиции, я набросал заметки о современном положении русинов, но так как об этом предмете уже достаточно написано в "Дне" по поводу статьи "Современника", то я не нахожу нужным составлять статью из моих заметок, а посылаю Вам, как материал, мои записки. Может быть, они пригодятся Вам. Я не имел в виду специалистов, не стремился примкнуть к какой-нибудь литературной партии, а писал то, что успел узнать на месте. Я хорошо знаю, под какими влияниями явилась извест[ная] статья в "Современнике" и какими тенденциями руководился неизвестный мне ее автор[65]. Полякам, видно, сочувствуют в Петербурге[66], хотя, правду сказать, они и не заслуживают такого горячего сочув-

---

Арк. 1), він написав полемічну статтю і 2 грудня 1861 р. надіслав її Аксакову з проханням надрукувати в газеті "День" (див.: Там само. – Арк. 1–2зв.). Проте на сторінках тижневика репліка Гогоцького ("Заметка на статью "Современника" «Национальная бестактность»") не з'явилася, її було згодом анонімно опубліковано в київському журналі "Вестник Юго-Западной и Западной России" (1862. – Т. 1. – № 1. – Июль. – Отд. III. – С. 1–32, 17–20).

[63] Див.: Українська преса: Хрестоматія. – Т. І. – С. 93. Публікатор помилково трактує це оголошення як першу програму "Основи" (див.: Там само. – С. 454). Про хронологію варіантів другого передплатного оголошення редакції українського часопису та відмінності між ними див.: *Дудко В. І.* Із передісторії журналу "Основа": редакційні оголошення 1860 року // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1999. – Вип. 6. – С. 118–120.

[64] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 204. – Спр. 68. – Арк. 1–2зв. (За вказівку на це джерело щиро дякую С. Захаркіну). Документ описано як лист Н. Л., хоча прізвище автора в автографі прочитується цілком виразно; першу ж літеру свого імені Лашнюков справді писав – російською мовою – подібно до Н; саме з цієї причини О. Дорошкевич не наважився ні атрибутувати Лашнюкову його листи до Марка Вовчка, ні ідентифікувати як Лашнюкова особу, згадану лише на прізвище в листуванні письменниці з іншими адресатами. Як зазначав дослідник, "був у Ніжені професор історії І. В. Лашнюков (1823–1869), але про Н. Лашнюкова нічого не відомо" (Твори Марка Вовчка / За ред. і з крит.-бібліограф. розвідкою Ол. Дорошкевича. – К., 1928. – Т. IV. – С. 572). Про відповідні епістолярні матеріали див. далі.

[65] Як уже було зазначено, Чернишевський розкрив авторство "Национальной бестактности" в надрукованій у жовтневому числі "Современника" за 1861 р. статті "Народная бестолковость", підписаній його прізвищем. Лашнюков не був обізнаний з відповідною публікацією.

[66] Докладно аналізуючи "Национальную бестактность", Драгоманов зазначав: "Не может быть сомнения в том, что Чернышевский писал свою статью по справкам, какие он получил от своих польских друзей в Петербурге [...] Совершенно понятно, что польские деятели разных оттенков мысли должны были постараться привлечь на свою сторону публициста столь талантливого и влиятельного, как Чернышевский, и побудить его подать

ствия. В последнее время они с ожесточением накинулись на несчастных русинов и как будто нарочно стараются возбуждать их ненависть к себе. Я полагаю, что такой способ действования не показывает большого политического такта у поляков. Нам хорошо известны отношения польской национальности к народу в Запад[ных] губ[ерниях], и потому совершенно понимаем ненависть русинов к полякам"[67].

На мою думку, "заметки о современном положении русинов", які Лашнюков надіслав Білозерському – це і є стаття "Об отношениях галицких русинов к соседям" (чи, можливо, її первісний, згодом доопрацьований варіант). Про те, що стаття Лашнюкова, присвячена галицьким справам, була в розпорядженні редакції "Основи", свідчить його лист до Марка Вовчка від 28 липня (н. ст.) 1862 р.[68], дуже важливий для вирішення питання про авторство публікації "Об

свой голос об украино-польских отношениях. [...] Обсуждая украинско-польские отношения, Чернышевский не только не понял голодного – или, по крайней мере, более голодного, но даже изложил его положение главным образом на основании показаний того, кто у него отнимает хлеб" (*Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. – С. 178, 179, 185–186). Пор. міркування Лавровського, який зауважував стосовно авторства "Национальной бестактности" в листі до Аксакова від 3 жовтня 1861 р.: "Кто писал ее? Быть может, Вам известно? Уведомьте. Я думаю, или Чернышевский сам, или Огрызко" (ПД. – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 320. – Арк. 1–1зв.). Як відомо, Й. Огризко, один із помітних учасників польського повстання 1863–1864 рр., був близьким до редакції "Современника" (див.: *Мельгунов Б. В.* Некрасов-журналист: Малоизученные аспекты проблемы. – С. 201).

[67] ІР НБУВ. – Ф. 204. – Спр. 68. – Арк. 1, 2–2зв. Лист Лашнюкова до Білозерського, що становить істотний інтерес також для дослідників української журналістики та фольклористики, українсько-чеських культурних взаємин, потребує повної коментованої публікації. Окрім "заметки о современном положении русинов", Лашнюков надіслав редакторові українського часопису добірку чеських народних пісень у власному українському перекладі та "древних червоно-русских народных песен"; ці матеріали, які не було надруковано в "Основі", зберігаються разом із цитованим листом до Білозерського (див.: Там само. – Арк. 3–8).

[68] Перебуваючи в Парижі, Лашнюков познайомився з Марком Вовчком, яка на початку червня (н. ст.) 1862 р. писала до О. Марковича: "[...] ще тут недавно познала пана Лашнюкова із Ніжина. Чоловік добрий і не лінивий – лає москалів і аж руками розводить, які то люди вони" (Твори Марка Вовчка: З життєписом авторки й життєписними матеріялами. – К.; Ляйпціг, 1926. – Т. 1. – С. 147). Публікатор – Б. Лепкий – подав цей лист, як і фрагменти двох листів Лашнюкова до Марка Вовчка, за копією, що її дістав від В. Доманицького. Відповідне місце відтворено без купюр і в наступній публікації листа (див.: Твори Марка Вовчка / За ред. і з крит.-бібліограф. розвідкою Ол. Дорошкевича. – Т. IV. – С. 275). У пізніших передруках відповідну згадку про Лашнюкова або цілком знято (див.: *Вовчок Марко.* Твори: У 6 т. – К., 1956. – Т. 6. – С. 416; *її ж.* Твори: У 7 т. – К., 1967. – Т. 7. – Кн. 2. – С. 100), або ж із неї вилучено друге речення: "Чоловік добрий ~ люди вони" (див.: Листи Марка Вовчка: У 2 т. – К., 1984. – Т. 1. – С. 137). Відомо сім листів Лашнюкова до Марка Вовчка із Парижа та Праги, написаних у червні–серпні 1862 р. 6 листів Лашнюкова увійшли до вид.: Листи до Марка Вовчка: У 2 т. – К., 1979. – Т. 1. – С. 158–159, 160–165. Фрагмент ще одного листа, автограф якого нині, очевидно, втрачено (відповідний уривок не включено до названого двотомника), опублікував за копією із зібрання Доманицького Лепкий у вид.: Твори Марка Вовчка: З життєписом авторки й життєписними матеріялами. – Т. 1. – С. 155. Згадки про Лашнюкова у тогочасному листуванні Марка Вовчка також див.: Листи до Марка Вовчка. – Т. 1. – С. 165 (лист К. Кавеліна від 2 серпня 1862 р.); Листи Марка Вовчка. – Т. 1. – С. 138 (лист до І. Тургенєва від 2 липня 1862 р.).

отношениях галицких русинов к соседям". Не будучи обізнаним із травневим числом "Основи" (дістало цензурний дозвіл 22 червня ст. ст. 1862 р., вийшло у світ 5 липня ст. ст.[69]), автор листа, зокрема, писав: "Г[осподин] Белозерский напечатал мою статью о казачестве[70], но не считал нужным уведомить; другую статью, о Галиции[71], он не напечатал по причинам, хорошо мне известным. Я напечатаю ее, я не желаю заискивать у людей, которых не люблю, не люблю двусмысленных сделок, для меня плохой мир хуже доброй драки. Я ясно высказал мой взгляд на историю южнорусского народа и никогда не изменю моего взгляда. Меня глубоко огорчает заносчивость некоторых господ, их гордое презрение к народу, которого они не знают, и тупоумие других, которые, увлекаясь временными интересами и личными отношениями, забывают дело, для которого по-видимому работают; я не люблю партий, обществ, компаний, которые работают более для себя, чем для других, и приобретают монополию"[72].

Якщо моя спроба з'ясувати мотиви, що спонукали редакцію "Основи" відкласти полеміку з "Современником" на невизначений термін, є переконливою, то саме з урахуванням результатів відповідної реконструкції присвячений статті про Галичину цитований епістолярний уступ – як на перший погляд, "темний" – прочитується цілком виразно: Білозерський поінформував автора, що бажав би надрукувати його "заметки о современном положении русинов", але, з огляду на тактичні мотиви, не відразу. Дуже ймовірно, що редактор "Основи" запросив Лашнюкова до продовження співпраці – і той запропонував для публікації "статью о казачестве", що побачила світ швидше, ніж раніше надіслані до "Основи" "галицькі" нотатки. (Статтю "Мнение г. Палацкого о происхождении козаков" майже сто років тому ідентифікував як працю Лашнюкова – на підставі саме цитованого уривка з його листа до Марка Вовчка – В. Доманицький, який писав про її автора: "Се один з потайних співробітників "Основи". Добре знав українську історію, студіював на початку 1860-х рр. галицьку історію"[73]. Не

---

[69] Див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 99. Те, що Лашнюков на час написання цитованого листа до Марка Вовчка не знав про надрукування своєї статті про Галичину, нескладно пояснити. Як свідчив Ламанський у листі до батьків від 7 червня н. ст. 1862 р., у тогочасній Празі неможливо було знайомитися зі свіжими періодичними виданнями з Росії (див.: Документы к истории славяноведения в России (1850–1912) / Подготовили к печати и комментировали В. Р. Лейкина-Свирская и Л. В. Разумовская – М.; Л., 1948. – С. 35). Зрештою, і за регулярного надходження "Основи" до Праги відповідне її число, з огляду на дату отримання квитка на його випуск у світ, просто не встигло б туди потрапити на час написання цитованого листа Лашнюкова до Марка Вовчка.

[70] Ідеться про публ.: –ъ *[Лашнюков И.]* Мнение г. Палацкого о происхождении козаков (в соч[инении] его "Dejni narodu Иeskeho", dil. IV, иastka 1) // Основа. – 1862. – Квіт. (апр.). – С. 28–36.

[71] Б. Лобач-Жученко некоректно реферує згадку про "другую статью, о Галиции": "[…] редакція статті "Про Галіцію" йому [Лашнюкову] не подобається" (*Лобач-Жученко Б. Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – К., 1969. – С. 127; Вид. 2-е, доп. – К., 1983. – С. 124).

[72] Листи до Марка Вовчка. – Т. 1. – С. 164–165.

[73] *Доманицький В.* Ucrainica в альбомі Н. Гербеля // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка – Львів, 1908. – Т. LXXXIII. – С. 177. Як цілком очевидно, заувага дослідника

обізнаний ні з відповідною публікацією Доманицького, ні з іншими працями, в яких ідеться про Лашнюкова як автора статті "Мнение г. Палацкого о происхождении козаков"[74], С. Копилов знову атрибутує її Лашнюкову, зазначаючи, що його критична оцінка "була видрукувана під псевдонімом. Остання обставина не дозволяла науковцям назвати ім'я автора цієї публікації, а тому ми повертаємо його із небуття"[75]).

Внаслідок прочитання статті "Об отношениях галицких русинов к соседям" на тлі автентичних публікацій Лашнюкова версію про його авторство можна підкріпити ще одним суттєвим доказом, вказавши на текстуальний збіг фрагмента аналізованої публікації "Основи" з відповідними місцями його статті про історичну науку у західних слов'ян та друкованим звітом про закордонне наукове відрядження[76].

Насамперед автор статті "Об отношениях галицких русинов к соседям" зреферував основні положення "Национальной бестактности", зазначивши, що в ній "указывают русинам на то, что они пишут языком великорусским и т[аким] обр[азом], отстраняясь от южнорусского племени, не могут рассчитывать на сочувствие со стороны последнего[77]; что они во вред себе враждуют, а не сбли-

---

про те, що Лашнюков "студіював на початку 1860-х рр. галицьку історію", постала на підставі цитованого уривка з листа Лашнюкова до Марка Вовчка. З урахуванням викладених у цих нотатках відомостей про "галицькі" нотатки Лашнюкова можна твердити, що Доманицький некоректно інтерпретував відповідний епістолярний фрагмент.

[74] Див., наприклад: *Крутікова Н. Є.* Сторінки творчого життя: Марко Вовчок в житті і праці. – К., 1965. – С. 199; *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 412; Листи до Марка Вовчка. – Т. 1. – С. 429.

[75] *Копилов С. А.* Іван Лашнюков: Штрихи до наукової біографії. – С. 313. Пор.: *Копилов С. А.* Іван Лашнюков і розвиток української історіографії 50–60-х рр. XIX ст. – С. 92. В обох статтях криптонім (а не псевдонім) Лашнюкова відтворено неточно, не вказано і джерело його розкриття. Із публікацій, що їх опрацював Копилов, інформацію про авторство статті "Мнение г. Палацкого о происхождении козаков" містить лише "Отчет о занятиях профессора Лицея князя Безбородко И. Лашнюкова во время заграничного его путешествия с ученою целию" (див.: Циркуляр по управлению Киевским учебным округом – 1863. – № 10. – С. 318). Це атрибуційне "відкриття" змушує ще раз зауважити, що українські гуманітарії переважно обмежуються лектурою, яку продуковано виключно у їхніх "цехах" – історики не знають літературознавчих праць, мовознавці – фольклористичних студій тощо, а відтак часом, як у даному випадку, "винаходять велосипед".

[76] Відповідний фрагмент наведено далі.

[77] Розглядаючи це положення статті "Об отношениях галицких русинов к соседям", Бернштейн зазначав, що її автор "в перекрученому вигляді викладає погляд автора "Национальной бестактности" на мовні питання в умовах Галичини, на позицію "Слова" в цьому відношенні, малюючи справу так, ніби Чернишевський виступає проти вживання російської мови. Автор листа навмисно заплутує справу!" (*Бернштейн М. Д.* Роль журналу "Современник" в боротьбі за реалізм і народність… – С. 242). Ця заувага, у свою чергу, потребує коментаря. Про мову "Слова" Чернишевський на початку статті висловився не цілком виразно, що в перебігу дискусії навколо "Национальной бестактности" причинилося до непорозумінь. Навівши з газети кілька фраз, які не давали підстав беззастережно твердити, що вони є зразками язичія, автор статті ставив риторичне запитання: "Разве это – малорусский язык? Это язык, которым говорят в Москве и Нижнем

жаются с поляками, бесполезно прибегают под покровительство астрийского министерства и тем сами себя ставят в совершенно изолированное положение; наконец, петербургский публицист советует русинам оставить неосновательные, детские жалобы на поляков за прежнее порабощение и за настоящие мнимые оскорбления (т. е. забыть свою историю), не писать великорусским языком и всецело соединиться с поляками, которые, как полагает автор, готовы будто бы сделать всевозможные уступки галицийским малоруссам[78]. Может быть, автор не думал прийти к таким крайним решениям, но он, к сожалению, пришел к ним – и горько ошибся. В том, в чем он уверяет, – увы! – нельзя уже убедить ни украинских, ни заднепровских, ни галицийских малоруссов" (62).

Далі Лашнюков докладно, спираючись на значний емпіричний матеріал, розглянув дискусійні, на його погляд, тези "Национальной бестактности"[79]. Найбільше уваги автор "Основи" присвятив відносинам русинів із поляками. Зокрема, він зауважував: "Галицийские малоруссы, или рутены (Ruthénes), как называют их немцы и поляки, хотят *быть и называться* русскими и решительно не желают подчиниться руководительству *интеллигентной либеральной польской нации*. Почему? Это понятно: стоит только поближе узнать, как понимают русинскую народность эти руководители, какие лжи распространяют о ней на Западе и у себя дома" (62). Кореспондент "Основи" доказово з'ясовує, що "главные стремления братьев-поляков – подавить русинскую национальность, заподозрить русинов в глазах правительства, обвинив их в коммунизме, в наклонности к схизме и к соединению с Россиею" (71). Так, він пише: "Странно, что автор не понял отношений русинов к полякам: он, вероятно, не знает, что народ ведет здесь нескончаемую тяжбу с бывшими своими помещиками[80]. В

Новгороде, а не в Киеве или Львове. Львовское "Слово" основывает свои права и надежды на том, что малорусское племя – племя из 15 миллионов человек. Зачем же говорить о племенном единстве ломаным языком, каким никто не пишет нигде, кроме Львова? Наши малороссы уже выработали себе литературный язык несравненно лучший: зачем отделяться от них? разве он так далек от языка русинов, что им нужно писать другим наречием?" (*Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч. – Т. VII. – С. 776). Відтак деякі опоненти автора "Современника" сприйняли його відповідний пасаж як пораду редакції "Слова" не вживати російської мови – хоча далі Чернишевський висловився виразніше, звертаючись до редакції газети: "[…] пока вы не будете иметь многочисленной публики, многие будут сомневаться в полезности и практичности ваших попыток издавать русинские газеты, особенно если вы будете писать ломаным языком, каким пишете теперь, смесью галицийского наречия с нашим литературным и с церковно-славянским языками. […] Зачем вы придумываете себе особенное ломаное наречие, отделяясь от общей малорусской литературы?" (Там само. – С. 786).

[78] Кореспондент "Основи", реферуючи основні тези статті "Современника", не згадав про те, що в ній було негативно оцінено активну участь галицького духовенства у світських справах. Однак далі він звернувся і до цієї теми.

[79] На компетентності "основ'янського" критика головних постулатів "Национальной бестактности" обґрунтовано наголошено в новітній історико-журналістській студії (див.: *Федорук О.* Два направления в галицко-украинской журналистике... – С. 78)

[80] Зокрема, Чернишевський зазначав: "Очень может быть, что при точнейшем рассмотрении живых отношений львовское "Слово" увидело бы в основании дела вопрос, совершенно чуждый племенному вопросу, – вопрос сословный. Очень может быть, что

Галиции, при освобождении крестьян от крепостной зависимости, помещики удержали исключительное право на леса и пастбища, с обязанностью вознаградить крестьян за право пользования дровяным лесом и строительными лесными материалами. Разбирательство этого рода дел между помещиками и крестьянами поручено было так называемым *сервитутовым комиссиям* [...]. Но лица, которым правительство поверило крестьянские дела, действовали во вред народа [...] к выгоде помещиков [...]" (66–67)[81]. Тогочасний русинсько-польський конф-

оно увидело бы и на той, и на другой стороне и русинов, и поляков – людей разного племени, но одинакового общественного положения. Мы не полагаем, чтобы польский мужик был враждебен облегчению повинностей и вообще быта русинских крестьян. Мы не полагаем, чтобы чувства землевладельца русинского племени по этому делу много отличались от чувств польских землевладельцев. Если мы не ошибаемся, корень галицийского спора находится в сословных, а не в племенных отношениях. И если мы не ошибаемся, та сословная партия, которая представляется русинскому "Слову" враждебной к русинской национальности, не имеет к этой национальности ровно никакой вражды, а по сословному вопросу расположена теперь эта партия к чрезвычайно большим уступкам в пользу поселян как польского, точно так же и русинского племени" (*Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч. – Т. VII. – С. 779–780). Аналізуючи відповідний уступ "Национальной бестактности", про необізнаність її автора з тогочасними галицькими реаліями писав і Драгоманов: "Чернышевский не дал себе труда не только изучить положение дел в Галиции, но и изложил его или совершенно произвольно, или с голоса польских исторических патриотов. Так, например, совершенно фантастичным является у него предположение, что в Галиции русины-землевладельцы (помещики) одинаково относятся к русинам-крестьянам, как и землевладельцы-поляки. Никаких русинов-землевладельцев не существует в Галиции, как и по всей Украине на правом берегу Днепра, и следовательно все выводы, которые строит дальше великорусский демократ на своем предположении, не имеют ровно никакого значения. Положение же, что будто "сословная партия польская в Галиции не имеет к русинской национальности ровно никакой вражды, а по сословному положению теперь расположена к чрезвычайно большим уступкам в пользу поселян как польского, так и русинского племени" – взято на веру у польских оптимистов и тоже совершенно противно тому, что было и есть в действительности. Предположение же, что будто какие-нибудь землевладельцы in corpore могут быть расположены к чрезвычайно большим уступкам в пользу поселян, даже и a priori должно бы было показаться неверным такому хорошему экономисту как Чернышевский. Он первым бы передал в редакцию "Свистка" подобное положение, если бы оно доставлено было ему, напр[имер], из Владимирской губернии, – а польским оптимистам он поверил!" (*Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. – С. 186–187). Загально оцінюючи статтю, Драгоманов зауважував: "Чернышевский подошел было очень близко к сущности дела, усмотрев в политической борьбе, которая происходила в Галиции, социальную подкладку, но совершенное незнание подробностей дела продиктовало совершенно неожиданные и вполне несоответствовавшие действительному положению дел заключения" (Там само. – С. 175). Також див.: *Пулинець О.* М. Г. Чернишевський та українське питання: (До 100-річчя зо дня народження письменника) // Записки Ніжинського інституту народньої освіти та науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1928. – Кн. 8. – С. 74–75; *Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – С. 298–299.

[81] Не ідеалізуючи старорусинів, Драгоманов наголошував, що "в статье Чернышевского, по крайней мере, не соблюдена мера в накладывании красок: на сторону политиков галицийских положены все темные краски, тогда как для их польских противников сохранены исключительно светлые краски, и притом совершенно произвольные" (*Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. – С. 178).

лікт у Галичині був настільки гострим, що вирішити проблему, як зазначав автор аналізованої статті, можна було лише радикальним шляхом: "Русины требуют разделения Галиции на две половины: русскую и польскую, видя в этом единственный справедливый способ примирения; а поляки на это кричат, будто передовые люди-русины подкуплены Россиею" (74)[82].

Стосовно мови галицьких українців він зазначав: "Галицийские русины не пишут, да и не могут писать по-великорусски по той естественной причине, что не знают великорусского языка и не имеют возможности изучить его. Русины пишут таким языком, какой они успели выработать, приняв в основу свой народный язык и язык книжный русский, признавая этот последний языком не московским, а общерусским. Русины того мнения, что русский книжный язык возник в Южной Руси и только усовершенствован великоруссами, и современный литературный червонорусский язык по своим формам, без сомнения, ближе к малорусскому, чем к великорусскому[83]. В доказательство того, что русины пишут языком не великорусским, мы приводим отрывок из первого попавшегося нам номера львовской газеты "Слово" […] Разница этого языка с великорусским еще более усиливается тем, что слова произносятся не так, как они написаны, а по-южнорусски" (62–63)[84].

Розглядаючи участь галицького духовенства у світських справах, кореспондент "Основи" зауважував: "Автор "Национальной бестактности" видит, по его мнению, гибельную для народа бестактность издателей "Слова" в том, что русины предоставляют обсуждение политических вопросов духовенству, он говорит, что духовенство не должно иметь никакого участия в мирских делах,

[82] Коментуючи відповідну пропозицію автора статті "Об отношениях галицких русинов к соседям", О. Аксьонова небезпідставно зазначає, що "утверждения в других статьях журнала о существовании тенденции сближения, соединения славянских народов отражали скорее желаемое, нежели действительное состояние межславянских взаимоотношений" (*Аксенова Е. П.* Журнал "Основа": взгляд на славянство. – С. 160).

[83] Відповідники до наведеного фрагмента див.: *Лашнюков Ив.* Состояние исторической науки у западных славян. Характер журналистики на Западе // Черниговский листок. – 1863. – № 1. – 7 мая. – С. 8; Отчет о занятиях профессора Лицея князя Безбородко И. Лашнюкова во время заграничного его путешествия с ученою целию // Циркуляр по управлению Киевским учебным округом – 1863. – № 11. – С. 338. Незначні стилістичні різночитання між названими трьома текстами Лашнюкова можна пояснити редакторськими втручаннями. Цитуючи цей фрагмент, О. Карєвін опускає перше речення, внаслідок чого спотворює позицію автора статті "Об отношениях галицких русинов к соседям" (див.: *Каревин А.* "Мова рідна? Слово рідне?". – С. 12).

[84] Відповідно до етимологічного правопису "начертание слов не вполне отражало их произношение", відтак "установившаяся разница между написанием и произношением вводила (и вводит) в заблуждение русскоязычных лиц, склонных читать галицко-украинские тексты по-русски", що зумовлювало "частые недоразумения в прошлом, когда в пылу полемики украинским деятелям, отстаивающим полноправное существование украинского языка, русские великодержавные публицисты ставили в пример галичан, дескать, они не пытаются создать особую литературу на областном "наречии", а пользуются "общепонятным" литературным языком" (*Федорук О.* Два направления в галицко-украинской журналистике… – С. 77, 78). Також див. цитату з листа Куліша до Головацького від 28 січня 1861 р., наведену в прим. 8.

что подобные дела следует предоставлять светским людям[85]. Эта избитая польскими публицистами мысль слишком хорошо известна русинам. Русины, как известно, не имеют ни администраторов, ни дипломатов, ни юристов; весь образованный класс народа составляет духовенство; все ученые, за исключением немногих лиц, принадлежат к этому классу; большинство университетской молодежи, желающей остаться в среде своего народа, должно посвящать себя богословским наукам. [...] Духовенство в Галиции не составляет замкнутого сословия; оно выходит из народа и живет среди его; оно не скрывается в монастырях, а ведет жизнь мирскую" (64)[86].

Аналізована публікація не була останньою реплікою "Основи" в дискусії навколо "Национальной бестактности" – у липневому числі за 1862 р. часопис анонімно надрукував статтю Костомарова "Историческая неправда и западно-российский патриотизм", присвячену першому числу "Вестника Юго-Западной и Западной России" і, зокрема, вміщеній на його сторінках полемічній репліці Гогоцького – "Заметке на статью "Современника" «Национальная бестактность»". Розглядаючи її, Костомаров зазначав: "«Вестник Юго-Западной и Западной России» ратует не за ту народность, которая была действительно народностью их предков и до сих пор живет в народе, а за так называемую общерусскую. В разборе статьи г. Чернышевского "Национальная бестактность" (где, при действительном незнании многих сторон галицко-русской жизни есть, однако, верные взгляды, возбудившие, как нам достоверно известно, сочувствие у западных славян, которым сильно опротивело австрийское правительство) неизвестный критик заранее изрекает южнорусской народности и языку приговор, называя нелепостью стремление к самостоятельному их развитию. Трудно спорить об этом и впрямь, и вкось. Успех и неуспех зависит, во-первых, от большей или меньшей степени свободы, которой будет пользоваться это стремление, и, во-вторых, от явления талантливых писателей на этом языке. После Квитки и Артемовского-Гулака этот язык в литературном движении был уже не таков, как в сочинениях Котляревского, после Шевченка и Кулиша он подвинулся далее, чем был при Квитке. Что может на нем явиться – кто может пророчить? Но, во всяком случае, автор "Национальной бестактности" совершенно прав, советуя

---

[85] Слушні уваги щодо інтерпретації відповідного фрагмента статті Чернишевського див.: *Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – С. 299.

[86] Уже невдовзі роль духовенства у суспільному житті Галичини почала істотно змінюватися, про що І. Лисяк-Рудницький, зокрема, писав: "У світогляді галицького народовецького табору, що сформувався в 1860-их роках, міцно бриніла антиклерикальна струна. [...] Це був ресантимент проти гегемонії "попів", проти претенсій "святоюрців" на монополію представництва української справи. [...] Все ж розвиток [...] довів не до вилучення старої провідної верстви з української спільноти, але до такої диференціяції, що в ній було можливе співжиття старих і нових громадських сил у межах одного національного організму [...] кінець кінцем уклався, силою історичного розвитку, такий компроміс: наростання світської інтелігенції та загальна демократизація й ляїцизація громадського життя ступнево відсунули "попівську аристократію" від політичного проводу [...]" (*Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії в XIX столітті // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: [У 2 т.] – К., 1994. – Т. 1. – С. 201).

русинам держаться южнорусского языка, на котором образовалась уже литература. Мы не поставили бы львовскому "Слову" в вину, если б оно писалось и на чистом великорусском наречии; но что же делать, если жаргон производит на наши уши впечатление, какое оставляет ерзание грифеля по стеклу. Отвращение к такому языку, очень напоминающему творения Василия Кирилловича [Тредиаковского], мы вполне разделяем с автором "Национальной бестактности". *Впрочем, с удовольствием мы замечаем, что "Слово", в последнее время, более и более покидает свою тарабарщину и усвоивает живую народную речь*"[87].

"Современник" не мав змоги відреагувати на статті Лашнюкова та Гогоцького, оскільки в середині червня 1862 р. його було призупинено на вісім місяців[88].

Історія відносин "Основи" з "Современником" (включно з полеміками між ними) потребує нового, сучасного прочитання, оскільки для давніших спроб вивчення відповідної проблематики характерні селективний добір конкретного матеріалу та заідеологізованість його інтерпретацій[89]. Як слушно зауважив

---

[87] Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 146. Ще на початку листопада 1861 р. Куліш зазначав у недатованому листі до Кониського "Он уже і в галицькому "Слові" по-нашому наламуються писати" (*Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. – С. 148).

[88] Причини відповідної цензурної санкції з'ясовано у вид.: *Евгеньев-Максимов В.* "Современник" при Чернышевском и Добролюбове. – С. 485–518.

[89] Оскільки позитивні моменти в історії стосунків "Основи" й "Современника" протягом багатьох років було наголошувано понад міру, це часом виводило дослідників за межі коректної інтерпретації матеріалу. Варто, приміром, звернутися до двох епізодів вивчення відомої рецензії Чернишевського на перше число "Основи" за 1861 р. (Современник. – 1861. – № 1). Так, Ф. Прийма, не з'ясувавши гаразд специфіку цензурування "Современника", твердив, що Чернишевський, надаючи рецензії важливого значення, написав її ще до виходу у світ відповідного числа "Основи", скориставшись його версткою (див.: *Прийма Ф. Я.* Шевченко и русская литература XIX века. – М.; Л., 1961. – С. 197). Насправді перше число "Современника" було дозволено до друку після виходу першого числа "Основи" у світ, що цілковито підважує аматорську побудову Прийми (докладно див.: *Дудко В. И.* К вопросу о датировке рецензии Н. Г. Чернышевского на журнал "Основа" // Russian Studies. – 1996. – Т. 2. – № 1. – С. 114–117), яку некритично сприйняли й інші літературознавці (див., наприклад: *Шаблиовский Е. С.* Чернышевский и Украина. – К., 1978. – С. 100; *Кирилюк Є.* В. І. Ленін і актуальні проблеми шевченкознавства // Збірник праць 26-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1985. – С. 11–12). Висвітлюючи видавничу історію відповідної публікації, авторитетні дослідники наводять витяг із цензурного висновку про неї, з якого випливає, що рецензія не надається для друку, оскільки вся, "от начала до конца, проникнута горячим сочувствием к возрождающейся малорусской литературе и переполнена восхвалениями украинофильских тенденций" (див., напр.: *Бернштейн М. Д.* Деятельность "Основы" в оценке "Современника". – С. 146; *Шаблиовский Е. С.* Чернышевский и Украина. – С. 102). Питання про те, яким же чином рецензія побачила світ – закономірне тим паче, що в найповнішому зібранні творів Чернишевського нічого не повідомлено про цензурні санкції, застосовані до її першодруку – нескладно з'ясувати, звернувшись до джерела, на яке покликаються дослідники: вони цитують висновок цензора С. Косовича, який постав у перебігу цензурного розгляду четвертого тому посмертного зібрання творів письменника аж у вересні 1893 р. (див.: Н. Г. Чернышевский и царская цензура / Публ. и прим. И. Ковалева // Шестидесятые годы:

І. Михайлин, у радянські часи було неможливо об'єктивно вивчати полеміки "Основи" з російською пресою[90] (як, зрештою, і з єврейською та польською). З'ясування мотивації та сутності полемічних реплік українського часопису, що їх викликала "Национальная бестактность", виразно свідчить: історія його відносин із "Современником" – якщо не промовчувати "незручні" епізоди – аж ніяк не надається для опису заувагами про наявні між виданнями "непорозуміння та дискусії тактичного плану", що їх ніде спеціально не висвітлено, потребує точного знання і про засадничі для відповідних видань цінності, і про пресові й позапресові контексти, без урахування яких часом неможливо адекватно пояснити конкретні редакційні кроки.

Материалы по истории литературы и общественному движению. – М.; Л., 1940. – С. 395) і до історії публікації рецензії в "Современнике" не має жодного стосунку. З іншого боку, у новітній хрестоматії з історії української журналістики немає не те що статті "Об отношениях галицких русинов к соседям", а навіть і згадки про неї в переліку полемічних публікацій у російській та українській періодиці, що їх спричинила "Национальная бестактность" (див.: Українська преса: Хрестоматія. – Т. ІІ. – С. 594–595).

[90] Див.: *Михайлин І. Л.* Історія української журналістики ХІХ століття. – С. 199.

Андрій ПОРТНОВ (*Київ*)

СТУДІУМ ПРАВОСЛАВНОГО БОГОСЛОВ'Я ВАРШАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1925–1939)*

Одна з важливих сторінок історії української еміграції й історії церкви у міжвоєнній Польщі пов'язана з діяльністю Студіуму православного богослов'я Варшавського університету, що його подеколи не зовсім точно називають "православним факультетом". Попри значення Студіуму для української спільноти у Польщі, наявні дослідження лише принагідно згадують про нього, здебільшого у зв'язку з біографіями визначних українських вчених, що там працювали. Єдине спеціальне дослідження пера випускника Студіуму Миколи Ленчевського вийшло польською мовою й носить ювілейно-інформативний характер[1].

У цій статті ми спробуємо висвітлити діяльність Студіуму, спираючись на офіційні звіти, спогади, публікації його викладачів, а також неопубліковані джерела з українських та зарубіжних архівів.

Однією з ключових проблем православної церкви в Польщі, Синод якої за підтримки уряду проголосив у червні 1922 р. автокефалію (підтверджену Константинопольським патріархом у листопаді 1924 р.), було питання підготовки кадрів священнослужителів. Ініціатива створення вищого навчального богословського закладу виникла одразу, а 31 січня 1923 р. Синод ухвалив рішення, що митрополит Діонісій має порушити перед урядом питання створення нового факультету у Варшавському університеті[2]. Тогочасний міністр віровизнань визнав потребу у відкритті такого факультету й звернувся з відповідним листом до ректора Варшавського університету. Сенат університету в лютому 1924 р. скликав спеціальну організаційну комісію на чолі з професором Ф. Кшишталовичем, у червні ухвалив поступове запровадження викладів з православного богослов'я, а 24 липня отримав згоду Ради міністрів на відкриття Студіуму.

Як зазначає польська дослідниця Мірослава Папєжинська-Турек, при створенні Студіуму існували різні концепції цього навчального закладу. Церковна влада сподівалася, що постане звичайне відділення університету, водночас

* Дослідження виконано за фінансової підтримки каси ім. Ю. Мяновського Фундації підтримки науки (Польща).

[1] *Lenczewski M.* Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1927–1939. – Warszawa, 1992. – 96 s.

[2] *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia, 1918–1939. – Warszawa, 1989. – S. 289.

прагнучи зберегти за собою вирішальний вплив на програми навчання й добір викладачів. Натомість університетська влада схилялася до створення не відділення, а саме Студіуму тобто ніби неповного відділення, розглядаючи справу Студіуму загалом як внутрішнє питання університету. За таких умов, намагаючися зберегти за собою вплив на нову структуру, митрополит Діонісій погодився на працю в університеті й був призначений куратором Студіуму[3].

Урочиста інавгурація Студіуму православного богослов'я Варшавського університету відбулася 8 лютого 1925 р. за участю православних ієрархів з усієї Польщі, а також віце-прем'єра Станіслава Тугутта, маршалка сейму Мацєя Ратая, керівника Міністерства віровизнань і публічної освіти Яна Завідського. Відкриваючи урочистість, ректор Варшавського університету Ф. Кшишталович ствердив, що Польща ніколи не знала релігійних переслідувань; митрополит Діонісій підкреслив, що відкриття Студіуму є надзвичайною подією і для держави, і для православної церкви[4]. Закінчилася урочистість викладом визначного польського історика Оскара Галецького на тему "Польська держава і православна церква у перше століття їхнього співіснування", в якому знаний вчений прагнув довести рівноправність православних громадян Речі Посполитої з громадянами інших віровизнань.

За ухваленим планом занять студенти Студіуму протягом чотирьох років мали обов'язкові й факультативні предмети. Обов'язковими у перший рік навчання були: душпастирське богослов'я, Старий Заповіт і біблійна археологія, загальна історія християнської церкви, старослов'янська мова й палеографія; у другий рік – гомілетика, Святе Письмо Нового Заповіту, апологетика або фундаментальне богослов'я, патрологія; у третій – літургика, догматичне богослов'я, моральна теологія, історія православних церков слов'янських країн і Румунії; у четвертий – християнська археологія, порівняльне богослов'я, канонічне право. Факультативними предметами у перший рік студій були: підставові курси грецької, гебрейської або латинської (за вибором) і польської мов; у другий – підвищені курси вказаних мов; у третій – за вибором один з предметів теорії права, філософії (логіка, історія філософії, психологія), загальна чи польська історія й загальна чи польська література; у четвертий – за вибором предмети з перелічених, але замість теорії права з'являється філософія права[5].

Слід зазначити, що протягом першого навчального року (1924/25) на Студіумі був лише один професор – митрополит Діонісій, що очолив одну з шести запланованих кафедр; більшість занять відбувалося на інших відділеннях Варшавського університету.

Але Студіум стрімко розвивався, й вже наступного, 1925/26 навчального року замість одного професора було шість, студенти отримали новий, зручний інтернат, бібліотеку. Закінчуючи свій виступ з нагоди початку другого навчального року, митрополит Діонісій виголосив: "Хай живе і квітне Варшавський університет! Хай живе на многая літа Річ Посполита Польська й наша Вища Бого-

[3] Ibidem. – S. 290.

[4] Воскресное чтение. – 1925. – № 9. – С. 1.

[5] Plan wykładów i zajęć na Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1926. – N 1. – S. 126–128.

словська школа"[6]. З 1926 р. почав виходити квартальник "ELPIS: Праці професорів Студіуму православного богослов'я Варшавського університету", де спочатку друкувалися тексти російською, польською, українською, французькою мовами, але з 1935 р. – лише польською.

10 липня 1926 р. міністр віровизнань і народної освіти затвердив "Тимчасовий статут Студіуму православного богослов'я Варшавського університету", в якому зазначалося, що завданням Студіуму є "розвиток і навчання богословських знань, а саме доповнення й поглиблення студій у духовних семінаріях, відповідно до норм Св. Синоду Автокефальної Православної Церкви в Польщі"[7]. Юридично закріплюючи за організаційною комісією керівні функції, окреслюючи обсяг обов'язків керівника Студіуму, статут визначав, що студентами на факультеті можуть бути особи, що закінчили гімназії або православні семінарії з дипломом 1-го ступеня й мають рекомендацію митрополита Варшавського, а вільними слухачами – випускники православних духовних семінарій з дипломом 2-го ступеня. Навчання тривало чотири роки й завершувалося захистом магістерської праці. Права надання докторських ступенів Студіум не мав. До того ж попередньо вважалося, що пізніше Студіум перетвориться на звичайне відділення університету, саме тому статут дістав назву "Тимчасового". Проте хоча у листуванні й неофіційних промовах нерідко вживалося слово "факультет", офіційно такого статусу Студіум не отримав.

1925/26 навчального року на Студіумі постали три нові кафедри. До кафедри душпастирського богослов'я й гомілетики, яку очолював митрополит Діонісій, додалися кафедра догматичного й засадничого богослов'я на чолі з професором Миколою Арсеньєвим, випускником Московського й Кенігсберзького університетів; кафедра історії християнської церкви і патрології, яку тимчасово очолив Володимир Давидович, і кафедра церковнослов'янської мови й палеографії, яку посів Іван Огієнко – перший український професор на Студіумі

Кандидатура Івана Огієнка висувалася ще в листі митрополита Діонісія до міністра віровизнань від 10 липня 1923 р.[8]. Вже 1925 р. офіційна організація української еміграції Український Центральний Комітет (далі: УЦК) у клопотанні про затвердження І. Огієнка на кафедру старослов'янської мови і палеографії підкреслював: "Тим більше, що проф. Огієнко – людина повністю лояльна й прихильно налаштована до Речі Посполитої й польської нації. За лояльність п. проф. Огієнка щодо польської держави Український Центральний Комітет цілком ручається"[9].

Слід зазначити, що 1919 р. Іван Огієнко відмовився підписати "Варшавську декларацію", за якою уряд УНР зрікався Західної України на користь Польщі[10].

---

[6] Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1928. – N 4. – S. 89.

[7] Statut Tymczasowy Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1927. – N 2. – S. 203.

[8] *Lenczewski M.* Studium Teologii Prawosławnej... – S. 12.

[9] Archiwum Główny Akt Nowych (далі – AGAN). – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – Fol. 4.

[10] *Тимошик М.* "Лишусь навіки з чужиною...": Митрополит Іларіон (Іван Огієнко і українське відродження. – Вінніпег; К., 2000. – С. 89.

Це спричинило охолодження взаємин з петлюрівським середовищем, що далося взнаки пізніше, коли 1926 р. І. Огієнко прийняв запрошення Варшавського університету й переїхав зі Львова до польської столиці. 17 березня 1926 р. відбувся інавгураційний виклад нового професора, й надалі І. Огієнко викладав "діяльність св. Братів Кирила і Мефодія" (на першому курсі), граматику церковнослов'янської мови (на першому і другому курсах) й кириличну палеографію (на третьому).

У 1926/27 навчальному році на Студіумі почалися виклади Святого Письма Старого Заповіту і гебрейської мови, які провадив професор з Румунії Сергій Кисіль-Киселевський. Того самого року на факультеті почав працювати ще один історик-емігрант В'ячеслав Заїкин[11]. Він народився 1896 р. на Харківщині у православній родині зі священичим корінням, навчався на історико-філологічному й юридичному факультетах Харківського університету, був учнем професора М. О. Максимейка, через непевність ситуації в часі революції виїхав з матір'ю на Кубань, де працював доцентом Донського педагогічного інституту, а 1922 р. нелегально перетнув польський кордон. За допомогою УЦК Заїкин влаштовується на Студіумі православного богослов'я Варшавського університету. У листі до Володимира Дорошенка він писав: "Наші наддніпрянські діячі з головою УЦК М. М. Ковальським на чолі висунули мене на катедру Варшавського університету"[12]. Щоправда, Заїкин пише про це вельми скептично, можливо, підозрюючи, що його адресат – В. Дорошенко може не схвалювати працю у державному польському навчальному закладі: "Замість викладати історію православних церков у слов'янських країнах та Румунії я волів би працювати в сільській школі, а не серед «москалів», що перетворюють факультет на «помийну яму»"[13].

Попри таку риторику, В'ячеслав Заїкин викладав на першому курсі латинську мову (на матеріалі екзеґези "Вульгати"), на другому – історію православних церков у слов'янських країнах і Румунії, а також підвищений курс латини (на матеріалі "De Civitate Dei" св. Августина).

Цікаво, що саме В. Заїкин був автором брошури, якою українська громада Варшави привітала Івана Огієнка[14]. Спочатку стосунки двох українських професорів Студіуму складалися добре, завдяки І. Огієнкові Заїкин дістав посаду технічного редактора часопису "ELPIS", але згодом у листах з'являються цілком відмінні оцінки. Вже у липні 1927 р. Заїкин писав о. Йосафатові Скрутню: "Чи ж є край людської підлості!? Уявіть собі, що найгіршу й найпідлішу роль в інтригах проти мене відіграли саме ті люди, яким я зробив безліч користи і

---

[11] Докл. про суперечливу постать В. Заїкина див.: *Портнов А.* В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2004. – Т. 10. – С. 89–112.

[12] Literárni archiv památniku národního pisemnictví v Praze. – Fond V. Dorošenka. – Dopisy V. Zajikina. – Fol. 31.

[13] Ibidem. – Fol. 42.

[14] *Заїкин В.* Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений. – Варшава, 1925. – 16 с.

добра, як наприклад отакий Ів[ан] Огієнко, що сидить на своїй катедрі майже виключно завдяки моїм безмежним й найпильнішим старанням"[15]. Варто зазначити, що листування Івана Огієнка містить не ліпші нарікання на варшавське академічне життя. Зокрема, 30 травня 1930 р. він писав до Кирила Студинського: "Атмосфера в Варшаві така тяжка, така противна, пані Л[ото]цькі-С[то]цькі так розсілися, що дихати нічим. Кожен день загроза, як не з нами, то тебе викинуть з Польщі. Тяжко дивитися, як вони всі знущаються над неповинними студентами, яких вони розкладають і морально руйнують"[16]. Саме конфлікти в еміграційному середовищі стали головною причиною, що змусила В. Заїкина, а згодом й І. Огієнка (під різними приводами) залишити Студіум православного богослов'я.

1927/28 навчального року на Студіумі почалося викладання української й білоруської мов, причому спочатку не вдалося знайти викладача білоруської, й лише за рік цю посаду обійняв доктор Ян Станкевич[17]. А заняття з української мови провадив шевченкознавець, колишній директор департаменту загальних справ Міністерства освіти УНР Павло Зайцев.

У цьому ж навчальному році було засновано кафедру Святого Письма Старого Заповіту, яку очолив С. Кисіль-Киселевський, кафедру канонічного права на чолі з російським теологом Михайлом Зизикіним, а також іще дві кафедри, очолювані двома українськими вченими-емігрантами. Студіум мусив залишити В'ячеслав Заїкин, його виклади з латинської мови взяв на себе Павло Зайцев, а історію православних церков у слов'янських країнах і Румунії – Олександр Лотоцький, який також став керівником однойменної кафедри.

Нагадаємо, що О. Лотоцький брав активну участь в українському русі, за часів Української Держави Павла Скоропадського був міністром ісповідань й гарячим прихильником автокефалії. Згодом виконував місію посла УНР у Туреччині й Австрії, в еміграції з 1922 р.; був доцентом, з 1924 р. – надзвичайним професором, з 1926 р. – звичайним професором церковного права Українського Вільного Університету. Умову зі Студіумом Олександр Лотоцький уклав 1 листопада 1928 р.[18].

Того самого року також з Праги переїхав до Польщі Василь Біднов, колишній ректор Народного університету в таборі інтернованих вояків армії УНР в Ланьцуті, який очолив на Студіумі кафедру загальної історії християнської церкви і літургіки. Василь Біднов після Ланьцута дістав 1921 р. запрошення викладати історію церкви у Кременецькій духовній семінарії, редагував часопис "Православна Волинь", але мусив цю працю покинути й влітку 1922 р. очолив кафедру історії української церкви Українського Вільного Університету в Празі. У липні

---

[15] Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 376. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 3а.

[16] У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – С. 595.

[17] Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za lata akademickie 1925–1932 // ELPIS. – 1932. – N 1–2. – S. VI.

[18] AGAN. – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4086. – Fol. 15–16.

1928 р. у Влтаві втонув син Біднова – Арсен, що духовно зламало історика. Прийняття ним запрошення до Варшави можна пояснити добрими стосунками з О. Лотоцьким, з яким Біднов познайомився ще за часів навчання у Київській духовній академії. В. Біднов мусив терміново опанувати польську мову; єдиною близькою йому людиною у Варшаві був О. Лотоцький. За спогадами Дмитра Дорошенка, "більшістю своїх симпатій Василь Олексійович почував себе звязаним з Прагою", де залишилася могила сина й бібліотеки, в яких він "орієнтувався, як у себе вдома"[19]. У листах з Варшави Василь Біднов скаржився: "Придивляюся до людей і бачу, що не буду мати приятелів взагалі... Тут все "політики"..."; "... протилежні табори гризуться між собою як собаки... Я забився в свою шкарлупу і нікого не бачу"[20].

Очолення трьох кафедр Студіуму українськими вченими (І. Огієнко, О. Лотоцький, В. Біднов), як і запровадження курсу української мови, засвідчило тенденцію до посилення українського характеру цієї навчальної структури. За висновком Міролсави Папєжинської-Турек, усупереч прагненню університетських й урядових чинників до полонізації Студіуму й всупереч сподіванням вищої ієрархії на його русифікацію, вже від 1926 р. виразно позначається тенденція до українізації факультету[21]. За спогадами Ганса Коха, богословський факультет перебував "під українським науковим впливом і був на добрій дорозі продовжити старі традиції Острозької і Могилянської академії"[22]. Додатковим свідченням "українізації" став ентузіастичний вітальний лист, надісланий частиною студентів Студіуму на адресу українського церковного з'їзду в Луцьку 1927 р.

Зрозуміло, що урядові чинники докладали зусиль, аби запобігти такому розвиткові подій. 11 червня 1932 р. в секретному листі Міністерства віровизнань вказувалося, що пропозиція затвердження Івана Огієнка заступником керівника Студіуму "безпредметна", оскільки службову угоду з ним не буде поновлено[23]. І справді, 1932 р. Іван Огієнко мусив покинути Студіум, а викладання його курсів було передано іншим: церковнослов'янської мови – професорові гуманітарного відділення Варшавського університету Станіславу Слонському, палеографії – Павлові Зайцеву. Причини звільнення І. Огієнка не викликали в української громади сумнівів. За спогадами інженера А. Нестеренка, "популярність професора Івана Огієнка серед українського студентства і його великий вплив на те студентство не подобались польському міністерству освіти... Воно не могло не визнати в ньому чоловіка для Польщі небезпечного"[24].

---

[19] *Дорошенко Д.* Життя і громадська діяльність проф. В. О. Біднова // Памяти проф. Василя Біднова. – Прага, 1936. – С. 11.

[20] Цит. за: *Ульяновський В. І.* Історик церкви Василь Біднов // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 453.

[21] *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością... – S. 291–292.

[22] *Кох Г.* Дмитро Дорошенко як історик церкви // Український літопис. – 1953. – Ч. 1. – С. 23.

[23] AGAN. – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – Fol. 45.

[24] *Тимошик М.* "Лишусь навіки з чужиною...". – С. 98.

Того самого року розпорядженням міністра віровизнань і народної освіти від 21 вересня 1932 р. було внесено зміни до статуту Студіуму. Відтепер Студіум не мав права приймати вільних слухачів, а також змінювався план занять, що передбачало збільшення кількості обов'язкових викладів на інших відділеннях університету[25]. 15 березня 1933 р. було ухвалено нову постанову про академічні навчальні заклади, яка стверджувала, що польська є мовою ведення занять і семінарів. Водночас у міністерських звітах "з прикрістю" стверджувалося, що не всі викладачі Студіуму виконують це рішення. Слід зазначити, що догани стосувалися лише фактів вживання російської мови, зокрема, викладачем гомілетики Володимиром Кулаковим, професором догматичної теології Іларіоном Баздекасом (вихідцем з Македонії й випускником Санкт-Петербурзької духовної академії) і професором Миколою Арсеньєвим[26].

1933/34 навчального року абітурієнти на Студіум вперше складали вступні іспити, а замість кафедри старослов'янської мови, яку очолював Іван Огієнко, постала кафедра патрології, куди запросили знаного дослідника церковної історії, який на той час викладав у Боннському університеті, Григорія Перадзе.

2 квітня 1934 р. помер професор Студіуму православного богослов'я Василь Біднов. Його поховали на православному Вольському цвинтарі. Замість нього Студіум запросив до Варшави іншого українського історика-емігранта Дмитра Дорошенка, який після виголошення інавгураційного викладу "Місце церковної історії в історії загальній" очолив нову кафедру загальної історії церкви[27].

У юності, 1901 р., Дмитро Дорошенко почав навчання у Варшавському університеті, але за півроку перевівся до Санкт-Петербурга, де очолив Студентську громаду. За часів Української Держави він керував міністерством закордонних справ, нетривалий час викладав у Кам'янець-Подільському університеті, звідки вирушив до Станіслава і до Чехії. З 1931 р. Д. Дорошенко очолював Український Науковий Інститут у Берліні, який пізніше покинув, категорично не погоджуючися з перетворенням наукової установи на пропагандистську.

Напередодні запрошення Дмитра Дорошенка до Варшави начальник відділу внутрішніх справ Г. Сухенек-Сухецький підготував про нього таємне донесення до міністра віровизнань, що збереглося в особистому фонді Д. Дорошенка у варшавському Архіві нових актів. Документ вражає своєю докладністю. Наголошується, що "ставлення Дорошенка до поляків і польської державності було і залишається завжди коректним", на підтвердження чого згадуються видана істориком популярна брошура про А. Міцкевича й "прихильне ставлення" до поляків під час виконування функцій уповноваженого Всеросійського союзу міст в окупованій Галичині й Буковині за часів Першої світової війни. Зазначається, що "на даний момент він є референтом польських видань у Берлінському університеті", а його "Нарис історії України" (виданий, до речі, 1932 р. Українським Науковим Інститутом у Варшаві) висвітлює польсько-українські взаємини

---

[25] Sprawozdanie... za lata akademickie 1932–1933 // ELPIS. – 1933. – N 2. – S. VI–VII.

[26] AGAN. – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 2254. – Fol. 1.

[27] Sprawozdanie... za lata akademickie 1935–1936 // ELPIS. – 1936. – N 2. – S. IV.

“об’єктивно, без властивого для таких видань національного шовінізму й антипольського спрямування”[28]. Автор донесення визнає за Д. Дорошенком такі позитивні риси, як “реалізм, вміння схоплювати ситуацію й широкий політичний горизонт”, додаючи: “З УНРівців лише Шульгина можна з ним порівняти, але вже порівняно з А. Левицьким і В. Прокоповичем він стоїть значно вище і є інтелігентніший за них”[29].

Дмитро Дорошенко почав викладати за часів, коли Польща, разом з усією Європою, входила до смуги політичної й духовної кризи, зіткнулася з масовим поширенням тоталітаризму й передчуттям близької війни. Як зазначалось у звіті Студіуму православного богослов’я за 1933/34 навчальний рік, загальна ситуація не вельми сприяла розвиткові академічного навчання. Двічі протягом року припинялися заняття у Варшавському університеті, заради чого викладачі факультету намагалися надолужувати викладами в інтернаті. З вибухом Другої світової війни Студіум припинив своє існування.

Окрема сторінка в історії Студіуму православного богослов’я – це студентське життя. Звіти про діяльність факультету постійно містили рядок, що за національним складом серед студентів переважають “українці, росіяни, білоруси”, без докладніших статистичних даних.

За весь час існування Студіуму його випускники захистили 249 магістерських праць, при цьому з історії церкви – 83 праці, з канонічного права – 42, з літургіки й церковної археології – 24, з патрології – 23, з душпастирського богослов’я – 18, зі старослов’янської мови і палеографії – 16, з порівняльного богослов’я – 12, з Нового Заповіту – 10, із сектознавства – 10, з догматичної теології – 5, з гомілетики – 4 і з фундаментального богослов’я – 2[30]. Першим магістром Студіуму став Дмитро Сайкович, який 1929 р. захистив працю “Про непомильність і примат папи та непомильність Церкви”. Слід зазначити, що чимало магістерських праць стосувалися історії української церкви. Зокрема, П. Дубицький написав роботу “Церква на Україні у першій половині XVIII ст.” (керівник – О. Лотоцький), А. Юцько – “Дерев’яні церкви на Україні” (керівник – В. Біднов), П. Романюк – “Церква на Україні у другій половині XVIII ст.” (керівник – О. Лотоцький), Ю. Іщук – “Феофан Прокопович як церковний діяч” (керівник – О. Лотоцький), А. Рогозинський – “Протестантський рух на Україні в XV–XVII ст.” (керівник – О. Лотоцький)[31].

При Студіумі функціонувало студентське Коло православних богословів, опікуном якого був митрополит Діонісій. При Колі існували п’ять секцій: гомілетична, наукова, абстиненська, секція ознайомлення з новими релігійними течіями і видавнича. Щороку відбувалися прощі членів Кола до Почаївської лаври та інших православних святинь. А 1933 р. постало Братство православних

---

[28] AGAN. – Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 2254. – Fol. 4a.

[29] Ibidem. – Fol. 7.

[30] *Lenczewski M.* Studium Teologii Prawosławnej... – S. 78.

[31] Sprawozdanie... za lata 1932–1933 // ELPIS. – 1933. – N 2. – S. XXIX; Sprawozdanie... za lata 1933–1934 // ELPIS. – 1934. – N 2. – S. XXIII–XXIV.

богословів, що об'єднувало випускників Студіуму. Братство видавало "Вестник" (російською мовою), організовувало релігійні центри та лекції, приділяло особливу вагу контактам з іншими православними церквами – румунською, грецькою, сербською, грузинською.

Студенти Студіуму не могли лишитися осторонь українського студентського життя в Польщі. Початково виникла проблема із членством студентів-богословів в Українській Студентській Громаді, керівництво інтернату й деканату було переконане, що Громада є організацією політичною й антирелігійною, а чотирьох її членів навіть виселили з інтернату[32]. Тому у березні 1928 р. управа Громади офіційно звернулася до митрополита Діонісія з проханням дозволити богословам вступати до УСГ. При Громаді утворили секцію православних богословів, яку очолив О. Новицький, а протектором став І. Огієнко.

Головною в діяльності Громади залишалася культурно-просвітня робота. За спогадами Бориса Вітошинського, з лекціями перед членами Громади виступали Євген Маланюк і Олена Теліга, традиційними стали також її відвідини Дмитром Донцовим, лекції якого, навіть за наявності невисокої плати за вхід, збирали сотні зацікавлених гостей. Особливо важливою видається теза мемуариста, що попри певні прояви тертя, "треба з притиском сказати, що всіх без різниці на регіональне походження характеризувало велике почуття патріотизму"[33].

Варто підкреслити, що праця у Студіумі православного богослов'я уможливила українським вченим проведення наукових досліджень, створила передумови, яких вони часто були позбавлені в еміграції. Тому час праці у Варшавському університеті став особливо плідним для українських науковців.

За висновком Олега Купчинського, саме за часів викладання у Студіумі Іван Огієнко міг присвятити "найбільше уваги дослідженням і публікації пам'яток писемности"[34]. Саме у Варшаві І. Огієнко видав такі праці, як "Пересопницька Євангелія 1556–1561 років" (1930), "Лисеївська Тріодь 1734 року" (1932), "Вербська Євангелія 1560 року" (1933), 1932 р. видав "Програму опису кириличних стародруків", в якій обґрунтував підстави аналізу історичного походження кирилиці, фонетично-правописних особливостей української мови, історії наголосів і діакритичних знаків у мові пам'яток XIV–XVII ст. Також І. Огієнко працював над 12-томовою "Історією церковнослов'янської мови", перші три томи якої були присвячені Кирилові й Мефодію, четвертий – постанню слов'янської абетки й літературної мови, п'ятий – пам'яткам старослов'янської мови X–XI ст., шостий–дев'ятий – аналізові старослов'янської мови, десятий – слов'янській палеографії, одинадцятий і дванадцятий – історії перекладів Святого Письма та богослужбових книг.

---

[32] *Вішка О.* Українська студентська громада у Варшаві (1921–1939) // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze – 2002. – Т. 13–14. – S. 183.

[33] *Вітошинський Б.* На старті у життя // Український альманах 2002. – Варшава, 2002. – С. 229.

[34] *Купчинський О.* Іван Огієнко – дослідник і видавець пам'яток писемности // Питання історії, української і слов'янських мов та культури – Львів, 1997. – С. 115.

Саме у варшавський період наукова продукція високого ґатунку домінувала в доробку вченого, й вона заслуговує, за слушним висновком Ярослава Ісаєвича, на "дуже позитивну, хоч і зважену оцінку фахівців – без властивої деяким сучасним українським авторам ідеалізації, але й без відчутного в окремих пізніших російських і західних публікаціях применшення заслуг вченого"[35].

Праця у Варшаві відіграла істотну роль і в наукових дослідженнях Дмитра Дорошенка. За висновком Любомира Винара, "можна сказати, що варшавські роки життя Дорошенка сприяли його науковій творчості"[36]. Саме у Варшаві історик втілив давню мрію й завершив опрацювання монументальної монографії про гетьмана Петра Дорошенка, що ґрунтувалася на матеріалах архівосховищ Кракова, Варшави, Познані, Львова й була дописана у червні 1939 р. З Варшави в 1937–1938 рр. Дорошенко їздив до Канади на запрошення Інституту ім. Петра Могили в Саскатуні, читав лекції в Едмонтоні, Вінніпезі та інших містах.

Особливою була ситуація Василя Біднова. Дослідник із самого початку наукової творчості виявив нахил до фактографічності, тож Симон Наріжний мав усі підстави ствердити, що "серед численних публікацій Біднова дуже мало таких, що не підходять під поняття наукового твору"[37]. Ці риси В. Біднов виявив у своїй дисертації "Православна церква в Польщі і Литві", що залишилася єдиною монографічною працею вченого й вийшла друком 1908 р.

Пізніша відірваність Біднова від наукових центрів, краєзнавче звуження тематичного ареалу й численні археографічні публікації сприяли, за висновком Василя Ульяновського, нахилові вченого до пропедевтики, фактографізму й описовості[38]. У часописі професорів Студіуму православного богослов'я "ELPIS" Василь Біднов опублікував кілька статей, найзначніші з яких: "Дзвони (Короткі історичні відомості)", "Московський митрополит Макарій (Булгаков)". Також історик написав кілька праць для польських видань, зокрема, про Українське історично-філологічне товариство у Празі й Михайла Грушевського

Зрозуміло, що провідною темою наукових досліджень викладачів Студіуму була церковна історія й, насамперед, проблема автокефалії та розвитку взаємин між церквою й державою. Гостроти цим дослідженням додавала та обставина, що більшість викладачів Студіуму за часів української революції посідали високі урядові посади й опікувалися вирішенням церковних питань.

Саме у Варшаві Олександр Лотоцький видав свої найвизначніші монографічні дослідження: "Українські джерела церковного права" (1931) та двотомову "Автокефалію" (1932–1938), в яких на багатому історично-порівняльному тлі розвинув концепцію державного надання автокефалії.

Церковно-історичні погляди О. Лотоцького поділяв, попри значні особисті розходження й антипатію, Іван Огієнко, який також обіймав посаду міністра

---

[35] *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 27.

[36] *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко. Життя і діяльність (у 50-ліття смерти) // Український історик. – 2001. – № 1–4. – С. 41.

[37] *Наріжний С.* Наукова праця проф. В. О. Біднова // Памяти проф. Василя Біднова. – Прага, 1936. – С. 12.

[38] *Ульяновський В.* Історик церкви Василь Біднов... – С. 447.

исповідань, але вже в уряді Директорії, стверджуючи, що "невтручання Держави в діла Церкви було б шкідливим і для Держави, позаяк це значило б утворити Державу в Державі"[39].

Навіть Василь Біднов, знаний з уникання теоретизувань і політики, своєю участю в дискусії з церковного питання довів слушність слів Симона Наріжного, що "в основі його цілої наукової праці лежала, цю працю одухотворяла, її об'єднувала й направляла національна українська теза"[40]. У брошурі "Церковна справа на Україні" В. Біднов зазначає, що майже всі єпископи в Україні "москалі", тому церковна ієрархія "стояла на ґрунті московського централізму й ворожого до народу бюрократизму". Твердячи, що "за проголошення автокефалії Директорією наш нарід надзвичайно вдячний останній", Василь Біднов додавав, що українці прагнули "оновити стародавні свої церковні звичаї" (інститут братств, українська мова богослужінь), "мати свій національний єпископат" і "реорганізувати церковне управління на началах соборности"[41].

Підходові до проблем церкви О. Лотоцького, І. Огієнка, В. Біднова, який можна назвати національно-інструментальним, протистояв погляд, що його репрезентувала унікальна для української історіографії міжвоєнного часу постать В'ячеслава Заїкина.

Визнаючи, що українські національні почуття було нелегко узгодити з реаліями проросійської настанови церковної ієрархії, В. Заїкин усе ж виступав за дотримання канонів, стверджуючи принципову вищість церковного над мирським. Історик неодноразово наголошував: "Для кожної справді релігійної людини Церква є найвищою вартістю в нашім життю… і тому, як би високо ми не поставляли справ національних і державних, не повинні ми однак забувати, що й національні та державні справи це все ж таки справи земні…, яких навіть і порівнювати не можна зі справами Церкви, котра єднає нас із вічністю… і тому жадна справді віруюча людина, жаден християнин не може погодитися, щоби Церква була знаряддям для національних, державних чи яких-небудь інших цілей…, рівнозначне з поневоленням душі плоттю"[42].

Заїкин самотньо протистояв концепції, яку можна назвати "концепцією специфіки українського православ'я", що, на думку багатьох авторів, полягала у значній участі мирян у керуванні Церквою, соборноправності (тобто очоленні Церкви собором за участю не лише єпископів, а й мирян), виборності духовних осіб (від митрополита до дяка) як вияві "церковного демократизму".

Верифікації вказаних ознак В. Заїкин присвятив свою найбільшу книжку – "Участие светской элиты в церковном управлении: Выборное право и "соборность" в Киевской митрополии в XVI–XVII вв." (видану 1930 року у Варшаві). У цій публікації історик твердить: право вибору духовенства мирянами

---

[39] Цит. за: *Андрусишин Б.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР). – К., 1997. – С. 157.

[40] *Наріжний С.* Наукова праця… – С. 18.

[41] *Біднов В.* Церковна справа на Україні. – Тернів, 1921. – С. 47.

[42] *Заїкин В.* З історії католицької ідеї в Східній Україні в середині XIX в. // Записки Чину св. Василія Великого. – Жовква, 1928. – Т. 3. – Вип. 1–2. – С. 227.

розвинулося саме в російській церкві, що підтвердив, зокрема, Стоглавий собор 1551 р., натомість на українських і білоруських землях панувало право землевласника на надання парафій і опіку над церквою. Цю традицію у своєрідний спосіб сприймає й міщанство, створюючи братства. Що ж стосується соборноправності, то вона постає як вплив із Заходу. Вперше миряни з'являються на соборах у XV ст., помітнішу участь беруть у них лише від кінця XVI ст., на яке, на думку Заїкина, припадає найбільший занепад української церкви. Особливу увагу В. Заїкин приділяє боротьбі ієрархії із ставропігією братств й участю мирян у церковному управлінні, успішним завершенням й уособленням якої є постать Петра Могили, "рятівна" реформа котрого "вивела (Церкву. – *А. П.*) зі стану занепаду, хаосу й навіть деякого ухилу в бік протестантизму й сприяла її всебічному відродженню"[43].

Характеризуючи дискусію про шляхи розвитку української церкви, можна зазначити, що погляди В. Заїкина відповідали позиції церковної ієрархії, але були відірвані від тогочасного стану українського православ'я, а його опоненти (насамперед, О. Лотоцький), політично забарвлюючи свою концепцію автокефалії, адекватніше оцінювали наявну церковну ситуацію.

Визначаючи місце Студіуму православного богослов'я в житті української спільноти міжвоєнної Польщі, слід зазначити, що факультет частково виконував функцію українського вищого навчального закладу, уможливив отримання вищої освіти православним громадянам Польщі, а викладачам гарантував умови для наукової праці. З одного боку, Студіум був закладом, де співпрацювали представники різних націй, що сприяло розширенню знань, уможливлювало концептуальний плюралізм (промовистим свідченням чого є тематика магістерських праць або репертуар видань Синодальної варшавської друкарні). Але, з другого боку, давалися взнаки істотні обмеження з боку польського уряду й консервативної проросійської ієрархії. Попри це, Студіум відіграв визначну роль для інтелектуального розвитку української еміграції й українського корінного населення міжвоєнної Польщі, й ані польській владі, ані Варшавській митрополії не вдалося перетворити його на знаряддя своєї політики.

---

[43] *Заикин В.* Участие светского элемента в церковном управлении. Выборное начало и "соборность" в Киевской митрополии в XVI и XVII вв. – Варшава, 1930. – С. 162.

Олександр КУЧЕРУК (*Київ*)

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ – ГЕРАЛЬДИСТ, ІСТОРИК, МИТЕЦЬ

Микола Битинський залишив свій слід у низці допоміжних історичних наук, зокрема геральдиці, фалеристиці, вексилології, емблематиці, уніформології; він був автором двох нагород УНР – Хреста Симона Петлюри (остаточний варіант) та Воєнного хреста, написав низку досліджень з указаних дисциплін, як графік створив чимало мистецьких творів, залишив по собі малярські роботи, книжкові ілюстрації, ікони, працював на педагогічній ниві, писав вірші, спогади, не цурався журналістської праці... всього і не перерахувати.

Народився Микола Битинський на Поділлі, як він сам любив говорити – "на Великій Україні", в містечку Літині 24 листопада (за ст. ст.) 1893 р. в родині Оверка Битинського, де було ще двоє дітей. Згодом родина переїхала до Кам'янця-Подільського, там губернський секретар О. Битинський працював у поштовому відомстві. У Кам'янці Микола пішов до школи. В одній із своїх автобіографій М. Битинський писав: "По початковій науці вчився в 4-х класовій міській школі (міське училище), потім закінчив 2-х річні педагогічні курси, отримав звання народного вчителя і коротко вчителював у с. Карбівка Гайсинського повіту. По тому закінчив 4-х класну Художньо-Промислову школу по класу малювання"[1], в якій вчився з 1908 по 1912 рр. Учнем він був досить непоганим (крім співів), найкращі успіхи мав у малюванні, кресленні та каліграфії. У Художньо-промисловій школі його викладачем був, зокрема, В. Розвадовський (1875–1943), котрий вчився у А. Куїнджі у Петербурзькій Академії мистецтв, а 1905 р. заснував у Кам'янці художню школу, де працював до 1912 р. Довший час українські теми були головними у творчості В. Розвадовського, найважливіші твори виконані ним на початку ХХ ст. Потім обставини змусили його переїхати до Ташкента, де він і прожив решту життя[2].

З початком Першої світової війни М. Битинського мобілізували до російської армії, родина без батька, який на той час вже помер, переїхала до родичів на Чернігівщину, подалі від воєнної завірюхи. Юнака направили

---

[1] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 2113. – Арк. 7.

[2] *Вахрамєєв О.* Сіяч прекрасного і доброго // Образотворче мистецтво. – 1971. – № 5. – С. 28–29.

служити рядовим 27-го запасного піхотного полку[3], 1 січня 1915 р. переводять до 9-го Фінляндського полку, звідки 22 грудня того ж року посилають до 2-ї Оренбурзької школи прапорщиків, по закінченні якої він уже прапорщиком служить у 17-ій інженерній роті 66-го Бутирського полку під Двінськом, де у серпні 1917 р. призначається начальником саперної команди. Військову службу у російській армії закінчив у листопаді 1917 р. За участь у бойових діях нагороджений орденом Св. Анни IV ст.[4].

До березня 1919 р. М. Битинський жив у Кам'янці-Подільському, якийсь час навіть вчителював у с. Демшина неподалік Кам'янця-Подільського і перебував на військовому обліку у гайсинського повітового "військового начальника". І лише у березні 1919 р. мобілізований до Армії УНР і призначений поручником 1-ї сотні інженерного куреня 2-го інженерного корпусу у Вінниці, але одразу направлений на місячні військово-вчительські курси, що готували інструкторів культурної національної освіти. Влітку повертається до військової служби на посаду командира сотні 1-го рекрутового полку. В час боїв під Проскуровом у листопаді 1919 р. потрапив у полон до денікінців, звідки незабаром втік, але був інтернований поляками і направлений у табір в Ланьцуті.

Починаючи з березня 1920 р. він служив у 6-ій стрілецькій дивізії (командир ген. М. Безручко) як командир саперної сотні, у жовтні 1920 р. підвищений до звання поручника зі старшинством з 10 травня 1917-го, тобто з часу завершення служби у російській армії. Пізніше, з його слів, "в складі своєї дивізії брав участь в боях при поході на Київ і при відступі з нього. При тому брав чинну участь і в історичній обороні Замостя побудовою з технічним куренем сильних полевих укріплень навколо міста, що дало можливість дивізії витримати трьохдобову тяжку облогу і масові штурми більшовицької кінноти Буденного"[5].

Не вважаючи поразку у Визвольних Змаганнях остаточною, значна частина особового складу Армії УНР, перебуваючи у польських таборах, підтримує можливу у таборових умовах бойову готовність, зберігає військову структуру, проводить навчання тощо. М. Битинський разом з іншими перебував (з кінця 1920 р.) у таборах інтернованих вояків Армії УНР, спочатку в Александрові-Куявському, а по тому у Щипьорно біля Каліша. Тут він служив начальником культурно-освітнього відділу штабу дивізії (начальник – генерал В. Змієнко) і табору, де 1921 р. його підвищено до рангу сотника зі старшинством з 10 листопада 1918 р. Про таборове життя українських вояків М. Битинський писав так: "Шабля і рушниця замінені були на книжку й інші знаряддя культури, і з цією новою зброєю в новій фазі боротьби за Батьківщину український вояк на цій

---

[3] Усі дані про проходження військової служби в царській російській та українській армії почерпнуто зі "Службового реєстру" М. Битинського (ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1 – Спр. 2112).

[4] Найнижчий, перший орден у системі російської системи нагород, але який відкривав дорогу до наступних орденів, що за сприятливих обставин приводило до особистого дворянства, а то і спадкового, та доступу до здобуття вищої військової освіти, що у свою чергу давало можливість, радше теоретичну, отримання вищих військових звань.

[5] ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 2113. – Арк. 9.

відповідальній стійці виконав так само чесно свій обов'язок, як перед тим виконував його у полі"[6].

Хоча перші проби пера М. Битинського, за його словами, датуються 1912 р., у час перебування в художній школі у Кам'янці-Подільському, але саме у таборах він активно співпрацює з українською таборовою пресою. Спочатку разом з частинами 6-ї стрілецької дивізії він перебуває в таборі в місті Александрові й у серпні 1920 р. призначений редактором газети "Нове життя", що виходила у таборі. Перше число "Нового життя" вийшло 15 грудня 1920 р., друкувалося на "шапірографі" накладом близько 40 примірників, а вже з 39-го числа часопис друкувався високим друком у таборовій друкарні 6-ї стрілецької дивізії, наклад збільшено до 250 примірників. У квітні 1922 р. замість кількох дрібних таборових видань створено спільне – "Український Сурмач", та й це видання проіснувало недовго, з ліквідацією таборів перестало виходити.

У таборі М. Битинський для потреб курсів українознавства, на яких він викладав, підготував і видрукував збірку текстів для слухачів "Наша Батьківщина – Україна" (1923). Крім викладання на курсах українознавства, М. Битинський працював учителем креслення і малювання в старших класах української реальної школи в Щипьорно і в тому ж таборі вчив малюванню та читав лекції з історії українського мистецтва в малярській студії. Таборові професійні курси, студії, гуртки, школи тощо надавали можливість інтернованим отримати фахову підготовку, яка стала б їм у пригоді після виходу з таборів та повернення до цивільного життя. Пише він під псевдонімом Микола Оверкович (псевдонім утворено від імені його батька Оверка) також і вірші, частину з яких опубліковано у табірній періодиці, а 1923 р. його поезії вийшли в табірному видавництві окремою збіркою "В громі і бурі"; на жаль, наклад її був досить малим і нам не вдалося розшукати цю збірку.

Приятельські стосунки зав'язалися у нього з о. Петром Білоном, котрий 1921 р. разом з однодумцями заснував у таборі в Александрові (з 2-го числа часопис виходив у таборі Щипьорно) "неперіодичний журнал Братства Св. Покрови 4 і 6 стр. дивізій" під назвою "Релігійно-науковий вістник". Всього вийшло 15 чисел і, як багато табірних видань, "Вістник" припинив своє існування після ліквідації таборів інтернованих військовиків Армії УНР на території Польщі. У цьому часописі надруковано кілька поезій М. Оверковича релігійної тематики. Наведемо лише один уривок з поеми "У Великі Дні":

Слова письма святого нагадали
В цей день сумний, невтішний і мені,
Що так колись Іуди продавали
І мій народ, конаючи в борні.

Що ще й тепер словами правди й миру
Нові іуди з медом на устах
Ведуть народ мій бідний під сокиру, –
В ярмо заковують на розпач і на жах…[7]

[6] *Битинський М.* Українське Вояцтво на культурно-освітньому фронті // Гуртуймося – Травень 1932. – С. 42.

[7] *Оверкович М.* У Великі Дні // Релігійно-науковий вістник. – 1923. – Ч. 7–8. – С. 1.

Згодом о. Петро Білон писав у своїх спогадах про М. Битинського: "Обставини і ріжнородна обдарованість казали сотникові Української Армії братися за все: за редагування, за поезію, за малярство, за графіку, за проектування хрестів, медалів, надгробних пам'ятників, ілюстрацій, гербів, портретів, за статті, починаючи від популярних на різні теми і кінчаючи вузькоспеціальними з головної фахової ділянки – геральдики. Все це вимагало великого універсального знання"[8].

До речі, значно пізніше саме М. Битинський спроектував надгробок о. Петра Білона на кладовищі біля церковного православного комплексу у Бавн-Бруці (США).

У таборах М. Битинський прожив до 1923 р., після їх ліквідації він перебрався до Праги, де на спеціальних матуральних курсах, організованих українським громадським комітетом (голова М. Шаповал), пройшов підготовку і у жовтні 1924 р., склавши іспити, отримав Свідоцтво зрілості матуральних курсів під числом 22, тобто атестат за середню школу. Того ж року був зарахований до Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі на підвідділ історії й суспільних наук історико-літературного відділу. На час вступу М. Битинського директором інституту був професор Л. Білецький, серед викладачів зустрічаємо історика мистецтва і митця В. Січинського, котрий очолював кафедру графічного мистецтва.

За час існування інституту історико-літературний відділ з дипломом учителя закінчило 84 особи. Навчання тривало 4 роки і поділялося на 8 семестрів. На останньому курсі М. Битинський з добрими оцінками склав іспити з низки дисциплін і написав дві наукові праці – "Українська еміграція після Полтавського бою" та "Схід і Захід в мальовидлах Богородчанського іконостасу". На цій підставі 19 червня 1929 р. йому присвоїли звання "педагога середніх шкіл із правом викладати історію, історію мистецтва й археольогію в усіх класах шкіл середньошкільного типу з українською мовою навчання"[9] та видали диплом про вищу освіту установленого зразка.

М. Битинського цікавила геральдика та інші суміжні історичні дисципліни, з яких він у Празі слухав лекції приватним чином, брав уроки малюнка. У кого саме, в якому обсязі – невідомо, одне зрозуміло, що то не було системне навчання.

Живучи у Празі, М. Битинський продовжує підтримувати тісні зв'язки з колишніми українськими військовиками, бере участь у громадському житті української еміграції.

Найважливішою справою М. Битинського у празький період його життя стало виготовлення остаточного проекту відзнаки Хрест Симона Петлюри. Думка заснувати нагороду на честь Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР С. Петлюри виникла одразу після його загибелі у 1926 р. Спочатку Товариство імені С. Петлюри запропонувало заснувати новий вид відзнаки – перстень С. Петлюри для нагородження усіх, хто воював чи працював у державних структурах УНР під його керівництвом.

---

[8] *Білон П., прот.* Спогади. – Пітсбург, 1952. – С. 135.

[9] ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2112. – Арк. 11.

Нагороду Української Народної Республіки "Хрест Симона Петлюри" було встановлено 22 травня 1933 р. Головною Командою Військ і Флоту УНР та затверджено Президентом УНР в екзилі М. Лівицьким.

У "Наказі Головної Команди Війська і Флоти Української Народньої Республіки № 1" зокрема вказувалося: "Симон Петлюра Наказом Головної Команди від 10 жовтня 1920 року № 70, виданим в Кам'янці на Поділлю, встановив орден "Визволення" для відзначення старшини і козаків "за виявлені ними підчас упертої боротьби за волю і славу своєї Батьківщини вчинки хоробрости, мужности і розпорядливости".

Обставини дальшої боротьби та поневільне перебування на еміграції перешкодили свого часу нагородженню тим орденом наших лицарів відповідно до їхніх бойових заслуг, хоч ціле вояцтво, як у часі минулої боротьби, так і виявленою витривалістю на еміграції безперечно заслужилося перед Україною.

Тому, у виконання так виразно виявленої ще на рідній землі волі покійного Вождя про відзначення наших вояків, встановлюється з нагоди 15-ої річниці існування Армії Української Народньої Республіки на вшанування світлої пам'яти її Творця і Вождя – Хрест Симона Петлюри"[10].

В основу форми остаточного варіанта Хреста М. Битинський поклав проект знака нездійсненого уенерівського ордена Визволення. Перші знаки Хреста Симона Петлюри було виготовлено у Варшаві, пізніше було зроблено ще два додаткові випуски.

Знак чинного Хреста Симона Петлюри має форму чотирьохраменного хреста чорного кольору з видовженим нижнім раменом. Усі рамена мають розширення від середини до кінців. На нижнє рамено накладено білий меч вістрям вгору, над ним, на верхньому рамені – білий тризуб. На звороті наносився номер знака. З допомогою кільця хрест кріпився до стрічки синього кольору з чорною широкою смугою посередині та вузькими чорними смугами по краях стрічки. З обох боків середньої чорної смуги є по дві вузькі смуги жовтого кольору. До одягу знак кріпився за допомогою шпильки, в пізніших випусках – гвинтом. У комплект знака входила також мініатюра (фрачний варіант) Хреста, яка повторювала форму знака Хреста. Особа, нагороджена Хрестом Симона Петлюри, отримувала знак ордена, мініатюру та Грамоту.

Інформацію про встановлення Хреста Симона Петлюри було широко розповсюджено через пресу. Так, часопис "Гуртуймося", редакторами-видавцями якого були М. Битинський та В. Филонович (про часопис буде мова нижче), вмістив "Умови набуття "Хреста Симона Петлюри"[11]. Там писалося: "Хто рефлектує на нагородження хрестом, має переслати заповнену анкету [...] рівночасно належить вислати половину вартості хреста і грамоти [...] Хрест емальований, посеребрений, виготовлений з білого металю (томбаку) з накладним тризубом і мечем. Ціна хреста з шовковою стрічкою та грамотою з пересилкою – 6.50 зл. Ціна самої грамоти артистично виконаної артистом П. Холодним –

---

[10] Тризуб – 1933. – 25 травня. – С. 2–3.

[11] Гуртуймося – 1936. – Ч. 1–11 (17–18). – Червень. – С. 2.

1 зл. Ціна срібної мініятюри хреста з шовковою стрічкою з пересилкою 6 зл. Запасова стрічка широка – 1 зл., вузька – 0,50 зл."[12].

1937 р. підготовлено проект "Закону про встановлення воєнного ордена імені Симона Петлюри, що його ухвалила Рада Міністрів" та Статуту нагороди, який опрацював полковник М. Стечишин. Статут визначав статус нагороди, регламентував порядок нагородження тощо[13]. З певних причин Закон і Статут Хреста Симона Петлюри 1937 р. не було затверджено, його функціонування і далі регламентувалося "Наказом Головної Команди Війська і Флоти Української Народньої Республіки № 1 від 22 травня 1932 року". До питання статусу нагороди повернулися лише після завершення Другої світової війни. Українська Національна Рада (УНРада) внесла до порядку денного 7-ї сесії у 1972 р. питання про статус Хреста Симона Петлюри. Запропонований проект перетворення хреста Симона Петлюри на триступеневий не знайшов підтримки, натомість УНРада ухвалила постанову надати хресту статус ордена.

Ще 1929 р. М. Битинський разом з полковником В. Филоновичем заснували часопис "Гуртуймося" з підзаголовком "неперіодичний журнал військово-громадської думки", спочатку на правах рукопису, по тому – високим друком.

Характерною була створена М. Битинським обкладинка – вгорі дугою назва часопису, а посередині композиція, в центрі якої декоративний аркуш, над аркушем військовий шолом, а навколо прапори, шабля, гілки. Згодом М. Битинський переробив обкладинку, замість аркуша увів знак Залізного хреста та зробив загальну композицію компактнішою.

М. Битинський друкував у "Гуртуймося" свої нариси і статті під власним прізвищем, а поетичні – під псевдонімом Микола Оверкович. Цікавою є його стаття у числі 9 (травень) 1932 р. "Військові відзнаки Української Національної Армії", в якій він розглядає історію "українізації" військових одностроїв російської армії та створення одностроїв Армії УНР, Січових Стрільців, Української Галицької Армії, а також коротко торкається військових відзнак – Залізного Хреста, нереалізованого Хреста Визволення та Хреста УГА. Стаття має кілька схем, що полегшують сприйняття матеріалу. То була фактично перша узагальнююча праця на цю тему.

У 10 числі (січень) 1933 р. він помістив нарис "До 15 річниці бою під Крутами" та поему "Крути". Спеціальне число, 8 (січень–червень) 1936 р., що присвячене пам'яті Голови Директорії УНР, Головного Отамана Армії УНР С. Петлюри, має статтю М. Битинського, що починається так: "Симон Петлюра… Велике ім'я великого борця за Волю; ім'я, що голосно пролунало по всіх розляглих просторах, по усіх найдальших закутах України; [...] ім'я, що стало синонімом нашого часу визвольного змагання…"

У Празі діяв Союз українських журналістів і письменників на чужині (1932 р. нараховував понад 40 членів), головою якого довший час був С. Сірополко, до президії входив, зокрема, В. Филонович. Членом Союзу М. Битинський став 1932 р., а незабаром його обрали членом ревізійної комісії.

[12] Там само.

[13] ЦДАВО України – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1902. – Арк. 1–16.

Майже десять років М. Битинський живе з творчих заробітків, переважно з графічних та оформлювальних робіт, значна їх частина пов'язана з емігрантським середовищем. У той період він створює низку своїх перших геральдичних творів, виграє кілька конкурсів на емблеми установ чи організацій.

У цей час він виконав кілька геральдичних проектів: емблему гідротехнічного відділу Української академії у Подєбрадах, значок Громади українських і білоруських студентів-лісівників Празького політехнічного інституту, знак Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова та емблему Українського вільного козацтва у Празі. Йому ж належить проект, за яким виготовлено печатку Студентської громади при Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова.

Добрі стосунки склалися у М. Битинського з емігрантськими колами кубанських козаків у Празі, з якими українська еміграція тісно спілкувалася. На той час боротьба в кубанському козацькому середовищі між проукраїнською частиною і проросійською групою закінчилася "перемогою" проукраїнської Очолювали Громаду кубанців спочатку П. Макаренко, а потім Ф. Щербина. М. Битинський створив Герб Вільного козацтва (1934), який використовувався на офіційних документах, печатці та виданнях Громади кубанців у Празі. Нам доступний друкарський відбиток цього герба. Композиція емблеми досить вдала, але назвати її гербом можна лише умовно; у центрі булава, поруч з якою симетрично – літери В і К, під цим блоком перехрещені шабля і перо (перо непропорційно велике у порівнянні з шаблею), під ними каламар, нижню половину заднього плану складають корінці книг, а вгорі за кулею булави сонце з промінням, усе це обрамлено вибагливою орнаментованою смугою.

Кубанці в Празі заснували двомовні часописи "Вільне козацтво – Вольное казачество", редактором якого був кубанець І. Білий (у російському написанні "И. А. Билый"), та часопис кубанської молоді "Чорноморець", обкладинки до якого виконав також М. Битинський, йому ж належить художнє оформлення річника "Календар-альманах "Вольного казачества – Вільного козацтва" на рік 1930 год". На обкладинці між промінням сонця вписано літери слова *календарь*, а над ними – емблеми семи козацьких військ. М. Битинський виконав і заставки до помісячного календаря, у верхній частині кожної з дванадцяти сторінок вміщено графічні композиції, у яких "переплелися" знаки зодіаку, українські та античні мотиви.

У цьому ж альманасі М. Битинський опублікував досить значну розвідку російською мовою "Казачьи гербы". Це одна з його ґрунтовних геральдичних праць. Автор, розуміючи, що читачем буде публіка, мало обізнана з геральдикою, на початку подає основні відомості з геральдики, базові геральдичні закони і правила, далі розповідає про виникнення окремих поземельних козацьких гербів.

М. Битинський підкреслює, що первинним козацьким формуванням були українські запорожці, які фактично сформували основи військової тактики, структуру війська, а також форму господарського життя козаків. Пишучи про герб кубанських козаків, він наголошує, що "печатка чорноморського Війська чи вірніше, печатка коша Війська вірних козаків Чорноморських, як вона офіційно

називалася, походить по суті, безумовно від печатки військової запорозької. Запорожці здавна мали у себе військову печатку і раніше решти Козацтв володіли власним гербом [...] По переході запорожців, після ліквідації Січі у 1775 р., на Кубань і після утвердження їх на нових землях як Чорноморських козаків, виникає у цього козацтва печатка, зображення на якій, правда, у трохи зміненому виді, повторює традиційне зображення печатки і герба колишніх запорожців"[14].

Характерно, що хоча у цій розвідці М. Битинського йдеться про козацьку геральдику, він не втримується і робить відступ, щоб згадати про державний герб України – тризуб: "При затвердженні герба звертаються до своїх старих регалій, що мають за собою юридичну або традиційну силу; в оживленні тих регалій у нових умовах і створюється щось нове, яке твердо стоїть на старому. Це – традиція неперервності історичного процесу. [...] Наш час дає приклади повернення до своїх старих регалій і священних знаків серед народів, що досягли після російської революції своєї державної незалежності. Так поступила Україна, вибравши своїм державним гербом, після ліквідації герба царського, знак київського князя Володимира Святого – тризуб"[15].

У час співпраці з Українським воєнно-історичним товариством прізвище М. Битинського з'являється у вихідних даних збірників "За державність". Так, у 5 числі (1935) статтю С. Шрамченка "Закон про державну українську фльоту та його виконавці" проілюстровано кольоровими зображеннями двох військово-морських прапорів. У ч. 6 (1936) вказано, що М. Битинський готував "світлини до друку", тобто виконував технічне ретушування. Але, захопившись, він інколи, намагаючись покращити світлини, ледве не повністю перемальовував їх так, що виходив майже малюнок. У 7-му числі він містить три мальовані таблиці однострої в Гайдамацького коша Слобідської України: козака Чорного куреня, козака Червоного куреня та старшини Червоного куреня. Кожна таблиця, крім зображення вояка зі зброєю, має схеми розташування нарукавних знаків.

У Празі М. Битинський підготував вексилологічні проекти, частина з них були втілені. Це прапор Товариства "Сокіл" у Празі, прапор Союзу Українського Сокільства за кордоном, Товариства "Січ" у Братиславі, Української громади в Софії, прапор Дружини лицарів Хреста Симона Петлюри. За його проектом виготовлено надгробок президента Білоруської Народної Республіки Кречевського (Прага), полковника донських козаків Фролова (Літомишль) тощо.

Одночасно М. Битинський багато працює над геральдичними таблицями. До кінця 1930-х рр. він підготував цілу низку таблиць, окремі з них були видрукувані як поштівки: "Державні Відзнаки України" (герби – великий, середній і малий, прапори, корогви, значки, печатки – велика, середня і мала; Прага, 1939), "Соборний Герб України" (Відень, 1940), "Герби українських земель" (Відень, 1940). За свідченням автора, окремі оригінали перейшли до приватних колекцій; так, "Альбом Гербів Українських Земель" з 32-ма кольо-

---

[14] *Бытынский Мыкола.* Казачьи гербы // Календарь-альманах "Вольного казачества – Вільного козацтва" на рік 1930 год. – Прага, 1929. – С. 115.

[15] Там само. – С. 114.

ровими гербами (1939) зберігався у професора С. Смаль-Стоцького, "Альбом гербів українських гетьманів" з портретами – у священика А. Кістя, герби "Вільного козацтва" (1937) – у інженера Єременка, альбоми гербів міст Галичини стали власністю О. Ярошевського, таблиці з гербами українських земель (1958) перейшли у власність Українського Народного Дому у Торонто[16].

Більшість цих геральдичних робіт М. Битинського можна вважати вдалими, вони викликали згодом низку реплік та простих повторень без згоди і зазначення автора. М. Битинський навіть надрукував лист-протест у часописі "Рід та знамено" (1947 р., ч. 1), у якому вказував, що "в одній книгарні побачив в масовому продажу першу таблицю мого альбому під назвою "Державний Герб Великий [...] мій авторський підпис під рисунком цілковито усунено [...] Тому новоявлена в продажу таблиця з великим державним знаменом є звичайний огидний плагіат, злочин та підле використання авторського права [...]"[17].

Співпрацюючи з празьким видавництвом "Сіяч" при Педагогічному університеті ім. М. Драгоманова, митець оформив для "Сіяча" низку видань. У ці роки він оформив також збірку поезій автора гімну ОУН О. Бабія "Гуцульський курінь" (1927), видану Групою Української Національної Молоді[18] у Празі, працю генерала М. Омеляновича-Павленка "Зимовий похід". У авторському графічному оформленні Українське воєнне товариство у Варшаві видало працю М. Битинського "Мазепинці по Полтаві" (1938) як 6-ту книжку серії "Бібліотека Українського воєнно-історичного товариства". В основу графічної композиції оправи М. Битинський поклав герб І. Мазепи, за ним – військовий обладунок. За змістом його праця є доброю, однак ще лише компіляція з М. Грушевського, М. Костомарова і тоді ще молодого І. Борщака.

У час відродження Карпатської України стрімке піднесення національної свідомості українців Закарпаття швидко перетворило їх з "русинів" на свідомих українців. 1938 р. нарешті, після майже двох десятиліть обіцянок з Праги, українське Закарпаття, чи офіційно Підкарпатська Русь, отримало статус автономного краю. Настав час змін – утворено уряд автономії, політичні партії стали готуватися до майбутніх виборів до крайового парламенту – сойму. У цей час до Закарпаття прибуло чимало українців з Чехословаччини, Галичини та інших регіонів: політичні діячі, військові, митці тощо. Тут треба вказати, що саме тоді ж, довше чи коротко, на Закарпатті перебували такі художники, як М. Михайлевич, М. Бутович, Р. Лісовський та ін.

М. Битинський навесні 1939 р. перебирається до Закарпаття, бо закарпатське українське шкільництво відчуває брак учителів, які б могли викладати літературною загальноукраїнською мовою, і обіймає посаду вчителя української мови і літератури у 1-6 класах Української державної гімназії в м. Білки. У спрямуванні міністерства культури, шкіл і народної освіти від 2 березня 1939 р.

---

[16] ЦДАВО України – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 2113. – Арк. 16–17.

[17] *Битинський М.* Лист до Редакції // Рід та знамено. – 1947. – Ч. 1. – С. 31–32.

[18] Група Української Національної Молоді увійшла до створеної у 1929 р. Організації Українських Націоналістів.

мовиться: "На Ваше прохання іменую Вас договірним професором при Українській Державній Реальній Гімназії в Білках"[19].

М. Битинський не обмежувався педагогічною діяльністю. Саме тоді остаточно формувалася структура самооборонної парамілітарної організації "Карпатська Січ", і він став "членом Карпатської Січі – відділ в с. Білках біля Іршави – і брав участь у боротьбі карпатських січовиків проти мадяр у березні 1939 р."[20].

У середині березня 1939 р., після окупації Угорщиною Карпатської України, він повертається до Праги, де влаштовується експедитором і книговодом у Музеї визвольної боротьби України й працює там до 1942 р.

1942 р. німці направляють М. Битинського звичайним робітником на завод "Рейнметал-Борсіг" у Берліні, де він фізично пропрацював до завершення військових дій у Німеччині, тобто до весни 1945 р. Тільки у цей критичний для них період німці після довшого часу ігнорування українського питання змушені були все ж таки почати переговори з представниками організованого українства, що утворило Український Національний Комітет (УНК) на чолі з генералом П. Шандруком. Німці ніяк не хотіли згодитися з вимогою української сторони офіційно визнати право українців на власну державу. Лише після узгодження цього питання генерал П. Шандрук отримав можливість розпочати формування Української Національної Армії (УНА), основу якої поклала 1-ша українська дивізія (1 УДУНА), що була сформована на основі колишньої 14-ї дивізії військ СС "Галичина". Одночасно розпочато формування 2-ї дивізії і, за сучасною термінологією, десантних підрозділів. М. Битинський, як колишній військовик Армії УНР і учасник збройної боротьби на Закарпатті, був залучений до військової служби в штабі командувача УНА, отримавши чергове військове звання майора. У його службовому посвідченні читаємо: "Цим стверджується, що майор Микола Битинський, народжений 24 XII 1893 року, дійсно є старшим старшиною штабу Української Національної Армії. Це посвідчення одночасно служить перепусткою на вступ майора Битинського до приміщень штабу Армії"[21]. Далі підпис генерала М. Садовського й печатка. Автор печатки – майор М. Битинський.

Печатка кругла, в центрі державний герб – тризуб, обведений двома колами, між якими написи німецькою та українською мовами "Штаб Української Національної Армії", написи розділені ромбиками. Кутовий штамп має типову побудову: напис у три рядки "*Командуючий / Українською Національною / Армією*", нижче "*штаб*", риски для внесення над ними дати, видрукувано "*194_*", наступний рядок "*ч.*", тобто число, і ще нижче – "*місце постою*".

М. Битинський створив також печатку Українського Національного Комітету у Берліні. У власноручному списку сфрагістичних праць[22] (складався у кінці 1960-х рр.) він помилково вказує, що обидві згадані печатки були у двох варіантах – українською та німецькою мовами, хоча доступний нам відтиск печатки штабу УНА – двомовний. За аналогією можна вважати, що печатка УНК також була двомовною.

[19] ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2111. – Арк. 15.

[20] Там само. – Спр. 2112. – Арк. 31.

[21] Там само. – Арк. 21.

[22] Там само. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 2113. – Арк. 8.

УНА довго не проіснувала, вона фактично до кінця війни перебувала в стадії формування. Більшість військових підрозділів УНА опинилися в американській та британській зоні окупації Німеччини. М. Битинський, за його словами, "втік з Берліну до Вейсендорфу (Тюрінгія), а звідти до Баварії [у] Бад-Кісінген. Звідти інтернований до таб[ору] Ашафенбург"[23] .

Для громадян різних країн та різних національностей, що до того перебували у німецьких концтаборах і таборах для військовополонених, працювали у промисловості та сільському господарстві, союзники та міжнародні організації створили мережу таборів переміщених осіб (так звані табори Ді-Пі), які забезпечувалися усім необхідним. Ці переміщені особи мали б повернутися до тих країн, з яких вони потрапили до Німеччини. Найнастирливішими були радянські репатріаційні місії, котрі усіх, що до війни були радянськими громадянами, намагалися вивезти до СРСР. Проте досить швидко стало зрозуміло, що попереду їх чекають нові табори – радянські. І на цьому ґрунті виникало чимало конфліктів, аж до смертельних. Влада радянських місій не поширювалася на українців та представників інших національностей, що до війни мали громадянство Польщі, Чехословаччини чи інших країн. Основне завдання адміністрації таборів полягало в тому, щоб зайняти чимось тисячі і тисячі осіб, для того організовувалися різноманітні курси, гуртки тощо з метою підготувати людей до вільного життя. Вони могли освоїти нову професію, отримати ту чи іншу фахову підготовку. Великого значення надавалося дозвіллю, зокрема працювали різноманітні творчі гуртки – хори, драматичні, мистецькі. Виходили таборові газети, журнали, поступово налагоджувалося видання книжок, у таборах перебувало чимало відомих літераторів та науковців – досить згадати І. Багряного, У. Самчука, В. Барку, Ю. Шевельова, Г. Костюка, П. Одарченка, Ю. Лавріненка... Активним було церковне життя як православних, так і греко-католиків. Відновлювалася політична діяльність, у таборах активізувалися політичні середовища, відомі ще з довоєнного часу, зокрема обидва крила ОУН (мельниківці та бандерівці), уенерівські партії, гетьманці, створювалися нові політичні партії.

М. Битинський до війни був чехословацьким громадянином і міг особливо не боятися радянських репатріаційних місій, але обережним мав бути. Перебував він у таборах Ді-Пі довший час: у квітні–червні 1945 р. – у Веймарі, червні–вересні – у Бад-Кісінгені, з вересня 1945 по червень 1947 р. в Ашафенбурзі, потім недовго – у таборах в Байройті, Майнц-Кастеллі, Еттлінгені та ін.

Скрізь він переважно займався викладацькою працею, так, в Ашаффенбурзі читав в українській гімназії історію України, навчав малювання, каліграфії. Коли 1947 р. його перевели до табору у Байройті, то дирекція Ашаффенбурзької гімназії видала йому довідку за підписом директора І. Барана, в якій високо оцінено його педагогічну працю. Там, зокрема, сказано: "Пан Микола Битинський був знаменитим знавцем викладених предметів, їх методики, вмів зацікавити і захопити молодь своїми викладами, молодь любила і дуже цінила Його лекції [...] Дирекція ґімназії висловлює Йому найщирішу подяку за вмілу і цінну його працю над вихованням укр. молоді на еміграції"[24].

---

[23] Там само (аркуші без пагінації).

[24] Там само. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2111. – Арк. 35.

Діяльність М. Битинського у Ашаффенбурзі не обмежувалася викладанням згаданих дисциплін у гімназії, він також викладав малювання і креслення в українській господарській школі у тому ж таборі, читав лекції з теорії та історії українського мистецтва в табірній малярській школі, а на курсах українознавства читав лекції з історії українського війська, а також, що нас найбільше цікавить, протягом 1945 і 1946 рр. читав на цих курсах лекції з геральдики[25].

Зокрема він виконав проект надгробка з геральдичною композицією, в основі якої державний герб-тризуб, на могилі українських робітників-остарбайтерів в Ашаффенбурзі, що загинули внаслідок бомбардування союзницькою авіацією в кінці Другої світової війни.

У цей час М. Битинський проявляє активність у різних сферах. Так, він входить до Спілки українських журналістів, Спілки українських науковців і навіть обирається членом Німецького малярського товариства у Байройті.

Політично М. Битинський був задіяний в уенерівському русі, він став членом новоствореної на еміграції у Німеччині партії "Український національно-державний союз". Цю партію засновано у травні 1946 р. на з'їзді у Новому Ульмі з кількох політичних груп, значна частина партійців належала до нової еміграції зі східних українських земель, інша частина складалася з колишніх військовиків УНР та "західняків", пов'язаних з Українським Центральним Комітетом (УЦК) у Кракові. З 1950 р. головою партії став М. Лівицький – майбутній президент УНР в екзилі. М. Битинський увійшов до партії після 2-го з'їзду, що відбувся у вересні 1947 р. у таборі у Майнц-Кастеллі, де саме і перебував він у той час. До провідного активу партії тоді належав, зокрема, професор І. Кабачків, який був раніше деканом історико-літературного відділу пединституту ім. М. Драгоманова у Празі і добре знав М. Битинського, генерали Армії УНР М. Омельянович-Павленко, М. Садовський, полковник А. Валійський. Варто згадати також К. Паньківського, М. Вєтухова, М. Шлемкевича, харків'ян В. Доленка і В. Дубровського. Треба зауважити, що М. Битинський не був дуже активним у політичному житті, йому більше до вподоби були справи творчі і наукові, зокрема геральдика та вексилологія.

Мабуть, найважливішими у повоєнний період у Німеччині до часу від'їзду до Канади можна вважати участь М. Битинського у діяльності Української Родовідної Установи (УРУ) та виданні часопису "Рід та Знамено". Про потребу мати власну українську геральдичну і генеалогічну служб чи установу думалося ще за часів УНР, коли у процесі творення нової держави гостро постали проблеми фахового створення та виготовлення різноманітних печаток, емблем, прапорів тощо[26]. Зрозуміло, що дослідження з цих історичних дисциплін проводилися, працювали дослідники, котрі більшу чи меншу увагу приділяли цим проблемам, існували окремі формальні чи неформальні групи і колективи, але то були лише короткотривалі епізоди. Так, за свідченням М. Битинського, 1937 р. у Львові

[25] Люди й події // Рід та знамено. – 1947. – Ч. 1. – С. 27.

[26] Варто сказати, що великий і малий герб УНР (не сам тризуб) з точки зору геральдики складено абсолютно безграмотно, бо основу будь-якого герба складає емблема на щиті певної геральдичної форми і кольору і т. д.

було створено товариство під назвою Українська Родовідна Установа (УРУ), розроблено статут, інші документи. Нам не вдалося виявити у львівській періодиці 1937 р. жодної згадки про УРУ, що може свідчити про локальність і певну приватність товариства.

Група емігрантів-однодумців у Німеччині, до числа яких входив, зрозуміло, М. Битинський, спробували чи то відновити, чи то створити ще раз Українську Родовідну Установу. УРУ розглядалася як установа, що реєструє шляхетні роди, надає та затверджує герби тощо. Одночасно створювався Інститут родо- та знаменознавства, який очолив М. Міллер[27] .

М. Битинський, а саме він був промотором створення УРУ, розумів УРУ як "об'єднання українських ознаменованих родів. Основне завдання УРУ – оформлення й скріплення українських родів", у своїй діяльності УРУ "допомагає оформленню українських родів та дає вказівки в провадженні їх. Виробляє родові знамена та затверджує їх за родом. Реєструє українські роди та затягає їх до Української Родовідної Книги. Провадить родослівні пошуковування. Допомагає виправленню скалічених прізвищ"[28].

Згідно із задумом М. Битинського, "завданням кожного роду є негайно оформити свій рід, прийняти родове знамено, втягнути свій рід до Української Родовідної Книги"[29]. Стати "ознаменованим" родом, тобто отримати герб роду і зареєструвати його в Українській Родовідній Книзі, може будь-який український рід, він має визначити з членів роду Родову раду, у якій найстарший віком стає Головою цієї ради. Рід має вести літопис роду, усі документи, світлини тощо зберігати у "родовому письмосховищі", досліджувати минуле свого роду, поріднених родів, а також написати історію свого роду. Усі "ознаменовані" роди вносяться чи, за терміном М. Битинського, "втягуються" до Української Родовідної Книги, чиє завдання "ввести в систему хронологічні записи роду та всіх його розгалужень і схоронити для потомства документальні дані про рід"[30].

Старі шляхетські роди повинні підтвердити своє шляхетство і лише після підтвердження від УРУ вони матимуть право використовувати свої історичні герби.

Практично необхідно було подати заяву встановленого зразка до УРУ, замовити в мистецькому відділі управи УРУ герб (кольоровий і графічний), подати копії свідоцтв про народження, шлюб чи смерть представників принаймні трьох поколінь, короткий нарис роду, світлини його членів, а також "свідоцтво некаральности та моральности прохача, засвідчене 2-ма вірогідними свідками"[31].

---

[27] Міллер Михайло – український історик. Вчився в Московському Харківському університетах, 1911 р. закінчив навчання з дипломом кандидата юридичних наук, з 1925 р. на педагогічній роботі, зокрема, викладав у Катеринославі, одночасно завідував археологічним відділом Історико-археологічного музею (1931–1933) у Таганрозі, Ростові-на-Дону. Після Другої світової війни – в еміграції у Німеччині.

[28] Рід та знамено. – 1947. – Ч. 2. – С. 46.

[29] Українська Родовідна Установа // Рід та знамено. – 1947. – Ч. 1. – С. 4.

[30] Там само. – С. 5.

[31] Там само. – С. 4–5.

Особи шляхетного походження додатково подають документи, які підтверджують його.

Коли роду буде надано герб та внесено його до УРК, то йому видадуть "одне барвне знамено великого розміру; 20 малих відрисів знамена у ґрафічному означенні; малу грамоту, що стверджуватиме вписання роду в Родовідну Книгу, з доорученням знамена"[32].

УРК "запроваджена з метою ввести в систему хронологічні записи роду та усіх його розгалужень, і схоронити для потомства документальні записи про рід. Всі українські роди [...] будуть вписані до Української Родовідної Книги. Ці книги провадить і доконує записів Управа УРУ. Тільки цей примірник Української Родовідної Книги має доказову силу"[33]. УРК складається з чотирьох частин: книга стародавніх родів, книга козацьких родів, книга "ново ознаменованих" родів, книга "новоудостойнених" родів.

У додатках до 1-го числа "Рід та Знамено" надруковано "Статут Української Родовідної Установи". Згідно з "Загальними засадами" УРУ визначається самоврядна організація і "діє на цілому українському просторі та серед еміграції"[34], а місцем перебування УРУ "є кожночасне місце осідку Українського Державного осередку"[35]. Далі йдуть розділи "Основні засади та мета УРУ", "Членство", "Керма УРУ", "Снем (з'їзд) Знаменованих Родів", "Почесна Зверхність", "Рада УРУ", "Гонорова Рада", "Управа УРУ", "Органи УРУ на місцях", "Засоби УРУ" тощо.

Найвищим органом УРУ є *Снем* (з'їзд) *Знаменованих Родів*, який обирає *Почесну Зверхність* у складі 30 осіб, обраних дожиттєво, що "приходить до голосу та видає свій суд в справах надзвичайної ваги, що заходять у житті УРУ"[36]. Снем обирає *Раду УРУ* з 21 члена на 3 роки, її головне завдання – контроль за діяльністю Управи УРУ, для того Рада зі свого складу вибирає ще й *Перевірочну комісію*. А з "метою всебічного розгляду всього, що торкається чести роду, його прав та відзначень"[37] з'їзд обирає на 3 роки семичленну *Гонорову Раду*. Всі ж справи УРУ між з'їздами веде *Управа УРУ*, яку також обирає на три роки з'їзд у складі 9 членів. Статут передбачає структуру УРУ на місцях у відповідності до адміністративного поділу. Кошти УРУ складаються з внесків членів УРУ та інших доходів. Річне справоздання передбачає укладання щорічного фінансового звіту УРУ. Ну, а зміни до статуту приймаються двома третинами голосів делегатів з'їзду УРУ, до того ж "зміна статуту не може торкатися ідеологічних засад УРУ, як рівно ж жадний орган УРУ не може зарядити скасування УРУ"[38].

Як бачимо, УРУ задумувалася М. Битинським як своєрідна структура, що, крім формальної реєстрації родів, мала б виконувати функцію згуртування укра-

---

32 Там само. – С. 5.
33 Там само.
34 Додатки. Статут Української Родовідної Установи // Рід та знамено. – 1947. – Ч. 1. – С. 1.
35 Там само.
36 Там само. – С. 3.
37 Там само. – С. 4.
38 Там само. – С. 7.

їнської нації на основі спільного походження, родової спорідненості тощо. Чи можливо це було в умовах еміграції? Питання значною мірою риторичне, але те, що такі, як М. Битинський, задумувалися над згуртуванням українців і намагалися щось робити у цьому напрямку, уже є великою справою. Треба врахувати, що все те відбувалося в таборах для переміщених осіб у Німеччині, яка тільки починала відбудовувати зруйноване війною життя і господарство. З доступних нам джерел можна назвати однодумців М. Битинського, це у першу чергу згадуваний М. Міллер, В. Сенютович-Бережний, В. Козловська, Б. Ясенчик, Б. Лончина, М. Андрусяк, О. Оглоблин. Та самого лише ентузіазму і бажання за тих важких часів і несприятливих обставин було замало для втілення такого проекту.

11–12 жовтня 1947 р. у таборі Майнц-Кастеллі відбувся І з'їзд УРУ. Про це подано ширшу інформацію у 4-му числі часопису "Рід та Знамено" за 1947 р. Всього, згідно з інформацією, на з'їзді разом з гостями були присутні близько 70 осіб, хоча на світлинах учасників з'їзду, як у залі, так і перед входом до будинку, можна нарахувати близько 30 осіб. До з'їзду було влаштовано невелику виставку оригінальних творів та фотокопій, книжок, виставлено 4 числа часопису "Рід та Знамено" тощо. На репродукції світлини у часописі можна розгледіти роботи Ю. Нарбута, М. Битинського, Ю. Масютина. М. Битинський виставив емблему та печатку УРУ, 5 аркушів з ескізами прапорів військово-морського флоту.

У статті, на жаль, не подано прізвищ присутніх на з'їзді, навіть членів президії. Зачитали привітання з'їздові від імені гетьманової О. Скоропадської, від митрополита УАПЦ Полікарпа, а також М. Андрусяка, З. Кузелі, О. Оглоблина, Я. Пастернака, І. Розгіна, С. Шраменка. На засіданнях зачитано низку доповідей: В. Сенютовича-Бережного "Про західно-європейську, українську та польську геральдику", М. Міллера "До питання про старі українські знамена", Я. Рудницького "Українське назвознавство", В. Мацяка "Українське боярство XIII–XVI ст. та його державно-творча роля", М. Битинського "Українські Державні Відзнаки". Не було виголошено доповіді О. Оглоблина (захворів) "Листи Юрія Нарбута до Вадима Модзалевського рр. 1912–1918".

УРУ вдалося провести від імені Інституту родо- та знаменознавства ще одну наукову конференцію у травні 1948 р., але цього разу вже в Мюнхені. Після цього діяльність УРУ пішла на спад, бо паралельно активізували свою діяльність відновлене Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) та новостворена Вільна Українська Академія Наук (ВУАН). Пізніше один з членів УРУ й Інституту родо- та знаменознавства О. Оглоблин писав: "Ця установа (УРУ. – *О. К.*) мала деякі завдання, які, на мою думку, не належать до компетенції наукової установи чи товариства. Інша справа Інституту родознавства та знаменознавства, що існував при тій Установі (на чолі був Проф. Михайло Міллер) й де я керував відділом Родознавства"[39].

Таким чином, УРУ виявилася неконкурентоздатною, не знайшлося лідера, який би "потягнув" цю справу.

---

[39] Листи Олександра Оглоблина до Романа Климкевича // Український історик. – 2003. – Ч. 1–5 (156–160). – С. 153.

Повернімося до часопису "Рід та Знамено". Всього вийшло 4 числа, всі в 1947 р. У підзаголовку першого числа вказано: "Часопис присвячений знаменництву та родовідній справі", у другому числі вихідні дані розширено, вказано, що це "орган внутрішнього зв'язку ознаменованих родів", що видається "на правах рукопису", і що "в загальну продаж не подається", назву подано паралельно англійською та німецькою мовами, до того ж українська назва ще й продубльована латинкою. Наклад – 100 примірників. У третьому і четвертому числі назву подано додатково ще й французькою мовою. Лише у другому числі вказано "адреса для листування: "Ukrainische Heraldishe Institut", (16) Frankfurt a/M. – Hochst, Markt 5". В жодному числі не подано складу редакційної колегії, прізвища головного редактора, адреси редакції.

Усі числа мають по 46 сторінок. Журнал друкувався на друкарській машинці з обох сторін аркуша і тиражувався на "циклостилі". Між сторінок вклеювалися друковані високим друком окремі – з ілюстраціями. Обкладинка – з грубшого жовтого паперу. Оформлення обкладинки виконав М. Битинський. Усю сторінку взято в рамку, нижня лінія якої розірвана; у розриві вміщено графічну емблему УРУ, по боках якої – по дві цифри року видання. Під назвою часопису накреслено квадрат, куди на кожному числі наклеювався надрукований на білому малюнок.

Перше число часопису "Рід та Знамено" відкривається непідписаною редакційною статтею, за стилем схожою на праці М. Битинського. Оглядаючи в історичному аспекті українську генеалогію, автор пише: "Буття української нації і вся велич завдань, що ставить перед нею її положення в просторі, вимагає засадничого перегляду нашого ставлення до родовідної справи. На кращих зразках нашого минулого й сучасного, на основах нації українського стану, повинно прийти до оформлення й зміцнення українських родів. Скріплений дух в родах скріпить і родини наші, ці основні комірки нації, та сцементує її. Животворний дух, в нових засадах виховання, сприятиме виправленню багатьох хибних рис нації. Це все дасть нації те, що потрібно для непоборного, могутнього духу її не тільки для досягнення своїх найвищих ідеалів, а й ведення нації на всі часи"[40].

Далі йдуть статті про УРУ та УРК (є підстави вважати автором М. Битинського), а по тому розвідка М. Битинського "Українські державно-національні відзнаки" (історичний огляд української геральдики від найдавніших часів української історії до кінця козаччини). Крім вказаної статті, М. Битинський помістив у цьому числі ще два підписаних матеріали: "Правильник до побудови українських родових знамен", "Хибне зображення знамена" (йдеться про кольори пластової емблеми). Серед інших матеріалів треба відмітити статтю М. Міллера "Матеріали до питання за тризуб", В. Сенютовича "З минулого нашої шляхти", В. Козловської "Місце знахідки цегли з Володимировим знаменом".

Друге число часопису починається продовженням статей М. Міллера і В. Сенютовича з першого числа. Далі йдуть "Клейма на посуді князівської доби" В. Козловської, "Матеріали до родословної Косачів" О. Оглоблина, "Про українські особові імення" Я. Рудницького та ін. У цьому числі немає жодної підписаної статті М. Битинського.

---

[40] На новому шляху // Рід та знамено. – 1947. – Ч. 1. – С. 2.

Третє число. Тут також немає матеріалів М. Битинського. Вміщено продовження статті М. Міллера та закінчення статті В. Сенютовича, а також "Основні расові компоненти української нації" Т. Олесевича-Олесіюка, "Рідкісні імена слов'янського походження в українському назовництві" Я. Рудницького та ще кілька дрібніших матеріалів.

Четверте число. Завершується стаття М. Міллера, за якою йдуть праці М. Битинського "Знамена українських гетьманів (з 16 мал.)", "Привісні печатки княжої доби" Я. Пастернака, "Олександр Лазаревський і українське родознавство" О. Оглоблина, "Ройси і Шварцбурґи в українській історії" В. Мацяка, "Юрій Нарбут – геральдист" В. Січинського, а також низка статей і повідомлень.

Усі числа містять бібліографічні матеріали, огляди преси відповідної тематики, дрібні оголошення тощо.

На вихід чотирьох чисел "Рід та Знамено" відгукнувся І. Борщак у ч. 2 за 1949 р. паризького часопису "Україна". Він пише, що "знайшлося на скитальщині кілька ентузіастів минулого України, кілька людей, що незважаючи на щоденні турботи матеріального життя, заснували 1947 р. "Український Інститут Родо-та Знаменознавства" [...] Органом цього інституту, що на чолі його стоїть М. Міллер, і є журнал "Рід та Знамено". Матеріали, вміщені у ньому, досить різноманітні з ділянки сфрагістики, генеалогії, герольдії тощо"[41]. Рецензент звернув увагу на назву журналу: "Чому властиво редакція вибрала "Знамено" замість "герб"? Перше досі збереглося у чехів і словінців, друге польського походження, давно вже набуло права громадянства в українській мові. Гадаємо, що не всі читачі зразу зрозуміють зміст, що його вкладає редакція в слово «Знамено»"[42].

Ще одним здобутком М. Битинського в галузі геральдики стала його праця "Державні інсигнії України: Герб, печать, прапор, гімн", яка вийшла друком на "циклостилі" 1949 р. На той час це була одна з найґрунтовніших розвідок з історії української символіки. Праця складалася з 4 частин: про герб і прапор більших, а про печатку і гімн – значно менших. Автор вмістив кольорове зображення укладеного ним великого герба України, кілька таблиць з описами прапорів європейських держав, подав чорно-білі рисунки "геральдичних" прапорів різних країн і власні проекти державного прапора та його "відміни".

М. Битинський досить критично ставився, і цілком справедливо, до дуже слабкої законодавчої бази символіки УНР: фактично лише державний герб та печатку УНР (і то геральдично неправильно) було затверджено Українською Центральною Радою, а прапор і гімн існували не як державні, а як національні. Особливо багато клопоту було з кольорами прапора – синій чи жовтий має бути нагорі. "Тому то, – як пише автор, – така ігнорація і легковаження віддавна усталених в культурному житті держав особливих знакових знаків спричинилося до скрайньо назовні недоладних, а навіть безграмотних найвищих наших національних символів. І ця безграмотність далася відчути тим способом, що у

---

[41] Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 144.

[42] Там само.

практичному використовуванні державних наших знаків викликала ще раз цілу низку прикрих непорозумінь"[43].

Таборове життя закінчувалося, більшість таборян поступово переїздила на постійне місце проживання до США, Канади, Аргентини, меншість залишалася жити у Німеччині. Навесні 1951 р. М. Битинський покинув Німеччину, прибув до Канади, де і прожив решту життя. Вживаючись у новий ґрунт, М. Битинський долучився до громадського і культурного життя української Канади. Як фаховий педагог він працював одинадцять років викладачем на п'ятирічних курсах українознавства імені Григорія Сковороди в Торонто. Підготував і розмножив у десятках примірників "Збірник навчальних матеріалів для виховників ЮНОДу" (1961) у двох частинах для молодшої групи. Перша частина – це казки, байки, міти і легенди, а друга – ігри та забави.

М. Битинський три роки викладав на курсах українознавства ім. Івана Котляревського при православній церкві Св. Володимира у Торонто, а у 1959/60 навчальному році був директором цих курсів. Для потреб курсів він підготував до друку посібник "Українське мистецтво. Ч. 1. Архітектура".

У кінці 1950-х рр. серед учених на еміґрації виникла необхідність об'єднати якимось чином дослідників допоміжних історичних дисциплін. Ініціаторами були О. Оглоблин, Р. Климкевич та Л. Винар. Для початку планувалося перевидати усі чотири числа часопису "Рід та Знамено", а по тому далі продовжити його видання. Але цього не сталося, натомість виникла думка про створення товариства, яке об'єднало б усіх зацікавлених, таким чином було покладено початок створенню Українського генеалогічного і геральдичного товариства (УГГТ). На час формального заснування товариства у 1963 р. його членами було 32 особи. Головою обрано О. Оглоблина, заступником – Л. Винара, генеральним секретарем – Р. Климкевича, а головою Контрольної комісії – М. Битинського[44]. Крім організаційної роботи, М. Битинський узявся створити емблему і печатку УГГТ. Після довгого обговорення було узгоджено всі деталі, і М. Битинський підготував проект. "Рисунок Колеґи Битинського був одобрений всіми Членами Управи, але деякі з них завважили слушно, що він голосить "генеалогічне" (дуб з оголеним корінням) і "геральдичне" (три голі щити), але не голосить "українське". Битинський, Кульчицький і я (О. Климкевич. – *О. К.*) запропонували вмістити між дубом і щитками один з історичних українських тризубів (напр., Ярослава І Мудрого, як це, напр., бачимо на печаті УВАН). Трьох щитів заповнити не можна, бо якраз голі щити є символом геральдики. Справу остаточного оформлення печаті (вибір тризуба) передав я проф. Оглоблинові [...]"[45]. У середині 1963 р. печатка УГГТ з тризубом князя Ярослава Мудрого вже використовувалася товариством.

---

[43] *Битинський М.* Державні інсигнії України: Герб, печать, прапор, гімн. – [Б. м.,] 1949. – С. 49.

[44] Досить детально справу утворення Українського генеалогічного і геральдичного товариства висвітлено у статті Л. Винара "Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство", опублікованій у журналі "Український історик" за 2003 р.

[45] Листи Романа Климкевича до Олександра Оглоблина // Український історик. – 2003. – Ч. 1–5 (156–160). – С. 156.

Працюючи у галузі геральдики та інших допоміжних історичних дисциплін, М. Битинський опублікував кілька варіантів статті про те, в якому порядку мають використовуватися барви державного прапора в еміграції. М. Битинський був прихильником варіанта, коли жовтий колір був угорі.

Тоді як у празький період життя найбільшим досягненням М. Битинського була праця над проектом Хреста Симона Петлюри, то у торонтський – мабуть, проектування і реалізація Воєнного Хреста Української Народної Республіки. Ініціатива відзначення сорокаліття утворення збройних сил УНР через заснування ордена "вийшла" від 5-ї станиці СбУВ у Торонто, до якої входив і сам М. Битинський. Генеральна управа СбУВ 1 вересня 1953 р., розглянувши пропозицію 5-ї станиці, ухвалила створити "Комісію для вироблення проекту Пропамятної відзнаки Армії УНР та її статуту"; очолив комісію генерал М. Садовський. М. Битинський увійшов до її складу. Йому доручили виготовити проект ювілейної відзнаки. Розроблений проект нагороди складався зі знака ордена, мініатюри та грамоти і був затверджений відповідним наказом Міністерства військових справ. Ось опис відзнаки, як його подав в одному з документів М. Битинський: "1). Чоловий бік – метальово пластичний й емальований. Білий простораменний хрест сполучний раменами з золотою чотирикінцевою промінястою зіркою, положений на два схрещені золоті ж античні мечі; в осередку хреста в блакитному коловому полі золотий тризуб; колове поле оточене потрійним золото-біло-золото пругом [...] 2). Зворотній бік – метальово гладкий. На ньому вирізано напис: 1917–1957. 3). Воєнний хрест носиться на тридільній темнозелено-малиново-темнозеленій стрічці, при чому середня смуга ширша від скрайніх"[46].

Закон про цей орден був прийнятий Президією Української Національної Ради і відповідним наказом міністерства військових справ за підписом міністра генерала А. Вовка лише 8 березня 1958 р. Практичне нагородження Воєнним хрестом розпочалося 1962 р. Треба додати, що 1961 р. М. Битинський очолив Крайову раду Воєнного Хреста і працював на цій посаді п'ять років.

У 50–60-х роках XX ст. він виконав проекти родових гербів на замовлення осіб з роду Климкевичів, Геник-Березовських, Садовських, Крицьких, Туранських, Копачів, Кульчицьких та ін.

За його проектами, а то і в авторському виконанні, створено прапори для українських організацій США і Канади – Буковинського куреня, кількох станиць Союзу бувших українських вояків (СбУВ), Союзу українських ветеранів Канади (СУВ), Об'єднання української демократичної молоді (ОДУМ), кількох пластових куренів, серед них куреня ім. С. Петлюри.

У цей час він спроектував печатки Воєнно-історичного товариства, членом якого був, два варіанти печатки Українського архіву-музею у Чикаго, Українського народного дому у Торонто, курсів українознавства ім. Г. Сковороди та ім. Котляревського, де він працював викладачем, Об'єднання українських педагогів Канади, митрополита Української Греко-Православної Церкви Канади Іларіона Огієнка.

---

[46] ЦДАВО України – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2173. – Арк. 5.

Для того ж Воєнно-історичного товариства М. Битинський виконав "фірмову" віньєтку, що вміщувалася на виданнях товариства. Це одна з кращих його геральдичних композицій. Картуш з державним тризубом оточений лавровим і дубовим гіллям, схиленими прапорами та іншими елементами. Все це, так би мовити, "лежить" на архітектурному фрагменті.

У серії видань Українського воєнно-історичного інституту М. Битинський підготував і видав збірку поезій, присвячених "світлій памяті лицарів державного війська України, поляглих у збройній боротьбі за батьківщину. 1917–1921" під назвою "Сенотаф" з його ж графічним оформленням. Книга складається з двох частин: перша – "Богатирський епос" (автор М. Оверкович, тобто М. Битинський), друга – поезії різних авторів, серед них Є. Маланюк, О. Стефанович, О. Олесь. Для зразка наведемо прикінцеву частину поеми М. Оверковича "На Брамі України":

> Летить, минає рік за роком,
> Невпинно дні пливуть;
> У вік віків залізним кроком
>
> Герої Крут
> Ідуть.
>
> І креслять їхні Світлі Тіні
> В безсмертя славну путь:
> В віках віків Борці Нетлінні –
>
> Герої Крут
> Не вмруть![47]

Варто згадати, що М. Битинський практикував як маляр і, зокрема, іконописець, починаючи ще з празького періоду, коли він виконав низку образів для українських православних церков, а також у Німеччині, коли перебував у таборах для переміщених осіб. Певним здобутком митця в Канаді став іконостас Свято-Андріївської церкви (старої) у Торонто. Пензлю М. Битинського належать чотири великі ікони іконостасу і чотири менші на райських воротах. На замовлення митрополита Іларіона він виконав два варіанти антимінсів.

Про його успіхи у цьому мистецтві о. П. Білон писав: "Його Ахильова п'ята – в малярстві, дарма, що Битинський виконав багато замовлень для наших музеїв, церков і приватних людей [...] Хтось може закинути, що образи Битинського дуже подобаються нашій публіці. Але знаючи смак публіки, не можна у цьому випадку сказати, голос народу – Голос Божий"[48].

До числа здійснених проектів М. Битинського належать кілька надгробків у Канаді і США з використанням геральдичних композицій. Це згадуваний надгробок на могилі о. П. Білона у Бавн-Бруці, а також на могилі лікаря 4-ї київської дивізії Армії УНР О. Плітаса. У Торонто М. Битинський спроектував надгробки на могилах єпископа Платона, уенерівських військовиків – брата Симона Петлюри полковника О. Петлюри, підполковника О. Омельченка,

---

[47] Сенотаф. – Торонто, 1962. – С. 24.

[48] *Білон П., прот.* Спогади. – С. 137.

сотника О. Савченка. Не вдалося реалізувати схвалений проект пам'ятника на символічній могилі на території ферми "Київ" неподалік Торонто.

Продовжувалася праця у галузі книжкової графіки. Так, М. Битинський виконав проекти обкладинок кількох українських канадських часописів ("Учительське слово", "Життя і школа", "Наш вік", "Бюлетень Союзу бувших Українських вояків у Канаді", "Вісник" консисторії Греко-Православної церкви в Канаді, "Новий літопис"). Він оформив кілька книжок, виданих у канадських українських видавництвах, серед них збірка поезій Л. Ромена "Передгрім'я", "Спогади" о. П. Білона та ін.

Одна з останніх статей М. Битинського "Українські військові відзначення" у часописі "Вісті комбатанта" викликана була тим, писав він, що "серед теперішніх численних і різнорідних патріотичних імпрез вражає одно дуже прикре явище. Присутні на таких прилюдних зібраннях колишні наші вояки, що пишаються своїми, сказати б "військовими регаліями" – почесними відзнаками бойових нагород, службових заслуг і т. п. у вигляді орденів, орденських відзнак, пропамятних значків та інших зовнішніх виявів вояцької діяльності, якось неоднаково прилюдно демонструють свої почесні емблеми [...] із здивуванням помічаєш дивний безпорядок у не одностайному користуванні тими відзнаками. Іноді таке явище начіплювання на себе без знання й розуміння особливостей градації й походження відзнак та їхньої ступеневої вартості, мимохідь викликає сумне враження просто якогось ганебного хаосу"[49]. Річ у тім, що різноманітні громадські і комбатантські організації напродукували багато різноманітних "орденів" та відзнак і роздавали їх, так би мовити, направо і наліво.

Отож М. Битинський у цій статті, що друкувалася з продовженням у ч. 1, 2, 3 "Вістей комбатанта" за 1968 р., намагався подати загальні уявлення, що таке нагороди, їхні категорії, правила і порядок носіння, тим самим підвести під цю проблему науковий ґрунт. Цікавим є розділ 10 "Завмерлі, або нездійснені українські відзнаки", де він на конкретних прикладах розглядає історії окремих нездійснених нагород. "Найкращим прикладом відзнак завмерлих служить орден св. Архистратига Михаїла, що був встановлений ще на початку нашої державності в 4-х ступенях для старшин і козаків однаково, і був у скорому часі, невідомо з яких причин, скасований"[50].

Автор завершує статтю закликом до громадськості: "...теперішні несусвітні вчинки з нагороджуванням "орденами", титулами та ранговими піднесеннями, вповні наподобляють [...] вибрики широкої отаманії на рідних землях, а потім діяння відновленого самозванцями на чужині, які спокійно тепер торгують козацькою честю, розпродуючи свої ордени й уділяючи ранги кожному хто "заслужиться"... Тому не слід мовчки терпіти таке очевидне порушення правопорядку й вояцької дисципліни, а слід протидіяти вакханалії непотребства й вийти з честю з того теперішнього хаосу"[51].

---

[49] *Битинський М.* Українські військові відзначення // Вісті комбатанта – 1968. – № 1. – С. 18.

[50] Там само. – № 3. – С. 44.

[51] Там само. – С. 47.

М. Битинський, як згадувалося, входив до Союзу бувших українських вояків у Канаді (СбУВ) й виготовив для 5-ї станиці (відділу) у Торонто прапор, який урочисто посвячено було у соборі Св. Володимира. З часом М. Битинського було обрано головою цієї станиці. Він досить тісно співпрацював з Військово-історичним інститутом, який очолював генерал М. Садовський, котрий зібрав велику колекцію документів і матеріалів доби УНР. 1965 р. в Торонто на основі цього зібрання було проведено велику виставку. Одним з організаторів, поруч з генералом М. Садовським і С. Голяшем, був М. Битинський, він виконав, зокрема, афішу й інформаційний листок. У тексті цього листка наголошується, що для глядачів відкрито "єдину у світі збірку оригінальних воєнних пам'яток, що являються неоціненним всенаціональним скарбом українського народу, які будуть перевезені до столиці вільної України – Києва".

Після смерті генерала М. Садовського у 1967 р. М. Битинського обрали директором цього музею, і музей було перенесено з приватного помешкання покійного генерала М. Садовського до найнятого приміщення в будинку православної громади при соборі Св. Володимира в Торонто[52].

Але здоров'я вже не дозволяло діяти активно, тяжка хвороба забирала сили... 24 грудня 1972 р. М. Битинський помер. Поховали його на кладовищі в Торонто.

Полковник В. Филонович у некролозі писав: "Доля судила мені пройти з Покійним тернистим шляхом нашої визвольної боротьби. Знав я його як зразкового, карного старшину, завжди лагідного і спокійного, і за час 50-літнього нашого кровного побратимства ніколи й нічим це побратимство не було порушено [...] Світлої памяті М. Битинський – це зразок великого патріота, борця за волю й суверенність нашої Батьківщини – України, це зразок обов'язку, вірності й честі"[53].

---

[52] Там само. – № 1. – С. 54.
[53] ЦДАВО України – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2175. – Арк. 2.

5

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів)

ІНВЕНТАР СТЕПАНСЬКОГО МИХАЙЛІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ 1627 РОКУ

Інвентар заснованого під опікою князів Острозьких Степанського Михайлівського монастиря (1627)[1] не належить до невідомих джерел із церковної історії українських земель – у літературі його використовували ще від середини XIX ст. Проте на той час увагу, природно, привертав насамперед комплекс історичних відомостей – виняткового за змістом опису церкви, наприклад, тоді не торкалися зовсім[2]. Окрім того, автори зазначених публікацій мали свої, цілком конкретні інтереси й немало безперечно вартих уваги подробиць не використали взагалі. На тогочасному рівні наукових знань та зацікавлень, зокрема, зовсім пройшов повз увагу винятково важливий комплекс унікальних відомостей до історії українського церковного мистецтва XVI–XVII століть – про нього навіть не згадувалося. Через це впроваджений до наукового обігу ще понад півтора століття тому рідкісний документ в окремих із найважливіших своїх аспектів фактично й надалі залишається невідкритим[3]. Тому видається необхідним знову звернутися до інвентаря й опублікувати оригінальний текст із незалежним коментарем.

У контексті історії родини Острозьких пояснення потребує найперше саме посвячення монастиря. На відміну від, наприклад, теренів історичної Перемишльської єпархії, де він знайшов вираз у посвяченні чималої кількості церков та розбудованій іконографії[4], культ архістратига Михаїла на Волині не має якихось

[1] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 223.

[2] *Максимович М.* О городе Степань // Киевлянин на 1850 г. – Киев, [б. г.] – С. 46–48; Волынские губернские ведомости – 1855. – № 37; *Сендульский А.* Местечко Степань Ровенского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – № 35. – С. 1142–1158; *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1900. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский – С. 580–581.

[3] У новішій літературі його згадувано хіба що принагідно: *Мицько І.* З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С. 84, 110; *Александрович В.* Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI–XVII століть // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1994. – Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства – С. 73.

[4] Залишається неопрацьованою; її розпочинають найдавніші збережені на перемишльському ґрунті ікони – "Архангел Михаїл" початку XIV ст. з "Моління" церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві та "Архангел Михаїл з історією" з церкви святого Миколая в Стороні (обидві – Національний музей у Львові). Про них див.: *Свенцицкая В. И.*

спеціальних ширших виявів. Тут він простежується від часів правління князя Данила Романовича у Володимирі, оскільки саме князеві є підстави приписати літописну володимирську ротонду "святого Михаїла Великого"[5]. У родині князів Острозьких вшановування архангела, правдоподібно, набуло розвитку за часів великого литовського гетьмана, князя Костянтина Івановича (†1530). На таку ймовірність вказує заповіт його старшого сина – князя Іллі (1539). Даючи розпорядження про виготовлення зі срібного обладунку шат для намісних ікон замкової Богоявленської церкви в Острозі, він наказав зробити одночасно шату й на ікону архангела в острозькій замковій церкві та, якщо вистачить срібла, – іншу в Троїцькій монастирській церкві у Межиричі поблизу Острога[6]. Посвячення головної церкви Степанського монастиря випадає виводити саме від цієї вірогідної родинної традиції[7].

На жаль, до нас не дійшло відомостей про заснування самої обителі, й публікований перелік так само не зберіг щодо цього жодних вказівок. Реєстр документів монастирського архіву, розпочатий від листа 1570 р., дає підстави здогадуватися, що монастир міг постати незадовго до цієї дати. Однак відсутність у ньому відсилань до фундаційних документів змушує обережно ставитися до такої можливості й враховувати вірогідність втрати архівних матеріалів з-перед 1570 р.

Як свідчить заголовок публікованого тексту, монастир описано при передачі під управу знаному церковному діячеві та ієрархові першої половини XVII ст., луцькому єпископові Ісакієві Борисковичу[8]. Інвентар розпочинають реґести двад-

---

Мастер иконы второй половины XIV в. "Архангел Михаил с деяниями" из села Сторонна на Бойковщине // Памятники культуры Новые открытия. Ежегодник 1988. – М., 1989. – С. 192–209; *Александрович В.* Ікони першої половини XIV століття "Архангел Михаїл" та "Архангел Гавриїл" з церкви святої Параскеви у Даляві // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. 227. – С. 41–75; *idem*. Ze studiów nad geografią malarstwa ikonowego. Środowisko przemyskie do początku XVI wieku // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku. – Łańcut, 2003. – S. 53, przyp. 1.

[5] *Диба Ю.* Архітектура ротонди "Св. Михаїла Великого" у Володимирі // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2002. – Вип. 9: Матеріали IX міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – С. 60–64. Аргументи на користь її віднесення до часів князя Данила Романовича див.: *Aleksandrowycz W.* Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. – Chełm, 2003. – T. 1: Referaty. – S. 58; *його ж.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої 13-ій річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Маґдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 3.

[6] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – T. 4. – S. 207.

[7] Останнім часом увагу до неї привернуто: *Ричков П. А., Луц В. Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К., 2002. – С. 109.

[8] Звід відомостей про нього див.: *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 84.

цяти чотирьох документів, які включають надання та інші записи й розпорядження князів київського воєводи Василя Костянтина Острозького (1528–1608) та його сина, краківського каштеляна Януша Острозького (бл. 1554–1620) на користь монастиря. Усі акти в заголовках поіменовано листами. Вони здебільшого стосуються насамперед господарських справ, тому є цінним цілісним комплексом джерел до історії не лише степанської обителі, а й загалом монастирського господарства Волині останньої третини XVI – початку XVII ст. Попри конкретний характер і зміст, самі реґести мають, однак, набагато ширше значення. Насамперед вони розкривають характер та особливості патронату князів Острозьких над монастирем у його еволюції упродовж майже півстоліття. Інший джерельний пласт творять окремі цінні відомості про степанських ігуменів, починаючи від Сильвестра[9]. Степанський належав до тих монастирів княжого патронату, в яких наприкінці XVI та на початку XVII ст. урядували осілі на той час в Україні поодинокі представники церковної ієрархії грецького походження. Цей віддавна знаний своєрідний факт української церковної історії та найближчого оточення князя В. К. Острозького усе ще не отримав належного осмислення[10], й реґести документів степанського монастирського архіву дають декілька істотних штрихів до цієї важливої проблеми[11]. Тут насамперед привертає увагу лист князя В. Острозького від 30 вересня 1599 р. до управителя степанських маєтків Богдана про піддання монастиря митрополитові Луці[12], якого стосуються також два наступних княжих розпорядження у господарських справах. Лист від 5 листопада 1603 р. уже згадує його наступника – пелагонського митрополита Єремію[13]. Найпізніший акт князя-воєводи походить з останніх місяців його життя й датований 5 листопада 1607 р.

Від 1604 р. розпочинаються документи князя Я. Острозького: перший із них стосується якогось докладніше неописаного конфлікту зі спаленням монастирського млина. 26 листопада 1609 р. в Острозі князь написав приватного листа до тодішнього, вже третього відзначеного в реґестах ігумена – "владики могачовского" – Сергія Тисмянського[14], яким обіцяв підтвердити усі раніші надання для монастиря. На виконання цього зобов'язання постали листи від 25 квітня та 9 липня 1610 р. до степанського управителя; останній мав репліку в аналогічному посланні до ігумена. Хоч вони підтвердили існуючий статус монастиря, більше княжих надань уже не було. Надалі монастирський архів, судячи

---

[9] До літератури цей факт впроваджено: *Максимович М.* О городе... – С. 47. Про нього див.: *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 110.

[10] Найповніші відомості про поодиноких представників цього кола зібрано: *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія.

[11] У цьому плані ще 1850 р. їх використав Михайло Максимович: *Максимович М.* О городе... – С. 48.

[12] За публікованим джерелом цей факт до наукового обігу впроваджено: *Максимович М.* О городе... – С. 48. Звід відомостей про Луку див.: *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 98.

[13] Про нього див.: *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 90.

[14] Там само. – С. 110–111.

з реґестів, поповнили ще тільки два княжих розпорядження для нового управителя степанських маєтків Адама Злотолінськогощодо захисту монастирських ґрунтів від зазіхань сусіда – шляхтича Чаплича з Космачова поблизу Костополя на Рівненщині.

Цікавою є також постать згаданого тут одного з довголітніх княжих служебників – степанського старости Богдана – Богдана Омеляновича, який належить до все ще малознаного середовища княжої служби. Він виявився зятем знаного братського діяча кінця XVI ст. Павла Минця[15]. Завдяки цьому степанський староста неодноразово фігурує у львівських документах, насамперед у справах батьківськогоспадку дружини[16]. Розшукані джерела свідчать, що Богдан Омелянович тривалий час був степанським управителем, проте за князя Я. Острозького його замінив один з укладачів публікованого інвентаря – А. Злотолінський.

Інвентар дає досить рідкісне, хоч і лаконічне за характером свідчення про монастирський комплекс на території Східної Волині початку XVII ст. Монастир споруджено з дерева й обведено стінами, які в тексті лише побіжно згадано як дилювання при брамі. Оскільки крім двох стін, що примикали до неї, в ансамблі споруд зазначено ще тільки третю сторону, забудовану монастирськими спорудами, обгороджена територія, очевидно, в плані утворювала фігуру, близьку до трикутника. Стіни, як завжди, мали вежі, проте інвентар лише принагідно окремо згадує одну з них на березі Горині. Брама традиційно для українського будівництва включала обабіч невеликі комірчини, так само досить поширеним є влаштування над нею дзвіниці – найближчий приклад дає збережений ансамбль знаного Дерманського монастиря. На дзвіниці знаходились клепало, великий та два малих дзвони. Таке поєднання засвідчує чимале поширення клепал у тогочасній церковній практиці, віднотоване ще також подорожніми записами Мартіна Ґруневеґа з кінця XVI ст.[17]. Очевидно, використання клепала для повсякденного вжитку зумовлювалося заощадженням дорогих дзвонів. Загалом ця частина інвентаря складена досить побіжно й має підкреслено лаконічний характер. Мабуть, на комплексі монастирських будівель не наголошувано свідомо, акцентуючи насамперед на рухомому інвентарі, внаслідок чого саме ця складова опису виявилася у ньому найціннішою.

Найбільше уваги приділено монастирській церкві, завдяки чому збережено виняткововартісні матеріали до церковної та релігійної мистецької історії українських земель. Показово, однак, що опис самої будівлі відсутній зовсім, що є однією зі своєрідних особливостей степанського інвентаря[18]. Натомість надзви-

---

[15] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 26. – С. 151.

[16] Там само. – Спр. 23. – С. 325, 844, 1260; Спр. 31. – С. 486, 1223; Спр. 250. – С. 1189, 1691; Спр. 251. – С. 92; Спр. 259. – С. 1255, 1301 (згадка як про покійного від 4 лютого 1618 р.); Спр. 391. – С. 356, 1186.

[17] *Ісаєвич Я.* Найдавніший історичний опис Львова // *Його ж.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура – Львів, 1996. – С. 133.

[18] Для порівняння див., наприклад, традиційні за своїм складом у цьому плані описи Дерманського монастиря 1571 (Muzeum Konstantego Świdzińskiego. – Warszawa, 1876. – T. 2. – S. 201–202) та 1627 і 1689 (в обох випадках у перекладі з польської В. Вуйцика) років

чайно докладно вилічено все, що знаходилося в інтер'єрі. У цьому плані публікований перелік не має аналогів серед відомих досі сучасних йому та раніших, як правило, досить лаконічних українських церковних описів і є унікальним джерелом до історії релігійної культури та релігійної мистецької культури Волині й усієї України свого часу.

Інвентар насамперед описує найголовніший в українській церковній традиції серед рухомого облаштування інтер'єру храму комплекс ікон передвівтарної огорожі, зосереджуючись найперше на намісному ряді. З опису ікони Спаса, прикрашеної срібною гривною із дорогоцінним камінням на шиї самого Спаса та маленькими срібними цатами у Богородиці й Іоана Предтечі, видно, що намісний образ репрезентував знаний на Волині, починаючи від ікони 1592 р. церкви Преображення Господнього у Великих Цепцевичах на Рівненщині (Рівненський краєзнавчий музей, далі – РКМ)[19] та сучасної йому ікони з Дубенської Хрестовоздвиженської пустині (Харківський художній музей, далі – ХХМ)[20], варіант іконографії з мініатюрними півфігурами Богородиці та Іоана Предтечі, найраніший збережений приклад якої на волинському ґрунті дає один із шедеврів пізнього візантійського малярства – "Спас Вседержитель з апостолами" кінця XV ст. з церкви Святої Трійці в Річиці на Рівненщині (РКМ)[21]. Ця іконографія належить до прикметних особливостей пізньосередньовічного релігійного малярства Волині. Збережені пам'ятки та документально відзначені втрачені об'єкти дозволяли пов'язувати її поширення, зокрема, з коломмецената князя В. К. Острозького. Свідченням цього є спотворена у збереженій копії згадка в описі Дерманського монастиря другої половини XVIII ст. про намісні ікони "na których koron srebrnych pozłacanych znayduie się trzy, dwie wielkich, trzecia mała na Panu Jezusie cum varys misterys tam verb[um] incarnat[ionis] B[eatissi]mae Virginis Mariae dwunasto apostołami w sobie figura Zesłania Ducha s[więtego] znaczącemi"[22]. У цьому

(*Луць В.* Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI–XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйцика // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали Х міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. – С. 165–167).

[19] Про ікону див.: *Луць В. Д.* Волинські ікони XIII–XVI століть // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету – Рівне, 2000. – Вип. 5: Українська культура минуле, сучасне, шляхи розвитку. Збірник наукових праць. – С. 76; *idem.* Wołyńskie ikony XIII–XVI wieku // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 2001. – T. VII. – Zesz. 3(27). – S. 758. – Il. 12.

[20] *Уманцев Ф. С.* Живопис кінця XVI – першої половини XVII століття // Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1967. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С. 282. – Іл. 194; *Луць В., Откович З.* Волинські ікони з Львівської картинної галереї (ЛКГ) та Харківського художнього музею (ХХМ) // Волинська ікона: питання історії вивчення, дрслідження та реставрації. Тези та матеріали II Міжнар. наук. конф. м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 року. – Луцьк, 1995. – С. 29, 30 (Іл.), 32; *Луць В. Д.* Волинські ікони... – С. 80 (тл.), 81.

[21] *Пуцко В.* Греческо-волынская икона Христа Пантократора // Cyrillomethodianum. – Thessalonique, 1989–1990. – T. 13–14. – P. 111–128.

[22] ЦДІАК. – Ф. 2072 (Дерманський чоловічий монастир). – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 1. З наведеного тексту не зовсім зрозуміло котрої саме з двох намісних ікон стосується згадка про апостолів. Як правило, вони знаходились в обрамленні ікони Спаса, хоч з другої половини XV

плані публікований інвентар надає ще один доказ на підтвердження запропонованої гіпотези. Таким чином, нібито зовсім скромна згадка про гривенки на намісній іконі Спаса слугує цінним матеріалом до студій над особливостями релігійної мистецької іконографії Волині. Судячи зі степанського інвентаря, цати та гривенки були характерним елементом оздоблення образів намісного ряду, оскільки відзначені на кожному з них. Це свідчення публікованого джерела є цінною вказівкою на одну з особливостей культу ікон на волинському ґрунті, пов'язану з їх оздобленням дорогоцінними прикрасами. Така практика стверджена ще розповіддю Галицько-Волинського літопису про оздоблення, яке князь Володимир Василькович справив до церкви святого Георгія в Любомлі. До нього належали, зокрема, золоті гривни для намісних ікон Богородиці та святого Георгія[23]. Продовження цієї практики пізнішими джерелами підтверджується рідко. До небагатьох таких прикладів належить згадка 1585 р. про дорогоцінну гривну, якою на свята прикрашалося фрескове зображення Спаса на стовпі в луцькому соборі Іоана Богослова[24] (судячи з вимови джерела, така практика стосувалася й інших ікон собору та мала звичний характер). Опис ще дерев'яної Троїцької церкви Дерманського монастиря 1571 р. вказує на чимале поширення таких прикрас, відзначаючи "srebra kręconego w pudełku, które zową grzywienki, co na obrazach wieszają się, siedmdziesiąt, przy nich czerwony złoty i dwa knafliki pozłociste" та "dwie grzywienie srebrne małe" на храмовій іконі[25]. Отже, за наведеним фактом зі степанського інвентаря стоїть одна з прикметних сторін тогочасної релігійної культури волинського реґіону, що дає доказ довготривалого збереження та функціонування однієї з її давніх прикметних особливостей. У немалій кількості гривенки відзначає й знаний опис луцької братської Хрестовоздвиженської церкви 1627 р.[26]. Дорогоцінний характер таких прикрас дає також підстави вбачати в них безслідно втрачений аспект історії давнього українського золотарства, який функціонував на місцевому ґрунті досить довго. Принаймні візитація Успенської церкви Городищенського монастиря поблизу Межиріча-Корецького ще 1753 р. відзначає: "Podgarla czworo, dwoie z tabliczkami, trzecie z monetą srebrną dużą, czwarte z obrazkiem rzniętym drewnianym moskiewskim"[27].

та XVI століть у спадщині перемишльської школи українського релігійного малярства збереглося також декілька ікон Богородиці з апостолами. Проте трактування дерманського намісного образу як префігурації Зішестя Святого Духа в теологічному плані може стосуватися лише образу Спаса, позаяк парна намісна "Богородиця" традиційно стійко співвідносилася із ідеєю "воплочення".

[23] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 927.1.303зв.

[24] *Кравченко В.* Новий документ про декорацію інтер'єру кафедрального собору Івана Богослова в Луцькому замку // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 549.

[25] Muzeum... – S. 201.

[26] Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 118, 119, 120.

[27] Державний архів Тернопільської області. – Ф. 258 (Духовний собор Почаївської лаври). – Оп. 3. – Спр. 1254. – Арк. 100–100зв.

Чималий інтерес становить склад намісного ряду ікон Степанського монастиря. Парною до "Спаса" була "Богородиця з Христом Емануїлом", іконографічні особливості якої джерело не засвідчує. Окремо слід відзначити присутність на ній срібної корони та двох гривен із самоцвітами. Показово, що корона була лише на Богородиці, тоді як у Христа вона відсутня. Це відповідає ранній традиції коронованої Богородиці в пам'ятках місцевої школи малярства, яка нині простежується від незафіксованого походження "Моління" першої половини XVII ст. (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей, надалі – ВКМ)[28]. Віднайшовся такий приклад і серед ікон Богородиці з Христом – його дає провінційного письма пам'ятка з Ковельщини (приватна збірка)[29]. У цьому зв'язку варто нагадати присутність коронованої Богородиці й серед гравюр київської "Тріоді цвітної" 1631 р.[30]. Храмовою у церкві була ікона архангела Михаїла, до культу якого в родині Острозьких увага уже приверталася. Автор опису наголошує на її знаходженні в самому правому куті. Крім неї, в намісному ряді відзначено ще також "Собор безплотних", тобто "Собор архангелів" чи "Собор архангела Михаїла та інших безплотних сил"[31]. Текст не подає ніяких вказівок щодо його конкретного розташування, проте контекст вказує на місце поміж намісним "Спасом" та храмовим образом. Оскільки далі автор переходить до лівої сторони передвівтарної огорожі, це єдино можлива інтерпретація відповідного фрагмента інвентаря. Окремо варто зупинитись на відзначеній при описі ікони цаті. Нею могла бути прикрашена постать архангела Михаїла, якщо вона займала центральне положення в іконі. Правда, іконографія собору архангелів підказує й інше вірогідне пояснення. Згадана найдавніша збережена волинська ікона на цю тему включає зображення Спаса Емануїла, яке тримають два архангели в центрі композиції. У такій версії іконографії цата мала б прикрашати півпостать Спаса. Таким чином, судячи з опису, справа від царських врат знаходилося три ікони, що дає рідкісний для українських земель (у світлі наявних пам'яток та джерел) своєрідний приклад нерегулярного укладу намісного ряду. Не виключено, що його визначила поширена в тогочасній церковній практиці відсутність південних дияконських дверей, місце яких для симетрії й зайняв "Собор архангелів"[32]. У

---

[28] Репродукцію див.: Волинська ікона XVI–XVIII ст. Каталог та альбом / Під ред. Сергія Кота. – К.; Луцьк, 1998. – № 5.

[29] Давня українська ікона із приватних збірок / Вступ. ст. О. Сидора. – К., 2003. – № 57. – С. 104.

[30] Тріодь цвітна. – К., 1631. – С. 773 (*Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. І: (1574–1700). – № 220).

[31] Конкретний приклад цієї іконографії на волинському ґрунті дає уже тільки не зафіксованого походження ікона другої половини XVII ст. (ВКМ). Репродукована Волинська ікона... – № 15.

[32] Такий несиметричний характер мала й віднотована в цитованому описі другої половини XVIII ст. передвівтарна огорожа Троїцької церкви Дерманського монастиря: ЦДІАК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 1. Для порівняння вкажемо на несиметричне вирішення збереженого намісного ряду з північними дияконськими дверима (1655) в церкві Собору архангела Михаїла у Волі-Висоцькій поблизу Жовкви, де царські врата дещо зсунуті вправо стосовно верхніх рядів ансамблю.

лівому куті, як це найчастіше бувало в українських церквах, знаходилася ікона святого Миколая. Проте опис намісного ряду не закінчується наведеним переліком. Зразу ж після вилічених позицій відзначено два "Нерукотворних образи", один з яких знаходився над царськими вратами, а інший – "у лівому куті". Крім них, над "сіверськими" дверима згадано також невеликий образ Богородиці. Наступна позиція опису називає всі вилічені ікони намісними, мальованими на золоті та вказує на їх уміщення поміж "різаними" й мальованими стовпами. Як присутність трьох ікон над традиційним складом намісного ряду, так і вміщення усіх їх поміж мальованих стовпів потребує пояснення, хоч сам опис не надає для цього достатніх відомостей. Насамперед наявність над намісним рядом двох ікон Спаса Нерукотворного нагадує традицію, знану за епістилієм зламу XVI–XVII століть церкви святої великомучениці Параскеви в Крехові неподалік від Львова, у складі якого так само є два Нерукотворних образи[33]. Це дає підстави вбачати в їхній присутності вияв певної традиції, не завваженої досі в колі дослідників лише через актуальний стан опрацювання корпусу збережених пам'яток та писемних джерел до історії українського мистецтва. Наявність в одному регістрі з ними невеликої ікони Богородиці так само має певний аналог, правда, теж унікальний, у мистецтві львівського кола. Його дає присутність Богородиці з Христом Емануїлом у фрагменті епістилію кінця XVI ст. з церкви святої великомучениці Параскеви в Бужку неподалік від Олеська на Львівщині (Національний музей у Львові, далі – НМЛ)[34]. Варто також наголосити, що таких невеликих ікон на Волині до нас не дійшло, тому наведене свідчення і в цьому плані так само є винятковим. Очевидно, є підстави прийняти наявність над намісним рядом своєрідного окремого додаткового регістру із зазначеними іконами. До такого висновку схиляє частково збережений такий ряд у церкві апостола Луки в Трочанах у Словаччині[35]. На відзначену практику вказує також вміщення двох невеликих оправлених у срібло "московських" ікон над царськими вратами каплиці Покрову Богородиці львівського собору святого Юра, зафіксоване інвентарем 1719 р.[36]. Складніше ув'язати їх з іншими іконами намісного ряду: у цьому плані питання про конкретне розміщення трьох зазначених невеликих образів степанської церкви, очевидно, повинно залишитись відкритим. Не виключено, що, як і в трочанському храмі, їх уміщено на східній стіні нави. Привертає увагу, що за свідченням публікованого інвентаря усі вони мальовані на золоті. Тут теж криється одна з особливостей релігійної малярської культури Волині, вперше відзначена писемними джерелами ще в розповіді про справлення у середині XVI ст. царських врат "золотих на золоті" для Георгіївської церкви

---

[33] До літератури впроваджений: *Jarema W.* Pierwotne ikonostasy w drewnianych cerkwiach na Podkarpaciu // Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. – Sanok, 1972. – Nr 16. – Il. 12.

[34] Репродукований *Свєнціцкий-Святицький І.* Ікони Галицької України XV–XVI віків. – Львів, 1929. – Табл. 5, № 39.

[35] *Grešlik V.* Ikony 17. storočia na Východnom Slovensku. – Prešov, 2002. – Il. I.

[36] Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України. І Відділ рукописів. – Ф. 3: (Бібліотека монастирів василіян). – Оп. 1. – Спр. МВ 129. – Арк. 49.

Зимненського монастиря[37]. У порівнянні з мальованими "на золоті" іконами, різьблені стовпи, між якими знаходилися намісні ікони, – лише мальовані. Це мало б стверджувати відсутність у їхньому оздобленні золота та срібла, поширених у мистецькій практиці епохи. На таку можливість вказує, наприклад, поліхромія декоративного різьблення царських врат початку XVII ст. з каплиці села Грабове (ВКМ)[38]. Однак не може не видатися несподіваною відсутність золота чи бодай срібла на цих елементах конструкції при виконанні на золоті усіх ікон. Характеру самого різьбарського оздоблення інвентар, природно, не розкриває, проте з огляду на час укладення опису є підстави вбачати у ньому один із ранніх прикладів досі все ще мало знаного українського церковного декоративного різьблення волинського регіону.

Збережений в інвентарі опис намісного ряду Михайлівської церкви Степанського монастиря 1627 р. дає унікальний засвідчений приклад відображеного в ньому своєрідного складу намісного ряду з ніби додатковим регістром ікон над ним. Як видається, це рідкісне явище має своє пояснення у деяких своєрідних, не збережених автентичними пам'ятками й через те мало досі вловлюваних особливостях еволюції ансамблю ікон передвівтарної огорожі на українському ґрунті. У дотеперішній літературі він на підставі новітнього досвіду, заснованого на пам'ятках XVII і пізніших, як правило, століть, завжди розглядався як суцільна стіна. Проте найновіші дослідження усе більше переконують, що такий нерозривний зв'язок намісного ряду з верхніми ярусами як норма належить до новіших здобутків традиції. Найдавніша передвівтарна огорожа мала лише один ряд ікон, на Волині засвідчений, зокрема, цитованим літописним повідомленням щодо Георгіївської церкви в Любомлі. Судячи з писемних джерел, цей її варіант на місцевому ґрунті зберігався досить довго[39]. Паралельно поширювалася знана ще за житієм святого Алімпія Печерського версія із двома рядами ікон[40]. Ніяких відомостей про її розташування в храмі на українському ґрунті не вціліло, проте опрацьовані останньо новгородські приклади показують, що досить часто обидва яруси у вівтарному просторі храму не пов'язувано єдиною конструкцією[41]. В

[37] *Александрович В.* Джерела до історії монументального малярства та іконопису Волині XII–XVI століть // Родовід. Наукові записки до історії культури України. – К., 1994. – Ч. 8. – С. 23.

[38] *Єлісєєва Т.* Каталог царських врат кінця XVI – початку XX століть з колекції Волинського краєзнавчого музею // Матеріали VI міжнар. наук. конф. по волинській іконі, м. Луцьк, 1–3 грудня 1999 року. – Луцьк, 1999. – С. 48–49.

[39] Таку структуру в колишній монастирській Успенській церкві в Дорогобужі віднотовано ще в середині 1860-х років: *Рафальский Л.* Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–5 году // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 13. – С. 82.

[40] *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик: (Вступ, текст, примітки). – К., 1931. – С. 175.

[41] *Сарабьянов Д. В.* Новгородская алтарная преграда домонгольского периода // Иконостас. Происхождение – развитие – символика / Редактор-составитель А. М. Лидов. – М., 2000. – С. 312–359. У своїх висновках автор, очевидно, надміру наполягає на версії передвівтарної огорожі без намісного ряду (Там само. – С. 337), яка насправді була не єдиним, а лише одним із поширених варіантів. Утім, намісні ікони, на відсутності яких наголошує автор, могли знаходитись у не пов'язаних із суцільною конструкцією верхніх ярусів вільно стоячих кіотах на зразок того, як їх встановлено у потелицькій церкві Зішестя Святого Духа.

Україні цю незалежність показує облаштування інтер'єру знаної церкви Зішестя Святого Духа в Потеличі на Львівщині, де суцільний комплекс верхніх рядів ікон знаходиться на балці й намісний ряд із царськими вратами є самостійним і конструктивно з ним нічим не пов'язаним. Як видається, залишки саме такого співвідношення намісного ряду з верхніми ярусами передвівтарної огорожі зберегло й розглядуване свідчення степанського інвентаря 1627 р.

Окрім того, відзначаючи над намісними іконами дві шовкових завіси та дві полотняних "в куті", опис вказує на не фіксовану досі, наскільки відомо, на українському ґрунті давню практику закриття намісних ікон завісами, безперечно, засновану на візантійській традиції[42]. Із тексту не цілком зрозуміло, чи дві полотняних завіси "в куті" теж були над іконами намісного ряду. У такому разі вони мали б закривати храмовий образ та сусідній із ним "Собор безплотних", що доводить правоту запропонованої версії вміщення останнього між храмовим образом та намісним "Спасом".

Над намісними іконами знаходився повний цикл великих празників. На Волині писемно він засвідчений ще в заповіті Василя Загоровського 1577 р.[43], проте серед оригінальних пам'яток місцевого малярства зустрічається рідко[44]. Показово також, що візитація церков Володимирської єпархії 1695 р. відзначає ікони великих празників в унікальному випадку[45]. Тому свідчення публікованого інвентаря вказують на один зі своєрідних аспектів релігійної мистецької культури Волині.

Над празниками інвентар називає шість "апостольських образів з Деісусом". Окреслення їх старими стверджує їхнє походження щонайменше з-перед кінця XVI ст. Подана кількість свідчить, що апостолів намальовано попарно, як це практикувалося у майстрів перемишльського кола, починаючи від найранішого частково збереженого молитовного ряду з Успенської церкви в Торках поблизу Перемишля (НМЛ)[46]. На волинському ґрунті ікони апостолів навіть із XVII ст. збереглися лише в поодиноких випадках[47], попарних серед них досі не віднай-

---

[42] Найкраще знаним її прикладом є відоме чудо з підняттям завіси над іконою Богородиці під час вечірні в п'ятницю у Влахернському монастирі в Константинополі *Кондаков Н. П.* Иконография Богоматери. – Петроград, 1915. – Т. 2. – С. 57–59, 99–100.

[43] Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 79; Archiwum... – Lwów, 1910. – T. 6. – S. 77.

[44] Досі на Волині із XVII ст. зафіксовано лише три таких випадки: *Александрович В.* Ансамбль ікон передвівтарної огорожі середньовічних храмів Волині // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Науковий збірник. – Луцьк, 2000. – Вип. 7: Матеріали VII міжнар. наук. конф. з волинського іконопису м. Луцьк, 27-28 листопада 2000 року. – С. 28.

[45] *Александрович В.* Ансамбль ікон... – С. 28.

[46] *Його ж.* Майстер циклу великих празників з Успенської церкви в Перемишлі (Невідома сторінка зарубіжних зв'язків перемишльської школи українського релігійного малярства початку XVI століття) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 87–89 (ілюстрації), 90.

[47] До них належать неповний ряд з церкви святої великомучениці Параскеви в Понебелі роботи маляра з Гощі Федора Васикевича (Острозький державний історико-архітектурний заповідник, Псковський державний історико-культурний заповідник; про них див.: *Сидор О.* Волинське малярство XVII–XVIII ст. // Образотворче мистецтво. – 1988. – № 1. – С. 20;

дено. Крім ікон апостолів, у цьому регістрі згадано ще тільки “Деісус”, у якому випадає вбачати тронного Спаса з Богородицею та Іоаном Предтечею. Це давало б найраніший зафіксований приклад такої композиції на волинському ґрунті – перший оригінальний її зразок подає згадувана незафіксованого походження ікона збірки Волинського краєзнавчого музею. Далі інвентар зазначає при апостолах із Молінням якусь паперову колтрину, проте не подає ні її сюжету, ані співвідношення з іконами молитовного ряду. За такої лаконічної вимови джерела залишається добачати тут імовірний ранній зразок сюжетної гравюри, оскільки найвірогідніше в ній випадало б убачати саме гравійоване зображення. Принагідно варто зазначити, що перші зафіксовані досі самостійні українські гравюри створені не раніше 1629 р.[48]. Прикметною особливістю описаного асамблю, у новішій церковній практиці від XIX ст. іменованого іконостасом, є відсутність увінчувального ряду, хоч на Волині він уперше віднотований ще в цитованому заповіті В. Загоровського[49]. Традиційний характер має завершення комплексу В українському релігійному малярстві на XVI ст. утвердилася практика, за якою його увінчувало Розп’яття. Унікальним волинським прикладом із другої половини XVI ст. є так званий “хрест святого Йосафата Кунцевича” з П’ятницької церкви у Володимирі (Володимир, Успенський собор). Характерно, що, як і намісні ікони, Розп’яття теж закривалося полотняною завісою.

Лише після цього інвентар називає царські врата. Оскільки вони були “на золоті”, тобто суцільні, мальовані, без різьблення, у них слід вбачати роботу майстрів ще XVI ст. на зразок єдиних таких волинських врат із Успенської церкви в Клесові (РКМ)[50] . Разом зі згадкою про “старі” ікони апостольського Моління це вказує на поширений у місцевій церковній практиці збірний склад комплексів ікон передвівтарної огорожі. На волинському ґрунті на ньому наголошує уже неодноразово згадуваний заповіт В. Загоровського, який, зокрема, розпорядився справити ікону Трьох святителів для церкви пророка Іллі у Володимирі, вмістивши її на “порожнє місце” з правої сторони намісного ряду[51]. За царськими

Александрович В. Словник малярів Волині XVI–XVII століть // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали V наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 серпня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 51), дві пари апостолів з Преображенської церкви в Кураші (РКМ, НМЛ; про них див.: *Луць В.* Митрополит Андрей Шептицький та дослідження і колекціонування волинських старожитностей // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали V наук. конф. ... – С. 37; *Сидор О.* Матеріали до зведеного каталога волинського іконопису (з колекції Національного музею у Львові) // Там само. – Кат. № 19) та повний ряд із церкви Покрову Богородиці в Гораймівці (ВКМ; про них див.: *Чабан А., Петрушак П.* Колоритичні особливості волинського малярства XVI–XVII століття на прикладі вибраних ікон з околиць Луцька // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжн. наук. конф., м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – Луцьк, 2004. – С. 69–70; *Ковальчук Є.* Врятовані пам’ятки. З історії дослідження і реставрації волинського іконопису XVI–XVIII століть. – Луцьк, 2005. – С. 5).

[48] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам’ятки... – № 192.

[49] Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 79; Archiwum... – Т. 6. – S. 77.

[50] Найкращу репродукцію див.: *Овсійчук В. А.* Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору. – Львів, 1996. – С. 275.

[51] Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 79; Archiwum... – Т. 6. – S. 77.

вратами вказана традиційна для церковної практики взорована на завісі старозавітного Єрусалимського храму завіса – катапетасма. На Волині її вперше фіксує унікальне зображення в іконі Покрову Богородиці початку XVI ст. з Троїцької церкви в Річиці (РКМ)[52]. У степанській монастирській церкві вона була мальованою, як і завіса при північних дияконських дверях. На жаль, про саме малювання інвентар не говорить нічого. Тому не зайвим буде пригадати, що в українській церковній практиці відомі завіси із сюжетним рядом, як, наприклад, шиті катапетасми 1732 та 1756 рр. з Успенської соборної церкви Києво-Печерської лаври (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник)[53]. Проте незалежно від конкретної тематики обидві степанські завіси дають приклад незафіксованого досі аспекту професійної діяльності майстрів тогочасного українського малярства[54], а крім того – відзначають ще й один із ранніх випадків праці українських малярів на полотні як основі для малярської композиції[55]. В останньому зв'язку слід вказати також відзначені далі дві мальованих корогви.

Унікальний характер має наступний перелік приладів для освітлення та церковних меблів. Його вартість збільшує повна втрата таких оригінальних зразків. Сюди належали парні мальовані ліхтарі та світильники й точений мальований ліхтар на поставну свічку. Проте особливо виділяється завішений на шести шнурах посеред церкви різьблений, складаний, мальований на золоті великий ліхтар із вісімнадцятьма квітковими свічками та дев'ятьома свічками для запалювання. Застосована поліхромія на золоті та унікальна конструкція із складаними різьбленими частинами дає підстави вбачати в ньому єдиний віднайдений досі приклад такого винятково багато оздобленого ліхтаря, який, очевидно, міг використовуватися не лише у храмах, а й замкових інтер'єрах. Особливу увагу привертає лаконічно описане надзвичайно багате різьблення із численними декоративними свічками. Цей світильник фіксує ще один важливий, повністю втрачений аспект давньої мистецької культури Волині, так само незнаний досі в Україні загалом. Із церковних меблів інвентар називає мальоване єпископське крісло, мальований аналой – унікальний неопублікований його зразок зберігається в Острозькому державному історико-архітектурному заповіднику – та криті шкірою й мальовані крилосні столці. Не цілком зрозумілими є лиштвовані стіни з малюванням, проте, безперечно, мається на увазі якийсь не відзначуваний досі спосіб оздоблення храмових інтер'єрів. Найправдоподібніше, йдеться про виконані на стінах поодинокі малярські композиції у лиштвованому обрамленні.

---

[52] У зазначеному контексті до вказаного фрагмента ікони увагу привернуто: *Александрович В.* Ікона Покрову Богородиці з Святотроїцької церкви у Речиці // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали II Міжн. наук. конф. м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 року. – Луцьк, 1995. – С. 10; *його ж.* Ансамбль... – С. 27.

[53] *Кара-Васильєва Т.* Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика. – Львів, 1996. – С. 199.

[54] Огляд образотворчих напрямів їхньої професійної активності див.: *Александрович В.* Образотворчі напрями... – С. 57–87.

[55] Докл. про цей аспект їхньої професійної активності див.: *Александрович В.* Образотворчі напрями... – С. 69–70.

Якщо ця інтерпретація правильна, вона давала б найраніший зафіксований приклад монументального малярства в інтер'єрах храмів Волині. Присутність таких доводить згадка візитації церкви святого Миколая у Гриневичах про "Deysus na ścienie malowany"[56]. Досі неопублікований такий оригінальний ряд початку XVII ст. зберігся у монастирській церкві пророка Іллі в Лішні, що увійшла до складу Дрогобича (Львівська галерея мистецтв – Музей-заповідник "Олеський замок", надалі – ЛГМ). На поширення монументального малярства на волинському ґрунті в XVII ст., окрім поодиноких писемних згадок, вказує також створена в його традиціях ікона "Зішестя Святого Духа" з однієї із церков Ковеля (ВКМ)[57]. Перша ж відзначена джерелами на Волині дерев'яна мальована церква – Троїцька в селі Крупець неподалік від Бродів – розмальована щойно 1662 р.[58]. Зазначене лиштвування доходило лише до певної висоти стін, бо над ним згадано ще колтрину на полотні на тему про блудного сина. У ній слід бачити картину на полотні, сюжет якої в очевидний спосіб відповідає знаній гравюрі київської Тріоді пісної того ж таки 1627 р.[59].

При описі престолу привертає увагу низка тканин, які його прикрашали й накривали. Виділяється своєрідне влаштування балдахіну над престолом із тканини, натягнутої на шнурах. Це рідкісне свідчення про давній спосіб вирішення балдахіну над престолом, заснований на традиції старозавітного храму. На престолі вказано лише антимінс, друковане віленське Євангеліє у палітурках із взористого червоного оксамиту, оправлених сріблом, та ще тільки мідну посудину для переховування причастя московської роботи. За престолом, як і в сучасних церквах, стояв світильник із мальованим Розп'яттям.

На жертовнику описано два комплекти посуду для причастя – срібний та скромніший олов'яний. Серед належних тканин відзначено два воздухи, скромно шитих перлами. Тут так само присутня колтрина та мальовані на папері "образки" й відповідне функції жертовника "Розп'яття" на полотні. У вівтарі знаходилася також мальована шафа для книг та літургійний священичий і дияконський одяг, хоч про спосіб його зберігання нічого не сказано. Завершує опис вівтаря вказівка на наявність у ньому трьох вікон.

Церква мала окремий придpoints святого Георгія. Його посвячення в'яжеться із давнім волинським культом святого, засвідченим ще спорудженням наприкінці правління знаменитого князя-філософа Володимира Васильковича Георгіївської церкви в Любомлі. Як уже доводилось відзначати, образ святого, мабуть, входив до герба волинської гілки Романовичів, звідси ж його присутність у гербі роду Острозьких[60]. На відміну від головного, вівтар приділу облаштовано значно

[56] *Александрович В.* Ансамбль... – С. 31.

[57] Волинська ікона.. – № 3. Як унікальний віднайдений досі на волинському ґрунті зразок стилю розписів дерев'яних церков ікону відзначено: *Александрович В.* Ансамбль... – С. 31.

[58] *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание... – С. 1085.

[59] Тріодь пісна. – К., 1627. – С. 16. Див.: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки... – № 160.

[60] *Александрович В.* Храмова ікона святого Георгія другої половини XVI століття з церкви у Голобах // Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2002. – Вип. 9: Матеріали IX міжн. наук. конф., м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – С. 30.

скромніше, так само, як і жертовник. При описі приділу не відзначено цілісного комплексу ікон, тут не було царських врат та інших традиційних елементів структури передвівтарної огорожі. Водночас склад ікон приділу дає змогу прийняти, що їх, бодай певною мірою, все ж сприймано як ансамбль. Показово однак, що при цьому вони не складали якоїсь цілісної структури й описані окремими групами та навіть упереміж з іншими переховуваними в приділі речами. Дві з них знаходилися при жертовнику – "Богородиця" та "Розп'яття", що відповідає жертовникові головного вівтаря, де теж було "Розп'яття" на полотні. Титулярний образ приділу – святого Георгія – описано над лиштвами, а "зліва" відзначено ікону Богородиці та архангела Михаїла. Мова виразно йде про не віднотовувану досі, наскільки відомо, в мистецтві східнохристиянської традиції одну ікону з їх парним зображенням. Таку інтерпретацію цієї рубрики опису підтверджують відзначені далі дві полотняні завіси, що знаходилися при іконі Георгія та останньо згаданій Богородиці з архангелом Михаїлом, виділяючи їх у такий спосіб поміж іншими іконами приділу як найважливіші. Як побачимо, останній унікальний у мистецькій практиці сюжет мав у церкві ще й пару. Очевидною несподіванкою є названі далі як окремі ікони Нерукотворного образу та Тайної вечері. В українській релігійній мистецькій культурі вони сприймаються насамперед в ансамблі ікон передвівтарної огорожі, причому дуже рідко виступають разом. В історичному плані знаний в Україні від ікони зламу XIV–XV століть із церкви святої великомучениці Параскеви в Радружі (НМЛ)[61], а на Волині – від ікони кінця XVI ст. (Клесів, церква Успіння Богородиці)[62], Нерукотворний образ випереджує поширену як окремий сюжет в Україні лише від XVII ст. Тайну вечерю. Найраніші її приклади збереглися щойно від кінця XVI ст. в церкві Собору архангела Михаїла в Долині на Івано-Франківщині[63] та початку наступного століття з церкви в Єзуполі[64] (обидві – НМЛ) й, очевидно, другої половини 1610-х років в ансамблі ікон П'ятницької церкви у Львові[65]. Для Волині іконографія Тайної вечері рідкісна, й чи не найранішим відомим досі її прикладом є неопублікована ікона XVIII ст. в каплиці святої великомучениці Параскеви в селі Секунь поблизу Луцька. Нотатка степанського інвентаря – перша вказівка, що доводить поширення цієї теми в іконах Волині так само вже принаймні від початку XVII ст. Привертає, однак, увагу безпосереднє зіставлення в інвентарі "Нерукотворного образу" та "Тайної вечері". На підставі лаконічної згадки неможливо сказати, як вони співвідносилися в інтер'єрі, однак не можна не відзначити, що їх поєднання дає ранній віднотований на українському ґрунті приклад зіставлення обох сюжетів. Досі його знано насамперед з ансамблів ікон передвівтарної огорожі, починаючи від центральної частини роботи Івана

---

[61] *Jarema W.* O pracowniach w Galicji // Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku / Pod red. Jarosława Giemzy, Andrzeja Stepana. – Łańcut, 1999. – Il. 20.

[62] *Александрович В.* Ансамбль... – С. 30.

[63] *Свєнціцкий-Святицький І.* Ікони... – Табл. 37, № 54.

[64] Там само. – Табл. 51, № 78.

[65] *Александрович В.* Іконостас... – С. 112, 122.

Рутковича в складі комплексу монастирської Вознесенської церкви у Волиці-Деревлянській тільки початку 1680-х років[66] та незаслужено маловикористовуваного дотепер ансамблю у перемишльському кафедральному соборі[67]. Ряд доповнюють образ Богородиці й образки апостолів Петра і Павла та "Розп'яття". Усі вони мусили знаходитись на стінах приділу не дуже високо, оскільки над ними були ще якісь образки, мальовані на папері.

В обставленому дошками притворі теж було декілька ікон. Першим названо давній образ Богородиці, наступним – Христа та архангела Михаїла. Як і при згаданому у приділі образі Богородиці з архангелом, в останньому випадку теж слід бачити подвійне зображення на одній дошці. Так само навряд чи варто піддавати сумніву очевидність виконання обох ікон як парних. Отже, разом вони творили унікальний ансамбль, який, незважаючи на свою винятковість, все ж має своєрідний відповідник у лицевій стороні широковідомої двосторонньої ікони кінця XIV ст. з монастиря Іоана Богослова в Паґаново в Югославії (Софія, Археологічний музей), де Богородицю зображено зі святим Іоаном Богословом[68]. Певним відповідником цієї рідкісної іконографії бачиться також кам'яна іконка з Теліжинецького городища на Хмельниччині із зображенням Богородиці Заступниці та святого Миколая (Хмельницький, Краєзнавчий музей)[69]. До неї ж може відсилати й неопублікована ікона середини XVI ст. з незафіксованої церкви в околицях Добромиля на Львівщині "Христос і святий Миколай" (ЛГМ). Ця версія доводить більше поширення зазначеної рідкісної теми в релігійному малярстві західноукраїнського регіону XVI ст., до якого є певні підстави відносити й степанські парні образи. Принаймні роз'єднаність цього цілісного ансамблю й те, що навіть важливіша за теологічним змістом його складова "Христос та архангел Михаїл" на час укладення інвентаря вже знаходилася у притворі, куди виносилися ікони, що виходили з головного вжитку в храмі, переконує у давності цієї рідкісної іконографічної пари. Вона, безперечно, належить до XVI ст., відкликається до давньої традиції й могла постати при заснуванні монастиря. У притворі відзначено ще невелику ікону архангела Михаїла, важливу з огляду історії мистецтва, оскільки таких ранніх подібних ікон не збереглося. Єдиний їхній приклад давало викрадене з Національного музею у Львові "Розп'яття" початку XVI ст. з церкви архангела Михаїла в Черську (тепер на території Білорусі)[70].

---

[66] Репродукцію див.: *Александрович В.* Іван Руткович і жовківський малярський осередок кінця XVII століття // Пам'ятки України: історія та культура – 2004. – Ч. 1. – С. 92.

[67] Miasto Przemyśl / Pod red. Jakuba Sito. – Cz. 1: Zespoły sakralne (Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa. – T. 1, cz. 1). – Fig. 191.

[68] Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art / Edited by Maria Vassilaki. Benaki Museum 20 October 2000 – 20 January 2001. – Milan, 2000. – Cat. nr 83.

[69] *Николаева Т. В.* Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. (Археология СССР. Свод археологических источников ЕI-60). – М., 1983. – Табл. 63.3.

[70] *Александрович В.* Регіони розвитку української малярської традиції у XVI столітті // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 44, прим. 19; *його ж.* Найдавніші ікони Берестейщини (Зі студій над забутим регіоном розвитку української мистецької культури) // Пам'ятки України: історія та культура – 2002. – Ч. 3–4. – С. 155.

На жаль, усе майно степанської церкви залишилося тільки на папері: за свідченнями істориків XIX ст., по монастиреві уже не було й сліду, безслідно зникли й усі його рідкісні пам'ятки.

Публікований інвентар степанської монастирської церкви зберіг унікальні відомості до різних аспектів облаштування монастирського храму Волині на початку XVII ст. Докладні переліки ікон, які фактичним наповненням не мають аналога серед писемних джерел до історії мистецтва тогочасної Волині й дають низку унікальних відомостей до його рідкісних сторін, що досі не потрапляли в поле зору дослідників, здатні викликати особливий інтерес.

Скромнішою в культурно-історичному плані, але важливою частиною інвентаря є опис монастирських будівель, які включали три будинки та господарські споруди. Біля вежі над Горинню стояв будинок з єдиною великою світлицею й двома коморами. Умеблювання світлиці традиційно складалося зі стола і лав, у ній знаходилися піч та камін із полив'яних кахлів. Якщо поєднання печі з каміном для давніх часів, як переконують численні описи замків, було звичною нормою[71], то виконання каміну з кахлів не належить до частіше віднотовуваних у джерелах випадків й має бути визнане рідкісним. Очевидно, його визначило "парадне" призначення приміщення, яке, вірогідно, слугувало насамперед для прийняття високих гостей. Другий дім функціонував як трапезна. Він теж мав лише одну велику світлицю зі столом і лавами, кахлевою піччю та мурованим каміном, шафою для посуду при дверях, де було лише три олов'яних тарілки й четверта дерев'яна, дві мідних чарки й дерев'яний ківш. У ньому знаходилось також декілька комор, пекарня і в ній кухня із кухонним посудом. На кількість постійних жителів монастиря вказують 16 дерев'яних ложок та 20 тарілок. Третій великий дім, оточений навколо ґанком, мав дві світлиці, в ньому зберігалася чимала кількість різноманітних речей господарського призначення. За будинком одна навпроти одної знаходилися дві келії, над якими влаштовано третю. З протилежного боку було влаштовано ще одну келію з льохами при ній і велику келію, перероблену з трапезної. Показово, що окрема келія ігумена в описі не відзначена. До господарських будівель у комплексі монастиря належали також невелика солодівня і броварня.

Над Горинню знаходилося окреме господарське подвір'я, поєднане з гумном, де була ще одна пекарня. Монастирське господарство на час укладення інвентаря нараховувало п'ять корів із телятами, три тільних корови, дві дворічних ялівки і четверо бичат "озимків" та одну теличку "сусо", тринадцять курей, як очевидну екзотику названо трьох павичів й одну паву. Запас необмолоченого збіжжя на гумні складав двадцять п'ять кіп жита й тридцять кіп давнього жита та тридцять кіп гречки. При гумні, очевидно, над Горинню, знаходилася лазня.

---

[71] Конкретні, хоч і пізні волинські приклади дає опис замку князів Радзивілів в Олиці 1755 р.: *Александрович В.* Інвентар Олицького замку 1755 року // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 306–321. Рідкісний оригінальний такий приклад із другої чверті XVIII ст. (втрачений) зафіксовано в Олеському замку: *Szydłowski T.* Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej. – [Kraków, 1919.] – S. 90.

У монастирському селі Волі Монастирській було дванадцять господарів переважно на чверті волоки й одна порожня хата. Лише бортник Курило мав пlivволоки. Піддані мали працювати по два дні на тиждень на монастир, платити від господарства по сорок два литовських гроші чиншу, давати щорічно барана й одну курку на Різдво. Ще четверо монастирських підданих жили в Білих Берегах. Вони працювали по одному дню на тиждень й платили по литовській копі грошового чиншу. Крім того, їм належалося відробляти один день у підводі без панщини – з панщини вони викупилися. До монастирського господарства входили також озера Челюшин та Річище при монастирі. Монастир мав сорок три борті бджіл і ще три борті на острові у Немовичах.

Інвентар ствердив власноручним підписом луцький і острозький єпископ Ісакій Борискович як "строїтель" монастиря.

ДОКУМЕНТ

1627 р., березня 11. Степанський монастир. – Інвентар Степанського Михайлівського монастиря при передачі його луцькому єпископові Ісакієві Борисковичу

[2] Inwentarz monastyra Stepańskiego podania x[ięcia] j[ego] m[ości], który x[iąże] j[ego] m[ość] rozkazał podać j[eg]o m[ości] oycu Isakiiu Boriskowiczu, władyce łuckięmu, dozorcy monastyra Stepańskie[g]o przez nas, Adama Złotolińskiego, Watsława Wyszetrawskiego w roku 1627 marta d[nia] 11.

Listy x[iążęt] j[ich] m[ościów] obiteli s[wiatoho] archistratiha Michayła służące.

1*. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod datą roku 1572 marca d[nia] 18 w Dubnię dany ihumenu Seliwestru do mytników na 8 mac żyta.

2. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1583 may 24 w Dubnie na ziędnanie zemca dla doglądania bczół.

3. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1584 iunia d[nia] 18 w Ostrogu na 12 wiader miodu y na dziesięcine zboża wszelakięgo ze wszystkich pol zamku Stepańskiego.

4. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1592 april d[nia] 4 w Stepaniu na oddanię monastyrowi do posług bartnika Sięmiana, mieszczanina stepańskiego.

[2зв.] 5. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1596 septemb[ra] d[nia] 1 w Mięzoczu[1] do p[ana] Bohdana aby wszystki pożytki iako dziesięcine z fulwarków, miody s podklatów, zboża z młynów było oddawano.

6. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod datą roku 1599 sept[e]mb[ra] d[nia] 30 wy Zdowbicy[2] do p[ana] Bohdana pisany, aby oycu Łuce monastyr ze wszystkim był podany, wies Midzko[3] z młynem y z stawkię[m] y z danino miodowo krom boiarzów.

* Нумерація пізніша, проставлена іншим чорнилом і почерком

7. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1601 april[a] d[nia] 1 w Stepaniu dany oycu Łucy na osadzowanię w Lipnikach[4] woli monastyrskiey nowoprzychożym ludziom na osm lath woli.

8. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1602 april[a] d[nia] 9 w monastyru Stepańskim do p[ana] Bohdana pisany, aby oycu Lucy metropolitu wedle funduszów 12 wiader miodu s podklatu zamkowe[go] na monastyr dawa[ć].

9. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1603 nowembra d[nia] 5 w Ostrogu oycu Ijeremy, mitropolitu pelagońskięmu, na ziemię za mły[n]kie[m] monastyrskym przezwiskiem Łobnicu.

10. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1604 awgusta d[nia] 5 w Ostrogu do p[ana] Bohdana pisany, aby dziesięcinę zboża z fulwarków stepańskych oddawano.

11. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskię[g]o pod dato roku 1606 may d[nia] 14 do p[ana] Bohdana pisany o spalenię młyna monastyrskięgo żeby opyt był czyniony.

[3] 12. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1606 awg[u]st[a] d[nia] 5 w Ostrogu na osadzowanię Wolki Monastyrskiey z nadaniem woli nowoosiadły[m] ludzio[m] na 10 lath.

13. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1606 awg[u]s[ta] 16 w Ostrogu do p[ana] Świerzsczyńskie[g]o, aby dziesięcine zboża wszelakię[g]o ze wszystkich fulwarków było dawano.

14. List x[iącia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1606 7-bris d[nia] 17 w Kruszey[5] do p[ana] Święrzsczyńskiego, aby boiarzynowicz Jacko drzewa bartne wszystkie monastyrskie pozawodziły poukazywał oycu episkopu.

15. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1606 oktombra d[nia] 10 w Ostrogu do p[ana] Święrzsczyńskię[g]o pisany, aby dzięsięcinęy zboża z fulwarków dawano.

16. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod dato roku 1607 nowembr[a] d[nia] 5 do p[ana] Bohdana y p[ana] Święrzsczyńskię[g]o pisany na poddane[g]o midzkięgo Dawyda, brata Zdancowa, monastyrowi oddane[g]o, aby przeszkody o nięgo nie czynili.

17. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woięwody kiiowskię[g]o pod data roku 1607 jiulla d[nia] 3 do p[ana] Święrzsczyńskie[g]o o dzięsięcine wszelakiego zboża z fulwarkuw stepańskich aby do manastyra oddawano.

18. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskię[g]o pod dato w Ostrogu roku 1609 nowe[m]br[a] d[nia] 2 do p[ana] Bohdana, aby nię dopusczał koło monastyra lasy psować, także aby dzięsięcine zboża zwykło oddawał.

19. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskię[g]o pod datą roku 1610 april[a] d[nia] 25 w Bohuszowcę[6] do p[ana] Bohdana, aby wedle dawne[g]o zwyczaiu przy wszystkich daninach na monastyr od sławney pamięci x[ięcia] j[ego] m[ości] pana woięwody kiiowskięgo nadanych, spełna dochodziło.

[3зв.] 20. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskię[g]o pod dato roku 1610 jiulla d[nia] 9 Wałowiczach do Bohdana starosty y do Kmity burgrabię[g]o pisany, aby

oycu władycy mohaczowskiemu we wszystkim wedle listu wławney pamięci x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woiewody kiiowskiego przy nadaniach zachowali y oddawali.

21. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskiego przywatny do władyki mohaczewskie[g]o pisany w teyże rzeczy tegoż roku 1610 jiulla d[nia] 9 w Wałowiczach.

22*. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskie[g]o przywatny do oyca władyki mohaczowskie[g]o pod dato roku 1609 nowembr[a] d[nia] 26 w Ostrogu co mu wszystko spełna wedle funduszów oddać obiecuie.

23. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskie[g]o pod dato roku 1620 february d[nia] 19 w Grocholicach pisany do j[ego] m[ości] p[ana] Adama Złotolińskie[g]o aby od p[ana] Czaplicza s Kosmaczowa w gruncię do monastyra należących bronił.

24. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskia[g]o pod dato roku 1610 aprill[a] dnia 9 do j[ego] m[ości] p[ana] Adama Złotolińskiego z Opatowa, aby od Kosmaczowa w gru[n]cię monastyrsky[m] bronił.

Monastyr iako w sobie ma.

Brama, w niey wrota na biegunie żelazny[m], kuna żelazna na wirzchu, furta na zawiasach żelaznych, z obuch stron po komorce. Na wirzchu tey bramy zwon[n]ica, w którey klepadło żelazne, zwon wielky 1, małych 2, na wirzchu kryż blacho biało żelazno obyty. Od tey bramy z dwuch stron dylowano, a trzecia pierzeia domami zastawiono.

[4] Cerkiew ś[więtego] Mychayla z predziałe[m] ś[więtego] Heorhia.

Obraz namiestny ś[więtego] Spasa, na który[m] grzywięka sribrna z trzema kamniczkami y dwie cateczki sribrnych uś[więtey] Przeczystey y u ś[więtego] Przediteczy.

Drugy obraz namiestny ś[więtey] Przeczystey, który korona sribrna y dwie griwięki s kamniczkiem.

Obraz s[wiatoho] Mychayła w samym kącie prawy[m], grzywięka na nim sribrna mała.

Obraz Sobor bespłotnych, cateczka pozłocista na nim.

W kącie lewey strony obraz ś[więtego] Nikołaia, u które[g]o grzywięka sribrna mała.

Obrazów dwa Nerukotworenych, ieden nad carskimi drwiami, drugy w kącie lewym.

Obrazek ś[więtey] Przeczystey nad siwierzskimi drwiami.

Te wszystki obrazy namiestne na złocie cwizgulcie, miedzy któremi słupy rzezane malowane.

Zawiesuw jedwabnych 2 nad tymi obrazmi namiestnymi, a w kącie zawiesów 2 płucienych.

Nad tymi obrazmi praznicznych obrazów 12.

Obrazów apostolskich 6 starych z Deysusem.

Przy nich koltryna papierzowa.

Raspiatiie

---

* На полі біля цього номера пізнішим почерком іншим чорнилом поставлено: NB.

Nad którym zawiesec płucieny na trzech miescach czarnym jedwabem od kącow wyszywany.

Drzwi carskie na złocie, za któremi zawiesec płucien[n]y malowany na przencie żelaznym zawieszony.

U drzwy siwerzskych płucienko malowane.

Lichtarów malowanych 2.

Switylników malowanych 2.

[4зв.] Lichtarz toczony malowany zświcą postawnią.

Lichtarz wielky zawiesisty na sześciu sznurach posrzod cerkwi rzezany składany malowany na złocie, w który[m] świc 18 kwiatkowych, między któremi dla zapalenia świc 9.

Lichtarzyk nad tym lichtarzem wyszszey mnyszyżelaza białego.

Korohwy malowanyh na płutnie 2.

Forma jepiskopska malowana roboty stolarzskiey.

Krzeseł 10.

Stolkuw 2 krzyłosnych okrągłe roboty stolarzskiey skirą krzyte z wirzchu wkoło malowane.

Nałoy malowany.

Ściany cerkiewne lisztwowane z malowanie[m] y z lisztwami.

Nad któremi koltrzyna o błudnym synie na płutnie.

Obłon szklanych w wdowię.

Ołtarz.

Przestoł wkoło obleczony muchayrzem brunatnym prosty[m], a z wirzchu płutnem przykrzyty lisztowkami wkoło y literami jedwabnymi wyszyto, skraju na niektorych miescach podarty.

[5] Zawiesiec sprzodu kitayczany s trzema krzyżami.

Przykrzycie muchayrzu żółtego.

Antymys.

Ewangeliu[m] drukowane wileńskie czerwonym aksamytem wzorystym kryte sribrem oprawne.

Przed przestołem kitayka czerwona.

Sosud miedziany moskiewski dla schowania Świętego Sakramentu.

Nad przestołem płutno zawiesisto na sznurach.

Żertownik.

Zwirzchu przykryty płutnem starym.

S przodu zapona czerwona pstra wełniana, a z boku płucienko błękitne pasaste.

Kielich sribrny.

Patyna sribrna.

Gwiazda sribrna.

Łyżeczka sribrna.

Wozduszek na złotym płucięku wyszywany jedwabem żemczuhem y puntalami haptowany.

[5зв.] Drugy wozduszek biały adamaszkowy czerwono kitayko podszyty.

Aior aksamitu czarneg[o] kitayko czerwono podszyto wkło masamanami białymi obłożony, a na poszrodku krzyż na czerwoney kitayci literyżemczuhem wyszywane.
Chustka pstra turska dla obwicia kielicha.
Drugy kielich cenowy.
Diskos cenowy.
Łyżeczka cenowa.
Gwiazda żelazna pobielana.
Wozduszek pstry butchatelowy.
Drugy wozduszek czerwony kitayczany.
Trzecy wozduszek kitayki czerwoney.
Chustka pstra dla uwicia kielicha.
Kopie żelazne.
Nad żertownikiem kołtryna obrazki na papirzu malowane.

Raspiaty Christowa na płutnie.

Szafa malowana dla schowania xiąg s kratko na żelezie zawiesisto.
[6] Trzecy kielich cenowy.
I miseczka mała cenowa.
Switylnik za prestołem, na którym krzyż malowany.
Ampółka mała sribrna.
Druga ampółka cenowa.

Ryzy.

Ryzy adamaszkowe szarze stare.
Czamlitowe czerwone.
Muchayrowe czerwone.
Łazurowe tatarskie[g]o muchagirzu, okładka czerwonego adamaszku.
Czerwone muchagirzowe stare.
Włosiane stare.

Stychary.

Samotkanowych 2.
Muchaiarowy pstry.
Cwilichowy.
Płucięny.
Farbowany pęucieny.
[63в.] Płucięny biały stary.

Petrachile.
Adamaszkowy czerwony s pasamanami.
Nendzowy s pasamanami.

Orary.
Pstry na białym polu.
Pstry na czerwonym polu.

Narakwicy.
Nendzowe na czerwonym polu.

Muchagirzu kosmatego.
Czarne grubrinowe.
Aksamitu rytego na ceglastym polu.
Płucienko malowane proste.
Obłon 3 szklanych w wdowie.

Przedział ś[wiatoho] Heorhia.
Antymys.
Ewangelium pisane na pddeście, przykrzycie czarne aksamitne, blaszka sribrna.
Przestoł wkoło płutnem obyty prostym y z siatko.
[7] Przed przestołem antepedium hatasu wiszniowego.
Krzyż malowany.
Płucienko na przykrzycie przestda proste.

Żertownik
Płutnem przykryty
A s przodu zapona hatasu wishniowego.
Kielich cenowy.
Diskos cenowy.
Gwiazda mosiędzowa.
Łyżeczka ołowiana.
Wozduszkuw 3 białych adamaszkowych wielkiego wzoru płutne[m] podszyte.
Nad żertownikiem chustka.
Obraz ś[wiatoy] Przeczystey.
Raspiatie Christowo na płutnie.
Krzasło.
Garniec cenowy.
Szafa malowana stolarzska rzezana s kratko zawisisto.
[7зв.] Ryzy płutna tkackiego wzoru adamaszkowego.
Zakładka kanawacu czarnego.
Stycharów płucien[n]ych 4.
Padiackych stycharów 2.
Skrzynia biała.
Druga skrzynia czarna mnieysza.
Kadzidło mosiądzowe.
Obraz s[wiatoho] Heorhia nad listwy, grzywienek małych sribrnych 2.
Po lewey stronie obraz S[wiatoy] Przeczystoy y swiętego Michayła.
Zawisków płucienych 2.
Obraz Nerukotworeny.
Wieczerza tayna.
Obraz s[wiatoy] Przeczystey.
Obrazek ś[wiatych] Piotra y Pawla.
Obrazek Raspiatya Christowa.
Nad tymi obrazki na papirzu malowane.

Lechtarzów 2 malowanych.
Świca iedna.
Lichtarzyk zawiesisty żelazny.
[8] Krzasło.
Obłona w ołowie.
A w ołtarzu obłony okrągła 1, a mnieyszych 2.
Do przedziału drzwi na zawiasach z zaszepką (sic!).
Przytworz (sic!) tarcicami ostawiony, a na wirchu balasami. Do cerkwi drzwi na zawiasach z zamkiem nutrznym.

U przytworzy
Obraz ś[więtey] Przeczystey stary.
Drugy obraz Pan Jezus y ś[więty] Michael.
Obrazek ś[więtego] Michayła.
Krzaseł 3.

Budowanie monastyrskie.
Dom wedle baszty na[d] rzeko Horynią.
Świetlica wielka z przybocznio komorą.
W sieniach komor dwie.
W ty[m] domie drzwi malowane, stare iuż malowanie, na zawiasach, a dwoie drzwy z zaszczepkami.
Stoł roboty prostey.
[8зв.] Ławy wkoło.
Piec poliwany.
Komin poliwany na zawiasach żelaznych.
Obłony wszystkie szklan[n]e w wołowie.
Przed tym domem ganek prybudowany z balasami y zławami wkoło.

Drugy dom.
Świetlica trapiezna, drzwi na zawiasach.
Kominek murowany.
Piec poliwany.
Obłon dwie wielkich w wołowie, trzy obłonki małych szklanych.
Ławy wkoło.
Stuł prosty roboty y zydel.
Drugy stolik mały.
Szafa przy drzwiach stolarskiey roboty, drzwi z zamkiem nutrznym.

W tey szafie:
Pułmisków cenowych trzy, a czwarty dziwiany pułmisek.
Czarek miedzianych 2.
Kowsz malowany.
S tey trapezy komora przy boku, [9] drzwi na zawiasach.
Obłonka szklana mała.

Sieni.
Ławy wkoło.
Do tey trapezy komin murowany.
Za kominem murownym
Komurka, w niey drzwi na zawiasach.

Piekarznia kuchien[n]a.
Ławy wkoło.
Stoł prostey roboty.
Piec prosty iako w piekarznie.

W tey kuchnia.
Kocieł, wiadro.
Kociołek mały z nożkami żelaznemi.
Panwa wielka.
Rożen.
Skowrod 2 żelaznych.
Łyżek drzewianych 16.
Mis drzewianych 3.
Talirzów drzewianych 20.
Korzec miedziany.
Żelazo dla pieczenia ryb.
[93в.] Żelazo świtylne.
Dziża 1.
Wiader 2.
Kurów 6.
Przy boku za piekarznio komurka, drzwi na zawiasach.
Za piekarznio powięc dla drzew.

Trzecy dom wielky.
Święlic (!) 2 wielkych y z komorami przybocznemi y z zamkami nutrznymi.
Drzwi na zawiasach y z hantabami.
Obłony szklan[n]e w dowie.
W sieniach tego domu skrzynia spiżarzna stoy, w którey ligumin potrosze.
Obłony w tych sieniach szklane.
W komorze przyboczney na gurze alembik miedziany kamie[ń] zolilny.
Zygarne żelaza stare popsowane.
Świder wielky, drugy mnieyszy.
Piła wielka, druga piłka mnieysza.
Toporów teselskych 2, dłoto 1.
Goździa gontowego faska.
Do wiewodu żelaznych kułeczek* 16.
Masła u fasie kwart 3.

* Останні літери в слові виправлено.

Syra w skrini kopa y 26.
W drugey komory lyka żelazna.
Struhów 2.
Wchod do tego domu po schodach z balasami.
A wkoło tego domu ganek z balasami.
Na ty[m] ganku leziwo rzemiane łyczakie dotoczone.
Pod tynże dome[m] komor 4 y piwnica.
W pierszey komorzy
Barzyłek małych y mnieyszych 15, kadeczek 2.
[10] W drugey komorzy kadek starych 4.
W kadeczce iedney owsa czwirc, w drugiey osmaka ieczmieniu.
Miodu w kadłubie s pułtora wiadra.

W spiżarnie.
Mąki żytney w kłodzie maca.
W zasięku hreczki mac 2.
W drugim zasięku żyta macek, jarzyn maca.
Sito włosiane, necek 2, wan[n]a, słodu maca.
Hak żelazny na drągu.
Za tym domem cella pusta.
Naprzeciwko tey kiely druga kielia.
Na wirzchu tych cely
Cella z przybocznio komorą y z ganeczkiem.

Po drugiey stronie.
Cella nad piwnicą, sieni y komureczek 2 y z ganeczkiem okłystym.
Przy teyże kiely piwnic 2.
W piwnicy
Kadek 6, beczek 7, kul wielkich żelaznych 2.
Nad piwnicą szopa za wrotami
Cella wielka z trapiezy przerobiona z piecami.
Drzwi na zawiasach.
Kominek murowany.
Piec poliwany.
Obłon szklanych 4, szyb 12 niemasz w nich.
Lawy wkoło, stoł prostey roboty.

Staynia rąbiona.
Sielnik dranicami opierzony.
Słodówiąka zła.
Browarz.
Kocieł w pół tryecia cebra.
Każdz z kwaśników 2, korzyto 1.

[103зв.] Dworzec y z gumnem zaiedno ostrożony nad rzeką Horynią.
Piekarznia, sieni y komorzka.

Naprzeciwko piekarzni sienik, w ni[m] siana wozów 10.
Chlewy po obu stronach tynione.
Krow 5 z cielęty teraznieyszymi.
Krów 3 cielnych.
Jałowic dwieletków 2.
Ozymków bycząt 4
A teliczka suso 1.
Kurów 13.
Pawów 3, pawa 1.

Gumno.
Kłunia rąbiona z zamkiem z kłudką.
Żyta w oboch stronach kop 25.
Hreczki kop 30.
Żyta stażek stareg[o] powiadaią kop 30.
Skrzynia dla rzyby w wodzie nałańcuchach.
Łaźnia z sińcami.

Wieś Wolka Manastyrska.

Lewko Michalewicz	czwierć włoki.
Andrzey Hriszkowicz	czwierś włoki.
Jacko Michalewicz	czwierć włoki.
Kondrat Krzyczyzsny	czwierć włoki.
Hriczko Michnowicz	czwierć włoki.
Kuryło Nesterowicz	czwierć włoki.
[11] Daniło Szostak	czwierć włoki.
Siemion Iwanowicz	czwierć włoki.
Jacko Saków zięć	czwierć włoki.
Alexy Kozioł osma część włoki.	czwierć włoki.

Kuriło Bartnik pół włoki.
Serhey y Hricko Andruszeniata cwierć włoki.
Woronowska pusta yzba z dwore[m] y s polem.
Powinność tych poddanych w każdym tydniu dwa dni robią na potrzebę monastyra ś[więtego].
Czynszu w rok
Pieniędzy gotowych s każde[g]o domu po groszy 42 litewskich.
Barana w rok.
Po kurce na Boże Narodzenie.
Karczma, młynek y stawek we trzy lata spust na każdy rok* 14.
Pieprzu funt 1 ymbirhu funt 1.
Soli tysiąc.

Na Białych Brzegach poddanych 6.
Parchom Trzeciak.

* Далі короткеслово з двох знаків не розшифровано.

Wasko Hrincow.

Tymisz Hrincow.

Ławrzyn s pasynkami.

Powinności tych poddanych w każdy[m] tydniu po iednym dniu robią do manastyra.

Czynszu w rok

Pieniędzy gotowych po kopie litewskiey.

W podwode dzień 1 bes pańscyzny, a dały za pańszczyzne.

[11зв.] W mieście włok 2. Jedne włoke w mieście bartnik dzierzy.

Jezierza monastyrskie.

Piersze Czeluszyn, drugie Reczyszcze koło monastyrza.

Sianożęcy z monastyrskich sty[*].

Ziemy bartney bczoł 43.

A w Niemowiczach[**] na ostrowku monastyrsky[m] bczół 3.

+ Ісааки^{й} мл^{с}тию Бжїю епи^{с}ко^{п} лу^{ц}ки^{й} і ѡстро^{з}ки^{й}/ строитель мона^{с}тира Степа^{н}ско^{г} ру^{к}ою вла^{с}ною m[anu] p[ropriae].

ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 668. – Арк. 2–11зв.

КОМЕНТАРІ

1. Нині село Здолбунівського р-ну на Рівненщині.
2. Нині село Здолбунівського р-ну на Рівненщині.
3. Нині село поблизу Коростишева на Житомирщині.
4. Місцевість поблизу Степані, де засновано поселення Воля Монастирська, згодом – Воля.
5. Можливо, нині село Крушини Млинівського району Рівненської обл.
6. Нині село Млинівського р-ну Рівненської обл.
7. Нині село Сарненського р-ну Рівненської обл.

[*] Закінчення слова виправлене й не читається.

[**] Автограф.

Тетяна ЯКОВЛЕВА *(Санкт-Петербург, Росія)*

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Незважаючи на те, що постать Івана Мазепи в усі часи викликала великий інтерес у дослідників і що про цього гетьмана було написано кілька серйозних монографій, переважна частина архівних джерел з історії його гетьманства й далі залишається невикористаною. Насамперед ідеться про джерела з таких питань, як взаємини Мазепи з російським урядом та внутрішня політика гетьмана.

Традиційно вважалося, що юридичним документом, який визначав стосунки Мазепи та Росії, були Коломацькі статті, укладені під тиском В. Голіцина під час виборів Мазепи на гетьманство в 1687 р. Насправді ж у 1689 р. під час поїздки Мазепи до Москви, де він став свідком Наришкінського перевороту, за наполяганням гетьмана були ухвалені нові статті, які ми називаємо Московськими[1]. Цей документ мав принципове значення. Якщо М. Костомаров з цілком зрозумілих причин не хотів вести мову про існування угоди між Мазепою та Петром вже на цьому, початковому періоді їхніх взаємовідносин, то не зовсім зрозуміло, чому О. Оглоблин обмежився лише короткою фразою у примітках до своєї монографії: "У вересні 1689 р., після московського перевороту й падіння Голіцина, пороблено невеличкі зміни в Коломацькій угоді"[2].

Насправді зміни, які впроваджували Московські статті, були дуже суттєвими. Не дивно, що гетьман отримав у Москві згоду на свої статті не відразу, а лише після довгих дебатів з Є. Українцевим та іншими росіянами, які після перевороту репрезентували Наришкіних[3]. Мазепа оптимально використав ситуацію, що склалася[4], а також крах В. Голіцина, прихильника зменшення автономії Гетьманщини та перетворення гетьмана на маріонетку.

Перш за все Московські статті практично поновили оренди, введені І. Самойловичем та скасовані 22-ою Коломацькою статтею. Оренди забезпе-

[1] Статті були підписані 20 вересня 1689 р., коли Мазепа повторно приїхав до Москви, вже діставши "відпуск" у Петра в Троїце-Сергієвому монастирі. Через два дні, 22 вересня, Мазепа виїхав до Батурина.

[2] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001.

[3] РДАДА. – Ф. 229: Малороссийский приказ. – Оп. 2. – № 57. – Арк. 129зв., 130зв.

[4] Про роль Мазепи в Наришкінському перевороті див.: *Яковлева Т. Г.* Переворот Нарышкиных и Мазепа // Сборник к юбилею Р. Г. Скрынникова. – СПб., 2006.

чували економічну незалежність гетьманського скарбу, а відповідно – справжню автономію Гетьманщини. Незважаючи на початкову відмову росіян включити цей пункт у статті, Мазепа добився дозволу провести на Різдво раду для обговорення питання щодо оренди. Отже вирішення цієї справи переходило в руки гетьмана.

Крім того, Мазепа домігся дуже важливого для зміцнення державної влади в Гетьманщині пункту – проведення огляду й перепису всіх козаків. По суті, це підсилювало положення 3-ої Коломацької статті, у якій ішлося про 30-тисячний козацький реєстр. Проблема перепису козаків була надзвичайно актуальною ще з часів Богдана Хмельницького, коли поява великої кількості "покозачених" призвела до соціальної нестабільності та сприяла початкові Руїни[5]. Прагнення Мазепи зробити соціальну структуру суспільства стабільною свідчить про те, що до 1689 р. в нього вже сформувалося чітке уявлення про найважливіші проблеми Гетьманщини та про необхідні кроки у внутрішній політиці.

Московські статті також дозволяли Мазепі навести лад у винокурінні, що було одним з найважливіших економічних факторів.

Гетьман потурбувався й про те, щоб посилити власну владу, зробивши її верховною не тільки над старшиною, а й над російськими воєводами. Цьому сприяла 10-та стаття, яка забороняла робити в Україні будь-які надання поза волею гетьмана.

Для проведення непопулярних заходів слід було мати надійне боєздатне військо, повністю залежне від гетьмана. Тому у Московських статтях Мазепа так багато уваги надав охотницькому війську. Була затверджена стаття про визначення місць базування охотницьких полків. При цьому утримувати таке військо мусили як світські, так і духовні (ст. 3). Стаття 11 передбачала збільшення чисельності охотницького війська.

Вдаючись до непопулярних заходів зі зміцнення державної влади, Мазепа захищав права козаків від посягань духівництва (ст. 7), а права всього населення Гетьманщини – від свавілля російських гінців та посланців (ст. 6). Низка статей передбачала збільшення присутності російських військ для захисту України від татарських набігів, що в ті часи було дуже актуальним.

Таким чином, у 1689 р. Мазепа, домігшись ухвалення Московських статей, виразно задекларував про початок реалізації своєї нової внутрішньої політики. Цей висновок робить зрозумілішими ті бунти, які прокотилися Гетьманщиною в 90-і роки XVII ст. Необхідно також відзначити, що уряд Наришкіних різко змінив жорсткий курс на звуження автономії, втілюваний В. Голіциним, й практично надав Мазепі карт-бланш на вирішення багатьох гострих проблем з єдиною умовою, щоб це не призвело до "народу какой тягости и излишних убытков не было".

---

[5] Детальніше про це див.: *Яковлева Т. Г.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *її ж.* Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 56–57; *її ж.* Украина в XVII веке: руина, революция // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 667–674.

Такими є найпопередніші висновки, які напрошуються з вивчення Московських статей. Можна не сумніватися, що публікація Московських статей та подальша робота істориків з цим документом досить зробити значний крок уперед у дослідженні внутрішньої політики і стратегії гетьмана.

* * *

Текст документа публікується зі збереженням тогочасної орфографії. Однак літери, які відсутні в сучасному правописі, замінені на відповідники. Літера "ъ" в кінці слів не відтворюється. Титла розкрито, виносні літери подано в рядку без спеціального обумовлення в примітках. "Де", "г", "го" скрізь передані повними словами ("день", "год"/"года"). Аналогічний підхід застосовано й до пропусків у словах літер "а", "е", після літер "в", "д", "л", "м", "н". Знаки пунктуації розставлено відповідно до сучасного правопису.

Авторизований переклад з російської
Віктора Брехуненка

ДОКУМЕНТ

Статьи гетману, каковы даны

Божею милостию пресветлейших и державнейших государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия, и Малыя, и Белыя Росии самодержцев и многих государств и земель восточных, и западных, и северных отчичей и дедичей, и наследников, и государей, и обладателей. На челобитие их царского величества подданного Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана Ивана Степановича Мазепы и генералной старшины, и всего Войска Запорожского на ниже писанные статьи милостивой указ:

1

В челобитье ево, гетмана Ивана Степановича и генеральной старшины, и полковников з знатным товариством и всего Войска Запорожского написано, чтоб они, великие государи, пожаловали их, изволили ево, гетмана, с старшиною, и с Войском Запорожским, и со всем народом малоросийским имети в своей государской милости и в призрении как преж сего, так и ныне и впред будущие времена при належащих их правах. И на то повелели им дать свою царского величества милостивую грамоту для посполитого народа.

И на сие ево челобитье великих государей их царского величества указ:

Великие государи их царское величество по своей государской милости ево, подданного своего, Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана Ивана Степановича и генералную старшину, и полковников з знатным товарыществом и со всем Войском Запорожским и народом малороссийским изволяют имети в своей государской милости и в призрении и обороне при прежних их стародавных правах и волностях и свою царского величества жалованную милостивую грамоту в подтвержение прежней своей царского величества грамоты дать повелели.

В том бы он, гетман, и генералная старшина со всем Войском Запорожским на их государскую премногую милость были надежны.

2

Чтоб великие государи пожаловали ево, гетмана, и Войско Запорожское, повелели в Малой Росии на заплату охотницкому войску для збору в войсковой скарб денежной казны учинить аренду, чтоб от поборов денежных посполство было свободно.

И на то челобитье их царского величества указ:

Великие государи их царское величество указали ему, подданному своему, во время съезду старшины, и полковников, и знатных войсковых товарыщей в Батурин о празнике Рожества Христова учинить раду и помыслить о той аренде накрепко, не будет ли оная посполитому народу малоросийскому тягостна и прежнему их обыкновению к нарушению. А прежде того съезду разослать по всем городом малоросийским уневерсалы и велеть объявить посполитому народу, чтоб они ему, гетману, объявили и дали о том писма за своими руками, что им лутче и сноснее, аренду иметь или поборы давать, да что они, гетман, и старшина, и полковники, и знатное войсковое товарство о том усоветует и из городов посполитой народ объявит, и о том писать ему, гетману, к ним, великим государем.

3

Чтоб великие государи их царское величество указали и войско охотницкое, конные и пешие полки поставить на особных и уделных местах, на которых бы имело прокормление с общих всего малоросийского посполства запасов, как мирских, так и духовных чинов.

И великие государи их царское величество указали ему, гетману, те охотные, конные и пешие полки на пристойных местех для обороны от неприятелей поставити, а о зборе на те полки запасов и иных потреб, как с мирских, так и з духовных, учинить по своему разсмотрению, толко усматривая того, что от тех запасных поборов малоросийского посполитого народу какой тягости и излишних убытков не было и не причитали б себе они того во оскорбление.

4

Покорственно великих государей их царского величества просит, он, гетман изволения, дабы они, великие государи, их царское величество, указали ему гетману, всех полков казаком учинить смотр и перепись и поставити то намере[ние] крепко, кто казак, и тот бы не отходил в посполитую роспись, а мужик бы не писался в казаки.

И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, о розборе казаков, и чтоб всякой в своем чину и должности в Малой Росии пребывал, помышляя о том с старшиною, и с полковниками накрепко учинить по своему ж разсмотрению, однакож усматривая того, чтоб в казаках и в посполитном народе тягости и сумнения какова за то не было.

5

Запорожцы к великим государем, к их царскому величеству, не устояли в своем повиновении и помирились со общим неприятелем Креста Святого, Крымским ханом, и есть ли они посланных своих к их царскому величеству или к нему, гетману, пришлют и их принимать ли и к Москве отпущать ли или во всем отказывати. Или когда они, запорожцы, совершенно того зла поступку отступят и прилежно милости их царского величества просити будут, тогда объявить ли им прежнюю их царского величества милость в давания запасов и в показании становищей, и посколку человек посланцов их к Москве отпущать.

И великих государей, их царского величества указ:

Великим государем, их царскому величеству извесно, что идут к ним, великим государем, из Запорожя посланцы бити челом великим государем о отпущении вины своей. И великие государи, их царское величество указали ему, гетману, выговоря тем запорожцом непостоянство их, отпустить к Москве тех, которые ныне в Путивле. А изволили они, великие государи, их царское величество учинить то милосердуя о них, запорожцах, и о народе малоросийском, для того, что от июля месяца и по се время никто к ним, запорожцом, из малоросийских городов з запасами и ни для каких тороговых промыслов, також и они, запорожцы, никакою своею добычею в малоросийские городы не пропускиваны, отчего на обе стороны учинилась во всем скудость и в промыслех помешка и умаление, буде они, запорожцы, с ханом Крымским розмирятца, и к ним обыкновенную их царского величества жаловане послано будет, также бы и он, гетман, к ним, запорожцом, годовую денежную и запасную дачу послал. А впредь есть ли они, запорожцы, будут им, великим государем, их царскому величеству служить верно и постоянно, и учнут приезжать к Москве бити челом им, великим государем, о их, царского величества, годовом жалованье, и великие государи, их царское величество указали пропущать их к Москве для того челобитья по тритцати человек, а когда оные ж запорожцы поедут к их царскому величеству со взятыми языки, и тогда пропущать их со всяким языком по два человека казаков. А о даче им зимовых становищ учинить по прежнему обычаю, однако ж, остерегая того, дабы жителем малоросийских городов тягости и излишних убытков от них не было.

6

Покорно великим государем, их царскому величеству он, гетман, бьет челом, что многие розных чинов великороссийских городов посылные люди, ездя в Богородицкой и в ыные места малоросийскими городами, подводы самоволно берут по дорогам, и по полям, хватают и корм себе чрез меру, и питье, не обявляя подорожных, правят, и войтов, и бурмистров бьют, и чтоб великие государи, их царское величество ево, гетмана, со всем Войском Запорожским пожаловали, велели им дати свои, великих государей, грамоты, за отворчатыми печатми, чтоб посылные люди, имея их царского величества подорожные грамоты или воеводцкие проезжие листы, доволствовались тем, что в тех их, царского величества, грамотах и воеводцких листах написано, а лишнего б себе не имали. А у которых подорожных не будет, и те б ничего не имали.

И великие государи, их царское величество указали посланным и гонцом, всяких чинов людем, которые посланы будут для их, царского величества, дел с Москвы в малоросийские городы, и в Богородицкой, подводы в малоросийских городех давать по подорожным, а лишняго ничего никому не имать и обиды никакой не чинить, а у которого у посланного или у гонца их царского величества подорожных грамот не будет, и тем подвод не давать, и в полях коней казацких, а в дорогах купецких им не хватать. И указали великие государи о том дать ему, гетману, свою, царского величества, грамоту, за отворчатою печатью. А он бы, гетман, по подорожным их царского величества грамотам приказал по всем городом давать их царского величества посланным гонцом подводы без задержания.

7

Есть таковые в Малой Росии власти духовные, которые не хотят имети в маетностях своих казаков, а казаки в них жили на своих местех свободно, совершая свои в войску службы, и есть ли в духовных маетностях казаков пришло отпустити, то немалое б учинилось в росписи войсковой умаление и противность волностем войсковым, и того ради он, гетман, их царского величества просит, чтоб в духовных маетностях казаки, издавна в росписи войсковой будучи, и ныне службы военной остерегая, на своих местех были крепки и никакова от духовных не имели отягчения.

И великие государи, их царское величество, указали тем казаком, которые наперед сего жили и ныне живут в духовных маетностях, а в войсковой росписи написаны, жить по прежнему в тех маетностях и грунтами своими и всякими угодьи владеть. А духовным особам тех казаков з грунтов их и з маетностей своих не выгонять и к своей работе и податям их не приневоливать, чтоб от того казаком тягости не было.

8

Покорно доносит он, гетман, и то, что в Киевском, в Черниговском, Стародубском и в Нежинском полках не токмо казаки, но и посполитые мелкие люди излишисне упражняются в курени вина, имея иные по десяти казанов, с чего общему добру нет пожитку, и чтоб их царское величество указали у тех винокуров казанов убавити, и лесов пустошить не допустить.

И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, о тех винокурах учинить по своему разсмотрению, остерегая того накрепко, чтоб в том посполитым людем какой тягости и разорения не было, потому что по их государской милости жители малоросийских городов пожалованы прежними их правами и волностями.

9

Киевские мещаня упросили себе их царского величества грамоту о землях и сенокосех, которые им не належат, о которых землях розные киевские монастыри на них скорбят и жалуются, что они теми землями их изобидили. И

просит он, гетман, чтоб посланные ево, гетманские, вместе с высланными ис Киева спорных земель и о сенокосов досмотрели и по давным правам сохранили, кому они належат издавна.

И великие государи, их царское величество, указали о том в Киев, к боярину и воеводам послать свою великих государей грамоту, чтоб он, боярин и воевода, для досмотру и розводу тех земель послал из дворян кого пристойно, да дьяка, и велел те земли и сенные покосы и всякие угодья розвесть и розмежевать по крепостям, и по старым межам и граням, и урочищам в правду тех монастырей, при властях и при мещанах киевских, чтоб впредь о том никакова челобиться и спору от них не было, и учинить тому всему книги и чертеж, и прислать к Москве.

10

Покорно он, гетман, милости у великих государей просит, чтоб никому без иво, гетманских, листов и причинных писем жалованные их царского величества грамоты на села и мелницы были не даваны.

И великие государи, их царское величество, ево, гетмана, и старшину, и войско, и народ малоросийской пожаловали, никому малоросийских городов жителем своих царского величества жалованных грамот на села и мелницы без листов ево, гетманских, давать не указали.

11

В охотных полках конных и пеших людей в росписи умалилося, и чтоб их царское величество указали те полки новыми людми дополнить.

И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, в те охотные полки людей дополнить. А сколко число, и о том учинить ему по своему разсмотрении, толко того смотреть и беречь накрепко, чтоб от того малоросийских городов жителем в зборе денежной казны и хлебных запасов на дачю тем охотным полком не было тягости и болших убытков.

12

Чтоб указали великие государи, их царское величество, Новобогородицкой город доволно ратными людми и з женами населить, при которых бы ратных людех и из малоросийских городов жители зело охотнее на слободе селитися и разживатися.

И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, объявить, что их царского величества ратных людей в новом Богородицком городе есть ныне немалое число, а и в впредь они, великие государи, в тот город ратных людей для оберегания от неприятелскаго приходу посылать укажут. А на вечном житье в том городе сколким ратным людем быть, и о том их царского величества указ впредь учинен будет Да и он бы, гетман, служа их царскому величеству, радение свое показал, чтоб малоросийских городов жителей указное число тысячю семей поселить около того города, и о том бы он розослал по городом листы свои, чтоб охочие люди шли туды на житье без опасения.

13

Доносит он, гетман, и то, что в городех Малой Росии в Чернигове и в Переяслове ратных людей мало и чтоб указали великие государи ратных людей в те городы прибавить и послать свой царского величества указ к воеводам, а особно к переяславскому, чтоб во время подбегов неприятелских бусурманских придавали ратных людей в помоч полковником регименту его, которые против тех подбегов на боях выходити будут.

И великие государи, их царское величество, указали в те городы, в Чернигов, и в Нежин для осторожности и бережения своих царского величества ратных людей прибавить. А в Переяславле их царского величества ратных людей здоволство обретаетца, да в Переяславле ж к думному дворянину и воеводе указали великие государи свой царского величества указ послать, чтоб он вовремя неприятелских побегов ратных их царского величества людей в помочь регименту его гетманского полковником давал и промысл над ними чинил обще.

14

Доносит он, гетман, покорне и просит их царского величества указу, есть ли будет пришлаго лета сил их царского величества военный промысл и на неприятеля поход, и рано ль или поздно и блисколь, или в далние мести быти имеет, о том бы изволили они, великие государи, ему, гетману, свой государской указ объявити.

И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, объявить, чтоб он, служа великим государем, их царскому величеству, по должности своей о неприятелских о всяких поведениях в которые места пристойно проведывал, посылал и, проведав, к великим государем о том писал. И буде по ведомости позовет время прибиратися ему с войском к воинскому походу, и тогда, по тому ево доношению, их царское величества указ прислан к нему будет.

Писано в царствующем велицем граде Москве, в Приказе Малыя Росии, лета от создания мира 7198, месяца сентября 20 дня.

Таковы статьи по листом закрепил дьяк Василей Бобинин, а справил Иван Бирин и отвез к гетману он же, Василей, сего ж числа.

РДАДА. – Ф. 229: Малороссийский приказ. – Оп. 2. – № 57: О приезде в Москву И. Мазепы. – Арк. 137зв.–149.

Валентина ШАНДРА (*Вишневе, Київська обл.*)

ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПРОЕКТУ КІНЦЯ 1880-х РОКІВ

У кінці 1880-х рр. київська громадськість отримала унікальну можливість узяти участь в обговоренні питання про вдосконалення державного управління краєм. Приводом, що спонукав до цього, стала перспектива ліквідації Київського генерал-губернаторства у складі однойменної, Подільської та Волинської губерній. Створене відразу після придушення польського Листопадового повстання 1830 р., воно, на думку деяких вищих урядових кіл, виконало своє основне завдання: відмінності соціальної структури були ліквідовані та приведені до російського стандарту. Правове поле колишньої держави, Речі Посполитої, також перестало існувати: вся адміністративно-судова система функціонувала, спираючись на російське законодавство. До того ж судові статути 1864 р., нехай із запізненням, але проголошували принцип рівності всіх перед законом. Великі реформи 1860-х – 1870-х рр. ліквідовували залишки польських соціально-господарських традицій.

Незаміщення посади київського, подільського і волинського генерал-губернатора впродовж тривалого часу після раптової смерті 15 липня 1888 р. генерал-губернатора О. Р. Дрентельна, що сталася на параді в честь святкування 900-річного ювілею хрещення Русі, також сприяло осмисленню можливих адміністративно-політичних реформ. Доцільність існування генерал-губернаторства з надзвичайними владними повноваженнями його керівника вимагала перегляду – її було поставлено під сумнів. Здавалося, що основні інтеграційні завдання ця інституція виконала, і посаду генерал-губернатора з деконцентрацією повноважень верховної влади можна було б ліквідувати як таку, що заважала розбудові централізованої імперії. На порядок дня ставало питання, якими тепер мають бути відносини центру імперії з одним із ще недавно найнестабільніших її регіонів, Правобережною Україною. Здавалося, що владні повноваження генерал-губернатора з його здатністю самостійно, дискретно приймати рішення надаються хоча б до часткової децентралізації управління, характерної для процесів регіоналізації.

Ідея обговорення реінтеграційного перетворення генерал-губернаторства могла бути також відлунням напруги, що виникла між Росією і Німеччиною та Австро-Угорщиною. Існувала навіть реальна загроза спалаху війни, а заява Отто Бісмарка про те, що послабити Росію можна створенням Київського королівства під австрійською протекцією[1], викликала стурбований галас російської преси.

[1] Див. докладніше: *Антонович Марко.* Історія українофільства // Український історик. – 1981. – № 1–4. – С. 77.

Сьогодні, на початку XXI ст., наукові проблеми відносин центру імперії з її провінціями набрали актуальності і, за визначенням польського дослідника Анджея Новака, виник навіть модний напрям імперіологія[2]. Саме тому цікаво знати, як оцінювали імперську регіональну політику місцеві урядовці, сучасники й учасники того процесу, точці зору яких ми не можемо не довіряти й мусимо продуктивно враховувати її в сучасних історичних дослідженнях. Адже значний інтерес становить різниця в поглядах на регіональні проблеми місцевих і центральних властей. Тим більше, що діяльність громадівців в українській історіографії більше пов'язується з культурницьким рухом і менше з державницькими структурами та питаннями політико-адміністративного облаштування Російської імперії[3].

Погляди, висловлені в записках, що друкуються нижче, можна було б назвати спробою теоретичного обґрунтування перспектив децентралізованого управління регіонами, тому що централізація розумілась як повне зосередження владних повноважень у центрі, що шкодило б розвиткові регіону, його внутрішній консолідації. Саме виходячи з цього розглядалася можливість подовження часу існування генерал-губернаторської структури влади. Роздуми та суперечки з генерал-губернаторської канцелярії переходили на сторінки київських газет, причому "Киевлянин" наполегливо доводив важливість цієї структури; знайшли вони відображення і в спогадах киян[4], що свідчить про високий рівень політичної культури київської спільноти. Тоді ж дискусію підтримали й правники, зокрема у Києві вийшла анонімна брошура "Генерал-губернатор или губернатор" (1889), що належала перу, скоріше за все, професора Університету св. Володимира О. В. Романовича-Славатинського.

Записки, що публікуються, не мають точної дати написання, а також не містять підписів, які б дали змогу встановити імена їх авторів. Отож спробуємо шляхом аналізу основних ідей та ситуації, що склалася, запропонувати коло осіб, які могли бути причетними до їхнього створення. За змістом та за ситуацією, що склалася в Київському генерал-губернаторстві, їх можна датувати 1888 р.

Автор першої записки відразу заявив, що він не є прибічником централістсько-бюрократичного управління імперією, внаслідок якого не враховуються місцеві інтереси, що вказує на його патріотичні переконання, притаманні діячам київської громади. Глибоке знання автором процесу розгляду справ у міністерських департаментах дає змогу стверджувати, що він знайомий з імперською практикою управління, отже, належить до близького оточення генерал-губернатора. Його зауваження щодо наслідків організації адміністративного управління для політичної консолідації у Франції та Англії свідчать, що автор записки добре

---

[2] *Новак А.* Клопоти з імперією // Критика. – 2003. – № 11 (73). – С. 11.

[3] Цікаво, що І. Я. Рудченко змушений був визнати, що його доробок поділяється на дві частини, з яких зібрані українські пісні та казки принесли йому славу і визнання. А про його пропозиції генерал-губернатору щодо з'ясування долі сотень тисяч чиншовиків і "вольних людей", які були враховані урядом, ніхто й не згадає (Відділ рукопису Інституту літератури ім. Т. Шевченка – Ф. 5. – № 1257. – Арк. 2).

[4] [*Ярон С. Г.*] Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила. – К., 1910.

знайомий з двома альтернативними підходами до цього питання в Європі і що вони постійно обговорювалися в його оточенні. А от неточні дані з історії формування адміністративної системи в Росії дають підстави вважати, що автор не отримав належної освіти, і, скоріше за все, не навчався в університеті. Він робить спробу переконати генерал-губернатора (а саме йому адресовано записку), в необхідності зберегти свою посаду та надати їй нового функціонального змісту – формувати цілісну регіональну політику на противагу інтеграційній імперського центру.

Автор другої записки намагається ознайомити генерал-губернатора з історією централізованих і децентралізованих державних утворень ще за часів давніх імперій та коротко зупиняється на традиції, що існувала в Російській державі.

Зміст записок дає нам змогу, спираючись на попередні зауваження, стверджувати, що її автори належали до того кола київських громадівців, які служили в канцелярії київського генерал-губернатора. Серед них найяскравішою особистістю був чиновник із особливих доручень у генерал-губернатора І. Я. Рудченко (1881–1884), а також М. М. Меркулов, який займав таку ж посаду у 1881–1888 рр. Наближеним до громадівського кола був і М. О. Снєжко, також чиновник з особливих доручень у 1878–1887 рр., який до того ж обіймав посаду секретаря Київського благодійного товариства. Вони намагалися скористатися своєю службовою близькістю до генерал-губернатора, щоб переконати його, що російському уряду варто змінити імперську ідеологію та практику у ставленні до українського населення. Малися на увазі, перш за все, селянство та інтелігенція.

І. Я. Рудченко був автором відомого урядового звернення генерал-губернатора М. І. Черткова про можливості відміни обмежень Емського указу щодо української мови, знаного як меморандум Черткова-Рудченка[5]. Разом з М. М. Меркуловим вони підготували доповідну записку цьому ж генерал-губернаторові про те, що домагання колишньої чиншової шляхти, а тепер селян, на право володіння чиншовою землею є історично справедливим[6]. Врешті, підготовка таких чи подібних записок входила у функціональні посадові обов'язки чиновників із особливих доручень.

Точку зору окремої частини громадівців висловив один із поміркованих її членів, професор-правник О. Ф. Кістяківський. Спостерігаючи, як привласнюється земля в краї після поразки польського Січневого повстання 1863 р., він завважував явну несправедливість урядової політики в цьому питанні. Позитивно оцінюючи збільшення селянських наділів внаслідок аграрної реформи 1861 р., він разом з тим вважав, що конфісковані у поляків, учасників повстання землі не повинні роздаватися російським чиновникам. Із них слід було утворити, на його думку, земельний фонд, від продажу якого зібралися б відповідні кошти на заснування шкіл і лікарень для українського народу, що "... дійсно виніс на своїх

[5] *Миллер А. И.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 206–207.

[6] *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. / Упоряд. В. С. Шандра (старш. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К., 1995. – Т. 2: 1880–1885. – С. 426.

плечах російську ідею... відстояв російську владу і перетворив у ніщо польські витівки"[7]. Такі поміркованіпогляди на те, що завдяки наближеності до ключової фігури генерал-губернатора нібито можна впливати на прийняття урядових рішень в інтересах місцевих спільнот, поділяли не всі діячі українського руху. Зокрема М. П. Драгоманов у листі до В. Б. Антоновича від 10 вересня 1885 р. застерігав, що українцям варто триматися "... консеквентно, а не прыгать, как прыгала братия, то до Славянского комитета, то до террористов, то до Лорис-Меликова, то до Дрентельна"[8].

Отже, плани і пропозиції з Києва переглянути управління регіонами та створити на основі адміністративно-територіальних або національних принципів нову область, де генерал-губернатор наділявся б такими повноваженнями, які дозволяли б йому відстоювати місцеві інтереси, не були та й не могли бути врахованими центром. Насамперед, вони не вписувалися в самодержавну природу верховної влади, й тому Російська імперія продовжувала перетворюватися на централізовану державу, зосереджуючисьнад модернізацією владних структур шляхом управлінської уніфікації. Кахановська урядова комісія у 1881–1885 рр. схилялась до думки зміни принципів місцевого врядування у відповідність до реформ 1860-х – 1870-х рр., а тому на запит департаменту загальних справ із Києва надійшов перелік обов'язків – "предметовведомства" генерал-губернатора з посиланнями на законодавчі акти й урядові розпорядження, що склало 83 позиції (від 16 грудня 1888 р.)[9]. Крім завдань, передбачених загальною інструкцією 1853 р., генерал-губернатор забезпечував надання пільг і привілеїв чиновникам російського походження, контролював діяльність дворянських установ, врегульовував земленабуття, зокрема й щодо посягань поміщиків на селянські наділи, а також особливо прискіпливо стежив за дотриманням тих пунктів, що стосувалися землеволодінь поляків і євреїв. Крім того, на генерал-губернатора покладався й контроль за публічними виступами українською мовою. Все це разом посприяло тому, що Київське генерал-губернаторство не було ліквідоване і проіснувало до 1914 р.

Сподіваюсь, що публікація записок дасть змогу не лише розширити наші знання про ставлення київських урядовців до імперських структур влади, а й зауважити, як вони в міру своїх можливостей намагалися використати своє службове становище в інтересах регіону.

---

[7] *Його ж.* Щоденник... – 1994. – Т. 1: 1874–1879. – С. 230.

[8] Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – С. 31.

[9] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 644. – Спр. 336. – Арк. 14–18; *Ярмыш А. Н.* Наблюдать неотступно...: Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков. – К., 1992. – С. 40.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Общий взгляд на централизацию и децентрализацию.
(*К записке о разделении России на генерал-губернаторства*).
Общий взгляд на централизацию и децентрализацию.
Реформы других ведомств.
Общие изменения государственного строя.
Новые потребности общества и отдельных частей империи.
Местные интересы.

Железные дороги, переносящие центры торговли и промышленности на другие пункты, объединяющие дотоле разрозненные интересы различных местностей, изменяющие прежние экономические условия[1]. Наконец, вызываемая самодеятельность сословий, гласность[2], все это побуждает считаться с обществом и не подчинять оное безусловно бюрократическим видам и целям центральных учреждений, а последним приноравливаться к потребностям общества, чем легче и прочнее можно и руководить оным.

Деление России на наместничества Екатериною[3], её виды и инструкции в этом отношении во многом ценны и важны[4]. Изменение прежнего порядка есть бюрократический плод. Централизация является последствием того узкого правительственного взгляда, желающего более власти, забирая в руки все мелочи управления. Несостоятельность и бессилие суть последствия подобного порядка. Значение местных властей утрачено, и власть центральная только мнимо сильна. Интересы местные приносятся на жертву личному самолюбию директора департамента и бюрократическим взглядам канцелярии.

Министр, поглощенный мелочами (я лично видел, как представлялись к подписи министра план на утверждение ничтожной деревянной пристройки к отхожим местам Тобольского тюремного замка), теряет из виду общее направление, частные доклады по одиночным делам и разрешения часто противоречат общему направлению и идут в разрезе с разрешенными мерами в одной части. Числительность дел в министерстве производит общий застой.

Qui trop embrosse mal [étpeint][5].

(В этом смысле, подкрепленными примерами дел, входящих до министра, может быть составлено Введение).

Потребность изменения порядка этого все сильнее и сильнее чувствуется обществом и провинцией. Администрация местная давно сознает утрату своего значения и несостоятельность к удовлетворению нужд общества. Министерство также обращает внимание на этот вопрос, но, по-видимому, смотрит совершенно односторонне на дело. По изменении штатов губерний и реформы в администрации[6], оно доселе ограничивается составлением и усилением штатов центрального управления министерства, т. е. поощрением централизации в ущерб местным интересам империи. Относительно губернаторов речь идет об усилении власти (слово власть выражает мысль и бюрократическую и несовременную), следует понимание значение.

Как же думает министерство возвысить власть губернаторов, предоставив более прав их произволу, более самостоятельности от судебной власти, более возможности взыскания с подчиненных и т. п., т. е. усилить власть правом карать, взыскивать, т. е. делать зло[7]. Между тем, тоже министерство умаляет значение губернаторов в глазах управляемых недоверием во всех вопросах обыденной потребности общества и частных лиц. Так, например, выдать паспорт заграничный не достигшему 23 лет нужно представить министру, разрешить ничтожную постройку, переделку казенного здания, перенесение почтовой станции, устройство моста (и т. д. примеры), – на все требуется разрешение министерства; дела тянутся, время уходит, потребность усиливается и вселяется неудовольствие и недоверие к местному начальству.

Правительство доверяет судьбу, честь частных лиц часто произволу губернатора, а не допускает ничтожного права на расход на пользу общества. Тот же губернатор, об усилении власти и значении которого, по-видимому, заботится министерство, не получает по году и более разрешение, ни даже отзыва, на представления свои о вопросах первой местной важности для вверенных ему губерний. Тот же губернатор, прибыв в Петербург, не всегда добивается аудиенции директора департамента и получает самые, иногда несправедливые и оскорбительные замечания за подписью министра (но, разумеется, без его ведома, в массе подписываемых бумаг по текущим делам) по неосновательным или неполным докладам какого-нибудь директора. Обратить на подобные бумаги внимание министра, значит, поставить против себя всю центральную бюрократию министерства.

Дальнейшее управление губерниею сделается невозможным, постоянные придирки, отказы, где личности заступают место делу, неминуемо отразились бы на всех местных интересах губернии, представляемой губернатором, не пользующимся поддержкою или содействием директора департамента. Невозможно винить в этих обстоятельствах министра, заваленного более важными общими государственными делами и непомерною механическою работою, которою директора обременяют для сохранения своего значения в глазах министра. Министр не имеет достаточного времени назначить даже доклад каждому приезжему губернатору и еще менее выслушать его объяснения на справки и обвинения директоров, которыми обыкновенно директора прикрывают свои ошибки или вредную медленность в делах. Таким образом, все-таки остается министру окончательно судить о деле только по справкам и объяснениям своего директора.

Самый добросовестный директор, отчужденный от живого прикосновения с делом своими бюрократическими занятиями, а тем менее знакомый с современными условиями жизни провинции, несомненно, внесет свой добросовестный, но большею частию, непрактический взгляд на дело в докладе министру; сей последний, не имея объяснений другой стороны, решает или составляет себе ложное понятие о вопросах как общих, так особенно местных.

Что же бывает, когда в дело вмешивается, как обыкновенно, личные взгляды, личные страсти и пререкания местных властей с второстепенными деятелями

центральной власти? Примеров слишком и слишком много и последствия слишком горько отзываются на провинции.

При существующем порядке при власти (в этом случае именно власти) департаментов, никакими положениями, ни правами, не возвысится значение губернаторов; наконец, трудно, даже невозможно приискать 40 или 80 губернаторов[8] достаточно независимых или по положению своему, или по убеждениям, чтобы бороться с настоящим порядком. Времена, где Разумовские, Сакены и другие, наконец, в новейшее время, где Шереметьевы считали честным занимать губернаторские посты – прошли безвозвратно[9]. Значение этих постов окончательно поколеблено самим министерством и бюрократической централизацией столицы.

В настоящее время в губернаторы назначаются те же чиновники из министерства или молодые из других сфер люди, еще незнакомые с тем, что их ожидает[10], – или генералы, ищущие эти места из опасения командовать дивизиею в армии, люди семейные, которые в губернаторском посте видят средства к своему существованию.

Понятно, при таком составе как усиливается власть департамента и как умаляется значение губернаторов в провинции, как трудно, невозможно министру узнавать через свои естественные, по-видимому, органы настоящее положение дел и вопросов местного интереса провинции.

Из представителей администрации в провинции одни еще генерал-губернаторы сохранили некоторое значение, основанное менее на существенных правах их, как на положении, занимаемом ими в обществе или в глазах государя прежнею службою. Далеко настоящие генерал-губернаторы не пользуются тем значением, которое предоставлено им было наказами Екатерины, значащимися еще в Своде законов, но de facto не существующих. Всепоглощающая департаментская централизация и бюрократизм лишили их той самостоятельности, которая могла бы их сделать действительными представителями перед верховною властию интересов вверенных их частей. Отчасти те же затруднения, то же пассивное отношение, даже враждебное, к их представлениям встречают генерал-губернаторы в департаментах при известных случаях, где бюрократия опасается что-либо выпустить из рук своих.

Но в провинции значение генерал-губернатора еще не совсем утратило свою силу, а возможность лично у министров всегда докладывать о делах, а также иногда и присутствовать в Государственном совете и Комитете министров, служит некоторым ограждением против бюрократического деспотизма департаментов и обеспечивает отчасти успех ходатайств о местных и насущных нуждах провинции.

Никто ныне в провинции не верит весу губернаторов в Петербурге, при отъезде их из губернии с местными ходатайствами. На представления генерал-губернаторов возлагают еще некоторую надежду, основанную больше на недавних преданиях об их значении у верховной власти.

Все вышесказанное приводит к мысли разделения административных частей империи на генерал-губернаторства, с расширением их права не в отношении

произвола, не в возможности карать без суда, не в наружных каких-либо атрибутах власти, а в доставлении генерал-губернаторам возможности делать больше добра, самостоятельно удовлетворять вскорости не отлагаемым нуждам вверенного им края (в известных, разумеется, пределах[11]), не прибегая в самых ничтожных делах и случаях к разрешению министерства, избавив их от департаментской мелочной опеки, тормозящей и мертвящей всякое живое дело[12]. Губернаторов следовало бы поставить в прямую зависимость и подчинение генерал-губернаторов и таким образом, сии последние явились бы действительными представителями власти во всех вверенных им частям империи. Управляемые, находя скорее и на месте разрешение нужд своих, естественно, признавали бы власть, от приемов и свойств которой зависеть будет сделать ее сочувственною или не сочувственною населению.

С другой стороны, казалось бы гораздо легче выбор 15–16 доверенных лиц, назначая как из гражданских, так и военных, которым поручить управление главными территориальными отделами России, чем отыскать 80 губернаторов, которых подвергать постоянному недоверию и опеке департаментов. Для единства общих административных действий и согласования местных потребностей с общими государственными интересами, казалось бы в высшей степени полезным собирать раз в году всех генерал-губернаторов в Петербурге для обсуждения под председательством министра всех более важных представлений, ими заблаговременно сообщенных в министерство для надлежащих справок и соображений.

Таким образом министр, направляя общую деятельность генерал-губернаторов к исполнению государственных видов и целей, вместе с тем имел бы самое прямое и живое соприкосновение с интересами провинций посредством их главных представителей. Сие последнее, знакомясь как с условиями других частей империи, так и с направлением правительства, получали бы общие инструкции для руководства по общим вопросам. Местные особенности постоянно сглаживались бы в виду государственных интересов, установилась бы административная система, которой положительно нельзя ожидать при нынешнем порядке управления.

Генерал-губернатор положительно не знает о предположениях своего соседа, каждый под видом местных особенностей проводит то ту, то другую меру, часто как те, так и другие совершенно противоположные взгляды в одном общем государственном вопросе получают утверждение и на место желаемого объединения частей России, совершается совершенно противоположное. Административная рознь в каждом управлении, централизация остается только в министерстве для всех второстепенных вопросов, а общая государственная идея далеко не осуществляется. Вот плод настоящей системы, где каждая административная личность, смотря по степени своего влияния или связей, вырывает то то, то другое утверждение, может быть даже полезное для управляемой им местности, но несообразное часто с целями государственными, равно и с интересами других частей империи.

Министр, избавленный от настоящих мелочей управления, мог бы тогда ежегодно посвящать вакантное время на объезд генерал-губернаторств и озна-

комление на месте как с потребностями края, так и с личностями, и поверять взгляды генерал-губернаторов. В случае вопросов по другим министерствам, присутствие генерал-губернаторов в известный срок в Петербурге давало бы возможность министру внутренних дел приглашать их в собрание Государственного совета и Комитета министров для нужных разъяснений обсуждаемых местных вопросов.

Роль и значение министра внутренних дел при предполагаемом преобразовании действительно была бы достойна представителя важнейшего управления в империи. Он явился бы прямым руководителем администрации, представителем перед верховною властию интересов вверенной ему части. Генерал-губернаторы сделались бы непосредственными его помощниками, прямо к нему относящимися и ему подчиненными. Министр соприкасался бы живою и естественною связью с разнородными частями своего управления, ему одному подлежало бы судить и согласовать разнородные местные вопросы и направлять к общей государственной цели. Министр избавлен был бы от мелочной, обременительной и несоответственной его значению механической работы – подписи тысячи номеров, которые в министерстве делают его не министром, а старшим подписчиком бумаг, которые он подписывает, не имея физической возможности ознакомиться, хотя поверхностно с делом, которое решается. В министерстве сосредоточилась бы главная подготовка общих вопросов управления, главное обсуждение важнейших местных представлений, а не канцелярская работа по текущим второстепенным делам всех губерний обширного нашего отечества, в ущерб интересам местным всей России и даже здравому смыслу.

Нет сомнения, что всё и все выиграли бы от настоящего предположения, утратилось бы значение и власть только департаментов, директоров и сонма бюрократических центральных отделений с их служителями. Вместе с тем сократились бы и все излишние должности и отделения по министерству, тормозящие и располагающие дела и переписки для оправдания своего существования. Достаточно указать на земский отдел Министерства внутренних дел[13].

Не полагаю ставить в пример Францию относительно управления[14]. Бюрократизм и централизация развиты там почти в одинаковой степени с Россиею. Но мы видим результаты этого порядка, и нет сомнения, что бедствиям и неурядицам Франции немало способствовала, кроме других причин, и непомерная бюрократическая централизация страны. Бросим взгляд на Англию, с ее обширными и раскинутыми по всем частям света управлениями, обратимся к ее твердой систематической последовательности во внутреннем управлении[15]; между тем состав центрального управления Министерства внутренних дел, ежели не ошибаюсь, доходит едва до 200 человек, включая министра и привратника здания министерства.

Сопоставим эти цифры с фалангою чиновников центрального управления Министерства внутренних дел и оценим результаты управления двух стран. В 11-ть часов утра все залы департаментов еще пусты, в 4 часа по полудни нет уже ни одного чиновника, одни огромные массы папиросных окурок, подметаемые сторожами, свидетельствуют о непродолжительной деятельности чинов-

ников. Все дело лежит на нескольких тружениках в каждом отделении и на директорах департаментов или скорее, их помощниках.

Взглянем на провинцию: в 9-ть часов утра в канцеляриях и губернском правлении все чиновники за делом, в 4 часа еще все на местах, а с 7 до полуночи все почти присутственные места освещены и везде чиновники еще за делом. В губерниях несообразные штаты по числу личного состава, а еще более по неприличным некоторыми тружениками получаемым окладам, настоятельно требуютизменения, сознанного и министром, но никакие местных властей представления не получают разрешения, между тем, в провинции толькополучаются сведения о преобразованиях штатов и усилении содержания центральному управлению. Понятно впечатление, производимое в провинции не тольков среде служащих, но и в обществе подобными действиями.

При благодетельных реформах, обновивших жизнь нашего государства, прошло время, где Россия существовала для петербургского чиновника; пора сознать и сознать заблаговременно, что чиновник петербургский существует для России. До сих пор все нововведения, все изменения исходилисверху, этому пути не следуетизменять и в настоящем случае, как верным залогом спокойствия, силы и порядка в России и доверии общества к верховной власти.

Сообразно с изложенными взглядами составлена карта предполагаемого разделения государства на генерал-губернаторства[16]. При чем руководством служило обобщение в одном управлении экономических, административных и отчасти политических интересов каждого отдела. Весь этот труд подлежит тщательному ближайшему соображению и поверке и есть скорее наглядное выражение общей мысли записки, котораяне имея официального характера, есть скорее выражение общей идеи, чем разработка окончательная столь важного вопроса, как перемена существующегопорядка в Министерстве внутренних дел.

В этих предположенияхслишкомстраждут интересы той бюрократической силы, которая поддерживала и создала настоящий порядок, чтобы надеяться на какой-либо успех к осуществлению реформы Министерства внутренних дел. Одно время или особые обстоятельства могут вызвать подобную столь, повидимому, необходимуюреформу.

Пусть же настоящая записка в виде и форме pia desiderata[17] одного из представителей отдела местного управления того же Министерства внутренних дел ожидает более благоприятных обстоятельств, чтобы увидеть свет и пусть в свое время отнесутся к ней заинтересованные лица беспристрастно – sine ira et suspicione[18].

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 644. – Спр. 336. – Арк. 1–12. Чернетка.

№ 2

Понятия об административной централизации и децентрализации суть понятия условные. Во все времена, у всех народов возникали сомнения и недоразумения о том, что лучше – сильная централизованная власть или сильная местная власть. Эти сомнения никогда не разрешались теоретически, а всегда практи-

чески, согласно условиям времени и в пользу того, кто был сильнее. История представляет примеры крайней централизации и крайней децентрализации – и то, и другое оказывалось дурно, но последнее всегда хуже.

Народы, не имевшие сильной центральной власти, всегда были слабы, ссорились и дрались между собою, подвергались нападениям соседей и погибали. Такая судьба постигла греческие республики; наше отечество разъединенное и раздробленное подвергалось величайшей опасности и только благодаря великому здравому смыслу русского народа (смыслу, недостаточно еще оцененному самими русскими) Россия успела вовремя соединиться и сплотиться в одно целое.

Примеры крайней централизации можно видеть в огромной монархии Александра, в Римской республике впоследствии в Римской империи. Там город Рим поглощал все, весь мир был завоеван, провинции управлялись проконсулами как иными чиновниками с огромною властию и с полною подчиненностию Риму. Но управление было дурно, жестоко, своекорыстно и возбуждало ненависть.

Правители провинций, имея в своем распоряжении войска, подымали оружие против Рима. Хотя вообще римляне сохранили за жителями провинций право управляться самими, но они во всё вмешивались; так, например, из переписки Плиния[19] с Траяном[20] видно, что он спрашивает разрешения на постройку водопровода, бань, открытие ярмарки.

В настоящее время народы пришли к сознанию, что выгоднее находиться под сильною властию, хотя бы и не столько хорошею, нежели под властию слабою; а потому народы стремятся соединиться в сильные политические организмы, но вместе с тем, они стремятся принять участие в правлении, дабы смягчить то, что может быть жестокого в центральной власти. У нас в России этого нет, вся Россия только и желает сильной центральной власти; навязанные ей земские и городские учреждения приняты весьма холодно и по справедливости почитаются тягостями. Соображая все это весьма трудно провести ту правильную границу в распределении, которая удовлетворила бы и государственному единству и местным потребностям населения.

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 644. – Спр. 336. – Арк. 13–14. Чернетка.

КОМЕНТАРІ

1. Важливо звернути увагу, що саме залізниці автор надавав того значення, до якого через деякий час прийде уряд, формуючи концепцію "єдиної і неподільної Росії", бо саме залізниця стягуватиме своїми коліями імперську могутність.

2. Йдеться про реформи місцевого самоврядування, а також судову реформу 1860-х – 1870-х рр.

3. Намісництва, що об'єднували у своєму складі повіти двох-трьох губерній, створювали в імперії впродовж 1775–1785 рр. на основі законодавчого акта "Учреждения для управления губерний Российской империи" від 5 листопада 1775 р. Їх створення підштовхнуло повстання Пугачова, яке вказало Катерині II на недосконалість місцевої системи управління. На чолі намісництв ставилися намісники або генерал-губернатори, яким імператриця делегувала частину власних повноважень, наділяючи їх значними адміністративними можливостями.

4. Для забезпечення в регіонах урядової політики намісники користувалися настановами Катерини II, що у вигляді інструкцій адресувалися конкретним генерал-губернаторам. При

формуванні першочергових завдань бралися до уваги стратегічні військово-політичні завдання, адміністративне облаштування, а також інші заходи, що сприяли послідовній інтеграції регіону в імперський простір.

5. За двома зайцями поженешся, жодного не спіймаєш .

6. Йдеться про створення органів місцевого самоврядування внаслідок земської (1864) та міської (1870) реформ, у результаті яких державні установи позбавлялися значних повноважень, що відобразилося й на їхніх штатних розписах.

7. Народження громадської думки в 1860-х рр. викликало стурбованість властей, у результаті чого в уряді серйозно обговорювалося питання про наділення губернаторів додатковими контролюючими повноваженнями, зокрема такими, як ревізування державних інституцій будь-якого відомства (1866). У 1880-х рр. губернатор наділявся правом впливати на формування новостворюваних судових інституцій мирових суддів та присяжних засідателів.

8. Назване число губернаторів відображає динаміку поділу Російської імперії на губернії: від 41 губернії в часи Катерини II їх кількість зросла до 78 в 1917 р. Зростання губерній свідчило про нові можливості центральної влади не лише щодо контролю в політичному сенсі, а й в економічному відношенні, в першу чергу йшлося про посилення контролю за збиранням податків, відбуванням військової і постоєвої повинності.

9. Автор помиляється, вважаючи, що Розумовські та Сакени займали посади губернаторів. Вдалим виявився лише приклад з Шереметьєвими, очевидно через те, що автор записки пам'ятав ще свіжі факти призначення 1882 р. генерал-ад'ютанта С. О. Шереметьєва (1836–1896) начальником Кубанської області і 1884 р. помічником головного начальника цивільної частини на Кавказі та командувачем Кавказького військового округу. Скоріше за все, йшлося про інше, що саме такі визначні сановники залучалися на місцеві посади і могли самостійно управляти адміністративними одиницями.

10. Практику призначення на посади губернаторів чиновників, які не набули управлінських навичок на місцях і службовий досвід яких формувався лише в центральних відомствах, було засуджено в уряді значно пізніше. Див. докладніше: *Берендтс Э. Н.* О прошлом и настоящем русской администрации. – СПб., 1913. – С. 113.

11. Автор записки, сам того, напевно, не підозрюючи, пропонував проект адміністративної реформи, подібної до планів-мрій ще Олександра I. Імператор вбачав у генерал-губернаторствах прообраз федеративного устрою багатоетнічної Російської імперії, а автор записки намагався зосередитися ще й на якості влади, її залежності від потреб місцевого населення.

12. Варто нагадати, що земська реформа 1864 р. на Київське генерал-губернаторство тоді ще не поширювалася.

13. Внаслідок реформ 1860-х – 1870-х рр., що сприяли уніфікації управлінських процесів, зросло значення Міністерства внутрішніх справ, в якому створювалися нові департаменти з адміністративно-поліцейськими функціями, зокрема й земський відділ. Спершу в ньому зосереджувалася робота, пов'язана з проведенням аграрних перетворень на селі. 1861 р. він став самостійною й однією з головних структур міністерства, в якій з'ясовувалися господарські питання, проблеми переселення селян, комплектування армії.

14. У часи Наполеона I було здійснено сувору централізацію державного адміністративного апарату, що сприяло ліквідації неоднорідності континентальної Франції в етнічному, культурному і мовному аспектах. Така політика в багатьох відношеннях ставала еталоном для Росії, зокрема за французьким зразком створювалися міністерства. Як і Франція, Росія забороняла національні мови.

15. На противагу Франції Британія проводила іншу стратегію, більш диференційовану. На зміну репресіям в Ірландії та Шотландії у XIX ст. прийшла регіональна політика.

16. У справі карта відсутня.

17. Доброго побажання (*латин.*).

18. Без гніву й упередження (*латин.*).

19. Пліній Молодший (бл. 62 – бл. 114) – римський державний діяч і письменник, імператорський легат у провінціях Віфінія і Понт, був в опозиції правлячій династії, але примирився з імператорською владою при Нерві і Траяні. До останнього збереглось 10 листів.

20. Траян (53–117) – римський імператор, який посилив централізацію влади і встановив контроль над провінціями.

Валерій СТАРКОВ (*Київ*)

ЛИСТИ МИТРОФАНА ТА УЛЯНИ ДИКАРЕВИХ ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Актуальна потреба накопичення своєї історіографічноїбази і нині стоїть перед сучасною українською наукою, незважаючи на певні успіхи попередників, і важко уявити розвиток науки за відсутності опублікованої творчої спадщини своїх найвидатніших учених. Для дослідження новітнього етапу розвитку українського відродження одне з провідних місць в історичних дослідженнях займає епістолярна спадщина діячів національної науки і культури Неможливо вивчати українське культурнета суспільно-політичне життя XIX – початку XX ст. без використання листів найвизначніших діячів України цієї доби, і в цьому контексті творча спадщина Михайла Грушевськогозаймає провідне місце.

Звернення до епістолярії як самостійного джерела пов'язане з розвитком вітчизняної історичної науки, розширенням її джерельної бази. Значення епістолярії як історичного джерела важко переоцінити. Саме листування здатне показати життя окремої людини на тлі історичних подій. Воно завжди вважалося цінним історичним джерелом, оскільки не тільки несе соціальне навантаження, висвітлюючи тогочасні умови дійсності, інтереси і турботи суспільства, а й виступає як невід'ємна складова духовної спадщини народу, як інформатор про опосередкований людською особистістю погляд на сучасний йому історичний процес[1].

Перед Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України постало завдання підготовки до видання повного зібрання творів М. Грушевського Нашу увагу привернула епістолярна спадщина вченого в частині його листування як з визначними вченими-етнографами, так і з етнографами-аматорами, краєзнавцями, колекціонерамистарожитностей, народними майстрами. Фонд № 1235 ЦДІА України у м. Києві вміщує 610 справ з листуванням ученого[2] й утримує значні обсяги листів до М. Грушевського таких визначних вчених-етнографів, як Федір Вовк (Спр. 389. – 109 арк. – 78 листів. – 1895–1911), Володимир Гнатюк (Спр. 419. – 114 арк. – 83 листи. – 1895–1913), Катерина Грушевська (Спр. 288. – 19 арк. – 14 листів та 2 телеграми. – 1907–

[1] *Войцехівська І. Н., Ляхоцький В. П.* Епістологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998.

[2] Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик по фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві) / Упор. І. Гирич. – К., 1996. – С. 5.

1927; Спр. 287. – Арк. 26, 234, 235, 336. – 4 листи. – 1907, 1909), Марко Грушевський (Спр. 291. – 145 с. – 45 листів. – 1891–1912), Митрофан Дикарів (Спр. 449. – 93 с. – 32 листи. – 1894–1899; Спр. 303. – С. 351–352. – 1 лист. – 1895), Раймунд Кайндль (Спр. 509. – 29 с. – 14 листів. – 1896–1906), Філарет Колесса (Спр. 543. – 30 арк. – 20 листів. – 1905–1927), Василь Кравченко (Спр. 303. – С. 345–347, 349–350. – 2 листи. – 1907–1909), Зенон Кузеля (Спр. 575. – Арк. 1–55, 58–107, 110–116. – 62 листи. – 1903–1912), Андрій Лобода (Спр. 609. – 6 с. – 5 листів. – 1908), Любор Нідерле (Спр. 661. – 14 с. – 7 листів. – 1898–1899, 1912–1914), Микола Сумцов (Спр. 779. – 24 арк. – 14 листів. – 1896–1912), Людмила Шевченко (Спр. 831. – 45 арк. – 28 листів. – 1910–1914; Спр. 871. – С. 347–348. – 1 лист. – 1895), Володимир Шухевич (Спр. 849. – Арк. 2, 4–23, 25–33, 36–47. – 35 листів. – 1894–1908), Володимир Ястребов (Спр. 865. – 8 с. – 4 листи. – 1895; Спр. 873. – С. 171–174. – 1 лист. – 1895)[3] та деякі інші.

Співробітниками відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства підготовлено до друку окремі згадані епістолярії, деякі з них вже опубліковано[4].

Окрім того, у фонді зберігаються листи від багатьох кореспондентів – етнографів-аматорів, краєзнавців, священиків – з різних куточків України, які містять різноманітну етнографічну інформацію: від Валеріана Боржковського з Вінниччини, Андрія Веретельника з Галичини, Григорія Веселого та Сергія Іваницького з Поділля, П. Петрушевського з Наддніпрянщини, Гіядора Стрипського з Закарпаття[5] та багатьох інших. Як історико-етнографічне джерело розглянемо листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського

Митрофан Дикарів був знаним у 90-х роках XIX ст. українським етнографом і фольклористом, друкувався у виданнях Наукового товариства ім. Т. Шевченка, "Киевской Старине", "Этнографическом Обозрении", листувався з визначними діячами науки і культури того часу – Михайлом Грушевським, Борисом Грінченком, Федором Вовком, Олександром Кониським та багатьма іншими[6].

Листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського[7] відображають насамперед науково-громадську діяльність першого в зазначений період і водночас висвітлюють постать останнього як одного з керівників Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Листування розпочалося з ініціативи М. Дикарева у травні 1894 р., коли він привітав М. Грушевського з отриманням посади на кафедрі

---

[3] Там само. – С. 19, 22, 24, 25, 27, 35, 38, 40, 42, 47, 54, 71, 80, 82, 86.

[4] Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка // Листування Михайла Грушевського / Упор. В. Наулко – К.; Нью-Йорк, 2001. – Т. 2. – С. 93–221; Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського / Упор. В. Наулко, В. Старков. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 11: Старожитності Південної України. – 84 с.

[5] Епістолярна спадщина... – С. 14, 17, 18, 33, 59, 71.

[6] Про життєвий шлях і наукову спадщину Митрофана Дикарева див.: *Старков В.* Митрофан Дикарів – повпред нації. Листи М. Дикарева до Ф. К. Вовка // Берегиня. – 1999. – Ч. 4. – С. 5–11; *його ж.* "Золоті зерна наукового пізнання" (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 14–19.

[7] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 449. – 93 арк. (32 листи, 1894–1899); Од. зб. 303. – Арк. 351–352 (1 лист, 1895).

Львівського університету й прислав йому свої праці[8]. Згодом обмін науковими виданнями між ними тривав протягом усього періоду листування. Вже в другому своєму листі від 16 червня 1894 р. М. Дикарів "складає щиру подяку" за отриману від М. Грушевського його книгу[9]. Надалі М. Дикарів регулярно отримував від НТШ як його праці, так і ті видання, які він прохав допомогти отримати. Характерним прикладом є повідомлення про це у трьох листах поспіль на початку 1897 р. У листі від 5 січня він повідомляє, що із засланих грошей частину передає НТШ, а на решту прохає вислати йому томи російсько-українського словника Уманця. 2 лютого М. Дикарів пише М. Грушевському: "Найсамперед складаю Вам сердечну подяку за Ваші хлопоти в моїх справах. Замісто т[ому] III ["]Словаря[..."], будьте ласкаві, зашліть мені Байдину ["]Одісею["], оби дві части, а решту передайте до Вашого Товариства. ["]Записки[..."] я маю лиш томи VI–XII, а XIII–XIV не маю"[10]. А вже 23 березня він дякує за прислані видання НТШ: "Т[ом] XIV "Записок", спасибі Вам, дістав з листом, в котрім обіцяно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [«]Етнографічним Збірником[»]"[11].

У свою чергу, Митрофан Дикарів, незважаючи на постійні матеріальні нестатки, збирав і надсилав до Львова літературу та матеріали, що стосувались передусім Воронежчини та Кубані, про які він був добре обізнаний. Так, у листі від 16 липня 1896 р. він зазначає: "Ще в Вороніжі придбані мною для бібліотеки Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевч[енка] книги, десятка півтора, і до сього часу через лихі грошеві обставини не міг їх туди заслати: чи не були б Ви ласкаві забрати їх з собою? Між ними є такі книжки, що нігде не можна придбати, напр[иклад:] "Ворон[ежскіе] Петровск[іе] акты", "Гісторичні матеріяли г[орода] Острогожська" Вейнберга, "Крестьянское хозяйство в Острогожск[ом] у[ѣздѣ]" – книга двічі премована (золотою вел[икою] медалею Географічн[ого] Товариства і 500 руб[лями] від С[анкт-]П[етер]б[урзького] Комітета о сільських товариствах). Коли згодитесь, я Вам зашлю сі книжки"[12].

Митрофан Дикарів постійно переймався долею своєї наукової спадщини та архіву. В листі від 31 липня 1895 р. він звертається до М. Грушевського бути своїм душеприкажчиком, здійснюючи свій давній намір залишити їх Науковому товариству ім. Т. Шевченка[13]. Згодом він неодноразово повертався до цього питання. У листі від 5 січня 1897 р. він пише: "З відписуваннєм своєї невеликої спадщини я забарився раз через роботу, а друге через чорноморський "корчій", від котрого на мене напала якась млявість, апатія"[14]. Передача архіву М. Дикарева до НТШ була здійснена невдовзі після його смерті, і лише завдяки цьому, на нашу думку, значну його частину було збережено від забуття, а праці, які він

[8] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 449. – Арк. 1–3.
[9] Там само. – Арк. 4.
[10] Там само. – Арк. 52.
[11] Там само. – Арк. 54.
[12] Там само. – Арк. 39–40.
[13] Там само. – Арк. 9.
[14] Там само. – Арк. 45.

підготував до друку, побачили світ посмертно завдяки зусиллям, передусім, Івана Франка та Володимира Гнатюка.

Про існування зворотних листів Михайла Грушевського до Митрофана Дикарева говорять прямі і непрямі згадки в листах останнього: "Книгу Вашу я одержав і складаю Вам щиру подяку, листа також" (лист від 16 червня 1894 р.); "На ваше питання проти відбитків, я й сам не знаю, що Вам одповісти..." (лист від 16 червня 1896 р.); "Т[ом] XIV "Записок", спасибі Вам, дістав з листом, в котрім обіцяно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [«]Етнографічним Збірником[»]" (лист від 23 березня 1897 р.); "Вашу відповідь на мій пильний запит я дістав ще в Катеринодарі, а з Парижа вже тут, на Жекупських Мінеральних водах, куда приїхав на 25 днів" (лист від 11 червня 1897 р.); "На лист з 7 (19) VI. 1899 можу сказати, що я мав на меті приїхати на археольогічний з'їзд до Київу" (лист від 26 червня 1899 р.)[15] тощо. На нашу думку, М. Грушевський відповідав листом майже на кожну кореспонденцію М. Дикарева, але нами ці листи поки що не віднайдені. Свого часу архів Митрофана Дикарева, який потрапив після його смерті до НТШ у Львові, був розпорошений, його частини згодом потрапили до різних архівів, і в самому архіві НТШ не залишилось його слідів[16]. Листи Олександра Кониського до Митрофана Дикарева виявились у фонді О. Кониського в архіві Інституту літератури НАН України[17], листи Бориса Грінченка до нього – у фонді Б. Грінченка в Інституті рукописів НБУ НАН України[18], деякі інші листи – у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М. Т. Рильського НАН України[19] тощо. Таке становище простежується і з листами деяких інших відомих дописувачів М. Дикарева, наприклад, відомого українського етнографа та антрополога Федора Вовка (нами знайдені і підготовлені до друку перші шість листів Федора Вовка (1894–1896), хоча в листах М. Дикарева до нього, опублікованих нами[20], згадується набагато більше листів до М. Дикарева, написаних Ф. Вовком у 1894–1899 рр.). Не обійшлося, мабуть, без втрат частини наукової спадщини Митрофана Дикарева. Володимир Гнатюк відверто писав 1918 р. в передмові до матеріалів,

---

[15] Там само. – Арк. 4, 34, 54, 55, 89.

[16] Усне повідомлення д. і. н., професора Володимира Потульницького. Знайомлячись з описом фонду НТШ, він не знайшов документів, що стосуються Митрофана Дикарева.

[17] Архів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України – Ф. 77. – № 247–271.

[18] Листування Митрофана Дикарева та Бориса Грінченка зберігається в ІР НБУ ім. В. Вернадського НАН України (Ф. 3. – Спр. 40730–40742: Листи Б. Грінченка – 1896–1899; Ф. 3. – Спр. 36845–36872: Листи М. Дикарева (1892–1899)).

[19] Листи до М. Дикарева від Г. Яковлева, І. Кобзаря, І. Попова, І. Давидова, Д. Іваненка, В. Смикова, К. Філатова (од. зб. 1; 33 арк., 1888–1898), Ю. Сизова (од. зб. 4; 19 арк., 1893–1894), його постійних кореспондентів, постачальників фольклорно-етнографічних відомостей – П. Тарасевського (од. зб. 2, 3, 8; 84 арк., 1892–1898 рр.), П. Півня (од. зб. 6; 9 арк., 1895–1897 рр.) та А. Суботи (од. зб. 7; 14 арк., 1896–1898 рр.).

[20] *Старков В.* Митрофан Дикарів – повпред нації… – С. 5–11 (опубліковано перший та останній з відомих листів М. Дикарева до Ф. Вовка); *його ж.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 20–52 (опубліковано 23 листи М. Дикарева до Ф. Вовка).

зібраних М. Дикаревим, про те, що під час військових дій Першої світової війни частина фондів етнографічної комісії НТШ загинула[21].

Коло питань, які обговорюються в листах М. Дикарева до М. Грушевського, широке: друкування та редагування праць Дикарева у виданнях НТШ, внутрішнє життя української громади Катеринодара, наукові й методичні питання українознавства, питання українського правопису, стосунки з іншими вченими та збирачами фольклорно-етнографічних відомостей, бібліографічні та археографічні новини з Воронежчини та Кубанщини, питання українського правопису, фольклорно-етнографічні відомості з цих порубіжних регіонів українського етнічного масиву, його особисте життя тощо.

Як відомо, за життя М. Дикарів видрукував у виданнях НТШ кілька своїх праць: "Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського відділу на Чорноморії", "Чорноморські народні казки й анекдоти", "Народна гутірка з поводу коронації 1896 р.", причому ці праці відкривали відповідні збірники[22]. Вже посмертно вийшли друком "Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді" (1900), "Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітольогії" (1903), "Народний календар Валуйського повіту у Вороніжчині" (1905)[23] та ін. Підготовлена Володимиром Гнатюком праця "Збірки сільської молодіжі на Україні. З паперів М. Дикарева" вийшла друком 1918 р.[24].

Митрофан Дикарів дуже прискіпливо готував свої праці до друку і так само ставився до друкарських та інших помилок у текстах, про що негайно повідомляв видавців. До того ж поряд з виправленнями він постійно надсилав доповнення і додатки до своїх праць. Про це йдеться майже в кожному листі. Так, у листі від 5 березня 1896 р. він узгоджує з М. Грушевським заголовок і порядок розміщення казок у праці "Чорноморські народні казки й анекдоти" і зміни, які треба внести у зв'язку з цим до покажчика: "Проти Вашого заголовку і порядку казок я нічого

---

[21] *Г[натюк] В[олодимир]*. Збірки сільської молодіжі на Україні. З паперів М. Дикарева // Матеріяли до української етнольогії / Вст. ст. та підгот. до друку В. Гнатюка. – Львів, 1918. – Т. 18. – С. 171.

[22] *Дикарів М.* Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській Єйського відділу на Чорноморії // Етнографічний Збірник. – 1895. – Т. 1. – С. 1–24; *його ж.* Чорноморські народні казки й анекдоти // Там само. – 1896. – Т. 2. – С. 1–50; *його ж.* Народна гутірка з поводу коронації 1896 р. Зібрав і пояснив Митрофан Дикарів // Там само. – 1898. – Т. 5. – С. 1–24.

[23] *Його ж.* Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвідки і складки) // Матеріяли до українсько-руської етнольогії. – 1900. – Т. 3. – С. 1–15; Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітольогії // Збірник Філологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т. 6. – С. 1–258 (Сюди увійшли такі незакінчені праці М. Дикарева: "Знадоби до української народньої ботаніки", "Де-що про вербу яко символ в українській пісні", "Кого треба розуміти під Рахманами і ідентичними їм русалками", "Великий бог Микола", "Митольогічні уривки", "Пояснення до колядок", "Уривки з греко-славянської митольогії"); *його ж.* Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріяли до українсько-руської етнольогії. – Львів, 1905. – Т. 6. – С. 114–204. Див. також: *Старков В.* Перелік основних праць Митрофана Дикарева // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 52–53.

[24] *Г[натюк] В[олодимир]*. Збірки сільської молодіжі на Україні... – С. 170–275.

не маю. До сього порядку я примушений тим, що №№, поміщені на кінці, я здобув уже тоді, як мій рукопис був уже готовий і показчик зладжений. І тепер, коли Ви хочете установити инший порядок, разом припаде перероблювати і показчик. А в тім я і сам радий був би переробити його, визначивши відповідні сторони видання, а не нумерацію казок. Бо часто один предмет чи мотив може повторятися кілька разів у казці і міститися на ріжних сторонах. У теперішнього показчика сього не можна бачити”[25].

У листах М. Дикарева відображені його значні зусилля з організації мережі інформаторів етнографічних відомостей. Іноді тільки за допомогою цих листів можна отримати відомості про збирачів етнографічного матеріалу і перлин народної творчості та ідентифікувати їхній внесок до фольклорно-етнографічної спадщини. Відомості для праці М. Дикарева “Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського отділу на Чорноморії” надав йому О. Ю. Півень, якого він заохочував матеріально, про що повідомляв у листі від 3 березня 1896 р.: “Перед роковинами Т. Г. Шевченка я поладнав з О. Ю. Півнем що до вистачання мені етнографичного матеріялу. Його відомості захоплять, остільки можливо, чорноморське житє з усіх боків. Вартість Півневої роботи Ви можете бачити з опису різдвяних святок у Павлівці. С тим я сміливо можу тепер сказати, що збіраннє чорноморського етнографичного матеріялу стоїть у мене на певнім ґрунті”[26]. Матеріали про збирача етнографічних відомостей Павла Тарасевського із зразками його творчості М. Дикарів подав до редакції “Памятной книжки Воронежской губернии” на 1896 р., але з невідомих причин вони були зняті з друку (лист від 16 липня 1896 р.). Про іншого, за виразом М. Дикарева, “етнографичного дописувателя” Антона Антоновича Суботу, селянина зі слободи Попасної Богучарського повіту з Воронежчини, він повідомляв НТШ у листі від 4 серпня 1897 р. і надіслав його фотографічний портрет. У тому ж листі він повідомив, що має намір подати відомості про своїх найменших інформаторів: “До материялів мені хотілось би додати патрети моїх двох маленьких философів (4-х и 2-х годів) і зразки дитячого писання і малювання”[27]. Кореспондентська мережа М. Дикарева виявилась настільки міцною, що вона працювала певний час і після його смерті. У відділі рукописних фондів ІМФЕ (фонд В. Гнатюка) знаходяться матеріали, отримані від згаданих кореспондентів після 1899 р. (“Этнографический календарь”, етнографічні нотатки, записи А. Суботи з Воронежчини за 1900–1901 рр. (од. зб. 155, 84 арк.); “Этнографические сведения...”, етнографічні матеріали (збірка без початку), “Розповіді, оповідання. Зібрано Т. Суботіним” за 1903 р. (од. зб. 173. – 16 арк.); “Етнографічний збірник П. К. Тарасевського” (зошити XII–XXV) за 1903–1912 рр. (од. зб. 249–261. – 504 арк.))[28].

У листах М. Дикарева приділено значну увагу ігровій культурі української людності. У листі від 5 березня 1896 р. він повідомляв М. Грушевському що

---

[25] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 449. – Арк. 14–15.

[26] Там само. – Арк. 12.

[27] Там само. – Арк. 59.

[28] *Старков В.* Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 91.

його кореспондент "О. Ю. Півень, разом з жінкою розпочав опис дитячих игр чорноморських" і "обіцяє дати чимало нового проти описів Чубинського і П. В. Іванова з Купянського повіту"[29]. Дитячі ігри та розваги поряд з іншими сторонами дитячого життя (фольклор, психологія тощо) постійно були в колі зацікавлень М. Дикарева, про що він пише в листі від 4 серпня 1897 р.: "Про той рік, я готую відомости про дитяче житє физичне і духове. Матеріял, що був у мене, розкиданий в десятках тетрадей, тепер уже зведений до купи, зостається лиш написати де-що про вагу сього материялу. Новиною буде в материялах дитяча психология"[30].

На цей час дослідження народної традиційної ігрової культури вже мали певні здобутки. Окрім того, що були відомі опубліковані записи українських народних ігор і розваг у загальних етнографічних працях О. Терещенка[31], М. Маркевича[32], П. Чубинського[33], В. Іванова[34] та ін., їм були присвячені і спеціальні дослідження С. Ісаєвича (з передмовою В. Горленка)[35], П. Іванова (з передмовою М. Сумцова)[36] та ін. Саме про праці Павла Чубинського та Петра Іванова згадав Митрофан Дикарів. Про це ж він повідомив і Федорові Вовку до Парижа в листі від 14 серпня 1896 р.: "Навесні я обернувся з запитом до Суботи (іншого кореспондента М. Дикарева. – *В. С.*), і він відписав мені, що радніший продовжувати вистачаннє материялів, аби тілько я заслав йому програму Янчукову[37]. Але як усі примірники Янчукової програми розійшлись навіть у Москві, я примушений був з свого примірника виписати йому частину питань про народне акушерство, родини, христини, додавши чимало своїх питань з дитячих забавок, игр, виховування дитини з физичного і духовного боку. Таку ж програму я заслав до хут[ора] Курчанського Єйського відділу другому своєму кореспондентові Александрові Півневі, котрий поступивсь дати опись дитячих игр, далеко докладніший, ніж у П. В. Иванова, з Купянського повіту. Через свою жінку Півень сподівається дати відомости і з народного акушерства"[38]. Враховуючи те, що описи Павла Чубинського та Петра Іванова дуже змістовні та об'ємні, слід очікувати, що

---

[29] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 449. – Арк. 15.

[30] Там само. – Арк. 59.

[31] *Терещенко А.* Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.

[32] *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860.

[33] Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – СПб., 1873. – Т. 3; СПб., 1877. – Т. 4.

[34] Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. – Харьков, 1898. – Т. I.

[35] *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – № 6–7. – С. 451–486.

[36] *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889.

[37] Йдеться про "Программу для собирания этнографических сведений, составленную при Этнографическом отделе Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии" (М., 1887. – 147 с.), серед укладачів якої був Микола Янчук (1859–1921), український, білоруський та російський фольклорист, етнограф та письменник, редактор "Этнографического обозрения" у 1889–1916 рр.

[38] *Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка... – С. 33.

О. Півень, збирацько-етнографічні якості якого високо цінував М. Дикарів, зібрав і надав останньому обіцяне, доля якого нині невідома. Зазначимо, що серед відомостей про різдвяні святки у станиці Павлівській на Чорноморії, які О. Півень надав М. Дикареву, були докладні описи ігор дорослих і дітей. Це – "у свинки", "у цурки", "у сніжки", "у боротьбу", катання на санках, крижинах, "кониках" (лижах), різних гойдалках тощо[39].

Таким чином, у вступі розглянуто тільки деякі з багатьох аспектів історико-етнографічної спадщини України, висвітлених у листах Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського, що зберігаються у фондах ЦДІАК, зокрема питання ігрової культури українців. Не зупиняючись докладно на інших аспектах історико-етнографічної спадщини, зазначимо, що читач сам може віднайти їх у пропонованих листах.

Принагідно зазначимо, що у цій публікації ми вважаємо логічним вміщення листів Уляни Іванівни Дикаревої, невістки Митрофана Олексійовича. Про неї нам відомо дуже мало, насамперед те, що наводиться в листах як Митрофана Дикарева, так і самої Уляни.

З відомих нам листів Дикарева, Митрофан Олексійович мав високу довіру до Уляни Іванівни і, спілкуючись з нею як листами, так і особисто, втаємничив її у свої задуми щодо своєї наукової спадщини. На перший погляд може викликати здивування, що така порівняно молода людина, якій минуло лише сорок років, переймалася долею своєї спадщини. Але, враховуючи те, що, як писав Олександр Кониський, "природа не наділила його (Дикарева. – *В. С.*) таким міцним фізичним здоровлєм, щоб давала йому спромогу довго боротися з лиходійними силами"[40], можна здогадуватися, що Митрофан Дикарів це розумів і заздалегідь хотів подбати про результати своєї праці. З його листування з іншими вченими видно, як довго і прискіпливо готував він до друку свої праці, деякі – роками. Перебуваючи в непевному оточенні, відчуваючи фізичні, моральні негаразди, а також матеріальні нестатки, Митрофан Дикарів хотів убезпечити найцінніше для себе – результати своєї праці. Врешті, так і сталося: вчений передчасно помер у 45-річному віці, багато чого не встигнувши зробити із запланованого; чимало його праць залишилися незавершеними.

Як свідчить текст листів, Уляна Дикарева відіграла важливу роль у передачі наукової спадщини Митрофана Олексійовича до НТШ та сприянні її публікації. Відомо, що з 10 серпня до 13 вересня 1896 р. Дикарів перебував у Новомосковську Катеринославської губернії, де вона мешкала[41]. Очевидно, тоді ж Митрофан Дикарев і дав остаточні настанови щодо подальших дій Уляни стосовно своєї спадщини, оскільки потім вони, наскільки нам відомо, не зустрічалися. Яким

---

[39] *Дикарів М.* Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській... – С. 15.

[40] *Кониський О. Я.* До життєпису М. О. Дикарева // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1900. – Т. 12. – Кн. 11. – С. 88.

[41] Це відомо з листів Митрофана Дикарева до своїх кореспондентів – Олександра Кониського, Бориса Грінченка, Федора Вовка та ін. – зокрема, в листі до Бориса Грінченка від 17 жовтня 1896 р. (*Старков В. А.* Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2001. – Вип. 15. – С. 232).

чином Митрофан Дикарів передав гроші для НТШ: чи під час гостювання 1896 р., чи пізніше – важко сказати. Головне, що основні, закінчені в рукописі та незакінчені, праці вченого згодом побачили світ, і в цьому є й заслуга Уляни Іванівни Дикаревої, про подальшу долю якої нам, на жаль, нічого не відомо.

Листування поміж Уляною Дикаревою та НТШ в особі Михайла Грушевського розпочалося, очевидно, одразу ж після смерті Митрофана Дикарева, з початку 1900 р., і тривало до лютого 1904 р., коли вже посмертне видання, що вийшло друком 1903 р., було їй надіслане. Хоча помилково замість Катеринослава виконавці з НТШ заслали видання до Катеринодара, де мешкав М. Дикарів. Очевидно, пізніше помилку виправили, і згадане видання Уляна Дикарева отримала, про що свідчить припинення листування.

11 листів Уляни Дикаревої до Михайла Грушевського знаходяться у фонді № 1235 у ЦДІАК (спр. 450, с. 1–36).

Мову і стиль листів Митрофана та Уляни Дикаревих збережено. Авторські скорочення розкриваються у квадратних дужках [ ], скорочення в цитатах позначаються трьома крапками в таких же дужках [...], непрочитані слова – трьома крапками в ламаних дужках <...>, нечітко написані слова, прочитання яких сумнівне, також подаються у ламаних дужках < >. Дати у вступі подано, як у листах М. Дикарева, – за старим стилем, а перед кожним листом нами зазначено місце і дату написання листа за новим стилем, незалежно від того, де вони містяться в листі. Нумерація листів наша.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Катеринодар, 27 травня 1894 р.

Високоповажаний Добродію
Михайле Сергійовичу!

Дозвольте й мені з далекого кутка України обізватись до вас з поводу одержання Вами професорської кафедри[1]. Вам належить висока честь почати нову еру в історії української культури і стати заступником українського народу перед цілим ученим світом. Та радість, що з нею щирі українці вітають вас звідусіль, ідеть з нашої впевнености, що й на цей раз Україна становить перед ученим світом свого достойного сина.

Дай Боже, щоб нам довелося с такою одностайністю, як і тепер, вітати Вас на 25-ті і 50-ті роковини Вашої наукової діяльности, коли Ви зможете показати нам більш овочів[2] Вашого наукового досвіду і Вашої щирої любови до Матері України.

Дозвольте нам, Високоповажний Добродію, сподіватись, що Ви запалите в серцях Ваших будучих слухачів священий огонь любови до рідної України, не тілки тиї ідеальної України, що малюють нам письменники, але й тиї темної і неосвіченої України, що перед нею ми заплющували очі, тиї нещасної України, що стоїть навіч нам, яко докір нашого спання і нашої ганебної байдужости.

Дай Боже, щоб світло науки, котрій Ви призволились присвятити себе, од Вашого багаття досіяло і до нашої далекої, багато обдареної природою, але темної і неосвіченої країни.

Помагай Вам Боже, на все добре.

Засилаю Вам свої твори[3], яко ознаку високого поважання до Вас.

Дозвольте міцно стиснути Вашу руку.

Щиро поважаючий Вас прихильник,

М. Дикарів.

Кубань, Р[оку] 1894, травня 15.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 1–2. Рукопис. Оригінал.

№ 2

Катеринодар, 28 червня 1894 р.

Високоповажаний
Михайле Сергійовичу!

Книгу Вашу я одержав і складаю Вам щиру подяку[4], листа також. Я і сам мався писати филологичну статю, або проще реферат на з'їзд учених у Львові[5], але хворі очі спинили мене на довгий час. Тепер готуюсь до писання, перечитуючи потрібні друковані джерела. Давати филологічно бібліографію я згоден, але не сподіваюсь виконати Ваші заміри в повній міри[6]. Причина та, що живучи тут, я не маю спроможности гаразд слідити за науковими новинами. Наприклад за роки 1893 і 1894 я можу подати відомости лиш про те, що заслане мені проф[есором] Бодуеном де Куртене[7] (["]Два вопроса из ученія о палятализаціи в словян[скихъ] языках[ъ"] і ["]Próba teorji alternacyj fonetycznych["]) і Богородицьким (["]Антропофоника["][8] Н. Крушевского).

З поводу ["]Кубанского Сборника["][9] те ж подам відомости, як вийде.

Що до біографічнього словаря, то засилайте мені спис діячів, і я постараюся знайти тут охотників допомагати в ций справі.

Повідомте, будте ласкаві, куди подавати статі, чи просто до Наук[ового] Т[оварист]ва ім. Шевченка, чи в якесь инше місце.

Була в мене вже тут балачка де с ким про згаданий біограф[ічний] словарь і ми вагалися, кого слід поміщати в словарі і кого не слід. Річ в тім, що бажалось би бачити повний, докладний словарь, але й не можна всіх пхати в його, бо можуть і нам чинити закиди як Венгерову, що він туле в свій словарь нікому невідомих жидів.

На сам кінець скажу Вам, що на велике не сподівайтесь, бо тут більш ніж де-инде почувається брак інтелігентів, з котрих одні тут просто завалені роботами місцевого характеру, а решта сидить згорнувши руки. Припадає й мені, як Вам, ловити людей і запрошувати їх до праці, де тільки нюхом чуєш можливість, але сталих охотників мало знаходиш.

Помагай Вам Боже на все добре.

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарів.

Катеринодаръ,
Р[оку] 1894, червня 16.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 3–4. Рукопис. Оригінал.

№ 3

Катеринодар, 5 вересня 1894 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Заслані Вами книги я дістав, і сердечно дякую Вам за них.

Памятки укр[аїнської] літератури і мови я не маю.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

24. VIII.[18]94.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 5. Рукопис. Оригінал.

№ 4

Катеринодар, 2 січня 1895 р.

Високоповаж[а]н[ий] Добродію!

Засилаючи до “Записок” свої “Уривки”[10], прошу Вас уклінно, як що можна, додати до них приложені малюнки. На мою думку, зменьшивши їх розмір, можна булоб умістити на двох картинах. Тільки зверніть увагу, щоб ўнфпксбфпт і Matka Boska були з такими темними видами, як на малюнках, і щоб видно було, що sta kar bara співає.

В якім стані справа з друкуваннім “народної гутірки”?[11]

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

21. XII. [18]94.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 6. Рукопис. Оригінал.

№ 5

Катеринодар, весна 1895 р.

(без початку) [...]графія голодного та холерного часу[12]. Не з хвальби, а з почуття правди, я можу сказати, що ніхто не зібрав стільки відомостей такого змісту як я. Мені хотілось би випустити їх в [18]96 році. В тім же році я маюсь надрукувати випуск, відповідний т[омові] IV [“]Трудів [...”] Чубинського[13]. Лихо тільки, що похорону мене з проріхами.

Зараз у мене чотири початих роботи 1. Укр.<...>, 2. “Микола-угодник, як великий Бог” більш з власних відомостей за для “Этнограф[ическаго] Обозрѣнія”, 3. Програма за для опису укр[аїнського] весілля – до “Кубанск[аго] Сборн[ика]”, 4. З поводу Бодуенової праці “Próba teorji alternacyj fonetycznysh” – до “Записок”. Більш под усе далась мені взнаки остання праця. Припало за для неї купувати чимало книжок та й ще доведеться. Бо річ дуже цікава, разом з

тим не можна погодитись з автором, що подав, як і в инших своїх творах, через <...> велику вагу психолоґичним факторам і зменшуючи вагу суто физиолоґичних. Всі наведені чотири роботи вимагають дуже багато праці, і я був би дуже радий коли б їх викинчив до Нового року[14].

Що до подавання филолоґичних новин з "Филолог[ическіхъ] Зап[исокъ"] и "Филолог[ическіхъ] Вѣд[омостей]", то я не можу запомогати Вам, бо ніяк не можу визчитувати справи з користуванням бібліотекою тутешньої гимназії відкіль тилько й можна дістати филол[оґичні] видання.

Признаюсь, мені сором брати з Товариства ім. Шевченка гроші після того, як я замірився зробити свої зібрані мені матеріали його власним. Але я буду радий, коли Товариство замісто грошей засилатиме свої наукові видання.

Прикладаю тут фотографії з "лубочних" образів апокрифічного змісту, росповсюжених білш між сектантами Кубанської области, 2) з станції Нижнєбаканської темрюцького одділа, і 3) з Ічхуєвського військового риболовного заводу, що дає найбільший поступ статі доходу

Не знаю чи правда, але мені доводилось чути, що рос[ійський] уряд наказав усі листи, що йдуть з Галичини в "жовтеньких та сіреньких кувертах" розкривати і перевіряти. Щось підхоже на те було у нас в Катеринодарі. Товариство ім. Шевченко заслало д[обродієві] Е[расто]ву разом три куверти однакового формату і цвіту. Е[расто]ва з цього поводу кликано на почту повісткою і предложено: "Коли хочете, ми ці листи звернемо до Львова, а коли хочете відкриймо, і якщо знайдемо друковане, одішлемо до цензури". Куверти були одкриті – в них були "Записки". Тільки з несвідомости цензурних наказів на почті удалося вихопити "Записки" поминувши цензуру. Але чи так, чи сяк протокол був написаний, і мені здається окружне начальство перегоне наших почтових начальників на гречку за те, що дозволили пошити себе в дурні. І в друге, мабуть, вони нічого не перепустять так. У кожнім разі Товариству годилось би мати куверти яко мога розмаїтих колірів і формату і на засилати за раз білш одного куверта.

Ще в Вороніжі я купив для Тов[ариства] ім. Шевченка земську статістику острогожського повіту (українського)[15], але ніяк не спроможусь одіслати.

Бувайте здорові!

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарів.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 69–72. Рукопис. Оригінал.

№ 6

Катеринодар, 12 серпня 1895 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Недавно я писав О. Я. Кониському що хочу зазначити 20-ліття своєї літературної діяльности одписом своєї літературної спадщини на ім'я Наукового Товариства імени Шевченка.

В сій справі мені хотілось би постановити Вас своїм душеприкащиком і чи погодитесь Ви на се?

З просьби д[обродія] Ролланда, редактора французського етнографичного журн[алу] [“]Meluzine[”] я зараз пишу статю з української народної ботаніки[16]. Не знаючи гаразд, чи підійдуть мої відомости під программу прийняту д[обродієм] Ролландом в його [“]Varietes ethnographiques[”] я послав свою статю надрукувати яко видання Наукового Тов[ариства] ім. Шевченка, а д[обродій] Ролланд тоді може користуватись друкованими, як сам, здоровий, знає.

З циї причини мені хотілось би знати, чи довго Ви перебуватимете в Владикавказі, чи вистигну я заслати Вам туди статю.

Бувайте здорові!

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарів.

Р[оку] 1895, липня 31.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 8–10. Рукопис. Оригінал.

№ 7

Катеринодар, 8 грудня 1895 р.

Високоповажані Добродії!

В[исокоповажаний] Д[обродій] Грушівський писав мені, що Шановне Товариство зашле мені 50 оддруків моєї статі “Різдвяні святки”[17]. Досі я одержав один екземпляр, а од д[обродія] Єр[астова] чув, що кілька екземплярів порозсилано на подані мною адреси. Тож уклінно прошу заслати мені останні, а один ще д[обродієві] Ролландові, адресу котрого я подав раніше.

Опроче того я дістав з [“]Зап[исок...”] т[ом] VII, кн[игу] 3 статі “Адельфотесъ” цілком і “Стиль подільських замків” 8 стор[інок], сподіваючись дістати останню частину книги. А поки що, складаю щиру подяку.

Готую для [“]Зап[исок...”] статю про вербу яко символ в укр[аїнській] пісні[18].

Помагай Вам Боже, на все добре.

М. Крамаренко[19].

Р[оку] 1895 листопаду 26.

P. S. Зашліть ще один примірник “Різдвяних святок”: A. Mr. Paul Sibellot, Boulevard Saint-Marces, Paris (France).

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 351–352. Рукопис. Оригінал.

№ 8

Катеринодар, 15 березня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

От се вам додаток до засланого раніш етнографичного матеріялу. Коли можна буде, полаштуйте сей додаток так, щоб кожна його частина стояла на своїм місці, під відповідним № раніш поданого матеріялу; коли ж се буде затрудно, друкуйте так, як я засилаю. Взагалі, коли постережете які повторення або які недокладности можете спростовати їх. Особливе мені хотілось би спростовати заведені, здається, О. М. Веселовським[20] помилки в польській легенді про св[ятого] Юрія: бо я не маю Кольбергового [“]Ludu[”][21].

Перед роковинами Т. Г. Шевченка я поладнав з О. Ю. Півнем[22] що до вистачання мені етнографичного матеріялу. Я йому буду платити від аркуша, а він буде давати відомости з програми Вашого Товариства[23] і Янчукової[24]. Таким чином його відомости захоплять, остільки можливо, чорноморське житє з усіх боків. Вартість Півневої роботи Ви можете бачити з опису різдвяних святок у Павлівці. С тим я сміливо можу тепер сказати, що збіраннє чорноморського етнографичного матеріялу стоїть у мене на певнім ґрунті.

З т[ому] XIII [“]Зап[исок”] я дістав статі: 1, [“]Варлаам і Йоасаф[”]; 2, [“]Похвала в[еликому] кн[язеві] Витовтові[”]; 3, Наукова хроніка; 4, Бібліографія; 5, Miscellanea тільки сторінки 9–12; Будте ласкаві, зашліть початок сеї статі. А може ще що не заслане з сього тому. Частку з т[ому] IX я також дістав.

Помагай Вам Боже на все добре!

Щирий Ваш прихильник,

М. Дикарів.

Р[оку] 1896, марця 3.

Катеринодаръ.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 11–13. Рукопис. Оригінал.

№ 9

[Катеринодар], 17 березня 1896 р.

Р[оку] 1896, марця 5.

Високоповажаний

Михайле Сергієвичу!

Проти Вашого заголовку і порядку казок я нічого не маю. До сього порядку я примушений тим що №№, поміщені на кінці, я здобув уже тоді, як мій рукопис був уже готовий і показчик зладжений. І тепер, коли Ви хочете установити инший порядок, разом припаде перероблювати і показчик. А в тім я і сам радий був би переробити його, визначивши відповідні сторони видання, а не нумерацію казок. Бо часто один предмет чи мотив може повторятися кілька разів у казці і міститися на ріжних сторонах, у теперішнього показчика сього не можна бачити.

Позавчора я ще заслав Вам додаток до уваг. О. Ю. Півень, разом з жінкою розпочав опис дитячих игр чорноморських. Обіцяє дати чимало нового проти описів Чубинського і П. В. Іванова з Купянського повіту[25].

Здається перед роком <...> до сього я заслав Олександру Яковичу [Кониському] записки Степана Шкрапа і Юрія Калері про час примусового оселення передгір Кавказу. Чи відомі Вам сі матеріали? Лежать у мене давно ще офіціяльні дані, котрі відносяться до того ж часу і на мою думкуціннійші для історика бо в них нема того крайнього суб’єктивизму, через котрий О[лександр] Я[кович] узвав Шкрапа “російським нігілистом”. Після того я ще дістав записки 50-х років якогось анонима про часи Завадовського і Кухаренка[26]. Обидва вони трактуються як превеликі хабарники. Такими знають їх і автори анонимних стихотворів, “драматичних хронік” і народні пісні. Всі рукописи дані мені до часу, і я не знаю,

що з ними робити, бо самому їх переписувати просто нема часу, а дати кому переписувати недешево коштуватиме.

То ж будте ла[с]каві, повідомте мене, чи будете Ви через се <...> у Владикавказі. Коли будете, я б заслав їх Вам для перегляду.

Документи про примусове засілення передгор на початку 60-х років збірав покійний Василь Мова[27]. Чув я, що він зужиткував сей матеріал, писавши гісторію того часу укр[аїнською] мовою, але сей рукопис наче б-то якимсь чином захопив Прокіп Короленко[28], котрий раніш уславився плаґіятом. Се мені подав Мих[айло] Йосип[ович] Поночовний.

Недавно (1887 р.) ми святкували століттє чорноморського війська, тепер начальство велить сього року святкувати 200-ліття "війська", а власне ж Хоперського лінійного полку, котрий ніким і ніколи не вважався "військом" (Се, здається, той самий славний полк, що з наказу губернатора Чекваїдзе насилував духоборських жінок і дівчат). Ціль тут, розуміється, та ж що бува і в 60-х роках – стерти ім'я чорноморського війська. З поводу сеї наруги над військом п[ан] Бігдай[29], як об'явив у часописи, видає збірник чорноморських і лінийських пісень?!

Бувайте здорові,

М. Дикарів.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 14–17. Рукопис. Оригінал.

№ 10

Катеринодар, 2 квітня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Проти переробки азбучного показчика я не наполягаю, як Вам зручніщ, так нехай і буде.

І я так саме, як Ви, завжди думав, що до своїх етноґрафичних співробітників треба бути сторожким. В сій ціли "Різдвяні святки", писані Півнем, я давав перевіряти д[обродіям] Грачеві і Садилові, людям інтелігентним і совісним, і спростовати, або краще почипити додатки припало в самих незначних дрібницях.

Що до Вашого бажання, щоб гісторичні матеріяли були зужитковані тут і подані Вам обробленими, то я не знаю, що й діяти. Бо людей, котрі б ділом показували свідомість своїх обов'язків проти України, я не бачу. Навіть з таких, котрі б цікавились духовим житєм Галичини, я можу показати тільки двох: Білобородова і Ерастова[30]. Але їх більше тягне до Франка, ніж до Товариства, мішаючи його з партією новоеристів[31]. На перший же день моєї знайомости з ним він проводе інтригу проти Товариства: "Не давайте їм ні стрічки, не стоють (!) вони того: краще давайте все Франкові". Таке поводженє Б[ілобородо]ва з невідомим чоловіком я виясняв крайньою недотепністю Б[ілобородо]ва і сеї думки держусь і досі.

Зараз я дістав з Майкопу від нового свого кореспондента, крест[ьянина] Плугатирева, дві леґенди про св[ятого] Миколу і нову версію народних толків про царицини загадки. Такі толки я раніш мав з трьох місць Чорноморії. Не знаю, чи надрукує їх "Этнографическое Обозрѣніе", бо загадки торкаються до

пекучої справи, до наділа безземельних землян (по 3 дес[ятини] на душу), і форми їх викладу (царь "обдурював" царицю, щоб женитись на ній) може не сподобатись московським ученим[32].

В одній з леґенд дуже характерна черта: наш нарід (як і в наданих мною Вам відомостях) вважає св[ятого] Миколу москалем, і через це не може припустити його до богування після смерти "сього Бога", бо він за москалями "руку тягтиме". Обіцяв мені Плугатирів ще заслати леґенди проти св[ятого] Миколи.

Прочув я, що тут готується проект царської грамоти з поводу 200-ліття Кубанського (?) війська. І в сім проекті старшинство признається не за чорноморським військом, як визнано в Катерининських "законах о правах войск казачьих", а за хоперськими полками, котрих тепер уже три. Проект писав військовий штаб, головою которого тепер стоїть генерал Гершельман (з евреїв). Маються видати юбілейний літературний збірник. Бігдаєві пісні також військовим коштом друкуються в Москві. Білобородов, яко домашній учитель Бігдая, теж метушиться з поводу сього видання. І нікому з них не спаде на думку, що вони чинять свято з поводу плювання їм в вічі.

У "Зорі" треба спростовати, що у Ваганова знайдена не копія з портрету Шевченка, але первотвір.

Р[оку] 1896, марця 21.

М. Дикарів.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 18–21. Рукопис. Оригінал.

№ 11

Катеринодар, 16 квітня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Перегортаючи уваги до своїх казок, я постеріг ось які помилки, на котрі я попереду не звернув уваги: 1) "В варіянті – Валуйського повіту, поданого мені (повіту?)" і 2) "В вариянті слоб[оди] Попасної Богуч[арського] повіту, поданого [!] мені" (ст[орінка] 32, р[ядок] згори 1 і з долу 11). Діставши свої чорняки[33], я побачив, що в обох разах у мене стоїть "з вариянту...". Признаюсь, що се мене дуже засмутило і нагадало попередзазначені помилки "Тарасевський, [Тарасевськ]им".

Я і тепер гадаю, що ужитий мною вираз "з вариянту" є цілком правильним. Те-ж саме постерегається в польській мові: z każdej miary = inal der Rücksicht; z rzeczy tak wypada = der Sache gemäss, wesentlich; nie sądź z tej próbki o całej Warszawie... Тут мені десятки разів припадало нагибувати в прозьбах і жалобах формулу: "з його (неграмотного) прозьби підписав ся N". Товариство в відповідних разах уживає "<u>після</u>", що здається мені буквальним перекладом франц[узького] <u>d'pris</u>, і в кожнім разі менш натуральним проти уживаного мною <u>з</u>.

Будте ласкаві, спростуйте наведені вгорі помилки.

М. Дикарів.

4. VI. [18]96.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 31–33. Рукопис. Оригінал.

№ 12[34]

Катеринодар, 12 червня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Друкарські помилки мені здавалось би найкращим показати в спростованні всі, бо коли і без помилок учені часто чинять через лад сміливі догадки, а с помилками чинитимуть їх ще більше. Сам я, перестудіювавши казки Чубинського разів з десять, деяких відомостей в них не можу скористати, бо через брак спростовання не можу знати, чи певні вони.

Що до правописи Тов[арист]ва, то заводити її поки у нових, напр[иклад], етнографичних матеріялах – було б річчю просто шкодливою, і через те непобажаною. Найсампередзверну Вашу увагу на те, що при виробленню сеї правописи галицькі діячі поводились неоднаковими цілями: одні – науковими, другі – школьними, а треті – політичними. І через те правопись, яко послідок випадкового складу голосів, що становить більшість при сім, не витримує самої легкої критики наукової. Шкодливі наслідки такої ж, сказати б, політичної правописи ми бачили в виданнях Чубинського (тоді, напр[иклад], казано писати на початку слова и а не і, не вважаючи несправедливу вимову). Сею правописею політиканствуючі етнографи дуже псували наукові матеріяли, бо їм неодмінно хотілось бачити в народній мові зразки своєї условної етимології, без сумніву було – показати, що у нас є своя висока граматика не схожа на московську, для сього треба було яко мога далі відлучити українську мову від московської. Найгірше тут те, що се відлучення чинилось на підставі не наукових <...>, але власних вигадок.

Напр[иклад], у П. Г. Житецького[35]: “присутствіе д в начальных группах дж и дз (джерело, дзвін = жерело, звін) удобнее всего (!!) объясняется специальною потребностью (!! вираз зовсім ненауковий) малорусскаго консонантизма усилить звучный элемент в согласных группах” ([“]Очерк звуковой ист[ории] м[ало]рус[скаго] нарѣч[ія][”], с. 166; там же на стр. 240). Коли б справа ся трактовалась не з політичної, а суто наукової точки, автор ніж висловляти думку, постарався б попереду установити ґрадацію, в якій ідуть суголоси, щодо їх голосности (“звучности”), і тоді б він повинен був би сказати що “зміцнити голосний елемент” можно лиш розширенням надставної труби, а не звужуваннєм, яке постерегаєть ся в згаданих їм примірах.

Тепер від тиї політичної етимології, здається, відкидаються учені, і останній заступник її В. П. Науменко[36] одинаково засужений і в Галичині і в Росії.

Що до правописи Т[оварист]ва вони не вдовольнять тих вимог, які становляться в самому науковому алфавитові взагалі. Вимоги її такі: 1) Кожен знак повинен відповідати тільки одному звукові 2) Кожен звук повинен мати особливий знак. В своїх казках я нагибую, напр[иклад], такі зразки правописа: підїжона, підїхав, і читач не знає, як тут треба вимовляти, бо однаково можливо чути в народі і пі(дь)діжжа, і пiддіжжа. Так само пяний можна прочитати як пjаний і пьjаний або пьаний, бо все се істнує в живій мові ріжних місцевостей.

При витвореню правописи Т[оварист]ва, оскільки я пам’ятаю, проти знаків і і ї казано, що “ї мягчить попередущий суголос, а і не мягчить”. З під сього виразу витинається старий принцип: суголос може бути “м’яким”, лиш коли він є

йотованим. Сей принцип накладає обов'язок, при поділі звуків палятальні[37] бь, вь, гь і т. д. залічувати або до складів, або до зложених звуків, або до "дифтонґів", але на такий поділ, не вважаючи на вимоги лоґики, не зважуються вчені, і проф[есор] Вас. Олекс. Богородицький, напр[иклад], признаючи звуки палятальні "йотованими", в своїй "Фонетикѣ" (ст[орінка] 14) становить непалятальні поруч з палятальними, і тим самим, навпаки лоґиці, залічує останні до простих. Наша укр[аїнська] фонетіка більш, ніж яка інша, дає підстави залишити такі нелоґичні погляди на природу звуків, позичені з старого наукового арсеналу. Бо з нашої фонетики знати, що кожензвук, чи він будепалятальний, чи не палятальний, має самостійність, і ми можемо сполучати c+v (він = ille, ніс = nasus і навпаки c+v (жьили = жал., взьив = взяв, коньи = коні, чьистувати = частувати – в Грибовичах підо Львовом, і учительом = учителем, мьи = ми, зьима = зіма – в мові моєї матері коли вона закидає по московському), і такі вирази як "ї мягчить", а "і не мягчить" в тім розумі в якім вони вживають ся, не мають жодної підстави. Я знаю сполучення живої мови, в котрих усі взагалі палятальні самоголоси (а не тільки і) "не мягчать" попереднього суголосу, напр[иклад] в слові Лякирьа в жиночій вимові слоб[оди] Іллінки Бирючинськогопов[іту] і словах хлцпцы, лцвко також в жиночій вимові слоб[оди] Марок Острогожськогопов[іту] ля, лц = cv; так з якої речі давати перевагу одному звукові і, а останні іґнорувати?[38]

Тут я вважаю доречним згадати про погляди учених A. d'Abaddie, принця L. Bonoparte'a і В. В. Богданова, котрі звуки дж, дз, ц, ч вважають, і на мою думку геть справедливо, не зложеними, але простими, а се само з себе веде і до признання палятальних звуків простими, а не зложеними ("йотованими").

На-сам-кінець з поводу правописи Т[оварист]ва скажу що вона не має системи. Напр[иклад] в ній є сполучення йо = jo, і поруч стоять є, я, ю, = je, ja, jy. (Я думаю, що сербський та чеський народ не згірше читає свої йотовані вирази, як і галичане є, я, ю.) В інтересах науки я радніше друкував би свої матеріяли так, як друкував д[окто]р Франко казки Роздольського[39], коли б добре знав мову усіх тих місцевостей, до яких належать матеріяли. Не знаючи ж сього докладно, я не зважуюсь псовати матеріяли. Бо принцип: "і не мягчить попередущих суголосів" не можна прив'язати до всіх укр[аїнських] говірок. Напр[иклад] в слоб[оді] Борисівці Валуйського повіту можна стало чути: пьіс = (пис), ньіж = calter, вьін (і поруч вин) = ille, пьід (і поруч пид) = sub.

В моїх увагах до казок слова Тарасевський[40], Тарасевським скрізь надруковано Тарасївський, Тарасївським, а так друкувати і вимовляти можна було б тільки тоді коли б наголошеним був не склад сі, а склад ра (чого в дійсності нема). Та і взагалі прийнято писати прізвища так, як вони установлені живою вимовою: тим то пишуть: Грушевський, Котляревський, Закревський, а [не] Г[руш]івський, К[отляр]івський, З[акр]івський, і великоруські Анучинъ, Агарковъ, Широбоков[ъ], Москвитин[ъ], Тулинов[ъ], Костромитинъ, Веневитиновъ, а не Онучинъ, Огарковъ, Широкобоковъ, Москвитининовъ, Костромитининовъ, Веневитининовъ, Туляниновъ и т. д.

Товариство, за поляками пише: мітолоґія, і поруч символ, система: здавалось би більш послідовним писати скрізь и, а і замісто гр. v (в слові митолоґія навіть с погляду на природу звука м в нашій мові).

Будте ласкаві надрукуйте в т. II і ті спростовання, що я подав Вам свого часу проти "Різдвяних святок".

З Єйського[41] я дістав від подольського інтеліґента збірку етноґраф[ичних] матеріялів з Подолії і пісні, між иншим про <...>, приказки, замовляння.

Продовжую збираннє поголосок проти коронації, маніфесту і одбірання від панів землі. Загадав збірати поголоси проти одноденної переписи, котра скоро має совершитись.

Зам[істо] "Лях, чиновник", надруковано: "Лях, урядник". Урядником, як вам відомо, в козачому війську є нижний чин, відповідальний унтер-офіцерові. Таким чином був покійний брат В. Г. Ляха, а не він сам, як надруковано. Треба б спростовати.

Бувайте здорові,

М. Дикарів.

31. V. [18]96.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 22–27. Рукопис. Оригінал.

№ 13

Катеринодар, 28 червня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

На ваше питання проти відбитків, я й сам не знаю, що Вам одповісти, бо Ви нічого не сказали про те, чи Товариство буде засилати їх своїм коштом, чи знов припаде мені платити почтові трати і скільки саме. Мені хотілось би, щоб Товариство заслало всі відбитки просто до мене. Чи не можна було б скористати якої "оказії", щоб не тратитись багато, бо зараз я бідний, як турецький святий. Бодуен-де-Куртене з Кракову засилав мені видання "Akademij umiętności" через панею до Варшави, а відтиль вони йшли до мене вже під бандеролею. На всі сі питання я сподіваюсь Вашої одповіди.

Попередніх віддруків власне мені заслано дуже мало. Чи не залишилось їх ще хоч екземплярів зо три. За їх я щиро б Вам дяковав.

В "Різдвяних святках", після слів "до колодізя" (стор[інка] 21, ряд[ок] 1, збоку) додано в скобках: "криниці". Так не можна, раз, через те, що обидва слова однаково уживані в нашій мові, і, друге, через те, що вони мають не однакове, іноді навіть супротилежне значінє. У В. І. Даля[42]: "Колодецъ = узкая і глубокая яма...; креница = мелкій ямный колодецъ". Таке определіннє цілком потвержається народною поезиею, з котрої криниця так повна водою, що з неї "джерела б'ють", а колодізь єсть глибоким і недосяжним:

1) Глибокії колодізі – ніде води напитися (Чуб[инський], V, 1013)
Колодезю мій глибокий, коли б я не впала (ib., 262).
2) Ой у полі криниця безодна,
Тече з неї водиця холодна (ib., 407).
"А я туго криниченьку пригачу" (ib., 393),
бо з неї "вода протікає" (ib., 377).
Текла річка з криниці в озера (ib., 1204).

Гей хто хоче води пити, схилися в кирницю (Голов[ацький][43], III, 233).

Єсть у полю кирниченька, журавьї з ней п'ют (ib., 420).

На таких властивостях колодізя і криниці заснована неоднакова їх символізація: звичайно колодізь визначає чоловіка неприступного до любови, а криниця навпаки – приступного (бо "пити = любити"):

Лучче було колодізем, аніж тепер криницею,
Лучче було дівчиною, аніж молодицею
(Чуб[инський], V, 227).

До того-ж церква, коло котрої буває колодізь, як і в моїй статі, найбільше становить ся на рівнім місті, а криниця буває під горою, під кручею, або в яру, через те саме з неї "вода протікає".

Недавно я дістав листа від свого кореспондента Півня. Знати, що він добре і широко орґанізує справу збірання етноґрафичних відомостей. Я, здається, не писав Вам, що він давно готував себе на письменника, і з сього поводу пильно студіював класиків-белетристів а також теорію і гісторію словесности. Тепер він служе писарем в хуторі Курчанському Єйського відділу.

Бувайте здорові,

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарів.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 34–37. Рукопис. Оригінал.

№ 14

Катеринодар, 10 липня 1896 р.

Катеринодар. 28. VI. [18]96.

Вельми Шановний
Михайле Сергієвичу!

Діставши перший піваркуш, я не знав, чи він є коректурним оддруком, чи вже зовсім закінченим, то й не знав, чи зараз подавати Вам спростоване, чи сподіватися кінця. А як дальших піваркушів ось уже 4 дні я не маю, то й уважаю сей коректурним і поспішаюсь дати спростоване.

Гісторичні матеріяли я передав для обробки чоловікові освіченому і трохи вже відомому в верстві гісторії і до того щирому і завзятому патриотові.

Йому сам покійний Василь Мова читав свій твір[44], заснований на сих матеріялах і якимсь чином перехоплений Прокіпом Короленком. Він знає, де можна дістати бракуючи архивні матеріяли, знає й свідків того сумного часу, котрі переказуючи минулі події наче знов живуть тим духовим житєм. Тільки він взявся за роботу з умовою, щоб вона була надрукована не в Галичині, а в "Кіевск[ой] Стар[инѣ]". Я на се пристав, бо хоч краще надруковати хоч і в "Кіевск[ой] Стар[инѣ]", аби не загинули матеріяли. На Короленка ж сподіватися тут не можна; насамперед він чиновник, і йому не стане громадської відваги писати гірку правду непріємну єнералам.

Тепер він метушиться з поводу ганебного 200-літнього юбілею. Без сумніву з його пропозування я недавно дістав від начальника штаба єнерала Гершельмана

офіціяльного листа, у котрім Его Пр[евосходительст]во "з приказу Наказного отамана уклінно просе" мене вистачити помошникові предсідателя Статистичного Комітету Короленкові матеріяли, документи, приватні записки ін., що може бути до моїх рук, для зніманя копій, або друкованя в "Историч[ескомъ] Сборн[икѣ]", "як що вони припадуть до умов сього видання".

Розумієть ся все те, що я маю, "не припаде" до тих умов.

З поводу коронації царя, у нас скрізь по Чорноморії ідеть поголоска про одбіранє у панів і козаків землі і про наділ землею мужиків. На сю тему оповідаються казки і царські загадки. Де-що я зібрав і ще сподіваюсь зібрати.

Бувайте здорові.

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарів.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 28–30. Рукопис. Оригінал.

№ 15

Катеринодар, 28 липня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Недавно мені заслано "Памятн[ую] книжку Воронежск[ой] губ[ернии]" на 1896 р. Там я сподівався побачи[ти] свою коротеньку статю про Тарасевського, яко етнографа-збірателя, бо проти сього була і постанова статістичного комітету надрукована в "Воронежск[ихъ] губ[ернскихъ] Вѣдом[остяхъ]". Разом з статею повинні були війти в книжку і зразки писання Тарасевського: 1, "Од чого повстали на землі гори й долини" і 2, "Яка користь від конопель". Перекидавши всі картки книжки я нічого сього не знайшов і обернув ся до "змісту", де стояла і моя статя і писання Тарасевського: виявилось, що вони були справді надруковані і опісля викинуті, а замісто того на стороні 99 визначено: "99–107". Причин сього я досі не знаю.

Пропасниця з серпня того року, мимо всіх ліків, не покидає мене, так що, я замісто прежніх 5–6 годин на добу, можу вживати на свою роботу тільки 2–3 години.

Ще в Вороніжі придбані мною для бібліотеки Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевч[енка] книги, десятка півтора, і до сього часу через лихі грошеві обставини не міг їх туди заслати: чи не були б Ви ласкаві забрати їх з собою? Між ними є такі книжки, що нігде не можна придбати, напр[иклад:] "Ворон[ежскіе] Петровск[іе] акты", "Гісторичні матеріяли г[орода] Острогожська" Вейнберга, "Крестьянское хозяйство в Острогожск[ом] у[ѣздѣ]" – книга двічі премована (золотою вел[икою] медалею Географічн[ого] Товариства і 500 руб[лями] від С[анкт-]П[етер]б[урзького] Комітета о сільських товариствах). Коли згодитесь, я Вам зашлю сі книжки[45].

З серпня я маю поїхати до Новомосковського на Катеринославщині на місяць, або на два.

Чи не знаєте Ви, де перебуває О. Я. Кониський? Я не маю від нього жадної вістки від Нового року, і не знаю, де він тепер перебуває.

Зараз я студіюю перенесеннє культу греч[еської] Гекати на західну Берту і нашого Миколу-Угодника. Ближша знайомість з належачими до сього матеріялами приводе мене до виводів, навіть самому собі несподіваних, і в кожнім разі вельми цікавих і цілком нових.

Жду Вашої одповіди.

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарів.

16/VII. 1896.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 38–41. Рукопис. Оригінал.

№ 16

Катеринодар, 3 серпня 1896 р.

Кромѣ отосланного Вамъ, я ничего не получилъ. Обѣщанное пришлю Вам[ъ] на дняхъ.

М. Дикаревъ.

22.VII. [18]96.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 42–43. Рукопис. Оригінал. Поштова листівка. На адресному боці: Владикавказъ, Е[го] В[ысокопревосходительству] Михаилу Сергеевичу Грушевскому

№ 17

Катеринодар, 18 серпня 1896 р.

Високоповажаний Добродію!

Був тут п[ан] Воронов, але з його слів знати, що він звернеться сюди з Анапи, коли вже мене тут не буде: тим-то я засилаю книжки, фотографії, і рукопис П. Куліша просто до Вас.

Учора я дістав листа від Ф. Вовка[46]. З його слів знати, що він цупко взявся за “Етнологічний Збірник”. Я йому засилаю кілька брошур, котрі мав ся заслати до Товариства.

З 20 липня я почав збірати гроші на пам’ятник Котляревському, досі зібрав над 20 карб[ованців].

З 8 серпня я маю їхати до Московська на Катеринославщину і перебуду там 40 днів. Коли трапиться може пильно справа через сей час, будте ласкаві, пишить мені, туди, адресуючи листи через мою родичку Уляну Іванівну Дикареву[47].

Затого скінчив я свою статю, призначену “Этногр[афическому] Обозр[ѣнію]”, повернувши Богородицю в фурію, а Миколу-угодника – в бабу Ягу. Хоч воно здається й дивним, але справа стоїть именно так.

Рукопис Куліша засилаю Вам в тій обгортці, котру дістав від автора. Нехай нащадки відають, що там дід Панько кохається в дворянському “Гражданинѣ”.

Засилаю Вам для бібліотеки чи музею Товариства листи українських і російських діячів, залишив ся собі тільки де-які, котрі потребують ся мені надалі, між ними листи М. Лисенка, М. Комара[48], Я. Бодуена де Куртене, Василя Лукича[49].

Будте ласкаві напишіть мені, коли випаде, до якого часу належить рукопись, з котрою я засилаю фотографію: Ви добре знаєтесь на цім.

Глибокоповажаючий Вас,

М. Дикарів.

6.VIII. [18]96.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 48–51. Рукопис. Оригінал.

№ 18

Катеринодар, 17 січня 1897 р.

Високоповажаний Добродію
Михайле Сергієвичу!

Поздоровляю Вас з Новим роком, сердечно бажаю, щоб нам припало бачити сього року побільше нових праць Вашого пера.

З грошей, що засилаю, будте ласкаві, 3 карб[ованці] віддайте до Наукового Товариства імени Шевченка, а за 7 карбов[анців] зашліть мені через Київ російсько-український слов[ник] Уманця, Т[оми] ІІ и ІІІ.

Після листовання з Вами влітку я не маю жадної звістки, чи вийшов другий том "Етноґрафичного Збірника", чи ще ні. Як що вийшов, будте ласкаві, зашліть мені один примірник[50].

Потім я не знаю, як стоїть справа з обіцяними мені віддруками. Чи можна буде дістати їх через Київ, чи знов припаде мені платити власні гроші за пересилку і скільки саме.

Звичаєм попередніх літ я поспішаю виготовити до роковин Шевченка Вашому Товариству дві невеликих етноґрафічних статі; але я не знаю, як Вам буде краще, чи засилати їх до Товариства, чи просто новому редакторові Хв[едору] Вовкові.

З відписуванням своєї невеликої спадщини я забарився раз через роботу, а друге через чорноморський "корчій", від котрого на мене напала якась млявість, апатія.

Московське "Общество Любителей Естеств[ознанія], Антропол[огіи] и Этнограф[іи]" друкує в "Этнограф[ическомъ] Обозр[ѣніи]" мою велику статю п[ід] з[аголовком] "По поводу народных[ъ] толков[ъ] 1896 г. О царских[ъ] загадках[ъ]"[51].

З осені, в цілях перевірки істнуючих тез щодо слов'янської митольогії, я почав збірати знімки з духовної живописи західних художників і зразки нашої лубочної іконоґрафії. В моїй невеличкій колекції вже й тепер є дуже цікаві примірники, а особливе византійського походження. В сій справі поступився мені допомагати білоруський етноґраф Микола Якович Никифоровський[52], в Витебську. Затого всі зразки у мене в двох примірниках[53].

Коли вистигну, до роковин зашлю Товариству знімок з вельми рідкого портрету Шевченка.

Сподіваюсь на Вашу ласкаву відповідь, хоч і добре знаю, що Ваш час вельми дорогий.

Чи одержали Ви мій пакунок, що я засилав до Владикавказу?

З сердечним поважаннєм перебуваю до Вас,

М. Дикарев.

5. І. [18]97.

Катеринодар.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 44–47. Рукопис. Оригінал.

№ 19

Катеринодар, 14 лютого 1897 р.

2. ІІ. [18]97.

Високоповажаний Добродію!

Найсамперед складаю Вам сердечну подяку за Ваші хлопоти в моїх справах. Замісто т[ому] ІІІ Словаря, будьте ласкаві, зашліть мені Байдину [“]Одісею[”], обидві части, а решту передайте до Вашого Товариства.

[“]Записки [НТШ”] я маю лиш томи VI–XII, а XIII–XIV не маю.

Разом з тим засилаю два примірники копій з Шевченківського партрету, один власне Вам, а другий Товариству. Первовзір, з котрого знімалась копія, давно вже знайдений у одного з “старих громадян” у Київі одним з Катеринодарських студентів. З того первовзору тоді-ж були зроблені фотографічні знімки, котрі до сього часу затого вицвіли: тим-то засилані Вам копії яко зняті з блідаго зразка, вийшли неякісно.

25 лютого на зібрані гроші маю роздати бідним міщанам 24 примірники “Кобзаря” в добрих палітурках.

Коли мається друкований каталог книгарні Товариства, будте ласкаві, зашліть.

Свою роботу зашлю д[обродієві] Вовкові.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 52–53. Рукопис. Оригінал.

№ 20

Катеринодар, 4 квітня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Т[ом] XIV “Записок”, спасибі Вам, дістав з листом, в котрім обіцяно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [“]Етнографічним Збірником[”]; але про відбитки, які мені Ви обіцяли, мені нічого не сказано, і я їх не дістав.

Д[обродієві] Вовкові я заслав свою роботу ще в лютім, за місяць перед сим. Будте ласкаві і сей раз засилайте мені видруковані аркуші для спростовання друкарських помилок. Сподіваюсь на відбитки і з останньої праці.

З сердечним побажаннєм,

М. Дикарів.

23. ІІІ. 1897.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 54. Рукопис. Оригінал.

№ 21

Катеринодар, 2 травня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Сьогодня я дістав з почти повістку, в котрій запрошують мене получити "простое международное закрытое письмо". В сій цілі я пішов до почтової філії, де звичайно видається корреспонденція по повісткам, але там мені сказано, що мій лист повинен бути в головній почтовій конторі. Я туди ще не ходив, і не знаю ще, з якої причини "простое, закрытое письмо" задержане, але маючи на бачности попередній приклад з д[обродієм] Е[растови]м, сподіваюсь, що в листі запідозрено друковані речі. – Як що так, то мені буде найкращим зректись сього листа, а лист, як що він зо Львова, щоб його не передано на цензуру краще було б витребовати назад, яко засланий з помилкою. В сій цілі я не піду на почту за полученієм листа, поки не зашлють мені другої повістки, після котрої я маю право получити через шість місяців.

Справу, про котру я просив Вас, влаштуйте, будте ласкаві, способом, який Ви узнаєте найкращим.

На червень я виїду до Жекупських вод на місяць, але Ви листи можете писати, коли треба буде, на той же адрес.

З глибоким поважаннєм,

М. Д.

18 20/IV 97.

P. S. Коли в куверті нема нічого друкованого, будте ласкаві оповістіть мене.

М. Д.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 61–63. Рукопис. Оригінал.

№ 22

Гарячий Ключ, 23 червня 1897 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Вашу відповідь на мій пильний запит я дістав ще в Катеринодарі, а з Парижа вже тут, на Жекупських Мінеральних водах, куда приїхав на 25 днів. Із Парижа так саме, як Вами, повідомлено, що відтіль мені нічого не засилалось. Разом з тим тут пройшла чутка, що з Лондону в закритих кувертах останнім часом засилаються брошюри революційного змісту. На підставі усіх отсих дат, я зробив на повістці <...>, щоб почтовий уряд, коли підозріває в куверті друковані речі, звернув його до міста, відкиль він засланий, коли ж повістку мені дано з инших причин, – повідомив мене новою повісткою після приїзду мого до Катеринодару. Повістка ся з написом ще не була получена Катеринодарською почтою, коли непевний куверт прийшов до мене сюди. Знати, що його на почті відкривано і знов заліплено, бо края куверта покосняно при заліплюванні, і один з них навіть порвано, мабуть при відкриванні, а до того і клей не той, який покладає на куверти фабрика. В куверті містились титул і кінець словаря з страшними іменами України і д[обродія] Уманця. На титулі мається напись експедітора "словар під

бандеролею", котрий я розумієть ся дістав раніш. От се Вам і вся історія. – У кожнім разі повідомте Вашого д[обродія] експедітора про практику, уживану урядниками катеринодарської почти.

Решти до виїзду я ще не дістав.

З глибоким поважаннєм і сердечною прихильністю,

М. Дикарів.

11/VI. 1897

Містечко Гарячий Ключ Кубанської области.

P. S. До виїзду я заслав Вам і до Товариства брошуру свою "О царскихъ загадкахъ".

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 55–57. Рукопис. Оригінал.

№ 23

Катеринодар, 16 серпня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

За обіцяну засилку книжок заздалегідь сердечно дякую Вам. "Записки" у мене кінчаються т[омом] XIV, але я не маю томів з I по V, а про те в т[омі] III містить ся вельми цікава мені розправа добродія Верхратського про говірку замішанців[54]. Чи не можна дістати тих томів? Т[ом] II ["]Етноґрафичного Збірника["] я також ще не маю, хоч д[обродій] Л. і обіцяв його заслати.

Д[обродій] Вовк писав мені, що ви нарадились змінити групуваннє етноґрафичних материялів, і мої останні материяли вийдуть до ["]Етноґрафичного Збірника["], але в якім стані друкованнє сих материялів, він не повідомив мене, тож будте ласкаві, напишіть про се[55]. Також я не знаю тепер, куди далі засилати свої материяли, чи до Львову, чи до Парижа. Про той рік, я готую відомости про дитяче житє физичне і духове. Матеріял, що був у мене, розкиданий в десятках тетрадей, тепер уже зведений до купи, зостаєть ся лиш написати де-що про вагу сього материялу. Новиною буде в материялах дитяча психология. До материялів мені хотілось би додати патрети моїх двох маленьких философів (4-х и 2-х годів), і зразки дитячого писання і малювання, – речі вельми цікаві з погляду дитячої психології і психології дикарів. Чи не буде якої перешкоди з сього боку при друкованні.

Д[обродій] Лопатинський[56] на мій запит повідомив мене, що в Збірникові округа він може друковати на укр[аїнськй] мові лиш матеріяли, уваги ж і все инше повинно бути на російській мові.

Тепер я заходив ся ще написати про прикладаннє антропологичної теорії Long'a (Mith, ritual and religion) до лінгвистики.

Засилаю Вам один з двох примірників труда Ф. Щербини[57] і потрет Антона Антоновича Суботи, селянина з слоб[оди] Попасної Богучарського повіту, мого етноґрафичного дописувателя.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

4/VIII. 1897.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 58–60. Рукопис. Оригінал.

№ 24

Катеринодар, 24 лютого 1898 р.

Високоповажаний Добродію
Михайле Сергійовичу!

Засилаючи разом з сим листом довотки і поправки, прошу Вас уклінно прилучити їх до студії моєї. В моєму чорничкові де-яких уступів засланої студії нема, то й можуть бути повторення після прилучення додатків, то вже Ви, будьте ласкаві, викиньте, як що подибуватимуться повторення.

З "народної гутірки" я поклав ще де-що викинути, і іменно: 1) в передмові під ч[ислом] 7 вираз: "набити морди зрадникам царя князям, грапам та ґенералам"; 2) ч[исло] 24 материялів усе, починаючи з слів: "Еще прошу Вас, М. О., пропишіть"; 3) ч[исло] 25 все: "Чого Царь досі не карнується?" і т. д.; 4) ч[исло] 26 все про муштру і и[нше]; 5) ч[исло] 27 все про муштру і патрет; 6) ч[исло] 28 все про патрет; 7) ч[исло] 29 про царя Михайла; 8) ч[исло] 30 все про кару князям, грапам та ґенералам; т. є. і ті, що я мав друковати під іменем Сидюка. Сих материялів поки що не друкуйте, але збережіть. Лист Суботи, що засилаю, також збережіть на далі.

Десять карбованців засилаю до наукового фонду Товариства.

Прийміть мої сердечні поздоровлення з поводу надходячих роковин Т. Г. Шевченка.

З глибоким поважаннєм і прихильністю

М. Дикарів.

24/II. 1898.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – Спр. 1626. – Арк. 253–254.

№ 25

Катеринодар, 27 лютого 1898 р.

Високоповажаний
Михайле Сергійовичу!

Під "Народною гутіркою" постановіть: "Митрофан Дикарів", вилучивши кінець передмови, замісто котрого має бути инший, що отсе засилаю. Таким чином припадає викинути і чотири NN, на підставі котрих збудован сей кінець, т[обто] два оповідання Павловського про "муштру" і патрет і оповідання пана і пані Прасолових теж про патрет князя Михайла. Всі сі оповідання, здається, стоять рядом під рубрикою "Коло ворот" etc. Сі чотири NN надрукуйте окремо яко подання К. Сидюка з ст[аниці] Копеловськоїз приложеною тут передмовою.

Слова: <u>учитель</u>, <u>хорунжий</u>, <u>о(тець</u>) і т. п. скрізь все викиньте, а замісто імен постановіть ініцияли. Таким чином, замісто <u>П. С. Гордієнко</u> – ... <u>Плугатирь</u>, повинно бути просто П. С. Г. і т. д.

"Уривки" трохи перегодіть друковати, бо я маю почипити де яки додатки і поправки. Сю студію я писав, не маючи доброго грецького словаря, а тепер знайшов словарь Nane загальний і 1 том власних імен. До змісту сеї студії мені припадає зараз знов вернутись, бо я в передмові до апокрифів, що готую

Лопатинському, хочу довести походженє їх з язичеської Греції. В січні, бувши в Петербургу, я коротко познайомив з змістом "Уривків" бібліотекаря Академії наук д[обродія] Вольтера[58], котрий висловив бажання, щоб про мої роботи знали в ширших наукових верствах. З просьби Вольтера я виголошував ex improvizu реферати на засіданнях лінґвістів і ґеоґрафичного товариства. Лінґвістичний реферат подобався і слухачам ґеоґраф[ичного] товариства теж окрім проф[есорів] Ламанського і Жданова. Ламанський завважив, що західні слов'яне не мали зносин з ґреками и західне духовенство не знало ґрецької мови! Жданов удав з себе Олександра Македонського і рішуче заявив, що мої роботи "не мають ніякої наукової ціни!" Він ніяк не міг знести критики тез акад[еміка] Веселовського.

На засіданні лінґвістів 15 січня теж припало мені вести полеміку з проф[есором] Буничем. Читав реферат д[обродій] Волков про суффік[с] да (напр[иклад] в словах: куда, когда і т. д.). Референт звів до купи велику силу матеріялу з слов'янських мов в різних періодах їх розвитку і потім перейшов за <...>, що повинен визначити суффік[с] да. Заключеннє його зовсім не тулилось до матеріялу і було пришите білими нитками. Через увесь час д[обродій] Волков обертався лиш до Бунича, а Бунич відповідав йому так, наче тут окрім їх двох нікого не було. Я завважив д[обродієві] Волкову, що він не навів ні слова, в котрім би да стояло не на кінці, але на початку слова. Я перелічив як такі слова: в рус[ском] – таперя, таперичи, укр[аїнські]: тепера, допіро, пол[ьські] dopiera, котрі складаються з двох слів дай перво. Показав також, що лат[инське] donec (= доки), що має дублет donicum, є скороченєм do unicum, де форма ...a має розум запомогового дієслова, як в рус[ских] формах да будетъ, да благоденствуетъ, в селі Отрощенах коло Вороніжу: онъта-сь ідєть, <...> (зам[ість]: пусть будетъ, п[усть] благоденствуетъ, пусть он идетъ, пусть она идетъ). Таким чином вирази: сюда, туда спочатку мали значіннє: нехай сю, нехай ту і вимовлялись з відповідними жестами. Що до укр[аїнського] до піро, воно спочатку виражало minimum часу чи міста, що йому товаришив відповідний жест – жест одиниці часу чи міста. Таким чином примінять у нас писаннє сього слова, до-перва, не має жадних підстав. Доводом сього можуть бути слова, що заступають допіро і мають теж саме значіннє як-ось: тільки (= нехай стільки), но, єно (= нехай єдно, єдино), лиш (неправильна форма лише) (= лиши, lenque, = нехай розуміється: стільки або єдино); порівн[яй] лат[инське] solum, грец[ьке] спнпн, нім[ецьке] allein поруч solus, спнпо, allein.

На мої уваги д[обродій] Волков не міг сказати ні одного слова і на його оборону став проф[есор] Бунич. Він відповів мені що таперя є <...> виразу топерво, а я опять запевнив його, що до і дай чи да одного походження. Бунич на це не згодився, кажучи, що в історії арійських мов нема приміру чергування звуків д і <...> (!) і що укр[аїнське] допіру пізнійшого походження(!). Але чи так, чи сяк прощаючись зі мною Бунич сказав: "Ваше покликуваннє на лат[инське] donec вельми серйозне". – Раніш він казав, що старослов'янська мова не має форми imperat. да, очевідно не підозріваючи, що старослов['янське] даждь зложене власне з двох слів да + ждь = дай-сть, стільки і відповідає сучасному російському дай-ка, доказом чого є те, що инше ке (= первістне дай-стільке), навіть ще й

тепер розум berti activi; "Ке-те лиш кресало!" Сюди ж належать российські пожалуйста, два-жды, трижды, і т. д. (власне: два рази ще стільки, три рази ще стільки + жест, що заступав назву числа, котре помножилось). Обширнійше про се я маю говорити в своїй студії про походженнє суффіксів і префіксів і про їх первісну сутність що-до значіння з приіменниками і допомоговими дієсловами, котрих було і є більше, ніж звичайно ми налічуємо. А поки що годилось би подане мною тут надруковати в Ваших виданнях в такій формі, в якій Ви признаєте найкраще.

З грудня прошлого року у нас істнує "Общество любителей изученія Кубанской области". Предсідателем його обрано ініціатора, учителя-врача Сысоева, товаришем його нашого історика Короленка, секретарем мене, товаришем секр[етаря] учит[еля]-чорноморця Борчевського, бібліотекарем учит[еля]-німця Брока. На превеликий жаль чорноморці мало цікавляться нашим товариством. Коли цензура перепускає Ваші видання до товариств, подібних нашому, то не відмовте засилати їх в обмін на наші.

Досі було у нас два відкритих засідання.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

15/27 [II]. 1898

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 73–78, 96–97. Рукопис. Оригінал.

№ 26

Катеринодар, 16 березня 1898 р.

Високоповажаний Добродію
Михайле Сергієвичу!

Вибачайте, будте ласкаві, що ще раз турбую Вас. Додатки, що засилаю зараз, прилучіть до моєї студії.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

P. S. Надавно я заслав до Товариства "Кубанскій Сборникъ", т[ом] VI з картою Кубанської області.

М. Д.

Березолу 4 р[оку] 1898.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 81. Рукопис. Оригінал.

№ 27

Катеринодар, 22 березня 1898 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Засилаю Вам іще одно "сказаніє" і до того вельми важне, і більше вже не буду турбовати Вас. Але коли Вам буде затрудно розібратись в масі поправок, що я заслав Вам, я нічого на мав би, як що Ви звернули б мені всю рукопись, і я сам би звів все до купи.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

P. S. Д[обродій] Вовк просить мене дозволити йому видруковати уложену мною програму до опису вулиці, вечерниць і складок.

Так отсе я пишу до передмови і чиню додатки на підставі відомостей, зібраних після уложення сеї проґрамми.

10/III. 1898.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 79–80. Рукопис. Оригінал.

№ 28

Катеринодар, 15 квітня 1898 р.

Високоповажаний
Михайле Сергійовичу!

Обіцяв я не турбовати Вас новими поправками своєї роботи, але припадає турбовати ще раз.

Недавно я заслав д[обродієві] Вовкові свою проґрамму до збірання відомостей про парубочі громади[59]. Здається він хоче надруковати мою програму з своєю весільною проґрамою, котру він просив мене надруковати тут в російському перекладі. Тож прошу Вас уклінно заслати мені віддруки обох проґрамм, як тільке вони будуть видруковані, не дожидаючи виходу всього тому, в котрім вони будуть уміщені.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

3/IV/ 1898.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 64–65. Рукопис. Оригінал.

№ 29

Катеринодар, 28 квітня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

З грошей, що засилаю залічіть до універсітетського фонду від мене 10 карб[ованців], Володимира Григоровича Ляха – 3 карб[ованці], Івана Захаровича Садила – 3 карб[ованці], Лукьяна Мартиновича Мельникова – 2 карб[ованці]. З останніх грошей 8 карб[ованців –] на [“]Літературно-Науковий Вістник[”] і 5 карб[ованців –] за 3 т[оми “]Кобзаря[”] Шевченка. Виявляти імена офірників в друку мене не уповажнено. Видання засилайте до Києву на імя Олександра Матвієвича Заревського, котрий висловив на се згоду. Коли знайдете ще який шлях, то будте ласкаві, зашліть мені ще й другий примірник [“]Кобзаря[”], і я незабаром зашлю за його гроші.

На сей рік до Вашого [“]Етноґрафичного Збірника[”] я готую [“]Народний Календарь[”], котрого вистачить на цілий том[60]. Половину його я вже переписав, та спинився на деякий час, щоб написати де-що до “Киевск[ой] Стар[ины]”[61].

Як що моя Проґрамма вже надрукована в [“]Етнольоґичних Материялах[”], то будте ласкаві, зашліть мені її.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

Р[оку] 1899, квітня 16.

P. S. Додаю ще 5 карб[ованців] на другий примірник [“]Кобзаря[”].

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 82–83. Рукопис. Оригінал.

№ 30

Катеринодар, травень–червень 1898 р.

Високоповажаний Добродію!

Д[обродій] Вовк писав мені, що в т[омі] I [“]Етнольогічних материялів[”] має умістити мою программу про молодечі громади і тож будте ласкаві, коли надрукується вона, не загайтесь заслати мені один віддрук зараз же, бо я маю видруковати сю ж программу в “Кубан[скомъ] Сборн[ике]” в російському перекладі.

Що ж до студії “Уривки з ґреко-слов’янської митольоґії”, то коли ще друкованнє єї не почате, зверніть мені рукопис, бо я хочу зробити лише группованнє поданих відомостей і взагалі ще раз переглядіти все. Останнім часом я працював над виготовленєм до друку кубанських апокрифів в виданні куратора Кавказського учебного округу притягнувши до порівняння казки, билини, замовляння. Через се я зовсім загруз в сих апокрифах, бо що разу питаннє стає цікавнішим і ширшим, але я за сим не жалкую, бо робота йдеть невпинно. Багато запомогають мені в роботі моя іконоґрафична коллекция і на церковні календарі свята православній, католицькій і протестантській, на котрі мало зверталось уваги.

До Наукового Товариства разом з сим листом засилаю під бандеролею дві фотоґрафії.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

P. S. Останні видання Товариства получені мною [– “]Записки[...”,] т[ом] XXI і [“]Рус[ька] Іст[орична] Бібл[іотека”], т[ом] XIX. Т[ом] 1 “Пам’яток укр[аїнсько]-рус[ької] літ[ературно]ї мови” дуже запомогає в моїх роботах.

М. Д.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 66–68. Рукопис. Оригінал.

№ 31

Катеринодар, 6 травня 1899 р.

Lwow autriche

Professoru gruszewskomu

ekaterinodar, 10, 10, 6/5, 1 50 n

prochane zatrymajte do novoho lista

dikarev

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 94–95. Оригінал. Телеграма. На зворотному боці – друковані уваги трьома мовами (німецькою, польською, українською).

№ 32

Катеринодар, 7 травня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Засилаючи Вам лист з грішми я разом же виконав нашу з д[обродієм] Л[опатинськи]м умову, оповістивши його, які видання він має одібрати від Вас. Вчора він відповів мені, що [“]Вістник[”] може ще, хоч під сумнівом, дістатись до його рук, а [“]Кобзар[”] напевне згине в цензурі. Тож, будьте ласкаві, виконайте мою прозьбу в такий спосіб, якій самі, здорові, заважите найкращим. Я можу тревати, скільки буде треба. Ся причина споводовала вчорашню мою телеграму до Васъ.

З глибоким поважаннєм,

М. Д.

Р[оку] 1899, квітня 25.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 84–85. Рукопис. Оригінал.

№ 33

Катеринодар, 17 травня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Гроші справді я попереду засилав на фонд академічний, тепер же на фонд руських доцентів, бо і при збіранні грошей був постановлений сей останній фонд.

Один примірник [“]Кобзаря[”] я просив собі, а другий одному з тутешних інтеллігентів, і просив лиш три томи, а не чотирі тим, що не знав ще про видрукованнє четвертого, тож, будьте ласкаві, зашліть всіх чотирі. Що до другого примірника, мій приятель згоджується тревати до лагідної нагоди.

[“]Вістник[”] можна засилати на “Редакцию Кубанских Обласних Відомостей”.

В січні, з прозьби д[обродія] Лопатинського, я засилав йому до їх збірника апокрифи, зібрані в Кубанській области з передмовою, в котрій старався довести походженнє студійованих апокрифів з язичеського культу Греції. Передержавши чотири місяці, д[обродій] Лопатинський звернув мені рукопис, кажучи, що, “не смотря на выдающіяся достоїнства”, моя праця “по нѣкоторымъ педагогическим соображеніямъ” не може бути надрукована. Чи не здались би апокрифи до видань Вашого Товариства. Апокрифи, зібрані мною, ось-які: 1) [“]Сон Богородиці[”]; 2) [“]Ієрусалимський лист[”]; 3) [“]Небесний лист[”]; 4) [“]Страсти Господні[”] ([“]Мандрівка Богородиці по мукам[”]); 5) [“]Бранський небесний лист бонандистів[”]; 6) [“]Великі п’ятниці[”]. Всі апокрифи на російській мові. Як що згодитесь друковати сю працю, я справлю переклад передмови на нашу мову[62].

Помагай Вам Боже на все добре.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

Р[оку] 1899, травня 5.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 86–88. Рукопис. Оригінал.

№ 34

Катеринодар, 8 липня 1899 р.

Високоповажані Добродії!

На лист з 7 (19). VI. 1899 можу сказати, що я мав на меті приїхати на археольогічний з'їзд до Києву[63], але без рефератів. Тепер же замір свій повинен залишити, бо з вимагання лікаря я от се перебуваю на курорті. Велика шкода, що мені не доведеться побачитись з високоповажними і дорогими земляками, про що я заздалегідь залюбки марив. З російських часописів відповідь міністра освіти вже відома: можна читати реферати на рідних мовах, а друкувати їх будить на російській мові. На се можна одмовити: similius similitas tcurrutur*. Можна прийняти участь в з'їзді, а реферати видрукувати лиш в своїм орґані, бо Наукове Товариство наше має на меті дати українцям здобутки науки в найприступнійшій формі.

В мой проґрамі, надрукованій в Т[омі] II "Материялів до укр[аїнсько]-рус[ької] етнольогії", прохопилась досадна помилка: на стороні 10 з рядка 13-го ціле речення повинно бути ось яке: "В відповіднім запіві латишської пісьні, замісто Кривого колеса, Лільоя, Аврелія, чи Тавлія, згадується й Усінь". Кінець виразу "згадується" і т. д. стоїть через помилку аж в 14 рядку 11 сторони. Вся остання вставка між двома частинами згаданого реченя повинна бути в одсилачі. Коли не можна сього передрукувати, то треба конче видрукувати пренаймні спростованнє на 28 стороні.

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

Р[оку] 1899, червня 26.

Адреса прежня.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 89–91. Рукопис. Оригінал.

№ 35

Катеринодар, 13 серпня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Разом з книгами Ви, очевидно, через помилку заслали мені діпльом, писаний на ім'я д[обродія] Шульгина[64] і друкований лист, підписаний д[обродієм] Гнатюком[65], де він просить анонима подати біоґрафичні дати і спис наукових праць.

На мій запит з поводу сього, д[обродій] Гнатюк, гадаючи, що д[обродій] Ш[ульгин] дістав те ж саме, призначене мені, радив звернути діпльом Вам. Се я й справляю.

Обіцяний мною календар зашлю пізніше, бо мого дописувателя, селянина Антона Суботу двічі трушено, яко запідозреного в політичних справах, і він перелякавшись покинув був писати календарь, а тепер, заспокоєний мною, знов

---

* Дикарів мав на увазі латинський вислів "Similia similibus curantur" – "Подібне виліковується подібним".

пише. Пригода ся вийшла з того, що я жалувався повітовому ісправникові на утиски, які чинить Суботі волосний уряд. З помсти за се, волосний писарь написав на Суботу донос[66].

З глибоким поважаннєм,

М. Дикарів.

1. VIII. 1899.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 92–93. Рукопис. Оригінал.

№ 36

Новомосковськ, 1900 р.

Милостивый Государь
Михаилъ Семеновичъ![67]

Пишетъ Вамъ невѣстка покойнаго Митрофана Алексѣевича Дикарева, который просил меня еще в прошломъ году на случай его смерти[68] распорядиться его бібліотекой и рукописями слѣдующим образом: книги послать Товар[иству] Им[ени] Шевч[енко]. Списокъ ихъ я прилагаю[69] 5 и прошу Васъ просмотрѣвъ его, написать мнѣ, всѣ ли они будутъ тамъ полезны или же есть между ними и такіе, которые уже есть у Васъ, а можетъ испробовавъ ихъ въ другое мѣсто, они там будутъ полезные. Этнографическіе матеріалы покойный просилъ также отправить Товариству, прося последнее издать ихъ, въ помощь для изданія я могу послать 300 р[ублей], которые онъ оставилъ для этой цѣли, но знаю, что для изданія это совсемъ малая сумма; но къ сожаленію отъ себя лично не могу помочь, несмотря на сердечное желаніе сдѣлать все возможное, чтобы труды дорогого мнѣ покойника не погибли бы напрасно; я живу съ 8-ми летнимъ сыномъ тѣмъ, что учительствую въ прогимназіи, а матеріальное положеніе учительницъ у насъ очень плохое.

Высказав Вамъ все, обращаюсь къ Вамъ, Михаилъ Семеновичъ, съ просьбой дать мнѣ совѣтъ относительно рукописей.

Забыла еще сказать, что покойный не оставилъ формального завещанія, поэтому все его имущество взято въ охрану и я только тогда его получу, какъ докажу права наследства и если не прійдется его дѣлить съ другими наследниками. Пріятели покойнаго помогаютъ мнѣ, чтобъ все получила я и тѣмъ имела бы возможность исполнить его волю. Тѣмъ болѣе, что кроме книгъ и рукописей у него больше ничего не осталось. Теперь моя просьба лично къ Вамъ, я слышала что у Васъ готовилась біографія покойнаго съ портретомъ, если можно, то будьте такъ добры, пришлите один экземпляръ мнѣ наложеннымъ платежомъ[70]. Съ своей стороны я сделаю все, чтобы книги и рукописи покойнаго не попали въ руки техъ, кто не уважалъ и не сочуствовалъ трудамъ покойнаго, и чтобы все иполнить по его волѣ.

Съ искреннимъ почтеніемъ

У. Дикарева.

[P. S.] Адресъ мой: г. Новомосковскъ Екатеринославской губ[ерніи]. Въ женскую прогимназію, Ульянѣ Ивановнѣ Дикаревой.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 9–12. Рукопис. Оригінал.

№ 37

Новомосковськ, 22 жовтня 1900 р.

Новомосковскъ
10-е октября [1900 г.]

Високоповажаний добродію!

Тільки теперъ розрішилось мое діло и я смогла получити книжки и рукописі покійного М. Дикарева и согласно його волі заслать ихъ до Товариства. Послав редакторъ [“]Кубаньскихъ Вѣдомостей[”] Мельниковъ[71] на мѣня съ передачей до Товариства; посилка отправлена без грошей, а по якій причині це він т. Мельн[иковъ] виясня секретаря Товариства; але не безпокойтесь викупать, якъ тільке секретарь подасть звістку скільке стоіть пересилка, то гроші вишлю. За однимъ вишлю и 300 карб[ованців], котрі я обіцяла вислать на виданнє рукописей. Тільке будьте ласкаві напишить якъ і на кого іх засилать, я зовсім не знаю цію процедуру. Тепер я рада, що можу виповнити волю покійного. Тільке ще моя просьба: братамъ я сказала, що рукописі Митрофан пославъ Товариству ще при жизні, так щобъ якъ прійдеться Вамъ, чи кому другому члену Товариства, то чи можна буде піддержати, для пользи дела, таку мало невинну брехню, може и не прийдеться але-ж просю про се на всяк случай. Ще дуже просила бъ Васъ, коли вийдуть у печать книжки покійного, то щобъ на мій счетъ мені прислали по одному экземпляру, за це дуже дякуватиму, бо мені бажалось би іхъ сберегти для сина, та й самій цікаво.

На всяк случай мій адрес: г. Новомосковскъ, Екатеринославской губ[ерніи], въ женскую прогимназію, Дикаревой.

З великим поважаннєм,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 1–3. Рукопис. Оригінал.

№ 38

Новомосковськ, 1900 р.

Глубокоуважаемый
Михаилъ Семеновичъ!

Большое спасибо Вамъ за присланные книжки “Вестника”[72].

Для меня служитъ большим утѣшеніемъ читать что-либо достойное памяти дорогого для меня покойника.

Посылаю на Ваше имя 300 руб[лей]. Писать о томъ, что деньги на изданіе завѣщаны покойнымъ, мнѣ кажется излишнимъ, въ виду того, что вѣдь формальнаго завещанія не было, а была просьба въ частномъ письмѣ ко мнѣ. Ведь важно, чтобы рукописі вышли въ печати, а на чьи деньги, это все равно. Такъ какъ у меня остались не проданными кой-какія его вещи, то можетъ со временемъ я смогу еще дослать часть денегъ. Теперь же жду отвѣта сколько стоитъ пересылка книгъ, чтобы возвратить стоимость. Будьте так любезны, увѣдомить меня въ полученіи денегъ, а также при этом написать точный адрес Конисскаго[73], если онъ Вамъ известенъ.

Съ глубокимъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк.7–8. Рукопис. Оригінал.

№ 39

Новомосковськ, 1900 р.

Глубокоуважаемый
Михаилъ Семеновичъ!

Меня уже начинаетъ безпокоить то обстоятельство, что книги и рукописи еще не получены, как бы съ ними на границѣ чего не случилось? Для отчета обозначьте деньги лучше всего в такой формѣ: "депозит М. Дикарева".

Оно можно было бы сказать о нихъ и въ предисловіи Сборника[74], но я принимаю такую предосторожность исключительно через братьевъ, которые могутъ вообразить при пылкой фантазіи, что тысячі прошли мимо ихъ рукъ, каково предположеніе однимъ изъ нихъ уже было высказано (["]издав рукописі онъ можетъ получить тысячі["]), а такъ какъ они люди не добронравственные, то легко могутъ устроить мнѣ пакость, что имъ лично легче, что я ради памяти покойнаго поступила на свой риск и страх и это собственно на ихъ совести. Вотъ почему я не хотѣла бы какъ-нибудь раздразнить ихъ аппетиты. В виду всего высказаннаго я оставила про запас на время 200 р[ублей], которыя должна была приложить къ 300 р[ублямъ] на тотъ случай, если братья вздумали предъявить ко мнѣ гражданскій искъ. То чтобы было чѣмъ на всякій случай откупиться отъ нихъ, а то вѣдь у меня лично средствъ лишь на <...> и можетъ изъ всего этого выйти пренепріятная исторія; если же все обойдется благополучно и мои страхи напрасны, то деньги конечно пришлю.

Съ искреннимъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 4–6. Рукопис. Оригінал.

№ 40

Новомосковськ, 1901 р.

Високоповажаний
Михайлу Семеновичу!

Я чувствую себя въ роли обманщицы передъ Товариствомъ. Хотя ни въ чемъ не виновна.

Я уже два раза запрашивала сколько я должна прислать за пересылку книг, а ответа не получаю, а такъ-какъ я обещала деньги выслать и не послала (хотя и не по своей винѣ), то на совести у меня упрекъ. Пожалуйста, будьте добры черкнуть несколько словъ. Какую сумму заплатило Т[оварист]во за выкупъ книгъ, деньги пришлю немедленно. Да кстати, если Васъ не затруднит, не откажите сообщить въ какомъ положеніи стоитъ вопросъ о рукописяхъ покойнаго Дикарева. Простите, что Васъ затрудняю, но право же совѣсть не даетъ мнѣ покою.

Съ истиннымъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

[P. S.] Адресъ: г. Новомосковскъ, Екатеринославской губ[ерніи], въ женскую прогимназію.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 17–18. Рукопис. Оригінал.

№ 41

Новомосковськ, 7 листопада 1901 р.

Новомосковскъ,
25 октября

Глубокоуважаемый
Михаилъ Семеновичъ!

Простите, что еще разъ позволяю себѣ затруднять Васъ. Такъ какъ вотъ уже на исходе второй годъ со смерти М. А. Дикарева и въ продолжении этого времени братья покойнаго меня не безпокоили, то считаю возможнымъ прислать Товариществу[75] удержанныя мною на время 200 р[ублей], завещанные покойнымъ къ ранее посланнымъ мною 300 р[ублямъ] на изданіе его сочиненій.

Хотя два года срокъ еще не законный и нужна десятилетняя давность, но я думаю, что если они оставили меня въ покоѣ, то не станутъ потомъ претендовать; да наконецъ я не могу далѣе держать этихъ денегъ у себя. Совѣсть и такъ меня мучаетъ, что я два года держу ихъ у себя, тѣмъ болѣе, что можетъ быть это послужитъ задержкой тому, что рукописи покойнаго и до сихъ поръ не вышли въ печать. Если Васъ не затруднитъ, то будьте такъ добры напишите мнѣ, надвигается ли дѣло о выходѣ въ свѣтъ рукописей покойнаго, если что отпечаталось, то нельзя ли мнѣ получить наложеннымъ платежомъ, а также не откажите сообщить если имѣются свѣдѣнія о томъ, куда попали послѣ смерти Конисскаго его рукописи и письма. Дѣло въ томъ, что за 2 недели до смерти онъ у меня просилъ мою личную переписку съ братомъ М. А. Дикаревымъ, какъ матеріалъ для біографіи покойнаго. Я очень хотела бы получить обратно свою переписку, но все мои старанія пока ни къ чему не навели.

Такъ если Вы можете помочь мнѣ въ этомъ советомъ, то я Вамъ буду очень, очень благодарна. А деньги опять переслать переводомъ на Ваше имя?

Съ искреннимъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

г. Новомосковскъ Екатеринославской губ[ерніи],
Учительницѣ прогимназіи.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 22–24. Рукопис. Оригінал.

№ 42

Новомосковськ, 6 лютого 1902 р.

Високоповажаний Добродію!

Засилаю Вамъ остатні двісті к[а]рб[ованців] на виданнє паперів покійнаго М. А. Дикарева и як буде Ваша ласка повідомте мене, коли получите гроші.

З великим ушанованнєм,

У. Дикарева.

января 24, 1902 года.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 13. Рукопис. Оригінал.

№ 43

Новомосковськ, 6 березня 1902 р.

21 февраля.

Високоповажаний Добродію!

Будьте ласкаві, передайте "Виділу" Товариства, щиру подяку за честь, (та ще й не заслужену), котру він оказав, вибрав мене звичайним членом Товариства. При всіх своїх симпатіях науковим інтересам, с такою маленькою освітою як у мене, просто соромно считатись членомъ якого небудь наукового общества. Але цікаво знати Устав Общества, членом которого состою, то чи не можна було б Вам як небудь заслати наложеною платою.

Щиро прихільна!

Уляна (та не Олексіївна, а Іванівна) Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 14. Рукопис. Оригінал.

№ 44

Катеринослав, 3 листопада 1902 р.

Глубокоуважаемый
Михаилъ Семеновичъ!

Будьте такъ добры, не поставьте себѣ въ трудъ уведомить мѣня, въ какомъ положеніи находятся рукописи покойнаго М. А. Дикарева. Неужели же еще ничего не вышло въ печать? Если нетъ, то какая причина того? Меня этотъ вопросъ начинаетъ немного безпокоить.

Въ прошломъ году я написала къ Вамъ, и просила выслать мнѣ если можно наложеннымъ платежомъ уставъ "Товариства им. Шевченко". Если это возможно, то не откажите прислать его мнѣ. Простите за недогадливость, но я все ждала, что мнѣ вышлютъ, какъ обещали, первую книгу М. А. Дикарева вышедшую въ печати и не дождавшись рѣшила опять обезпокоить Васъ.

Съ искреннимъ уваженіемъ,

Имею честь быть, Ваша покорная слуга

У. Дикарева.

[P. S.] Адресъ: г. Екатеринославъ[76], въ Городскую общественную библіотеку, Ульяне Ивановнѣ Дикаревой.

21-е октября.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 15–16. Рукопис. Оригінал.

№ 45

Катеринослав, 23 грудня 1903 р.

10 декабря.

Глубокоуважаемый
Михаилъ Семеновичъ!

Мнѣ очень грустно, что я до сихъ пор не получила ничего изъ трудовъ М. А. Дикарева[77]. Очень прошу Васъ выслать мнѣ что вышло въ печати по адресу: г. Екатеринославъ на имя директора Коммерческаго училища Антона Степановича Синявскаго для передачи мнѣ въ Городскую общественную библіотеку, за пересылку я заплачу сколько слѣдуетъ. Если же на имя Синявскаго нельзя, то можетъ можно на имя Эварницкаго, адресъ его вероятно у Васъ есть, я его постоянного мѣстожительства не знаю, но в Екатеринославѣ онъ бываетъ часто. И такъ-какъ онъ служитъ директоромъ Музея имени Поля, то вероятно и адресовать въ Музей ему можно, но мнѣ удобнѣе было бы на имя Синявскаго. Больше я никого не знаю, на чье имя можно было бы выслать. Я думаю Вамъ лучше знать это и если на имя названныхъ лицъ нельзя выслать, то ужъ будьте такъ добры сами по своему усмотрению вышлите на имя того, кого можно, только съ просьбой передать мнѣ въ г. Екатеринославъ въ городскую библіотеку Ульяне Ивановнѣ Дикаревой. У меня подрастаетъ сынъ и я очень хотела бы имѣть и для него и для себя сочиненія такого близкого и дорогого для насъ человека, какимъ былъ М. А. Дикаревъ.

Надѣюсь, что Вы будете такъ добры и откликнитесь на мою просьбу.

Съ искреннімъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 19–21. Рукопис. Оригінал.

№ 46

Катеринослав, 8 лютого 1904 р.

Екатеринославъ
26 января 1904 г.

Глубокоуважаемый
Михаилъ Семеновичъ!

Передъ Рождествомъ получила Ваше письмо, въ которомъ Вы пишите, что высылаете мнѣ книги, но книгъ я еще не получила. Очень сожалѣю, что вышло недоразумѣніе съ пересылкой книгъ для меня: вмѣсто Екатеринослава въ Екатеринодаръ. Будьте такъ добры, не откажите увѣдомить меня, когда вышлите для меня книги, на чье имя будутъ они отправлены. Простите великодушно, что надоѣдаю Вамъ.

Съ искреннимъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 36. Рукопис. Оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. Михайло Грушевський у 28-річному віці за рекомендацією Володимира Антоновича був призначений звичайним професором кафедри історії України (офіційна назва: кафедра всесвітньої історії з особливою увагою до східної Європи) Львівського університету і залишався на цій посаді до 1914 р.

2. Овочів – тут: плодів наукової діяльності.

3. Йдеться про "Воронежский этнографический сборник", який підготував М. Дикарів і 1891 р. видав друком Воронезький губернський статистичний комітет.

4. Михайло Грушевський у відповідь на надіслані Митрофаном Дикаревим твори вислав йому, скоріше за все, свою щойно видану працю "Барське староство".

5. Важко сказати, який "з'їзд учених у Львові" мав на увазі М. Дикарів. Можливо, тут ідеться про наукові заходи під час Крайової виставки у Львові влітку 1894 р. під егідою НТШ.

6. До М. Дикарева, який до липня 1893 р. мешкав у Воронежі, а пізніше в Катеринодарі, центрі Кубанщини, де переважало українське населення, з питань українознавства звертались провідні українські вчені, зокрема, Федір Вовк, Михайло Грушевський .

7. Ян Бодуен де Куртене (1845–1929) – визначний польський мовознавець, дійсний член Краківської і чл.-кор. Петербурзької академій, дійсний член НТШ, фундатор науки про фонему та психологічної школи у мовознавстві.

8. Антропофоніка – звукова організація художньої мови, а також галузь поезії.

9. "Кубанский сборник" – Праці Кубанського обласного статистичного комітету. Протягом 1883–1908 рр. вийшло друком 14 томів.

10. Праця М. Дикарева "Уривки з греко-славянської митольогії" так і залишилась незакінченою і була опублікована у посмертному виданні, відредагованому Іваном Франком (Збірник Фільологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т. 6).

11. Праця була опублікована: Народня гутірка з поводу коронації 1896 р. Зібрав і пояснив Митрофан Дикарів // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 1–24.

12. На жаль, початок листа відсутній. Перша фраза свідчить про зацікавлення Митрофаном Дикаревим темою народних розмов про певні явища громадського життя кінця XIX ст. Цій тематиці присвячено його працю "Программа для этнографического исследования жизни в связи с голодом и холерой" (Кубанский сборник. – 1894. – Т. 3. – С. 1–21).

13. Йдеться про працю: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край... Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1877. – Т. 4.

14. Перераховані праці не були закінчені. Частково їх було опубліковано у згаданих посмертних писаннях Митрофана Дикарева.

15. У листі до Федора Вовка від 5 вересня 1896 р. Митрофан Дикарів зазначав, що на Воронежчині повіти "Богучарський й Острогожський затого цілком українські" (Див.: *Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка / Упор. Валерій Старков // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 36).

16. Працю було опубліковано: Заметки по истории народной ботаники // Этнографическое обозрение. – 1899. – Т. 50–51. – № 1–2. – С. 19–53.

17. Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській Єйського одділу на Чорноморії // Етнографічний збірник. – 1895. – Т. 1. – С. 1–24.

18. Цю працю опубліковано незакінченою в посмертних писаннях М. Дикарева.

19. Псевдонім М. Дикарева, яким він користувався певний час в середині 90-х рр., походить, імовірно, від прізвища діда по матері (Крамарев) (Див.: *Дикарев Митрофан.* Автобиография // Інститут літератури НАН України ім. Т. Г. Шевченка. Відділ рукописів – Ф. 77. – № 171. – Арк. 1).

20. Веселовський Олександр (1838–1906) – російський літературознавець, академік, професор Петербурзького університету, прихильник теорії літературних запозичень і міжнародної літературної взаємодії.

21. "Lud..." – основна, 40-томна праця Оскара Кольберга (1814–1890), польського етнографа і композитора 8 томів цієї праці присвячені етнографічним матеріалам із Західної України.

22. Один з активних кореспондентів М. Дикарева з Кубанщини.

23. Йдеться про програму, укладену членами НТШ, в т. ч. Іваном Франком, Володимиром Гнатюком, Філаретом Колессою, Володимиром Шухевичем, Федором Вовком: Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства ім. Шевченка // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–16. До видання включено також відозву Зенона Кузелі "До збирачів".

24. Йдеться про етнографічну програму, укладену російськими вченими В. Міллером, М. Харузіним, Є. Якушкіним та М. Янчуком: Программа для собирания этнографических сведений, составленная при этнографическом отделе Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М., 1887. – 147 с. (Те саме видане і 1889 р.). Микола Янчук (1859–1921) – фольклорист і письменник, редактор журналу "Этнографическое обозрение" (1889–1916).

25. Йдеться про описи українських народних ігор і розваг у працях Павла Чубинського та Петра Іванова: Труды этнографическо-статистической экспедиции... – СПб., 1873. – Т. 3; СПб., 1877. – Т. 4; Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889.

26. Кухаренко Яків (1800–1862) – письменник і етнограф, наказний отаман Озівського (з 1851 р.), а згодом і Чорноморського війська. Український шляхетсько-старшинський рід Завадовських з Чернігівщини мав багато визначних осіб, і важко сказати, якого саме Завадовського мав на увазі М. Дикарів.

27. Мова (псевдонім – Лиманський) Василь (1842–1891) – письменник, родом з Кубані, автор багатьох поетичних, драматичних і прозових творів, які зображували життя українських переселенців. Героїзував козаччину. В. Мову можна вважати за попередника експресіонізму в українській прозі й поезії.

28. Короленко Прокіп (1834–1913) – історик Кубані. Основні праці: "Черноморцы" (1874), "Материалы по истории войска Запорожского" (1897), "Кошевые атаманы Черноморского козачьего войска" (1902).

29. Бігдай Яким (1850 – початок 1900-х) – український громадський діяч на Кубані, збирач пісень кубанських козаків. Головна праця – "Песни кубанских казаков", 1897 р., 556 пісень українською та російською мовами.

30. Ерастов Степан (1857–?) – український громадський діяч на Кубані, інспектор народних шкіл, директор банку в Новоросійську. Характеристика, висловлена Дикаревим щодо Ерастова, повністю виправдалась: він був активним українським політиком (патронував організації РУП на Кубані, пізніше діяльний член ТУП). 1917 р. – голова Всеукраїнського національного конгресу в Києві.

31. "Новоеристи" – прихильники т. зв. "нової ери", під час якої передбачалося досягти порозуміння між поляками і галицькими українцями, які стояли на ґрунті австрійської державної ідеї. Ця політика успіху не мала.

32. Працю "О царских загадках" було надруковано (Этнографическое обозрение. – 1896. – Т. 31. – № 4. – С. 1–64).

33. Тобто чернетки.

34. Лист багато в чому присвячений пошукам М. Дикарева у фонетичній структурі української мови в порівняльному аспекті, і ці фрагменти як у попередньому так і в деяких наступних листах ми залишаємо для коментування фахівцям-філологам.

35. Житецький Павло (1836–1911) – філолог, педагог і громадський діяч. Започаткував і розвинув новий напрямок в українському мовознавстві – історію української літературної

мови. Автор першої ґрунтовної праці з історичної фонетики української мови "Нарис звукової історії малоруського наріччя" (1876), на яку посилається і з якою полемізує в листі М. Дикарів.

36. Науменко Володимир (1852–1919) – громадський і педагогічний діяч, літературознавець, етнограф. Автор багатьох праць з історії української літератури та української мови, зокрема, "Обзор фонетических особенностей малорусской речи" (1889) з оглядом фонетики української мови.

37. Палатальні – звуки мови, які завжди вимовляються з додатковим піднесенням середньої частини язика до твердого піднебіння. Палатальність – наявність пом'якшення (у приголосних звуків).

38. М. Дикарів активно використовує фонетичні матеріали з рідної Воронежчини.

39. Йдеться про опубліковані в "Етнографічному збірнику" НТШ (1895, 1899) за редакцією Івана Франка "Галицько-руські народні казки Осипа Роздольського" (1872–1945).

40. Кореспондент М. Дикарева з Воронежчини.

41. Місто на Кубанщині, порт на Азовському морі.

42. Даль Володимир (1801–1872) – російський письменник, етнограф, лексикограф. Основна праця В. Даля – "Толковый словарь живого великорусского языка" (М., 1863–1866. – Т. 1–4), на яку і посилається М. Дикарів.

43. Головацький Яків (1814–1888) – поет, учений-славіст, педагог і громадський діяч, один із зачинателів нової української літератури на західноукраїнських землях. Уклав та видав "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (у 3-х частинах: М., 1878. – Кн. 1–4), на які посилається М. Дикарів.

44. Йдеться про матеріали, згадані в одному з попередніх листів від 5 березня 1896 р.

45. Не зважаючи на досить тяжкі умови життя та постійні нестатки й хвороби, Митрофан Дикарів знаходив можливості надсилати до НТШ різноманітні матеріали, в т. ч. і придбані ним книжки.

46. Митрофан Дикарів активно листувався з Федором Вовком (1847–1918), видатним антропологом, етнографом, археологом Листи М. Дикарева до Ф. Вовка опубліковано (*Старков В.* "Золоті зерна наукового пізнання" (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева). Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 14–19, 20–52). Автором віднайдені і підготовлені до друку зворотні листи Федора Вовка, але, на жаль, лише перші шість, датовані 1894–1895 рр., хоча насправді їх було набагато більше, про що свідчить і ця згадка. Федір Вовк належав до Етнографічної комісії НТШ, організованої в січні 1895 р. (Записки НТШ. – 1895. – Т. 6. – С. 3–4) і був причетний до редагування і видання "Етнографічного збірника".

47. Невістка Митрофана Дикарева, яка згодом листувалася з НТШ з приводу передачі його спадщини.

48. Михайло Комаров (1844–1913) – український бібліограф, етнограф, громадський діяч.

49. Лукич Василь – псевдонім Володимира Левицького (1856–1938), українського письменника, громадського діяча, автора етнографічних розвідок, монографій, оглядів національного і культурного життя.

50. Другий том "Етнографічного Збірника" вийшов друком 1896 р., де були надруковані "Чорноморські народні казки й анекдоти" (с. 1–50) та "Поправки до статті «Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській Єйського оддїлу на Чорноморії»" (с. 53–54).

51. Як зазначалося, праця "О царских загадках" була надрукована "Этнографическим обозрением" (1896. – Т. 31. – № 4. – С. 1–64).

52. Никифоровський Микола (1845–1934) – білоруський етнограф і фольклорист.

53. Докладніше про захоплення Митрофана Дикарева зразками лубочної іконографії див. у листі Дикарева до Федора Вовка від 15 жовтня 1895 р. (*Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка. – С. 31–32).

54. Верхратський Іван (1848–1919) – природознавець, педагог і філолог, дійсний член НТШ, знавець флори і фауни Східної Галичини. Працював над українською природничою термінологією. Згадана стаття – "Говор замішанців" (Записки НТШ. – 1894. – Т. 3. – С. 153–210). Лемки-замішанці – група лемків, яка мешкала в кількох селах на південь від Ряшева і мала окрему говірку як наслідок польської експансії.

55. Дійсно, етнографічні праці, які надсилав Митрофан Дикарів, за його життя друкувалися саме в "Етнографічному збірнику" НТШ.

56. Лопатинський Лев (1892–1922) – мовознавець, родом з Галичини. З кінця 1880-х рр. – куратор кавказької шкільної округи, згодом професор у Тифлісі та Баку.

57. Щербина Федір (1842–1936) – визначний статистик, економіст, соціолог, громадський діяч, історик Кубані, чл.-кор. Петербурзької академії наук (з 1904), дійсний член НТШ (з 1924). У 1884–1901 рр. – начальник статистичного бюро Воронезького земства, у якому до 1893 р. працював М. Дикарів. У 1901–1920 рр. – на Кубані. Вислана Дикаревим до НТШ праця: Крестьянское хозяйство в Острогожском уезде: С 8 картами / Под ред. Ф. А. Щербины. – СПб., 1887.

58. Вольтер Едуард (1856–?) – приват-доцент Петербурзького університету, автор праць з латиської етнографії та міфології.

59. Програма, складена Митрофаном Дикаревим, вийшла вже після його смерті: Программа для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвідки і складки) // Матеріяли до українсько-руської етнольогії. – 1900. – Т. 3. – С. 1–15.

60. У зв'язку зі смертю М. Дикарева працю було опубліковано лише 1905 р.: Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріяли до українсько-руської етнольогії. – 1905. – Т. 6. – С. 114–204.

61. Йдеться про працю М. Дикарева: Малорусское слово "паляница" и греческое "релбнпж" // Киевская Старина. – 1899. – № 10. – С. 31–49.

62. Врешті-решт працю про Кубанські апокрифи було опубліковано в Москві: Апокрифы, собранные в Кубанской области // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера, изданный его учениками и почитателями. – М., 1900. – С. 73–90.

63. Черговий з'їзд археологів Російської імперії відбувся в Києві 1899 р.

64. Шульгін Яків (1851–1911) – історик, педагог, громадсько-культурний діяч. Автор праць з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. Саме 1899 р. повернувся після арешту і заслання за національно-культурну діяльність у 1879 р. На спільному засіданні 1 червня 1899 р. згідно з новим статутом обраний дійсним членом НТШ (Історично-філософічна секція) одночасно з Митрофаном Дикаревим, якого обрано на Філологічній секції (див.: *Мороз М.* Матеріали до хронології НТШ (1873–1944 роки) // З історії Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – С. 273–274). Саме цим і пояснюється помилка Володимира Гнатюка, новообраного (з 4 лютого 1899 р.) секретаря НТШ, який при засиланні переплутав дипломи двох дійсних членів.

65. Гнатюк Володимир (1871–1926) – визначний етнограф, організатор наукової праці. З 1899 р. секретар НТШ, з 1901 р. – секретар, а з 1916 – голова Етнографічної комісії НТШ.

66. Ситуацію зі своїми "етнографічними" кореспондентами, яка склалася на середину 1899 р., Митрофан Дикарів докладніше описав у своєму останньому листі Федорові Вовку від 3 жовтня 1899 р.

67. Помилка авторки листа: тут і надалі треба – "Михаил Сергеевич".

68. Митрофан Дикарів помер 26 листопада (н. ст.) 1899 р.

69. Доля списку книжок невідома.

70. Йдеться про працю Олександра Кониського "До життєпису М. О. Дикарева", надруковану в "Літературно-науковому вістнику" (1900. – Т. 12. – Кн. X. – С. 10–29; Кн. XI. – С. 75–91).

71. Лук'ян Мартинович Мельников – громадсько-політичний і культурний діяч на Кубанщині, редактор "Кубанских областных ведомостей".

72. Йдеться, мабуть, про числа "Літературно-наукового вістника" зі згаданою працею Олександра Кониського.

73. Олександр Кониський помер 29 листопада 1900 р.

74. Так, мабуть, називала Уляна Дикарева майбутній том праць Митрофана Дикарева.

75. Йдеться про Наукове Товариство ім. Т. Шевченка.

76. Нині – Дніпропетровськ.

77. Можна зрозуміти нетерпиливість Уляни Дикаревої, але НТШ (відповідальний Іван Франко) весь цей час ретельно опрацьовувало архів Митрофана Дикарева і готувало до видання його неопубліковану спадщину. Саме 1903 р. вийшли друком "Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітольогії" (Збірник Філологічної секції НТШ. – 1903. – Т. 6. – С. 1–258).

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (*Київ*)

ЛИСТИ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО ДО МИКОЛИ АРКАСА (1907–1908 РОКИ)

Вихід у світ наприкінці 1907 р. у Петербурзі науково-популярної україномовної "Історії України-Русі" відомого культурно-громадського діяча М. Аркаса (1853–1909) став помітною подією для українського громадянства, яке переживало період поступового національного пробудження. Воно відбувалося під впливом україномовного видання "Кобзаря", щоденної газети "Рада", брошурок, які виходили під фірмами "Просвіт" і "Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг для народу" у Петербурзі й розліталися "метеликами" серед широких верств населення, відроджуючи в них національні почуття й інтерес до свого минулого, прабатьківської мови й культурних надбань.

Безперечно, що у контексті цих національно-культурних процесів праця М. Аркаса стала як ніколи своєчасною й актуальною. Своїм популярним викладом, привабливою мовою вона дала духовну їжу для українських неофітів, поклала цеглину у фундамент, на якому відбудовувалася національна свідомість багатомільйонного народу.

Про потребу подібної праці українські діячі дебатували ще з кінця ХІХ ст. У 1896 р. редакція журналу "Кіевская Старина" оголосила конкурс на курс "Історіи Малороссіи" й опублікувала його програму. Його підсумком стала російськомовна "История Украины и её народа" О. Єфименко, яку українська публіка зустріла досить стримано, бо написана вона була, за її словами, у "московсько-централістичному", а отже, в дусі, чужому для українців. Відомий громадський діяч Є. Чикаленко давав їй таку оцінку у листі до письменника І. Липи: "Се не історія, а якісь общі міста, розглагольствованія, котрих не розбере полуінтелігентний читач, для котрого і думалось дать історію"[1].

Отже, праця О. Єфименко не виправдала покладених на неї надій. Після неї вийшли популярні історичні нариси письменників Б. Грінченка, Г. Коваленка, виходив том за томом фундаментальної "Історії України-Руси" М. Грушевського, але публіка чекала чогось іншого, привабливішого доступністю, загальністю й ілюстративністю. Цим довгоочікуваним твором і стала "Історія України-Русі"

[1] Лист Чикаленка Є. до Липи І. 19 березня 1901 р. // Слово і час. – К., 2005. – № 2. – С. 78.

М. Аркаса, яку сучасники вважали другою за популярністю українською книжкою після "Кобзаря". Таку її високу оцінку зумовило те, що вона відповідала вимогам читачів усіх рівнів знань: давала елементарні історичні відомості початківцям, з невідступним інтересом сприймалася середнім читачем, збагачувала його знання ілюстративним матеріалом, додавала певні фактологічні дані інтелігентному читачеві, який окремі її сюжети сприйняв критично й побажав виправити вказані недоліки у наступному виданні.

У цілому ж праця отримала схвальні відгуки, бо виконала своє основне завдання: задовольнила потреби українського читача у власній історії. Про її популярність свідчать позитивні відгуки сучасників та подячні листи, які автор отримував з усіх кінців України. Є. Чикаленко писав у листі М. Аркасу 9 липня 1908 р.: "Я без перебільшення скажу, що Ваша книжка після "Кобзаря" єсть найкорисніша. Вона розходиться добре, читається з великим інтересом і будить любов до свого краю, його минулого і пробуджує надії на будуще"[2].

На сьогодні праця М. Аркаса перестала бути раритетом, бо пережила у незалежній Україні на початку 1990-х рр. кілька факсимільних перевидань[3]. Вони повернули її авторові справжнє ім'я. У передмовах дослідники присвятили маловідомому на той час українцеві, просвітянину й історику-аматору широкі наукові розвідки, у яких різнобічно представили постать М. Аркаса та історію створення основної праці його життя.

Проблемі написання, видання та рецензування "Історії України-Русі" М. Аркаса, визначенню її історичного значення в руслі завдань національного відродження початку XX ст. присвячено значну кількість досліджень. Зазначених проблем не обійшли увагою ні біографісти М. Аркаса, ні миколаївські краєзнавці, ні фахові джерелознавці.

Створену наукову літературу з проблеми "М. Аркас і його «Історія України-Русі»" для зручності систематизуємо у кілька груп: 1) біографічні праці про М. Аркаса, у яких широко використані епістолярні джерела; 2) джерелознавчі дослідження, які також переважно базуються на листуванні, та 3) передмови до публікацій епістолярних джерел зі спадщини історика.

До першої групи відносимо біографічні наукові й науково-популярні праці, у яких дослідники для підтвердження думок і висновків використали як листи М. Аркаса, так і кореспонденцію до нього. Це, зокрема, ґрунтовне дисертаційне дослідження Т. В. Березовської – "Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби", в якому авторка у контексті біографічно-просопографічного дослідження розглянула й проблему створення М. Аркасом "Історії" та її рецензування М. Грушевським, яке викликало значний резонанс серед тодішнього суспільства[4].

---

[2] Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 35 (лист Є. Чикаленка М. Аркасові, 9 липня 1908 р.).

[3] *Аркас М.* Історія України-Русі. – 1-е факс. вид., 2-е факс. вид., 3-є факс. вид. – К., 1990, 1991, 1993; *його ж.* Історія України-Русі. – Одеса, 1994. – 389 с.

[4] *Березовська Т. В.* Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби. Дис. … канд. іст. н. – Одеса, 2003. – Арк. 150–162.

Широке цитування листів, у тому числі й М. Аркаса до В. Доманицького, використав і В. Жадько, автор популярного роману-пошуку "Грек із душею українця". Але автор вживав цитати без жодного покликання на архівне джерело. Один з розділів названої праці присвячений "Історії України-Русі"[5]. У ньому В. Жадько коротко описав її створення і подав відгук сучасників на працю та їхню реакцію на рецензії М. Грушевського й В. Липинського у листах до М. Аркаса.

Окремі погляди та напрямки діяльності М. Аркаса досліджувалися і в розвідках В. Шкварця[6], В. Андріяша[7], наукових публікаціях Т. Березовської[8].

Оцінка праці М. Аркаса та рецензій на неї прозвучала у ґрунтовних статтях В. Ульяновського. У першій, "Українська справа Миколи Аркаса"[9], автор сформулював її значення як національно-культурного явища в історії України. На його думку, ця загальна популярна україномовна праця збудила в українців зацікавлення і захоплення вітчизняною історією, і в цьому полягало її історичне значення. Згадує В. Ульяновський і про основні рецензії на "Історію": В. Липинського й М. Грушевського, поділяє принциповість останнього як справедливого наукового критика, який ставив до популярних творів досить жорсткі вимоги. Вже в цій першій статті прозвучав висновок дослідника про те, що праця М. Аркаса не стала явищем української історіографії, а відіграла значну роль у процесі національного пробудження українців початку XX ст. У статті був опублікований і лист В. Липинського від 7 січня 1908 р. до М. Аркаса з враженнями молодого історика від прочитаної "Історії".

Праці М. Аркаса та всім конфліктним ситуаціям, які навколо неї виникли, В. Ульяновський присвятив ще одне велике дослідження[10]. У ньому автор зробив висновки про значення "Історії України-Русі" М. Аркаса, відтворив детальну картину її першого і другого видань.

---

[5] *Жадько В.* Грек із душею українця. – К., 2003. – С. 301–339.

[6] *Шкварець В. П.* Доба українського козацтва та Запорозької Січі як одна з провідних складових Аркасової історичної творчості // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави: Зб. наук. праць, присвячений 150-річчю від дня народження М. М. Аркаса в рамках оголошеного облдержадміністрацією "Аркасівського року на Миколаївщині", 5-ій річниці Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. М. І. Мечникова – Миколаїв; Одеса, 2002. – Т. I. – С. 3–10; *його ж.* Лекційно-просвітницька діяльність Миколаївської "Просвіти" в 1907–1910 рр. // Перша обл. наук. краєзн. конф. "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження". – Миколаїв, 1995.

[7] *Андріяш В. І.* Лекції М. М. Аркаса про українське козацтво // Українська державність: проблеми історії, права, мовознавства, філософії, політології та культури. Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2001. – Т. I.

[8] *Березовська Т. В.* Щоденник молодого Миколи Аркаса як джерело формування його духовного космосу // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: Матеріали конф. – Миколаїв, 1997. – Ч. II.

[9] *Ульяновський В.* Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб у розвитку національної ідеї) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 161–170.

[10] *Ульяновський В.* Микола Аркас, "Історія України-Русі" і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство: Істор. зб. – К., 1996. – С. 161–220.

Апелюючи до джерел, дослідник поставив основним завданням спростувати історіографічні міфи, які склалися навколо "Історії України-Русі" та її автора, і спробував поставити всі крапки над "і" у довготривалих дискусіях. Зокрема, він обґрунтовано заперечив висновки В. Сарбея, який у передмові до факсимільного видання 1990 р. назвав працю М. Аркаса видатним явищем української історіографії, а самого автора – її видатним представником. На думку В. Ульяновського, праця М. Аркаса стала явищем національно-культурного життя українців, а не української історіографії, бо була малозначущою для історичної науки, оскільки не відповідала її академічним вимогам. Її, на думку дослідника, можна розглядати не як явище, а як об'єкт історіографії. Проте вона набула великого значення у процесі національно-культурного пробудження, яке відбувалося у той час в українському суспільстві, і відіграла в ньому також свою роль. На думку В. Ульяновського, "її значення і роль полягали зовсім в іншому і мають бути поставлені в площину розвитку національно-визвольного руху, боротьби за українську ідею, піднесення національної свідомості найширших верств народу..."[11].

В. Ульяновський також не погоджувався із В. Сарбеєм і заперечував його твердження про те, що критична рецензія М. Грушевського на працю М. Аркаса викликала загострення хвороб у її автора і редактора і передчасно звела їх у могилу. Дослідник спростував це серйозне і безпідставне, на його думку, звинувачення низкою фактів, які демонстрували позиції всіх трьох сторін конфлікту. Він вважає позицію М. Грушевського в оцінці популярної праці М. Аркаса правильною й принциповою позицією наукового критика, якої історик тримався стосовно всіх історичних досліджень, виключаючи у них будь-який дилетантизм.

Детально аналізуючи конфлікт "М. Аркас – М. Грушевський", дослідник назвав його простим непорозумінням, зумовленим різними пріоритетами авторського задуму, підходами й методами створення популярної історії, які були у М. Аркаса і М. Грушевського. До того ж він доводить конкретними фактами, що на стосунках М. Аркаса, В. Доманицького і М. Грушевського цей конфлікт особливо не позначився, не викликав відвертої ворожнечі у жодної із сторін, а був штучно роздутий сучасниками і викликав хибне уявлення у майбутніх його дослідників, які пред'явили М. Грушевському ледь не судовий вирок про прискорення смерті Аркаса й Доманицького.

В. Ульяновський не погоджується й з тим висновком В. Сарбея, що друге видання "Історії України-Русі" М. Аркаса стало повною фальсифікацією її першого видання. Він називає його дійсно другим, якіснішим, виправленим і доповненим виданням, яке стало унікальним явищем співпраці представників Східної і Західної України в умовах їх політичного роз'єднання та адміністративних переслідувань.

Кілька розвідок присвятив проблемі "М. Аркас і М. Грушевський" й історик І. Гирич[12]. Дослідник побачив першооснову конфлікту не у стосунках двох відо-

---

[11] Там само. – С. 193.

[12] *Гирич І.* Ще до проблеми "Аркас і Грушевський" // Історія, історіософія, джерелознавство: Істор. зб. – С. 221–230.

мих сучасників, а в стосунках, що склалися між українською громадою Києва і М. Грушевським, який переїхав до Києва й переніс туди редакцію ЛНВ, і в якому кияни побачили свого конкурента.

Відверту ж рецензію М. Грушевського на популярну працю М. Аркаса дослідник пояснює принциповою позицією історика: його непримиренністю до історичних фальсифікацій, а не певними меркантильними інтересами, якими пояснювали причини конфлікту окремі сучасники М. Аркаса, а потім за ними повторювали це й дослідники. Такої ж думки дотримується І. Гирич і в одному з розділів передмови до першого тому видання: "Листування В'ячеслава Липинського", що зветься "Підготовка й видання "Історії України" Миколи Аркаса"[13]. Відтворюючи загальну історичну канву, пов'язану з написанням відомої праці та її оцінками, дослідник також коротко зупинився на рецензіях М. Грушевського і В. Липинського, назвавши їх козирними картами для зведення рахунків між ідейними противниками, а не між М. Аркасом та М. Грушевським. Автор також відобразив участь В. Липинського у подіях: його реакцію на суспільний резонанс від власної рецензії, а також важливу роль у підготовці другого видання праці, основну концепцію якого сформулював В. Липинський.

На сьогодні введено у науковий обіг і значну частину епістолярної спадщини М. Аркаса, яка є документальним підтвердженням певних думок і висновків: його листи до Б. Грінченка, В. Степаненка та Є. Чикаленка частково були опубліковані на сторінках "Архівів України" у 1993 р.[14]. У них автор виступає як подвижник українських справ: композитор, публіцист, просвітянин, меценат, активний учасник українського руху початку XX ст., який не шкодував для нього власних коштів, таланту, організаторських здібностей та енергії, дбав про відродження української мови, заснування шкіл, викладання у них рідної мови й українознавства. Також частково опубліковані листи М. Аркаса до М. Грушевського, В. Степаненка, Є. Чикаленка, по одному листу В. Доманицького і Г. Хоткевича та копія листа В. Липинського до М. Аркаса[15]. Широко цитував листи М. Аркаса до різних адресатів і вищезгаданий В. Жадько[16]. Лист М. Аркаса до В. Доманицького за 16 липня 1908 р. опублікований І. Березою у журналі "Слово і час"[17]. Також у розвідці В. П. Шкварця[18] репрезентовано і коротко проаналізовано епістолярний спадок М. Аркаса, що зберігається у Державному архіві Миколаївської області (ДАМО). Автор перерахував адресатів М. Аркаса, зазначаючи, що діяч листувався переважно з цвітом української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., проаналізував листування М. Аркаса з М. Кропивницьким.

---

[13] *Гирич І.* В'ячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії – К.; Філадельфія, 2003. – Т. I. – С. 111–116.

[14] *Ульяновський В. І.* "Здається, усьому б допоміг..." (Маловідомі листи Миколи Аркаса) // Архіви України. – К., 1993. – № 1–3. – С. 45–54.

[15] *Ульяновський В.* Микола Аркас… – С. 161–220.

[16] *Жадько В.* Грек із душею українця. – С. 40–41, 124, 139–142, 183, 193, 198, 251–252.

[17] *Береза І.* Щирий син рідної України // Слово і час. – К., 1993. – № 5. – С. 11–12.

[18] *Шкварець В. П.* Епістолярний спадок М. М. Аркаса // Проблеми історії… – С. 10–20.

Окремі сюжети у статті присвячено й "Історії України-Русі". Зокрема, автор, посилаючись на листи, розповідає про сучасників, причетних до підготовки й видання праці М. Аркаса, цитує листи Є. Чикаленка, А. Ніковського, Б. Грінченка, Г. Хоткевича з їхніми враженнями та оцінками "Історії України-Русі".

Запропонованою публікацією листів В. Доманицького до М. Аркаса за 1907–1908 рр. розпочинаємо серію публікацій листів сучасників, які були причетні до праці М. Аркаса і шляхом епістолярного спілкування допомагали авторові фаховими консультаціями, підбором ілюстрацій та відповідних джерел і, таким чином, робили спільну подвижницьку справу.

У виявлених листах, які запропоновані у цій та продовжаться у наступних публікаціях, історія видання популярної праці відтворюється живими свідками у маловідомих подробицях; відображено участь у підготовчих заходах щодо 2-го видання таких відомих постатей, як Б. Лепкий, В. Липинський, Г. Хоткевич, талановитих художників.

Загальновідомим є факт про безпосередню науково-редакторську причетність до праці М. Аркаса відомого філолога й історика, публіциста й редактора, кооперативного діяча В. Доманицького (1877–1910), який присвятив своє коротке, але плідне життя праці на національній ниві, бо лише вона була його змістом, допомагала боротися з фізичною слабкістю, протистояти невиліковній хворобі. Тому часто, пишучи про перше видання "Історії", до прізвища Аркаса дослідники додавали й прізвище Доманицького: "Історія України-Русі" Аркаса–Доманицького. Це свідчить про велику роль останнього у народженні популярної праці. Ще раз довести цей беззаперечний факт допомагають виявлені листи редактора "Історії" до її автора, які збереглися в Державному архіві Миколаївської області, в особовому фонді М. Аркаса (468). Їх багаторазово використовували дослідники різних галузей: історики, філологи, миколаївські краєзнавці, цитували у наукових розвідках, підтверджуючи думки та гіпотези авторів[19], але досі цей цінний епістолярій не був опублікований, а тому й залишався маловідомим широкому колу читачів.

У запропонованих джерелах у деталях відображено тісну співпрацю В. Доманицького з М. Аркасом у ході підготовки "Історії України-Русі" до видань. Як видно, епістолярне спілкування між автором та редактором зав'язалося влітку 1906 р., після отриманої В. Доманицьким пропозиції від М. Аркаса редагувати його працю. Познайомив же їх і порадив В. Доманицького у редактори "Історії" відомий український діяч В. Степаненко, який завідував книгарнею при редакції "Кіевской Старины".

---

[19] *Сарбей В. Г.* Микола Аркас і його "Історія України-Русі" // *Аркас М.* Історія України-Русі. – Одеса, 1994. – С. 5–45; *Береза І.* Рецепція давньоруської літератури у листуванні М. М. Аркаса // Просвітницька справа родини Аркасів. – Миколаїв, 2000. – С. 22–24; *Айзенкова Л. В., Береза І. Ю.* Етичні та естетичні ідеали М. М. Аркаса // Шануючи пам'ять патріота України. Документи та матеріали про життя та діяльність Аркаса М. – Миколаїв, 1997. – С. 27–35.

Отже, інтенсивне листування між автором і редактором починається з початку 1907 р. Воно стало їхнім єдиним засобом спілкування і способом обговорення редакційно-видавничих проблем, оскільки адресати ніколи в житті не зустрічалися. М. Аркас жив у Миколаєві, звідки йому було важко вирватися через господарські клопоти та хворобу, а В. Доманицького хвороба та загроза адміністративного заслання на північ Росії змушували мандрувати по всій Російській імперії та Галичині, про що свідчить географія його позначок на листах. То він писав з Києва, потім – з Петербурга, Фінляндії, згодом зі Львова, Закопаного, с. Криворівні, Кракова.

Неможливість безпосереднього спілкування змушувала В. Доманицького писати М. Аркасові листи, великі за обсягом та інформативні за змістом, у яких обговорювались усі деталі їхньої співпраці. У цьому й полягає цінність запропонованого у публікації епістолярію, адже в ньому відображено повну передісторію й історію видання популярної праці початку XX ст.

Тематично зміст листів присвячений власне лише цій темі, хоча у них і зустрічалися короткі відступи. Наприклад, кореспондент повідомляв про третє видання зредагованого ним у Петербурзі "Кобзаря" Т. Шевченка (лист № 17), хворобу І. Франка (лист № 29), заснування разом з В. Липинським у Закопаному у 1908 р. видавничої спілки "Селянська книжка" і підготовку до друку у цій серії окремих праць (лист № 28). Іноді автор подавав про себе і просопографічну інформацію (листи № 20, 23, 24, 28, 30–33): писав про нестабільне самопочуття, загострення невиліковної хвороби, яке відривало його від праці, ділився творчими планами, бентежився незаслуженим адміністративним засланням, яке його здивувало своєю безпідставністю.

У запропонованому комплексі джерел систематизуємо такі тематичні блоки інформації: 1) початок 1907 – початок 1908 рр.: обговорюються проблеми, що стосувалися виключно першого видання. У листах цього періоду відбилися перші враження кореспондента від праці, побажання щодо змін у її змісті та ілюстраціях; безпосереднє редагування тексту, зміни, які вносив редактор у рукопис автора; підготовчі заходи щодо видання: замовлення кліше, вибір паперу, друкарні; переговори з петербурзькою друкарнею "Общественная польза" щодо поліграфії майбутнього видання: набору, шрифту, формату книжки; заходи щодо ілюстрацій: перезнімання та ретушування окремих малюнків і портретів; попередні підрахунки видавничих витрат; видавничий процес: інформування М. Аркаса про його перебіг, труднощі й успіхи; коректорська праця редактора, безпосередній його контроль за набором, виданням і підготовкою ілюстрацій; враження від виданої праці, очікування рецензій та реакція на них; 2) з квітня до грудня 1908 р. З цього часу кореспондент починає писати про заходи щодо підготовки 2-го видання праці, яка розійшлася за кілька місяців і принесла авторові всеукраїнську славу. Видно, що саме В. Доманицький найбільше наполягав на наступному виданні "Історії України-Русі". Він бажав у ньому виправити всі попередні помилки, які безжалісно розкритикували історики, і фактично створити працю нової якості: подарувати заінтригованим читачам не популярний нарис, а ґрунтовний і бездоганний науковий доробок. У листах відбилися без-

посередні заходи В. Доманицького, його тісна співпраця з відомими істориками та художниками, залучення їх до підготовчої праці, проведення ним у грудні спеціального з'їзду для вироблення плану майбутнього видання.

Отже, як видно з листів, М. Аркаса з В. Доманицьким познайомила і зблизила спільна праця над підготовкою до видання та й власне виданням "Історії України-Русі". Отриманий рукопис справив приємне враження на майбутнього редактора, що й зумовило плідну співпрацю між цими двома не амбіційними особами. В. Доманицький вагомих зауважень щодо рукопису першого видання не висловлював. Він лише підкреслював недосконалість розділу про XVI ст., конспективність та неповноту розповіді про XIX ст. й окремих сюжетів у інших розділах, зауважував довіру М. Аркаса до літописних переказів, які часто спотворювали або й зовсім неправильно подавали історичні факти. Всі ці недоліки редактор обіцяв виправити і був певний, що запроектоване ілюстроване популярне видання неодмінно мало побачити світ. Він стверджував, що подібної історичної праці тогочасний український читач ще не бачив.

Отже, є всі підстави вважати, що в основі недовготривалих, але інтенсивних стосунків М. Аркаса і В. Доманицького з самого початку їх виникнення були глибока взаємна симпатія, доброзичливість і солідарність. Адже після розгромної критики праці провідним істориком М. Грушевським В. Доманицький переконує автора, збентеженого і болісно враженого рецензією, у необхідності її перевидання на такому рівні, який би не дав підстав для подібних звинувачень. В одному з листів В. Доманицький пропонував М. Аркасові своє співавторство у праці другого видання, але не з егоїстичних міркувань славолюбства, а бажаючи розділити відповідальність з автором за можливі недоліки, адже вважав і себе причетним до похибок першого видання (лист № 38).

До основних сюжетів у листах належали ті, що стосувалися підбору ілюстративного матеріалу, адже вже в перше видання автор включав понад 250 різноманітних ілюстрацій – портретів, малюнків із зображенням історичних подій. Багато з них йому допомагав підбирати й коригував необхідність включення окремих в "Історію" В. Доманицький. У процесі ж видання редактор клопотався про якісне виготовлення ілюстрацій, перезнімав і додавав кращі, ретушував окремі з них, підбирав дешеві й динамічні технології у виготовленні карт, вибирав для них кольорову палітру, якісний і доступний за ціною папір.

Враховуючи велику кількість зібраного для "Історії" цінного ілюстративного матеріалу, В. Доманицький радив скомпонувати ілюстрації в історичний альбом з портретами найвідоміших українських діячів та анотаціями до кожного, які він брався написати сам (лист № 20). Наводячи конкретні суми, кореспондент переконував адресата у вигідності подібного видання, яке мало частково покрити витрати і на видання їхньої основної праці.

Листи свідчать, що багато заходів щодо першого видання "Історії" були здійснені за наполяганням редактора. Можливо, він і переконав автора, збентеженого великою сумою видавничих витрат, у потребі довершити справу і здійснити видання будь-якою ціною (лист № 12). Він радив йому скоротити тираж, розрахуватися перед виданням лише з друкарнею та заплатити за папір, а всі

інші витрати покрити від продажу книжок. В. Доманицький навіть пропонував відстрочити оплату його власної праці і заплатити за неї коштами, вже виручиними від продажу "Історії". Враховуючи не зовсім сприятливі фінансові обставини автора, редактор шукав у Петербурзі можливостей провести економні фінансові комбінації з мінімальними затратами, бажаючи довершити конче потрібну справу.

Видно, що й власне видавничий процес у Петербурзі відбувався під пильним наглядом редактора (листи № 7, 9–22). Йому довелося уважно перечитати перший набір тексту, що вважався у Петербурзі за "іноземний", і в якому друкарі, не знаючи української мови, поробили масу помилок, а також вичитувати та правити кожну коректуру праці. У листах відбилися й деталі, які стосувалися тиражу першого видання, фінансових витрат на нього, вартості книжок. Стає відомо, що всього було видрукувано 5 тис. примірників: 3 тис. дешевого видання (вартість примірника 1,5 крб.) і 2 тис. дорогого (3 крб.). Але коли дешеве видання розійшлося за кілька місяців, М. Аркас запропонував завідувачеві книгарні "Кіевской Старины" продавати дорожче видання за ціною 2 крб., чого не схвалював В. Доманицький, бо вважав зниження ціни на книжку применшенням її ролі. Стає відомо, що на перше видання М. Аркас витратив 7,5 тис. крб. власних коштів.

Отже, як свідчать листи, "Історія" вийшла в кінці 1907 р. 5-тисячним накладом. Редактор отримав її, перебуваючи у курортному містечку Закопане, і вона, як видно, справила на нього добре враження. Він писав, що вийшла "гарна книжка". В. Доманицький з нетерпінням очікував рецензій на неї, з інтересом збирав враження про працю від свого оточення. Його однаково цікавили і думка професійного історика В. Липинського, і враження простого селянина, який лікувався разом з ним у санаторії. Редактора тішило те, що Галичина сприйняла їхню працю як найліпшу книжку для гуртового читання. Він підкреслював, що галицького читача привабив насамперед популярний і доступний виклад, за який "громадський суд" оцінив книжку балом: "добре". Такі перші враження спонукали редактора одразу по виході "Історії України-Русі" говорити про необхідність її другого видання.

Видно, що несподіваними для В. Доманицького стали критичні рецензії на працю, які він сприйняв з неприхованим роздратуванням, особливо першу – художника Ф. Красицького. За його словами, рецензент хоч і був професійним художником, але не мав достатньої компетенції для сформульованих зауважень. Як видно, й самого редактора збентежили окремі технічні й фактологічні помилки в "Історії", наприклад, зміщення кордонів у карті XVI–XVII ст.

У листах згадувалися й інші відгуки на "Історію", які з'явилися у тогочасних виданнях – "Ділі", "Раді", "Руслані", "Кіевских Вестях", "Літературно-науковому віснику" (листи № 24–27, 29, 35); часто кореспондент висловлював також і свій погляд на них. Стає відомо, яке враження на В. Доманицького справила відверта рецензія на їхню працю професора М. Грушевського (лист № 34) – від неї у редактора "волосся догори полізло". В. Доманицького бентежило те, що професор бажав монополізувати у своїх руках історичну науку і тому навіть у скромному науково-популярному виданні М. Аркаса вбачав конкуренцію. На думку корес-

пондента, рецензія М. Грушевського на їхню "Історію" дуже принизила ім'я вченого в очах українського громадянства і посварила його з кращими представниками українства, бо з числа співробітників ЛНВ, редагованого М. Грушевським, вийшли С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Липинський. Та й сам В. Доманицький збирався зробити подібний крок, бо передчував неминучий розрив стосунків із М. Грушевським, який останнім часом його відверто ігнорував. Така непримиренна позиція відомого вченого здивувала В. Доманицького, він вважав, що праця М. Аркаса ніяким чином не могла конкурувати з неперевершеними працями М. Грушевського, які мали високий науковий рівень і були іншої якості.

Як видно, автор і редактор уважно збирали всі рецензії і відгуки для того, щоб врахувати критичні зауваження й побажання у 2-му виданні, яке В. Доманицький радив здійснити вже в 1910 р. Він пропонував збільшити наклад до 10 тис. примірників і робив у листах приблизні розрахунки видавничих витрат.

Для вироблення плану, структури, підходів до ілюстрування другого видання В. Доманицький у грудні 1908 р. збирав у Закопаному невеличкий з'їзд істориків та художників у складі В. Липинського, Б. Лепкого, Ф. Липинського, О. Куриласа, з яких, як він писав, на зібранні сформувалося 2 секції: історична і художня (лист № 37). Видно, що В. Доманицький підбирав для ілюстрування 2-го видання конкретних художників, давав їм у листах характеристики, радив, кому який матеріал запропонувати ілюструвати, враховуючи здібності та національні уподобання майстрів. Вже з літа 1908 р. В. Доманицький шукав літературу у Кракові та Галичині для висвітлення історії XIX ст.

Припускаємо, що багато порад В. Доманицького М. Аркасу були сформовані під впливом на нього його приятеля, молодого історика В. Липинського, який певний час проживав також у Закопаному і заклав там разом з В. Доманицьким спільне видавництво селянської літератури "Селянська книжка". Через В. Доманицького М. Аркас і познайомився з В. Липинським, і між ними зав'язалося тривале листування з обговоренням усіх деталей 2-го видання "Історії України-Русі".

Відомо, що В. Липинський написав неупереджену наукову рецензію на перше видання, вказавши на основні хиби праці і давши їй в цілому високу оцінку. Як науковий консультант, історик залучався до підготовки 2-го видання. Він брав активну участь в обговоренні всіх супровідних питань, приєднався до пошуку ілюстрацій у знаменитих музеях Кракова.

До другого видання В. Доманицький залучав і відомого культурно-громадського діяча, художника-аматора Г. Хоткевича, який у той час також перебував у Галичині у вимушеній еміграції, ховаючись від переслідування поліції та ув'язнення за участь у подіях революції 1905 р. Як стає відомо, перебування Г. Хоткевича у Галичині було періодом його активної пошукової діяльності. Емігрант наполегливо розшукував цінні історичні матеріали та ілюстрації по всьому краю і знайшов унікальні історичні портрети Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Гонти та ін. Г. Хоткевич погоджувався свої знахідки передати М. Аркасові для ілюстрування наступного видання його "Історії". В

одному з листів В. Доманицький давав характеристику цьому видатному українцеві, якого вважав глибоко ідейною, самовідданою, компетентною людиною й науковцем, котрий вкладав у розпочату справу усього себе (лист № 36).

В. Доманицький, за порадою В. Липинського, пропонував М. Аркасу видати заходами миколаївської "Просвіти" брошуру про І. Мазепу (лист № 24), використавши матеріал з "Історії", який фахівці оцінили як вдало зібраний і скомпонований. Він, за словами кореспондента, подавав би у популярному викладі цінні відомості широкому загалові читачів про цю непересічну і багатогранну постать.

Крім ділової інформації, кореспондент іноді подавав скромні відомості і про себе: писав про нестабільне самопочуття, кволе здоров'я, стан якого залежав від погодних умов, місць проживання. Наприклад, видно, як загострював його хворобу сирий клімат Петербурга і як поліпшувалося самопочуття у гірському Закопаному, повітря якого цілюще впливало на хворі легені. Іноді невідступна хвороба звалювала його з ніг і тримала в ліжку по кілька тижнів, але, незважаючи ні на що, молодий вчений багато і наполегливо працював.

Отже, запропонований комплекс епістолярію є важливим джерелом для відтворення у подробицях історії першого видання та підготовчих заходів щодо 2-го видання відомої праці М. Аркаса. У наступних публікаціях будуть запропоновані листи В. Доманицького за 1909 р. та В. Липинського до М. Аркаса, що стосуються виключно передісторії другого видання і відображають співпрацю відомих діячів у реалізації важливої справи.

Листи, що подаються у даній публікації, скопійовані з автографів, які зберігаються у ДАМО. У публікації збережено переважно всі авторські особливості написання тексту, тільки внесено окремі синтаксичні поправки та виправлено орфографічні помилки. До кожного листа у підрядкових примітках подається його археографічна характеристика, яка вказує на особливості кожного документа. Почерк документів дрібний і середньої складності. Його прочитанню передувала певна адаптація. Кореспондент вживав у переважній більшості слів літеру *и* замість *і*, наприклад, "скифський", "инший", "сами", "история" та ін., *щ* у словах "важніще", "повніще", "докладніще", *о* у словах "тілько", "друковати", "ретушовати", *і* у словах "негатіви", "цітую", "цінкографія" тощо, також *ї* замість *і* в окремих словах, подвійні приголосні у словах "процесс", "корректа", "коміссові".

Зазначимо, що вся запропонована у публікації кореспонденція написана чорним чорнилом на аркушах різного формату, дрібним, не завжди розбірливим почерком, який мав різну щільність навіть в одному і тому ж листі. Окремі загальні слова автор писав з великої літери – у публікації виправлено на малу. В окремих листах він вживав квадратні дужки, які також виправлено на круглі, бо квадратні дужки вжито упорядником для розкриття скорочених імен, прізвищ, назв. У листах зустрічалися підкреслення як червоним олівцем, так і чорнилом у тон тексту; усі ці підкреслення у публікації передано курсивом.

Як видно, переважну більшість листів датовано, в окремих листах кореспондент не дописував року, який встановлений за змістом або за поштовими

штемпелями на листівках. В одному листі автор не дописав місяця (лист № 34). Дати поставлено у тих місцях, де їх написав автор. Кореспондент вживав майже однотипну форму звертання до адресата.

У справі 7, з якої скопійовано майже всю кореспонденцію, листи систематизовано не за хронологічним порядком, окремі розірвано на частини: їхні закінчення зброшуровано у кінці справи, а тому їх довелося компонувати за змістом, про що вказуватиметься в археографічній характеристиці. В окремих листах ушкоджені місця реставровано, але в кількох випадках останні речення були зрізані й знищені, очевидно, при брошуруванні справи. Усі прізвища, імена, історичні сюжети, ситуації, назви творів, які вимагали пояснення для розуміння змісту документів, прокоментовано у примітках до листів.

ДОКУМЕНТИ

Листи В. Доманицького до М. Аркаса

№ 1*

4/VII [1906]

Високоповажний добродію!

Пишу зараз коротенько, бо одержав листа Вашого, їдучи на могилу Шевченка.

Отже ж, в нашій справі. Справа наша стоїть так, що про напрям самої праці, як знати з листа Вашого (та й взагалі, знаючи Вас, яко діяча українського) – суперечок не повинно виникнути жадних... Як що доведеться робити які зміни, чи виправки, то це буде річ другорядна і дотикатиметься форми, чи якіхось подробиць викладу, які і мною, і тими иншими, хто читатиме працю Вашу, будуть зроблені, аби тільки од того спільному ділу користь була..

Таким чином, присилайте, як тільки викінчите та упорядкуєте, і я зараз же візьмуся до читання та редагування. І вже по тому одпишу Вам одверто свою думку про всї хиби, як що вони будуть.

Що ж до запиту Вашого про “оплату” моєї праці, то і про це, знову таки, найкраще можна буде сказати аж тоді, як я познайомлюся з працею Вашою: може бути, що праці моєї треба буде дуже мало, а може трохи більше...

У всякім разі, не в цьому зараз вага, а в тому, щоб як найскоріще видати добру, гарно оздоблену (з малюнками) популярну історію, яка дійсно могла б бути під стріхою кожного освіченого селянина.

Мене звуть Василь Миколаєвич. Будь ласка, одпишіть як Ваше ім’я та як Вас по батькови.

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

P. S. Про кошти видання – також найкраще можна буде сказати тоді, коли рукопис буде у нас в руках. Як би тільки Ви були ласкаві написати, *які власне* і

* Лист на двох аркушах, написаний чорним чорнилом, не датований роком, але, виходячи зі змісту наступних листів, датуємо його 1906 р. Це перший лист В. Доманицького до М. Аркаса.

скільки малюнків Ви маєте подати, і чи вже зроблені які-небудь? Може бути ще й так, що ми де-які тут десь роздобудемо (у видавництві "Вік"[1], в "Благодійному Товаристві" в Петербурзі[2], то що), то все дешевше коштуватиме видання.

Прошу щиро вибачити мені, що пишу не так як слід – дуже хапаюся...

P. S. Вибачте мені: зараз в редакції довідався Вашу адресу і про Ваше імя.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 108–109.

№ 2*

6/II 1907

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу

Дуже перед Вами я винен, що й досі, одколи був у мене д[обродій] Литвин[3], не одписав Вам, як стоїть справа з Вашою великою працею. Але не писав я через те, що сами знаєте, які у нас часи були: не знаєш ніколи, лягаючи спати, де доведеться ранок зустрічати. Увесь цей час я боявся навіть держати в хаті Вашу працю, щоб не загинула часом, і не даремне, бо усі мої "Кобзарні" матеріали[4] загинули (усі листи, виписки, "Кобзарі") – десь пробувають в пащі жандарській... Тілько оцими днями я взявся до читання Вашої історії і мушу признати щиро, що вона мені подобається, і з боку змісту, і з боку викладу... Дуже популярно написана, і коли подекуди порозбирати довгі речення на трохи короччі та полагодити зрідка яке слово, то й зовсім гаразд буде. Правда, я поки що тілько поверхово переглянув, але вже й цього досить, щоб уявити собі стан річей. Коли перечитаю усе підряд, тоді може ясніше показатися десь якась непропорціональність поодиноких частин, щось зайве, а щось опущене... Так само і з малюнками: може який треба буде і залишити, а десь ще додати новий.

В справі клішів я звернувся до "Благодійного Товариства" у Петербург, і одержав відповідь, що ті кліша, які у них єсть (особливо, напр[иклад], до історії Грушевського[5], що цими днями вийде), вони можуть позичити (може бути за якусь дуже невеличку платню, а може й дурно – це згодом вияснитъся). Написав я їм, щоб вони подали ціни за кліша і зразки з теї майстерні, де вони замовляють їх. Як одержу відповідь, то напишу Вам: може можна було б поробити кліша авторські (це було б далеко краще), якщо це не буде страшенно дорого. Одно слово, як справа з клішами вияснитъся, тоді можно вже бути уяснити собі більш-меньш усі видатки, бо вирахувати друкарські кошти, папір та инше буде значно легче. А тим часом я оце читатиму Вашу працю і виясню справу з числом малюнків.

Здається мені, що XIX ст. може треба було б трохи повніще, докладніще написати, але, знову таки, це вже скажу Вам, як прочитаю всю працю.

Ще раз прошу вибачення за те, що так довго мовчав, але, правду казавши, не було мені досі про що писати.

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

Адреса моя та само: Василю Пилиповичу[6].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1а–2а.

---

* Лист на 2,5 аркушах із зошита розміром 13,7х21 см у видовжену у вертикальному напрямі клітинку, написаний чорним чорнилом, має на першому аркуші чорну чорнильну пляму, закреслені й виправлені у тексті слова.

№ 3[*]

21/II 1907

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Я тепер цілком оддався читанню Вашої праці. Вже виготував до друку $^1/_4$ частину (до литовського періода). Враження й зараз лишається те саме, про яке писав я Вам в попередньому листі: буде гарна книжка. Що до подробиць, то перш за все, на мою думку, треба найперший розділ (скифський, власне скифо-сарматський, як тепер звичайно його іменують) трохи поширити, щоб не було привілегії самим лишень скифам, а згадати, хоч коротенькой про инші народи та зазначити, що правітчизна українців Подніпров'є з дуже давніх часів... Це може поширити 1 розділ на яких 2–2 $^1/_2$ сторінки.

Далі. Чи потрібен огляд географічний спочатку, як окремий розділ? Розуміється, коротеньку згадку про те, скільки нас і де ми сидимо, треба дати, але вилічувати усі притоки – чи підходить воно до такої популярної праці, як Ваша? Що ж до окремих закутків (Біла Русь, Чорна Русь і т. и. из важніщими городами), то теж чи не налякає все це читача, скоро натрапить він таку важку матерію на першому ж кроці? Мабуть, чи не зробити з цілих 6 сторінок географії української – 1–1$^1/_2$? До того у Вас не було одрізнено українських країн від білоруських і литовських, і виглядає так, немов би то це все українські землі, "де проходило наше історичне життя?".

Треба зазначити, що під час переписування, чимало помилок сталося в іменах і роках, та це все я, читаючи, повиправляв.

Тепер що до будущої зовнішности. Найголовніще – малюнки. Про це писав я у Петербург, але приятелі мої досить неуважно однеслися до мого прохання і одповіли, що "малюнок завбільшки з візітний фотографічний знімок коштуватиме 5 р.". Розуміється, це не відповідь, бо мені важно знати ціну од сантиметра. Я знову написав у "Благотворит[ельное] Общество", що видавало й "Кобзаря" і инші книжки, щоб докладніще одписали мені. Але щоб там не одписали, все одно річ така, що треба буде поїхати самому, одвезти туди негативи і умовиться, якої великости має бути той або инший знімок (звичайно, відповідно до розміру книжки прийдеться мало не всі одбитки Ваші поуменьшати на $^1/_6$ їх великости). Це не попсує нічого, але цього вимагатиме й розмір книжки, та й фінансам це легче буде Крім Петербурга, а власне, Вільборга у Петербурзі (що зробив портрет Шевченка у "Кобзарі") нікого кращого в Росії не знайдеться. Їхати треба, але це я зроблю тоді, як одержу од Вас відповідь, як стоїть справа з рештою малюнків. В книзі Вашій лежить реєстр, в якому списано, що немає № №: 1, 11, 17, 20, 21, 32 (цей одначе єсть: Домовина Ярослава, хіба що може негатів потім у Вас розбився?), 42, 55, 59, 105, 115, 144, 14 7 (це помилка: 147 єсть, а немає 146), 151, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194 (та ще

---

[*] Лист на 4 аркушах (13,7х21 см), написаний чорним чорнилом, дрібним почерком На арк. 7 справи збереглася й машинописна копія цього листа, набрана адресатом. Вона виконана на великоформатному аркуші (21х33 см), який мав жовті плями внизу.

не бачу я: 1976: Білгород або Аккерман...)*. По мойому 47 усього. Чи їх зовсім не знімали? І як з ними буде? Джерело у Вас показано, де їх шукати... А може негативи єсть на них разом з усіма (я їх не зачіпав ще), а тілько одбитків мені не прислано? От на це питання перш за все дайте, будьте ласкаві, відповідь.

Далі, що до малюнків, то може б додати ще такі: 1) *Аскольдова* могила (чорний негатив і знімок можна достати, мабуть, якщо ще єсть, в магазині Бѣлянкина, Кіевъ, Крещатикъ).

2) *Памятникъ Крещенія Руси* (хоч і невелика потреба в цьому!).

3) *Портрет Орлика* – якщо він де небудь єсть, бо мені не відомо про нього.

4) *Будинок Мазепи* у Чернигові (єсть у *Семенова.* Россія. Полное географическ[ое] описаніе. Спб., 1903, стр. 75[7]. Та можна достати у Чернигові просто одкритку з ним...).

5) *Церква, рада і куріні запорожеські* у 1773 – єсть в "Живописной Россіи", т. V, ч. I (изд[ание] Вольфа, 1897, стр. 165)[8].

Цей том "Живописной Россіи" (Малоросія, Подолія и Волынь) перегляньте, як матимете змогу; там є кілька дуже гарних (по замислу більше) малюнків[9], як напр[иклад]: стр. 122 – Зеньковський замок, зруйнований татарами; рештки замка у Дубні (123), Меджибож (125), Руїни замка Констант[ина] Острожського (126) – дуже гарний малюнок!; Руїни Богоявленськ[ого] Собора в Острозі (128), Давня деревляна церква (131) – не що мудре впрочім; Бар (133), Корец (135), Замок в Вишневці (141), *Руїни будинку Богд[ана] Хмельницького* (147) – зверніть увагу!; Церква Хмельницького (148) в Суботови і (149) – у Переяславі, *руїни будинку Мазепи* (158).

Потім у нас досить убогенький *Ярослав Мудрий*, а дуже гарний єсть знімок з бронзового бюсту Антокольського[10]. Оцей знімок, на мене, неодмінно треба б нам взяти (перезняти можна б хоча б із альбому "Художественныя Сокровища Россіи"[11], 1903, у книзі тома II, малюнок 97-ий). Там таки в тому II томі гарний дуже знімок з Репиновських "Запорожців, що пишуть відповідь султанові" (мал[юнок] 87) (кращий за той, що у нас) та "Несторъ-литописецъ" з Антокольського мрамору (мал. 96). Той Нестор, що у Вас, дуже гарний, але на Мефістофеля скидається.

Потім *Мазепа прив'язаний до коня* (знімка мені не прислано, тілько є згадка, що з "Ниви", 1899, № 52[12]). Не знаю, який знімок у "Нивѣ", а дуже гарний Ви знайдете в виданні творів "Байрона", Брокгаузов[ського] вид[ання] під редакцією Венгерова, 1905 року[13]. Там є кілька варіантів його, але той, де Мазепа на коні, найкращий. Портрет Мазепи найкращий той, що незабаром Ви побачите в популярній історії Грушевського[14], що друкується в Петербурзі. Цей негатів буде і у нас. Але не лихий портрет єсть і у Брикнера (Исторія Петра I)[15]. Так само і *Данило Апостол* у Вас взятий з Бантиша-Каменського[16], але чи не кращий буде той, що у Брікнера (Історія Петра I). Оце й всього поки що. Додам хіба, що я нарахував по тих знімках, що у мене є 13,512 кв. сантим[етрів], а як додати

---

* Викинути можна зате № 188: Сдача Варшави Суворову.. До чого вона нам здалася? [*Прим. автора*].

сюди ще коло 50 знімків, що ще я не бачив, лічучи по 80 кв. сантим[етрів] кругом кожну, то матимем коло 17,000 квадр. сантіметрів. Якщо полічитимем по 6 к. сантім[етр], то буде якраз на 1000 рублів. Правда, дещо ми добудемо у "Благотворит[ельного] Общества", але за те ще у нас є скілька карт, що теж коштуватимуть якусь копійку... Ну, та це все як найточніше розвідаю я вже сам, як поїду в Петербург, а тим часом Ви тілько сповістіть мене, як стоїть справа з тими 45 малюнками, що в мене немає, та як Ви дивитесь на отсі мої пропозиції що до нових знімків... Тепер вже буде загайка скоріш за знімками, ніж за мною, бо я тепер сам захоплений цею роботою.

Ще одне дуже важне питання. Усі мої рахунки сантіметрів основані на тому, що формат клиш буде такий, як формат "Історіи України-Руси" проф[есора] Грушевського[17] (не меньций). Чи може Ви вважаєте, що треба більший? То тоді це дуже здорожить видання і малюнки більші і паперу більше і шрифт доведеться буйніщий. Що до шрифту, то й я тієї думки, що досить і такого завбільшки, як в "Україні"[18]. Тільки чи можна буде друковати в Києві, я дуже не певен. Тут немає ні одної друкарні, щоб не зопсували такого художничого видання, яким, я так надіюся, буде наше... Мабуть, чи не доведеться у Петербурзі і друковати?

Як писатимете, то не пишіть на Вас[иля] Пилиповича, бо усі листи до нього перечитують. Хоч, розуміється, нічого в них для себе цікавого не знайдуть, та все ж краще, якби це їх оминало. То адресуйте краще на редакцію "України", без зазначування на конверті для кого це. А в середині на листі позначіть, що це для мене. Оттакі часи переживаємо!..

Ну, та якось воно буде.

Бувайте здоровенькі! З щирим поважанням Василь Дома[ницький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 3–6.

№ 4*

8/III 1907

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу

Перш за все не одмовте сповістити мене, чи одержали Ви закритий лист, посланий Вам десь коло 20/II, а потім 2 листовних картки, бо була б велика шкода, якби вони не дійшли до Ваших рук. Там я писав усячину з приводу "Історії". Але сподіваюся все ж таки, що Ви їх дістали, то не буду зараз переказувати, що в них писав (та це було б дуже тяжко вдруге зробити).

Зараз я дочитав вже до Мазепи – тобто $^2/_3$ праці. Щоб ніщо мені не заважало, вибрався навмисне на село і тільки наїзжаю у Київ, але все, що маєте до мене писати, чи переслати, то пересилайте на редакцію "Укр[аїни]".

Що до дальших частин "Історії", то XVI вік у Вас значно слабший за инші періоди, і доведеться його мало не на половину наново написати. Ви дуже довірились таким апокрифічним джерелам, як Бантиш-Каменський (коли не помиляюся), і через те в XVI вік попереносили дуже багато такого, що воно

* Лист на 2-х аркушах (12,5x20 см), написаний чорним чорнилом дрібним почерком. На арк. 10 є й машинописна копія цього листа, набрана адресатом. У тексті копії зустрічається багато пропущених слів, які, очевидно, М. Аркас не зміг прочитати.

тільки у XVII в. з'явилося (організація і устрій козаччини, полки та инше); не було в дійсности і тих реформ королів Польських (Баторія та инших), про які понаписували "в благочестивому урвеніи" наші літописці... То все це доведеться попересказувати. Час же од Хмельницького і до Мазепи виглядає у Вас не зле. Шкода тільки, що в оглядах внутрішнього життя (Устрій і відносини) деякі розділи дуже вже короткі та конспективні. Ну та це все – другорядна річ. Взагалі ж і досі враження у мене таке, що книжка буде цікава.

Я добув у Василя Пилиповича кілька гарних портретів: 1) Юрась Хмельницький, без шапки, зовсім дитяче обличчя, 2) далеко кращий як у Бантиша – портрет Дорошенка; цей ми й возьмемо, мабуть, у книжку; 3) Кочубей, Полуботок і Самойлович – тільки трішечки одмінні і 4) дуже цікавий портрет Залізняка (у білій сорочці, розхрістаний). Добре було б, якби Ви їх усі побачили та свою думку сказали. Сподіваюся од Вас листа, бо час вже заміняти кліша.

Щодо формату – теж жду Вашої відповіді. Дуже мені подобається і формат, і видання взагалі (крім шріфту) "Очерки Кавказа Маркова" (видання Вольфа)[19]. Певно, в Миколаєві в якому-неб[удь] магазині єсть. От погляньте навмисно – тільки нехай Вам дадуть те видання, що 6 рублів коштує, в палятурках. Палятурки дуже стильні: під кавказьке срібло з чернью підроблене. От би й нам якусь таку українську орнаментовку підібрати!

Формат теї книжки дуже гарний, але тоді вже доведеться нам кліше робити натуральної великості (тобто такого формату, як знімки). Дуже потрібно почути Ваш рішенець про цеє. Але якщо на клішах можна буде виторгувати рублів 100–150, то може б нехай би так і було. Зате книжка виглядала б дуже пишно. Ну, та це вже од Вас залежить... Здається, кліша вийдуть не по 6 к. кв. сантим., а дешевш навіть од 5 коп. (30 к. квадр[атний] дюйм). Якщо це так, то тепер комбінуйте усе це, та мені одповідь подайте, а я тоді одвезу все в Петербург. Бувайте здоровенькі. Щасти Боже на все добре!

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

P. S. А де ми роздобудемо Сірка? Чи так таки ніде його й немає? Варто було б ще поглянути на старовинні портрети, що лишилися після небіжчика Лазаревського[20]. Вони тепер, здається, в університеті, у Києві.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 8–9.

№ 5*

14/III 1907

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Вибачте за клопіт, що вчинив Вам. Я був на селі, тільки позавчора приїхав у Київ. А перший лист Ваш (од 26/II) увесь час дожидав мене. Отсе зараз одержав вже і другого Вашого листа. Виходить, що ми вже порозумілися в цій справі. Через два дні маю вже поїхати до Петербургу – повезу негативи. Там вже замовлю і решту знімків, бо тут в Києві не встигну цього, за цих 3–4 дні, зробити.

---

* Лист на 2-х аркушах (13,5x20,5 см), написаний чорним чорнилом. Збереглася і машинописна копія цього листа (арк. 15), набрана адресатом.

Що до Полуботка з Петром, то я, правду казавши, досі ще не читав того розділу і не знав, чи там згадується про нього, чи ні... Цілком згоджуюсь, що це неправдивий переказ, але хіба в нашій історії, особливо з часів князівства, мало всяких цілком неправдивих оповідань, які одначе ми подаємо, додавши: "літописець оповідає", "оповідають ніби то" і т. и. Ну та, певно, ріжниця тут єсть: то все ж народні перекази або літописця, а це утвір Кониського[21] чи Полетіки…[22]. Зрештою, нехай він собі здоров буде!.. Щодо розділів "Устрій і відносини", то я їх не буду поширювати багато, бо тоді книжка може сильно розростися...

В Петербурзі маю намір вибрати і папір, і шрифт, і росцінку зробити, щоб Вам більш-меньш близько було видно, що коштуватиме усе видання. Грошей поки що не треба... Хіба що за кліше вимагатимуть завдатку? Ну, то тоді напишу Вам. Доведеться ще заплатити фотографові, котрий перезніме додаткові знімки, то тоді й про це напишу.

В Києві не маю часу далі читати історію Вашу, бо шарпають мене на всі боки. Як вернусь (коло 25 марця) з Петербургу, то знову мабуть виїду на село: там тихо та любо, то й працювати добре.

Щасти Вам, Боже, з новим ділом – "Просвітою"[23]. Здається, найнещасливіша з усих – наша Київська[24]: не дають їй життя, бо синємундірні з великого розуму кожного, хто тільки вступив до "Просвіти", вважають за соціал-демократа та члена "Спілки"[25], органом якої є "Просвіта" з "Радою"[26] і т. и. От дурні царя небесного! А роботи тим часом не дають...

Чи Ви вже читали в 2 кн[изі] "України" статью І. С. Левицького[27]? Кумедний чоловік! Правда, багато й цінного він дає, але ж і смішного багато. В 3-ій книзі, між иншим, будувилаяний і я за *галицьку мову*, яка, на його думку, виявляється в тому, що в моїх брошюрах (вид[ання] "Благотв[орительного] Общ[ества]) стоїть: *сей, від*, *сі* і т. и...[28]. А того й не бере на увагу, що це більш од коректората видавця залежить, як од автора... Та взагалі кумедна у нього міра: коли людина пише *цей, од*, та *коло* (а не біля), а решта хоча б тарабарщина була, то то вже буде добре, то вже чиста, народня мова. Проте я вважаю, що ця стаття буде користна: кожен читає, лається, дивується, а таки те, що в ній позитивне, бере на увагу.

Бувайте здоровенькі!

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 16–17.

№ 6*

[22 березня 1907]

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

І досі не вислав Вам відбиток, бо по технічним умовам друку – буде друкуватися три перших аркуші одразу (взагалі друкуватиметься по 3 аркуші

---

* Листівка, написана чорним чорнилом, поспішним почерком, недатована. За поштовим відбитком видно, коли її отримав адресат. Адресована: "г. Николаевъ, Херсонск. губ., Его Превосходительству Николаю Николаевичу Аркасу".

кожен раз). А через це ще загайка буде днів 2–3, бо 2 аркуші вже підписані до друку зовсім. Як видрукують, зараз же вишлю.

З щирим поважанням В. Д[оманицький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 34.

№ 7*

23/III 1907
Петербург

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Нарешті, після п'ятиденної біганини з друкарні в друкарню, з одного складу (бумажного) в другий, з одної робітні в другу – більш-менш дійшов ладу, і тепер Вам подаю усі відомости, а Ви, обміркувавши їх, так чи инак їх санкціонуйте. Я зроблю Вам свої рахунки, а Ви вже, зважаючи на фінансовий бік, міркуйте, як воно для Вас буде зручніще.

I. Кліша, безперечно, найкраще і найдешевше і дуже швидко (за 3 тижні) зробить Прокудин-Горскій[29] у Петербурзі, він має чудову робітню, профессор химії і знавець своєї справи. Видає, між иншим, часопис, "Фотограф-любитель"[30]. А що головне – сам працює і за всім наглядає.

За портрети зразу хотів він по 35 коп. за дюйм, але вважаючи на велике число малюнків, згодився кругом по 30 коп. кв. дюйм – це дешевш як по 5 коп. сантим[етр]. Малюнки (де-які) доведеться зменшити на $^{1}/_{3}$, $^{1}/_{4}$, $^{1}/_{6}$ и т. д., але тільки де-які. Усього налічив він 3009 кв. дюйм[ів], або на 902 р. 70 коп. Це як лічити усі 206 Ваших малюнків, але дещо буде замінено, з книжки Грушевського, а де-що ще додасться, так що ще рублів на 50–60–70 може бути більше. У всякім разі ці кліше коштуватимуть без малого *1000 рубл.*

Тепер II. *Карти.* Це вже смерть задля кармана. Вважайте сами: кожен кв. дюйм по 25 к. (як-би це не красочні, а прості штрихові, то було б по 20 коп.); кожна карта, зменшивши її до формату книжечки (розуміється на обидві сторінки), матиме 40 кв. дюймів, але тільки одна має 2 краски (значить 80 кв. дюймів), а то все або 3, або 4, або 5, або 6 (власне у Вас навіть у 9 красок єсть, але майстерня сама скомбінує так, що для 9 красок досить буде 6 кліше, а для 6 – 5 и т. д). У всякім разі, як побачите з цього рахунка, який подаю при цьому листі, доведеться робити велике число клішів, на суму 310 рублів. Але й це ще не таке страшне, як самий друк їх. Щоб їх друковати, то довелось би заплатити по 10 рубл. з *кожної тисячі карт* і з кожної краски – щось невимовно страшне! Але для економії можна буде усі ці краски вмістити в 2 форми по *80 рублів за форму.* І коли друковати, напр[иклад,] 5000 – то це коштуватиме 400 рублів. Для

---

* Лист на 4 аркушах (11,3x17,7), написаний на тонкому папері блакитним чорнилом. Має реставровані місця на арк. 18–20. Рукопис зберігся не повністю, бо у його машинописній копії є ще частина тексту, відсутня у самому листі, про це буде відзначено у підрядковому коментарі. Аркуші листа забруднені, на них зустрічалися розтерті чорнильні плями, нерозбірливо написані слова, особливо на початку, а також поправки у словах, зроблені чорним чорнилом, очевидно, адресатом.

карт треба буде 3 стопи паперу по 12 р. 50 к. – значить на 37 р. 50 к. та ще за те, що зроблять одбитки з негативів, то по 10 к. з кожного – 20 рублів, а за ретушовку кожного (може деякі доведеться підретушовати, котрі дуже невиразні), то по 50 к. за кожен.

Таким чином, коли вважати на 5000 примірників друку, то сама цінкографія обійдеться коло 1750 рублів; малюнки – 1000 рублів, а карти – 750 рубл.

(Щоб дурно не вакувалося кліша, можна наробити "історичних альбомів" і продавати окроме, це нам доведеться мало не дурно, а на них можна добре заробити... Це так, á propos).

III. Друковання. Був я у Шмідта[31], того, що друковав "Кобзаря", але він по знакомству такі ціни мені показав*, що я [...]** і спинився на друкарні "Общественная польза"[32]. Це одна з найбільших друкарень: там друкується [...]***, "Вечерняя почта", ілюструються усякі видання, там же і наші друкують багато, напр[иклад], Грушевського "Очеркъ исторіи украинского народа"[33].

[4*]В першому разі примірник кругом обійдеться нам по 1 р. 12 к., значить можна б продавати і виручати таке: 1000 примірників по 3 руб. = 3000

4000 по 1 р. 25 коп. = 5000

8000 (восемь тыс.),

а скинувши 30 % книгарням – 5 600 руб., значить тільки колись би, згодом вернулися свої гроші... Але 1 р. 25 к. це не народна ціна. А дороге видання, коли воно вище 3 руб., теж не дуже приваблює публіку. Зрештою довелося б поставити 3 $^{1}/_{2}$ рублі. Але це не комерція.

В другому ж разі, коли б друковати 5000 дешевшого і 2000 дорожчого, було б так:

2000 по 3 р. – 6000 рублів

і 5000 по 1 рублю – 5000

11000, скинувши 3300 скидки – 7800, тобто ще й 1000 рублів було б прибутку, а народнє видання було б по 1 карб., а не 1 р. 25... Нарешті, можна б це останнє ще на 25 к. зменшити – по 75 к., і тоді книгарям давати 25 % скидки. А дорожче, або так само цінувати, або підняти на 50 к. Тоді було б так: 5000 х 75 коп. = 3750 + 6000 = 9750, а скидки 2737, остається 7013, лишку 200 р., але можна б пустити по 3 р. 50, і тоді б добавлялося ще 700 р. Або може й дешеве не зменшати з круглої ціни – з 1 рубля.

Таким чином виходять усі видатки так:

5000	7000
Кліша: 1750	1900
Друк.: 1425	1711
Папір: 1572	2359
Редакція (більш-меньш): 840	840
Усього 5587	6810,

* Наступна частина листа копійована з машинописної копії (арк. 22–22зв.), бо оригінал закінчується на слові: "показав".

** Слово у копії пропущено, очевидно, М. Аркас не зміг його прочитати.

*** Назву видання пропущено, очевидно, з тієї ж причини.

4* Наступна частина листа збереглася в оригіналі, що продовжується на арк. 20–21.

не лічучи накладні всякі дрібниці. Перша комбінація обійдеться 5600, а коли ще кольорову обложку, то й 5700, а друга – 6800–6900*. Оце всі рахунки...

Цілком не знаючи, які Ваші особисті рахунки, подаю на Ваш розгляд це все...

А для того, щоб ні одного дня не баритися, будьте ласкаві, зараз же одпишіть про усе (на адресу "України", що в цьому листі згадується пункт за пунктом). Я сьогодні їду в Київ, задержуся на 1 день в Москві... Треба ж зараз позамовляти усе: сказати рішучо друкарні, то вона тим часом доробить: ї, є, з' і т. п. Послати завдаток за папір, щоб виготовляли, і за кліша. Щоб не клопотати Вас висилкою грошей і туди і сюди, то я б просив разом з відповіддю мені, одіслати 1000 рублів у Петербург моєму приятелеві і нашому чоловікові – Александру Игнатовичу Лотоцкому[34] (Екатерингофскій проспектъ, 93, кв. 7), моєму довіренному, в якого я й проживаю зараз: він знає усі детайлі з моїх умов і де що з ким умовлене, то поки я знов поїду у Петербург, там все робитиме за мене... Він підганятиме скрізь, бо його, як секретаря Благотворит[ельного] Общества, знають добре мало не всі друкарні і папірови склади: знає і Прокудин-Горскій.

Так ще раз благаю Вас – пишіть зараз же, якої Ви думки про все це, та почнемо братися за діло...

З щирим поважанням В. Дом[аницький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 18– 22.

№ 8**

27/III [1907], Київ

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Зараз отсе приїхав до Київа. Подаю Вам ще деякі додаткові відомості. Після того, як послав Вам я листа, того ж таки дня увечері з друкарні "Общественной пользи" прислали мені зразок дуже доброго паперу – дешевшого і дорожчого – паперу кращого проти тих зразків, що я Вам послав, не тільки із зверхнього вигляду, але й кращої консістенції. Посилаю Вам ці зразки. Папір цей, власне, дорогий і дешевщий, коли брати малими партіями, коштує 9 р. 50 к. подвійна стопа, але як нам треба буде дуже багато його, то остання ціна: *8 р. 20 к.* – на 20 к. дорожче на стопі, тобто на 20–25 р. дорожче на всій кількості. Це ріжниця не значна, і коли Ви ухвалите той, за 8 рублів, що я Вам послав зразок, то далеко краще буде спинитися на цьому: він й досить білий і міцний, і вже сама друкарня його витребує собі (на цьому папері друкує в ній якийсь духовний орган оце Євангеліє, що Ви бачите тут). Що ж до дорожчого паперу, то він дорожчий на цілий 1 карб. на стопі проти того, що я Вам послав, зразка. Власне ціна його звичайна 18 р. 50 к., але нам пускають по 17 р. Це вже дужче відчуватиметься – буде рублів на 50 дорожче проти теї "смѣти", що я Вам подав. Та може ще Ви й

* Частина тексту від позначки зірочками і до цього посилання відсутня у копії, але є у частині збереженого листа, за змістом її вмонтовано у текст саме у цьому місці.

** Лист на 2-х аркушах (13,2х21 см), написаний світло-чорним чорнилом, у тексті закреслено цифри 121, 24.

16 р. узнаєте за дорого? Одначе, коли ми спинимося на цьому папері, що 8 р. 20 к., то треба буде брати папір і дорожчий на тій самій фабриці. Зрештою, можна їй замовити його на меньшу ціну: буде трошки легчий, та й годі, можна замовити на 15 $^{1}/_{2}$ –16 рублів...

Це одне. А друге ще ось що, про що я забув Вам написати. Прокудин-Горскій, цінограф, радить, що коли Ви маєте охоту зберегти од "зубу часу" кліша, щоб вони не ржавіли, то він єдиний в Росії вигадав спосіб нікелювати їх так, що вони будуть вічно свіжі... Як дорого це коштуватиме, я не допитувався... Коли Ви принціпіально вважаєте потрібним "броніровать" як не всі, то може хоч деякі кліша, котрі можуть ще не раз здатися, то напишіть мені про це, і я, як буду в Петербурзі, допитаюся про умови і сповіщу Вас.

Оце тим часом і все. Дожидаю Вашої відповіді на петербурзького листа, щоб відповідно розпорядитися, котрі з надісланих Вам паперів (рахунків друкарень тощо), непотрібні, то поверніть мені...

З щирим поважанням

В. Доман[ицький]

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 13–14.

№ 9*

9/IV 1907

Високоповажаний Миколо Миколовичу!

Одержав Вашого листа, і завтра рушаю у Петербург – мабуть, вже аж до липня місяця – поки не скінчу роботи (одночасно Вашої та, мабуть, і нового видання "Кобзаря", яке ще хочу поправити та дещо нового здобути). Все, про що пишете, буде зроблено. Про те, щоб викинути картку Терещенка і слова з думи про Морозенка та навіть з вірша Грінченка, я сам Вам хотів порадити викинути, щоб книжка поважніще виглядала. Тепер ми трошки загаїмося – $^{1}/_{2}$ квітня вже минуло, і тільки коли б хоч з половини мая можна було розпочинати, бо папір треба замовити наперед та й кліша з місяць будуть робити...

Ну, та вже підганятиму.

Тепер вже боюся я, чи не багато справді буде друковати аж 7000. Такої кількості – справді на кілька літ вистачить. Добре було б, коли б так зробити, щоб на обидва боки було гаразд: щоб і меньше друковати (значить меньше видатків було б), і щоб не дорого було, і книжка скоріш розійшлася. Наприклад, правду сказавши, гарно було б, щоб дорожче видання було не по 3 р., а по 2 $^{1}/_{2}$ р., але тоді (особливо, коли друковати дешевшого тисяч 4), це дешевше подорожчає. Видатки на видання зменьшаться на ціну 1000 рублів (коли друковати 4000+1000), а власне на друкові 300 р., на картах – 150 р., на паперові 533 р., брошюровці 50 р. Тоді виходить, треба б продавати так: 4000x1$^{1}/_{2}$ р. = 6000 р.

1000x2$^{1}/_{2}$ = <u>2500</u>

8500, а скинувши 2125 скидки – 6375, тобто рублів коло 700 ще й

* Лист на 2 аркушах (13,2x21 см), написаний чорним чорнилом.

остається заробітку. Мені здається, що пускати по 1 р. таку книжку – це мало не дармо її давати. Нарешті, хіба ще чи не зробить так може: розпочати публікацію, що от друкується книжка дешевша і дорога; хто до *1 липня* пришле гроші, той матиме по *1 карбов.* на гіршому папері і по $2^1/_2$ – на кращому, а з 1 липня ціна буде значно підвищена (тобто тоді вже продаватиметься по $1^1/_2$ р. та по *3* рублі). Коли б передплатило багато людей дешеве видання, то хоч це й не вигодно для нас з того боку, що ми на кожному примірникові дешевого *недовиручимо* трохи, та зате буде певна копійка – це одне, а друге зате наверстаємо на дорожчому, на кожному примірникові по 50 коп. Але, справді, 7000 – трошки наче б і багато...

Та це питання ми ще маємо час вияснити, ще у нас єсть цілий місяць часу. У всякому разі напишіть мені, як ще Ви на це дивитеся... (трохи велика буде, як по Вашому, ріжниця між обома виданнями: 1 р. і 3 р. – аж втроє!.. А краще друге буде тільки вдвоє...).

Що ж до фінансів, то не одмовте, будьте ласкаві, надіслати 1500 р. для задатків на ту адресу, що я вже Вам і подавав: Екатерингофскій проспектъ, 93, кв. 7. Александру Игнатьевичу Лотоцкому, бо я або в нього житиму, або побіч його. Як оснуюся, то напишу свою адресу.

Поки ж що – бувайте здоровенькі.

Щасти Боже і Вам на все добре.

З щирим поважанням Вас[иль] Дом[аницький].

P. S. Грошей, коли можна, вишліть 1500 р., бо за кліша треба трохи дати, а за папір мабуть цілу половину (1000 р.) та й в друкарні треба трошки дать.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 28–29.

№ 10*

16/IV [1907]

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Зараз одержав Ваші гроші (1500 р.) і листа. Сьогодні як раз передаю фото-цінкографові знімки – перегляну з ним кожен, й додаткові цими днями порозшукую. Сьогодні оце піду й в друкарню – нехай починають готуватися до роботи.

Що до кількости примірників – на цьому вже й станемо: хай буде *п'ять тисяч*. Тільки зробім иншу комбінацію: Василь Пилипович дуже радить зробити навіть навпаки: дорожчого більше, а дешевшого меньше (але це тоді, коли б можна було по *2 р.*, і по 1 р. 20 продавати). На мене, то найлучче було б теж зменьшити дешевшого, а побільшити дорожчого – тоді дорожче дає більш заробітку, а через це можна буде й ціну на ньому знизити: не по 2 р. 50, а по 2 р. 20, або що... Ну, та ціну вже ми доставимо тоді, як обрахуємо усі видатки. А зараз важно знати, скільки й якого паперу треба виготувати. Може б і справді пополовині, принаймні, поділити по $2^1/_2$ тисячи того й того... А бо вже хоч 2000 кращого, а 3000 – гіршого...

---

* Лист на 2-х аркушах, написаний бузковим чорнилом.

Коли візьмемо це останнє, то
2000 х $2^{1}/_{2}$ – 5000
3000 х $1^{1}/_{2}$ – 4500
9500, без 25% 2375
4125.

Видатки побільшаться тільки на 300 р. На кращий папір на одній тисячі. Це принаймні буде більшою забезпекою на той випадок, коли б книжка не скоро розійшлася. Так, мабуть, на цьому вже й станемо. Коли б Ви були проти цього, то напишіть, – я тим часом папір замовлю на 3000 гіршого і 2000 – кращого, а як би Ви не згодилися, то це байдуже зайвих 25–30 стоп паперу для друкарні нічого не шкодить...

З щирим поважанням В. Дом[аницький].

P. S. Адреса моя нехай буде та, що й досі (Екатерногофскій проспектъ, 93, кв. 7, А. И. Лотоцкому), бо я ще й досі не оселився гаразд. Чи бачили вже "Рідну справу" (Думські Вісти)[35]. Друге число перейшло через мої руки (1-е – без мене). Здається, що для села непогана газетка... Може знаєте, кого в Миколаїві, або ще, де инде, щоб йому на комісію вислати сот кілька?

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 106–107.

№ 11*

[22 квітня 1907]

Христос воскрес, високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Поздоровляю Вас з святами!

Через днів 4–5 (на Великодньому тижні) починаємо вже друковати. Кліше (перша частина) буде готова до 15 мая. Довелося мені купити книжку з усіма польськими королями та дати в цинкографію, бо знімки Ваші дуже невиразні. Це, до речі, зробить нам економію, бо не треба вже знімати з них копій. Що до тих 6–7 замків литовських, то вони такі поганенькі у Вольфа, що мабуть краще їх і не брати. Доводиться багато знімків ретушовати – мало не половину. Що до карт, то економію може зробимо на тому, що поставимо трохи инший порядок кольорів, бо у Вас як раз такий набір їх, що не можна їх разом друковати – не миряться. Та, мені здається, це невеликої ваги річ, які саме фарби і в якому ладі стоятимуть.

Бажаю Вам веселих свят.

З щирим поважанням
В. Дом[аницький]

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 44.

---

* Листівка, написана чорним чорнилом дрібним почерком. За 2-ма штемпелями на ній встановлено, що відправлено її було 22 квітня 1907 р. на адресу: "г. Николаевъ, Херсонск. губ., Его Превосходительству Николаю Николаевичу Аркасу"; отримано 23 квітня.

№ 12*

31/IV 1907
Київ

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Через неясність одної обставини – чи не найважніщої в нашій справі, власне фінансової, стала справа ця на сумний шлях... Одначе, здається мені, що Ви занадто вже пессимистично її розглядаєте і передчасно опустили руки. Тепер, знаючи усі деталі видання, легче щось приміркувати, і зовсім не так вже тяжко знайти вихід. Важно нам розглянути дві обставини: 1) Чи не багато примірників мало бути по моїх рахунках? Згодимося з тим, що багато і спинимося на тому, що повинно бути менше. 2) Як зробити так, щоб видання було дешевше. Почнемо з першого. Розуміється, коли меньше примірників, то більше певності, що вони скоріш розійдуться, хоча, безперечно, видання од того подорожчає. В такім разі, чи не здалась би Вам підхожою така цифрова комбінація: *2500* прим[ірників] дешевшого і *500* дорожчого, а усього 3000 прим[ірників]. Меньше такого дорогого і великого видання не можна друковати, бо кожна книжка обійдеться дуже дорого. Число *3000* – зовсім не страшне, і коли нас критика зустріне прихильно (а лаяти у всякім разі не повинні були б!), то стане його maximum на 1 год. Вияснилося вже, що утворився в українському суспільстві круг постійних покупців, коло 1 $^{1}/_{2}$ тисячі душ, які купують кожну нову книжку. Ну, а коли ще пожертвувати рублів 100 на рекламу (оповістки з малюнками і коротким змістом), то видання може розійтися за кілька місяців. Треба зауважити, що кожне *ілюстроване* видання іде втроє краще проти не ілюстрованого... Отож я за 3000 ані трохи не боявся б...

II. Коли б же ми стали на числі *три тисячі*, то ось які у нас полехкості були б: 300 руб. зменьшається на папері, 360 – на друкові, та ще б я тоді вже радив пожертвувати красками в картах, а зробити їх звичайними – чорними, хіба що одну – сучасної України – пустити в красках. Це зменьшило б видатки рублів на 500. Отже, маєте меньше без малого на 1200 р. Значить, коли при 5000 видатків мало б бути 5700, то при 3000 – коло 4500. Нарешті, поробивши ще де в чому економію (сюди охоче залічую і част[кове] зменьшення мого гонорару), може пощастило обійтися 4000–4200... Це, здається усе, що можна зробити... І тоді вже треба продавати так: дешевших (2500) по 2 рублі – 5000 р., а дорогих (500 шт.) по 3 р. – 1500, виручиться 6500. Скидки 25% – 1625. Остається виручки 4875 р. Чистого баришу могло б бути кілька сот (500–600). Правда, ціна 2 р. *здається* велика, *але для* такого видання – це мала. Можна, нарешті, дешеве видання об'явити і за 1$^{1}/_{2}$ р., хто виписуватиме, скажемо, од автора, або заздалегідь (нехай це буде ті 25% скидки, що має взяти книгарня).

Значить, питання тепер сходить до такого питання: чи могтимете Ви вкласти в видання показаних тільки що чотири, або трошки більше, як чотири тисячі рублів?.. Коли це буде можливе, то тоді справа наша буде забезпечена, бо иначе – хто його знає... Видавців серед росіян на українське видання, особливо в Петербурзі, можна напевне сказати, що не знайдеться... Єдине могло б бути –

* Лист на 4 аркушах (13,2x20,5 см), написаний чорним чорнилом, має на арк. 26, 27 закреслення, вставлене слово.

Благодійне Товариство, якби воно як раз зараз оце починало нового видання "Кобзаря", на яке треба буде тисяч 12–15 р. (а у них усього є 4–4 $^{1}/_{2}$ тисячі)... Одначе видання почнеться в надії, що тим часом воно розкупатиметься, і буде чим вертати за винне.

Так само могло б бути і в нашому ділі. Це ж не безпремінно, щоб були одразу усі гроші: аби було чим заплатити за кліша та за папір, а друкарня місяць-другий по виході могтиме й поторгувати... Так само й я, у всякім разі, вишукаю способи, щоб обійтися і не возьму нічого, поки видання не поверне видатків друкарських. Таким чином, коли б у Вас була змога спромогтися на рублів 3000, або ще там 3200 – то немає чого й вагатися, а одразу починать діло, не гаючи часу, бо коли ще одтягнемо, то тоді можуть завалиться усі мої комбінації: я могтиму пробути у Петербург[у] тільки травень та червень. Тим то й важно було б, щоб цей час йшло й друковання.

Оце мої міркування. Розуміється, Вам краще знати, чи гаразд воно, чи ні, але мені дуже й дуже сумно було б покинути роботу, яку я вже от-от мало не кончив (ще останніх 100 сторін не перечитано та XVI вік ще не зовсім поправлено). Боюся я, що коли Ви сами не видасте, то справа ця буде дуже непевна. Що ж до того, що єсть книжки й Грінченка[36], й Коваленка[37], і Грушевського, то це величини "несравнімыя", то дрібні брошюрки, а це ілюстрована солідна книжка... Нехай там Грушевський напише таку завбільшки книгу, як Ваша, то одне – вона буде ще дорожча, або у всякім разі не дешевша, а друге, не вважаючи на великі її достоїнства, мова в ній одпихатиме од читача, як це, на жаль, Ви, й кожен можете бачити в книжечці "Про старі часи на Україні". А про Вашу мову цього вже ніхто не скаже. Скажу по правді, у Вас на диво гарна мова. І от ця обставина та поруч з цим як ще гарно видати книжку – й мусить проложити шлях Вашій праці...

Розважте, високоповажаний Миколо Миколаєвичу, і кажіть рішуче слово: "Бути, чи не бути!" Коли: "Так", то зараз же сповістіть мене та пустимо машину в ход (до речи, коло 15 квітня я вже мабуть могтиму поїхати знову у Петербург). Коли ж ні, то доведеться одкласти справу "в долгій ящик", як кажуть росіяне...

Ви говорите в листі своєму за "самопевність, задоволення власного честолюбства!". Я добре знаю, що Вам не про це йдеться і на хвилину цього мені на думку не спадало, але коли зроблено працю, на яку витрачено безліч і часу, і чимало коштів, то чи можна ж її кинути так, "без послѣдствій"? А фінансовий бік – це річ рухома і ростягається як резина, хоч, звичайно, до якоїсь міри... Вважайте на мої оці комбінації і оповіщайте, чи "пріємлемо" буде це все для Вас, чи може ще доведеться вигадати якусь статтю, щоб скоротитися? Напр[иклад], инший шрифт – хоча це, власне, може дати ріжницю тільки в десятках, а не в сотнях рублів...

Так дожидатиму Вашої рішучої відповіді.

З щирим поважанням В. Дом[аницький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 24–27.

№ 13*

16/V 1907
Петербург

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Давненько вже не писав я Вам, як стоїть наша справа. А тим часом вона з кожним днем посувається наперед, і тепер вже почнеться швидка робота. Вже виготовлено 40 перших № № клішів (завтра здано буде в друкарню), а перших 5 аркушів набірається, тільки не верстали й досі в сторінки через те, що клішів дожидають. Справа з друком може піти скоро, бо, здається, поставлять аж 6 наборщиків, то аби лишень з коректурою управився! В друкарні трохи була вийшла замішка, бо той, що писав рахунки (завідующий) каже, що не знав, що буде чисто український правопис (з *ї* та *є*); так і наборщикам сказав. А як я дав рукопис, то вони почали ремствувати, що їх одурено. Почали вимагати ще по 3 р. додаткових на аркуші. Але як це вина була більш завідуючого, ніж моя, бо я ж казав йому, що це праця українська, і він це добре знав, то половину гріха він взяв на себе, а рублів $1^1/_2$ (а на всьому виданні рублів 50) таки доведеться ще докласти. За те з иншими поки що справа йде добре: з перших 40 тільки 6 довелося ретушовати (а за кожну ретуш по 50 коп.). Коли б і далі так було, то ще байдуже.

З картами нічого по тому новому способу не вийшло – погано буде і ще дорожче. Доведеться спинитися на тих рахунках, що послано було Вам одразу.

Кліша будуть тижнів через два геть усі готові. Чимало клопоту мені з оригіналом – вже втретє перечитую, щоб оддати в набор, бо як не виправиш до дрібниць усього, то таку коректуру дадуть, що й не пізнаєш, що воно таке. Недурно ж тут по друкарнях український набор лічиться за "иностранный!". Про портрет Орлика запитував я усіх, між иншим і проф[есора] Грушевського, але ніхто з них не пригадує, чи є де небудь.

"Аскольдова могила" знайшлася у самого Прокудіна-Горского (цинкографа), хоч і не дуже мудра, але кращої я й у Київі не знайшов. Деяких царів перемінив – узяв в друкарні Генерального Штаба.

Оце тим часом усе, що можу Вам подати.

Коли є змога, то не відмовте ще частину грошей надіслати, бо треба сот кілька ще дати за папір та знов же й за кліша решту доплатити. Тим часом, коли можна надішліть рублів з 1000 – знову таки на адресу А. И. Лотоцкого (Екатерингофскій проспект, 93, кв. 7).

P. S. А тут лихо діється: сьогодня йде сніг, було 0°; вночі, кажуть, буде мороз. Як не загину в цій тундрі в маї місяці, то буде велике щастя.

Щасти Боже на все добре!

З щирим поважанням

Василь Дом[аницький]

P. S. Думська українська фракція[38], хвала Богові, ворушиться. Є надія, що будуть з неї люде...

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 30–31.

---

* Лист на 2-х аркушах (13x20,5 см), написаний чорним чорнилом, із закресленими, розмитими у тексті чорнильними плямами.

№ 14*

Наробили ґвалту такого, що аж страх. Але виявилося зараз же, що тут не мошенство якесь, а непорозуміння. У "смѣте" чомусь проминуто було найбільшу карту (ту, що згортається у-четверо); крім того, коли почали робити ту велику, то чомусь їм здалося, ніби я сказав робити й усі "в натуральну величину"... Тим то й набігло замість 1200 кв. дюймів аж 3563! і замість 350 р. – аж 712! Ми сказали, що коли це помилка наша і Прокудін, честь йому оддати, згодився і взяв це на свою душу, скинувши 324 р. 52 к. з рахунку. Тепер карти усі будуть загинатися, бо розміром більш книги, і це, власне, прийшлося нам дурно. Але взагалі, він брав добрі гроші і тяг з нас жили своїм кунктаторством, то це й не гріх... Одно слово, за карти доводиться платити тепер – 1298 р. 12 к.

За обкладинку вирахувано було 355 р. 39 к., але 10% ми виторгували, то лишається 319 р. 86 к. Це, певно, багато здається, але треба памятати, що тут же полічено увесь папір на обкладинку і друк 5000 обкладинок; коли це скинути з рахунку, то вийде, що власне "кольоровість" обійшлася рублів коло 200.

Таким чином, Прокудіну за карти і обкладинки треба заплатити 1298 р. 12 к.+319 р. 86 к. = 1617 р. 98 к., але на рахунок цього раніш дам йому 567 р. 98 к., отже, лишається йому заплатити ще *300 рублів*. Оце і все! Таким чином, я візьму з тих 132 р., що передав Лотоцькому(ще буду просити одної ласки для мене – дозвольте з тих 132 р. позичити на якийсь час рублів 60, бо тепер я цей матеріал збіраю, де тілько можна, щоб виїхати було з чим за кордон. Як би знаття було літом, то може б беріг би гроші дужче, але почував себе добре, на хворобу не сподівався, а тричі довелося у Київ обернути та життя і у Финляндії – все проковтнули).

Тепер я вже очистив свою душу з рахунками – аж легче стало. Врешті, ще раз згадаю, треба ще дослати: *300* р. для Прокудіна та *685 р. 87* к. – для "Обществ[енной] пользи" – усього *985 р. 87* к., та ще ж, щоб не було часом "кредитного стѣснения", то про всякий случай ще рублів 100 на видатки для д. Лотоцького меньшого, бо самі оповістки обійдуться рублів коло 100 (Ви пропонували 150 на рекламу, але я видрукував 5000 оповісток, які Степаненко розсилатиме по всіх світах).

Значить, як би приміром Ви ще дослали 1100 р., то з того числа 114 р. 13 к. поступило б додатково до 132 р., що у Лотоцького меньшого і в нього був би фонд у 246 р. 13 к., з якого, з Вашого ласкавого дозволу, тимчасово возьму 60 р.

Я вже Вам писав раніш, що по усіх українських книгарнях (у 500) послано на якихось і для них, і для селян добрих умовинах. А чув я, не памятаю од кого, що Ви якимсь особливим способом, що дуже міні подобався, поладнали цю справу у себе. То чи не були б Ви такі ласкаві, пишучи колись до мене, подати докладніще, як це саме зроблено було у Вас, на яких саме умовинах і яка процедура потрібна для того всього. Дуже був би Вам вдячен.

---

* Лист без початку, написаний чорним чорнилом. Аркуші листа у справі розміщені не за порядком, на арк. 116 – закінчення невідомого листа.

Шкода, що Мазепа так загаївся, підходить літо, мертвий сезон для книжки, то лежатиме дурно аж до осенню.

Ну, бувайте здоровенькі та нас не забувайте. З щирим поважанням В. Доман[ицький].

Д[обродій] Липинський[39] просить низенько Вам уклонитися, а разом засилаємо Вам одкритку, де ми разом.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 114–115, 117.

№ 15*

7/VI 1907
Петербург

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Дуже винен перед Вами, що не одписав Вам за гроші (1000 р.), котрі одержав ще 22 чи 23-го квітня. Не написав я через те, що саме тоді виїздив на три дні у Київ на з'їзд потребительських та позичкових Товариств[40]. Повернувся сюди 2 іюня – саме на похорони Думи.

"Історія" друкується; набрано вже аркушів на 7–8, але до друку підписав 1-ий аркуш тільки сьогодня, бо треба було корект без числа... Тепер вже трохи наборщики призвичаїлися, і можна буде обійтися тільки 3-ма коректами. Не посилав Вам нічого через те, що хочу вже вислати оддрукований аркуш, бо в корекгі малюнки не виразні – не приправлені ще для машини. Завтра або позавтрьому повинні дати одбитку 1-го аркуша і тоді пошлю Вам перш за все...

Кліша уже готові всі. Литовських князів підретушовано і вони кращі стали, як в оригіналі. Взагалі кліша добрі – може з 10 блідих буде. А як їх видрукують – це инша річ: буду вимагати, щоб добре. Відбитки з фотоцінкографії – все гарні (тілька кілька – так собі).

Пробував я, щоб карти видати графюрою – так це щось до 2000 мало б бути. Довелось спинитися на цінкографії – це й дешевше і скоріще буде, хоч не раніш августа: дуже затяжна робота з друкованням їх. На той час і книжка вже виспіє.

Завтра я переїзжаю у Фінляндію на літо, туди слатимуть мені й корректи. Дуже тепер паскудно в Петербурзі – з уся[ко]го погляду.

Бувайте здоровенькі!

З щирим поважанням В. Дом[аницький].

P. S. Адреса та сама (на Лотоцького).

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 32–33.

---

* Лист на 1-му аркуші (11х14,7 см), очевидно, із блокнота, написаний чорним чорнилом. На аркушах зверху зображено малюнок орнаменту із квітів.

№ 16*

28/VI [1907]

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Разом з цим висилаю Вам бандеролью перших два аркуші “Історії” (на кращому папері; на гіршому ще міні не прислали). Боюся, чи все в них буде Вам до вподоби. Ну, та вже як є – так є: вернути не можна. Малюнки, де оригінали були кращі, здається, не лихі. Але не знаю, як Вам вони здаються. Напишіть, що в цих 2 аркушах є негаразд.

З щирим поважанням В. Дом[аницький].

P. S. До друку підписав 5 аркушів; в набор оддав тексту 250 стор. (до Хмельницького).

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 37.

№ 17**

8/ VII [1907]
Фоклянже

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Послав я Вам вже 4 аркуші (5-ий теж одбитий, але в мене ще немає). В набор оддав уже до Мазепи (аркушів на 15); прокоректував (перша коректа) до Сагайдачного. Малюнки, здається, не дуже лихі. Дешевше видання зовсім таки біленьке і чистеньке буде Підписів, чиї малюнки, не ставлю в тексті, доволі буде того показчика, що зроблено в початку (передмова, показчики і огляд надрукується потім). Карти робляться. За кліша вже єсть у мене рахунок: 989 р. 84 коп. – аж в цій частині нашої “смєти” вийшло так, як і сподівалися.

Дуже прошу Вас, поклопочіться та надішліть ще 500 рублів (на адресу Александра Игнатовича Лотоцкого Екатерингофскій проспектъ, 93, кв. 5), треба дати частину за карти. Це вже буде усього 3000 р. ($1^1/_2 + 1 + ^1/_2$). Поїду цими днями підганяти друкарню, бо щось мляво друкує, а треба, щоб в августі кончилося все, бо в кінці августа і я звідси помандрую на Вкраїну. Хоч і дуже тут славно: і люди, і природа – та все ж до своїх рідних злиднів тягне.

Цими днями починаємо друковати нове видання “Кобзаря”. Де-що (і чимало) знайшлося ще свіжого (кращих варіантів, поправок Шевченкових і один невідомий ще вірш); крім того, в народньому виданні, котрого буде аж 20 тисяч примірників по 50 коп., я роблю пояснення до тексту: історичні, історико-літературні та инші пояснення; думаю дати й біографію для народнього видання. Це вже, мабуть, останнє видання, бо в 1911 році – Шевченко стає всенародньою власністю.

Щиро бажаю всього найкращого.

З щирим поважанням В. Дом[аницький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 35.

---

* Листівка, написана чорним чорнилом, відправлена 12 липня 1907 р. із Кавантсар (Фінляндія) на адресу: “г. Николаевъ, Херсонск[ой] губерн[ии], Его Превосходительству Николаю Николаевичу г[осподи]ну Аркасу”. Датована роком за штемпелем.

** Лист на одному аркуші (12,5х20,5 см), написаний чорним чорнилом, на аркуші 36 збереглася машинописна копія цього листа.

№ 18*

2/VIII 1907
Финляндія
Ст. Кавантсари
имѣніе Пуллиненъ
Н. Лотоцкой для Вас[иля] Д[оманицького]

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Посилаю разом з сим 5 і 6 аркуші. 7 і 8 теж досі оддруковані, 9-ий – був уже по 3-ій коректі, 10–12 були по першій. Робота взагалі йде мляво – коректи задержують, бо поки оберне коректа у Финляндію і назад, то 3 дні й минуло, а як полічити по 4 рази (на аркуш) таких оборотів, то виходить часу дуже багато. І, не вважаючи на все те, помилок, як самі бачите, трапляється чимало. Принаймні 75% з них робиться в друкарні вже в останню хвилину тоді, як аркуш підписаний, напр[иклад]: "небожівне", Переяславі (зам[ість] Переяславі), з тього (було *цього*) я виправив в останній корректіна з *того*, а вони от що зробили!), побрав на усе – "на" у мене відкинуто було і т. и. Так само на стр. 51, 33: і страшенно разом – я виправив: *і той* страшенно – а вони "той" не вставили. Тепер я "свѣрку" помилок в останній корректі прошу робити д. Лотоцького Це справа кількох минут, а тим часом вона псує дуже книжку. Що ж до де-яких инших слів, що Ви винотували, то я їх не вважаю за помилки: "хрестини" – це слово літературне, а хресбини (="крестьбины") я й не чув; "тамошній" так само ("тамотній" – не стрічав). (Адже ж тоді і *тутешній* довелось би писати "тутетній"?, "повод" і "привод" – слова сіноніми; в Західн[ій] Україні уживають *"повід"*... Це не такої ваги річ, щоб її ставити в помилки. "За всим" – орудний падіж, а за *всім* – це був би скоріш dativ. pluralis. Напр[иклад], "Петрила" – це не помилка (може бути, що є подвійна форма і міні відома – перша).

"Марця" зам[ість] "березня" – теж, мабуть, не варто застосовувати (звичайно, я скрізь подаю обидва терміни поруч, – нехай читач привчається до них!). На стр. 53, 1: "помстились" – має сенс і без поправки на "помстячись"...

Справжній недоглядмій – що половці насунули з *заходу*, *Переяславу* зам[ість] Переяслава (просто читав коректу машинально, не вдумавшись, бо в оригіналі стояло, розуміється, як треба). Ну, та без помилок взагалі трудно обійтися. Воно б можна було б, але при инших умовах: щоб бути на місці, і ще одну коректу читати (часом 5, часом 6), але наборщики й так вже гніваються і видно через те, що корректбагато, неуважливо виправляють. Великий клопіт з оригіналом буде аж до 11-го аркуша, бо у мене рука погана, пишу дрібно, і в кожній корректі доводиться все щось підправляти. Згодом, як верну Вам оригінал, побачите, що то за морока. А скільки ж то ще в коректах стилістичних поправок робиться... Хотілося б як найкраще, оскільки моєї снаги...

Ну, це все якось обійдеться, а ось лихо – коли б моя друкарня не забастувала? Щось там все з хазяями не погодяться, і от завтра 3-го мають вияснити всякі питання. Не доведи, Боже, як застрайкують...

* Лист на 2-х аркушах (13х20 см), написаний чорним чорнилом, остання частина написана ущільненим й дрібнішим почерком

І так вже ясне діло – мені доведеться сидіти, мабуть, увесь вересень у Петербурзі.. А це міні зовсім не подобається – треба бути вже у Київі... Не гаразд виходить! Оригінал весь вже оддав в набор. Карти скоро будуть готові – прислали на коректу.. 500 рублів одержав – дякую!

Виправляйте, будьте ласкаві, усі аркуші, Вам видніще усе, як міні за корректурними помилками.

А ще забув сказати Вам, на тиждень була спинилася справа, бо ціннограф пропустив 3 кліша (Гедиміна, Жигмонда I, II і III) – і ждали, поки їх поробить. Надгробок князя Острожськогоя викинув, – раз те, що в тих аркушах малюнків більш, як тексту (аж по 2 на сторінку), а друге – він затесався між Янушом і Констант[ином] Константинов[ичем] – виходить немов би і хронологично так мусить бути. А тим часом в тексті про нього й не згадується (близько малюнка).

Остогидло мені тут. Додому хочеться! І коли я писав Вам: "на жаль доведеться їхати", то не за болотами північними жалів, а за тим, що як же тоді з роботою буде!.. Там уже у Вас досі й кавуни їдять, а тут ще тільки суниці та споришки, а вишні – ледве почали червонітися, липа цвіте, жито почали косити... Аж смішно, як згадаєш наш край!

З щирим поважанням В. Дом[аницький].

P. S. Я забув Вам ще сказати, що вже...*

Адресуйте тепер по тій адресі, що в початку листа – скоріще буде.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 38–39.

№ 19**

29/ IX [1907]
Петербург
Англійский проспект, 45, кв. 46

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Посилаю Вам заказного листа, бо боюся, що мої листи до Вас не доходять. На останнього листа і на ще раніщу откритку, відповіді я не дістав. Сповіщаю про те, в якому стані зараз книжка. Зараз отсе прочитав коректу останнього аркуша. Тексту вийшло 24 аркуші (22 вже видруковано, 23-й підписаний до друку). Крім того, вкладна сторінка, сторінка з передмовою, зміст та список малюнків і портретів та сторінка з помилками (після тексту), займуть ще $1^1/_4$ аркуш; родоводи займуть теж якраз аркуш (друковані на дві сторони (внутрішні), карти займуть 2 аркуші (8, а на кожну по 4 сторінки) – отже, всього книжка завтовшки буде $28^1/_4$–$28^1/_2$.

Тепер от ще, що я зробив, не спитавшися попереду Вас. Щоб уже книжка виглядала так, як і годиться такому коштовному виданню, я замовив художникові Ткаченкові[41] малюнок для обкладинки. Він зробив його добре – в *4 краски*... Вгорі – степ, могили, а над могилою орел чорний. Коло могили козацькі причандали

---

* Кінець цього речення зрізано при реставрації справи.

** Лист на 2 аркушах (12,5х20,5 см), написаний чорним чорнилом, дрібним ущільненим почерком.

лежать. Під цим малюнком, що займає $^1/_4$ сторінки, іде письмом, типу часів Литовського Статуту, підпис: "Історія України-Руси". Написав Микола Аркас".

І більш нічого, а по боках, з старовинніх рушників, перезнято орнамент – якісь птахи (півники неначе) дзьобають ягоди. Здається взагалі обкладинка гарненька – усі хвалять, кому показував. Клішів треба робити 4, бо в 4 чотири краски, а для дешевого видання – без красок, тілько чорна та біла. Це, з папером для обкладинки (дуже дорогим, бо 40 р. стопа), коштуватиме 200 рублів, але за те тепер книжки меньш 3 рублів немає чого й думати продавати, і то дивуються усі, що так дешево визначаємо. А дешевше видання мусить бути 1 р. 50 к., як раз половина проти того. А щоб для покупців таких, як учителі, то що, було дешевше, то можна це навіть в оповістці обговорити, що для них дається знижка 20, або що процентів – це й буде ті самі 1 р. 20 к. З такою умовою можна й Степаненкові здати книжку, буде з нього й 15 процентів! Зате на дорожчому він он скільки матиме заробітку... Чи не так воно буде, як я думаю, чи може не згодні? Одпишіть, будьте ласкаві, одразу, бо ціну вже викарбовано на кліші (ззаду на обкладинці я теж зробив маленьке кліше – козацька зброя – щоб не гола була сторінка). Та заразом мабуть надішліть вже й грошей чималу купу, бо поки дійде Ваша одповідь до мене, треба вже буде з друкарем та цінографом розплачуватись.

Я ще не підраховував скільки треба, але мабуть до тих 3 тисяч, що вже вислали, дошліть ще стільки ж, а чи буде воно по цей бік їх, чи ще й по той, виясниться, як вже усі видатки будуть у мене пораховані.

Гроші вишліть на адресу: Олександра Ігнатовича Лотоцького (Екатерингофскій просп. 93, кв. 5). Та ще прошу Вас, не одкладайте на далі й через те, що знов погані чутки доходять до мене, ніби то мене хочуть до дядькової хати таки попросити, чи то до "Громадської Думки" по 126 статті тулять[42], чи ще яку вигадку там вигадали, не відаю, але сподіватися можна усього. Тож коли, не дай Боже, експропріїрують мене, то кінці виведе д[обродій] Лотоцький, якому я передав, на всякий випадок, усі рахунки. Слава Богу, що хоч текст викінчив. А чому Ви списочка помилок не зробили та не прислали досі? Присилайте, будьте ласкаві, бо без того не можна буде книжки брошюрювати. Вам послано 19 аркушів. Зараз піду возьму та пошлю ще 2 або 3. Щиро зичу усього найкращого.

З щирим поважанням В. Доманицьк[ий].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 40–41.

№ 20*

10/X 1907

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Заказного листа і 1000 р. дістав сьогодні. Попереднього листа Вашого (про помилки з місяцями) теж я одібрав в свій час, і в тому листі, що писав Вам перед заказним своїм (Ви його не одержали, як і одкрити), я й одписував дещо з приводу тих місяців.

---

* Лист на 2 аркушах (11,4х17,5 см), написаний чорним чорнилом. На звороті аркуша 43 останні літери слів у кінці 3-х рядків розмиті, очевидно, клеєм при склеюванні справи. Нижню частину листа написано ущільненим почерком

В більшій частині книжки я їх виправляв на один шталт, але справді подекуди лишив так, як було. Визначіть усі помилки, то найголовніщі помилки з місяцями треба буде зазначити, хоч, мабуть, їх буде меньш, як Вам здається (колись Ви виказали кілька таких помилок з місяцями, але я їх не знайшов). Щоправда – не гарно вийшло, але хронологія "Ради" не новітня, а взята зі Львова – з писань Н[аукового] Товариства[43] з давніх часів. "Рідний Край"[44], навпаки, вернувся до часів "Основи"[45]. Погано, що навіть місяців українці не здужають до порядку довести!

Сподіваюся, що поки дійде цей лист до Вас, Ви надішлите помилки. У мене тільки й є, що з 2-го аркушу – ще давно Ви надіслали.

Вислав вже Вам 22 аркуші; сьогодні повинні оддрукувати вже останній – 24-й (тексту). Змісту малюнків і передмови ще не давали мені до підпису. Карти друкуються, днів через кілька повинні бути готові.

Треба вже будецими днями виготовити оповістки та рекламу пустити. Про те, як би дешевше продавати "учащим, учащимся, селянам и духовенству", спишуся з Василем Пилиповичем.

А як же бути з альбомом? Чи пускати його? Шкода, маючи готові кліша, не використати цього? Одпишіть про це. Тексту можна давати по 1 сторінці, не більше, до кожного портрету. Коли взяти з 50 портретів, то це займе аркушів 6 (треба лічити на 2 сторінки, бо друга буде чиста), та самі малюнки займуть аркушів 6 (якщо кожен на окремому листкові, але ж можна і по 4 пускати на сторінці!). Таким чином, книжка вийшла б коло 10 аркушів. Набор і печать стояв би рублів 120, а папір рублів 300–350 (рахуючи на 3000 примірн[иків]). Більш-меньш приблизно видання коштувалоб рублів 400–500, тобто по 15 коп. примірники, а продавати б треба по *50* к. (Я не брав рахунків у друкарні, а так прикидаю по свойому). То тепер Ви й поміркуйте, чи пускатися нам ще в нове "плаваніє", чи вже годі буде? Я б тоді засів на тиждень, або більш та понаписував кожному панові по сторінці тексту. А може вже подождемо та побачимо, що обійдеться це видання? Бо, правда, треба ж і те на увагу взяти, що кишеня Ваша – не без дна? Міркуйте, як вам здається. На всякий випадок, якщо цей замір мав би здійснитися, назначіть, кого саме треба було б у люде пустити – яких князів, гетьманів, лицарів запорожських та инше. Можей не набереться 50, то ще дешевш буде.

Мене, поки що, не зачіпають, але "не вѣси ни в дне, ни часе, а онъ же Сынъ Человѣческ[ий]..."[46].

А тим часом міні гірше лихо: я заслаб, не вихожу з хати вже з тиждень. Боюся, щоб не вернулося те, що водило мене і на о. Корфу, і по Рагузах[47] і т. и. (тобто туберкулезний процесс)... Це вже гірш усього!

З щирим поважанням
В. Доман[ицький]

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 42–43.

№ 21*

24/X [1907]
Середа

Високоповажний Миколо Миколаєвичу!

Здається, я й досі Вам не одписував, що й останніх 2000 р. одержав. Це вже круглих 6. Справа наша стоїть так. Напечатано усе і Вам усе послано. Книжка брошюрується (родоводи теж уже вклеєні). Зупинилися через карти, які й досі не готові, але не з вини літографщика. Найбільша погібіль усіх нас, разом з друкарями і літографіями, це папірові фабрики – брехливі, без міри. Скажуть: через 3 тижні, а через 3 місяці пришлють заказ. Так і зараз вийшло: на цілих 2 тижні обманули з папером для карт. Вчора, нарешті, доставили. На цьому тижні буде видруковано 4 карти, а на тому – решта. Отже, раніш 5–10 ноября книжка не вискочить на світ. Обкладинка по-завтрьому вже буде видрукована. Тільки через карти зупинка.

Сьогодні оддав я до друку помилки. Одержав Ваші учора, а до того, щоб ще краще було, попросив я перечитати книжку уважно секретаря Благотвор[ительного] Общества д. Стебницького[48]. Він веде всі свої видання (і "Кобзарь" разом зо мною), корректорське око має дуже добре, і до того доволі гострий критик і що до змісту. Помилок він виловив втроє більш проти Ваших, але все більш дрібязкових: не стає десь прутинки при переносі, літера перекосилася і т. и., але кілька зауважень і дуже серьозних. Я скомбінував Ваші уваги з його і склав список цілий, який уміститься проте на 1 сторінці (петітом у 2 стовпці). З помилками, певна річ, найбільш я винен, але виявилися й такі речі, що я сьогодні великого галасу наробив в друкарні: в підписаному мною аркушові 5-му, на стор. *66* у мене немає а-ні однісінької помилки, а в відбитку – щось аж 13, та таких страшних, немов це якась 1 коректура(а підписав я 5-ту – у мене вони всі зберігаються поки що). Я показав це управителеві друкареві, і той сам звелів передруковати сторінки 65–66, бо виявилося, що хтось розсипав набор на стор. 66 і не сказав нікому, а натулив літер, куди йому в голову прийшло. Багато дуже і по инших аркушах є таких помилок, що два слова до купи збиті, або розбиті – це теж все вже після підписання пороблено** ... Що до місяців, то поставив їх у помилки, тілько з 4–5 не взяв, які не мають ніякої ваги.

Дуже приємно було чути, що д[обродій] Стебницький вельми похвалив книжку, каже, що читати інтересно і поділи добрі. Теж трохи він вагається, як воно буде з цензурного боку. Але книжка велика і дорога – це не те, що за 15–20 к[опійок]. Та от на Грушевського, за його 20 коп. книжечку, навіть поход були підняли, та й то байдуже...

Що ж до публікацій, то цими днями пущу по всіх українських часописах і може в 1–2 російських. В цих останніх не варто, бо все одно, напр[иклад], магазин "Труд", або Вольфа, або "Новое Время" друкує в газетах те, що у них є нове. А

---

* Лист на 4-х аркушах, написаний чорним чорнилом, не має механічних пошкоджень

** Хоч треба сказати, в таких довгих рядках, як у нас – шрифт звичайно ламається і розсипається. [*Прим. автора*].

щоб про книжку більш знали, то я дав надруковати оповістку спеціально для книжних магазинів, яку й розішлю по усіх, які є, книгарнях. У цій оповістці показано ціну на обидва видання і сказано, що хто випише *за гроші до 20 ноября*, то матиме 30% скидки і пересилка за наш кошт. Після ж 20 ноября усе видання поступить на склад у книгарню "Кіев[ской] Старины"[49] (а, значить, тоді вже й скидки такої не матиме). Що ж до "Кіев[ской] Стар[ины]", то й їй більш 30% не дамо, бо коли беремо на себе пересилку, то це вийде все одно, що й *35*! А більш на такому дорогому виданні давати не можна.

Для розсилки з книгарні "Кіев[ской] Стар[ины]", і взагалі кому-будь, я друкую іншу оповістку: кліше обкладинки, а в середині зміст книжки і ціна... Великий клопіт будез одправкою: треба ящиків, мотузків, рогози і т. и. Ну, та це вже доведеться найняти тих людей, що торік розсилали "Кобзаря". Так само вони ж і оповістки порозсилають по книгарнях та по окремих людях. (До речі, про *окремий*... Я не поставив цього слова у помилки, бо й так їх багато, а друге ще й те, що це, принаймні, спірне питання. От навмисне погляньте слово: *отдѣльный*: особний.., одрубний.., окрумий... А *окрумий* і *окрімний* – це все одно, що война і війна; і так, і так можна (напр[иклад], Шевченко ніколи не розрізняв і на *о*, більше писав, як на *і*)...

Ще одна справа. Зробіть список, кому, на Вашу думку, треба послати який примірник (дешевший чи дорожчий): в які інституції, редакції, визначним людям (певно, окрім тих, кому буде цими днями оповістка року, що, хто передплатить за гроші чи замовить з наложенн[им] платежем до *15 декабря*, той матиме 30% скидки (і пересилка за щот видавця, як що виписує не менш 10 примірників). Передплатучи замовлення надсилати до 15 Декабря: Петерб[ург], Англійск[ий] проспектъ, 45, кв. 46, А. И. Лотоцкому Після 15-го Декабря усе видання поступить на склад "Киев[ской] Старины".

Скоро книжка вийде, половину всього видання (тоб то $1^1/_2$ прост[ого] + 1 тисяча кращого) буде вислано у книгарню "Украины", а зрештою заждемо – може передплата з половину потягне...

Я вже склав з д[обродієм] Лотоцьким (меньшим) список, кому вислати по примірнику чи два, як Ви писали в останньому свойому листі та з додатками моїми. Набралось щось із 60–65 примірників. Я собі проситиму з 7–8. (До речі, може бути ще й так, що у нас будуть зайві примірники, бо "Обществ[енная] друкарня" славиться тим, що не тільки не додає, як инші, а дає більш, тоб то брошурує ті, в яких якийсь ґандж єсть... Звичайно, такі можна будепускати за $^1/_3$ част[ини], або що... Дуже міні боляче, що довів діло ніби й до краю, а не бачитиму, поки не пришлють так само, як і Ви, як книжка виглядатиме готовенька, не могтиму сам розсилати і т. и. Ну, та це Лотоцький менший зробить із студентами українцями (тутешніми), як найкраще.

Оттакі у нас діла!

А тепер, бувайте здоровенькі, високошановний и дорогий Миколо Миколаєвичу, і спасибі Вам, що дали спроможність міні цілий рік істнувати, роблячи таке діло, що воно до душі як раз припадає... Прошу вибачити за всі прогрішення мої, вольні і невольні, але як узяти на увагу ті обставини, в яких доводилося робити діло, то Ви зрозумієте, що без того тяжко було обійтися...

Напишіть міні ще на Петербург, на Екатерингофск[ій], 93, кв. 5, Лотоцкому – може лист Ваш ще застане мене. А як і ні, то міні у-слід його вишлють.

Бувайте ж здорові! Дай Боже, щоб як я повернуся з-закордону, вже був час і до другого видання братися. Оте вже буде дешеве, бо самих клішів (звичайних та для карт) у нас буде на 1700 р.!

Негативи я сказав вислати у Черниговський музей[50] і написав Андр[ію] Павловичеві Шелухіну[51] про це. Що ж їм ще писати?

Вони повинні Вам подяку писати...

Ще раз і ще раз – щасти Вам Боже!

Бувайте здорові, та мене не лайте!

З щирим поважанням В. Доманицький.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 110–113.

№ 22*

9/ХІ [1907]

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Засилаю Вам ще дві росписки на 1100 р.

Тільки, як вже вишлете останні гроші, то треба буде повернути оті "приватні" росписки Прокудіна-Горского йому назад, бо коли він роспишеться на рахунку, що "получилъ сполна", то вийде, немов він двічи брав гроші.

З щирим поважанням В. Дом[аницький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 122.

№ 23**

24/XII 1907
Zakopane
Jerzewo[52]

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Перш за все поздоровляю Вас з святками і з Новим роком. Бажаю Вам од усього серця усього найкращого, а перш за все здоровля, бо по собі знаю, що то найдорожча річ.

Одержав цими днями і я "Історію". Таки справді гарно виглядає: не соромно в люде показатися. А про те побачимо, що то наші критики скажуть. Розуміється, спеціаліст може вишпортати цілу купу усяких більших або менших гріхів, але, беручи книжку в цілому – вона таки добра. Зараз тут в Закопаному зо мною живе молодий історик Ліпінський (може буде другий Антонович[53], бо й доля їх однакова: він син поляка-аристократа, але зрікся польщизни і став українцем). Дав я йому примірник, і він дуже хвалить; робить в книжці уваги усякі, і вони

* Листівка, написана чорним чорнилом, не датована роком. Його встановлено за відбитком штемпеля.

** Лист на 2 аркушах (13,5x17 см), написаний чорним чорнилом, як видно, відправлений із Закопаного, курортного містечка на півдні Польщі, яке знаходиться на висоті 800–1000 м над рівнем моря, у передгір'ї Високих Татр.

здадуться, певно, згодом, як може, дасть Бог, доведеться й друге видання робити. Дав я ще дешевший примірник одному селянинові свідомому українцеві з Київщини, що лиха доля занесла його сюди в Закопане. Теж дуже тішиться та любує. Ніяково міні перед Вами за дві речі: за тих 60 р., що позичив у Вас, не спитавшися попереду, а друге, що щось з 12 чи 15 примірників книжки розіслав. Але з них хіба 5–6 таких, що рідні, то що послано, а то все таким людям, що мабуть і Ви згодилися б дати: Єфремов[54], Матушевський[55], Стебницький[56], Дурдуковський (В. Мировець)[57], Степаненко[58] в Кракові (на ім'я Лепкого[59]) – для Краківської "Просвіти" та студентської громади...

Дуже-дуже погано, що так запізнилася книжка. І чого той палятурщик так довго оправляв їх, аж цілий місяць, не можу того збагнути. Степаненко ще 21 писав міні, що книжок ще й досі немає. Ну, та досі вже мусять вони бути. Лотоцький (старший) писав міні, що з Прокудіним-Горськ[им] розщитався, а друкарні заплатить тоді, як усі книжки вона здасть.

Одержав я вчора й по примірникові "Кобзаря" (усі 3 видання); теж гарні книжки вийшли.

Тепер я маю невеличку роботу – перекладаю лекції Антоновича: "Домонгольская Русь" та Литва; мають вийти у Київі під редакцією М. Грушевського та моєю. Але одна біда – не можу ще працювати. Три тижні вилежав у ліжку, і наче був уже на людину похожий, t° була нормальна, а це знову завернулося, знову лежу і робити нічого не можна (власне писати, бо й це пишу, лежачи у ліжку). Отака рахуба! Добре в печінки вліз той Петербург!

Я Вам послав одкритку з своєю адресою ще в кінці ноября, але знати, вона до Вас не дійшла, бо й Олексій Гнатович писав міні, що Ви запитували його про мою адресу.

Сидітиму я тут до весни, а далі що зроблю з собою – ще не знаю нічого: побачимо, яке здоровля буде...

Ви, певно, будете слідковати, де нас будуть лаяти, чи хвалити, то дуже просю Вас сповіщайте вряди-годи й мене про те, що люде про нас кажуть.

Бувайте ж здоровенькі!

З щирим поважанням В. Доманиц[ький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 45–46.

№ 24*

6/19 I 1908
Zakopane
Jerzewo

Високоповажаний Миколо Миколаєвичу!

Засилаю Вам у цьому листі першу рецензію на наше видання, видрукована вона в № 5 "Діла"[60]. В цьому ж листі вкладений також лист д. Липинського, товариша мого "по несчастью", тоб то з такою ж історією, як і в мене, в легенях.

Цей самий д. Липинський подав справедливу думку, що в Вашій історії Мазепа має таку цілісність, що варто було б видати брошурку про Мазепу.

* Лист на 2 аркушах (13,5x17 см), написаний чорним чорнилом.

Справді, це спасенна думка, бо досі а ні жодної книжечки популярної про нього не було... Може це зробила б (тобто передрукувала) Ваша "Просвіта", а як ні, то Київська, певно, обома руками за це ухопилася б, бо вже "Яри та піски"[61] видає. А Мазепу конче треба було б метеликом в народ пустити. Тілько треба зробити одну поправку – зазначити, що про оті пригоди з жениханням Мазепи – це "переказують", а не справді так воно було.

Не знаю, коли і як воно сталося (мабуть, як я був слабий, а карти без мого догляду друкувалися), але карта земель XVI–XVII в. геть зопсована: пересунуто границі, і Львів з Галичини опинився в Малій Польщі, Варшава теж Бог знає де і т. и. Як це воно так вийшло, ніяк не збагну. Ох, достанеться од критиків за цю карту. Галичане сердяться, що Галичини їм мало одрізали, а Угорщину поминули... Ну, на другий раз можна буде їм припустити "на зріст", як тим дітям, що швидко ростуть. Тільки те лихо, що на захід якраз українці не сунуться, а ще їх одсовують звідти, а за те ми на схід все посовуємося.

Напишіть, як буде де яка рецензія, бо я, крім "Ради" та "Діла" та "Вісника"[62], ніяких видань більш не бачу. Може можна прислати те число, де що буде, то дуже дякував би.

Я все ще поганенько себе почуваю, ніяк на мірі не стану, а вже 6 тижнів тут сижу! Коли б хоч до весни геть позбутися клопоту.

А тим часом бувайте здоровенькі!

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

P. S. Що то Олексій Гнатович з клішами наплутав? Пише, що щось не так зробив, а що саме – не розберу.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 47–48.

№ 25*

23/I [1908]
Zakopane
Jerzewo

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Дуже перед Вами винен, бо вже на кілька листів Вам не одписував. Нарешті, аж сьогодні спромігся – останній тиждень мене мучили тяжко зуби; я їх то рвав, то пльомбував, то за всим тим і світа Божого не бачив.

На жаль те, що Ви вичитали в "Русі"[63] (та й у "Раді" було[64]) – свята правда: мене на 3 роки вислано десь аж у Вологодщину, не знати за що й про що: "догадуються за те, що мав вплив на селян у свойому селі"... Гарне обвинувачення! Тоб-то, формально це охрещено иначе: "агітація, тайное сообщество" і ще щось. Тільки я цього нічого не бачив, ніякого суда не було, а коротко – адміністративним порядком – марш у північні краї!

Та що ж уже робити? Очевидно, три роки доведеться просидіти за границею (про заміну Вологодськ[ої] губ[ернії] на за границю подано прохання цими днями). Досадно тільки, що як то кажуть, "ні за понюх табака"... Але якось воно

* Лист на 2 аркушах (13,5×17 см), написаний чорним чорнилом, папір жовтий.

буде, – мовляв той Куперьян. Зрештою, якусь роботу і тут найду, може й у Петербурзі щось друкуватиму (адже проф[есор] Грушевський, сидячи у Львові, править коректи петербурського набору). Якось проживу...

Що до рецензії "Ради" (№ 6), то д. Дорошенко[65], на мою думку, дещо зайве написав. От хоч би й те, що чому не згадано про суперечку з-за початкового періода української історії. Але це ж дурниця! В науково-публіцистичному творі це можна подавати, але до чого нам клопотати, зрештою, дурними теоріями голову нашого читача? Так само, закид його про поділ на періоди не багато вартий. Поділ як раз такий потрібний в популярній історії...

Поки що нас хвалять, але от у І кн. "Вісника" грізний Фотій Красицький[66], кажуть (ще книжки я не бачив), доволі гостро нападається на ілюстрації... Одно мені гірко: як би це говорив справжній художник, а не *маляр*... Хоч він і в Академії Худож[еств] учився і "Запорожця на пасіці" намалював, але доволі глянути на обкладинки останніх 6–7 видань "Віка"[67], щоб побачити, що йому богомазом бути, а не критиком малярської штуки. Я його знаю особисто, і дуже добре знаю, тим то й досадно міні, що Фотя на нас критику "напущаетъ...". Але нехай уже прочитаємо, що там він верзе!..

Д[обродій] Липинський просить Вам уклонитися. Він цими днями має писати рецензію на "Історію" до "Записок Наук[ового] Товариства"[68], де викаже деякі гріхи наші. Це буде користна річ для другого видання. Загальний же погляд його на книжку Ви знаєте з його листа до Вас...

Добре, що Ваша "Просвіта" видає Мазепу. Треба б ще додати малюнок, як Карл з Мазепою тікають – це є в ілюстрованому виданні Пушкина[69] (десь в 1890-х роках вийшли та, мабуть, є й в останньому, Марксівському). Ніяк не зрозумію, яким способом кліша опинилися в Чернигові, бо ще як я був у Петерб[урзі], то днів за 3 до од'їзда хотів вернути Стебницькому ті кліше, що позичав у нього та забув оддати. Звернувся до друкарні і міні одповіли, що вже послано в *Миколаїв* до Вас. Чи вони тоді збрехали міні? Ніяк не розберу.. Д[обродій] Лотоцький чув од мене, що кліша послані вже до Вас, то ото, мабуть, і зробив помилку, сказавши послати в Чернигів решту (мабуть думав, що негативи). Взагалі якась велика плутанина вийшла, і то друкарня щось набрехала...

Ну, а тим часом, бувайте здоровенькі, дорогий Микола Миколаєвичу! Нехай Бог помагає як найскоріш розпродати "Історію", то друге видання зробимо таке, що ні одному критикови й рота роззявити не дамо...

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

P. S. Здоровля моє трохи краще: вже вихожу на шпацір.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 49–50.

№ 26*

8/21 II 1908
Zakopane
Jerzewo

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Загаявся я з одповідью на лист Ваш. Прочитав уже й я знамениту критику Фотія. Я наперед казав Вам, що розумного од нього не треба нічого сподіватися, але все ж не думав, що такий він дурний. Маю вже факти, що читачі просто сміються з його "откритія Америки": що Грушевський роз'яснив український початковий період.. Вибачте міні, високоповажаний Миколо Миколаєвичу, але я не витерпів і подав до "Ради" репліку на Фотієву "критику". Не знаю, чи захоче "Рада" умістити[70], як не умістить, то я просив зараз же міні вернути, а я пошлю тоді до "Діла". На мене, не треба мовчати, коли швець та, крім чобіт, починає ще й инше щось критикувати (згадайте класичне оповідання "Салдацький патрет" Квітки-Основяненка[71]). Це я головне про те, що *історія наша привільованих осіб*!! Ну, хай йому всячина! Я все ж сподівався, що буде щось поважніще, а так – то не варто й тим дуже клопотатися, що він написав!

Д[обродій] Липинський зараз пише до "Записок". Він викаже в 100 раз більше дефектів, помилок, як Фотій, але з його рецензії видно, що це все дрібніще, другорядне, а праця вельми цінна і т. и. А то вискочив "Пилип з конопель: трах-трах! – і поверг в прах"... Швидкий дуже...

Впізнав я Ваш допис у "Раді" на адресу "Тети Проповѣдника"[72]. Добре Ви його зо всіх боків одчухрали. Хай знає! Картку сього пришлю Вам, як здіймуся тут, але в заміну і Ви, будьте ласкаві, прислати міні свою. На цім слові дістав з пошти *№ 33* "Кіевских Вѣстей"[73], де на нас написано чималеньку рецензію. З одного боку хвалять, з другого – лають, хоч взагалі "очень полезн[ый]" труд і т. и. Здається, рецензент писав, не прочитавши книжки, а так, a la Фотій, по малюнках та тих рецензіях, що були вже, писав. Але ні... він вичитав в тексті слово "жид" і це йому не подобалося. От злополучне те жидівське питання! Тому "жид" не подобається, а тому "еврей!"...

Цікаво, щоб то вийшло, якби послухати геть усього, що усі рецензенти понаписують та по їхньому зробити. Чи й тоді вже догодили б нарешті всім, чи ні?

Ну, бувайте здоровенькі.

З щирим поважанням Василь Дом[аницький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 51–52.

---

* Лист на двох аркушах (11х17 см), написаний чорним чорнилом.

№ 27*

19/ II 1908
Zakopane
Villa Jerz[ewo]

Високоповаж[аний] і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Засилаю Вам № 33 "Кіевскіх ВѢстей", бо у мене є їх аж два, прислали добрі люде.

Кліше аж я Вам виштурхав. Написав до друкарні запитання, де вони їх поділи, і міні одповіли: "Завтра высылаемъ". Що це за комедія– ніяк не збагну. Ну, та ще лиха од того ніякого не сталося. Треба буде запитати ще Прокудіна-Горского, чи вислав він негативи до Чернигов[ського] музею. А до речи: чи він Вам вислав книжки, рукопис, портрети і все инше, з чого робив кліше?

Що до відбитки про Мазепу, то, здається, добре було б ще додати при кінці про те, як грабували землі українські після Мазепи зараз. Цей матеріал зібрав О. Грушевський у І кн. "Записок Н[аукового] Товар[иства]" за минулий рік. Ілюстрація була б гарна. Певно, "Записки" у Вас єсть, то от навмисне прочитайте статтю О. Грушевського[74] "По катастрофі 1709 р."**.

Дуже будемо раді, якщо Ви нам пришлете рукопис– поглянути, як виглядатиме книжечка.

Ми з Липинським теж маємо сієї весни видати книжечку аркушів на 5 друку, але не з історії, а агрономичну: про те, як хазяюють селяне за границею: в Німеччині, Бельгії, Голандії, Данії, Франції та й у Польщі. Це те ж не зайва річ буде для нашого сільського читача. Не знаємо ще, чи випустимо 5 книжечок осібних, чи усе в одній більшості. А може і так і так...

Сидітиму я тут до Великодня, бо марець – найпаскудніщий місяць. А на май і червень хотілося б у Швейцарію – там коло Цюриху є музей та бібліотека, де є й українські рукописи. Може б де-що вишукав (кажуть, напр[иклад], що є там листи Орлика). Ну, бувайте здоровенькі. Спасибі Вам, що не забуваєте за мене.

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 53–54.

№ 28***

24/ III 1908
Zakopane
Villa Jerzewo

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Спасибі, що не забуваєте про мене. Міні дійсно замінено Вологодські нетри на за границю до 10 грудня 1910 року. А тим часом Закопане міні дуже помогло: лікарь каже, що я вже геть вигоївся і та каверна в легкому, що здобув я ще 1903 року в Рагузі, в Далмації, вже заросла, затягло її смальцем та вапном... Що

* Лист на двох аркушах (11x17 см), написаний чорним чорнилом.

** Автор помилявся, стаття називалася "По катастрофі 1708 р.".

*** Лист на 2 аркушах (11x16,8 см), без закінчення, написаний чорним чорнилом, з брудними плямами на аркушах, які в окремих місцях ускладнювали прочитання тексту

Закопане – не жарти, це видно хоч би й з того, що я нагуляв цілих 32 фунти про запас, а дядько Поліщук (до речи, цілком став свідомий, дякуючи Вашій "Історії", "Кобзареві" та деякий инчий літературі, що була у нас під руками, тепер на власні гроші передплачує "Раду"), так цей дядько рівнісінько *пуд* нагуляв і зовсім вилічився. Взагалі, як курорт для сухотників, Закопане – другий в світі (перший – Давос, бо ще вищий на $^1/_2$ верстви). Сидітиму тут мабуть я до 1 мая, а в октябрі знову ще вернуся: хочу ще одну зіму перебути, щоб і загартуватися дужче, та й взагалі тут краще, як десь у паскудному Львові чи Кракові. Ото тільки лихо, що дуже дорого тут, але може якось видумаю так, щоб було дешевш.

Рецензія д. Липинського появиться не так скоро: може у II, а може й у III-ий книжці "Записок", бо тепер вже такі часи настали, що письменника розвелося більш, ніж може й треба, то скрізь і у "Віснику", і в "Записках" залежі величезні. А от читача, то щось не дуже чувати. Та може помаленьку й читач народиться.

Ми з д. Липинським задумали, і вже здійснюємо нове видавництво "Селянська книжка". Це будуть книжки найбільш сільськогосподарські і взагалі спеціально для селянина. Перша книжечка (вже друкується) аркушів на 4: "Як хазяюють селяне в чужих краях" (Німеччині, Бельгії, Голандії, Данії, Франції, Польщі), з 16 малюнками і гарною (у 2 краски) віньєтою (кліша і віньєтки замовлені у Прокудіна-Горського, книжечку друкуємо в Києві)[75]. Ціна має бути 20 к. За цією знову має бути така моя брошюрка "Про сільську кооперацію", з малюнками аркушів на 3 (ц. 15 к.). Гроші само собою позичили, але один добродій дав аж на 3 роки, то до того часу може вторгуємо щось та й виплатимося. А тепер час такий, що треба книжок не тільки культурних, а й економичного змісту – погляньте в кожному № "Ради", як люде хапаються до кооперації, то що...

Як випустимо (у маї) брошурку, то проситимемо, щоб і Ваша "Просвіта" трохи поширила наше видання (ми за гроші даємо 45% скидки).

Давно збіраюся Вас попросити про одну річ: щоб Ви переглянули усі кліше, і котрі чужі (здається зо двоє–троє), то вернути їх д[обродію] П. Стебницькому (Петерб[ург], Никольская площадь, № 6, кв. 10). А ще давніш усе хотів Вас просити ще про одну річ приватного характеру. Я маю приятелів молоденьких, але вже повнолітніх властителів чималого маєтку, що хотіли б передати селянам свою землю...

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 55–56.

№ 29*

10/23 IV 1908
Zakopane
Jerzewo

Христос Воскрес, Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Замість писанки посилаю Вам ще одну рецензію з "Діла", що одержав позавчора. Написав В. Пачовський, поет український, він же й учитель чи що...

---

* Лист на 2 аркушах (11,3х17 см), написаний чорним чорнилом.

Як побачите, рецензія гарна, симпатична[76]. Перелічує цілу низку малюнків, які б бажано було спеціально для "Історії" малювати. Є там дещо й смішне (напр[иклад] № 33), але все ж в 1000 раз більш поважного в рецензії простого смертного, ніж "спеціаліста" Фотія Кр[асицько]го, що тільки й спромігся на дурну лайку.

Чи одержали Ви останнього листа мого карткою, де зняті ми удвох з Липинським? Д[обродій] Липинський вже виїхав до Кракова, а тоді поїде на Україну. Я ще буду тут неділь 3, до 15 мая н. ст., а тоді на якийсь час до Львова, а звідти – не знаю куди.

У Львові велике нещастя: Франко дуже хорий – навряд чи вичуняє: або поступовий параліч, або паранойя... Певно, кончиться божевіллям. Страшенна, невимовна буде шкода для нашого громадянства... Тепер збірають галицькі українці гроші "для хорого письменника і його родини", бо він у больниці, а сімья без копійки грошей, бо нема кому заробляти.

Писав до мене д. Череповський[77] (такий є у Київі видавець українських книжок); він з кінця квітня одчиняє власну книгарню, і хоче мати "Історії" якесь там число примірників; хоче взяти за готові гроші з скидкою 30%. Я одписав йому, що, мабуть, Ви не будете проти того нічого мати і дасте йому, тільки нехай він удасться до Вас, а Ви тоді напишете д[обродію] Степаненкові, щоб він зкреслив з комісійного рахунку те число примірників, яке візьме Череповський. Це ще й краще: все якийсь там десяток розійдеться скоріш.

Я почуваю себе досить добре: тільки останіми часами захопив бронхиту трохи.

А що ж там чувати з Мазепою? Чи намалював уже художник малюнка[78]? Добре було б літом видрукувати, щоб на август була книжечка.

А "Історію" нашу купують навіть селяне... Цей дядько Поліщук, що тут з нами сидить (цими днями їде вже додому), написав на село до брата, щоб він собі виписав нашу "Історію", а той йому одписує, що не тільки вже виписав, а й прочитав. Цікаво було б знати, скільки вже розійшлося книжки. Ну, то веселих Вам свят! Щасти Боже, на все гоже!

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 57–58.

№ 30*

Вівторок
22/ IV 1908
Zakopane

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу! Тільки що сів був одповідати на Ваш останній лист (од 9 квітня), аж тут надоспів оце новий (од 19-го), то одписую заразом на обидва. В попередньому листі Ви висловлювалися так, що навряд чи скоро можна буде здійснити думку про 2 видання, бо й художників немає, та й грошей теж. Отже, тепер скажу й свою думку. Перш за

*Лист на 2-х аркушах (12,5х19,5 см), написаний чорним чорнилом, на арк. 61 реставрований розрив з правого боку посередині.

все що до грошей, то вони (правда не дуже то всі, що Ви вклали) повернуться з першого видання (á propos: чи крім Степаненка давали кому на комісію? Бо як я виїхав, то д. Лотоцький запитував, чи можна давати надежним людям на комісію. Отже, коли комусь давали, то я дуже радив би поодбірати у них непродані примірники і переслати їх до Степаненка – тут вони швидче розійдуться. Я зразу був проти усяких комісій, бо й з власного досвіду знаю, та й Ви з "Катериною"[79] те ж, яка то непевна історія!). Далі, коли гроші й не вернуться з першого видання (бо, крім недобору, треба ж порахувати й %, що Вам доводиться за позику платити), то частину, коли не все, можна буде покрити з нового видання, а *решту чистого зиску* – на пам'ятник Шевченкові.. Тепер вже ясно, як божий день (та й зразу так воно було), що наше видання, особливо дешевше, була просто "дурничка" для покупців: за 1 $^1/_2$ карбованці вони мали те, що за 3 у инших видавців ніколи б не мали... Отже, і нове видання (а друкувати його доведеться вже трохи більш, бо коли 5000 розійшлося за 4 місяці, то коли вже є за нами певна, плюс-мінус, слава, нове видання так само йтиме добре, хоч вже не так прудко), то, кажу, й нове видання мусить бути *в тій самій ціні*, тобто по 1 $^1/_2$ р. і по 3 р., тільки тепер воно релятивно, відносно коштуватиме менш, хоч абсолютно й більш, як на мене, мабуть, довелося б друковати 6 тисяч дешевшого і 3 дорожчого). Клішів більш-менш довелося б робити нових, мабуть з 100 (викинувши дещо з старих та замовивши нові), отже, на половину менш проти першого разу; карт – теж нових 3–4 (сучасну Україну треба перевірити по праці д. Ко-ского у Л[ітературно-]Н[ауковому] Вістнику за 1907 рік[80] та карті з поясненнями д. Томашівського, що видана в № 1 "Ukrainische Rundschau"[81], адреса: Wien, XVII/3 Franenfeldstrasse, 2), отож і тут аж більш як вдвоє менш. Так само трошки дешевш (рублів на 2–3) може й набор буде, бо це буде набор переважно по друкованому, та й шріфт тоді друкарня спеціально купила, а тепер він уже у них є. Так само і редакція менш коштувала б, бо тепер значно легча справа буде. Добавилося б мабуть трохи тексту (особливо XIX століття, аркушів на 2–3 треба б поширити). Таким чином, коли раніш 5000 (3 тисяч[і] дешевш[ого] і 2 дорожчого) коштували 7 $^1/_2$ тисяч, то тепер мабуть (не перейшло б за 6 тисяч); а 6 тисяч дешев[шого] + 3 дорожчого коштували б приблизно 8–9 тисяч. Тепер питання з малюнками та художниками – дуже поважне. Міні здається, що такого заклику, як ото радить Ваш знайомий, краще не друковати[82], це все ж справа "домашня", хатня, і напрошуватися на критику якось не випадає: хто цікавився "Історією", той про неї сказав, що там йому на думку спало... А хто не цікавиться, то яка користь з того, що ми заходимося його за язик тягти?[*] Краще звернутися до художників безпосередньо з листами і вияснити, чого од них бажається. Хто ж ті художники, спитаєте? З таких, здається міні, могли б нам стати у пригоді двоє: *М. Жук*[83] (у Чернигові – писати до нього через когось з черниговців, напр[иклад,] І. Л. Шрага[84]), та той *Ткаченко* (Микола Іванович), що робив нам віньєтку. З них *Жук* – свідомий українець (на жаль, замість малювати картини, малює у "Вістнику", часом у "Раді" оповідання!), художник – один з кращих. Здається, він би узявся

[*] Між иншим незручно робити з цього всеукраїнську справу, й через те, що найкращий наш вчений, проф[есор] Грушевський теж має намір (хоч тепер не знати, чи скоро здійснить його) видати ілюстровану історію і, певно, так не робитиме як ми! [*Прим. автора*].

за цю справу, бо, здається, нуждається грішми. Що ж до *Ткаченка*, то, на жаль, він не свідомий українець, але має добру техніку. Він ще з одним товаришем-українцем (обидва полтавці) ілюструють видання Девріена[85] – казки, то що і дуже гарно: я бачив їх роботу. Бідує той Ткаченко страшенно, живе десь на 6 поверсі, і хапається за що будь, аби заробити. Дуже можливо, що коли б стала перед ним перспектива заробити сотню-другу, то він би спеціально простудіював і епоху, і до музеїв кинувся б (чоловік він совістний дуже і для отієї віньєтки нашої 2 тижні збірав матеріал) і за роботу (в красках!) узяв 25 рублів. За такі ж малюнки, які нам треба буде (пером для кліша), може він узяв би по рублів 15, а найбільш – 20. Моя рада така: звернутися до обох, вияснити їм, чого од них треба, розпитатися, кому з них, що буде до смаку, і коли б вони згодилися, то поділити працю між ними: *Жукові*, як більш свідомому, дати теми з часів князівських, гетьманських, взагалі на більш одповідальні сюжети, а *Ткаченкові* – легчі: етнографичн[і], зразки будівлі (архитект[урні]), одежи, зброя, прапори т. и, а може що й з історії...

Для початку же замовити один-два з сюжетів кожному, нехай пришлють свою роботу ніби на конкурс... Адреса Миколи Івановича Ткаченка: Петерб[ург], Васильевс[кий] о[стро]въ, 11 линія, 56, кв. 59 (принаймні в ноябрі така була). Але як пошлете рекомендов[аним] листом, то його знайдуть, хоч і перемінив він адресу.

Ткаченко дуже вигідний художник тим, що він знає матеріал Академ[ії] Художеств, Етнографич[еского] Музею Императ[ора] Алекс[андра] III[86] і т. и., одно слово, знає, де що шукати. Що ж до Жука, то не знаю його: боюсь, що ледачий, як 99% художників. Але він дуже здібний чоловік. Знаю я й инших художників, але все народ непевний, то краще їх не зачіпати...

Так ото, коли Ваша ласка, понаписуйте до тих двох добродіїв, і може таким способом налагодите справу.

Що ж до мене, то, маючи багато вільного часу, і сидячи на одному місці, я б приклав більш старання, як до першого видання, і може, дав би Бог, дали б уже книжку зовсім добру, щоб не було чого ні Фотям, ні критикам тексту закидати.

Почуваю себе зараз не погано, або, коли б не наврочити, таки й добре. Позалічував, не знати на який час, усі діри, і через 10 днів думаю виїхати звідси. По дорозі заберу у Кракові д. Липинського та на короткий час помандруємо до Львова. Отже, як що писатимете після 1/14 мая, то вже пишіть на Львів, Наукове Товарист[о] ім. Шевч[енка] (Супінського, 17), для мене.

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

P. S. Де буду літом – ще не знаю. На осінь же думка знову вернутися сюди: тут дуже добре, хоч і дорогенько трохи.

Коли з художниками наладнається справа, то може б десь восени й зачали б роботу з виданням. Що до "розстоянія", то воно міні нічого не шкодить: я друкую зараз книжечку (4 аркуші в Київі) і так добре йде, як не треба краще. Таке саме й з Петерб[ургом] могло б бути – один день більш (на 4-ий день приходять листи!). Що ж до умов, то по готовому усьому не трудно умовитися... Я й зараз у Прокудін-Горського замовляю для себе кліша...

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 59–61.

№ 31*

11/24 VII 1908

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Вже тижнів зо два як я забрався в Гуцульщину на село, між своїх людей. Прегарно тут! І гуцули мальовничі, і природа пишна, і земляків (проф. Грушевський, Гнатюк[87], Хоткевич[88] та инш.) чимало, навіть краще себе тут почуваю (коли б не наврочити!), бо останніми часами в Закопаному я доскочив інфлюенци, бронхиту, а тоді ще мало запалення легкого не почалося, – цілий місяць вилежав з гарячкою. Може тут, на рідній все ж таки землі, трохи подужчаю.

А тепер маю Вам написати кілька рядків, певно, сумних для Вас не меньше, як і для мене. Балакав я вчора з проф[есором] Грушевським про всячину, і, між иншим, він заявив, що з осени сідає писати ілюстровану історію і за пів-року її випустить. Я йому сказав, що Ви захожуєтесь коло 2-го видання, і він був здивований, бо не знав, як книжка добре пішла: думав, що її ще на $1^1/_2$–2 года вистачить. Признався, що торік ми йому дорогу загородили своїм виданням, тим то він і не брався досі писати. Тепер він хоче видати 10.000, рахуючи, що літ за 5–6 гроші вернуться. Очевидно, що два видання (наше 2-е і його) після того, як "ринок насищен" вже нашим першим, було б вже занадто: і те туго йшло б, і друге. Я говорив, що Ви вже розпочали заходи коло 2-го видання і, мабуть, замовили художникам малюнки, але що сьогодні ж повідомлю Вас про стан річей. Він сказав, що малюнки, коли вони замовлені, він міг би перейняти й на себе, як би Ви зреклися видавати друге видання, а, зрештою, робіть, мовляв, як знаєте... Оце я переказую, яка була розмова, а як тепер далі бути, то міркуйте вже Ви. Признатися, мене превеликий жаль бере, що, зробивши найтрудніще, проклавши дорогу до читача, тепер мали б зректися свого діла, яке ще краще можна було б тепер поставити. Але це од Вас залежить: зрештою, ніхто ж не може присилувати Вас дати друге видання, особливо, коли 1-е, як-не-як, а було добре і дякували люде за нього... Проф[есор] Грушевський ще рік-два зачекав би, а ні – то то його діло. Хіба б те, що довелося б нам менш друковати (тоб то не більш як перший раз). А що до ціни, то вже, напевне, видання проф[есора] Грушевського не видержить з нами конкуренції, бо всі його видання (особливо, що він сам видавав) дуже дорогі.

Я говорив йому, що зрештою, видання д. Аркаса – "особъ статья", а проф. Грушевського "особ статья", і що, можливо, що Ви вже чимало втратилися на 2-е видання, і він цей останній резон прийняв до серця.

Отже ж, тепер, дорогий Миколо Миколаєвичу, розважте, як тому бути, і, розваживши, сповістіть мене. Я особисто не стою за те, щоб нам конче уступати з дороги.

Цими днями прочитайте у ЛНВістн[ику] рецензію д[обродія] Липинського. Д[обродій] Хоткевич теж був написав велику рецензію на нашу "Історію" до

---

* Лист на на 3-х аркушах, написаний чорним чорнилом на цупкому папері. Зберігається в іншій справі фонду (23) серед листів Г. Хоткевича до М. Аркаса. Опублікований у статті В. Ульяновського, див.: *Ульяновський В.* Микола Аркас, "Історія України-Руси" і Михайло Грушевський

“Рідного Краю”, але, прочитавши, що буде у ЛНВ уміщена рецензія Липинського, не послав. Він, на диво, не лається (я бачив рукопис), а виходить власне з того, що на таке велике з'явище, як наше видання, звернуто було в укр[аїнській] пресі так мало уваги. Виказує де-які дефекти (його уваги, коли треба буде, я занотую і Вам перешлю). Разом з тим найшовся ще один добрий і головно – акуратний художник д[обродій] *Липинський* (инший зовсім!) у Кракові, в редакції газ[ети] “Naprzod”. Він з Харьківщини, втік після 1905 р.; ілюструє тепер видання львів[ської] “Просвіти”. Безперечно, талановитий чоловік. Тепер він як раз працює над малюнками з історії України.

Що ж до знавців архитектурного укр[аїнського] стилю (я в “Раді” бачив, що Вам давали одповідь про Кричевського[89] і ще когось), то найкращі знавці взагалі українського стилю і старовини – це д. Микола Федотович Біляшевський[90], діректор Городського музею Древностей у Київі[91] (українець, член Укр[аїнської] Громади в І Думі), та ще Данило Щербаківський[92] (учитель гімназії в Умани, Кіев[ської] губ[ернії]). До оцих людей найкраще звернутися, і од них можна найкращу пораду мати про всячину.

Як же Ви поживаєте? Певно, тепер на селі одпочиваєте. Читав я, що в Миколаїві вечір “Просвіті” не дозволено, бо Вас не було в місті.

Дожидатиму од Вас відповіді, хоч і не швидкої, бо до Вас листи тепер Бог знає скільки часу йдуть.

Моя адреса: *Австрія*, Галіція
п. Ясенів Горішній
с. Криворівня
– міні.

Бувайте ж здоровенькі та в гаразді проживайте!

З щирим поважанням [В. Доманицький]*.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1–3.

№ 32**

28/ VII 1908
Ясенів Горішній

Високо поважаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Одержав Вашого листа, а вчора ще й картку від д[обродія] Чикаленка[93] (в особистій справі), де він, між иншим, згадує, що коли д[обродій] Аркас не дасть “Історії”, то й газета на той рік не виходитиме. Ви (цілком зрозуміло для мене) яко автор про “Історію” свою хочете гірше думати, ніж воно є, а тим часом тепер, коли вже вона стане за кілька місяців бібліографичнім рарітетом (особливо, як оддасте 1500 примірн[иків] “Раді”[94]), я вже переконався, що ми зробили нею більш, ніж хтось інший міг би зробити... В Галичині, як тут чую, буквально усі тішаться й кажуть, що се найліпша книжка, яка тільки може бути для освідомлення, для гуртового читання.

* Підпис знищений механічним пошкодженням тексту

** Лист на 3 аркушах (10,5х16,5 см), написаний чорним чорнилом, папір має рельєфну поверхню (дрібна клітинка), аркуші зброшуровано не по порядку

Про “ведмежу послугу” полишіть говорити з Ф. Красицьким, які нехай но тепер ось покажуть свою “прыть” та ілюструють історію Грушевського Чи не буде ще, як то кажуть, “rira qui dernier rira”[95]... Зрештою, побачимо...

Отже, громадський суд нам вже зложено, бал виставлено взагалі: “добре”, отже, про се нічого й турбуватися. Я певен, що хоч проф[есор] Грушевський і напише і видасть свою історію (а зробить це він не раніш кінця року *1909*, я в тому певен), то то буде розумна, але не популярна книжка: буде “Очерк истории укр[аинского] народа” в перекладі на українське. Воно не зле й таку книжку нам мати – для інтелігента, але для ширших верств, особливо для усякого несвідомого tiers’etat[96] українського, наша “Історія” просто ідеальна. Не хотів би я бути пророком щодо історії Грушевськ[ого], але здається буду.. Все одно, як не через рік, то через два, доведеться д[обродію] Аркасові видавати друге видання: на жадання громадянства... Так міні здається.

Що ж до “Ради”, то вже не одказуйте їй хоча б з огляду на те, що од того залежить її дальше істнування. А бути нам без “Ради”, без щоденної газети – се значити зникнути в Росії, яко нація, поховати себе живцем... Се був би скандал, якого ніколи вже не направити!

Але тепер така річ: що ж останеться на продаж на цілий рік *1909*, поки “излѣзе” “Історія” проф[есора] Грушевського? Сотня примірників дешевого... та й тільки? Отже, в кожному разі я б ніколи не зробив того, що Ви сказали Степаненкові зробити: продавати по 2 р. книжку замість 3. Перш за все в цьому немає й ніякої потреби: кончиться дешеве видання, то куповатимуть і дороге, бо не буде вибору, а по друге – се понижає достоінство автора і повагу до книги: “мабуть таке вже добро, що ніхто не купує, коли за пів-ціни оддають”... Та ще ж і вік нашому виданню зовсім дитинячий: півроку!.. Нехай би через 5 літ, коли кращі видання конкурували б з нами, то можна було б і знижати ціну... Отже, міні здається, що найкраще написати Степаненкові, щоб продавав по номінальній, як і зразу... Тим більш, що (ще раз кажу), коли “Рада” поглине 1 $^{1}/_{2}$ тисячи, то на той рік за “Історію” по 5 рублів будуть платити, а її не буде..

Що до грошей за “Історію”, то в “Укр[аїнській] книгарні” розщот буває 2 рази на рік: після 1-го липня і 1-го січня. Отже, Ви тепер напишіть, щоб Вам за півроку порахували і гроші Вам вислали, а то вони иншим авторам платитимуть, а як не будете упоминать, то про Вас і забудуть..

Рецензія д. Липинського буде в VIII книзі ЛНВ, а з рецензії Хоткевича я пороблю виписки. Що до думки про нас професора Грушевського, то неприхильного од нього не чув нічого, але признався міні він сам, що ми йому “дорогу торік заступили”... Отже, говорить в ньому конкурент. Ну, та нехай здоровенький, тепер виступає: шлях вільний! А чи будуть побиватися за його працею так, як за нашею, побачимо... Говорю це не злісно, не яко “теж конкурент” якийсь, а просто, як воно є... Трохи досадно, коли чоловік хоче все змонополізувати..

Але бути добрим, передовим вченим – це ще не значить бути популяризатором. Єсть, напр[иклад], добрий російський історик, вчений Карєєв[97], але хто його вколупає, як почне писати? А з проф[есором] Грушевським таке саме дуже легко припустити, бо вже ми маємо приклад з його короткою історією (за

25 к.): для селян – "неудобочтима", для інтелігента – нецікава, бо популярна і коротка.. "На всякого мудреца довольно простоты", говориться в приказці... Коли б тут вона не справдилася! Він, як громом був побитий, коли я сказав, що мало не все видання наше розійшлося (я не знав, що стільки лишилося дорожчого, хоч і то мене не лякало б, бо за год все одно й сліду б і од нього не лишилося).

Бувайте ж здоровенькі, високоповажний і дорогий Миколо Миколаєвичу! Я рад би Вас слухати та міцно триматися, та коли ж і Бог проти мене: ось другий місяць ллє та й ллє, сидіти доводиться в хаті, а це відбивається на здорові, і останніми днями почуваю себе поганенько, хоч працювати не перестаю: хочу тут, в Криворівні, викінчити чималу біографію М. Вовчка (з листами її, аркушів на 10) та дати до "Вістника"[98]. В слідуючій (84) книзі "Записок" подав статейку про авторство М. Вовчка[99] – здається вже годі комусь базікати, ніби не вона була автором.

Бажаю ж Вам усього, усього найкращого. З найщирішим поважанням

В. Доманицьк[ий].

P. S. А знаєте, хто в "Ділі" написав найпершу рецензію "Епохальне видання"? *Професор С. Томашівський*[100]!

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 62–64.

№ 33*

9/22 VIII 1908
Ясенів Горішній
с. Криворівня

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Не знаю, як Вам і дякувати за Вашу безмежну щирість і добрість до мене, що підмогаєте мені матеріально на рахунок будучої моєї праці. Год тому назад я б не повірив ні за що, коли б хто сказав міні, що я буду у людей незароблені гроші брати, а от склалися так обставини, що $^1/_2$ року пролежав, і за той час не тільки пішло все те, що запрацював, а ще й по шию у людей набрався.

А ось оце зараз зо мною таке лихо сталося, якого ще ніколи не було: мало-мало до праотців не переселився. Тут, в Криворівні, так збільшив свій бронхіт, що зробилося сильне кровохаркання, і ось я вже 11-ий день лежу, як дріт, на спині, і тільки оце щось днів 3 як маю право повернутися. 4 суток ішла кров і не можна було ніде добути а ні лікаря, а ні лікарства (без рецепта доктора тут навіть фенацитину не дадуть). Посилав телеграми двічи на день у всі міста і нарешті на 4-ий день уночі приїхав лікарь з ліками з Косова (за 35 верст), і міні стало легче. Зараз уже днів 3–4 ніби свіжа кров не показується, але доведеться довгенько ще лежати. Бідному Хоткевичові[101] такого клопоту наробив, що пам'ятатиме до смерти. Отака то справа зо мною! І от як раз дістаю з Київа 100 рубл. – пишуть, що це з тих, що Ви веліли вислати, і я не знахожу слів, щоб як слід подякувати Вам, дорогий Миколо Миколаєвичу за допомогу саме в критичну хвилю, коли

---

* Лист на 2 аркушах (13,5x17 см), написаний чорним чорнилом, у тексті зустрічаються підкреслення червоним олівцем.

за візит лікаря доводиться по 40 рублів платити (в таку діру забрався!). Все це наробили дощі, що безперестанку йшли два місяці, а коли вже скоїлося лихо і я заліг, то зараз же показалося сонечко і немов глузує з мене тепер... Та що поробиш: проти рожна не попреш, як то кажуть! Може ще якось викачаюся (на якийсь там час)... Як здуматиму вже їхати, то мабуть просто до Закопаного, на старе місце.

Що до того, з чого починати роботу коло 2-го видання, то малюнки можна вже зараз почати замовляти, бо це робота затяжна. Ще раз нагадую Вам, що випадково надибав я у Хоткевича роботу художника Липинського (служить в Кракові, адреса: Krakov, administracya "Naprzodu"). Він ілюструє видання львів[ської] "Просвіти"[102], де оце два місяці редактором Хоткевич, і робить дуже добре. Сьогодні Хоткевич написав йому, щоб він прислав що з своєї роботи на показ, то тоді й Вам перешлю. Він людина совісна, працював над українськ[ими] історичн[ими] малюнками і, здається, краще як хто зробив би. Тому можна буде дати список тем, а він скаже, які зробить.

Давній період і Литву справді треба скоротити, а поширити особливо XVIII, а ще більш XIX віки. Поширити розділи про внутрішній побут, життя. Що до козаччини до часів Хмельн[ицького], то треба заждати, поки на початку 1908 р. вийде VII том "Історії" Грушевськ[ого] – там багато буде нового й цікавого. Таким чином, мені здається, зараз можна братися тільки до XVIII та XIX в., бо з рештою треба заждати. А тим часом повиправляти усі наші гріхи відповідно вказівкам критики та помалу збірати нові ілюстрації – замовляти їх художникам (Липинський, Ткаченко, Жука можна залишити, він, я розпитувався, не здатен до сього. Та й Ткаченко не знати ще як покаже себе, хоч можна буде спробувати). Аби були ілюстрації – решту не трудно зробити...

Не пишу більш, бо лежати трудно.

Бувайте ж здоровенькі. Ще раз велике Вам спасибі за все добре.

З найщирішим поважанням В. Доманицьк[ий].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 69–70.

№ 34*

8/21 [IX] 1908
Львів

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Спинився я у Львові на кілька день – одпочиваю після тяжкої дороги та дожидаю погоди, щоб їхати в Закопане на стару квартиру (Villa Jerzewo).

Отже ж од останнього мого листа ще перед моєю раптовою хворобою, яка, хвалити Бога, вже неначе б то минула, багато новин сталося з приводу нашої "Історії". Про реценз[ію] Грушевськ[ого][103] я довідався раніш усіх, бо він якось зайшов до мене в Криворівні і не знаю, чи вмисне, чи не навмисне "забув" у мене на столі коректуру з ЛНВістн[ика], і там була як раз рецензія д[обродія] Липинськ[ого][104] та його. Я не вдержався і прочитав, і аж волосся в мене догори полізло...

* Лист на 4-х аркушах, написаний світло-чорним чорнилом, не має механічних пошкоджень, не датований місяцем, але за змістом, очевидно, написаний у вересні 1908 р.

не кажу вже за те, що реценз[ія] профес[ора] неправдива, злісна, тенденційна – це видно кожному, хто хоч трохи знає, в чім тут річ, але обурило мене найбільш те, що, користуючись правом редактора, він з рецензії д[обродія] Липинськ[ого] повикреслював ті уступи, де він дуже хвалить де-які частини "Історії". Д[обродій] Липинський та й я зауважили вже два таких чималих "пропуски", а може й більш було – це треба б було порівняти з черновиком, який, на жаль, десь у Кракові... Отже, це вже прямо паскудство! І нехай тепер хто говорить, що професор вийшов з цієї справи чистий! Через це й реценз[ія] Липинськ[ого] і без того "суха" вийшла ще сухіща. Та й потім те ще: як і Вам я писав давніще, реценз[ія] Липинськ[ого] написана була для "Записок", отже, як для науков[ого] органу містила в собі виказ гріхів та достоїнств. До ЛНВ д[обродій] Липинськ[ий] був би зовсім иначе писав, тим часом професс[ор] самовольно оддав її до ЛНВ. Взагалі погано виглядає історія з професорською рецензією... У Київі усі обурені, у Львові глузують з професора, а в газеті "Руслан" д[обродій] Б. Барвінський[105] то прямо одкриває карти: певно, що "Історія" д[обродія] Аркаса *шкідлива*, каже, бо її за кілька місяців розійшлося 3000, а "Істор[ії]" проф[есора] Грушевськ[ого], як хто купив І т., то ще може купить і ІІ, а третього, то вже годі...". Правда, і "Руслан", і Барвінський (молодий історик) – люди не з високою репутацією у Львові, але це не вадить їм часом правду сказати. Я завтра хочу добути в редакції той № і Вам переслати. Взагалі, всі в один голос говорять, що професор публично "обнажился" і слави собі цією рецензією не придбав, а навпаки. Взагалі, треба Вам сказати, що останніх 1–$1^1/_2$ роки з ним якась погана переміна сталася: непомірно честолюбивий став, егоїст і скнар... Дійшло до того, що не тільки нікому з знайомих не дає а ні одного примірника своїх видань, а навіть Наук[ове] Товариство мусить *куповати* усі його відбитки і видання.

Оце то голова Товариства! Взагалі багато міг би я розказать, але ліпше промовчати... Мені так само, як і багатьом людям, страшенно боляче те, що людина, яку я так поважав досі, падає все нижче і нижче... Та, мабуть, годі про се...

Запитували Ви мене, як, на мою думку, з премією? Чи пристало тепер давати її, чи ні? Я б теж думав би, що хоч багато людей і не повірило Грушевському але знайдуться й такі, що будуть кривитися... Правда, премія має найбільшу вагу для *нових* передплатників, яких може притягти дорога ціна книжки, бо старі, мабуть, мало не всі уже мають її... Але, врешті, моя думка така: це діло "Ради": хоче нехай розсилає, а як вважає *вона* незручним, то звичайно не буде давати... При чім тут автор? Редакція *купила* певне число примірників, книжки і розсилає... Це її діло, що вона купила.... Може читачі лаятимуть? То це брехня, бо досі, опріч читача Грушевського, ні одна людина, опріч подяки, нічого не говорила... Напевно, в Галичині, де вже читач більш вередливий, і там страшенно задоволені (не знаю, чи писав я Вам, що в поганенькому городку Калуші *селяне* виписали недавно аж 20 примірн[иків]). А багато не купує (дожидає нового, поправніщого видання). Отже, як на мене, то нехай собі "Рада" радить, як знає...

Ви ж з своєю книжкою нікому не набивалися, не накидалися, а самі люде за нею побиваються... А потім, коли $3^1/_2$ тисячи пішло з *користю* для людей (це факт безперечний, то й решта ($1^1/_2$ тис.), шкоди людям не зробить.

А тим часом, як розійдуться сі $1^1/_2$ тисячі, само суспільство домагатиметься 2-го видання, бо нехай проф[есор] Грущ[евський] напише хоч архитвір, то через саме його скнарство, він буде недоступний людям, бо вже менш $2^1/_2$ рублів він книжки не пустить, це вже ручуся головою. Що ж до нового видання, то учора я надибав випадково на цілу серію малюнків (фарбами) з подорожі на Запорожжя. Виявляється, що років 4 тому д[обродій] Хоткевич з художн[иком] Северином[106] (талановитий пейзажист) їздили скрізь, побували на всіх Січах, і позмальовували. Напр[иклад], Чортомлицька Січ Васильківського[107], що є й у нашої "Історії", це, – каже д[обродій] Хоткевич, – чиста фантазія: хтось Васильків[ському] показав якийсь инший острів, а Чортомлик – великий острів, порослий лісом... Взагалі, можна буде вибрати може з 15 малюнків. Не знаю, вони десь у Харькові, але цими днями Хоткевич їх звідти видобуде. Попробую я, чи не збереглося де-що й у Северина...

Далі, д[обродій] Хоткевич оповідає, що незвичайно цінна збірка старовини запорожської, костюмів і т. и. є у того ж таки Сергія Івановича Васильківського (Харьків, Єкатерининська, 61, власн[ий] дім). Крім усього, він ще знає, де у кого що можна знайти. Отже, як каже д. Хоткевич, якби до нього навідатися, то можна багато де-чого цінного почути, побачити, а може б він навіть і узявся де-що зробити. Дуже радить Вам мати його на увазі і просто таки познайомитися з ним. Він – тіпичний українець, тільки що одлюдько, але людина з національно-художественного боку дуже щира, напр[иклад], проект Полтавськ[ого] українськ[ого] будинку та й взагалі д. Кричевський – це все його крестини. Кричевського він навчив, що і як, він став відомим архитектором українським. Од Миколаєва до Харькова – рукою подати, то може б Вам не трудно було і особисто з ним побачитися. Що ж до илюстрацій, то я все не спускаю з ока д[обродія] Липинського (№ 2-ий). Він живе у Кракові. А як що Ви вже уложите список нових малюнків, та пришлете міні, то я б його викликав до себе в Закопане (це б коштувало 5–6 рублів) та й перебалакав з ним. А як би вже на чомусь діло з ним стало, то може б можна було дати йому авансу трохи – нехай би він покинув на час свій "Naprzod" та на свободі простудіював українські джерела. А художник з нього добрий – я пришлю Вам де-які приклади малюнку, що поробив він для "Просвіти" Львівської.

Але вже годі на сей раз.

Бувайте здоровенькі. Бажаю Вам усього найліпшого. З найщирішим поважанням В. Доманицький.

P. S. Пишіть вже на Закопане.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 91–94.

№ 35*

13/ 25 IX 1908
Zakopane
Jerzewo

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Посилаю вирізку з “Руслана” (ч. 197). Оказується, була якась рецензія в “Руслані” ще раніш (ч. 43), попробую добути її з редакції так само, як і ч. 5 “Діла” (ст[аття] Томашівського). А наш “лютий критик” не вгаває: сказав, що в ЛНВіст[нику] знов будеписати – проти Піснячевського[108]... Обурений, що якісь “младенцы” в “Раді” сміють “свое судженіеимѣть” наперекір йому, непогрішному авторитетові... Побачимо, до чого воно дійдеться! Василь Пилипович учора писав, що книжку нашу скрізь “люблять і поважають”, і що усі громи професорські не страшні. Та чи страшні, чи ні, а вже й так гидко, а як ще почне і далі він “полемизувати”, то де і дітся од сорому за людину, яку хотілось би поважати, але яка сама все глибчев болотопхається... Адже ж і зараз усі сміються з нього, а що ж то далі буде! Не в добрий час пан професор викотив дальнобойне орудіє: коли б не наробило воно шкоди йому самому.

Бувайте здоровенькі.

З найщирішим поважанням В. Доман[ицький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 71–72.

№ 36**

7/ XI н. ст. 1908
Jerzew[o]
Zakopane

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Винен я перед Вами страшенно: цілий місяць не одписую. Сьогодні вже рішучо мав сісти, щоб одповісти Вам, а тут вже й другий Ваш лист надійшов. Не писав же я так довго не через те, що був хворий (поки що, хвала Богам, не зле міні), а були дві причини: 1) хотів зібрати Вам літературу для XIX ст. (відродження), а 2) справа з малюнками. Що до літератури, то, окрім того, що міні відомо, хотів Вам вислати й те, що ще занотують у Львові (д[обродій] Залізняк[109]) та Липинський (у Кракові). Але й досі ні той, ні другий нічого не прислали: Залізнякові зараз дуже ніколи, а Липинський тільки що вернувся з України і писав, що незабаром пришле. Отож як тільки пришлють, то я разом усе Вам вишлю. Що ж до літератури для внутрішніх відносин і взагалі джерел усяких для періоду XVII–XVIII (вкл[ючно]), то ще не писав до Липин[ського] – напишу завтра-позавтрьому. Й справді з галицьким відродженням може я Вам дечим допоможу, бо скінчу ось може за тиждень статтю для “Ради” про

* Лист на двох сторінках (11x14,5 см) без зворотів, написаний дрібним почерком, чорним чорнилом на тонкомупапері.

** Лист на 4-х аркушах (13,5x17 см), написаний чорним чорнилом, розірваний на дві частини: закінчення листа – на арк. 118, 121 (10,5x16,5 см).

відродження словаків[110] і потім візьмуся до Галичини та Буковини (обіцяв написати для Київської "Просвіти"[111] – 1 на 2 аркуші друку, 2 – на аркуш). Отже, факти і взагалі усе, що звідти можна тільки буде взяти до "Історії" пересажаю до неї. (Для Галичини маю тут гарні деякі джерела, яких там, в Росії, не можна достати). Таким чином, найбільш клопоту з відродженням російської України, але й з ним якось справимося.

Питали Ви якось, де б добути Огоновського "Історію укр[аїнської] літератури"[112]? Знаю, що у Київі є у двох людей: Єфремова Сергія Олександров[ича] (Гоголевская, 27, який може й не позичить, бо йому самому часто треба. Хіба, що поїде в Галичину зімою на місяць-два, то тоді б), і ще у пані Берло Ганни Львовни[113] (адреса: "Просвіта", для А. Л. Берло). Але якщо не шкода Вам 36 марок (німецьких), тобто рублів з 18–20, то можна ще купити в Leipzig'у, в Buchhandlung Brokhaus'a. Це відомий на увесь світ книгарь, і в каталозі, що я маю од нього, стоїть власне й Огоновського "І[сторія] літератури" (4 томи) (у Львові в продажі нема). До речи, в тому Брокгаузовському каталозі є відділ Kleinrussische Literatur, і таки чимало книжок українських.

Отож частина перша (про бібліографію). А тепер друга – про ілюстрації. Тут такі дива сталися, що аж писати любо. Чи Ви уявляєте собі, що д[обродій] Хоткевич, який оце вже два місяці тільки те й робить, що нишпорить по всій Галичині, познаходив цілу купу невідомих і маловідомих портретів: Ось саме що:

1) Богд[ан] Хмельницьк[ий] (в замку Podhale Krola Jana III Sobieskiego) – "надзвичайно оригінальний портрет; є повна подібність до тих портретів, які ми вважаємо тепер автентичними – багато спільних рис в обличчі. В оксамитовій високій шапці, простій одежі" (цітую це і далі з листа Хоткевича до мене).

2) Мазепа (звідти ж). "Теж дуже цікавий. Нічого подібного нема в репродукціях. Оригінальне обличчя, вираз його, поворот голови; в руці булава, на праве плече накинуто щось золоте, але що се за одіяння було, я собі представляю мало. Взагалі всі відомі портрети – кожний цілком відмінний від усіх останніх, а сей відмінний від усіх їх разом, і тому установити – який же з них дійсний Мазепа – на се треба студій". (Здається, в "Руслані" портрет цей був недавно видрукований, але хто того "Руслана" бачить).

3) Хмельницький і Скоропадський (разом). "Се копія з Лаврських дверей в натуральну величину і у весь зріст (отже, на бажаннє я міг би зробити копію якого угодно розміру). Хмель в гетьманській шапці, в зеленім жупані, з золотими будзами, зверху червона з футром опанча (deia). В правій руці золота булава, а ліва тримається за ручку шаблі. Скоропадський в біло-рожевім жупані і зеленій делті (рижого оксамиту), в руці така ж булава, а на голові трикутна шапка Петровських часів. Хмель в червоних сап'янцях. Скороп[адський] в жовтих. Коло їх голов надписи кирилицею:

Іоаннъ Скоропадский гетманъ и ктитор Кіево-Печерской Лавры

Зиновий Богданъ Хмельницкий, гетман войскъ Запорожскихъ и бывшій ктитор Кіева.

Отже, слово "бывшій" коло Хмельницького, а ктитор – коло Скоропадськ[ого], чи не показують, що мальовано було вже за часів Скоропадського

Так от сі гетьмани є у мене скопійовані, разом в зменшеному масштабі, а, окрім того, я маю їх погруддя в натуральну величину. Отже, се назвемо № 4 і 5”*.

6) *Гонта*. “Надзвичайно оригінальне, дике лице – фантазія маляра на тему про Гонту: брита голова, чуприна, вуса неземного походження, губи дивно зложені, розхристана сорочка, жовта якась шуба, а в руках спис, символ гайдамащизни. Страх! А ззаду напис: “Stawiony przed Hetmana Xawerego Branickiego zapytany: tak miałeś bestyo taka, rzec czynić – Gonta dobył pismo i powiedział: to nas do tego skłoniło, na czytaj bestyo, a Branicki odebrał pismo – na, powiedział, gotuj się na smierć, jutro będziesz tracony.

Cwiertowanyi w Serbach (wsi Dziedzicznej I. O. Xięcia Henryka Lubomirskiego) R[ok]u 1764, a pismo odesłał Branicki do Senatu”.

В Наук[овому] Тов[аристві] ім. Шевче[нка] також найшов я Гонту *цілком подібно трактованого* – отже, значить сей варіянт був розповсюджений. Тут невеличкі відміни в положенню вуса, в кольорах, але се пояснюється тим, що Гонта з Наук[ового] Товар[иства] древніщий, а той, що з музею Lubomirskich – копія, або так з сього, або з осібного”.

7) *Острожський* – “тільки не Константинович, а Іванович Януш. В кругленькій шапочці з бородою, котра йде й по висках (що надає подібності до жида), в панцері, а зверху дороге футро. В овалі, а довкола напис: «Kostanty Ostrogski, rue anno 1531»”.

“Подібний же портрет знайшов я в “Ставропігію” і так само смію думати, що Ставропігійський буде древнійщий”.

“Тепер же маю на прикметі: 1) *князя Льва* – є чутка ніби в якімсь монастирі (казав сторож з музею)... Я щонеділі буваю по костьолах, але ніде нема; мабуть таки йому померещилося”.

2) Князя *Федора Ольгердовича* (хоч се й менше цікаво);

3) Острожського Конст[антина] (подібний до репродукованих);

4) Сагайдачний (відомий той, що з булавою, в бороді і високій шапці).

5) Могила (також відомий).

6) *Балабан, Ієремія, Скарга* “(от єзуїтська пика!) і ще якісь, але список десь запропастив і не згадаю”. “Нарешті, у одної баби є ціла збірка якихось портретів, у графа Піпінського[114], у Лозинського (польського історика)[115]; думаю двигнути ще по монастирях польських (графа Дзедушицького[116] в Гусятині, або збірка Ланцкоронських[117] в Рудаві (у нього є ще музей у Відні – я написав туди, щоб мені вислали каталог; якщо є – поїду) і т. д. і т. д”...

Нарешті, Хмельницький, якого я (В. Д[оманицький]) знайшов у Кракові. Отже, як бачите, цілий вже альбом...

Далі з запорожської подорожі, на жаль, осталося тільки ось що: а) три малюнки Томаківської Січи;

б) з Чортомлицької – тільки шматок Чортомлика – ріка і берега (писано з того місця, де могила Сірка, себто з берега, не від могили).

---

* Ще знайшов одного Хмеля, але знаючи автора (Alexandrowich), знаю наперед, що се. [*Прим. автора*].

с) Підпільна (між Чортомликом і Покровськ[им]).

д) з Нової Січи є церква (до половини ще запорошена, а дерев'яний верх надбудований); капличка на місці давньої церкви і місця, куди запорожці затягали свої байдаки.

На жаль, решту ростягли добрі люде...

Отож з приводу цих малюнків я увесь час листуюся з Хоткевичем, і через те не писав Вам... Він хотів був видати деякі (невідомі) портрети одкритками в фарбах: знайти якогось видавця і заробити якусь копійку за свою працю та вернути ті видатки, що довелося понести на подорожування усякі, я ж увесь час одмовляв його од того і радив* заждати, держати усе це в секреті (про 1 і 2 малюнки, тобто, Хмельн[ицького] і Мазепу), він написав був статтю у "Ділі", а краще вдатися до Вас, чи не набули б Ви для видання усих його "одкритій та изобрѣтеній" (монополію), бо це багато значитиме й для книжки, коли буде *оголошено, що в 2-му вид[анні] уміщені будуть невідомі досі такі й такі портрети***. Він на це пристав, згодився зо мною, що так, певно, було б краще, що він іще й іще б їздив скрізь та ходив, та тільки нема за що (між нами, з ним страшенну подлість зробила льв[івська] "Просвіта": скинули його з редакторства за те, що він на тиждень виїхав зі Львова, бо не було чого робити, і при тому, повідомив виділ про виїзд. Такого архи-чиновництва навіть в урядових колах в Росії пошукати! А це ж був його єдиний заробіток (75 ринських у місяць, і на це жив він з жінкою, матір'ю і з дітьми. Тепер не тільки його скинули, а й жінку, яка учила музики в "Інституті музичн[ому] ім. М. В. Лисенка"[118], теж прогнали, бо поїхала на Вкраїну і спізнилась на тиждень... З чого вони житимуть далі, не уявляю собі, бо як придивився я до Хоткевича літом, то це поет в душі, про себе не дбає і коло, до чого візьметься, то вже всю душу вкладе... Один дефект (а разом з тим і достоінство) – страшенно палка людина... Не знаю, як Ви поставитеся до всього цього, що тут я переказав (до справи з малюнками), але як на мене, шкода було б і малюнки випустити з рук і таку людину, що працює не заради користи якоїсь, а во ім'я ідеї та для науки (більш безкористного чоловіка я не бачив: останньою копійкою не раз, бачив я, ділився він з людьми, що попали в якусь біду)... Він ще багато зробив би для нашого видання, а разом з тим і для загальної, дорогої всім нам справи. Правда, він маляр-ділетант (отже, боїться, що якийсь український *спеціаліст*, що малює усе, що хочете, окрім того, що треба, теж вибіжить і наробить ґвалту), але, мабуть, час вже нам махнути рукою на *спеціалістів*, а робити своє... Нехай маємо $1^1/_2$ спеціалісти (а більш їх навряд чи знайдеться у нас), за те дякуватимуть тисячі отаких собі, як ми грішні, людей... Зрештою, в данім разі поправити якийсь гріх (як би він був) завжди можна: оригінали в певних місцях...

Отже, кінець моєї розмови про се такий, що коли б була у Вас охота і змога, то треба б піддержати чоловіка та на рахунок малюнків, які він Вам передасть, надіслати йому трохи грошенят, щоб було за що поїхати до якогось магната, чи

---

* Наступна частина листа продовжується на арк. 118, 121.

** Частину речення підкреслено червоним олівцем.

до Кракова, чи до Відня. Якби може рублів 100... Але це тільки моя гадка, і розуміється, міні легче говорити, як Вам зробити*.

У мене навіть така думка є (я вже про це написав Липинському і Хоткевичу), щоб в декабрі зробити україн[ський] з'їзд у Закопаному. Липинський все одно має приїхати, мене одвідати, Хоткевич має пошукати усячини у Кракові (якщо буде за що приїхати, а "од Кракова до Закопаного білет коштує 2 рублі в обидва кінці..."). Отож нас уже троє, а четвертий – Липинський № 2 (цього треба було б уже своїм коштом, дуже невеличким, виписати), то вже 2 художники і два (якісь там) історики. Можна б і ще одного художника – Северина (теж у Кракові) запросити, але то важкий чоловік, хоч надзвичайно талановитий. Та як і в 4-х з'їдемося, то буде добре: обміркуємо не тільки ілюстрації, але й поправки й одміни що до тексту (отже, вже дві секції: історична і художественна). Здається, що це не утопія, а таки так і зробимо. Це вже буде не те, що 1 вид[анням], де возводилися грати "в тьомную"; тепер вже знати, в який бік увагу на що звернути, де додати, де урвати. І знов же quot capita, tot sententiae...[119].

Що до Липинського № 2, то я ще до нього нічого не писав: 1) бо в передостанньому листі Вашому бачив вагання, чи видаватимете "Історію", чи альбом, 2) про все найкраще обміркувати гуртом на тому з'їзді, який має бути в Закопаному.

Що до малюнків його (Липин[ського] № 2), то оце вирізую аж 12 з календаря "Просвіти"[120] і засилаю Вам. З них Ви побачите, що це не богомаз, а справжній художник, тільки треба йому давати теми і контролювати роботу, бо він поляк справжній (не українець gente Polonys[121], як Липинськ[ий] № 1), і такі мені теми, як "Тарасова ніч" йому, як знаю, не дуже до смаку були, тим то мабуть на малюнку (що посилаю Вам) не виразно й знати, що то саме за ніч і де та різня... Робить же він доволі швидко і акуратно, хоч не знаю, де в нього та охота береться, бо бідує він страшенно, і тут не до "вдохновеній"...

Ну, мабуть, годі, бо вже ціла монографія вийшла...

Хіба ще пригадав, що, крім Васильківського і його порад, не зле було б заглянути в Катеринослав, музей Поля[122]... В сьогоднішній "Раді" (№ 242) Вл. Данилів[123] розписує там усячину. Може б дещо й нам здалося.

Засилаю рецензію, що була в ч. 43 "Руслана", а ч. 5 "Діла" міні прислали, та без кінця, де як раз рецензія. Написав знову до редакції, але не знаю чи пришлють.

А з тим – бувайте здоровенькі. Не гнівайтеся, коли довго часом не пишу, бо то завжди не з яких причин буває, як з спеціальних якихось....

До Лотоцького напишу зараз і попрошу, щоб він Вам одписав, що і як (адрес його: Мойка, 76, Государств[енный] Контроль, Александру Лот[оцькому] для Алексея Лотоцкого).

Ще раз щасти, Боже, на все добре! Будемо гнути свою лінію, а на спеціалістів начхаємо!

З щирим поважанням В. Доманиц[ький].

---

* Якби гроші вислали, то може зручніш через мене. [*Прим. автора,* друге її речення зрізано, і прочитати закінчення неможливо. – *І. С.*].

P. S. Ні, ще два слова. “Рада” зробила дуже мудро: дає премію тим, хто її *купить* (правда менш, як за $^1/_2$ ціни)[124]. Отже “принудительного насажденія” немає, і все виходить “прилично”. А *Василь Пилипович* вже допитується за друге видання, бо каже: “Нема чим торгувати”. Хіба написати до Лотоцького, щоб усі непродані “коміссові” вислав до Вас[иля] Пилиповича?

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 65–68, 118–121.

№ 37*

3/16 XII 1908
Zakopane
Jerzewo

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Пишу кілька слів. Цими днями довелося міні бути кілька годин у Кракові (їхали приятелі у Швейцарію та викликали мене до Кракова, щоб побачитись). Бувши в Myzeumi Narodowym у Кракові ми з д[обродієм] Липинським знайшли там надзвичайну річ: портрет *матері* Мазепи, 2) портрет жінки *Виговського*, 3) портрет жінки *Палія*. Заглядали й до музею Гуттен-Чапських[125] – там теж надзвичайні речі (кілька Мазеп, між ин[шим] Nordblinobckovoз сивою, на 2 клини, бородою (що й у нас в “Історії”), але все ж трохи не такий – инша трохи шапка і лице краще. Взагалі ж заходами, переважно д[обродія] Хоткевича, познаходили таке багацтво, що всі роти пороззявляють, як почують. Цілі альбоми можна подавати. Про це Вам писав, певно, д[обродій] Хоткевич, бо йому не дають спати ті всі знахідки. Як би там не було, а конче треба те все опублікувати, що найцікавіше (гетьманів і взагалі осіб значних і цікавих в історії) треба б видати в красках, а з гравюр поробити знімки і видати альбомами... Ось на з’їзді 13/26–14/27 XII ми підрахуємо, що вже в нас є і поміркуємо, що з тим робити. Я певен, що це такий фурор зробить, що видання (тисяч 2–3) розійдеться в кілька місяців. І тут вже “благотворительности” не треба ніякої, а поставити діло на комерційну ногу.

На з’їзд я запросив: 2 Липинських, Хоткевича і Куриласа[126]. Обіцяв ще завітати й проф. Краківського університ[ету] Богдан Лепкий (письменник, поет і трохи художник). Добре було б, як би він приїхав, бо він би нам поміг де в чому, як давній житель Краківський і знайомий з усякими людьми. Він же та д[обродій] Липинський (історик) будуть у нас тим жюрі, що оцінюватиме праці художників (Лепкий – з боку артистичного, Липинський – з боку історичного) та маб[уть] вони й ціну покладуть за роботу, бо знов же вони знають краківські умови і артистичні вимоги... Боїмося ми, що Липинськ[ий] № 2 не дасть нам того, чого ми од нього сподіваємося, але якщо буде не до речи, то жюрі раз-другий йому забракує, і коли він не “оправдає надежд”, то й залишимо його. Все ж він самоучка, а Курилас – кінчив Академію Художеств[енну]. Ну, та спробуємо.

Хоткевич на мене гнівається, що я роблю безтактність, і навіть писав Вам про те, що має бути оплачена дорога і прожиття “невідомих” Вам людей, які ще

* Лист на 3 аркушах (11х17 см), написаний чорним чорнилом, на арк. 75 є надрив з правого бокуна 2 см на лінії складання листа. Останній аркуш написано дрібним ущільненим почерком.

нічого не зробили, а тим часом на них будуть видатки. Просив мене, щоб я Вам написав, що нічого цього не треба. Але хоч я й згожуюсь з Хоткевичем в прінціпі, що він правий, та все ж знаючи, що вже він зробив і ще зробить, а так само й тих двоє художників (Липинськ[ий] № 2 та Курилас), а до того, що ні у кого з них й шага за душею немає – не то що по кілька рублів викидати на *чужу* для них справу, я все ж був би тієї думки, що тих 2 десятки рублів при загальних видатках на ціле видання не зроблять великої ріжниці, а для цих людей багато значить. Особливо Хоткевич: їде навмисне зі Львова до Закопаного, а потім до Кракова. Сама дорога йому рублів 10 коштуватиме. Як би він хоч був ті 100 рубл[ів], що Ви послали, повернув на рахунок своїх праць, то я б тоді нічого не казав, але він усі їх повернув на видання книжки ("Бандури")[127], бо знов вже тієї думки, що не можна брати грошей за роботу, якої не видно... Отже ж, коли Ви поділяєте мою думку про підпомогу цим трьом людям, що *спеціально* для будучого видання приїдуть, то може б були такі ласкаві написати про це до мене в листі, а я тоді покажу Хоткевичу лист і скажу, що така воля Ваша...

Ще один приклад мав я, що "Історія" наша чогось варта. У проф[есора] Лепкого є синок, літ 11–12; він прочитав раз "Історію" і батько комусь позичив. Тепер він гвалт вимагає, щоб скоріш батько узяв її, бо він хоче ще раз її прочитати. Значить є щось і в ній таке, що до неї тягне!

Що ж до професора Грушевського, то він, кажуть, аж заслаб був, як ото написав рецензію і на неї появилися одповіді. Кажуть, що про "Історію" д[обродія] Аркаса йому не можна й нагадувати. А що: Піснячевський, Матушевський (а оце ще й Липинський та я) вийшли з ЛНВ, то тут все одно, який був останній привід: чи "Історія" Аркаса, чи инше що, бо взагалі проф[есор] Грушевський поводиться останніми часами неможливо і раніш чи пізніш ми б розбили б з ним глека на чомусь иншому (Єфремов, як людина твердіща, збагнув це раніш нас і розплювався з ним годом раніш). А знов же ж не можна й та терпіти над собою якогось абсолютного "самодержця" в справах літературних навіть. Нехай буде йому на далі наука!

"Історія" (2 видання) більша од 1-го не буде, бо що ми додамо нового, то зате постараємося стільки ж скоротити подекуди. За 30 аркушів не повинно переходити!

Ага, ще одна дрібниця! Д[обродій] Липинський знайшов прегарний портрет Кричевського[128], того, що випустив Хмельницького з неволі, коли Хмельницький утік на Запорожжя. До цього портрета він тепер пише розвідку до "Записок". Д[обродій] Липинський вихід з "ЛНВ" мотивував тим, що у "ЛНВ[істн]ику" редактор називає його "лицепріятним", коли він такий, то Вістникові не випадає містити на своїх шпальтах статті "лицепріятних" співробітників. Я ще нічого не заявив про вихід, але проф[есор] вже 3 місяці мене бойкотує, не пише, не присилає навіть моїх власних рукописів, що дав я йому на час і т. и.

Ну, та все одно...

Бувайте здоровенькі!

Пишіть, яка Ваша думка про видання малюнків. Може до з'їзду (до 23/26 XII) дістанемо Вашу відповідь.

З щирим поважанням В. Доман[ицький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 75–78.

№ 38*

27/ XII 1908 р.
9/I 1909
Краків

Високоповажаний і дорогий Миколо Миколаєвичу!

Ну, хвалити Богові, вже ми скінчили "подготовительну" працю. Та й попрацювали! Липинському (особливо) та Хоткевичеві можна золоті медалі причепити "за усердіє" на користь української справи. Ніколи б люде з-за матеріальних вигід стільки (чи краще: *так*) не працювали б. Окрім Закопанського з'їзду сиділи вони тиждень у Кракові над малюнками, потім приїхав і я, і знов 3 дні цілі дні сиділи і, нарешті, сьогодні скінчили та посилаємо Вам наслідки нашої роботи.

Наслідки двох категорій:

1) Реєстер малюнків, які бажано мати в "Історії" і 2) План "Історії". Що до малюнків, то Ви перш за все перелякаєтеся, як почуєте, що ми лишили з старих *122*, а за те ухвалили коло сотні (90–100) *малювати* нових і *43* нових фотографичних знімків. Отже, тепер Ви розглянете це все і вирішите, як тому бути: чи могло б воно бути так, чи може скоротите число їх (які саме і в якому числі – од Вас залежатиме). Зате, як би воно все виконати так, як оце стоїть у нас у проекті, то "Історія" була б чимсь небувалим, і сміливо літ на 10 була б "внѣ конкуренції" (отже, й друковати треба було б найменш 10 тисяч, бо, кажу, третього видання не було б потреби переробляти літ з 10...). Це що до ілюстрацій**.

Що до змісту, то теж на 10 літ забезпечена "Історія", коли так зробити (по такому планові), який ми уложили. Перш за все він систематичний: кожен з V розділів (про які я вже вам писав) буде з 3 частин: політична історія, внутрішня і культурна (додержати цього плану не можна лишень в I розділі).

Але, як переглянете Ви план, то сами побачите, що висновок з нього один: *треба "Історію" написати наново*. Та це може й краще, бо 1) "Історія" буде добра не тільки з зовнішнього боку, але й з боку змісту, 2) буде планомірна, 3) можна на перших 2–3 періодах зробити економію місця, давши його під внутрішню та культурну історію по всіх розділах і для XIX віку з'осібна.

Щоб же воно не так страшно виглядало (написати наново 20–25 аркушів!), то тут я з сього боку подаю таку думку, яку Ви, дорогий Миколо Миколаєвичу, добресенько розважте, то може й згодитесь зо мною. Перш за все сторонні питання, але з нього витнеться й те, про яке у нас мова. Те стороннє таке: якось воно ніяково міні затулятися за Вашу спину: от, Доманицький щось там виправляв, коректував, чи ще щось там робив – може більш напсував, як поправив (бо й таке було не раз в "Кобзарі", це треба признатися по правді), а тоді за всі

---

* Лист на 5 аркушах такого ж розміру, як і попередній, написаний чорним чорнилом, дрібним почерком Складається з двох частин: одна написана 27 грудня, а наступна – 30 грудня

** До речи, в нашому списковіє до 3 "з знаком запитання" і зо 2 "або" – "або", то це вже Ви розв'яжете сами, чи бути їм, чи не бути. [*Прим. автора*].

гріхи відповідає перед суспільством (а значить і критикою) один автор, д[обродій] Микола Аркас, а Доманицький "слушаеть да ѣсть". Це не гаразд, і мені дуже боляче було читати хоча б критику Грушевського, бо увесь час я чув, що повинен був понести ну хоч половину "кари". Ото ж на далі цього, здається міні, не повинно бути, а щоб його не було, то, коли, розуміється, Ви захочете – треба нам разом і перед публікою виступати (застерігаю словом гонору, що це роблю не для того, щоб людям на очі пхатися, слави здобувати, а тільки, щоб громадянство бачило винуватця, а не вернуло всього на одного Вас). А для того, щоб я мав право спільно з Вами виступати, то мушу і обов'язків половину на себе узяти, то б то я б хотів зробити так, щоб першу половину "Історії", до Хмельнищини, або що, чи краще може тільки два періоди і знов період V, написав я (бо це робота просто компілятивна, по Грушевському а V я й так маю писати, а знов III і IV напишете Ви, при тім робота наша вирівняється тим, що в III і IV цілі сторінки (з частини політичної) можуть остатися (напр[иклад], Хмельницьк[ий], Мазепа). Таким чином, роботи більш-менш було б рівно кожному (бо коли міні, безперечно, менш роботи з написанням I–II і V розділів, ніж Вам з III–IV, то зате я лічу те, що не треба міні вже буде затрачувати час на редагування цих розділів, і той збережений час піде на редагування другої половини (більшої значної) "Історії". Таким способом, не буде несправедливістю сказати чи написати на книзі, що написали удвох такі й такі, а крім того, видав М. Аркас.

Отака моя думка, якщо Ви тільки згодні будете пристати на неї. Тоді вже разом і однаково несли б ми й одповідальність за все; а як хто може подякує, то знов же подяка буде більша Вам, бо Ви не тільки $^1/_2$ книжки написали, але й *видали* усю, а це самі знаєте, часом більш варте, як написати.

Але ще раз, дорогий і високоповажаний Миколо Миколаєвичу, прошу Вас міні вірити, що в основі моєї гадки лежить не егоістичний прінціп ("і сѣбѣ примазатся"), а тільки етичний (рівні обов'язки і рівні права на добре й лихе).

Отже, коли Ви не будете сьому противні, то й праця наша (адже ми ще й перед I вид[анням] говорили між собою "наша", а як Грушевський лаявся, то спину підставляли Ви одні) піде швидче: я б на весні засів спеціально і за 2–3–4 місяці зробив би свою частину, а тим часом і Ви може викінчили б свою частину. А на осінь дуже треба було б уже й до друку пустити, щоб коло нового року (1910) вона побачила й світ. До того часу й художники наші управились би. До речи про них. Як там у них діло піде, побачимо після перших проб. Півсотні малюнків Липинський (№ 2) і Курилас зроблять за кілька місяців, але як доведеться робити *сотню*, то бажано було б пошукати ще з двох (або хоч одного), не тільки для скорости роботи, а й для ріжноманітности малюнків, бо як би це був який геніальний чи великий художник, то око залюбки б покоїлося і на усіх 100 його малюнках, а коли це собі *середні*, звичайні художники, то коли б те око не втомилося і не занудилося. Але де їх узяти тих художників? В Галичині тут так, що й немає більш путніх (як і є, то "імпрессіоністи", і з ними нам не по дорозі). Може б Ви ще в Одесі пошукали, напр[иклад,] про Ждаху[129] (чи він живий? А як живий, то дуже непоганий художник). Може б спробувати і Жука в Чернигові (хоч запитати). Тепер у Вас список малюнків перед очима, то можна

просто вибрати десяток-півтора тем для одного і для другого (якби було їх два) і запропонувати, чи не взяли б. Вибірати для них найкраще теми з українського (російського) життя, яких Курилас, як галичанин, не міг би змалювати, напр[иклад,] "Аракчеєвські поселення", коли він і поняття про них не має (навіть не уявить собі, що воно). Такі теми, як: "Шевченко на засланні", "Похорон Шевченка", "Хата Шевченка", "Одно з засідань Кирило-Метод[іївського] Т[оварист]ва", "Калнишевський в Соловецькому монастирі", "Промова Полетики", "Гурьєв схоплює Залізняка і Гонту", "Скасовання Гетьманщини", "Заведення кріпацтва", "Заведення малорос[ійської] Колєгії", "Арешт Полуботка коло Троїцьк[ого] Собору", "Петро мститься на українцях", "Зіслання Самойловича", "Андрусівська умова", "Будовання Кодака", "Сагайдачний під Москвою", "Солониця", "Байда закладає Січ на Хортиці". Одно слово теми з життя *нашої* України, очевидно, краще було б дати художникам *нашим* (Липинський буде давній період – перед-козацький, то його можна не чіпати, а Курилас – галичанин, то краще б в нього теми *наші* спеціально позабирати). Ну, а як не найдеться, то так і буде. Тільки все ж попробувати слід би.

Оце і все на цей раз.

Хиба ще те, що про *карти* ми не мали часу спеціально поговорити, але може через місяць-два побачуся знову з Липинським, то тоді спеціально поміркуємо про них.

Zakopane, 30/XII

Вийшло так, що я ще на день остався у Кракові, побував у проф[есора] Лепкого і ще дещо ми зробили. Отож – *перше*: поговорили що до карт і ухвалили, що карт доволі буде усіх *7* і з них може остатися 3 старих, а саме: 1) українська земля перед III століт. (тільки не перед III, а трохи пізніш), запорожські землі (1770 р.), 3) запорож[ські] землі Кубанського війська, а 4 треба зробити, а саме: 1) сучасну етнографичну (докладну і зазначити тільки українців на своїй території – Саратов, Самару і т. и. залишити). 2) Розселення словянських племен, а укр[аїнські] племена між ними вирізнити кольорово, 3) карта з князівських часів, 4) карта XVI в. (перезняти з історичної карти Jabłonowskiego[130], вийшла 1905 р. у Варшаві, коштує 15 рублів, але ми десь собі позичимо). Оце й все. Коли буде так, що робити нових 4 (а не 9, як торік) і друковати 7 (а не 9), то це обійдеться на цілих 1000 рублів дешевш (не 2000, а 1000).

Друге – про художників. Є у Львові добрий художник (я й знав про нього та забув) *Панькевич*[131]. Він тільки бідолаха, хорий нервово. Але малює добре (він давав орнамент і малюнки для "Акорди"[132] – антологія на зразок "Віка"[133], що видав Франко років 5 назад). Отож може б дати йому з 3–5 малюнків – на пробу. Є ще в Чернівцях дуже знаний художник, бо я чув, що йому за портрети платять по 500 рублів. У проф[есора] Лепкого є знімок з його картини "Хмельницький під Зборовом" та ото власне його ж малюнок і в нашій "Історії", тільки од перезнімків він став гидкий, що й не пізнати, і хтось його трохи підправив. (А в копії Лепкого він дуже гарний і з иншими аксесуарами). Ну, та Івасюка[134] ми полишім.

А може б ми дали на пробу 2–3 теми отому Ткаченкові, що робив нам обкладинку? Чоловік безперечно з доброю технікою, але одповідальних малюнків

йому не давати, а щось з таких, де особливої ідеї не знати. А може він і добре намалює. Отож як Ви переглянете список тих малюнків, що їх треба робити (малювати), то тоді може ми й розіпхаємо тих 3–4 десятки малюнків між 3–4 людьми (крім Липинського і Куриласа, котрим вже 50 треба дати; Липинському я навіть дав вже список 25 (I і II періоду весь), а Куриласові дав 9: Сагайдачного, Хмельницького, "В'їзд Хмельницького до Києва", Мазепа, Котляревський, Шевченко, "Українські єпископи приймають унію", "Насильства над правосл[авними] у Львові", "Хмельницьк[ий] під Львовом". Певно, якщо якісь з цих 34 портретів Ви викреслите, то я зараз їх сповіщу, щоб не малювали, бо спочатку вони не зроблять лишень по 2–3 на пробу. Портрети фарбами малюватимуть справді олійними фарбами, так що вони потім матимуть ціну, принаймні, яко портрети).

Значить: 1) подайте мені канонічний спис тих малюнків, які Ви узнаєте за бажані (розглянувши наш реєстр), 2) які (і по скільки) дати на Вашу думку Панькевичові (галичанинові), Ткаченкові, і ще кого Ви там вишукаєте. Я б, напр[иклад], дуже радив би з 5 малюнк[ів] замовити Сластьонові (Миргород, Полтав[ское] г[ородское] художественное училище), він художник неабиякий, аби захотів малювати. Отож до нього перш за все удавайтеся*.

Поки Липинський та Курилас виготовлять своїх 50, то може ми повишукуєм там, в Росії ще декого. А може ще й наші краківські не додержуть слова? Ну та тут хоч можна буде незабаром побачити.

Третє – що до видань портретів альбомами. З Хоткевичем ми довго переписувалися і балакали, і він на тому стоїть, що видаватиме *сам* (з усяких причин)[135]. Зрештою, для діла це сливе що все одно, аби було добре. А він зробить добре. Він плянує так, щоб навіть нічого у Вас не позичати (навіть передплату на 5 випусків одразу), і тоді тільки якби передплата його обдурила, то проситиме Вас невеличкої допомоги. Практично кажучи, так воно й краще, і я певен, що як вийде 1–2 випуски, то Хоткевич стане на твердий грунт, і тоді справа сама піде, без жодних запомог. А які ж гарні речі він позмальовував! Ота матір Мазепи, а головне – чудове убрання на ній, то не знаю, чого варте! Я певен, що наші патріотки почнуть вбиратися на зразок Мазепиної матері. Отже, ще чого доброго, не тільки історію дамо, а й історію української моди розпочнемо... Та про це все докладно напише Вам сам Хоткевич. Додам лишень, що другого такого чоловіка для такого діла не знайти: він винишпорює по музеях таке, що й самі завідуючі про те нічого не знають. Оце при нас в Кракові знайшов він Мазепу таким способом, що дав щось там хлопчикові при музеї, той його завів у якийсь підвал, і серед лахміття він вишукав Мазепу. Далі, ми познайомилися тут з одним волинським паном, археольогом Волянським[136], що подарував багато портретів до Краківського музею. Ті портрети бачив у нього Антонович і ми чули, що Ант[онович] говорив про них. Од нього довідалися про усякі цікаві речи (гравюру Мазепи початку XVII в. і т. и. у Варшаві).

З Галацом[137] поможе Хоткевич – він має там знайомого.

---

* Напр[иклад], в першу голову якби він взявся намалювати фарбами портрет Шевч[енка] (матеріал: Основа, Кіевск[ая] Стар[ина], Чалый). [*Прим. автора*].

Може б нам узяти справжнього Острожського, з медалі, що знайшли в Київ[ській] Лаврі 1900 р. Копії є видруковані.

Тепер (може ще й передчасно, але нехай буде) я хотів би трохи посвятити Вас в обрахунки з приводу будущого видання "Історії".

Як би значить було так, як ми думаємо, тобто 10000 (а з них 8 – на гіршому папері, а *2* – на кращому), то виглядало так (приблизно, в дуже круглих числах, але скоріш прибільшених, ніж зменшених):

1) Набор – 675 (лічу навіть на 30 аркушів, чого не може бути);
2) Печать – 600;
3) Брошюровк[а] – 300;
4) Обложка і віддрук – 250;
5) Карти – 1000;
6) Клише (150) – 750;
7) Малярам – 1500*;
8) Папір – 2000 (для дешевшого вид, 1000 (для дорожчого);
9) Кліша і друк кольорових мап – 1500;
10) Редакторські і інші видатки – 1000.

Отже, між 10–11 тисячами. А виручка з 8000 по 1 карб (собі) = 8000,
з 2000 по 2 карб (собі) = 4000
з 5000 альбомів по 50 к. (собі) = 2500
14500

P. S. Альбом з 10 кольоровими портретами і 2 малюнк[ами] можна виторгувати раніш і пустити в продажу навіть за $^1/_2$ року до вихода "Історії", то вони ще й окуплять себе, а тим часом примірники для "Історії" (10 000) будуть вже готові, і тоді тільки вклеїти їх туди.

Кажу ж, що я рахував навіть скрізь 30 аркушів, а цього ми не допустимо, і, певно, станемо на 25–27. А кожен же збережений аркуш дає нам більш 300 рублів економії, тоб то коли буде не 30, а 27, то ціна 1000 р. зберігається. Так[им] чином, усі видатки можна зігнати рівно на *10000*, а виручати (не даючи більш 30 1/3 скидки) 14500. Тепер ми маємо вже опит, і "смєту" можна буде пізніш облічити наперед з точностью до 100 рублів. Але за те ж і видання було б надзвичайне! А разом з тим і % заробітку (справжнього, а не ефемерного) був би порядний: 40–50%... І це мусіло б бути, бо вже за 1 рік 10000 не розпустимо, отже, треба, щоб капитал був забезпечений процентами на кілька літ. І як друковати 10000, то примірник нам обійшовся б по 1 карб., а не по $1^1/_2$ 2, як в 1 виданні. А це теж велике діло. Для роздачи і дарунків придрукували б ще 200, або що, примірн[иків] – поверх 10000, це коштувало б дуже вже мало, а зате знали б, що 10 000 – усі в продажу.

Незабаром, як Хоткевич довідається точний адрес Лейпцігської фірми, я теж з нею спишуся, і бачитиму, що коштуватиме (точно) видання тих 10 кольорових портретів і видання окремого альбома. А альбом такий конче видати треба, бо що в книзі, то то в книзі – з неї ж не вирвеш малюнка, а мати в хаті прегарний альбом

* Галицькі напевно пристануть на те, що 10 кольорових буде по 20 рублів, а решта по 15–16 (20 ринських). [*Прим. автора*].

з 10 великих (260 квадр[атних] сантим[етрів]) портретів – кожному приємно буде. При готових клішах (для "Історії") і друкові 10.000 – дуже дешево буде зробити ще 5000 одбиток, котрі тільки вкласти в обкладинку – і готов альбом. Пустити його по *75 коп.* (в Галичині по 80 – по (гульденові) і це буде й комерція добра (бо дасть 1000 зиску) і купить залюбки навіть той, кому не треба. Адже ж за малу одкритку платиться 10 коп., а тут за величезний портрет – по $7^1/_2$ коп. Дорожче ставити (1 р. – 1р. 25 – $1^1/_2$) розуміється морально ми мали б право, бо й то було б дешево, але як взяти те, що ціла "Історія" (25–27 аркушив, з сотнями малюнків) коштує $1^1/_2$ рублі, а самих 10 малюнків з неї – 1 р., або більш, то це різало б очі. А так по 75 коп... Як що побачимо, що видання такого альбома справді дешеве, то може б і більш 5000 друковати.. Та про це колись пізніш.

От скільки вам понаписував усячини, і тепер вже за Вами черга.

Не знаю, як з тими художниками робити (Липинськ[ий], Курилас). Очевидно, вперед грошей їм не даватимемо, але якщо вони незабаром зроблять по кілька на пробу і будуть вони добрі, то треба буде дати їм трохи гроша. То може так зробимо: днів за 10 – за 2 тижні, як дістанете цей лист, може б коли Ви при грошах вислали Ви рублів 100–150*, а я б виплачував їх їм під росписку частинами. Але знов же може подождем перших їх проб. Через 3 тижні міні знов доведеться бути 1–2 дні в Кракові (їхатимуть знайомі через Краків), то тоді вже й знатиму, як там (а може й раніш трохи почую, але хотів би й сам бачити).

Д[обродій] Липинський (№ 1) просить Вам уклонитися. Жінка Липинського (№ 2) родом з Миколаїва, то каже, що знає Вас.

Ну, то бувайте здоровенькі.

З найщирішим поважанням В. Доман[ицький].

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 79–88.

КОМЕНТАРІ

1. "Вік" – видавництво, засноване у Києві у 1895 р. за участю С. Єфремова, О. Лотоцького, В. Доманицького, Ф. Матушевського та ін. Видавало книжки за трьома рубриками: 1) народна література; 2) "Українська бібліотека" (твори українських письменників); 3) збірники творів українських письменників та інших авторів.

2. Мається на увазі "Благотворительное общество издания общеполезных и дешевых книг", створене у Петербурзі в 1898 р. з ініціативи М. Федоровського. У статуті товариства сформульовано його призначення: прийти на допомогу релігійно-моральному й економічному зростанню малоросійського народу.

3. Йдеться про Юхима Тимофійовича Литвина, члена миколаївської "Просвіти", її писаря. Він проживав у Миколаєві й допомагав М. Аркасові у зборі матеріалів для "Історії" та підготовці її до друку.

4. Під редакцією В. Доманицького вийшло перше в Росії повне й критично опрацьоване видання "Кобзаря". Редактор звірив весь його текст з автографами та першодруками, і результатом його праці стала монографія "Критичний розслід над текстом «Кобзаря»" (1907).

---

* Та й взагалі б на всякі видатки здалося б, може яку фотографію в Кракові зняти, купити гравюру, чи щось таке. Гроші найвигідніш висилати почтовим переказом (переводом), то тоді виплачують за 100 рубл. аж 254, а як тут міняти [*Прим. автора*]. (Зрізаний текст знищив 4 останні слова в авторській примітці. – *І. С.*).

5. Йдеться про працю М. Грушевського “Про старі часи на Україні: Коротка історія України” (СПб., 1907. – 175 с.).

6. Мається на увазі Василь Пилипович Степаненко (1855? – початок 1930-х рр.) – завідував 20 років книгарнею “Киевской старины”, громадський діяч, популяризатор української книжки, педагог за освітою. З 1898 р. почав завідувати цією книгарнею. Організатор учительських курсів, підтримував зв’язки зі студентською молоддю.

7. Мається на увазі багатотомна праця: Россия. Полное географическое описание нашого Отечества: Наст. и дорожная книга для русских людей. – СПб., 1903. – Т. 18: Киргизский край / Под ред. В. П. Семенова.

8. Повна назва праці: Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. – СПб.; М.: Издание товарищества М. О. Вольф, 1897. – Т. V: Малороссия, Подолия и Волынь. Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Киевская губернии. – Ч. I (с 289 рисунками в тексте).

9. В оригіналі ілюстрації називалися так (подаємо їх у тому порядку, як вони перераховуються кореспондентом у листі: 1) “Зеньковъ, Полтавской губерніи (Замокъ, уничтоженный татарами)”; 2) “Остатки укрепленнаго замка въ Дубнѣ, Волынской губерніи”; 3) “Меджибожъ, Подольской губ., при сліяніи Буга съ Бужкомъ (Оборонительный замокъ, построенный в 1331 г. князьями Курятовичами)”; 4) “Развалины замка кн. Константина Острожскаго”; 5) “Развалины замка древняго Богоявленскаго собора въ Острогѣ”; 6) “Древняя деревянная церковь”; 7) “Баръ, Подольской губерніи (Стѣны замка, выстроеннаго въ 1537 г.)”; 8) “Корецъ. Замок, построенный княземъ Іакимомъ на берегу Корца”; 9) “Замокъ въ Вишневцѣ, Волынской губерніи”; 10) “Развалины дома Богдана Хмѣльницкаго въ Субботовѣ”; 11) “Церковь Богдана Хмѣльницкаго въ Переяславѣ, Полт. г.”; 12) “Развалины дома Мазепы въ Батуринѣ”.

10. Маються на увазі праці російського скульптора Марка Матвійовича Антокольського (1843–1902). Митець закінчив Петербурзьку Академію мистецтв, прославився своїми творами на історичні та релігійні теми, прагнув у своїх скульптурних зображеннях психологізувати образи, відтворити історичні портрети в деталях. Автор скульптур “Іван Грозний” (1871), “Петро І” (1872), “Нестор-літописець” (1875), “Єрмак” (1891) та ін., проектів меморіальних пам’ятників.

11. “Художественные сокровища России” – щомісячний ілюстрований збірник, який видавався “Императорским обществом поощрения художеств” під ред. О. Бенуа. Його упорядники ставили завдання описати в збірниках усі художні скульптурні пам’ятники Росії, які були виконані як своїми, так іноземними майстрами.

12. “Нива” – щотижневий ілюстрований журнал літератури, політики й сучасного життя, виходив у С.-Петербурзі під ред. Р. І. Сементовського. Видавець – О. Ф. Маркс. У рік виходило 52 номери з різними додатками.

13. Мається на увазі видання: *Байрон.* Полное собрание сочинений (Б-ка великих писателей). – СПб., 1905. – Т. II / Ред. С. А. Венгеров. – 27 л. илл. Ілюстрацію, про яку говорив В. Доманицький, було вміщено на с. 130 до поеми Байрона “Мазепа” під назвою: “Лошадь, к которой привязан Мазепа, переплывает реку”, її автор – М. Броун. У названій книзі були вміщені й інші ілюстрації, присвячені Мазепі: “Мазепа в старости” з офорту Норблена, “Мазепа, окруженный табуном диких лошадей”, “Мазепа, преследуемый волками” О. Верне, “Ворон кружит над сумраком равнины” Вестоля і Гіза.

14. Портрет молодого Мазепи було вміщено в названій у прим. 5 праці М. Грушевського, с. 127.

15. У праці Олександра Густавовича Брікнера (1834–1896), професора російської історії Дерптського університету, “История Петра Великого” (СПб., 1882. – 741 с., 20 арк. іл.), ілюстрації виконано художником Пановим. Портрет Мазепи вміщено на с. 431, називався: “Иван Степанович Мазепа”. Зазначалося, що його взято з картинної колекції Академії мистецтв. У 1902–1903 рр. вийшли ще два томи наступної праці цього ж автора:

“Иллюстрированная история Петра Великого” (СПб., 1902. – Т. 1. – 384 с.; 1903. – Т. 2. – 294 с.).

16. *Бантыш-Каменский Д. М.* История Малой России: В 3 ч. – М., 1830. – Ч. I: От водворения славян в сей стране до присоединения оной в 1654 году сей страны к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. – М., 1830 ; Ч. II: От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. – М., 1830; Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения гетманства.

17. Мається на увазі багатотомне видання М. Грушевського “Історія України-Руси”, якого вийшло на той час 6 томів.

18. “Україна” – науковий та літературно-публіцистичний україномовний щомісячний журнал, що виходив у Києві після закриття “Киевской старины” під ред. В. Науменка. Він складався з двох частин: наукової та літературно-публіцистичної.

19. Мається на увазі праця Євгена Маркова, російського географа й мандрівника: Очерки Кавказа. Картины кавказской жизни, природы и истории. – СПб.; М., 1887. – 693 с. Її автор також написав: “Очерки Крыма” (1902), “Россия в Средней Азии” (1901–1902), які також були видані названим товариством.

20. Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) – історик, джерелознавець, колекціонер української старовини. Досліджував переважно історію Гетьманщини, автор понад 280 публікацій: монографій, статей, рецензій, упорядник і видавець архівних матеріалів та стародруків, заступник голови Товариства Нестора-літописця. Розпочав видавати фундаментальну працю “Описание Старой Малороссии”, у якій описав Стародубський і Ніжинський полки. Публікувався в “Основі”, “Киевской старине”, “Русском архиве”, “Историческом вестнике”, “Чтениях Нестора-летописца”, “Черниговском листке” та ін. виданнях. Колекціонував портрети історичних діячів, мав власну колекцію, помістив кілька заміток про історичні портрети в “Киевской старине”, вважався кращим портретологом свого часу.

21. Кониський Олександр Якович (1836–1900) – письменник, публіцист, громадський діяч, за фахом – адвокат, родом із Чернігівщини. Один із фундаторів Товариства ім. Т. Шевченка у Львові та ініціатор його перетворення на наукове. Автор багатьох оповідань та повістей, грунтовної монографії про Т. Шевченка “Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя” (1898–1901).

22. Полетика Василь (1765–1845) – історик і громадський діяч, збирач матеріалів з історії України, яку бажав написати. Автор праці “Опыт рассуждений о первоначальных делах мира, древнем Египте, об ассирианах, мидянах и персах” (1788) та ін. Деякі дослідники вважають його автором “Історії Русів”.

23. Йдеться про створення товариства “Просвіта” у Миколаєві, статут якого було зареєстровано 16 лютого 1907 р., а перший збір відбувся 25 лютого 1907 р. “Просвіта” мала 3 відділи: театральний, артистичний і науковий, організовувала українські вечори з читанням рефератів, постановкою вистав, декламаціями і співами. До її ради увійшли: М. Аркас (голова до 1909 р.), А. Крижанівський (товариш голови), С. Гайдученко, Ю. Маковський, П. Скляр, Ю. Литвин. Існувала до 1912 р.

24. Йдеться про товариство “Просвіта” у Києві, засноване в пам’ять Т. Шевченка. Його статут було зареєстровано 26 травня 1906 р., а перший з’їзд відбувся 25 червня того ж року. Засновано з метою допомоги розвитку української культури і просвіти українського народу його рідною мовою. Мало 4 комісії: видавничу, бібліотечну, шкільно-лекційну й літературно-артистичну, 2 фонди: Михайла Драгоманова і Бориса Грінченка. До ради товариства входили Б. Грінченко (голова), М. Орловський (товариш голови), члени: В. Дурдуківський, Д. Дорошенко, Леся Українка, О. Косач, М. Синицький, В. Страшкевич.

25. “Спілка” – українська соціал-демократична спілка, політична партія, утворена в кінці 1904 р. в результаті розколу РУП. На початку 1905 р. стала складовою частиною РСДРП з автономними правами. Серед її членів: М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, П. Канівець, Г. Довженко, П. Крат, В. Мазуренко та ін.

26. "Рада" – щоденна україномовна громадсько-політична газета, що виходила у Києві з вересня 1906 до серпня 1914 р. Видавець – Є. Чикаленко, редактори в різні роки – Ф. Матушевський, М. Павловський, А. Ніковський.

27. Йдеться про ґрунтовну статтю українського письменника І. С. Нечуя-Левицького, що друкувалася на сторінках "України" в 1907 р., "Сьогочасна часописна мова на Україні" (№ 1. – Січень. – С. 1–49; № 2. – Лютий. – С. 183–237; № 3. – Березень. – С. 280–331, продовжувала публікуватися і в наступних номерах). У ній автор критикував українських письменників і публіцистів за засмічення української народної мови русизмами та галицькими діалектизмами, незрозумілими пересічному читачеві.

28. У названій статті в "Україні" за березень І. С. Нечуй-Левицький критикував В. Доманицького за вживання в його брошурах для народного читання чужих для українців слів: сей, сі, ранійше, виднійше та ін. Нечуй-Левицький зауважував, що В. Доманицький проживав на селі і мав би добре знати рідну мову, та підсумовував "Коли автори забули українську мову, то їм доконче треба довчить їїі, а коли вони зумисне проводять свої галицькі тенденції через книжки для народа, то вони ні про яку педагогію не дбають, а народові й українській мові роблять велику шкоду й кривду" (С. 289).

29. Прокудін-Горський С. М. – відомий у Петербурзі знавець фотографічної справи, цинкограф, автор спеціальних праць з теорії і практики виготовлення фотографій: "О печатании с негативов. Указания для любителей" (1898), "О фотографировании моментальными ручными камерами. Указания для любителей" (1897), "Изо-хроматическая съемка моментальными ручными камерами" (1903); один із засновників журналу "Фотограф-любитель".

30. "Фотограф-любитель" – спеціальний журнал, що виходив у С.-Петербурзі 19 років (1890–1909) з метою якомога ширшої популяризації фотографії та допомоги фотолюбителям в оволодінні необхідними знаннями. Містив фотознімки, теоретичні й практичні статті. З початку 1900-х рр. став органом ряду провінційних фотографічних товариств.

31. Друге видання "Кобзаря" 1908 р. друкувалося у книгодрукарні Шмідта, яка знаходилася у С.-Петербурзі на вул. Звенигородській, 20.

32. "Общественная польза" – видавниче товариство просвітницького напряму, засноване у Петербурзі 1859 р. Видавало російську й перекладну літературу, переважно з природознавства і техніки. Існувало понад 50 років.

33. Йдеться про працю М. Грушевського "Очерк истории украинского народа", яка двічі видавалася у С.-Петербурзі: у 1904 та 1906 рр.

34. У листах йдеться про двох Лотоцьких: Олександра Гнатовича й Олексія Гнатовича. Остання особа не встановлена, але видно, що обидва Лотоцьких були причетні до видання "Історії України-Русі". У даному випадку йдеться про Лотоцького Олександра Гнатовича (1870–1939) – громадського діяча, видавця, письменника, публіциста, члена Київської Старої Громади, ТУП. О. Лотоцький – один із засновників товариства "Вік". Працював у міністерстві державного фінансового контролю в Києві, заступником генерального контролера у Петербурзі. Брав участь у виданні друкованих органів українських парламентських фракцій у Державних думах – "Украинского вестника" та "Рідної справи/Думських вістей", співробітничав із журналом "Украинская жизнь", подавав матеріали до ЛНВ, "Громадської думки", "Ради".

35. "Рідна справа / Думські вісті" – орган української парламентської фракції у II Державній думі, виходив 2 рази на тиждень з 12 квітня до 6 червня 1907 р. у Петербурзі, видавався українською "Громадою". Офіційними редакторами були М. Хотовицький і С. Нечитайло, а фактичним – В. Доманицький, пропагував ідеї автономного устрою України.

36. Маються на увазі історичні праці Б. Грінченка: Як жив український народ. – К., 1906. – 48 с.; Київська держава і татарське лихоліття – К., 1906. – 96 с.; Братства і просвітня справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького. – К., 1906. – 96 с.

37. Мається на увазі науково-популярна праця українського письменника Г. Коваленка: Українська історія: Оповідання з історії України від найдавніших до нових часів, з вступним словом про всесвітню історію. – К., 1906.

38. Йдеться про діяльність парламентської фракції – позапартійної організації поступово-демократичного українського напряму. Її було засновано в 1907 р. у II Державній думі. Згодом вона вирішила виділитись у самостійну політичну українську парламентську групу з умовою виходу її членів з інших політичних груп. Збори фракції відбулися 4 березня 1907 р., вона нараховувала 47 членів. Парламентська фракція у складі 44 членів існувала і в I Думі. Обидві вони пропагували українські ідеї, виробили законопроекти з національного права, про рідну мову в школі та ін.

39. Липинський В'ячеслав Казимирович (1882–1931) – історик, політик, публіцист. Закінчив філософський факультет Київського університету. Друкувався у ЛНВ, польських збірниках, "Записках НТШ", на сторінках "Ради" під псевдонімом В. Правобережець.

40. В. Доманицький їздив на перший з'їзд представників споживчих товариств Київщини, який проходив у травні 1907 р. в Києві. У його роботі взяли участь 74 делегати, відомі кооперативні діячі від 44 кооперативів. На з'їзді було прийнято рішення про об'єднання споживчих товариств Київщини у спілку. З'їзд розробив статут майбутньої союзної організації і просив губернське земство надати допомогу в її створенні.

41. Ткаченко Микола Іванович – художник, який ілюстрував "Кобзар" Т. Шевченка 1911 р. видання.

42. В. Доманицький у "Громадській думці" у циклі статей "Що діється на селі" (1906. – № 4, 5, 19, 29, 125; підписувався псевдонімом В. Колодянин) писав про адміністративний тиск на селян Звенигородщини, про арешт уповноваженого селянського з'їзду, конфлікт між управителями графа Потоцького та селянами с. Гусакової, Вільховець і Кобринова, у яких перші намагалися різними способами відібрати громадські угіддя. У № 125 В. Доманицький розповідав про насильне вирубування протягом 4 днів садків і лісів у с. Кобринові й про те, що селяни, шукаючи захисту та правди, звернулися до посла в Державній думі А. П. В'язлова з письмовим проханням винести їхню кривду на розгляд Думи. За ці публікації, як писав С. Єфремов у книзі "Чистому серцем" (1912), В. Доманицький потрапив у немилість до повітового начальства, яке зробило з нього "найнебезпечнішого ворохобника".

43. Наукове товариство імені Шевченка – засноване у Львові у 1873 р., реорганізовано заходами В. Антоновича та О. Кониського у 1893 р. в наукове. У 1897–1913 рр. його очолював М. Грушевський.

44. "Рідний край" – політичний, економічний, літературний і науковий часопис, що виходив у Полтаві, Києві та Гадячі Полтавської губернії у 1905–1916 рр. Видавці – Г. Маркевич (1905–1906), Г. Маркевич і О. Косач (1907), О. Косач (1907–1916). Редакторами були М. Дмитрієв, Г. Коваленко, О. Косач та ін. На його сторінках публікувалися Леся Українка, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, Л. Яновська, Д. Яворницький та ін. Вперше у ньому як поет дебютував молодий П. Тичина.

45. "Основа" – літературно-науковий місячник, що виходив у Петербурзі від січня 1861 до жовтня 1862 рр. українською і російською мовами.

46. Очевидно, автор перефразував слова із Євангелія від св. Матвія 24:36: "А про день той і годину не знає ніхто: ані Анголи небесні, ані Син, – лише Отець".

47. В. Доманицький лікувався на о. Корфу взимку 1902–1903 рр., а в Рагузі – взимку 1903–1904 рр. Корфу – адміністративний центр грецької провінції Корфу, розташований на східному узбережжі острова, зимовий курорт. Рагуза – адміністративний центр провінції в південній Сицилії на р. Ермініо.

48. Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) – громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Закінчив фізико-математичний факультет Київського університету, працював у Петербурзі на різних посадах (в основному у міністерстві фінансів та торгово-телеграфному агентстві). Один з керівників української Громади у Петербурзі, секретар, а згодом – голова Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг, співредактор першого та другого видань "Кобзаря", брав участь у виданні енциклопедії "Украинский народ в его прошлом и настоящем". Друкувався у "Раді", ЛНВ, "Киевской

старине", "Новій громаді", "Селі", "Засіві", "Украинской жизни" та ін. періодичних виданнях. Автор збірки фейлетонів "Під стелями Думи", співавтор праці "Украинский вопрос", споминів та віршів.

49. Йдеться про українську книгарню колишньої редакції "Киевской старины", що знаходилася у Києві на вул. Безаківській № 8. Продавала усі книжки, які видавалися українською мовою, мала безкоштовні каталоги.

50. Йшлося про "Музей украинских древностей им. В. В. Тарновского" – найбільший і найбагатший на той час музей української старовини. Його колекцію зібрав і подарував Чернігівському губернському земству громадсько-культурний діяч В. Тарновський. Упорядниками колекцій стали Борис і Марія Грінченки. Музей мав рукописи з XVII ст., автографи історичних діячів і письменників (1048 номерів), Шевченківський відділ (758 речей) з колекцією малюнків і автографів поета, бібліотеку, в якій зберігалися стародруки та бл. 2000 українських книжок. При музеї працював кабінет для дослідницької праці.

51. Андрій Павлович Шелухін – брат Сергія Шелухіна, багато років працював на посаді хранителя Чернігівського музею.

52. "Jerzewo" – пансіон у Закопаному, в якому лікувався В. Доманицький.

53. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – історик, професор історії в Київському університеті, майже півстоліття був на чолі українського громадсько-політичного життя, очолював Київську Стару Громаду.

54. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – публіцист, літературознавець, критик, громадський діяч. Закінчив юридичний факультет Київського університету, входив до місцевої громади, організатор УРП, ТУП, УПСФ. Брав участь у редагуванні "Громадської думки" та "Ради", входив до редакційного комітету видань, кілька разів його арештовували за публікацію позацензурних статей. Надрукував понад 3 тис. статей та рецензій у різних періодичних виданнях на теми історичні, етнографічні, національно-політичні, освітні, літературознавчі, нариси про окремих письменників.

55. Матушевський Федір Павлович (1869–1919) – громадсько-політичний діяч, редактор, публіцист. Редагував "Громадську думку" (1906, № 105–190), був співробітником "Киевской старины", "Ради", "Украинской жизни", "Нової громади". Автор літературно-критичних статей про Т. Шевченка, А. Свидницького, В. Антоновича, оглядів російського та українського життя. Учасник кооперативного руху на Київщині та Харківщині, редактор кооперативного тижневика "Муравейник". Член УДРП, ТУП.

56. Стебницький П. Я. – див. прим. № 48.

57. Дурдуківський Володимир Федорович (1874 – ?) – український діяч, педагог, публіцист. Публікувався у періодичних виданнях під псевдонімом В. Мировець. Один із засновників видавництва "Вік", редактор збірника "З практики трудової школи".

58. Можливо, кореспондент мав на увазі Степаненка Олександра (?–1924) – українського громадського й політичного діяча, кооператора, редактора газети "Село" (1909–1911), члена РУП, одного із засновників Української народної партії.

59. Лепкий Богдан (1872–1941) – письменник, поет і новеліст. Студіював у Відні та Кракові спочатку малярство, а потім славістику, після чого вчителював у Кракові, згодом став професором української літератури у Краківському університеті.

60. "Діло" – найстаріша багаторічна єдина українська щоденна газета, що виходила у Львові у 1880–1939 рр. Рецензію на "Історію України-Русі" М. Аркаса було вміщено у названому числі газети за 6 січня 1908 р. під назвою "Симптоматична книжка", с. 5, 6.

61. Мається на увазі популярна брошурка Б. Іваницького. Як збутися ярів і пісків (по Е. Керну): З малюнками / Ред. Б. Грінченко. – К., 1907. – 23 с. (№ 13). Тираж – 5160 примірників.

62. "Літературно-науковий вістник" – місячник, що виходив у 1898–1906 рр. у Львові, 1907–1914 рр. – у Києві. Заснований М. Грушевським як видання Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) на базі журналів "Зоря" й "Житє і слово". У 1-ий львівський період

його редагував І. Франко. У 1906 р. М. Грушевський переніс видання до Києва і перейняв на себе усю редакторську працю у зв'язку з хворобою І. Франка.

63. "Русь" – щоденна газета, що виходила у С.-Петербурзі у 1903–1908 рр.

64. Замітку про заслання В. Доманицького було опубліковано в "Раді" (1908. – 16 січня. – № 13. – С. 3) у рубриці "По Україні". У ній повідомлялося, що за наказом міністра внутрішніх справ (постанова про це надійшла 10 грудня 1907 р.) відомого українського публіциста В. Доманицького висилали на 3 роки у Вологодщину, очевидно, за вплив на селян у с. Колодистому Звенигородського повіту. У 1905 р. В. Доманицький проживав у рідному селі, багато працював для розвитку національної й політичної свідомості місцевого селянства, організував там товариську крамницю, одну з перших на Правобережній Україні. Хворий на сухоти В. Доманицький клопотався про заміну свого заслання проживанням за кордоном

65. Рецензію Д. Дорошенка на "Історію України-Русі" М. Аркаса було опубліковано у "Раді" (1908. – 8 січня. – № 6. – С. 3–4) у рубриці "Бібліографія". Автор відзначив як позитивні, так і негативні моменти у праці: штучний і незручний хронологічний поділ матеріалу, відсутність авторського погляду на проблему генезису великоросійської народності і на псевдонаукову схему української історії, що склалася в історіографії. Також Д. Дорошенко сформулював змістовні зауваження: обмеженість матеріалу про культурний і національний рух XVII ст. та про українське відродження XIX ст. Водночас рецензент відзначав чудову мову видання, підкреслював, що такої ілюстрованої історичної праці Україна ще не знала, і в кінці підсумовував "Благородна патріотична і народолюбна ідея наскрізь проходить через працю д. Аркаса. [...] Його історія прекрасно показує, хто ми, "чиї сини, яких батьків, ким, за що закуті". Видання цієї книги – велика заслуга д. Аркаса перед рідним краєм" (с. 4).

66. У цьому й наступних листах йдеться про рецензію на працю М. Аркаса родича Т. Шевченка, відомого художника Ф. Красицького. Її було опубліковано у ЛНВ (1908. – Кн. 1. – С. 202–205) під назвою "Ілюстрована історія України (Історія України-Русі з малюнками, написав М. Аркас)". Критичні зауваження рецензента стосувалися в основному ілюстрацій. Його бентежило те, що малюнки були взяті переважно із російських видань і виконані в "обрусительному стилі", наприклад, київський і галицький періоди ілюстровані в московському напрямі. Ф. Красицький вказував на те, де можна було взяти оригінали окремих ілюстрацій, робив пояснення до зображуваних сюжетів, щоб у читача сформувалося правильне, а не спотворене уявлення про події. Автор називав рецензовану ним працю історією "привільованих осіб", у якій були відсутні відомості про український народ та його етнографічні особливості. Але разом з тим Ф. Красицький відзначав, що "Історія України-Русі" демонструє щирий патріотизм її автора, який був винен лише в тому, що, не маючи ґрунтовних знань, взявся до серйозної справи, а редактор В. Доманицький замість того, щоб допомогти аматорові звернутися за консультаціями до спеціалістів, "допоміг д. Аркасу зробить Українцям отсю ведмежу прислугу", тобто видати таку недосконалу працю (с. 205).

67. "Вік" – видавництво – див. прим. № 1.

68. "Записки наукового товариства імені Шевченка" – український часопис, видання НТШ, містив історичні, етнографічні й філологічні матеріали, виходив у Львові з 1892 р., у 1896–1913 рр. – 1 раз на 2 місяці. Головним редактором журналу протягом 1895–1913 рр. був М. Грушевський

69. Очевидно, мається на увазі видання у 1890-х рр. поеми О. С. Пушкіна "Полтава", яка кілька разів виходила у серії "Ілюстрована пушкінська бібліотека" (Полтава. Поэма. С портретом автора и 4 иллюстр. – СПб., 1890; перевидана у 1892, 1893, 1895, 1897 рр.). Також вона увійшла до ілюстрованої збірки: Все поэмы. С портретом автора и 22 иллюстр. – СПб., 1892. – 264 с.

70. Відповідь В. Доманицького на рецензію Ф. Красицького було опубліковано у "Раді" (1908. – № 32. – 8 лютого. – С. 3). Вона називалася "Як мед той ложку!" (З приводу статті Ф. Красицького "Ілюстрована історія України", Л. Н. Віст. за січень) і була написана 10 лютого 1907 р. у Закопаному Автор не погоджується із твердженнями свого опонента про те, що

“Історія” стала історією привілейованих класів. Заперечуючи він таку хибну, за його словами, думку тим, що на її сторінках були вміщені десятки портретів українських гетьманів, простих козаків (20 типів). Побажання ж Ф. Красицького, щоб усі ілюстрації були виконані українськими художниками, В. Доманицький вважав на той час далекосяжним і нездійсненним. Написання ж подібної праці та видання її на власний кошт він вважав великою заслугою автора, який в жодному разі не заслуговував звинувачень його в тому, що він зробив “Історією” “ведмежу послугу” для українського громадянства.

71. Це сатирично-комічне оповідання Г. Ф. Квітки-Основ'яненка про художника Кузьму Трохимовича. Вперше надруковано в альманасі “Утренняя звезда” (Харків, 1833. – Кн. 2. – С. 9–43). Також увійшло до першої книжки “Малороссийских повестей” (1834), було схвально оцінене українськими й російськими письменниками.

72. Йдеться про опублікований у “Раді” (№ 29, 1908) лист М. Аркаса, підписаний псевдонімом “Миколаївський Просвітянин”. Він називався “Одповідь на статтю “Интеллигентское недомыслие” і був уміщений у рубриці “Листи до редакції”. Це була відповідь на статтю “Беды Проповедника” (“Миколаївська газета”, № 602), у якій автор спотворював інформацію про галицькі гімназії та професора Іванова.

73. “Кіевскіе Вѣсти” – щоденна літературно-політична, економічна й громадська газета, що виходила в Києві. У названому номері (4 лютого 1908 р., с. 4) було опубліковано рецензію на “Історію України-Русі” М. Аркаса, підписану псевдонімом Б. С-ій. Рецензент звернув увагу переважно на недоліки праці, які перегукувалися із зауваженнями Ф. Красицького: у праці М. Аркаса відсутня соціальна історія, а відображено переважно історію вождів, матеріал у розділах розподілено нерівномірно, поділ на періоди – штучний і ненауковий, засилля у розповідях анекдотів, мало подано матеріалу про галицьке відродження XIX ст. Автор зауважував, що М. Аркас вживав у праці слово “жид”, яке часто у росіян вживалося у негативно-глузливому значенні, висловлював свою солідарність із зауваженнями Ф. Красицького щодо недоліків ілюстрацій. Але в цілому давав “Історії” позитивну оцінку і бажав її швидкого поширення.

74. Йдеться про ґрунтовну розвідку О. Грушевського: По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців // ЗНТШ. – 1907. – Т. 75. – Кн. 1. – С. 85–95; *його ж.* По катастрофі 1708 р. Розквартировання російських полків на Україні // Там само. – Т. 78. – С. 5–25.

75. Брошуру В. Доманицького “Як хазяюють селяне по ріжних краях” було видано у Києві у 1908 р. видавництвом “Селянська книжка”.

76. Рецензію В. Пачовського було опубліковано в “Ділі” (№ 88, 20 квітня 1908 р., с. 1–2) під назвою: “Ілюстрована істория України (замітки до витворення національної свідомости і штуки)”. Її автор відзначав переваги й недоліки рецензованої ним праці, робив поради для другого видання. Він вважав, що в “Історії” добре написано окремі розділи (Мазепинщина і Виговщина), але нечітко відображено деякі постаті, зокрема П. Дорошенка. Рецензент робив і фактологічні поправки, відзначав поверховість викладу матеріалу про XIX ст. Радив у другому виданні прикрасити працю народними піснями, підібрати для виконання ілюстрацій художників, подавав список картин із 41 пункту, які радив включити у 2-ге видання, пропонував портрети всіх українських діячів оздобити орнаментом. У цілому ж давав праці позитивну оцінку: “Історию сю написано з теплим серцем, дуже гарно; всї великі моменти виступають плястично і рисують ярко картину за картиною цїлу борбу республіканської України з напасливими сусідами до упаду” (с. 1). У списку запропонованих ілюстрацій ілюстрація № 33 називалася: “Бірон силує українських жінок в своїм храмі годувати щенят у псярні”.

77. Йдеться про відомого видавця Є. П. Череповського, який походив з Гадяча, служив у Києві у відомого видавця Л. Ідзіковського, у 1905 р. разом з однодумцями організував видавничу спілку, яка видавала виключно художню літературу: твори І. С. Нечуя-Левицького, у 1906 р. – літературний альманах “Досвітні огні”, 1907 р. – “Читанку, першу книжку після граматики” Т. Хутірного, у 1908 р. – друге видання “Досвітніх огнів” і започаткувала серію

"Популярно-наукова бібліотека". Видавець мав свій книжковий магазин у Києві на вул. Фундуклеївській, № 4.

78. М. Аркас у листах до В. Доманицького писав про стан справ з його брошурою про Мазепу, зокрема, на поставлене запитання відповідав так: "Ю. М. Маковський, який до такого, себ то історичного характеру, малярства, навряд чи здатний, та й на те ж дуже вже марудний чоловік, як почне що робити, кінця краю нема... Попрохав його намалювати два малюнки до брошюрки "Мазепа" ще тоді, як Ви міні писали, та й досі ще ні до чого не бравсь, та на те він ще й хворий чоловік" (Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ). – Ф. 47. – Од. зб. 31).

79. Мається на увазі опера М. Аркаса "Катерина", написана за поемою Т. Шевченка, вперше поставлена на сцені у 1899 р. М. Кропивницьким.

80. Вказана праця В. Кошового називалася "Національно-територіальні межі України і території иньших областей Росії". Публікувалася у ЛНВ: Львів, 1907. – Т. 38. – С. 456–466; Т. 39. – С. 315–331; Т. 40. – С. 213–225, 456–470. У листі автор помилково написав "Коского", очевидно, маючи на увазі О. Кониського. За довідником Б. Ясінського "Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту. Розділ VIII «Покажчик криптонімів та псевдонімів»" стає відомо, що підпис "В. Ко-ий" під своїми публікаціями ставив відомий статистик В. Кошовий.

81. "Ukrainische Rundschau" – український часопис німецькою мовою, виходив у Відні книжкою в 40 сторінок. Його мета – познайомити європейський світ з українським питанням і схилити його до підтримки українських заходів щодо національного самоствердження. Містив публіцистичні й наукові статті, огляди громадсько-політичного життя. Видавав його посол до австрійського парламенту В. Яворський, редагував – В. Кушнір. Його співробітниками були І. Франко, В. Щурат, С. Томашівський, С. Рудницький, М. Кордуба, В. Гнатюк, М. Лозинський, Д. Дорошенко та ін. У № 1 видання за 1908 р. С. Томашівський подавав етнографічну карту України.

82. У листі до В. Доманицького 19 квітня 1908 р. М. Аркас писав, що його знайомий запропонував йому помістити в "Раді" оголошення такого змісту: "Позаяк перше видання "Історії України" уже усе продане, а надзвичайний поспіх її викликає необхідність другому виданню, яке б бажано бачити як найскоріще і як найкраще, і, беручи на увагу, що прибуток з другого видання має піти на будівлю памьят[ника] Т. Г. Шевченка, просять шановних д. д. художників-українців присилати свої малюнки на історичні теми до цеї історії, копії та портрети, а також д. д. вчених, письменників і усіх, хто бажає мати і бачити історію рідного краю бездоганною, присилати свої уваги і замітки, що і як треба б і бажано б було виправити у першому виданню. Увесь цей матеріал прохають присилати по адресі: Микол[аїв], Херс[онської] губ[ернії], Мик[олі] Мик[олайовичу] Аркасові, Соборна, св[ій] д[ім]" (ВР ІЛ. – Ф. 47. – Од. зб. 31).

83. Жук Михайло Іванович (1883–1964) – графік, живописець і поет. Вчився в Київській рисунковій школі М. Мурашка, Краківській Академії мистецтв. Працював у галузі станкового живопису, книжкової графіки (літографія, офорт). Створив галерею портретів українських діячів.

84. Шраг Ілля Людвігович (1847–1919) – чернігівський громадсько-політичний діяч, адвокат. Член Загальної Української організації, голова її загальних зборів, виборний Чернігівського губернського земства, делегат багатьох з'їздів. Займав різні посади у міській думі, повітовому та губернському земствах. Пропонував завести українську мову в школі. На з'їзді земських діячів у Москві поставив питання про автономію України. Делегат І і ІІ Державних дум від Чернігівщини, очолив українську фракцію, був заступником голови Союзу автономістів.

85. Йдеться про видання Давріена Альфреда Федоровича, що народився у 1842 р. у Швейцарії. Поселившись у Росії, заснував широке книговидавництво різноманітної літератури.

86. Йдеться про “Русский музей императора Александра III”, заснований 13 квітня 1895 р. царем Олександром III у Михайлівському палаці у С.-Петербурзі, відкритий 7 березня 1898 р. Він перебував під кураторством Академії мистецтв, яка вибирала художні твори для музею, підбирала кадровий персонал. Основою його колекцій були предмети і твори з імператорських палаців, Ермітажу та Академії мистецтв.

87. Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) – вчений-етнограф, співредактор ЛНВ, директор Української видавничої спілки. Зредагував і видав 60 томів “Етнографічного збірника” і “Матеріалів для української етнології”.

88. Мався на увазі Гнат Мартинович Хоткевич (1878–1938) – культурний діяч, письменник, публіцист, популяризатор історії, актор, режисер, художник, видавець, талановитий бандурист. З 1905 до 1912 рр. проживав у Галичині. Змушений був еміґрувати туди через переслідування поліції (у роки революції 1905 р. був головою залізничного страйкового комітету в Люботинських вагонних майстернях). Познайомився там з І. Франком, О. Кобилянською, В. Стефаником, В. Доманицьким, активно зайнявся літературною й видавничою працею: у 1909 р. тимчасово редагував орган львівської “Просвіти” – “Письма з «Просвіти»”, упорядковував оригінальний її календар на 1909 р., зробив спробу організувати у Галичині видавничу спілку і залучав до неї письменників, які б бажали видавати свої твори, випустив “Альбом історичних портретів”.

89. Йдеться про Кричевського Василя Григоровича (1872–1952) – живописця, архітектора, графіка, майстра декоративно-прикладного мистецтва. Проектував будинок і оформив інтер’єр Полтавського земства, створив Народний будинок у Лохвиці, Канівський музей-заповідник “Могила Т. Г. Шевченка”, автор багатьох відомих полотен, талановитий книжковий графік.

90. Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – український мистецтвознавець та музеєзнавець, громадсько-політичний діяч. У 1902–1923 рр. – директор Київського міського художньо-промислового музею.

91. Йдеться про “Киевский художественно-научный и промышленный музей Императора Николая Александровича”, що знаходився на вул. Олександрівській у двоповерховому будинку. Мав археологічний, слов’янський, козацький, художній та етнографічний відділи. Експонував речі кам’яного періоду, слов’янського і козацького побуту, предмети української старовини, церковні вишивання, писанки, малюнки.

92. Щербаківський Данило Михайлович (1877–1927) – український етнограф, археолог, мистецтвознавець та музейний діяч. У 1910–1927 рр. – завідувач відділу Київського історичного музею, колекцію якого збагатив понад 30 тис. експонатів. Очолював археологічні експедиції до різних районів України. Автор понад 40 друкованих праць та низки рукописів з історії українського мистецтва, етнографії та мистецтвознавства.

93. Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) – громадсько-політичний діяч, член Київської Старої Громади, один з організаторів перших політичних партій та ТУП, видавець щоденної газети “Рада” (1906–1914), український меценат. У листівці до В. Доманицького від 25 липня 1908 р. Є. Чикаленко писав: “Коли Аркас не дасть історії, то навряд чи будем видавать [“Раду”], бо нічим привабити публіки” (ВР ІЛ. – Ф. 47. – Од. зб. 901).

94. Є. Чикаленко просив у М. Аркаса, з яким листувався у 1903–1908 рр., у листі від 9 липня 1908 р. 1500 примірників його “Історії”. Він писав: “Я Вас прошу подаруйте газеті 1500 примірників, і ми дамо її приложенієм годовим підпищикам” (ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 35).

95. Очевидно, автор використовував вираз: “Rira bien qui rira le dernier...” (франц.) – “Добре сміється той, хто сміється останній...”.

96. Tiers’etat (франц.) – “представник третього стану”.

97. Кареєв Микола Іванович (1850–1931) – російський історик нового часу, професор Варшавського і Петербурзького університетів, член-кореспондент Російської АН. Автор праць “История Западной Европы в новое время”, “Исторический очерк польского сейма” та ін. Досліджував історію паризьких революційних секцій.

98. Очевидно, йдеться про статтю В. Доманицького Марія Олександровна Маркович – авторка "Народних оповідань" // ЛНВ. – Львів; К., 1908. – Т. XLI. – Січень. – С 48–75. В основу статті був покладений реферат, прочитаний 1 жовтня 1907 р. на засіданні Київського Наукового товариства.

99. Статтю "Авторство Марка Вовчка" було опубліковано у названому номері "Записок".

100. Томашівський Степан (1875–1930) – історик, політолог, суспільно-політичний діяч, учень М. Грушевського. Після закінчення Львівського університету 10 років працював викладачем історії, латинської, грецької й німецької мов і літератури у гімназіях Перемишля, Бережан та Львова.

101. В. Доманицький жив у Г. Хоткевича квартирантом влітку 1908 р., перебуваючи у Криворівні, про що він писав Є. Чикаленкові у листі 14 липня 1908 р. (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 44. – № 349).

102. Товариство "Просвіта" у Львові – найстаріше в Україні, засновано 1868 р. Мало дві комісії: видавничу й господарсько-промислову. Видавало шкільні підручники, популярно-наукові книжки для народу, твори українських письменників і літературу загального змісту, календар і газету "Письмо з Просвіти". До 1907 р. видало 319 назв книжок.

103. Критична рецензія М. Грушевського на "Історію України-Русі" була опублікована у ЛНВ, вона називалася: До рецензії д. Липинського. – Львів, 1908. – Кн. VIII. – С. 318–323.

104. Рецензія В. Липинського називалася "Історія України Мик. Аркаса" і була опублікована у тій же книзі ЛНВ, що й попередня (с. 307–318).

105. "Руслан" – щоденна газета, яка виходила у Львові, крім неділі та святкових днів. У названому числі за 22 лютого 1908 р. було опубліковано рецензію Б. Барвінського на "Історію" М. Аркаса. Це позитивна рецензія, у якій автор не наважувався на наукову критику, бо рецензував популярну працю, схвалював її ілюстрації, але робив поправки до окремих, зокрема, зауважував, що на портреті за підписом "Павло Полуботок" зображено не Павла, а Леонтія. Після виходу критичної рецензії М. Грушевського на працю М. Аркаса Б. Барвінський у "Руслані" опублікував ще одну замітку-відповідь на цю рецензію під назвою "Чи справді шкідлива?" (ч. 197, 30 серпня 1908, с. 3–4). Автор називав зауваження М. Грушевського гострими й несправедливими і їхню справжню причину вбачав у звичайній конкуренції.

106. Северин Іван Митрофанович (1881–1964) – живописець, у 1905 р. закінчив Харківське художнє училище, де вчився у П. Сластіона, у 1905–1907 рр. навчався у Краківській Академії мистецтв у Я. Station Станіславського та С. Виспянського, працював у художніх студіях Рима та Парижа. Його найвідоміші твори: "Закопане", "Степ український", "На Україні", цикл картин "Гуцульщина" та ін.

107. Васильківський Сергій Іванович (1854–1917) – український маляр, майстер пейзажу, українського орнаменту і народного мистецтва, працював переважно у Харкові, очолював там архітектурно-мистецьке товариство.

108. Піснячевський Віктор Онуфрійович (1883–1933) – журналіст, громадський діяч, лікар за фахом. Активний учасник петербурзької української Громади. У щоденнику "Рада" подавав репортажі про роботу Державних дум, вів цикл "З невських берегів". Один з ініціаторів заснування друкованого органу української фракції в Думі "Рідна справа/Думські вісті". Йдеться про публікацію цього журналіста у "Раді" (22 серпня 1908 р., с. 2–3) "Маленький фельєтон. З хвиль життя", у якому автор подавав позитивні враження від "Історії" і доводив, що вона має поширюватися серед українців. Відповідь М. Грушевського на цей фейлетон було опубліковано у ЛНВ: На українські теми. Ще про культуру і критику. – Львів, 1908. – Кн. X. – С. 121–136. У ній автор заперечував думки свого опонента і ще раз назвав працю М. Аркаса невдалою, шкідливою і не вартою того, щоб її поширювати серед українського громадянства. На його думку, вона завдавала великої шкоди справі відродження національної свідомості.

109. Залізняк Микола (1888–1950) – громадсько-політичний діяч і публіцист, один з перших соціалістів-революціонерів. За діяльність серед студентства був арештований, у

1907 р. втік із в'язниці і переїхав до Львова, де брав активну участь у студентському й громадському житті.

110. Цикл статей про відродження у словаків В. Доманицький опублікував у 1908 р. у "Раді": "Словаки. Про їх життя та національне відродження" (№ 276. – 3 грудня – С. 1–2); "Словаки. Дещо про словацьку минувшину" (№ 277. – 4 грудня – С. 2–3; № 278. – 5 грудня – С. 2–3); "Словаки. Давніщий період" (№ 281. – 10 грудня – С. 2–3); "Словаки. Новіща література" (№ 282. – 11 грудня – С. 2–3).

111. Маються на увазі згодом опубліковані київською "Просвітою" праці В. Доманицького: Про Галичину та життя галицьких Українців. З малюнками / Ред. С. Єфремов. – К., 1909. – № 33. – 80 с. (тираж 5000 прим.); Про Буковину та життя буковинських українців. З малюнками. – К., 1910. – № 35. – 54 с.

112. Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) – український мовознавець, літературознавець, письменник і громадський діяч, автор 6-томної "Історії літератури руської" – першої спроби повної історії української літератури.

113. Берло Ганна Львівна (1859–1942) – історик, педагог, громадсько-політична діячка, член Старої Громади, УНТ у Києві (з 1908 р.). Авторка ряду наукових статей та спогадів, зокрема відомої праці – "Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский (1744). Биографический очерк" (1904).

114. Можливо, йдеться про Пінінського Леона (1857–1938) – графа, галицького політика, правника, представника угруповання "Подоляки", у 1898–1903 рр. – намісника Галичини.

115. Очевидно, Лозінського Володислава (1843–1913) – польського письменника, літературного критика й історика, дослідника побуту міщанства і шляхти Галичини та старовини Львова.

116. Йдеться про Дзєдушицького (Дідушицького) Володимира (1825–1899) – графа, польського діяча в Галичині, засновника музею ім. Дідушицьких у Львові, в якому він зібрав експонати з природи й етнографії Західної України.

117. Лянцкоронські – представники роду великих землевласників у Галичині. Вони займали високі державні посади протягом кількох століть. Серед них Кароль Антоній Леон (1848–1903), доктор права, доктор філософії, був збирачем історичних пам'яток у Західній Галичині, куратором художньо-промислового музею у Відні, мандрівником, археологом і письменником.

118. Йдеться про Вищий інститут музичний, створений і ведений Музичним товариством ім. М. Лисенка у Львові. Заснований у 1903 р., знаходився на розі вулиць Театральної і Вірменської. Його очолювала проф. Г. Ясеницька.

119. "Quod capita, tot sententiae..." (латин.) – скільки голів, стільки умів...

120. Йдеться про видання: Ілюстрований народний календар товариства "Просвіта" на рік звичайний. – Львів, 1909. У ньому подавалася коротка хронологія історії з ілюстраціями Ф. Липинського "Б. Хмельницький", "Козаки плачуть над хворим Б. Хмельницьким", "Іван Мазепа", "Карло XII", "Руїни хати Мазепи в Батурині", "Могила, висипана воїнам в Полтавській битві" та ін., ілюстровано також й історичний нарис про Київ.

121. "Gente Polonys" (латин.) – родом поляк.

122. Поль Олександр Миколайович (1832–1890) – краєзнавець, археолог-аматор, підприємець, меценат і колекціонер старожитностей південно-західного регіону. Його колекція (понад 5 тис. експонатів) стала основою організованого Полем Катеринославського музею. Він спочатку розташувався у будинку О. Поля, а потім власник подарував його катеринославському земству. Музей мав 15 відділів і власну бібліотеку, в якій зберігалися рукописи, книги, географічні карти, нумізматичні пам'ятки, фотографії, малюнки.

123. Йдеться про публікацію В. Даниліва у "Раді" за 23 жовтня 1908 р. (№ 242, с. 2) "Катеринославський музей". У ній автор розповідав про музей ім. О. М. Поля, його колекції, відділи, їхніх засновників, внесок Д. Яворницького у заснування музею.

124. У "Раді" 28 листопада 1908 р. було опубліковано оголошення, що газета з 1909 р. виходитиме з додатком – "Історією України-Русі" М. Аркаса.

125. Очевидно, мається на увазі музей російсько-польського графського і дворянського роду Гуттен-Чапських, який став відомий з кінця XVII ст. З нього вийшли 4 воєводи, 6 каштелянів і 2 єпископи.

126. Курилас Осип Петрович (1870–1951) – художник-портретист, книжковий графік. Закінчив Львівську школу мистецького промислу, Краківську академію мистецтв. Подорожував Західною Європою, відвідав там кращі мистецькі музеї, був учасником виставок у Львові. Автор полотен "Портрет дружини", "Автопортрет", "Портрет Т. Шевченка", "Гуцул", "Хлопець з вужем" та ін.

127. Йдеться про працю Г. Хоткевича "Підручник гри на бандурі", перша частина якого вийшла у 1909 р. у виданні НТШ. Друга частина цього цінного підручника не побачила світу через нестачу коштів на видання, її рукопис був безповоротно загублений у радянському видавництві "Всеиздат".

128. Йдеться про Кричевського Станіслава-Михайла (?–1649), українського шляхтича з Берестейщини, чигиринського полковника реєстрових козаків. Він узяв заарештованого Б. Хмельницького на поруки й випустив на волю у 1647 р., згодом приєднався до повстання Б. Хмельницького.

129. Ждаха Амвросій Андрійович (1855–1926) – український маляр-аквареліст, родом з Одеси. Ілюстрував тексти українських пісень, "Кобзар" Т. Шевченка, "Чорну раду" П. Куліша, "Козаки" І. Липи та ін.

130. Йдеться про працю Яблоновського Олександра Валеріана (1829–1913) – польського історика, упорядника історичних матеріалів про заселення, адміністративний устрій і господарське життя України під польським пануванням, автора монографій "Києво-Могилянська академія" (1899–1900), "Історія Південної Русі до занепаду Польської Речі Посполитої" (1912) та ін. Очевидно, В. Доманицький мав на увазі працю О. Яблоновського "Atlas historyczny Rzeczy Pospolitej Polskej. Wyd. z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. "Ziemie Ruskie" Rzeczypospolitej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty". – Opracował i wydał Aleksander Jabłonowski, Warszawa, 1899–1904.

131. Панькевич Юліан Іванович (1863–1933) – український живописець і графік. Навчався у віденській Академії мистецтв. Писав картини релігійного змісту, жанрові композиції, портрети, пейзажі.

132. "Акорди" – антологія української поезії "від смерті Т. Шевченка до найновіших часів", виходила під ред. І. Франка, з ілюстраціями Ю. Панькевича.

133. "Вік" – тритомна антологія української літератури, присвячена 100-літтю від дня виходу "Енеїди" І. Котляревського. Видана в 1900–1902 рр., у перший том увійшла поезія, у другий та третій – проза.

134. Івасюк Микола (1865–1936) – маляр-реаліст, родом із Буковини, студіював мистецтво у Відні й Мюнхені. Спеціалізувався на історичному малярстві, автор бл. 500 картин, серед яких найвідоміші: "В'їзд Хмельницького до Києва" (1893), "Хмельницький під Зборовом" (1912), малював також побутові, жанрові картини, портрети й іконостаси.

135. Два випуски альбому були видані Г. Хоткевичем у 1909–1910 рр., вони називалися: "Альбом історичних портретів" і містили портрети Б. Хмельницького, І. Скоропадського, І. Мазепи, князя Федора Ольгердовича, Лятошівни, Виговської, дружини Палія та матері Мазепи.

136. Можливо, кореспондент мав на увазі Волянського Івана (1857–1926) – українського освітнього і громадського діяча, який проживав у той час на Волині.

137. Галац – місто над Дунаєм, де був похований Іван Мазепа. М. Аркас у листі до В. Доманицького 12 грудня 1908 р. писав: "Ще одна річ, чи не зможе хто з них (учасників Закопанського з'їзду. – *І. С.*) роздобути з Галацу на Дунаї знимки домовини Мазепи, церкви, де він похований, й написів на домовині, це дуже, дуже цікава річь, і воно міні прямо спокою не дає, хоч досі усі мої старання ні до чого не вийшли" (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 487. – Арк. 1–2).

Ольга МЕЛЬНИК *(Київ)*

ЛИСТИ ЛЕОПОЛЬДА БУДАЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ТА ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1907-1912)

Для дослідників життя та діяльності Михайла Грушевського невичерпним джерелом інформації є фонд 1235 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві "Грушевські – історики, філологи". Неодноразово використана фахівцями, збірка все ще потребує подальшої систематизації. Відомо, що три чверті документів цього фонду складає листування історика. Першу спробу впорядкування такого величезного за обсягом масиву епістолярних джерел (близько 14 тисяч листів до М.Грушевського від окремих осіб, установ та листів самого історика) здійснив І.Гирич[1]. Використана дослідником традиційна схема поділу документів є своєрідним ключем до поглибленого пізнання діяльності М.Грушевського через його листування. Але сам упорядник вважав свою роботу "лише першою сходинкою на шляху дослідження архіву М. Грушевського"[2]. Саме спираючись на цю сходинку, відбувається подальше дослідження кожного окремого епістолярного корпусу з фонду 1235. Цей процес вже не вимагає втручання у схему подання матеріалу і зміни засадничих принципів систематизації, а потребує певної деталізації змістовної частини, що є можливим лише на рівні кожної окремої одиниці зберігання, коли конкретний документ розглядається, окрім іншого, і за авторською ознакою.

Нагода для внесення деяких уточнень виникла під час підготовки до друку листування керуючого київською конторою "Літературно-наукового вістника" (1907-1913) Юрія Тищенка з М.Грушевським, яке планується до видання Українським історичним товариством[3]. Значна частина листів Ю.Тищенка (жовтень 1907- серпень 1909 рр.) супроводжується дописками за підписами "М. Котик" та "Михайло Лукич". Проте графологічні та стилістичні особливості письма в

---

[1] Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України в м.Києві / Упор. І.Гирич. – К., 1996.

[2] Там само. – С. 8.

[3] Окрім зазначеного фонду листи Ю. Тищенка до М. Грушевського див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х. – Спр. 2643, 2658; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3803. – Оп. 1. Спр. 56. – Арк. 30–33. Зворотні листи М. Грушевського до Ю. Тищенка див.: ЦДАВО України. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 75–143зв.; Там само. – Ф. 4028. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1–25.

тій частині листів, що підписані співавторами Ю.Тищенка, дозволяють стверджувати, що вони написані однією рукою. Свідченням на користь такого висновку є й аналіз поданих у листах сюжетів. Так, 6 липня 1909 р. у фрагменті за підписом М.Котика кореспондент просить М. Грушевського видати йому аванс для поїздки на відпочинок[4]. 10 липня 1909 р. вже Ю. Тищенко зазначив: "Коли Михайло Лукіч поїде, то коректу буде правити пані Романович"[5]. Нижче М.Котик дописав: "Я ще два-три дні буду правити коректи VIII кн. щоби не задержувати. [...] Коли виїду напишу"[6]. Останні сумніви щодо тотожності зазначених кореспондентів М.Грушевського розвіює поштівка від 18 травня 1908 р., підписана трьома співробітниками київської редакції ЛНВ: "Мих[айло] Лу[кич] Ко[тик], П[авло] Лав[ров], І[Ван] Дж[иджора]"[7]. Двоє з них – постаті широко відомі. І. Джиджора – представник львівської історичної школи М.Грушевського, який нетривалий час відразу після перенесення ЛНВ до Києва опікувався видавничими справами[8]. Ю. Тищенко (перебував в Києві з паспортом на ім'я Павла Пилиповича Лаврова, друкувався під псевдонімом Ю. Сірий) – видавець, публіцист, довірена особа М. Грушевського, знаний своїми спогадами з громадського і культурного життя перших десятиліть XX ст.[9], які разом з його епістолярною спадщиною широко використовуються дослідниками[10]. Згадки ж істориків про третього співробітника редакції ЛНВ обмежуються, як правило, одним рядком: "Київську контору періодик М. Грушевського отримають Ю. Тищенко (П. Лавров) й Котик"[11].

У процесі подальшого вивчення епістолярію М.Котика постало чергове питання. В одному з листів до М.Грушевського за 1910 р. з'явився підпис

---

[4] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 236.

[5] Там само. – Арк. 239.

[6] Там само. – Арк. 240.

[7] Там само. – Арк. 42.

[8] Про нього див.: *Пришляк В.* Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матер. міжнар. наук. конфер. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 196-205; *його ж.* Студентські роки Івана Джиджори // На службі Кліо: Зб. наук. пр. на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Ред. М. Брайчевський, О. Домбровський, І. Гирич. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів, 2000. – С. 380–392.

[9] *Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські українські масові політичні газети. 1909-1912. – Нью-Йорк, 1952; *його ж.* З моїх зустрічей. Спогади. – К., 1997. Про нього див.: *Одарченко П.* Юрій Тищенко (До 100-річчя з дня народження) // *Одарченко П.* Видатні українські діячі. Статті. Нариси. – К., 1999. – С. 44–46.

[10] *Кузіна Н.* Роль "Літературно-наукового вісника" в національному відродженні України (київський період 1907-1919 рр.). Дис. ... канд. іст. н.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2003; *Панькова С.* "Літературно-науковий вістник" – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни: Матер. щорічної наук.-практ. конфер.: (Музей історії м. Києва, 24 січня 2005 р.). – К., 2005. – Вип. 4. – С. 139–157. Автор дякує завідувачці Історико-меморіального музею Михайла Грушевського Світлані Паньковій за допомогу, надану під час підготовки цієї публікації

[11] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік. Вступ // Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Торонто; Париж, 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 99.

“Л. Лукич-Будай”[12] . Через деякий час кореспондент М. Грушевського прямо вказав на те, що мусить “перетворитись” з Котика на Будая. Про потребу в цьому одночасно висловився і в листі до В.Козловського: “Недавно прийшла від Вас поштівка на імя М. Котика. Прошу на будучене посилати на се імя, а як що треба – на імя Л. Будай. Се маленька метаморфоза”[13]. Головною причиною цього “перевтілення” були труднощі, що виникли впродовж 1910 р. з поновленням простроченого паспорта на ім’я М. Котика, на що вказує у своєму листі до М. Грушевського Ю. Тищенко[14]. Принаймні з 1912 р. в офіційних документах і листуванні М.Котик згадується як Леопольд Лукич Будай[15] . Цікаво, що інколи до справжнього прізвища співробітника ЛНВ за звичкою додавали його конспіративне ім’я, тому виникав своєрідний синтез – “М. Будай” (лист № 10).

Таким чином, можна стверджувати, що розпорошені по різних справах фонду 1235 листи, авторство яких досі приписувалося різним особам, належать одному кореспондентові[16], а саме:

Будай Л. – Спр. 346 – 48 листів – 1905-1912 рр.;

Лукич Л. (в даному разі при описі архівного фонду по батькові подано як прізвище) – Спр. 614 – 30 листів (за винятком помилково приписаних авторові двох листів В. Левицького[17], який використовував псевдонім Лукич Л.); Спр. 615 – 18 листів (за винятком одного листа В.Левицького[18]) – 1907–1910 рр.;

Котик М. – Спр. 561 – 88 листів; Спр. 874 – 1 лист. – 1907–1910 рр..

Спільні листи П. Лаврова і М. Котика – Спр. 561 (87 листів); Спр. 87 і 96 (по одному листу) – 1907–1910 рр.[19].

Окрім того, серед матеріалів, анотованих як листи П.Лаврова до М.Грушевського виявлено:

Спрв. 582 – 33 спільні листи П.Лаврова з М.Котиком (деякі з них підписані М. Лукічом), два з них разом з І.Джиджорою; 6 осібних листів М.Котика – 1908–1909 рр.

Спр. 583 – 12 спільних листів (два з яких разом з І. Джиджорою) і одна осібна записка М. Котика – березнь–серпнь 1908 р.

Окрім архівознавчого аспекту, дослідження зазначеного епістолярного корпусу є суттєвим і для подальшого розвитку грушевськознавчих студій. По-перше, вдалось з’ясувати особу одного, досі практично невідомого, співробітника М.Грушевського. По-друге, відомості, подані в листах Л.Будая дають змогу

---

[12] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 13.

[13] Центральний державний історичний архів України у м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2345. – Арк. 4-5.

[14] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 408.

[15] Там само. – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 21; Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 125; Спр. 765. – Арк. 1, 58.

[16] Прізвища кореспондентів М.Грушевського в поданому нижче переліку зазначено згідно покажчику “Епістолярна спадщина Михайла Грушевського”.

[17] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 614. – Арк. 1зв., 21зв.

[18] Там само. – Спр. 615. – Арк. 10-11зв.

[19] Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України в м.Києві... – С. 16, 40, 47, 93.

розкрити нові сюжети, пов'язані з видавничою та науково-організаційною діяльністю видатного історика в Києві впродовж 1907–1912 рр. Практично за кожним реченням цих, на перший погляд офіційних малоемоційних текстів прихована окрема подія, яка потребує докладного вивчення і подальшого коментування.

Слід зазначити, що відомості про Л.Будая є фрагментарними. Вони базуються як на його листах, так і значною мірою на листах і спогадах Ю.Тищенка, з яким він був пов'язаний спільною працею в інституціях очолюваних М. Грушевським. Про своє походження він сам розповів М.Грушевському (№1). Леопольд Будай – виходець з Галичини, дезертир з австрійського війська з документами на ім'я Михайла Котика опинився в Києві приблизно на початку 1907 р.. Але про обставини його появи в підросійській Україні відомостей немає (№3). Якщо проаналізувати досить суттєву зміну стилістики і правопису в листах Л.Будая, можна припустити, що між зверненням до М.Грушевського по допомогу у серпні 1905 р. і появою в Києві він таки здійснив намір отримати освіту.

Згадуючи про свій приїзд до Києва восени 1907 р., Ю. Тищенко пише, що в редакції на Прорізній вулиці його зустріли Іван Джиджора і "пан Котик", який "із відвертістю признався, що він хоч і справжній австрійський громадянин, але з деяких причин мусив перейти кордон й оселитися в Києві під чужим призвищем"[20]. Самі обставини змусили Ю. Тищенка і Л. Будая до тісної співпраці і якщо не до дружніх, то досить приязних стосунків. У їхній долях було багато спільного: підтримані М. Грушевським, обидва перебували на нелегальному становищі. Опинившись удвох біля видання ЛНВ, не маючи досвіду, обидва мусили швидко опановувати нову справу. Відразу вони погодились на своєрідний поділ обов'язків, виходячи із власних здібностей. "Граматику я ще сяк-так знав, знав теоретично і правопис, але від того не оволодів краще коректурою. Я просто переконався, що з мене не буде доброго фахівця. Щоб бути досвідченим коректором, мало опанувати граматику і правопис. Коректором треба народитися. [...] Відповідальність же за справність коректи професор Грушевський поклав однаковою мірою на обох нас. Я не хотів, щоб за мої гріхи відповідав і Котик, і порозумівся з ним, розподіливши між нами працю. Отже, всю коректу мав вести Котик, а я взяв на себе канцелярську справу і нагляд за друкарнею", – згадував Ю. Тищенко[21]. Саме на жовтень 1907 – початок 1910 рр. припадає переважна більшість спільних кореспонденцій Ю. Тищенка і Л. Будая, адресованих М.Грушевському. Організація видавничого процесу вимагала щоденного спілкування співробітників київської контори ЛНВ із своїм керівником. Щовечора потягом з київського вокзалу вони відправляли свої листи, які М. Грушевський отримував на другий день уранці. Цим пояснюється інтенсивність листування. Тому збережений епістолярій дає змогу майже по днях реконструювати видавничий процес, організований М. Грушевським у Києві.

Завдяки Ю. Тищенку відомо дещо про особисте життя його колеги. 30 квітня 1908 р. він писав М. Грушевському: "П[ан] Котик зараз жениться"[22].

[20] *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей.. – С. 16.

[21] Там само. – С. 32.

[22] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 40.

Маємо підстави припустити, що у самого Л. Будая з часом склались із своїм патроном не лише формальні стосунки. Зокрема серед офіційної інформації, поданої ним в листах до М. Грушевського, трапляються досить приватні, майже відверті, фрагменти. Як із близькою людиною, він ділиться з ним своєю трагедією: "Осе три дні, як помер мій хлопчик. Майже не хворів, за один день і одну ніч вмер. Що було у мене найдорозшого, чим жив я Ї нема. Все перегоріло у мене. Де не стану, бачу біля себе мойого хлопчика. Хоча стараюсь забути про се, а мимо волі моєї бачу його головку, очі і дитячий погляд"[23]. Сам Михайло Сергійович емоційно відреагував на це, занотувавши в щоденнику: "Бідному Котикові синок умер, от прикрість! Написав йому зараз"[24]. Ю. Тищенко намагався підтримати свого колегу, в зв'язку з чим 20 березня 1910 р. звернувся до М. Грушевського: "Остайні дні Михайло Лукіч почуває себе у великому горі. Йому умер син що мав вже 1,5 роки. Се втрата для його важка з боку морального і матеріального. Видав йому авансом на похорони 20 рублів. Чи не можна, Михайло Сергієвич, порахувати йому сей аванс яко разову підмогу?"[25]. З листів самого Л. Будая можна дізнатись і про тривалу хворобу дружини, і про матеріальні негаразди, які переслідували його родину[26].

Упродовж значного часу Ю. Тищенко і Л. Будай залишалися двома постійними співробітниками київської редакції ЛНВ, тому доречним здається порівняння подальшої долі обох. Поступово їхні шляхи розходилися, тому приблизно з 1910 р. кожний вів осібне листування з М. Грушевським. Сфера діяльності Ю. Тищенка значно розширилась. Зокрема він опікувався провадженням газети "Село" (перше число вийшло 3 вересня 1909 р.), потроху займався літературно-публіцистичною діяльністю, організацією української книгарні в Києві та її філій в різних містах. Упродовж 1910–1912 рр. він був заклопотаний справами з цензурою, і тому вже менше приділяв уваги виданню ЛНВ. Ці функції перебрав на себе Л. Будай, тому значна частина його листів до М. Грушевського присвячена справам навколо журналу, формуванню редакційного портфелю тощо. Окреме місце в них відведено діяльності Українського наукового товариства у Києві та виданню його "Записок". Це була ще одна сфера діяльності Л. Будая. Цікаво, що у донесенні підполковника Окремого корпусу жандармів В. Тимошенка у Департамент поліції від 20 січня 1912 р. Леопольд Лукич Будай згаданий як секретар Українського наукового товариства[27]. В даному разі слід зважати на помилку жандарма. Як відомо, секретарем УНТ був І. Стешенко. Напевно, йдеться лише про те, що зазначена в рапорті особа є працівником бюро УНТ.

Л. Будай не обмежував свою діяльність лише виконанням технічних функцій навколо ЛНВ, здійснивши кілька спроб вдатись до власної творчості. У зв'язку з цим вирішальною була позиція Грушевського-редактора, який вважав за потрібне надати своїм співробітникам можливість для самореалізації, і певною мірою

[23] Там само. – Спр. 614. – Арк. 40зв.

[24] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік... Ї С. 109.

[25] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 499.

[26] Там само. – Спр. 615. – Арк. 33–34зв.

[27] Там само. – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 21.

ризикував, подаючи твори початківців поряд із доробком знаних майстрів. На сторінках ЛНВ було надруковано кілька перекладів[28] та рецензій[29] Л. Будая. Особливу увагу привертають два його оповідання "Примхи"[30] та "В осінніх обіймах"[31]. Ці твори не позбавлені певної майстерності. Не вимальовуючи чіткого сюжету, автор зосереджується на переживаннях людини, яка під тиском життєвих обставин опинилась у тяжкій депресії. Порівнявши літературну вигадку Л. Будая з реальними подіями його життя, можна стверджувати, що в цих невеличких оповіданнях автор передав насамперед власне емоційне напруження, залишивши на сторінках ЛНВ своєрідну сповідь "маленької людини". Саме це особисте забарвлення надало його творам певного художнього рівня і забезпечило підтримку публікації М. Грушевським[32]. Трагічним особистими обставинами, зокрема смертю сина, навіяний і сюжет оповідання Л. Будая "Фрагменти життя", надрукованого в "Українській хаті"[33]. Втім, спроби Л. Будая вдатись до публіцистичної діяльності виявились менш вдалими, тому, напевно, і не здобули необхідного визнання. Наприклад, у листопаді 1910 р. М. Грушевський дав пряму вказівку Ю. Тищенку не вміщувати у тижневику "Село" поданої Л. Будаєм статті[34]. Газета "Рада" надрукувала лише один з трьох матеріалів, запропонованих Л. Будаєм[35].

Поступово стали напруженими стосунки між Л. Будаєм і Ю. Тищенком. Спочатку М. Грушевський намагався їх примирити (див. коментар до листа № 9), але з часом, напевно, переконавшись у справедливості зауважень Ю. Тищенка на адресу колеги, взяв його бік. У травні 1911 р. М. Грушевський направив своїм співробітникам досить різкий лист з доганою за те, що вони самовільно встановили ціну на збірку І. Франка, але в осібному листі до Ю. Тищенка зазначив: "Той лист до Вас і до Будая пишу на адресу Вас обох на той випадок, коли се

---

[28] ЛНВ. – 1911. – Т. LIII. – Кн. I. – С. 156-189; Т. LIV. – Кн. IV. – С. 148–177; Т. LVI. – Кн. XII. – С. 574–593; 1912. – Т. LVII. – Кн. I. – С. 159–169; Кн. II. – С. 354–363.

[29] Там само. – 1910. – Т. LII. – Кн. XI. – С. 429–430; 1911. – Т. LIII. – Кн. I. – С. 229–230; Кн. III. — С. 646–647.

[30] Там само. – 1910. – Т. LII. – Кн. X. – С. 110–113.

[31] Там само. – 1912. – Т. LIX. – Кн. VII/VIII. – С. 97–104.

[32] Б.Ясинський автора зазначених публікацій з літературознавцем та істориком Сергієм Будою (1869–1942), приписавши останньому всі твори Л.Будая (*Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту. – К.; Нью-Йорк, 2000. – Том 1–109 (1898–1932). – С. 30, 38, 277, 338, 491, 507). Проте архівні матеріали спростовують це твердження. Сергій Олексійович народився в Миргороді і закінчив гімназію в Полтаві, пізніше навчався в Юр'ївському ветеринарному інституті. З 1899 р. почав друкуватися в київських газетах, з 1919 р. був співробітником ВУАН, зокрема – з 1921 р. – Комісії для дослідів над історією громадських течій, яку очолював академік С. Єфремов. Збереглися його листи до М. Грушевського від 1924 р. з приводу архівних студій у Москві та від 1929 р. щодо публікацій його праць у журналі "Україна" (особистий фонд С. Буди див.: ЦДАВО України. – Ф. 3964. – Оп. 1–2). Отже, ці дві постаті не можна ототожнювати ані за віком, ані за походженням та освітою, ані за біографічними відомостями.

[33] Українська хата. – 1913. – Ч. 4–5. – С. 227–236.

[34] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 297.

[35] Там само. – Спр. 615. – Арк. 33зв.

звинив Будай; як се зробили Ви, то не показуйте листа йому і прийміть до своєї відомости, але не вважайте то за докір Вам"[36]. У середині 1912 р. нові непорозуміння виникли в зв'язку з неакуратністю Л. Будая під час підготовки до друку першої частини VIII тому "Історії України–Руси". Ю. Тищенко писав М. Грушевському: "Про "Історію" нагадував Леоп[ольду] Лукічу, але що від нього можна добитися? Поки "Історія" буде на його руках, я не можу нічого зробити, бо перше, що мої слова навряд чи підженуть його, а друге, що кожне моє слово відомо Вам як він приймає. Сьогодня ще скажу, щоб поспішив, але не знаю чи поможе"[37]. Зрештою це викликало крайнє роздратування М.Грушевського (див. коментар до листа № 12), і після двомісячної тяганини коректи цього видання були передані Н. Романович-Ткаченко[38].

На початку 1913 р. Л.Будай мусив припинити свою співпрацю з інституціями, які очолював М. Грушевський. З цього часу видавничі справи провадять інші особи (Ю. Тищенко, І. Лизанівський, Н. Романович-Ткаченко), яким М. Грушевський безпосередньо адресує свої розпорядження[39]. Найімовірніше, що сталося це через неакуратність Л. Будая у веденні справ і відповідну реакцію його керівника.

З'ясувати подальшу долю Л. Будая можливо лише на рівні припущень. Схоже, що він деякий час продовжував працювати на звичній для себе ниві. Так, у 1913 р. його прізвище зустрічається серед співробітників журналу "Українська хата"[40]. Цілком можливо, що Ю. Тищенко скористався своїм впливом у редакції цього видання, щоб допомогти своєму колишньому колезі. У серпні 1914 р. Л. Будай зазначений у поданні Київського охоронного відділення серед осіб, які підлягають адміністративному засланню з районів мобілізації і військових дій[41]. Тут його вже названо співробітником земської газети[42].

Остання за часом згадка про колишнього співробітника М.Грушевського, яка підтверджую припущення про його переслідування у зв'язку з запровадженням військового стану, належить самому історикові. На початку березня 1917 р. у листі до О.Керенського, присвяченому проблемам політики центрального уряду щодо України, М.Грушевський писав: "До сих пор нет распоряжения об освобождении и возвращении лиц, арестованных из Галиции, нет вообще распоряжения о лицах, высланных военными властями по политическим мотивам, не уличенных в изменнических действиях. (До сих пор остаются в ссылке в Сибири арестованный вместе со мною секретар "Лит[ературно]-Наук[ового] Вестника" студент Львов[ского] университета Иван Лизановский австрийский подданный-украинец, тепер в с. Нарабел Томс[кой] губ[ернии], редактор "Укр[аинской] Хаты"

[36] ЦДАВО України. – Ф. 4028. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 20, 25.

[37] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 258.

[38] Там само. – Арк. 260.

[39] Листи М. Грушевського до Олександра Кандиби // Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака – К.; Нью-Йорк; Львів; Торонто, 1997. – Т. І. – С. 224–226.

[40] Українська хата. – 1913. – Ч. 1.

[41] ЦДІАК України. – Ф. 2233. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 7–7зв.

[42] Певно, йдеться про "Киевскую земскую газету" – щотижневик Київського губернського земства.

Богацький, сотрудник ее М. Будай и др.).”[43] Наявність ініціала “М” в даному випадку пояснюється численними “перевтіленнями” Будая, про які йшлося вище.

Таким чином, Л. Будай – звичайна людина без особливих амбіцій, яка саме завдяки своїй співпраці з М. Грушевським залишилась в історії. Підтриманий видатним діячем і залучений ним до справи національного відродження, у 1907–1912 рр. він належав до кола співробітників Великого Українця, зусиллями яких здійснювалась копітка щоденна організаційно-видавнича робота.

Нижче подано 15 з досить великого за обсягом корпусу листів Л. Будая до М. Грушевського (192 осібних і 134 спільних з колегами по київській редакції ЛНВ), які дозволяють скласти уявлення про характер їхнього спілкування та окреслити коло проблем, висвітлених у зазначеному листуванні взагалі. Друковані листи є суттєвим джерелом до вивчення діяльності М. Грушевського впродовж 1907–1912 рр., у першу чергу тих її складових, що були пов’язані з Києвом. Окрім напруженої наукової праці, цей час був відзначений перенесенням до Києва редакції “Літературно-наукового вістника”, заснуванням газети “Село“ (згодом “Засів”), створенням Українського наукового товариства тощо. Більшість кореспонденцій має діловий офіційний характер. У листах Л. Будая можна виділити кілька тематичних напрямків: а) видавничі справи (ЛНВ, “Записки УНТ“, видання праць самого М. Грушевського, видання Українсько-Руської видавничої спілки); б) діяльність українських інституцій та контакти між ними (НТШ та УНТ); в) стосунки між українськими діячами; г) особисті справи.

Документи розміщено у хронологічній послідовності. Коментарі пронумеровано відповідно наскрізній нумерації текстів листів. Дати, незалежно від того, де їх проставлено у листі, подано над текстом праворуч. Листи № 5–12 датовано за змістом і дати взято у квадратні дужки.

Документи подано без жодних змін правопису та лексики за винятком незначного узгодження розділових знаків згідно із сучасними правилами. Непрочитані слова позначаються трьома крапками в ламаних дужках. У ламані дужки забрано також слова, прочитання яких викликає сумнів. Вставки упорядника в тексти листів або в цитату, подану в коментарях, забрано в квадратні дужки. Скорочення, зроблені автором коментарів у цитатах, позначено трьома крапками в квадратних дужках.

Для уникнення різночитань у передмові в коментарях незалежно від підпису під джерелом подаються лише справжні прізвища Л. Будая (підписувався Л. Будай, Л.Л. Будай, М. Будай, М. Котек, М. Котик, Михайло Лукич (Лукіч), Л. Лукич (Лукіч), Леопольд Лукич (Лукіч)) та Ю. Тищенка (підписувався П. Лаврів, П. Лавров, Павло Пилипович, Ю. Тищенко, Ю. Сірий, Ю. Тищенко-Сірий).

[43] *Мельниченко В.* Прапор України на Арбаті. – М., 2004. – С. 225–226.

№ 1

Женева
15.VIII.[1]905

Високоповажанний Пане Професор і Добродію!

Даруйте, В[исоко]пов[ажаний] Пане Професор, шчо осьмілююсь до Вас писати. Крім п. проф[есора] Томашівського* не маю нікого, до кого міг би щиро і одверто звернутись.

Ходив до гімназії в Перемишлі і дістав лиху ноту з греки і математики. Став учитись сам. Удержував брата і дві сестри, шчо ходили в школу, і орив з писарки. Так думав, буду учитись до іспуту зрілости – прожив так два роки, і взяли мене у армію. Солодка там доля. По сімох місяцях дістав відпустку на свята і утік у Швайцарию у Ціріх. Якраз тут штрайкі – заробітку не можна було дістати, і я вибравсь пішки у Женеву з кількома франками, шчо дав мені знакомий українець у Відні.

Тут у Женеві якраз дістав роботу при будівлі обтесувати дерево. Робота покінчилась, і я опинивсь знова без средцт до життя, бо гроші, шчо заробив пішли на життя і книжки. Я постановив за всяку ціну покінчити школи, виїхати у російську Україну і стати учителем. Написав я у Берн, і там можу здати вступний іспит на університет досить легкий. Сам не знаю, шчо роблю. Голова пукає, коли подумаю, шчо згину нічого не зробивши. А життя так гарно-іронічно тягне, кров набігає у лице, коли подумаю, шчо роблю, шчо пишу до Вас, Пане Професор, цей лист.

Думайте, шчо хочте про мене, як самі знаєте. Обертаюсь до Вас з проханєм, коли Ви в силі, поможіть мені, хотя й через три-чотири курса. Й не осьмілив би я ніколи писати до Вас, Пане Професор, але життя довело мене до розпуки. Ви одна одинока моя надія – <здаясь>, що великий тягар впав на мою душу, шчо пишу до Вас. Щож мені було діяти? Я думав, шчо буду робити, може зложу гроші і буду учитись, але се треба чекати років тяжкіх і незвісних. А літа пливуть, скоро-скоро незамітно, і сили отпускають чоловіка, минає надія і приходить апатія – чоловік стає мов колода і розуміє, шчо коло нього кіпить життя, шчо другі думають, ходять, бачать перед собою ідеї – а він на все те байдужий. Страшно подумати – може і мене це обгорне в свої клішчі.

Думайте про мене, Пане Професор, як знаєте. Коли Ви не в силі мені помогти, молю Вас знишчіть цей папір. Ішче одно прохання. Хто у нас писав може дещо про беольогію, ґеографію і астрономію – бо я запишусь на ці предмети. Коли у Вас, Пане Професор, буде змога, то просив би о поміч тепер, не маю за шчо виїхати сего місяця у Берн і за шчо жити, і, коли зможете, кілька научних книжок з природи по українськи, бо, так живу як у пустині.

Остаюсь з глибокім поважанням до Вас Пане Професор

Л. Будай

Genиve rue Dancet 25.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 1–4. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 2

Женева
10.IX. 1905

Високоповажанний Пане Професор!

Невимовно Вам дякую за сю підмогу. Даруйте ще раз, що я був осьміливсь писати до Вас* в сій речі. Я і на се не мав ніякої надії, бо знаю що наш народ в більшій частиці зложений з таких індивідумів як я.

Мимо всяких перепон до ціли треба іти – хотяй по крівавій стежці – що робити. Маю надію, що колись в житті Вам, Пане професор, може віддячусь.

Прощайте, Пане Професор.

Все вдячний

Л. Будай

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 8. Оригінал, автограф, рукопис

№ 3

Київ
31 травня 1907

Вельмишановний Пане Професор!

Даруйте і простіть, що осміляюсь писати Вам цього листа. Просю яку роботу в конторі "Л.Н.В.", пр[иміром]: коректуру експедицію або що за маленьку плату. До цього часу був я в книгарні "Україна"*, а що зараз літо книжки не так багато ідуть на провінцію – нема роботи. Надіюсь, що будете ласкаві і добрі відписать.

З глибоким ушануванням до Вас

Михайло Котек

P.S. адреса: Контора "Л.Н.В." для Михайла Котека.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 1. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 4

[Київ]
22/VII н. ст. [1908]

Високоповажанний Пане Професор!

Справа з Федорченком* була така. Приходить Гехтер* і потім Квасницький*, і заявляють, що вони і "инші" з "Ради"* пишуть до п.проф[есора] листа, що Федор[ченко] написав в желізно-дорож[ному] журналі статю чорносотенну, і що вони просять п. проф[есора] не друкувати статей Федор[ченка]. Ми ж написали дуже коротко, се було вечером, як я відсилав коректу і зазначив так мало. Ми думали, що вони вже написали і обширно про се пояснили. Чикаленка* нема в Київі, і не могли його застати. Я повідомив п. Гнатюка* карткою, що висилається 1000 пр. VII кн. "ЛНВ" у Львів в[еликою] скор[остю], а 100 пр. потім м[алою] скор[остю] 23/VII н. ст. Так само висилаю п. проф[есору] книжку в обложці і до друкарні 5 пр. (без обгортки)*.

Я був сьогодня (22/VII) в "Мислі" і не застав Кугеля*. Дмитрієв, що видавав "Р[ідний] Край"*, утопився в Полтаві, хотів вирятувати потопаючу жінку і сам

погиб. Олек[сандр] Сер[гійович]* був сьогодні і казав, що вже буде можна з понеділка лагодити склад на Паньківській вул[иці]*. Завтра вечером вишлемо перші коректи на VIII кн.* (Антоновича і Вашу). Я був у Барського, і управляющий якось не конче хотів би наших складачів*, мотивує тим, що його складачі будуть невдоволені. Тепер у його є Томчак і Каменюк, які того року складали вже "Історію". Чи конче домагатись від його, щоб наші були? Постой*, здається, на осінь стає до бранки.

З правдивим поважаннєм

Мих. Котик

P. S. Олек[сандр] Серг[ійович] казав, що правдоподібно, треба буде нам не три комнати, а одну, але Ол[ександр] Серг[ійович] ще не знає як воно буде.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 561. – С. 86–87. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 5

[Київ]
[березень 1909]

Високоповажанний Михайле Сергієвичу!

Другу книжку, як я писав в попер[едньому] листі, послано 6 днів, а день перед тим обложку, і не можу зрозуміти, чому Ви її і досі не одержали. Обложку посилаю в третій раз: раз послав в Петерб[ург] разом з облож[кою] "Записок", другий раз до Львова, а тепер знова посилаю. Другої книжки послано 1000 пр. на адр[есу] друкарні Т[оварист]ва, а 95 окремо разом з XII, і I, і II, що оставались, на мал[ій] скор[ості]. 5 пр. II кн. послав д.Гнатюку на Супінського. Перетца я бачив*, ще як було засіданнє при Вас. Казав я в друкарні, коли питав Бондаренко за обложку*, що я Вам післав. Певно з друкарні довідавсь про се. Я ніколи нічого не кажу про редакційні справи. Правда заходять, н[а]пр[иклад], Тимченко*, але про се, що вони кажуть, я писав Вам*. На будуче тим більше остерігатимусь.

Посилаю разом підряд*: Кобилянську (3 ар.) – "По світу" – Магіна – Новицького – коректи Бобенка (вірші), Пеленського, Галущинського, Кміта і Загорського. Смуток ще не прислав свого огляду. На бібліогр[афію] є тільки одна Мочульського, і вже вискладана. Пав[ло] Пилипович* має дати рецензію на Черкасенка "Про небо"* – чи піде? В поперед[ньому] листі я згадував про новий журнал "Українська Хата"* – ред[актор]-вид[авець] Павло Богацький, се молодий чоловік. Журнал стоїть проти гоголівців*. Се той самий Богацький, що видав був I № "Хріну". Друкують його в друкарні Барського. № I має вийти за 2 тижні.

В "Слові" була маленька статейка проти Вашої статі в "ЛНВістнику" "Під новий рік"*. В "Слові" стоять як звичайно – на становищу боротьби клас[ів] і т. д. Статейка дуже мізерна.

Ще як були Ви в Петербурзі, я писав Вам, щоб Ви скоро виїжджали, бо там сильно панувала холера – тож я про се Вас остерігав. III кн. друкуємо 2700 пр., а скілько аркушів 15–14–13? Винниченко прислав оповіданнє. Казав Євг[ен] Харлампович*, що Винниченко написав нову драму* годящу на сцену, і що він

вишле Євг[ену] Харлампов[ичу]. Синицький* вже виїхав і не буде в "Раді", а місце його має бути Корольов*. Сьогодня вступив на службу цензора пан Флоринський*. Погана атмосфера, але се певно мине, як і багато вже минуло ріжних поганих "атмосфер". З III кн. спішу. Так само з "Істор[ією]" – не турбуйтесь, Мих[айло] Сер[гійович], все буде гаразд.

Щиро прихильний

М. Котик

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 120–123. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 6

[Київ]

[серпень 1909]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Обложку післав я вже давно в 2-х примір[никах] рекоменд[овано]. Тепер посилаю вдруге. Я написав Огієнку до Брусилова*, щоби послав коректи, яких ще не послав Вам. Павло Пилипович поїхав у Харків в справі книгарні*. Скілько послати Кобилянської* у Львівську книгарню? Я висилаю другу скриню до музею* – трохиназбиралось річей. Передплатників на "Село"* до сьогодня 20. Гехтер ще не дав огляду. Будяк дав всього 7 карток – а ще дасть 21-ого. Франса ще не дала всього Романович* – я пригадую їй. Левицького статі ще нема. Ол[ександр] Сергієвич ще не звернув коректи, і певно вже не треба буде Вам посилати. Так само Старицька читає на дачі свою драму*. Чи складати "Пана" на IX кн., бо трохи є на решту (кінець). Не складають, щоби не заняти шрифту. "Пан"* дасть ще 2 $^1/_2$ аркуша. Ваші відбитки готові* ("По світу", "Мазепа", і інші). Чи послати Вам у Львів, чи хай тут будуть?

Щиро прихильний

М.Котик

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 24–26. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 7

[Київ]

[лютий 1910]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Нещастє. Сконфісковано наш № 4 "Села" і календар*. Поліція забрала з друкарні всі примірн[ики] календаря і з нашої книгарні № 4 "Села", а осе чекаю, що вночі прийдуть до нас, і заберуть решту примі[рників] "Села" і календаря. Павло Пилип[ович] поїхав. В редакцію получено письмо від пані Ямпольської*, що вона скоро їде (за тиждень або два) з Київа і просить, щоби найти другого редактора. Поки приїде Павло Пилипович прошу написати, кого-б взяти на редактора, і я-б подав в канцелярію губернатора. Не турбуйтеся дуже, Мих[айле] Сергієвичу, може якось уладиться. Тягнуть нас за мапу України і за те, що ми даємо додаток до газети. Ми вже дали прошенія (підписане п. Ямпольською) до

губернатора, що редакція "Села" даватиме додатки безплатні (словарі, календарі, книжки по хазяйству) – може се що трохи пособить. Цензура віддала вже свою постанову до прокуратора. Завтра піду до Опа[товсь]кого*, сьогодня був, але не застав його в хаті, а до цензури незручно іти. Про все повідомляю Вас.

"Село" веде Шаповал*.

Щодо "ЛНВістника": Ол[ександр] Сер[гійовичу] я післав, так само Стешенк[ові] (він трохи переробив вірші), Вашу статю, Залізняка. Гехтер дав дуже пізно і то частинами свою статю – вийде 1 арк. Винниченко прислав досить величеньке оповіданнє на 2-3 № "Села" – чи післати Вам? Щодо "Базару"*, то я сам читаю, бо Пав[ло] Пил[ипович] не мав часу. Я шукав, і у мене нема оригін[алу]. Корінець може у Вас на Паньковський? Франса Вам пішлю, він буде дуже великий. Переклад [Фоґаццаро]* у мене і рец[ензія] на "Укр[адене] щастє", а рецензії на V[кн.] "Записок"* нема. Прошу прислати огляди. "Мисль" посилається акуратно*, а хто послав Вам жидівську газету я не знаю, і не знаю яка вона. "Село" ч. 4 і календар посилаю Вам. Передплата на "Село" іде досить добре, але на "ЛНВіст[ник]" тяжко. До тепер перед[платників] на "Село" – 1150, а на "ЛНВістник" – 450. Завтра напишу знова. Я писав Вам, скілько друкувати примір[ників] "ЛНВ", і скілько буде аркушів – прошу написати.

Остаюсь з глибоким поважанєм

М. Лукіч

P. S. Панас Григор[ович] підраховуєв книгарні* і каже, що дуже кепська справа, що багато дефіциту і найбільше вийшло халепи з видав[ництвом] "Час"* – він приготовить Вам рахунки.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 614. – Арк. 29–30 зв. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 8

[Київ]
[липень 1910]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

З приводу статі Кричевського не було задержки*, а тільки переверстка, а щодо статей Левицького, Смутка та рецензій, то просто не було шрифту, бо друкарня взяла трохи нашого шрифту на иньшу роботу (я потім довідався), і я мусів вести сварки. Але статі всі до кінця були мною послані ще перед тим, ніж Ви запитували Павла Пилипов[ича]; і коли він мене запитав, чи я післав, то я вже два дні перед тим післав. Я не можу зрозуміти, чого так пізно одержав Левицький коректу коли його статя була послана йому скорше ніж Вам. Я ж сам бажав, щоби книжка вийшла скорше, бо думав, що як вийде завчасу, то я зможу мати кілька днів відпустки. Мені стидно перед Вами, бо виходить що я Вас обманюю, коли пишу, що я висилаю, а Ви не одержуєте. То просто через те, що я Вас поважаю і кохаю, я не міг би Вас обманювати. Від тепер я ховатиму <...> і коли вийде яке непорозуміннє, то можна буде довідатись, як воно вийшло. Звісно, я не без гріхів щодо коректи, але я не задержую. Вибачайте, Мих[айле] Сергієвичу, що турбую Вас такими листами та не гнівайтесь.

VI кн. післали 1100 пр. Стан VII кн. такий: Коцюбинськ[ого] "Fata morgana" 2 арк. надруковано (титулова картка є). Капельгородський: рукопись у Вас, то прошу мені прислати, так само і шпальти як що є, бо так трудно понумерувати. Ляґерєфа* Вам не треба посилати, я переклад в деяких місцях справив. Діброва є в наборі. Данька, Лозинського, Кміта, Франка та Шаповала пришлю (вишлю) 18-го, Гехтер дав сьогодня свій огляд "Воля віри". Кіплінга ми випускаємо*. 7 арк. Ціну поставимо 50 коп.

19-го вишлю Залізнякові до коректи Біхера. Дніпрова Чайка дала 2 глави з Ляґерлєфа а потім дасть далі.

Ще хотів я написати Вам ось що: у Коваліва* є такі слова: видиш, посмотріти, іменє (маєток), на коротке, веремячко, вкусний, приліжно, зділати, веревку (мотузок), прелесть, ладно, умєлий, сли, славословіє. [*підкресл. авт.– О. М.*] Два-три слова я змінив, але решту лишив, бо не знаю, як Ви на се подивитесь. Може так і балакають коло Борислава, Дрогобича, але Ви знаєте, як тутешні пани колють очи сими русизмами. Якщо можна, то я позміняю сі слова.

В деяких гуртках, як я чув на власні вуха, прийняли "Істор[ію] Укр[аїнської] літ[ератури]" Франка як Катальоґ* або прейскурант. Дуже розчарувались.

Л. Будай

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 49–52. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 9

[Київ]
[1910]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Я дістав Ваше письмо і я тим дуже пригнічений. Є кілька місць в Вашім листі, що мене гостро крають. Колись Ви казали мені, щоб я Вам все казав, що лежить мені на серци. Але ж тепер, коли такі часи, коли Ви заняті іншими справами, мені соромно докучати Вам своїми особистими справами. І я Вам дуже вдячний, що Ви мені відписали. Я хотів написати Вам все докладно, але я морально звязаний і писати не можу. Коли Ви приїдете у Київ, тоді я Вам скажу особисто про деякі наші книгарські і редакційні справи. Я ніколи не хотів Вас, дорогий Михайле Сергієвичу, огірчати і ввесь час мовчу. А коли я що-небудь сказав нетактовного, то прошу дуже і дуже мені вибачити. Почекаю, аж Ви приїдете у Київ. Тепер подвою свою енергію і працюватиму більше, щоби заслужити Ваше довірє. Я дорожу місцем, і коли б не хороба моєї жінки, то я-б ніколи не посмів просити підвищення*. Я не забуваю, в якім я становище*, і шукати чогось иншого, се було б для мене великим нещастєм. Я не можу писати широко про свої особисті переживання, бо се виглядало б на сантементалізм.

Коли б Ви жили більш постійно в Київі і бачили щохвилини нас, то може б не було б такого непорозуміння. Працювати я хочу і працюватиму серед нашого народа.

Про відношеннє Пав[ла] Пил[иповича] до мене* і до нас всіх, про книгарню, редакцію і инші справи я вискажу при Вас в Київі, а тепер я не можу – морально.

Дуже вдячний, що Ви дали мені сей переклад, я хотів ще раніше просити Вас про се. Є гарні річи і в універ[ситетській] бібліотеці. З сього робив і М.Левицький Лягерлєф*. Я купив, щоби прочитати деякі місця, бо в перекладі не міг прочитати.

Дуже прошу вибачити, що так багато забрав Вам часу.

Відданий Вам

М. Лукич

P. S. Я нікуди не поїду, а Пав[ло] Пилип[ович], як хоче, то може вже тепер їхати*. Хочу написати рецензію на "Польська народ[ова] демократія"* Лозинського – чи можна?

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 615. – Арк. 7–8зв. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 10

[Київ]
[липень 1911]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Повідомляю Вас, що одержав всі коректи для VII-VIII кн. "ЛНВ" і деякі рукописи на дальші книжки. Залізняка статю я післав разом з руко[писами] до Львова – але написав рівночасно картку до п.Козловського*, щоби на випадок, як Вас вже нема у Львові, відослав до Криворівні. Я думаю, що задержки не буде, бо я Залізняка зверстаю, а тимчасом прийде від Вас. Всі иньші коректи зроблю як слід, добре і старанно. Павло Пил[ипович] дав рецензію на Сулиму*. Повідомляю дальше, що вислав я Вам пакунок з книжками "Совр[еменного] Мира"* і 1 пр. "Очерка"*. 25 пр. "Очерка" і 150 пр. VI тома "Історії"* послано в книгарню львівську. Крім сього: 250 пр. – Карабасникову*, 250 пр. – "Общ[ественная] Польза"*, 100 пр. – "Новому Врем[ени]"* і 100 пр. у Харків. 1 пр. – Василенку*, 1 пр. – "Кіевская М[ысль]", 1 пр. – "Совр[еменный] Мир" і 1 пр. Славинському*.

Чи можна дати 1 пр. "Очерка" в "Кіевскую почту"*, там дадуть рецензію – статю з Вашим портретом. "Кіев[ская] почта" тепер стає гарною газетою і дає чимало відомостей з українського життя. 1 пр. просить метранпаж. Залучаю рахунок друкарні на "Очерк" і вимітку паперу. Друкарня просить частину грошей за "Очерк". Коли побачите які неправильні цифри в рахунку, прошу мені прислати, щоб се показати Бондаренку.

Залучаю вичітку томів "Історії України", яку дала мені книгарня. Не знаю чи се, що Ви хотіли? 13 арк. "Істор[ії]" посилаю і за тим шпальти на 14 і 15 арк. Так само і коректу "Козаччини"*.

Ще одна справа. Заходив Нікітін-молодший* і сказав, що Пав[ло] Пилип[ович] обіцяв дати в формі позики Веселовському 100 руб. Павло Пилип[ович] про се нічого не казав, і я не можу сього зробити, бо не знаю адреса Пав[ла] Пил[иповича]. Хиба б одержав від Вас розпорядження.

На 30 червня покликували мене до окруж[ного] в справі Веселовського* "На полі крови" (повістка була на імя Котика, якого у нас нема, і сю повістку

звернено). Веселовськоговже три рази допитували в сій справі, і він передавав, щоби хтось з редак[ції] з ним порозумівся – що і як казати. Я ходив до Шишка*, він про се знає – але його тепер не пустять до Вес[еловсь]кого, а крім того він не знає, що казав Пав[ло] Пил[ипович], як його раз визивали. Я написав би про се до Пав[ла] Пил[иповича], та не знаю де він тепер. Почекаю ще трохи – бо він обіцяв, що подасть свою адресу.

Дуже прошу, якщо можна, нехай би зі Львова прислали трохи грошей – бо тепер виплати по книгарні. Я маю на руках всього 400 руб., а треба коло 1500 руб. Вчора книгарня наша післала великий транспорт книжок до Львова на кілька сот рублів – то чи не можна б трохи від них дістати? Напр[иклад], одній Грінченчисі* треба виплатить 460 руб., Понятенкови коло 280 руб., видавництв[у] „Час" і багато дрібних від 10-150 руб. Понятенко дуже неслушно вилаяв книгарню* і, здається, написав до Вас скаргу; не дав собі ні слова сказати, коли хотіли його попросити почекати кілька днів, зрештою якось помало будемо латати.

Щиро відданий

Л. Будай

P. S. Прошу на бандеролях і листах писати не М. Б[уда]й, а Л, бо тепер мені незручно.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 79–84. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 11

[Київ]
[серпень 1911]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Насамперед вибачте, що не післав Вам окладинки і книжки – був огонь в друкарні, і все поперекидали і поперемішували, найбільше в переплетні. "ЛНВ" не потерпів і хиба задержавсь трохи. "Совр[еменного] Мира", "Очерка" післали почтою до Львова вже давно. "Новому Времени" написано що опусту 33%. Зі Львова ми одержали на рахунок "ЛНВ" 1000 руб.: раз 600 руб. і через тиждень 400 руб. Крім того Дермаль* прислав 500 руб., так що маємо чим позаплачувати борги. Щодо "Часу", який Вам писав скаргу* – що се було не гаразд з їх боку – то треба було перше з ними обрахуватись. Вони відкрили свою книгарню на В[еликій] Волод[имирській] (коло театру) і забирали частинами кілька тисяч своїх дрібненьких книжечок – треба було раніше все підрахувати – скільки вони забрали назад, скільки ще залишалось у нас на складі, треба було покінчити рахунки ще з 1909 і 1910 р. – і се все робилось у нас – а вони собі вбили в голову, що Павло Пилип[ович] умисно виїхав, щоб їм не заплатити! Так само в книгарні їм нічого не сказали, бо вони навіть не давали своїх квітанцій щодо виданних їм книжок і т.д.

Бондаренкови я дав частину грошей на "Очерк", а тепер робиться в книгарні підрахунок Ваших книжок.

Поліції (через Казначейство) я заплатив 50 руб. штрафу за "Острів пінґв[инів]" Франса*, бо приходила.

Тих 100 руб. для Вес[еловсько]го не беруть (його довірені), бо чекають тих 500 руб. По відїзді Пав[ла] Пилип[овича] приходили за тими 100 руб., і я писав Вам про се, а в кілька днів потім прийшов лист від Вес[еловсько]го щодо тих 500 руб. Коцюбинськогопіслав на адресу п.Гнатюка*, і Радного – тепер посилаю Євшана. Рукопись "Історії" передав п.Романович. Прийшов № "Русск[ого] Богатства"* – чи прислати Вам?

Писав я (рекоменд[овано]) до Павла Пилиповича (від його я одержав листа) вже давно і не маю відповіди – а мені треба дещо знати, бо тепер в Київі їде провірка* <досьє> і паспортів. Поліція петербурськаі москов[ська] придирається до всього. Не знаю що робити – бо можуть придертись, що редакція на В[еликій] Волод[имирській] (офіційно) – а фактично на Паньківській*. Вже раз були в книгарні і питали. Я думаю, що треба сказати їм, що ми "тимчасово" на Паньк[івській], або треба заявить, що ми тепер перебіраємось, або що. А то чорти можуть причепитись.

Нетерпляче чекаю відповіді Павла Пил[иповича], бо написав йому ще в ріжних справах. Виплати по книгарні вже майже закінчені – а тепер підраховують Ваші книги. IX кн. підганяю. Прошу прислати вірш Алчевської. Назарієву післав решту коректˣ (нових книжок). VII том і I т. також читаю*. Прошу мені написати, яким шрифтом складати Шніцлєра? Від Гайденвурцеля прислали Вам книжку* <"Die Riucisebe Campagna"> – чи прислати Вам у Криворівню?

Віданий Вам

Л. Л. Будай

P. S. Книгарня "Нов[ого] Времени" просила на коміс 25 пр. "Ілюстрованої Історії" – ми післали (30%). Чи добре?

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 94–98. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 12

[Київ]
[листопад 1911]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачайте, що я зараз не відписав. Але я так затурбований тим, про що Ви писали, що не можу найти собі місця. Жаль мені, що мушу піти з редакції "ЛНВ"* – за ввесь час призвичаївсь і тепер не знаю що робити? До того тепер трудно найти відповідне місце, бо все заняте. Професії якоїсь не маю – хоч на вулицю, і то коли б я був сам. Я радився з Павл[ом] Пилип[овичем], і коли Ви нічого не мали б проти того, то я перейшов би до книгарні нашої.

Дуже прохаю Вас, написати мені кілька слів, чи можу мати малу надію на те, що лишусь, а то хожу як не свій. Літом то ще можна найти якусь посаду та зимою дуже трудно. Дуже прошу написати кілька слів.

Анна Сергієвна передала осе 20 арк. і записку.

Друковано "ЛНВ" в 1911 р. так:

кн. 1 – 2800 пр. – 15 арк.

– "– 2 – 2500 – "– – 13 – "–

– ”– 3 – 2430 „ – 13 – ”–
– ”– 4 – 2430 „ – 12 – ”–
– ”– 5 – 2360 „ – 12 – ”–
– ”– 6 – 2360 „ – 10 – ”–
– ”– 7-8 – 2300 „ – 16 – ”–
– ”– 9 – 2300 „ – 12 – ”–
– ”– 10 – 2300 „ – 12 – ”–
– ”– 11 – ? – 12 – ”–
– ”– 12 – ? ?

Прошу написати скілько друкувати 11 і 12 кн.? Чайковському і Балеєвич післав коректи і записки. Кміта "Новини літер[атур]" і Яновського посилаю. Ви питали за сей переклад Г. Чикаленко Містраль*. Коли вийшов в оригіналі – Чикаленка не було ввесь час в Київі, а сьогодня передали, що сей оригінал вийшов недавно. Гехтера статі певно не буде, так що можна складати оту статю Матвієва. Коцюбинський прислав своє оповіданнє і я дав складати. Так як сьогодня вже пізна година то я завтра напишу Вам, скілько дає яка стаття.

На рецензію не находимо ніяких книжок. Через три-чотири дні вийде третя книжка поезій О. Олеся*.

Щиро відданий Вам

Л. Будай

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 73–75. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 13

Київ

13/ V ст .ст. [1912]

Високоповажанний Михайле Сергієвичу!

Вчора доручино мені писати Вам про стан "ЛНВістника"* щосуботи. V кн. "ЛНВ" йде не в такім вигляді як завжди було, а так: Винниченко (половина), Леонтовича оповідання, Чупринка – поезії, Лазаревський оповід[ання], Вороний – поезії, Кобилянська, Романович, Містраль, Дорошенко, Гехтер – анкета "Засів", Євшан, Порш, Грицай, Черкасенко, Чекин, Бібліографія: 1). Грушевський, 2). Дорошенко, 3). Леонтович, 4). Євшан, 5 і 6 Садовський. Замість 12 арк. піде 13 арк. Порядок же VI кн. має бути такий: Олесь – Поезії, М. Коцюбинський – "Коні", Винниченко – докінчення, Євшан – про Пруса, Чернявський – оповід[ання], Чупринка – поезії, Кобилянська (далі), Тарноградский – поезії, Homo – "Наш театр", Раковський, Яновський – Спогади, Гехтер – докінчення, Містраль (далі), Матвіїв, Черкасенко, Spectator, Бібліографія, книжки.

Помешкання ще не найшли* – є та дорогі – 1600 р., 1200 р., а є і по 840 р., 930 р. на Фундуклеївській, на Б[ібіковському] бульварі, на розі Васильківської і Хрещатика – а тепер ще більше є свобідних. Та треба, щоби з комітету пішли і поглянули*. Одно помешканнє найшов Олесь далі на Кузнечній – 900 р., та кажуть, що далеко буде. А тим часом ті свобідні помешкання, які є, люди зараз їх наймають. А нанять помешканнє треба комітетови (напр[иклад], Олесь, Шрамченко

і п. Старицька), бо я сам, хоча і нахожу, то з того нічого не виходить – треба ж піти і обдивитися.

Передплатників до нині маємо 884. Передплата <...> поступає поволі – а поступають і нові передплатники та маленько.

За папір ми винні тепер 516 р. 31 коп. + 77 р. 88 коп. (се поки що за папір на відбитку Кобилянської "Через кладку"). В друкарню треба ще заплатить за друк:

II-ої кн. – 339.82 коп.

III-ої кн. – 349.83

IV кн. ще не далі рахунки. В касі є грішми 11 р. 08 коп., треба ще вислати гонорари – Садовському, Сендеркови остаток і остаток Лесі Українці 50 р.

В вчора не було Леонтовича*, і для того про фінансовий стан мало що і говорено – чекають на ту суботу.

Про стан V кн.: зверстано 8 арк., а ще 5 арк. дальше не можна, бо Леонтович хоче переглянути статю Дорошенка, а його в Киіві сьогодня нема, може приїде завтра. Комітет просить, щоби Євшан, а найбільше Дорошенко, коли хоче мати коректи, щоби присилав статі на два – три тижні скорше. Тепер коректи йому не пішлеться, бо нема часу, і просять, щоби статі писав більш ясно, бо напр[иклад], про Гребінку, вона так написана, що дуже тяжко зрозуміти що до чого – так багато всяких знаків, а найбільше, що значки не відповідають собі. Рукописів поки що нема ніяких. Левицький Орест ще не скінчив свого оповідання.

Прошу написати, може я не так докладно пишу, як би треба.

Вівторок висилаю коректи "Історії" і оригінал. Признаюсь, що задержав коректи і обіцяю дальше висилати акуратно. Хотів дати п. Романович, але вона була кілька днів в Василькові, а тепер я вже скінчив. Липинському послана статя його до Кракова.

Відданий Вам

Л. Будай

Сьогодня свято і завтра – отже є можливість найти ще більше помешкань – коли і тепер не підуть, то я потім не зможу, бо є робота в редакції, а треба найти – бо Павло Пилипович казав, що будуть робити ремонт.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 100–104. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 14

Київ

1/IX 1912 ст. ст.

Високоповажанний Михайле Сергієвичу!

Нині 1 вересня посилаю Вам 1 пр. книжки IX "ЛНВ" і 2 пр. обгортки. Зміст X кн. Ви побачите на обкладинці. X кн. думаємо дати 15 арк., дуже багато белєтристики набралося на X–XI кн. Кобилянськоїкрім X кн. ще є* на 3 $^{1}/_{2}$ арк. Яцкова ще більш 2 аркушів*. Тепер прийде пєса Винниченка* на 3 $^{1}/_{2}$ арк., "Гайавати" ще буде* на 5–6 арк. В X кн. піде вся драма Лесі Українки. 3 арк. вже набрано. Балея вже маю* і пішлю коректу йому через 3 дні, так само коректу

Яцкова. Дуже прошу повідомити – чи буде відбитка з оповід[ання] Яцкова, бо тепер шрифт лежить з Яцкова і з Кобилянської – так що на широкий корпус багато занято. Коли буде відбитка з Яцкова, то прошу повідомити кілько примірників друкувати. Чи може се буде приватне виданнє самого автора?

Був в редакції п. Леонтович і вже поїхав. Приїде знов через 4 дні. Всього був два дні в Київі, і за той час було засіданнє. Ще нічого не було вирішено, аж він поверне. Саме головне – фінансова справа. Тепер в касі є 80 руб., але завтра треба 72 руб. заплатити почті за експедіцію. Передплата йде поволі. За папір ми винні коло 800 руб., в друкарню до 1500 р., а треба ще заплатити: 1) Винниченкови, 2) Лесі Українці, 3) Коцюбинськомуза VI кн., 4) Платню служащим, 5) Гонорар за IV книжку Черкасенкови, 6) Гонорар Садовському і ще менші гонорари.

Передплатників маємо тепер 938. Тепер напишемо урбенси до тих, що ще не заплатили всеї суми.

Ми вже на новім помешканю. В[елика] Підвальна № 14 кв. 30, разом з Науковим Т-вом. Помешканнє складається з 4 кімнат – кухні, ванни, двох сараїв і разом з отопленнєм коштує 69 р. 17 коп. На нашу долю 29 р. 17 к., а решта на Наук[овім] Т[оварист]ві. Наук[ове] Т[оварист]во має одну велику кімнату і одну малу. В малій міститься бібліотека, а в великій має бути музей, ще не упорядковано.

Коли має бути статя Цегельськогоабо Spectatora, то прошу прислати до 15-18/IX. Статя Стасюка, поміщена в IX кн., ще не скінчиться певно в X, бо дуже велика – ще буде її на 38–40 сторінок.

Твердохліба поезії не будуть друковані в “ЛНВ”*. Комітет порішив не друкувати, бо, здається, вірші слабі.

З щирим поважаннєм

Л. Будай

P. S. Довідався я, що п. Щоголев (цензор) друкує книжку (30 арк.) про українців* і українську справу. Має вийти ся книжка до Різдва. Так мені передавали. Приготовляєтся книжка М. Вороного про історію українськ[ого] театру*. Книжка матиме 16 арк. друку + 50 ілюстрацій. Здається видаватиме “Час”.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 118–121. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 15

Київ

29/X 1912 ст. ст.

Високоповажанний Михайле Сергієвичу!

Подаю Вам зміст XI кн.* “ЛНВ” (13 арк. друк[у]): Кримський (поезії), Кобилянська (44 стор.), “Гайавата”, Яцків, Алчевська, Могилянський (оповід[ання]), Homo (кінець), І. Стешенко (про мову), Коваленко М. (поезія), Містраль, Євшан (Цеглинський), Бойчук, Стасюк, Цегельський, Черкасенко, бібліографія, книжки, зміст XII кн. Данька статі редакція ще не одержала. Кобилянську і Яцкова і “Гайавату” змістимо в XII кн., лишилось вже не багато. Ввесь сей матеріял рахуємо на 13 арк. Данька ще нема, але рахуємо його не більше як на 10 сторінок.

П[ана] Леонтовича тепер нема в Києві, але редакційний комітет збірається часто. Суського нема*, на його місце взяли нового чоловіка. Передплатників маємо 953. На сім тижні одержали з почти передплати 16 р. Ми писали урбенси до наших передплатників, і дехто надіслав решту, але ще не всі. Тепер ще треба виплачувати друкарні і за папір, помешканнє і инші дрібні видатки. Друкарні ми винні за червень 69.30

за липень-серпень 421.05
– ”– вересень 298.05
– ”– жовтень 347.63
1136 р. 46 коп.

За папір всього 629 р. 75 коп., бо віддали недавно 300 руб. Поки що ніхто ще нас не тисне за борги. На XII кн. маємо: 1) Кобилянську, 2) "Гайавату", 3) Яцкова, 4) Стасюка, 5) поезії, 6) Містраля (кінець). Тобілевича, як Ви писали, почнемо вже з 1913 р. регулярно друкувати.

Повідомляю, що Гехтер вийшов з редакції „ЛНВістника" як співробітник*, не подавши мотивів, і просив вичеркнути його з проспекту на 4 стор. обложки. Здається, причина була та, що він кілька днів тому приніс статю, коли матеріял ввесь був розсортований, так що не було вже місця для його статі. Йому сказали, що статя піде в XII кн., він не схотів, забрав статю і написав листа в редакцію, що виходить з співробітників редакції.

Прохаємо прислати Цегельського. Прохаємо також повідомити – хто має платити за відбитку Вид[авничої] Спілки "Плющ"* – редакція "ЛНВ" чи Видав[нича] Спілка через Павла Пилиповича, бо друкарня хоче знати до кого звернутися. Орест Левицький дав дальші оповідання в доповнення до "Ганни Монтовт".

З правдивим поважаннєм

Л. Будай.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 124–127. Оригінал, автограф, рукопис.

КОМЕНТАРІ

№ 1

...Крім п.проф[есора] Томашівського не маю нікого... – у 1900–1910 рр., після закінчення університету Степан Томашівський (1875–1930) викладав у гімназіях, зокрема в Перемишлі, де і міг зустрітися з автором листа.

№ 2

...ще раз що я був осьмілившь писати до Вас... – відразу не отримавши відповіді, Л. Будай 29 серпня 1905 р. звернувся до М. Грушевського з повторним листом аналогічного змісту. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 5–7).

№ 3

...був я в книгарні "Україна"... – книгарня колишнього журналу "Киевская старина", що з 1907 р. виходив під назвою "Україна", розташовувалася за адресою вул. Безаківська, 8. Офіційно іменувалася "Українська книгарня", але більш вживаною залишалась стара назва – книгарня "Киевской старины".

№ 4

...Справа з Федорченком... – йдеться про вміщену в неофіційній частині тижневика "Вестник Юго-Западных железных дорог" від 28 липня 1908 р. (ч. 26, С. 201–203) публікацію "В вагоне и в степи. (Железнодорожные впечатления)", в якій автор на підставі подорожніх спостережень висловився проти впровадження 8-годинного робочого дня, стверджуючи, що такий захід сприяє утворенню суспільного безладу. На його думку, для "искоренения разгильдяйства" і заохочення народу до сумлінної праці і освіти необхідна тверда рука. "Добиваетесь лучших политических форм, а своего маленького, близкого, но важного дела не умеете или не хотите делать. И выходит, что для нас все еще нужна дубина Петра Великого," – резюмував І. Федорченко. Складно з'ясувати, наскільки вирішальним був протест київських громадських діячів, але єдина після цього випадку публікація І. Федорченка "Без воспитания" була надрукована у ХІ книжці ЛНВ за 1909 р. Д. Дорошенко в листі до М. Грушевського називав оповідання І. Федорченка "написаними по-лубочному" (Листування Михайла Грушевського/ Упор. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака та ін. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. – Т. ІІ. – С. 239), а С. Єфремов висловлював обурення на уміщення в ЛНВ такої "пошлості", як оповідання І. Федорчека "Хиба?!" (Листування Михайла Грушевського/ Упор. Г. Бурлака. – К.; Нью-Йорк; Львів; Торонто, 1997. – Т. І. – С. 97, 255).

Гехтер Максим Григорович (1871–1947) – журналіст і громадський діяч. Співробітничав з газетами "Діло", "Рада", "Село", "Засів". Був офіційним редактором ЛНВ (1908, 1911–1912 рр).

Квасницький – невідомо кого з двох братів Квасницьких, Юхима чи Григорія, має на увазі автор листа. Обидва на момент описаних подій працювали відділоводами газети "Рада".

...вони і "инші" з "Ради"... – єдина на той час на Наддніпрянщині щоденна українська газета (1906–1914), до співробітництва в якій були залучені найширші кола інтелігенції. Докладно склад редакції та коло співробітників описує її видавець Є. Чикаленко (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 470–486; *його ж.* Щоденник – К., 2004. – Т. І (1907–1917). – С. 6–9).

Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) – громадський діяч, меценат, член Старої Громади, один із засновників ТУП, видавець українських щоденних газет "Громадська думка" (1906) та "Рада" (1906–1914). Для співробітників київської редакції ЛНВ впродовж років він залишався добрим порадником в їх повсякденних клопотах.

Я повідомив п. Гнатюка... – співробітники київської контори ЛНВ листувались з секретарем НТШ з приводу обміну виданнями між Києвом і Львовом, з фінансових справ, зокрема сплати членських внесків, передачі грошей на користь хворого І. Франка тощо.

...до друкарні 5 пр. (без обгортки)... – "Для улегшення поштової пересилки в межах Австро-Угорщини журналу, видаваного в чужій державі, Українська Видавнича Спілка мусила випускати для Галичини й Буковини формально інше видання, за редакцією австрійського громадянина. Отже київська контора ЛНВістника доставляла до Львова журнал в аркушах, які складалися вже на місці в палітурні Наукового Товариства ім. Шевченка, діставали обкладинку, друковану з відповідними змінами в друкарні того ж Товариства, кольору відмінного від київського видання (київське видання мало обкладинку помаранчову, а львівське червонясту)". (*Дорошенко В.* "Літературно-науковий вістник" // *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту. – К.; Нью Йорк, 2000. – Том 1–109 (1898–1932). – С. 533).

...Я був сьогодня в “Мислі” і не застав Куґеля ... – йдеться про щоденну газету ліберального спрямування “Киевская мысль” і завідуючого її редакцією Іону Куґеля, який заохочував представників української громади до співробітництва, висловлюючи зауваження щодо їх пасивності, зокрема стосовно висвітлення подій в Галиччині в російських виданнях (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 51). На шпальтах газети вміщувались оголошення на видання Українсько-Руської видавничої спілки, друкувались огляди публікацій ЛНВ, статті М. Грушевського, зокрема в ч. 136 за 1908 р. – “Конец «польской интриги»”. З виходом цієї публікації “Киевская мисль” зволікала впродовж кількох тижнів, тому співробітники контори ЛНВ мусили неодноразово звертатись до редактора газети. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 198).

...“Р[ідний] Край” ... – перший український політичний і літературний тижневик, який почав виходити в підросійській Україні після впровадження правил про періодичні видання від 24 листопада 1905 р. Перше число видане 24 грудня 1905 р. Ініціатором, першим видавцем і редактором був голова полтавської Громади адвокат Микола Дмитрієв (1867–1908). Серед співробітників: Панас Рудченко (Панас Мирний) і Г. Коваленко (співредактори), О. Пчілка, Х. Алчевська, О. Коваленко, І. Нечуй-Левицький, Д. Дорошенко. Місцева адміністрація заборонила друкарням видавати газету під загрозою їх закриття. Від 7 травня 1907 р. тижневик не виходив, з 20 вересня того ж року його було перенесено до Києва, де редактором-видавцем газети була Олена Пчілка (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. ІІ: Суспільно-політичні твори (1907–1914) / Упор. І. Гирич, С. Панькова. – С. 511). Впродовж 1915–1916 рр. виходив в Гадячі російською мовою. Про закриття газети в Полтаві М. Грушевський згадує в статті “На українські теми. Не пора”, вперше надрукованій в VII книжці ЛНВ за 1908 р. (Там само. – С. 73–81).

Олек[сандр] Сер[гійович] Грушевський (1877–1943) – літературознавець, етнограф, історик, молодший брат Михайла Грушевського, співвласник родинної садиби по вул. Паньківській, 9.

...склад на Паньківській вул[иці]... – йдеться про перенесення книжок з приміщення редакції ЛНВ по вул. Прорізній, 20 в сараї на садибі по вул. Паньківській, 9, яку нещодавно придбали Грушевські. Ю. Тищенко в листі від 9 серпня 1908 р. сповіщав М. Грушевського: “На Паньківську перевезли частину “Вістника” і всю “Історію”. За вохкість боятись поки що нічого. Долівку застелили асфальтовим полотном, а зверху під книги положили дошки”.(ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 61). Одночасно редакцію ЛНВ було переведено на вул. В. Володимирську 28, де також було влаштовано книгарню. Нове приміщення складалось з трьох кімнат: крамниця з парадним входом і великими вікнами-вітринами, кімната для редакції і кімната з виходом у двір. Воно було обладнано електрикою, що особливо тішило співробітників редакції після перебування на Прорізній у невеличкій кімнаті з одним вікном, що виходило в глибокий двір. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 53).

...перші коректи на VIII кн. ... – йдеться про “Автобіоґрафічні записки” В. Антоновича та продовження публікації М. Грушевського “Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку”. (Докл. зміст книжок ЛНВ див.: *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту...).

Я був у Барського і управляющий якось не конче хотів би наших складачів... – впродовж 1907–1909 рр. Українсько-Руська видавнича спілка співпрацювала з друкарнею Акціонерного товариства П. Барського. “То була звичайна собі московська друкарня, досі нічого українського не друкувала. Складачі по-українськи складали поволі, бо не вміли читати рукописів і робили безліч помилок”. (*Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 33). Тому зі Львова було відряджено кілька складачів. Найдовше тут працював

Ю. Сидоряк, який займався технічною обробкою підготовлених до друку текстів ЛНВ, "Історії України Руси" тощо (ЦДІАЛ України. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3–9). Однією з причин небажання бачити в друкарні сторонніх були спроби надрукувати поза визначеним накладом зайві примірники видань, зокрема VI тому "Історії України Руси", і реалізувати їх через книгарні без відома представників замовника. Ю. Тищенко з цього приводу навіть планував провести розслідування: "У всякім разі я не попущу того, щоб яким би то побитом книги пішли поза нашою конторою. На се у мене є свій спосіб. Я піду по книгарням і яко купець дізнаюсь про все, бо крім "К[иевской] Ст[арини]" ніхто з книг[арень] не може давати "Історію". Але се тоді, як не зверне [надлишку]". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 202).

Постой – складач друкарні П. Барського.

№ 5

...Перетца я бачив ... **–** Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – філолог, історик літератури, професор Київського університету, голова філологічної секції УНТ у Києві, редактор "Записок Українського наукового товариства у Києві", дійсний член НТШ (з 1908), академік Петербурзької Академії наук (з 1914).

...питав Бондаренко за обложку... – один з власників київської друкарні В. П. Бондаренка та П. Ф .Гніздовського.

Тимченко Євген Костянтинович (1866–1948) – мовознавець, член київської Старої Громади, професор Київського університету, член УНТ у Києві (з 1908) та НТШ (з 1914).

...про се, що вони кажуть, я писав Вам... – 4 грудня 1908 р. Л. Будай повідомляв М. Грушевського про суперечку, яка виникла під час підготовки присвяченої пам'яті В. Антоновича III книги "Записок Українського наукового товариства у Києві": "Тільки що був Тимченко і хотів, щоби дати йому прочитати коректу ст[атті] Данилевича. Бо, як він каже, Данилевич прохав його про се. Статю Данилевича Ви писали передати Ол[ександру] Серг[ійовичу], і ми передали. А Тимченко питає, чи піде ст[аття] Данилевича? Я йому сказав, що статя передана Ол[ександру] Серг[ійовичу] для перегляду на засід[анні] історич[ної] секції, і Тимченко дуже тим невдоволений і сказав, що стаття Данилевича повинна піти і мусить піти, що треба з тим рахуватись, що в місті ходять слухи, що Мих[айло] Серг[ійович] веде компанію проти Данилевича і Мельники, і що багато членів Т[оварист]ва тим невдоволені і т. д." (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582 . – С.115–116). Свою незгоду на вміщення статі В. Данилевича "Нові дані для біографії Івана Сірка" у зазначеній книжці "Записок" М. Грушевський мотивував обмеженим обсягом видання. У відповідь автори інших публікацій до цієї книжки відмовились від своїх гонорарів на користь її розширення (Там само. – Арк. 115). За вміщення статті В. Данилевича виступила і вдова історика К. Мельник-Антонович (Там само. – Арк. 146). Після проголошення автором матеріалів свого дослідження в засіданні Історичної секції УНТ наприкінці грудня 1908 р. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 3) його статтю було вміщено на сторінках "Записок" (Записки Українського наукового товариства у Києві. – 1908. – Кн. 3. – Арк. 140–148). Цікаво, що це непорозуміння мало свою передісторію. Ще на початку 1908 р. між двома учнями В. Антоновича виник конфлікт через критику М. Грушевським підготовленого В. Данилевичем для УНТ реферату про педагогічну діяльність їх спільного наставника. Зрештою автор мусив вибачатись за те, що в різкій формі відповів на зауваження М. Грушевського (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 1–2зв). Значною мірою описаний конфлікт був відображенням претензій представників київської наукової громадськості, які незважаючи на авторитет М. Грушевського, намагались провадити власну політику в УНТ, навіть якщо це стосувалось поодиноких випадків і не визначало стратегії розвитку товариства.

...Посилаю разом підряд... – зміст кн. III ЛНВ за 1909 р. див.: *Ясинський Б.* Літературно-науковий вістник. Покажчик змісту...

Пав[ло] Пилипович – Ю. Тищенко (П. Лавров).

...рецензію на Черкасенка "Про небо"... – йдеться про рецензію на видання: Черкасенко С. Ф. Про небо: Популярна астрономія. – К., 1909. Певно, Ю. Тищенко рецензії не подав, принаймні в ЛНВ її вміщено не було.

"Українська Хата" – щомісячний літературно науковий, публіцистичний ілюстрований журнал. Виходив у Києві з 24 березня 1909 р. до осені 1914 р. Співробітниками були представники нового покоління української інтелігенції: М. Шаповал, М. Євшан, А. Товкачевський, Г. Чупринка, М. Рильський та інші. Було видано 64 числа. Активну участь у виданні брав Ю. Тищенко, який згадував: "Літо 1909 року для української літератури й журналістики в Києві видалось особливо родючим. Незабаром після Олеся до Києва приїхав Микита Шаповал, а пізніше – Микола Вороний і Спиридон Черкасенко. [...] Точилися палки розмови про літературу, науку, мистецтво. [...] Ми дійшли думки випускати свій журнал місячник. Так виник часопис молодих під назвою "Українська хата". [...] Матеріальні труднощі з виданням першого числа "Української хати" полагодили ми так: на пропозицію Олеся склалися по "п'ятірці". Як на наш бюджет, це були чималі гроші". (*Тищенко Сірий Ю.* З моїх зустрічей... – С. 79).

...Журнал стоїть проти гоголівців ... – йдеться про прибічників Б. Грінченка. За свідченням Ю. Тищенка, "... в той час українське громадянство було поділене на дві течії, які неприязно ставились одна до одної. Це течія так званих Грушевківців – з одного боку і Грінченківців – з другого, або Паньківців (Паньківска вул., де мешкав Грушевський) і Гоголівців (Гоголівська вул., де мешкав С. Єфремов і інші прихильники Грінченка). Почався цей поділ з переносу "ЛНВістника" зі Львова до Києва, в чому Грінченківці вбачали намір повалити "Нову Громаду" [...] По суті якихось партійних чи ідеологічних розходжень між цими групами не було і непорозуміння базувались більше на амбіції окремих осіб. (*Тищенко Сірий Ю.* Перші наддніпрянські українські масові політичні газети. 1909–1912. – Нью-Йорк, 1952. – С. 7). Проблемам стосунків між представниками українського руху присвячено низку публіцистичних статей М. Грушевського, зокрема: "На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем". (ЛНВ. – 1908. – Т. XLI. – Кн. I) та "На українські теми. Замість новорічної". (ЛНВ. – 1911. – Т. LIII. – Кн. I).

...В "Слові" була маленька статейка проти Вашої стати в "ЛНВістнику" "Під новий рік"... – йдеться про щотижневу соціал-демократичну газету "Слово", яка виходила у Києві (1907–1909). Редактори-видавці – О. Корольова та С. Петлюра. 15 лютого 1909 р. на шпальтах "Слова" в розділі "З газет і журналів" було вміщено замітку з приводу статті М. Грушевського "На українські теми: На новий рік". (ЛНВ. – 1909. – Т. XLV. – Кн. I. – С. 115–126) з критикою позиції її автора щодо спільного історичного шляху і завдань визвольної боротьби українців, білорусів і литовців. Відстоюючи позицію боротьби класів, як рушійної сили соціальних процесів, "Слово" наголошувало: "А що коли в кожній з націй-союзників почнуть сваритися класи, зводити свої класові рахунки?! Що тоді буде з вашою згодою?! Хто ви такі, поступові демократи, які класи в инших націях ваші родичі – ось питання, які ви повинні перше ніж лаштувати згоду, опреділити для того, щоб з вашої афери не вийшов..."неожиданный финал".

Євг[ен] Харлампович – Чикаленко.

...Винниченко написав нову драму... – можливо, йдеться про п'єсу В. Винниченка "Дорогу красі!" Взагалі Є. Чикаленко достатньо критично ставився до драматургії

В. Винниченка, зауважуючи "Я раз у раз довожу йому, що треба написати низку п'єс для сцени, і тоді він матиме ренту, з якої й житиме, але він все "мудрствуєлукаво": пише п'єси, в яких тенденція не випливає з обставин живого натурального життя, а обставляється штучно видуманими обставинами, а через те п'єси його роблять враження публічних трактатів у діалогах, а не сценічних п'єс, а до того ще й нецензурні або з політичного боку, або з морального". (*Чикаленко Є.* Щоденник.. – С. 83). Знаючи з власного досвіду про фінансову скруту, від якої потерпали українські видання, і пов'язану з цим затримку гонорарів, Є. Чикаленко часто надавав підтримку авторам ЛНВ через редакцію часопису ще до публікації їхніх творів. 13 лютого 1910 р. Ю. Тищенко писав М. Грушевському "Сьогодня був Євг[ен] Харл[ампійович]. Доплатив він за пєсу Винниченка і статю Коцюбинського 112 руб. Він рахує, що доплатити мусить по столько рублів за аркуш, скілько і редакція платить – 25 руб., а за стор[інку] – 1 р. 50 коп. Винниченко просить грошей через п. Чекаленка, і Чекаленко просить йому післати" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 309).

Синицький Максим – керуючий конторою газет "Громадська думка" і "Рада", після складання іспитів за курс університету став помічником присяжного повіреного.

Корольов (Королів)-Старий Василь (1879–1941) – письменник, громадський діяч, видавець, секретар редакції газети "Рада".

Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – професор-славіст Київського університету, один з теоретиків-українофобів, голова Київського тимчасового комітету в справах друку (з 1909).

№ 6

...написав Огієнку до Брусилова... – йдеться про коректи "Записок Українського наукового товариства у Києві" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – С. 202, 220). І. Огієнко, на той час – студент історико-філологічного факультету Київського університету за рекомендацією професора В. Перетца впродовж 1907–1910 рр. працював у редакції "Записок" коректором, перекладачем, неофіційним редактором (*Ляхоцький В. П.* Перші історичні та книгознавчі студії Івана Огієнка // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 291–307).

…Павло Пилипович поїхав у Харків в справі книгарні… – у серпні 1909 р. було отримано офіційний дозвіл на відкриття в Харкові української книгарні. Ініціатором і фактичним її керівником був Ю. Тищенко. Під час згаданої поїздки він займався пошуком приміщення для неї. Формально обидві книгарні були записані на приватних осіб: київська – на Ф. Красицького, харківська – на Я. Безкровного. На початку 1913 р. було засновано подібний заклад у Катеринодарі, здійснювались заходи щодо відкриття книгарні у Полтаві. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 155, 146). Під час конфлікту в НТШ 1913 р. на адресу М. Грушевського лунали і звинувачення в порушенні звітності по книгарнях та неефективності їх діяльності. У жовтні 1913 р. НТШ навіть вимагало від київської книгарні повернення вкладених в неї коштів (ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 305. – Арк. 43–43зв.). Тоді ж формально ці заклади перейшли у власність НТШ. З 1914 р. після виїзду Ю. Тищенка з Києва справи київської книгарні провадив відряджений зі Львову колишній старший прикажчик книгарні НТШ Сироїд (ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 875. – Акр. 54) – за характеристикою М. Грушевського "трохи без ініціативи, але солідний і діло знає" (ЦДАВО України. – Ф. 4028. Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15).

...Скілько послати Кобилянської... – йдеться про видання: Кобилянська О. В неділю рано зілє копала. – К., 1909.

...висилаю другу скриню до музею... – йдеться про Музей НТШ, активне формування збірки якого пов'язане з закликом М. Грушевського на його підтримку "В справі музею при Науковім Товаристві імені Шевченка. Відозва до ш. Земляків" (ЗНТШ. – 1901. – Т. XLIII. – Кн. V. – С. 1–3). На Наддніпрянщині кошти для нього збирало Товариство прихильників культурно-історичного музею. За завданням М. Грушевського співробітники київської контори опікувались закупівлею і відсилкою речей до Львова. Архітектор і маляр В. Кричевський, формуючи власну колекцію, займався пошуком килимів та кераміки для збірки НТШ. (*Щербаківський В.* Пам'яти Василя Григоровича Кричевського. – Лондон, 1954. – С. 16). Активну участь у комплектуванні етнографічного і археологічного відділів брав директор Київського музею старожитностей і мистецтв М. Біляшівський. (Листування Михайла Грушевського – Т. II. – С. 75–90). Докл. про формування збірки Музею НТШ див.: *Гнатюк В.* Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя – 1873–1923). – Мюнхен; Париж, 1984; *Сапеляк О.* Етнографічні студії в науковому Товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). – Львів, 2000. – С. 87–108.

"Село" – заснована М. Грушевським щотижнева газета для селян і робітників. Перше число вийшло друком 3 вересня 1909 р., всього було видано 76 чисел. У лютому 1911 р. через нескінченні цензурні утиски видання було згорнуто. Наступницею "Села" стала народна газета "Засів" (1911–1912). Докл. див.: *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета "Село" у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Острог; Торонто; Париж, 2004–2005. – № 3–4 (163–164) / 1 (165). – С. 25–46.

Романович-Ткаченко Наталя Данилівна (1884–1933) – письменниця, перекладач, редактор, педагог, співробітник редакції ЛНВ, секретар бюро УНТ в Києві. Друкувалась в "Українській хаті", "Украинской жизни", "Киевских откликах", "Селі", "Засіві". Перші її прозові твори були вміщені в ЛНВ 1905 р. за підтримки І. Франка. (ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 3510). В своїх листах 1908–1914 рр. Н. Романович постійно звертається до М. Грушевського з проханням про додаткові переклади для ЛНВ, про залучення її до редагування статей для видань УНТ та праць історика, мотивуючи це необхідністю самій утримувати родину, оскільки її чоловік, діяч соціал-демократичного руху Михайло Ткаченко, не мав постійного заробітку через політичні переслідування (ЦДІК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 721). Інколи таке перевантаження відбивалось на якості підготованих Н. Романович матеріалів, що викликало роздратування М. Грушевського. 9 лютого 1910 р. він зазначив в щоденнику стосовно перекладів для чергової книги ЛНВ: "Цілий день стратив на коректу Франса, кепсько дуже перекладеного, не справленого в рукоп[исі], і вчасти присланого мині в першій незвичайно лихій коректі. Трохи не росхорувався". Наступного дня він продовжив: "По вчорашнім Франсі справді не здоров". (*Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік... – С. 105). Взагалі М. Грушевський ставився до проблем своєї співробітниці з розумінням і намагався сприяти їх вирішенню. Так у листі до Є. Чикаленка історик зазначав: "Для добродійки Романовички ми досі робили що могли, вишукуючи ріжні заробітки і даючи задатки, більш понад те я нічого не видумаю. Дуже добре буде, коли зможете що-небудь зробити для неї Ви". (*Тодійчук О.* Листи М. С. Грушевського до Є. Х. Чикаленка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. – К., 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 154). Співпраця М. Грушевського з Н. Романович тривала впродовж наступних років. Збереглися листи вченого до неї 1921–1922 рр., які свідчать, що за часів еміграції історика вона була однією з його довірених осіб в Києві, які через УНТ і УАН опікувались розподілом допомоги, надісланої комітетом "Голодним України". (ІР НБУВ. – Ф. 121. – Спр. 48–50).

...Старицька читає на дачі свою драму... – Старицька Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – письменниця, перекладач, громадсько-культурна діячка. Була співробітником "Ради", член редакційного комітету ЛНВ. У листі йдеться про її драму

"Аппій Клявдій" (ЛНВ. – 1909. – Т. XLVIII. – Кн. XI). Свою дачу в листах до М. Грушевського жартома іменувала "Китаївські кущі" від назви місцевості під Києвом (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 57).

"Пан" – йдеться про: Гамсун Кнут. Пан. Переклад Л. Пахаревського // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVI. – Кн. VI; Т. XLVII. – Кн. VII, VIII. (Докл. зміст книжок ЛНВ за 1909 р. див.: *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту...).

...Ваші відбитки готові... – йдеться про окремі відбитки публікацій М. Грушевського в ЛНВ: Виговський і Мазепа // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVI. – Кн. VI; По світу (З подорожних вражень) // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIV. – Кн. XI, XII; там само. – 1909. – Т. XLV. – Кн. I, II; Т. XLVI. – Кн. III, IV.

№ 7

Сконфісковано наш № 4 "Села" і календар... – наприкінці січня 1910 р. прокурором Київської судової палати за поданням Київського тимчасового комітету в справах друку було накладено арешт на № 4 газети "Село" за статтю М. Гехтера (за підписом М. Григорович) "З робітничого життя" та "Народний календар" (додаток до газети) за вміщені в ньому статті М. Грушевського "Пам'ятник Шевченку" та "Коротка історія України", Ю. Тищенка (за підписом Ю. Сірий) "Українська земля". Ці публікації були визнані проявами українського сепаратизму, які загрожують єдності "русского народа". (ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 8–10). Особливе роздратування представників влади викликала вміщена в "Народному календарі" карта, на якій "сохранены названия великоруссов и белоруссов, а вместо Малоруссов стоят Украинцы". (Там само. – Спр. 186. – Арк. 19). Реакція М. Грушевського на події була достатньо спокійною. 27 січня 1910 р. він записав у щоденнику: "Як передчував я – дійсно сконфісковано календар і з ним чомусь і № 4 "Села"?! Стараюся не брати дуже до серця, по американському принципу: не брати до серця невдач". (*Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік... – С. 103). Ю. Тищенко в листах до М. Грушевського зазначав, що цей випадок був виявом "особистої неприхильності д. Флоринського до українства". 17 березня судова палата відмінила конфіскату (ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1986. – Арк. 114), що було сприйнято як "пощечина Флоринському". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – С. 542, 545).

Ямпольська Ганна Платонівна – знайома М. Грушевського з тифліських часів, відповідальний редактор газети "Село". Після випадку з № 4 "Села" подала клопотання про зняття з неї повноважень редактора газети (ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 5–5зв). Але справа з дозволом передати ці обов'язки Івану Маличу затяглась, і у травні 1910 р. її було піддано адміністративному арешту за статтю М. Грушевського "Великодні з'їзди". Ямпольська провела в кілька днів в Старокиївському поліційному відділку, звідки її визволяв Ю. Тищенко, який пізніше згадував: "Вся в сльозах, з опухлим лицем, вона кинулась докоряти мені, що ми опорочили її перед усім світом на все життя, що вона вимагає негайно визволити її від цього лиха і зняти її ім'я з редакторства". (*Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські українські масові політичні газети... – С. 13). Проте, подаючи відомості про це М. Грушевському він був значно стриманішим: "Був на побаченні у Ан[ни] Пл[атоновни] почуває вона себе не зле, дали їй добру кімнату і не прикладають до сидіння ніякого режиму". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582 . – С. 326). Сам М. Грушевський був украй засмучений подіями навколо арешту своєї доброї приятельки, про що свідчать його щоденникові записи від 15 та 16 травня: "Прийшовши, прочитав лист від П[авла] Фил[иповича], що дійсно арешт наложено без заміни, і то за мою статю. Се добило мене; ми пережили страшенний день. [...] Спав

кошмарно і цілий день сьогодня прожив під вражіннєм. Аж ось коли зловили мене! З утіхою пішов би видсидіти сам" (*Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік... – С. 116). Зрештою Ю. Тищенко домігся від губернатора заміни двомісячного ув'язнення штрафом, про що сповістив М. Грушевського 18 травня: "Удалося таки визволити Анну Платонівну і тим скинути з душі важкий камінь. Губернатор тільки після довгої суперечки згодився замінити штрафом, але таким, що страшно й подумати. Сказав або 300 р. (триста) рублів положити, або й не говорити, і то підкреслив, що се йде на уступки. Раніш нічого не можна було зробити через те, що губернатора і в Київі не було, а Ан[ну] Пл[атоновну] взяли зараз же після постанови і вона навіть не встигла поїхати. За сі три дні я щодня бував і в неї і в губернатора. Сумно писать Вам про се, але більшого зробити не міг, а на иньших і надії не можна було покладати. [...] Анна Платоновна почуває себе добре і у всякому разі не має жалю ні на кого". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 431–433).

...піду до Опа[товсь]кого... – Опатовський Михайло Степанович – секретар Київського тимчасового комітету в справах друку. Українець за походженням, сам себе називав малоросом, чудово розмовляв українською мовою, налаштований відносно ліберально щодо українського руху (*Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 39). Прихильність цензора Ю. Тищенко так пояснював у своїх листах до М. Грушевського: "Кожний день доводилось їздити до цензури і прохати [...]. Але підмазка зробила своє [...] Опатовський, як каже, хоч і видно, що "неискренне", що він "старался", щоб як-небудь замняти. Взагалі тепер треба буде носити дещо до його [...] За третю книжку пошлю сьогодня Опатовському 15 руб. Я йому поки що більше не можу дати, і він зна добре, що коли діло уладить, то получить більше. Се такі пани, що йдуть в откриту". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 35).

Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч. Співробітник газети "Рада", співзасновник журналу "Українська хата". Друкувався в ЛНВ, подавав свої матеріали майже до кожного числа "Села" і "Засіву".

Що до "Базару"... – п'єса В. Винниченка.

Фоґаццаро Антоніо (1842–1911) – італійський письменник, оповідання якого "Через троянду" було надруковано в ЛНВ 1910 р. (Докл. зміст книжок ЛНВ див.: *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту...).

...рецензії на V [кн.] "Записок"... – йдеться про "Записки Українського наукового товариства у Києві". Рецензію М. Залізняка було вміщено: ЛНВ. – 1910. – Т. XCIX. – Кн. II. – С. 473–475.

..."Мисль" посилається акуратно... – йдеться про газету "Киевская мысль", яку надсилали М. Грушевському у Львів.

...Панас Григор[ович] підраховує в книгарні... – ймовірно, Павло Поставний – бухгалтер київської контори ЛНВ до жовтня 1910 р.

...найбільше вийшло халепи з видав[ництвом] "Час"... – "Час" – найбільше українське видавниче товариство у Києві (1908–1914, 1917–1920). Фундатори: В. Королів-Старий, М. Синицький, М. Левицький та інші. Видавало художні твори, підручники, словники, календарі, плакати, поштівки. Мало дві власні друкарні та книгарню в Києві. Видання "Часу" отримувала книгарня ЛНВ. Через затримку розрахунків між партнерами досить часто виникали непорозуміння (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 3).

№ 8

З приводу статі Кричевського не було задержки ... – йдеться про затримку з виходом VI кн. ЛНВ за 1910 р. через невчасно отримані в Києві коректи оглядів Євг. Левицького "З заграниці" та П. Стебницького "З російсько-українського життя" і переверстку статті В. Кричевського "Перший конкурс на памятник Шевченка". З цього приводу 5 червня 1910 р. Ю. Тищенко писав своєму керівникові: "Дуже тяжко слухати дорікання, але нічого робити. В тім, що ЛНВ досі не вийшов є й моя вина. Хоч М[ихайло] Л[укич] вправдується тим, що 25 одержав останні рукописи Все Вам післано, і од Вас нема. "Вістнику" уділяю я час і багато, але не можу вірити тому, що нема рукописів. Найбільше ж сьому запізненню спричинилася статя Кричевського. З Вашої замітки видно було, що вона вже не піде, і 24 приступлено було до верстки. (Рано 24 статі ще не почав Крич[евський] писати). Коли ж все було зверстано – від Вас повернулася статя Кричевського з поміткою, що піде. Довелося наново робити переверстку всього що вже виготовили" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – С. 330; Спр. 583. – Арк. 314). 15 червня Л. Будай отримав з цього приводу записку від М. Грушевського, який доручив Ю. Тищенку контролювати технічні справи в друкарні, з якими не впорався його колега. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 333). Цей випадок не був винятком, оскільки після коректури набрані в друкарні матеріали відправлялись для перегляду авторам і М. Грушевському, а далі їх потрібно було повернути в Київ. Це створювало безліч проблем, і, незважаючи на щоденну відправку кореспонденції залізницею, співробітники київської редакції не завжди встигали підготувати черговий том журналу до 20 числа, як це планувалось. Сам М. Грушевський зазначав: "Неприємно, що ЛНВ дуже спізнюється, і взагалі нема порядку, ніяк не наладиться". (*Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік... – С. 104).

Лягерлєф Зельма (1858–1940) – шведська письменниця, твори якої впродовж 1903–1910 рр. друкувались в ЛНВ. Автор листа має на увазі оповідання "Інґрід; билиця старопанського маєтку" у перекладі Дніпрової Чайки, надруковану в XI–XII ЛНВ за 1910 р. (Докл. зміст книжок ЛНВ див.: *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту...).

Кіплінга ми випускаємо... – йдеться про видання: *Кіплінг Р.* Оповідання / Пер. Н. Романович. – К., 1910.

Ковалів Степан (1848–1920) – письменник і освітній діяч, твори якого друкувались в ЛНВ, зокрема оповідання "Американська крисаня" у кн. VII за 1910 р. Того ж року накладом Українсько-Руської видавничої спілки у Львові видано: *Ковалів С.* Чародійна скрипка: Оповідання для молодіжи. – Львів, 1910. – Т. 1. *Ковалів С.* Писанка: Оповідання для молодіжи. – Львів, 1910. – Т. 2. Мешкав у Бориславі.

...прийняли Істор[ію] Укр[аїнської] літ[ератури] Франка як Катальоґ... – відверте бажання автора листа сказати своєму патронові те, що той, на його думку, хотів би почути. Відомо, що добрі взаємини між двома видатними діячами дещо погіршилися після перенесення видання ЛНВ до Києва. Причиною певної відчуженості наприкінці 1907 р. слугувало несхвалення праці І. Франка "Історія української літератури", про яку М. Грушевський апріорно виробив критичну думку і навіть відмовився її прочитати. У листі до свого родича Є. Трегубова письменник скаржився, що "проф[есор] Грушевський з великого прихильника і протектора моєї праці зробився її завзятим ворогом" (*Франко З.* Михайло Грушевський та Іван Франко // Франко Зіновія (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали / Упор. і наук. ред. М. А. Вальо. – Львів, 2003. – С. 143). Незважаючи на упередженість щодо франкової праці М. Грушевський запропонував надрукувати її в ЛНВ, проте автор наполягав на окремому виданні і навіть цікавився можливостями його

здійснення у Києві (*Антонович М.* Михайло Грушевський у листуванні Івана Франка // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4 (110–111), 1–4 (112–115). – С. 293–305). Зрештою М. Грушевський погодився видати коштом Видавничої спілки працю І. Франка, яка вийшла 1910 р. у Львові під назвою "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.". Книга викликала неабияку зацікавленість в українських колах Києва і незадоволення цензурного комітету. Про це свідчить лист Ю. Тищенка до М. Грушевського від 5 червня 1910 р.: "Історія літератури Франка в цілости мабіть не пройде, а з купюрами. Щоголєв і там зумів найти небезпеку для отечества. Підкреслені місця, де згадується про утиски російського уряду і про процес 193. І він прямо сказав, що так навряд пройде. А вона пішла б тут добре. Просив вже давно п. Дермаля, щоб послав маленьку пачку через цензуру. Тим часом всі, що післав Козловський, продано і в нас і в Харькові. Так поки що найкраще посилати" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 330). Проте реакція на "Нарис" була дійсно неоднозначною, зокрема С. Єфремов дав їй таку оцінку: "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р." вийшов і розчарував усіх, хто так нетерпляче дожидавсь обіцяної праці. Методу, який подав був Франко в цитованій допіру передмові, тут ані сліду не знайдемо. Нема також і тієї широти погляду та бистроумности у висловах, як і величезного критичного та наукового апарату, до якого привчив був автор попередніми своїми працями з історії письменства й літературними оглядами. То був час, коли Франка посіла вже його смертельна недуга – "не тільки ця фізична безвладність (утрата рук), але ще більше може психічний неспокій", як сам Франко пояснює в передмові до свого нарису. І, безперечно, фатальна недуга вельми одбилась, а надто на останніх розділах Франкової книги. Це дуже детальний реєстр авторів, книг і виданнів, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, зате з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа. Тому то вся вага "Нарису" зводиться знов же до визбірування сирового матеріалу, хоча і з його, через зазначені причини, користуватись доводиться тільки надто обережно". (*Єфремов С.* Історія українського письменства. – Нью-Йорк, 1991. – Т. І. – С. 45). Вміщена в ЛНВ рецензія В. Дорошенка украй обурила І. Франка, і він відмовився писати до журналу. (*Дорошенко В.* "Літературно-науковий вістник" // *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту... – С. 536).

№ 9

...я-б ніколи не посмів просити підвищення... – листи Л. Будая до М. Грушевського містять численні скарги на матеріальні негаразди: "Я так <подорвавсь> лікарями, що просто не в стані дальше так жити, і якби не всякі позички по банках, то я не міг би прожити. [...] Як би не така страшна дорожнеча в Києві, то можна б ще прожити на 45 руб. [...], і то виходить так що там позичу, а там віддам". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 615. – Арк. 33–34).

...не забуваю в якім я становище... – напевно, йдеться про нелегальне перебування в межах Російської імперії.

...відношеннє Пав[ла] Пил[иповича] до мене... – у своїх листах Ю. Тищенко неодноразово скаржиться на недоліки в діяльності Л. Будая, зокрема на його невміння порозумітись з друкарнею, відмову робити коректу тощо. М. Грушевський, вірогідно, намагався врегулювати стосунки своїх співробітників. Так, 14 листопада 1910 р. Ю. Тищенко виправдовувався: "Сьогодня одержав Вашого листа спільно з Михайлом Лукичом. Я тілько того й хочу, щоб Михайло Лукич був в курсі всіх справ щодо редакції і видань. Та се і йде на те". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 374).

...робив і М. Левицький Лягерлєф.... – можливо, автор помилився, оскільки переклади творів шведської письменниці Зельми Лягерлєф для ЛНВ та окремого видання 1911 р., окрім інших, робила дружина Модеста Левицького Зінаїда, а не він сам.

...Пав[ло] Пилип[ович], як хоче, то може вже тепер їхати... – на початку серпня 1910 р. Ю. Тищенко, передавши справи з видання "Села" М. Шаповалу, виїхав на відпочинок у Крим, де в Алушті відвідав сестру М. Грушевського Ганну Шамраєву, а на зворотному шляху заїхав у Катеринодар для вирішення справ української книгарні. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 344–351).

...написати рецензію на "Польська народ[ова] демократія"... – йдеться про низку публіцистичних оглядів Михайла Лозинського, надрукованих в ЛНВ у січні–вересні 1908 р. і видану окремою відбитком (*Лозинський М.* Польська народова демократія. – К., 1908). Невідомо, чи отримав автор листа дозвіл М. Грушевського, але в ЛНВ такої публікації вміщено не було. Можна припустити, що рівень літературних здібностей Л. Будая був достатньо посереднім, і навіть він сам визнавав це в одному з листів (за контекстом – у відповідь на зауваження М. Грушевського): "Статейку свою я одержав і бачу, що я не спосібний писати". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 27).

№ 10

Козловський Всеволод Олександрович (1877–?) – громадський діяч, журналіст, бібліотекознавець. Секретар і відділовод газети "Громадська думка". Друкувався у "Раді" та ЛНВ. Після 1906 р. – на еміграції у Львові, співробітник львівської редакції ЛНВ. До нього регулярно надходили фінансові звіти та відомості про відсилку книжок з Києва. Згаданий тут Л. Будаєм лист до В. Козловського містить, окрім інформації про "великий транспорт книжок", ще і повідомлення про загублені залізницею через неточно вказану адресу скрині з експонатами для Музею НТШ (ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2345. – Арк. 4–5).

Павло Пил[ипович] дав рецензію на Сулиму... – йдеться про рецензію на видання Українсько-Руської видавничої спілки: *Сулима Т.* Народні оповідання. – К., 1911; вміщену в кн. VII–VIII ЛНВ за 1911 р. за підписом "Ю. Сірий".

...пакунок з книжками "Совр[еменного] Мира"... – щомісячний літературний, науковий і політичний журнал. Виходив у Петербурзі з 1891 р. Серед авторів Л. Андрєєв, К. Бальмонт, В. Вересаєв, В. Винниченко, В. Розанов, Є. Тарле, М. Туган-Барановський.

...пр[имірник] "Очерка"... – йдеться про "Очерк истории украинского народа", третє видання якого вийшло у Києві 1911 р.

...VI тома Історії ... – йдеться про "Історію України Руси".

...Карабасникову... – Книжковий магазин Товариства "Н. П. Карбасников" в Петербурзі з філіями у Варшаві та Москві.

...Общ[ественная] Польза... – видавниче товариство просвітницького спрямування у Петербурзі.

..."Новому Врем[ени"]... – мережа книгарень у Петербурзі та Москві видавництва "Товарищество А. С. Суворин", отримала назву від заснованої О. Суворіним 1876 р. газети.

...1 пр[имірник] Василенку... – книгарня І. Г. Василенка в Києві на вул. Володимирській, 53.

Славінський Максим (1868–1945) – публіцист, літературознавець, перекладач, громадський діяч. З 1906 р. мешкав у Петербурзі. Співпрацював з українськими виданнями "Рідна справа / Вісті з Думи", "Український вістник", "Украинская жизнь". У ЛНВ виступав як перекладач з німецької та чеської.

“Кіев[ская] Почта” – щоденна газета, редактор М. Григорьєв.

...коректу Козаччини... – у даному контексті під “Козаччиною” автор листа міг розуміти одне з двох видань, які майже одночасно готувалися до друку: першу частину VIII тому “Істрії України–Руси” (*Грушевський М.* Історія України-Руси. К.; Львів, 1913. – Т. VIII. – Ч. І: Роки 1628–1638.) або російськомовні витяги з VII і VIII томів зазначеної праці (*Грушевський М.* История Украинского козачества до соединения с московським государством – К., 1912. – Т. І: До начала XVII века; К., 1913. – Т. ІІ: Первые десятилетия XVII века).

...Нікітін- молодший... – один з двох братів студентів Київського університету, які були співробітниками редакції газети “Киевская мысль”. В даному випадку він виступає як представник відповідального редактора ЛНВ Сергія Веселовського, який знаходився у в’язниці. За домовленістю, особа, яка формально брала на себе обов’язки редактора і відбувала покарання, мала отримувати від контори ЛНВ грошову компенсацію в розмірі половини накладеного штрафу, який замінювався ув’язненням. Наприклад, М. Гехтер, якого грудні 1912 р. Сенат засудив до трьох місяців ув’язнення, пропонував М. Грушевському виплатити його дружині 500 крб., якщо він погодиться відправитись за ґрати. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 27–29).

...в справі Веселовського... – йдеться про найгучнішу і найтривалішу за часом розгляду справу проти ЛНВ з приводу публікації в кн. XII за 1910 р. поеми Лесі Українки “На полі крові”. 5 січня 1911 р. книжку було конфісковано за постановою Київського тимчасового комітету в справах друку (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914)”. – Т. ІІ... – С. 555), а відповідального редактора С. Веселовського притягнуто до судової відповідальності і заарештовано. Лише у жовтні обвинувачення з нього було знято на підставі того, що на момент підготовки книжки до друку він був відсутній. Винним було визнано Ю. Тищенка як завідуючого редакцією, який сприяв виданню і розповсюдженню журналу без дозволу і за відсутності редактора (ЦДІАЛ України. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 18). В листі від 16 жовтня 1911 р. Ю. Тищенко натякав на небезпеку переслідування владою самого М. Грушевського, оскільки слідчий допитував його про позицію того як видавця і співредактора ЛНВ. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 52). Розслідування внесло зміни у видавничі плани М. Грушевського, який писав Ю. Тищенку: “Може б зайшли до Лесі Укр[аїнки] і поговорили б на туж тему, що я писав їй: що з огляду на конфіскату “Поля Крови” я мусів трохи відложити “Руфіна”, але ти часом може б вона дала щось?” (ЦДАВО України. – Ф. 4028. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 14). Справу було розглянуто в Київському окружному суді 13 лютого 1913 р. Оборонцем на процесі виступав І. Шраг. На Ю. Тищенка було накладено штраф 100 руб.

Я ходив до Шишка... – Шишко Маврикий Замонтович – київський присяжний повірений.

...Грінченчисі треба виплатить... – Грінченко Марія – письменниця, перекладачка, громадська діячка, вдова Б. Грінченка. У листі йдеться про виплати за продані книгарнею видання творів її чоловіка.

...Понятенко дуже неслушно вилаяв книгарню... – Понятенко Прокіп Дмитрович – громадський діяч, публіцист, керуючий конторою газети “Рада”, видавець. За словами Є. Чикаленка, “людина педантично акуратна, навіть бюрократична” (*Чикаленко Є.* Щоденник... – С. 8). Апелював до М. Грушевського в зв’язку з затримкою виплат за його книжки, продані книгарнею ЛНВ, і некоректність поведінки її працівників, які навіть не повідомили про зміну терміну виплат: “Минув рівно місяць, як я послав Вам листа з проханнєм понудити книгарню “ЛНВ” призначити мені термін розщоту за продані мої книжки, дані книгарні на комісію. За місяць строку можна чогось добитись навіть в

бюрократичних рос[ійських] канцеляріях, а проте укр[аїнська] інституція що до моєї справи доси а ні з місця". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 701. – Арк. 12–15, 20). Ю. Тищенко в листі до М. Грушевського від 13 серпня 1911 р. пояснював: "Не знаю, чого властиво хоче Понятенко. Я його і вочи не бачив. Ні нагадував він за гроші, ні просив їх, обрахунок йому давно готовий, посилав до його, але в городі його нема. Сьогодня написав йому, щоб зайшов за грошима, хоч адреса його дуже непевна. Коли б він зголосився, то давно би йому було виплачено". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 33).

№ 11

Дермаль Август – управитель книгарні НТШ у Львові з вересня 1909 р.

Щодо "Часу", який Вам писав скаргу... – впродовж чотирьох років видавництво "Час" зберігало свої книжки на складі книгарні ЛНВ. В зв'язку з відкриттям власної крамниці на Володимирській, 53, власники зажадали їх повернення. Цього не було зроблено вчасно через велику кількість книжок і відсутність Ю. Тищенка, який перебував на відпочинку в Криму. Поява конкурентів на одній вулиці з книгарнею ЛНВ вочевидь непокоїла М. Грушевського, який у травні 1911 р. писав Ю. Тищенку: "Котрі ж то з "Часу" хочуть книжню відкривати – чи Дубровський і К° чи Корольов з Синицьким, і чи не видумка все се? На се ж треба чималих грошей, як по собі знаємо. Може й краще, що ми скорше не перейшли на Фундуклеївську. Але дуже журитися нема чим, і підтримуйте з ними приязні відносини". (ЦДАВО України. – Ф. 4028. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 7).

...50 руб. штрафу за "Острів пінґв[инів]" Франса... – йдеться про публікацію: *Франс А.* Острів Пінґвінів // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVI–XLVII – Кн. V-VII, IX. У жовтні 1909 р. відповідні книжки ЛНВ було конфісковано цензурою (ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 186. – Арк.. 2). З приводу цього Ю. Тищенко писав М. Грушевському 6 листопада 1909 р.: "На завтра викликають мене в Окружний Суд до слідователя з приводу Анатоля Франса, яко свідка і завідуючого конторою ЛНВ. Що з того буде напишу завтра ж, а поки що думаю у всьому вину складати більш на цензуру, котра заднім числом почала конфіскувати книги. На всякий випадок візьму з собою в камеру і російську книгу Анатоля Франса, яко доказ того, що книги сі були на ринку. Обвинувачують Веселовського яко редактора. Мав з ним сьогодня побачитись і умовитись говорити в одно". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 297). Згідно з рішенням Київського окружного суду на редакцію було накладено штраф.

...Коцюбинського післав на адресу п. Гнатюка... – йдеться про коректи на кн. IX ЛНВ за 1911 р. (Докл. зміст книжок ЛНВ див.: *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту...).

Прийшов № "Русск[ого] Богатства"... – щомісячний суспільно політичний, науковий і літературний журнал. Виходив у 1876–1918 рр. у Петербурзі. М. Грушевський вміщував тут свої публіцистичні праці, зокрема: "На національні теми". (Русское богатство. – 1913. – № 1. – С. 225–243).

... в Київі йде провірка... – посилені перевірки напередодні приїзду російського імператора Миколи II на урочистості з нагоди із 50-річчя скасування кріпацтва і відкриттям пам'ятника Олександрові II у Києві (30 серпня 1911 р.).

...редакція на В[еликій] Волод[имирськый] – а фактично на Паньківській... – під час перебування в Києві у січні 1910 р. М. Грушевський переніс редакцію ЛНВ в одну з квартир на першому поверсі власного будинку на вул. Паньківській, 9 (*Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік.... – С. 101).

Назарієву післав решту коректи... – певно йдеться про Олексу Назаріїва (1880–1918) – бібліотекаря НТШ (з 1908 р).

...VII том і I т. також читаю... – йдеться про перевидання відповідних томів "Історії України Руси": третє видання I тому вийшло в Києві 1913 р., перевидання VII здійснено не було (*Грушевський М.* Історії України Руси. – К., 1991. – Т. І. – С. VI).

Від Гайденвурцеля прислали Вам книжку... – Торговий дім М. Гайденвурцеля, київське відділення якого (вул. Хрещатик, 5) було постійним постачальником паперу для видань, що друкувалися М. Грушевським.

№ 12

...мушу піти з редакції ЛНВ... – М. Грушевський, незадоволений безладом у київській редакції ЛНВ, у листопаді 1911 р. збирався звільнити Л. Будая, але з невідомих причин той залишався в редакції ще рік, про це свідчить лист М. Грушевського до М. Євшана за листопад 1912 р.: "Будаю комітет виповів службуна 1/I (1913 р. – *О. М.*), потрібний на його місце чоловік, щоб міг вести коректу кореспонденцію, рахунки – чоловік, який знав би рахунковість, міг би дістати і більше ніж олов Будай, що діставав 50 руб. Чи не знайшли б такого? Тільки щоб був чоловік солідний і прихільний ділу. Непорядки в конторі, коректі безгрошівє привели комітет до дуже сумного настрою і я побоююсь, щоб він не розлізся; до того ще Шухевич і К° бувши на похоронах (похорон М. Лисенка в Києві – *О. М.*) доложили й свого, розказуючи, що галицька суспільність відвернулася від ЛНВ, передплата упала etc." (ЦДІАЛ України. – Ф. 745. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 10).

Містраль Фредерик (1830–1914) – провансальський поет, твори якого в перекладі Ганни Чикаленко друкувались в ЛНВ упродовж всього 1912 р. (Докл. зміст книжок ЛНВ див.: *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту...).

...***третя книжка поезій О.Олеся....*** – йдеться про видання: *Олесь О.* Книжка третя. – К., 1911. Весь наклад був викуплений книгарнею ЛНВ, про що Ю. Тищенко 16 жовтня 1911 р. писав М. Грушевському: "Щодо закупки книг О. Олеся "Третя книжка", то я зробив з ним умову пісьмову від імені книгарні і по тій умові гроші книгарня виплачує в три роки: дві в сьому році, а одну в будучім. Коли приїдете – я покажу ту умову, і Ви побачите, що інтереси книгарні тут обстояні цілком. Купити ж книгу я находив для книгарні дуже річю потрібною, і вона тілько підійме наші торгові интереси. Її тепер радо б купили і иньші книгарні, та вже пізно. На будуче, звичайно, не будуя без Вас робити таких операцій, а тепер зробив тому що дуже вже спішно". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 50).

№ 13

Вчора доручино мені писати Вам про стан "ЛНВістника"... – нескінченні утиски цензури, внаслідок яких ЛНВ був втягнутий одночасно в кілька судових процесів, змусили Ю. Тищенка відійти від завідування редакцією. 28 травня 1912 р. він писав М. Грушевському: "Все тепер порозіздилося. "Літературно науковий вістник" сьогодня нарешті вийшов. Справа там теж ні важна. Я дуже песімістично дивлюся на справу і хотів би краще вийти зовсім з редакційного комітету. Звичайно, коли треба – буду робити й стояти в ньому. Детально не пишу про "Вістник", а гадаю що про се пише Людмила Михайлівна (Старицька Черняхівська – *О. М.*) і Будай з доручення комітету". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 100). В той же час Л. Старицька повідомляла: "Наказ Ваш д. Будаєві переказала, – казав, що одіслано вже. Нагадала йому, щоб писав щотижня – казав, що пише". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 1).

Помешкання ще не найшли... – в зв'язку з ремонтом у будинку на вул. Паньківській, 9 редакція ЛНВ мала звільнити квартиру, яку вона займала, і сараї, де зберігалися видання попередніх років. Ю. Тищенко в своїх листах неодноразово скаржиться М. Грушевському на зволікання з переїздом з боку редакційного комітету. Наприклад, 28 травня 1912 р. він писав: "Ремонт квартир йде прискореним темпом, тілько стоїть на заваді контора, бо ще й досі не вибрались. Було знайдено помешканнє добре, але, як казали, господин Стешенко не зволив згодитись, щоб Наукове Товариство було під одною стріхою з таким крамольним журналом як "ЛНВ". Справа затяглася знову, а треба щоб нарешті вже покінчили і мабуть доведеться комітету десь хоч тимчасово наймати квартиру". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 101). Л. Старицька також називала головною причиною цих зволікань незгоду і "тренія" в між конторою ЛНВ і бюро УНТ (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 65–66).

...треба щоби з комітету пішли і поглянули... – На початку 1911 р. у львівський газеті "Діло" з'явились статті Г. Хоткевича та І. Липи з критикою на адресу М. Грушевського, який, на думку авторів, перетворив ЛНВ на свій індивідуальний друкований орган. Ці публікації викликали дискусію на сторінках української преси, а сам М. Грушевський вдався до спроб передати редакторство іншій особі (*Панькова С.* "Літературно-науковий вістник" – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр)... – С.153–156), зокрема пропонував це М. Павловському та В. Леонтовичу (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 29–30). Зрештою у квітні 1912 р. в ЛНВ було надруковано звернення до читачів у зв'язку з перенесенням видання до Києва, в якому М. Грушевський заявив про складання повноважень редактора (фактично залишаючись і надалі шеф-редактором журналу) і передачу їх редакційному комітету. В кінці тексту заяви зазначено дату її написання: 15 (28) березня 1912 р. (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Т. ІІ... – С. 433, 607). До його складу ввійшли М. Грушевський, О. Олесь, Л. Старицька Черняхівська, Ю. Тищенко (*Кузіна Н. В.* Діяльність редакційного комітету "Літературно-наукового вісника" в Києві в 1912–1919 рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2000. – Вип. 47. – С. 38).

В вчора не було Леонтовича... – Леонтович Володимир Миколайович (1866–1933) – письменник і громадський діяч, голова Товариства підмоги українській літературі, науці й штуці (1911–1919). Автор листа недаремно пов'язує його присутність на засіданні редакційного комітету ЛНВ з вирішенням фінансових проблем, оскільки він не лише сам фінансував українські видання, але й мав вирішальний вплив на позицію свого родича В. Симиренка, внески якого на користь українській справі були найвагомішими. Дістати субсидій від В.Симиренка було можливим лише через посередництво В. Леонтовича, оскільки сам підприємець нікого не приймав. За словами Є. Чикаленка, коли В. Леонтовичу не вдавалось переконати свого родича, він "просто тікав від Грушевського" і "звивався, як в'юн на сковороді", пасучи перед його авторитетом (*Чикаленко Є.* Щоденник... – С. 30). Після формального відходу М. Грушевського від редагування ЛНВ і створення редакційного комітету В. Леонтович став виявляти більше активності щодо фінансування журналу і навіть забезпечив можливість виплачувати аванси його авторам (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 58–59).

№ 14

...Кобилянської крім Х кн. ще є ... – йдеться про повість О. Кобилянської "Через кладку", яка друкувалась в ЛНВ впродовж 1912 р.

...Яцкова ще більш 2 аркушів... – йдеться про суспільну студію М. Яцкова "Блискавиці".

...прийде пєса Винниченка... – п’єса “Натусь”.

...”Гайавати” ще буде... – йдеться про поему Генрі Льонґфелльо “Пісня про Гайавату”, яка друкувалась в ЛНВ впродовж 1912 р. в перекладі О. Олеся. Л. Старицька, яка вважала цю велику за об’ємом публікацію зловживанням з боку О. Олеся редактора, писала М. Грушевському “Ал[ександр] Ів[анович] вмістив у “Віст[нику]” свою “Гайавату”. Коли три голоса за, то четвертий нічого не важить” (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 5).

...вся драма Лесі Українки... – драма “Камінний Господар”.

...Балея вже маю... – йдеться про філософську студію Степана Балея “Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії”. (Докл. зміст книжок ЛНВ див.: *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту...).

Твердохліба поезії не будуть друковані в ЛНВ... – йдеться про вірші Сидіра Твердохліба (1886–1922). З приводу цього Л. Старицька писала М. Грушевському “Одержали ми, власне Ол[ександр] Іванович (Олесь – *О. М.*), вірші Твердохліба Читали їх, вони страшенно погані, просто скомпрометують “Вістник”. Чи Ви вважаєте потрібним їх друкувати? І коли через щось це треба було-б зробити, то може їх виправити можна, чи як? Ви мабуть їх не читали”. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 5). Вірші С. Твердохліба, про які йдеться в листі, в ЛНВ вміщено не було, але в кн. IV журналу за 1913 р. надруковані його переклади поезій Т. Шевченка польською мовою.

...п. Щоголев (цензор) друкує книжку (30 арк) про українців... – йдеться про видання: Щоголев С. Н. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. – К., 1912. Її автор – член Київського тимчасового комітету в справах друку, стверджував, що український рух є явищем штучним і шкідливим, спрямованим на руйнування Росії, українська преса і література є нікчемною, а українські діячі – звичайні невдахи. М. Шаповал в рецензії на це видання зазначав, що книга С. Щоголева цілком подібна на доклади учених філерів і їй бракує поіменного списку передплатників української преси, діячів українського руху та їх адрес, щоб перетворитись на “настольную книгу N-го охранного отделу” *(М. Сріблянський [М. Шаповал]*. (Рецензія). С. Н. Щоголев. Украинское движение как совеременный этап южно-русского сепаратизма // Українська хата. – 1913. – Ч. 1. – С. 79). У фейлетоні “Киевской мысли” працю С. Щоголева названо підручником для жандармів. На її підставі Міністерство внутрішніх справ подало до Сенату пам’ятну записку про небезпеку українського руху, що призвело, зокрема, до посилення утисків на українську пресу.

...книжка М. Вороного про історію українськ[ого] театру... – можливо, йдеться про видання: *Вороний М. К.* Театр і драма. – К., 1913. Рецензію М. Євшана на цю збірку вміщено у кн. III ЛНВ за 1913 р.

№ 15

Подаю Вам зміст XI кн... – Докл. зміст книжок ЛНВ див.: *Ясинський Б.* Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту...

Суського нема... – один з технічних працівників редакції, кілька разів також згадується в листах Ю. Тищенка як його помічник і конторщик редакції ЛНВ (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 402).

...Гехтер вийшов з редакції ЛНВістника як співробітник... – В листах Ю. Тищенка до М. Грушевського постійно скаржився на затримку матеріалів М. Гехтером Зокрема, 27 серпня 1911 р. він писав: “З Гехтером говорив про його неакуратність кілька разів. З

того всього бачу, що він обтяжений иньшими роботами, бо все обіцяє виготовити і не встигає". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 75). Описаний Л. Будаєм випадок зафіксований і в листі офіційного редактора ЛНВ О. Олеся до М. Грушевського від жовтня 1912 р. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 671. – Арк. 1–2). Сам М. Гехтер в листі до М. Грушевського від 17 жовтня 1912 р. описав ці обставини і навів текст своєї заяви до редакції ЛНВ: "Отсим довожу до відома шан[овної] Редакції, що від нинішнього дня я себе більше не вважаю співробітником "ЛНВістника". Тому прошу викреслити моє призвіще з проспекту, що друкується на обгортці журналу. Гадаючи, що мотиви моєї відмови від дальшої участи в "ЛНВ" ніякого інтересу для київської (підкреслено автором – *О. М.*) редакції журналу не представляють, я дозволю собі на сім пункті тут не зупинятися". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 24). В цьому ж листі, висловивши незмінну повагу до самого М. Грушевського, головною причиною своєї відмови від співробітництва з ЛНВ М. Гехтер називає незгоду з політикою редакційного комітету і домінування в ньому Л. Старицько-Черняхівської: "Я навіть думаю, що новий видавець (Л. М. Черняхівська) щиро зрадіє, здихавшись так легко такого неприємного співробітника. Але Вас я вважаю своїм обовязком докладнійше поінформувати в сій справі. З того часу, як Ви, Михайле Сергієвичу, передали "ЛНВ" редакційному комітету, я опинився в дуже фальшивім становищу". (Там само. – Арк. 25). Про складні стосунки між письменницею і публіцистом свідчать листи Л. Старицької-Черняхівської до М. Грушевського: "Вістник не має можливості видавати авансів, тим часом "сія новая порода людей", вимагає авансів [...]. Наприклад, д. Гехтер має авансу 189 крб., а вчора прийшов і мусіли йому знов видати наперед під рукопис 30 чи що крб". (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 58). Надалі М. Гехтер вже не писав для ЛНВ, лише брав участь в розгляді судових справ, які були порушені ще за часів, коли він значився відповідальним редактором журналу.

...хто має платити за відбитку Вид[авничої] Спілки "Плющ"... – йдеться про видання Українсько-Руської видавничої спілки: *Деледда Г.* Плющ: Роман. – К., 1912.

Всеволод НАУЛКО (*Київ*)

ЛИСТИ ЛЮБОРА НІДЕРЛЕ ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Видатний чеський археолог і етнолог, дослідник слов'янської старовини, Любор Нідерле (1865–1944) підтримував постійні творчі взаємини з українськими вченими. Серед них чільне місце належить Михайлу Грушевському листування з яким розпочалося, коли він очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Епістолярій Л. Нідерле до М. Грушевського охоплює період від 10 листопада 1898 р. до 8 січня 1914 р. Він зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві (Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 661) і налічує 7 листів.

Любор Нідерле народився у богемському селі Клатово 20 вересня 1865 р. Після закінчення філософського факультету Празького університету викладав у ньому з 1898 р., обіймаючи посаду професора. Разом з Ченеком Зібртом був засновником Чехословацького етнографічного музею в Празі і народознавчого часопису "Česki Lid" (1896).

Досліджуючи проблеми походження та етнічної історії слов'ян, Л. Нідерле постійно спілкувався з українськими вченими, зокрема М. Грушевським, В. Гнатюком, Ф. Вовком, М. Кордубою, Іваном Франком. За видатні наукові заслуги його було обрано академіком Чеської й інших академій і дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. 1893 р. Л. Нідерле перебував у Києві, де за участю В. Антоновича досліджував археологічні колекції.

У 1893 р. вийшла друком його перша монографія "Людство в доісторичні часи" ("Lidstvo v dobé předistorické"), переклад якої російською мовою здійснив Ф. Вовк (1898). У 1902 р. почала публікуватися окремими випусками, завершена 1925 р., величезна 4-томна праця Л. Нідерле "Слов'янські старожитності" ("Slovenské starožitnosti"), в якій зібрано все, що було на той час відомо про слов'ян IX–XII ст. У працях Л. Нідерле представлено яскраву і самобутню давньослов'янську культуру. Ці праці перевидаються в наш час і значною мірою не втратили свого пізнавального значення. Багато відомостей етнографічного характеру міститься у праці Л. Нідерле "Життя давніх слов'ян" ("Život starých slovanů"), опублікованій у 1909 році. Нарешті, 1931 р. вийшла друком остання ґрунтовна праця вченого, в якій наводилися підсумки і методи археологічних досліджень "Керівництво зі слов'янської археології" ("Rukovět slovanské archeologie").

Хоча погляди Л. Нідерле не завжди узгоджувалися з тими, що висловлювалися українськими вченими, – це особливо стосується проблем етногенезу,

зокрема, ролі антропологічних чинників[1], а також витоків української державності і ролі українських князівств у формуванні українського державного життя у середньовіччі, – взаємини між Л. Нідерле і ними завжди були дружніми і толерантними. Це підтверджують і наведені листи Л. Нідерле. У них йдеться про широкий науковий обмін між українськими (насамперед НТШ) і чеськими науковими закладами: обмін виданнями, взаємне рецензування праць, обговорення важливих наукових проблем, участь у конференціях, розробку програм експозицій, зокрема Всеслов'янської виставки у Празі 1912 р. В одному з листів ідеться про обрання Михайла Грушевського членом Чеського Королівського товариства наук, фактично Чеської академії.

Тексти оригіналів листів передаємо без змін, за винятком лапок та розділових знаків. Переклад українською мовою здійснив ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України канд. іст. н. О. Песчаний, якому висловлюємо свою подяку. Висловлюємо також подяку працівникам Центрального державного історичного архіву України у Києві, особливо директорові О. Музичук, за сприяння під час роботи з документами архіву.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Velevážený pane kollego.

Ja zde nezhubi srdečné díky za výměnu "Věstniku slov[anských] starož[itnosti]"[1] se "Zapisky" Tov. Sěvčěnka.

Při to přiležitosti mám za povinnost abych Vaši redakci vyslovil nelíčený obdiv nad znamenitou a bohatou chronikou naukovou i bibliografii v zapiskach. Něco podobného není hned v jinem časopisu.

Vám oddaný

Praha 10/XI 98 Dr. L. Niederle

Переклад:

Вельмишановний пане колего.

Я не забуду сердечно подякувати за обмін "Вісника слов['янських] старож[итностей]"[1] на "Записки" Тов[ариства] Шевченка.

При цій нагоді вважаю за обов'язок висловити Вашій редакції щире захоплення чудовою й багатою науковою хронікою та бібліографією в "Записках". Найближчим часом нічого подібного не буде в іншому журналі.

Відданий Вам

Др. Л. Нідерле

Прага 10/XI 98

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 661. – Арк. 2. Оригінал.

---

[1] Див., наприклад: *Наулко В.* До питання українсько-чеських взаємин... // Слов'янські культури в світовій цивілізації. – К., 2001. – С. 207–212.

№ 2

Prof. Dr. Lubor Niederle
PRAHA – PRAGUE 3. III. 99.
Fügnerovo naměsti 1806/II

Velevážený pane professore

Odpustt'e mi laskavě že na Vaš vzácny list čekal jsem tak dlouho s odpovědí.

Předem Vám děkuji srdečne i za zaslaný mi I. Dil Vaši "Historie Ukrajiny"[2] i za laskavý Váš referát o mém "×Íëîâĺ÷ĺńňâî"[3] v posledním svazku Zapisek. K tomuto bych měl jen podotknouti,že omyly uvádené Vámi na str. 328 a 437 měho spisu, jsem sam vůbec nenašel.

K celku pak bych připoměl, že práci svou vydanou česky r. 1893[4] mám sám jen za psáci "Jugendarbeit"* a že bych zajisté už dnes po 6 letech v mnohém byl vyhověl co dnes tam postrádate. Dojdeli k novému českému vydání bude vypadati zcela jinak.

Referat o Vaši Historii přinesu ve svém "Věstníku"[5] č. III; pro č. II. které vyjde tento měsic nebylo už času napsati referát. Ve svém laskavém listě činíte mi návrh abych vedle jiných slovanských řeči, uveřejňoval i referaty malorusky[6] psané.

Nepotřebuji snad ani vykládati, že uznávám plné právo maloruštiny k vědeckému jazyku spisovnému. Nicméně čím dále tim vice vidim, že se musim vyhybati přilišnému poliglotismu. Stězuje to užívání mého Věstníku nejen pro cizí ale i pro Slovanské badatele. Pak ze mi také tisk obtížnou v nás neobvyklou sazbou velmi zdražuje. Mne stojí dnes první 2 svazky Věstnika asi 900 zl. a abonentů je velmi malo. Ustanovil jsem se proto od III. čisla, drobné, melá referaty psáti jen německy, a jen ve velkých referatech udržovati poliglotism omezený hlavnich 4 řeči slovanských.

Abych Vám ale, vážený pane professore, ukázal že se nevyhýbám maloruštině rád a ochotně uveřejním maloruský referat o Vaši "Historii Ukrajiny". Račte jménem mým požádati sám někoho*] aby mi referat onen do leta napsal asi na 2–3 strani. Toliko prosim značně onoho pána, aby napsal referat velmi čitelně neboť by ho u nás tiskárny nedovedly ani vysázet.

Pri této prileżitosti znovu vyslovuji Vám a společnosti Ševčenkově upřimný obdiv nad činností, kterou rozvíjíte a jez se projevuje hlavně v Zapiskach prosím, abyste přijal ujištění mé hluboké ůcty a važnosti.

Vám oddaný

Dr. L. Niederle

Nemohl bych obdržeti redakčni exempláře spisů p. Partyckého[7] nebo některych svazků "Ruské histor. biblioteky"[8]?

*] Snad p. dra Kordubu[9]?

---

* Юнацька праця (*нім.*).

Переклад:

Проф. Др. Любор Нідерле
ПРАГА

3.III.99.
Фюгнерова площа 1806/II

Вельмишановний пане професоре

Пробачте мене люб'язно, що на Ваш дорогий лист я так довго зволікав з відповіддю.

Насамперед дякую Вам сердечно і за присланий мені 1-й том Вашої "Історії України"[2], і за люб'язний Ваш реферат про моє "Человечество"[3] в останньому томі "Записок". Мав би тільки зазначити, що помилки, наведені Вами на с. 328 і 437 мого твору, я сам взагалі не знайшов.

До того ж нагадав би, що працю свою, видану чеською у 1893 р.[4], вважаю сам тільки за письмову "Jugendarbeit", і що сьогодні, по 6 роках, я багато що врахував би, чого сьогодні там не вистачає. Дійде до нового чеського видання – виглядатиме інакше.

Реферат про Вашу "Історію" надрукую у своєму "Віснику"[5] ч. III; для ч. II, яке вийде в цьому місяці, не було вже часу написати реферат. У своєму люб'язному листі Ви пропонуєте мені, щоб з-поміж інших слов'янських речей я опублікував би й реферати, написані малоруською[6].

Не треба, мабуть, навіть пояснювати, що я визнаю повне право малоросійщини на писемну наукову мову. Однак чим далі, тим стає зрозумілішим, що мусимо уникати надмірного поліглотизму Такі обмеження у моєму "Віснику" стосуються не тільки чужих, а й слов'янських дослідників. Крім того, через незвичний набір у нас також утруднюється друк, що його дуже здорожує. Перші 2 томи "Вісника" мені коштують сьогодні приблизно 900 зл., а передплатників є дуже мало. Тому, починаючи з III числа, я постановив: дріб'язок – малі реферати писати лише німецькою, і тільки у великих рефератах зберігати поліглотизм, обмежений головними 4 слов'янськими мовами.

Проте, щоб Вам, шановний пане професоре, не здалося, що я цураюся малоросійської [мови], охочеі з готовністю опублікую малоруський реферат на Вашу "Історію України". Від мого імені, будь ласка, попросіть кого-небудь*], аби написав мені до літа той реферат приблизно на 2–3 сторінки. Тільки прошу дуже того пана, щоб реферат написав дуже розбірливо, аби його у нас в друкарні зрозуміли, набрали.

При цій нагоді знову висловлюю Вам і Товариству Шевченка щире захоплення за діяльність, яку розвиваєте і яка проявляється головно в "Записках", прошу прийняти мої запевнення у глибокій повазі й пошані.

Відданий Вам

Др. Л.Нідерле

Чи не міг би я отримати редакційні примірники твору п. Партицького[7] або деякі томи "Руської історич[ної] бібліотеки"[8]?

*] Мабуть, п. д-ра Кордубу[9]?

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 661. – Арк. 3–6. Оригінал.

№ 3

Národopisné Museum českoslovanske v Praze
V Praze (na Přikopé č. 12), 22.VII. 99

Velevážený pane kollego,
neznaje adressu p. Korduby prosil jsem Vás před nějakým časem, abyste jej račil mým jménem požádati za referát o Vaši výborné "Historii Ukrainy" I[10].

Jelikož jsem dosud žádní zprávy nedostal, dovoluji si prositi, abyste mi laskavě ráčil sděliti, jeli p. Korduba o ochoten referát onen napsati popřípadě mi laskavě napsal jeho adressu. Budu Vám za službu tu vdečen.

Posledni sešit "Zapisků tovar. Ševčenka" jsem dosud nedostal. Nemohl byste mi jej laskavě sem poslati? Před 14 dny poslal jsem Vám spis svůj o geografii východni Evropy. Doufám, že Jste jej račil održeti.

Vam v kolleg cisté
oddaný
D. L. Niederle
1. č. Vysoké nad Jizerou, Čechy

Переклад:

Чехословацький етнографічний музей у Празі
У Празі (на Пршикопі ч. 12), 22.VII.99

Вельмишановний пане колего,
не знаючи адреси п. Кордуби, я просив Вас деякий час тому, щоб Ви від мого імені ласкаво його просили щодо реферату про Вашу чудову "Історію України", I[10].

Оскільки досі я жодної справи не одержав, дозвольте попросити, щоб Ви мені ласкаво зволили сповістити, чи п. Кордуба готовий написати той реферат, або ж ласкаво написали мені його адресу. Буду Вам вдячний за ці клопоти.

Останній зошит "Записок" товар[иства] Шевченка я до цього часу не отримав. Чи не були б Ви такі ласкаві надіслати мені його сюди? Вже 14 днів, як я послав Вам свій опис із географії Східної Європи. Сподіваюся, що Ви його люб'язно отримаєте.

Відданий Вам з-поміж колег,
Д. Л.Нідерле
1 ч. Високе над Їзероу, Чехія

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 661. – Арк. 10. Оригінал.

№ 4

Prof. Dr. Lubor Niederle
PRAHA – PRAGUE
Žižkov, Ansinecká 11

Velectěný pane kollego,

z toho ze ihned po prečtení Vašeho referatu v posledním čisle "Zapisků" sedám, abych Vám k němu podal některá vysvětlení, račte viděti, že hlasu Vašeho velice si vážím. I u II. svazku "Věstniku"[11] znamenáte rádu nedostatků. Račte býti ubezpečen, že jsem si jich vědom, ale nejsem moci zatím je napraviti. Vysvětluji Vám to proto soukromě, abyste při III. zvazku, jenz vyjde za měsíc neměl mi ve zlé, že jsem pokynů Vašich nedbal.

Všechny tyto nedostatky maji kořen jedině ve stránce finanční. Za dva první svazky zaplatil jsem tiskárně, poště a autorům přes 900 zl. ze svě vlastni kapsy a ze svých nevelikých přijinů. Abonentů se u mne přihlásilo asi 10 něco lude v komissionáře, akademie dala podporu 150 zl. – čitám tedy za I. Ročnik na 700 zl. deficítu, který platím za svého.

Jak mohu za těchto poměrů rozšiřovat referáty jak mohu kupovati knihy, jak mohu zdražovat sazbu?

Jsem rád když aspoň titul knihy zvím a několika řádky obsah naznačím i jsem nucen tisknout co možná jen u řeči, kterou naši sazeči znají, neboť jinak tiskárna zdražuje velice sazbu. Rád bych z mnohé nové spolupracovniky žádal o referaty, ale každý napiše referat poměrně delší, a kniha misto 8-10 archů, snadno by jich měla 12–15! A já nemohu více ze svého vynakládat, a nemoh1 bych ani tolik co letos jsem dal, kdybych nedostal větší podpory, o niž se ucházim. Musil bych Věstník silně zmenšiti. To tedy račte vzíti na vědomí a laskavou omluvu. Račte věřil, že se peněz ani práce nevzdaluji (vždyť nejvíce referatů pochaži ode mne) a že zlepšim vše, jak mile mi to bude možné.

Vám ve [...]* oddaný
14/X 99

L. Niederle
P. Korduba zaslal mi již referat o "Historii Ukrainy".

Переклад:

Проф. Др. Любор Нідерле
ПРАГА
Жижков, Ансінецька 11

Вельмишановний пане колего,

з того, що, прочитавши Ваш реферат в останньому числі "Записок", я негайно засів за відповідь, щоб подати Вам деякі пояснення до нього, прошу

* Далі слово нерозб.

переконатися, що Вашу думку я дуже ціную. У I. і II. томах "Вісника"[11] Ви помітили низку недоліків. Запевняю Вас, що я про них знаю, але не в моїх силах було їх виправити. Пояснюю Вам це в приватному порядку для того, щоб, читаючи III том, який вийде через місяць, не мали на мене зла за те, що в ньому я знехтував Вашими рекомендаціями.

Усі ті недоліки мають єдиний корінь у сфері фінансовій. За два перші томи я заплатив друкарні, пошті й авторам понад 900 зл. зі своєї власної кишені, а також зі своїх невеликих доходів. Передплатників у мене записалося щось близько 10 чоловік за дорученням, академія дала допомогу 150 зл. – маю зараз за I. Річник на 700 зл. дефіциту, який виплачую зі своїх [грошей].

Як я можу за таких умов збільшувати обсяг рефератів, як можу купувати книги, як можу підвищувати гонорари?

Я радий, що бодай назву книги подам і намічу зміст кількома рядками, і змушений друкувати, що можна, тільки мовою, яку знають наші складачі, бо інакше друкарня дуже здорожує витрати. Радий би і багатьох нових співробітників залучити до рефератів, але кожен напише реферат трошки більший, і тоді книга замість 8–10 аркушів легко б сягнула 12–15! А я не можу більше витрачати зі своїх коштів, і не міг би дати стільки, скільки дав у цьому році, якщо не одержу більшої допомоги, – про неї ж клопочуся. Мусив би "Вісник" сильно зменшити. Отож будьте ласкаві, взяти до відома й люб'язне вибачення. Прошу вірити, що ні грошей, ні праці не пошкодую (бо найбільше рефератів виходить від мене) і що поліпшимо все, наскільки це буде можливим.

Вам у [...] відданий,

Л. Нідерле

14/X 99

П[ан] Кордуба прислав мені вже реферат про "Історію України".

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 661. – Арк. 7–8. Оригінал.

№ 5

NARODNI RADA ČESKÁ
PRAHA – 1.

Pošt. Spoř. 38. 329
Františkovo nabřeži 10.

Telefon 3248.
V královske Prahe dne …………1912

Вельмі шановний[12] Добродію!

Етнографічна секція Всеславянської Виставкі у Празі позволяє собі вислати Вам, яко визначному знавцеві славянської етнографії свою програму, прохаючи ласкаво повідомити, чи Ви не захотіли б приняти участіе в її поширенню, поглибленню та реализації.

Метою виставкі є представити житіе та культуру усіх славянскіх народів у найширшому смислу сього слова а до того на основі наукових етнографічних

метод. У висилаємої брошурі є подрібнійша програма, яку натурально поважаємо лише за перший ескіз майбути сеї виставкі.

Коли, як сподіваємося, згодитесь співпрацювати задля здійснення сеї думкі, прохаємо Вас, щоб Ви були ласкаві, як мога най скоріше, відповісти передовсім таке: 1) чи невважаете за потрібне змінити або доповнити взглядно як приложонну провизорну програму головно з огляду на Ваш нарід а з'окрема відділ славянського хутора; 2) як, на Вашу думку – Ваш нарід мав би бути представлен у центральному відділі, 3) яку частину усеї програми згодились би Ви ласкаво подрібно пропрацювати, 4) які иньші специалисті моглиб з успіхом працювати у сеї справі.

Думаю, що Ви цілком признаєте величезне значиниє, яке мати мить ося виставка, як задля всеї славянщини так й поодінокіх народів. Крім иньшого треба пригадати, що причинилась би ся виставка до повстання та доповнення цілої низки етнографічних музеїв, якіх збірки були б тим ціннійшими, що повстали у рамці всіславянськоїетнографії.

В повної надії, що виповните наше прохання та про свое рішение незабаром нас повідомите зістаємося

З поважанием

Dr L. Niderle,

Praha IV. 228

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 661. Оригінал.

№ 6

ARHEOLOGICKÝ KABINET
C.K. ČESKÉ UNIVERSITY

8. I. 914.

Prof. dr. L. Niderle

Praha, Klimentinum

Многоуважаемый г. коллега,

Имею честь сообщить Вамъ, что Чешское Королевское Общество Наукъ (Иeska krбlovskб spoleиnost nauk) избрало Васъ вчера на мое предложенie ординарнымъ своимъ членомъ заграничнымъ, имея въ виду Вашу огромную и прекрасную деятельность въ славянской науке. Сообщая Вамъ это неоффиціяльно, прошу Васъ покорно прислать мне самыя главныя даты Вашей жизни и трудовъ, что бы мы могли напечатать на основе ихъ короткую біографію въ "Веснику [Чешского] Кор[олевского] О[бщества] Н[аукъ]"[13] за прошлый годъ. Вашой біографіи я не могъ нигде найти.

Въ глубокомъ уваженію
Ваш преданный
Люборъ Г. Нидерле

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 661. Оригінал.

№ 7

ARHEOLOGICKЭ KABINET
C.K. ИESKЙ UNIVERSITY

Prof. dr. L. Niderle

Praha, Klimentinum

Многоуважаемый господинъ коллега,

Спешу сообщить Вамъ, что мы уже нашли Вашу біографію въ дополненіяхъ нашего "Slovnika Naměniho", такъ что уже не надо присылать заметку, о которую я имел честь Васъ просить.

Въ глубокомъ уваженіи

Вашъ преданный

L. Niderle

Прага 27. I. 914.

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 661. Оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. Йдеться про "Véstnik Slovanských starožitnosti", який містив, за словами Л. Нідерле, "повну бібліографію і реферати головних праць слов'янських старожитностей" (див.: *Наулко В. І.* Листування Любора Нідерле з Федором Вовком // Вісник Київського славістичного університету – 2003. – № 14. – С. 296). Часопис був заснований Л. Нідерле у Празі 1898 р.

2. Йдеться про т. 1 "Історії України-Руси" Михайла Грушевського (Львів, 1898).

3. "Человечество" – "Lidstvo v dobé předhistorické" ("Людство у доісторичні часи") – перша монографія Л. Нідерле.

4. Згадана монографія вийшла друком чеською мовою у 1893 р., а в перекладі Ф. К. Вовка російською мовою – 1898 р.

5. "Véstnik Slovanských starožitnosti" (див. коментар до № 1).

6. Як видно з листування, М. Грушевський пропонував Л. Нідерле публікувати реферати у "Віснику" всіма слов'янськими мовами, у тому числі українською.

7. Йдеться про працю українського мовознавця та історика Омеляна Партицького (1840–1895) "Старинна історія Галичини: 1. Від VII в. перед Христом до р. 110 по Христі" (Львів, 1894; рец. М. Грушевського див.: Записки НТШ. – 1895. – т. V. – С. 3).

8. "Руська історична бібліотека" – серія праць з української історії, започаткована в НТШ О. Барвінським і О. Кониським. Було опубліковано 24 томи спочатку в Тернополі, згодом, з 1886 р., до 1904 р., – у Львові – переважно праць українських і російських істориків: В. Антоновича Д. Багалія, О. Єфименко та ін.

9. Кордуба Мирон Михайлович (1876–1947) – український історик, професор Варшавського та Львівського університетів.

10. Див. коментар № 2.

11. Див. коментар № 1.

12. Так в оригіналі.

13. "Véstnik Česka královská společnost nauk".

Надія МИРОНЕЦЬ (*Київ*)

ЛИСТИ ФЕДОРА МАТУШЕВСЬКОГО ДО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА (1917 РІК)

Відомих українських громадсько-політичних діячів Федора Павловича Матушевського(1869–1919) та Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929) впродовж майже двадцяти років пов'язували тісні ділові стосунки і щира людська приязнь. Ф. Матушевський, правник за освітою (закінчив Дерптський (Юр'євський) університет), більшу частину свого життя присвятив журналістиці та громадсько-політичній діяльності. На цій ниві й переплелися його життєві шляхи з Чикаленком.

Вони були політичними однодумцями, входили до складу першої у Наддніпрянській Україні ліберальної політичної партії – Української демократичної партії (УДП), створеної 1904 р., а пізніше – до Української радикально-демократичної партії (УРДП), Товариства українських поступовців (ТУП), які ставили за мету досягнення автономії України у складі федеративної Росії, відродження української мови й культури, вимагали викупу землі та підприємств у власників з подальшою їх націоналізацією.

Коли меценат української культури і громадсько-політичний діяч Є. Чикаленко започаткував видання в Києві першої щоденної української газети "Громадська думка" (1906), то головним редактором запросив Ф. Матушевського, який на той час був уже відомий в українських журналістських колах як один із засновників видавництва "Вік" у Києві (1895), співробітник журналів "Киевская старина", "Літературно-науковий вістник" та інших видань. Як редактора "Громадської думки" його було заарештовано і кинуто до Лук'янівської в'язниці. Коли ж цю газету заборонили і як її наступниця почала виходити газета "Рада" (1906–1914), Федір Павлович якийсь час редагував і її.

Є. Чикаленко високо цінував професіоналізм і сумлінне ставлення до роботи Ф. Матушевського, і коли час від часу складалася така ситуація, що нікому було редагувати газету, він завжди жалкував за своїм першим редактором, який не міг постійно залишатися на цій посаді, бо, щоб утримувати сім'ю, змушений був працювати на інших роботах (у Страховому товаристві, потім помічником повіреного). 20 березня 1911 р., характеризуючи критичну ситуацію, що склалася в "Раді" з редактором, Є. Чикаленко занотував у щоденнику: "Ф. П. Матушевський був би найкращим редактором, але він зовсім хворий і навряд чи згодиться, бо редагування "Громадської Думки", а потім "Ради" в 1906 році далося йому взнаки"[1].

[1] *Чикаленко Євген*. Щоденник – К., 2004. – Т.1 (1907–1917). – С. 164.

Ф. Матушевський, незважаючи на тяжкий стан здоров'я (він захворів на туберкульоз, до якого додалася хвороба серця, що й звела його рано в могилу під час перебування у Греції на чолі дипломатичної місії УНР), ніколи не полишав активної громадської діяльності. Він дописував до українських часописів, у тому числі й до "Ради", 1915 року став одним з організаторів Українського комітету допомоги жертвам російської окупації Галичини, в 1916–1917 рр. був уповноваженим комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст.

Д. Дорошенко так писав після смерті Ф. Матушевського про його ставлення до громадської роботи: "Федір Павлович Матушевський увесь свій свідомий вік провів на українській роботі. Він ніколи не намагався грати першої ролі, не любив нікуди ні з чим наперед висовуватись, але він являвся необхідним учасником усіх важливіщих справ і заходів українських напротязі останнього вчерть-століття, і не раз ті справи не могли б зрушити з місця і взагалі виконуватись, якби не він, хоч того майже ніхто не знав [...] Людина хвора, змучена, він не знав, що таке «не хочу» або «не можу», коли було «треба»"[2].

На початку березня 1917 р. Ф. Матушевський разом з Є. Чикаленком були серед засновників Української Центральної ради, Ф. Матушевський був обраний до її складу, а потім і до Малої ради. На з'їзді ТУП, що відбувся 12–13 березня 1917 р. у Києві (тоді товариство прийняло назву "Союз українських автономістів-федералістів"), Ф. Матушевського обрали до складу тимчасового ЦК, він став також одним з лідерів Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), на яку в червні 1917 р. перейменовано УРДП. Але тяжкий стан здоров'я не дав змоги Ф. Матушевському в цей час повною мірою реалізувати свій потенціал громадсько-політичного діяча, бо він змушений був залишити Київ, де нуртувало політичне життя, і оселитися на хуторі біля села Мартової на Харківщині, а восени переїхати на лікування до Кисловодська. Звідси й писав він листи до свого побратима Є. Чикаленка, детально описуючи своє ставлення до політичних подій, що відбувалися як у столиці, так і на Харківщині та на Кавказі.

Є. Чикаленко у 1917 р. відійшов від активного політичного життя, 17 березня він виїхав у свій маєток Перешори на Херсонщині у господарських справах і перебував там аж до 20 жовтня, хоч на Всеукраїнському національному конгресі 8 квітня його обрали до складу Центральної ради від Союзу українських автономістів-федералістів. Правда, раніше, 20 березня 1917 р., на засіданні Центральної ради більшістю голосів присутніх було відхилено пропозицію про його кооптацію до складу ради (разом з В. Винниченком та В. Леонтовичем)[3]. Можливо, що образа від цього інциденту також зіграла роль у тому, що його перебування в маєтку затяглося, але, як людина небайдужа, він дізнавався про політичні події з газет, із листування з друзями та приятелями, серед яких був і Ф. Матушевський. Він близько до серця приймав усе, що діялося в Україні і в світі, в

[2] *Дорошенко Д.* De profundis. Памяти І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевськогой А. Г. В'язлова // Хліборобська Україна – Відень, 1925. – Кн. II. – Рік 1920–1921. – Збірник II, III і IV. – С. 142–143.

[3] *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 209–210.

листах викладав свої думки й переживання, оцінки подій і прогнози на майбутнє. Листам у такий історичний момент, який переживала Україна в 1917 році, Є. Чикаленко надавав великого значення як важливим історичним документам. Оскільки у той час не було можливості зосередитися на написанні мемуарів, то він уважав, що треба писати великі листи до друзів, які в майбутньому стануть основою для написання мемуарів, сам писав докладні листи і закликав до цього своїх приятелів. Так, у листі до А. Ніковського від 16 липня 1917 р. він писав: "Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії нашого руху і їх треба берегти, бо в газетах, журналах того не скажещ, що пишеться в листах, і преса не зовсім точно відбиває життя"[4].

На жаль, нам не вдалося відшукати листів Є. Чикаленка до Ф. Матушевського. Але про їхній зміст можна скласти уявлення із листів-відповідей та з тогочасних його листів до інших адресатів – В. Винниченка, А. Ніковського, П. Стебницького[5], бо основні теми в них повторювалися.

Очевидно, свій погляд на значення листів Є. Чикаленко висловив і Ф. Матушевському, бо у відповідь на його перший лист той писав: "Не раз і не два думалося і почувалося те ж саме, що й Ви про себе пишете аж до самісінького слова про мемуари. Я завжди про це думав, що треба їх писати, а як вони не пишуться, то треба до друзів-однодумців листи писати, щоб опісля був матеріал до того, що публікується" (док. № 1).

Однією з центральних тем у листуванні була оцінка політики Центральної ради, зокрема її універсалів. I Універсал Є. Чикаленко вважав занадто радикальним, хоч уже через місяць визнав, що помилявся. Ф. Матушевський же, навпаки, вважав: "Час такий, що не виставити наших всіх домогань не можна". Уже в першому листі він так аргументував свою позицію: "Ми, інтелігенція українська, проводирі України, повинні се зробити з двох причин: перше, – що більше запросиш, то більше матимеш; якщо лишиться при скромних, поміркованих домаганнях, то й слухати не захочуть і дадуть те, що "з носа спаде"; друге, – зостаючись на ґрунті поміркованих домогань, ми безумовно лишимося в хвості революції і елементи максімалісткі візьмуть гору і накоять такого, що страх" (док. № 1).

Обох учасників епістолярного діалогу хвилювало те, що не у всіх регіонах України універсал був зустрінутий з належним ентузіазмом. Порівнюючи настрої, які панували серед селянства на Київщині і Полтавщині, з одного боку, та на Херсонщині й Харківщині, з другого, Ф. Матушевський з сумом констатував, що на Харківщині "універсалом Ради сльози "не вишибете". Тут, як і у Вас, немає пафосу ні революційного, ні тим паче національного. Про одну тільки земельку люде й марять". Недостатню національну свідомість населення Харків-

[4] *Миронець Н.* "Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії..." (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком, 1917 рік) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 36.

[5] Див.: *Миронець Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917): Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 123–131; № 6. – С. 103–122.

щини він пояснював тим, що там існувала велика "тяга" до Москви, а Центральна рада не приділяла достатньої уваги цьому регіону (док. № 2).

Ф. Матушевський, незважаючи на тяжкий стан здоров'я, бував у селах Харківщини, виступав перед селянами, знав їхні настрої і ділився своїми враженнями, зокрема й від виборів до волосного земства.

Згадуючи недавнє минуле, автор листів писав про ставлення до війни ТУП, про неспроможність різних політичних сил передбачити характер революції, що наближалася, давав високу оцінку тупівському клубу "Родина", який під час війни "був єдиним огнищем організованої громадської думки, єдиним захистком, єдиним притулком, де дійсні патріоти, з великим для себе риском, провадили роботу, вчили людей уму-розуму" (док. № 4).

Чимало місця в листах Ф. Матушевського займають його роздуми про автономістсько-федеративний устрій майбутньої держави. Він уважав, що Україна – "справжня мати автономізму-федералізму в Росії і що Київ повинен під час цієї революції бути центром цього руху, що він нам знадобиться – цей рух і що його не треба не тільки ослабляти, а зміцняти. Мої гадки почасти вже починають здійснятися: до Центральної Ради вдаються тепер литовці, білоруси, татари, донщина, шукаючи ґрунту для спілки. Отут ми зможемо знайти опору проти взагалі московського централізму і зокрема – проти ліберальної російської буржуазії і демократії, особливо проти рос[ійської] с[оціал]-д[емократії]" (док. № 2).

У листах зустрічаємо чимало різких оцінок Ф. Матушевським Тимчасового уряду, який щодо української справи проявив свою "низькоокість", і російської "революційної демократії", яка в масі своїй "темна, централістична, неосвічена і просто ворожа" у ставленні до України (док. № 2), а також роботи демократичної наради; його передбачення, що встановлення диктатури пролетаріату або навіть диктатури виключно соціалістичної викличе великий спротив союзників (док. № 5).

Ф. Матушевський, як видно з листів, розумів значення української армії в державотворчому процесі. Він писав 15 серпня 1917 р.: "Наші с[оціал]-д[емократи] спочатку хотіли відхрещуватися від українського війська, а тепер перші на його спіраються. І може дуже легко статися, що українцям доведеться обороняти свою волю, – я вже не кажу: автономію, а звичайну волю, – озброєною рукою" (док. № 3).

В останньому листі, написаному з Кисловодська, знаходимо цінні свідчення очевидця драматичних подій, які відбувалися в кінці 1917 року на Кавказі.

З листів видно ставлення Ф. Матушевського до людей із свого найближчого оточення: велика повага, теплі дружні почуття до Є. Чикаленка, С. Єфремова, А. Ніковського, О. Лотоцького, В. Прокоповича і неприязнь до молодих українських соціал-демократів, яких вони з Чикаленком зневажливо називали "тараканами".

Зустрічаємо в листах і деяку інформацію просопографічного характеру, зокрема про стан здоров'я, настрої тощо. Події, що розгорталися в 1917 році в Україні і в Росії, не викликали в обох оптимізму. Разом з тим листи свідчать про відданість Ф. Матушевського громадським справам, про його переживання з приводу того, що через хворобу не може бути в центрі подій. Уже в першому

листі він писав, що йому совісно робити “поблажки” для свого здоров’я, 19 вересня писав знову: “Треба вертати до Київа, бо стоїш якось осторонь під такий час від життя і соромно стає. Люде працюють до крівавого поту, а я заліз у свою шкарлупу і знать нічого не знаю” (док. № 5).

У листах дослідник знайде й чимало іншої цінної інформації.

Листи (усього вісім) зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 44, № 481–489. № 483 і 484 розміщені не за хронологією, № 487–488 неправильно складені у справі, № 488, як видно із змісту, – це кінець попереднього листа, а не окремий документ. Написані листи чорним або синім чорнилом на аркушах великого розміру (225 х 273 мм), № 489 – на складеному навпіл аркуші розміром 210 х 267 мм. Папір жовтуватий, не дуже якісний, на № 487 проступає чорнило із зворотного боку. Всі листи збереглися добре. Написані з обох боків, без полів і майже без абзаців, почерк розбірливий, хоч має характерні написання літер “т” (по-різному), “з” і “л” – на зразок латинських, “ж” – з подовженою середньою лінією, однак, призвичаївшись, можна легко читати.

Збереглося 7 конвертів. 6 листів відіслано із села Мартової, яке знаходиться за 35 км від м. Чугуєва Харківської губернії, у Мардаровку Херсонської губернії, с. Перешори (Мардаровка – найближча поштова станція від села Перешори, де проживав Є. Чикаленко); лист № 487–488 – з Мартової до Києва, № 489 – з Кисловодська до Києва.

Майже у кожному листі є відкреслення на полях або підкреслення синім олівцем, очевидно, Є. Чикаленком.

При публікації документів особливості авторського написання, в основному, збережено, лише вживання апострофа, розділових знаків, написання слів разом, окремо чи через дефіс подано за сучасним правописом (*щей* – ще й, *тай* – та й, *де-що* – дещо, *що до* – щодо, *як що* – якщо, *як би* – якби і т.п.). Оскільки в написанні слів “ґрунт”, “ґрунтовний” автором вживається літера “ґ” і “г”, то у публікації у всіх випадках приведено до норми – “ґ”. Авторські підкреслення виділено курсивом, скорочення, крім загальновідомих, та пропущені літери розшифровано в квадратних дужках. Авторські дати подано в такому самому написанні і на тому самому місці, як їх проставлено в листах. Вказівку упорядника на дату написання листа зазначено курсивом над авторським текстом.

При публікації листи розміщено у хронологічному порядку за часом написання.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

3 липня 1917 р.

3/VII 1917 на хуторі

Любий та дорогий Євгене Харламповичу!

Несказано був радий, одержавши від Вас листа. Прийшов він напередодні від'їзду Віри Олександр[івни][1] з хутора, тобто 28/VI, бо 29 вона вже виїхала, пробувши тут місяць. Так той місяць промайнув, як один день. А я з дітьми[2] лишився ще тут надовго. Думка в мене така, щоб на початку сентября вже рушити до Києва, а В[іра] Олекс[андрівна] хоче, щоб ще й сентябрь я просидів тут. А як воно буде, не знаю. Для мого здоров'я, і для дітей воно краще сидіти тут, ніж в городі, коли ж для здоров'я власного совісно все робить "поблажки". В[іра] Ол[ександрівна] й так затяглася в роботі... Треба хоч трохи їй у помочи бути. Біда, як нема здоров'я. Оце я з половини апріля вже як ні до чого. Ото як відбули 6–9 апр[іля] перший український конгрес[3], так я й звалився. На хуторі перші два тиждні почував себе зовсім поганенько, а це третій тиждень вже, як мені краще. Вчора, у неділю, навіть на мітингу виступав. Чоловіка 500–600, а може, й більше було народа. Слухали уважно. Ораторствував я цілу годину з лишком. Хотів говорити про автономію, про Установче Зібрання. Коли ж дядюшки загомоніли, що про земельку вони охотніш раді послухати "хоч коротенько". Довелося "гомоніти" про земельку. Своєї програми відразу я перед натовпом не розгортав, бо зустріли б її вороже, розпропаговані с[оціалістами]-р[еволюціонер]ами російськими, а почав з інформації. Потроху-потроху мені хотілося довести свою думку, що хлібороби не матимуть того, на що вони, через свою темноту та дякуючи демагогам, сподіваються, і що їх жде чимале розчарування, що будуть вони опісля казати, що їх обдурено, але я, мовляв, хочу добитися одного, щоб люде знали, що не такі, як я, їх обдурили, а що людей дурять ті, хто їм все обіцяє і дражнить обіцянками спокусливими апетіт натовпу. Здається, моя промова подобалася людям. Коновододин, комітетник, розумний, русіфікований селянин, с[оціаліст]-р[еволюціонер], до моєї промови зробив кілька уваг такого змісту: не дуже-то, мовляв, довіряйте ораторові, бо як-не-як, а він пан, а постанови всіх комітетів і з'їздів ось які: вся геть земля *без викупа* трудящим. Салдацький депутат, місцевий селянин, також "на-руському" трохи спробував опонувати мені, але в його не клеїлось; тоді він нагнувся, витяг з-за халяви записну книжечку і прочитав кілька формулок с-ровських про землю, вписаних олівцем не селянською, а писарською рукою. Я дав дві-три репліки і сказав, що на ту неділю закликаю охочих послухати мене ще про дещо. Думаю таки про автономію. Поки доплентався додому – 4 верстви, – була ніч, і я вже до світу не спав. Отаке здоров'я! Трудноходить. Серце ніяк не служить. Я сам собі дивувався, що в мене вистачило голосу цілу годину на улиці промовляти. Ну, а тепер до Вашого листа...

Багато думок і почувань збудив він в мені. Не раз і не два думалося і почувалося те ж саме, що й Ви про себе пишете аж до самісінького слова про мемуари. Я завжди про це думав, що треба їх писати, а як вони не пишуться, то

треба до друзів-однодумців листи писати, щоб опісля був матеріал до того, що публікується. Коли ж спочатку моєї хвороби я не годен був і листи писати. Та й зараз оце перший довгий лист пишу до Вас, мій друже любий. Перебував я увесь час в повній прострації. Думки й почуття снують, але ні те ні друге якось "до кінця" не доходить. "Не додумується" все чогось те, що думаєш, "не дочувається" те, що почуваєш, а тому і на папер не проситься. Отож не то що до газети за цілий місяць нічого не написав, а ледве-ледве на кілька коротеньких листів спромігся. За день-два до Вашого листа спадали мені не раз на думку таки й Ви; збірався писати до Вас іменно довгого листа про всяку всячину; про те, що пережилося з першого дня революції, про те, що було потім, при чім вже Ви не були. Хоч, на жаль, багато дечого я не знаю, бо кінець марта і початок апріля я вже такий був, що ледве ходив, і багато дечого пролітало повз уші – немов не чув, проходило повз очі – немов не бачив. Иноді тому, що не міг реаґувати, а иноді – гидко було, як і Вам.

Щоб листи мої до Вас набули характеру мемуарів, то треба було б починати не з перших днів революції, а трохи вернутися назад; власне, не так і трохи, а до першого дня війни. Бо коли ми зараз пожинаємо таку багату революційну жатву, то повинні вселяко дякувати дурному, архидурному, урядові і мало що дурніщим (в справах щодо України) російському лібералізмові і навіть демократії. Ви всі ці три роки мало що жили у Києві, а я, навпаки, жив у перші два роки не виїздивши нікуди, і аж торік тілько, як ото тяжко уостаннє занедужав, виїхав в августі на хутір. Ото ж два роки день у день доводилось вертітися поміж людьми всякого гатунку, всякого розуму політичного і громадського; доводилося вислухувати і самому казати дуже прикрі речі. Але починати в цьому листі з тих далеких часів не хочу зараз, бо ото як вчорашнім моїм селянам бажалося попереду усього "погомоніти про земельку хоч коротенько", то ото так мені (та мабуть, що й Вам) бажається почути щось від мене про універсал і взагалі про те, що сьогодня діється і чого сподіватися треба завтра. Згоджуючись з Вами щодо демагогії, обурюючись проти неї страшенно, я не можу цілком погодитися з Вами про невчасність універсалу. Час такий, що не виставити наших всіх домогань не можна. Ми, інтеліґенція українська, проводирі України, повинні се зробити з двох причин: перше, – що більше запросиш, то більше матимеш; якщо лишиться при скромних, поміркованих домаганнях, то й слухати не захочуть і дадуть те, що "з носа спаде"; друге, – зостаючись на ґрунті поміркованих домогань, ми безумовно лишимося в хвості революції і елементи максімалісткі візьмуть гору і накоять такого, що страх. Річ в тім, що розмір і розмах домагань політичних йде паралельно розмірові й розмахові домагань соціальних; зменшити цей останній – ми не в силі, бо взявши наше селянство, яке поголовно с[оціалісти]-[революціоне]ри, та робітництво, ми матимемо щонайменше 95% "вимогателів-максімалістів"; проти такої сили в дану хвилину не підете, бо вона Вас змете, а раз так, то і в сфері політичних домагань, де ми вже являємось проводирями, "volens-nolens" доводиться бути максімалістом. Окрім того, тепер всі максімалісти. Хто кого перекричить. Царство "лужених глоток", як висловився дуже дотепно якийсь російський журналіст, кажуть с[оціаліст]-р[еволюціонер]. Це я, особисто,

так міркую і цим сам собі пояснюю політику і тактику тих наших проводирів, от них же перший професор[4], що частенько підлажується під настрої натовпу, потурають інстінктам иноді не дуже-то симпатичним. І те ще треба взяти на розвагу: з ким має діло українство: революційне правительство і демократія російська. Щодо першого, то добра половина його плоть від плоті старого самодержавно-централістичного ладу; демократія російська далі... Хіба ми не знаємо, що воно таке? Два-три чоловіка справді розумних, справді освічених, а то, так само, як і наша, грішна, українська, а то ще й гірше, може, темна, дурна, мало моральна; як сороки, вони співають з чужого голосу наспівані формули, чужі слова говорять, чужі думки, дуже зле засвоєні, дуже поверхово переварені. А скільки серед неї звичайнісінької наволочі; як тепер в сельських комітетах повиринали форменні конокради, так і там інтелектуальні конокради або інтелектуальні онаністи отакі, як д. К. Василенко[5] з "Кіев[ской] Мысли"[6] або такий соціал-демократ, як Балабан[7] з тієї ж помийниці Київомислянської. І от я пригадую, як наша теж вельми плюгава і "грязна" (один Муха Антонович[8] чого вартий) соціал-демократія спочатку вороже ставилася до українського війська. А потім той же самий Влад[имир] Кирил[ович][9] за його ухопився як за якорь спасенія проти російської контрреволюційної демократії! Ну, чи не буде вже, мій друже, на цей раз? Буде! Братерськи обнімаю Вас. Знаю, що тепер* вже Ви зо мною не погодитесь де в чому. Але – то добре... Боже, який би я був щасливий, якби завітали до мене. Я не можу покинути дітей, ні на кого. Ваш Ф. Матушевський**. Юлію Микол[аївну][10] сердечно вітаю. Пишіть, бога ради.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 181. Автограф.

№ 2

26 липня 1917 р.

26/VII [1]917 р.

Любий, дорогий Євгене Харламповичу! Листа Вашого одержав якраз вже десять днів тому назад, але того самого дня не одписав, а на другий день несподівано завітала до нас на хутір подруга Віри Олександрівни, лікарка Гіпіус; гостювала до понеділка, і тільки випровадивши її, я оце заходився одписати Вам. Дуже радий, що мій прогноз був кращий, – чи, краще сказати, правильніщий, – ніж Ваш. Але ж події тепер таким прискореним темпом ідуть, а все так переплуталося, так збилося в клубок, що хто його знає, хто й коли той клубок розплутає. Страшно, що його почне розплутувати німець; отодій справді нам буде погано. Буржуазія ліберальна російська сама по собі нам не страшна, не тому, що вона до нас доброзичлива, бо такою вона була тільки иноді на словах, а як до діла приходило, то від теї доброзичливости лишалося тільки право "балакать на своєй мовѣ". Та й про демократію російську треба сказати, що її доброзичливість до нас також не дуже то далеко одкотилась від ліберальної;

* Далі написано зверху цієї сторінки.
** Дописано зверху першої сторінки.

тільки одиниці з російської демократії та й то "инородческого походження" йшла в своїй доброзичливости до логічного кінця; а в масі вона так само темна, централістична, неосвічена і просто ворожа. Якщо, як зараз, вона і пішла на уступки, то тільки через те, що з одного боку, як кажуть, "становище обов'язує", а з другого – через те, що сама вона в уступці нам бачила спосіб укріпити своє становище, бо українство виявило велику силу і організованість, і, нарешті, – організованими силами України революційне правительство думало захистити Росію від німця. Але армія так здеморалізована, а всі так втомлені і війною і революцією, що останнє міркування чи надія коли б не зрадила. Якби правительство було не зволікалося так і відразу – ще в апрілі чи в маю – деклярувало нам автономію так, як зробило воно аж допіру, то за цей час Україна більш була б організована на користь собі і всій справі, але революційне правительство виявило низькоокість свою. Маніфест чи універсал Ради зробив велике діло; він, безперечно, матиме історічне, а не тільки "історічно-літературне", значіння, як думали Ви спочатку. Вас непокоїть те, що на універсал щиро і одностайно відгукнулися тільки Київщина та Полтавщина. Так, спочатку і мене се непокоїло, але, як тепер вже видно, універсал зробив і робить своє діло і на Поділлю, і на Волині, і на Черніговщині, і на Херсонщині, і на Катеринославщині; навіть на проклятущі[й] нашій Харьківщині він подекуди почав ворушити людей. Як читаю дописи в наших газетах про дні національного свята по ріжних місцях Полтавщини та Київщини, як люде зустрічали Універсал, як ставали навколюшки, иноді плакали, так і самому плакати хочеться; радієш цим звісткам, а з другого боку – серце жалем обвивається і плакати хочеться, як дивишся на Харьківщину: тут універсалом Ради сльози "не вишибете". Тут, як і у Вас, немає пафосу ні революційного, ні тим паче національного. Про одну тільки земельку люде й марять. Хоч треба сказати, що тут люде здебільшого живуть добре, так, як у нас, на Київщині, і не снилося жити. Взять хоч би те, що населення тут на міліон менш, а площа – 4.847 тис. дес., тобто на 300 тис. дес. більша, а окрім того землі під ріллею мало не 1 міл. дес. більше. Виходить, що тут не повинно б бути такої жадоби на земельку, як на правобічній Україні, а тим часом воно однаково і тут, як у Вас, – тільки про земельку й думають. Темнота взагалі тут велика, а щодо національної свідомості, то тільки подекуди деякі натяки на неї бачите. Горе, та й годі. Бо там у нас все ж немає "тяги" до Москви, а тут "тяга" єсть та ще й велика. На жаль, Рада на Харьківщину мало звертає уваги. Якби я здужав, то поїхав би по Харьківщині, але все ж треба для того, щоб поїздка мала бажані наслідки, щоб був хоч маленький ґрунт підготовлений, щоб було за що зачепитися, щоб було до кого звернутися. Ви пишете, щоб я заходився написати брошюру про автономію з погляду земельки. Правда, я маю час і охоту, але потрібні для сього матеріяли; а де я їх дістану. Місяць тому, як виїздила звідси Віра Ол[ександрівна], то я стряхався їхати до Харькова з нею за цим же самим, – бо мене давно ця тема мулить, – щоб здобути там матеріяли і написати книжечку. Але Віра Ол[ександрівна] тоді рішуче запротестувала проти моєї поїздки, бо таки й справді я ще тоді був кволий; а зараз здається мені, що міг би поїхати попрацювати там з тиждень. Коли ж ні на кого дітей покинуть, бо я тут сам з дітьми та ще

один хлопець – гість, але боюся на його здатися. Прохати ж когось, щоб висилали мені матеріяли, не можу, бо тепер так всі обтяжені роботою, що я просто не насмію до когось вдаватися з таким проханням. Якби спасенна душа яка знайшлася. У Харькові є губерніяльна українська Рада, але про роботу її нічого не чути; вона остільки млява, остільки недіяльна, що немає сили вплинути на Харьківський Комітет, щоб той нарешті виявив своє прінціпіяльне відношення до автономії і до Укр[аїнської] Ради.

Але я забалакав про Харьківщину і подався вбік від своєї теми. Отже, знову вертаюся до неї. В чому і в кому треба шукати нам підтримки, щоб наша автономія не розвіялася в степу як дим. Поперед усього, "не надіймося на князі, ні на сини чоловіческі", т. є. – рос[ійську] демократію, а тільки на самих себе, – це найперше; а друге – шукати треба підтримки в спілці з иншими націями. Я зараз не пригадую собі добре, чи Ви були тоді на тому засіданні ТУП'а, що відбувалося вже з прибувшим професором в "Родині"[11], в кімнаті госпитальних сестер чи економки. Тоді вже професор почав "холонуть" до організації автономістів-федералістів і видимо се виявив в повідомленні нас про заходи д. Маєвського[12] (автономістично-федералістичні). Видимо, тоді Мих[айло] Серг[ійович] ще не розумів ваги постійного підтримування цього огнища і висловився (правда, "в вопросительній формі") так, чи не прикрити би сю організацію як зайву по тому, як відбудеться перший конгрес, на якому буде обрано Раду. Пригадую, що я тоді рішуче висловився проти цієї думки і висловив таку гадку, що Україна – справжня мати автономізму-федералізму в Росії і що Київ повинен під час цієї революції бути центром цього руху, що він нам знадобиться – цей рух і що його не треба не тільки ослабляти, а зміцняти. Мої гадки почасти вже починають здійснятися: до Центральної Ради вдаються тепер литовці, білоруси, татари, донщина, шукаючи ґрунту для спілки. Отут ми зможемо знайти опору проти взагалі московського централізму і зокрема – проти ліберальної російської буржуазії і демократії, особливо проти рос[ійської] с[оціал]-д[емократії].

Третє, що нам треба добиватися, щоб на міжнародній мирній конференції були не діпломати, а представники народів, а в тім числі і ми. Цей пункт дуже важний і цілком природний, бо зараз відбувається війна народів. Ви скажете: "А як німець розгромить Росію і прийде аж до Київа, – що буде?" Безперечно, це буде велике нещастя для нас, але тільки через те, що всі страховища війни окошаться на нашому краї, зруйнують його, а поза цим я не сподіваюся, щоб німцеве було таки зверху: Америка, Англія з Францією ще можуть і будуть воювати, бо для їх побіда німця – заріз, незгірщий, ніж для Росії. Та й німець і сам настілько мудрий, що на Вкраїну не зазіхатиме, бо рискуватиме скоро втратити плоди своєї потужної війни. Так мені здається. Але з мене політик дуже кепський, і я боюся, що вклепаюся... На цьому і закінчу свого листа. Ви кажете: "Виїхав би я, але куди поїду?" Ото і я перед цим питанням стою. Мене вже тягне до Київа, до роботи; але В[іра] Ол[ександрівна] рішуче повстає проти цього і виряжає все мене на Кавказ, до Кисловодська. Там і Дейч[13], кличе мене. Може, вдвох поїдемо? Один я не поїду, а з Вами инша річ, якби тільки було на кого дітей покинути*.

* Далі текст написаний внизу 2-го аркуша під рискою.

Братерськи обнімаю Вас. Жду листа. Діти вітають Вас. Ваш Ф. Матушевський.

Так Бедрик[14] уже у Вас. Так, він людина хороша, та й вона не лиха, а ото тільки що панського роду. Здається, що я попережав Вас щодо неї за її нервової вдачі. Плаксива вона стала останніми часами, бо вони страшенно бідують оце вже років 4–5; не таланить їм.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 482. Автограф.

№ 3

15 серпня 1917 р.

15/VIII 1917.

Листа Вашого одержав, дорогий Євгене Харламповичу, і вельми був йому радий, бо вже $2^{1}/_{2}$ місяці – Господи, як той час швидко плине, – як я сижу на хуторі самотою і не бачуся з дорогими та близькими людьми своїми і хоч маленьку втіху маю, як одержу від когось листа. Пора б вже й до Києва рушати, щоб коло діла якого стати, – а його тепер так багато, – коли ж страшно виїздити. Я хоч і поправився та подужчав значно, а проте, так само, як і Ви, боюся города, бо напевне знаю, що через місяць-два лежатиму і мене треба буде кудись везти. А потім, на селі хоч і трудно на провіянт, а все ж є дещо своє і достать в людей дещо можна. А в городі, пише Віра Олександровна, дуже трудно на харч; для мене ж це – заріз та й для дітей так само погано. Хоч треба сказать, що й у селі з кожним днем все стає сутужніше, особливо на хліб. Урожай зібрали; поганенький він був, а все ж свіжий хліб в людей єсть, а попробуйте купить, то й не купите. Жито вже по $4^{1}/_{2}$ р., а пшениці ніхто не продає. Дістанеш якийсь пуд хліба в зерні – змолоть ніде. Люде, що живуть купованим хлібом, просто починають голодать. І це в серпні місяці, в селах! Що ж то буде перед Різдвом або ранньою весною?! Страшно здумать! Не вийшло торік з твердих цін на хліб в старого царського правительства нічого путнього, не вийде і в революційного! Горбатого до стіни не притулиш, скільки не тули. Як можна держатися твердої ціни на хліб, яку встановлено в марті, після того, як селянські комітети в жнива встановляли плату по 8 руб. в день косареві, або 3–4 снопи? Натурально, що селяне ховають, закопують хліб, аби тільки не випустить його з рук. Ой, що то буде..

Отже, й підійшов я до політики від приватних розмов. Та тепер тої політики й конем не об'їдеш; зав'язла вона в зубах, – нею снідаєш, і обідаєш, і вечеряєш, і уві сні її бачиш. Того разу Ви писали, що чи не даремно Рада виступила з універсалом. Я Вам одписав, що ні, Ви погодилися зо мною, бо побачили, як щиро обізвалася на універсал Київщина та Полтавщина. Тепер же Ви знову боїтесь, що з автономії нашої мало що лишиться, бо проти нас повстане російська демократія, зпрігшись з буржуазією та з нашими ольстерцями. Безперечно, що боротьба буде, – чи вже й є – страшенна; безперечно, що деякі сподіванки та мрії розвіються, а проте, я переконаний в тому, лишиться багато з завойованого, так багато, що в часи передреволюційні ми вважали би ті здобутки за величезні, а тепер у нас апетіт великий, що прийшов з їдою. І в цьому, в цих здобутках, а

також у нашій боротьбі з правительством центральним і з демократичним громадянством, ми маємо нового і дуже корисного спільника – неукраїнську демократію в Центральній Раді. Ви тільки дивіться, як вона швидко встигла стати (не вся, безперечно, а в значній частині, бо всякі Балабани та К. Василенки на це не спроможуться, а розумніщі і порядніщі люде йдуть на ґрунт інтересів України, як такої). Виразно зазначена Радою українська позіція мала ті добрі наслідки, що виявила "сущность" загальноросійської демократії з центральним урядом та їх відношення до України. Прийшов час наповнити загальні фрази, загальні формули, які нам так осточортіли вже, про "свободу самоопределенія" національностей певним змістом. Тут-то й виявили себе і революційно-соціалістичне правительство, і така ж сама демократія. А тут, на наше щастя, прийшла справа з Фінляндією.

Я не можу цілком погодитися з думками Сергія Олександровича, що він висловив в статті "На поворотці"[15]. Рада повинна була добиватися політичної власти. Лишатися приватною, а не публичною інституцією тільки з моральним авторітетом під такий час, коли прінціпи моральні не мають жодної ціни, ніякої вартости в очах не то що народної маси, а навіть у проводирів її, ніяким чином не можна. Силою самого тільки морального авторітету можна подолати наших ворогів хіба що через кілька сот літ, а тут треба їх подужати сьогодня, бо завтра вже пізно буде. А зробити се можна тільки силою кулака. Я не дуже-то вірю тим неукраїнським представникам в Ц[ентральній] Раді, що так відразу стали на нашім боці, щоб це вони зробили під натиском морального авторітету Ради і взагалі українства. Їх примусили це зробити поперед усього фізична сила, що в кулаках селян, в рушницях та шаблях українського війська. Наші с[оціал]-д[емократи] спочатку хотіли відхрещуватися від українського війська, а тепер перші на його спіраються. І може дуже легко статися, що українцям доведеться обороняти свою волю, – я вже не кажу: автономію, а звичайну волю, – озброєною рукою. Я сьогодня одержав листа з Київа від приятеля, полковника-педагога військового, українця з невиразною трохи фізіономією. Пише він мені, між иншим, що на думку офіцерства проф[есор] Грушевський і запроданець німецький, і більш ніж большевик, і що проти його страшенне обурення і т.д. і т.д. Всі революції в світі відбувалися під знаком романтізму і через се витворювали массу легенд. Серед них найбільш роспросторена легенда про перерождження людей в їдну хвилину силою революційного руху. Скілько самообману в цій вірі в перерождження. Нам хочеться його бачити, і ми бачимо, а наспра[в]жки – люде революцій ті ж самі, що й до революції. Не знаю, чи Вам хто розповідав про першу спільну нараду, що відбулася у Київі 4 квітня в Київському міському Комітеті[16] з Центральною Радою, напередодні першого українського конгресу. Раду тоді було покликано на "допрос", який учинено булої "съ пристрастіем", – тобто з погрозами, бо то тоді вперве пущено було чутку, що конгрес має об'явити себе установчим зібраннєм. Я тоді був. І от треба було бачити цих проводирів революції: Лепарських[17], Тасків[18], Карумів[19], Незлобиних[20] et tutti quanti[21], треба було чути, що і як вони говорили, щоб ілюзія в перерожденні розвіялась як дим.

Скілько неуцтва, скілько глупости, скілько нахабства тут виявили діячі революції! Це ж діячі і в центрі політичного руху. А що ж сказати про село? Оце

вчора читаю в “Народній Волі”[22] статю П. Костенка (здається що Христюка[23]) “Державна Мудрість”, в якій він вихваляє наш народ за його державну мудрість. Між иншим бачить він її і в тому, що зації революції він не робить того, що в 1905 р., – не руйнує, не палить... Так, це правда. Я сам не раз дивувався і шукав причини. Увесь час, аж поки не приїхав оце у село, був тії думки, що здержує народ сила організації. І я дуже радів. Але селяне зруйнували мої ілюзії. Виявляється, що їх здержує на цей раз виключно страх відповідальности. “Здорово того разу страху нагнали”, – кажуть. – “Одно, що здорово били, а друге – довелося багато платити. Бач, там десяток-два раклів тоді все ото накоїли, а нам довелося виплачувати усією слободою. А якби не це, то і тепер було б так само, а то боїмося панів зачіпати, а зате одно одному таке робимо”. І справді, що вони тілько тепер одно одному роблять, – аж стогін стоїть в селі! От Вам і перерожденняю силою революції цілого народу! А візьміть, нарешті, революційну пресу. Що і як вона пише про нас?! І я згоджуюсь з Вами, що нам, може, ще гірше буде, ніж Галичині в Австрії. Від “братнього” народу та його “братской любви” плакали, то будемо ще плакать, як Бог свят, як то кажуть. А що з своїми ольстерцями, як Ви їх звете, боротьба, безперечно, буде більша і тяжча, ніж в Галичині з москвофілами, бо наші москалефіли матимуть ґрунт і міцну піддержку. Цікаві тут в мене спостереження. Як я вже Вам писав, в Мартовій нашій, так само, як і в більшости сел, на чолі “революційного” народа стоять дуже “темные личности” – конокради, або переводчики, або ті, що “самогонку” фабрикували. Один – найголовніший “оратор”, служив в кондукторах, прокрався і його вигнали; другий – по економіях за прикащика, якого теж за крадіжку вигнали; третій – був в майстернях та вкрав 2 п[уди] міді, одсидів у тюрмі, а тепер – предсідателем продовольчого комітету, а перші два – скрізь теж за предсідателі або за товаришів. “Настоящі пролітарі, а не буржуки”, – як кажуть про їх прихильники їх. Відколи я появився в селі у Просвіті та на сході, вони ведуть проти мене лінію, з одного боку, як проти “все ж таки панка”, а з другого – як проти українця. Як тілько мене нема на сході, так і починається залякування темного люду “раздѣлом Расеї”, “закрѣпощеніем в мужицтві”, “отбросом (sic) к тому, что было 300 лет тому назад” і т. д. Короткокажучи, сільські коноводи по указці революційної російської демократії повторюють всі чорносотенські аргументи; а демократія використовує проти українства, як у свій час коноводи чорносотенства, бувших злодіїв, арештантів. Отже, не буде нічого дивного, якщо демократія в боротьбі з нами злигається з чорною сотнею по-настоящему, по-товариському, а не тілько крадькома, як зараз це вона робить.

Ну, чи не пора вже мені кінчати листа. Я вже другий вечір його пишу. Та ще підвернувся під руку такий паскудний папер, що не знаю, чи й прочитаєте листа. Я три дні вже не маю газет і не знаю, що робиться в світі. Про одставку секретаріату знаю, читав депешу, так само як і про непорозуміння з інтерв’юєром Вінніченкове[24], а чим воно скінчилося, – не знаю.

Моя поїздка на Кавказ навряд чи складеться. Мабуть, що ще посижу тут неділь дві-три та й поберуся до Києва. Якщо ж у Києві мені не поведеться, то й не знаю вже, що робити. Може, тоді до Вас майну, та будемо одно другого розважати.

Чи Юлія Миколаєвна вже вернулася з Київа? Якщо так, то вітаю її сердечно. Вас братерськи обнімаю. Пишіть.

Ваш Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 484. Автограф.

№ 4

30 серпня – 1 вересня 1917 р.

30/8 [1] 917

Щоб Ви, дорогий Євгене Харламповичу, не корили мене за те, що я скупий на листи, починаю одписувати Вам в той самий день, як одержав Вашого листа. Того ж разу я одписав Вам тілько через тиждень. Листи страшенно довго ходять. Тепер такі порядки на почті позаводилися, що газету з Харькова – це дві години їзди до Чугуєва – я маю на 4-й день, а з Київа – на 5-ий. Ну, та про теперішні порядки не будемо говорити.

Погано, дорогий Євгене Харламповичу, що Ви знову в ліжку. А я хоч і хожу, але... не дуже-то бадьоро. Чогось останніми часами так на ноги упав, що страх. Воно тілько так здається, що на ноги, а то певний знак, що з серцем таки там щось неладно. Почав я, бачте, вчащати до села. Настав час було виборів, – і оце в неділю вони відбулися, – так я знову виступав на сході, то в Просвіті; треба було конокрадів хоч трохи вивести на чисту воду і показати людям, кого вони взяли собі за проводирів... Намірявся я ще й в Печенізі жидка-нахабу приборкати, що верховодить в селі, в якому 15.000 люда живе, та здоров'я не дозволило, а головне – погода, – дощ і дощ, просто нещастя. Так я вже Печенігу залишив, а взявся трохи за Мартову. За допомогою просвітян, на чолі з учителем, дуже щирою і порядною людиною, на жаль, тілько ще не цілком свідомою з українського боку, нам таки пощастило, хоч і не зовсім, а провалить список гласних до волостного земства, складений темними силами революції, і провести свій. Треба сказати, що і наш список убогий, бо немає в селі людей, немає на кого покластися, – така страшенна темнота, що аж страшно, що з того земства буде. Так як керування справою виборів було в руках цих темних сил і вони склали свій список, пустивши його під № 1, то була небезпека, що цей список і пройде. Бідні лікарі, учителі та вчительки вже порішили втікати, бо на 28 чоловіка, що в списку, ні одної, не кажу вже інтеліґентної людини, ні одної грамотної, – все темнота і два-три напівграмотних коноводи, що виступають на сході і щеголяють (як було в поза ту неділю, коли вони виступали спеціально для мене і проти мене) такими словами: "Тавариши! Тето есть усякиі партиі, і каждая партія стараєцця вписывать, знатця, людей до сибѣ. Первая – конціонно-димакратическая партія. Так тета, значить, партія" і т. д. і т. д. Другий починає: "Тавариши! Я так замичаю, что в нас пошло разъидиненіе. Тут появились итилигентные люди, которі стараюця нас раз'идинить (оратор кинув на мене оком). Так вот по тетому случаю я дольжен вам, товариши, предъяснить, чиво каждая партія жилаєть". І почав нести таку ахинею, що аж-аж. Цей оратель був "з хронта" і казав: "соціал-ліворуцинеры" і "концессіоно-димократы", при чім покликувався

на мене. “Здесь, как знатца, я примечаю, єсть вот тилигентные и ученые люди, так они, конечно, подтвердятто, что я говорю, а если ошибаюсь, так поправлять”. Кинуту товаришами рукавичку я підхопив, “канечно”, і почав “предъяснять” сходові, кого люде мають за проводирів, і застерігати, щоб часом з таких людців не склалося земства, і сказав, що на ту неділю в просвіті їм ще більше і докладніше роскажу, бо було пізно, темніло. А в неділю – дощ, та такий, що й з хати не виткнуться, а з хутора до просвіти верст 5 і поїхать нічим. Тим часом, не вважаючи на дощ, в просвіті, кажуть, був повний двір людей. Спасибі, учитель трохи виручив. В результаті – пройшов наш список, в якому все ж таки єсть два учителі і двоє-троє доволі свідомих з українського боку селян. І то добре. Думаю, як здоров'я дозволить, присвятити їм ще розмови дві-три, щоб укріпити їх в українстві.

Це все мене трохи хвилювало, а головне – втомляло ходіння в слободу; туди 5 верст та назад 5, та там попостоїш годин скілько і втомишся. З цього отож я і бачу, що поправка моя дуже умовна і не на довго. Як вернуся до Київа, то за тижнів 2–3, як про того пса у біблії говориться, “вернуся на свою блевотину”. Що й робить – не знаю. Разом з Вашим листом прийшов лист від Віри Олександрівни, в якому вона рішуче намагається, щоб я не гаючись їхав у Кисловодськ. Легко сказать: “їдь”. А як його тепер хорому такий світ їхать? – це одно; а там – самому про все клопотатися, хоч я до сього і звик; а потім – я не певен, чи звідтіля можна буде вернутися, бо рух припиниться – як бог свят; адже ні паровиків, ні вагонів, ні вугілля нема. Окрім того, тут по-настоящому ні на кого дітей покинуть і ми виїхали сюди “по-літньому”, діти мало не голі, а босі таки зовсім, тим часом надходить осінь; Віра Олександ[рівна] сама не може вирватися сюди і на тиждень. Везти ж дітей до Київа – як його везти, коли голод у вічі там кождому заглядає. Пише вона, що частенько буває так, що вона вертається з шпиталю додому і несе з собою шматочок хліба, бо прислуга не може достати. Лишити їх тут – даль така, що страшно й подумати, як що случиться з дитиною якою, то й не доїдеш. І отож роздоріжжя, на якому стоїш, не знаючи, куди повернути, страшенно нервує, а воно на серці теж відбивається... А що воно буде на весну, як війна і в зіму ввійде, то страшно подумать. Довоювалися! Ви пишете, що з самого початку війни ми були єдині проти неї інстінктивно, та на наш голос не зважали. Ні, ми не інстінктивно, а свідомо були проти неї, бо добре бачили і мету її справжню, і засоби, якими вона буде провадитися. Все вийшло як по-писаному. Одного ми тільки не передбачали – можливости революції під час самої війни. І цього ніхто не передбачав. Думалося, що революція буде по війні, але не така, як скоїлася, а зовсім инша, так би мовити “конституціонно-парламентарна”. Ліберальне громадянство з промисловою буржуазією цілком свідомо закладало величезні організації в формі земського-городського союзу та промислово-військових комітетів, захватувало в свої руки гроші й силу, щоб використати все це по війні. Партійні організації спали, нічого не робили або ж йшли проти цих організацій, особливо спочатку. Зразком може в данному разі служити робота тупівської організації нашої, на якій собак вішали – не кажу партійні організації, бо їх не було, на превеликий жаль і сором, –

а ті поодинокі персонажі, яких ми назвали "тараканами", як вибухнула революція, та зелене студентство. До речі, про "тараканів". Не знаю, хто перший сказав "э", тобто хто перший назвав так усяких Мух, Ткаченків[25], Стешенків[26], Понятенків[27] і т. п., а тільки знаю, що хтось їм вніс в уші, ніби це Ви їх охрестили "тараканами", і через це Ваше ім'я називалося "з скрежетом зубовним". Одного разу з приводу цього при мені деякі "таракани" почали так скреготати зубами, що я їм повинен був нагадати, що Ви мені дуже близька людина, це одно; а друге, що, здається мені, чи не я перший пустив це слівце. Так чи сяк, а визнаю це слово за дуже влучне і цілком приймаю його. На це мені було сказано, що ні Вам, ні мені це ніколи "не проститься". Я сказав, що ніколи не каятимусь.

Так се – до речі. А говорив я, бачте, про те, що громадянство, організуючись під час війни, про революцію не думало. Воно собі уявляло, що як скінчиться війна, то в руках його фактично буде стільки власти, що стара офіціальна власть муситиме по добрій волі віддати організованому громадянству свої позіції. Ця ліберальна маніловщина мене иноді смішила, а иноді страшенно дратувала. І дуже часто в конспіративних зібраннях та нарадах я з Сергієм Олександров[ичем][28] викликали проти себе бурю цілу. Особливо разів два-три на нас напали, коли ми холодно-іронічно поставилися до упертих чуток і сполучених з ними надій на можливість "дворцового переворота". І це було тоді, коли вже в повітрі пахло революцією. Дивуватися тепер приходиться, як проводирі громадянства далеко стояли від живого життя і не вміли знайти живчика його, не чули, як він б'ється. Не знаю, чи Вам доводилося чувати від кого-небудь, як за місяць-два перед революцією до Київа приїздив робітник-українець з Катеринославщини чи з Донецького басейну з спеціальною місією, – довідатися, чим дише київське українство і чи не дасть воно яких діректів робітництву. Робітник-посланець той казав: "Нехай Київ, якщо інтереси України того вимагають, скаже слово, ми не дамо вугілля, спинимо рух". Посланцеві було сказано "ні, сього не робить". Факт прибуття посланця до Київа дуже інтересний. Попереду усього: чи був він наслідком роботи партійної організації? Очевидно, що ні, бо така організація не посилала б посланця до "буржуїв" (посланець прийшов до "Родини"). Діло ясне, – за ввесь час війни тупівський клуб був єдиним огнищем організованої громадської думки, єдиним захистком, єдиним притулком, де дійсні патріоти, з великим для себе риском, провадили роботу, вчили людей уму-розуму, а "таракани" з презирством говорили, що вони "прінціпово" до клубу не ходять і не підуть. Тим часом я готов дати собі руку відтяти, що цею "прінціповістю" прикривалась звичайнісінька заяча хоробрість. Стешенко одного разу, після заяв про "прінціпіальність", просто сказав: "Нарешті я перестав ходити (він иноді появлявся, здаючись мало не на "колѣнопреклоненныя" благання Людмили Михайлівни[29]) і через те, що це просто небезпечно, ібо "що таке молодь"? Це було принаймні одвертосказано. А як прийшла революція, то якби не було нашої організації та таких закладів, хоч які вони були там злиденні, як "Родина", як "Юг России"[30], то ми не мали б де просто зійтися, з ким балакать і як балакать, бо рішуче б не знали, з ким маємо діло і хто чим дихає. Тим часом клубні суботи, які цілих два роки провадилися, мали велике значіння. Напевне, якби оці мої

міркування почув чи прочитав якийсь із "тараканів", то обурився б або ж по меншій мірі саркастично засміявся б, так само, як на Московській нараді[31] глузували (теж "таракани", мабуть) з Мілюкова[32], як він сказав, що к[онституційним] д[емократам] також належить немала частка в спільній революційній праці. Люди до того засліплені, що втратили зовсім змогу що-небудь розуміть і бачить. Яка не єсть гидотна партія к[онституційно]-д[емократична] взагалі, а до нас – особливо, все ж їй не можна відмовити в дечому. Хіба той самий хоч би й Мілюков своїми виступами в Думі не допомагав підніматися революційній хвилі (згадайте хоч би і виступ проти Штюрмера[33]). Та що Мілюков! Хіба ж не відограло надзвичайно великої ваги в момент революції й те, що в ній брали участь такі поганці, як Родзянко[34], Шульгін[35] з Гучковим[36]. Це ж "огорошило" всіх! Їх участь в перевороті відразу підняла революційну хвилю дуже високо, взагалі ж участь 3-іюнської думи. Всяке казало: "коли камні возопіяли, то як же нам не вопіяти". Не треба забувати й того, що з боку Думи[37] це ж був страшенний риск. Всі вони були на оден ступінь від мотузочки на шию. Коли на таке діло пускається революціонер, то тут нічого дивного немає, – це його "професіональний обов'язок", а коли це робить людина, що ціле життя звикла бути лояльною, законопослушною, так це величезний подвиг.

1/IX Під час писання листа до Вас вчора принесли почту за три дні. Що робиться тільки в світі! Преганебніша публікація тимчасового правительства – чи власне військового міністерства про "Союз визволення", історія з ген[ералом] Корніловим[38], діректорія[39], діктатура Керенського[40], новий універсал Ради[41] ... І коли то воно все це перемелеться і яка мука з того млива вийде – не вгадати. Тепер вже навіть большевики "бьють отбой", про иншу пресу лівого лагеря я вже й не кажу. Якби через місяць по революції хто-небудь насмілився з революційного гурту таке писати, як зараз самі ж "товарищи" пишуть, то собаками б зацькували і кричали б на ґвалт "контрреволюція!" Трохи запізно взялися за ум. Страшно заглядати в будучину, – така вона темна і безвідрадна. Один голод, що насовується, може накоїти такого, що й німець з Романовим[42] не накоїли б.

Так багато написав, а до деяких пунктів Вашого листа і не дійшов. Лишаю до другого листа Ваші міркування про можливість поділу України. Де й коли побачимося? Страшенно скучив за Вами. Спасибі за книжечку. Треба добути для тутешньої Просвіти. Віра Ол[ександрівна] гонить мене на Кавказ, а я опинаюсь, бо ні на кого дітей лишити і скучив я без роботи. Ваш серцем Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 483. Автограф.

№ 5

19–21 вересня 1917 р.

19/IX [1] 917.

Дорогий та любий Євгене Харламповичу! Спасибі Вам, що хоч Ви мене не забуваєте і зглядаєтеся на мою самітність. Я знаю, що й мене люде не забувають і згадують, але писати їм ніколи. Тільки Сергій Александрович двічі за літо обізвався коротенько. Я неначе ось на хуторі й нічого не роблю, і то якось ніколи:

то з дітьми вчусь, бо боюсь, щоб за 4 місяці, що вони на хуторі, не одичавіли та не поперезабували всього; то в село навідуюсь, то погане хазяйство веду, самому про все треба клопотатися до кочерги включно. Нудна се штука і ввесь день заберає. А вечером, як повкладаю дітей спать, то я вже ні до чого не годен та й світить катма-чим. А живемо ми так, що самі воду носимо, дрова на собі з свого лісу таскаємо, самі рубаємо, в садку самі все робимо, почасти "прінціпіально", а почасти тому, що тут народ ненужденний і докликаться кого-небудь на роботу – дуже трудна річ; нарешті – поденного годувать нічим, просто біда: ні сала, ні олії, ні крупи, тільки картопля та хліб, та й хліба ледве дістав, а змолоть не змелю, – ніде. От тому-то я за ціле літо не спромігся щось написати і жду – не діждуся, щоб виїхати, щоб спекатися клопоту страшенно нудного і засісти за книжки. Тільки мого й писання за все літо, що листи.

Радий я дуже, що Ви поправляєтеся, дорогий Євгене Харламповичу. Останніми днями і я почуваю себе зовсім добре. Якби не така страшенна самітність, якби була тут Віра Олександровна, то я і не рвався б звідсіля, а засів би за роботу. А то нудьга душить таки так добре, що не дає нічого робить. Та й за добрими людьми занудився. От Вас не бачу, Сергія[43], Славка[44], Андрія Василієвича[45]. Тепер же ж у Київі і Зіновій Григорович[46], і Гнатович[47]. А не бачить Вас і Сергія – це для мене суща кара. І я радий, що в октябрі Ви рушите на Київ. Сподіваюся й я десь між 1-5 октября бути вже у Київі, якщо Віра Олександровна вишле одежу теплу або ж сама вирветься на якийсь тиждень з Київа сюди. Жду від неї звістки.

Треба вертати до Київа, бо стоїш якось осторонь під такий час від життя і соромно стає. Люде працюють до крівавого поту, а я заліз у свою шкаралупу і знать нічого не знаю. Хоч і те сказати: до якого діла я причеплюся? З мене й колись не робітник, а так "абищо" було, а тепер і потому! Мушу знайти таку роботу, щоб і не втомляла, і не нервувала. А хіба ж така робота може бути? Ну, та побачимо. Якось-то буде...

Після цих особистих розмов пора вже мені перейти до громадських справ. Звертаюся, поперед усього, до Вашого листа. Не хотілося мені того разу писати Вам про "тараканів"; та так випадково прохопилося те слово. А воно нічого, що написав, бо зафіксується в наших листах цікава річ – історія походження цього епітету. Я, признаться, не пригадую такого Винніченкового оповідання. Або ж забув його, або не читав. В "Гром[адській] Думці"[48] його не було, певно, що в "Раді"[49]. Я не можу погодитися з Вами, Євгене Харламповичу, в тому, що "не важно, чієї роботи було більше і хто більше впливав", бо на цьому ж засновуються претензії на керуючу роль зараз, від цього залежить теперішня тактіка. От хоч би й зараз, скажемо. Від посилки своїх представників на нараду у Москві[50] керманичі наші відмовилися, що я вважаю за помилку, хоч та нарада, як я і передрікав, здається, в листі чи до Вас, чи до Сергія Олександровича, ніяких реальних наслідків не дала. На демократичну нараду[51], що зараз йде (яка теж навряд чи дасть що), посланців послано, але з наказом виступати проти коаліційного правительства. Я вважаю це помилкою. В листі до Сергія Олександровича, писаному йому того дня, як почався демократичний з'їзд, я висловив свою

думку, що всі здобутки революції можуть загинути, якщо тільки демократична нарада постановить запровадити діктатуру пролетаріята. Це ж ясно, як день божий. Главарі демократії повторюють помилки, до дрібниць, самодержавного уряду: він називав всіх, хто "инако" мислив, "врагами отечества й народа" і поводився відповідно до того з людьми, ізолюючи себе з усіх боків. Те ж саме роблять і ватажки демократії, що і самодержавне правительство. У них скрізь: "контрреволюція", скрізь "враги родины и народа", скрізь "изменники". Кажуть, що к[онституційні]-д[емократи] вийшли із складу тимчасового уряду через декларацію прінціпіального права на автономію України. Добре. Від к[онституційних]-д[емократів] й сподіватися нічого було. Ну, а хто раніш, чи к[онституційні]-д[емократи], чи ватажки революційної демократії вважали український рух і організацію Центральної Ради і всю її роботу "контрреволюцією"? Хто, як не вони, били себе в груди кулаками і кричали: "Это предательській удар ножом в спину революции"? А історія з Корніловим? Я не знаю, хто більше спричинився появі Корнілова: чи к[онституційні]-д[емократи], чи большевики. Корнілов авантюрист. Так. А Чернов[52] хіба не такий же самий авантюрист, як виявилося це в його конфлікті з Керенським? Вас бере небезпека, як би Україну не було пошматовано між Австрією, Германією, Польщею та Московщиною. Боюсь і я цього. Це може статися, як демократія не схаменеться і не перестане, вішаючи собак на буржуазію та обвинувачуючи її в тому, в чому вона і не винна, і одштовхне її від справи "спасения" революції та її здобутків. Зробивши це, вона себе ізолірує цілком від інтелігенції і не справиться сама з ділом рятування революції і держави, а коли б і справилась, щоб дати сякий-такий лад, то відштовхне союзників. Союзники – буржуа до мозку в кістках. Ввесь уклад життя державного і громадського – буржуазний до nec plus ultra[53]. Там самий завзятий пролетарій с[оціал]-д[емократ] страшенний буржуй. І якщо в Росії запанує діктатура пролетаріята, або навіть діктатура виключно соціалістична, то союзники перелякаються, що пропаде і їхня праця, і пролита кров, і гроші, які вони щедрою рукою давали ще царському урядові, і вони, щоб врятувати себе від небезпеки нової, гіршої, ніж война, не тільки вмиють руки, а ще, може, й докладуть рук до того, щоб Росію зробить звичайною буржуазною республікою. А якою ціною їм це достанеться, – не вгадаєш. Може, ми своїми боками і заплатимо. Якби на мирній конференції поневолені "недержавні" народи мали право голосу, то можна було б запобігти сьому лихові. Треба добиваться участи на мирній конференції всима силами, хоч плоха надія на цю участь. Я дуже жалкую, що "з'їзд народів"[54] у Київі відбувається, а я тут сижу. З депеш газетних я не бачу й жодного "доклада" про будучу конференцію.

21/ IX Кінчаю листа аж через два дні: так ніколи було. Сьогодня прийшли газети з Київа, і я бачу, що проф. Вольдемар[55] робив доклад про участь народів в мирній конференції. Але не видно, щоб його доклад викликав живу увагу до себе. Чи то, може, репортер не зазначив. А справа важна...

Переглянув газети... Не знаю, чи Ви читаєте "Народню Волю". Деякі статі попадаються такі, що гидко читать. "Робітничої Газ[ети]"[56] чомусь не одержую, хоч і передплатив, а "Н[ародна] Воля" доходить. Я не знаю, що сталося з

Оберучевим[57]. Я так цю людину знаю, так поважаю і так її високо ставлю, що дивлюся на конфлікт з ним як на дуже тяжке і шкодливе непорозуміння. Мені досадно було, коли иноді і "Нова Рада"[58] втрачала спокійний тон і собі потроху бештила Оберучева. Не знаю, чи то вже звичка до "своїх" і нездатність бути безстороннім, а все ж "Нову Раду" читаєш як щось чисте і путяще. А в "Народній Волі" з-за статей визирають непевні обличчя Христюка, Стасюка[59], Галевича[60], Степаненка[61]. Придивився я до їх за півроку в Союзбанкові. Ох, людці! Ну, та цур їм! Треба кінчати листа, бо на почту пора. Братерськи обнімаю Вас. Якщо з початку октября виїду, то, може, вже сюди і не пишіть, щоб лист не загинув, а на Київ.

Діти Вас вітають. Вітаю Юлію Миколаєвну, якщо вона дома.

Ваш Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 485. Автограф.

№ 6

24–27 вересня 1917 р.

24/ IX [1]917

Дорогий та любий Євгене Харлампієвичу!

Послав на днях до Вас листа у відповідь на Вашого листа, але газети принесли такі цікаві звістки, що я почуваю велику потребу писати до Вас знову. До газети писати чогось не можу, та поки воно дійде, то й пізно буде, а з Вами треба поділитися думками, – нехай вони лишаться на папері. Ото тільки горе, що став я слабкий на пам'ять і добре не пригадаю, чи в листі до Вас я писав про демократичну нараду, передрікаючи, що з неї нічого не вийде. Бачте, рівночасно я писав листи якраз і до Сергія Олекс[андровича], і до Віри Олександровни і про цю нараду теж згадував, висловивши песімістичний погляд. Але те, що на ній трапилося і про що оце вчора вичитав, "превзошло мои ожиданія". Мало не десять день півтори тисячі представників, найчільніших, здавалося б, людей демократії революційної, займалися словопрєнієм, ізвергали море слів, "вирівнювали революційний фронт", а фронт цей взяв та й прорвався, та й як скандально прорвався! Елементарної логіки в $1^1/_2$ тис. людей не вистачило. Невже ж це значить, що $1^1/_2$ тис. несосвітенних дурнів з'їхалося? Ба ні, безперечно, що на таку силу представників набереться чимало почтенних і статечних людей, а проте... отаким скандалом на увесь світ хрещений і не хрещений люде себе осрамили! Цікаво тепер бути у великому місті, щоб мати змогу переглядати партійну пресу, бачити, що пишуть по газетах, бо я зараз тільки й маю злиденний "Южн[ый] Край"[62] та "Нову Раду" й "Народню Волю"... Німці, напевне, аж за боки беруться та сміються з російської революційної демократії, а союзники – зубами скрегочуть. А тим часом нічого дивного, нічого несподіваного немає в тому, що скоїлося на демократичній нараді, навпаки, все зробилося, як по-писаному. Я вже не раз писав і казав, що яка то страшенна небезпечна і шкодлива помилка оперувати загальними реченнями. Не стежучи пильно за пресою, я не знаю, чи був хоч один голос із рядів революційної демократії за те, щоб обміркувати до ладу та умовитися, що таке єсть власне "революційна демократія",

з кого вона складається, чого бажає і до якого моменту вона може бути революційною. Безоглядне вживання цього терміну "революціонная демократія" дуже скидається на знаменитий загальник, – що стілько робив шкоди і великій Росії, і всім нам, – це: "великий русскій народ". Цю дурну, безглузду, без усякого змісту фразу твердили десятки літ, твердили з однаковим пафосом і птахи гнізда славянофільско-побідоносцівського, і радікального, обводючи розумовим оком всю "необъятную Россію от хладных финских скал до пламенной Колхиды" і накопичуючи в одну кучу і ляхів, і українців, і московців, і чукчів, камчадалів, вотяків, остяків, самоїдів. В такий же самий, позбавлений змісту і розуму загальник перетворили за короткий час і слова: "революціонная демократія". Та це ж треба бути тричі сліпим, щоб не бачити, як ця революційна демократія на другий же день революції розслоїлася, треба бути тричі дурнем, щоб не розуміти суперечности інтересів в рядах цієї демократії. Це перший, кардінальний гріх ватажків сучасної революції, що вже наробив багато шкоди справі революції, а скілько ще наробить, – ох, того не вгадати. Я гадаю, що мир з німцями не за горами, а миру в Росії самій не буде і через 10 літ. Ще набачимось всього. Другий не менш кардінальний гріх, – це не то що запідозрювання, а одверте обвинувачування всіх і вся в зрадництві, в контрреволюційности. "Врагов Россіи и отечества" зараз чи не більше, як було за царів. Всі, хто не згоден з Нахабкесом[63], Бронштейном[64], Хинчуком[65], Кабцаном[66] [нерозбірливе слово] – всі "изменники", всі "враги родины" достометно, як за самодержавія царського – всі були "враги престола и отечества". Та що ж це воно за чортів батько?! В кого це вони купили монополію "любви к отечеству" і патент на "вѣрность"?

Третій гріх, що стоїть в дуже тісному зв'язку з першим – це страшенна самовпевненність, безкраї претензії на непогрішимість, – риси так натуральні всім малоосвіченим і малокультурним людям.

Нарешті, четвертий гріх, – це страшенно низький моральний загальний рівень ватажків революції. Він стоїть в згоді і в залежности від загального культурно-морального рівня всього суспільства в Росії.

27/IX На цілих три дні я перервав писання листа до Вас, дорогий Євгене Харламповичу, і тепер думок вже не зберу своїх. Похвалився я ото Вам, що мені покращало, а тут підоспіла гарна погода, я й заходився використати її для роботи "по хазяйству", а воно мені одразу гірше стало. Треба ще Вам сказати, що при болізні серця не так мучишся фізічно, як морально. Огортає тебе такий страшенний сум, що аж жах бере, як ото буває передчуття великого нещастя. А тут ще в додачу забастовка залізнична. 24-го Віра Олекс[андрівна] дала депешу, що приїде, привезе теплу одежу, забере дітей, а мене таки вирядить на Кавказ, а революційна демократія "из-за любви къ отечеству и народной гордости" заходилася бастувати. Якраз час: німець пів-Росії зимою візьме, армія голодує, города голодують, вугілля нема, а вони бастують. Я не пригадую, скілько разів і по скілько % набавляли жалування "залізничникам", але все ж не думаю, щоб менше, ніж офіцерам, вчителям, лікарям, почтарям і т. д. Добре пам'ятаю, що офіцерам зовсім не набавляли, а вчителям щось дуже мало і після всіх, а проте ніхто з них "из любви к отечеству и революціонной гордости" не бастував і не

бастує, бо вони "враги отечества и буржуи"... Я почуваю, що починаю втрачати почуття міри, що не можу бути об'єктивним, але я так роздратований і нашими, і російськими соціалістами, дарма, що і сам належу не тільки формально, а і по суті до соціалістів-федералістів. Окрім надзвичайної низькоокости люде виявляють видиму хворість на зарозумілість, на непогрішимість. Від инших вимагають, щоб вони були і програмово, і особисто чисті як кришталь. Ну, добре, а в самої революційної демократії невже ж таки не без гріха і там, і там? Цим себе ватажки революції чим далі, то все дужче ізолірують від живого життя, так само, як ізолірувала і стара власть, певна в своїй непогрішимости. Люде вперто стоять на ґрунті своїх програм, чи забуваючи, чи просто не розуміючи, – гадаю, що останнє певніще, – того, що програма одно, а політика – зовсім друге. Візьмемо, скажем, аграрну програму будь-якої партії лівої і даймо її в руки дурного політика аграрного, то люде вовками завиють. Так само може бути чудесна фінансово-економічна програма, а фінансова політика – ні к чорту негодяща. А всяка політика єсть компроміс, і скілько б ми не повставали проти того, – нічого не вдіємо. І ця неминучість сили компромісу випливає не із опортуністичности міркувань, а із самої сили річей. Мало не сто літ люде силкувалися в Росії скинути ярмо царізму і не могли ніякими героїчними зусилями того зробити, бо народ в масі не був підготовлений до нової форми політичного життя. Треба було сто літ готуватися, та й то, якби не війна, то далі конституційної монархії Росія в XX віці не пішла б, побачивши республіку в XXI в. і, дай боже, – через 50 літ. Коли для політичної реформи треба було 100 літ, то для радікальної соціальної треба вдвоє більше. Та й для політичного перевороту без вороття ми ще не дозріли. Корнілов, видимо, мав на думці повторить історію Наполеона (де в чому), але видимо також, що він дурень, поспішився, не придбавши заздалегідь популярности. А зумій він взяти в руки армію та поколошмать разів два-три німця, і тоді пиши пропало, може, не надовго, але що колотнечі страшенної він наробив би, то безперечно і надовго. Тепер нерозважні товариші можуть довести діло Корнілова до краю. От через що я згожуюсь з Вами в песімістичному погляді на будучину України. Ми тісно зв'язані зо всією Росією. Буде там погано, буде й нам лихо. От чому Фінляндія поспішається сепаруватися. Але там яка свідомість, а у нас! Ой, горе! Але чи не пора вже й кінчать? Братерськи обнімаю Вас. Тепер вже не знаю, коли рушу з хутора. Сердечно вітаю Юлію Миколаєвну.

Ваш Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 486. Автограф.

№ 7

6, 12, 17 жовтня 1917 р.

6/X, 1917

Дорогий та любий Євгене Харламповичу!

Не сподівався я вже одержати на хуторі від Вас листа, бо сам радив не писати на хутір, аж Ви таки, спасибі Вам, поспішилися "віддати візіта", як пишете. Дуже радий був я Вашому листові, а тілько що засмутили Ви мене, дорогий друже, звістками про себе та розмовами про смерть. Воно й так невесело,

так невесело, що ніби камінь на серці завжди носиш, а Ви ще й жалю завдаєте розмовами про свою смерть, про бажання її близького приходу. Цур їй, нам з Вами ще трохи рано вмірати, дарма що Ви так песімістично дивитеся на близьку будучину Не уявляю і я собі її у весельчаних кольорах, а все ж хочеться ще пожити та подивитися, до чого воно дійдеться. Хоч, правду кажучи – роль глядача тяжча, ніж діяча. Треба бути великим філософом, щоб спокійно дивитися на все збоку і не мучитися, не боліти серцем і душею. Той, кого втянуто в роботу, мучиться більш від втоми, від браку часу на все, що треба зробити, а глядач збоку мучиться виключно морально, а ці муки тяжчі від фізічних.

Ви, Євгене Харламповичу, боїтеся, що може все, що здобуто, посчезне, а тільки чуби та голені голови лишаться. Ваше побоювання йде всупереч народній приказці, яка каже: "Все минеться – їдна правда зостанеться". Отож і я думаю, що чуби та оселедці швидче посчезнуть, не вважаючи на всі помилки революції, не вважаючи на дуже і дуже помітний брак сил на всіх ділянках нашого громадсько-політичного життя, не вважаючи навіть на те, що в Ц[ентральній] Раді задають тон "млеком питающіяся... насѣкомыя". Річ в тім, що для нас з Вами, що знаємо мало не кождогоз діячів зблизька, знаємо вздовш і впоперек, і боязно за будучину, боязно за сучасність, дивлючись на цих діячів, а для загалу Ц[ентральна] Рада оточена ореолом. Зерно носить в собі вона здорове, правильне, унаслідуване, як традіцію, від людей старшого віку; помилки ж залежать від тактіки, від лінії поведінки. Що менше люде знають, тим воні сміливіші, бо не живуть рефлексами. А для юрби, для маси цього тільки й треба, – вона здебільшого темна, рефлексів не знає і йде за сміливими і такими ж темними, як і сама вона. Буває частенько, що сліпий провадирь заведе сліпу масу в яму. Трапляється й так, що все обходитьсяблагополучно для всих, а иноді для декого, хто встигне чи зуміє з ями викарабкаться. В такі моменти історічні, як зараз переживаємо, люде йдуть багато де в чому "на ура", як на війні, – "або пан, або пропав".

12/X От бачите, дорогий Євгене Харламповичу, як я пишу до Вас листа! Хотівзробити так само, як і Ви, – тобто "віддати не гаючись візіта", аж підскочило відразу стілько справ по хазяйству, що з ранку до вечора я і в хаті не бував, тільки на обід приходив; а увечері не мав змоги писати, бо нічим світить. Сидимо, лупаємо очима; світимо тілько малесенького каганця на годину-півтори, поки вечеряємо. А прислуга в кухні палить "лучину". От дожилися! Та напевно, що і у Вас так, бо Ви від керосину далі, ніж ми. Настане вечір, так така нудьга бере, що страх, – бо ні читать, ні писать. Оце надходить субота, пошлю сторожа до церкви, може, хоч воскових свічок розживемося. Не розживешся нігде й табаку. Я вже й курив мало, а все ж иноді "димив". Віра Олекс[андрівна] рада, що не достати сього зілля, а я нудьгую. Я, бач, Вам і не похвалився, що 2/X прибула на хутір Віра Олександр[івна] зовсім хора. Перетомила серце так само, як і я. Почалися і в неї ті ж сімптоми болізні, що і в мене. Мусіла взяти одпуск на $1^1/_2$ міс[яці] з тим, щоб поїхати зі мною на Кавказ, та й засіла тут, – почасти через те погане хазяйство, а почасти через небезпеку застрягти або в дорозі, або на Кавказі. Бо щодня газети так лякають, що ось-ось рух припиниться. Одно слово, – живеш

тепер "аки вран на ниріщі", як сказано в писанії, – не знаєш де нирнеш, де й коли винирнеш. Отож під таку годину заходився писати до Вас якраз тиждень тому назад, а тепер не знаю, чи й скінчу листа, а як скінчу, то коли й на чому. Бо захожувався писати, то була одна "сітуація" політична, а під час антракту стала друга, роспочав знову писати – настала третя. Голова йде кругом... Хоч воно, власне, тілько так здається, що так швидко зміняються ті сітуації. Иноді окинеш оком, що діється навкруги зараз, і пригадаєш, що було назад тому місяць-два, то бачиш не що инше, як "бѣг на мѣстѣ". Одно тілько не стоїть на місці, це – контрреволюція. Вона насовується чорною осінньою хмарою, і гонить її вітер не правобічний, а лівобічний. З приводу авантюри Корнілова я Вам писав, здається, що його утворили і видвигнули на арену, на мою думку, зовсім не буржуазні партії, не кадети і ті, що попритулялися до кадетів справа, а ліві. Тепер я ще більше в тому переконався. Придивляючись до роботи органів революційної власти, бачиш, як вони щодня, щогодини страшенно діскредітують революційну власть, а через те і саму революцію. Взять хоч би комітети усякі: земельні, продовольчі, виборні і т. д. і т. д. Що тілько по цих комітетах робиться і що вони витворяють, – не дай ти сине божий! За часів царізму опозіційна преса глузувала з "сатрапій". Але тоді сатрапією була губернія ціла принаймні, а тепер – кожне село, і виходить, що в губернії – тисяча-півтори сатрапій, а то й дві, бо в одному ж і тому селі земельний комітет – окрема сатрапія, а продовольчий – окрема, які між собою ведуть боротьбу і ворогують. На щастя, в багатьох місцях на їх не зважають і не слухають, бо якби слухалися, то не було б життя в селі. Його і так вже нема, і якщо такий "революційний" лад продержиться ще місяців три-чотирі, то на весну я не знаю, що буде Може бути щось страшне. Зненависть до комітетів росте не по днях, а по годинах. Морального авторітету вони не мають ані на шаг; та й де він візьметься, коли здебільшого вони складаються з форменного жуліка на чолі і з трьох-чотирьох темних дядюшок. Селянської інтелігенції, в образі учителів, лікарів, агрономів, якщо тілько ця інтелігенція не дійшла до такого ступеня цінізму і безсоромности, щоб потурати самим огидним інстінктам темної юрби, до органів революційної власти не підпускають, бо це все "буржуки". Бідна інтелігенція! Її становище просто трагічне. За часів царського самовластя їй дихати не давали органи царської власти; їх душила поліція, жандармерія, охранка. "Бей жидов и студентов", – вигукували агенти власті – офіціальні і неофіціальні. "Враги народа – жиды, студенты й тилигенція", – навчали городових по участках і салдатів по казармах, збіраючись зробити "кровопусканіє". Тепер темні маси натравлюють на цю саму інтелігенцію агенти революційної власти і крайня ліва преса: "Бей буржуя (значить, і "жида" в тім числі), не вірьте буржуям; не пускайте буржуїв в органи самоврядовання, бо вони вас одурять, – на кождому кроці навчають і в пресі, і на мітінгах безусі оратори, – слухайтесь тілько нас і йдіть за нами, то ми все вам дамо". І обіцяють темному людові царство небесне на землі, обіцяють таке, що якби й справді від йоти до йоти здійснилася програма, то люд почував би себе кругом одуреним. Воно так і буде, безперечно, і темний народ помститься, тілько не на тих, хто свідомо і несвідомо дурив його, а на тих, хто підвернеться йому під руку: і на

справжніх буржуях, і на земських лікарях, вчителях, агрономах, на кооператорах. Скажіть же, бога ради, чим же відрізнятиметься ця метода боротьби від методи самодержавія? За оцей тиждень в мене в дворі перебувало десятків з 5-6 дядюшок з окружних сіл: рубали в лісі хворост і по кілька днів жили на хуторі. Щовечора я уряджав з ними розмови злободневні. Здебільшого це – страшенно темний і несвідомий народ, серед якого було два-три чоловіка доволі добре грамотних і поверхово знайомих з програмами партій і навіть з українськими домоганнями. І от треба було чути, чого тілько понаобіцяли та понаговорювали їм всякі агітатори! Земля геть вся повинна перейти трудовому народові дурно, ніяких налогів на землю не буде, платитимуть геть всі налоги і за все тільки багачі – капіталісти, "буржуки"; на душу прийдеться землі, дехто каже, 20–25 дес., а дехто– не менше 10 дес. і т.д. і т.д. "Та то ви, кажу, мабуть, або не дочули, або не поняли, що оратори говорили, бо такого нігде в світі немає і не може бути". – "Ні, – кажуть, – так нам приїзжі оратори говорили, именно так". Окрім того, темному люду натуркали, що все це станеться незабаром, через кілька місяців. З цифрами в руках я два вечорі доводив їм, що їх сподіванки не можуть справдитися, що їх дурять такі ж темні люде, як і вони, або жуліки. Спочатку помітно було на обличчях: "говори, чорте, за попом, а я, мов, за тобою", а в кінці другого вечора, коли я згадав, що реформа, доволі проста, визволення кріпаків, тяглася кілька літ, – а знайшлося два діди, що потвердили це, – я помітив великий "перелом" авдиторії, я почув, що сижу серед близьких людей. Нарешті в кілька голосів дядюшки до мене озиваються: "Барин, не виїздіть ще з хутора, пожалуйста, побудьте, ми за вами приїдемо та повеземо по селах, щоб ви людей повчили та росказали все як слід, бо ми ще зроду таких річей не чули... От якби такі люде нас навчали та дорогу проказували нам, то воно б зовсім було не те, що тепер є". На превеликий жаль, я мусів відмовитися від поїздки, бо в неділю думка була виїхати. А тим часом, боже, як треба послати по селах досвідчених і совісних людей. Зараз бувші конокради, урядники, стражники і всяка інша революційна наволоч почала вести аґітацію серед темного люду про "горобину ніч". І оце вчора селянин-приятель "осторожненько" запитує мене, чи скоро я виїду. – Та думаю на днях, – кажу. – "Виїздіть, – каже, – бо про "горобину ніч" щось почали все частіш говорить. Згадували і про Вас при тій розмові". – Та хто ж саме? – "А хто ж, як не отой с... с..." – ще і називав одного з коноводів. Якщо вже й мені загрожує "горобина ніч", то що ж буде усяким Неклюдовим[67], Беклемишевим[68], Ребіндерам[69], Колокольцовим[70] etc.?.. Одбулися вибори до волостного земства. Гласних обрали, але гласні ніяк не можуть обрати управи, бо з 8 намічених кандідатів 1 одмовився так собі, а 6 одмовилися виключно через те, що "получать 1500 руб. жалування невигодно". Цікаво те, що першими мотивували свій отказ коноводи, самі "завзяті ідейні товарищі", з язика в яких не сходять слова: " послужить бєдному народу", "послужить обчеству". І от вже два місяці минуло, як одбулися вибори, а земства волостного нема і не скоро воно буде, бо гласних не можна скликать, а знаєте чому? Тому, що аж тепер гласні розшолопали, що вони повинні служить без жалування. Як йшла підготовка до виборів, то коноводи страшенно ворожезустріли появу ще двох списків, опріч свого. Я, грішний чоловік,

думав, що це "ідейна партійна боротьба", аж воно оказується от що: коноводи, щоб провести свій список, не скупилися на всякі посули, через це й охотників булобагато попасти в гласні, а тепер людепереживаютьрозчарування. Воно, по правді кажучи, те ж саме булоі за "панськогоземства", але не відразу, а прийшло воно потім, згодомі не булопануючим мотивом. "Панське" земство булоскупе, боялосьналогів; предсідателіповітовихуправ одбіралипо 1800–2400 р., а члени – по 1200–1500 р. При скромному жалуванні була й ідейність деяка. А тепер за панування "високоїтоварищеськоїморалі" жалування давай 5–6 тис., а ідейне служення – геть під припічок ік бісовій матері... Розумніщі прості люде в селі починають потрохупрозрівати, а деякі, і зовсім не багатії, не мироїди, починають говорити, що за царя та за Колокольцябуло краще. А духовенстводуже й дуже використовуєна свою руч такі настрої. От вже третій місяць як попи та монашва воловодяться з чудотворними іконами; ціле літо возять по селах, правлять "всенародні моленія". Щоразу, як тілько проїде ікона, виникне нова легенда про війну, про царя; щоразудужчей дужчепочинає народ зітхати за царем. З розмов щоденних бачу, та й самі селяне иноді говорять, що найбільшу смуту роблять попи контрреволюційною пропагандою і салдати – "сверх-революційною", анархістичною. Не раз вже мені доводилося чути від більш інтеліґентних по своїй вдачі селян буквально таке: "От і свобода прийшла, і видно, що таки й земля за нами зостанеться, хоч, може, і не вся, як по тих ахвишках пишуть, а проте так невесело, так на душі важко, що й землі тієї не хотів би, бо правди нема, як і не булоїї, і неначе ще більше неправди розвелося". Доводитьсявтішати людей тим, що "все перемелеться", що діти побачать і справжню волю і землю.

17/X Отак, дорогий Євгене Харламповичу, два тижні до Вас листа пишу. Так мені любо з Вами розмовляти, що все хочеться більше написати. А тут ще така історія підскочила. Місяць тому, чи й більше, я почав своїх просвітян підмовляти, щоб вони поставили спектакль. Вони й заходилися і вибрали якусь страшенно дурну п'єсу Сластіна[71] без мене. Я запротестувавi порадив поставити щось Карпенкове[72]. Вони вибрали "Бурлаку" і попрохали, щоб я поруководив. Треба булодопомогти. На лихо задощило, до села далеко, і я мало поклав праці, а проте грали дуже добре. Народу була сила. Перед спектаклем я вийшов і коротенькосказав, що таке "Просвіти", що вони повинні і можутьробити, і росказав про значіння театру. Слухали уважно і навіть аплодірували, хоч під час промови чув з задніх рядів посвистування легеньке, коли говорив. Догадуються, що посвистувала салдатня, середякоїєсть запеклі вороги українства та "антаноміи". Так участь в спектаклі і перепинила листа до Вас, якогоне знаю, кудий посилать. Чи й Ви ніяк не виїдете, як оце ми?

Хочетьсявже до Києва і страшно, хоч і тут страшно, бо почалися страшенні розбої. Зорганізувалося в повіті кілька шайок, вбивають і граблять людей. А в Київ страшно їхать на голод і такі ж розбої і... на муки моральні. Оце вчора одержав газети і бачу, який галас піднявся проти українського "учредительного собранія". Галас доходитьі до села вже. Коли б його не використала контрреволюція так, що ми й автономіїне добудемо. Це легкоможестатися, бо до контрреволюціонерівтреба залічувати в данномуразі не тількоправих, а й лівуросійську

демократію. Вона вся проти нас. Ну, пора кінчати. Віра Олекс[андрівна] сердечно Вас вітає. Виїздимо ми на днях, не пізніш як 22–23. Якщо можна достатися до Кавказу, то неділь хоч на три поїдемо у Кисловодськ. Братерськи Вас обнімаю. Юлії Микол[аївні] привіт.

Ваш Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 487, 488. Автограф.

№ 8

12, 14 грудня 1917 р.

12/XII – [1]917

Згадав, що Ви сьогодня іменинник, дорогий Євгене Харламповичу, і обзиваюся до Вас з сердечним привітанням, жичучи здоров'я й здоров'я. Треба ж таки нам з Вами походити хоч кілька літ по рідній землі вільними громадянами української республіки!

Від дітей знаю, що Ви вже у Києві, бо діти писали, що Вас бачили на засіданні нібито Малої Ради[73], але, видимо, діти щодо сього останнього помилилися, бо я не чув, щоб Ви входили в склад Малої Ради. Де ж таки видано, щоб товарищі пустили до Малої Ради такого "буржуала"? Це ж "оскверненіе чистоты революціоннаго знамени" було б!.. А якщо Ви у Києві, то, напевне, одержали і мої два листи, адресовані на Київ, – один з хутора, а другий звідсіля. Обидва листи рекомендовані, то, може, і досталися Вам до рук. Пишучи звідсіля, я не сподівався на відповідь, бо гадав, що незабаром виїдемо, а тим часом довелося тут застрянути. Спочатку задержало нас тут здоров'я Віри Олекс[андрівни], а тепер мусимо сидіти, бо припинився рух. Почта сяк-так приходить; іноді з Києва маємо листи через два тижні, іноді – через тиждень, а виїхати немає способу. Вже четвертий день не пускають безпересадочного міжнародного вагона, бо товарищі спеціально полюють за "буржуками", що їздять в цих вагонах, а попасти в звичайний поїзд – немає способу: кажуть, що зараз доблестная армія з-за Кавказу суне на північ "уничтожать буржуєв". В Терській республіці, в Кубанській й Донській, кажуть, йде справжня мобілізація, щоб захиститися від нещастя. Весь тягар праці в цій справі впав на плечі козацтва, козаки кров свою проливають, а товарищі – друччя вставляють в колеса; нацьковують темний люд на козаків, використовуючи помилки військового "круга", який заздалегідь не подбав про представництво в "круге" від некозачого населення. Стежучи по місцевим газетам за поведінкою тутешніх с[оціал]-д[емократів] та с[оціалістів]-р[еволюціонерів], за їх предательською політикою, я аж не тямлюся від злости! Форменні кретіни, онаністи, с... с.-ни! Каледін[74] все зробив, щоб з самого початку припинить страшенну бійку й анархію, а соціалістичні думи Ростова, Нахічевані, а за ними й инші, як папуги твердять щодня: "Мы соблюдаем нейтралитет, т.к. не желаем вмешиваться в борьбу двух узурпаторов і авантюристов: Каледина и К° и Ленина и К°". Ну, що Ви скажете?! Каледин каже: "Хороший нейтралітет! Заховалися за широкі козачі спини, сидите як в Бога за пазухою і нацьковуєте хуліганів на козаків". А вони собі знову своє твердять. Ти йому плюй, каже, межи очі, а він каже: "дощ іде".

14/XII. Роспочав листа, не скінчив, бо не стало керосину – на Кавказі немає керосину, і ми з сьогоднішнього дня починаємо жити в темряві, – а в хаті такий холод, що пальці ручки не тримають, і кінчаю сьогодня по дню. Тілько що вернулася прислуга з базарю і принесла новину, що вчора десь на станції салдати вбили Караулова[75], ад'ютанта і жінку. Коли б з приводу сього не вибухнула на Кавказі велика війна, бо козаки й без того страшенно роздратовані і вороже настроєні проти салдатів та товаришів. Оце в неділю тутешня громада українська відбувала свої загальні збори. Пішли й ми з Вірою Ол[ександрівною]. Руководить громадою якийсь молоденький прапорщик Зубок і вчитель гімназії з П'ятигорська, Пелеховський. Громада темна і духовно убога, з демосу. Після прочитання 3-го універсалу з коментарієм Пелеховського виступив і я. Пелех[овський], довідавшись, хто я, попросив мене поїхати з ним до П'ятигорська, бо вечером там також збори громади. Поїхав і аж двічі там промовляв. Там громада і більша, і інтелігентніша. Вертаюся назад і попадаю у вагон, в якому застаю кілька терців. Боже, від злоби й ненависті до москалів та большевиків аж тремтять. У вагоні було два большевика – залізнодорожники. Так козаки увесь час похвалялися, що як тілько большевики почнуть щось в Терщині робити, то козаки з жінками і з дітьми заходяться різати "ету сволочь, чтобы не совалась къ нам, хозяевам". Отже, коли б смерть Караулова не була искрою, яка запалить порох.

Хотів у цьому листі вернутися до універсалу, повести розмову про нашу республіку, та вже про це в другому листі. Ми записалися на 17-е, щоб їхати у міжнародньому вагоні; тепер нашу чергу на три дні пересунули, а чи виїдемо 20-го – хто його знає, бо, може, міжнародного більш не пускатимуть.

От застряли! А Вірі Ол[ександрівні] всі строки скінчилися, та й мені час за роботу братися, а окрім того, з нами грошей тут обмаль, а з Київа їх не одержиш, бо банки або ж не виплачують тут, або дають по 40-50 р. на тиждень, а тут день вдвох коштує 20 руб. Прощавайте. Сердечно вітає Вас Віра Олек[сандрівна] і Юлію Миколаївну. Я також.

Ваш Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 489. Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Матушевська Віра Олександрівна (1874–1944) – дружина Федора Матушевського, за фахом лікар, багато років працювала у Боярці під Києвом. Після процесу СВУ підтримувала зв'язки з родинами заарештованих, збирала й зберігала документи з історії українського національно-визвольного руху. У 1937 р. була арештована і до жовтня 1943 перебувала у виправно-трудовому таборі, звідки була звільнена з украй підірваним здоров'ям і незабаром померла. (Детальніше див.: *Даниленко В.* Доля сім'ї Матушевських // Історичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 8–18).

2. Діти Федора та Віри Матушевських: Юрій (1905–1977), Борис (1907–1977), Василь (1909–1943).

3. Український Національний конгрес (з'їзд) був скликаний у Києві 6–8 квітня 1917 р. з метою надання Центральній раді характеру представницького органу всього українського народу. На з'їзді було обрано новий склад Центральної ради у кількості 118 членів від різних партій, громадських організацій та великих українських громад за межами України. Ф. Мату-

шевський був обраний від Української демократично-радикальної партії.

4. Грушевський Михайло Сергійович.

5. Василенко Костянтин Прокопович (1877–1941) – політичний діяч, член РСДРП (меншовик), у 1898–1918 голова Київського обласного комітету цієї партії, помічник редактора газети "Киевская мысль". З вересня 1917 – генеральний секретар праці, у жовтні 1917 р. призначений комісаром Тимчасового уряду м. Києва. За радянської влади – співробітник ВУАН Репресований органами НКВС і розстріляний.

6. "Киевская мысль" – щоденна газета ліберального напрямку, видавалася з 30.12.1906 до 26.01.1918. У роки Першої світової війни стояла на позиції "оборонництва".

7. Балабан, очевидно, Балабанов Михайло (Самуїл) Соломонович (1873–?) – політичний діяч і журналіст, редактор газети "Киевская мысль", член РСДРП (меншовик), лідер її київської організації, член Київської міської думи, член Центральної ради і Малої ради від національних меншин.

8. Антонович Дмитро Володимирович (псевд. Муха, 1877–1945) – український громадсько-політичний і культурний діяч, історик мистецтва. Син відомого українського історика В. Б. Антоновича. Активний учасник українського руху, один із засновників і лідерів РУП (1900–1905), УСДРП (1905), редактор кількох періодичних видань. У 1917 – товариш голови Центральної ради, з вересня – товариш голови Київської міської думи. У січні 1918 призначений міністром морських справ УНР, у липні – генеральним консулом Української Держави у Швеції, у 1919 – дипломатичний представник УНР в Італії. З 1921 – на еміґрації, один з організаторів, професор та ректор Українського вільного університету у Відні та Празі, директор Музею визвольної боротьби України у Празі.

9. Винниченко Володимир Кирилович.

10. Чикаленко Юлія Миколаївна (уроджена Садик, 1888–1928) – друга дружина Є. Чикаленка. Після революції 1917 р. викладала німецьку мову в київській гімназії, з 1920 р. – на еміґрації.

11. "Родина" – український літературно-мистецький клуб у Києві, заснований у 1908 р. Щоп'ятниці в клубі відбувалися літературні, щосуботи й неділі – музичні вечори. У жовтні 1912 діяльність клубу була заборонена владою, але невдовзі він відновив свою роботу під назвою "Родина" у тому самому приміщенні, на Володимирській вул., № 42. У роки Першої світової війни в його приміщенні було відкрито лазарет. Після революції 1917 р. клуб став осередком українського національного життя, у його приміщенні відбувалися перші засідання новоствореної Центральної ради, починала роботу редакція газети "Нова рада".

12. Маєвський Йосип (Йозеф) Альбінович – громадсько-політичний діяч, за фахом лікар, належав до УПСР. У 1917 – член Центральної ради і Малої ради, як лідер т.зв. конфедералістів відстоював самостійницькі позиції, був членом комісії для скликання З'їзду народів Росії в Києві.

13. Дейч Лев Григорович (1855–1941) – діяч російського революційного руху, народник, пізніше меншовик. Народився в Тульчині на Поділлі. Як народник вів пропаганду в селах Мелітопольського повіту, готував повстання селян у Чигиринському повіті. Кілька разів був заарештований, багато років провів у засланні, звідки тікав. Перебуваючи в еміґрації, зблизився з соціал-демократами (меншовиками). Після Лютневої революції прибув до Петрограда, де приєднався до правих меншовиків-оборонців, був одним з редакторів меншовицької газети "Единство".

14. Бедрик – особу встановити не вдалося.

15. Стаття С. О. Єфремова "На поворотці" опублікована в газеті "Нова рада" в 1917 р.: № 105 (4 серпня), № 106 (5 серпня), № 107 (6 серпня). У ній автор аналізує ситуацію, що склалася в країні після липневих подій і проголошення Центральною радою ІІ Універсалу "Реакція перекинулась і до нас. Україна теж стала на поворотці свого життя" (№ 106). Автор вважав, що Україна опинилася на роздоріжжі і правильний її шлях – автономія України у федеративній республіці російській. Є три способи її досягнення: брати своє право "захватним

способом, силоміць. Можна здобувати його переговорами та умовами. І можна йти органічним шляхом натурального дозрівання тих форм у загальній свідомості та їх популяризації серед широких мас людности. Перший і другий спосіб рішають справу одразу, третій буде довгий і забарний, але він єдино певний та єдино безпечний: рано чи пізно кінець кінцем доводить він до поставленої мети" (№ 107). Мабуть, саме ці твердження С. Єфремова викликали невдоволення Ф. Матушевського

16. Київський міський Комітет – йдеться, очевидно, про виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, що був сформований у Києві 1–4 березня 1917 р., і до якого перейшла вся влада в Києві.

17. Лепарський А. Н. – російський есер, з березня 1917 – начальник Київської міліції.

18. Таск Охрім Якович – голова Ради солдатських депутатів м. Києва, меншовик, член Малої ради без мандата Центральної ради й без права дорадчого голосу

19. Карум Леонід Сергійович (1888–1968) – військовий юрист, капітан російської армії. Після Лютневої революції брав активну участь у створенні демократичних органів управління в м. Києві, був одним з керівників Ради солдатських депутатів, членом Виконкому комітету об'єднаних громадських організацій Києва. Був одружений із сестрою Михайла Булгакова Варварою, прототип Сергія Тальберга – героя роману М. Булгакова "Белая гвардия" та п'єси "Дни Турбиных" (детальніше його біографію див.: *Тинченко Я.* Белая гвардия Михайла Булгакова – К.; Л., 1997. – С. 82–98).

20. Незлобин Павло Іванович (1884–?) – робітник-друкар, російський есер, голова виконкому Київської ради робітничих депутатів (до серпня 1917 р.).

21. et tutti quanti (*італ.*) – і всіх інших, у цьому контексті – і тому подібних.

22. "Народна воля" – щоденна газета, орган Всеукраїнської селянської спілки і Центрального кооперативного комітету України, УПСР. Виходила в Києві з квітня 1917 р. Головний редактор М. Ковалевський, секретар редакції – П. Христюк.

23. Христюк Павло Оникійович (1880–1941) – кооператор, політичний діяч, публіцист, співробітник газети "Рада", редактор кооперативного журналу "Комашня" (1917–1919), секретар газети "Народна воля", один із лідерів УПРС та Селянської спілки. Член Центральної ради та Малої ради, генеральний писар Генерального секретаріату, з січня 1918 міністр внутрішніх справ, з лютого 1918 – державний секретар УНР, за Директорії – товариш міністра внутрішніх справ. У 1919–1923 – на еміграції у Відні, 1923 р. повернувся в Україну, працював редактором журналу "Література і мистецтво", науковим співробітником Інституту ім. Т. Шевченка, в Українбанку Репресований радянськими каральними органами, помер на засланні.

24. Йдеться про інтерв'ю, дане В. Винниченком кореспонденту бульварної французької газети "L'intransigeant", який, свідомо чи несвідомо перекрутивши зміст сказаного, написав, ніби Винниченко заявив, що більшість Центральної ради є германофільською. Цей інцидент було використано кадетами в Тимчасовому уряді, які чинили опір затвердженню Винниченка головою Генерального секретаріату після прийняття ІІ Універсалу, хоч усе-таки він був на цій посаді затверджений (*Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. І – С. 320–321, 344–345).

25. Ткаченко Михайло Степанович (1879–1920) – громадсько-політичний діяч. За фахом адвокат. Член РУП (1902–1904), с.-д. "Спілки" і УСДРП. З березня 1917 – голова правничої комісії Центральної ради, член її Комітету і Малої ради. 26.10.1917 р. обраний до Крайового комітету по охороні революції в Україні. В листопаді 1917 р. – березні 1918 р. – генеральний секретар судових справ, згодом (до 29.04.1918) – міністр внутрішніх справ УНР. Після розколу в січні 1919 УСДРП очолював ліву фракцію "незалежників", яку 1920 р. було перейменовано на Українську комуністичну партію.

26. Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) – громадсько-політичний і державний діяч, педагог, письменник, літературознавець. Був одружений з дочкою М. Старицького Оксаною Михайлівною (1875–1941), сестрою Людмили Старицької-Черняхівської. Був членом таємної організації "Молода Україна", київської "Старої громади", ТУП, одним із

засновників РУП. Разом з Лесею Українкою заснував одну з перших українських соціал-демократичних організацій. Належав до УСДРП. Один із засновників Центральної ради, член Малої ради. У першому складі Генерального секретаріату – генеральний секретар освіти. Після відставки кабінету В. Винниченка – інструктор Міністерства освіти УНР, а потім Української Держави. Убитий у Полтаві 29.07.1918.

27. Понятенко Прокіп Дмитрович (1878–?) – громадсько-політичний діяч, журналіст, член РУП, згодом – УСДРП. З липня 1917 – товариш генерального секретаря внутрішніх справ, директор канцелярії МВС УНР. В 1919–1920 рр. – член дипломатичної місії УНР у Варшаві. Повернувся на Кубань, подальша доля невідома.

28. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, історик літератури, літературний критик і публіцист. Редактор і співробітник "Громадської думки" і "Ради", співредактор "Нової ради". Один із провідних діячів Української демократичної партії (1904) та засновників Української радикальної партії (1905), член Української радикально-демократичної партії, ТУП, з 1917 – голова УПСФ та ЦК Союзу автономістів-федералістів. Один із засновників Центральної ради (товариш голови), член Малої ради. У червні – серпні 1917 р. – генеральний секретар міжнаціональних справ. Після гетьманського перевороту відійшов від активної політичної діяльності. За радянської влади – академік, віце-президент ВУАН 1930 р. засуджений у "справі СВУ", помер у таборі.

29. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – українська письменниця, громадська діячка, донька М. Старицького. Після смерті М. В. Лисенка очолювала клуб "Родина" (див. прим. 11). Була членом ТУП, УПСФ, Центральної ради. Репресована радянською владою, проходила по процесу СВУ; померла в ув'язненні.

30. "Юг России" – очевидно, йдеться про українське "Товариство півдня Росії", яке було створене в Києві на початку травня 1915 р. Його очолювали відомі громадські і культурні діячі: Д. Дорошенко, В. Ігнатович, В. Леонтович та ін. Восени 1915 р. в ньому нараховувалося близько 300 членів. Товариство організувало свої філії в Одесі й Чернігові. Основним його завданням була допомога біженцям та вигнанцям (*Реєнт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 422).

31. Московська нарада – йдеться про скликану О. Керенським Державну московську нараду для обговорення ситуації в країні (12–15 (25–28) серпня 1917 р.). У ній взяли участь більше 2 тис. представників різних громадських організацій.

32. Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) – російський політичний діяч, один з організаторів і лідер Конституційно-демократичної партії народної свободи (кадетів). Депутат III і IV Державних дум, у 1917 р. (до травня) – міністр закордонних справ у першому складі Тимчасового уряду. Підтримав виступ генерала Корнілова. Після Жовтневого перевороту 1917 р. – член Донської громадянської ради. У 1918 р. в Києві очолював ЦК партії кадетів, мав намір за допомогою німецьких військ повалити радянську владу в Росії. Напередодні повстання Директорії виїхав за кордон. У Парижі редагував партійний орган "Последние новости".

33. Штюрмер Борис Володимирович (1848–1917) – російський землевласник, новгородський і ярославський губернатор, з 1904 – член Державної думи (правий), голова Ради міністрів (20.01 – 10.11.1916). Йдеться про виступ П. Мілюкова на засіданні V сесії Державної думи 1 листопада 1916 р., коли він звинуватив владу в розрусі і заявив про можливу зраду цариці і прем'єр-міністра Штюрмера. Від імені Прогресивного блоку він заявив: "Ми будемо боротися з вами... всіма законними засобами, до тих пір, поки ви не підете" (*Гайда Ф. А.* Либеральная оппозиция на путях к власти (1914 – весна 1917 г.). – М., 2003. – С. 232).

34. Родзянко Михайло Володимирович (1859–1924) – один із засновників і лідерів партії "октябристів", великий поміщик, голова Катеринославського земства. Голова III і IV Державних дум. Під час Лютневої революції 1917 р., намагаючись врятувати монархію, умовляв царя ввести конституцію. Влітку 1917 разом з О. І. Гучковим заснував Ліберально-

республіканськупартію. В жовтні 1917 виїхав на південь до генералів Л. Г. Корнілова та А. І. Денікіна. З 1920 – на еміграції.

35. ШульгинВасиль Віталійович (1878–1976) – російськийгромадсько-політичний діяч, великий поміщик, публіцист Один з лідерів монархічної групи російських націонал-прогресистів, активний противникукраїнськогонаціональногоруху в 1911–1918 – редактор газети "Киевлянин". Депутат II і IV Державних дум. 2 (15) березня 1917 р. як представник Тимчасовогокомітету Державної думи прийняв акт зречення Миколи II від престолу. Після Жовтневого перевороту переїхав до Києва, де створив "Русский национальный союз". З 1920 – на еміграції, 1945 перевезений радянськоюармією до СРСР, де до 1956 р. перебував в ув'язненні.

36. Гучков Олександр Іванович (1862–1936) – російський громадсько-політичний і державний діяч, один із засновників і лідерів партії "октябристів", голова Державної думи (1910–1911), Центрального військово-промислового комітету і Товариства економічного відродження Росії. Приймав акт зречення Миколи II від престолу. В першому складі Тимчасовогоуряду – військовийі морський міністр (до 2 (15) травня 1917), одиніз засновників Ліберально-республіканськоїпартії. Підтримав виступ генерала Корнілова. З 1919 – на еміграції.

37. 3-іюньська Дума – йдеться про склад IV Державної думи (1912–1917), яку, як і III (1907–1912), було обрано за законом від 3 червня 1907 р., що обмежував представництво селян, робітників та національних меншин, віддаючи перевагу землевласникам; більшість у ній мали російські праві групи.

38. Корнілов Лавр Георгійович(1870–1918) – російський військовийі політичний діяч. У роки Першої світової війни командувавдивізією, корпусом, Південно-Західним фронтом. У серпні – вересні 1917 – Верховний головнокомандувач. Очолив невдалий виступ проти Тимчасового уряду з метою встановлення в Росії військової диктатури. Після приходу до влади більшовиків став одним із засновників і керівників білого руху. Загинув у бою.

39. Директорія (Рада п'яти) – колегія 5 міністрів на чолі з О. Ф. Керенським, утворена постановою Тимчасовогоуряду 1 (14) вересня 1917 р. з метою виходуз урядової кризи, яка виникла узв'язкуз виступомгенерала Л. Г. Корнілова. Директоріямала діяти до сформування новогокабінетуі припинила існуванняпісля створення 25 вересня (8 жовтня) 3-го коаліційного уряду.

40. Диктатура Керенського – Керенський Олександр Федорович (1881–1970), який у першомускладі Тимчасовогоурядубув міністромюстиції, у першомуі другомукоаліційному уряді (травень–вересень 1917) – військовим і морським міністром, з 8 (21) липня зайняв посаду й міністра-голови; з 30 серпня (12 вересня) став одночасно й Верховним головнокомандувачем

41. Новий універсал Ради – йдеться про II Універсал Центральної ради, прийнятий 3 липня 1917 р.

42. Романов Микола Олександрович (Микола II, 1868–1918) – останній російський імператор (1894–1917).

43. Сергій – очевидно, С. О. Єфремов.

44. Славко – ПрокоповичВ'ячеслав Костянтинович(1881–1942), громадсько-політичний і державний діяч, педагог, історик, публіцист Член Українськоїрадикально-демократичної партії і ТУП, з червня 1917 – член УПСФ. Член Центральної ради і її Комітету, входив до складу комісіїЦентральної ради для скликання в Києві З'їзду народів. У січні – квітні 1918 – міністр народної освіти УНР. У травні 1920 – голова Ради міністрів УНР. Займав ключові посади в уряді УНР в екзилі.

45. НіковськийАндрій Васильович (1885–1942) – українськийгромадсько-політичний і державний діяч, літературознавець, журналіст. Редакторгазет "Рада" (1910–1914) та "Нова рада" (1917–1919), журналів "Літературно-науковийвістник" та "Основа" (1915). Член ТУП та УРДП, з 1917 р. – УПСФ. Член Центральноїта Малої рад. У 1918 р. очолювавопозиційний

до гетьманської влади Український національно-державний союз. З травня 1920 р. – міністр закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. У 1924 р. повернувся в радянську Україну, очолював правописно-термінологічну комісію ВУАН. У 1930 засуджений у "справі СВУ" до 10 років ув'язнення, які відбув на Соловках. Помер після звільнення у блокадному Ленінграді.

46. Моргуліс Зіновій Григорович (1880–?) – адвокат, український діяч єврейського походження, близький до середовища Є. Чикаленка, Ф. Матушевського, С. Єфремова, член УПСФ, за доби Центральної ради – київський губернський комісар, у 1920 – співробітник ВУАН. Заарештований у "справі СВУ", засуджений на 3 роки, невдовзі звільнений, подальша доля невідома.

47. Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – громадсько-політичний діяч, публіцист, вчений-історик. В 1900–1917 рр. – урядовець державного контролю в Петербурзі. Організатор студентських громад, "Благодійного товариства видання загальнокорисних книг" (Петербург). Член Радикально-демократичної партії, ТУП, УПСФ. У березні 1917 р. очолив Українську національну раду в Петрограді, невдовзі призначений губернським комісаром Буковини і Покуття. У вересні – листопаді 1917 р. – генеральний писар Генерального секретаріату, 1918 р. – державний контролер в уряді УНР. За Української Держави і Директорії – міністр віросповідань, 1919 р. – голова дипломатичної місії УНР у Туреччині. На еміграції – професор Варшавського університету, засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930–1938).

48. "Громадська думка" – перша українська щоденна газета, виходила в Києві в 1906 р. Видавець – Є. Чикаленко, редактор – Ф. Матушевський. Після заборони виходила під назвою "Рада" (1906–1914).

49. "Рада" – єдина в дореволюційний час на Наддніпрянській Україні щоденна українська громадсько-політична газета ліберального напрямку, виходила в 1906–1914 на кошти Є. Чикаленка з деякою матеріальною допомогою В. Симиренка, Л. Жебуньова, В. Леонтовича. На початку Першої світової війни заборонена царським урядом.

50. Нарада у Москві – див. прим. 31.

51. Демократична нарада (Всеросійська демократична нарада) відбулася в Петрограді 12–22 (27 вересня – 5 жовтня) 1917 р. Скликана меншовиками й есерами з метою вирішення питання про характер влади після розгрому корніловщини. Гострі дискусії велися з приводу участі в коаліційному уряді представників буржуазних партій. Незначною більшістю голосів нарада прийняла з цього питання позитивне рішення, погодившись на участь в уряді в індивідуальному порядку діячів, що належали до партії кадетів. Представники Центральної ради різко виступили проти великодержавної політики Тимчасового уряду, за його реорганізацію на принципах однорідного соціалістичного уряду. На Демократичній нараді була створена Тимчасова рада республіки (так званий "передпарламент"), який мав функціонувати до скликання Установчих зборів.

52. Чернов Віктор Михайлович (1875–1952) – російський політичний діяч, один з організаторів партії есерів, її головний теоретик. Переслідувався царським урядом. В 1899 р. еміґрував за кордон, де очолював закордонну організацію есерів. Після Лютневої революції повернувся до Росії, в травні–серпні 1917 р. – міністр землеробства в Тимчасовому уряді. З 1920 – на еміграції.

53. nec plus ultra (*латин.*) – далі нікуди, крайня межа.

54. З'їзд народів Росії відбувся у Києві 8–15 вересня 1917 р.

55. Проф. Вольдемар – Вольдемарас В. – делегат З'їзду народів Росії від Литви, член делегації Литви на переговорах у Брест-Литовську.

56. "Робітнича газета" – українська щоденна газета, офіційний орган УСДРП. Виходила у 1917–1919 рр. у Києві, Вінниці, Рівному та Кам'янці-Подільському.

57. Оберучев Костянтин Михайлович (1865–1929) – полковник російської армії, соціаліст-революціонер, звільнений з армії за революційну діяльність у 1905–1907 рр., емігрував до

Швейцарії. Співробітник журналу "Киевская старина". На початку 1917 повернувся до Києва, був заарештований. Під час революції призначений спочатку комісаром, а з травня 1917 – командувачем Київським військовим округом. Виступав проти автономії України й організації українського війська. У листопаді 1917 звільнений з посади урядом УНР.

58. "Нова рада" – щоденна політична, економічна й літературна газета, виходила в Києві з 25.03.1917 р. до січня 1919 р. як наступниця закритої в 1914 р. газети "Рада". Редактори: А. Ніковський, С. Єфремов.

59. Стасюк Микола Михайлович – український громадсько-політичний і кооперативний діяч, один з організаторів селянських спілок на Катеринославщині, член УПСР, Центральної та Малої рад. 15.06–1.08.1917 – генеральний секретар харчових справ. За часів Директорії – начальник постачання Армії УНР у Кам'янці-Подільському. За радянської влади працював у ВУАН. У 1933 р. репресований у справі т.зв. Українського національного центру. Подальша доля невідома.

60. Галевич Валентин Олександрович – український публіцист, друкувався на сторінках "Ради", "Нашої кооперації", "Муравейника-Комашні", "Рідного краю", "Села" та ін. Один з офіційних редакторів газети "Рада" (1910, № 137–297; 1911, № 1–86). У роки революції був активним діячем кооперативного руху, виступав на III Всеукраїнському загальнокооперативному з'їзді (травень 1918), був членом редколегії журналу "Українська кооперація" 1919 р.

61. Степаненко Аркадій Степанович (1889–1938) – громадсько-політичний діяч. Член Центральної ради, ЦК УПСР, ЦК Селянської спілки, голова Київської повітової ради селянських депутатів. У 1919 р. – емісар ЦК УПСР при уряді Директорії, начальник відділу постачання при уряді УНР. За радянської влади – заступник директора Українбанку на Херсонщині, товариш начальника відділу постачання ХТЗ. Засуджений у справі т. зв. Українського національного центру 1931 р. У 1937 р. знову заарештований. Розстріляний 9. 09. 1938 р.

62. "Южный край" – найпоширеніша на півдні Росії щоденна газета, видавалася в Харкові в 1881–1917 рр., стояла на засадах єдності Росії.

63. Над цим прізвищем рукою Є. Чикаленка написано: Стеклов. Стеклов (Нахамкіс) Юрій Михайлович (1873–1941) – більшовик, публіцист. Учасник революції 1905–1907 рр. і жовтневого (1917 р.) більшовицького перевороту в Петрограді.

64. Над цим прізвищем у тексті листа рукою Є. Чикаленка написано: Троцький. Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879 –1940) – російський політичний діяч, у 1917 р. примкнув до більшовиків, у вересні – листопаді 1917 р. – голова Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, один з організаторів жовтневого більшовицького перевороту.

65. Хинчук Лев Михайлович (1868–1944) – діяч російського соціал-демократичного руху, меншовик. Після Лютневої революції до осені 1917 – голова Московської ради робітничих депутатів, з серпня 1917 – член ЦК меншовиків. Під час жовтневого більшовицького перевороту на II Всеросійському з'їзді рад зачитав декларацію меншовиків і закликав залишити засідання, оскільки вважав, що переворот напередодні і в момент з'їзду неприпустимий. З 1921 на кооперативній і державній роботі.

66. Кабцан – особу не встановлено.

67. Неклюдов Петро Олексійович – поміщик із Харківщини, член IV Державної думи від Харківської губернії, член Харківського губернського комітету Всеросійського земського союзу. Неклюдову належали землі в с. Цареборисові (тепер Червоний Оскіл) Ізюмського повіту Харківської губернії. Після проголошення I Всеукраїнським з'їздом Рад радянської влади в Україні його землі та майно захопили селяни. Навесні 1918 р. повіт зайняли німецькі війська, почалося жорстоке протистояння між селянами та поміщиком, підтримуваним гетьманською владою та німецькими військами (Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К., 1967. – С. 556).

68. Беклемішеви – відомий на Харківщині рід. Федір Андрійович Беклемішев у 1860-х рр. був віце-губернатором Харківської губернії. Володимир Олександрович Беклемішев (1861–1920) – скульптор, автор першого в Харкові пам'ятника Т. Шевченкові.

69. Ребіндери: генерал-лейтенант Олександр і колезький радник Микола Олексійович володіли великим маєтком у Бєлгородському повіті Курської губернії.

70. Колокольцов Василь Васильович – великий землевласник з Харківської губернії, за фахом – вчений-агроном, український громадський і земський діяч. Працював головою Вовчанського повітового земства, відомий як організатор земського управління в сільському господарстві, медицині, шкільництві. У травні – жовтні 1918 р.– міністр земельних справ Української Держави.

71. Сластін Михайло Федорович – земський лікар Богодухівського повіту Харківської губернії. Навчався в Харківському університеті, писав п'єси, які в 1890-х рр. друкувалися і ставилися на сцені.

72. Карпенко-Карий Іван – псевд. І. К. Тобілевича (1845–1907), видатного українського драматурга і актора, автора багатьох п'єс, серед яких "Бурлака" (1883), "Сто тисяч" (1890), "Хазяїн" (1900).

73. Мала рада – виконавчий орган Української Центральної ради, який діяв між її сесіями (Загальними зборами). До проголошення 3.07. 1917 II Універсалу мав назву "Виконавчий комітет" (Комітет).

74. Каледін Олексій Максимович (1861–1918) – генерал російської армії. 17 червня 1917 обраний отаманом Донського козацтва, очолював Південно-Східний Союз козачих військ, горців Кавказу і вільних народів степів. Організатор і керівник виступу проти радянської влади.

75. Караулов Михайло Олександрович (1878–1917) – козачий офіцер. Депутат IV Державної думи, де належав до "прогресистів". Після Лютневої революції 1917 р. – член Тимчасового комітету Державної думи. З березня 1917 р. – отаман Терського козачого війська і (до серпня) комісар Тимчасового уряду в Терській області. Після жовтневого перевороту очолив Терсько-Дагестанський уряд. 13 (26) грудня убитий солдатами.

Варвара ШУЛЬГА (*Київ*)

ЛИСТУВАННЯ ВАДИМА МОДЗАЛЕВСЬКОГО З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ У СПРАВІ ВИДАННЯ ЩОДЕННИКА ЯКОВА МАРКОВИЧА

У 1859 р. внук українського мемуариста, генерального підскарбія Я. А. Марковича Олександр Михайлович Маркович здійснив перше видання найзначнішого твору свого діда – "Діаріушу", який містив матеріали до політичної, соціально-економічної та культурно-побутової історії України XVIII ст. Я. А. Маркович почав вести свій "домашній протокол", як він називав свій щоденник, знайшовши серед паперів свого тестя, наказного гетьмана України (1722–1724) Павла Полуботка, записаний ним короткий літопис, "Кронічку", про головні події 1452–1715 рр. Спочатку Маркович доповнив "Кронічку" деякими фактами, а згодом почав вести записи щодня.

Мемуари вийшли під назвою "Дневныя записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича" (Ч. I–II. – М., 1859) і охоплювали період записів упродовж 50 років – 1717–1767 рр. Їхню публікацію було здійснено не в повній відповідності з оригіналом, що зазначалось у короткому слові від видавця О. М. Марковича: "Само собою разумеется, что я должен был ограничиться выпискою того, что заключало в себе какую-либо занимательность и по необходимости только не пропустил некоторых малоинтересных случаев для сохранения связи в происшествиях. В слоге позволял я себе делать перемену, когда неправильное составление речи явно то требовало, потому что невозможно ожидать правильного слога от человека тогдашнего времени и в журнале, писанном во всяких случаях жизни..."[1]. Отже, О. М. Маркович допустився скорочень тексту, змін у мові, а в окремих випадках вживались навіть інші слова.

Ці обставини спонукали розпочати повніше видання унікального історичного джерела. Ініціатором його був відомий український історик, один із засновників журналу "Киевская старина", О. М. Лазаревський. Протягом 1891–1897 рр. за його редакцією в журналі "Киевская старина" опубліковано матеріали щоденника у трьох частинах (I – 1717–1725; II – 1726–1729; III – 1730–1734) "без каких-либо сокращений и изменений собственно самого дневника". Неперевиданими залишилися записи за 1735–1767 рр.

---

[1] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. XII. – Спр. 2. – Арк. 7 (Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Часть первая со статьей "Исторические записки Якова Марковича 1716–1735 гг.". Копия).

Ідея завершити видання щоденника Я. А. Марковича відповідно до оригіналу, розпочате О. М. Лазаревським, належала М. П. Василенку, за посередництвом якого було одержано згоду власника рукопису М. П. Марковича, та М. С. Грушевському, що запропонував видати цей документ заходом Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові. Відповідне рішення було прийнято на засіданні Археографічної комісії від 9 червня 1910 р. Підготувати мемуари до видання було запропоновано членові Археографічної комісії, відомому своїми науковими працями з історії України, археографії, генеалогії та ін. В. Л. Модзалевському. Важливу роль, очевидно, при цьому відігравали особисті дружні взаємини В. Л. Модзалевського із земським діячем Чернігівщини П. Я. Дорошенком, який сприяв його переїздові до Чернігова і був одружений із сестрою власника оригіналу Щоденника М. П. Марковича.

Вадим Львович Модзалевський народився 28 березня 1882 р. в м. Тифлісі і був п'ятим[2] сином у родині російського педагога і письменника Л. М. Модзалевського, який належав до родових дворян Петербурзької губернії. Під впливом свого старшого брата Б. Л. Модзалевського та російського генеалога В. В. Руммеля зацікавився історією і почав професійно займатися історичною наукою, вміщуючи свої перші публікації в "Русском биографическом словаре".

Після закінчення Миколаївського інженерного училища влітку 1902 р. В. Л. Модзалевський прибув до Києва в 14-й саперний батальйон, де упродовж трьох років займав посаду "батальонного казначея"[3]. У Києві Вадим Львович продовжив свою наукову роботу і зійшовся з О. І. Левицьким (родичем своєї дружини) та М. П. Василенком, які ввели його до редакції журналу "Киевская старина". У цьому часописі В. Л. Модзалевський співробітничав до 1906 р., коли журнал було закрито російським урядом.

У 1906–1911 рр. Вадим Львович жив і працював у Петербурзі. Звернення Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка щодо видання щоденника Я. Марковича було несподіваним для нього. "Поручение Наукового Товариства, – писав він М. П. Василенку, – переданное Вами, меня ошеломило... Лично я хотел бы больше видеть Дневник в русском издании и по той простой причине, что украинского языка я не знаю. Но раз сам памятник будет неприкосновенен, если мои примечания (фактического свойства) будут тоже неприкосновенны, и вся разница будет только в том, что они будут набраны по-украински, грех отказываться от предложения Товариства. Дорошенко должен учесть, что редактором Дневника буду я, лицо ему известное, и он может быть спокоен за "тон" примечаний, не может он упустить и то обстоятельство, что на издание Дневника надо будет истратить не одну тысячу рублей, а на это владелец никогда не решится, и, следовательно, вопрос этот из сферы пожеланий никогда не выйдет, а тем временем памятник может погибнуть от труса, меча, огня ..."[4].

---

[2] ІР НБУВ. – Ф. XII. – Спр. 1021. – Арк. 91 (В. Модзалевський. Генеалогія Модзалевських).

[3] ІР НБУВ. – Ф. XII. – Спр. 640. – Арк. 1 (В. Модзалевский. Краткое жизнеописание [и] заявление в Черниговскую земскую управу о предоставлении должности директора музея им. В. В. Тарновского 26 января 1911 г. Черновик).

[4] *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Український історик. – 1966. – № 3–4. – С. 16.

У 1911 р. після неодноразових спроб В. Л. Модзалевському вдалося переїхати з Петербурга до Чернігова, де він зайняв посаду директора Музею українських старожитностей В. В. Тарновського. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України збереглася чернетка заяви В. Л. Модзалевського до Чернігівської губернської земської управи від 26 січня 1911 р.[5] про надання йому посади директора музею з коротким переліком підготовлених ним та виданих наукових праць. У Чернігові Вадим Львович веде активну наукову роботу: співпрацює у виданнях Чернігівської та Полтавської архівних комісій, наукових товариствах Києва, Львова, Москви, Петербурга; обирається секретарем Чернігівської губернської архівної комісії.

Праця над підготовкою мемуарів Я. А. Марковича до друку, очевидно, розпочалася на початку 1912 р. Збереглося два листи М. П. Марковича до В. Л. Модзалевського від 9 січня 1912 р.[6] та від 29 лютого 1912 р.[7], в яких М. П. Маркович обіцяє переслати В. Л. Модзалевському рукопис щоденника. Друк Щоденника Я. А. Марковича розпочався у вересні 1912 р.

Підготовлений В. Л. Модзалевським четвертий том “Дневника Якова Марковича. 1735–1740 рр.” вийшов друком у 1913 р. як XXII том “Жерел до історії України-Руси” з короткою передмовою. На цьому співпраця В. Л. Модзалевського з Науковим товариством імені Т. Г. Шевченка у Львові щодо подальшого видання Щоденника Я. А. Марковича перервалася через непорозуміння щодо оплати праці В. Л. Модзалевського. Не перевиданими залишилися мемуари за 1741–1767 рр.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України зберігається оригінал однієї з 10 книг (за інформацією О. М. Лазаревського у передмові до другого видання) мемуарів Я. А. Марковича, за період з 7 березня 1723 р. по 1 грудня 1724 р.[8] та копія, цензорський примірник видання 1859 р.[9] Ще одна з книг, оригінал, а саме за період з 1 січня 1741 р. по 31 грудня 1743 р., зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України) (Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 345). Місцезнаходження інших восьми книг оригіналу не встановлено.

У фондах ЦДІАК України та ІР НБУВ зберігаються листи В. Л. Модзалевського та М. С. Грушевського, які листувалися з приводу видання мемуарів Я. А. Марковича. Відомо 17 листів В. Л. Модзалевського до М. С. Грушевського

---

[5] ІР НБУВ. – Ф. XII. – Спр. 640. – Арк. 2 (В. Модзалевский. Краткое жизнеописание…).

[6] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – № 33212 (лист М. П. Марковича до В. Л. Модзалевського від 9 січня 1912 р.).

[7] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – № 33214 (лист М. П. Марковича до В. Л. Модзалевського від 29 лютого 1912 р.).

[8] ІР НБУВ. – Ф. XII. – № 1 (Дневник генерального подскарбия Якова Марковича 7 марта 1723 г. – 31 декабря 1724 г. Оригинал).

[9] ІР НБУВ. – Ф. XII. – № 2, 3 (*Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Часть первая. 1716–1735 г. Копия; Часть вторая. 1736–1767. Копия).

(ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648) та 12 листів М. С. Грушевського до В. Л. Модзалевського (ІР НБУВ. – Ф. XII. – № 825–835) за період з 15 вересня 1912 р. до 30 квітня 1914 р., в т. ч. один лист М. С. Грушевського до В. Л. Модзалевського від 6 грудня 1916 р. (1912 р. – 8 листів, 1913 р. – 16 листів, 1914 р. – 4 листи, 1916 р. – 1 лист). Із контексту листів зрозуміло, що листування між адресатами розпочалося значно раніше від 15 вересня 1912 р. У листах обговорювалися видавничі питання: переписування рукопису Я. А. Марковича, звіти Модзалевського про використання наданих Товариством грошей, друкування, вичитування коректури, підготовка коментарів, написання передмови, бажання В. Л. Модзалевського продовжити роботу над іншими томами Щоденника без перерви, вирішення питання оплати праці В. Л. Модзалевського відповідно до домовленості перед початком роботи, прохання надіслати В. Л. Модзалевському 10 примірників Щоденника як редакторові видання (надіслали лише чотири – лист від 9 грудня 1913 р.) та ін.

М. С. Грушевський запрошує Вадима Львовича до співпраці в "Записках Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка" – пропонує здійснити підготовку статей, збірника документів, зокрема матеріалів з історії виборів у Гетьманщині, рецензій, здійснити обмін виданнями Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка з Чернігівською губернською архівною комісією тощо.

В. Л. Модзалевський просить Михайла Сергійовича дати наукову оцінку виданих ним, як він називає у своїх листах, "Полтавских актовых книг", повідомляє про нові надходження до Музею українських старожитностей В. В. Тарновського.

Обидва кореспонденти вживали у листуванні російську мову, за винятком чотирьох листів М. С. Грушевського до В. Л. Модзалевського, написаних українською (від 12 квітня, 6 травня та 13 грудня 1913 р.; 6 грудня 1916 р.). Усі листи, написані В. Л. Модзалевським, крім одного, датовані. Інколи вказувалось місце написання листа. В окремих випадках місце написання листів В. Л. Модзалевським встановлено за змістом або за поштовим штемпелем. Серед 12 листів М. С. Грушевського – 12 поштових листівок. Дату та місце написання листівок вказано за поштовим штемпелем. В окремих листах місце їх написання встановлено за змістом.

Тексти листів російською мовою передано за сучасним правописом. У лівому верхньому кутку до кожного листа вказано місце та дату написання листа. Якщо ці дані встановлені за змістом листа, поштовим штемпелем тощо, то їх вказано у квадратних дужках. Листи вміщено у хронологічному порядку.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Москва, 15 вересня 1912 р.]

Милостивый Государь
Михаил Сергеевич!

Прошу Вас не отказать в распоряжении о высылке мне нового аванса в размере 150 р. на переписку дневника Марковича, так как первый аванс мною уже израсходован. К сожалению, моя поездка в Петербург и Москву прервала только что начавшееся печатание издания; по возвращении в Чернигов (к 1 октября), я надеюсь, печатание пойдет полным ходом. Аванс прошу направить по адресу: Чернигов, Дворянское собрание, Вадиму Львовичу Модзалевскому

С полным уважением В. Модзалевский.

15. IX. 1912. Москва.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 1. Автограф.

№ 2

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 29 вересня 1912 р.]

В ответ на Ваше письмо от 21/IX – 4/X с. г. имею честь прислать при сем счета в расходе моего аванса в 150 р. и два к нему оправдательных документа и прошу выслать мне новый аванс, так как переписка идет беспрерывно.

Я очень Вам благодарен за предложение сотрудничать в "Записках". Я бы мог давать материалы по мелочам или подобранные, с краткими вводными заметками. У меня собрано немало актового материала, характеризующего выборы старшины в Левобережье. Могут ли эти документы подойти к "Запискам". Если да, то я приготовлю их к печати. Меня интересует также вопрос о гонораре; не откажите сообщить мне размер его за статьи и за материалы. К сожалению, писать по-украински я совсем не умею; "Дневник" Марковича [готов] к печати и на днях пошлю его в типографию, надеюсь, что печатание пойдет теперь безостановочно. Гонорар за это издание я хотел бы получить в зависимости от выхода листов в чистом виде, по моему требованию. Надеюсь, что такой порядок Вас не затруднит, меня же он очень устроит.

Пользуюсь случаем, чтобы пожелать Вам всего хорошего.

С полным уважением

В. Модзалевский.

29. IX. 1912.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 2–3. Автограф.

№ 3

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 24 жовтня 1912 р.]

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

Я сегодня послал Вам свои заметки для "Записок". Если такого сорта материал для Вас подходящ, то я могу доставлять и впредь. Гонорар я хотел бы получать так же, как и другие Ваши сотрудники. Меня самого удивляет медленность издания "Дневника" Марковича, но не я тому виною, а, вероятно, типография. Переписку оригинала я приостановил и остаток второго аванса зачту, когда буду иметь право, в свой гонорар. Очень осложняет дело перевод примечаний на украинский язык, и это заставляет меня сократить их насколько возможно.

При пожелании Вам всего наилучшего остаюсь уважающий Вас В. Модзалевский.

24. X. 1912. Чернигов.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 4. Автограф.

№ 4

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Львів, 12 листопада 1912 р.]

Очень благодарен Вам, Многоуважаемый Вадим Львович, за присланные мелочи, они пойдут в ближайшую, 112 книгу (теперь печатается [1]11). Я предпочел бы документики более однородные с общею вводною статейкой, но и за такие буду благодарен. Пришлите до Рождества еще (с 8/XI адресуйте мне на Киев, Паньковская, 9). Могу рассчитывать также на статью или рецензию? Статья была бы особенно желательна. А сборник документов листов на 10–12, как я писал?

С истинным почтением.

М. Грушевский.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 825. – Арк. 1. Автограф.

№ 5

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 16 листопада 1912 р.]

16. XI. 1912.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

14 ноября я был случайно в Киеве и заходил к Вам, чтобы представиться, но, к сожалению, не застал Вас дома. С Н. П. Василенком я имел обстоятельную беседу по поводу "Дневника" Марковича; сегодня выслал ему рукопись с текстом

1735 и 1736 гг. Моя покорнейшая просьба к Вам разрешить к печати 1, 2 и 3 листы уже мной прокорректированные, а также проверять на будущее время перевод примечаний до сдачи рукописи в набор. Я обязуюсь корректуру, если она будет четко написана, продержать в примечаниях самым точнейшим образом. При таком порядке работа может идти очень скоро и без всякой задержки. Я надеюсь, что этот порядок не встретит с Вашей стороны возражений.

Еще раз, выражая сожаление о том, что не мог с Вами познакомиться лично, прошу принять уверения в глубоком уважении и совершенной преданности.

В. Модзалевский.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 5. Автограф.

№ 6

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Київ, 20 листопада 1912 р.]

Многоуважаемый Вадим Львович! Я очень сожалею, что мне не удалось Вас повидать, не теряю надежды все-таки видеть Вас в эту зиму или весну. Корректуры я не буду задерживать; я буду читать только одну корректуру, даже на Вашей, просматривая примечания; как только Н. П. Василенко просмотрит некоторые сомнительные места по рукописи – эти листы даже без моего просмотра пойдут в печать сейчас же.

Пришлете ли для львов[ских] изданий какого-нибудь более значительного собрания материалов или статью.

Искренно уважающий М. Грушевский.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – №. 825. – Арк. 2. Автограф.

№ 7

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 20 листопада 1912 р.]

20. XI. 1912.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

Посылаю Вам для "Записок Наукового товариства" продолжение "Архивных мелочей". Если эта заметка подойдет, то напечатайте ее, если же нет – то возвратите мне. Условия – обычные для прочих Ваших сотрудников Материал я бы желал поместить целиком, без сокращения.

В каком положении находится дело с "Дневником" Марковича? Очень обяжете меня, если разрешите к печати 1, 2 и 3 листы; рукопись-оригинал их находится у Н. П. Василенко. Также прошу Вас прокорректировать перевод примечаний до сдачи копии в набор.

С совершенным уважением В. Модзалевский.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 6. Автограф.

№ 8

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Київ, 25 листопада 1912 р.]

Многоуважаемый Вадим Львович! Очень благодарю за прислан[ное], пущу как статью на I книжку "Записок" за 1913. 1 и 2 л[исты] Марковича я просматривал еще раньше, теперь и 3-й л[ист]; напечатание зависит только от Н[иколая] Прокофьевича. Примечания 1657 г. в рукописи просмотрел и исправил. На неделю уезжаю.

Искренно уважающий М. Грушевский.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – №. 826. – Арк. 3. Автограф.

№ 9

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Львів, 4 лютого 1913 р.]

Многоуважаемый Вадим Львович!

На днях выходит 112 кн[ижка] "Записок", где помещены архивные мелочи, и набирается кн[ижка] 113, где идет серия документов о раздаче войск[овых] земель[1]. Желательно было бы получить что-нибудь для кн[ижки] 114, которую начнем в конце февраля – если нечто другое, более крупное, то что-нибудь небольшое для Miscellanea. Издания и гонорар будут Вам высылаться. Что-то замялось печатание Марковича, вероятно под влиянием праздников; я вспоминал Николаю Прокофьевичу, может быть Вы со своей стороны воззвали бы к нему.

Искренно уважающий М. Грушевский.

Я здесь до 15/II с[его] м[есяца], потом в Киеве.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 827. – Арк. 4. Автограф.

№ 10

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 12 лютого 1913 р.]

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

Посылаю Вам "Архивные мелочи"; к сожалению, это очень немногое, но я теперь очень сильно занят (печатается IV том "Родословника"[2] и 10-й вып[уск] "Трудов"[3] Арх[ивной] комиссии под моей редакцией), ко всем делам еще прибавилось присяжное заседательство в окружном суде в течение всей этой недели. Моя мечта, по свободе, заняться монографией о выборах старшины в Левобережье, на эту тему я давно уже собираю материал и нашел очень много любопытного. Но когда удастся моей мечте осуществиться – бог знает.

По поводу "Дневника" Марковича я обращался к Николаю Прокофьевичу, не так давно имел около 3-х листов корректуры сразу, но чистовых мне присла-

ли всего лишь только три. Николай Прокофьевич говорит, что во всем виновата типография и, возбуждает вопрос о переносе издания в другое место. Мое желание, чтобы работа шла быстрее, и если Вы согласны переменить типографию, то, может быть, это и ускорило бы выход издания. Медленность работы меня не устраивает во многих отношениях, особенно в том смысле, что я имея на руках "Дневник", боюсь браться за что-либо иное.

Очень Вам буду благодарен за присылку гонорара уже за отпечатанное.

Уважающий Вас В. Модзалевский.

P. S. Не так давно, благодаря моим настояниям, Музей Тарновского значительно обогатил свою коллекцию вышивок, приобретя 25 штук еще не бывших в нем.

12. II. 1913.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 7–8. Автограф.

№ 11

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Київ, 26 лютого 1913 р.]

Многоуважаемый Вадим Львович!

Я был очень доволен, застав здесь Ваше письмо. Благодарю за присланное и прошу по возможности чрез 1 $^{1}/_{2}$ мес[яца] еще.

О печатании Марковича поговорю при свидании с Н[иколаем] Прок[офьевичем] (я только что приехал). Расплату по числу отпечатанных листов трудно производить, я попрошу Вам выслать пока 100 р., потом разочтутся.

Преданный Вам М. Грушевский.

Нельзя ли устроить обмен "Трудов" с "Н[ауковим] тов[ариством] Шевченка", они много раз предлагали – безуспешно.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 828. – Арк. 5. Автограф.

№ 12

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 19 березня 1913 р.]

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

Я Вам очень благодарен за присылку 100 руб. в счет гонорара по "Запискам". Теперь Вы меня обязали работать для них на долгое время. Поэтому я подготовляю теперь новую серию мелочей, которые скоро вышлю Вам. Забыл только нумерацию; ну, да я думаю, что редакция сама ее будет ставить.

Я совершенно с Вами согласен, что теперь нет резона менять типографию; последнее время она засыпала меня корректурой, так что я, ввиду своей длительной болезни, даже задерживаю ее. Если так быстро дело пойдет и дальше, то вероятно можно будет скоро выпустить и 1-й том. Когда будут готовы 10 листов, буду вновь у Вас просить денег, уже по "Дневнику" (250 р.).

Меня самого привлекает Ваше предложение издать сборник документов о выборах. То, что мною собрано, кажется, не лишено интереса. Но дело в том, что много у меня еще не отмечено, в делах Депут[атского] собрания, надо все это выписывать, а времени нет. Много сил и досуга берет мой "Родословник"; откровенно говоря, он мне очень надоел, но надо издание непременно довести до конца. Сейчас, кроме того, печатаю 10-й выпуск "Трудов" Комиссии; на очереди, почти уже подготовленный к печати 3-ий выпуск Полтав[ских] акт[овых] книг[4]. Пока этого всего не закончу, не могу взяться за выборы, которые давно мечтаю обработать и монографически. Обмен изданиями Комиссии и Товариства будет сделан, но у нас все очень долго делается; во всяком случае, теперь скоро уже Вы получите издания Комиссии.

Передайте мой привет, если увидите, Никол[аю] Прокоф[ьевичу].

Уважающий и преданный Вам В. Модзалевский.

19/III. 1913.

В самом скором времени я поеду в Киев показаться врачам и тогда, если только Вы будете там, непременно к Вам явлюсь.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 10–11. Автограф.

№ 13

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 2 квітня 1913 р.]

2. IV. 1913.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

Посылаю Вам для "Записок" продолжение "Архівних дрібниць з Гетьманщини".

Не знаю, удовлетворят ли они Вас; если да, то не откажите сообщить, кому следует, о том, чтобы документы были пронумерованы следуя нумерации ранее помещенных заметок. Если Вам такие заметки нужны еще, то сообщите, и я могу их готовить дальше, благо есть материал; к сожалению, делать заметки более систематично трудно, т. к. набираются они все-таки случайно.

Очень прошу Вас сделать распоряжение о том, чтобы мне было выслано 250 рублей, так как, судя по корректурам "Дневника" Марковича, 10 печатных листов уже готовы. Исполнением (и по возможности скорым) моей просьбы очень меня обяжете.

Искренно Вас уважающий и преданный

В. Модзалевский.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 12. Автограф.

№ 14

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Київ, 12 квітня 1913 р.]

Високоповажаний Вадим Львович!

Вчора, вернувшися з Москви, я застав Вашу відбитку і статтю, і лист – дуже дякую за все. Замітки, розуміється, були б краще, якби були систематичніше, але як се трудно часом, то дякувать і за такі, як ніяких; а якби Ви могли все-таки набирати хоч би невелики серійки, хоч би на 5–6 тем на одну тему, то се було б теж дуже добре. Щодо розплати за 10 листів, то як я Вам писав, пригадую, з самого початку – в Товаристві імені Шевченка не практикується розплати по частям, було б найкраще, якби скінчити набор тих 25 аркушів (більше-менше), що становитимуть перший том і порахувати се за них. Сьогодня приходив друкар, казав, що має набраних 18 аркушів і далі бракує йому оригінала, хотів докінчити том і випустити. Може б Ви могли прислати йому дальший оригінал, і як думаєте – теж коротку передмову до сього видання.

Коли б Ви не сподівалися випустити тепер цілого тому, то прошу прислати мені коротеньку вимітку, скільки Ви видали з присланих Вами грошей на переписку і я, бувши у Львові, внесу се на ухвали виділу (правленія) Товариства Шевченка; але повторяю, що було б зручніш сю справу відложити, як том буде набраний.

Чи Вас се затрудняє, що я написав Вам сей лист по-українськи?

Щасливих свят! Ваш М. Грушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 829. – Арк. 6–7. Автограф.

№ 15

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 13 квітня 1913 р.]

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

Только что получил Ваше письмо и спешу на него ответить.

От первого аванса в 150 руб. на переписку у меня осталось на руках 1 р. 10 к. (я представил при отчете расписки на 148 р. 90 к.); затем 1 октября прошлого года я получил второй аванс в 150 р., из которого израсходовал 83 р. и затем переписку приостановил, так как копий хватит на много листов и 2-го тома. Таким образом у меня теперь на руках из аванса на переписку имеется всего 68 р. 10 коп. (1 руб. 10 коп. остаток от первого аванса и от второго: 150 – 83 р. = 67 р.). Затем я получил в марте 100 р. в счет платы на "Архівні дрібниці з Гетьманщини", которые конечно в счет за "Дневник" Марковича не идут. Если остаток от аванса на переписку можно зачислить в счет платы за редактирование, то я, конечно, ничего против этого не иметь не могу, но полагаю, что для Вас было бы удобнее и авансовые деньги за переписку тоже не мешать с гонораром по редактированию.

Я помню отлично Ваше предупреждение об частичной уплате и то, что для Товариства это неудобно, но прошу у Вас денег за 10 листов по той простой причине, что деньги мне очень нужны. Но, с другой стороны, я также помню Ваше сообщение, что для Товариства порядок авансовый вполне приемлем. В таком случае не откажите выхлопотать мне аванс в 250 р. по редактированию "Дневника".

Этими днями я усиленно занят приготовлением оригинала к печати. Листов на пять вышлю на второй день же праздника, а затем и еще. Я сам заинтересован скорейшим выходом первого тома в свет. Во второй половине мая у меня будет отпуск, который я хочу использовать на поездку в Москву для занятий в Архиве юстиции, и очень бы хотел, конечно, чтобы первый том вышел или был бы готов к выходу до моего отъезда из Чернигова. Немного сомневаюсь только в заявлении типографа о набранных 18 листах: я имею чистовых всего лишь 11, а первую корректуру продержал, вероятно, только листов 15-ти; думаю, что и оригинал у него должен быть еще листа на два, ибо я не весь видел его набранным, иначе трудно объяснить, почему набранные 15–18 листы он не предлагает мне на корректуру

Предисловие я давно написал и п[е]редал Н. П. Василенку; помнится, он мне даже сообщал свое и, если не ошибаюсь, и Ваше мнение о том, что оно достаточно и подходяще. Если же оно затерялось, я, конечно, могу его повторить.

Вот, Вам подробный отчет об издании и финансовой стороне дела. Деньги мне нужны именно на поездку в Москву. Я надеюсь, что в форме ли аванса, или в форме уплаты гонорара, но Вы мне их исхлопочете числу к 1-му мая, а я Вам буду за это очень и очень благодарен.

Я сам сетую на себя за бессистемность моих заметок; к следующему тому "Записок" надеюсь подобрать их строже. Меня очень привлекает мысль об издании, по Вашему предложению, материалов по истории выборов в Гетманщине. Материал, который теперь у Н. П. Василенко, увеличился вдвое. Как только окончу повальный просмотр Дворянского архива, так буду в состоянии приняться за эту, давно привлекательную для меня работу.

Пожалуйста, пишите мне по-украински. Это мне очень полезно; понимаю я все и должен учиться. Примечания к "Дневнику" я пытаюсь уже делать самостоятельно[5].

Простите за длинное письмо. Хотелось бы слышать Ваше мнение о "Полтавских актовых книгах", собственно о технике издания и недочетах. В середине лета приступлю к 3-му их выпуску[6], а между тем ни от кого не слышал ничего о них. Будет обидно, если отзыв о них появится поздно и я не в состоянии буду им воспользоваться. Всего наилучшего.

Преданный Вам В. Модзалевский.

13. IV. 1913.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 13–14. Автограф.

№ 16

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Львів, 6 травня 1913 р.]

Разом з сим посилається Вам 280 руб. на рахунок Марковича; п[е]редмову я взяв у Н. П. Василенка і разом з заголовними сторінками посилаю до друкарні. Друкарня хоче випустити книгу сими днями – спішить, щоб дістали гроші, але Ви наглядайте тим пильніше на коректуру

Здоровлю Вас! Ваш М. Грушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 830. – Арк. 8. Автограф.

№ 17

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 13 травня 1913 р.]

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

Приношу Вам глубокую благодарность за хлопоты о деньгах, которые я уже получил, 15-го я еду в Москву (1-я Мещанская, д. Перлова, А. К. Пожарскому для передачи мне), оттуда вернусь в первых числах июня. Так как типография очень заинтересована скорейшим окончанием 1-го июля "Дневника", то я просил ее посылать корректуру в Москву, Вас же очень буду просить продержать корректуру предисловия и обложки, ибо тут помочь ничем не могу.

Типография меня запрашивает, будет ли 2-й том непосредственно следовать за 1-ым, или же будет перерыв? Я этот вопрос предоставляю Вашему решению, но с своей стороны хотел бы продолжать издание дальше без перерыва. Во избежание опечаток в примечаниях и задержек с их корректурой я бы нашел вполне возможным все примечания в 2-м томе отнести на конец книги, а в тексте их только нумеровать. При таком порядке каждый лист я могу подписывать к печати непосредственно сам, да и можно быть вполне спокойным за то, что опечаток при корректуре всей массы примечаний сразу – не будет Буду Вам премного благодарен, если Вы вырешите эти вопросы вскоре и сообщите мне, дабы я мог распорядиться своим временем в дальнейшем.

Искренно Вас уважающий В. Модзалевский.

13. V. 1913.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 9. Автограф.

№ 18

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 27 червня 1913 р.]

27. VI. 1913.

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

Простите меня великодушно, что так долго исполнял Ваши просьбы, все это время я был очень занят.

По поводу Неводовского[7] я был в Управе и у И. Г. Рашевского[8], нынешнего заведывающего музеем. Частично удалось добиться результатов: будет разрешено разбирать витрину на части; так что каждый Шевченков рисунок Неводовский будет в состоянии снять отдельно; но получить разрешения вынимать рисунки из-под стекла мне не удалось; впрочем, я не теряю надежды добиться и этого. Сегодня я был в музее, видел Неводовского и разыскал ему все нужные для фотографирования рисунки Шевченка.

Герба Мазепы[9] [с] ложки музея Тарновского я не снимал, так как, по моему глубокому убеждению, эта ложка подложна. Посылаю взамен его грубый, но точный снимок с герба Мазепы, находящегося на превосходном подлинном стакане (хрустальном), хранящемся в музее здешней Архивной комиссии. Пусть то лицо, которому нужен герб этот, примет только во внимание, что стакан имеет форму усеченного конуса, поэтому правая часть рисунка вышла косо. Здесь есть еще гербы Мазепы, на подлинных вещах его и если нужны их грубые копии (я сам очень плохо рисую), то я с охотою их вышлю, равно, как и с ложки Мазепы.

Вскоре по возвращении из Москвы, я отправил в типографию вторую корректуру последних листов "Дневника" Марковича. Вероятно, они уже побывали и в Ваших руках. Полных 25 листов не вышло. Надеюсь, что вскоре выйдет и том, над которым мне уже работать нечего, ибо предисловие и обложку прокорректировать я не могу. Усердная к Вам просьба: выдать мне остальную часть гонорара (за 14 $^{1}/_{2}$ листов, т. е. 350 р.) и прислать мне, как редактору, хоть 10 экз[емпляров] 1-го тома для раздачи друзьям и знакомым. Я надеюсь, что вторая просьба моя не вызовет у Вас возражений, хотя в условиях по изданию "Дневника" о ней и не было речи.

Меня интересует очень вопрос о приблизительном хоть сроке, когда можно будет приступить к печатанию 2-го тома, который я понемногу подготовляю к печати. Разрешение (предварительное) этого вопроса важно для меня потому, что я в зависимости от него должен распорядить другие свои работы (3 и 4 выпуски "Полтав[ских] актовых книг", "Малоросс[ийский] гербовник"[10], 14-й выпуск "Трудов" Архивной комиссии, где будет напечатана Стародубская актовая книга 1693 г.[11], "Малоросс[ийский] родословник"). Я надеюсь, что Вы, по возможности, разрешите этот вопрос, а также денежный и об авторских экземплярах, в скором времени.

Здоровье мое, слава Богу, идет на поправку, и я начинаю ощущать в себе прежнюю работоспособность, которая было сильно понизилась под влиянием длительной моей болезни.

Желаю Вам всяческого успеха, здоровья и всего наилучшего.

Искренно Вас уважающий В. Модзалевский.

P. S. Я был бы Вам чрезвычайно признателен, если бы Вы дали надлежащую научную оценку изданных мною уже 2-х выпусков "Полтав[ских] актовых книг", дабы я мог руководиться Вашими замечаниями в следующих.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 15–16. Автограф.

№ 19

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 23 серпня 1913 р.]

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

6-ой лист "Дневника" Марковича около двух месяцев тому назад мною уже прокорректирован, поэтому я надеюсь, что книжка уже вышла. Будьте так добры, устройте мне получение нескольких (штук 10) экземпляров книги, а также гонорара, которого я жду с нетерпением. Если возможно также, то выясните планы Товариства по изданию следующего тома "Дневника"; мне это важно знать пораньше, чтобы распорядиться своим временем и работами. За лето мое здоровье восстановилось, и я мог бы приступить к работе с надлежащей энергией. Когда Вам нужно доставить для "Записок" мои мелкие заметки? Сообщите, пожалуйста.

Простите, что я Вас затрудняю всегдашними своими просьбами, но Вы единственный человек, который может мне пособить в этом деле.

Крепко жму Вашу руку и желаю всего наилучшего.

Преданный Вам В. Модзалевский.

23. VIII. 1913.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 17. Автограф.

№ 20

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 9 грудня 1913 р.]

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

Одновременно посылаю Вам заказной бандеролью для "Исторического трехтомника"[12] заметку с копиями писем Бакуринского[13]. Что же нет объявлений о подписке на журнал? Или еще нет разрешения? В Львов о "Дневнике" написал, но ответа не имею. 4 экз[емпляра] книги я взял с собой, 11 экз[емпляров] просил доставить к Н. П. Василенку, чтобы отвезти в Чернигов, но книг не доставили, писал в книгарню, чтобы переслали сюда – тоже ничего не имею. Сделайте милость, распорядитесь, чтобы прислали. Гонорар за посланную заметку будьте добры зачислить в мой аванс, полученный от Вас (100 р.).

Пока будьте здоровы! Приезжайте с Ник[олаем] Прокоф[ьевичем] в Чернигов.

Преданный Вам В. Модзалевский.

9. XII. 1913.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 18. Автограф.

№ 21

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Київ, 13 грудня 1913 р.]

Велико дякую за прислану статтю, Високоповажаний Вадим Львович! Об'явка про журнал дав в середу – як тільки дістав свідоцтво на видання. Чи не могли б Ви взяти на себе збирати передплату в Чернігові – вислали ми б Вам чекову книжечку. Про перенесення додатка аванса з львівського Товариства на київське треба Вам будеcписатися з Львовом. Про Марковича (11 екземплярів) сказав – сказали що [сього?] дня вишлють.

Ваш щирий М. Грушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 831. – Арк. 9. Автограф.

№ 22

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 15 грудня 1913 р.]

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

К сожалению, я мало знаком с местной интеллигенцией, поэтому взять на себя привлечение подписчиков на "Історичний трьохмісячник" затрудняюсь. Но это дело охотно на себя берет муж моей кузины, поэтому присылайте книжку и проспект или объявления о журнале на его имя (мы живем вместе). Общими силами мы надеемся собрать здесь порядочное количество подписчиков.

Спасибо за хлопоты о "Дневнике" Марковича, пока еще не имею, но, вероятно, скоро получу. Меня затрудняют сношения с львовским Товариством. Я не знаю, что из моих заметок напечатать в киевских "Записках" и что в львовских. Если бы вы были добры сообщить мне эти данные? Пока всего хорошего. Я все жду Вас и Н. П. Василенка к себе на Рождество.

Преданный Вам В. Л. Модзалевский.

15. XII. 1913.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 19. Автограф.

№ 23

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Київ, 17 грудня 1913 р.]

Високоповажаний Вадим Львович!

Дуже дякуємо за готовність Вашу і д. Супруна занятися збираннєм передплати. Сьогодня мали Вам післати квитанційну книжку Українського товариства (а заразом і "Л[ітературно-]н[аукового] вістника"[14] – може при тій нагоді і на нього знайдуться охочі); видаючи квитанцію, треба наклеювати на розрізі марку, за марки росходи (5% від зібраних грошей, просимо відрахувати при

висщиті грошей. Плакатника вишлють мабуть завтра. На корішку означити за що гроші – чи передплати "України", чи щось иньше.

Чи пришлете на I кн[ижку] щось з рецензій і хроніки – про поступлення до музеїв, засідання товариств, пляни видання і т. ін.

Дуже б просили ми того якнайбільше.

Про проведеннє додатка аванса на київське Товариство воно само спишеться з львівським і при першій можливості вишле аванс.

Вам щиро прихильний М. Грушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 832. – Арк. 10. Автограф.

№ 24

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 23 грудня 1913 р.]

23. XII. 1913.

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

Книжки для сбора подписки на "Трехмесячник" и "Л[ітературно-]н[ауковий] вістник" получены, но никаких проспектов и объявлений об изданиях до сих пор нет. Пришлите, пожалуйста, их, а то без этого нельзя приступить к сбору подписных денег. В Львов относительно расчета по авансу написал. Посылаю Вам заметки для хроники и одну рецензию; если подойдут, сообщите, буду присылать еще. Гонорар пусть копится, возьму впоследствии, когда что-либо соберется.

До сих пор не мог определить гербы на Вашей ложке, т. к. не получил из корректуры "Гербовника". Я затевал с Н. Касперовичем и М. Бойчуком работу – о старом украинском портрете. Мои сотрудники – художники-реставраторы. Если это предприятие Вас интересует, то сообщу Вам подробнее его план, быть может, Вы поможете нам устроить финансовую сторону дела. От нее зависит успех работы. Черкните два слова.

Преданный Вам В. Модзалевский.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 20. Автограф.

№ 25

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, 2 січня 1914 р.]

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

Приношу в лице Вашем глубокую благодарность "Українському науковому товариству в Києві" за лестное для меня предложение принять участие в "Україні"[15], я, к глубокому моему сожалению, ввиду моего служебного положения лишен возможности принять оффициальное участие в журнале и выступить в качестве его постоянного сотрудника, о чем имею честь Вас уведомить, но заметки

и небольшие статьи, подобные уже посланным, я готов помещать под псевдонимом, если, конечно, это для Вас возможно, но при этом прошу ни в коем случае не опубликовать моего имени в числе сотрудников, постоянно принимающих участие в "Україні".

Пользуюсь случаем, чтобы пожелать Вам всего наилучшего в наступившем новом году.

Не откажите прислать объявления о "Литературно-науковом вестнике"; я не знаю подписной цены на него.

Искренно Вас уважающий В. Модзалевский.

2/І.1914.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 21. Автограф.

№ 26

В. Л. Модзалевський – М. С. Грушевському

[Чернігів, кінець січня 1914 р.]

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

На днях я получил от Товариства 110 р., как остаток от гонорара за "Дневник" Марковича. Таким образом, мною за весь том получено всего лишь 360 р., тогда как следовало получить 600 р.; Товариство самым откровенным образом обсчитало меня на 240 рублей. Во всей предварительной переписке по поводу этого издания с Вами и с Н. П. Василенком была речь о гонораре по 25 р. с листа; меня же учли по 15 р. с листа за каторжный труд этот. Прося уплаты гонорара, я приложил расчет его и указал по Вашему совету на трудности работы.

В ответ на это письмо я только и получил сведения о нормах, коими руководствуется Товариство при оплате труда своих сотрудников. В новом своем письме я настаивал на прежних условиях и говорил, что в будущем я готов подчиняться обычным нормам, но первый труд прошу расчесть согласно первоначальным переговорам. На это я получил лишь 110 р. Теперь я написал Товариству, что при подобном отношении к его сотрудникам я не считаю возможным иметь с ним дальнейшее дело, посему если мне не будут доплачены 240 р., отказываюсь от дальнейшего редактирования "Дневника".

Мне очень неприятен весь этот денежный вопрос, но я считаю нужным его Вам сообщить, в надежде, что Вы, как лицо, с которым шли переговоры по поводу издания, не откажетесь, если возможно, защитить мои интересы перед Товариством. Сумма, о которой идет спор, для меня крайне существенна. Очень прошу Вас помочь мне в этом деле.

Когда выйдет "Україна"? Я на нее подписался, но добыть подписчиков в солидном количестве на этот журнал мне не удалось. Здесь, у нас, само слово "Україна" представляет собой большой жупел. Почему и подписка успеха не имела.

Последнее время я довольно сильно болен был нервами, почему все мои работы забросил. Думаю, что и мою заметку о подписке на "Живописную Украïну" поздно уже писать.

Пока позвольте пожелать Вам всего наилучшего и еще раз очень и очень просить Вас помочь мне получить остаток гонорара от "Науковоготовариства".

Искренно Вам преданный В. Модзалевский.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 648. – Арк. 22–23. Автограф.

№ 27

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Київ, 3 лютого 1914 р.]

Глубокоуважаемый Вадим Львович!

Мне очень жаль и неприятно, но я к сожалению не могу помочь в Вашем инциденте с Тов[ариством] Шевченка и вообще оно очутилось в позиции, с которой его очень трудно сдвинуть. Вы, очевидно, не совсем точно вспоминаете содержание нашей переписки; если я высказался, что цифра может быть доведена до 25 руб., то говорил не о нормальной плате, а экстраординарной, и если помните позже написал Вам, что Вам нужно заранее поднять вопрос о том, что работа слишком трудна и требует высшей расценки. Но вы тогда ответили, что довольствуетесь общей нормой, не требуете чего-нибудь сверхурочного*, здесь был вопрос предрешен, потому что по регулямину Товариства требование добавочных вознаграждений должны ставиться прежде печатания и когда Вы теперь подняли об этом вопрос, правление могло исполнить или не исполнить Вашего требования. Я прекратил всякие отношения к нынешнему правлению Тов[ариства] Шевченка, как вы помнится, слышали и обращаться мне к нему совсем невозможно. Остается Вам еще раз повторить, что работа, связанная с изданием, была настолько тяжела, набор настолько неразборчив и пр. и что Вы принуждены настаивать на добавочном вознаграждении и считаете 15 руб. слишком низкой расценкой. Прекращением же дальнейшего сотрудничества едва ли испугаете этих господ, вообще занятых сокращением расходов.

"Україна" выйдет недели чрез 2–3; жаль, что Вы подписались; Вам, как сотруднику подписного листа, засчитывался бы и гонорар; впрочем, на поверку это и выйдет одно и тоже.

Покупаемость журнала очень будет невелика, он вполне науковый и в нем будут принимать участие и служащие люди. Мне кажется, и Вам не стоило бы снимать своего имени со статей своих; впрочем, Ваша воля.

А заметку о "Живоп[исной] Украине" очень просим прислать (это для "Записок"), она еще успеет выйти.

Преданный Вам М. Грушевский.

* К сожалению, Вы тогда не написали мне, что рассчитываете получить по 15 р. с листа, я получил впечатление, что для Вас это вопрос безразличный, и потому к нему не возвращался (Прим. М. Грушевського).

ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 833. – Арк. 11–12. Автограф.

№ 28

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Київ, 30 квітня 1914 р.]

Искренно уважаемый Вадим Львович!

Очень Вам благодарен за присылку III вып[уска] "Актовых книг"!

По совету Вашему я тому месяцев два послал предложение Вашей Архивной комиссии дать мне свои издания в обмен на некоторые мои книги, но что-то нет ответа, не знаю что из этого вышло.

Переписка Бакуринского с Пироцким пошла в III кн[ижку] "України"[16]. От прежнего осталось несколько писем Мазепы; может быть Вы их дополнили бы для IV кн[ижки] или дали что-нибудь другое?

Очень просим продолжать присылать известия для хроники, и может что-нибудь найдете и для библиографии.

Искренно уважающий М. Грушевский.

ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 834. – Арк. 13. Автограф.

№ 29

М. С. Грушевський – В. Л. Модзалевському

[Москва, 6 грудня 1916 р.]

6. XII. [1]916.

Завсіди рад я служити в таких справах Високоповажаний Вадиме Михайловичу[17] і коли сим разом не богато можу помогти, то я не з браку доброї волі. Досі я не мав змоги близше підійти до таких питань нашої культурної історії спеціальнійше – хоч вони мене здавна займали. В літературі не пригадаю.

Тут у мене нема під рукою моєї бібліотеки, а я нездоров сими днями і не виходжу. Манячить в голові стаття в "К[иевской] стар[ине]" – про рудні чи про гути?[18]

Чи се не Єфименкова[19] стаття в "К[иевской] с[тарине]", 1888, IV[20]? Деякі анальогії можуть дати польські статейки про фабрикацію шкла в укр[аїнсько]-білорус[ьких] краях Польщі XVIII в., але і тут мині пригадуються тілько малоцінні замітки в (.........) до (......) Краківської академії. Нічого якточнійшого зараз не скажу – вся моя пам'ять зісталася у Львові. Якщо трапиться, радо напишу, попитаю і в Архиві (юстиції), чи припадком хто не розбирає матеріалів для Сіверщини. Надія на се теж мала – не по дорозі се їм. Була надія, що приступлять до описи Малорос[ійського] приказа, але не пройшло – не будуть описувати.

Щиро витаю і бажаю всякого добра.

Ваш МГ.

ІР НБУВ.– Ф. 12. – № 835. – Арк. 14. Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. *Модзалевський В.* З історії роздавання військових земель в XVII віці // ЗНТШ. – 1913. – Т. CXIII. – Кн. 1. – С. 69–76.

2. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. IV.

3. Труды Черниговской архивной комиссии / Под ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. У цьому випуску вміщено статтю В. Л. Модзалевського "Роман Ракушка, один из деятелей «Руины»" (с. 17–55) та у відділі "Материалы и заметки", який було вперше запроваджено на пропозицію В. Л. Модзалевського саме в 10-му випуску, кілька коротких публікацій документів, підготовлених В. Л. Модзалевським для цього відділу.

4. Полтавські актові книги, з яких публікувались документи з історії Гетьманщини, зберігалися в Музеї українських старожитностей В. В. Тарновського. Про це йдеться в передмові В. Л. Модзалевського до першого випуску "Актовых книг Полтавского городового уряда XVII века. Справы поточные 1664–1671 годов" (Чернігів, 1912). Другий випуск "Актовых книг Полтавского городового уряда XVII века. Справы вечистые 1664–1671 годов" було опубліковано в 1912 р. Актові книги видавалися коштом Полтавської губернської архівної комісії за редакцією і з коментарями В. Л. Модзалевського.

5. Переклад приміток, за свідченням О. Оглоблина, на прохання Модзалевського робив чернігівський адвокат, відомий український діяч І. Л. Шраг (*Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Український історик. – 1966. – Ч. 3–4. – С. 17).

6. Третій випуск "Актовых книг Полтавского городового уряда XVII века. Справы вечистые 1672–1680 гг." вийшов друкому 1914 р.

7. Неводовський – фотограф.

8. Рашевський І. Г. – директор Музею українських старожитностей В. В. Тарновського.

9. Мазепа Іван Степанович (1639–1709) – гетьман України (1687–1709).

10. Йдеться про спільне видання В. Л. Модзалевського та відомого геральдика В. К. Лукомського за участю українського графіка Г. І. Нарбута "Малороссийский гербовник" (СПб., 1914).

11. Мається на увазі "Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года" / Под ред. В. Л. Модзалевского (Чернігів, 1914).

12. Йдеться про науковий тримісячник українознавства "Україна", орган Українського наукового товариства у Києві в 1914–1918 рр. У 1924–1930 рр. виходив як орган Історичної секції ВУАН. Редактор – М. Грушевський.

13. Йдеться про два листи Миколи Бакуринського до Миколи Глібовича-Піроцького 1645–1647 рр., опубліковані В. Л. Модзалевським у часописі "Україна" (1914. – Кн. 2. – С. 57–63) під назвою "Шляхетське сватання – два листи Мик. Бакуринського до Мик. Глібовича-Піроцького 1645–1647 рр." під криптонімом В. Г.

14. "Літературно-науковий вістник" – літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячний журнал, що виходив у Львові (1898–1906; 1922–1932) та в Києві (1907–1914; 1917–1919). Заснований із ініціативи М. Грушевського як продовження журналу "Зоря" (видання НТШ) та редагованого І. Франком журналу "Житє і слово".

15. Зберігся лист, адресований В. Л. Модзалевському за підписом М. С. Грушевського від імені Українського наукового товариства в Києві за № 509 від 22 грудня 1913 р. (ІР НБУВ. – Ф. 12. – № 780): "Многоуважаемый Вадим Львович! С нового года Наукове Товариство наше приступает к изданию нового органа – трехмесячного журнала "Україна", посвященного вопросам украиноведения, истории литературы и языка, этнографии и пр. Мы бы очень желали видеть Вас в числе сотрудников "України" и позволяем себе надеяться, что Вы не откажетесь принять участие в ней, присылая статьи, заметки и рецензии. Особенно желательно было бы получить от Вас статьи и заметки по истории Гетманщины, старых украинских родов, а также рецензии на новые издания в этой области. Материал для первой

книги необходимо прислать к 20-му января. С совершенным уважением М. Грушевский Дм. Дорошенко".

16. Див. прим. коментаря № 13. У третій книжці часопису "Україна" за 1914 р. на стор. 74–76 вміщено публікацію В. Л. Модзалевського "Універсал Мазепи про аренду шинків у Коропській сотні 1706 р." під криптонімом В. Г.

17. М. С. Грушевський, очевидно, забув, як В. Л. Модзалевського по батькові.

18. У 1916 р. В. Л. Модзалевський працював над історією гутництва на Чернігівщині, збирав матеріали з цієї проблеми. Очевидно, звертався за порадою з цього питання і до М. С. Грушевського. Науковим результатом цієї праці стало монографічне дослідження вченого, видане ВУАН вже після його смерті: *Модзалевський В. Л.* Гути на Чернігівщині. – К., 1926.

19. Єфименко Петро Савович (1835–1908) – історик, дослідник звичаєвого права, етнограф. Навчався в Московському та Харківському університетах. Автор праць з історії України, українського побуту XVII–XVIII ст. Співробітник журналів "Основа", "Черниговский листок", "Киевская старина". Праці "Сборник малороссийских заклинаний" (1874), "К вопросу об украинском народничестве" (під псевдонімом Петро Одинець в "Киевской старине", 1906) та ін.

20. *Ефименко П.* Экономические заметки о старине и материалы. I. Рудни в Северщине // Киевская старина. – 1888. – № 4. – С. 52–63.

Андрій САДОВ (*Ніжин*)

М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ І КОМІТЕТ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОДИННОГО ФОНДУ ГРУШЕВСЬКИХ (ЦДІАК, Ф. 1235)

Внесок М. С. Грушевського у розвиток української історичної науки важко переоцінити. Та поряд з Грушевським-істориком завжди стоятиме образ Грушевського-політика, настільки вони переплелися в буремні роки українського відродження кінця XIX – початку XX ст. Проте довгий час дослідження його політичної діяльності стримувалося заангажованістю дослідників (як з боку радянських істориків, так і з боку істориків-емігрантів, які не могли пробачити йому виїзд до більшовицької України), а також через обмеженість доступу до джерел. Особливо це стосується емігрантського періоду життя М. С. Грушевського. Довгий час навіть побутувала думка про те, що після гетьманського перевороту М. Грушевський взагалі припиняє будь-яку політичну діяльність[1]. Ті ж історики, які пишуть про цей період, використовують як джерела в основному статті М. Грушевського в часописі "Борітеся – поборете"[2], що мали значною мірою характер декларацій, які повинні були підготувати ґрунт для повернення колишнього голови Центральної ради в Україну. Що ж стосується Комітету Незалежної України (КНУК) і участі в ньому М. Грушевського, то дослідження в цьому напрямку практично не проводились. Тому на сьогоднішній день важливим є дослідження документів, пов'язаних з політичною діяльністю М. С. Грушевського періоду еміграції.

Родинний фонд Грушевських (ЦДІАК, ф. 1235) являє собою найбільший концентрований масив документів, які стосуються як особистого життя, так і наукової, літературної, видавничої та політичної діяльності Михайла Сергійовича. Особливу цікавість для дослідження політичної діяльності М. Грушевського становить розділ фонду під назвою "Матеріали про діяльність в контрреволюційних українських буржуазно-націоналістичних організаціях та партіях" (спр. 56–72).

---

[1] Див., наприклад: *Овдієнко П. П.* М. С. Грушевський як політичний діяч // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя – 1996. – Т. 16. – Вип. 1. – С. 97–102.

[2] *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 259 с.; *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–124; та ін.

Більшість матеріалів щодо Комітету Незалежної України у фонді 1235 зосереджено у справі 65 – "Матеріали про створення та діяльність Комітету незалежної України (КНУК) під керівництвом Грушевського М. С.", проте окремі документи, які прямо чи опосередковано стосуються діяльності Комітету, містяться і в інших справах (спр. 66, 67 тощо). Значну частину матеріалів складає фінансова звітність – рахунки, розписки, фінансова книга, доповідь ревізійної комісії. Крім того, у справі містяться також "регулямін" та протоколи і постанови засідань бюро Комітету Незалежної України і загальних зборів, а також відозви комітету і листи. У справі зберігається і примірник газети "Український голос" (Вінніпег) від 20 жовтня 1920 р., який містить статтю М. С. Грушевського – "справозданнє" Комітету, опубліковану після припинення його діяльності[3].

Досі в історіографії немає оцінки діяльності Комітету Незалежної України, його характеристики. Про Комітет фрагментарно згадували П. П. Овдієнко[4], В. П. Трощинський[5], а також А. Жуковський[6], М. Литвин[7] і Г. Цвенгрош[8], причому останні троє не використовували документи цього фонду. Показово, що, подаючи у своїй статті, присвяченій політичній і публіцистичній діяльності М. Грушевського в еміграції, згадку про КНУК і не вказуючи джерела інформації, А. Жуковський відзначає як його завдання лише збирання коштів для видання інформаційної літератури серед українських організацій в Америці і, присвятивши окремий розділ статті журналу "Східна Європа", навіть не згадує про зв'язок Комітету з цим часописом[9]. Натомість М. Литвин називає "Східну Європу" виданням Комітету, проте серед його членів згадує лише Д. Ісаєвича, Ф. Савченка і М. Лозинського[10]. Г. Цвенгрош, також не вказуючи джерела, подає певні відомості про історію заснування КНУК[11]. П. П. Овдієнко зазначає, що від імені Комітету М. Грушевський "закликає західну громадськість до втручання у конфлікт в Україні"[12]. Найбільше інформації про Комітет Незалежної України подає В. П. Трощинський (завдання КНУК за постановою установчого засідання та результати діяльності за згаданою вище статтею Грушевського в газеті "Український голос")[13]. Крім того, про Комітет згадує у своїй статті і В. Марочко (але під назвою "Комітет порятунку"), базуючись виключно на листах М. Грушев-

---

[3] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 54.

[4] *Овдієнко П. П.* М. С. Грушевський як політичний діяч… – С. 97–102.

[5] *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі... – С. 101.

[6] *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського… – С. 100–101.

[7] *Литвин М.* Михайло Грушевський і ЗУНР // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 292–294.

[8] *Цвенгрош Г.* Франкомовні літературно-народознавчі публікації Михайла Грушевського в Парижі // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – С. 209–212.

[9] *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського… – С. 101.

[10] *Литвин М.* Михайло Грушевський і ЗУНР… – С. 293.

[11] *Цвенгрош Г.* Франкомовні літературно-народознавчі публікації… – С. 209.

[12] *Овдієнко П. П.* М. С. Грушевський як політичний діяч… – С. 101.

[13] *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі… – С. 101.

ського до М. Чечеля[14]. На тотожність КНУК та Комітету порятунку вказує збіг датування зборів останнього, які називає М. Грушевський у листі до М. Чечеля, – тих, на яких М. Чечеля обрано до Комітету, і тих, які мають невдовзі відбутись. І хоча, наприклад, збори КНУК пізніше, у свою чергу, збігалися з конференціями Закордонної делегації, навряд чи М. Грушевський брав би участь у створенні двох подібних комітетів одночасно.

Отже, можна зазначити, що більшість досліджень, які тим чи іншим чином торкаються історії створення та діяльності КНУК, на сьогодні не використовують усього потенціалу документів фонду. Тому їх опрацювання є важливим чинником дослідження як політичної діяльності М. Грушевського в еміграції, так і історії української революції в цілому.

Після Трудового конгресу, втративши надію на відновлення Центральної ради і перебуваючи в політичній ізоляції, М. Грушевський виїжджає в еміграцію. Зауважимо, що емігрує він не з Радянської України, а з УНР, перебуваючи в опозиції до влади. Намагаючись якось формалізувати свій від'їзд, а також забезпечити його фінансово, він оформлює його як виїзд з дорученням від УПСР (практично єдиної політичної сили, представники якої і далі з ним рахувались). Опинившись за кордоном, М. Грушевський шукає організаційні форми для продовження своєї політичної і громадської діяльності. Однією з перших таких форм і стає КНУК, який мав сполучити в собі політичну і видавничу складові.

Комітет Незалежної України було утворено на засіданні 26 липня 1919 р. у Парижі[15]. Г. Цвенгрош подає відомості про те, що вже 19 липня 1919 р. голова Українського Національного Комітету у США П. Понятишин отримав телеграму про заснування КНУК за підписами М. Грушевського, Д. Ісаєвича і Ф. Савченка[16]. Це можна пояснити тим, що сама ідея створення Комітету виникла раніше; так, уже на засіданні 26 липня Грушевський мав готову заяву до українців в Америці, яку й було прийнято[17]. Судячи з тексту постанови установчого засідання, до складу Комітету первісно входили М. Грушевський, М. Лозинський, Ф. Савченко та Д. Ісаєвич. Хоча взагалі питання щодо складу Комітету з'ясувати важко, і плутанина починається саме з цієї постанови. Так, у ній зазначено, що Комітет складається з представників УПСР та УСДРП, представника від Галичини М. Лозинського та представника Паризької Ради Ф. Савченка. Оскільки М. Грушевський міг вважатися представником УПСР, а Д. Ісаєвич був її членом, то невідомо, хто ж тоді представляв УСДРП. Скоріш за все, порозумівшись перед тим з представниками УСДРП за кордоном Б. Матюшенком і П. Дідушком, М. Грушевський вважав, що вони приєднаються до Комітету. Оскільки на час заснування КНУК їх уже не було в Парижі[18], він анонсував згоду УСДРП наперед.

---

[14] *Марочко В.* Михайло Грушевський. Невідомі листи першого президента України // Слово Просвіти. – 2004. – Ч. 44 (264). – 28 жовтня – 3 листопада.

[15] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 4.

[16] *Цвенгрош Г.* Франкомовні літературно-народознавчі публікації... – С. 209.

[17] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 5.

[18] *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі... – С. 101.

На меті заснування КНУК варто зупинитися докладніше. З першого погляду Комітет скидається скоріше на видавництво, яке має забезпечити світ інформаційною літературою про Україну. Звичайно, М. Грушевський перш за все звертається до найбільш звичної для нього організаційно-видавничої діяльності, якою він до того ж звик забезпечувати собі прожиток. Але, крім того, він (та й не тільки він), маючи політичну свідомість, сформовану за умов царської Росії, вважає пресу і літературу чи не найважливішими ланками політичної діяльності. До того ж в умовах післявоєнної Європи, коли держави-переможці, проголосивши різноманітні права народів, взяли на себе роль арбітрів і вільно перекроювали світову мапу, загальнопоширеною була думка про те, що досить їх правильно поінформувати і вони вольовим рішенням ліквідують усі проблеми будь-якої з країн. Тому вже саме інформування і виступало у свідомості тодішніх політиків надзвичайно важливим політичним актом.

Та, мабуть, усього було замало, щоб надавати організації таку гучну назву, як "Комітет порятунку" і робити його "півтаємним", як характеризує його М. Грушевський в листі до М. Чечеля[19]. Крім того, на напівтаємний характер КНУК непрямо вказують й інші обставини – так, Комітет не повідомляв публічно про свій склад "з огляду що деякі працюють в таких обставинах що се могло б перепинити їх діяльність"[20] [№ 3]; делегація на конференції в Люцерні від УПСР (М. С. Грушевський, Д. Ісаєвич) фактично була і представництвом Комітету, що М. С. Грушевський зазначав для американських українців[21], проте не анонсував на самій конференції; видання КНУК виходили під маркою Українського соціологічного інституту тощо. Та й саме вживання подвійної назви – Комітет Незалежної України в офіційних документах і Комітет порятунку у приватних листах – вказує на двоїсту природу організації.

Іншою метою Комітету, на яку мало звертають увагу дослідники, було "війти в безпосередні зносини з політичними партіями, впливовими діячами й представниками преси"[22]. "Безпосередні" тут треба розуміти не тільки "через голови" урядів європейських держав, а й "через голову" уряду УНР. На це вказує і фраза, яка не міститься в постанові установчого засідання, але присутня у відозві до українців Америки. Крім того, що до мети діяльності Комітету додано прагнення змінити політику урядів держав-переможців "під натиском громадянської опінії", у "Поклику" відмічено, що "сього не мають змоги чинити офіціальні делегації Української Республіки, вислані її правительством до правительств иньших держав". Для реалізації цієї мети Комітет мав "в головнійших політичних центрах Європи ... заснувати свої відділи, з сталим осідком"[23]. Такий "півтаємний" комітет з таємним членством, безпосередніми зносинами із впливовими політичними діячами й представниками преси, наміром лобіювати інтереси України і змінювати ставлення до неї шляхом громадського тиску нагадує щось на кшталт напів-

[19] *Марочко В.* Михайло Грушевський Невідомі листи…

[20] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 15.

[21] Там само. – Арк. 17.

[22] Там само. – Арк. 4.

[23] Там само. – Арк. 10–11.

легальної масонської ложі, досвід перебування в яких М. Грушевський мав ще з передреволюційних часів. Варто згадати і про його зв'язок з іншим напівтаємним утворенням – Товариством українських поступовців. Тобто певний досвід конспіративної діяльності М. С. Грушевський мав, не можна виключати, що і в нових умовах він спробував використати звичні прийоми.

Інша мета створення Комітету, яка безпосередньо не декларується, проте неявно зазначена в постанові установчого засідання – об'єднання всіх українських сил за кордоном, принаймні тих, з ким хотів працювати М. Грушевський. Це, насамперед, – українські соціалістичні партії (есери та есдеки), а також українські закордонні організації (Українська Рада в Парижі на чолі з Ф. Савченком) та представники Західної України (М. Лозинський). Причому щодо есерів і есдеків йшлося спочатку не так про персональне, як про організаційне представництво, адже Комітет створювався "на основі рішення принятого делегатами У.С.Р. і У.С.Д. в Парижі що до спільних виступів"[24]. З цього погляду маємо проект опозиційного українського представництва за кордоном, яке мало об'єднуватись навколо М. Грушевського і, очевидно, протиставляти себе офіційному уряду УНР. Така неоднозначність у позиціонуванні даної організації – як видавничого центру, напівтаємного комітету чи "еміграційного опозиційного уряду" – ймовірно, є показником невизначеного політичного становища в Україні і в світі і водночас пошуком М. Грушевським якихось можливих форм політичної роботи.

Не слід забувати і про ще один бік справи – фінансовий. Як і більшість українських емігрантів, М. Грушевський опинився за кордоном фактично без засобів до існування. Таким чином, КНУК виступає як один із засобів залучення коштів – на цей раз від українців Америки – для видавничої діяльності й отримання за це гонорарів. Відповідно саме видавництву приділялося основну увагу, і навіть видання КНУК мали розсилатися за плату: "Постановлено даремне розсилать лише річі злободневні"[25].

Та не можна вважати, що Комітет було створено лише для залучення коштів. Про важливість інформування світової громадськості в українських справах заявляє, зокрема, і О. Шульгин[26]. Проте на відміну від офіційних дипломатичних представництв, які, до речі, здебільшого були бездіяльними[27], М. Грушевський не міг сподіватись на більш-менш значне фінансування.

Наступне засідання відбулося вже після конференцій в Люцерні (в якій члени Комітету взяли участь) – 10–12 листопада в Парижі. Воно продемонструвало неможливість створення загальноукраїнського представництва на основі Комітету. На зборах було прийнято до відома, що зібрання членів ЦК соціал-демо-

---

[24] Там само. – Арк. 4.

[25] Там само. – Арк. 46.

[26] *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині / Упор. Г. Стрельський, І. Шевченко (Автентичне відтворення вид. 1934 р.). – К., 1998. – С. 74.

[27] Там само. – С. 76; *Суровцова Н. В.* Спогади. – К., 1996. – С. 97; *Винниченко В. К.* Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – К.; Відень, 1920. – Ч. III. – С. 422.

кратичної партії в Відні "відмовилося дати делегацію" (в першій редакції – "висловило негативне відношення") до Комітету Незалежної України; можливо, саме через це і розпочався ухил у бік "півтаємності". Адже саме на цьому засіданні вирішено, що видання КНУК "можуть з'явитися під фірмою Соціологичного інституту", і взагалі було порушено питання про передачу Соціологічному інститутові видавництва Комітету. До того ж, незважаючи на те, що потреба видавничої діяльності Комітету фактично ставилася під сумнів, збори визнали необхідним "розширити склад Комітету поповнивши його представниками Української Партії Соціялистів Революціонерів та инших груп, а також кооптувати окремих осіб" та визнали можливим "кооптувати окремих членів Соціял Демократичної Партії персонально, коли б те було корисним і потрібним"[28].

Питання про те, чи перебував хтось з УСДРП у складі Комітету, чи ні, лишається відкритим, принаймні прямих свідчень того немає. У "відчоті" "американським українцям", що його було складено за результатами зборів 10–12 листопада, зазначалося, що розголошення імен деяких новообраних членів може бути для них небажане[29]. Вірогідно, що серед них були або ті, хто перебував на урядовій службі, або, з огляду на негативне ставлення УСДРП, – члени соціал-демократичної партії. Протокол засідання містить імена прийнятих – М. Шраг, М. Чечель, О. Жуковський, П. Чижевський і Ю. Бачинський. Двоє останніх, як зазначено, перебували на урядовій службі[30]; можливо, на увазі малися саме вони. Можливе також і членство в Комітеті П. Дідушка та Б. Матюшенка; принаймні на зборах 16 листопада було "вислухано лист П. Дідушка, котрим той пояснює, чому не вислав грошей призначених міністром Темницьким для L'Europe Orientale"[31]. Проте самого листа у справі немає, і, можливо, він був адресований не Комітету, а видавництву цілком легального часопису.

Фактично відмова соціал-демократів від співпраці в Комітеті поставила під сумнів саму доцільність його існування, адже іншої більш-менш потужної сили лівого спрямування на той час за кордоном не існувало. Проте в цей час, під впливом успіху на конференції в Люцерні, завдяки тим коштам, що надходили від американських українців та із сподіваннями на персональне членство окремих представників УСДРП в листопаді–грудні 1919 р. КНУК продовжував і навіть розширював свою працю. Це був найактивніший період його роботи: за цей час відбулося принаймні 4 засідання (10–12, 16, 20 листопада, 17 грудня), розподілено фонди, відкрито осередок у Женеві, обрано до складу Комітету "б. товариша голови Ц. Ради Миколу Шрага, б. Секретаря її Миколу Чечеля, б. військового Міністра Української Народної Республіки Жуковського, Голову Економічної Комісії Українського Уряду – Чижевського і посла Народної Республіки в Американських Сполучених Штатах Юліяна Бачинського"[32], а також Олександра Коваленка, якого обрали другим скарбником (у Женеві). Комітет навіть збирається

---

[28] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 44–45.
[29] Там само. – Арк. 14.
[30] Там само. – Арк. 44зв.
[31] Там само. – Арк. 23.
[32] Там само. – Арк. 44зв.

придбати в Женеві помешкання[33]. Проте дієвий склад – тих, хто брали участь у конференціях – лишається незмінним: М. Грушевський, М. Лозинський, Ф. Савченко, Д. Ісаєвич.

З початком нового, 1920 р., осередок Комітету переноситься до Праги, і тепер уже на засіданнях фігурують інші особи – М. Грушевський, О. Жуковський, М. Чечель, М. Шраг і обраний на зборах 18 лютого М. Шаповал[34]. Вже у квітні 1920 р. загальні збори переобирають бюро КНУК і виносять рішення про ліквідацію Комітету[35]. Фактично в цей час Комітет Незалежної України за своїм складом перетворився на філію Закордонної делегації УПСР (навіть його празькі збори поєднуються з конференціями ЗД УПСР), і ніхто з засновників (крім М. Грушевського) участі в його роботі не бере. З усіх завдань, які ставив перед собою Комітет, він зосереджується на видавничій діяльності; останньою внесеною до плану видань роботою стає праця П. Христюка "Замітки і матеріали до історії української революції"[36]. Значно зменшується приплив коштів, ліквідовується женевський осередок, припиняється вихід "L'Europe Orientale". У кінці серпня 1920 р. відбуваються ліквідаційні збори Комітету, все його майно і кошти передаються Українському соціологічному інститутові, а також на інститут покладається закінчення видавничої програми Комітету[37].

Щодо причин ліквідації Комітету, то у протоколі загальних зборів 25 квітня 1920 р. зазначено, що Комітет "вичерпав свою програму"[38]. Проте це не значить, що його роботу було завершено. Навіть у квітні 1921 р. І. Мазепа, перебуваючи за кордоном, відзначав, що "організована українська пропаганда за кордоном майже припинилась" і що політичні діячі європейських країн зовсім не проінформовані про Україну[39]. Грушевський називає також інші причини ліквідації. Одна з головних – припинення фінансування (так, за час свого існування Комітет отримав близько 47 тис. фр. франків, причому 37 тис. з них – у перші два–три місяці). Друга причина, яку він називає, – це крах сподівань на допомогу світового соціалізму[40]. Окрім цього, можна назвати ще дві причини. По-перше, ідея Комітету як всезагального закордонного об'єднання українців провалилася, а видавничою діяльністю міг займатися й Український соціологічний інститут. По-друге, саме в цей час Грушевський почав розуміти, що реальних наслідків закордонна робота дати не може, і висловив ідею про від'їзд в Україну разом з партією УПСР, яку радянський уряд мав легалізувати. Тому існування Комітету стає недоречним з політичної точки зору.

Таким чином, можна зазначити, що Михайло Грушевський, виїхавши за кордон, не тільки не полишає політичної діяльності, а навіть не задовольняється

---

[33] Там само. – Арк. 25–26.
[34] Там само. – Арк. 29.
[35] Там само. – Арк. 30.
[36] Там само. – Арк. 30, 35–36.
[37] Там само. – Арк. 35–36.
[38] Там само. – Арк. 30.
[39] *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С. 448–449.
[40] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 54.

роллю голови Закордонної делегації УПСР та починає шукати нові організаційні форми продовження боротьби, прагне об'єднати й очолити українські сили за кордоном. Першою такою спробою є створення Комітету Незалежної України. За допомогою Комітету М. Грушевський розраховував продовжити політичну діяльність у звичних для нього формах легальної політики, з використанням такого засобу, як видавничо-просвітницька діяльність, знайома йому ще з дореволюційних часів. Крім того, Комітет мав проводити і певну напівтаємну роботу, спрямовану на зміну ставлення до України у впливових політичних колах країн Європи. Тобто Комітет поєднував у собі функції і напівтаємної політичної організації, і легальної науково-видавничої.

Крім того, певною мірою Комітет створювався як джерело фінансування діяльності самого М. Грушевського та інших членів, які отримували гонорари за статті у часописах, переклади, видання книжок.

У кінці серпня 1920 р. КНУК ліквідується, оскільки політичної мети його діяльності не було досягнуто, а науково-видавничі функції перебирає на себе Український соціологічний інститут.

З огляду на значний обсяг справи до друку відібрано ті документи, які дають змогу досить повно з'ясувати мету утворення Комітету, його склад, відтворити головні напрямки його діяльності, показати роль у ньому М. Грушевського, еволюцію Комітету і причини ліквідації. Це, насамперед, протоколи та постанови зборів – від установчих до ліквідаційних, відозви, що приймалися на зборах, а також "регулямін" КНУК.

Документи подано у хронологічному порядку. Мовні і правописні особливості оригіналу збережено, виправлено лише явні помилки. Оскільки в машинописних документах через відсутність літер *ї* та *є* вони передавались відповідно як *і* та *е*, вживання їх приведено у відповідність до сучасного правопису. В разі, якщо машинописний документ має рукописну чернетку, він подається за машинописним варіантом, із зазначенням у примітках суттєвих відмінностей, якщо такі мають місце.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1919 р., липня 26. Париж. – Постанова установчого засідання Комітету Незалежної України

26 Липня 1919 року

Paris, 28 Rue Pauquet. (16 ême)

Ми, низжепідписані представники делегати партії У.С.-Р. центральної течії, запросивши на пораду Михайла Лозинського[1] як діяча галицького і старшину Паризької Української Ради ПОСТАНОВИЛИ:

Організувати тимчасове бюро "Комітету Незалежної України" на основі рішення принятого делегатами У.С.Р. і У.С.Д. в Парижі що до спільних виступів[2].

Бюро се тимчасово складається: з представників двох названих партій, представника Паризької Ради котрого присутна старшина Ради вказала в особі тов. САВЧЕНКА[3] і тов. ЛОЗИНСЬКОГО як представника Галичини.

Бюро се ставить завданнєм:

В головнійших політичних центрах Європи заснувати свої відділи, з сталим осідком, для того щоб вийти в безпосередні зносини з політичними партіями, впливовими діячами й представниками преси.

Для освідомлювання політичних кругів і преси вже тепер приступить, разом з представниками иньших покривджених народів бувшої Росії, до видання часописи на французькій і англійській мові, яку розсилать членам парламентів, політичним діячам, важнійшим органам преси цілого світу.

Для поширювання вірних відомостей і збивання баламуцтв розширюваних нашими ворогами тепер же розпочать видаваннє ґрунтовних книжок про Україну та український нарід, на французькій та англійській мові. В першу чергу видать: а/ історію України, б/ географію, в/ економіку, г/ вибір українського письменства від найдавнійших часів до нинішнього дня, д/ історію української літератури, е/ огляд українського мистецтва, ж/ вибір українських пісень і композицій з мелодіями і вступними статями про українську музику, з/ окрему книжку про Західню Україну /Галичину, Буковину й Угорську Україну/.

Ухвалене вислати про се поклик до американських українців, заслухано і прийнято його текст.

М. Грушевський Д. Ісаєвич[4] Ф. Савченко

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 4–5. Оригінал. Машинопис.

№ 2
1919 р., липня 26. Париж. – Звернення до українців Америки*

Поклик.

Великі гасла визволення народів потоптані! Наша Галичина віддана Полякам. Російським генералам Колчаку та Денікіну доручено відбудовувати стару Російську державу разом з Україною. Так рішили нинішні правительства, які керують світом, і з ними нема навіть що говорити більше під теперішню хвилю. Треба звернутись до громадянства, треба вияснити впливовим партіям, впливовим органам і широким громадянським кругам всю глибину кривди, яка діється під теперішню хвилю Українцям, та й иншим народам бувшої Росії, всю тяжкість злочину, який діється над Українським народом, і всю шкоду, яка чиниться світовому спокоєви хибною політикою нинішних керманичів, – щоб сею дорогою добитись кінець-кінцем зміни сеї політики під натиском громадянської опінії.

Сього не мають змоги чинити офіціальні делегації Української Республіки, вислані її правительством до правительств иньших держав. До сього мусить взятись українське громадянство.

Ви дорогі земляки, маєте в Америці змогу, дорогою преси, зборів, маніфестацій, депутацій звертати увагу громадянства і всяких впливових чинників та розкривати перед ними наші кривди, жалі й домагання. В Європі круг наших можливостей значно узший і вимагає тим більшої праці для їх використання.

* У справі є також рукописний варіант, написаний рукою М. С. Грушевського

Комітет "Незалежної України", котрому ми даємо почин, скільки йому його сили і засоби позволять старатиметься використати сі можливости.

В головнійших політичних центрах Європи він постарається заснувати свої відділи, з сталим осідком, для того щоб війти в безпосередні зносини з політичними партіями, впливовими діячами і представниками преси.

Для освідомлювання політичних кругів і преси вже тепер приступаємо, разом з представниками иньших покривджених народів бувшої Росії, до видавання часописи на французькій і англійській мові, яка має розсилатись членам парламентів, політичним діячам, важнійшим органам преси цілого світу.

Для поширювання вірних відомостей і збивання баламуцтв розширюваних нашими ворогами тепер же розпочать видаваннє ґрунтовних книжок про Україну та український нарід, на французькій та англійській мові. В першу чергу мають бути видані: а/ історія України, б/ географія, в/ економіка, г/ вибір українського письменства від найдавнійших часів до нинішнього дня, д/ історія української літератури, е/ огляд українського мистецтва, ж/ вибір українських пісень і композицій з мелодіями і вступними статями про українську музику, з/ окрему книжку про Західну Україну /Галичину, Буковину й Угорську Україну/.

Для здійснення сих плянів потрібні й значні сили й великі кошти і тепер коли переважна частина наших країв захоплена ворогами, наші просвітні і політичні організації паралізовані в своїй діяльности, і навіть самі зносини перервані, ми мусимо в першій лінії звернутися по поміч до Вас – котрі не підпали великій руїні нинішнього часу. Послужіть Україні в сей тяжкий, але великий момент, так як Вам показує ваше громадське сумління і ваша змога.

Про вжиток надісланих Вами засобів і про нашу діяльність будемо Вас ретельно сповіщати через часописи.

Тимчасова адреса Комітету.

Париж, 28 rue Panquet, Theodore Savthenko*.

Париж, 26 липня 1919 р.

За КОМІТЕТ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ**

Дмитро ІСАЄВИЧ

Михайло ЛОЗИНСЬКИЙ

Федір САВЧЕНКО

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 10–12. Чернетка. Машинопис.

№ 3

1919 р., листопада 16. Париж. – Постанова загальних зборів Комітету Незалежної України 10–12 листопада в Парижі

Постанова загальних зборів Комітету "Незалежна Україна", які відбулися 10, 11 та 12 листопада в Парижі.

---

* У машинописному варіанті адреса відсутня; подається за рукописом

** Підписів немає, тільки друковані прізвища.

Присутні: професор Михайло Грушевський, Дмитро Ісаєвич, Михайло Лозинський та Федір Савченко.

Головує Грушевський, секретарює Ісаєвич.

1. В першу чергу заслухано зробленого Савченком відчота про фінансовий стан Комітету на 10/XI. 1919 р. Зазначеного відчота, який при цих постановах прикладається, постановлено затвердити.

2. Готівку, яка знаходиться на руках у Савченка в розмірі ________* франц. франків _______* сантимів признано необхідним перевести в долари і швайцарські франки – з огляду на мінливість і випадковість курсу французької валюти.

3. Асігновано із сум "Незалежної України" – 18.000 франків на видання першої серії книжок по українознавству, 5.000 фр. часописі "L'Europe Orientale", 3.000 фр. Соціологичному Українському Інститутові, заснованому Грушевським в Женеві і 1.500 – українському Женевському Клюбові.

4. Визнано необхідним розширити склад Комітету поповнивши його представниками Української Партії Соціялистів Революціонерів та инших груп, а також кооптувати окремих осіб. При цьому принято до відома, що зібрання членів Центрального Комітету Української Соціял Демократичної Партії в Відні відмовилося дати делегацію** до Комітету "Незалежної України". Однак останім Комітетом признано все ж таки можливим кооптувати окремих членів Соціял Демократичної Партії персонально, коли б те було корисним і потрібним.

5. Поки що в склад Комітету Незалежної України принято: б. товариша голови Ц. Ради Миколу Шрага[5], б. Секретаря її Миколу Чечеля[6], б. військового Міністра Української Народної Республіки Жуковського[7], Голову Економічної Комісії Українського Уряду – Чижевського[8] і посла Народної Республіки в Американських Сполучених Штатах Юліяна Бачинського[9].

6. Постановлено розділити обов'язки в Екзекутивному Бюро Комітету між окремими його членами. Головою обрано проф. Мих. Грушевського і секретарями – Михайла Лозинського та Дмитра Ісаєвича, скарбником Федора Савченка.

7. Признано необхідним негайно приступити до видання першої серії книжок по українознавству. Сюди входять слідуючи праці: а) Лозинського про Східну Галичину, б) проф. Мих. Грушевського Ілюстровану історію України, в) Чопівського[10] – Економічну Географію України, яку доручено пристосувати до видання Ісаєвичові і г) Антольогію українського письменства, що складає проф. Грушевський. Книжки зпочатку мають бути виданими на французькій мові і можуть з'явитися під фірмою Соціологичного інституту. Питання про передачу видавництва Комітету Женевському Соц. Інститутові остається одвертим. В дальшому часі намічено до видання такі книжки: а) Косинця – Про Українську Музику, б) Історію української літератури, в) працю про українське мистецтво, г) Географію України, фізичну частину якої буде запрошено обробити Рудницького.

---

* Пропущено в документі

** Слова "відмовилося дати делегацію" дописано зверху замість закресленого "висловило негативне відношення".

8. Про збори Комітету постановлено надіслати до американських українських часописів телеграми, а крім того листи з коротким відчотом про фінансовий стан і працю Комітету та заклик продовжити його підпертя.

9. Прийнято регулямін, який тут прикладається.

Париж.

1919 р. 16 листоп.

Голова Комітету Незалежної України

М. Грушевський

Секретар Д. Ісаєвич

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 44–45. Оригінал. Рукопис.

№ 4

1919 р., листопада 14. Париж. – Звернення до українців Америки

Париж, 14 Падолиста 1919 року.

Від Комітету "НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ".

ДОРОГІ БРАТИ!

Зібравшися на свої збори в днях 10–12 с.м. шлимо Вам привіт! Складаємо сердечну подяку всім хто обізвався на наш попередній поклик і поспішив нам з помічю, та просимо дальшої помочи в нашій роботі.

Всього на перший наш поклик, протягом місяців серпня вересня й жовтня наспіло до нас:

Від Українського Народного Комітету через о. Підгорецького	25.000	фр.	– с.
Від Української Народної Ради в Бразилії через д. Федюка	6.300	фр.	– с.
Від д. Угрина з Саскачеван	338	фр.	10 с.
Від д. Кібзея з Адмонтон	1354	фр.	– с.
Від д. Гуменюка з Довлері /Канада/	580	фр.	– с.
Від нього же	406	фр.	– с.
Від д. Будзея з Вінніпегу	130	фр.	50 с.
Від д. Пристая з Карнеджі Па	515	фр.	– с.
Від д. Ладана з Огіо	25	фр.	75 с.
Від д. Гринчишина з Саскачевану	206	фр.	80 с.
Від д. Сисака	23	фр.	– с.
Від д. Гринчишина вдруге	15	фр.	– с.
Від д. Михайлишина з Едмонтон Альберта	580	фр.	– с.
Від нього же	232	фр.	– с.
Всього	36.045	фр.	25 с.

Не підняті в банках і на пошті:

Від д. Вас. Коцюбинського з Чикаго	750	фр.
Від д. Качурика з Адмонтон	22	долари
Від Економічно-Комерційного Комітету	82,75	дол.

З тих грошей витрачено:

На видатки адміністраційні, поштові і ин. .... 406 фр. 25 с.
На виданнє на французькій мові:
Історії України Грушевського, Антольогії Українського письменства, Економики України Чопівського, Західної України Лозинського, асигновано .... 18.000 фр. 00 с.
Редакції журналів "Europe Orientale", "Eastern Europe".. 5000 фр. 00 с.
В підмогу на організацію Українського Клюбу в Женеві де має засідати Ліга Націй .... 1500 фр. 00 с.
В підмогу українському соціольогичному Інститутови що організується в Женеві*) .... 3.000 фр. 00 с.
Всього .... 27.306 фр. 25 с.

Зібравшися на нинішних зборах, комітет поповнив число своїх членів новими виборами /імен членів не оголошуємо з огляду що деякі працюють в таких обставинах що се б могло перепинити їх діяльність/.

Виробив регулямин і прийняв план діяльности на найблизший час. Постановив продовжувати всіма приступними способами роботу по інформації європейського і американського громадянства, про интереси нашого народу й кривди заподіяні йому нинішньою політикою, та организувати для сього закордонні українські сили. З окрема про наш люд в Західній Україні упоминати ся на кожнім місці, де тільки буде змога, голосити його кривду всьому світови, і Вас ми просимо в тім помогти.

Вважаємо дорогі брати, Вашим святим обов'язком з Вашими близшими земляками в Галичині в їх теперішнім страшнім положенню поділитися кождим центом, котрий Ви собі могли заощадити, спокійно працюючи і заробляючи в роках війни і революції, коли в старім краю все горіло, а люди гинули на війні, на шибеницях, на засланню, пропадало їх майно, оселі, й сама земля, від тих окопів, мін, вибухів обертала ся в румовище до нічого не здатне! А тепер на сю землю своєю тяжкою пятою лютий ворог, польський шляхтич зрадливо обдуривши держави і нищить наше народне житє, каже присягати на вірність Польщі, инакше видбирає хліб урядникам, навіть слугам, замикає школи, часописи, кидає людей до в'язниць, до заражених тифусом бараків, хоче винищити всі наші культурні сили, вирвати нам язика з вуст, аби світ не чув нашої кривди!

Дорогі Братя! Галицькі українці постановили до Вас депутацію, щоб порозумітися з Вами, як найкраще організувати поміч нашим братам в Галичині, дати їм змогу жити і боротися за свої права під польською сітуацією. Організуються комітети, котрі держатимуть зносини з ним. Не сумніваємось, що ви поспішите до них з щедрими датками, як належить братам з кости й крови!

Разом з тим просимо помогти й нам вести боротьбу – в політиці, в пресі, в літературі – за право наше. Професор Грушевський, з кінцем місяця вересня, листами післаними до редакцій Ваших, подав до відома те що зроблене було нашим комітетом за перші три місяці його існування.

Наші члени заснували часописи: *"Europe Orientale" – "Eastern Europe"* – /були таки ініціяторами її/: журнал сей ведеться спільно представниками нових республік, що організувались в старій Росії й боронять їх справу проти претензій Росіян, поляків і тих що їх підтримують. Справу сих республік – Естонії, Латвії, Литви, Білоруси, України, Кубани, Північного Кавказу, Грузії, Арменії, Азербайджану – вважаємо нашою спільною справою, бо спільними силами легче оборонити їх справу і нашу справу перед світом, переконати його в справедливости наших домагань. З 1 вересня журнал почав виходити в Парижі, по французькі і англійські, що два тижні, досі вийшло по 5 чисел на кождій мові; він виробляє собі потрохупослух. Крім нашого комітетуз українських організацій підтримує його Українська Рада в Парижі. Повторюємо заклик професора Грушевського, аби ви поширювали яко мога англійське виданнє в Америці.

Наші члени використовувалитакож ріжні конференції зїзди, щоб виясняти і боронити нашу справу. Вони, наприклад, брали діяльну участь в інтернаціональній конференції в Люцерні. Там українці вперше добилися, що справу української незалежности трактовано без усяких застережень, на ровні з иньшими республіками бувшої Росії, мимо завзятих протестів російських соціялистів, які не можучи нічого більше доказати, стримались від голосування і дотична резолюція пройшла одноголосно. Проведено також резолюцію про очищеннє Галичини від польського війська. В нинішніх обставинах, коли соціялисти не тільки в Німеччині та Франції, але і в Англії приходять до великого впливу, таке вияснюваннє української справи в Інтернаціоналі має велику вагу.

Для нашої видавничої програми ми зробили також чималу підготовчуроботу, увійшли в порозуміння з визначними нашими українськими і чужесторонними ученими, які обіцяли свою поміч, приготовили кілька книжок до друку /зачислених вище/ та асігнували перші кошти на їх виданнє; крім того робляться заходи коло таких книжок: географія України, історія письменства, історія українського містецтва, українська музика і деякі иньші науково-інформаційні брошюри; видавати їх хочемо на кількох світових мовах.

Старaючись зєднати в рядах нашого комітету як найбільше енергійних і сміливих робітників, ми сподіваємось успішно вести нашу роботу і просимо Вас, дорогі браття в Америці нам допомагати. Але жертви просимо не посилати нам поштою, бо при тім багато тратиться на курсі /Канадійський доляр продається тепер по 9 франків, а пошта за нього виплачує тільки 5 фр. 80 с./, а переводити через банки, і о з тим щоб вони виплачували нам долярами – тілько через такі банки просимо переводити, які на се пристають.

Адреса скарбника:

Monsieur SAVTCHENKO

II, rue de Bassano PARIS (16ême)

За Комітет "Незалежної України"

Михайло Грушевський, голова

Дмитро Ісаєвич

секретарі

Д-р М. Лозинський

Ф. Савченко, скарбник

*) [Проект] сього інституту залучаємо вам для ознайомлення важаємо, що коли він зможе добре розвинутись, особливо як би міг заложити крім сього центрального осідку, свої філії в головних світових центрах, то велику користь приніс би нашому народови, тому просимо Вас, дорогі браття, і безпосередно його підтримати. Організацією його займається в Женеві професор Грушевський / Mr. le Professeur HROUCHEVSKI Hotel de Paris GENEVE (Suisse)

[Печатка]

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 13–17. Машинопис.

№ 5

1919 р., не раніше листопада 16. Париж. – Витяги з протоколів зборів Комітету Незалежної України 11 та 16 листопада в Парижі

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ КНУК, 11 XI 1919, ПАРИЖ

Присутні: Грушевський, Ісаєвич, Лозинський, Савченко.

Прийнято до відома біжучі видатки бюро в сумі /фр. фр./	406.- -
Асігновано: на видаванне "L'Europe Orientale"	5000. - -
Соціологічному інститутові	3000. - -
Українському клюбови в Женеві	1500. - -
на виданнє з прийнятоі видавничої програми книжок /в французькій мові/ Історії України Грушевського, антольогії укр. літератури, екон. географії Чопівського, Зах. Украіни Лозинського	18000. - -

Ухвалено вислати до американ. Украïнців телеграфічну подяку за прислану поміч.

Кооптовано до КНУК Ол. Жуковського, М. Чечеля, М. Шрага і /умовно по порозумінню з ними/ Юл. Бачинського /Вашінгтон/ і П. Чижевського /Женева/

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ КНУК 16.XI, тамже, присутні ті ж.

Вислухано лист П. Дідушка[11], котрим той поясню́є, чому не вислав грошей призначених міністром Темницьким[12] для "L'Europe Orientale". Ухвалено поробити заходи в сій справі у голови парламентської місії Тишкевича[13].

Поручено організувати відділ експедиції "L'Europe Orientale" Or.в Женеві. Гонорар за статті в "L'Europe Orientale" ухвалено по 100/сто фр. франків. На оплату гонорарів з статті українських співробітників асігновано 2000 фр. фр.

Гонорар для книг які видаватиме КНУК установлено сто швайц. франків – як мінімум.

Крім книг вичіслених в програмі КНУК признано користним приготовити до видання переклади меньших праць – брошюр історично-політичного та національного змісту цінних для інформації зах.-европейського читача[1)]

З чорнових протоколярних записок витяг М. Грушевський

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 23. Машинопис.

---

1) Як приклад таких брошюр в дискусії були названі брошюри Грушевського про Переяславську унію 1654 р. і про Україну й Росію в 1917 р.

№ 6
1919 р., листопада 20. Париж. – Протокол засідання Бюро Комітету Незалежної України

Засідання Бюра Комітету Незалежна Україна в Парижі 20/XI 1919 року.

Присутні: М. Грушевський, М. Лозинський, Д. Ісаєвич, Ф. Савченко.

Головує Грушевський, секретарює Д. Ісаєвич.

1. Доводиться до відому, що Лозинський за тиждень заготує брошюру про Галичину. Брошюра мала-би друкуватися по французькі та по англійські 2 тисячі.

2. Підіймається питання про те, чи видання К.Н.У. мають розсилатися за плату чи даремне. Постановлено даремне розсилать лише речі злободневні. Лозинському доручено при тому знайти англійську фірму для видання.

3. Знайдено можливість другі видання передати для випуску Укр. Соц. Інститутові, як проектована брошурка проф. Грушевського. Формат виданнів мусить бути невеликий: 1/18 друкованого аркуша.

4. Призначається з сум комітету на L'Europe Orientale 5000 франц. франків.

5. Постановлено надіслати в Американські українські часописи справоздання Комітету Нез. України.

В зв'язку тим Савченкові запропоновано щоб він дав справоздання про Паризьку Національну Раду, головою якої він являється, позаяк йому робляться в пресі закиди.

6. Ухвалено головні точки статуту Комітету Н.У. Остаточна редакція доручена Лозинському.

Париж.

Секретар К.Н.У.

Д. Ісаєвич.

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 46–47. Оригінал. Рукопис.

№ 7
1919 р., грудня 17. Париж. – Протокол надзвичайних загальних зборів Комітету Незалежної України 17 грудня 1919 року в Парижі

ПРОТОКОЛ
НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ "КОМІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ"

які були в середу, 17 грудня 1919 р. в Парижі.

ПРИСУТНІ:

Дмитро Ісаєвич

Д-р Михайло Лозинський

і Федір Савченко.

Збори відкриває і веде Лозинський: нинішні збори скликало бюро комітету по ініціятиві Голови Комітету професора М. Грушевського, щоб полагодити ряд справ в інтересі розвитку і діяльности комітету. З вини теперішніх важких обставин ніхто з позамісцевих членів не міг прибути. На основі регуляміну збори

є правосильні. З огляду на те, що присутні на зборах члени обмірковували вже на засіданню Бюра справи, які стоять на деннім порядку, буде предкладати одну за другою точки денного порядку до приняття:

1) Приняти в члени Олександра КОВАЛЕНКА в Женеві і вибрати його другим скарбником з огляду на те, що часть фондів Комітету буде в Женеві. – Принято одноголосно.

2) Змінити П. 4 /точку регуляміну таким способом: "До правосильности ухвал загальних зборів потрібна присутність що найменьше одної четвертоїчасти членів. Сю постанову вважається тимчасовою, доки не настануть більш нормальні часи. Рішення приймаються більшістю голосів /з виїмкою постанови під 1/. – принято одноголосно.

3) призначити з фондів Комітету 2.000 /дві тисячі/ французьких франків на видатки в справі організації Товариства Прихильників нових республік Східної Європи і конференції в сій справі. – Принято одноголосно.

4) Уповноважити Женевських членів Комітету купити дім в Женеві, коли американські земляки дадуть на се фонди. Про правну форму купна має рішати Бюро Комітету Принято одноголосно.

5) Оголосити протест проти віддання Східної Галичини під управу Польщі. – Принято одноголосно.

ПІДПИСАЛИ:

Д-р. М. Лозинський.

Д. Ісаєвич.

Ф. Савченко.

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 25–26. Машинопис.

№ 8
1919 р., грудня 17. Париж. – Регулямін Комітету Незалежної України

[17 грудня 1919 р.]

РЕГУЛЯМІН
КОМІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

І. ЧЛЕНИ КОМІТЕТУ.

Члени комітету вибираються одноголосно загальними зборами.

ІІ. ЗАГАЛЬНІЗБОРИ.

1. Загальні збори є верховним органом комітету

2. Загальні збори можуть бути звичайні і надзвичайні.

А. Звичайні загальні збори повинні бути два рази в рік, їх скликає Бюро Комітету

В. Надзвичайні загальні збори скликає Бюро комітету або з власної ініціативи, або на письмове домагання одної третьої части членів.

3. Про час і місце загальних зборів Бюро Комітету повідомляє членів усіма можливими способами.

4. До правосильности ухвал загальних зборів потрібна присутність що найменше одної четвертої части членів.

Сю постанову вважається тимчасовою, доки не настануть більш нормальні часи. Рішення загальних зборів принімаються більшістю голосів /з виїмкою постанови під I/.

III. БЮРО КОМІТЕТУ.

1. Загальні збори вибирають Бюро Комітету, яке складається з Голови, двох секретарів і скарбника.

2. Для правосильности рішень Бюра потрібна присутність трьох членів; при неможливости з'їхатися треба порозумітись письмено. Рішення Бюра приймаються більшістю голосів.

IV. ПРИХОДИ КОМІТЕТУ.

Приходи комітету складаються з жертов громадянства і доходів з підприємств Комітету.

V. ВИДАТКИ КОМІТЕТУ.

Про видатки Комітету рішає Бюро. В потребі секретарь і скарбник можуть робити видатки, які опісля предкладають Бюрові до затвердження. Дрібні канцелярські видатки робить сам скарбник.

VI. РЕВІЗІЙНА КОМІСІЯ.

Для ревізії рахунків Комітету Загальні збори вибирають ревізійну Комісію. Вона може складатися також з осіб, які не є членами Комітету.

VII. ЛІКВІДАЦІЯ КОМІТЕТУ.

1. Ліквідацію Комітету переводять загальні збори, а на випадок неможливості скликання їх Бюро.

2. Коли-б не було рішення в справі ліквідації, майно Комітету переходить на Українській Соціологічний інститут в Женеві або – коли-б він не існував – по половині на Українське Наукове Товариство в Києві і на Наукове Товариство імені Шевченка у Львові.

Підписали: Голова Комітету "Незалежна Україна"
М. Грушевський.
Секретарі: Д. Ісаєвич.
Др. М. Лозинський.
Скарбник: Ф. Савченко.

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 1–3. Машинопис.

№ 9

1920 р., січня 15. Париж. – Звернення Комітету Незалежної України

ДО НАРОДІВ ЦИВІЛІЗОВАНОГО СВІТА!

"КОМІТЕТ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ" звертається до Вашого почуття Права і Справедливости і просить Вас піднести свій голос проти насильства, яке заподіяла Мирова Конференція українському народові, віддаючи Східну Галичину під панування Польщі.

Східна Галичина се споконвічний український край, який як часть української Київської держави й опісля як основа української Галицько-Волинської держави жив вільним національним життям. Завойована в 1349 році Польщею, Східна Галичина після військової польської неволі дісталася при поділах Польщі під Австрію, яка оставила далі сей український край під польським політичним пануванням.

При розпаді монархії Габсбургів український народ Східної Галичини зорганізував тимчасово свій край як Західно-Українську республіку, яка на основі однодушної волі народу з'єдналася з українською державою, утвореною по упадку царської Росії, в єдину Українську Республіку.

Проти сього рішення українського народу виступила Польща. Опираючися на те, що східна Галичина була завойована польськими королями, а опісля знаходилась під польським пануванням з ласки цісаря Франца Йосифа I, Польща пішла війною проти Української Республіки, щоб загарбати східну Галичину. Дев'ять місяців – від падолиста 1918 до липня 1919 – український уряд Східної Галичини своєю геройською армією опирався польській навалі, звертаючися рівночасно до Мирової конференції, щоб вона справедливим рішенням поклала кінець розливови крови.

Одначе Мирова Конференція стала на стороні Польщі. Коли для Українців мала вона тільки обіцянки, яких не додержала, то Польща дістала від держав Антанти реальну поміч: апровізацію, муніцію і армію Галлера, а від Мирової конференції правну санкцію своїх анексіоністичних змагань.

Ось короткий перегляд подій: Найвисша Рада Мирової Конференції депешою з 19 марта 1919 завізвала обі сторони заключити завішення оружя і приступити до заключення перемир'я. Українці послухали цього зазиву і предложили полякам завішення оружя. Однак поляки се предложення відкинули. Установлена Найвисшою Радою Комісія для українсько-польського перемиря в Парижі предложила 13 мая 1919 обом сторонам проект перемиря. Хоч сей проект віддавав третю часть території Східної Галичини з столицею Львовом полякам, Українці заявили готовність його приняти. Зате поляки його відкинули.

Тепер Мирова Конференція, замість заставити поляків прийняти їх власний проект перемиря, спокійно приглядалася, як польська армія, заосмотрена державами Антанти в усе потрібне, випирала українську армію що-раз далі на схід. Коли поляки заняли вже майже цілу Східну Галичину, Найвисша Рада рішенням з 2 червня 1919 санкціонувала сю польську окупацію української землі.

За сим пішло рішення Найвисшої Ради з 11 липня 1919, яким Польщі обіцяно віддати управу Східної Галичини на основі окремого договору між Союзниками і Польщею, а українському народови обіцяно, що той договір "забезпечуватиме по змозі автономію території, як також політичні, релігійні і особисті вольности населення, й опиратиметься на праві самоозначення, яке населення Галичини виконає пізніше, що-до своєї політичної приналежности".

Виконуючи се рішення, Найвисша Рада дала Польщі багато більше ніж обіцяла. За те супроти українців свою обіцянку зломила.

Статут для Східної Галичини, принятий Найвисшою Радою на засіданні 20 падолиста 1919: 1) зменшує територію краю, прилучаючи його західні чисто

українські части до Польщі; 2) викривляє ідею автономії, віддаючи дуже важні законодатні права польському соймови, всю виконуючу власть польському губернаторовії обмежуючи і так обмежену законодатну власть Галицького сойму через надання тому ж губернаторови права "veta", релятивного у всіх справах і абсолютного в таких важних справах як справа шкільна і аграрна; 3) відбирає населенню Галичини право самоозначення, постановляючи що після 25 літ польської управи про дальшу долю краю має рішати не його населення, тільки Ліга Народів.

Одначе Польща і сим не вдоволилася і заявила, що не годиться на таку тільки тимчасову приналежність Східної Галичини до Польщі, а домагається приналежности дефінітивної.

Як се оголосив президент Мирової Конференції п. Клемансо в своїй промові в французькій палаті послів 23 грудня 1919, Найвисша Рада, власне дякуючи заходам п. Клемансо, сповнила й се польське домагання і на засіданню 22 грудня 1919 рішила завісити свою ухвалу про тимчасовий характер приналежности Східної Галичини до Польщі.

Формально Найвисша Рада застерегла собі рішити сю справу пізніше, але в дійсности рішення Найвисшої Ради з 22 грудня 1919 є рівнозначне необмеженним відданням Східної Галичини під панування Польщі.

І так розуміє се рішення польський уряд.

Таким чином край величини 56.000 квадратових кільометрів з населенням понад 5 міліонів, край історично і національно український, в якім українці творять коло 70% населення, Найвисша Рада проти волі сеї величезної української більшости, волі виявленої жертвою крови, віддала Польщі. Коло 4 міліонів українців, як також коло пів міліона жидів, мають іти під польське ярмо щоб міліон поляків міг над ними панувати!

Щоб своє насильство над українським народом усанкціонувати не тільки рішенням Мирової конференції, але також згодою самого українського народу, Польща вимусила на Варшавський місії уряду Української Республіки, який наслідком воєнних невдач мусів шукати польської помочи, декларацію з 2 грудня 1919, якою згадана місія зріклася прав Української Республіки до східної Галичини.

Заявляємо, що ніякий український уряд не має права зрікатися якої-небудь части українських земель без попередньої свобідно виявленої згоди місцевого українського населення і затвердження Українських установчих зборів, зложених з вільно вибраних представників усіх українських земель. Всяке зречення, яке не відповідає сим умовам, український нарід вважає неправним і для себе необовязуючим і справців потягне в свій час до відповідальности.

Протестуючи перед народами цивілізованого світа проти безправного і насильного відірвання Східної Галичини від України і прилучення до Польщі, пятнуємо рівночасно режим, який завела Польща в Східній Галичині як нечуване варварство, перед яким блІднуть усі страхіття цілої світової війни.

Занявши Східну Галичину, польські власти не тільки знесли всі права чоловіка і горожанина як також всі права національности в відношенню до Українців, але взялися просто до фізичного винищення українського населення. Розстріли і шибениці, довголітні кари вязниці, коло 100.000 інтернованих, яких

польські власти, не маючи через недостачу доказу віддати під воєний суд, без всякого суду віддавали на муки і смерть в таборах, де жорстокі знущання військової сторожі, голод і тиф косили тисячі осіб денне, – се тільки сухе ствердження фактів, які кличуть до неба о справедливість. Зокрема треба ствердити жорстоке поведення польських властей з раненими і полоненими українцями, поведення, яке являлося насміхом над усіми міжнародними правилами. Додаймо виключення українських робітників від праці в державних, комунальних і приватних польських підприємствах, виключення українських урядовців від публічної служби, виключення українських селян від набування землі. Так цілий нарід, зложений з робітників, селян і трудової інтелігенції, засуджено на моральну і фізичну смерть.

"КОМІТЕТ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ" протестує перед цілим цивілізованим світом проти насильства, яке заподіяла Мирова Конференція над українським народом, віддаючи Східну Галичину під Польщу і проти тої страшної системи винищення українського народу яку завело польське правительство в Східній Галичині. Заявляємо, що Український Нарід з відірванням Східної Галичини від України ніколи не помириться і буде боротися всіма силами за з'єднання всіх українських земель в незалежну Українську Республіку.

Кличемо до вас, цивілізовані народи світа: не допустіть до страшного злочину над Українським народом Східної Галичини! Піднесіть голос в обороні його права на національне з'єднання і незалежність!

Париж, 15 січня 1920.

ЗА КОМІТЕТ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ — Дмитро ІСАЄВИЧ

Голова. — Д-р Михайло ЛОЗИНСЬКИЙ

Секретарі.

Ф. 1235. – Оп.1. – Спр. 65. – Арк. 19–21. Машинопис.

№ 10

1920 р., лютого 18. Прага. – Протокол загальних зборів Комітету Незалежної України

Загальні Збори "Комітету Незалежної України" в Празі 18 лютого 1920.

Присутні: М. Грушевський голова, члени: Ол. Жуковський, М. Шраг, М. Чечель.

Голова, відкривши збори, констатує, що число присутних відповідає вимогам правосильности і що иньші члени Комітету були повідомлювані про збори.

Збори ухвалюють одноголосно:

1. Змінити § III.1 регуляміну на таку стилізацію: "Загальні збори вибирають Бюро Комітету, при чім скількість його членів залежить від ухвали Загальних зборів. Функції членів Бюро означують Загальні збори, розділюють між собою сі функції самі члени бюро".

2. Одноголосно вибирають ся членами Комітету Микола Галаган[14] в Будапешті й Микита Шаповал[15] в Празі.

3. З огляду що засоби до Комітету напливають все слабше, Збори вважають потрібним можливо економізувати засоби Комітету, а для того видавничу роботу

його перенести до котрогось з дешевших європейських центрів, яким збори вважають Прагу.

4. З огляду на се вибрати для празького осідку секретарем Микиту Шаповала, а скарбником Олександра Жуковського

М. Грушевський
М. Шраг
Мик. Чечель
Олександр Жуковський

Додатково ухвалюється уповноважити Михайла Сергійовича Грушевського з виданого йому на видання книжок авансу в дев'ять тисяч франків покривати також і иньші видатки по женевському осідку КНУК.

М. Грушевський М. Чечель
М. Шраг О. Жуковський

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 28. Оригінал. Рукопис.

№ 11

1920 р., квітня 25. Прага. – Протокол загальних зборів Комітету Незалежної України

Загальні Збори Комітету Незалежної України в Празі 25. IV. 1920.

Присутні: М. Грушевський, О. Жуковський, М. Чечель, М. Шаповал, М. Шраг.

1. Вибрано наново президію: Грушевського головою, Ісаєвича і Шаповала – секретарями, Жуковського скарбником.

2. Ухвалили підмогу для п. О. Кобилянської 4000 /чотири тис./ лей.

3. Поручено М. Ф. Чечелю познайомитись з "Студіями і матеріалами до історії Української революції" П. Христюка[16] і коли оцінка вийде корисна, надрукувати їх коштом КНУК під фірмою Укр. Соц. Інституту.

4. Заслухавши справозданнє президії про діяльність КНУК збори вважають, що КНУК вичерпав свою програму, тому вибирають ревізійну комісію з т. Шрага і М. Чечеля і поручають їм предложити вислід ревізії на найблизших зборах: сі збори мають перевести ліквідацію КНУК, скликати їх підчас літніх вакацій, коли лекше зібрати членів.

Протокол стверджується –

М. Грушевський
Олександр Жуковський
Мик. Чечель
М. Шраг

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 30. Оригінал. Машинопис.

№ 12

1920 р., серпня 8. Карлсбад. – Протокол засідання бюро Комітету Незалежної України

Протокол засідання бюро КНУК в Карльсбаді 8. VIII. 920.

Присутні члени бюро: Грушевський, Жуковський, Шаповал і член ревізійної Комісії Шраг.

1. Ліквідаційні збори КНУК призначити на 18. VIII. в Карлсбаді, про се рішення повідомити всіх членів КНУК в Європі, по скільки місце пробудку їх відоме, телеграмами.

2. Грушевський подає до відома, що гроші 20 тис. фр. франків, прислані з Прудентополіса, призначеннє котрих довго зіставалось неясним, він на основі одержання відомостей зрішив розділити так, що 10 тис. фр. франків переходять в розпорядженнє КНУК.

3. Шраг подає до відома, що він прийняв до ревізії акти КНУК; уложеннє загального рахунку КНУК приймає на себе Жуковський; про [...] Ісаєвичу Грушевський кілька разів просив прислати копії протоколів бюро, але доси їх не одержано; рішено ще раз просити його телєграфом.

4. Заслухано лист О. Кобилянської з подякою за призначену їй підмогу 4.000 лей, які дають їй змогу, облишивши працю для прожитку, вернутись до літературної роботи.

5. Вислухано пропозиції Лозинського що до виділення частини грошей [...] видання [...] про галицьку справу в Мировій Конференції і споминів з діяльности на [...]; першу справу відкладено до ліквід. зборів, [...] признано непідходящим під видавничий план КНУК.

6. Шаповал реферує працю Христюка по історії Укр. революції і поручає [...] прочитану першу частину.

7. Ухвалено просити Савченка переслати остаток грошей КНУК з Парижа чеком на ім'я скарбника Жуковського

8. Прийняти до відома виплати: 4500 ч. корон для [...], 273 фр. друкарні, 266 [...] за переписку.

М. Грушевський М. Шраг Ол. Жуковський Шаповал

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 35–36. Оригінал. Рукопис.

№ 13

1920 р., серпня 18. Карлсбад. – Доклад Ревізійної Комісії Комітету Незалежної України

Доклад
Комітету Незалежної України
від Ревізійної Комісії

Вибрана на засіданні 29 квітня 1920 року Ревізійна комісія в складі М. Шрага і М. Чечеля приступила дня 18 серпня сього року до ревізії справ і діловодства Комітету Незалежної України.

По ревізії комісія виявила, що Бюро Комітету Незалежної України у всім чинило згідно з статутом Комітету і постановами його засідань.

Витрати коштів комітету робилися після відповідних постанов і на всі витрати, за виключенням де-яких дрібних видатків, на котрі з технічних причин не можна було мати виправдовуючих документів (прим. візники, почтові марки на вислання листів, то що) єсть виправдуючі документи.

Показалось з перегляду книг і документів, що до КНУК вступило за 1919 і 1920 роки пожертв від ріжних осіб і організацій українських в Америці фр.

франків – сорок сім тисяч чотириста два 25 сант., з якої сумми, після переведення частинного в життя пляну діяльности КНУК, на день ліквідаційного засідання КНУК залишається готівки в ріжних валютах і на руках у скарбника пражського осідку О. Т. Жуковськогочеських крон тридцять дві тисячи двісти шість 50 (…), які ревізійній комісії було пред'явлено; на руках у скарбника женевськогоосідку О. М. Коваленкашвайцарських франків п'ятсот дев'яносто чотири 50 (сант.), про одержання яких ним від голови КНУК єсть в діловодстві КНУК власноручно підписана посвідка п. Коваленка; на руках у скарбника парижського осідку Ф. Савченкафранцузьких франків – сім тисяч дванадцять 15 с., в чім єсть в справах КНУК власноручна розписка п. Савченка; опріч того в (…) в Женеві лежить фр. фр. десять тисяч, належних КНУК, про що єсть посвідка вищезазначеногобанку.

Авансів рахувалось: за членом КНУК Д. І. Ісаєвичем в Парижі – дві тисячі фр. франків.

М. Чечель

М. Шраг

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. Арк. 18–18зв. Оригінал. Рукопис.

№ 14

1920 р., вересня 1. Карлсбад. – Протокол ліквідаційних зборів Комітету Незалежної України

ПРОТОКОЛ ЛІКВІДАЦІЙНИХ ЗБОРІВ КОМІТЕТА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

в Карльсбаді 18–31. VIII 1920.

В день визначений для ліквідаційних зборів, 18. VIII, о год. 11 $^{1}/_{2}$ зібрались члени КНУК Грушевський, Жуковський, Чечель, Шаповал і Шраг.

Сконстатовано, що запросини на сей день були вислані всім членам КНУК які пробувають в Європі, по адресам, які були в розпорядженню бюро. Прибуло правосильне число членів, але в надії, що хто небудьможе прибути ще вечірнім поїздом, збори відкладають ся на 19. VIII, год. 4.

Засіданнє 19. VIII, присутні тіж.

Голова подає до відома одержану від члена Лозинського листівку, де той сповіщає про одержання запросин, просить надіслати йому протокол зборів і висловлює надію, що збори ухвалять видати його книжку про Галичину на мировій конференції, вже ним написану.

По сім збори вислухали і прийняли до відома справозданнє голови про діяльність КНУК і мотиви його ліквідації. Ухваленовидрукуватисе справозданнє разом з касовим і документами, які будуть визнані потрібними окремою брошюрою в числі 1000 прим.

Вислухане справозданнє скарбника Жуковського

Ревізійна комісія подає своє внесеннє: ревізійна комісія, вибрана на зборах 25. IV, перевіривши рахунки КНУК і книговодство її бюра, всі записи у касовій книзі визнала справедливими і відповідаючими дійсности, тому пропонує зборам уділити бюрови абсолюторію.

Вислухавши справозданнє скарбника і внесеннє ревізійної комісії збори приймають їх до відома і дають абсолюторію бюрови.

По сім ухваляють: діяльність КНУК припинити і майно його ліквідувати.

Засіданнє 20. VIII, присутні тіж.

Обговорюються способи здійснення видавничого пляну КНУК. Ухвалено здійснити по можливости малий видавничий плян прийнятий зборами КНУК в падолисті 1919, себто виданнє – окрім історії України, вже майже закінченої друком, антології укр. письменства принаймні першої частини, вже приготовленої /виданнє другої частини в залежности від стану каси/, економічної географії України Фещенка-Чопівського, а книжку Лозинського включити в серію матеріалів по історії української революції, ухвалених 2. IV: пропонувати т. Лозинському, щоб він увів приготовану ним працю про Галичину на мировій конференції в ширшу книжку, котра б дала огляд галицької революції, і тоді випустити її в серії матеріалів до історії української революції як і працю Христюка /перший том ним уже представлений і по можности також і другий, котрий т. Христюком уже докінчуєть ся/.

Ухвалюються гонорари: Фещенку-Чопівському запропонувати по 2500 пол. марок за аркуш друку, Христюку по 2500 австрійських корон за аркуш; видати т. Христюку авансом 10.000 ав. кор. зараз і по здачі ним до друку першого тому ще 10.000 ав. кор. На виданнє книги Лозинського асігнується 10.000 нім. марок /включно з гонораром/.

Засіданнє 27. VIII, присутні тіж.

Прийнято до відома, що секр. Ісаєвич надіслав акти бюро з діяльности його з Парижу, а б. скарбник Савченко переслав чеком на ім'я скарбника Жуковського решту грошей які зіставались в його касі: 6995 фр. фр. /видатки переводу 17 фр. 20 сант./.

Засіданнє 31.VIII, присутні тіж.

В справі ліквідації КНУК ухвалюється: згідно з побажаннєм регуляміну КНУК передати майно його і всі акти Українському Соціольогічному Інститутови, з тим щоб він в границях матеріальної можливости виконав видавничий плян прийнятий отсими зборами.

Прийнято одноголосно.

Всіми голосами проти одного /т. Шрага/ по сім ухвалено: Ліквідаційні збори на сім припиняються; вони зберуться ще раз, щоб прийняти від Українського соціольогічного інституту справозданнє по виконанню видавничого пляну прийнятого отсими зборами.

На сім збори закрито, о год. 6 вечера.

М. Грушевський — Мик. Чечель

Ол. Жуковський — М. Шаповал

М. Шраг

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 41. Оригінал. Машинопис.

№ 15

1921 р., червня 21. Фесляу. – Протокол закінчення ліквідаційних зборів Комітету Незалежної України

ПРОТОКОЛ ЗАКІНЧЕННЯ ЛІКВІДАЦІЙНИХ ЗБОРІВ КОМІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ в Фесляу 20 червня 1921 року.

Ліквідаційні збори КНУК припинені в Карльсбаді постановою 31 серпня 1920 зібрались згідно сій постанові в Фесляу коло Відня 20 червня 1921 о годині 6 веч. Присутні: М. Грушевський, О. Жуковський, М. Чечель і М. Шраг.

Сконстатовано, що пятий участник ліквідаційних зборів М. Шаповал був також запрошений на се засідання і листівкою повідомив секретаря зборів М. Чечеля, що на засіданнє прибути не може. Присутні констатують свою правомочність виконати постанову з 31/VIII: зібратися ще раз, щоб прийняти від Українського Соціольогічного Інституту справозданнє по виконанню видавничого пляну, прийнятого ліквідаційними зборами.

М. Грушевський повідомляє зібраних про справозданнє з ліквідаційних зборів виготовлене ним 18/IX і тоді ж надруковане в ріжних українських часописях.

Збори приймають до відома витрати зроблені додатково по попереднім операціям КНУК: 200 швайц. франків повернені б. скарбником Женевського осідку Коваленком бернській місії без порозуміння з членами КНУК і 214.50 фр. франків виплачених на жадання фірми Гашет в Парижі за експедицію “L’Europe Orientale”.

По сім М. Грушевський як організатор Укр. Соц. Інституту предложив справозданнє по виконанню видавничого пляну прийнятого ліквідаційними зборами КНУК. В серії інтернаціональній випущено Історію України і надруковано Антольогію укр. письменства до пол. XIX в., куплено право на виданнє Економічної географії України Фещенка-Чопівського. В серії “Студій і матеріялів” надруковано три томи праці Христюка, розпочато друк праці Лозинського і видано аванс на четверту частину праці Христюка. Сим засоби КНУК вичерпались: касове справозданнє виказує навіть маленький перерозхід, а саме 3336.10 австр. корон.

Збори поручають М. Шрагу перевірити записи в книзі доходів та видатків книговодства та виправдуючі документи по ліквідації і виконанню видавничому пляну КНУК. М. Шраг після перерви знайомить збори з вислідами сеї перевірки. Заслухавши справоздання його, збори констатують, що засоби КНУК ліквідувались і розходувались правильно, всі записи відповідають дійсности і виправдовуючи документи в порядку.

З огляду на се все збори одноголосно признають, що видавничий плян їх виконаний Укр. Соц. Інститутом правильно, і діяльність Ліквідаційних Зборів КНУК сим закінчена.

На сім збори закінчено, о год. 10 вечера.

Михайло Грушевський

Олександр Жуковський

Мик. Шраг
Мик. Чечель

Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 33. Оригінал. Машинопис.

КОМЕНТАРІ

1. Лозинський Михайло (1880–1937) – український політичний діяч, публіцист З квітня 1919 р. входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції

2. Угоду було укладено в червні 1919 р. в Парижі з одного боку М. Грушевським і Д. Ісаєвичем від УПСР та з іншого – Б. Матюшенком і П. Дідушком від УСДРП.

3. Савченко Федір – український історик і публіцист З 1914 р. проживав у Парижі. 1918 р. заснував франко-українське товариство Cercle d'etudes franco-ucrainennes і був редактором його тижневика "La Franse et l'Ucraine".

4. Ісаєвич Дмитро (1889–1937) – український громадсько-політичний діяч, член Центральної і Малої рад, ЦК Селянської спілки, ЦК УПСР. З січня 1919 р. – входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції Делегат від УПСР на конгресі Соцінтерну. Член Закордонної делегації УПСР. Працював в Українському соціологічному інституті.

5. Шраг Микола (1894–1970) – український громадсько-політичний діяч, історик права, економіст

6. Чечель Микола (1891 – 9. I. 1937) – український політичний і державний діяч. З березня 1917 р. – член Української національної ради в Петрограді. З квітня 1917 р . – член Центральної ради, входив до складу Малої ради. Належав до УПСР (член ЦК), Закордонної делегації УПСР.

7. Жуковський Олександр (1884–1925) – український військовий та державний діяч. Після Лютневої революції – один з керівників українського військового руху та лідерів УПСР. Один з керівників Комітету порятунку революції. З 1919 р. – на еміграції: військовий агент Директорії для постачання армії УНР, секретар президії Закордонної делегації УПСР.

8. Чижевський Павло (1860 – 17. IV. 1925) – український громадський і політичний діяч. Член Української радикально-демократичної партії і Товариства українських поступовців. З квітня 1917 р. – член Української Центральної ради від Полтавської губ. Член Центрального комітету Української партії соціалістів-федералістів. У 1918 р. – голова української торгової делегації у Швейцарії. Голова закордонного бюро УПСФ у Відні. 3. II. 1921 – 5. VIII. 1921 – член Ради Республіки, тимчасового верховного органу УНР, що діяв у Тарнові (Польща).

9. Бачинський Юліан (1870 – після 1934) – український громадський діяч, публіцист Член Української радикальної партії, а з 1899 р. – Української соціал-демократичної партії. У 1918 р. входив до складу Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР. З 1919 р. – представник УНР у Вашингтоні. У 1933 р. повернувся в УСРР.; репресований.

10. Фещенко-Чопівський Іван (1884–1952) – український політичний діяч, учений у галузі металургії та металознавства. Влітку 1919 р. – дипломатичний радник і торговий аташе української місії в Румунії. 1920 р. жив у Польщі, керував роботою військово-закупівельної комісії УНР у Варшаві.

11. Дідушок Петро (1892–?) український громадсько-політичний діяч, член УСДРП, входив до складу української місії на миротворчу конференцію в Парижі, член української делегації на соціалістичному конгресі в Люцерні (3–10 серпня 1919 р.).

12. Темницький Володимир (1879–1938) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист Провідний діяч Української соціал-демократичної партії, у 1914–1921 рр. – голова ЦК партії. У 1918 р. обраний до складу Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР. У січні–лютому 1919 р. – заступник міністра закордонних справ УНР в уряді В. Чехівського, у квітні–серпні 1919 р. – міністр закордонних справ УНР в уряді Б. Мартоса.

13. Тишкевич Михайло (1857–1930) – український політичний та культурний діяч, меценат, граф. З 1909 р. жив у Швейцарії. У 1919–1920 рр. – голова української делегації на Паризькій мирній конференції

14. Галаган Микола (1882 – після 1945) – український громадсько-політичний діяч, публіцист 1903–1904 рр. належав до РУП, з 1917 р. – член УСДРП. За часів Директорії – голова дипломатичної місії у Будапешті

15. Шаповал Микита (1882–1932) – український громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист. Член ЦК УПСР, Центральної ради, Малої ради. У 1919–1920 рр. працював секретарем дипломатичної місії УНР у Будапешті, пізніше жив у Празі.

16. Христюк Павло (1880–1941) – український громадсько-політичний діяч, публіцист Член ЦК УПСР, ЦК Селянської спілки, Центральної ради, Малої ради. Генеральний писар першого складу Генерального секретаріату Входив до складу української місії на миротворчу конференцію в Парижі. З 1919 р. перебував в еміграції в Австрії. Входив до складу Закордонної делегації УПСР.

Юрій ЧЕРЧЕНКО (*Київ*)

ЛИСТИ ОМЕЛЯНА СЕНИКА ДО ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ (листопад – грудень 1932 року)

У Києві при Фундації ім. Олега Ольжича існує Архів ОУН. У ньому зберігається багато цікавих документів з історії ОУН та інших українських політичних партій і організацій. Серед них і рукописи двох листів Омеляна Сеника до Євгена Коновальця, датованих 30 листопада та 4 грудня 1932 р. Ці листи раніше не публікувалися. Зміст цих листів викликає певний інтерес у дослідників історії ОУН не тільки тим, що вони є фрагментом листування двох провідних діячів організації, але й датою їх написання. Адже 30 листопада 1932 р. було здійснено одну з найбільш відомих експропріаційних акцій ОУН – напад на поштову установу в Городку[1], і в листі від 4 грудня міститься інформація про події, що передували нападу.

Підготовку цієї акції було доручено тодішньому крайовому провідникові ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ) Богдану Кордюку. Він безпосередньо мав визначити об'єкт нападу, тобто ту поштову установу, де можна було взяти більше готівки і де було менше охорони. Бойовий референт Крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ Роман Шухевич відповідав за підбір виконавців, а його помічник Микола Лебедь здійснював технічну підготовку нападу: "простудіювання терену, укладення подробиць плану нападу, визначення завдань для окремих бойовиків та нагляд над виконанням самого плану й відступом учасників нападу"[2].

У нападі на пошту в Городку взяло участь 12 бойовиків. Двох із них – Юрка Березинського (брата дружини Романа Шухевича) і Володимира Старика – було вбито під час нападу (Березинського було тяжко поранено, і він сам застрелився, щоб не потрапити до рук польської поліції). Ще трьох (Василя Біласа, Дмитра Данилишина і Маріяна Жураківського) незабаром заарештували.

У грудні того ж року відбувся суд над заарештованими (крім уже згадуваних Біласа, Данилишина і Жураківського, на лаві підсудних також опинився і Зенон Коссак). Василя Біласа і Дмитра Данилишина засудили до смертної кари. 23 грудня 1932 р. їх було страчено.

---

[1] Городок – районний центр Львівської області. За часів польської окупації носив назву Городок Ягелонський (Gródek Jagielloński).

[2] *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. 1920–1939. – С. 301–302.

Мужня поведінка Біласа і Данилишина на суді перед загрозою смерті, їхні виступи проти польських окупантів справили велике позитивне враження на українську громадськість Галичини. Ось що писала про це Мілена Рудницька в листі до Євгена Онацького в січні 1933 р.: "Такого процесу ще в нас не було за цілих останніх 12 літ, та хіба ніяка подія не потрясла так глибоко всією нацією, не знайшла такого відгомону серед найширших мас та з'єднала, бодай на короткий час, все розбите громадянство в однім почуванні, як смерть Данилишина і Біласа. Моральна сила двох малоосвічених хлопців, їх віра в ідею, їх просто неймовірна постава спричинили, що не лише вони (яких перед тижнем власне громадянство окричало мало що не бандитами) вийшли світлими героями, але подібною вийшла також організація, до якої вони належали"[3]. Видатна українська поетеса Олена Теліга присвятила Біласу і Данилишину свій вірш "Засудженим".

Геройська поведінка В. Біласа і Д. Данилишина на суді та їхня загибель сприяли піднесенню патріотичних настроїв серед української молоді, мали велике значення для згуртування українців у боротьбі за національне визволення. Разом з тим, у членів Проводу українських націоналістів були підстави для невдоволення самою організацією нападу. Загинуло чотири бойовики, крім того, замість очікуваної дуже великої суми було забрано трохи більше 3-х тисяч злотих. Результатом цього невдоволення стало проведення розслідування та організаційний суд.

Про організаційний суд писав у своїх спогадах його учасник Євген Врецьона. Зокрема, він згадував: "У березні 1933 я прибув з Праги, де закінчував студії, до Берліну. Це був час підготовки передконґресової конференції ОУН. У Берліні я вдруге зустрівся з полк[овником] Коновальцем, який у той час постійно жив у Женеві... Він призначив мене "судовим секретарем" на розправу перед організаційним судом, який розглядав справу збройного наскоку на поштовий уряд у Городку коло Львова. Головою суду був Володимир Мартинець, оскаржувачем – сотн[ик] Омелян Сеник (Грибівський), оборонцем – полк[овник] Р. Сушко. Процес закінчився виправданням Б. Кордюка, який у той час був крайовим провідником"[4].

Детальнішу інформацію про розслідування та організаційний суд подають Петро Мірчук і Данило Чайковський, спираючись на документи так званого "архіву Сеника"[5], які використали поляки для звинувачення ОУН під час Вар-

---

[3] *Онацький Є.* У вічному місті. – Торонто, 1985. – Т. 3. Записки українського журналіста. 1933 рік. – С. 19.

[4] *Врецьона Є.* Мої зустрічі з Полковником // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974 . – С. 473–474.

[5] "Архів Сеника" – таку назву в історичній літературі з подачі польської влади отримали документи, які використовувала польська прокуратура на Варшавському процесі 1935–1936 рр. для звинувачення членів ОУН у вбивстві міністра Броніслава Пєрацького. Про походження цих документів в акті обвинувачення записано: "...в 1935 р. міністерство внутрішніх справ і II відділ головного штабу зробили доступними для слідства акти, що походили з таємних архівів ОУН і УВО, а саме 418 оригіналів і 2055 фотографій з оригіналів –

шавськогопроцесу(листопад 1935 р. – січень 1936 р.). Причому, використовуючи одне джерело, вони чомусь називають різні склади суду[6]. Петро Мірчук наводить той же склад суду, що і в спогадах Євгена Врецьони, а Данило Чайковський подає інший[7]: голова суду Макар Кушнір, судді Ярослав Барановський і Євген Врецьона, прокурор Олександр Сокіл, оборонець Іван Ґабрусевич. Данило Чайковський називає той склад суду, який поляки записали в акті обвинувачення на Варшавському процесі, а Петро Мірчук, виходить, вважав цю інформацію непевною, недостовірною.

Серед документів з "архіву Сеника", які цитувалися в акті обвинувачення, Петро Мірчук згадує фрагмент листа Євгена Коновальця до Омеляна Сеника, нібито написаний після нападу в Городку. З цього листа в акті вміщено такі слова: "Цей випадок з точки зору відповідальности КЕ[8] за підготовку і вибір об'єкту, Ваших розмов і доручень, даних у цій справі "Новому" тощо – є рішучо карегідним. Нічого спільного з цією заввагою не може мати поведінка тих, які з наказу взяли участь у нападі; справжній героїзм Данилишина й Біласа, виявлений на процесі, тим більше обтяжують тих, хто давав накази виконувати того роду акцію. Супроти цього, прошу викликати з Бази даних людей і перевести з ними слідство, або вислати звідси до Бази когось із виразним дорученням зібрати там на місці потрібний матеріал, щоб таким способом устійнити, хто саме, безпосередньо чи посередньо, несе вину і відповідальність за згаданий випадок. Маємо тут справу не лише із злим підготуванням акції, але теж і з виразним невиконанням доручень, переданих Вами для КЕ від імені Проводу ОУН"[9]. Цитований лист Євгена Коновальця до Омеляна Сеника відомий дослідник історії УВО і ОУН Зиновій Книш вважав єдиним автентичним текстом листів полковника Коновальця, що наводилися в акті обвинувачення на Варшавському процесі[10].

машинописних і рукописних – листів, звітів, протоколів, рахунків та інших організаційних документів. Ті акти знайдено восени 1933–1934 у Чехо-Словаччині при ревізіях, що їх тамошня влада переводила в діячів УВО й ОУН Омеляна Сеника, Володимира Забавського, Ярослава Барановського, Володимира Мартинця, Остапа Чучкевича, Дмитра Равича і Євгена Кульчицького." (*Книш З.* Варшавський процес ОУН. – Торонто, 1986. – Т. 1. – С. 122). Але вже під час процесу українські адвокати ставили під сумнів автентичність цих документів. Зокрема, про це заявив оборонець Степана Бандери д-р Володимир Горбовий, виступаючи на апеляційному процесі 28 квітня 1936 р. Відомий дослідник історії УВО і ОУН Зиновій Книш вважав, що не всі акти з т. зв. "архіву Сеника" були автентичні, але й не всі підроблені. "Те, що могло б підпадати під категорію автентичних, не мало ніякого архівного значення і не було в ньому знамен тайности документів і для самого процесу воно не давало нічого. Це була мішанина купи зовсім безвартісних паперів, позбираних звідусіль на те, щоб перепачкувати в ній кільканадцять підроблених для спеціяльної цілі документів чи актів. Отже це був архів спрепарований" (*Книш З.* Архів Сеника. – Торонто, Нью-Йорк; Лондон; Сидней, 1992. – С. 156–157).

[6] На це вказує в своїй книжці і Зиновій Книш. Див.: *Книш З.* Городок. – Торонто, 1973. – С. 518–519.

[7] *Чайковський Д.* Білас і Данилишин. – Нью-Йорк, 1969. – С. 205.

[8] Крайової екзекутиви

[9] *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. – С. 321.

[10] *Книш З.* Архів Сеника. – С. 163.

Цей висновок З. Книша частково підтверджує і зміст листа Омеляна Сеника Євгенові Коновальцю від 4 грудня 1932 р., текст якого ми подаємо нижче. Адже розповідь про те, які інструкції давав Сеник крайовому провідникові Богдану Кордюку і як члени Крайової Екзекутиви порушили ці інструкції, логічно доповнює цитований раніше фрагмент листа Євгена Коновальця до Омеляна Сеника, де полковник Коновалець висловлює своє обурення такою поведінкою членів Крайової Екзекутиви і називає її "карегідною".

Обидва листи Омеляна Сеника до Євгена Коновальця, які ми публікуємо, – це рукописи, писані синім чорнилом. Тексти листів подаються без жодних змін. Збережено всі особливості правопису О. Сеника: відсутність апострофа, вживання паралельних форм написання одного слова (наприклад, *транзитний* і *транзітний*), вживання "и" замість "і" (*хиба?, річи* замість *речі*), вживання "а" замість "я" (*обличча*), вживання "щ" замість "ш" (*точніще*, *пізніще*), особливості написання псевдонімів (*Гіполіт*, *Фіялка*) і географічних назв (*Швайцарія*).

Д О К У М Е Н Т И

№ 1

Високоповажана пані Віро[1]!

Зогляду на те, що ви мали бути у Володівці[2], й то, по відомостям одержаним від Волянського[3], мабуть у суботу минулу, не писав я Вам про справу зустрічі, чи там побаченням з Новим[4] думаючи, що зможу Вам це все особисто переказати.

Рівночасно з Новим прибув у Володівку(на пас)[5] секретар[6], якого я не хотів дальше пересилати до Вас, думаючи, що коли не в суботу то в найблищих слідуючих днях Ви прибудетедо Володівки, де будеможна справу полагодити. Зогляду на те, що цей секретар мав тільки транзитну володівськувізу й щоб не мати на кордоніопісля клопотів зголосився у Володівчан, які наложили на нього штраф (арешт) саме сьогодня, а при тій нагоді й Іртенові[7] вліпили "покуту", справа є така, що щось треба з ним робити. Пас і візу він має тільки до Швайцарії й тому я рішився його – якщо володівчане будуть настоювати згл[ядно] погрожувати шупасом[8] – інстрадувати до Вас.

Біда, що в нього не має навіть грошей на дорогу й не знаю як з цієї халепи вилізти. На шупас до Польщі не можна йти тим більше, що в останньому часі в Базі за ним шукали в звязку з якимись летючками.

Каже він, що якісь гроші буде з хати[9] діставати, але це будуть мабуть мінімальні квоти.

Коли Ви приїхали б у найблищих днях і коли володівчане оставили б його на декілька день у спокою, то я його тут задержу – коли ж ні то иншого виходу не має як тільки штовхнути його до Вас.

Про базові справи то є ціла маса й то таких, що годі про них розписувати – хиба щоб Ваша поїздка не була можливою.

Бажаю Вам усього доброго і остаю з правдивою пошаною
Кащук[10]
30.XI.1932

Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 13–14. Оригінал.

№ 2

Вельмишановна пані Віро!

Вашого листа з прилогами для Гіполіта[11] отримав.

Відносно Вашої поїздки то мабуть нічого покищо з того не вийде, тож я тому рішаюся передати Вам деякі відомости, які тісно звязані з останньою подією в Базі[12].

В часі побачення з Новим порушив він справу "підприємства"[13]. Мовляв усе підготоване, люде є добрі – успіх певний. В часі балачки в якій забирали слово Irтен, Фіялка[14] вийшло, що коли так представляється справа то на думку Іртена й Фіялки треба робити тим більше, щоб дати "вилитися" нагромадженій енергії. Однак я від самого початку заступав погляд противний й на запит Нового дав катеґоричне: ні! На заміти з того приводу всіх трьох зясував я справу так: Коли сьогодня є вже відповідна кількість добрих людей, яких удалося – між иншим не заходами бази – сцілити в одно, то зачинати оперувати цією ґрупою від справ того роду є дуже рисковна річ – на яку ми не можемо покищо собі дозволити. Беручи на увагу, при найкращій підготовці такого діла завсіди 50% невдачі, яку ми не зможемо ніяк прикрити, не кажучи вже про капіталізацію – я обстоюю погляд, що зачинати можемо оперувати ґрупою покищо тільки в акціях, що мають маркантне політичне обличча бо це не перешкодить нам навіть невдачі скапіталізувати. Питаний про апробату заявив я, що остаються в силі інструкції, дані в тому напрямі КЕ як рівнож деяким членам ґрупи в часі особистого побачення зі мною у Сака[15]. Обєкт намічений ґрупою не втече й ми зможемо його зреферувати й пізніще перевівши ще точніщу розвідку. На запит Нового, чи можливо булоб це робити в грудні сказав я що побачимо при чому на випадок, коли б робилося мав до цієї справи виїздити від Сака Залізняк[16]. Між иншим Новий хотів, щоб я Залізняка задириґував телеґрафічно від Сака, щоб він виїхав і взяв участь – на що я не погодився.

Новий відїхав з тим, що не робиться. Тимчасом як грім вістка. Годі тут нам знати детайлі ще цієї справи поза часописними відомостями. Але вже з того виходить препогана історія.

Приймаючи на увагу, що від хвилі виїзду Нового (він уже був на місці в минулу неділю) було ще наскільки часу щоб евентуальні зарядження дати. І саме того всього не розумію. Не хочу допускати щоб Новий міг знехтувати подане йому до відома рішення – яке він впрочім приняв і з ним годився.

Білянс покищо: 2 трупи, трьох зловлених (третього додатково дістали по вчерашнім часопис[ним] відомостям). Як воно дальше розвинеться то це можна на основі минулого предбачити. Ті всі речі, про які говорилося з Новим, я Вам не пересилав – але тепер перешлю.

Іртен їде завтра до Карпата[17]. Лилик[18] приїхав за візою в дорозі до Риму чи там до Італії.

Секретар до Вас таки не заїхав, зголосившися тут на дир[екцію – ?] поліції вже не вийшов. Відшупасували його до кордону польського. Причина: не додержав постанов транзітної візи й адміністратив[ним] порядком кара – шупас. Й то таким темпом Володівчане перевели, що годі було навіть щонебудь зробити.

Відїздить до Гамбурґа один з тих кошицьких. Має гроші на дорогу від свояків у Америці. Хоч я там у Гамбурґу цю справу був наладнав, але коли подумаю про те, як безпорадний то чоловік, мало розгорнений то дістаю страх, що ще не доїхавши до Арґентини по дорозі вдоптне. На всякий випадок з Іртеном і тим "арґентинцем" через Ліберець аж до Ґерліц поїду я або Фіялка. Дальше передаю цю справу Ешкісові[19]. Гамбурґ я повідомив.

Треба доконче якесь звідомлення у довірочній формі відносно події в Базі переслати до Америки. Сьогодні буду говорити із Сичем[20].

Гроші від Сака наспіли. Відносно листа, пересланого Вам свойого часу, то зовсім певно писав я його 16.XI. безпосередно після того як згрубша відчитав листа з Бази. Можливо, що я його кинув рано дня 17.XI., але певно не пізніще.

Всього доброго Вам бажаю і остаю з правд[ивою] пошаною

Кащук

4.XII.1932.

Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 10–12. Оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. Віра – псевдонім Євгена Коновальця. Коновалець Євген (1891–1938) – український політичний і військовий діяч, полковник, командир формації Січових стрільців, Верховний командант УВО, Голова Проводу українських націоналістів. 23 травня 1938 р. був підступно вбитий агентом НКВС у Роттердамі.

2. Володівка – закодована назва Чехо-Словаччини; володівчане – чехи.

3. Волянський – такий псевдонім мали Євген Врецьона та Володимир Мартинець. Ймовірно, що йдеться про В. Мартинця. Мартинець Володимир (1899–1960) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист. Народився в Галичині. Гімназистом пішов добровольцем воювати у складі Українських Січових Стрільців (УСС), брав участь у визвольних змаганнях. Після 1925 р. в еміґрації у ЧСР. Працював редактором празького часопису "Національна думка". У 1927–1933 рр. – член Начальної команди УВО. Учасник I конгресу ОУН, секретар і член Проводу українських націоналістів (ПУН). Головний редактор часописів "Розбудова нації" і "Сурма", а згодом – "Українського слова", що виходило в Парижі. У 1934–1940 рр. мешкав у Франції. Після розколу ОУН був на боці А. Мельника, очолював Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ). Після Другої світової війни в еміґрації: спочатку у Німеччині, а з 1949 р. в Канаді. Редактор "Нового шляху" у Вінніпезі (1949–1960).

4. Новий – псевдонім Б. Кордюка. Кордюк Богдан (1908–1988) – український політичний діяч і публіцист, геолог. Народився у Львові. У 1932–1933 рр. – провідник Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ. В'язень польських і німецьких тюрем та концтаборів. У 1937–1941 рр. – асистент університету в Берліні. Після Другої світової війни жив у Мюнхені, працював професором Українського технічно-господарського інституту (УТГІ).

5. Тобто легально, з паспортом.

6. Секретар – кому належить цей псевдонім, установити не вдалося.

7. Іртен – псевдонім Івана Ґабрусевича. Габрусевич Іван (1902–1944) – співзасновник націоналістичного руху на ЗУЗ, організатор юнацтва, співорганізатор саботажної акції (1930), автор статей на ідеологічні і політичні теми. З 1932 р. в еміґрації. Загинув у німецькому концтаборі Заксенгавзен.

8. Тобто висилкою, депортацією.

9. Хата – закодована назва ОУН.

10. Кащук – псевдонім Омеляна Сеника. Сеник Омелян (1891–1941) – чільний діяч УВО й ОУН. Родом з Галичини. Сотник УГА, член, а згодом командант крайової команди УВО на західноукраїнських землях. Після І-го конгресу ОУН кооптований до складу членів ПУН. За інформацією П. Мірчука О. Сеник у 1932 р. був бойовим референтом ПУН (*Мірчук П.* Нарис історії ОУН. – С. 321). 30 серпня 1941 р. Омеляна Сеника було підступно вбито в Житомирі.

11. Гіполіт – псевдонім Романа Сушка. Сушко Роман (1894–1944) – український військовий і політичний діяч, родом з Галичини. Учасник Першої світової війни, поручник УСС. У 1916–1917 рр. перебував у російському полоні. Після лютого 1917 р. перебував в Україні, один з організаторів формації Січових стрільців у Києві, пізніше – полковник Армії УНР. Командир 11-ї дивізії Січових стрільців, 16-ї бригади в Січовій дивізії (1920). Активний учасник Другого зимового походу військ УНР в Україну (1921), командир 2-ї бригади Волинської групи генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Брав участь у створенні УВО, в 1927–1930 рр. був крайовим командантом УВО на ЗУЗ. Чільний член ОУН, співробітник військової референтури і військового штабу ОУН. У вересні 1939 р. – командир українського підрозділу, який у складі німецьких військ вступив на територію Західної України. Після розколу ОУН залишився на боці Андрія Мельника. В 1939–1941 рр. – провідник ОУН на території Польського генерал-губернаторства. В січні 1944 р. Романа Сушка було вбито у Львові за нез'ясованих обставин.

12. База – за даними П. Мірчука це закодована назва західноукраїнських земель. За інформацією документів ОУН від 1930 р. це також закодована назва ОУН на ЗУЗ.

13. Йдеться про підготовку нападу на пошту в м. Городку Ягелонським.

14. Фіялка – псевдонім Ярослава Барановського. Барановський Ярослав (1906–1943) – український політичний діяч, член Проводу ОУН, д-р права. Закінчив гімназію у Станіславі. Ще гімназистом став членом УВО, був наймолодшим членом "Летючої бригади". У 1926 р. його було заарештовано. Після виходу з тюрми працював у галузі пропаганди УВО, брав участь у розповсюдженні "Сурми" та іншої націоналістичної літератури. Учасник 1 конгресу ОУН. На початку 1930-х рр. був зв'язковим між ПУН і Крайовою Екзекутивою. У Празі був членом Української Академічної Громади, брав активну участь у роботі секції "Зарево". В лютому 1933 р. його обрано президентом ЦЕСУСу. Внаслідок погіршення умов у ЧСР разом з Управою ЦЕСУСу наприкінці 1934 р. перебирається до Відня. Того ж року стає членом ПУН, а з 1935 – секретарем ПУН. Після розколу ОУН залишився на боці Андрія Мельника. 11 травня 1943 р. Я. Барановського було вбито у Львові.

15. Сак – псевдонім Андрія Федини. Федина Андрій – чільний член УВО й ОУН, інженер за фахом. Від 1927 р. – керівник відділу УВО, а згодом ОУН у вільному місті Данціґу. Учасник І конгресу ОУН, керівник окремої референтури УВО-ОУН для зв'язків із США, Канадою та Південною Америкою, здійснював концентрацію коштів від української еміґрації, які надходили для потреб націоналістичного руху. Помер в еміґрації в Канаді.

16. Залізняк – псевдонім Михайла Гнатева. Гнатів Михайло – український політичний діяч, член ОУН. В матеріалах Варшавського процесу його називають учасником бойового відділу ОУН у Львові на чолі з Богданом Підгайним. У тих же матеріалах йдеться про те, що він брав участь в організації вбивства Тадеуша Голувка (1931) і скоро по тому виїхав до Данціґа. На час нападу в Городку Михайло Гнатів знаходився у Данціґу (у Сака). 1937 р. за дорученням Проводу українських націоналістів він виїджав до Маньчжурії.

27. Карпат – псевдонім Ріко Ярого. Ярий Ріхард (Ріко) (1888–1969) – військовий і політичний діяч, старшина австро-угорської армії, потім – сотник УГА, командир 2-го кінного полку Кавалерійської бригади. В Армії УНР (1920) служив у кавалерійських частинах. Після визвольних змагань перебував в українському військовому таборі в Йозефові, де був звинувачений у привласненні військових коштів. Після звільнення з таборів зав'язав контакти з УВО, став одним із найближчих соратників Є. Коновальця. Учасник І конгресу ОУН, де виступив з доповіддю "Закарпаття". 1930 р. кооптований до складу Проводу українських націоналістів. У цьому ж році у нього виник конфлікт у фінансових справах з Є. Коновальцем. У Верховній команді УВО та ПУН відповідав за зв'язки з відповідними німецькими чинниками, контролював грошові надходження. За однією з версій був інспіратором розколу ОУН. Після розколу став на боці Степана Бандери. Революційним проводом ОУН іменований полковником і призначений відпоручником на Японію. На початку німецько-радянської війни (1941) був одним з організаторів і керівників легіону "Роланд" у складі диверсійно-розвідувальних частин Абверу. З кінця липня 1941 р. відійшов від політичної діяльності, жив у Австрії.

18. Лилик – кому належить цей псевдонім, встановити не вдалося.

19. Ешкіс – псевдонім Михайла Селешка. Селешко Михайло (1901–1981) – український громадсько-політичний діяч, журналіст. Народився в Галичині. Член УВО і ОУН. 1927 р. закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах. У 1930-х рр. мешкав у Берліні. Член відділу ОУН у Берліні, активний діяч Українського національного об'єднання (УНО) в Німеччині, працював в Українському пресовому бюро у Берліні. В 1940–1941 рр. – генеральний секретар УНО в Німеччині. Після розколу ОУН був на боці А. Мельника, референт ПУН. 1944 р. разом з іншими чільними членами ОУН заарештований німцями. З 1948 р. жив у Канаді, був секретарем Української стрілецької громади.

20. Сич – псевдонім Романа Сушка.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

ОСТАННІ ЛИСТИ ГЕНЕРАЛА ВСЕВОЛОДА ПЕТРІВА (1947–1948 роки)

Ім'я генерал-хорунжого армії УНР Всеволода Петріва (2 січня 1883 – 10 липня 1948), визначного військового і громадсько-політичного діяча, військового теоретика, відомо кожному, хто хоч трохи обізнаний з історією українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Однак варто нагадати хоча б основні віхи його життєвого шляху.

В. Петрів походив з давнього шведського роду. Його прапрадід по батьківській лінії Вернер походив з Карелії і воював у армії Карла XII проти Петра І. Він потрапив у полон, перейшов на російську службу і осів у Шліссельбурзі. На початку XIX ст. його нащадки перебралися до Києва. За іншою, менш вірогідною версією, яку однак наводить Євген Бачинський у своєму щоденнику, В. Петрів походив з німецьких колоністів південної України. В усякому разі батько В. Петріва жив у Києві, був генерал-майором інженерних військ, помер у 1915 р. Мати В. Петріва (Олександра Штрольман) теж мала шведське коріння. Рід Штрольманів (Строльманів) був там відомий ще у 1112 р. (!). І її прапрадід, Христофор Штрольман, теж служив Карлу XII і потрапив у російський полон, але вже під Полтавою. Він теж перейшов на російську службу й осів в Україні. В. Петрів мав і глибокі українські корені. Одна його бабуся походила з козацького роду Нога на Чернігівщині, друга (Вандолевська) – з козацького роду Слобожанщини.

В. Петрів закінчив київський кадетський корпус та Павлівську військову школу в Петербурзі, служив у Варшавському військовому окрузі та у гвардійському Литовському полку. Вчився й далі військовому мистецтву, викладав географію й топографію у кадетському корпусі тощо. З вибухом Першої світової війни пішов на фронт (воював переважно в Галичині) і зробив блискавичну кар'єру, сягнувши рангу полковника Генштабу, неодноразово нагороджувався. Саме він після Лютневої революції 1917 р. організував з українців 7-ої Туркестанської дивізії, де був начальником штабу, Гайдамацький полк ім. К. Гордієнка, з боями пробився з ним до Києва і повів його проти російських агресорів (бої під Києвом у січні 1918 р. проти армії Муравйова). Потім він створив на базі цього піхотного полку кінний і у складі Запорізького корпусу генерала Болбочана навесні 1918 р. здійснив успішний похід на Крим. У ході російсько-української війни Петрів обіймав низку важливих посад, дослужився до начальника

Генштабу армії УНР. Після поразки українських визвольних змагань був змушений емігрувати до Польщі у листопаді 1920 р. (при інтернуванні військ він зламав свою шаблю, не бажаючи віддавати її полякам), сидів у таборах у Польщі, у 1923 р. – виїхав до Чехо-Словаччини. Тут він активно займався науковою та педагогічною діяльністю, переважно в українських вищих та середніх установах, організовував українські спортивні команди, написав мемуари у п'яти томах. Як політик він тяжів до демократичних партій (соціалістичних, соціал-демократичних). Розпад Чехо-Словаччини застав його у Хусті, де він був учителем руханки (фізкультури) в українській гімназії. Він прагнув узяти активну участь у боротьбі за незалежну Карпатську Україну, причому львівська газета "Діло" від 20 березня 1939 р. писала про його включення до штабу командування військами Карпатської України. Однак у цей момент Петрів був арештований у Хусті й висланий до "протекторату Богемії та Моравії" Третього рейху на примусові роботи (допоміжний чи підсобний робітник на фабриці у Брно). В. Петрів відхиляв усі пропозиції гітлерівців обійняти якісь посади в армії гітлерівської Німеччини, очолити українське військове об'єднання типу РОА Власова. Після закінчення Другої світової війни він опинився в одному з таборів для ДП – "переміщених осіб", під Аугсбургом, і тут йому випали тяжкі випробування – позбавлення так званого "нансенівського паспорта", за котрим він мав право жити як еміґрант у країнах Західної Європи, позбавлення його і родини (дружина Тамара та син Святослав) статусу ДП, реальна загроза вислання на "родіну", тобто на вірну загибель. Усе це й тяжкі матеріальні умови призвели до передчасної смерті генерала. Будучи неймовірно виснаженим фізично й морально, він потрапив до лікарні, де й помер 10 липня 1948 р. Був відспіваний священиками УАПЦ і похований 14 липня 1948 р. на міському цвинтарі в Аугсбурзі. Його нащадки по лінії сина Святослава й дочки Злати і нині живуть у Бостоні (США) та Києві.

Життєвий шлях і творча спадщина генерала Петріва тільки нещодавно стали предметом глибокого зацікавлення науковців. Свідченням цього є двотомник праць генерала Петріва, виданий відомим українським істориком проф. В. І. Сергійчуком[1], підготовка ним же третього тому праць генерала. Але існує ще чимало "білих плям", більшість з яких неможливо подолати без розширення джерельної бази.

Під час нашого наукового стажування в Канаді восени 2004 р., проведеного завдяки стипендії ім. Івана Коляски, нам вдалося, зокрема, попрацювати в архівних фондах відомих українських церковних, громадсько-політичних та наукових діячів – митрополита Іларіона (Огієнка) та єпископа УАПЦ Євгена Бачинського. Перший фонд зберігається в Архіві Консисторії Української Православної Церкви в Канаді (Вінніпег), а другий – у відділі рукописів Карлтонського університету (Оттава). Митрополит Іларіон (1882–1972) не потребує спеціальних рекомендацій, а про єпископа Євгена (1885–1978) слід сказати кілька слів. Він народився під Катеринославом (Січеслав, Дніпропетровськ), походив

[1] *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002; *його ж.* Військово-історичні праці. Листи. – К., 2004.

з відомого дворянсько-старшинського роду, який дав Україні кількох визначних діячів українського національно-визвольного руху XX ст. (це, насамперед, рідні брати Євгена – Сергій та Леонід). Після закінчення Михайлівської артилерійської академії в Петербурзі служив в армії, зблизився з есерами, брав активну участь у революції 1905–1907 рр., навіть готував повстання у Білостоці. Після поразки революції мусив еміґрувати, і провів за кордоном, насамперед у Швейцарії, сімдесят років. Він став одним із чільних діячів української еміґрації, підтримував контакти з багатьма видатними українськими суспільно-політичними, культурними та церковними діячами, постійно збирав їхні листи, також інші матеріали, вів щоденник, врешті залишив унікальний архів, що знаходиться нині в Оттаві. Він видавав газети й журнали українською та французькою мовами, а з благословення митрополита Василя Липківського розбудовував УАПЦ у зарубіжних європейських країнах. У 30-х – 50-х роках XX ст. Бачинський очолював УЧХ – Український Червоний Хрест УНР, і важко переоцінити його шляхетну й самовіддану працю у наданні допомоги українським повоєнним еміґрантам. У 1955 р. Євген Бачинський прийняв духовний сан і того самого року став уже єпископом УАПЦ (Соборноправної).

Саме в його архіві, що зберігається у Карлтонському університеті в Оттаві, є ціла тека документів, яку Євген Бачинський зібрав про генерала Петріва (судячи з заміток самого Бачинського, тут мали зберігатися документи про Петріва з 1922 р. по 1959 р., однак частина з них, очевидно, загинула або потрапила до інших тек). Серед них вирізки з газет, в першу чергу, некрологи, присвячені генералу (серед авторів некрологів був і визначний український публіцист Панас Феденко), не знана широкому колу газетна стаття В. Петріва "На церковні теми" і особливо його листи у справі допомоги і виїзду з Німеччини до США чи Канади. Є також декілька листів, писаних не тільки ним, але і його сподвижниками, листи його дружини Тамари Петрів до Євгена Бачинського, врешті документи, що стосуються його справи, як-от копії документів, виданих УНРРА (1947), лист Генеральної управи Союзу Бувших Українських Вояків за підписом голови, полковника барона С. Вальдштайна та секретаря, хорунжого С. Магаляса до Є. Бачинського від 25 березня 1946 р. у справі організації виїзду Петріва з родиною до Канади, газетні вирізки про ситуацію українців у таборах ДП. Зберігається й газетна вирізка про вечір пам'яті В. Петріва, що відбувся 6 червня 1959 р. у Нью-Йорку. На ньому були присутні дружина Тамара, син Святослав та донька, які прибули із штату Массачузетс.

Тільки один лист В. Петріва (до митрополита Іларіона) нам вдалося знайти в іншому архіві (Консисторії УПЦ в Канаді у Вінніпезі), хоча, як засвідчили пошуки В. І. Сергійчука у 2005 р., там є ще кілька листів генерала.

Нижче ми подаємо 14 недрукованих листів В. Петріва, а також його газетну статтю, опубліковану у напівзабутій газеті воєнного часу. Ця стаття не втратила своєї актуальності й нині. У додатках подаємо листи його дружини і документацію, яка стосується генерала (всього 10 документів). У них проливається світло на тяжкі останні роки й дні В. Петріва, йдеться про перепони, які штучно чинились йому та його сім'ї на шляху виїзду до Нового Світу; тут знаходимо яскраві факти, що стосуються діяльності сумнозвісних УНРРА (до 30 червня 1947 р.) та

її спадкоємиці – ІРО (“Інтернешнл Рефюджі Організейшн”), які активно депортували українських політичних емігрантів до сталінського СРСР. Це тільки незначна частина великого комплексу документації, яка стосується становища українських біженців та емігрантів після Другої світової війни, тобто проблем, які тільки нещодавно стали розроблятися.

При підготовці текстів документів до публікації нами було внесено певні виправлення, спрямовані на осучаснення правопису, що його вживав В. Петрів. Так, відповідно до сучасних норм подаються вживані Петрівим форми слів, як-от: “хочь”, “адресси”, “инши”, “пійшов”, “от-же” тощо, виправлено необґрунтоване вживання великих літер (не: “Німецький націзм”, а “німецький нацизм”, і т. п.); за сучасними правилами проставлено розділові знаки. Було, однак, збережено деякі форми, які й нині пропонується запровадити в дусі правопису 1929 р., зокрема типу “участи”, “вартости”, та інші лексичні й стилістичні особливості мови автора. У разі, коли якесь слово не можна було прочитати, воно позначається таким знаком: (…)*. Нами здійснено також переклад українською німецькомовних текстів. Текст, писаний авторами листів власноручно, підкреслено. Курсив авторський. Скорочення та пропуски розшифровано у квадратних дужках.

Висловлюємо щиру подяку працівникові Національного архіву Канади (Оттава) панові Мирону Момрику за допомогу у пошуках архівних матеріалів і виготовленні ксерокопій з них.

Сподіваємось, що публікація не знаної раніше частини спадщини генерала Всеволода Петріва буде корисною дослідникам української історії XX ст.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1946, вересня 30. Аугсбург. – Лист В. Петріва до Є. Бачинського

Sehr geehrter Herr.

Ich habe ihren Brief vom 8. 8. 1946. bekommen und am 29. 9. 1946 unseren “War Weterans” nach Kanada die benotigten Dokumente in vier Brief abgesandt.

Ich bitte Sie so liebenswurdig zu sein und die War Weterans daruber zu verstandigen.

Diese Postkarte und die Briefe bin ich gezwungen nicht in ukrainischer Sprache zu schreiben, weil die aus der amerikanischen Zone in Ukrainisch abgesandte Briefe zurückgeschickt werden.

Hochachtungsvoll

W. Petriw 30/IX [1]946.

Автограф. Поштівка. Поштовий штемпель: “2. 10. [19]46.”

Переклад

Вельмишановний Пане.

Я отримав вашого листа від 8. 8. 1946 і 29. 9. 1946 послав нашим “Ветеранам війни” в Канаді необхідні документи чотирма листами.

Прошу Вас – будьте ласкаві порозумітися з ветеранами війни.

Цю поштову картку і листа я не можу писати українською мовою, тому що листи, які пишуться з американської зони українською, повертають назад.

З глибокою пошаною

В. Петрів 30 /IX 1946.

№ 2

1947, березня 2. Аугсбург. – Лист В. Петріва до Є. Бачинського

2 /III 1947 р.

Аугсбург Соме Касарна Бл[ок] IV п. 39.
Баварія Німеччина Ам[ериканська] зона

До Шановного Пана
д-ра Бачинського п. Секретар Укр[аїнського]
Доп[омогового] Ком[ітету].
в Швайцарії.

Вельмишановний Пане Докторе!

Вже пройшло коло півроку, як я дістав від Вас повідомлення від товариства: Союз Був[ших] Українських вояків у Канаді, та вислав Вам відповідь.

На підставі цього Вашого повідомлення вислав я до братів зброї всі необхідні документи, що дійшли й на підставі яких там за океаном почали клопотання про здобуття мені права на виїзд до Канади, але поки сонце взійде.., ось й тепер марнуюся тут у таборах скоро другий рік й роблю лишень невелику працю, яка обмежується лишень контролюванням нашого фізичного виховання, але цілковито не можу пуститися хоч би до поновлення тих матеріялів, поки пам'ять не відмовила, що я їх загубив під час примусовій евакуації з Брна. Тут доводиться більше витрачати часу на елементарне забезпечіння життя, чим я його витрачав тоді, коли був на примусовій праці у німців, бо там я залежав лишень від німців й від темпу своєї праці, а тут від ласки чи неласки чужих, яку дірігують "свої", які хочуть шляхом "нормування" той чужої даремної помочі примусити служити "своїм" як би ідеям! а то просто вигодам, а людина не все хоче робити те, що не відповідає її думкам й поглядам, а тут це тяжко: за це плотиш великими невигодами, більшими за ту примусову працю.

Але це кулер льокаль (місцевий колорит. – *Ю. М.*), а гірше те, що тут у нас ведуться перевірки американською владою стану так званих ДП, для яких немає виробленого ключа, бо, бачите, не шукають "колаборантів" чи "злочинців", а просто опреділюють, хто є "переміщений", а хто "добровільно" виїхав. Однак й для цього немає певних критерій. Було би цілком байдуже, чи переміщений чи виїхавший, але для виїхавших є німецька влада й німецький азіль (політичний притулок. – *Ю. М.*), який полягає у становищі "Остен" (східний. – *Ю. М.*) й "ауслендар" (іноземець. – *Ю. М.*), а я його мав уже досить за ті роки, коли був на фабриці, й хоч він й був раніше терпимий, нині є неможливий, бо раніше ще не було вирішено, що буде з україняндом, а тепер ми тут "ворожі" й непотрібні, а тому шукається методів скомпроментувати й повернути.

Людина з тим просто не знає, що робити, бо не почуває себе ні в чому винною, більше того – виразно проти тотальних методів, а може дістатися до

становища прив'язаній до німецької землі й "німецького виробничого процесу", бо тих, кому не признається право ДП, передають під опіку німцям.

Зокрема погано стоїть справа з тими, хто був на території Ч[ехо-]С[ловацької] Р[еспубліки] чи Протекторату, бо у деяких перевірочних комісій є тенденція рахувати теперішню ЧСР "демократичною" країною та забувати, що вона має догоду з СССР про передачу громадян СССР додому, а тих, хто жив у ЧСР, трактувати так, як громадян ЧСР, те б то таких, що коли не хочуть вертати, то не користають з права ДП (переміщених осіб), а ми ніколи не були громадянами ЧСР, лишень тим[и] "нансеняками", що були обмежені у правах й праці. Докладніше ситуацію з'ясуєте з тексту того пояснення, що я його подавав до нашої, тім 114 перевірочної комісії. У ньому Вам може буде неясна моя поведінка у 1936 й дальших роках, але тоді СССР зреклася ЧСР, а Польша нападала на ЧСР разом із Німцями та Мадьярами, які потім нас нищили у Хусті на Карп[атській] Україні, тому я особисто не рахував доцільним викликати проти себе тих, хто стояв за ЧСР, а краще з ними контактуватися.

Не знаю, Шановний Пане Докторе, чи годні Ви у тому допомогти, але ж від Вас до Штабу А[мериканської] Армії у Франкфурті далеко, але подаю Вам те до відома, бо, може, до цієї справи візьметься нансенівський комітет, що, здається, ще не скінчив свого існування й не передав справи новій організації.

З правдивою пошаною до Вас.

В. Петрів.

Машинописний оригінал. Підпис-автограф.

№ 3

1947, травня 12. Аугсбург. – Лист В. Петріва до Є. Бачинського

Тимчасова (…)*	
Reinerhlt. St[rasse] 53	Somme Kasarne IV –39.
Dr. Borisievitsch	Augsburg. Bayern.
Pro W. Petriw	Deutschland. Це можливо висилати.
	USA Sonne

Вельмишановний Пане Директоре!

Дякую за Вашого цінного листа з дня 12 /IV й за те посвідчення, що я дістав ще вчас, щоби прикласти до апеляції проти позбавлення мене статусу ДП, яке сталося, так як я й чекав, під незнаним закидом, але разом із всіма тими, що тут у Аугсбурзі нансенівськими емігрантами, що перебували у колишньому ЧСР.

Я наумишно писав Вам про те, що я чекаю такого позбавлення, щоби запротоколити чинність тих ворожих нам сил, що зовні керували скринінгом у Сомме Касерні й призвели до того, що тут виключено понад 600 люду, з яких після апеляції повернуто 71, виключено всю інтелігенцію, культурні сили й т. д.

Для мене та родини позбавлення прав ДП значить багато, бо нас пошкоджено тричі:

1) Моральне, бо підстав позбавлення не вказано, тому можливо припустити закиди у колаборації, брехні, спекуляції тощо.

2) Матеріально, бо ми тут, у Німеччині, не можемо знайти праці по фаху, а син теж не буде кваліфікований інакше ніж "унтерменш", а нині він працює у нашої таборової електротехнічної школи, що давало 100 мар[ок] місячно, а к тому сигарети, які тут є валюта, а тепер цю працю має втратити, бо невідомо, чи буде мати робити, як не ДП, а німці визнають права на помешкання тим, хто працює в таборових установах.

3) Правно, бо позбавлення ДП не лишень знову передає нас німцям на підрядні становища, але й позбавляє можливості виїхати з Німеччини.

Отже, фактично нас засуджено на голодівку та знущання тут, як то було за часи гітлерівські, а між тим наше правне становище є 100% ДП, бо нас було перевезено примусово з Хусту у 1939 р., про що Ви мені видали підтвердження, по перевозці мені не було дозволено вернути до своєї попередньої праці у Прагу, а залишено на фабриці у Брні, що було фактично конфінацією (обмеження прав. – *Ю. М.*), бо я не міг виїхати нікуди, син, коли доріс, теж був поставлен на ту же фабрику гільфс-арбейтером (підсобним робітником. – *Ю. М.*). При таких умовах не могло бути й думки про будь-яку співпрацю із німцями.

У квітні 1945 року нас було вивезено примусово, хоч я за цей примус вдячний, з Брна. Цей вивіз пояснюю я тим, що відмовився рішуче від будь-якої співпраці з нім[ецькими] нац[іонал]-соц[іалістами], хоч на цій співпраці, починаючи від 1944 року, налягали, вимагаючи від мене участи то у Власовщині, то у інших політично-військових комбінаціях, про які Ви знаєте. Певно, чули й про те, що я був примушений аж лягти до шпиталю, щоби мене не примушено було їхати до Берлина на всілякі там "перетрактації". Я робив те тому, щоби не дати ім'я був[шого] воєн[ного] мін[істр]а під сумнівної вартости акції й тим нас всіх не заобов'язати.

Отже, фактично я є два рази переміщений примусово, й немає ніяких підстав до непризнання мені прав ДП, отже, підставами має бути очевидячки те, що я дуже неприємна особа для сходу, поскільки є соціаліст, ніколи не співпрацював з тоталистами, ані західними, ані східними, поки що нічим не скомпрометований, отже, хоч тінь накинути треба.

Тому з рації не лишень моєї, але й загальноукраїнської, мушу боронитися, вимагаючи хоч би те, що було вказано причина, на підставі якої не вискріненговано.

Від Вас, шановний Пане Докторе, дозволив би просити такої допомоги:

1) Піднесення клопотань про матеріальну допомогу, може, й УНРРА, хоч би мені того й не хотілося би, бо бачу, що то є за організація. Під час цих клопотань можливо спертися на незрозумілий висновок скрінінгу, бо мною предложені автентичні документи, але поскільки у цьому позбавленню можливо вважати й більшовицьку руку, а при доказанності того скрінінговому старшині йому загрожує викінчення з армії та 5-ть років в'язниці, треба лише натяк, але вважати це недоглядом, спіхом й т. д., бо, наприклад, 600 апеляцій "розглянуто" аж! за 1,5 дня!

Для улегшення цього напрямку додаю копію посвідки американського лікаря про стан здоровля родини.

2) Активізація справи переїзду до Канади, вказанням потрібності моєї там.

3) Доведення, що я, як старий заслужений борець за засади Вільзона та Атлантицької харти, маю незаслужені закиди, бо висновки скринингу не виголошено, а тому як рекомпенсація доцільно було би, щоби мною заопікувалася Американська армія під претекстом, що я колись був спільником за першу Св[ітову] Війну, а у другій твердо не пішов на співпрацю з їх ворогами, не дивлячись на небезпеку цього.

Таке рішення було би вигідно й нам всім.

Для нього подаю мої дані за І-ї Св[ітової] Війни: був на початку у 42-й пішої див[ізії], керував успішним першим її боєм, як тимчасовий Нач[альник] Шт[абу], 13/VIII під Княжем, ранений у 1914 р. під Перемишлем, маю визначення орденом Св. Юра за бої проти фалаги Макензена, зокрема під Доморадзим, закінчив війну у ранзі Полковника Генштабу, начальником Штабу 7-й Туркестанської дивізії, звідки добровільно зголосивсь до Української армії командиром полку Костя Гордієнка

Мені особисто таке рішення дуже противно, бо я не вважаю для українського військовика відзначення у чужої армії заслугою, але лишень доказом тодішньої недозрілості й невистарчальної національної свідомості, але панове в Америці цього не розуміють, а їм можливо довести, що гасла Вільсона про самоопридІлення так вплинули на молодого Полковника, що він пішов до Українців, які на підставі цих гасел мали всі права, за які я й пішов боротися.

При цьому подаю адреси тих американських чинників, які могли би до цього спричинитися, але гадаю, що було би добре Вам на Вашому Швейцарському ґрунті почати відповідну акцію, щоби вона прийшла би сюди звідтам.

Лінії цієї акції могли би бути:

1) Військова: ветерани війни чи воєнні аташе.

2) Журналісти та письменники, бо маю відповідні кваліфікації й нині я член СУЖУ (Союз українських журналістів. – *Ю. М.*) і СУПІЖУ (Союз українських письменників і журналістів. – *Ю. М.*).

3) Наукові працьовники, бо є членом Соціологічних інститутів наукових товариств і маю наукові праці у ділянці військової соціології, історії та руханки, признані чужими авторитетами.

4) Люцернського спортінтернаціоналу, у якому я заступав від 1927 по 1937 перманентно наші українські Луги, а потім Каменярі, беручи участь у всіх міжнародних з'їздах.

Гадаю, що цих ліній є досить, й у клопотах по них, може, й Вам вдасться нав'язати нові зв'язки, яких нам є конче потрібно.

Гадаю, що лейтмотивом клопотів може бути: возили його Поляки по інтернаціям та таборам за Україну, водили у ла[н]цугах й арештовували та вивозили мадяри за Україну, тримали на збірних пунктах, на фабриці, та возили нім[ецькі] нац[іонал]-соціалісти за демократичні переконання, а за що тепер?

З правдивою пошаною до Вас

12/V 1947 р. В. Петрів.

1) Col. Michelsen

Eucom, Frankfurt – Керівник справ D. P. у Головної квартирі

2) H.Q UNRRA 5 Distr.
Munchen – Posiky(?) –
При інтервенції подавали старі відібрані Д. Р. (…)*
№ 081497 В. П[етрів].
081496 Тамара Петрів
083102 Святослав Петрів.

Машинописний оригінал. Підпис-автограф.

№ 4

1947, травня 19. Аугсбург. – Лист В. Петріва до Є. Бачинського

Вельмишановний Пане Докторе!

Цього листа спробую надіслати повітряною поштою, хоч це тут є привілей лишень американців, але гадаю, що мені буде в тому допоможено.

По-перше, констатую, що я *не дістав* ані *афідейвіт-у* (виклику. – *Ю. М.*), ані *жадних* обіжників організації.

Мушу зазначити, що тут вже були випадки, що на афідейвіти виїздили *не ті особи*, яким вони були вислані, тому є *конче потрібно* зголосити втрату *афідейвіт-у* та як можливо зробити заходи, щоби він не був знеужит, а то може з'явитися десь на терені Канади Український генерал й буде всіх нас компрометувати. Не забувайте, що я *не виїжджаючи з Брна*, де був фактично конфінований, дістався аж до *воєн*[*ного*] *мін*[*істр*]*а* у 1941 році, коли *не знав* навіть про всі ті проголошення, які там робилися. Так пише часопис "Америка", що я десь у 1941 році був! А більше того тут, вже на еміграції, з'явився до мене з претензією один Пан, що *мені передавав* матеріали до друку у Харкові, й був дуже здивований, що я не той!

Зі свого боку буду робити тут заходи по відшуканню пропажи та того, хто висланий документ знеужив чи намірюється знеужити. Тому прошу про детальне повідомлення, як, за яким числом й т. д. документ був висланий, чи він є на ім'я й т. д. Не можемо цю справу легковажити, бо Біг зна, що може з того статися.

Прошу вважати, що моя особа тут певно на мушці, але чому, не знаю, бо в еміграційному життю я стремлю як можна менше виявляти активності, бо тут перед ведуть люди, з якими мені тяжко з-за моїх поглядів співпрацювати. А між чужими чинниками, що нас оточують, теж є безліч ріжниць, які обумовлюються їх відношенням до східного спільника сьогодні або до спільника теж східного, але з минулих часів, а ці спільники є для нас однакові.

Мушу додати, що ті, що, можливо, мають таке же зафарблення, як й член парламенту, про якого Ви писали, тут теж єднаються з тими спільниками зі сходу, не вбачаючи в тому небезпеки, більшої за 1918 р.

Отже, мені доводиться дуже тяжко з моїми некомпромісовими поглядами проводити "компроміси".

Те, що я не дістав своєчасно Афідейвіту, може, й спричинилося до того трагічного становища, у яке я зараз дістався: як я вже чекав та писав Вам, я побоювався, що буду позбавлений права ДП у групі емігрантів з ЧСР, так нині і здійснилося при обставинах дуже скомплікованих.

Тут ув Аугсбурзі вискріненговано понад 600 люду, з яких після апеляції, яку розглянуто у рекордованому часу $1^1/_2$ дня на 680 писемних апеляцій! Ясно, що вони не читалися! Повернуто аж! 80 особам право ДП.

Як при скринингу, так й при апеляції розділено родини, які їхали й все переживали разом: одним признано статут ДП, другим ні. При апеляції повернуто статут ДП тим, що *його не мали й не хотіли мати*, а в апеляції повідомили, що вони цього статуту не бажають, лише протестують проти виголошення по радіо про їх позбавлення статуту, якого вони не мали. Вискринінговано весь театр Блавацького[1], всіх осіб, що мислять соціалістично, велику кількість мислячих демократично, величезну кількість кваліфікованої інтелігенції і т. д.

Природне, що шукаючи ключа до такої системи вискриненговання, мимоволі приходиш до заключення: виключено всіх, хто є неприємний східному союзнику та хто мулить наших ура-патріотів й активістів. Якби не було театру Блавацького, можливо би було твердити, що спричинили ту біду наші внутрішні сили, але присутність того театру дозволяє припустити, що головну ролю грали тут сили зовнішні, а внутрішні лишень помічну.

Мушу зазначити, що ті керуючі табором пані, що нині вже виїхали до своєї батьківщини – Англії, й що були інтимно й тісно пов'язані з нашими активістами, мали наставлення на схід, що наші недотепи не бачили у розпалу внутрішньої боротьби цих своїх приятелек, які їм "помагали" до благ УНРРА, відповідно інформували, даючи вірні, а більше невірні інформації.

Якби я мав би Афідейвіт, то став би до скринингу у Мюнхені, отже, поза межами тих інформацій, тому певно би перейшов щасливо, бо маю всі автентичні документи й можу сміло говорити лишень правду, що я й зробив тут, але моя доля була на підставі, певно, "інформацій" передрішена.

У цьому переконує мене те, що один з членів апеляційної комісії, не знаючи наслідків, але на підставі лишень поданих мною частини документів признав, що я маю всі права на цей статут, якщо немає інших неофіційних даних.

Ті запитання, що не мали жадного відношення до теми скринингу та що їх робив скринінговий старшина, ще більше переконують мене у праці конфідентів.

Позбавлення мене та родини прав ДП пошкоджує мене трояко:

1) Морально, бо не вказується причина позбавлення, а у лічбі тих причин є, крім того, що виїхав добровільно, ще й колаборанство, спекуляція, неправдиві інформації чи затаювання правди, неморальна поведінка й т. д.

2) Матеріально, бо ставиться на так званий німецький пайок, а він тут надзвичайний, – досить сказати, що достається аж 60 гр. масла на місяць, 1 кіло хліба на місяць і т. д. Приділ значно менший за той, що був за Гітлера узнаний жидам.

3) Правно, бо віддає під юрисдикцію німців, а тим надає їм право ставити на такі роботи, які забажається арбейтс-амту без права відмовлення, пошкоджує у праві виїзду поза межі Німеччини й т. д.

Для нас ці наслідки вже почалися: всі троє поробили вже підготовчий цикл "індертаушенд", який пророблялив вже у 1941, потім у 1943 році, масовий ренген й відношення, записання на збірний гуртожиток, який обмежує право пересу-

вання, – на це я не пішов, хоч тим позбавився права на їжу у гуртожитку, а від УНРРА я вже права не маю.

Дивна вийшла річ: я від 1939 року був вже у фактичному полоні у німецького нацизму та так, як й полонені інших народів, був на праці, якої не міг уникнути, отже, мимоволі став спільником тих, хто воювали проти німців, але, звичайно, не зі сходу. Погрома Німеччини визволила мене з цього становища, а тепер я знову зданий у полон тих самих сил, у яких я був у полоні, зданий тими, хто був моїм, хоч й без моєї волі, спільником. Трагізм мого становища зокрема той, що я був *свідомим ворогом тих сил* раніше, чим Америка та Англія вступили з ними до боротьби, бо вже у 1939 році був їми переможений разом із нашими іншими та *не пішов* з тими силами на компроміс, як то робив хоч би Чемберлен. До боротьби з тими силами я послідовно готувався, бо був активний у так званій "бранній вихові" ЧСР, а потім на Карпатській Україні, не кажу вже про інше.

Що робити, такі гримаси "демократії", що до нас прийшла во образі УНРРА.

Я написав про все й сот[нику] Панчуку[2], й до нашого Червоного Хреста у Женеві, й веду боротьбу тут. Шукаючи марно правди по американським чинникам, й на цьому шляху не спинюся, а як дістану новий Афідейвіт, піду на допити Сіасі, хай контролюють свої інформації, але поки що жити треба.

Що до одержання, то пакунок КАРЕ то такий орден дістав, про що написав Вам, пане сотнику, вказавши, що цей пакунок мені дуже прийшов до річи, якщо буде можливими дальші надсилки, то пакунки через КАРЕ вигідніші, чим поштою, бо останні приходять дуже перемелені, бо їх переглядає митниця й багато пропадає, а пакети КАРЕ є старі військові й так добре запаковані, що дістаються у цілості. Що [до] грошей, то тут купівля є річчю тяжкою, бо треба все купувати під рукою й це визнано каригідним. Статтю вишлю поновно.

Дуже дякую Вас та шановних братів зброї за допомогу, хоч мені й неприємно, що роблю Вам стільки прикростів. Але що робити, тепер доводиться обтяжувати Вас своєю особою.

Ваша ласкава допомога є мені тепер зокрема потрібна, бо влаштування у Німеччині є річчю так тяжкою, що просто не знаєш, що робити, тут тільки син мав реальну працю не громадського характеру як завідуючий учбовою частиною електротехнічної школи, але у таборі, так що тепер треба добиватися, щоби узнали би німецькі й УНРРА уряди працю для не ДП у осередку ДП, а не знаю, що з того буде, а ми обидва були запрацьовані громадськи, що зі втратою статуту ДП відпадає, а з тим й забезпечення, крім їжі та помешкання, ще й сигаретами, що тут є фактична валюта. Отже, людина на бруку, а то вже який раз, правда кажуть, що у тому вже маю практику, але й літа, й сучасне становище Німеччини роблять цю практику бути поза життям й знову за нього вчепитися [уже] не такою складовою поважною, щоби бути певним, що те вдасться.

Щодо боротьби УПА у краю, то тяжко собі її повністю уявити, лишень ясно, що цей рух доцільно зкупився на перехрестю погранич, я ті райони особисто знаю з часів війни й ЧСР, бо там мав можності контактуватися з нашими у Польщі, а за першу війну керував там операціями, однако на нашу біду суміжні держави вже, здається, договорюються про спільні проти УПА чини, а це може

бути для наших катастрофальним, якщо не виманевруюються або на Підкарпаття, або якщо зміняться настрої у Чехах, то аж на Чешськоморавську височину. У першому випадкові могли би, оперуючи меж Іваном та Трансільванією, втягнути неспокійні елементи мадярські, а у другому дістати підпору у тому хаосі, який зробило примусове виселення німців. Але що мені тут займатися теоріями, коли не можеш ні на що вплинути.

Прошу прийняти мою найщирішу подяку для Вас та шановних побратимів та запевнення у правдивої пошані

Всеволод Петрів

19/V 1947.

Тимчасом маю для відповіді ту саму адресу на Кришевського, бо я ще не стабілізувався по позбавленню прав ДП та хоч ще є у таборі, але фактично вже без дозволу на те.

Машинописний оригінал. На початку першого аркуша, угорі, написано рукою Є. Бачинського "19.5. [19]47. До п[ана] Magalas у Winnipeg".

№ 5
1947, травня 20. Аугсбург. – Лист В. Петріва до Є. Бачинського

Вельмишановний Пане Голово!

Надсилаю копію мого листа до наших комбатантів у Канаді, з якого Ви можете побачити, у яких умовах доводиться тут жити.

Тому прошу по прочитанню не відмовити вислати листа до комбатантів, прошу також не відмовити у повідомленню, чи дістали Ви останнього листа, в якому я писав про позбавлення мене статуту ДП та про допомогу мені у його поверненню, непевний, чи лист дійшов та чи його не повернуто до касарні, де він може "стратитися".

З правдивою пошаною до Вас

В. Петрів.

20/V [1]947.

Для відповіді: Dr. Kryschewskyj c/o Petriw 13 b Augsburg Bayern Reinohl Str. 25 Deutschland USA Sonne.

Машинописний оригінал. Підпис-автограф.

№ 6
1947, травня 22. – Лист В. Петріва до Є. Бачинського

Вельмишановний Пане Докторе!

Надсилаю Вам текст моєї нової апеляції, що її подаю по адресі № I-й, це є передостання інстанція, бо кажуть, що ще можливо подавати до головної квартири, але, як все тут, то все неясне й недокладне, зісноване на анальогіях й т. д.

Як би то не було, але мені здається, що Ваша інтервенція не перешкодить, якщо у ней Ви були би ласкаві зазначити, що Червоному Хресту відомо моє становище за німецького нац[іонал]-соц[іялізму] як людини, що мусила ховатися

зі своїми переконаннями й попередньою діяльністю, яка орієнтувалася на сили, німецькому нац[іонал]-соц[іялізмові] ворожі.

У тому ви не покривите душею, бо я дійсно весь час від 1917 року у аспекті сил, які дуже далекі від сил націонал-соціялістичних, та моя чинність у "Краківських Вістях" все була скритою орієнтацією нашого суспільства про те, що діється, так, що тепер ще мені люди кажуть: "Пише Ген[ерал] Петрів, що льос (доля. – *Ю. М.*) західної Европи рішатиметься на Моравському полі, – значить, тікай з Відня" й т. д.

Можливо було би акцентувати, що я фактично вже від 1940 року був конфінований, бо не міг виїхати з фабрики, що є 100% правда, а моє пересунення до Баварії було чи то вивозом непевного елемента з району військових чинів або, вірніше, перетягнення мене примусово у район, де гадали ставити опір й, може, використати моє ім'я для паралізування протинімецької чинности, яку вже почали наші протигітлерівські кола, висилаючи зв'язків до Альянтів, отже, якби я був у той час незалежний та виїхав би свобідно та безконтрольно, то міг би викликати підсилення протинімецької акції, а я все-таки старий партизан, так що й наші партизанствуючі на мене багато ставили, так чому було не спробувати мене скомпрометувати, як спробувала одна з часописів за часи Гітлера, де умістили навіть мою фотографію й початок житьопису.

Взагалі тяжко собі уявити, які провокації могли бути за часи Д-р Гебельс пропаганди та які можуть бути тепер.

Треба зазначити, що мій вивоз ніяк не підходить до переміщення на працю, але є 100% переміщенням з ідеологічних та політичних мотивів.

По адресі 2-й, якщо інтервьонувати, то, може, лишень запитанням, коли була розглянута апеляція, та проханням до розгляду взяти під увагу виключність цього випадку, бо я гадаю, що там нічого не було розглянуто й обмежилися лишень заявами та інформаціями конфідентів большовиських чи тих, що підшилися під нас, і наших непоміркованих елементів, отже, там ніяк не можна розписуватися на теми протикомуністичні.

Цей лист є третій з часу позбавлення мене ДП, пишу це, *тому що є підставне підозріння*, що листи не доходять. Останній лист просив переслати нашим комбатантам, у листуваннях з якими ствердив ПРОПАЖУ того афідейвіт-у, що вони мені вислали ще на початку року й наявність якого давала би мені можність пройти скринінг раніше та поза впливами "специфічних" умов нашого табору.

Даруйте, що Вас турбую, але становище дуже погане, бо жити на ласці німецької, ще раз, та ще з харчовими приділами тутейшими й без надії виїзду, надто тяжко.

З Правдивою пошаною до Вас

Всеволод Петрів

22/V [1]947.

Текст апеляції у прилозі.

Прилога до листа з 22. 5. [19]47

Поскільки я не знаю підстав, чому мене позбавлено прав ДП, мушу з'ясовати своє становище докладніше.

З’ясовуючи своє становище за влади одного з тотализмів – групи націонал-соціялізму німецького й його продовження у інших народів, мушу зазначити:

А) Що я належу до думок, тотализмові ворожих, що я доводив чинам:

1) Належав до українських робітничих й соціалістичних організацій, про що відомо майже кожному з української еміграції й багатьом з політично мислячих й орієнтованих українців Галичини.

Також належав до робітничих й соціалістичних організацій чеських й міжнародних, маю документ, випадково заховавшийся.

(прилога I)

2) Виступав у публічних міжнародних руханкових маніфестаціях робітництва в Празі та Відню разом із нашими відповідними робітничими організаціями інших народів, яких розбив за допомогою Гітлера міжнародний фашизм.

Про цю чинність відомо багатьом тут знаходячихся емігрантів, писалося в часописах, а то не лишень українських. Маю нагоду з тих виступів фото.

Б) Що я належав до активних борців за засади, що виголошені Президентом Вільсоном й Атлантицькою хартою, що довів чинами так:

1) Брав активну участь у боротьбі українського народу за його права на самостійне існування з 1917 по 1920 рік як член армії республіканської

2) Активно боровся за ті ж права цілий час перебування на еміграції.

3) Коли настав кризіс 1937 року, помагав у впорядкуванню боротьби проти наступу німецького поневолення й заангажувався до підготовки так званій бранній вихови в ЧСР, а в мент, коли СССР відмовилася від захисту ЧСР та виконання прийнятих на себе обов’язків, я добровільно зголосився до армії ЧСР, на захист прав, проголошених Вільсоном й підтверджених Атлантською хартою.

Про мою участь у Української боротьбі знає скоро кожний свідомий українець.

Т[езу] 3-ю підтверджую документами прилога II–III.

4) Коли частині українського народу на Карпатської Україні вдалося почати здійснювати свою самостійність, я був викликаний урядом Карпатської України до праці. Прилога IV, V.

Однак націзм, який по кризі у Мюнхені почав набирати сили, не допустив, щоби я був на визначних становищах, але коли мадяри окупували Карпатську Україну, мене, як й інших емігрантів, було примушено зголоситися як “чужинців” (на української землі) до німецького консулату, але все-таки було мадярами арештовано, а потім було примусово вивезено з родиною до Німеччини, – до Відня, а потім до окупованій частини Чехії – Протекторату

Прилога VI та VII.

[В] 1) У Протектораті мені не було дозволено повернути до моєї попередньої праці, яка була джерелом мого існування: професора Укр[аїнської] Гімназії – Прилога VII, IX, але уміщено на збірному пункті у школі та висилано на ріжні праці, що їх впорядкувало СА, а до того було допрошуємо у гештапо.

2) Коли нарешті мені вдалося за допомогою української фірми знайти працю, щоправда, не по фаху, прилога X, то мені було відмовлено у соціяльному забезпеченні, а потім відібрано Нансен пас, а дано лишень Ауфенгальтерляубніс, який обмежував право пересування, прилога XI, а тим уможливлено ту працю.

3) Поскільки я не йшов на компромісиз нац[іонал]-соціялізмом, мене було уміщено через Арбейтсамт на фабрику на підрядну працю.

По умовам праці я не міг покинути місця праці й там був фактично конфінований. Така форма конфінації мною пояснюється тим, що нац[іонал]-соц[іялізм] не хотів розшифровувати на 100% свого справжнього відношення до українців, тому оберігав межі пристойности до визначних українців, що були нац[іонал]-соц[іялістичній] ідеї ворожі.

Моя працьовна легітимація була предложена скринінговому старшині.

4) Не дивлячись на цю конфінацію, мене було контрольовано викликами на гестапо й трусами.

5) Коли у 1944–45 році націонал-соціялізму стало туго й він пішов на компромісиз "Остеном", мене викликалося декількоразів до Берліну й обіцялося блага на прийняття участи у формуваннях та політичних акціях типу Власовщини, однак, не дивлячись на загрози Гештапота моральну пресію, я до Берліна не виїхав й, щоби уникнути "примусово-добровільного" виїзду, мусив лягти до шпиталю.

Про це знає все свідоме й політично мисляче українське суспільство.

6) 8. IV. 1945, коли східна фронта була у 60 кілометрах від Брна, мені з родиною було наказано з'явитися з двома валізками кожний до станції, там відібрано Ауфгалтерляубнis, посаджено у товарний віз й вивезено через Іглаву, Прагу, Плзен до Баварії, куди ми доїхали 15. IV. у Фюрт ін Вальде, де переїхали кордон властивої Німеччини й окупованого Протекторату

7) 16. IV. наш вагон був збомбардований у Регенсбурзі, а нас було пересилаємо від Гемейдни до Гемейдни. Куди нас хотіли везти німці, ми не знаємо, але ми використовували всі можливості, щоби як скорше дістатися за Американську фронту, бо від тотализму німецького, так як й від тотализму СССР-ського, загрожувала нам смерть.

Г) Під охороною Американської армії.

1) Перехід американської фронти 23. IV. спинив нашу перевозу в Вейтенриді.

2) Німецькі бюргермейстри відразу стремилися передати нас до "репатріації", тобто до їх СССР-івським тоталистичним братам, й лишень коли нарешті 6. VI. вдалося знайти найближчу американську комендатуру у Бруку, стало трохи легше. Прилога XII та XIII.

3) 15 /VIII, не маючи сили перемагати ворожого ставлення до себе й родини з боку німців, ухилився під захист УНРРА у Аугзбурзі.

4) У таборі Соме Касарні взяли ми гарячу участь у впорядкуванню життя табору: я як член багатьох наших демократичних організацій, дружина як член Контрольної Комісії, син як один з організаторів скаутів й організації електротехнічної школи.

5) 24 /IV 1947 року нам не признано прав ДП, а то під замітом, як можливо лишень догадуватися, бо вони нам не дані, неправдивих інформацій.

6) Позбавлення прав ДП віддає мене з родиною знову на ласку та неласку німців, від яких я шукав захисту у Американської влади.

"Опіка" німецьких урядів легко може стати для мене "опікою" СССР, бо хто, мимо табору, може мене захистити від ріжних "випадків".

Д) Позбавлення прав ДП є для мене й родини не лише позбавлення права на харчи й помешкання, але видачу ворожим нам силам.

Е) Не можу також стерпіти закиду у будь-якої неправді, бо я не брехав російським тоталистам ріжних барв, коли боровся з ними збройно, не брехав польському шовінізму, коли сидів у їх інтернації, не брехав мадьярському й німецькому тоталізму, коли був у їх в'язницях та конфінаціях, не маю підстав брехати американським урядам, які я хочу рахувати демократичними, тому вважаю позбавлення мене права ДП наслідком або великої непоінформованости й неуважности скринінгового вимогою, або виявом чужих ворожих українцям й демократам сил, тому вимагаю перегляненння справи й щонайменше зазначення, чому й на права ДП не смію рефлектувати.

Підкреслюю, що мене знає не лишень Українська еміграція Європи, але й Америки, зокрема Союз Українських ветеранів Канади, з яким я у тісному зв'язку з 1927 року. Прилога XIV підтверджує, що ми всі троє мали Нансен Паси.

Всеволод Петрів – до апеляційного блянкету додана апеляція англійською мовою за власноручним підписом.

Копії слідуючих документів:

1. Наказ мадьярського воєнного командування про виселення до Німеччини.

2. Фабрична легітимація.

3. Тимчасовий пас, виданий американською комендатурою в Бруку.

4. Атестація Укр[аїнського] Червоного Хреста в Швейцарії (франц[узькою] мовою).

5. Лікарське свідоцтво.

Тамара Петрова – до апеляційного блянкету додана апеляція англійською мовою за власноручним підписом.

Копії слідуючих документів:

1. Наказ мадьярського воєнного командування про виселення до Німеччини.

2. Посвідка Арбайтс-Амту про примусове насадженя на працю.

3. Лікарське посвідчення про стан здоровля того часу.

4. Посвідка "фореіген оффісе" Брук.

5. Лікарське свідоцтво Головного америк[анського] лікаря в Серватіус Штіфт.

Святослав Петрів – до апеляційного блянкету додана апеляція англійською мовою за власноручним підписом.

Копії слідуючих документів:

1. Наказ мадьярського воєнного командування про виселення до Німеччини.

2. Посвідка про працю на фабриці.

Тимчасовий пас, виданий американською комендатурою в Бруку.

В суботу передано було додатково через руки місс Фошт нотаріяльно засвідчену посвідку про примусовий вивіз німецькою командою(?) в квітні 1945 року в 15 примірниках, для долучення до трьох апеляцій.

To the Headquarters 1) По цей адресі подаю ще одну апеляцію
Of the 3-rd USA Army
Lietenent Colonel Damlow
Heidelberg Deutschland USA Sonne

I.-st inf. Diw. USA Army Bad Tolz EUCOM 85 Deutschland USA Sonne	2) По цей апеляції було подано ту апеляцію, у якій відмовлено
Col. Michelsen EUCOM Frankfurt/M[ein] Deutschland USA Sonne	3) Цей полковник нібито є рішаючий у справах апеляцій, але його оточення не є нам сприяюче.
UNRRA Headquarters 5 Distr. München-Pasing Deutschland USA Sonne	4) УНРРА, що може посередньо впливати на вислідок скринінга.
Dr. Kryschewskyj c/o W. Petriw 13 b Augsburg – Bayern Reinohl St 25 Deutschland USA Sonne	5) Тимчасова зворотна адреса

1. Я був двічі примусово переміщений.

2. Ніколи не мав найменшої співпраці з німцями й відмовився, хоч мені було загрожено репресіями, прийняти участь в допоміжних німецьких формаціях типу Власова. Про це було широко відомо, і свідки цього є в кожному з таборів Американської зони.

3. Мої демократичні й антитоталітарні переконання загальновідомі як з моїх статей в українських часописах в Европі і в Америці, так і з прилюдних виступів та активної участи у підготовці до збройної боротьби з націзмом. Це якраз і було причиною того, що за часи окупації Чехословакії німцями мені не дозволено було працювати на попередньому становищі професора, а після періода, коли я мусив, живучи на переходовому пункті, підмітати вулиці і т. ін., приділено на фабрику як допоміжного робітника з мінімальною платнею і без права залишити місто Брно. Син мій теж був помічним робітником на тій же фабриці.

4. Рівно ж це (т. 2, 3) було очевидно підставою мого вивозу, коли фронт наблизився на 60 км до м. Брна, без вказання причин і цілі. Безумовно, це не був вивіз на працю, бо взагалі таких вивозів з території Протекторату не було, а прихід американського війська не дав можности німецьким нац[іонал]-соціялістам щось зі мною і моєю родиною зробити, бо ми були ще в дорозі.

5. Я подав правдиві дані і правдиві документи на всі твердження, рівно ж як і члени моєї родини (дружина і син), що весь час були разом зі мною.

6. Крім цих документів, до моєї апеляції була прикладена посвідка головного американського лікаря (Серватіус Штифт), в якій зазначено, що я й моя дружина по свойому віці і стану здоров'я ще здібні до будь-якої фізичної праці, і зазначено також, що жадна організація на випадок позбавлення ДП нами не заопікується.

7. Всі ці факти не мали впливу на рішення Апеляційної Комісії, що позволяє мені думати, що моя апеляція, як і апеляції дружини і сина, не були в днях 5 і 6. V. уважно розглянуті.

Підтвердження цього нахожу також у слідуючому: коли до табору прибула апеляційна комісія, що перевіряла апеляції декількох осіб, я, [з] ініціативи американського директора табору, якому добре була відома моя справа і документи, мав нагоду говорити з підполковником – представником цієї комісії.

Переглянувши мої документи, він сконстантував, що вони цілком вистарчають для признання мені статусу ДП, одначе, не маючи зі собою моєї апеляції й мойого імені в списку, не міг прийняти рішення.

На підставі всього цього прошу о перегляд моєї апеляції, беручи під увагу, що хоч перебіг справи моєї і моєї родини не відповідає трафаретному вивозу на працю, а являється одначе примусовим переміщенням як особи політично непевної з погляду національного соціялізму.

(Далі йде машинописний текст цієї апеляції англійською мовою на двох аркушах, власноручно підписаний В. Петрівим. На окремому аркуші він дописав: "Перекладена на англійську мову апеляція, яка певне НЕ прочитана. Гадаю, що по її прочитанню й використанню надішлете Союзу Ветеранів у Канаду. В. Петрів". – *Ю. М.*).

Машинописний оригінал. На початку, у верхньому лівому куті першого аркуша, написано олівцем, очевидно, рукою Є. Бачинського, дату написання листа: "22.5.[19]47.".

№ 7
1947, червня 8. Аугсбург. – Лист В. Петріва, М. Романченка та М. Калинця до Є. Бачинського

8 /VI 1947.

До П. Т. Голови Українського Червоного Хреста у Женеві

Пана Д-р[а] Є. Бачинського.

Вельмишановний Пане Докторе!

Дозволяємо собі звернутися до Вас у справі, яку порушити можете, на нашу думку, лишень Ви та яку ми не можемо поважати за маловажну, бо вона торкається великої групи осіб, що своїм досвідом при належних кваліфікаціях можуть багато зробити для загальної Української справи та яких було вже перед 25 роками визнано політичними емігрантами з мотивів не лишень соціальних, а головне національних, чим було непрямо визнано існування українського питання.

Кажемо про людей еміграції 1920 року, які мали Нансенові паспорти та й користалися з правної опіки Ліги Народів й Міжнародного Червоного Хреста. На нашу думку, немає жадних підстав, щоби ця група позбавилася би права на міжнародну опіку, бо становище її, щодо неможливости повороту на батьківщину *з мотивів політичних й головне національних*, нічим не змінилося, тому що уряд СССР *нічим не змінив* свого ворожого ставлення до українських емігрантів з 1920 року. Це видко би з того, що всі ті українські емігранти з 1920 року, що були залишилися у Польщі чи ЧСР, підпали під перзекуції з боку уряду СССР з мотивів *їх чинности з часів перед 25 роками.*

На нашу думку, немає також жадних підстав, щоби ця група у цілому позбавилася права на міжнародну опіку й з-за її становища у часи панування на

теренах Европи націонал-соціялизму, бо українські нансенівські емігранти у більшости не були пущені на рідні землі як елемент свідомий й надвладі німецької небезпечний, а ті, кому вдалося проти воли німецької туди дістатися, були або зліквідовані, або вислані, або поодиноко пішли у повстанські організації.

Ті, що лишилися у Польщі або ЧСР, частинно були залишені при своєї попередньоїпраці, але найбільше демократична її частина була навіть переміщена на працю *не по фаху* у Німеччині або й по самій території бувшої ЧСР, а з Карпатської України всі ті, що за ЧСР були там на праці, були, по насильному приєднанню К[арпатської] У[країни] до Мадьярщини, примусово вивезені до Австрії, вже приєднаній у той час до Німеччини, чи то до Протекторату Чех й Морави, що був тоді теж частиною Німеччини. Багато з них перед вивозом було арештовано й перенесло знущання та тортури, подібні до таковых же у німецьких централах. З тих осіб, примусово переміщених уже у 1939 році, мало хто знайшов працю по фаху, а у більшости були примушені до випадкової праці шляхом примусового приділення.

Деяка частина старої української нансеновської еміграції залишилася у Словаччині, де працювала чи на старих місцях, чи то уміщена на працю Словацькими урядами, яки потрібували фахівців, що *не були би пов'язані* ані з німцями, ані з мадьярами.

Ця українська Нансеновська еміграція у бувшої ЧСР у значної частині навіть не війшла у ті дві українські організації: громаду й обєднання (гетьманську та націстичну), які були дозволені німецькою владою.

Отже, як бачимо, українська нансенівська еміграція, зокрема у ЧСР, за часи Гітлерівської влади *не була у жадний* спосіб *привільована*, а у найкращому разі мала "права" рівні з її демократичним чеським оточенням, а у більшости була навіть упосліджена, не сприймаючи чуждих націстських ідей.

Коли Гітлерівська Німеччина катастрофовала, Українська еміграція 1920 року опинилася меж молотом й ковадлом, бо зі сходу надходили ті самі сили, від яких ця еміграція примушена була перед 25 роками покинути Батьківщину й перед якими була взята в оборону культурним світом, який був репрезентований тоді Англією, Францією та Сполученими Державами П[івнічної] А[мерики]. У той же час українська еміграція 1920 року була у повній залежности від загибаючого націзму, який її ледве толерував.

Не було иншої ради, як, уникаючи неминучої загибелі від ворога східного, не перешкоджувати ворогу західному везти себе через західну вогняну смугу, ризикуючи бути знищеними тими бомбуваннями, які провадили західні алііянти, або бути розстріляними гітлерівськими біснуватими як "міндер-таушенд" (обманщики. – *Ю. М.*).

А тепер під час скринінгів ув Американської зоні українських нансенівських емігрантів, зокрема тих з ЧСР, позбавляється прав ДП, зокрема у тих таборах, де скрінінгові комісії чинили під впливом сил ворожих демократичної України, – тоєї Української Народної Республиці, якої співтворцями й оборонцями з'являються ті емігранти з 1920 року, а до того вони, жиючи 25 років у аспекті сил західної демократії, органічно не могли сприйняти тоталистичних ідей та методів, звідки би вони не походили.

Зокрема трагичне є положіння тих, хто позбавлені прав ДП, тому, що вони віддані під юрисдикції та "опіку" німців, як їх азіліянти, бо вони були весь час в оточенню протинімецьких сил й впливів й ним тяжко буде пристосуватися до органічно ворожого оточення.

Під зглядом української рації ця еміграція 1920 року, складаючись з людей у більшости висококваліфікованих й організаційно досвідчених, є найбільшою загрозою для антиукраїнських сил й найціннійшим для нас елементом.

Під поглядом же загальнолюдським це є старші кваліфіковані люди, які вже не годні ставати на фізичну працю й в ней не будуть нікому корисними, але натомісць здатні принести велику користь на фаховій праці, як вони її приносили, працюючи у чужому оточенню в ЧСР чи Польщі.

Отже, є на часі піднести голос про правне оформлення та загальнолюдське використання й признання правної опіки для еміграції 1920 року перед тими міжнародними організаціями, що є ідеологічними спадкоємцями Нансеновського комітету й продовжують світлі традиції Міжнародного Червоного Хреста.

За ініціативну групу

Проф. В. Петрів — Інж. М. Романченко — Проф. Калинець

Генштабу — Сотник М[ілітарних] С[ил]. — Поручник М[ілітарних] С[ил].

Генерал-Хор[унжий]

(…)*.

Машинописний оригінал. Підписи-автографи.

№ 8

1947, червня 24. Аугсбург. – Лист В. Петріва, М. Романченка та М. Калинця до Є. Бачинського

До Українського Червоного Хреста за кордоном

Женева.

На руки Пана Голови

Д-ра Бачинського

Шановний Пане Голово!

Ми вислали до Вас прохання поклопотатися про Українську Нансенівську еміграцію, зокрема про ту, що останніми "скринингами" позбавлена прав ДП та опинилася тут у Німеччині на ласці чи неласці Німецької.

Ми вказували, що це позбавлення прав ДП було викликано тими специфічними умовами, що утворилися у таборах ДП певними репатріяційними наставленнями УНРРА й протидемократичними та протиукраїнськими наставленнями тих інформаторів й конфідентів, що вишли в довір'я скринингових чинників.

Ми, Українська Нансенівська еміграція, мусимо виступити на свою оборону, однак для неї бракує нам управненного впорядкуючого центра громадського типу.

Російська Нансенівська еміграція має у Мюнхені своїм заступником якогось пана Юрьева, що видає посвідки про належність до Нансенівської еміграції й чинить нібито з доручення колишнього Нансенівського комитету

Ми нічого не можемо протипоставити цьому, а тому чимало людей українського походження регіструються як Нансенівські емігранти у того Юрьєва, що реєструє тих, яких нансенівське становище не є певне. Отже, є необхідністю мати свою репрезентацію для Української Нансенівської еміграції, а то кимсь з рішальних чинників уповноважену.

Просимо Вашої у тому допомоги та легалізації, хоч би того нашого ініціативного гуртка, що репрезентує головне скупчення вискриненгованих та невискриненгованих Нансенівців, складаючись з осіб на 100% Нансенівців, які ніколи не мали іншого громадянства, та рішені при евентуальній дальшій регістрації додержуватися правдивости, бо тепер йде не про врятування людей від репатріяції, що, може, й допускало певне відхилення від правди, але про врятування нашої "старої гвардії" від можливої компроментації особами, що до неї не належать, але бажають, для власних вигод, формально рахуватися Нансенівськими українськими емігрантами.

Справа є надто пильна, тому дозволяємо просити про можливо скоршу відповідь й легалізацію у рішальних, можливо, міжнародних чинників хоч би нашої ініціятивної групи.

З пошаною

В. Петрів	М. Романченко	М. Калинець
Професор Всеволод Петрів	Інж. М. Романченко Сотник М[ілітарних] С[ил].	Проф. Калинець Порушник М[ілітарних] С[ил].
Генштабу	Нансен Пас № 6/379а	Нансен Пас № 433/30/31
Генерал Хорунжий М[ілітарних] С[ил].	Виданий 24. 8. 1931	Виданий в Празі XVI 16/1. 1931
Нансен пас № 364/30		
Виданий 28/X/1930, Прага		

Аугсбург 24 /VI [1]947 р.

Машинописний оригінал. Підписи-автографи.

№ 9

1947, червня 26. Аугсбург. – Лист В. Петріва до Є. Бачинського

26 /VI 1947 р. Аугсбург

Вельмишановний Пане Докторе!

Разом із тим висилаю Вам листа від нашої ініціативної групи, що складається з 22 вискриненгованих бувших старшин армії УНР тут у Аугсбурзі, та до того придасться приблизно стілько же [в] інших таборах.

Вже ця сама лічба доводить, що підставою вискринингования не була будь-яка співпраця з німцями, бо звідки стілько могло співпрацювати людей, які у той час були викладачами у нашої гімназії чи сиділи по ріжних фабриках. Ясно, що причиною вискринингования були доноси з боку тих, кому УНР сіллю в оці, а це всілякі Б[ольшевики].

Як би то не було, але становище вискринингованих стає з кожним днем трагічнішим, бо не лишень знаходження на німецьких картках, що *не дають й*

німцям можливости жити, що ж – тим, до кого німці продовжують ставитися вороже? А головне *цілковите безправне становище*, бо вискринінгованим не дозволяється виїзд будь-куди, а вони мусять лишатися у Німеччині, а тут є проект вивозу всіх таборів поза межи Німеччини, тобто зникає й та остання можливість поліпшити своє становище працею при таборах, для мене конкретно лекціями та працею дружини на машинці.

Тому-то я так й просив свого часу у Вас допомогти. Тут же очевидячки чи то з причин престижних, чи то тому, що добре заплачено чи набрехано, досі мені не вдалося нічого змінити, тому треба хоч організуватися тим нещасним, що викинуто невідомо чому з права, щоби те право якось здобувати.

Отже, не відмовте у допомозі, бо наше Центральне представництво працює по лінії найменшого супротиву й найбільшої вигоди, а це не є опіка людей у біді, де треба й себе експонувати, а ховання голови до піску та ссання двох маток добрим телятком, а нам треба самооборону, а то згинемо.

Окремим листом висилаю копії перебігу моєї справи, може, там придадуться.

З правдивою пошаною до Вас

В. Петрів В. Петрів.

[P. S.] Тут у таборі Шлясгеймі є навіть фабрика Нансенівських пасів, яку веде якийсь "Княз" Кугучєв. Виробляються Нансенівські паси "с ручательством" й "видание где хочете", а по них затверджує старо-нових емігрантів "централя", про яку ми офіційно Вам подаємо.

Само собою, це все "доходная стаття", бо пас коштує у 1000-чах марок "смотря по пальто й соответствию".

Отже, розумієте, шановний Пане Докторе, як нам треба поспішати й мати *строго офіційне своє* заступництво, бо всіляки "Князья" є лишень "кустарі", а є ще той головний "робоче-крестьянский" фабрикант, "который сдєлает єще лучшє", а потім наші правдиві паси й правдиві документи будуть у порівнянню з тими "фальшивими"!

Багато з них тому й провалилося на скринингу, бо подали *лишень* правдиві документи й правдиві данні, не "формальні"!

Вибачте, що так Вас настирливо турбуємо, але не можете собі уявити, яка небезпека всіляких Б[ольшевиків] з брехнею разом на нас насувається.

З правдивою пошаною до Вас.

В. Петрів

Машинописний оригінал. Підпис-автограф.

№ 10

1947, липня 13. Аугсбург. – Лист В. Петріва до Є. Бачинського

На № 5679

Вельмишановний Пане Директоре!

Вашого листа з дня 27 /VI дістав нині 12/VII та відразу же даю й відповідь, що заки виготовити зможемо те, що Ви жадаєте, в англійської чи французької мові, бо те забере досить часу, а час наглить.

З вирізки з одного з наших часописів можете побачити, як тут інтерпретується той параграф статуту ІРО, який каже про те, що ця організація має опікуватися у другу чергу нансенівською еміграцією, яка вже мала опіку від міжнародних організацій.

"Опіка", що дали нашим українським нансенякам з Ашафенбургу, а є то переважно та еміграція, що була на Чехах, є надто велика, а нас всіх чекає така опіка, особливо тих, на кого вже кинуто тінь "непевности", хоч т. І, по якої, наприклад, я вискринингований, пояснюється: "невірні інформації чи добровільний виїзд до Німеччини", як бачите, теж "широкі" рамки. Як ми довідуємся, цей "код" для вискринингування складений у головній квартирі армії СДПА капітаном Джеровим, який у 1918 році виїмігрував сам до Америки з Росії й, якщо читати без англійської вимови, є Жаров. Як можливо побачити з одного з тижневих переглядів у кіно, він був одним з діяльних учасників відновлення служби Божої у синагозі у Мюнхені, а у нас коли він був, добре говорив по-російськи, отже, мусив би знати умови еміграції. До того же кажуть, що він якось був причастний до уряду Керенського.

Якби то не було, але нам – нансенівської та ще української еміграції – у сучасний момент й у сучасному становищу треба дуже уважно поставитися до свого правного становища, а то, що Ви мені пишете про Ваші враження від Вашої візіти. Знову акцентую, що російська еміграція буде мати проти нам великий наскок, не дивлячись, що вона є лишень *проти* існуючого у Росії порядку й евентуально проти сучасного російського уряду, а ми *лишень* ЗА Українську самостійність.

На жаль, наші центральні установи не зовсім ясно це становище усвідомлюють, що, може, залеже від того, що там є дуже багато людей з Західної України, а сам Сенатор Мудрий[3] належе до угруповання, яке не завжди ставило знак рівняння меж всіма росіянами без ріжниці барви, те ж можливо, на жаль, сказати й про групу, до якої належе Пан Проф. Дорошенко[4], а ті наші нові емігранти теж не дуже-то розуміють ходи тих, хто нині є інформаторами міжнародних організацій, та використовують для того свої старі царські зв'язки чи зв'язки "проантантського уряду" Керенського. До того тут наші новоактивісти недооцінюють значіння боротьби й досвіду "старичків" й роблять нові нісенітниці по старим зразкам, які вже ми знаємо, а не лишень раді, що "відживших" закидують кудись, але самі тож роблять у таборах, наскілько є їм сили.

Отже, з цих міркувань ми вислали Вам першого спільного листа, а за ним, не чекаючи Вашої відповіді, й другого за тими же трьома підписами, які там вже дешифровані друком; на жаль, ми не знали про необхідність писати Вам французькою мовою.

Що до збирання масово підписів, то з повищих причин це буде певно тяжко зробити, бо така акція зараз же буде "обстріляна" ззовні, за допомогою тих "наших" сил, які безумовно на те буде спровоковано тими же зовнішніми силами. Тут весь час на нас кричали: не смієте відокремлюватися, ми всі однаки – й перша й друга еміграція, Ви є обов'язані нас покривати, але зараз нас видають повністю.

Як бачите, Пане Директоре, справа тут є у певній мірі скомплікована, що й примусило нас звернутися до Вас, обминаючи певні підводні камені які тут є, але *рішуче не для того*, *щоби робити тут будь-який вилом з загального національного фронту*, лишень щоби забезпечити *один з відтинків*, а то дуже поважний, фронту, ваги якого *наші* не розуміють, але зате *розуміють* вороги й по ньому б'ють.

З правдивою пошаною до Вас.

13 /VII 1947 р. В. Петрів

Аугсбург

Машинописний оригінал. Підпис-автограф.

№ 11

1947, липня 26. Аугсбург. – Лист В. Петріва до Є. Бачинського

Вельмишановний Пане Директоре!

Відразу прошу вибачення, що звертаюся до Вас у такій неважливій на перший погляд справі, але для нас вона тут має важливий характер: дружина розбила брилі (окуляри. – *Ю. М.*), це у нормальних умовах коштувало би певну кількість валюти й все, а тепер у Німеччині для "ауслендерів" це означає повну майже неможливість придбати инши, – тут, щоправда, виробка скла обмежена, а головне, скла для брилі виробляються у совєтської зоні, у Ієні, а звідти немає довозу, бо всі скляні вироби використано як "репарацію", отже, пропонується чекати у черзі, записавшися до неї лишень у жовтню до січня 1948 року! А це нам трохи затяжко, бо дружина "включена у виробничий німецький процес", але так, що не має жадного з того заробітку, а хоч право не бути висланою до села, однак без брилів не може не лишень читати, але й працювати на пишучей машинці, що є *единим* реальним для неї засобом заробітку, бо син, хоч працює повністю у нашій електрошколі але *не* ДП, не має права на цігарети й додаточний приділ харчів, чим фактично оплачується ця нелегка праця, лишень на платню як "чуженацьональний" фаховець, а вона є у 100 н[імецьких] м[арок]. Я же маю випадкові заробітки від лекцій по таборах й журналистичної праці.

Як бачите, таке невелике, як брілі виростає у значне й виправдовує моє прохання: чи не є можливо вислати від Вас брілі чи, може, самі скла? Їх діоптрика є плюс 3,5 для читання зблизька (D. P. Cruser (?)).

Ще раз прошу вибачення за турботи й прошу прийняти наші привітання.

З правдивою пошаною до Вас

26 /VII 1947 р. В. Петрів

Машинописний оригінал. Підпис-автограф.

№ 12

1947 (?). – Лист В. Петріва до Є. Бачинського.

Вельмишановний Пане Директоре!

Вже надіслав Вам одного листа, що торкався справи "старих нансенівських емігрантів", до якого була доложена маленька часописна замітка про першу атаку

на групу цих емігрантів з Ашафенбургу, нині докладаю ще одну вирізку з часопису про ту же справу.

Щоправда, справа та полагоджена, а то у тій спосіб, що цю групу наших “старих емігрантів” поставлено у кращі життєві умови у таборі Бад Верисгофен, але все одно зірвано зі звичної праці та культурної чинности зі шкодою не лишень тієї чинности, але й самим емігрантам.

Так заходилися з емігрантами, що мали права ДП, а що з тими, що їх не мають?!

Отже, можемо зрозуміти неспокій тих, хто так висить у повітрю, як висимо ми.

З приходом IPO власне поки що нічого не змінилося, окрім поки що вивісок на деяких з таборів, але абсолютно нічого не змінилося поки що щодо персонального складу з тоєї же невиразної тактики й відсутности пляновости супроти еміграції, зокрема української.

Відчуваються стало залаштункові сили, що керують всім й так боляче на нас відбиваються, от чому конче потрібно заступництво, а то не те, що існує у нас “самотужки”, ніким властиво правно не толероване, а те, що спиралося би на хоч видимість права та узнання зовнішніми силами.

Даруйте, Шановний Пане Директоре, що я так повторююся, але моя концепція така: маємо наших повноправних братів, які вже мають горожанство чи то у Канаді, чи то у Сп[олучених] Держ[авах], чи ще будь-де; вони можуть нас заступати, але лишень як єдинокровних земляків, а то тим ризикуючи у закидах підтримки “расовій” теорії Гітлера, яка є всім “одіозна” й навіть заборонена, крім жидів; але ми, старі емігранти, мали, евентуально можемо привернути, тії права азилю й тії нансенівські права, що їх мали ми, а коли їх привернемо, можемо заступати тих “нових” емігрантів, по ознаці, що вони відійшли з Батьківщини з тих же причин, як й ми, за тими же кличами, й тому є у тих же, як ми, правних становищах, отже, немає жадного націзму, лишень національна та соціяльна анальогія.

Даруйте, що дописую олівцем, але машинка в мене зіпсувалася. Иншу дістати годі, а є можність надіслати листа через чемність пана суб. ін[женера] Кузіва.

Наше звернення якоюсь загальнозрозумілою мовою все задержується, бо по-перше, демократична машина в таборових умовах працює повільно, а зокрема на чужих мовах, тому ж надіслати не можу, покажу С.І. Кузіва – може дійсно (?) пізніше.

Для Вашої інформації надсилаю англійський текст свого прохання-апеляція, але, на жаль, не маю жадної надії на будьякий успіх й засилаю лишень з обовязку рятуватись і рятувати родину від загрози голоду.

З великим шануванням до Вас.

В. Петрів

Машинописний оригінал. Друга частина листа і підпис-автограф.

№ 13
1947 (?), травень (?). Аугсбург. – Додаток до одного з листів В. Петріва до Є. Бачинського

В 1939 році я був професором Гімназії у Хусті на Карпатської Україні. По обсадженні Хусту мадярським військом я з родиною (дружина й син) був примусово вивезений представниками німецького нац[іонал]-соц[іялістичного] уряду по догоді з мадярською військовою владою, після мого 26 денного арешту, до Протекторату, а саме до Брна на Мораві, й вміщений на збірному пункті (Наказ про примусовий виїзд 1939 року).

Пізніше мене було вміщено на працю на фабриці, де я і працював весь час війни на підрядному становищі без права свобідного пересування поза межі району праці.

Весь час я знаходився під доглядом, що пояснювався моїм демократичним успособленням, а в кінці моєю категоричною відмовою взяти участь в допоміжних формаціях при німецької армії.

З наближенням фронту на 40 км до Брна я з моєю родиною був примусово вивезений до Німеччини, без означення куди і з якою метою.

Через кордон Німеччини я був перевезений 15. IV. 1945 у Фюрт ін Вальде. Під час дальшої перевозки у зв'язку з відворотом німецького війська дісталися ми до району американської армії.

З 1936 року я приймав участь у підготовці ЧСР до боротьби проти Німеччини (Посвідчення міністерства Народної оборони), а 29. IX. 1938 року, коли ЧСР була залишена напризволяще СССР, то приголосився добровільно до Чесько-Словенської армії, тому передача мене з родиною до розпорядження німецьких урядів є для мене цілком неможлива.

Не дивлячись на моє позитивне ставлення до самостійної боротьби ЧСР у 1933 році, поворот у ЧСР для мене тепер цілком неможливий, бо теперішній уряд ЧСР є у догоді з урядом СССР й має умову про передачу останньому всіх тих, що мали російське підданство, а для мене, як бувшого військового міністра УНР, це й значило би долю, гіршу за ту, що її мали ті, що залишилися в ЧСР, а є тепер у СССР у в'язницях або на засланню, особливо тому, що й на еміграції я був виразно проти диктаторських методів СССР.

У час еміграції я був постійно в зв'язку з Союзом Бувших Українських вояків в Канаді, які, розуміючи тепер моє становище, повідомили мене, що висилають мені потрібні документи на переїзд до Канади й беруть на себе всі кошти подорожі.

ДП карта 081497.
Всеволод Петрів
Генерального Штабу Генерал Хорунжий М[ілітарних] С[ил].

Машинописний оригінал.

№ 14
1948, квітня 27. Аугсбург. – Лист В. Петріва до митрополита Іларіона

27 /IV 1948 р.

Аугсбург Сомме Касерне IV–39
Баварія Німеччина УСА зона.

Ваше Високопреосвященство
Високопреосвященнійший Владико!

Дісталися до нашого табору дескілько чисел часопису "Слово Істини" з Вашими вогненними словами про нас скитальців та оцінками минулих подій, – у останніх згадано й мою скромну особу.

Згадалися мені часи, Високопреосвященнійший Владико, коли ділили ми й радости й горе нашої боротьби: радість могутнього наступу на Київ у 1919 році, горе втрачення Держави з-за катастрофальних хороб на нашій нещасній батьківщині, ті часи, коли доводилося з Вами співпрацювати.

Згадалися часи, коли переживав я перший полон філістимлянський у Ланцуті, Ваші клопоти та боротьба за життя тих, хто у польському полоні вмирав тифом, що повстав на ґрунті антисанітарних умов та голоду. Тоді Ви, Владико, як репрезентант Уряду, що єдиний лишився на нашій, не своїй землі, вклали у ту боротьбу масу енергії, захищаючи всіх українців у неволі, не дивлячись на їх релігійну та регіональну належність.

Згадується, як легко розуміли Ви тоді ситуацію, взаємовідносини сил та ріжних устремлінь, що було так нам тоді потрібно.

Згадуються пізнійші гордощи, коли Вас, Владико, було признано доктором гоноріус кауза на чужому, світового імені, університеті, як українського вченого, й ту радість, коли світоч правди українського сприймання Христа засвітили Ви на Св. Даниловій Горі у старому Княжому Холмі.

Шкода, що не заберете Ви, Владико, слова й нині, коли тут, на чужині робляться дивні діла, зокрема довкруги нашої православної віри й тих подій, які мали місце на Україні у 1921 аж 1925 роках.

Тож і тоді, Владико, Ви не залишалися на боці, бо добре пам'ятаю, як зверталися ми, по Вашим вказівкам, від імені Православного Кирилометодієвського Братства, на чолі якого тоді стояв Бл[аженної] П[ам'яті] Протопресвітер армії Отець Пащевський, до Вселенських патріярхів, молили про поміч у боротьбі нашого народу проти антихристів, й велика хиба Вселенських Патріярхів, що не вняли тоді нашому проханню, яке було Вами корегованой скріплене Вашими особистими, як члена колишнього уряду, інтервенціями. Це є виправданням тому, що мусили наші брати, на Україні бувші, піти тим шляхом, що, може, й розходився зі шляхом тоді прийнятим, але був, при даному положенню, неминучим; а був він в ім'я Христа зробленим й тим освяченим. Був то шлях тернистий та кривавий, була то Голгота наша, така як й Голгота нашої армії та цілого нашого народу у часи визвольних змагань, що ще не скінчилися; є ті події тих років продовження нашої боротьби; з мучениками Ідеї Християнської й нашого сприйняття Христа, в Імені Розп'ятого гинучих з ім'ям Його [на] устах й вірою у Него у серці та з іменем Розп'ятого за високі ідеї Українського народу.

Нині тут, коло цих минулих кривавих подій, цього етапу нашої визвольної боротьби, точиться акція так далека від Християнства, що страшно стає людині, бо заперечуються самі ідеологічні мотиви тої нашої боротьби, висуваючи лишень мотиви формальні та особисті й намагаючись у взаємопоборенню використати чи навіть зганьбити те, перед чим людина мусить лишень схилити голову, пам'ятаючи Христові слова на Хресті, сказані розбійнику невіруючому: "Справді кажу тобі – завтра будеш зі мною у Раю", а що би він сказав тим, що вірили й йшли в ім'я Христово? Бракує нам у тому вірного слова любові й правди.

Все це згадуючи, Високопреосвященнійший Владико, прошу Вас прийняти від мене та моєї Родини поздоровлення к дню Світлого Христова Воскресення й вислови віри, що у людей воскресне "Слово Істини", якою назвою назвали Ви Ваш журнал.

Прохаючи молитов Ваших, лишаюся з пошаною до Вас

В. Петрів, Генштабу ген[ерал]-хорунжий.

Машинописний оригінал. Підпис-автограф. У лівому верхньому куті стоїть штамп митрополита Іларіона: "7 MAI 1948".

* * *

В. Петрів

НА ЦЕРКОВНІ ТЕМИ

На шпальтах "Української Дійсности" розвинулася перед місяцем дискусія на тему мови у церковній службі, у якій приймав участь, крім інших, ще й професор Андрієвський[5], тоді ще лишень бувший член Директорії.

Цю дискусію слідкував я з великим зацікавленням, не тому, що був би релігійним. Виховання "формальної релігійности", що давалося у "Кадетському корпусі", могло лишень вбити будь-яку релігійність, але якраз те виховання примусило цікавитися психологічним значенням релігії та її зовнішнього виразу – церковної відправи.

Змалку водили мене до церкви, де вистоювалось до болю в ногах й до повної втоми довгі богослужби при містичному куреві ладану та потріскуванні воскових свічок.

Пам'ятаю, як під час служби у великому пості, коли водили до церкви аж двічи на день, віяло містичним холодом, коли у присмерку слабого освітлення виходив панотець зі словами молитви: "Господи й владико живота моєго" й ряди нерухомо стоячих кадетів з мирним шумом руху падали на коліна, б'ючи земні поклони. Завмирало серце, коли великий кадетський хор, від срібних дискантів та співучих альтів до замогильних молодих баритонів та басів, виконував величаві концерти напівзрозумілою мовою, хвалу приносячи незнаному й незрозумілому Богові.

Одних захоплювала та підпорядковувала та містика, як містика військових вправ, інших дурманила, як містика спіритизму чи шаманства, інших обурювала ще повинність виконувати непотрібні стояння та рухи та слухати малозрозумілі слова про те, що "Рече Господь ко іудеум" чи комусь один з апостолів "оставив

тя Тіте у Кире”. Дарма, що зубрили ми всілякі “юси большіє та малиє” у невживаній “церковно-слов’янській” мові, яку вживали кадети лишень для того, щоби кого-небудь висміяти, чи з іншими дуже “небожественними” цілями; що “зубрили” на пам’ять ось той “Катехизис” й все те, чому “сіє важно во третьє”.

Пасивний відпір проти непотрібного виховував протирелігійність. Атеїзм найгіршого типу.

З такою релігійною підготовкою випускали до життя кадетські корпуси та військові школи “Православной Росії” майбутніх старшин, що ходили потім по звичці чи з обов’язку до церкви та з обов’язку вчили солдатів тексту присяги про те, що він “хоче и должен на баталіях, приступах, партіях та осадах до последняго іздиханія біться потщиться”, бо й присяга була так трохи зі слов’янська, бо давалася “перед Хрестом та Євангелієм”, була звернута до Бога й тому своїм характером мусила бути не дуже зрозуміла.

Так ось, у 1919 році, коли Військове Міністерство УНР, повіривши польським обіцянкам, було обезброєно та завезено спочатку “вільними” у Тернопіль, пішов я до греко-католицької церкви подивитися, як то випадає. Сама відправа не зробила ніякого враження, бо це було те ж саме, лишень ще менше зрозуміле, бо вимова незвична, але нагодою другим разом трапив я на вечірню. Вийшов панотець та почав молитву, за ним співали всі вірні: “Богородице мати Бога живого, змилуйся над нами!”, “Архистратигу Михайле, патроне Всеї України, орудуй за нами!”.

Що це? Чи то нерви так розгойдалися незвичним становищем безборонного, обдуреного теляти, з яким Бог зна, що буде завтра, чи що? Але сльози пнуться до очей, але чи ж гаразд воякові плакати? А ті тут масою заспівали: “Боже великий, єдиний!”

– Ну, не піду більше на таку вечірню, – псує нерви! Але по-друге таки пішов! Не тому, що вірив, що щось вимолимо, коли шаблю у Збручі залишив, щоб не віддати, а так, бо тягло!

Майже те ж саме почуття пережив, коли отець Пащевський[6] чи отець Білонь[7] правили самотужки зробленим перекладом, але зрозумілою мовою, нібито якусь іншу службу. Ми все відчували, бо розуміли.

Хай не гніваються шановні читачі, що так “просто” переказую, зокрема хай не дивуються ті, що стоять за церковно-слов’янську мову. Мені й не в думці їх якось образити, але хочеться ясно передати, як відчував 100% ляїк (світська особа. – *Ю. М.*) містику відправи зрозумілою рідною мовою.

А тепер уже інша реальна справа соціологічна, психологічна та через те й трохи політична.

З ким в’яже нас, наддніпрянців, ось та церковно-слов’янська традиція? З православ’ям, а з яким? З Візантією? Де там, що за значіння та сенс має нині Візантія? Що за авторитет зі Стамбулу?!

Ні, в’яже нас церковно-слов’янщина з Москвою з її “Всесвятійшими синодами” та “Всеп’янійшими” чи “Всекровавішими” головами церкви, з її традиціями: “несть бо власть аще не од Бога, сущіє же власті от Бога становлени суть”, плазувати перед “Помазаниками Божими”, тими “ідолищами поганими, свавільними ханами!”.

Невже нам добровільно поновляти той зв'язок? Чому тягнути нашу молодь з-над Дніпра, що все одне піде до церкви, по-перше, у той зв'язок з "царем московським-православним"? Чому повторювати велику помилку Великого Богдана?

Церковно-слов'янщина не є ані традицією Могилянською, бо там була або ж загальноевропейська традиція, може помилкова – латина, або ж староукраїнська мова, "високими словами" лишень "скрашена", а на нашу зіпсута.

Отже, з тих міркувань такі ляїки від канонів, що головне про меч думають, стоять за українською простою мовою при церковних відправах, як і при всіх інших виявах українського життя.

Всеволод Петрів.

Українська дійсність. – 1943. – 1 вересня.

ДОДАТКИ

№ 1
1937, жовтня 7. – Нотатки зі щоденника Є. Бачинського

Ген[ерал] Всеволод Петрів.

В дійсности, зі слів В. К. Прокоповича[8], це є німець з правдивою німецькою фамилією – назвиськом (на жаль, забув, як власне, хоч п[а]н В. К. П[рокопович] мені казав!), з кольоністів німців на Україні. Визначна військова людина, надзвичайно сумлінна і чесна. Він змінив своє назвисько, щоб вороги не казали, що на чолі Укр[аїнської] Армії стоять фахівці німці. Завзятий український патріот.

Занотував 7. 10. 1937

Евген Бачинський (…)*

№ 2
1946, серпня 8. Монреаль. – Лист Союзу Бувших Українських Вояків до В. Петріва

4926 8. 8. 1946.

Schanownyj Pane Generale.

Sojuz Buwschich Ukrajinskych Wojakiw (Ukrainian War Veterans' League) Montreal, Delorimer Ave. 1899, prosyt nas peredaty Wam slidujutschi powidomlenja:

1) Wasch list z dnia 28/XI/1945 oderzano za poserednytzwom Zentrali Ukr[ajinskoho] Dopomoh[owoho] Komitetu u Winnipegu.

2) Majete nehajno wyslaty kartku do Polkownika W. Kedrowsky 622 Main Street Metuchen NJ USA, schtscho dast zmohu bezposerednoji z nym perepysky.

3) Rozpotschata akzija pro oderzanja dozwolu na Wasch wjizd do Canady z rodynoju.

4) Potribna Wascha powna biografia (tez druzyny i syna), dali data i mistzewist jich urodzenja, derzawna prynaleznist, diwotsche imja druzyny, jich oswita i dyplomy, jaki paschporty.

* В готелі Cornarin, в жовтні 1937, коли п. П[рокопович] приїздив на сесію SDN.

5) Wsi koschty podorozi perebyraje na sebe Sojuz Buw[schych] Ukr[ajinskych] Woj[akiw].

Prosymo wybaczyty, schtscho z tschysto technytschnych prytschyn stalasja zaderzka.

Z poschanoju do Was

sekretar:

P. S. Wid sebe dozwoljaju sobi posylaty Wam ta Waschij rodyni swij serdecznyj prywit. Tilky pered misjacom meni wdalosja nareschti prybuty doma, z Awstrii. Prof. Kowalenko, na zal, musiw schtsche zalyschatysja tam. Podaju Wam joho adressu: FELDKIRCH-TISIS, Liechtensteinstr. 81, Auslander-Lager., Austria.

Машинописна копія.

№ 3
1947, березня 12. Аугсбург. – Лист Є. Бачинського до В. Петріва

12 березня 1947

В[ельми]ш[ановний] п. Генерал Всеволод Петрів

Авгсбург

Вельмишановний Пане Генерале!

Вашого листа з 2. 3. [19]47 з прилогою одержав. Мій син Василько не є секретарем УЧХ і в нашій роботі нам не спомагає, на жаль! Він працює на фабриці і занятий виключно своїми жахами!..

З Вашого листа я не зовсім зрозумів, що Вам в сей момент потрібно? Отже, одночасно пишу до Канади до Тов[ариств]а Вояків, щоби приспішили висилку Вам афідевіта. По другому, на всякій випадок пересилаю Вам УЧХ Підтвердження, що подані Вами дані відповідають дійсності та що Ви були весь час в посіданню "нансенівського" пашпорту як національно-політичний емігрант з 1920 року. Смію сподіватися, що це Свідоцтво Вам принесе користь. Нансен[івського] Комітету з початком війни в Швайц[арії] немає і він давно не діяльний, а архів вивезений. Отже, він не може у Вашій, як і багатьох аналогічних, інтервенювати. Ми можемо також написати в Вашій справі до Франкфорту, але прошу написати, о що точно Вам ходить, яку бажали б мати формульовку нашої інтервенції на письмі?

Залишаюся з правдивою пошаною

Евген Бачинський, Директор УЧХ.

Машинописна копія.

№ 4
1947, березня 12. Монреаль. – Лист Є. Бачинського до С. Магаляса[9]

12 березня 1947

До В[ельми]Ш[ановного] Пана Хор[унжого] С. Магаляс

Монреал.

Вельмишановний Добродію Нач[альник] Ген[еральної] Управи!

Свого часу Вашого листа з 25. 3. [19]46 я одержав і закомунікував ген[ералу] Вс[еволоду] Петріву Ваші бажання й одержав від нього підтвердження.

Сей час одержую від нього листа з 2. 3. [19]47, в котрім він повідомляє, що знаходиться із Вашим В[ельми]Ш[ановним] Товариством в зв'язку та що Ви приобіцяли йому вислати афідевіт і старатися спровадити до Канади. Тим часом йому докучають ріжні перевірні комісії для ДП, а від Вас він досі Афідевіта не одержав!

Отже уклінно Вас прошу від УЧХ зробити чим скорше все залежне від Вас. Бо ходить о ратунок такої видатної особи, як п. Генерал Петрів! Наш комітет УЧХ зі свого боку виставив йому Посвідчення, що п. Генерал є старим політ[ичним] державним емігрантом з 1920 року та що мав "нансенівський" пашпорт, тепер ним загублений. По одержанню відповіді згідно його бажання напишемо ще до Головн[ої] Кватири Америк[анської] Окуп[аційної] Влади у Франкфурт. Але було б дуже цінне і потрібне наколи б Ваше Товариство також від себе на англ[ійській] м[ові] написало прохання і засвідчення для генерала.

Для Вашої орієнтації зазначу, що я знаю дуже добре ген[ерала] Петріва, з ним листувався від довшого часу і як б[увший] старшина гарматник ще царської армії, що закінчив відому Михайлівську Академію Артилерії в С[ан]к[т]-Петербурзі р[оку] 1904 та приймав участь в російсько-японській війні того ж і слід[уючого] року, належно ціню ген[ерала] Петріва як земляка і соратника армії УНР. В цім характері я є й Ваш товариш по зброї…

В очікуванню Вашої ласкавої відповіді залишаюся з правдивим вояцьким привітом!

Евген Бачинський, Директор УЧХ.

Машинописна копія.

№ 5

1947, червня 25. Монреаль. – Лист Є. Бачинського до С. Магаляса

25 червня 1947

5975

До В[ельми]ш[ановного] п[ана] Магаляса, секретаря "ліги Укр[аїнських] Воєнних Ветеранів" в Канаді. Монреаль.

Вельмишановний добродію!

Пишу Вам в справі генерала Всеволода Петріва. Ви, певно, одержали його розпучливий і пояснюючий лист з 19. 5. [19]47, котрого копію він прислав і мені. Так само, як і його до Вас лист з 22 травня. Як бачите, генерала позбавили цілком безправно і безпідставно защити статута нової організації ОІР, що з кінцем місяця перебирає опіку над скитальцями і УНРРА. Це грозить п[ану] генералу дуже важливими наслідками. Я б впрост сказав, що загрожує йому нелегальне життя в Німеччині або насильна депортація "на родіну", що є рівнозначно зі смертію! Тим більше, що він не дістав Вашого афідевіта. Дуже Вас прошу поновно прислати йому на адресу п[ана] Кришевського!

І. Одночасно раджу вам написати на англ[ійській] мові офіційного листа в його оборону до секретаря ділового "ІРО" пана___ по такій адресі:___

Сьогодні я з ним розмовляв і виясняв справу генерала Петріва. Але треба Ваше компетентне вмішування і прохання, аби з Женеви був даний цей розказ

до їх осередку в Франкфорті (бувш[ого], або краще сказати з липня м[ісяця] наступного так зв. "Інтергувернаментальний Комітет"), щоби він взяв на увагу аплікацію-рекурс п[ана] генерала з вислідком комісії перевірної "скринінг" і признав право статутове "ІРО" для нього.

II. Друге: раджу Вам негайно зголоситися енергійно о інтервенцію у канадійських представників п[ана] Я. Яремовича і пані Анни Храпливій[10] в Франкфурті і Гановері, аби вони зайнялися належно справою генерала. Їх адреси Ви, певно, знаєте, у всякім разі можете довідатися з КУК у Вінніпезі.

Копії цих листів прошу надіслати мені, аби я міг піти до тої інституції і довідатися, що зроблено. Тут засіли в ІРО такі панове, що для нас принаймні жадного хосену не чекати! Те не можна сказати щодо жидів! Ще одне: як писатиме, кажіть, що генералу вистараєте дозвіл на приїзд до Канади яко кревному-родичу і що прохаєте, аби ІРО видало йому відповідний пашпорт на одержання візи і виїзд. Це є дуже важливе, бо лише в цім випадку ІРО видаватиме скитальникам пашпорти. В листі своїм до п[ана] в Женеву зазначте, що копію пересилаєте до мене, ди[ректора] УЧХ: це його примусить дати хід справі, а не покласти під сукно! Евентуально афідевіт для родини генерала можна вислати на руки панни Храпливій, вона мешкає в Франкфорті (подаю її адресу з лютого м[ісяця]).

Із тим і бувайте! Залишаюся з правдивою пошаною і в певності, що зробите ВСІ можливі заходи і *поспішно* для уратування ген[ерала] Петріва і його родини.

З братерським привітом Евген Бачинський, дир[ектор].

Машинописна копія.

№ 6
1947, червня 29. Аугсбург. – Лист Є. Бачинського до В. Петріва

27 червня 1947
5979
До В[ельми]ш[ановного] п. Всеволода Петріва
Авгсбург

Вельмишановний Добродію!

Листи Ваші з 12, 19 і 22 травня до мене і копії до Ліги Ветеранів в Монреалю я свого часу одержав. Сердечно співчуваю Вашому безталанню, в котрім безперечно добра доля злої волі Ваших і наших ворогів!.. Я готовий для Вас все, що можливо тільки зробити. На жаль, Ви мені і Лізі Ветеранів прислали листи в укр[аїнській] мові, тоді як треба для інтервенції ті всі Ваші доводи і резони та факти й пояснення мати на якійсь зрозумілішій чужинцям мові, наприклад, в англійській чи французькій. Я в Вашій справі ходив оце 25 червня до секретаря ІРО і представляв Ваше діло, але це були лише мої голослівні пояснення, а атмосфера в цій інституції зовсім нам не сприяюча! Далеко не сприяюча! Вкінці порадили мені, аби я від Вас зажадав скаргу, котру Ви мусите скласти до "Інтергуверн[івського] Комітета" в Франкфурті і просити там інтервенювати панну Ганну Храпливу з Канади, до котрої і зверніться. Вона мусить Ваше діло взяти

в свої руки! Така була умова і з п[аном] Дзичуком. Одночасно я написав до п. Магаляса, секр[етаря] Ліги Ветеранів, вияснюючи Ваше тяжке положення та радячи їм написати офіціального листа до діл[ового] секретаря IPO, з котрим я розмовляв (це п[ан]______), а одночасно до Інтергув[ернівського] Ком[ітету] у Франкфорт, а також до панни Храпливій, котрій вимагати, аби вона в Вашій справі інтервенювала. Це найбільш практично, бо всі Ваші безчисленні рекурси до всіх інстанцій нічого не вдіють, якщо нема кому там справу підперти!... Тут, як і завше, треба "тьотюшкін хвостік"! Писав я і про Афідевіт для Вас, котрий хай вишлють на руки панни Храпливій. Але для Вас мало його. Вам треба ще дозвіл як для родича когось з Ліги з уряду еміграційного на в'їзд до Канади. Тоді тільки Вам IPO дасть відповідний пашпорт і Ви зможете виїхати. Мені прошу прислати Вашу скаргу до Франкфурту в фр[анцузькій] чи англ[ійській] мові, натур[ально], в копії, щоби я від себе написав до тутешньої IPO. М[іж] ін[шим], просив би Вас подати мені більше деталів, як переводили аплікації від 680 осіб за півтора дня. Подайте хоч з десяток імен, дати і разячи несправедливости відкинення. Це я подам в Меморандумі до IPO. Добре було б прислати кілько копій цих аплікацій, натур[ально], в англ[ійській] чи фр[анцузькій] мові, але за дійсними підписами авторів.

Щодо дуже цікавого меморандума в справі "нансенівців" з 8. 6. [19]47, котрого мені надіслано з 3 підписами, так я б хотів, щоби його було перероблено на фр[анцузькій] мові і з більшим фактичним матеріалом, а не поясненнями загальними, котрі не цікаві для чужинців, та щоби там підписалося якомога більше інтересантів, і підписи не по-міністерськи, а як у людей підпис і на машинці, ще й з адресами. Тоді тільки я зможу його ужити як документ і старатися досягти якихось наслідків.

Із тим і бувайте! Не журіться, правди доберемося, і тільки бережіться, а будемо старатися визволяти! Сердечний привіт Вам і всім приятелям.

Евген Бачинський. Директор УЧХ.

М [іж] ін[шим] я зовсім не є "доктор"!

Машинописна копія.

№ 7
1948, серпня 8. – Лист Є. Бачинського до Тамари Петрів

6434 8 серпня 1948.

Вельмишановна і Дорога Пані Добродійко!

Невіджалована і так передчасна смерть Вашого дорогого чоловіка мене тяжко вразила! Я досі не можу до себе прийти! Прийміть моє і усього нашого У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста] щире і правдиве співчуття у Вашім тяжкім горі. Хай любов і пошана пам'яти до великого небіжчика сотоκ і тисяч його приятелів, поміж котрими я себе зачислюю, буде Вам доказом нашої пошани до Вас і цілої Вашої родини! Ми молимо Господа дати Вам силу перетерпіти цю тяжку втрату і вірити в милість Божу, котра ніколи не заводить.

Ви, певно, знаєте, що з пок[ійним] Всеволодом Миколайовичем я давно вже листувався і особливо останнім часом, стараючись йому помогти виїхати до

Канади. Не судилося! Напишіть мені чи Ви з сином далі хотіли б туди переїхати і в якім стані ця справа? Що писав Вам п. Магаляс з Монреалу? Взагалі, напишіть чим я міг бути Вам корисним? Яке Ваше положення матеріальне?

Ще раз висловлюючи Вам своє співчуття і в надії, що не відмовитеся далі зі мною листуватися. Залишаюся з правдивою пошаною, бажаючи Вам усього доброго.

Евген Васильович Бачинський.

Машинописна копія. Угорі рукою Є. Бачинського написано: "Mme Petriw Augsburg".

№ 8

1948, серпня 15. Аугсбург. – Лист Тамари Петрів до Є. Бачинського

Аугсбург 15. VIII. [19]48.

Вельмишановний Евгене Васильовичу!

Від всього серця дякую за Ваші теплі слова співчуття в нашому страшному горю. Між численними листами, які я одержала й ще й зараз одержую, у Вашому листі я відчула таке щире співчуття й дійсне бажання потішити й допомогти, що позволю собі скористати з Вашого ласкавого дозволу й зараз же відповідаю.

Я дуже добре знаю про Ваше листування з Всеволодом Миколаєвичем, бо ми ж були "всі троє-одно", як казав наш син. Всев[олод] Мик[олайович] ділився з нами, а рівно ж і син без того, щоб порадитись з татом, довідатись його погляд на те чи инше, ніколи в свойому молодому життю не прийняв жадного рішення. Про себе вже й не кажу. Хоч Всев[олод] Мик[олайович] був надзвичайно обережний і делікатний і нікому, навіть власному сину, своїх думок не навязував, для нас він був найвищим критерієм, й тепер ми цілковито розгубились й не знаємо, що нам далі робити. В цьому таборі, де людей більш ніяк мусить бути, почуваємо себе так самітними, як на якомусь відлюдному острові.

Якийсь дивний збіг дрібних життєвих обставин завинив смерть Всев[олода] Миколаєвича…

Як Ви знаєте, в грудні минулого року ми, після півроку голодування й безлічі тяжких морально винищуючих переживань, нарешті одержали знову права ДП, але з зачисленням до иншого табору. Числячись офіційно там, ми, за згодою таборової управи, залишались в Аугсб[урзькому] таборі й нам (Всев[олоду] Мик[олайовичу] і мені) навіть тут видавали харчові картки, а за харчами Славка Всев[олод] Мик[олайович] раз на місяць їздив до нашого офіційного табору. Хотіли ми зразу перевестись до Аугсбургу, але нам радили почекати. Хоч це непевне становище й нервувало Всев[олода] Микол[айовича], рівно ж як і поїздки доНоймаркту й тягання тяжких чемоданів з місячним приділом хліба й т. ин. було дуже тяжке, але Всев[олод] Микол[айович], з властивою йому терпеливістю все переносив, бо хотів залишитися в Аугсбурзі з огляду на сина, який тут мав цікаву для нього, хоч і безкоштовну, працю як викладач в табор[овій] Технічній Школі, й сам Всев[олод] Мик[олайович] був запрошений до ведення військового сектора Наукового Тов[ариства] ім. Шевченка, осідок якого є в Мюнхені (година потягом від Аугсбургу).

Нарешті в травні ми почали справу переводу нас до Аугсбургу. Але тут латишка, що є Wellfareneroffi'ом нашого табору, заявила Всев[олоду] Мик[олайовичу], чи з власної ініціативи чи під чиїмсь впливом, що оскільки ми почали справу переходу, то одержувати харчі в таборі не можемо, й відібрала вже видані нам харчові картки. Так ми залишились всі троє без їжі. Це була прикра несподіванка. Прийшлось збільшити знесилюючі поїздки до Ноймаркту, тягати, тепер вже удвох, ще тяжчі чемодани й в результаті… все ж голодувати, бо все привезти ми не могли, а на чорному ринку нічого не можна було дістати, та й ціни перед грошовою реформою були дуже високі. Але й в цих умовах, поміж пошукуваннями де купити якусь їжу, й поїздками, Всев[олод] Мик[олайович] багато працював для Тов[ариства] ім. Шевченка, де, як повідомив його проф. Кубійович[11], мав він бути обраний дійсним членом (грамота про обрання прийшла через 2 дні після смерти й датована якраз днем смерти!) і все чекав, коли кінчаться формальности перевода й він зможе цілковито віддатись роботі.

Але тою ж пані була поставлена нова вимога – переходу до меншої кімнати, як умова переходу до табору, бо, мовляв, проф. Ісаєв має малих дітей й дуже бідує в спільній кімнаті з кам'яною підлогою. Мотив дуже благородний, инша річ, що проф. Ісаєв й досі з цілою родиною живе в Bad Worisshofen'і на приватному помешканні, а в тій кімнаті, яку ми звільнили, жило тільки двоє його дітей, що ходили до школи.

Але наказ є наказ. Прийшлось скоритись. Морально це дуже вплинуло на Всеволода Миколаєвича, бо він не міг зрозуміти доцільности цього. Ми жили в цій кімнаті тоді, коли населення табору було 3000 осіб, а тепер вже зменшилось майже наполовину, жили й тоді, коли не мали прав ДП. Почали ми збиратись. Два тижні сиділи на зложених речах, бо наша кімната, що цілу зиму стояла порожня, приводилася до порядку. Потім переїзд чи, певніше, перехід через $^{1}/_{2}$ кілометрову площу й на другий поверх. Це дуже знищило Всев[олода] Мик[олайовича], бо Славко, що працює в місті в Переселенчому центрі ІРО від 8 до 7 вечора, не міг нам помагати. Улаштувались. В маленькій кімнатці не було місця для третого ліжка, й прийшлось поставити двоповерхове ліжко. Ті два тижні, що ми отут утрьох прожили, Всев[олод] Микол[айович] майже не спав, бо кожний рух Славка його будив. З їжею теж було зле, пічки нам все не могли поставити, а електричні кухонки заборонені, а таборовий пайок дуже малий.

Але 19. VI., останній день, що він був дома, він тішився, що вже всі формальности закінчені, немає й тої єдиної привілеї – ліпшої кімнати, що в цій кімнатці можна буде спокійно працювати. А навесні… в Канаду! Але увечори він сперся на це своє нещасне двохповерхове ліжко й несподівано сказав майже зі сльозами в голосі: "Я так втомився, що вже не маю сили жити". Вірите, що це була перша й остання скарга, яку я почула за всі 28 років нашого спільного життя!

Вночі йому стало зле. Лікар якось не міг рішити, чи везти до шпиталю, чи ні. Аж на ранок о 7-ій годині відвезли, шеф шпиталю ДП – поляк був без себе, побачивши Всев[олода] Миколайовича, й кричав на весь шпиталь, що в такому стані фізичного знищення привозять лише жебраків й що українцям є ганьба,

що в таборі 8 тисячним населенням не могли відживлювати добре знаного генерала.

Хоч привезли Всеволода Мик[олайовича] й запізно, але вдалось обійтись без операції (заворот кишок). Три тижні лікарі боролись за життя: вливали глюкозу, 4 рази робили трансфузію крови. Нічого не помогло. Організм був безсилий боротись.

Славко три тижні ні вдень, ні вночі ні на хвилину не відходив від батька. Мені було дозволено бути коло нього від 2-ої години дня – до вечора. Так ми були коло нього до останньої хвилини…

Я знаю, що мушу жити вже хоч би тому, щоб сину не спричинити нове горе, яке йому вже буде не по силам, мушу жити, поки син не вийде знову в життя, мушу жити, щоб помогти йому дістатись до тої Канади, про яку мріяв Всеволод Миколаєвич, який головно для сина хотів цього переїзду, бо бачив можливість для нього найти там другу Батьківщину й почати жити нормальним, а не емігрантським життям.

Але з цим переїздом великі ускладнення.

Від барона Вальдштейна й хор[унжого] С. Магаляса я одержала тиждень тому листа. В діловій його частині вони пишуть те, що писали й рік тому, а саме, що перміт (дозвіл на в'їзд) вони можуть вислати лише Славкові, бо по канадійським законам можуть їхати лише молоді люди. Через три місяці по приїзді він може клопотати про перміт для мене. "Це є одинокий спосіб, якщо Ви й Ваша мама хочете дістатись до Канади", – пише п[ан] Магаляс до мого сина.

Але Славко й чути не хоче про те, щоб їхати туди, залишивши мене тут, бо він є певен, що це розлука назавше, бо він рахує, що при самих сприятливих обставинах мій приїзд був би можливим не ранійш як через 1 рік або й більше, бо по своїй праці в переселеному центрі він знає, що лише через 4–6 місяців після одержання перміту людина попадає в списки, а сам процес переходження різних комісій продовжується теж приблизно стілько ж. Потім чекання на транспорт і т. д. Отже, де є гарантія, що 1) рік буде в Німеччині спокійне життя під оглядом політичним, що 2) IPO не поставить всіх в залежність від німецької влади 3) що я по стану здоровля зможу пройти всі комісії медичні й не буду відкинута. А що тоді?

Славко рахує, що залишити мене тут було б злочином й вчинком, не гідним ніякого сина, а не кажучи вже про те, що син генерала Петрова не може робити щось негідного!! Ці його міркування занадто, може, гострі, пояснюються тим горем, що його годі забути, але, безумовно, мало є шансів на мій приїзд туди через так довгий час.

Не знаю, чому п[ан] Магаляс думає, що це є одинокий спосіб. З нашого табору вже багато виїхало людей старшого віку, й то не до родичів близьких, а до знайомих або на працю. З відомих осіб – проф. Дорошенко з дружиною, проф. Іванис[12] з дружиною. Зараз їдуть п[анство] Мулевичів (йому 54 роки – на працю).

Існує спеціяльна листа "Peagreen" Scheme, по якій можуть їхати приятелі канадійських горожан. Правда, що на це треба внести певну суму, але в надісла-

них нам афідейвітах теж є зазначено, що вони беруть на себе сплату коштів подорожі. Можливо, що вони там в Канаді не є докладно поінформовані, бо справи еміграції у них не займають таке центральне положення, як тут у нас. Про це все Славко збирається писати п[ану] Магалясу, а ніяких инших можливостей у нас немає. Я певна, що в Канаді я найшла би собі працю й нікому не була б в обтіж. Мені 52 роки вже, правда, але я крім свого нежитьового фаху інженера-економіста знаю декілько цілком практичних фахів, як крій й шиття, друкування на машині, закінчила курс плекання домашньої птиці й кроликів й курс сестер-жалібниць. За наше тяжке емігрантське життя приходилось багато працювати, й я ніякої праці не боялась і не боюсь. Про це все мала б написати до Канади, але якось не можу зібратись. Цей мій такий довгий лист до Вас є єдиним листом, який я написала. Я прошу вибачити, що так довго зайняла Вашу увагу й відібрала час. Прошу не брати мені це за зле.

Ще раз дякую за щире співчуття.

Тамара Петрова.

Автограф.

№ 9

1948, грудня 30. Аугсбург. – Лист Тамари Петрів до Є. Бачинського

Аугсбург 30. XII. [19]48.

Високоповажаний Евгене Васильовичу!

В невимовно тяжкі перші дні мого горя я одержала від Вас листа, повного пошани до Всеволода Миколаєвича й співчуття до мене. Ви пропонували листуватись з Вами.

Хоч на свій лист, правда, може занадто щирий й непродуманий, я вже не одержала відповіди, але ж позволю собі поздоровити Вас з наступаючими різдвяними святами й новим Роком й побажати від щирого серця, щоб цей рік був для Вас щасливим й радісним.

З правдивою пошаною до Вас

Тамара Петрова.

Автограф.

№ 10

1955, липня 7. – Лист Є. Бачинського до Тамари Петрів

7 липня [19]55.

Вельмишановна Тамара Васильовна!

Оце за три дні буде сумна річниця невіджалуваної смерти Вашого чоловіка! Я його дуже поважав і любив!

Пригадую при цій нагоді і пересилаю Вам своє співчуття та молюся за спокій його душі там, де ми всі будемо...

Я знаю, що Ви приєднуєтеся до нашої правдивої київської Соборноправної УАПЦ і захищаєте її принципи, на захист власне котрих я й взяв на себе цей

тяжкий тягар єпископського служіння та керування нашою Дієцезією Європейською! Будьте і далі певні та міцні в своїй вірі і переконаннях.

Нехай Божа Ласка буде над Вами і Вашим сином повсякчас!

Евген, еп[ископ] УАПЦ

Машинописна копія. Угорі рукою автора написано: "Mrs Petriw, Boston, Mass".

№ 11

1955, липня 11. Бостон. – Лист Тамари Петрів до Є. Бачинського

Бостон 11.VII. [19]55 р.

Найпочесніший Отче!

Велику і несподівану радість зробили Ви мені своїм листом.

Я дякую, що Ви згадали мого чоловіка і молились за нього. Яке це прекрасне знати, що Ви можете молитись за нього і за инших; що сталось нарешті те, чого ми всі так довго чекали.

Я всею душею віддана нашій правдивій Соборн[оправній] УАПЦі ніщо і ніколи не змусить мене відійти від Її засад. Таким же вірним Її членом був і мій чоловік. Ще за день до своєї смерті, коли я сказала, що залишу працю в Малій Раді (я тоді була секретарем Малої Ради) він рішучо запротестував. "Церковну справу не можна кидати, це дуже важне". Ці його слова були фактично єдиним заповітом, який він залишив мені і синові.

В Америці я втратила живий зв'язок з вірними нашої Церкви і тому цілком не в курсі всіх тих непорозумінь, судів і инших справ, які точились навколо нашої Церкви.

Постанови Малої Ради про виключення еп. Миколая, о. Митрофана і т. д. прочитала в "Прав[ославному] Українцеві" буквально з жахом і просто-таки не вірила своїм очам. Разом з тим, з листа від знайомих, довідалась про Вашу висвяту і бачу, що Милостивий Господь не залишає нас і Церква наша буде жити далі й далі, аж поки, як не ми, то наші діти, або внуки або й правнуки, не донесуть Її хоругов аж до Св. Софії. Я вірю, що це буде.

Нехай же Господь дасть Вам сили нести той тяжкий тягар, який Ви взяли на себе, й збереже Вас, наш дорогий Владико, на довгі і довгі літа.

З глибокою пошаною і відданістю

Ваша Тамара Петрів.

P. S. Мій син 2 роки тому одружився і має сина. Хоч в родині моєї невістки, а також в моїй всі з дідів й прадідів чорняві й темноокі, – мій внучок має блакитні очі, світле волосся і нордийську форму голови, яку мав мій чоловік. Ясно, що називається він Всеволод. Так що новий Всеволод Петрів є на світі, і я хочу вірити, що він не тільки зовнішнє буде схожий на свого діда.

Пробачте цю мою приписку, але мені хотілось поділитись цим з Вами.

Т[амара] П[етрів].

Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Володимир Блавацький (Трач) (1900–1953) – видатний український актор і режисер. Під час гітлерівської окупації був одним з організаторів Львівського Оперного театру, пізніше емігрував. Помер у США.

2. Богдан Панчук (1915–1985) – український громадський діяч і педагог. Під час перебування у Великобританії створив Союз Українських Канадських Вояків за морем (1943) і був його головою, у 1945–1949 рр. очолював Українську Допомогову місію з Канади, відіграв значну роль в організації допомоги для українських біженців у Західній Європі.

3. Василь Мудрий (1893–1966) – відомий український громадсько-політичний діяч, депутат польського сейму від партії УНДО, заступник голови УНДО (1926–1935), голова УНДО (1935–1939). В еміграції – голова ЦПУЕН (Центрального проводу української еміграції в Німеччині), з 1949 р. – у США.

4. Дмитро Дорошенко (1882–1951) – визначний український громадсько-політичний і державний діяч, історик. У 1947 р. разом з дружиною Наталею виїхав з таборів ДП у Німеччині до Канади.

5. Опанас Андрієвський (1878–1955) – відомий політичний діяч і науковець. Член Української партії Самостійників-Соціалістів, член Директорії. В еміграції – професор Українського Вільного Університету в Празі.

6. о. Павло Пащевський (1874–1944) – православний протопресвітер військ УНР, учасник Зимового походу, на першому етапі еміграції був у таборах інтернованих вояків УНР у Польщі.

7. о. Петро Білон (1879–1959) – начальник канцелярії Повітряного флоту УНР, висвятився священиком у 1921 р., у польських таборах для інтернованого українського війська, з 1924 р. – у США.

8. В'ячеслав Прокопович (1881–1942) – визначний український громадсько-політичний діяч, міністр УНР, історик і публіцист. Голова Ради міністрів УНР (1926–1939), редактор тижневика "Тризуб" (1925–1939).

9. Семен Магаляс (1885–1965(?)) – український громадсько-політичний та військовий діяч, сотник УГА, начальник відділу закордонних зв'язків Головного управління Генштабу УНР, один із засновників УВО.

10. Ганна Храплива – секретар Союзу українсько-канадських вояків у Лондоні, член Українського допомогового комітету в Англії.

11. Володимир Кубійович (1900–1985) – визначний український громадський діяч і вчений, професор УВУ, з 1947 р. – голова Наукового товариства ім. Шевченка в Європі.

12. Василь Іванис (1888–1974) – український громадсько-політичний діяч і науковець, у 1920 р. – голова Кубанського уряду. Перебував в еміграції у Чехо-Словаччині, Польщі, Німеччині, з 1948 р. – в Канаді.

6

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Володимир МАСЛІЙЧУК (*Харків*)

ОБГОВОРЕННЯ: "АРХІВНІ ЛАНДШАФТИ – ІСТОРИЧНА НАУКА В ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ЧАС" НА СТОРІНКАХ "JAHRBÜCHER FÜR GESCHICHTE OSTEUROPAS" (2003. – Vol. 51. – № 1. – S. 35–89)

Напевно, німецько-англомовний щорічник з історії Східної Європи – "Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" є на сьогодні одним із найпомітніших закордонних видань, що надходить до багатьох бібліотек колишнього Радянського Союзу. Так само можемо сказати, що це видання є одним із прикладів новітніх, у тому числі й методологічних, підходів до тієї чи іншої проблематики української історії. Останніми часами як в українських, так і закордонних виданнях все більше загострюється увага на перспективах розвитку історіописання, новому інструментарії та й підставах для тих чи інших досліджень з історії. Розгубленість історика, заскоченого несподіваним крахом радянської системи з "історичним матеріалізмом" і всепоясненістю історичного процесу, дає дотепер привід твердити, зокрема, про "кризу української історіографії" й сприяє появі низки порад щодо подолання "кризи" чи пошуків виходу із ситуації, що склалася. При цьому констатація фактів щодо досить занедбаного стану тієї ж української історичної науки сприймається як доконаний висновок, але проблематика "поясненості" минулого – проблема всього історичного пізнання останніх десятиліть[1].

Проведення дискусій, круглих столів, симпозіумів є характерною рисою функціонування наукових установ і провідних часописів. Обговорення ролі архівних студій в сучасній пострадянській історіографії є, напевно, однією із найцікавіших для українського історика публікацій.

У щорічнику обговоренню передує стаття Едварда Тадена "Марксистський історизм й кризи радянської історіографії" (*Thaden Eduard.* Marxist Historicism and the Crises of Soviet Historiography. – P. 17–34). Скажемо щиро – стаття скоріше суперечлива, ніж змістовна. Автор відверто, наводячи досить цікаві факти, говорить про кризові явища в радянській історіографії, пов'язуючи їх зі змінами політичного курсу й принагідно згадуючи адептів "радянського історизму", зокрема І. Ковальченка. Але, здається, проблеми марксизму полягали не в спричиненні криз, а в його сприйнятті в Радянському Союзі. Чи не дивним є те, що після розпаду радянської наддержави практично ніхто з сучасних істориків

[1] Див. з приводу цього роздуми про цікаву дискусію поміж Гейденом Вайтом та Артуром Мервіком у 1995 р.: *Мисик М. А.* Историописание "постсовременности": несколько слов о причинах недоверия к метанарративами макроистории // Вестник Томского государственного университета – Томск, 2004. – № 281. – С. 120–123.

не використовує марксистську методологію, хоча вона може видатися плідною для тих чи інших студій, проте чимало істориків кинулися оволодівати досить складними для себе міждисциплінарними підходами європейського та американського історіописання. Складається враження, що й марксизм протягом тривалого часу сприймався швидше поверхово, як данина догмі, а не заклик до діалогу. Причини проблем радянської історіографії слід шукати не у марксизмі, а в ідеологічних та інституційних постулатах "радянської" науки.

Відкриває обговорення невеличкий і досить ліричний вступ Йорґа Баберовського про архівну справу та пісдярадянського історика (с. 35), про важливий стимул для історичної науки, який є наслідком "відкриття" заборонених архівних фондів на початку 90-х років ХХ ст. На думку Баберовського, "автори (розміщених для обговорення статей. – *В. М.*) розуміють свій внесок як "провокацію", як подразнення для заперечення чи суперечки". Головне – це зміна підходів для дослідника минулого.

Перша стаття циклу – того ж Йорґа Баберовського "Робота над історією. Про спілкування з архівом" (*Baberowski Jörg*. Arbeit an der Geschichte. Vom Umfang mit den Archiven). Архів, на думку дослідника, передусім "пам'ять ладу", один із засобів влади, її символічне підґрунтя. І Велика французька революція 1789 р., і російські події 1917 р. мали одну важливу подібність: коли повсталі селяни штурмували панські будинки, вони нищили не лише їх, а й насамперед акти, які засвідчували їхнє підневільне становище. Ну що ж, "архів", за словами Мішеля Фуко, які цитує і автор статті, – "це передусім закон того, що може бути сказане, система, що керує появою висловлювань як осібних подій"[2]. Цю цитату треба, власне, взяти як основу для всього викладу. Подальший текст насичений літературними висловлюваннями на кшталт: "Радянські партійні й державні архіви були місцем мовчання. Архів був ані місцем влади, ані місцем зосередження "національної пам'яті". Це було місце, де зберігалася правда, але про неї не можна було довідатися" (с. 36). Але архів саме в цьому розумінні, як і фуколдіанському, був і є зосередженням влади над соціумом, і якщо в ньому приховувалася "правда", то ту правду можна використати саме для розширення влади над індивідом, бо ж, власне, повторимо про "архів" як про систему, що керує появою висловлювань. Надалі німецький дослідник цілком вправно обговорює перспективу досліджень "культури влади" (чи, радше, культури панування "Herrschaftscultur"), насамперед висвітлюючи значення архівних студій щодо радянського часу, тих осіб, котрі довгі роки керували суспільством (життям і смертю підлеглих). Так само перспективними для дослідження у зв'язку з відкритістю архівів є діяльність влади, опір владним структурам, історія Радянського Союзу часів Другої світової війни та повоєнного часу, зовнішня політика й міжнародні відносини, й наостанок важливими залишаються дослідження у регіональних архівах. Локальні "обмежені" зрізи великих подій приховують чимало нових питань. Завершує дослідник риторикою: "На закінчення завжди залишається питання: "Факти належать всюди лише до завдань, а не до розв'язок". Так

---

[2] Цит. за: *Фуко Мішель.* Археологія знання. – К., 2003. – С. 207.

говорив Людвіґ Віттґенштайн. Хто хоче з ним у цьому посперечатися?" (с. 56). Сперечатися з Віттґенштайном важко, як і з Фуко, але ця засаднича риса розуміння факту переважно не притаманна вітчизняним, пострадянським архівістам. Сама стаття ж Йорґа Баберовського досить патетична, однак захоплива як за стилем, так і пропозиціями досить зрозумілих, але до цього часу не висловлених тверджень.

Ян Пламper з Тюбінґена дав своїй статті досить закучерявлену назву: "Архівна революція чи ілюзія? Історизація російських архівів та наша робота в них" (*Plamper Jan.* Archival Revolution or Illusion? Historicizing The Russian Archives and Our Work in Them). На відміну від попереднього автора, Плампера цікавить насамперед історія архівної справи в Росії, цікавить у зв'язку із чіткими настановами щодо "історизму" Дройзена і Ранке. Власне, поняття "історизму" пов'язане з постанням національних модерних держав, що повинні охороняти архівну спадщину. Завершення статті досить цікаве, воно стосується насамперед тієї категорії, яку звикли окреслювати як "історична пам'ять", у нашому ж разі – це архівне переживання. Останніми часами в Росії спостерігалася особлива цікавість до інакшої правди, ніж її пропонували більшовики. Єльцинський "зигзаг" з раптовістю нової державної ідеології, де співіснували "демократичний лібералізм" й "націоналістична «російська ідея»" мав свій вплив і на архівну евристику. Взяти для прикладу блискуче ілюстрований історичний часопис "Родина" чи вже суто "архівний" журнал "Источник", які відіграють провідні ролі в розмаскуванні радянського режиму через публікацію документів вищої секретності, що було недоступно кілька років тому. Архівна ж праця, звичайно, найчастіше – високе емоційне переживання, бо в ідеологічному розумінні стимулюється віра в те, що архів справжнє місце вірогідного минулого. Усе це створює своєрідний привілей тим, хто працює з архівним матеріалом, й ми продовжуємо архівні студії, довіряючи ілюзії архівної автентики.

Наступну статтю теж присвячено проблематиці історичної пам'яті. Лаура Енґельштайн з Нью-Гейвена пропонує невеличку розвідку: "Архівна суперечка: неофіційні колекції в імператорській, радянській й пострадянській Росії" (The Archives Talk Back: Unofficial Collections in Imperial, Soviet and Post-Soviet Russia). Тематика даної статті досить істотна, бо поруч з державними архівними установами й колекціями існувала низка інших, які не входили у владне русло: йдеться про сектантські архіви, спроби створити народний архів В. Д. Бонч-Бруєвичем у перші роки радянської влади, подібні заяви про народний архів як зосередження пам'яті товариства "Меморіал" наприкінці 80-х років XX ст. Тобто йдеться швидше про символіку архіву як зібрання незабутого, того, що пам'ятають з вічними опозиціями між резоном і сентиментом, бюрократією і філософією. Як і всяке дослідження пам'яті та психологічних підстав усвідомлення минулого, тематика, запропонована Лаурою Енґельштайн, є надзвичайно перспективною для дослідження, бо в масовій свідомості історія не одна і не єдина; один шлях висвітлює шкільний підручник, інший – бабусині спогади. Одвічні суперечності.

Пітер Голквіст з Нью-Йорка пропонує невелике дослідження із, здається, складною для сприйняття назвою "Токвілева "Архівна революція": архівна зміна

в Longue durée" (*Holquist Peter*. A Tocquevillean "Archival Revolution": Archival Change in Longue durée). Тяжіння автора до французьких інтелектуалів зрозуміле, особливо у блискучому обґрунтуванні витоків революції Алексіса де Токвіля, чий твір, сподіваємося, відомий українському читачеві[3]. Вислів "Longue durée" – це тривалість, довговічність, "час, що завмер" з незмінними стереотипами протягом століть. Але найголовніший і найцінніший висновок статті – про те, що справжня перспектива архівної революції – не негайне відкриття тих чи інших документів, а, власне, наміри й готовність до обговорення тих чи інших проблем. "Радянськість" архівів дійсно вимірювалася не доступом до них, а самою потребою суспільства сприймати ті чи інші моменти історії, що часто йдуть урозріз з усталеними поняттями.

Остання стаття з обговорення – дослідження Іґала Гальфіна з Тель-Авіва: "Поетика в архівах: питання щодо справжніх більшовицьких документів" (*Halfin Igal*. Poetics in Archives: The Quest for "True" Bolshevik Documents). Автор тяжіє до визначення "поетики" Арістотелем та різниці між істориком та поетом: "Один описує речі, якими ті є, а інший – вид речей, якими вони могли бути". Радянські архіви зі ставленням до документів дискусійного часу 1920-х рр., особливо щодо контроверсій довкола Льва Троцького, підпадають під оцю "справжність", але поетики.

Цікавим є те, що після обговорення ролі архіву "Jahrbücher" пропонує теж дискусійний огляд книжок про походження слов'ян.

Насамкінець хочеться процитувати для вітчизняних істориків та архівістів сентенцію, висловлену у вступі згаданим Йорґом Баберовським: "Архів – не місце, де зберігається минуле. Це передусім місце, де історик отримує відповідь на питання. А ці питання йдуть із сучасності й інтересів, які й надають дослідженню його структуру. Й ця істина інколи випадає з поля зору пошуку істориків, які вірять, що знаходять у архіві нові документи й сенсації" (с. 34).

---

[3] *Токвіль, Алексіс де.* Давній порядок і революція. – К., 2000. Власне, про суть цієї книжки й саму суть революції висловився на початку свого твору сам Токвіль: "Книга, яку я нині публікую, – не історія Революції. Цю історію написано надто блискуче, щоб її переробляти; моя книга – лише етюд про Революцію. 1789 року французи зробили величезне зусилля, найбільше з усіх, що їх будь-коли робили народи, *щоб відрізати себе від свого минулого й відокремити безоднею те, чим вони були, від того, чим вони бажали бути надалі. З цією метою вони вжили різних запобіжних заходів, аби не перенести чогось із минулого у своє нове становище; вони всіляко збиткувалися над собою, щоб тільки зробити себе несхожими на своїх батьків…*" (курсив наш. – *В. М.*).

Галина СВАРНИК (*Львів*)

ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ВИДАВНИЧІ ПОЗИТИВИ ТА НЕГАТИВИ

Для наукового дослідження життя, діяльності та творчості кожної видатної постаті історичні джерела відіграють визначальну роль. Ім'я Михайла Грушевського назавжди вписане в історію Наукового товариства імені Шевченка, Львівського університету, Львова, Галичини, всієї України. Зі Львовом і Галичиною пов'язано понад 30 років його життя й один із найпродуктивніших періодів творчості та ефективної організаційної праці над створенням української академічної науки.

Велике повернення історичній науці й загалові українського суспільства Грушевського почалося для нас, львівських архівістів, від легендарного виступу історика Ярослава Дашкевича[1] в київському історичному клубі "Спадщина" у грудні 1988 р., який відбувся напередодні I Всеукраїнської археографічної наради, що зібрала археографів і джерелознавців з усієї України. Ми стали свідками "великої битви" за Грушевського поміж представниками офіціозної історичної науки (В. Сарбей, Р. Симоненко) та майбутніми керівниками Археографічної комісії, а згодом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (згаданим уже Я. Дашкевичем та П. Соханем, до яких приєднався С. Білокінь). Потім у пресі ще з'явилося кілька статей проти Грушевського, проте перелом уже відбувся. Історики й джерелознавці почали займатися спадщиною найбільшого історика України – спершу обережно, але з ентузіазмом, а з часом – усе впевненіше, ґрунтовніше і... критичніше. За цей час устигла з'явитися й низка перевидань творів Грушевського, серед них "Історія України-Руси" в десяти томах та покажчик особових назв до цього твору, почало виходити капітальне 50-томне видання спадщини, видається серія епістолярію, вийшов том недрукованої літературної спадщини, не кажучи вже про різноманітну "грушевськіану".

ЦДІА України у Львові, як одна з установ, де донедавна зберігалася частина рукописної і документальної спадщини Грушевського, теж не залишався

[1] Опубл.: *Дашкевич Я.* Про Михайла Грушевського. Доповідь львівського історика на засіданні товариства "Спадщина" у Києві в грудні 1988 року // Зустрічі. – Варшава, 1989. – Ч. 19 (1). – С. 188–197.

осторонь. У великому збірнику листування професора Кирила Студинського[2] ми вмістили також 8 листів М. Грушевського – одного з його багатолітніх кореспондентів. Це стало поштовхом до підготовки окремого тому листів М. Грушевського до К. Студинського[3], який вмістив 310 листів за 1894–1932 рр. Під оглядом публікації текстів це видання можна було б вважати зразковим, якби через брак коштів не довелося скоротити обсяг видання і вмістити майже третину листів у вигляді реґестів. Також через відсутність коментарів до текстів видання вийшло неповним.

Ще частина матеріалів Грушевського з фондів ЦДІАЛ опублікована іншими дослідниками: це листування[4], щоденникові записи[5], літературні твори[6]. Сподіваємося, незабаром побачить світ і сам каталог "Рукописів, документів і матеріалів Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові", впорядкований Оксаною Мартиненко й підготований нами до видання у співпраці з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові[*].

Відомості про листування, що вийшло друком в Україні до 2000 р., зібрані в довіднику Бориса Грановського "Михайло Грушевський – перший президент України, академік"[7]. З усього переліку опублікованого листування всього 25 позицій – це відкриті листи, вміщені в часописах ще за життя вченого, а більші збірки епістолярію увійшли до двох збірників: "Великий Українець"[8] та "Листування Михайла Грушевського", про яке мова нижче. До першого збірника увійшли листи Грушевського до радянських партійних діячів В. С. Косіора, Х. Г. Раковського, О. І. Буценка, до канадських українців та до І. Франка, Т. Починка й М. Возняка.

Натомість можемо говорити про київську археографічну школу, що від 1960-х рр. мала такого видатного археографа, як Іван Лукич Бутич, на досвіді якого змогло навчатися не одне покоління українських архівістів та публікаторів

---

[2] У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – 766 с.

[3] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – 266 с.

[4] *Кухар В.* Листи М. Грушевського з фонду Ю. Романчука ЦДІА України у Львові // Український історик. – Нью-Йорк; К.; Торонто; Париж, 2002. – №1–4 (152–155). – С. 463–470.

[5] *Грушевський М. С.* Щоденники (1883–1894) / Публ. та прим. Л. Зашкільняка // Київська старовина. – К., 1993. – № 3, 4, 5; *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., перед. сл., упор., комент. та післям. Л. Зашкільняка. – К., 1997. – С. 11–220.

[6] Михайло Грушевський Із літературної спадщини / Упоряд. Г. Бурлака і А. Шацька. – Нью-Йорк; К., 2000. – 412 с.

[*] Каталог вийшов друком, див.: Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву у Львові: Каталог / Упор. О. Мартиненко, ред. Г. Сварник; наук. ред. Я. Дашкевич. – Львів, 2005. – 220 с. (*прим. ред.*).

[7] Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Біобібліографія (1885–2000 рр.) / Упоряд. Б. Грановський – К., 2001. – 388 с.

[8] Великий Українець: Матеріали з життя й діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденко – К., 1992. – 542 с.

Київські дослідники активно працюють над публікацією "Епістолярної спадщини М. Грушевського" та "Епістолярної спадщини грушевськознавства". Це, в першу чергу, досвідчені археографи Галина Бурлака, Ігор Гирич, Раїса Майборода та Всеволод Наулко. Два томи "Листування Михайла Грушевського", підготовані цими упорядниками у співпраці й за редакцією президента УІТ Любомира Винара, вийшли в серії "Епістолярні джерела грушевськознавства" у 1997 та 2001 рр. (Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто). Тут варто зазначити, що саме Українське історичне товариство, очолюване найавторитетнішим грушевськознавцем Любомиром Винарем, систематично займалося спадщиною Михайла Грушевського в еміграції й публікацією доступного на Заході епістолярію вченого у своєму періодичному органі "Український історик", особливо активно – після проголошення незалежності України, коли відкрилися українські архіви. Тому капітальне багатотомне видання фактично поєднало багатолітній, напрацьований в Америці досвід у цій ділянці з джерельним багатством українських сховищ та ентузіазмом українських дослідників.

До першого тому, який впорядкувала завідувач Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ Галина Бурлака, увійшло 387 листів Михайла Грушевського з різних сховищ до 21 особи та до різних установ. Серед адресатів – Іван Нечуй-Левицький (21 лист), Олександр Кониський (21 лист), Іван Франко (55 листів), Сергій Єфремов (93 листи), Ольга Кобилянська (9 листів), Олександр Кандиба (О. Олесь) (76 листів), Їржі Полівка (11), Василь Доманицький (22 листи), а решту осіб представлено лише 1–3 листами. Частина листів Грушевського, а саме до І. Франка[9], О. Кониського та І. Нечуя-Левицького перед тим уже публікувалися самим упорядником у збірниках та наукових журналах. Викликає питання сам принцип відбору кореспондентів, а тим більше – п'яти установ: товариства "Зоря", редакції "ЛНВ", друкарні НТШ, Філологічної секції НТШ та канцелярії НТШ. З цих п'яти – лише перші два листи варті уваги, а решта є звичайними робочими записками Грушевського, які до кожної з цих "установ", якщо можна так назвати секцію й канцелярію НТШ, Грушевський писав десятками мало не щодня.

Листи розміщено за "авторським принципом (тобто добірками за адресатами) у хронологічному порядку (за хронологією першого листа з добірки)". Застосування такого принципу має свої переваги й вади. Добре, що всі листи до однієї особи зібрано в одному розділі – це допомагає виразніше окреслити їхню проблематику. Натомість при цьому втрачається цілісне уявлення про час (можна сказати, що замість багатоголосого обговорення окремих проблем чи подій за хронологією маємо багато розрізнених діалогів – у виконанні лише одного голосу – про те саме питання, до яких читач повертається по декілька разів). Зрештою, хронологічний і анотований покажчики зводять багато тем докупи й допомагають зрівноважити матеріал. Щоправда, це створює певні незручності для користувача й вимагає від нього більше зусиль.

---

[9] У збірн.: Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – С. 224–260; в ін. виданнях.

Що стосується самих текстів, вони подаються за автографами, без купюр і стилістичного редагування. Як вказує упорядник, в основному збережено правопис оригіналу. Непослідовне написання прізвищ самим Грушевським і, слідом за автором, – передача їх упорядником, та не лише, як сказано у передмові, “іншомовних” (Ібсен – Ібзен), а й українських (Залізняк – с. 224–227, Зелізняк – с. 106, і Желізняк – с. 118) не викликає особливих запитань, проте, мабуть, варто було б винести ці варіанти в анотований покажчик і прокоментувати. Не зовсім послідовні й засади передачі мови автора (сьвітло → сьвітло, але розвиткови → розвиткові – с. 105–106, Вас → вас – с. 219, інтеліґентського → інтелігентського – с. 214). Іншомовні назви й цитати передаються з багатьма помилками і далеко не завжди перекладаються. Це, зокрема, зумовлене й віддаленістю упорядника від галицької мовної стихії (наприклад, слово “діспозицій” відчитане, як “діспорцій” – с. 219–220) тощо. Незалежно від зауважених огріхів видання все ж підготовлене солідно й фахово.

Другий том з цієї серії викликає більше запитань. Він включає повне листування М. Грушевського з М. Біляшівським і Ф. Вовком, а також листи В. Дорошенка і В. Липинського до М. Грушевського, іншими словами на близько 100 листів самого Михайла Сергійовича припадає близько 250 листів до нього. Коли двостороннє листування “лист – відповідь” можна лише вітати, оскільки така засада дає змогу найповніше подати матеріал, який складає єдиний комплекс, то в томі під заголовком “Листування Михайла Грушевського” подавати лише листи осіб, хоча б і таких видатних, як Дорошенко та Липинський, до Грушевського, видається недостатньо переконливим. По-перше, кореспонденція самого Грушевського ще далеко не вичерпана й передусім, мабуть, варто публікувати саме двостороннє листування (у випадку, коли воно доступне) та листи Михайла Сергійовича, а вже тоді залучати кореспонденцію осіб з кола Грушевського. Схоже, упорядники просто використали вже підготований раніше матеріал, який нашвидкуруч організували в одну книгу. Помітна відсутність єдиного редактора тому, хоча й, як завжди, є передмова редактора серії “Епістолярних джерел” Любомира Винара.

Навіть побіжний погляд на чотири розділи дозволяє зауважити різні археографічні засади, застосовані упорядниками в підході до передачі текстів. Так, Раїса Майборода, не зважаючи на задекларoване прагнення “*максимального* збереження особливостей авторської лексики та синтаксису”, обґрунтовує *основні* випадки змін правопису, вживаного у листах, аж у 19 пунктах. Хоча більшість упроваджених змін видаються справді доречними, проте не з усіма можна погодитися. Так, скажімо, виправляти назву “Літературно-наукового вістника” на “вісник” видається сумнівним осучасненням. Адже знаємо, що історія української преси знала цілий ряд і “вістників”, і “вісників”. Специфічною виноскою в цьому розділі є часто повторюване: “На аркуші сліди від дироколу” та “На аркуші сліди дироколу” (?).

Другий упорядник, Всеволод Наулко, не надає особливої ваги засадам передачі текстів. Дослідник декларує “збереження авторського написання, за винятком окремих фонетичних норм” (“його” замість “ёго” в листах Вовка).

Автором передмови до листів Володимира Дорошенка є сам редактор серії, який висуває аж три гіпотези про те, де можуть зберігатися листи Грушевського до Дорошенка: 1) в матеріалах якогось архівного фонду Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ, або були втрачені, коли передавалися туди після війни; 2) Дорошенко взяв із собою листи Грушевського на еміграцію і мав їх в Америці; на користь цієї гіпотези свідчить цитування Дорошенком листів Грушевського у своїх еміграційних статтях; 3) існує можливість, що листи Дорошенка і Грушевського знаходяться в архіві ВУАН у Києві, але наразі їх не віднайдено. Від себе зазначимо, що архів Володимира Дорошенка зберігається в Літературному архіві-музеї чеської літератури в Празі (Старе Гради). Фонд довго був неопрацьований, але, наскільки нам відомо, саме з листами Грушевського працював останніми роками відомий чеський україніст Богдан Зілинський. Про принципи передачі текстів листів Дорошенка не сказано нічого ані автором передмови Любомиром Винаром, ані упорядником Галиною Бурлакою, хоча в цьому випадку можна припустити, що дослідниця працює за тими самими правилами, що й у першому томі.

У коментарях до листів, уміщених наприкінці книжки, також застосовано різні засади: лише другий і третій упорядники подають відомості до кожного листа про те, чи лист публікується вперше за автографом, чи вже публікувався раніше. Хоча з передмови до листів Липинського й видно, що частина їх уже була друкована, на це у примітках нема жодних вказівок. Та й самі примітки до всіх чотирьох розділів також не уніфіковано.

Треба сподіватися, що наступні заплановані томи:

1) листи-відповіді письменників, літераторів і співробітників М. Грушевського (друга частина першого тому) – упорядник Галина Бурлака;

2) листування Михайла Грушевського з Мироном Кордубою – упорядник Олег Купчинський;

3) листування Олександра і Михайла Грушевських – упорядник Ігор Гирич, – та інші томи, які УІТ планувало видавати щорічно, уникнуть недоліків попередніх і розвинуть їх досягнення.

Взятися за цей огляд мене спонукали два найновіших зразки львівської археографічної школи. Йдеться про видання того самого комплексу епістолярію, який готувався паралельно, хоч і незалежно одне від одного, й майже одночасно з'явився у Львові. Це "Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933)". Правду кажучи, цією назвою їхні спільні риси, здається, й вичерпуються. Перше видання Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, упорядник Роман Дзюбан[10]. Друге – Львівського національного університету ім. Івана Франка спільно з Інститутом франкознавства, упорядник Наталія Ощипок[11].

До позитивів першої книги слід віднести загальну культуру видання, дотримання всіх елементів археографічного оформлення листів, включно зі

[10] Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упор. Р. Дзюбан; відп. ред. серії Л. Головата – Львів, 2004. – 153 с.; іл.

[11] Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського / Упоряд., передм. та комент. Н. Ощипок; відп. ред. В. Корнійчук – Львів, 2004. – 159 с.

словничком рідковживаних та іншомовних слів, іменним та географічним покажчиками та нечисленними, зате якісними ілюстраціями. Художнє оформлення, здійснене знаним львівським митцем Юрком Кохом, вирізняє цю книжку серед інших згаданих видань.

До позитивів другої належить передмова, яка містить досить докладну біографічну розвідку про Михайла Мочульського на тлі історії містечка Миколаєва над Дністром, звідки він походив, та літературознавчу характеристику його творчості. На жаль, автор публікованих листів Михайло Грушевський згадується в передмові лише побіжно, упорядник, здається, навіть не здогадується, що родини Грушевських і Мочульських були споріднені між собою. У той же час родині Коренців, з якої походила хресна мати М. Мочульського, присвячено розлогий абзац. До кожного листа окремо подано коментарі. Хоча доречніше було б, мабуть, умістити словничок малозрозумілих слів і виразів, вигаданих самим упорядником.

Кількість опублікованих листів також відрізняється. Р. Дзюбан публікує 120 листів – усі датовані упорядником, принаймні в межах року. Скрізь зазначено, на підставі чого здійснено датування. До кожного листа подано докладну легенду, яка включає номер фонду, опису, справи, аркушів, вид поштового відправлення, адресу, поштові штемпелі тощо.

Н. Ощипок вміщує лише 116 листів, з них 7 – недатованих, розміщених упереміш з датованими (наприклад – № 107 (недатований, 1928?), № 108 (недатований, між 1928–1929 рр.), № 109 (лист від 18.09.1932), № 110 (недатований, ?, в коментарі – "напевно, слід датувати 1914 р."), № 111 (лист від 12.1933, без початку?), № 112 (недатований, в коментарі – "міг бути написаний навесні 1917 р.")) і т. д. Окрім зазначення в передмові, з якої справи взято листи, більше жодної вказівки, які саме аркуші і в якому порядку публікує упорядник, нема. Тому й датування стрибає від 1932 р. до 1914 і зворотньо. Але оскільки тексти листів здебільшого вийшли безглузді, то відсутні додаткові підстави для їх датування (поштових штемпелів упорядниця взагалі не розглядає). Існування старого й нового стилів датування обмежується лише першим листом.

Щоб проілюструвати два тексти (один – написаний М. Грушевським й опублікований Р. Дзюбаном, інший – здебільшого вигаданий Н. Ощипок), наведемо кілька прикладів:

Р. Дзюбан	**Н. Ощипок**
№ 1 14 січня (1 січня) 1901, Львів	*1. Лист від 1 (14).01.1901. Львів*
Колисьто прислали Ви **копії** грамот м. Миколаєву; кілька разів збирався за них Вам написати, аж **тепер** зібрався. Документи сі не дуже інтересні, з біди їх можна б надрукувати, але далеко б було ліпше, якби до них додати **витяги** з **магістратських** книг і документів парохіяльних, про котрі Ви згадували.	Колись-то прислали Ви **мені тих** грамот Миколаєву; кілька разів збирався Вам за них написати, аж **раз** зібрався. Документи сі не дуже інтересні, з біди їх можна б надрукувати, але далеко б було ліпше, якби до них додати **виписки** з **магістратурних** книг і документів парохіяльних, про котрі Ви згадували.

Чи не мали б Ви спромоги **й охоти** з книги засудів **витягнути цікавійше**, н[а]пр[иклад]: процеси про чарівництво, безбожність і образу релігії, **спори** на національнім **підкладі**, засуди на смерть – такі процеси треба б **виписати** на осібних картках, **вповні – коли вони невеликі, в скороченню** – коли дуже великі.

З книги "Żalob" etc. можуть бути інтересні устави цехів, інвентарі міщанського майна (де є **побутові річи** – убрання, книги, начиння), знов таки документи з национальною **закраскою**.

З актів парохіальних **ті** особливо, що **дотикають організації** брацтва, **книг, становища домів,** церковних доходів.

Коли **робить** трудність **якась статя** про се, то можете **обмежитися самими копіями** (**з такими** коментарами в картках які **сьте** подали).

Якби не могли **взяти** тепер, чи в **близькім** часі того зробити, то **б[удьте] ласкаві** коротенько мене сповістити.

Здоровлю Вас!

Щиро прихильний М. Грущ[евський].

ЦДІА України у Львові. – Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1, лист на друкованому бланку Наукового Товариства імені Шевченка

№ 2 [1905, Львів]

Високоповажаний Пане!

Поставленнє питання польського на основі етноґрафічній, як ставите Ви її, говорячи про орґанізацію росийської Польщі в границях <u>сучасної етноґрафічної території</u>* – уважаю одинокою справедливою і реальною, себто **і можливою до здійснення** дорогою до розвязання сього питання. Сей постулят автономії

Чи не мали б Ви спромоги **найти** з книги засудів **і витягти найцікавіше**, напр: процеси про чарівництво, безбожність і образу релігії, **стани** на национальнім **підході**, засуди на смерть – такі процеси треба б **відписати** на осібних картках, **коли вповні великі, в стиснені** – коли дуже великі.

Книги церковні можуть бути поділені на інвентарі церковних уділів, інвентарі міщанського майна (де є **побут** – убрання, книги, начиння), знов таки документи з национальною **закваскою.**

Закрів парохіальних особливо, що **виражають документи** братства, церковних доходів.

Коли **робимо** трудність **якоїсь сфери** про се, то можете **скористатися іншими книжками** (з **даними** коментарями в картках які **вже** подали).

Якби не могли **се зробити** тепер, чи в **ближчім** часі того зробити, то б **ласкаво** коротенько мене сповістити.

Здоровлю Вас

Щиро прихильний

Мих. Грушевський.

112. Лист (недатований, писаний не Грушевським, а тільки підписаний ним). Датований за змістом: Весна, 1917 р.

Високоповажний пане!

Поставленнє питання польського на основі етнографічній, як ставите Ви її, говорячи про організацію російської Польщі в границях сучасної етнографічної території – уважаю одинокою справедливою і реальною, себто **неможливою здійснення** дорогою до розв'язання сего питання. Сей постулят авто-

на територіально-етноґрафічній підставі в моїм переконанню **спирається на натуральнім праві кождої** одиниці й суспільности на устрій найбільше **приладжений** до її потреб, а не на основах історичних чи міжнародно-правних.

Маю то переконаннє, що принцип національної автономії на територіально-етноґрафічній основі ма[є] бути положений в основу **перестрою** цілої Росії, як одна з першорядних умов її раціонального устрою. Перестрій її в сім напря**мі** в федерацію автономних тіл, орґанізованих на **національно-територіальній** основі (в етноґрафічних границях), з забезпеченнєм прав меншост**ей**, не тільки роз**вя**зав би національне питаннє в ній, але незвичайно користно міг би вплинути на **відносини европейські**, **на полагодженнє** національних відносин в **иньших** державах сим принц**іпом** національної автономії і на ослабленнє м**ежи**народного напруження і мілітарного устрою. А чи буде звязь сих автономних тіл в Рос**и**йській федерації сильн**ій**ша, чи слабша, **се** буде залежати від тих будучих відносин – **внутрішніх** (економічних, в першій лінії) і межинародних, яких не берусь **предвиджувати**. Подиктує то **власний інтерес** тих поодиноких автономних тіл.

З глибокою повагою
М. Грушевський

Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 134–134зв., лист. Дата встановлена за змістом.

№ 3. [Бл. 1907, Львів]

Дуже дякую, **в**исокопова**жаний** Добродію за прислане! Оповідання **Бирчака** просив би дати ще комусь – може п[анові] Гнатюку – до перечитання. Від всіх Вам привіт і поздоровлення з святами – вже недалекими.

Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 136, записка. Датується приблизно за змістом.

номії на територіально-етноґрафічній підставі в моїм переконанню **оправдається на натуральнім праві. Кождої** одиниці й суспільності на устрій найбільше **приладнаний** до її потреб, а не на основах історичних чи міжнародно-правних.

Маю то переконанн**я**, що принц**и**п національної автономії на територіально-етноґрафічній основі має бути положений в основу **переустрою** цілої Росії, як одна з першорядних умов її раціонального устрою. Перестрій її в сім напря**мку** в федерацію автономних тіл, орґанізованих на **нац.-тер.** основі (в етнографічних границях), з забезпеченням прав меншост**і**, не тільки роз**в'я**зав би національне питанн**я** в ній, але незвичайно користно міг би **плинути на налагодженнє** національних відносин в **певних** державах сим принц**ипам** національної автономії і на ослабленнє **між**народного напруження і мілітарного устрою. А чи буде звязь сих автономних тіл в Рос**і**йській федерації сильніша, чи слабша, **а** буде залежати від тих будучих відносин – **внутр.** (економічних, в першій лінії) і межинародних, яких не берусь **представляти**.

Подиктує то **власні манери** тих поодиноких автономних тіл.

З глибокою повагою М. Груш.

115. Лист (недатований).

Дуже дякую, **В**исокопов. Добродію за прислане! Оповідання **Турчака** (*особу встановити не вдалося*) просив би дати ще комусь – може п. Гнатюку до перечитання. Від всіх Вам привіт і поздоровлення **зі** святами**,** вже недалекими.

№ 44. 15 березня (2 березня) 1916, [Казань]

Остання картка від Вас, дорогий М[ихайло] М[ихайлович], **була з 21. II,** і разом з нею дістали ми і посилку Вашу з 9.**XI,** про се я сповістив **Вам тоді ж, 25. II.**

Рецензії Ваші післав до Москви, просячи частину дати до "Укр[аинской] Ж[изни]", частину до "Наук[ового] Збірника".

Відти несподівано дістав лист Дмитра (розминувся з моїм), що приїхав "в справах службових і літературних" **на якийсь час** і сподівається довести до виходу "Наук**[ового] Зб[ірника]**" **II;** кляне моск**[овські] друкарні** – далі хочуть друкувати в Київі.

Здається писав Вам про **ляконічну** звістку: **"Основа"** закрита"?

В Петерб[урзі] **ладять** Рос[ійський] збірник "Украї[нської] літератур**и" –** перекладів з вступ[ною] статею істор[ичною] **(моєю)** і літературною (Єфр[емова]); вірші має перекладати, або Бунін, або Брюсов!

Всі Вас витають!

М. Г.

Ф. 375. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 42–42зв., поштівка, штемпель: КАЗАНЬ СУКОН. СЛОБ. 3.3.16., адресовано: **"Въ г. Буинскъ, Симбирской губ[ернии], д[омъ] Евдокимова. Е[го] В[ысокородию] Михаилу Михайловичу Мочульскому".**

39. Лист від 2.03.1916 (картка)

Остання картка від Вас дорогий М. М., з **21.02**, і разом з нею дістали ми і посилку Вашу з **9.09**, про се я сповістив **Вас раніш**, **25.02.**)

Недавно несподівано дістав лист Дмитра (розминувся з моїм), що приїхав "в справах службових і літературних" **"не лишиться"** і сподівається довести до виходу "Наук. Збірн." II; кляне моск. **другий** – далі хочуть друкувати в Київі.

Здається писав Вам про **сенсаційну** звістку: **Яслова** (*нерозбірливо – Н. О.*) закрита"?

А Петерб. **радять** Рос. збірник "Україн. літератур**і**" – перекладів з вступ. статею істор. (**мене**) і літературною (Єфр.); вірші має перекладати або Бунін, або Брюсов!

*№ 118. 26 грудня **1932**, [Москва]*

Дорога Ольдзуню. Дякую за лист і новини.

"Le rouge et le noire" Мамуся вже прочитала і тепер читаю я langsam u[nd] **bebächtig,** по-перше, щоб на довго стало, по-друге, що конкурує мені з тим **устна** жебрацька література, яку я в міру можливостей **підчитую,** по-третє, тому що

*116. Лист з 25.12.**1933***

Le range *(нерозбірливо – Н. О.)* Мамуся вже прочитала і тепер читаю я langsam u **bedachtig**, по-перше, щоб на довго стало, по-друге, що конкурує мені з тим **кожна** жебрацька література, яку я в міру можливостей **почитую**, по-

сього вимагає **скондензована манєра** автора.

Ті його маленькі розділики властиво великі глави, по кождій **міняється вид цілої ситуації**, як і **від** яких **небуть** великих **капітелях** В[альтера] Скота.

Властиво дуже модерний письменник, як се мені памятно і з його італійських новел **"L'abesse de Castro"** і ін[ших], що я читала колись дуже давно. Але коли він сам себе описує, то тим гірше: його **герой est un triste sire!**

третє, тому що **свого** вимагає **сконцентруваня мого** автора.

Ті його маленькі розділики властиво великі глави, по кождій **липляться від** цілої **ситазії**, як і в яких небудь великих *(нерозбірливо – Н. О.)* В. Скота.

Властиво дуже модерний письменник, як се мені памятно і з його італійських новел **L'ebesse de camo** і ін., що я читала колись дуже давно. Але коли він сам себе описує, то тим гірше: його **край** *(нерозбірливо – Н. О.)*

№ 76. 25 жовтня (12 жовтня) [1916, Москва]

Яким чином міг **Тр[етяк]** писати про **гімназії в Городку, Коломиї –** він **же** за межею? чи ні?

71. Лист від 12.10.1916

Яким чином міг **Тр. *(Тургенєв)*** писати про (*нерозбірливо – Н. О.*) **город, Кол.** – він **ще** за межею чи ні?

№ 77. 31 жовтня (18 жовтня) 1916, [Москва]

На **"Промінь"** є вже дозвіл формальний.

72. Лист від 18.10.1916 (картка)

На **Проск.** – *(Проскурівну)* є вже дозвіл форм.

Поза сумнівом, заміна одних слів і прізвищ на інші може призводити до дуже несподіваних ситуацій. Так, журнал "Основа" у пані Ощипок перетворюється на Моріса Ястрова, журнал "Промінь" – на Проскурівну, Третяк – на Тургенєва, Петрицький – на Перетца і відповідно до цього коментується. Наприклад, Проскурівна, на яку є "форм. дозвіл", виявляється українською письменницею, матір'ю М. В. Семенка, яка друкувала свої оповідання в "Рідному краї".

Якщо таким чином виглядають українські тексти, то, мабуть, не варто дивуватися тому, що з іншомовними висловами, які охоче вживав Грушевський, відбуваються ще дивовижніші трансформації. Наведемо кілька прикладів:

"Le rouge et le noire" – *"Червоне і чорне"(франц.) – роман Фредеріка Стендаля.*

Le range *(нерозбірливо – Н. О.) – в розпорядженні (франц.).*

…langsam u[nd] be**bä**chtig – *Повільно і думаючи (нім.).*

…langsam und be**da**chtig – *повільно і обережно (нім.).*

...коли так вірно вгадала нашу **sweater not** – *Брак светрів (англ.).*

...коли так вірно вгадала нашу **swenter** (*нерозбірливо – Н. О.).*

...ausgenomen "unsere **Dumen"** – *За винятком "наших дум" (нім.).*

…ausgenomen unsere **Duft** – *"незів'ялі пахощі" (нім.).*

…nach alt ländlichem Brauch – *За старим сільським звичаєм (нім.).*

…nach alt ländlichem Brauch – *В старій землі пустотливий звичай (нім.).*

…(letzteres artig dazugedichtet) – *Останній чемно до цього звіршований (нім.).*

…(letzteres artig dazugedichtet) – *наостанок гречно назавжди (нім.).*

“L’abesse de Castro” – *“Абатиса замку” (франц.) – новела Вальтера Скотта.*	**L’ebesse de camo** – *зсередини.*
його **герой est un triste sire! –** *Бідолаха (франц.).*	його **край** *(нерозбірливо – Н. О.).*

Як бачимо, деяким археографам особливо гарно вдаються іншомовні вирази. Завдяки цьому тексти Грушевського часами набувають фантасмагоричного вигляду. Невідомо лише, чи велика це втіха для “грушевськознавства”?

Олена РУСИНА (*Київ*)

КУПЧИНСЬКИЙ О. АКТИ ТА ДОКУМЕНТИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА XIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТОЛІТЬ: ДОСЛІДЖЕННЯ. ТЕКСТИ. – ЛЬВІВ, 2004. – 1286 с.

Останнім часом ми дедалі більше звикаємо до книжок-одноденок, і відтак злободеннішими, ніж будь-коли, стають слова, якось сказані Пушкіним: "В наше время главный недостаток, отзывающийся во всех почти научных произведениях, есть отсутствие труда. Редко случается критике указывать на плоды долгих изучений и терпеливых разысканий".

Виразним винятком на цьому невтішному тлі є щойно видрукуваний opus magnum відомого вченого й незмінного редактора "Записок Наукового товариства імені Шевченка" Олега Купчинського. Книга, як зізнається сам автор, є результатом багаторічної копіткої праці, розпочатої ним ще у 1970-х роках усупереч сумнівам деяких науковців щодо доцільності такого починання, як виявлення, систематизація та публікація актів і документів Галицько-Волинського князівства.

Підстави для такого скептицизму зрозумілі. Не є секретом, що в зазначеному хронологічному періоді кількість автентичних галицько-волинських пам'яток мізерна, й до того ж їх значно менше, ніж відповідних фальсифікатів (за О. Купчинським, це співвідношення становить 14 до 26). Утім, і саме масоване фальшування певної джерельної традиції є вартим наукової уваги феноменом, що виявляє механізми функціонування історичної свідомості в окресленому регіоні. Тож публікація автором обох типів джерел видається доцільною й слушною.

Так само не викликає заперечень поданий у рецензованій книзі окремою рубрикою перелік згадок про акти та документи Галицько-Волинського князівства в синхронних і пізніших документальних пам'ятках. Скрупульозність, яку при цьому демонструє автор, продиктована зауваженим вище станом джерел тієї доби – хоч, зрозуміло, за самими лише згадками не можна відрізнити фальсифікати від автентиків[1].

---

[1] У цьому зв'язку характерні розбіжності у тлумаченні згадок про князя Лева у привілеях Казимира III. Див. щодо них у рецензії: *Зазуляк Ю.* Нотатки на маргінесі сучасних російських досліджень з історії Галичини XIV–XVI століть (Дещо про грамоти князя Лева, перемиську шляхту та її генеалогію) // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 15–24.

Натомість спровокований тією-таки бідністю джерел підхід дослідника до літописних пам'яток навряд чи дістане одностайну підтримку фахівців, хоча й має історіографічні прецеденти. Йдеться про спробу відтворення дипломатарію галицько-волинських князів на підставі тексту Галицько-Волинського літопису, що при його укладенні, як наголошує Купчинський, активно використовувався князівський архів. На переконання автора, такий підхід уможливлює реконструкцію "понад 60 листів, послань, звернень, записок тощо, які репрезентують епістолярний жанр галицько-волинського документального фонду XIII ст."; усі ці пам'ятки "є не записами слів чи переказів послів (хоч і такі мають місце), а переважно скороченими копіями автентичних актів і документів".

Проблематичнішим виглядає тлумачення О. Купчинським вихідних записів богослужбових книг як нетипових у жанрово-видовому значенні актів, що складалися укладачами чи переписувачами після завершення праці. Це дає змогу дослідникові додати до галицько-волинського дипломатарію колофони Євсевієвого та Галицького Євангелій, а також ще двох пам'яток, чия належність до місцевої писемної традиції є суто здогадною. Однак, якщо проводити цей принцип послідовно, варто збільшити наявний у книзі перелік ще на декілька записів[2].

Утім, попри свою фундаментальність, дослідження не претендує на вичерпність, маючи, за твердженням автора, скромнішу мету: "подати читачеві тексти актів і документів Галицько-Волинського князівства та все, що відомо про них на сьогодні, і тим самим посприяти процесові поглибленого вивчення епохи". Тож варто відзначити декілька публікацій, котрі безпосередньо стосуються окресленої проблематики і мають бути враховані при подальшому її студіюванні. Це, передусім, стаття відомого російського дослідника Б. М. Флорі "Две грамоты князя Любарта" (опубл.: Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. – М., 2000. – С. 250–254), де йдеться про документи, що згадуються О. Купчинським на с. 683–697, 837–838, 931–935: втрачену нині грамоту про заснування у Луцьку єпископської катедри й сумнівний щодо своєї автентичності акт надання цій катедрі низки прав та маєтностей, навколо якого вже не раз ламали списи науковці.

Варта уваги й ще одна невелика за обсягом стаття Б. М. Флорі: О церковном землевладении в Галицко-Волынской Руси // Восточная Европа в исторической ретроспективе. – М., 1999. – С. 252–257. Тут містяться цікаві спостереження щодо наявних у джерелах XV–XVI ст. посилань на акти пожалувань Любарта, Романа Мстиславича та Василька Романовича.

Брак згадок про ці публікації у рецензованій праці зайвий раз унаочнює істотне послаблення наукових контактів між українським і російським академічним середовищем упродовж останніх років. Тим часом російські колеги, не

[2] Див.: *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – М., 2000. – № 105, 121; *Гальченко М. Г.* Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII–XV вв. // Palaeoslavica. – 2003. – Vol. 11. – P. 97. – № 92, 128.

втрачаючи інтересу до галицько-волинських сюжетів, подеколи підносять несподівані сюрпризи; маємо на увазі оприлюднені декілька років тому оригінальні галицькі грамоти із колекції Томаша Неводничанського[3]. Йдеться про надзвичайно цікавий документальний комплекс, званий "архівом Кміт", що становив фамільну власність графа Альфреда Потоцького, нині він зберігається у м. Бітбурзі у Німеччині і, власне, тільки зараз стає надбанням історичної науки.

Підсумовуючи, зауважимо, що поява рецензованої праці є важливою подією для розвитку історичної науки в Україні. Вона є цінною per se і водночас, без сумніву, стимулюватиме подальші наукові пошуки в окресленій царині.

[3] Див.: *Молдован А. М.* Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 261–276.

Світлана АБРОСИМОВА (*Дніпропетровськ*)

ДОСЛІДНИК РАННЬОЇ ІСТОРІЇ РУСІ

Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 78 с.

Наукове сьогодення, передусім у царині гуманітаристики, відзначається розмаїттям форм дослідницької творчості. Спостерігаючи за творчістю молодого дніпропетровського історика Андрія Портнова, помічаємо його тяжіння до таких наукових форм, як-от: рецензії, огляди, есе, тези, в яких він виявився глибоким аналітичним дослідником. І це відповідає сучасному історіософському дискурсу, згідно з яким малі наукові форми "вийдуть з темряви певного нехтування" і посядуть головні позиції в науковій літературі[1]. Публікації А. Портнова, його рецензії, огляди, полемічні статті у вітчизняних та іноземних виданнях (польських, білоруських), а також розвідки, присвячені творчості складних чи маловивчених особистостей вітчизняної історіографії 1920–1930-х рр., стали помітними в науковому співтоваристві.

Майстерне володіння малими науковими формами виявилося й в мінімонографії А. Портнова, присвяченій життю і діяльності призабутого українського історика Володимира Пархоменка (1880–1942), доля якого, як і багатьох його сучасників, склалася досить трагічно. У вересні 1929 р. його було заарештовано у справі СВУ й засуджено до 10 років концтаборів. Достроково звільнений у 1933 р., В. Пархоменко до кінця життя залишався науковим "опозиціонером" (с. 22).

Репрезентована монографія, яку сам автор кваліфікує як нарис, належить до біоісторіографічного жанру. Автор здійснив спробу історіографічного аналізу творчої спадщини талановитого вченого, складної, неоднозначної й практично не вивченої особистості. Невелика за обсягом (усього 78 стор.), книжка А. Портнова відповідає всім вимогам повноцінного монографічного дослідження (за глибиною і змістовністю тексту, ступенем розробки джерельної бази, чіткості й аргументованості положень і висновків і, нарешті, за архітектонікою видання). Структура книжки складається з чотирьох частин: вступу, життєпису, історіографічної частини (в якій аналізується науковий доробок вченого у дослідженні ранньої історії Русі й дається оцінка його науковій спадщині), бібліографічного індексу. У вступі, як у дисертаційному aвтoрефераті, обґрунтовується актуалізація

[1] *Экштут С. А.* Манифест историософского маньеризма // Вопросы философии. – 1998. – № 1. – С. 181.

звернення автора до творчості контроверсійної особистості В. Пархоменка, визначається мета та завдання дослідження, аналізується історіографічна традиція.

А. Портнов визначив своє дослідження в рамках культурологічної парадигми, й тому для нього важливим було проаналізувати психологію творчості В. Пархоменка, стиль його наукового мислення, риси характеру, спосіб життя. Щоб висвітлити ці аспекти, авторові довелося здійснити копітку евристичну роботу в архівах та бібліотеках з метою скрупульозного виявлення джерел. У нарисі подається змістовна характеристика джерельної бази дослідження, її класифікація. Автор залучив у дослідницький ареал не тільки писемні, але й усні та зображувальні джерела. Проте перевага віддається аналізу саме писемних джерел, що класифікуються за видовим (функціональним) принципом. Чітке структурування джерельної бази дослідження дало змогу авторові визначити наявні в ній лакуни та окреслити шляхи подальшої евристики. Значний масив джерел (передусім це стосується джерел особистого походження) виявлено особисто А. Портновим й вперше введено ним до наукового обігу.

Внаслідок копіткої евристичної роботи авторові вдалося реконструювати життєвий шлях і упорядкувати бібліографічний індекс В. Пархоменка. Незважаючи на обмаль документів з особистого архіву історика, А. Портнову вдалося навіть у стислому нарисі подати досить детально життєвий і творчий шлях В. Пархоменка, висвітлити його наукові контакти, впливи, дослідницький потенціал і творчу лабораторію. Домінуючим у дослідженнях В. Пархоменка автор вважає реконструктивно-логічний метод аналізу джерел. Біографічний розділ нарису подається за хронологією й розподіляється на 4 періоди: полтавський (1905–1912), тифлісько-київський (1912–1925), катеринославський (дніпропетровський; 1926–1929) та ленінградський (кінець 1930–1942 рр.). У кожному періоді визначаються дослідницькі пріоритети В. Пархоменка, висвітлюються його педагогічна робота, творчі задуми, участь у наукових товариствах, експедиціях, наукових форумах тощо.

На підставі глибокого аналізу оцінок особистості В. Пархоменка з боку попередньої історіографії, автор описав наявний в історіографії образ вченого. Проте головну увагу А. Портнов зосередив на аналізі творчого доробку В. Пархоменка в історіографічному контексті двох часових регістрів: сучасного В. Пархоменкові й наступного. Треба відзначити коректність автора до оцінки творчості В. Пархоменка. А. Портнов підкреслив, що не дорікатиме вченому "незнанням фактів і методів, що були встановлені пізніше" (с. 11).

Автор зробив акцент на аналізі досліджень В. Пархоменка в галузі ранньої історії Русі. Чільне місце в нарисі посідає висвітлення гіпотези В. Пархоменка щодо походження Русі та її значення в розвитку історіографії. Ця проблема є однією з центральних в історіографії, що має не тільки велике наукове, а й політичне значення (норманська теорія й антинорманізм). А. Портнов висвітлив теорію Приазовської Русі, що її розвинув В. Пархоменко, вплив на останнього досліджень Г. Еверса, О. Шахматова, М. Марра; проаналізував джерельну базу та методику досліджень В. Пархоменка, особливу увагу зосередивши передусім на монографії "У истоков русской государственности" (1924), в якій гіпотеза

В. Пархоменка щодо приазовського походження Русі набула завершеної репрезентації (Приазовську Русь дослідник вважав батьківщиною полян). Проте, на наш погляд, треба було детальніше висвітлити ідею Г. Еверса про Приазовську Русь, спільне й особливе у поглядах на цю проблему Г. Еверса і В. Пархоменка. У нарисі висвітлено й інші гіпотези В. Пархоменка, місце останніх у контексті теорій і наукових напрямків того часу й у сучасній історіографії.

Цінним у нарисі, що рецензується, є аналіз впливу гіпотези походження Русі, що її висунув В. Пархоменко, на подальший розвиток історіографії. Автор також визначив яке саме місце, що в історіографічному контексті посідають дослідження В. Пархоменком взаємин Русі і кочовиків Степу X–XIII ст.

Книжка А. Портнова відзначається змістовністю і високим рівнем дослідницької культури, зокрема чітким структуруванням матеріалу і чіткістю термінологічного регістру. Дослідник спеціально подав пояснення знакових термінів, які вживаються в авторському наративі.

У рецензованому нарисі В. Пархоменко постає сміливим вченим, що мав тонку наукову інтуїцію, був захоплений новітніми ідеями і висував оригінальні гіпотези. Безумовно, творча спадщина В. Пархоменка потребує подальшого поглибленого вивчення. Залишається побажати майбутнім дослідникам успіхів у цьому.

Ірина СКОЧИЛЯС (*Львів*)

ҐРЕЧИЛО АНДРІЙ. ГЕРБИ ТА ПРАПОРИ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ. – ЛЬВІВ: ДРУКАРСЬКІ КУНШТИ, 2004. – Ч. 1. – 120+XLIV с.

В умовах формування на пострадянському просторі нових демократичних держав надзвичайно актуальним стало питання і нової державної символіки, яка б відображала зміни як на світовій арені, так і всередині держави. В Україні подібні зміни розпочалися після 1990 р. і проголошення незалежності. Спочатку вони відбувалися стихійно, згодом окремі норми були закріплені законодавчо. Після п'ятнадцятирічного періоду існування незалежної держави визріла велика необхідність створення цілісного реєстру сучасних муніципальних та територіальних символів України, враховуючи й ту обставину, що з кінця 90-х років XX ст. процес герботворення набув значних масштабів. Координуючу та консультативну роль у цьому взяло на себе Українське геральдичне товариство. Головою товариства А. Ґречилом (індивідуально та у співавторстві)[1] було видано кілька праць і багато статей, присвячених розвиткові української геральдики, тому, відповідно, цілком логічним продовженням став вихід першої частини книги "Герби та прапори міст і сіл України". Робота складається з двох частин – теоретично-методичної та гербівника з ілюстраціями. Перша частина формується з окремих розділів, присвячених сучасній герботворчості в Україні, законодавчому регулюванню цих питань, методичним рекомендаціям, геральдичній та вексилологічній термінології, проблемам запровадження місцевих символів та статистиці міст, селищ і сіл у післявоєнний період (с. 5–21). Друга частина включає у себе гербівник, який складається із текстової частини – опису гербів та прапорів (с. 22–112) і таблиць з їхніми ілюстраціями (I-XLIV). Всього охоплено 293 населені пункти за абеткою від "А" до "Л".

Після передмови подається характеристика основних етапів розвитку геральдичних традицій на українських землях. Зокрема, зазначено, що з 1990 р. починається новий період у формуванні територіальної та муніципальної геральдики. Однією з його особливостей була відсутність науково обґрунтованої схеми творення геральдичних символів. Тому, за твердженням автора, суттєву роль у процесі становлення нового наукового підходу в українській геральдиці

[1] Див.: *Ґречило А.* Українська міська геральдика. – К., Львів, 1998. – 192 с.; *Ґречило А., Терлецький Ю.* Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – К.; Львів; Рівне, 2002. – 72 с.; *Ґречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). – К., 2001. – 400 с.

відіграло Українське геральдичне товариство. Саме воно запропонувало низку методичних рекомендацій, для того щоб привести вже використовувані символи до єдиних геральдичних норм та формувати за ними нові.

Цінним елементом є наведення автором витягів із українського законодавства, які регламентують основні питання місцевої символіки, а також подання методичних рекомендацій до формування муніципальної символіки (с. 14–16). А. Ґречило пропонує чіткі та логічні принципи підходів до побудови гербів різних за статусом населених пунктів, враховуючи їхні історичні традиції. Незважаючи на те, що всі викладені положення носять рекомендаційний характер, вони містять реальні пропозиції щодо створення гербів відповідно до цілісної єдиної системи.

Цілком вмотивовано окреме місце автор приділяє українській геральдичній та вексилологічній термінології. Проблема термінології є актуальною для багатьох галузей історичної науки, особливо для тих, які були занедбані в радянський період або послуговувалися запозиченими іншомовними термінами. Коротко охарактеризувавши розвиток термінології в країнах Центральної Європи, автор зупиняється на потребі у створенні власних термінів, притаманних українській мові, та виступає проти калькування й невиправданого введення специфічних виразів з інших мов. Піддавши критичному аналізові використання окремих означень, він пропонує своє бачення можливостей вирішення тих чи інших проблем (с. 18).

Характеризуючи міську символіку на теперішньому етапі розвитку, А. Ґречило виділяє низку негативних тенденцій, які виникають як через не зовсім вдале вирішення проектів, так і через нефаховість та відмову враховувати конструктивні пропозиції щодо коригування запропонованих проектів. Одночасно наводяться приклади типових помилок та невідповідностей у проектах гербів та прапорів, а також при оформленні рішень місцевими органами самоврядування.

Слід відзначити актуальність у запропонованому дослідженні відомостей про динаміку чисельності в Україні міських і сільських поселень, а також сільських рад. Ці дані, які охоплюють післявоєнний період, акумульовано у трьох таблицях, що значно полегшує їхнє опрацювання. Враховуючи той факт, що більшість населених пунктів виникли у середині XIX та у XX ст. і ніколи не мали власних символів, автор слушно доходить висновку про необхідність застосування різних методологічних підходів у кожному конкретному випадку.

У другій частині книги містяться описи гербів і прапорів та їхні ілюстрації. Їх подано за такою схемою. Населені пункти, які затвердили власні символи, розміщено за абетковим порядком. Окрім їхньої назви українською мовою, подано англійську транслітерацію та зазначено статус і адміністративне підпорядкування. Далі міститься опис герба та прапора (якщо такий затверджений), пояснено символічне значення зображень. І насамкінець вказано, яким місцевим органом і коли затверджено проект, та подано прізвища його авторів. Для кожного населеного пункту надано власний порядковий номер, який відповідає номеру ілюстрації, вміщеної в таблицях. Для полегшення пошуку відомостей про окремі поселення автор надав "Перелік населених пунктів" у формі таблиці із зазна-

ченням назви, області, до якої вони належать, та сторінок, на яких подано дані про них.

Система є досить виваженою, логічною, містить достатній обсяг інформації і допомагає скласти правильне уявлення щодо досліджуваного об'єкта. Її недоліком є лише певні прогалини або відсутність точної інформації в окремих проектах щодо прізвищ їхніх авторів (№ 4, 39, 96, 99, 106, 246).

Позитивним моментом, на наш погляд, в описах гербів є примітки (подані у вигляді зірочки – *), в яких зазначено невідповідності у затверджених гербах загальноприйнятим геральдичним нормам. Стосуються вони кольористики як гербів, так і прапорів (№ 58, 116, 127, 132, 176, 246), розмірів прапорів (№ 189), наявності дат у щитах гербів (№ 109, 116, 197) та окремих елементів, які, наприклад, були притаманні неіснуючим на даний час територіальним утворенням (№ 206, 285) тощо. Критичні зауваження подібного плану допоможуть авторам проектів у майбутньому не припускатися подібних неточностей.

Ілюстрації, подані у таблицях, виконані на хорошому поліграфічному рівні і, безумовно, є окрасою книги.

Однак виникає й кілька запитань. Стосуються вони, зокрема, доцільності подання коригованих варіантів гербів у таблиці ілюстрацій. На наш погляд, варто було б у таблицях подавати остаточний варіант герба чи прапора, які функціонують на даний час, а рекомендації зазначати у примітках.

Завершуючи огляд праці А. Ґречила "Герби та прапори міст і сіл України", зазначимо, що дослідник чи не вперше за останні 15 років запроваджує комплексний підхід до формування та реєстрації сучасних муніципальних і територіальних символів в Україні. Критично оцінюючи геральдичну спадщину, котра була нав'язана радянською ідеологією, автор пропонує творчий підхід до використання минулого доробку та творення нових символів із урахуванням сучасних тенденцій у геральдиці. А. Ґречило обґрунтовує необхідність творення цілісної наукової геральдичної системи в Україні, законодавчого регламентування та створення чіткої системи реєстрації затверджених символів. Будемо сподіватися, що ця книжка разом із поданими рекомендаціями стане поштовхом для подальшого впровадження в життя нових українських символів, виконаних згідно із засадничими принципами європейської геральдики.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ. ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ. ЛИСТИ. – К.: КРИТИКА, 2005. – Т. I: 1841–1850 / УПОРЯД., КОМЕНТ. О. ФЕДОРУК; ПІДГОТ. ТЕКСТІВ О. ФЕДОРУКА, Н. ХОХЛОВОЇ; ВІДП. РЕД. С. ЗАХАРКІН. – 648 с.

Важко писати про видання, яке не має суттєвих вад і навіть претендує називатися зразковим археографічним продуктом. Легше, коли рецензована книжка має недоліки й у рецензента є можливість продемонструвати власні знання та ерудицію. З іншого боку, писати про відмінне археографічне видання велика приємність, так рідко видавці нас втішають бездоганною, академічного рівня продукцією. Саме до таких приємних винятків належить перший том із запланованого десятитомника листів Пантелеймона Куліша, який має стати складовою частиною повного зібрання творів одного з трьох апостолів Кирило-Мефодіївського братства.

Підготував том уже достатньо відомий дослідник у ділянці кулішевознавства Олесь Федорук, який виступив у томі в кількох іпостасях: зібрав розкиданий по багатьох архівосховищах епістолярій П. Куліша, археографічно опрацював його (разом із Н. Хохловою, яка скопіювала 52 листи П. Куліша до П. Плетньова) і підготував колосальний за фактажем коментар, зробив анотований іменний та "глухі" покажчики – географічний та періодичних видань, написав коротку, але достатньо докладну вступну статтю до коментаря.

Уже побіжний погляд на структуру книжки наводить на висновок, що читач матиме до діла з небуденним виданням. Із 648 сторінок на тексти листів припадає лише 328 сторінок. Усе решта – науково-довідковий апарат, причому від с. 341 до с. 587 – це ситуативний коментар. Отже, на коментар припадає майже стільки обсягу (246 с.), скільки на самі листи. Саме коментар, на нашу думку, має бути предметом гордощів для видавців. У нашій філологічній та історичній археографічній літературах такі аналоги важко відразу пригадати. Спливає на гадку ВУАНівське видання листів Тараса Шевченка середини 20-х років минулого століття, яке вийшло під загальним редагуванням Сергія Єфремова. У ньому коментар складав дві третини обсягу книжки, але над підготовкою працювало з десяток коментаторів. З видань останніх років подібну коментаторську працю здійснила Галина Бурлака для першого тому серії "Епістолярна спадщина М. Грушевського", проте ще більшу роботу нею було здійснено для третього тому цієї серії (книжка з'явилася на початку 2006 р.). Отже, О. Федорукові довелося провести грандіозного масштабу працю, яка обіймає, мабуть, не менше 80–90% часу з інших робіт по підготовці видання: передусім пошуку і копіювання листів.

Коментарі мають дослідницький характер. Вони вводять читача в контекст тої історичної епохи, в якій жив і працював П. Куліш. На переконання упорядника, епістолярій Панька Олельковича сучасному читачеві, а особливо історикові, куди цікавіший, ніж його художньо-літературна творчість, яка має скоріше меморіально-академічний інтерес. Листи – може, єдине за потужністю джерело, що розкриває постать П. Куліша як визначного громадсько-політичного діяча. Він був одним з творців модерної України, закладав ті фундаментальні основи світовідчуття українця, які згодом, і після відходу П. Куліша, розвивалися, модифікувалися і, зрештою, стали невід'ємною частиною української філософії історії.

Уже цей виданий том показує нам, з яким велетом національної думки ми маємо справу і як недостатньо ми його ще знаємо й цінуємо. Приміром, загальним місцем для пересічного читача вже стало знання про П. Куліша – творця сучасного українського правопису, який ми ще звемо кулішівкою. А ці листи дають змогу докладніше нюансувати ці знання, побачити ту суспільно-політичну складову, яка відігравала в правописі важливішу за філологічну роль. Саме П. Куліш першим рішучо рве з до того часу спільним "общерусским" правописом,ярижкою і максимовичівкою, за які трималися Кулішеві побратими Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Максимович та ін. Листи дозволяють періодизувати за часом по–гляди П. Куліша на правопис. Бо ж і він певний час був прихильником максимо–вичівки. Можна висловити навіть припущення, що не лише повільність, з якою друкував свої етнографічні видання М. Максимович, стала причиною охолодження стосунків між Михайлом Олександровичем і Паньком Олельковичем, але й різниця у поглядах на майбуття української культури і української справи згодом розвела обидвох по різних кутах національного табору. Знадобилося півстоліття, щоб підтвердилася правота П. Куліша, – українське суспільство остаточно обрало фонетичний правопис.

Листи першого тому торкаються двох періодів громадської діяльності П. Куліша: до заслання – це час його активної участі у роботі Кирило-Мефодіївського товариства і часу тульського заслання. Його думки про літературу, народну творчість, історію, суспільну філософію розкриваються в листах до Л. Дубельта, М. Гулака, П. Плетньова, М. Юзефовича, О. Бодянського, М. Погодіна, М. Білозерського, М. Костомарова, О. Куліш, О. Ханенка, Т. Шевченка та ін.

Складністю для упорядника було мати справу з визначною особою, з різнобічною постаттю, листами якої цікавилася низка дослідників. Попри те, що невиданою лишається значна частина листів П. Куліша (третина, за підрахунками О. Федорука), близько двох тисяч листів уже було у різний час і у різний спосіб опубліковано, починаючи від 60-х років XIX ст. до наших днів. Справжній епістолярний бум припав на 20-ті роки XX ст., коли одночасно кілька десятків дослідників у різних журналах, окремих виданнях і спеціалізованих збірниках друкували окремі групи листів П. Куліша. Деякі з них, підготовлені до публікації, так і не були надруковані і залишилися в архівах цих дослідників. А серед них були першорядні літературознавці – І. Франко, К. Студинський,

М. Возняк, В. Петров. Крім обізнаності з усіма цими публікаціями, нинішній публікатор мусив тримати рівень подачі документального матеріалу і з цим завданням він успішно впорався. Коментаторові довелося бібліографічно зафіксувати величезну кількість книжок, які читав або використовував з науковою метою П. Куліш. Біографії усіх осіб, які згадуються у листах, О. Федорук розкрив у анотованому іменному покажчику. Причому пріоритет уваги до біографічних деталей зроблено для малознаних осіб. Ті, про кого достатньо інформації в енциклопедичних виданнях, природно, менш детально описані.

Для ліпшого розкриття конкретно-історичних ситуацій коментатор залучав паралельні джерела, низка з яких видобувалася з архівів. Приміром, О. Федорук залучив спогади і щоденники П. Куліша, Ганни Барвінок, О. Бодянського, М. Костомарова та ін., листи з їхніх архівів, що зберігаються в Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського та відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Коли, скажімо, йшлося про непорозуміння між П. Кулішем, І. Срезневським і О. Бодянським, коментатор знаходив аналогічний за хронологією і тематикою лист О. Бодянського до І. Срезневського, робив з нього обширний витяг і таким чином глибше прояснював причини непорозумінь. Взагалі паралельне листування використано О. Федоруком надзвичайно широко. Передусім до коментування було залучено листи близьких родичів П. Куліша – Ганни Барвінок і Миколи Білозерського.

Використано було, по можливості, й інші паралельні джерела, як, наприклад, свідчення знайомих П. Куліша, які вони давали жандармам під час слідства над кирило-мефодіївцями (допити Г. Андрузького й М. Рігельмана).

Складовою частиною коментаря є посилання на джерело, з якого робився друк для книжки. Як правило, автор робив копію за оригіналом листа. Причому обов’язково вказується бібліографічна нотатка першодруку, якщо такий був. Бракує хіба принаймні побіжної згадки, наскільки першодрук відрізняється від теперішньої публікації. Упорядник зазначає про часто-густо суттєві відмінності, значні купюри і скорочення без зазначення їх трикрапками.

Передачу текстів здійснено за загальною археографічною традицією, до якої вдаються співробітники Інститутів літератури, археографії та джерелознавства, архівісти. Упорядник уникав втручань у текст, вдаючися лише до обережних осучаснень правопису, що є, на наш погляд, цілком виправданим підходом. Усі випадки розбіжностей з оригіналом О. Федорук повністю застерігає в археографічній частині післямови.

Російські прізвища передаються, згідно з підходами видавництва “Критика”, в українській транскрипції. При цьому видавці і науковий редактор С. Захаркін потрапляють у мимовільну пастку. Далеко не кожну персоналію можна визначити за національністю. Наприклад, важко погодитися, що Ф. Туманський був росіянином, скажімо, О. Оглоблин у “Людях Старої України” однозначно кваліфікує його як українця, котрий, як і більшість “петербуржців” XVIII ст., мусив писати російською. Тому не варто було його писати “Фьодором” (с. 554). Так само чи варто російських царів, які вже двісті років в українській літературній традиції відомі як Петро I, Микола I та Катерина II, – так їх називав і Т. Шевченко, іменувати “Пьотр”, “Ніколай” і “Єкатєріна”.

Чого ще бракує книзі, так це факсиміле сторінок оригіналів листів П. Куліша. І тут справа не лише у відсутності ілюстративного ряду; це чисто змістова вада. По-перше, читач мусить мати перед собою зразок почерку П. Куліша, що може знадобитися для ідентифікації непідписаного тексту в архіві, і тут книжка стала б у пригоді. Друга річ – це необхідність переконатися в тому, наскільки археограф точно передав текст, які були його втручання в оригінальну мову. Для цього було б потрібно хоч декілька фотографій, але немає жодної.

Не зашкодила б виданню й докладніша історична передмова, бо маємо лише історіографічну й археографічну. Зразком тут мали б стати передмови І. Лисяка-Рудницького й І. Коровицького до листів О. Назарука й Д. Дорошенка до В. Липинського у публікаціях СЄДІ (Філадельфія) 70-х років минулого століття. Проте це радше смакове зауваження, яке зовсім не обов'язково ставити упорядникові на карб.

Власне, ці дуже незначні зауваження – все, що, на мій погляд, можна закинути упорядникові, який за виконанням наближається до археографічного абсолюту.

Насамкінець напрошується ще одна рефлексія загальнішого порядку. Чи вдасться "Критиці" втримати такий високий рівень підготовки й у наступних томах серії? О. Федорук і С. Захаркін є спеціалістами високого рангу, дослідниками-максималістами, які вважають – коли видавати джерело, то неодмінно робити це на академічному рівні. Проте реалії часу дуже невтішні. Цей том "Листів" готувався два роки. Коли збережеться такий самий темп, при праці однієї людини такої самої кваліфікації та кількості коштів на підготовку, десятий том ми побачимо лише у 2025 р. Користувачу ж передусім потрібні тексти П. Куліша вже зараз. Просто скопіювати документ – річ простіша, що не вимагає дуже високої кваліфікації, яку має О. Федорук. Може, краще чимшвидше видати текстовий матеріал і відмовитися від марудної і надзвичайно витратної й невдячної справи з коментування? Але віриться у краще, сподіваємося на диво, яке полягатиме у тому, що знайдуться спонсори на паралельну підготовку кількох томів одночасно і здійснення усієї амбітної програми видання за високим археографічним стандартом у принаймні вдвічі стисліші терміни.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

ЛИСТИ ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО ДО ОСИПА НАЗАРУКА (1921–1930) / УПОРЯД. М. ДЯДЮК; ВІДП. РЕД. СЕРІЇ "ЕПІСТОЛЯРІЙ" Л. ГОЛОВАТА; НАН УКРАЇНИ. ЛНБ ІМ. В. СТЕФАНИКА. – ЛЬВІВ, 2004. – 156 с.; іл.

Рецензована книжка разом з публікацією листів М. Грушевського до М. Мочульського розпочинає нову серію видань, започатковану Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника. За задумом науковців бібліотеки, у цій серії мусить друкуватися епістолярна спадщина представників української еліти кінця позаминулого – першої половини минулого століття. Справа це дуже потрібна. Близько десяти років тому з подібною ідеєю виступив тодішній президент УВАН у США Марко Антонович, аби якомога швидше оприлюднити величезні пласти епістолярію, що зберігається в архіві УВАН у Нью-Йорку. Дійсно, чекати на централізовану працю в цій царині археографічної діяльності при нинішній скруті не випадає, і видрук невеликих масивів листів тематично закінченої форми може розглядатися як непоганий вихід із становища.

Книжку зроблено за стандартом і археографічними правилами документального видання. Вона включає передмову, написану упорядницею, тексти самих листів В. Липинського до О. Назарука та виписки, зроблені В. Липинським з листів до нього О. Назарука (власне, додаток до останнього листа В. Липинського). Науково-довідковий апарат складається з коментаря до листів – 118 позицій, словника рідковживаних та іншомовних слів, іменного та географічного покажчиків.

Публікація листів В. Липинського цікава для дослідників і звичайних читачів у контексті здійснюваного Східноєвропейським дослідним інститутом В. Липинського у Філадельфії, а від кількох років і Європейським дослідним інститутом НАН України у Києві, протягом уже майже сорока років повного зібрання творів і архіву В'ячеслава Липинського. На сьогоднішній день ми маємо вже три грубезних томи епістолярної спадщини, що включають листи Дмитра Дорошенка і Осипа Назарука до В. Липинського, підготовлені до видання визначними істориками діаспори І. Коровицьким та І. Лисяком-Рудницьким, а також майже тисячосторінковий том листів самого В. Липинського до адресатів від літери "А" до "Ж" (видавництво "Смолоскип"). Крім того, тепер ми маємо ще дві книжки листів, що не входять до серії ПЗТ. Це книжка "З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна" (К., 1996. – 196 с.), упорядники Т. Осташко і Ю. Терещенко, та рецензоване тут видання.

Листи обох учасників листовного спілкування збереглися нерівномірно. Судячи з листів О. Назарука, виданих І. Лисяком-Рудницьким, листів В. Липинського мало б бути принаймні удвічі більше. Зрештою, це річ нормальна. Така сама справа з обопільним листуванням Д. Дорошенка й В. Липинського. Листів В. Липинського до першого так само збереглося принаймні удвічі менше.

На сучасний момент відомо й видано 39 листів: з них 20 надрукували Т. Осташко і Ю. Терещенко (місце зберігання – ЦДІА України у м. Львові), а 19 – М. Дядюк (зберігаються у рукописному відділі ЛНБ ім. В. Стефаника). Звичайно, доводиться шкодувати, що усіх листів В. Липинського до О. Назарука не зібрано в одній книжці. Сама упорядниця каже про те, що обидва масиви листів взаємодоповнюють один одного. Залишається сподіватися, що при підготовці ПЗТ усю цілість листів В. Липинського до О. Назарука буде подано з'єднаною в хронологічному порядку.

Розуміючи, що за принцип подачі матеріалу упорядницею взято місце зберігання листів, все ж користувач стикається з постійною незручністю – йому треба мати під руками принаймні два видання: том СХЕДІ з листами О. Назарука і книжку "З епістолярної спадщини...", де подані листи В. Липинського з ЦДІА України у м. Львові. Частіше читачеві доводиться здогадуватися, на які проблеми реагує В. Липинський. Можливо, варто було у коментарі чи у підтекстових примітках зазначати, на якій сторінці відповідного тому подано лист О. Назарука, на котрий відповідає В. Липинський.

Передмова має не дослідницький, а формально історико-археографічний характер, через що мало нового додано до стосунків О. Назарука і В. Липинського, коли порівнювати зі вступною статтею до відповідного видання І. Лисяка-Рудницького. Тим часом на таке дослідження можна було б сподіватися, маючи під руками інші видані листування і залучаючи матеріали зі щоденника О. Назарука, про який упорядниця писала в цікавій публікації для альманаху "Молода нація" (2002. – № 4).

Тексти листів археограф-упорядниця прочитала якісно. Практично не зауважуємо жодного випадку трикрапок, тобто непрочитаного тексту. Плюсом є і те, що М. Дядюк подала всі випадки поміток олівцем О. Назарука на сторінках листів В. Липинського.

Коментарі готувалися за старим стандартом; від нього вже давно відійшли археографи, що працюють, приміром, в Інституті літератури ім. Шевченка і видавництві "Критика", які розводять ситуативний коментар і примітки загальноісторичного характеру. Коментар у такому випадку включає, власне, лише пояснення ситуацій, зазначених у листах, біографії ж осіб, назви періодичних видань, установ, організацій подаються в розширеному іменному покажчику та у покажчику назв (предметно-тематичному покажчику). Власне ситуативного коментаря у цьому виданні – мінімум, може, з десяток позицій, хоча прокоментувати було що. Скажімо, залишилося невідомим, чи віддав В. Липинський гроші, дані О. Назаруком від уряду ЗУНР для написання "Історії України" з державницьких позицій. А тема цих грошей проходить через усе листування. В. Липинський каже, що пише спогади, чи він їх написав? Відомо, що в його

римському архіві зберігаються спомини. Чи це ті спогади, які йому замовляв О. Назарук? В. Липинський пише про зібраний для "Історії України" матеріал. Чи відклався він у його архіві, хоча б гіпотетично?

Зрештою, головним є не спекулятивний момент – якість подачі, а сама можливість користатися текстами листів В. Липинського. Це основне завдання, з яким успішно впоралася упорядниця. Липинськознавство збагатилося на ще одне видання, яке, безумовно, користуватиметься незмінно високим попитом. Хочеться сподіватися, – на цьому серія не завершиться і попереду будуть нові епістолографічні публікації. Такі видання (коротка передмова, якомога точніші, без втручання, тексти, "без фанатизму" коментар, і принаймні іменний покажчик) – оптимальний варіант для археографічних публікацій сьогодні.

Наталія БІЛОУС (*Київ*)

NA POGRANICZU KULTUR, JĘZYKÓW I TRADYCJI. PRACE OFIAROWANE PROFESOROWI DOKTOROWI HABILITOWANEMU RYSZARDOWI SZCZYGŁOWI W SZEŚĆDZIESIĄTĄ ROCZNICĘ URODZIN / POD REDAKCJĄ MARKA MĄDZIKA, ADAMA A. WITUSIKA. – LUBLIN: WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ, 2004. – 289 s.

Проблематика "пограниччя" завжди була в центрі уваги як польських, так і українських учених, про що свідчать численні публікації, тематичні збірники та матеріали наукових конференцій[1]. Чималий інтерес дослідників викликали, зокрема, такі теми, як феномен співіснування в Речі Посполитій багатьох народів і етносів (окрім поляків, у ній жили українці, білоруси, литовці, а також прибульці

[1] У 2000 р. у видавництві Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні вийшов у світ збірник нарисів "Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie" під редакцією професорів Наталі Яковенко і Терези Хинчевської-Хеннель. Серед його авторів – відомі польські й українські історики, які досліджують історію взаємних польсько-руських і українських стосунків: Ян Тенговський ("Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu"), Анджей Янечек ("Między sobą. Polacy i Rusini na wspólnym pograniczu w XIV–XV wieku"), Володимир Александрович ("Ukraińskie malarstwo religijne drugiej połowy XIV–XVI wieku: Spotkanie Wschodu i Zachodu"), Генрик Литвин ("Od unii Lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita – Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych"), Т. Хинчевська-Хеннель і Н. Яковенко ("Społeczeństwo – religia – kultura"), Сергій Плохій ("Między Rusią a Sarmacją: "unarodowienie" Kozaczyzny ukraińskiej w XVII–XVIII w."). До найцікавіших публікацій останніх років, на нашу думку, належать: *Sadowski A.* Socjologia pogranicza // Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej / Red. A. Sadowski. – Białystok, 1995; *Popławski T.* Peryferyjność pogranicz // Wschodnie pogranicza... – S. 32–41; *Janeczek A.* Granice a procesy osadnicze: średniowieczna Ruś Halicka w polu interferencji // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-ruskie-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S. 291–299; *Kurtyka J.* Południowy odcinek granicy polsko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340 r.) w świetle źródeł historycznych // Początki sąsiedztwa... – S. 184–190; *Myśliński K.* Problemy terytorialne w stosunkach między Polską i Księstwem Halicko-Włodzimierskim w XIII wieku // Nihil superfluum esse. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Prof. Jadwidze Krzyżaniakowej. – Poznań, 2000. – S. 229–236; *Jawor G.* Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. – Lublin, 2000; *Ґмітерек Г.* Молодь з українських земель у Замойській академії в XVI–XVII ст. // Соціум. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 11–21. Слід відзначити, що на сьогоднішній день пріоритет у дослідженні даної проблематики належить саме польським ученим. Це підтверджує не тільки значна кількість наукових публікацій, а й проведений у Любліні 19–21 вересня 2005 р. II Конгрес польських медієвістів, де на окремому засіданні "Pogranicza w średniowieczu – rola kulturowa i możliwości badawcze" під головуванням професорів Ришарда Щиґела і Пшемислава Урбаньчика розглядалася низка тем з історії польсько-руського пограниччя.

з інших країн – німці, вірмени, татари, караїми, італійці, шотландці, євреї та ін.), різних віровизнань (католицького, православного, уніатського, протестантського, ісламського, іудейського); пограниччя як поле міжлюдських контактів; історія українсько-польських взаємовідносин від найдавніших до новітніх часів.

Статті, надруковані у рецензованому збірнику, є результатом багатолітніх досліджень відомих учених, а також молодих істориків, які розробляють тематику культурного, політичного, етнічного пограниччя в наш час. Свої праці вони присвятили надзвичайному професорові Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської докторові Ришардові Щигелу, видатному польському історикові-урбаністові, авторові понад сотні праць з історії міст Люблінщини та Сандомирщини[2]. У такий спосіб колеги й друзі історика вирішили вшанувати його 60-річчя від дня народження, багатолітню дослідницьку працю і заслуги перед університетом.

Усі 25 статей збірника є різноплановими за змістом і за стилем, адже написані фахівцями різних галузей історичної науки – археологами, істориками-медієвістами, дослідниками ранньомодерного і новітнього часів, бібліотекарями, архівістами. Статті розміщені у хронологічному порядку і охоплюють значний період історії – від I ст. н. е. до Другої світової війни. Кожна з них є окремим науковим дослідженням. Очевидно, саме тому упорядники збірника окреслили їх як “silva rerum” або збір “sylwów”, що “заслуговують на закріплення в людській пам’яті і на запис до фоліантів”. Увазі читача пропонуємо стислий огляд усіх опублікованих статей.

Відкриває збірник стаття археолога Яна Гурби “Górne Pobuże w I tysiącleciu po Chrystusie”, де автор на підставі досліджень польських і українських археологів аналізує елементи матеріальної культури, що існували в басейні р. Буг (пшеворська, трипільська, черняхівська, зарубинецька, вельбарська). На його думку, на початку другої половини I тис. н. е. на території між Дніпром і Одером відбувалася культурна уніфікація, представлена культурою празького типу, з виразними формами кераміки і будівництва помешкань, відкритими, зокрема, по обох берегах р. Буг. Уже в кінці IV, а найпізніше – V ст. на теренах західніше Бугу припинилося осадництво культур з пізньоримськими традиціями, натомість у східній частині існували й надалі елементи всіх давніших культур (навіть

[2] У 1996 р. у видавництві університету UMCS вийшла друком бібліографія наукових праць проф. Р. Щигела, яка налічує загалом 153 позиції. Найважливішими серед них є монографії: Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI wieku. – Warszawa: PWN, 1977; Lokacja miast w Polsce XVI wieku. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 1989. Майже щороку виходили друком дослідження професора, присвячені історії різних міських осередків, розташованих на території між Віслою і Бугом: Білгорая, Бихави, Холма, Грубешова, Казімєжа Дольного, Конськоволі, Любартова, Ленчни, Острова Любельського, Томашова Любельського, Вонволиці, Влодави. Кілька досліджень присвячені історії Ординації Замойських і, звісно, м. Замостю, звідки походить історик. Ришард Щиґел є співавтором тому “Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy” (Kórnik, 1992). Протягом останніх десяти років науковий доробок вченого поповнився ще кількома десятками досліджень з історії міст, міського суспільства, які становлять суттєвий внесок у розвиток історичної урбаністики східноєвропейського регіону.

пшеворської). У пізніший період уздовж верхнього Побужжя проходив новий кордон, що утворився шляхом політичних поділів між західнослов'янською прапольською культурою та культурою Київської Русі. Підсумовуючи, автор зазначає, що етнічні й політичні інтерпретації археологічних явищ останніх століть I тис. н. е. ґрунтуються на нечисленних узагальнених даних писемних джерел, і відсилає зацікавленого читача до праць українських археологів – В. Барана, Д. Козака, А. Черниша, М. Петегирича, М. Кучинка та польських – К. Мислінського, В. Шиманського, М. Парчевського.

У наступній статті "Lublin i archidiakonat, czyli o osadzie przedlokacyjnej na Wzgórzu Staromiejskim" медієвісти Анджей Розвалка і Марек Стасяк на прикладі середньовічного Любліна дослідили історію костельної власності у передлокаційний період. У ній також представлено результати найважливіших досліджень з історії люблінського архідияконату, початки якого припадають на першу половину XII ст., коли утворилися й сусідні архідияконати – сандомирський, завихвойський і радомський. Вони утворювали смугу вздовж північно-східного кордону польських земель, завдяки чому зміцнилися й утвердилися пограниччя й місійна діяльність костелу. Археологічні дослідження, що проводилися на Староміському пагорбі Любліна, вказують на існування культурного шару XII ст. Подані факти також свідчать про те, що вже у XII ст. північна частина пагорба, Ринок і територія на схід від нього утворювали один осадничий анклав. Автори висловлюють припущення, що в той період на стародавньому пагорбі мала постати й перша будівля костелу. Локалізацію сакрального об'єкта пов'язують з місцем розташування костелу св. Архангела Михаїла, збудованого наприкінці XIII – на початку XIV ст. Оскільки дані археологічних досліджень не підтверджують цю гіпотезу, автори висловлюють ще одне припущення щодо можливості розташування першого сакрального об'єкта Любліна на Домініканській гірці. Перебування архідиякона поза Староміським пагорбом було пов'язано з військовою небезпекою з боку русинів, які зайняли місто у 80-х роках XIII ст. У 1302 р. краківсько-сандомирське лицарство звільнило місто, однак лише у 1320 р. виникли сприятливі умови для будівництва святині у південній частині пагорба поблизу Ринку.

Маріуш Бартницький у статті "Problemy polityczne i militarne pogranicza polsko-ruskiego w ostatniej czwierci XII wieku" наголошує на тому, що проблеми польсько-руського пограниччя належним чином ще не досліджені, що пояснюється поляризацією думок медієвістів і складністю проблематики. Автор спробував охарактеризувати політичні та військові стосунки на східних кордонах Краківсько-Сандомирського князівства за часів панування Казимира Справедливого. Підсумовуючи свої міркування над політикою краківського князя в останній чверті XII ст., автор дійшов висновку, що вона не обмежувалася поширенням політичних впливів на сусідні руські князівства. Приклад Дорогичина показав, що там, де йшлося про політичні інтереси Краківсько-Сандомирського князівства, Казимир Справедливий не відступав від експансіоністських планів – поширення свого панування на територію сусідньої Русі. Як далеко сягнула та "коректива кордону" – з'ясувати важко з огляду на брак джерел.

Про складність і неоднозначність взаємовідносин князів по обох боках польсько-руського кордону йдеться у статті відомого польського історика Казимира Мислінського "Rola ziemi lubelskiej w kształtowaniu stosunków między Polską i Księstwem Halicko-Włodzimierskim w końcu XIII i pierwszej połowie XIV wieku". Як зазначає автор, з одного боку, близькі й приязні стосунки між краківсько-сандомирськими і галицько-волинськими князями складалися внаслідок укладення шлюбних і родинних зв'язків, з другого – і в польській, і в українській історіографії ще й досі домінує думка про існування непорозумінь і навіть ворожості поміж ними, що пояснюється намірами Романовичів заволодіти Люблінською землею[3]. Аналізуючи події 80–90-х років XIII ст. у Люблінській землі, історик дійшов висновку, що говорити про глибокий територіальний конфлікт між польським князем Владиславом Локетком та галицько-волинськими князями Левом і Юрієм за браком належних джерел немає підстав. Натомість можна стверджувати, що у XIV ст. між Польщею і Галицько-Волинським князівством відбувалося поліпшення взаємин. До цього спричинилися, крім політичних, також торговельні й культурні зв'язки.

Політика польських королів щодо міст Галицької Русі кінця XIV – початку XV ст. аналізується у статті Божени Новак "Król Władysław Jagiełło a miasta czerwonoruskie". Авторка, характеризуючи напрями "міської" політики короля, зазначає, що одним із її елементів була локація міст згідно з західним зразком. Ріст локаційних процесів на Червоній Русі настав саме за володарювання короля Владислава Ягайла: до 1400 р. ним було надано 12 локаційних привілеїв, у 1401–1420 рр. – 5, у 1421–1434 р. – 11. Другою групою привілеїв, наданих червоноруським містам, були господарчі привілеї. Загалом їх було 54, з них 16 – для Львова. До третьої групи привілеїв, виданих королем Ягайлом, можна віднести ті, що стосувалися засад функціонування міської влади, надань дідичним війтам. Таких привілеїв було надано лише 5 – у 1387, 1389, 1412, 1415, 1420 рр. для Львова, Кросна, Галича і Коломиї. У 20–30-х роках XV ст. широко практикувалася передача в заставу міст і сіл, що приносило значні прибутки державній скарбниці. За часів правління Владислава Ягайла вперше було впроваджено обов'язковий щорічний податок з міст – шос. Підсумовуючи, Б. Новак стверджує, що Ягайло охороняв червоноруські міста від захоплень їх шляхтою. Стосовно міст цього регіону король реалізовував дещо відмінну політику від тієї, яку проводив у центральних провінціях Корони Польської.

Професор Люблінського університету Анна Сохацька у своїй статті "Udział Jana z Czyżowa w zarządzie wschodnich rubieży Królestwa Polskiego w latach 1440–1447" розповідає про діяльність Яна Чижовського – краківського каштеляна і старости, якого в 1440 р. було призначено намісником у Краківській, Сандомирській і Руській землях. У статті розкриваються наміри королівського намісника щодо встановлення своєї влади (як віце-короля) над Волинню і Поділлям. Однак політичні реалії стали йому на заваді, і його влада сягала лише на ті

[3] *Włodarski B.* Polska i Ruś 1194–1340. – Warszawa, 1966; та ін.; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.

землі, які в 1440 р. реально належали Короні – Руське воєводство і Західне Поділля. Авторка робить висновок, що роль, яку Ян з Чижова відігравав в утриманні польської влади над Поділлям, полягала не у безпосередньому управлінні тією територією, а, як він сам трактував свою владу, зводилася до обов'язку загального нагляду й участі у формуванні політики згідно з інтересами правлячої польської династії. Незважаючи на внутрішнє послаблення держави і фактичне відкладення унії з Литвою, завдяки Янові Чижовському Польщі вдалося обґрунтувати свої претензії на Волинь і зберегти реальну владу над західною частиною Поділля.

Таке суспільне явище, як проникнення селян до шляхетського стану, розглядається у статті професора Ґжеґожа Явора "Pracowici i szlachetni. Ślady przenikania kmieci do szlachty w piętnastowiecznych źródłach lubelskich". Автор зосередив свою увагу переважно на шляхетсько-селянських родинних зв'язках, судовій узурпації шляхетських гербів, придбанні селянами земель на лицарському праві, що відбувалося внаслідок застави шляхтою своїх маєтностей. Наведені приклади з люблінських земських книг XV ст. яскраво свідчать про взаємні припливи людності – як до шляхетського стану (що можна трактувати як суспільний аванс), так і навпаки – через зубожіння шляхти нерідко траплялися шлюби збіднілих шляхтянок із селянами.

Про розвиток осадницьких процесів у північній частині Червоної Русі йдеться у статті Володимира Чернецького "Od Łyszcza do Rejowca. Z dziejów osadnictwa w Kotlinie Rejowieckiej do połowy XVI wieku". Рейовецький мікрорегіон мав добрі умови для розвитку колонізації. Його аграризації сприяло багато складових фізіографічного середовища і, передусім, плодючі ґрунти, система рік і торговельних шляхів. Перші докладні відомості про стан заселення регіону зустрічаємо в документах парафіяльної фундації в Лищі, перенесеної в XVI ст. до Павлова. Парафіяльна округа виконувала тут функції найнижчої державної одиниці територіальної організації аж до початку XIX ст. У Котлині Рейовецькій головною базою для вкладання інвестицій було село Кобилє, на ґрунті якого пізніше постало місто Рейовець.

У статті "Starostwo zamechskie w średniowieczu" Славомир Ситий окреслив історію розвитку одного неґродового староства, яке обіймало територію північної частини Перемишльської землі, тобто знаходилося на польсько-руському пограниччі. Історики припускають, що після смерті князя Лєшка Білого ці землі повернулися під владу Данила Галицького, однак у результаті завоювань Казимира Великого 1340 р. і королеви Ядвіґи 1387 р. остаточно були приєднані до Польського королівства. Розширення кордонів на схід створило умови для розвитку осадництва. Кількість поселень у Замехському старостві була найбільшою у Червоній Русі; його населення становило етнічну мозаїку. У таких містечках, як Обша і Замх, мешкало чимало русинів, про що свідчила мережа православних парафій Перемишльської дієцезії.

Стаття директора Люблінського державного архіву Пьотра Диммеля, що має назву "Książka na wyposażeniu kościoła parafialnego w średniowiecznej Polsce. Przykład Nowego Targu", присвячена дослідженню одного з найдавніших пере-

ліків майна костелу св. Катерини. Список було укладено 5 лютого 1411 р. і вписано до книг краківського офіціалату. Він цікавий згадкою найдавніших книг, що належали до новотаргського костелу. Перелік цих книг подається у статті. Підсумовуючи, автор зазначає, що цей список відкриває невідомі раніше сторінки історії давнього міста і збільшує відомості про збережені у Польщі середньовічні інвентарі та каталоги книг з парафіяльних костелів.

Про політичну кар'єру молодого магната за часів правління Казимира Ягеллона йдеться у статті Павла Юсяка "Mikołaj Firlej wobec świata tureckiego i tatarskiego". Миколай Фірлей, син Петра, люблінського земського судді, з'явився при королівському дворі вперше у 1485 р. і вже через 4 роки був висланий з дипломатичною місією до турецького султана, в результаті чого було укладено перше перемир'я між Польщею й Османською імперією. Його наступні кількаразові посольства до султана були зазвичай успішними. Про їхній перебіг і результати детально розповідається у статті. М. Фірлей помер у 1526 р., залишивши по собі пам'ять як про доброго політика і дипломата.

Стаття відомого люблінського архівіста Юзефа Куса "Kazimierz Dolny a handel Gdańska z ziemiami ruskimi Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku" присвячена історії розвитку торговельних відносин між Ґданськом і українськими землями, де посередником виступало місто Казімєж Дольний. Цьому сприяло його вигідне географічне розташування на перехресті великих торгово-комунікаційних артерій: р. Вісли і водних шляхів з Малопольщі на Червону Русь, Волинь, Поділля, Наддніпрянщину. Саме в цьому містечку зустрічалися ґданські купці з постачальниками збіжжя, лісових товарів (поташу, попелу), тут підписувалися торговельні контракти. Незважаючи на значну відстань Казімєжа Дольного від українських земель, доставки товарів зі східних регіонів Речі Посполитої від кінця XVI ст. набрали великих обсягів і перетворили цей річковий порт на один із найважливіших у країні. Таким чином, у зближенні українських земель Речі Посполитої із Західною Європою не останню роль відіграв Казімєж Дольний, резюмує автор статті.

Мечислав Величко об'єктом свого дослідження обрав невелике містечко, яке в XVI–XVII ст. перебувало на кордоні Краківського та Руського воєводств з Угорським королівством. У статті "Jaśliska – miasteczko na pograniczach" автор зазначає, що протягом століть воно було тереном суспільно-культурних контактів, взаємних впливів і проникнень без знищення зв'язків із власним середовищем – тереном національної ідентичності. Конфронтація різних систем цінностей і життєвих укладів, етнічних елементів у культурах польського населення Ясліск, навколишніх українських сіл, угорських поселень завершувалася взаємопроникненням. Державний кордон був настільки прозорим, що пограниччя по обох боках мали культурну схожість. Утім, коли австрійський військовий кордон у 1768 р. став закритим, феномен містечка на пограниччі тієї "пізньосередньовічної Аркадії" почав підупадати і втратив своє значення.

На мисливську проблематику в польській літературі звернув увагу Антоні Кравчик. У статті "Literatura myśliwska w Polsce w XVI i XVII wieku" автор розглянув чотири ранньомодерні твори різних авторів: Матеуша Циганського

“Myślistwo ptasze” (Краків, 1584), Томаша Білявського “Myśliwiec” (Краків, 1595), Яна Остророга “Myślistwo z ogary Jana hrabi Ostroroga, wojewody poznańskiego” (Краків, 1618), анонімного автора “Gospodarstwo jezdzieckie, strzelcze i myśliwcze” (1690). Аналіз творів засвідчив різні підходи авторів до проблем мисливства. Так, М. Циганський, маючи практичні навички, звернув увагу на види птахів і вперше показав велику кількість їх різновидів, подав найдавніші назви птахів, завдяки чому його праця має також важливу мовознавчу цінність. Т. Білявський у літературній формі описав уроки мисливства, подавши випадкові спостереження за поведінкою звірів. У свою чергу, Ян Остророг звернув увагу на організацію полювання й відповідну підготовку до цього. Автор говорить про різні аспекти мисливської етики, чого немає в інших творах. Ще більше розвинув проблематику раціонального полювання анонімний автор, звернувши увагу не тільки на використання коней і собак під час мисливства, а й на метеорологічні умови, спорядження мисливця, способи користування вогнепальною зброєю.

Своє дослідження “Mieszczanie Czemiernik przed miejscowymi sądami rugowymi w pierwszej połowie XVII wieku” відомий люблінський історик Януш Лосовський присвятив такому цікавому явищу в системі давнього сільського судочинства, як руґовий суд (rug – *пол.* вигнання). Ругове судочинство існувало в основному в селах, що належали до костельних інституцій. Відбувалося воно кілька разів на рік під час великих судів за участю власника населеного пункту. Судочинство супроводжувалося спеціальною процедурою, що полягала в публічному оскарженні підозрюваних у скоєнні злочинів, пов’язаних переважно з порушенням звичаїв і крадіжкою панського майна. У цих судах брала участь уся громада, важлива роль відводилася обраному руґовникові, який відправляв руґ, доносячи власникові про всі відомі йому злочини. Тема розкривається на прикладі одного пересічного поселення – Чемерник[4], яке належало Фірлеям.

Сторінкам історії одного з приватних містечок на Люблінщині присвячено статтю професора Генріка Ґмітерека “Kartki z dziejów Zaklikowa w XVII–XVIII wieku”. Засноване в 1565 р. полянецьким каштеляном Station Станіславом Заклікою Чижовським містечко у XVII ст. перетворилося на центр ключа панських маєтків і парафії, важливий осередок господарського життя і локального ринку; у 1661 р. налічувало близько 350 мешканців. Закликів часто змінював своїх власників, переходячи як посаг за доньками до рук різних шляхетських родин. Відсутність стабільної патримоніальної влади негативно відбилася на розвитку містечка. Якщо перші його власники Закліки Чижовські та їхні спадкоємці Гнівоші намагалися піднести статус міста у правовому й економічному відношенні, то їхні наступники були налаштовані лише на отримання якомога більших доходів і користей – підкреслює автор статті.

---

[4] Як село і парафія воно згадується у джерелах з 1324 р., у XVI–XVII ст. мало значення локального осередку торгового обміну і як адміністративний центр ключа приватних маєтків не вирізнялося величиною, а у XVII ст. нараховувало кілька сотень мешканців. Докладніше про діяльність руґових судів йдеться в статті Я. Лосовського Sądy rugowe w Czemiernikach w XVII wieku // Radzyński Rocznik Humanistyczny. – 2001. – T. 1. – S. 7–34.

Професор Адам Анджей Вітусік у статті "Memoriał władz miejskich Zamościa z 1764 roku" опублікував знайдений ним у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві цікавий документ під назвою "Punkty od miasta Zamościa na Komisję Skarbu Koronnego podane", складений магістратом і купцями м. Замостя у 1764 р. Документ містить 8 пунктів, де подано детальну інформацію про кількість купців, види товарів, міські осередки, з якими замойські купці провадили торгівлю. Зі змісту пунктів виходить, що економічна ситуація в Замості на той час не була найкращою, зрештою як і в інших тогочасних містах Польщі. Після першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. місто відійшло до Австрії, в результаті чого економічне і культурне життя в ньому ще більше занепало. У 1813 р. Замостя було здобуте російськими військами, а двома роками пізніше, згідно з рішенням Віденського конгресу, опинилося у складі залежного від Росії Царства Польського.

Предметом дослідження Христини Врубель-Ліпової є одяг міщан XVIII ст. У своєму нарисі "Ubiór mieszczan południowo-wschodniego pogranicza etnicznego w Polsce XVIII wieku" вона спробувала відтворити й описати костюми міщан, які мешкали в регіоні польсько-українського етнічного пограниччя – містечках Дубенка, Грабовець, Городло, Тишовець. На думку авторки, аналіз джерельного матеріалу показав, що в тих осередках, де мешкала польська й українська людність, не спостерігалося разючої різниці в одязі. Схожі елементи одягу присутні як в українському, так і в польському вбранні. Звідси авторка робить висновок про те, що українська людність не становила в тому регіоні окремої етнічної групи, яка б дотримувалася суто своїх народних традицій у сфері одягу.

Станіслав Вишневський у статті "Miasta Ordynacji Zamojskich pod względem «stanu ich przemysłu» w świetle raportu z 1820 roku" охарактеризував економічне становище дев'яти тогочасних міст Ординації Замойських: Горая, Янова Ординацького, Юзефова, Красніка, Кшешова, Щебжешина, Тарногрода, Томашова, Туробіна. Своє дослідження автор побудував на аналізі маловідомого історикам документа з Люблінського державного архіву "Rzecz o miastach Państwa Ordynacji Zamojskiej co do stanu ich przemysłu", автором якого є анонімний чиновник. Документ цікавий тим, що містить інформацію і дані щодо промислового розвитку міст Ординації. Підсумовуючи своє дослідження, С. Вишневський дійшов висновку, що ординати не приділяли належної уваги економічному розвиткові міст регіону в першій чверті XIX ст.

Історії політичної думки в царській Росії присвячено статтю Лєшека Пьонтковського "Kwestia polska w myśli politycznej Iwana Aksakowa". Поет, публіцист, журналіст, суспільний діяч Іван Аксаков (1823–1886) був однією з найвідоміших і найцікавіших постатей Росії XIX ст., належав до течії слов'янофільства. У 1860-х рр., занепокоєний ситуацією в Царстві Польському, він спробував сформулювати конкретну програму вирішення польського питання, виступаючи за виведення російських військ з етнічних польських територій і надання автономії Польщі. Автор детально аналізує погляди І. Аксакова і викладає зміст його програми.

У дослідженні професора Марка Мондзіка "Z zagadnień polityki wyznaniowej na pograniczu Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym (na przykładzie

Tarnogrodu)" йдеться про релігійну політику російського царського уряду в Люблінській губернії у 30–60-х рр. XIX ст.[5]. Автор зазначає, що урядовими колами всіляко підкреслювалося те, що греко-католицький обряд є "осібним визнанням", яке слід піддати процесові "очищення від латинізмів і полонізмів". Ліквідація обрядових різниць між греко-католиками і православними мала привести до "добровільного навернення" уніатів до кола православних. Тарногрод можна вважати за яскравий приклад реалізації цих намірів. У околицях і в самому місті влада досягла певних успіхів. Так, за підтримки губернатора Альбертова вдалося створити на місці греко-католицьких парафій кілька православних у таких поселеннях, як Лухів, Бабиці, Верхній Поток, врешті – в самому Тарногроді.

Ян Левандовський у своєму нарисі "Polska myśl polityczna przełomu XIX i XX wieku wobec tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego" торкнувся теми спільної традиції боротьби за оборону і незалежність у Речі Посполитій. Основними політичними подіями на шляху цієї боротьби були великий сейм і Конституція від 3 травня 1791 р., війна з Росією 1792 р., повстання Т. Костюшка. Автор охарактеризував погляди представників різних політичних течій кінця XIX – початку XX ст.: соціалістичної, національної, народної, зазначивши, що вони мали виразний відбиток традицій Великого князівства Литовського. Найвідданіші традиції народовці ("krajowce") були названі Ю. Бардахом "спадкоємцями ідеї Великого князівства Литовського". Традиції давньої Литви та її зв'язків з Польщею продовжували творці федералістських концепцій. Вирізняла їх національна думка, що стояла на ґрунті "національного егоїзму", в даному випадку польського. Творці політичних концепцій, як і політики, за висловом іншого історика, Ю. Хлєбовчика, діяли в той час "поміж диктатом, реаліями і правом народів на самовизначення"[6].

Участі білорусів у сеймі II Речі Посполитої присвячено статтю Збіґнєва Запоровського "Białorusini w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej 1922–1939". Білоруси з'явилися в сеймі у 1922 р. і до кінця існування II Речі Посполитої мали там свою репрезентацію. У сеймах двох каденцій (1922–1930) вони створили власні депутатські клуби, діяльність яких, однак, виявилася нерезультативною. Автор також стверджує, що, будучи депутатами, вони не використали повною мірою своїх можливостей для плідної роботи на користь білоруського населення, яке мешкало у Польщі.

Діяльність Комуністичної партії Західної України на території Холмщини розглядає у своїй статті "Satelickie partie polityczne Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy w okręgu chełmskim (1924–1934)" професор Еміль Горох. Холмський

---

[5] Дана проблематика востаннє розглядалася у монографії Яна Левандовського: *Lewandowski J.* Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875. – Lublin, 1996.

[6] Подібну назву має книжка Юзефа Хлєбовчика, яка розкриває дану проблематику: *Chlebowczyk J.* Między dyktatem, realiami a prawem narodów do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej i po jej zakończeniu. – Warszawa, 1988.

округ КПЗУ утворився у 1924 р. і охоплював Холмський, Грубешівський, Влодавський повіти, східну частину Більського повіту, ґміну Богукала з Красноставського повіту, а також ґміни на пограниччі Грубешівського, Замойського і Красноставського повітів, де мешкала українська людність. Український комуністичний рух на початковому етапі формування Польської держави стояв на позиції приєднання Західної України до Української Радянської Соціалістичної Республіки. У статті йдеться про діяльність КПЗУ у цьому регіоні та її співпрацю з різними політичними партіями й організаціями.

Діяльності єзуїтів зі Східної Місії на територіях українсько-польського пограниччя у передвоєнний час присвячено останню статтю збірника – "Misja Wschodnia ojców Jezuitów w Polsce 1924–1939". Її автор Єжи Пліс подав найважливіші напрями цієї діяльності, одним із яких був інформаційно-пропагандистський. З ініціативи єзуїтів були започатковані такі періодичні видання: російськомовні "Христианин", "К соединению", білоруською мовою (латинською абеткою) "Да злучення!", "Злученнє", польськомовне "Oriens". Основною метою діяльності Східної Місії єзуїтів було поширення "неоунії" в Польщі. Не надаючи будь-яких оцінок цій діяльності, автор зазначає, що її результати були загалом важливими і значущими.

Підсумовуючи, можна констатувати той факт, що статті ювілейного збірника заповнюють чимало лакун в історії українсько-польського пограниччя. Польські науковці по-новаторськи розглянули проблеми політичної, етнічної, конфесійної, культурної історії людності, яка мешкала на українсько-польському прикордонні. Матеріали збірника, безумовно, зацікавлять усіх істориків і становитимуть інтерес не тільки для спеціалістів вузького профілю, а й для широкого загалу читачів.

Тетяна ЛЮТА (*Київ*)

ВАВРИЧИН М., ДАШКЕВИЧ Я., КРИШТАЛОВИЧ У. УКРАЇНА НА СТАРОДАВНІХ КАРТАХ. КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ. – К.: ДНВП "КАРТОГРАФІЯ", 2004. – 207 с., 83 РЕПРОД. КАРТ. – СЕРІЯ "ПАМ'ЯТКИ КАРТОГРАФІЇ УКРАЇНИ" (ПРОДОВЖЕННЯ СЕРІЇ, ЗАПОЧАТКОВАНОЇ В. КОРДТОМ У 1899 р.)

Імена авторів нової книги "Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст." широко відомі науковому загалу України і не потребують представлення. Це видання, давно очікуване у наукових колах, привернуло до себе увагу громадськості. Зауваги упорядників щодо того, що видання є "продовженням серії, започаткованої В. Кордтом у 1899 р.", безперечно, додало інтересу до нього, про що свідчить швидкий продаж цього досить коштовного атласу.

Серія видань Веніаміна Кордта (4 атласи-книги з 1899 по 1931 рр.[1]) свого часу започаткувала один із найамбітніших проектів видань картографічних джерел у Російській імперії, що за значенням можна порівняти, наприклад, з виданням Лева Багрова журналу-альманаху "Imago Mundi". На щастя, перспективу видань джерел з історії картографування українських земель було закладено тим самим Кордтом в останньому випуску його атласів "Матеріали до історії картографії України" (1931). Існуючі примірники цих видань, збережені у бібліотеках Львова і Києва, стали задекларованим першодруком нового видання.

Згідно з словами упорядників про те, що "у новому кольоровому виданні вміщено репродукції карт фондів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка", варто акцентувати на основних передумовах цієї роботи.

До опосередкованого пояснення про зазначені видання Веніаміна Кордта мене змушує вдатися відсутність у новому репрезентованому атласі інформації про автора-попередника, що було б доречним для читача, малоознайомленого з історією картографічних видань, а з представленням теренів України в них і поготів.

---

[1] *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. – К., 1899. – Вып. I: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века. – 15 с.+42 арк. карт; *його ж.* Материалы по истории русской картографии. – К., 1906. – 2 серия. – Вып. I: Карты всей России, северных ее областей и Сибири. – 28 с.+46 арк. карт; *його ж.* Материалы по истории русской картографии. – К., 1910. – 2 серия. – Вып. II: Карты всей России и западных ее областей до конца XVII века. – 31 с.+56 арк. карт; *його ж.* Матеріали до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. I. – 198 с.

Передмова ("переднє слово") до нового атласу Ростислава Сосси (це прізвище зазначено у кінці передмови та вказано біля застереження про авторські права) обіймає три сторінки і складається з кількох абзаців такого змісту: взагалі про значущість публікації картографічних пам'яток та зацікавлення ними науковців і колекціонерів; про види класифікацій "факсимільних" видань (із зазначенням, що "доволі поширеним є наукові публікації, де групування факсиміле карт підлягає певному принципу – чи територіальному, чи хронологічному, чи то за місцем зберігання тощо"); про те, що "вагоме місце серед досліджень, присвячених темі відображення українських територій на стародавніх картах, займають факсимільні видання"; далі автор називає видання "факсимільного" типу, які він вважає за перші видання такого штибу – план Києва Г. (так в оригіналі!) Ушакова 1695 р., опублікований у 1893 р., та видання спеціальної карти Боплана у 2000 р.[2]. У подальшому автор зазначає, що видання включає "репродукції західноєвропейських середньовічних карт із зображенням території України, що зберігаються у фондах знаних львівських бібліотек – Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка".

Надалі автор передмови подає зауваги щодо принципів формування нового видання: "Вміщені в альбомі старовинні *карти території України* (курсив наш. – *Т. Л.*) видрукувані у період од 1493 р. до 1649 р., подані вони у хронологічному порядку". Єдине, що не обумовлює автор, – чому, власне, розглянуто карти до середини XVII ст. Для фахівців цей рубіж є цілком зрозумілим – надалі землі України картографував Гійом Левассер де Боплан, що ознаменувало новий якісний рівень картографування українських земель. Однак для звичайного читача цей момент залишився неокресленим.

Власне, далі можна не передавати змісту передмови, оскільки в ній немає головного – того, що могло б якось визначити характер видання, а зокрема: принципів формування саме такого підбору карт за тими атласами або виданнями, які представлено.

Засадничою проблемою, з якою автори не ставили собі завдання впоратися, є проблема визначення, що таке "Україна" в часи видань, запропонованих до огляду карт, або означення політично-адміністративних кордонів тих країн, до складу яких входили українські землі[3]. Спорадичне згадування коректного терміну "територія України" вживається в контексті фраз, зокрема, "старовинні карти території України" (с. 6), що не відповідає дійсним назвам і змісту картографічних пам'яток.

---

[2] Незрозумілим є наведений тут зразок першої "факсимільної" публікації плану Києва Ушакова. По-перше – це не факсимільне видання, а прорис з оригіналу, виготовлений Струковим для публікації, який цим вніс багато помилок та плутанини у тлумачення джерела. По-друге – виданням гравійованої копії з плану Києва 1745 р. відзначена більш рання публікація М. Берлинського "Краткое описание Киева" (К., 1820. – Додаток). Далі автор передмови згадує видання Боплана, однак, не зазначає його. Очевидним здається гарвардське видання його карт, що, однак, залишилось гіпотетичним.

[3] Цю інформацію добре представлено в роботах професора Ярослава Дашкевича, посилання на які зазначені у виданні, зокрема: *Дашкевич Я.* Територія України на картах XIII–XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 88–93.

Класифікація пам'яток за хронологією не пояснює читачам, за якими критеріями відбиралися атласи. Адже більша частина карт є другорядними або й малоцінними картами у низці відомих атласів або карт, представленими або описаними, до речі, у того самого В. Кордта (див. таблицю окремо). Самі автори зазначають на одному із зразків "Переопрацювання карти, здійснене Й. Мюнцером, вважається найпримітивнішим варіантом карти" (с. 8). Отже, принцип вартісності видань атласів у цьому альбомі обумовлено не було.

Для порівняння з атласами Кордта варто навести такі позиції за значущістю карт щодо репрезентації українських земель:

Таблиця порівнянь карт за виданнями "Україна на стародавніх картах" та випусками Веніаміна Кордта

Рік	Автор	Назва, видання	Примітка[4]
1493 р.	Кузанський Мюнцер	Карта Середньої та Східної Європи	У – с. 8 К (1899) – с. 2–3
1511 р.	Птолемей Сильван	Четверта карта Европи	У – с. 10
1511 р.	Птолемей Сильван	Восьма карта Европи	У – с. 12
1511 р.	Птолемей Сильван	Девята карта Европи	У – с. 14
1511 р.	Птолемей Сильван	Друга карта Азії	У – с. 16
1513 р.	Птолемей Герман	Генеральна карта світу Птолемея	У – с. 18 К (1899) – с. 3 К (1910) – с. 9
1513 р.	Птолемей Герман	Восьма карта Европи	У – с. 20 К (1899) – с. 3
1513 р.	Птолемей Вальдзеємюллер	Сучасна карта Європейської Сарматії…	У – с. 22–25 К (1899) – с. 2–3 К (1910) – с. 7–10
1513 р.	Птолемей Герман	Друга карта Азії	У – с. 26 К (1899) – с. 2–3
1540 р.	Ваповський Мюнстер	Сучасна (нова) карта Польщі та Угорщини	У – с. 28 К (1910) – с. 12
1550 р.	Гонтер Мюнстер	Про Польщу… р. 54	У – с. 30
1550 р.	Гонтер Мюнстер	Про Польщу… р. 49	У – с. 31
1550 р.	Гастальді Герберштайн	Опис Московщини (Московії)…	У – с. 32 К (1899) – с. 7
1551 р.	Герберштайн	Московія Сігізмунда, вільного барона в Герберштайні… 1549 р.	У – с. 34 К (1899) – с. 6 – 8

[4] Літерою "У" зазначене рецензоване видання; літерою "К" – видання Веніаміна Кордта із роком випуску "Матеріалів", після тире вказано сторінку

Рік	Автор	Назва, видання	Примітка
1556 р.	Герберштайн	Московія … з позначенням лісів	У – с. 36 – 39 К (1899) – с. 8–9
1559 р.	Птолемей Мюнстер	Європа, третина землі…	У – с. 40
1559 р.	Мюнстер	Новий опис Польщі…	У – с. 42
1570 р.	Гродецький	Польща, описана…	У – с. 44–47 К (1910) – с. 13
1578 р.	Гонтер Мюнстер	Опис усіх країн, які…	У – с. 48
1578 р.	Мюнстер	Карта Угорщини, Польщі, Литви, Русі…	У – с. 50
1578 р.	Гонтер Мюнстер	Трансільванія…	У – с. 52
1578 р.	Гастальді Мюнстер	[Карта Московщини]	У – с. 54 К (1899) – с. 9–10
1584 р.	Птолемей Меркатор	Карта світу за Птолемеєм	У – с. 56
1584 р.	Птолемей Меркатор	Карта Європи VIII	У – с. 58
1584 р.	Птолемей Меркатор	Карта Азії II	У – с. 60
1592 р.	Гродецький [Буссемахер, Нагель]	Польща, у її кордонах…	У – с. 62 К (1910) – с. 13
1593 р.	Де Йоде	Загальний опис усього відомого світу … 1589 р.	У – с. 64
1593 р.	Де Йоде	Нова карта всієї Європи…	У – с. 68
1593 р.	Де Йоде	Найпросторіше королівство Польщі…	У – с. 72
1593 р.	Дженкінсон Де Йоде	Московія, найпросторіше велике князівство…	У – с. 74 К (1899) – с. 10 –11
1593 р.	Гастальді Де Йоде	Перша частина Азії…	У – с. 76
1593 р.	Де Йоде	Азія, найбільша частина світу..	У – с. 78
1595 р.	Птолемей	Європейська Скіфія	У – с. 82
1597 р.	Гродецький Маджіні	Карта Європи VIII…	У – с. 83
1597 р.	Гродецький Маджіні	Королівство Польщі	У – с. 84
1597 р.	Маджіні	Московська імперія	У – с. 86 К (1899) – с. 12
1597 р.	Птолемей Маджіні	Карта Азії II	У – с. 88
1598 р.	Дженкінсон	Опис Русі, Московії і Тартарії…	У – с. 90 К (1899) – с. 10 – 11
1600 р.	Квад	Європа	У – с. 92

Рік	Автор	Назва, видання	Примітка
1600 р.	Гродецький	Польща	У – с. 94 К (1910) – с. 14 табл. XXVIII
1600 р.	Маджіні [Буссемахер]	Московська імперія…	У – с. 95 К (1899) – с. 12
1601 р.	Лаціо	Опис Угорщини…	У – с. 96
1602 р.	Ортелій	Європа	У – с. 98
1602 р.	Гастальді Ортелій	Опис Румунії (яку колись називали Фракією)…	У – с. 100
1602 р.	Гродецький Пограбка Ортелій	Опис Польщі і Литви…	У – с. 102 К (1910) – с. 15
1602 р.	Меркатор	Польща і Сілезія	У – с. 104
1602 р.	Самбук Ортелій	Угорщина з попередніми … 1579.	У – с. 108
1609 р.	Меркатор	Литва	У – с. 110 К (1910) – с. 1 табл. X
1611 р. ?	Герберштайн	Карта або опис Московського князівства	У – с. 112
1620 р.	Гондій II	Нова карта Польщі	У – с. 114
1628 р.	Меркатор Гондій	Нова карта Європи	У – с. 116
1628 р.	Меркатор	Польща і Сілезія	У – с. 120
1628 р.	Меркатор Гондій	Литва	У – с. 122 К (1910) – с. 2
1628 р.	Меркатор Гондій	Таврика Херсонеська	У – с. 124
1628 р.	Меркатор	Росія з прилеглими територіями	У – с. 126
1628 р.	Меркатор Гондій	Карта Турецької імперії	У – с. 128
1630 р.	Гондій	Нова Європа, описана…	У – с. 130
1630 р.	Меркатор	Угорщина	У – с. 134 К (1899) – с. 10
1630 р.	Меркатор Гондій	Трансільванія	У – с. 136 К (1899) – с. 10
1630 р.	Меркатор	Волощина, Сербія…	У – с. 38 К (1899) – с. 10
1630 р.	Меркатор	Таврика Херсонеська….	У – с. 140
1630 р.	Меркатор	Росія з прилеглими територіями	У – с. 142 К (1899) – с. 2–3
1630 р.	Меркатор Меркатор молодший	Азія, велика частина…	У – с. 146
1630 р.	Меркатор Гондій	Карта Турецької імперії	У – с. 148
1633 р.	Г. Меркатор Р. Меркатор	Європа, видана…	У – с. 150 К (1910) – с. 1–2

Рік	Автор	Назва, видання	Примітка
[1633 р.]	Геррітц	Карта Росії	У – с. 152 К (1899) – с. 13–15 К (1906) – с. 18– 21
1638 р.	Гельвіг Меріан	Королівство Польща і князівство Сілезія…	У – с. 154
1638 р.	Ортелій	Європа або давня Кельтія	У – с. 156
1638 р.	Меркатор Гондій	Польща	У – с. 158
1638 р.	Меркатор	Трансільванія, Семигород	У – с. 160 К (1899) – с. 10
1638 р.	Меркатор	Таврика Херсонеська	У – с. 162
1638 р.	Масса	Частина південної Московщини	У – с. 164 К (1899) – с. 13–15 К(1906) – с. 18–21
1638 р.	Масса	Найновіша карта Росії	У – с. 166 К (1899) – с. 13–15 К (1906) – с. 18–21
1641 р.	Меркатор Блау	Таврика Херсонеська…	У – с. 174
1641 р.	Геррітц	Карта Росії	У – с. 178 К (1899) – с. 2–3 К (1906) – с. 20–21
1641 р.	Масса	Південна частина Росії, в просторіччі Московщини …	У – с. 180 К (1899) – с. 13–15 К (1906) – с. 20–21
1643 р.	Маковський Блау	ВКЛ	У – с. 184
1643 р.	Маковський Блау	Читачеві… (Дніпро)	У – с. 188
1643 р.	Меркатор Блау	Королівство Угорщина	У – с. 190 К (1899) – с. 10
1643 р.	Меркатор Блау	Трансільванія, Семигород	У – с. 194 К (1899) – с. 10
1643 р.	Меркатор Блау	Волощина, Сербія, Болгарія, Румунія	У – с. 196 К (1899) – с. 10
1649 р.	Маковський Гондій	Велике князівство Литовське	У – с. 198

Позитивною характеристикою запропонованої праці слід вважати майже ідеальне опрацювання описових статей пам’яток. Авторам вдалося доскіпливо і послідовно описати карти від цитат назв, авторів, видавців, граверів, техніки видання до колористики, матеріалу, розмірів, мови і, зрештою, описової статті об’єктів карт. Проблемою для укладачів залишалися коментарі до так званих “Птолемеєвих карт”, на яких інформацію було представлено не тільки спотвореною, а й “осучасненою” авторами-видавцями XVI ст. Так, позначений на “Восьмій карті Європи” Бернарда Сильвана (за Клавдієм Птолемеєм) Azagarium, – але не Amagarium, як зазначено у авторів (с. 12), – був предметом

дискусій вчених у XIX ст.[5]. Нотатка укладачів про те, що, "правдоподібно, Б. Сильван не користувався даними К. Птолемея, давньогрецькими кодексами і старими картами, а використав відомості, зібрані під час своїх подорожей", має, як я розумію, свідчити про те, що Сильван мандрував до Києва у кінці XV ст., що малоймовірно. А те, що саме із Птолемеєвих описів земель був узятий Azagarium разом з Amadocha – це факт.

Багато питань виникає при огляді статті до карти Ієроніма Мюнцера "Карта Середньої та Східної Європи" з видання "Хроніка світу" 1493 р., створеної автором за джерелом "Карта Центральної Європи" Миколи Кузанського 1491 р. (с. 8). По-перше, ставити зазначених авторів об'єднано в даному випадку практично неможливо, оскільки прототип карти Кузанського тут дуже спрощений, на що вказують і самі автори; по-друге, коментар у другій частині описової статті стосується втраченого варіанта карти, на якому, одначе, автори бачили перелічені населені пункти. Виникає питання, звідки авторам відома номенклатура втраченої карти? А якщо її цитують, то невже серед міст Зінькова та Черкас не було Києва? З якого варіанта карти і якого "переробника" взято ці населені пункти? З видання 1491 р. чи видання Мартелюса, Вальдзеємюллера, Беневентано? З українських міст на представленій карті є тільки Lemberg.

Деякі зразки карт цілком призначені для зображення означених територій. Наприклад, "Карта Польщі та Сілезії" Меркатора 1602 р. (с. 104–107) подає територію "Russik pars" у нижньому правому куті карти як відокремлену кордоном територію, що авторами ніяк не коментовано, натомість у примітці 1-й подано визначення кордону Мазовії за станом 1526 р. Крім того, на цій самій карті неподалік Leopolis'а зазначено Vilna – населений пункт, який не згадано у переліку об'єктів; так само цей пункт не проанотовано на карті Йодока Гондія (II) "Нова карта Польщі" 1620 р. (с. 116). Крім того, останній примірник карти не подано у повному описаному вигляді. "Східний" бік карти повинен був мати художню рамку із зображенням трьох зазначених в описі постатей жінок-польок: шляхтянки, простої польки та солдатки. На жаль, чи дефект самого примірника, чи упущення під час макетування призвели до такого ляпсусу.

Наукова література, зазначена наприкінці видання, добре репрезентує праці львівських авторів або доступну упорядникам польську літературу. Однак багату польську картографічну літературу представлено лише 35-ма позиціями. На жаль, не було тут вичерпно репрезентовано й українську бібліографію, зокрема, немає праці Павла Тутківського[6] і не враховано ще одне фундаментальне видання Лео (Лева Семеновича) Багрова[7].

---

[5] *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – С. 149 (з посиланнями на М. Берлинського, а у Берлинського – на Василя Татіщева).

[6] *Тутківський П.* Матеріали для бібліографії мапознавства України (Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література). – К., 1924. – 63 с. Щодо української частини: мені не випадає говорити як рецензенту про пропущену мою статтю про так звану "Радзивилівську карту" Томаша Маковського, хоча автори все ж посилаються на іншу мою статтю у цьому ж таки номері журналу.

[7] *Багров Л.* История картографии. – М., 2004. – 317 с. Можливо, автори не встигли за часом видання ознайомитися з цією книгою, однак вона була відома й у ранішому англомовному варіанті.

Таким чином, на підставі таблиці можна визначити, що атлас репрезентує 83 карти, 41 з яких так чи інакше (описані або відтворені) є у Веніаміна Кордта; підбірка видань карт не є оригінальною, а подеколи – маловартісною; терени України кінця XV – середини XVII ст. зображено на картах складовими частинами інших держав, але не обумовлено яких; найчастіше примірники карт мали на меті зображення інших, не українських, земель, а "потрапляння" теренів України було явищем цілком випадковим. Сама назва збірки відображає радше тему "Матеріали до історії картографування українських земель на прикладі кількох атласів двох львівських збірок: 1493–1649 рр.". Принаймні всі попередники саме так конкретно визначали свої праці у цій складній картографічно-археографічній галузі. Адже зауваження самих авторів у передмові про те, що "львівська збірка наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника містить колекцію карт і атласів, що налічує понад 20 000 примірників (за кількістю картографічних одиниць зберігання в Україні поступається лише Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського НАН України, що утримує понад 43 000 примірників картографічних видань)" – красномовно свідчить про те, що справжній час видання атласів ще не настав.

Андрій ҐРЕЧИЛО (*Львів*)

СВАРНИК ГАЛИНА. АРХІВНІ ТА РУКОПИСНІ ЗБІРКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА В НАЦІОНАЛЬНІЙ БІБЛІОТЕЦІ У ВАРШАВІ: КАТАЛОГ-ІНФОРМАТОР. – ВАРШАВА; ЛЬВІВ; НЬЮ-ЙОРК: УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА, 2005. – 352 с.

Мабуть, немає потреби зайвий раз повторювати, що видання різноманітних каталогів-інформаторів значно полегшує працю дослідникам, дає змогу зекономити час на пошук необхідних матеріалів у архівних описах, краще зорієнтуватися у структурі та формуванні окремих фондів. А особливе значення це має тоді, коли йдеться про матеріали, фактично вилучені з наукового обігу й обмежені в доступі протягом тривалого часу.

Саме таку сумну долю мала й частина рукописної збірки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яка після Другої світової війни опинилася на території Польщі й потрапила до Національної бібліотеки у Варшаві. Про цінність цих матеріалів для дослідження історії України можуть свідчити вже самі заголовки окремих збірок: архів Легіону Українських Січових Стрільців, архів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), архів Дмитра Донцова, архіви Української Галицької Армії, УНР та ЗУНР та інші. Вихід у світ підготовленого Галиною Сварник каталогу став своєрідним підсумком її 15-літньої роботи над упорядкуванням варшавських збірок НТШ.

Видання складається з передмови, яка знайомить читача з історією НТШ та його рукописного архіву, двох розділів з описами окремих збірок і мікрофільмів, а також допоміжних покажчиків – іменного, географічного, предметно-тематичного та списку вживаних у довіднику скорочень.

У вступній статті (с. 5–13) автор розповідає про становлення Наукового товариства ім. Т. Шевченка, його структуру, діяльність окремих секцій і комісій, формування музеїв, бібліотеки та рукописної збірки, а також про їхню подальшу долю після 1939 р. – у перші роки радянської влади, яка зліквідувала НТШ; під час німецької окупації, коли робилися спроби відродити діяльність Товариства, однак з наближенням фронту частина архіву НТШ була пограбована німцями; у повоєнний період, коли розформуванням і нищенням колекцій вже "займався" радянський режим. Наступний розділ передмови (с. 13–17) інформує про сучасний стан і місця зберігання того, що вціліло зі збірок НТШ. І якщо матеріали з окремих львівських та київських архівів, бібліотек та інститутів розписані пофондово (із зазначенням теперішньої нумерації одиниць зберігання), то метою дальших досліджень залишиться з'ясування долі решти архівів, зокрема матеріалів, вивезених до т. зв. "Особого архива" під Москвою.

Подана далі бібліографія до історії НТШ (с. 18–20), очевидно, не претендує на вичерпність і повноту, однак вказані 48 позицій дають змогу детальніше ознайомитися з окремими періодами діяльності Товариства. Наступний розділ (с. 20–27) присвячений виключно збірці НТШ у Національній бібліотеці в Варшаві – від історії формування цієї документальної колекції, її переміщення на територію Польщі, подальшого перевезення до Варшави й до випадкової знахідки окремих документів у 1980-х рр., реалізації проекту впорядкування матеріалів збірки, їх мікрофільмування та можливості доступу для дослідників. Останній розділ передмови (с. 27–29) представляє сучасний стан збірок НТШ і спробу їх реконструкції.

Перший розділ науково-дослідницької частини довідника (с. 33–241) подає інформацію та описи окремих збірок з варшавської колекції. На особливу увагу заслуговує структура описових статей довідника, яку, мабуть, варто рекомендувати при складанні аналогічних інформаційних видань. Після загальної назви збірки подається коротка історія установи-фондоутворювача або прозопографія особи-фондоутворювача. Далі йде інформація про установи, де зберігаються інші частини збірки, при цьому особлива увага звертається на колекції Центрального державного історичного архіву України у Львові, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та Інституту літератури НАН України в Києві, для яких фіксується сучасна нумерація фондів та вказується їхній обсяг і крайні дати документів. Потім коротко характеризується збірка, яка знаходиться в Національній бібліотеці у Варшаві. Для цих матеріалів вказується номер скрині, назва конкретної збірки, заголовок і крайні дати документів. Також подається номер мікрофільму та кількість кадрів у ньому, після чого йде опис документального складу мікрофільму. В разі наявності інших споріднених документів в описовій статті також подаються відсилачі до інших мікрофільмів.

З огляду на особливості опрацювання та стан збереженості перелік документів окремих збірок подається по-різному: від детально розписаного архіву Дмитра Донцова (окремі частини описуються майже поаркушно, докладно подано епістолярій) до досить узагальнених описів архіву Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки й архіву Легіону Українських Січових Стрільців. Щоправда, для архіву Легіону УСС Галина Сварник готує до друку окремий каталог, тому скорочений виклад у загальному інформаторі цього фонду є цілком виправданим.

Другий розділ дослідницької частини (с. 243–266) подає перелік мікрофільмів з варшавської збірки документів НТШ. Його складено за поточною нумерацією мікрофільмів, із зазначенням змісту матеріалів, кількості сторінок оригіналу та кадрів мікрофільму. Потреба в такому переліку очевидна – саме з таким порядком номерів ці мікрофільми доступні і в Національній бібліотеці у Варшаві, і в ЦДІА України у Львові (як колекція мікрофільмів № 9).

Добре складений допоміжний апарат, представлений іменним (с. 267–287), географічним (с. 288–297), предметно-тематичним (с. 298–338) покажчиками і списком скорочень (с. 339–345), значно полегшує користувачам роботу з довідником-інформатором.

Треба також відзначити якісну поліграфію та використання спеціального паперу – таку книжку просто приємно тримати в руках. Маємо надію, що поява подібних видань стимулюватиме й інших українських книговидавців до значно якіснішого друку.

Крім суто інформаційної функції, що мало б інтенсифікувати опрацювання дослідниками низки важливих матеріалів з доби визвольних змагань 1914–1920 рр. й міжвоєнного періоду 1920–1930-х рр. та впровадити їх до наукового обігу, виданий довідник також змушує задуматись над долею українських архівів, які з різних причин опинилися за межами України. Очевидно, що з боку сучасної української влади мають робитися значно активніші кроки до повернення пограбованих і вивезених історичних і культурних цінностей в Україну. Бо навіть приклад варшавської збірки НТШ, яка випадково опинилася на чужій території й не може трактуватися як військовий трофей чи якась "компенсація", однозначно підтверджує обґрунтованість таких вимог.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (*Київ*)

ОЛЕКСАНДР ІГНАТУША. ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗКОЛ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ: ГЕНЕЗА І ХАРАКТЕР (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – ЗАПОРІЖЖЯ: ПОЛІГРАФ, 2004. – 440 с.

Після сплеску зацікавлення науковців питаннями новітньої історії православної церкви, який припав на першу половину і поступово згас до кінця 1990-х рр., нові праці почали з'являтись не часто, але перейшли в іншу якість. На хвилі масового звернення людей до церкви, вибуху міжконфесійних конфліктів, постання нових напрямків в українському православ'ї, відродження УАПЦ та Української греко-католицької церкви, появи взагалі нових релігій і напрямків відбулася зміна пріоритетів у наукових дослідженнях.

На початку 1990-х рр. з'явилася ціла плеяда істориків, релігієзнавців, джерелознавців, публіцистів, і кожна нова публікація з дослідження як із загальної церковної історії, так і окремих її складових чи взагалі до того невідомих персоналій церковних діячів була насправді новою й актуальною.

Надто довго тривала доба радянського атеїзму з давно відпрацьованими штампами і визначеннями того, як "правильно" треба розуміти всі сюжети у вітчизняній історії, тим чи іншим чином пов'язані з існуванням православної церкви в Україні. Першими з'явились публікації В. Єленського, Ф. Турченка, В. Ульяновського, Б. Андрусишина, В. Пащенка, А. Зінченка, С. Білоконя, О. Ігнатуші, Л. Пилявця та інших дослідників.

У 1990-х рр. в Україні відбулися численні наукові конференції, вийшли друком статті й монографії, в яких у різних аспектах досліджувалося життя УАПЦ 1920–1930-х рр. Завдяки зусиллям істориків, джерелознавців, релігієзнавців та інших фахівців почала створюватись нова схема історії православної церкви в Україні, з'явилися розробки нової періодизації церковної історії на відміну від попередньої, вписаної в історико-партійну схему; були опубліковані окремі документи, документальні збірки, спеціальні дослідження.

З багатьох вказаних проблем документи і матеріали на сьогодні почасти вже опубліковано, зокрема матеріали І Всеукраїнського церковного собору УАПЦ 1921 р. було підготовлено до видання Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в 1999 р. У Львові вони з'явилися друком окремим виданням.

Але після встановлення відносного миру у стосунках між конфесіями і з початком розбудови ними власного життя якось відпала потреба негайного дослідження і пошуку матеріалів щодо вивчення причин гострих історичних

моментів у взаєминах між Московським патріархатом та новопроголошеними гілками українського православ'я, кожна з яких намагалася декларувати свою тяглість від Київської митрополії часів хрещення Русі св. рівноапостольним князем Володимиром Великим.

З іншого боку, значний обсяг вітчизняних архівних матеріалів вже опановано і впроваджено до наукового обігу не тільки відомими дослідниками, а й тими, які приєдналися до історіографічних та архівознавчих студій пізніше (Ю. Волошин, А. Киридон, А. Стародуб, Т. Євсеєва та ін.).

Олександр Ігнатуша належить до тих небагатьох дослідників, які весь час працювали над поглибленням теми досліджень з історії УАПЦ, осмисленням місця цієї церкви у вітчизняній історії та культурі, вивченням соціологічних аспектів складу вірних всіх церковних напрямків і відновленням наукового розуміння тих процесів, які відбувалися у державно-церковних відносинах і суттєво впливали на формування власне церковної структури.

Окрім великої кількості статей, він підготував ґрунтовну монографію "Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-і рр. ХХ ст.)", яка побачила світ у Запоріжжі в 2004 р.

Фактологічну основу монографічного дослідження становлять джерела з фондів центральних архівів України – ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІАК, ДА АРК, близько десяти обласних архівних зібрань та центральних архівів Російської Федерації – Центрального державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ, Москва), Російського державного історичного архіву (РДІА, Санкт-Петербург).

У першому розділі монографії "Соціокультурні та етнополітичні передумови розколу Російської православної церкви в Україні (ХІХ – початок 20-х рр. ХХ ст.)" охарактеризовано соціокультурні та етнополітичні передумови розколу РПЦ в Україні. Простежуються історичні особливості, що з найдавніших часів справляли вплив на українське православне суспільство та його християнську організацію, яка мала специфічні риси церковного устрою. Автор відстежує вплив нових факторів загальноєвропейської історії: геополітичних процесів на тлі втрати давньої української державності, поширення ідей реформації тощо.

Але слід зауважити, що в таких спеціалізованих дослідженнях, де розглядаються головним чином проблеми існування православної церкви у ХХ ст., короткі екскурси в історію Х–ХVІІІ ст. завжди страждають певною неповнотою через обмаль місця для висвітлення настільки значущих питань. Тому цей огляд зведено до короткого переліку праць сучасних українських дослідників цієї проблеми. До того ж виникають запитання щодо вживання терміна "вестернізація" для означення періоду середньовіччя в Україні (с. 22–24).

У цьому розділі характеризується соціально-політична адаптація Російської православної церкви в Україні до викликів нової капіталістичної доби. Церква, яка свого часу – у ХVІІ ст. поглинула Київську митрополію та нав'язала їй власні організаційні форми, тепер сама ставала одним з об'єктів впливу міжнародних факторів секуляризації, що змушувало її до протидії.

У монографії Олександра Ігнатуші вивчаються напрямки цієї протидії й способи православної церкви знайти своє місце в нових реаліях, зберегти свій

суспільний і державний статус. Треба відзначити, що новаторським є сам підхід науковця до вивчення цієї проблеми, оскільки до цього часу дослідники часто виходили або з постулатів радянської історичної науки в оцінках модернізації, або разом з представниками церковної історіографії зовсім уникали вживати цей термін. Автором визначаються об'єктивні підстави модернізації, які були викликані динамічними змінами у суспільній та релігійній свідомості XIX ст.

Для українського суспільства у складі Російської імперії це був шлях буржуазної модернізації. Прояви релігійного модернізму в кінцевому рахунку розхитували існуючу політичну систему, руйнували стереотипи консервативної релігійної свідомості. Симптоми ослаблення зв'язку між церквою та суспільством, на думку автора монографії, почали виявлятись іще на початку XIX ст. Сам характер церковних реформ кваліфіковано як модерну тенденцію (п. 1. 3. Українське суспільство перед викликом модернізації церкви XIX – початку XX ст.).

Акцентовано увагу на особливій ролі світових та вітчизняних суспільно-політичних подій 1905 р. Визначений у 1-му розділі початок руйнування існуючої в Російській імперії церковно-державної структури далі кваліфікано як поглиблення інституційної кризи офіційної церкви, яка і спостерігалася з 1905 р. Окремим підрозділом подано систематизацію проявів цієї кризи та сукупності факторів, які спричинили її поглиблення (п. 1. 4, с. 85–109).

Важливу роль відведено аналізу формування нової церковної структури в Україні під час національної революції 1914–1922 рр. На початку розділу подано спеціальне роз'яснення, чому хронологічні межі певним чином відрізняються від загальноприйнятих навіть у новітніх наукових працях (с. 111), а саме – 1914–1922 рр.

Автор не намагався відтворити всі події у церковному середовищі означеної доби, оскільки важливішим було зосередитися на тих подіях, які, на думку автора, залишили найсуттєвіший відбиток на організаційному оформленні майбутнього церковного розколу в Україні. Зокрема, простежено зміни організаційних форм і конкретні явища дезінтеграції та реінтеграції структури православної церкви. Запропоновано огляд російських варіантів реструктуризації церкви в умовах революції, а також перших проявів більшовицької альтернативи цій реструктуризації. Важливо відзначити, що поява автокефальної та обновленської церков знаменували собою остаточний розлам церковної структури (с. 138).

Другий розділ монографії Олександра Ігнатуші "Новітні фактори розколу (20–30-ті роки XX ст.)" присвячено новітнім соціокультурним та політичним факторам інституційної трансформації церков в Україні, під якими розуміються процеси комуністичної модернізації 1920–1930-х рр.

Наукова новизна дослідження полягає в тім, що автор уперше звертає увагу на явище православного модернізму в Україні як складову частку загальносвітового соціокультурного прогресу повоєнної Європи 1920–1930-х рр.

Іще цікавіше виглядає поданий в монографії О. Ігнатуші огляд подій та їх оцінок в ортодоксальній проросійській літературі, які стосуються модернізаційних змін статусу православної церкви та устрою управління в Константинопольській патріархії після скасування султанату в листопаді 1922 р. та реформаторських заходів Мустафи Кемаля Ататюрка.

Питанню стосунків Константинопольського патріархату та церкви в Україні 1920 р. було присвячено одну з більш ранніх статей (*Ігнатуша О.* Вселенська Церква нас не визнає... // Людина і світ. – К., 1998. – № 3. – С. 33–36). Тому розвиток цієї теми в монографії і визначення позиції Константинополя як "виразно модерністської" є важливим для розуміння тих процесів, які відбувалися у побудові стосунків між православними церквами в Україні в контексті їх визнання світовою православною спільнотою.

О. Ігнатуша робить спробу цілісно охарактеризувати радянську державно-політичну систему, її складові елементи та ланки їх взаємодії, динаміку організаційних форм цієї системи, яка була визначальною для зміни суспільного статусу православної церкви в модернізованій по-комуністичному державі.

У рамках зазначеного хронологічного періоду простежено блокаду форм церковної організації з боку держави засобами силового та пропагандистського тиску. Відзначено способи утвердження ідеалів т. зв. "культурної революції", які супроводжувались нищенням зовнішніх і внутрішніх ознак православної віри.

Оригінальним аспектом розгляду цієї проблеми слід вважати визначення автором шляхів впливу міжнародних факторів на церкву в Україні. Цей аспект справи досі не розглядався дослідниками через те, що блокада зовнішніх (тим більше церковних) зв'язків для громадян УСРР вважалася неподоланною. Але попри створення "залізної завіси", інформація про розвиток церковного життя за межами СРСР все-таки потрапляла всередину країни і справляла певний вплив, про який і йдеться в даному розділі монографії О. Ігнатуші.

У розділі третім "Православні конфесії України за умов комуністичної модернізації: 20–30-ті рр." реконструйовано площину, в якій розгорталася відповідь православ'я в Україні на більшовицьку модернізацію.

Окремими блоками розглянуто утвердження нової парадигми культурницької діяльності церков, які виникли на ґрунті єдиної РПЦ, особливо в аспекті відгуку кожної з найбільших конфесій на процес національного відродження в Україні, на зміну політичних пріоритетів радянської національної політики. Автор дослідив спільні і специфічні форми зазначеного відгуку залежно від зовнішніх стримувальних факторів з боку держави та від внутрішньої церковної організації.

Важливим для розуміння факторів збереження консерватизму релігійної культури є поданий огляд зразків церковного діловодства різних церковних напрямків в Україні (с. 285–287).

Останній розділ "Соціальні верстви України доби "релігійного непу" та "великого терору" у відношенні до православної церкви" висвітлює авторське бачення розстановки соціальних сил в Україні щодо православної церкви. Ця позиція суттєво змінювалася під впливом ліворадикальних прожектів більшовиків, утвердження комуністичної парадигми ролі церкви в суспільному житті, формування на основі більшовицьких шаблонів однозначних характеристик.

Автор дійшов висновку про те, що спостерігався подвійний процес: з одного боку, відбувалося втягування значної частини українського суспільства в процес комуністичного будівництва із зростанням релігійного індиферентизму та атеїс-

тичних настроїв; з другого боку – вкорінення традиційної церковності, релігійності, намагання частини віруючих зберегти церковну інституцію та свою релігійну ідентичність.

Автором здійснено систематизацію окремих соціальних груп, відмінних між собою за параметрами політичної лояльності владі, соціальною психологією, ставленням до національної церкви (“колишні” та “соціально-чужі”, “вожді” та “попутники”, “союзники”, “авангард”).

Монографія Олександра Ігнатуші “Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)” значно просуває вперед справу поглибленого вивчення архівних джерел та матеріалів з історії православної церкви, політично розширюючи історіографічне поле церквознавчих студій.

Таким чином, на підставі вивчення оригінальних джерел у монографії здійснено аналіз генези і характеру інституційного розколу православ’я, який стався в Україні у 1920 рр. і тривав увесь міжвоєнний період. Упродовж тривалого часу розвивалася суперечність між українською етноконфесійною формою православ’я і російськими формами культурного впливу. Домінування російських форм забезпечувалося силою політичного тиску й диктату держави над українським суспільством.

Втрата Київською митрополією спочатку території, а потім зведення і її, і всіх українських єпархій до стану пересічних складових Російської церкви призвели до зникнення ознак колишньої автономії. Інтегроване в російську соціальну структуру українське суспільство втрачало здатність до оновлення національних церковних традицій, на що, власне, і розраховані були заходи російського уряду впродовж XIX – початку XX ст.

У Російській імперії православ’я було офіційною ідеологією, а церква, відповідно, однією з інституційних опор імперії, оплотом феодальної ідеології. Це і стало однією з головних причин того, що її у першу чергу було втягнуто у поле змагань старого з новим. Незважаючи на твердження щодо “непорушності” віковічного церковного устрою і “основ православія”, характер церковного оновлення визначила логіка утвердження загальноцивілізаційних цінностей.

Одним із складових елементів цієї модернізації був могутній імпульс процесів націотворення, коли український народ, долаючи ілюзії збереження своєї національно-релігійної ідентичності у складі Російської держави, виходив як нація на шлях здобуття державної незалежності. Процес національного самоусвідомлення, активізований у XIX ст., пройшов організаційні етапи формування нових національних структур. Домінування російських форм національної культури в імперській державі визначило опозиційний опір цим формам у вигляді поширення українського націоналізму.

На підставі викладеного автор робить загальний висновок: “Революція національної свідомості XIX ст. – першої третини XX ст. надзвичайно суголосна із сплеском громадської ініціативи та релігійного відродження кінця XX – початку XXI ст. Історія розколу православ’я в Україні постає перед нами часткою історії українського націотворення модерної доби й утвердження української національної церкви”.

7

MISCELLANEA

ЗАПОРОЖЦІ-ЗАСЛАНЦІ НА ПРІСНОГОРЬКІВСЬКІЙ УКРІПЛЕНІЙ ЛІНІЇ В СИБІРУ 1770 РОКУ

Роль та місце запорозького козацтва в колонізації Сибіру впродовж XVI–XVIII ст. все ще залишаються не дослідженими повною мірою. Попри те, що більшість українських і російських дослідників визнають роль запорожців у підкоренні Сибіру на початковому етапі колонізації, за часів Єрмака, у подальші періоди Сибір розглядається ними майже виключно як регіон, де російські монархи нищили окремих представників та цілі групи непокірливих січовиків. Невизначеність джерельної бази, а відтак і слабкий рівень наукового студіювання внеску запорожців у господарське освоєння та військове підкорення неосяжних сибірських просторів мимовільно слугують плідним підґрунтям для різноманітних псевдонаукових спекуляцій. Особливо це стосується завершального етапу історичного існування Запорозької Січі. Часто-густо не тільки в художній, а й у науково-популярній літературі можна зустрітися з детальним описом долі запорожців-засланців у Сибіру, які не тільки спромоглися втекти з-під пильного нагляду московської варти, але й, подолавши тисячі кілометрів тайги та холодні води Берингової протоки, заснувати міфічну "Аляскинську Січ". Основними фігурантами подібних, майже майнрідівських, пригод при цьому, як правило, стають або учасники Коліївщини, або січовики розгромленої Січі, у відповідні роки заслані на довічну каторгу до Сибіру. Зрозуміло, що покласти край подібним "апокрифам" можна лише об'єктивно висвітливши проблему. Неабиякого значення при цьому набуває елементарна архівна евристика.

У зібраннях Російського державного військово-історичного архіву, у фонді № 13 "*Казачье повытье Военной коллегии*", поміж інших документів справи № 13[1] нами було виявлено рапорт головного командира російського війська в Сибіру генерал-майора Івана Шпрінгера до Військової колегії. З нього ми дізнаємося про обставини оселення на Прісногорьківській укріпленій лінії 140 запорозьких козаків, учасників Коліївщини, засланих після придушення повстання на довічне життя в Сибір. Відомості документа суттєво змінюють поширені з часів української радянської та зарубіжної історіографій XX ст. погляди на подальшу долю запорожців, засуджених російським урядом за участь у Коліївщині. Мабуть, чи не найповніше їх висловив свого часу Петро Мірчук, який вважав: "Всі учасники Коліївщини, захоплені москалями й заслані після катувань на Сибір, загинули там на каторжних роботах"[2]. Як видно з документа, що публікується, таке твердження не є справедливим стосовно всіх запорожців-засланців. Частині з них судилося на цілком законних підставах влитися до складу сибірського козацтва (див. документ).

Найвірогідніше, що згадувані в документі 140 козаків походили з тих загонів, які під керівництвом запорозьких отаманів Журби, Майбороди, Зайця, Губи та інших продов-

---

[1] Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 131: О Волгском, Запорожском и Малороссийском войсках. 1755–1770 гг. – Л. 1–925.

[2] *Мірчук П.* Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк, 1973. – С. 100.

жували брати участь у Коліївщині наприкінці 1768 – на початку 1769 рр., фактично вже після розбиття російським військом основних сил отаманів Залізняка, Гонти, Неживого та Швачки. Достеменно відомо, що репресії російського уряду щодо своїх підданців запорозьких козаків, які підтримали та значною мірою самі й ініціювали повстання надвірних козаків Правобережної України (коліїв), відзначалися найбільшою жорстокістю до кінця літа 1768 р. З осені цього ж року, коли стали цілком очевидними не тільки марність сподівань на припинення конфлікту з барськими конфедератами, а й неминучість війни з Османською імперією, російські можновладці змінюють свій погляд на гайдамаків та коліїв як на виключно деструктивний елемент, здатний лише привносити напруженість у стосунки із сусідами, й намагаються, хоча й запізно, спрямувати їхній військовий потенціал проти поляків і турків.

Змінюється й підхід у розгляді справ та мір покарання вже ув'язнених запорожців. Безапеляційність вироків літа 1768 р. – биття батогами, виривання ніздрів, довічне заслання на каторгу в Нерчинські заводи тощо – відходить у царину минулого та відтепер частогусто залишається дійсною лише на папері. На практиці ж місцеве військове начальство приписує запорозьких засланців у Сибір до гарнізонів фортець укріплених ліній не тільки без будь-якого утиску в правах, а й з матеріальною допомогою на обзаведення військовою амуніцією та господарством (див. документ).

Історія Прісногорьківської укріпленої лінії, у фортецях якої було поселено згадуваних козаків, варта того, щоб бодай побіжно ознайомити з нею читача. Це допоможе краще осягнути ті історичні реалії, в яких відтепер (тобто з осені 1770 р.) мали існувати запорожці.

Так звані "козацькі лінії" або "козацькі кордони" Південно-Західного Сибіру виникають у другій половині XVII ст., коли московський уряд засновує низку укріплень (острогів) по ріках Ісеть і Тобол. Активне просування російських володінь на південь за часів царювання Петра I вимагало влаштування нових укріплених ліній, які, в міру колонізації, змінювали одна одну. Так, у 1716 р. було засновано Омську фортецю, яка стала центральним укріпленням закладеної впродовж 1716–1720 рр. більш ніж тисячокілометрової Іртиської лінії, що простягнулась правим берегом ріки Іртиш. Згодом на сході до Іртиської лінії додалися Коливанська (1759) та Кузнецька (1764) укріплені лінії (див. карту).

Прісногорьківську лінію, в поселеннях якої судилося жити засланим запорожцям та їхнім нащадкам, було закладено на захід від Омської фортеці в 1752 р. Назву свою лінія отримала від низки прісних та солоних озер, уздовж яких вона простяглася Ішимським степом на 576 кілометрів. Лінію було побудовано впродовж 1752–1758 рр. силами козаків та служилих людей (однодворців) Іртиської лінії. Після остаточного облаштування в 1758 р. лінія являла собою 16 фортець з 16 редутами. Центральною фортецею була Петропавлівська (Св. Петра), від неї на схід до Омської фортеці розташовувалися ще 4 фортеці (Полуденна, Леб'яжа, Миколаївська та Покровська з 9 редутами між ними), а на захід ішли 6 фортець (Скопинська, Станова, Прісновська, Кабанья, Прісногорьківська та Звіриноголовська з 10 редутами). Біля ріки Тобол Прісногорьківська лінія з'єднувалася з Оренбурзькою лінією, яку захищали козаки однойменного війська (див. карту).

Вже впродовж перших років існування Прісногорьківської лінії стало зрозуміло, що для її охорони недостатньо 3 тисяч козаків та однодворців, переведених з Іртиської лінії. Тому вже з 1758 р. на цю лінію терміном на 2 роки стали відряджати тисячні команди козаків Донського й Яїцького військ. Згодом до них додалися й команди башкирів та мещеряків. У 1761 р. частину відряджених на лінію донців та яїкців, які побажали залишитися в Сибіру, зарахували до складу Сибірського козацького лінійного війська. Охоче селилися на лінії й представники вищезгаданих тюркомовних народів Поволжя й Уралу, які зазвичай при цьому приймали православ'я. Однак недостатня кількість населення давалася взнаки

й у більш пізні часи. Як видно з опублікованого документа, саме з цим було пов'язано поселення засланих запорожців у фортецях Прісногорьківської лінії.

Сибірські козаки, на відміну від материнських козацьких громад – донської, яїцької та запорозької, не являли собою єдиної організованої спільноти, а були розпорошені невеликими командами по численних фортецях, острогах і редутах. При цьому вони підпорядковувалися місцевим воєводам і бургомістрам, хоча й знаходилися під началом виборних козацьких голів, десятників, п'ятдесятників і сотників. За таких особливостей сибірського козацтва контроль місцевої адміністрації за нечисленними запорозькими засланцями, до того ж і розподіленими по різних укріпленнях Прісногорьківської лінії, був справою нескладною[3].

Попри те, що зачислення згадуваних 140 запорожців до гарнізонів Прісногорьківської лінії було кращою альтернативою каторжним роботам на Нерчинських заводах, їхнє повсякденне життя в суворому сибірському степу мало нагадувало вільне козакування на благословенному Запорожжі. До обов'язків лінійних козаків входили: охорона кордону (караули та роз'їзди), кур'єрська, поштова та конвойна повинності, фортифікаційні та будівельні роботи, заготівля лісу, вугілля, сіна, казенне землеробство, митна служба...

Сюди ж треба додати й постійну небезпеку з боку кочових сусідів. З 1760-х рр. для козаків Прісногорьківської укріпленої лінії такими стають казахи (киргиз-кайсаки) Середнього Жузу (орди), які від того часу зайняли територію кочування розбитих китайцями джунгар (ойротів). Уже в перші роки своєї присутності у міжріччі Іртиша та Тоболу казахи цієї орди настільки дошкулили поселенцям Прісногорьківської лінії, що виявилося необхідним вжити додаткових заходів безпеки. У 1765 р. вздовж усієї лінії у 15 кілометрах перед нею було влаштовано своєрідну "контрольно-слідову смугу" – бар'єр з повалених дерев. Другу таку смугу утворювали "рогатки", виставлені в проміжках між фортецями та редутами по всій лінії. Вздовж бар'єра стояли при "маяках" козачі пікети, сновигали туди-сюди козачі роз'їзди…[4]

Одним словом, обставини достатньою мірою нагадували запорозько-ногайське прикордоння. Досвідчені прикордонні вартові, якими були запорожці, безперечно могли сприяти розрядженню тривожної атмосфери на Прісногорьківській укріпленій лінії, чим і скористалося місцеве військове командування.

ДОКУМЕНТ

1770 р., жовтня 19. – Рапорт командуючого російськими військами у Сибіру генерал-поручика І. Шпрінгера до Військової колегії з повідомленням про розміщення засланих запорожців у фортецях Прісногорьківської укріпленої лінії

№ 17096 получено декабря 5 дня 1770 году

Генерал порутчика
И ковалера Шпрингера

Рапорт

Августа 10го числа сего 770 году гсдин генерал маиор сибирской губернатор и ковалер Чичерин присланным писмом меня уведомлял что в присылке в Таболск на поселение есть до ста человек запорожских казаков сосланных за то что они под предводителством их атаманов Железняка и Жвачки ворвались знатным корпусом в Полшу там

[3] http://kazak.nsk.ru/content/view/54. 19.12.2005;
www.zaimka.ru/kazaki/sibvoisko.shtml. 19.12.2005.
[4] http://www.patriot.kurgan.ru/prepod/savkol/book/p13.htm. 19.12.2005.

причинили разорение обнадеживая при том что они весма нужны на линии и требовал моего совету чтоб их определить на здешния линии в казаки, на кое писмо таковым же от меня 14 числа тогож мсца соотвествованоему гсдину губернатору было что я в отправлении сюда тех запорожских казаков согласен и когда они в Омскую крепость отправятца то я их по усмотрению когда годны как о них гсдин губернатор уверяет в крепостныя однакож а не в городовыя казаки здесь определю на вечное житие. А 2го и 22го числ сентября оной гсдин губернатор в присланных ко мне сообщениях написал что ис тех запорожских казаков определено было им в военную службу в баталионы в салдаты одиннатцать, в казаки шездесят один да тоболского ведомства при Кундунском Каштаке на поселение пятдесят девять, а всего сто тритцать один человек, да сверх того еще таковых же запорожцов девять, а всего сто сорок человек, однакож по требованию моему как они мною и им губернатором на линии полезными быть признаны всех по выключке служащих из службы а поселенных с поселения по посланному от него гсдина сибирского губернатора в Сибирскую губернскую канцелярию предложению велено отправить сюда в Омскую крепость со удоволствием их в Таболске всем потребным как поселщика принадлежит, и притом просил он гсдин губернатор чтоб по прибытии их в Омскую крепость, куда они надобны по линии распределить и ево гсдина губернатора уведомить, а 4 числа сего // октября Сибирская губернская канцелярия присланною ко мне промемориею обявила что в силу упомянутых предложениев оного гсдина губернатора отправлено ис Таболска сюда в Омскую крепость на поселение бывших в военной службе и в казаках також и на поселении ссылных запорожцов всего сто тритцать три человека за препровождением Луцкого драгунского полку ротного квартермистра Городничева с выдачею им казенного платья и обуви, да на путевой их до Омской крепости проход считая их ходу сто верст в пять дней и того на тритцать дней каждому мужеску и женску полу в день по одной копейке а всем сорок пять рублев шездесят копеек и з дачею ис тех поселщиков дватцати пяти человеком для домостроителства и хлебопашества по одной лошади, а пятидесят дву человеком по косе серпу, топору, и по одной паре сошников, которому квартермистру по данному указу велено будучи в пути тех запорожцов кормовыми денгами доволствовать каждого в день по одной копейке записывая в расход с распискою в данную шнуровую книгу кою для щет а равно и оных запоросцов по прибытии сюда представить ко мне, и требовала реченная Сибирская губернская канцелярия тою промемориею с приложением написанным запоросцам имянного списка чтоб от него квартермистра Городничева тех запоросцов из женами с казенным на них платьем и обувю и хлебопахотными инструментами приняв по данной оному Городничеву шнуровой книге счесть а запоросцов поселить по разсмотрению моему с таким удоволствием как и протчия поселщики снабдеваемы бывают, сверх же того на тех запоросцов коим в Тоболску лошадей не дано чтоб искупить на каждого из них по одной лошади ежели столко сыщется в здешних местах, а буде коликого числа и вовсе здесь не сыщетца, в таком случае о покупке тех лошадей по способности предложить в Ышимскую управителскую канцелярию, о чем и во оную управителскую канцелярию от той Сибирской губернской канцелярии Указом предписано чтоб по требованию моему те лошади крепкия и к работе прочныя ценою каждая не свыше пяти рублев и не старее осми лет в тамошних // слободах искуплены и сюда доставлены были, а сего мсца 14 числа написанной ротной квартермистр Городничев прибыв сюда в Омскую крепость тех запоросцов при рапорте и имянном списке всего сто тритцать восем человек ко мне представил кои по свидетелству моему оказались не на поселении, а в действителных казаках быть способны особливо в разсуждении малолюдства по здешним линиям военных, и для того посланным от меня в Омскую коменданскую канцелярию предложением велено оных запоросцов причислить в крепостныя казаки и распределить по новой линии где болше опасности от

киргиз-кайсак настоит и жалованье денежнае и хлебное производить им против протчих казаков и тем кои в Таболскулошадей не получали оныя лошади в сходствиепрописанной из Сибирской губернскойканцелярии промемории искупя каждую не свыше пяти рублев и не старее осми лет им отдать, а денги на то употребить из поселщичей суммы, сверх же тогокак по новой Таболной Ишимскои Тарской дистанциям болше от киргисцов шалости происходятнежели где инде по здешним линиям то учиненомною о казаках росписание, по коему оной же Омской коменданскойканцелярии велено распределить по той новой линии, а имянно в крепостях Свтаго Петра как шестиуголнойи Пресногоровскойяко в обоих сих крепостях комендантысостоятпо пятидесят, а в протчих крепостях по дватцать, в редутах по четырнатцати человек, одних рядовых казаков а старшинам их казачьим остатца постолкужи при тех же местах как они прежде состояли, о чем Государственной военной коллегии сим в покорности моей доношу.

Ч. 19го. Октября
1770 году
Сибирской губернии
Иртышскойлинии
крепость Омская Иван Шпрингер
Слушано 7 декабря 1770
Приказано обявить по Экспедициям

РГВИА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 131. – Л. 46, 46об., 47.

Володимир Мільчев (Запоріжжя)

ДВІ НОТАТКИ ПРО ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО

1. Лист "одного з чільніших українських писателів" у журналі "Народ"

Вважається, що за життя Грабовськогобулонадруковано(цілком чи в уривках) три його листи[1] – заходами І. Франка[2] та О. Маковея[3]. Насправді таких публікаційбулобільше. Зокрема, досі не булозауважено, що в статті Маковея про Грабовськогоцитовано також його лист до К. Паньківськоговід 4 квітня 1897 р. (без вказівки на адресата)[4]. Ще одна відповідна публікація, яка не потрапляла досі в поле зору дослідників епістолярію Грабовського, потребуєдокладнішоговисвітлення, оскільки вона не містить безпосередньої вказівки на авторстволиста.

Влітку 1894 р. журнал Українсько-руськоїрадикальної партії "Народ" видрукував замітку М. Павлика "В справі наших непорозумінь з українцями", де було наведено

[1] Див.: *Грабовський П.* Зібр. тв.: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3. – С. 360. (Далі посилаюся на це видання в тексті, вказуючи том і сторінку.) У справі авторства коментарів до листів Грабовського, які підготувалиО. Кисельов та М. Сиваченко, див.: *Сиваченко М. Є.* Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського – К., 1988. – С. 3.

[2] Див.: *Журба П. [Грабовський П.]* Із дневника невольника // Житє і слово. – 1895. – Т. IV.– Кн. 6. – С. 313–323 (лист до І. Франка, травень 1895 р.; прим. І. Франка за підписом *Ред.* на с. 313); *Франко І.* Сумна відомість // Там само. – 1897. – Т. VI. – Кн. 1. – С. 80–81 (лист до Франка від 17 грудня 1896 р.).

[3] *Маковей О.* Павло Грабовський: (Дещо про його житє і діяльність) // Літературно-науковийвістник. – 1899. – Т. VI. – Кн. 4. – С. 25 (фрагмент листа до Франка від 1 листопада 1894 р.).

[4] Там само.

просторий уривок з адресованого йому листа, про автора якого говорилося як про "одного з чільніших українських писателів"[5]. Наведу кілька речень із цитованого в часописі епістолярного уривка, аби окреслити його характер: "Ви розчинили трохи мої очі на справи галицько-руського життя, бо доти я блукав у темряві. Та й як було не блукати: одно – через лихі обставини, в яких перебуваю, друге – через свою українську байдужість, третє – ... Староруським брехням, що часом появляються на сторонах російських реакційних видавництв, я не вірив і не віритиму навіть тоді, коли що-небудь походитиме на правду; взагалі я зважаю "твердих" за ворогів; мені чудно читати звістки про якусь "радикальну молодіж москвофільську": "радикалів", що зрікаються насамперед "народної" мови, я не здужаю собі ніяк уявити; нехай їх лиха година бере, отаких радикалів! Що тичеться народовців, то я виображав їх "свічадом доброчинності", високо ставив у своїй уяві, з великим болем перечитував про "нову еру" і другі події... Мені здавалося, що в запалу бійки Ви, може, й побільшували вини табору народовського, бо ж самі кажете, що тій "ері", як і іншим подіям, причасна гірстка народовців, а не всі вони. Як би там не було, по моїй думці, у радикалів може бути згода де в чому тільки з народовцями, а ніяк не з "москвофілами", отим натовпом зрадників або ретроградів"[6].

Зрозуміло, що цитований епістолярний фрагмент з'явився друком з огляду на ширший інтерес його проблематики. Уривок було супроводжено коментарем, у якому Павлик – маючи на увазі передовсім увиразнення уявлень про обставини галицького суспільно-політичного руху у читачів з Наддніпрянської України – спеціально з'ясовував деякі питання, зачеплені автором листа. Зокрема, ішлося про ставлення радикальної партії до народовців та молодшого покоління москвофілів, причому Павлик істотно коригував висловлені в опублікованому ним епістолярному фрагменті погляди на можливості і перспективи співпраці радикалів з названими рухами.

Обґрунтовуючи припущення про авторство аналізованого листа, А. Погрібний писав: "Не маємо достатніх підстав стверджувати, що автором цього документа був саме Б. Грінченко. А проте, якщо згадати, що він зазнавточнісінько такої ж еволюції, як і та, про яку йдеться у листі, ймовірність цього не виключається. Привертає увагу, зокрема, той факт, що, починаючи саме з весни 1894 р., письменник налагоджує листування з М. Павликом, яке збереглося не повністю"[7]. Дослідник не зауважив, що досліджуваний епістолярний фрагмент (опублікований у "Народі" з незначними похибками) взято з давно відомого фахівцям листа Грабовського до Павлика від 7 червня 1894 р. (3, 210–211)[8]. Відтак слід спростувати й не оперті на факти міркування Погрібного щодо передісторії появи епістолярного фрагмента у замітці Павлика[9].

Чи знав Грабовський, що фрагмент його приватного листа потрапив на сторінки "Народу"? На мою думку, знав – як доказ можна навести важливе (хоч і непряме) його

[5] *М. П[авлик].* В справі наших непорозумінь з українцями // Народ. – 1894. – № 13/14. – С. 221.

[6] Там само. – С. 221–222.

[7] *Погрібний А. Г.* Борис Грінченко у літературному русі кінця XIX – початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. – К., 1990. – С. 216.

[8] Першодрук повного тексту листа: *Возняк М.* Зв'язки Павла Арсеновича Грабовського з Західною Україною // Наук. зап. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – 1946. – Т. 3. – Серія філолог. – Вип. 1. – С. 61.

[9] Дослідник пише, що автор листа нібито "не побажав розголошувати свого прізвища" (*Погрібний А. Г.* Борис Грінченко у літературному русі кінця XIX – початку XX ст. – С. 216). Оскільки Грабовський не призначав листа для публікації, адресував його виключно Павликові, то і не випадало обговорювати питання про приховання авторства.

свідчення з листа до Павлика від 5 січня 1895 р.: "Часопись прошу й надальше посилати поки що. Не дістав чомусь № 15-го, хоч маю подальші; мабуть, загубився десь дорогою і не прийде" (3, 220). Отже, примірник "Народу" зі статтею "В справі наших непорозумінь з українцями" Грабовський дістав. Стосовно ж того, чи він і прочитав відповідне число, навряд чи можуть бути сумніви: як відомо з листів Грабовського, до нього доходило небагато українських видань, і ці книжки, журнали, газети він перечитував не раз.

Для історії рецепції творчості Грабовського в Галичині становить істотний інтерес трактування його в замітці Павлика як "одного з чільніших українських писателів". Як відомо, на час її написання було прилюднено лише три літературно-критичні відгуки про творчість Грабовського (усі прихильні) – стисла загальна характеристика його поетичного доробку, яку подав Франко[10], замітка Василя Лукича про вихід у світ першої поетичної збірки письменника-засланця "Пролісок" (1894)[11] та присвячена їй рецензія П. Кудрика[12].

І ще одна заувага для майбутнього докладного коментаря до листа, фрагмент якого з'явився друком у "Народі". Оскільки наведена в замітці Павлика цитата засвідчує, що під впливом його листів погляди Грабовського "на справи галицько-руського життя" було істотно скориговано, постає питання про джерела ранніх уявлень письменника-засланця про обставини галицького політичного та громадсько-культурного життя. Їх було сформовано, на мій погляд, передовсім на основі серії статей С. Шелухина про галицький політичний та громадський рух, надрукованих навесні 1890 р. в газеті "Елисаветградский вестник"[13]. За свідченням Грабовського, він мав змогу ознайомитися з цими публікаціями (чи, принаймні, частиною їх) під час ув'язнення в іркутській тюрмі[14]. Цілком очевидно, що саме звідти походили, зокрема, його уявлення про народовців як "свічадо доброчинності". Для коментатора аналізованого листа Грабовського ці статті Шелухина мають першорядну вагу[15].

---

[10] *Франко І.* Наше літературне житє в 1892 році: (Листи до редактора "Зорі") // Зоря. – 1893. – Ч. 1. – С. 17.

[11] *Лукич Василь.* Дрібні вістки // Зоря. – 1894. – № 7. – С. 168. Докладніше про відповідні публікації Франка та Василя Лукича див.: *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Семінарій. – К., 1966. – С. 7–8.

[12] Діло. – 1894. – 6 (18) цвіт. – Ч. 78. – С. 1–2. Підпис: Пав. К–къ. М. Мороз, укладач бібліографічного покажчика "Павло Грабовський" (К., 1964), відтворює криптонім автора рецензії помилково: Пав. К–ко (див. с. 5).

[13] *Полтавец С. [Шелухин С.]* Что сделала малорусская интеллигенция для своего народа в Австрии? // Елисаветградский вестник. – 1890. – 24 апр. – № 87. – С. 1–2; 2 мая. – № 94. – С. 2–3; 12 мая. – № 101. – С. 2–3; 18 мая. – № 105. – С. 2–3. Рецензія М. Комарова на серію статей Шелухина з'явилася в журналі "Зоря" (1890. – № 23. – С. 362–363). Фрагмент рецензії наведено за рукописом Комарова (без вказівки на публікацію в "Зорі") у студії А. Музички "М. Комаров як критик і літературознавець" (Літературний архів. – 1930. – № 3/6. – С. 64–65).

[14] Грабовський писав у автобіографічному листі до Василя Лукича від 10 серпня 1893 р.: "1890 року один приятель прислав мені кілька вирізок про галицько-руське письменство, що друкувалися в «Елизаветградском вестнике»; і не сказати, як мене тоді обрадували оті вирізки! З них я вперше узнав, які українські часописі видаються в Галичині, і почав надсилати до "Зорі" свої вірші" (3, 199). Про названі статті Шелухина у зв'язку з вивченням творчої біографії Грабовського також див.: *Дудко В.* Історія одного перекладу, або Ким виявився "невідомий" автор? // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 183.

[15] Потребують спеціальної коментаторської уваги (зокрема, урахування новітніх історичних студій) і відображені в аналізованому листі уявлення Грабовського про суспільно-політичний рух у Галичині у першій половині 1890-х років.

2. Цензурна історія перекладу поеми Роберта Бернса "Tam O'Shanter"

Єдину спробу подати зацікавленому читачеві комплекс матеріалів Головного управління у справах друку про цензурну долю творів Грабовського[16] не можна вважати вдалою, оскільки поза увагою публікаторів залишилася низка важливих матеріалів про спроби письменника (частково реалізовані) опублікувати свої твори у межах Російської імперії[17]. Більшу частину відповідних джерел уже запроваджено до наукового обігу. Надруковано матеріали стосовно обставин цензурного розгляду забороненої для публікації поеми Грабовського "Учительша" (1885)[18], з'ясовано, чому не побачили світу його поетичні "Перші струни – збірничок перекладних і власних творів" (1889)[19], висвітлено перебіг цензурного розгляду виданої 1898 року в Чернігові збірки "Кобза. Співи і переспіви Павла Граба"[20]. Цю нотатку присвячено цензурній історії його перекладу поеми Роберта Бернса "Tam O'Shanter"[21].

7 вересня 1897 р. письменник зазначав у листі до Б. Грінченка: "[...] візьміть, коли ласка, мого «Хому Баглая» та одішліть до цензури, бо сам я ще звіку-зроду не зважувався туди піткнутись. Але це ще не все: якщо цензура пустить мого Хому, після чортячого парла, між добрі люди на прогуляння, чи не знайшли б Ви такого у себе в Чернігові кравця, що вигадав би на його таку-сяку жупанину – хоч дешевеньку. Одно слово: чи не помогли б Ви оголосити мого твору друком? По правді сказати, так твір цей не мій, або не цілком мій [...] Се переклад поеми Роберта Бернса, що в його зветься «Том О'Шантер». Бернсових творів я лаштую цілу збірочку, бо дуже люблю цього шотландського поета" (3, 265). Відомо, що Грінченко зробив зауваження до перекладу, виправлений варіант якого Грабовський надіслав йому 27 грудня 1897 р., зазначаючи: "А як таку дрібну річ незручно друкувати, то я додав ще одинадцять віршиків – всі з Борнса. Одішліть до цензури і видайте з «Баглаєм» укупі, підписавши «Вірші Р. Б.», а заголовок зробіть, який захочете. Обвинувачення у плагіаті, по-мойому, Ви задаремно боїтеся: плювати нам на дурнів, мало чого вони не скажуть" (3, 270)[22].

---

[16] Див.: Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях / Упор., вст. стаття та прим. О. І. Кисельова і В. М. Поважної. – К., 1965. – С. 164–169.

[17] У збірникові вміщено 7 документів, які, за одним винятком, стосуються поширення прижиттєвих галицьких видань творів Грабовського у Російській імперії вже після його смерті.

[18] Див.: *Петров Д. І.* Сторінки невідомих творів // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 123. М. Бондар помилково вважає, що поему "Учительша" було написано російською мовою (див. його розділ про Грабовського у вид.: Історія української літератури XIX століття: У 3 кн. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 273). У публікації Д. Петрова наведено виразні цензорські інформації про те, що "Учительша" – твір "на малороссийском языке" (в іншому випадку – "на малороссийском наречии"). Пор.: *Кисельов О. І.* Павло Грабовський: Життя і творчість. – Перероб. і доп. вид. – К., 1959. – С. 15.

[19] Див.: *Дудко В.* "...Знову взявся за перо українське...": Балаганська збірка Павла Грабовського: нові матеріали // Книжник. – 1990. – № 5. – С. 10–13.

[20] Див.: *Дудко В. І.* Збірка П. Грабовського "Кобза": (До історії публікації і поширення) // Актуальные проблемы изучения и преподавания славянских литератур: Тезисы докладов научно-практической региональной конференции (23–24 мая 1991 года). – Измаил, 1992. – С. 129–131.

[21] Наскільки мені відомо, спеціального перекладознавчого аналізу цієї інтерпретації досі не здійснено. Принагідно було зауважено істотний вплив на неї традиції травестійного перекладу (див.: *Нечипорук О. Д.* Грабовський як популяризатор і перекладач Бернса // Радянське літературознавство. – 1969. – № 1. – С. 69).

[22] Про те, що переклад було виправлено відповідно до вказівок Грінченка, свідчать подальші рядки з цитованого листа Грабовського: "Якщо ще знайдете яку помилку в моїх

Побажання Грабовського подати до цензури "Хому Баглая" разом з іншими його перекладами із Бернса з невідомих причин не було реалізовано. До окремого цензора з внутрішньої цензури в Одесі надійшов лише рукопис поеми "Хома Баглай", авторство якої було позначено відповідно з побажанням Грабовського "Звіршував Р. Б.". 15 квітня 1898 р. виконувач обов'язків окремого цензора в Одесі Ф. Федоров[23] надіслав цей рукопис до Головного управління у справах друку, додавши власні пропозиції стосовно цензурної долі твору. Після стислого викладу змісту "Хоми Баглая" Федоров на підставі того, що "названная рукопись предназначается для читателя-простолюдина и ввиду незначительного объема ее, а следовательно и дешевой цене, может иметь широкое распространение", висновував, що цензуроване "сочинение" Р. Б. "ни в каком случае не может быть признано хотя сколько-нибудь здоровою умственною пищею для простолюдина", і тому його не слід дозволяти до друку[24]. З його аргументацією не погодився керівник Головного управління у справах друку М. Соловйов, який 19 червня 1898 р. зазначив на відгукові Федорова: "Не согласен – изящная словесность"[25]. Проте відповідно до тогочасної процедури розгляду україномовних творів рукопис Грабовського все ж було передано для цензурного висновку до Санкт-Петербурзького цензурного комітету, який 25 червня 1898 р. висловився за те, щоб дозволити друкувати твір, "не усматривая вреда, но признавая несомненную и пользу за нравственной сентенцией, приводимой автором в заключение"[26]. Висновок столичного цензурного комітету було підтримано в Головному управлінні у справах друку, звідки 26 червня 1898 р. виконувачеві обов'язків одеського окремого цензора з внутрішньої цензури було надіслано рішення про дозвіл друкувати поему[27], який Федоров і надав. (Відповідно до приписів Емського акта цензурну долю всіх україномовних рукописів у межах Російської імперії було вирішувано у Петербурзі, хоча друковані тоді книжки про це не свідчать. Так, на виданні "Хоми Баглая" позначено: "Дозволено цензурою. Одесса, 27-го июля 1898 года"[28]).

віршах, то можете сміло виправляти щодо мови [...]. Товариським вказівкам я завжди дуже радий, бо мені, на жаль, випадає робити все самому, а через те й більше помилятись" (3, 270).

[23] Федір Федоров (1867–1908) виконував обов'язки одеського окремого цензора з внутрішньої цензури у 1897–1901 рр. Стосовно початків його перебування на цій посаді мемуарист, також цензурний чиновник, зазначав: "[...] весьма молодой и недавно начавший службу в цензурном ведомстве Федоров. Но насколько этот молодой человек был носителем скромного чина, настолько в нем было много амбиции и самоуверенности" (*Егоров (Конспаров) А.* Страницы из прожитого. – Одесса, 1913. – Т. II: Из мира цензуры. – С. 222). Біографічні відомості про Федорова див.: *Foote I. P.* The St. Petersburg Censorship Committee. 1828–1905 // Oxford Slavonic Papers: New Series. – Oxford, 1991. – Vol. XXIV. – P. 103; *Патрушева Н. Г.* Указатель имен // Цензура в России в конце XIX – начале XX века: Сборник воспоминаний. – СПб., 2003. – С. 356; *Гринченко Н. А., Патрушева Н. Г., Фут И. П.* Цензоры Санкт-Петербурга (1804–1917): Аннотированный список // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 69. – С. 391.

[24] Російський державний історичний архів. – Ф. 776. – Оп. 21. – Ч. 1. – Спр. 284. – Арк. 103зв.–104.

[25] Там само. – Арк. 103.

[26] Там само. – Арк. 226зв.–227.

[27] Там само. – Арк. 228.

[28] *Р. Б[ернс].* Хома Баглай: Поема / Звіршував П. Г[рабовський]. – Чернігів, 1898. – [С. 2].

Отже, цензори не ідентифікували запропоновану на їхній розгляд поему як переклад[29], і в серпні 1898 року її було видано в Чернігові накладом 600 примірників[30]. Невдовзі Грінченко надіслав Грабовському 20 авторських примірників книжки[31], про отримання яких її автор поінформував видавця 18 листопада 1898 р. (3, 278)[32].

Віктор Дудко (Київ)

---

[29] Попри те, що Емський акт 1876 р. формально не забороняв друкувати українські переклади, на час розгляду "Хоми Баглая" цензура не давала дозволу на їхню публікацію (див.: *Стебницкий П*. Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности // Україна: Наука і культура – К., 1993. – Вип. 26/27. – С. 104–105).

[30] Список изданий, вышедших в России в 1898 году. – СПб., 1900. – С. 266. Обов'язкові примірники книжки надійшли з друкарні Чернігівського губернського правління, де було виготовлено наклад, до Головного управління у справах друку між 1 і 8 вересня 1898 р.

[31] Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – Ф. 1. – Спр. 31849. – Арк. 18зв.

[32] В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігся примірник книжки з дарчим написом Грабовського: "Дорогому товаришові Б. Грінченкові. Автор. Якуцьк, 25 мая 1899 р." (Опис автографів українських письменників (XIX – початок XX ст.) / АН УРСР; ДПБ УРСР. – К., 1959. – С. 147).

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ПРЕСІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ВІД ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО "ЛІТНЬОГО НАСТУПУ" 1915 РОКУ

Варто відзначити, що на початку війни німецька преса виявила мінімальний інтерес та низьку обізнаність щодо української проблеми. Так, автор однієї з нечисленних публікацій, що торкалися цієї тематики, який виступав під псевдонімом Мантіс і через півроку назвав себе "багаторічним прихильником рутенського руху", 15 серпня обмежився лише згадкою про "слов'янські племена Західної і Південно-Західної Росії"[1]. Винятком слід вважати оцінку нового коментатора впливової правоконсервативної газети "Kreuzzeitung", провідного знавця російської та української теми Отто Гетша, який відверто заявив про можливість українського повстання[2].

Разом з тим слід зауважити, що після особистого рішення імператора про підтримку українського повстання ця тема стала предметом більш широкої суспільної уваги: вже 2 вересня 1914 р. радник кайзера професор Теодор Шіман на сторінках впливової газети "Kreuzzeitung" заявив, що "поряд з повстанням у Польщі варто очікувати й революційного повстання малорусів"[3].

---

[1] Див.: *Mantis*. Der Zusammenbruch des Panslawismus // Das neue Deutschland. – 1914. – Nr. 45/46. – 15 August. – S. 560–561: "[…] великоруси тепер повинні зазнати найгостріших труднощів, оскільки балканські слов'яни, як і слов'янські племена Західної і Південно-Західної Росії та Румунії, тепер ще більше відвернуться від московитів […]".

[2] "Якщо війна розгорятиметься й надалі і, можливо, Румунія через Бессарабію вдарить на Одесу, тоді сильно спалахне вогонь, який тліє у малоруському народі" (Kreuzzeitung. – 1914. – 16 August. Цит. за: *Hoetzsch Otto*. Politik im Weltkrieg. – Bielefeld; Leipzig, 1916. – S. 33, 34).

[3] *Schiemann Theodor*. Deutschland und die große Politik anno 1914. – Berlin, 1915. – S. 270.

Невдовзі професор Карл Баллод у впливовому берлінському часописі "Preußische Jahrbücher" розглянув три стратегічні напрямки можливого наступу німецьких військ проти Росії та обґрунтував переваги третього напрямку – з Галичини через Київ на Катеринослав, Полтаву, Харків і Донеччину[4].

Важливим елементом політики Центральних держав в "українському питанні" було її інформаційно-пропагандистське забезпечення. Те, що наслідки першого місяця війни виявилися далекими від сподівань, змусило обидві імперії вжити додаткових зусиль задля збереження у населення віри у перемогу; одним із кроків у цьому напрямку стало сприяння пропагандистській роботі СВУ, який, зокрема, розпочав видання німецькомовної газети "Ukrainische Nachrichten" (виходила з 16 вересня 1914 р.). Перші три її номери вийшли машинописним друком на цигарковому папері, але з 10 жовтня 1914 р. вона вже видавалася друкарським способом. Публікації цієї газети, як і матеріали німецькомовного органу ГУР "Ukrainisches Korrespondenzblatt" (виходила з 17 вересня 1914 р.[5]), повинні були переконувати у готовності українців разом з німецькими та австро-угорськими військами боротися за перемогу над Росією. Ці видання мали невеликий наклад, який розповсюджувався серед редакцій найвпливовіших газет, а також авторитетних вчених, політиків та громадських діячів Австро-Угорщини, Німеччини, Італії, балканських країн, Швеції, Швейцарії, Норвегії, Данії, Голландії, Америки[6]. Зважаючи на брак публіцистів, компетентних в українському питанні, та на обережне або скептичне ставлення до українського руху німецьких фахівців з російської та польської проблем, публікації СВУ та ГУР протягом 1914–1915 рр. залишалися головними джерелами інформації для німецькомовної громадськості[7].

Першим значним кроком була публікація на початку вересня звернення СВУ до громадської думки Європи, в якому проголошувалася необхідність створення незалежної Української держави в результаті переможної війни[8]. Попри те, що, за даними звіту Союзу від 16 грудня 1914 р., цей заклик був надрукований "майже у всіх газетах Австро-Угорщини і Німеччини"[9], подальший перебіг подій засвідчив, що матеріали СВУ та ГУР з'являлися на сторінках німецьких газет радше як виняток. Зокрема, з вересня 1914 по травень 1915 рр. подібні публікації зафіксовані лише у таких впливових газетах, як "Berliner Tageblatt" (1), "Frankfurter Zeitung" (1), "Hamburger Nachrichten" (1), "Kölnische Volks-Zeitung" (1), мюнхенській "Süddeutsche Zeitung" (1), "Kölnische Zeitung" (1), "Deutscher Kurier" (1), берлінській "Vossische Zeitung" (2) та віденській "Neue Freie Presse" (2), місячнику "Der Panther" (2) та у тижневику "Das Größere Deutschland" (3).

Коли у жовтні 1914 р. Дмитро Донцов як представник ГУР прибув до Берліна для організації пропаганди, він оцінив ситуацію як несприятливу: "…ґрунт для своєї роботи я

---

[4] *Ballod Karl*. Ist ein Winterfeldzug nach Russland möglich? // Preußische Jahrbücher. – 1914. – Bd. 157. – Juli–September. – S. 114–127.

[5] *Левицький Кость*. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1929. – С. 46.

[6] *Hornykiewycz Theophil*. Ereignisse in der Ukraine. – Philadelphia; Horn, 1966. – Bd.1. – S. 170–190.

[7] *Kuraev O*. Der Verband "Freie Ukraine" im Kontext der deutschen Ukraine-Politik des Ersten Weltkriegs // Mitteilungen des Osteuropa-Instituts München. – München, 2000. – Bd. 35. – S. 2–3.

[8] Програма СВУ була надрукована в газеті "Norddeutsche Allgemeine Zeitung" (Russland. Zur Befreiung der Ukraine // Norddeutsche Allgemeine Zeitung. – 1914. – 9 September).

[9] *Hornykiewycz Theophil*. Ereignisse... – S. 170–190.

знайшов тут зовсім не підготовленим … Та обставина, що деякі наші статті були надруковані, нічого не змінює. … декотрі місцеві газети дивляться на нас крізь польські окуляри"[10].

Загалом слід відзначити, що на кількість відповідних публікацій у німецькій пресі вплинула тенденція до втаємничення підтримки, що надавалася українським незалежницьким силам. Подібна секретність була пов'язана з побоюванням негативної реакції у Європі, внаслідок чого німецький уряд, зокрема, вважав неможливим відкрито приймати представників СВУ у Берліні[11]. Слід також згадати прагнення Центрального управління закордонної служби добитися заборони на оприлюднення матеріалів про Україну, висловлене у грудні 1914 р.[12]. Разом з тим Зовнішнє відомство надавало особливого значення пропаганді Союзу за кордоном, насамперед у нейтральній Швейцарії: першим помітним кроком стало створення франкомовного часопису "La Revue Ukrainienne".

Характерно, що якість таких видань прямо залежала від інтересу Берліна до "українського чинника": так, журнал "La Revue Ukrainienne", який з січня по грудень 1915 р. друкувався на високоякісному папері та мав кольорову глянцеву обкладинку, з початку 1916 р. (коли інтерес до українського руху знизився) став друкуватися на звичайному та з простою обкладинкою, а обсяг газети "Ukrainische Nachrichten", який з січня 1915 р. було збільшено втричі, через рік суттєво зменшився.

Ці періодичні видання були однією з небагатьох трибун, з яких свою підтримку українському рухові могли висловлювати німецькі науковці, громадські та політичні діячі. Зокрема, з початку 1915 р. ідею створення Української держави на сторінках органу СВУ підтримали проф. Рудольф Ойкен, проф. Пауль Замасса, депутат райхсрату Енгельберт Пернерсдорфер, д-р барон фон Макай[13].

Одним з важливих завдань німецькомовних видань СВУ та ГУР була комунікація з урядом та політичними колами Німеччини, особливо тоді, коли українські організації прагнули вплинути на офіційний Відень за посередництвом Берліна. Зокрема, під час антиукраїнської кампанії, розв'язаної у Дунайській монархії, Рада змогла протидіяти їй виданням у Берліні брошур "Die russische Propaganda und ihre Gönner in Galizien" та "Maske weg!", які були розіслані до газет, парламентаріїв, органів влади Німеччини та Австро-Угорщини[14]. За оцінкою німецького посла у Відні, подібна "роз'яснювальна

---

[10] Österreichisches Staatsarchiv Wien (далі – ÖstA). – Allgemeines Verwaltungsarchiv (далі – AVA). – Nachlaß Wassilko I. – Karton 3 (лист М. Васильковi від Д. Донцова, 20 жовтня 1914 р., Берлін).

[11] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (далі – PA AA Berlin). – R 20952 (доповідна записка німецького консула у Львові Гайнце, 20 січня 1915 р.).

[12] PA AA Berlin. – R 20952 (лист Центрального управління закордонної служби до дійсного таємного радника посольства Гаммана, Берлін, 2 грудня 1914 р.).

[13] Ukrainische Nachrichten. – 1915. – № 16. – 7 Januar. (Виступ професора Рудольфа Ойкена (Єна): "до прагнення українцями більшої незалежності ми ставимося доброзичливо"); *Paul Samassa.* Die Ukraine und der künftige Friede in Europa // Ibidem. – № 22. – 19 Februar; *Engelbert Pernersdorfer.* Das ukrainische Problem // Ibidem. – № 23. – 27 Februar); *Freiherr von Mackay.* Rußland, Deutschland und die Slawen Südosteuropas // Ibidem. – № 32. – 1 Mai (Продовження в наступному номері).

[14] Брошура "Die russische Propaganda und ihre Gönner in Galizien" накладом у 1000 примірників була надрукована в Берліні (на книзі вказано Відень). Див.: PA AA Berlin. – R 20951 (Лист Гайнце Бетман-Гольвегу від 10 жовтня 1914 р., Відень); наприкінці 1914 р. ГУР видала в Німеччині брошуру Романа Залозецького "Maske weg!" – ein Blick hinter die Koulissen der polnischen Politik von Observator. – Berlin, 1914. Див.: *Левицький Кость.* Історія визвольних змагань... – С. 46–47.

робота … зрештою виявилася успішною … недовіра до рутенів, спричинена наклепницькою акцією поляків, поступово послабшала"[15]. У свою чергу, СВУ у 1914 р. видав у німецькому перекладі брошуру М. С. Грушевського "Нарис історії України", а у 1915-му – "Українське питання у його історичному розвиткові"[16].

Іншою складовою діяльності СВУ та ГУР була військово-інформаційна: так, у серпні ГУР доручала видатному вченому С. Рудницькому написати інформаційну брошуру про Україну та український народ німецькою мовою як посібник для воєнного планування[17], а у вересні Союз підготував книгу-довідник для австрійських військових та українських стрільців про стан суспільства й адміністративну систему Росії (яку не встигли видрукувати у Львові)[18].

Ще одним важливим аспектом діяльності українських організацій була їхня участь у політичній дискусії, яка відкрито велася в Німеччині щодо перспектив східної політики. Якщо до кінця 1914 р. нечисленні публікації німецьких авторів демонстрували стриманість в оцінці перспектив українського руху, то вже з початку наступного року декілька авторитетних німецьких експертів публічно висловилися проти підтримки цього національно-політичного чинника. Так, у січні 1915 р. професор Берлінського університету Александер Брюкнер розпочав кампанію проти ідеї українського державотворення брошурою "Der Krieg und die Slawen"[19]. Відповіддю Брюкнеру стала книга Д. Донцова "Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland", що вийшла наприкінці того ж місяця[20]. У цій праці Донцов заявив, що "проблема самостійності України як ніколи є близькою до розв'язання: … коли Росія буде розбита, обидві центральноєвропейські імперії будуть змушені вирішити українське питання"[21]. Брюкнер відреагував на тези Донцова статтею у місячнику "Das neue Deutschland", де заявив, що Українська держава – це утопія, а українські "традиції боротьби за незалежність … є лише реквізитами фантазії"[22]. Редакція, яка спочатку підтримала берлінського професора, змінила свою позицію лише після початку великого наступу на Сході, подавши коментарі на підтримку українського руху з посиланнями на праці Д. Донцова, Е. Остманна, С. Рудницького та О. Гетша[23].

Появу анти- чи проукраїнських публікацій слід розцінювати як спроби різних політичних груп через створення громадської думки вплинути на парламент та уряд. Так, поляк за походженням професор Брюкнер у своїх публікаціях пропагував ідею реставрації

---

[15] PA AA Berlin. – R 20952 (лист Гайнце і німецького посла у Відні Бетман-Гольвегу, 29 листопада 1914 р.).

[16] *Hruschewskyj Mychajlo.* Ein Überblick der Geschichte der Ukraina. – Wien, 1914. – 16 S.; *idem.* Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. – Wien, 1915. – 52 S.

[17] Див.: *Левицький Кость.* Історія визвольних змагань... – С. 31; *Rudnyckyj Stephan.* Ukraina. Land und Folk. – Wien, 1916 (була готова до друку влітку 1915 р. і видана СВУ у 1916 р.).

[18] СВУ до Гойоша: план діяльності для визволення України. Поданий після 7 вересня 1914. Цит. за: *Hornykiewycz Theophil.* Ereignisse... – S. 163–165; Тимчасовий звіт СВУ за період вересня–грудня 1914 р. від 16 грудня 1914 р., підписаний Скоропис-Йолтуховським, Відень. Цит. за: Ibidem. – S. 170–190.

[19] "Der Krieg und die Slawen" вийшла як випуск місячника "Internationale Monatshefte". Див.: Ukrainische Nachrichten. – 1915. – N 18. – 22 Januar.

[20] *Donzow Dmytro.* Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland. – Berlin, 1915. – 68 S.

[21] Ibidem.

[22] *Brückner Alexander.* Der ukrainische Staat // Das neue Deutschland. – 1915. – Nr. 18/19. – S. 157–160.

[23] *A. G.* Weiteres zum ukrainischen Problem // Ibidem. – 29 Mai.

"історичної Польщі", яка остаточно асимілює українців, а один з лідерів НССПО (організації, що змінила свої пріоритети з асиміляції поляків на співпрацю з ними[24]) д-р Отто Гетш, який на початку війни припускав можливість українського повстання та розпад Росії на національні автономії, у лютому 1915 р. висловив скепсис щодо подібної перспективи України[25].

Протидіяти авторитетам і відстояти українські інтереси намагався й інший представник ГУР, Євген Левицький, який наприкінці лютого видав брошуру "Die Ukraine als Lebensnerv Rußlands"[26]. Як і Донцов, Левицький наголошував на силі українського революційно-визвольного руху, але основний акцент робив на економічних перевагах, які Центральні держави могли отримати від незалежної України[27].

Німецька преса відреагувала на брошури Донцова і Левицького сприятливими рецензіями декількох впливових газет: "Kölnische Zeitung" та "Vossische Zeitung" висловилися на підтримку головних тез Донцова, а "Deutscher Kurier" з посиланням на працю Є. Левицького закликала до "звільнення України і відтіснення Росії від Чорного моря"[28].

Оцінюючи місце української тематики у німецьких засобах масової інформації, можна зробити висновок, що напередодні великого наступу на Сході їй приділялася мінімальна увага. Відповідальне за інформаційну політику держави Зовнішнє відомство ще восени 1914 р. віддало цю ділянку роботи публіцистам ГУР та СВУ, які зробили посильний внесок у організацію проукраїнської пропаганди в Німеччині; нечисленні публікації німецьких публіцистів, як правило, спиралися на матеріали українських колег[29]. Одним з головних завдань німецьких пропагандистів на цьому етапі було переконати читача у тому, що такий народ, як українці, насправді існує та населяє значну частину території, яка у масовій свідомості традиційно називалася Росією[30]. Пояснення такій ситуації у царині пропаганди слід шукати у стратегії сепаратного миру, яка передбачала швидкий розгром Росії на Східному фронті за допомогою розпалених ззовні повстань: у такій ситуації і Берлін, і Відень намагалися уникнути конкретних зобов'язань тим силам, на допомогу котрих вони розраховували, обмежуючись декларативною підтримкою їхніх основних вимог.

Олексій Кураєв (Київ)

---

[24] У жовтні 1914 р. НССПО заявив про визнання своєї попередньої політики щодо поляків "помилковою" та про припинення діяльності у зв'язку з тим, що поляки "підтримали німецькі культурні прагнення". Див. доповідь посла Австро-Угорщини у Берліні від 12 жовтня 1914 р.: HHStA. – Karton 178.

[25] Стаття О. Гетша "Війна з Росією" з лютневого випуску місячника "Süddeutsche Monatshefte". Див.: *Hoetzsch Otto.* Politik... – S. 64–65.

[26] *Lewicky Eugen.* Die Ukraine als Lebensnerv Rußlands. – Stuttgart; Berlin, 1915. – 32 S. Див. також лист Є. Левицького міністру (послові Бергену) від 25 лютого 1915 р. (PA AA Berlin. – R 20952).

[27] "Австро-Угорщина, а також Німеччина з її більш розвиненою промисловістю потребує територій, де вона могла би збувати свої промислові товари та забезпечувати свої потреби у сировині та продуктах харчування за умов низьких витрат" (*Lewicky Eugen.* Die Ukraine ... – S. 23).

[28] Vom ostlichen Schauplatz. Die Ukraine und der Krieg gegen Rußland // Kölnische Zeitung. – 1915. – 19 März; *Kroll K.* Das ukrainische Problem // Vossische Zeitung. – Berlin, 1915. – 19 März; *H. Sch.* Die ukrainische Frage // Deutscher Kurier. – 1915. – 26 März.

[29] Див.: *Mark Rudolf.* Zur ukrainischen Frage im ersten Weltkrieg. Flugschriften des "Bundes zur Befreiung der Ukraine" und ihm nahestehenden Publizisten 1914–1916 // Zeitschrift der Ostforschung. – 1984. – Bd. 33.

[30] *Borowsky P.* Paul Rohrbach und die Ukraine // *Gleiss V. I. u. Wendt B. J.* Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. – Düsseldorf, 1973. – S. 442.

ДО ІСТОРІЇ ЗВ'ЯЗКІВ ГАЛИЦЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ З ВУАН У 1920-х РОКАХ[1]

У приватному архіві родини Крип'якевичів зберігається досить ґрунтовна записка Івана Петровича, надіслана до Києва восени 1928 р., про розширення співробітництва киян з галицькими дослідниками, насамперед у царині регіональних студій, "та уведення її у постійні норми і більш широку систему"[2], тобто створення постійно діючої групи вчених ВУАН у Галичині. Ця ідея за великим рахунком не була ні новою, ні несподіваною.

Нагадаємо, що саме у Львові було засновано Наукове товариство ім. Т. Шевченка, що стало справжнім прообразом, моделлю майбутньої офіційної Української Академії наук. Власне так оцінював його М. Грушевський, виступивши з нагоди ювілею Всеукраїнської Академії наук з програмною статтею "Три академії": "...Наукове Товариство ім. Шевченка дійсно перетворилось в поважну наукову установу і в початку XX століття придбало собі в науковім світі ролю і значіння фактичної, хоч і безпритульної української академії..."[3] Таким чином, "постулят Української Академії Наук як маніфестації культурної і національної рівноправності Українського Народу з іншими культурними націями був виставлений з кінцем 1880 рр. після того, як протягом 1860–1880-х років завели свої академії майже всі слов'янські народи"[4]. Причому орієнтувались вони не на берлінсько-віденсько-петербурзький манер, з переважанням математично-природничих наук, а на кшталт французько-бельгійський з переважанням історично-мистецьких дисциплін. Зокрема, 1866 р. було засновано Югославську Академію наук, 1871 р. в Польську Академію наук перетворено краківське Наукове товариство, 1886 р. з Сербського наукового товариства постає Сербська Академія наук, 1889 р. засновано Чеську Академію наук і мистецтв, 1911 р. на Академію наук перетворено Болгарське наукове товариство. У цьому ж руслі були і зусилля провідників українського національного руху.

У лютому 1889 р. львівська "Правда" повідомила про намір перетворити товариство ім. Шевченка в наукове, "заложити при нім суто науковий орган і добитися від австрійського уряду перетворення його в Українську Академію Наук..." (М. Грушевський). Ініціаторами були члени київського гуртка Антоновича–Рильського–Михальчука–Кониського. Однак в реальності тоді "не передбачалось ніяких перспектив для перетворення її в офіціальну академію в рямцях австрійської конституції"[5].

Українська Академія таки була створена, правда лише в 1918 р., і то не у Львові, а в Києві. І лише з поверненням у радянську Україну М. Грушевського вона отримує новий науковий дослідницький імпульс. З'являються нові перспективи і напрямки роботи.

Оскільки М. Грушевський слідом за В. Антоновичем надавав великого значення дослідженню історичного районознавства України, то з його ініціативи в середині 1920-х рр. при Історичній секції у складі Кафедри історії українського народу були створені регіональні

---

[1] Скорочений варіант доповіді, виголошеної 2 липня 2005 р. на семінарі "Львовознавчі дослідження І. Крип'якевича". Повний текст разом із запискою І. Крип'якевича "Про кооперацію галицьких дослідників з Українською Академією Наук в обсягу історичних наук" буде опублікований у збірнику "Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві" (частина 2).

[2] *Крип'якевич І.* Записка про кооперацію галицьких дослідників з Українською Академією Наук в обсягу історичних наук // Родинний архів Крип'якевичів. – Папка № 120: "Міста України XV–XVII ст.".

[3] *Грушевський М.* Три академії // Український історик. – Т. XX. – Ч. 2–4. – С. 136.

[4] Там само. – С. 135.

[5] Там само. – С. 136.

комісії: Комісія дослідження історії Києва та Правобережжя (перша назва – Комісія старого Києва), Комісія Лівобережжя і Слобожанщини, Комісія Полудневої (Степової) України та Комісія дослідження історії Західної України[6], що мали не лише розширити ареал дослідницьких робіт вчених, а й залучити до роботи у ВУАН нові наукові кадри з периферії, тобто перетворити ВУАН не номінально, а реально у всеукраїнський науковий осередок. За словами самого М. Грушевського, ці комісії мали становити "асоціацію історичного районознавства України, що ставлять своїм завданням спільними силами – академічного осередка і місцевими, розвивати дослід тих історично-даних районів, з яких складалася українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному"[7]. Комісія Західної України була особливою хоча б тому, що ареалом свого дослідження мала територію, що не входила до складу радянської України, а це обмежувало й утруднювало роботу вчених. Необхідні були нові форми, і одним із таких можливих напрямів удосконалення роботи комісії, і не лише її, мала б бути пропозиція І. Крип'якевича.

Слід зазначити, що ще до цього багато галицьких дослідників мали широкі, але спорадичні контакти з ВУАН. Однак для справжньої реалізації потенціалу львівських дослідників цього було мало.

У записці, надісланій у вересні 1928 р. на ім'я М. Грушевського, з яким І. Крип'якевич щойно відновив втрачені зв'язки, історик окреслює широку програму дослідницьких і організаційних робіт на базі Львова як потужного наукового осередку. Зокрема, пропонувалося збирання етнографічного, історико-культурного і лінгвістичного матеріалу анкетним способом у Карпатах, Поліссі та на Волині. Тут мали б активно працювати Культурно-історична комісія, Комісія історичної писемності, Етнографічна комісія та Комісія звичаєвого права. Як відомо, в довоєнні роки центром збирання такого роду завдяки енергії В. Гнатюка була Етнографічна Комісія НТШ у Львові, і, як зазначає І. Крип'якевич, "тепер Львівська комісія починає наново працю і – у відповідних відносинах – могла б стати посередником у збірці матеріялів і для київських комісій.

Для цього було б потрібне:

1) Постачання до Галичини анкетних листків до ріжних тем досліду...; 2) установлення окремих стацій для збирання матеріялу в особливо інтересних околицях..; 3) популяризація і пропаганда робіт комісій в галицькій пресі…"

Всеукраїнський археологічний комітет і Археологічна секція мали б звернути увагу на роботу таких галицьких археологів, як Ю. Полянський, що дослідив понад 30 стоянок палеоліту на Підкарпатті і потребував серйозної фінансової підмоги для продовження дослідів, Я. Пастернак, що розпочав розкопки княжої доби, та вчитель, аматор з Холмщини Семен Любавський, автор популярних статей про Червень та інші городи.

У галузі мистецтвознавства І. Крип'якевич пропонує киянам розгорнути співпрацю з І. Свенціцьким, у галузі архітектури – з В. Січинським. Інвентаризацією галицької мистецької старовини в цей час займався у Львові М. Голубець

---

[6] М. Грушевський ініціював створення цілої низки комісій у складі ВУАН: Культурно-історичної комісії (М. Грушевський – голова, К. Грушевська – секретар), Археографічної комісії (М. Грушевський – голова, О. Гермайзе – керівник комісії), Комісії старої історії України (М. Грушевський – голова, О. Андріяшев – керівник комісії), Комісії української історіографії (М. Грушевський – голова, Д. Юркевич – секретар), Комісії історичної писемності (М. Грушевський – голова, К. Грушевська – керівник), Комісії новішої історії України (М. Грушевський – голова, К. Копержинський – керівник). Див.: *Винар Л.* Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій. – С. 307.

[7] Цит. за: *Папакіна Т.* Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської Академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925–1933) // Бібліографічний вісник. – 2001. – № 3. – С. 36.

Особливо великі вимоги ставились перед Археографічною комісією, і не лише у виданні суто західноукраїнських джерел, а й у залученні галицьких вчених до збору матеріалу з історії козаччини. Окрім того, тут було досить велике поле і для співпраці з окремими регіональними комісіями ВУАН, які "моглиб добути при допомозі галицьких істориків нераз важні джерела, що переховуються в галицьких і польських архівах; особливо в часи австрійсько-німецьких і польських наступів на Україну захоплено і перевезено до Галичини і Польщі цілі льокальні архіви з Правобережжя"[8]. Така інвентаризація цих польських "ревіндикацій" мала б неабияке значення для тих регіональних студій, що розгортались на базі ВУАН. Адже вже тоді було відомо, що в Галичині є церковні візитації Чигирина і Суботова, старі види і плани міст Східної України, багаті матеріали до історії Поділля тощо.

Окрему співпрацю мали провадити Комісія історико-географічного словника та Комісія бібліографічного словника, які вже увійшли в зв'язки з львівськими дослідниками, і з якими на 1928 р. вже досить тісно співпрацювали М. Кордуба і сам І. Крип'якевич.

Однак найширша програма співпраці київських і галицьких дослідників мала б, за задумом І. Крип'якевича, розгорнутись на базі Комісії Західної України, – перш за все в царині археології (дослідження городищ Володимира, Червня, Галича, Холма, Звенигорода, Теребовлі тощо), археографії (дослідження і наукове видання Галицько-волинського літопису) і безпосередньо історичних студій, що мали охопити різні періоди й аспекти історії Галичини (видання західноукраїнського дипломатарію XIV–XV ст., люстрацій королівщин, галицьких візитацій, монографічне дослідження історії міст, освіти, як-от західноукраїнських шкіл XVI–XIX ст., інвентаризація пам'яток мистецтва, окремо видання літературних джерел до побуту та історії Галичини тощо). Окремо виділялись студії в царині краєзнавства, що було чи не найменш дослідженим на той час. Причому ця робота мала б проводитись "при співучасти гуртків, що творяться у провінціальних містах (Борщів, Самбір і ін.)". Цілком особливим і досить поважним завданням мало стати дослідження західноукраїнської історіографії, що зробила вагомий внесок в історичну науку, але не була достатньо знаною і поцінованою.

Зрозуміло, що для втілення в життя такої поважної програми потрібні були чималі кошти і створення окремого організаційного центру у Львові, що "стояв би у постійних зв'язках з Комісією Західної України"[9].

Та на 1928 р. вже були складні часи для ВУАН. І єдиним, здавалось, реальним проектом на той час був план видання збірника "Західна Україна". Але й він так і не вийшов. Видається, що ідею створення галицької групи вчених у системі ВУАН так і не було втілено в життя. Хоч Р. Крип'якевич і стверджує як про доконаний факт про організацію у Львові сталої "групи співробітників Історичної секції та Комісії Західної України ВУАН"[10], підтримує цю думку і О. Рубльов[11], однак ні у документах і листуванні І. Крип'якевича й М. Грушевського, ні у фінансових звітах ми не бачимо даних про таку групу, отже, маємо право припустити її фактичну відсутність. Можливо, основною перешкодою в реалізації цієї цікавої і потрібної

---

[8] *Крип'якевич І.* Записка про кооперацію...

[9] Там само.

[10] *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (за матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 336.

[11] *Рубльов О.* Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Там само. – С. 754.

пропозиції І. Крип'якевича були фінансові труднощі, які супроводжували співробітників Академії від початків її існування, але в другій половині 1920-х рр. стали ще серйознішими.

Та все ж можна вважати, що частково плани М. Грушевського і І. Крип'якевича були втілені в життя. За підрахунками Ф. Стеблія, на сьогодні 18 статей, тобто практично третину збірника "Західна Україна", нині можна вважати придатними для відтворення його змісту[12]. Частково підготовлені матеріали були винесені на суд читача. Чимало для хоча б часткової реалізації цієї дослідницької програми робив сам І. Крип'якевич[13]. Частина із запропонованих І. Крип'якевичем напрямків наукових студій стала розроблятись в останні роки.

Тетяна Гошко (*Львів*)

---

[12] *Стеблій Ф.* Збірник "Західна Україна" – нездійснений проект М. Грушевського й І. Крип'якевича // Там само. – С. 776.

[13] З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – 36 с.; З історії Жовкви // Життя і знання. – 1932. – № 13, 14, 15; 1933. – № 1; Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. – 1938. – № 10. – С. 26–33; Старий Холм (сторіччя XVI–XVIII) // Краківські вісті. – 1943. – Ч. 110. – 26 травня та інші.

ДВА ДОКУМЕНТИ ПРО РЯТУВАННЯ СВЯТО-МИКІЛЬСЬКОГО СОБОРУ НА ПЕЧЕРСЬКУ В 1927 РОЦІ

Про Свято-Микільський собор на Печерську існує доволі велика кількість публікацій в історичних, джерелознавчих, історико-архітектурних, мистецтвознавчих, релігієзнавчих та інших виданнях. Але нещодавно вдалося віднайти два документи, які проливають світло на те, як існував цей собор за декілька років до знищення у 1934 р., коли там діяла парафія Української Автокефальної Православної Церкви.

Микільський собор було збудовано на кошти гетьмана Івана Мазепи у 1690-х рр.[1]. З початком визвольних змагань в Україні Микільський собор постраждав під час наступу більшовиків, коли 17/30 січня 1918 р. почався обстріл з гармат правобережної частини Києва.

Свято-Микільський собор став першим храмом, у якому було відслужено службу Божу українською мовою[2]. Ця подія поклала початок конфлікту з єпископом Черкаським Назарієм (Бліновим), який керував Київською єпархією в період відсутності митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького). До того протистояння між священноначалієм Православної Церкви в Україні та прихильниками автокефалії розгорталось упродовж 1917–1919 рр. у площині скликання Всеукраїнського собору 1918 р. та проголошення автокефалії Української Церкви. Після приходу більшовиків до Києва (лютий–серпень 1919 р.) радянська влада націоналізувала храми і почала передавати їх у користування зареєстрованим нею ж церковним громадам[3].

---

[1] *Січинський В.* Зиждитель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України. – К., 1991. – № 6. – С. 21–24. За виданням: *Січинський В.* Іван Мазепа людина і меценат. – Філадельфія (США), 1951; та інші видання.

[2] Див., наприклад: *Преловська І.* 85 років тому вперше відправлено Службу Божу українською мовою // Наша віра. – К., 2004. – № 5 (193). – С. 3.

[3] *Преловська І.* ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ // Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ. Матер. міжнар. наук. конфер.: (Київ, 12 жовтня 1996 р.). – К., 1997. – С. 29–49; *її ж.* Джерелознавчий аналіз документальних матеріалів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1919 рік (на матеріалах ф. № 4215 ЦДАВО України

Митрополит Василь Липківський про першу відправу українською мовою оповідав так: "ВПЦР[4] щиро хотіла працювати з російським єпископатом, бути під його духовним керівництвом і тому звернулась до єпископа Назарія… щоб благословив протоієреям Василю Липківському, Нестору Шараївському і Петру Тарнавському та диякону Олександру Дурдуківському відправити в Микільському соборі на храмове свято 9 травня першу службу Божу для української парафії. Єпископ Назарій був дуже обурений на українців, що вони без його благословенства взяли Микільський собор, що хоч за сучасними законами це є державне майно, але за церковними канонами православні без благословенства свого єпископа нічого не повинні робити. Але тому, що влада вже віддала українцям Микільський собор, Назарій, "скрепя сердце", мусів благословити відправу, але з тим, щоб поминали московського патріарха Тихона і щоб уся служба правилась слов'янською мовою, лише можна прочитати по українському євангелію і то тоді, коли священик буде казати промову"[5].

Але й тут прихильники автокефалії виявили непослух єпископові – московського патріарха вирішили не поминати і по-українському читали не тільки Апостол і Євангеліє в свої часи, а й псальми на часах, шестопсальмії, кафизмах. На свято літнього Миколая 9/22 травня 1919 р. відбулась перша урочиста служба Божа першої української парафії в Микільському соборі на Печерську. Про цю службу було зроблено оголошення по всьому Києву, що і викликало надзвичайне зацікавлення.

Митрополит Василь Липківський згадував: "На всюношній і на службі Божій зібралась така сила народу, що не тільки в Соборі, а й навкруги було тісно; весь нарід плакав, чуючи апостол, Євангелію, Псальми рідною мовою…"[6].

На цей день український композитор Микола Леонтович склав Св. Літургію і сам керував хором. Історик Сергій Білокінь відстежив життєві обставини і загибель всіх учасників тієї відправи[7]. Він же віднайшов відомості про тих, хто служив у Микільському соборі потім. Це о. Володимир Білий (загинув в ув'язненні). До ВПЦР, яка знаходилась у приміщенні колишньої духовної консисторії на подвір'ї Софійського монастиря (Володимирська, 24), від Микільської парафії увійшли 10 осіб – Іван Власенко, Прокіп Клименко, священик Микола Бутовський та інші[8].

Через обставини, в яких опинилась УАПЦ після посилення репресивної політики радянської влади в другій половині 1920-х рр., особливо відчутно було втручання влади у церковні справи. Після заарештування всього складу ВПЦР восени 1926 р. влада надала нову можливість існувати УАПЦ, але напередодні скликання II Всеукраїнського православного церковного собору 1927 р. "платою" за продовження діяльності влада висунула вимогу усунення митрополита Василя Липківського.

У першій половині 1927 р. відбулося поступове усунення Василя Липківського від справ управління УАПЦ, з'явилося відчуження у відносинах між митрополитом та ВПЦР і єпископатом, він мусив сам зректися посади головного редактора часопису УАПЦ "Церква і життя" і взагалі відійти від справ. Здавалося, що він уже не може впливати на хід подій.

(м. Київ) та ф. № Р–1 ДАМК) // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 198–223.

[4] ВПЦР – тут Всеукраїнська Православна Церковна Рада, керівний і координаційний орган автокефального руху, після I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. – вищий орган УАПЦ.

[5] *Липківський В.* Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег, 1961. – С. 16.

[6] Там само. – С. 17.

[7] *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 252–253.

[8] Там само. – С. 253.

І ось навесні 1927 р. з'явилася ідея збирання коштів на відновлення Микільського собору на Печерську, який поступово руйнувався і вимагав термінового ремонту. Є певний символізм у цій акції – перед собором "самопізнання" (як було названо згодом II Всеукраїнський собор 1927 р.) іще раз повернутися до першої величної події в житті УАПЦ – першої служби Божої українською мовою 1919 року…

№ 1

Лист-обіжник членів парафіяльної церковної ради при соборі св. Миколая на Печерську до парафіяльних церковних рад УАПЦ весна 1927 р.

У.А.П.Ц.
ПАРАФІЯЛЬНА ЦЕРКОВНА
РАДА
При соборі св. Миколая
На Печерську
«___»__________ 1927 р.
Ч.____
м. Київ*

До Парафіяльної Церковної Ради і
о. Настоятеля української парафії

Любі брати! Вертеп народження нашої Української Церкви – собор св. Миколая на Печерську в м. Київі, знаходиться зараз у великій небезпеці й потрібує величезного ремонту, без якого далі нам може бути заборонено в ньому службу Божу й самий храм може бути відібрано. Ми цілком розуміємо, яку велику святиню Української Церкви ми тримаємо в своїм користуванні й вживаємо всіх засобів, щоб затримати наш храм, і не загубити його для нашої Української Церкви. Але ж немає жадної можливости перевести необхідний ремонт його.

Пам'ятаючи слово Господнє, що братерською допомогою повинна бути найбільш міцна наша Церква, Парафіяльна Рада собору св. Миколая на Печерську в м. Київі з благословенства найпочеснішого Митрополита Василя й з ухвали Всеукраїнської Православної Церковної Ради звертається до вас, любі брати, прихиліться до вертепу свого церковного народження і допоможіть нам збіркою добровільних пожертв у вашому храмі й у вашій парафії на ремонт собору св. Миколая в м. Київі.

Отже, щирі, до Вас прохання:

1) В свято св. Миколая чи инше найближче свято або неділю пустіть в церкві тарілку, на всеношній чи на літургії, для збірки пожертв на ремонт нашого храму;

2) – просимо о. Настоятеля, перед збіркою пожертв, сказати промову найпочеснішого о. Митрополита, яка до цього прикладається;

3) – зібраним коштам складіть для себе акт, а копію його, яку можна написати на поштовому переказі, по можливості негайно надішліть з зібраними на таку адресу: м. Київ, ул. Короленка 24, пом. 2. Митрополиту Василю Липківському, під безпосереднім доглядом якого буде цей ремонт провадитись.

По одержанні грошей негайно буде написано квитанції.

Ми певні, що Ви, брати, уважно поставитесь до нашого прохання й до заклику нашого найпочеснішого Митрополита й пожертвуйте на той храм, в якому народилась наша свята Українська Православна Автокефальна Церква.

---

* Відтиск штампу відтворено в друкарський спосіб.

З братерською до Вас любов'ю

Настоятель собору, священник	Ст. Бабенко
Голова Парафіяльної Ради	А. Ковальчук
Скарбник	І. Євченко
Секретар	А. Строкань

Державний архів міста Києва. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 96. – Арк. 1.
Друкований примірник.

№ 2

Промова митрополита Василя Липківського перед збіркою пожертв на ремонт храму Св. Миколая в м. Києві, весна 1927 р.

ПРОМОВА
перед збіркою пожертв на ремонт храму Св. Миколая
в м. Києві

Любі браття! Наближаються дні великого посту і Воскресіння Христа Спасителя. І ці дні ми, браття, звертаємо увагу Вашу на народження нашої рідної української Церкви. Де-ж той вертеп, в якому народилася наша Церква? Це є храм св. Миколая у м. Києві на Печерську. Це той перший храм, який віддано було Владою для української парафії. В цьому храмі на літнього Миколу 9 травня 1919 року відправлено першу службу Божу українською мовою. При ньому тоді ж засновано першу українську парафію. Отже собор св. Миколая в м. Києві, є дійсно вертеп народження нашої Церкви, і цей історичний храм, стає великою святинею нашої Української Церкви, вертепом її народження.

Але тяжка хвиля громадянської війни найгірше відбилась і на всьому Печерську, і на храмі св. Миколая. З усіх околиць Києва Печерськ найбільше було зруйновано, а в Св. Миколая попало 29 гарматних набоїв, верх дзвіниці зовсім знесло, стіни попсовано, а дах бані та вікна зовсім порешетовані кулями від рушниць. Більшість людности з Печерську мусила виселитися, й велика колись парафія, що заснована була при соборі Св. Миколая, до краю зменшилась і зубожила, а між тим храм вимагає величезного ремонту: негайно потрібно накриття даху, тинькування стін, покраска і т. інш.

Парафіяльна Рада з надзвичайним напруженням відновила дзвіницю, звела на ній верх, а на ремонт собору засобів вже зовсім немає й парафія стоїть перед загрозою втратити цей храм для Української Церкви, коли він з весни не буде відремонтований.

Безумовно, втратити цей вертеп народження Української Церкви було б не тільки великою стратою, а й великою зневагою для всієї нашої Церкви. Наша свідомість, наша любов і щирість до нашої рідної Церкви повинні це зрозуміти. В цей час, коли парафій Української Церкви вже є тисячі, коли наша церква поширилась на всі краї світу, де є український народ, ми, браття, віддамо пошану нашому вертепу, де народилась наша Церква, не допустимо його занепаду й загибели.

Пожертвуйте ж, браття, на ремонт нашої великої святині – собору св. Миколая в м. Києві на Печерську!..

Митрополит Василь Липківський

ДРУКОВАНЕ*.

Державний архів міста Києва. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 96. – Арк. 2зв.
Друкований примірник.

Ірина Преловська (Київ)

---

* На друкованому примірнику "Промови" далі залишено рядки для заповнення їх від руки.

БУДИНОК КІСТЯКІВСЬКИХ У БОЯРЦІ

Поштовхом, що започаткував цю розвідку, став дзвінок Ігоря Гирича – кандидата історичних наук, доброго товариша Історико-меморіального музею М. Грушевського. Пан Ігор зачитав уривок зі спогадів Наталі Полонської-Василенко, які стали справжнім потрясінням для мешканця пристоличної Боярки. Згадуючи приїзд у 1930 чи 1931 році Володимира Вернадського до Києва, Наталія Дмитрівна зазначала, що академік зупинився в їхньому спільному з чоловіком – Миколою Прокоповичем Василенком – київському помешканні. "Тоді він приїхав влітку, коли ми з чоловіком жили на дачі, в Боярці, недалеко від Києва", – розповідала вона і продовжувала: "Час від часу приїздив він до нас до Боярки, на цілий день. Ми ходили до чудового соснового лісу, що оточував нашу дачу. Вернадський захоплювався красою лісу, спостерігав, як вивірки стрибали з гілки на гілку, йому подобався наш песик, молоденький таксик, який з несамовитим гавканням біг під дерево, дивлячись як вивірки легко перестрибували з дерева на дерево. Вернадському подобалася наша дача (власно одна кімната з великою верандою) [...] Вернадському подобалася тиша Боярського притулку й він відпочивав душею після шуму столиць"[1].

Цим написаним на далекій чужині ностальгійним уривком (а він вже й так цінний для дослідника населеного пункту, де історична пам'ять упродовж десятиліть ототожнювалася з літературно-агітаційним Павкою Корчагіним) майже сенсаційні свідчення Наталі Полонської-Василенко не обмежуються. Авторка також розповідала, що "цей будинок був збудований професором О. Ф. Кістяківським, син якого, Богдан, професор Київського університету та академік, був другом мого чоловіка та Вернадського. В кімнаті, де жили ми, народився старший син Богдана Олексійовича (Олександровича. – *М. К.*) – Горя, який є нині видатним вченим в Америці"[2].

Отже, йшлося про три покоління відомого українського роду Кістяківських. Старший, Олександр Федорович Кістяківський (1833–1885) – вчений-криміналіст та історик права – з дружиною Олександрою Іванівною (з дому Міхель; 1846–1920)[3] мав шістьох синів. Один з них, Федір Олександрович Кістяківський (1868–1920), що в українське громадське життя ввійшов під українізованим іменем Богдан (слов'янське Богдан є точною калькою з латинського Theodor/Федір), був соціологом, істориком, економістом і громадським діячем. У 1899 р. він одружився з відомою політичною і громадською діячкою Марією Беренштам, донькою Вільяма Беренштама – педагога і громадського діяча, члена Київської громади. Їхній первісток, вже згаданий Горя, стане відомий світові як видатний американський фізико-хімік Kistiakowsky George Bogdan (1900–1982), але про це ще йтиметься далі. Згадаймо також двох Богданових братів – Володимира та Ігоря. Володимир Олександрович Кістяківський (1865–1952) був фізико-хіміком, академіком АН України (з 1919 р.) та АН СРСР (з 1929 р.). Ігор Олександрович Кістяківський (1876–1940) увійшов в історію як правник, доцент Київського і Московського університетів, міністр внутрішніх справ Української Держави П. Скоропадського.

От з такою плеядою українських вчених і громадських діячів – Кістяківських і Василенків – пов'язувався невеличкий дачний будиночок у Боярці. Відразу виникло питання щодо його точного місця розташування, хоч пошук здавався безнадійним. Дійсно, у відомих на сьогодні матеріалах цих двох родин відомостей щодо локалізації тієї оселі нема.

---

[1] *Полонська-Василенко Н.* Академік В. І. Вернадський // Листи до Приятелів. – Рік XI. – Нью-Йорк, 1963. – Ч. 125–126. – Кн. 7–8. – С. 23.

[2] Там само.

[3] *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. – К., 1995. – Т. 2. – С. 538.

Дачний будинок Кістяківських на вулиці Хрещатик у Боярці
(світлина 2005 р.)

Дещо допомогли дореволюційні довідники по Києву, які подавали також і перелік приміських дач. Завдяки їм з'ясувалось, що на початку XX ст. Кістяківським належала дача на боярській вулиці Хрещатик, 74[4]. Проте й це мало допомагало, адже за радянської влади нумерація там (з 1923 до 2004 р. вулиця носила ім'я К. Маркса) докорінно змінилась. Не збереглася пам'ять про них і серед сучасних боярських старожилів. Інакше не могло й бути, оскільки в роки громадянської війни більшість дачних будівель селища зазнали серйозної, а часом і повної, руйнації, а їхні власники здебільшого загинули чи опинились аж надто далеко від тієї власності. Тож заселялось потім дачне селище, фактично, заново.

І все ж ключ до розгадки було знайдено. Ним став датований 1881 р. "План Боярських оброчних статей Київської губернії та повіту 2-го Київського лісництва, розташованих у збірно-будаївській лісовій дачі"[5]. То був розподіл земельних ділянок щойно виниклого дачного селища Боярка, яке стало фешенебельним продовженням невеликого старовинного села Будаївка[6].

Започаткувала селище просіка – майбутня вулиця Хрещатик, яка пройшла від залізничної станції через околицю споконвічного пралісу. Обабіч просіки було нарізано 78 земельних ділянок розміром, переважно, по 800 кв. саж. Ліворуч від Хрещатика, поруч з полями будаївців, було розплановано 15 садиб дачного масиву Липки (запозичені з

[4] Весь Киев. – К., 1904. – С. 223.

[5] ЦДІАК України. – Ф. 492. – Оп. 34. – Спр. 202.

[6] Варто зазначити, що утворилося дачне селище після відкриття у 1868 р. залізничної станції на лісовій околиці Будаївки, хоч назву станція одержала від розташованого за 3 вер. села Боярка (1923 р. село було перейменоване на Тарасівку). Від станції назва Боярка поширилась на дачне селище, а пізніше й на Будаївку. Наявність чудового лісового масиву – найближчого від Києва по залізниці – робила боярські дачі першою і головною зоною відпочинку для київської знаті, а потім і людей середнього достатку. Завдяки добрим лікувально-кліматичним умовам, оригінальній дерев'яній архітектурі серед лісового пейзажу, вмілій організації дозвілля та оздоровлення, а також зручному сполученню з Києвом, Боярка-Будаївка користувалась до революції великою популярністю серед киян, зокрема, серед української інтелігенції.

київської топоніміки назви дають підстави вважати, що їхні автори вважали це дачне селище суто київським утворенням, своєрідним протуберанцем великого міста). Будинки, що зводились на дачних ділянках, відповідали модному на той час стилю дерев'яної архітектури, яка базувалася на народних традиціях (у межах підросійської України найбільшого поширення набували суто російські мотиви). Майже всі вони були багато прикрашені дерев'яним різьбленням, що робило їх справжніми витворами мистецтва.

На тому плані ми знаходимо і садибу № 74, розташовану наприкінці Хрещатика, де вулиця впиралася в сосново-дубовий ліс. Адресні довідники кінця XIX – початку XX ст. (у дореволюційні часи нумерація дачного селища не змінювалась) називають її власницею Кістяківську Олександру Іванівну[7] – вдову і спадкоємицю Олександра Федоровича. Цим самим фактично підтверджується вже наведене вище свідчення Наталі Полонської-Василенко про те, що "цей будинок був збудований професором О. Ф. Кістяківським". А отже, будівництво мало відбутись не пізніше 1885 р. – року смерті професора.

Правда, у зв'язку з цим ще вимагають детального вивчення його опубліковані щоденники, де в географічному покажчику Боярка згадується лише раз, та й то чомусь без зв'язку з дачею. Це запис від 20 серпня 1883 р.: "Между 2 и 12 июня я совершил поездку по заводам и экономиям, посвятив все это время на это занятие. Возвращался я домой 12 или 13-го, точно не помню. В Боярке, станции, садится в вагон Славатинский [...]"[8]. Та все ж той факт, що Олександр Кістяківський наголошує саме на *станції* Боярка (що було майже синонімом розташованого поруч дачного селища), свідчить, принаймні, що він добре знав цю місцевість і відрізняв її від розташованого значно далі *села* Боярка (з 1923 р. зветься Тарасівкою). А згадка про "Славатинського" – доктора державного права, професора Київського університету Миколу Васильовича Романовича-Славатинського (1832–1910)[9] – зайвий раз підтверджує, що боярські дачі були добре знайомі київській інтелігенції, зокрема, професурі університету Св. Володимира, до якої належав і сам Олександр Федорович.

Дореволюційний план дачного селища з позначеною садибою Кістяківських давав шанс знайти якщо не сам їхній будинок (надії на це було небагато), то принаймні місце, де він колись стояв. Наше завдання неабияк спростило те, що, за планом, пряма вулиця Хрещатик, не дійшовши якусь сотню метрів до будинку Кістяківських, заламується ліворуч. Дана будівля мала бути другою після повороту вулиці.

Тож ідемо туди, стаємо на повороті, дивимось – і не віримо своїй удачі: і перший, і другий після згину вулиці будинки збереглися до нашого часу! Обидва дерев'яні, з різьбленим "підзором" стріх і фронтонів, пофарбовані у блакитний колір. Перший будиночок (на старому плані – № 72; належав родині якихось Іваненків) своїм заглибленим фронтоном дуже схожий на ті, що їх багато можна побачити в Росії, наприклад, у Владимирській області. Другий (колись № 74), значно менший, витриманий в європейській манері, з великою верандою на два виходи, стоїть саме на тім місці, де, за планом, колись мешкали Кістяківські. Опис Н. Полонської-Василенко – "власно одна кімната з великою верандою" – цілком йому підходить. Ще й тепер тут ростуть сосни, якими захоплювався й академік Вернадський. Обидва будинки-ветерани, яких пощадили, на відміну від більшості інших, лихоліття громадянської війни, а часто і невігластво пізніших господарів, стоять серед значно пізнішої (або згодом зміненої до невпізнання) забудови. Мимоволі приходить думка, що вони дивом збереглися до наших часів, коли громадяни зможуть усвідомити їхню історичну цінність.

---

[7] Весь Киев. – С. 223.

[8] *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885). – Т. 2. – С. 424.

[9] Там само. – С. 558.

У будинку № 74 прийшов у світ Георгій Кістяківський (чомусь усі енциклопедії світу запевняють, що це сталося в Києві). Незадовго перед тим Федір Олександрович з молодою дружиною Марією Вільямівною приїхав з Петербурга, де майбутня матір зазнала ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці за збереження забороненої літератури й "противоправительственную" агітацію серед робітників Шліссельбурга. Кістяківському вдалося виклопотати дозвіл на звільнення дружини на час слідства, і молода родина виїхала до Києва, а потім до Боярки, де й народився її первісток – син Георгій[10] (всього Марія подарувала Богданові трьох синів). Будаївська Михайлівська церква засвідчує, що Георгій народився 18 листопада, а охрещений був 30 грудня 1900 р. Його батьками були "дворянин Феодор Александрович Кистяковский и его законная жена Мария Вильямовна; оба православные"[11], а хрещеною матір'ю – вже відома нам "вдова статского советника Александра Ивановна Кистяковская"[12], тобто рідна бабуся Георгія. У Боярці молода родина жила до весни 1901 р., хоч, думається, потім багато разів вони поверталися сюди на літній відпочинок, оскільки дача ще продовжувала належати матері – Олександрі Іванівні. Проте десь після 1909 р. власник тієї нерухомості неодноразово змінювався, зокрема, на 1914 р. то був якийсь "Пономаренко С. Н."[13], а на 1915 р. – якийсь "Каковскій"[14].

Революційні потрясіння і громадянська війна завдали страшного удару по родині Кістяківських. Богдана Олександровича закинуло на Кубань, де він і помер 1920 р. Його син Георгій, котрий навчався у приватній школі в Москві, а з 1917 р. – в Києві, пішов до Білої армії. У тій братовбивчій війні Георгій Кістяківський був поранений, ледве пережив тиф і згодом опинився в еміграції – в Туреччині та Румунії. З Румунії вдалося переслати листа до матері (вона ще мешкала в Києві) і з її допомогою зв'язатися з дядьком – Ігорем Олександровичем Кістяківським, який після поразки української революції осів у Парижі. З його допомогою Георгій протягом 1920–1925 рр. здобув освіту в Берлінському університеті[15]. 1926 р. він виїхав до США, щоб зробити блискучу кар'єру вченого і громадського діяча. Він був відомий як керівник одного з відділів лабораторії в Лос-Аламосі (1944–1946), консультант фізика Опенгеймера, член (у 1965–1971 рр. – віце-президент) Національної академії наук США, радник президента Айзенгавера у справах науки і технології. Усвідомивши згодом всю небезпеку для людства атомної зброї, вчений, як і ряд інших його колег, доклав багато зусиль для впровадження контролю над атомною зброєю і запобігання атомній війні[16]. Утім, всебічне вивчення й об'єктивна оцінка діяльності Георгія Кістяківського ще попереду. З дружиною Гільдегард Мобіус (Hildegard Moebius), з якою познайомився ще в Німеччині, він мав дочку Віру (Vera Kistiakowsky; 1928 р. н.) – вченого-фізика.

Та повернімось на батьківщину Георгія. На сьогодні важко сказати, за яких обставин колишня садиба Кістяківських перейшла до їхніх друзів – М. П. Василенка та Н. Д. Полонської-Василенко. Скоріше за все, це сталося в умовах повоєнної розрухи.

Кияни, які за старою пам'яттю приїжджали тоді до своєї улюбленої Боярки, не впізнавали її. Було вирубано значну частину лісу, зокрема, його ближню впорядковану частину – Залізничний парк. Як видно з протоколів засідань Будаївського волвиконкому від 27 березня 1923 р., залишалось "на дачном поселке Боярка [...] всех строений – 93, из них нацио-

---

[10] *Депенчук Л.* Богдан Кістяківський. – К., 1995. – С. 71.

[11] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 2220. – Арк. 180зв.–181.

[12] Там само.

[13] Весь Киев. – К., 1914. – С. 268.

[14] Там само. – К., 1915.

[15] Лист Віри Кістяківської до автора статті від 20 квітня 2005 р. Тут і далі автор висловлює щиру вдячність за наданий матеріал.

[16] Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1988. – Vol. 2. – P. 563.

нализированных – 34. Все дачные постройки находятся в полуразрушенном состоянии (до 80%)"[17]. Намагаючись якось поліпшити трагічну ситуацію з покинутими дачами, Будаївська волосна рада почала здавати націоналізовані будинки в оренду "на условиях производства ремонта арендаторами"[18]. Зауважимо, що за тих умов потенційні орендарі не поспішали укладати угоди з новою владою, і волвиконком визнав, що "ремонт делается только в одной усадьбе. Есть много пустопорожних усадебных участков, дома в которых проданы на снос [...], как бесхозяйственное имущество. Расхищение по частям домостроений местными обитателями приняло угрожающий характер"[19]. Руйнівниками були як місцеві мешканці (головно з Будаївки), так і прийшлий люмпенізований і криміналізований внаслідок війни та розрухи люд, який знайшов собі притулок на колишніх дачах (вже згадані документи повідомляли, що "в Боярке ютится масса темного элемента"[20]).

А невдовзі звіт про економічний стан Київської округи за 1924–1925 рр. повідомив, що "большинство дач в поселке Боярка за время революции разрушились и до 30 домостроений совершенно исчезли, большинство же дач требуют капитального ремонта"[21]. Та й будинків у селищі залишилось тільки 71[22] (1923 р. їх налічувалось 93, а 1914 р. – 111).

Ймовірно, дачний будиночок у Боярці залишався у володінні (або, враховуючи масову націоналізацію, лише в користуванні) Наталі Полонської-Василенко до її еміграції в 1943 р. (її чоловік Микола Василенко помер 1935 р.). В усі повоєнні десятиліття споруда, разом із сусіднім уже згаданим "будинком Іваненків", належала якійсь державній установі, що, можливо, й порятувало її від перебудов, властивих приватним житловим будинкам (досвід боярського Хрещатика однозначно показує, що поміж старої дачної забудови ті будинки, що були в державному користуванні, змінювались менше, але частіше зносилися; натомість приватні житлові споруди неодноразово, часто до невпізнання, перебудовувались, хоч і зносилися значно рідше). "Будинкові Кістяківських" за державного володіння пощастило – він, на відміну від багатьох інших у Боярці (на відміну і від аналогічного будинку Олександра Федоровича Кістяківського в Києві), уцілів. Проте минулого року він отримав статус приватного і був зайнятий якоюсь родиною. Тож слід чекати змін первісного вигляду пам'ятки, наприклад, добудов й обкладення цеглою, що, фактично, знищить його історико-архітектурну цінність.

Історія з "будинком Кістяківських" не лише змушує бити на сполох у справі порятунку безпосередньо саме цієї пам'ятки, а й ставить перед суспільством проблему збереження багатьох подібних до неї, надання їм охоронного статусу, включення до туристичної інфраструктури або й музеєфікації.

Микола Кучеренко (Боярка, Київська обл.)

---

[17] ДАКО. – Ф. Р–119. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 46зв.
[18] Там само. – Арк. 47.
[19] Там само.
[20] Там само.
[21] Там само. – Ф. Р–112. – Оп. 1. – Спр. 429. – Арк. 38зв.
[22] Там само.

Киричук Юрій Анатолійович (1956–2002). Студент, аспірант, педагог, науковець, публіцист, кандидат історичних наук, доцент, громадський діяч – такими далеко не повними штрихами можна позначити життєвий шлях Юрія Киричука. Доля розпорядилася так,

що він покинув цей світ 1 жовтня 2002 р. внаслідок трагічного випадку, перебуваючи в найбільшому розквіті творчих сил. Залишилися нереалізованими десятки наукових, публіцистичних і літературних проектів, задуми, пов'язані з громадсько-політичною діяльністю. З ним мене пов'язували незабутні студентські роки в аудиторіях і гуртожитку, більш ніж двадцятилітня праця на історичному факультеті Львівського університету ім. Івана Франка, тісні особисті контакти, які з плином часу ще більше зміцнювалися.

Народився Ю. Киричук 25 жовтня 1956 р. у м. Радивилові на Рівненщині в робітничій родині. Після закінчення школи в 1973 р., не пройшовши конкурсного відбору у Львівському університеті ім. Івана Франка, повернувся додому, де працював робітником на місцевому заводі. Проте наступного року він уже студіював історію та інші науки на історичному факультеті згаданого університету. З перших місяців навчання привернув до себе увагу однокурсників своєю ерудованістю – це була справжня "ходяча енциклопедія" різних несистематизованих відомостей, як згодом з'ясувалося, завдяки феноменальній пам'яті. Наскільки пригадую, на іспитах він отримував тільки "відмінні" оцінки. У вільний від навчання час (а тоді у студентів його було дуже мало через виконання численних обов'язкових громадських доручень) любив проводити екскурсії по Львову. Приваблювала притаманна йому демократичність у спілкуванні, що особливо проявлялося в позанавчальний час, у студентському будівельному загоні, на сільськогосподарських роботах.

Захистивши дипломну працю і отримавши диплом з відзнакою, став викладачем-стажистом на кафедрі історії СРСР. Наступного року він уже аспірант професора (тоді ще доцента) С. А. Макарчука, під керівництвом якого підготував дисертаційну роботу "Реакційна діяльність українських буржуазних націоналістів на Західній Україні напередодні Другої світової війни (1934–1939)". Незважаючи на формулювання теми, яке було обумовлене пануючими на той час ідеологічними нормами в усіх сферах суспільного життя, молодий вчений з головою поринув у справжні нетрі публіцистичної літератури (наукових досліджень було обмаль) і збір джерельного матеріалу. Він підняв цілі, неторкані доти, пласти документів, більшість яких зберігалася в так званих спецфондах. Не всі з них дозволялося оприлюднювати. Саме відтоді Ю. Киричук захопився проблемою українського національно-визвольного руху новітнього часу. Захист дисертації відбувся 27 грудня 1983 р. на засіданні Спеціалізованої вченої ради у Львівському університеті (офіційні опоненти – проф. Ю. Ю. Сливка і доц. В. А. Савинець).

Після захисту дисертації працював асистентом, а згодом доцентом на кафедрі новітньої історії України (до 1991 р. – кафедра історії УРСР; з 1991 р. – кафедра історії та етнографії України; у 1995 р. зі складу останньої виділилася кафедра новітньої історії України), де читав курс української історії XX ст. для студентів історичного та філологічного факультетів. Мав даний Богом ораторський талант. Тому не випадково його лекції приваблювали студентську молодь. Маловідомий фактичний матеріал він намагався подавати крізь призму цікавих історичних порівнянь, часто-густо пересипаючи влучними дотепами та історичними анекдотами. На перервах постійно в оточенні студентів розповідав те, про що не дозволялося ще офіційно говорити з-за кафедри в аудиторії (це була середина 80-х років). Згодом він розробив і читав спецкурс "Історія ОУН" – чи не перший у вузах України. Під його керівництвом десятки студентів підготували і захистили дипломні праці, аспіранти писали кандидатські дисертації.

Перу Ю. Киричука належать чотири одноосібні монографічні студії (Історія УПА. – Тернопіль, 1991; Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. – Львів, 1997; Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX століття. – Львів, 2000; Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003), а також більше сотні наукових і науково-популярних розвідок з історії українського національно-визвольного руху в XX ст. у різних наукових періодичних та серійних виданнях (Євген Петрушевич як громадсько-політичний діяч; О. Ольжич-

Кандиба – археолог, поет, політик; О. Дяків-Горновий – теоретик українського національно-визвольного руху 40–50-х рр. ХХ ст.; Отаман Тарас Бульба-Боровець і німецька окупаційна влада у 1942–1943 рр.: проблема взаємовідносин; Українсько-польський збройний конфлікт 1942–1943 рр.; Військово-політична діяльність збройного підпілля ОУН–УПА в Закерзонні та ін.). Монографію "Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика" автор готував як докторську дисертацію, захист якої планувався на початок 2003 р. Та не судилося йому вже побачити видавничих версток праці всього свого наукового життя. Однак більшість написаних і опублікованих ним розвідок здобула заслужене визнання ученого світу, про що свідчать численні позитивні рецензії в українських і зарубіжних виданнях. Адже такі й подібні до них студії не лише розширювали коло наукових зацікавлень, а й сприяли утвердженню національної самосвідомості та розбудові української державності. Водночас не бракувало й критиків його досліджень, як з боку польських учених, так і українських дослідників, передусім учасників визвольних змагань часів Другої світової війни. Критика останніх стосувалася насамперед розбіжностей у трактуванні подій самими членами ОУН, які представляли її різні відлами. Свої концепції з питань українського національно-визвольного руху ХХ ст., українсько-польських відносин Ю. Киричук апробовував на численних наукових форумах різних рівнів, які проводилися як в Україні, так і за кордоном.

Як науковець і визнаний фахівець з історії Української повстанської армії, Ю. Киричук був членом Спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю "військова історія", виступав офіційним опонентом і писав такі ж відгуки на дисертації, консультував кінофільми, на замовлення державних установ готував історичні довідки тощо. Відомий він як публіцист, автор низки програм на львівському державному радіо і учасник численних телепередач на теми історичного минулого українського народу та актуальних проблем сьогодення. Саме йому належить перше дослідження-хроніка про Українську республіканську партію, яке з'явилося друком у 1991–1993 рр.

Майже невідомими широкому загалу громадськості і мазком картини творчого доробку Ю. Киричука залишаються його "історичні скравки" – невеличкі оповідання з історії українського козацтва, які він публікував у пресі (напр., про сплюндрування могили Б. Хмельницького у 1657 р., детектив про князя Острозького та ін.).

У роки так званої горбачовської перебудови особливо розкрилася його громадська активність, зокрема просвітянська. Він читав лекції і виступав з бесідами перед різною аудиторією, яка відрізнялася віком, соціальним складом, ступенем поінформованості, ідеологічної зашореності і т. п. Аргументація науковця, педагогічний такт, талант оратора, майстерність публіциста – все це дозволяло Ю. Киричуку в досить складних тоді умовах ідеологічного тиску доносити до слухачів правду про українську історію і державницькі традиції. Не випадково згодом, наприкінці 80-х рр., коли Львів збирав майже п'ятдесятитисячні мітинги, спрямовані на демократизацію суспільного життя, при згадці його прізвища лунали бурхливі оплески (вперше це мало місце на мітингу з нагоди Листопадового зриву 1918 р. на стадіоні "Україна"). Його статті на різні сюжети історичного минулого України охоче публікували тогочасні газети.

У 1990 р. Ю. Киричук став членом Української республіканської партії, його обрали членом Центрального комітету. Згодом він головний редактор її теоретичного журналу "Республіканець" (за період 1990–1994 рр. вийшло 12 номерів). Незмінно активним був у всіх виборчих кампаніях до законодавчих і представницьких органів влади: член виборчого штабу чи довірена особа кандидата, член окружної виборчої комісії, кандидат у народні депутати (1994) від УРП. Незалежно від результатів голосування, він завжди з оптимізмом зазначав: "Про нас дізналися, і нас будуть поважати. Наступного разу успіх буде за нами".

Ю. Киричук не був аскетом у науці чи в громадсько-політичних справах. Полюбляв невеличке товариство, затишні кав'ярні. Дуже часто ми спілкувалися за чашкою кави з незмінною маленькою чаркою коньяку. У таких випадках ділилися своїми особистими проблемами. Він завжди з великою повагою говорив про свою дружину Лесю (вони побралися в студентські роки), її наукові здобутки та захист нею дисертації. Як батько, дуже турбувався майбутнім працевлаштуванням сина Максима, який тоді студіював право. Далі переходили до обговорення життєвих і творчих планів, аналізували сучасну політичну ситуацію в державі тощо. Бувало, що одразу ж за столиком починав читати власні вірші або фрагменти своїх неопублікованих художніх творів на історичну тематику і, закінчивши, мовчки, але дуже пильно вдивлявся у вічі, чекаючи на реакцію. "Захищу докторську і буду писати історичні романи", – любив він при цьому промовляти. Ще одним його "ґудзом" був футбол: про нього і довкола нього він міг говорити годинами.

У жовтні 2002 р. стало на одну прекрасну Людину менше. Сім'я втратила батька, близькі – чудового друга, науковці – колегу, історична наука – знаючого і досвідченого фахівця. Ю. Киричук не встиг зреалізувати намічені наукові плани, однак того, що він зробив, уже достатньо, щоб його добре ім'я увійшло в історію вітчизняної науки.

Михайло Кріль (Львів)

Антонович Марко Дмитрович (1916–2005). 28 січня 2005 р. у Монреалі (Канада) пішов з життя Марко Дмитрович Антонович, наш старший товариш і колега, діяльність якого на благо України довший час була більш відомою на Заході, ніж у себе на батьківщині. Після падіння "залізної завіси", проголошення суверенітету України почастішали приїзди науковців з діаспори на наукові конференції для об'єднання зусиль з метою перегляду багатьох сторінок історії України. Серед них був уже літній Марко Дмитрович Антонович, з яким ми вели щирі й відверті розмови про наболілі проблеми української історії. Як редактор "Українського історика", він добре розумів можливості радянських істориків, у розпорядженні яких були архівні матеріали, але яким бракувало нових, не заанґажованих методологій історичного пізнання. Тоді йому здавалося, що незалежність України сприятиме швидкому подоланню кон'юнктурності й зашореності в науковому сегменті ідеологічної сфери.

Ми познайомилися з Марком Дмитровичем під час роботи Першого конгресу Міжнародної асоціації україністів, що відбувався у Києві в серпні–вересні 1990 р. Прагнучи почути та побачити ще вчора критикованих "українських буржуазних націоналістів", ми переходили із секції в секцію, щоб не пропустити виступи, присвячені тим питанням, які тоді становили для нас найбільший інтерес. На одній із них доповідав Марко Антонович, і хтось із всезнаючих присутніх підказав нам, що він за походженням із тих самих Антоновичів, які так рельєфно виступали творцями української ідеї впродовж майже 150 років. Представлення нас під час знайомства як упорядників видань "Кирило-Мефодіївського товариства" стало надійною запорукою (як і гарантією) наших майбутніх зустрічей та тривалого листування. Поступово перед нами відкривався світ надзвичайно освіченої, принципової, красивої, чесної і скромної людини, спілкування з якою зробило наше життя яскравішим та сприяло самовихованню вимогливості до щоденної праці у пізнанні джерел української історії.

Народився Марко Дмитрович 7 липня 1916 р. у Києві в знаній родині Антоновичів, був онуком історика й археографа Володимира Антоновича (1834–1908), сином україн-

[1] *Антонович М.* Нарис історії Центрального союзу українського студентства (1921–1945). – Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 1976. – 58 с.

ськогополітичногодіяча і вченогоДмитра Антоновича(1877–1945). Йогоматір'ю була Катерина Михайлівна, уродженаСеребрякова(1884–1975), відома художницяі мистецтвознавець, а історикМихайлоАнтонович(1910 – середина1950-х рр.) бувйогостаршим братом.

Його дитячі спогади про батьківщину вражали нас своєї яскравістю та свіжістю. Незважаючина те, щоМаркоДмитрович ще маленьким, семилітнім хлоп'ям буввивезений з України 1923 р. до Праги, однак він пам'ятав Київ, свій будинок, дитячу оперу "Коза-дереза" та відвідини родиниКістяківських. У Празі юний Антоновичнавчався в народній школіі німецькій гімназії, якузакінчив 1936 р. і відразу продовживстудіїв Українському вільномууніверситеті(1936–1939), а єгиптологіювивчав у Карловомууніверситеті. Тут, у Празі, йогожиття тісно переплелося з життям Олега Кандиби (Ольжича), який так само навчався в Карловому університеті. Антонович, як і Ольжич, стає членом Організації УкраїнськихНаціоналістів та організаторомстудентськихтовариств. У 1948–1949 рр. ще по свіжих слідах він підготувавнарис історії українськогостудентства, який побачивсвіт лише 1976 р.[1]. До цьогочасу йогонарис є найповнішим дослідженням цьогопитання в Україні. Саме у Празі, у батьківській родині, плекалась вражаюча нас, сучасників, нетлінна любов до України, якуМарковважав найкращоюземлею, а Київ – найкрасивішим містом у світі. Її мірилом булазухвала поїздкав окупованунацистами столицюв 1941–1942 рр., після якої йогоу 1943 р. заарештовуєгестапой ув'язнює в одномуз німецьких концтаборів. Упродовж кількохповоєннихроків МаркоАнтоновичзавершив студіюванняєгиптології в Мюнхенському університеті й став дипломованим доктором філософії. Його життєвим девізом буливимогливі й суворі слова МиколиЗерова: "Лукавийнаймите, а де ж доробоктвій?.."

Як і більшість українців, Марко Дмитрович Антонович переїхав 1950 р. разом з сім'єю (дружиноюМирославою Фролак) до Монреаля. У 1956 р. він набувканадського громадянства. Хочайогопраця в різних канадських інституціях, зокрема робота на радіо, забирала багато часу, але, набувшидеякі матеріальні статки, МаркоДмитрович намагався зосередитисяна українській історії й зокрема на українофільськомурусі XIX ст. Пізніше він не раз жалкуватиме, що мало займався бізнесом, а віддавав перевагу українській справі, адже вона потребувала так само коштів, як і всяка інша. Його перу належать ґрунтовнірозвідки прогромади (1977), а заповітноюмрією булопідготуватидослідження, в якому б висвітлювалася діяльність усіх українських громад Петербурга, Москви, Астрахані, Києва, Чернігова, Полтави, Харкова, Одеси, Катеринослава, а такожчисленних сільських і містечковихгромад. Однак відірваність від архівів не дала йомузмоги цього зробити, хочавін і підготувавнемало статей і повідомленьз цієї важливої для української історіографії проблеми[2].

Вчитуючисьу рядки йогостатей, не можна не помітити, як він бережноставився до кожного документального факту, як міг багато взяти з того джерела, що було в його розпорядженні. Найпоказовішимищодоцьогоє публікаціязаписки про історію українофільства, написаноїодним високопоставленимчиновникомавстрійськогоуряду[3], а також спогадів Яна Мйодушевськогопро його діда, Володимира Боніфатійовича[4]. Як він

[2] *Антонович М.* Коли постали громади // Науковий збірник УВАН у США. – Нью-Йорк, 1977. – Т. 3: Збірник на пошану проф., д-ра Олександра Оглоблина. – С. 127–136; *його ж.* Українськапетербурзькагромада // Ювілейний збірник УВАНу Канаді. – Вінніпег, 1976. – С. 75–93; Передрук *Антонович М.* З історії громад на рубежі 1850–1860-х років // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 28–49.

[3] *Антонович М.* Історія Українофільства// Українськийісторик. – 1981. – № 1–4 (69–72). – С. 74–82.

[4] *Антонович М.* Спомини Яна Мйодушевськогопро Володимира Антоновича і Тадея Рильського// Українськийархеографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1. – С. 278–284.

оповідав, опрацьовувати архівні матеріали його вчив перш за все батько, а згодом історик і джерелознавець Д. І. Дорошенко.

Збереження кращих традицій української історичної школи стало для багатьох еміграційних істориків найпершочерговішим завданням. Саме цим пояснюється створення й організація наукових товариств та видань, до яких долучався та діяльністю яких переймався й Марко Дмитрович. Серед них чи не перше – Українське історично-філологічне товариство у Празі, яке очолював його батько, Дмитро Антонович. Історичні дослідження тісно перепліталися з громадсько-політичною діяльністю. Марко Антонович очолив товариство "Зарево", видавав його бюлетень, який згодом переріс у відомий журнал "Розбудова держави" (1949–1954), а з 1964 р. став уже в Канаді співредактором найвідомішого історичного журналу в еміграції "Український історик". Саме на його сторінках побачили світ кращі праці Марка Дмитровича, присвячені Олександрові Кониському, Михайлові Драгоманову, Тарасові Шевченку, Пантелеймону Кулішу[5], а також рецензії на дослідження Григорія Марахова, Михайла Сосновського, Данієля Бовуа, Юрія Пінчука, Володимира Плачинди, Михайла Брайчевського. Ці рецензії свідчили про те, що українська діаспорна наука уважно стежила за всіма напрямами досліджень, зокрема й радянських історіографів, які нехтували значною спадщиною попередніх істориків[6]. Саме тому він підготував до друку твори В. В. Міяковського ("Недруковане і забуте"), що побачили світ 1984 р.

З ім'ям Антоновича пов'язана й діяльність Української Вільної Академії наук у США, президентом якої він був у 1992–1997 рр. Ще раніше він співпрацював з багатьма істориками, серед яких, за спогадами, на чільному місці був О. П. Оглоблин.

Як редактор, Марк Дмитрович найперше втілив у життя задум, свого часу поданий Ю. В. Шевельовим, відредагувавши збірник наукових статей, об'єднаних ідеєю тяглості київської академічної історіографічної традиції за останні 125 років[7]. Серед уміщених там праць, присвячених історикам, виділимо його дослідження постаті Олександра Кониського[8]. За редакцією Марка Дмитровича вийшло у світ видання "Федір Кіндратович Вовк (1847–1918): Дослідження. Спогади. Бібліографія" (1997), а також черговий номер "Наукового збірника (1945–1950–1995)" (Нью-Йорк, 1999).

Навіть в останні роки, знесилений тяжким перебігом хвороби, М. Д. Антонович цікавився усіма важливими починаннями культурно-наукового, літературного, історичного, етнографічного, архівного життя. Намагався підтримати кожне видання, що здійснювалося в Україні й було пов'язане з життям та творчістю Антоновичів[9]. За його порадами побачила світ збірка документів і матеріалів, упорядники якої дали їй влучну назву "Син України: Володимир Боніфатійович Антонович"[10]. Марко Дмитрович неодноразово позитивно висловлювався про публікації журналу "Архіви України", бага-

---

[5] Маркові Антоновичу належить, зокрема, велика розвідка "О. Кониський і Т. Шевченко", видрукувана у "Наукових записках" Українського технічно-господарського інституту в Мюнхені в 1971–1972 рр. (Т. XXIII. – 47 с.).

[6] "Український історик": Журнал Українського історичного товариства: Покажчик змісту 1963–1992 (Ч. 1–115) / Упор. М. Гавур, В. Шандра. – Нью-Йорк; К.; Мюнхен, 1993.

[7] 125 років київської української академічної традиції, 1861–1986: Збірник / Ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк, 1993.

[8] Там само. – С. 181–195.

[9] *Антонович М.* Переднє слово // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993.

[10] Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997.

топланову діяльність відновленої Археографічної комісії, що переросла в Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Мав власну думку про творчий доробок Григорія Грабовича[11], високо цінував працю В. Л. Смілянської, яка перевидала найповнішу свого часу біографію Т. Г. Шевченка пера О. Я. Кониського. Відчуття повноцінного життя, зв'язки з Україною, де поволі відроджувалася українська історична наука, були довгоочікуваним підкріпленням його сподівань.

Чи була щасливою доля Марка Антоновича? Скоріше всього, що так. Він не потрапив на заслання в сибірські табори, як його брат Михайло, працював на українську ідею, сприяв незалежності України, хоча й настороженостався до діяльності перших українських урядів. Поважав дипломатичну виваженість перших кроків президента Л. М. Кравчука, які сприяли утвердженню української державності, а от непослідовність Л. Д. Кучми розцінював як її послаблення. Не схвалював четвертої хвилі еміграції з України, яка підривала його довіру до окремих її представників. Він якось писав, що, запрошуючи гостей до Канади, побоюється їх невиїзду додому. Однак радів тому, що в Україні є наукові сили, які працюють, тримаються свого коріння. Великою радістю для нього були події "помаранчевої" революції, як необхідної для зміни розвитку країни.

І все ж таки видається, що доля була несправедливою до нього, бо бажання жити в Україні не було здійснено, а туга за батьківщиною заважала йому насолоджуватися принадами вільного світу. Його спілкування з нами, опікування нашими дослідженнями, переймання помилками, зокрема тими, що він "поназбирував" у "Щоденнику" О. Ф. Кістяківського, свідчить, що Марко Антонович радо змінив би Канаду на Україну, однак роки вже були не ті, щоб почати все спочатку. З відходом у вічність Марка Дмитровича закінчилася епоха трьох поколінь Антоновичів, що тривала майже півтора століття та відзначалася інтелектуальною боротьбою за свідомість української нації. Їхня спадщина варта глибокого вивчення й може стати окремою темою наукових досліджень.

Вплітаючи квітку у вінок пошани Марку Дмитровичу Антоновичу, ми свідомі того, що його присутність у нашому житті була великою. Ми мали на кого рівнятися, нам було в кого вчитися любити свою Україну.

Іван Глизь (*Київ*),
Валентина Шандра (*Вишневе, Київська обл.*)

---

[11] *Антонович М.* Нова невдала концепція (кілька думок з приводу праці Г. Грабовича) // Український історик. – 1985. – № 1/4 (85/88). – С. 221–227; Гарвардська невдала концепція шевченкознавства (Аналіз праці проф. Джорджа Грабовича "Шевченко як міфотворець". – Кембридж, 1982. – 212 с.) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та практики: Зб. наукових праць на пошану Я. І. Дзири: У 2 ч. – К., 2002. – Ч. 2. – С. 314–322.

Курас Іван Федорович (1939–2005). "Методи науки не можуть бути закостенілими". Ці слова були сказані віце-президентом Національної академії наук, директором Інституту політичних і етнонаціональних досліджень академіком Іваном Федоровичем Курасом на Загальних зборах Секції суспільних і гуманітарних наук академії в 1999 р.[1]. У цій думці – його життєве кредо як ученого-історика, етнополітолога, археографа, педагога, менеджера науки і просто як людини. Нелегкою, але яскравою і благородною була життєва і творча дорога науковця, починаючи від шкільної, студентської та аспірантської лави до доктора наук, професора й академіка, від архівіста і доцента університету, від наукового співробітника до директора Інституту і віце-президента Академії наук, від партійного функціонера до віце-прем'єра Українського уряду та народного депутата Верховної Ради України. Яку б

---

[1] Див.: *Курас І. Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 617.

посаду не обіймав, на яку б високу не піднімався Іван Федорович, він завжди був людиною творчою, постійно перебував у пошуку, прагнув докопатися до істини, добре розуміючи, що нові завдання не можна розв'язувати старими методами.

У розквіті творчих сил, у полоні захоплюючих планів 16 жовтня 2005 р. І. Ф. Курас раптово помер, залишивши у несподіванці та розпачі дружину, синів, рідних, друзів і колег, недописані статті і книги, недочитані дисертації і літературні романи, недоредаговані проекти законів. Розум не хоче змиритися з тим, що людини, яка була нашим другом і товаришем ще з аспірантських років у Шевченківському університеті, з якою ми ще зовсім недавно спілкувалися, дискутували, радилися, не стало, як і не можемо знайти таких слів, якими можна було б висловити наш невгамовний біль, печаль і смуток від великої втрати, заспокоїти себе, родину і близьких покійного. Заспокоює хіба що усвідомлення того, що Іван Федорович залишається в пам'яті всіх, хто знав його, як яскрава особистість, світла і доброзичлива, мудра і розважлива людина, котра за свої 66 років встигла зробити на землі багато і залишила прекрасний слід, оскільки впродовж всього життя сіяла добре, розумне і вічне.

Іван Федорович був гідним сином України, своїх батьків – невтомних трудівників, любив своє мальовниче село Немирівське Балтського району на Одещині, в якому він народився 3 жовтня 1939 р., де пройшло його нелегке дитинство, як і в усіх дітей війни, де він закінчив семирічку, а відтак пішов у широкий світ життя, пірнув у глибини знань, одержав атестат зрілості в Перелітській середній школі та вступив до Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, історичний факультет якого закінчив з відзнакою в 1962 р. Тоді ж розпочав свою трудову діяльність на посаді наукового співробітника Кіровоградського обласного партійного архіву, що, очевидно, й визначило його в майбутньому як історика-документаліста. Впродовж усього життя у нього не згасав інтерес до документальних свідчень, не зазнало інфляції поважне ставлення до історичних джерел. За сумісництвом він працював асистентом кафедри марксизму-ленінізму Кіровоградського філіалу Харківського політехнічного інституту, виявляючи нахил і любов до професії педагога.

У 1964–1967 рр. І. Ф. Курас навчався в аспірантурі історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, де й познайомились з ним автори цієї статті. Завдяки відкритості та простоті він дуже швидко сходився з людьми, був компанійським, життєрадісним, виділявся винятковою працьовитістю, широким кругозором, блискучою пам'яттю та енциклопедичністю знань. Не випадково, що ще до захисту кандидатської дисертації в квітні 1967 р. його було призначено на посаду доцента кафедри історії партії в університеті. Чимало тодішніх студентів запам'ятали молодого викладача як ерудованого, інтелігентного, доброзичливого і водночас вимогливого наставника. Такої ж високої думки про нього і його перші аспіранти.

Як не раз згадував Іван Федорович, Київський університет став для нього храмом високої науки, тут визначилися наукові інтереси, сформувалась дослідницька лабораторія Івана Федоровича як ученого. Він узявся за вивчення складної, контроверсійної, тривалий час спотворюваної в радянській історіографії проблеми, пов'язаної з історією національно-визвольного і революційного руху, діяльністю українських політичних партій в 1917–1918 рр. І хоч йому не вдалося вийти далеко за межі панівної тоді історичної схеми та партійно-класової інтерпретації багатьох подій і явищ української революції, але його кандидатська (1967), а згодом і докторська дисертації (1981), опубліковані на їх основі статті та монографії[2] стали своєрідним проривом у дослідженні низки замовчуваних сторінок політичної історії України, оскільки вони були побудовані на досі невідомих документальних джерелах, запроваджували їх до наукового обігу і відкривали читачам

[2] Див.: *Курас І. Ф.* В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції. – К., 1979; *його ж.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978.

можливість самостійно, по-своєму оцінювати і трактувати події. Очевидно, саме це й не сподобалось деяким ортодоксам у ході захисту докторської дисертації в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, які не тільки задавали каверзні питання, але й критикували автора за недостатнє "розвінчування українського буржуазного націоналізму і сепаратизму". Іван Федорович брав безпосередню участь у підготовці 4-го видання Нарисів історії Комуністичної партії України, багатотомної історії Української РСР та інших праць. У 1988 р. його було обрано членом-кореспондентом та академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права Академії наук УРСР[3].

Знаємо з власного досвіду, як багато надій покладали історики на горбачовську перебудову пов'язуючи її з можливим настанням нової ситуації в історичній науці, свободи творчості, з подоланням заідеологізованості, з ширшим доступом до архівів. Цей переломний період в історії України, в розвитку історичної науки застав Івана Федоровича на посаді заступника директора Інституту історії партії при ЦК КП України. Він ініціював і став учасником кількох сміливих на той час наукових проектів, зокрема колективної праці "Про минуле – заради майбутнього"[4], яка відкривалася його статтею про імператив нового мислення в історичній науці. Йшлося про необхідність стирання "білих плям", відмови від кон'юнктурщини, відновлення історичної правди. І хоч все це ув'язувалось з перебудовою історико-партійної науки, учений дивився значно далі, заявляючи про необхідність плюралізму думок і поглядів та переосмислення усталених оцінок ключових подій та персоналій української історії. Як виклик відживаючій системі був сприйнятий документальний збірник "Голод 1932–1933 рр. на Україні"[5], матеріали якого засвідчували не "продовольчі труднощі", викликані "куркульськими елементами і шкідниками", як це стверджувала офіційна радянська пропаганда, а широкомасштабний голод, який спричинив мільйонні жертви.

З прийняттям Декларації про державний суверенітет України, з ухваленням Акта проголошення її незалежності Іван Федорович ініціював створення на базі Інституту історії партії принципово нової науково-дослідної установи – Інституту національних відносин і політології, опрацював його концепцію і в грудні 1991 р. очолив колектив. На посаді директора цього Інституту, який в 1997 р. був перейменований в Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, І. Ф. Курас залишався до останнього подиху. Йому вдалося сформувати творчий колектив висококваліфікованих фахівців, знайти оптимальну структуру, визначити пріоритетні напрями наукових досліджень, фактично закласти міцний фундамент розвитку української етнополітології. Під його керівництвом Інститут перетворився на провідний осередок наукових досліджень історії і теорії національних відносин, долі національних меншин, теорії та історії політичної думки, політичних процесів. Як історик-документаліст за покликанням, він на чільне місце поставив створення джерельної бази етнополітологічних досліджень, термінологічних і довідникових видань. Вже в 1994 р. побачив світ документальний збірник "Національні відносини в Україні"[6], до якого були включені численні маловідомі та невідомі документи з питань національної політики XX ст. Наукові здобутки Інституту і особисто його директора сприяли розробленню винятково важливих правових актів незалежної України, зокрема Закону про національні меншини в Україні (1992).

Серед фундаментальних праць Інституту, створених під керівництвом І. Ф. Кураса, особливе місце займає шеститомна "Політична історія України. XX століття". Здійснилася

---

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 62. – Спр. 4577. – Арк. 41.

[4] Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989.

[5] Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.,1990.

[6] Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1994.

його давня мрія: правдиво, ґрунтовно і без купюр висвітлити суспільно-політичне та ідейне життя українського народу як цілісності впродовж епохального XX ст., його боротьбу за відновлення національної державності, її соборність та самостійність. Загалом ученому належить понад 200 праць з політичної історії і етнології. Він безпосередньо причетний до становлення в Україні нового напряму наукових досліджень – етнополітології, ґрунт для якого підготувала потужна національно-демократична течія української історіографії, її народницький та державницький напрями, а також здобутки політичної думки кінця XIX – початку XX ст. Сам Іван Федорович трактував етнополітологію як "науку про закономірності розвитку етносів і місце у політичному житті суспільства, про їх взаємовідносини між собою і з суспільними інститутами, про засади етнонаціональної політики"[7].

Йому належить визначення предмета та об'єкта етнополітології, участь у розробленні її понятійного апарату і методологічного інструментарію, в інституалізації нової дисципліни в структурі наукових спеціальностей, у створенні та очоленні спеціалізованої ради по захисту докторських та кандидатських дисертацій з етнополітології. З його участю було підготовлено малу енциклопедію етнодержавознавства, термінологічний довідник про етнонаціональний розвиток України[8], пройшли численні науково-теоретичні та науково-практичні конференції з питань міжнаціональних відносин, шляхів їх гармонізації в незалежній Україні.

Як людина високої моралі і духовності, достатньо самокритична, Іван Федорович боляче переживав і за припущені ним помилки в працях радянських часів, за не так протрактовані окремі питання української історії, за необ'єктивні оцінки деяких її діячів. Його покаяння було діловим і конкретним. Він у числі перших серед пострадянських істориків рішуче відійшов від партійно-класової методології, активно долучився до відродження і збагачення національно-демократичних надбань української історіографії, пов'язаних, насамперед, з науковою спадщиною М. С. Грушевського, його схемою української історії, наголошуючи, що в ній сфокусована ідея окремішності українського народу, його мови, культури, традицій, тисячолітньої безперервності і тяглості історичного шляху[9]. Іван Федорович налагодив співпрацю з багатьма істориками української діаспори, зокрема О. Й. Пріцаком, Т. Г. Гунчаком, О. Субтельним, Л. В. Винарем та ін., був учасником міжнародних конгресів всесвітньої асоціації українознавців, активно підтримав видання шеститомної "Енциклопедії української діаспори", долучився до розроблення національної програми "Закордонне українство". І. Ф. Курас працював над концептуальними засадами української національної ідеї, розглядаючи її як довготривалу стратегію українського суспільства, спроможну сконсолідувати та інтегрувати інтелектуальний і духовний потенціал українського народу[10]. Особливого значення він надавав розширенню сфери вживання української мови, утвердженню української соборності, не раз підкреслюючи, що українська соборницька ідея базується на міцних історичних підвалинах, закладених у часи Київської Русі, Галицько-Волинської держави, в козацько-гетьманську добу, в період Української революції 1917–1920 рр., в історичному Акті Злуки УНР та ЗУНР, проголошеному 22 січня 1919 р. на майдані Св. Софії в Києві[11].

---

[7] *Курас І.Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення... – С. 10.

[8] Див.: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993; Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996; та ін.

[9] *Курас І. Ф.* Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // *Курас І. Ф.* Етнополітика: історія і сучасність. – К., 1999. – С. 535–538.

[10] *Курас І. Ф.* Концептуальні засади визначення національної ідеї // *Курас І. Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення... – С. 633–639.

[11] *Курас І. Ф.* До проблеми української соборності // *Курас І. Ф.* Етнополітика: історія та сучасність... – С. 236–246.

І. Ф. Курас зарекомендував себе талановитим організатором і менеджером науки, працюючи академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права, членом Президії, а з листопада 1998 р. – віце-президентом Національної академії наук. Його енергійна діяльність у керівному штабі науки сприяла зростанню авторитету української науки, її престижу в світі. Талант ученого полягав у тому, що він умів своєчасно визначати пріоритети, зосереджуватись на головному, уникати дріб'язковості та конфліктних ситуацій. Серед цих пріоритетів перше місце відводилось підготовці наукових кадрів. Під його керівництвом понад 50 науковців успішно захистили докторські та кандидатські дисертації. Він створив навчальний Інститут політології, був засновником, членом редколегій або й шеф-редактором кількох міжвідомчих наукових збірників та журналів, зокрема таких як "Діалог", "Історичний журнал" та ін.

Маючи неабиякі організаторські здібності та практичний досвід, набутий в апараті ЦК КП України та в наукових установах, Іван Федорович брав активну участь у політичному і державному житті незалежної України. У 1994–1997 рр. він працював на посаді віце-прем'єра уряду України з питань гуманітарної політики, віддаючи багато сил і знань розв'язанню складних проблем розвитку національної науки, освіти, культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Був членом Конституційної комісії від Президента України в 1994–1996 рр., очолював державні комісії у справах депортованих народів Криму, у справах депортованих німців, у справах неповнолітніх, з питань реформування вищої освіти в Україні, з питань реорганізації науки, плодотворно очолював робочу групу з розроблення Концепції реформування політичної системи України. І. Ф. Курас залучався до опрацювання концепції нагороджувальної системи України, в 1994–2002 рр. був членом Комісії з державних нагород, очолював Раду з питань мовної політики (1997), Ради з питань збереження національної культурної спадщини при Президентові України (1997–1998). Він був головою Наглядових рад акціонерної компанії "Надра України", Науково-дослідного інституту українознавства, Київського національного медичного університету. На всіх цих постах учений показав себе патріотом і державником, людиною небайдужою, здатною вирішувати загальнодержавні справи, що й забезпечило йому обрання в 2002 р. народним депутатом Верховної Ради України, де він активно долучився до законотворчої діяльності. У 2003–2004 рр. був секретарем Політичної ради при Президентові України.

Держава високо оцінила самовіддану працю і великі заслуги І. Ф. Кураса перед Україною, його вагомий внесок у розвиток української науки. Він був удостоєний почесного звання Заслуженого діяча науки і техніки України (1998), Лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (1999), нагороджений орденами Дружби народів (1986), Ярослава Мудрого IV ступеня (2003), низкою зарубіжних відзнак, зокрема італійським орденом "Великий хрест" (1997), литовським орденом князя Гедимінаса IV ступеня (1998) та ін.

Нам, його родині, землякам та колегам – історикам, етнологам, археографам, ученим в інших галузях знань, численним політикам, як і багатьом-багатьом співвітчизникам, кому випало щастя знати Івана Федоровича Кураса, працювати і спілкуватися з ним, нестерпно боляче від того, що його немає серед нас. Немає фізично, але він залишається з нами духовно, своїм вагомим науковим доробком, своїми учнями та послідовниками, своїми добрими і благородними справами, а його світлий образ як людини чуйної, щирої, порядної назавжди залишиться в нашій пам'яті. Українській історіографії та історіософії ще належить об'єктивно оцінити внесок покійного в історичну науку, в етнополітологію та етнографію, його погляди, створити наукову біографію, окреслити місце ученого в історіографічному процесі, в інтелектуальному політичному й культурному житті незалежної України.

Ярослав Калакура, Май Панчук (Київ)

Романів Олег Миколайович (1928–2005). 3 листопада 2005 р. передчасно покинув наш світ Олег Романів – відомий український учений у галузі механіки матеріалів, довголітній голова НТШ в Україні, громадський і культурний діяч, член-кореспондент НАН України та Вільної АН у Нью-Йорку, професор.

Народився 21 березня 1928 р. у м. Сокалі на Львівщині. У 1945 р. закінчив Сокальську середню школу, 1950 р. з відзнакою – енергомашинобудівний факультет Львівського політехнічного інституту. Після трирічної праці на підприємствах енергетики (Півден-ОРДРЕС) вступив в аспірантуру до відомого ученого-механіка М. Леонова при Львівському політехнічному інституті. Закінчивши її в 1956 р., працював в Інституті машинознавства та автоматики АН УРСР (нині Фізико-механічний інститут НАН України). З інститутом пов'язана вся подальша професійна діяльність О. Романіва. У 1958 р. він захистив кандидатську дисертацію з питань коливань валів турбомашин, а в 1970 р. – докторську на тему "Деякі проблеми міцності та механіки руйнування термічно та термомеханічно оброблених високоміцних сталей". У ФМІ О. Романів пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до заступника директора з наукової роботи. Упродовж 1980-х рр. він розгорнув наукові дослідження, пов'язані зі створенням основ структурної та корозійної механіки руйнування металів і сплавів.

У сфері прямих зацікавлень науковця на той час були дослідження механічної анізотропії сталей. Він уперше дав характеристику ефекту розшарування матеріалів після обробки тиском, кількісну оцінку впливу на механічну анізотропію рекристалізації металу, провів моделювання термомеханічної обробки, яка забезпечує ізотропне зміцнення сплавів. Йому належать дослідження із циклічної міцності термомеханічно зміцнених сталей, що дали згодом поштовх для системних робіт у сфері формування у конструкційних сплавах надвисокої міцності. У дослідженнях мікромеханічних процесів в'язкого руйнування О. Романів і його школа ввели фрактографічні поняття в'язкого температурного та відпускного переходів, перлітної смугастості тощо.

У металознавчих дослідженнях 1970–1980-х рр. учений і його учні приділяли велику увагу мікрофрактографічному аналізу тріщиностійкості конструкційних сплавів, методам структурної механіки руйнування металу, розробкам з корозії і протикорозійного захисту металів та сплавів. Про ці проблеми науковець неодноразово повідомляв на вітчизняних і закордонних (США, Австралія, Японія) симпозіумах. Цим та іншим питанням присвятив О. Романів (у співавторстві) такі монографії, як "Термомеханічне зміцнення сталі" (1966), "Електронна фрактографія зміцнених сталей" (1974), "Усталость и циклическая трещиностойкость конструкционных материалов" (1990).

Радикально вплинув на зміну пріоритетів творчості О. Романіва розвиток політичної ситуації другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. Він, побачивши послаблення радянського режиму, що відбувалося під завісою "перебудови", почав змагати до суспільної праці, спрямував свої сили на повернення національних пріоритетів у наукове та суспільно-політичне життя. Стає членом активу регіональної ради Руху у Львові, бере участь у нарадах і конференціях відновленої "Просвіти". Вікопомною була конференція "Тарас Шевченко і українське національне відродження" (червень 1989 р.). Власне тоді розпочався новий етап його студій і досліджень.

Чи не найбільшою подією у житті Олега Романіва на той час було відродження діяльності Наукового товариства ім. Шевченка (21 жовтня 1989 р.), яке ініціювала велика група науковців ще в останніх роках існування СРСР. Ми знову відчули себе в широкому контексті європейської науки, з якої на довгі роки нас вилучила режимна система. Обраний його першим головою, він залишився на цій посаді до останнього дня життя. Чи не дивним є те, що незадовго до того, у 1963 р., у 90-ті роковини заснування Товариства, молодий учений у стіннівці Фізико-механічного інституту ім. Г. Карпенка пише статтю

"Світоч нашої науки" – власне про історію та здобутки НТШ. Завдяки його підприємливості, працьовитості та видатним організаційним здібностям Товариство досягло значних успіхів у науковій та видавничій діяльності. З 1992 р. він також генеральний секретар Світової Ради НТШ, редактор таких видань, як "Вісник НТШ", "Хроніка НТШ" (у цих виданнях уміщено численні його науково-публіцистичні статті), низки випусків серійного видання "Праці НТШ", член редколегії "Енциклопедії сучасної України".

Чи не викликає подиву саме те, що питаннями гуманітарних наук цікавиться представник точних наук? Згадаймо тогочасну дискусію-суперечку між ліриками і фізиками, яка, можливо, найвиразніше відображала деформації суспільної свідомості – штучний пріоритет точних і технічних наук (науково-технічна революція) над науками гуманітарними, їх фактичне упослідження. Тож невипадково окремі представники саме точних наук, глянувши мов би із середини, зрозуміли всю хибність концепції режиму, що покликана була знецінити особистість, нівелювати ментальність суспільства. Не можемо не згадати тут Євгена Лазаренка, геолога, Андрія Лазаренка, біолога, інших негуманітаріїв Львова, які так багато прислужилися переслідуваним тоді гуманітарним наукам. Ці люди бачили згубність дегуманітарних процесів. А втім, шістдесяті роки промовляють самі за себе. Тож зацікавлення Олега Романіва діяльністю НТШ невипадкове.

О. Романіву належить ініціатива перевидання "Енциклопедії українознавства" (1993–2003, т. 1–11), ряду важливих монографічних праць, які були видані за кордоном у 1950–1980-х рр., що відіграли вагому роль у національній науці, але були недоступні українському читачеві в часи радянського тоталітаризму. О. Романів писав до них вступні статті та коментарі, часто був їх редактором. Серед цих праць: "Українська Галицька армія" Л. Шанковського (1999), "Змагання за українські університети в Галичині" В. Мудрого (1999), "Національний гимн "Ще не вмерла Україна…" та інші українські гимнові пісні" В. Трембіцького (2003) та ін. Список перевидань промовистий. Водночас голова НТШ в Україні бере участь у таких джерелознавчих збірниках, як "Народовбивство в Україні. Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці" (1995), "Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник" (т. 4, 2004), "Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Етнокультурний наслідок голодомору в Україні" (2005), спогади Л. Окіншевича, Люби Комар, М. Семчишина та ін., збірник "Зеновія Франко. (1925–1991)". О. Романів – автор двох монографічних праць про життя і діяльність Івана Фещенка-Чопівського (спільно з І. Богун, вийшла друком у серії "Визначні діячі НТШ") та "Західноукраїнська трагедія 1941" (спільно з І. Федущак), з-під його пера вийшла низка брошур, присвячених державотворчим, суспільно-політичним, економічним, мовно-культурологічним та іншим злободенним питанням нашого сьогодення. Остання брошура "Львівський Ставропігіон: національна традиція та нові перспективи" вийшла друком у день його смерті.

Тема дослідження трагічної долі та мучеництва українського народу була домінантою у працях О. Романіва із суспільно-історичної тематики. Він пристрасно закоханий у свою країну, народ, був великим її патріотом, хоч про це ніколи не говорив. Особливо хвилювали його забуті імена як української політичної еліти, так і простих людей.

Водночас О. Романів безоглядно присвячував себе проблемі збереження для нашої культури духовних скарбів. Він задумав створити при НТШ колекцію надходжень приватних архівів. Засвідчують це не лише його друковані праці, але й особисте колекціонування пам'яток образотворчого й ужиткового мистецтва. Саме за його підтримки при НТШ засновано Інститут колекціонерства (2003), який нині вже запропонував декілька вагомих проектів. НТШ за керівництва О. Романіва було ініціатором спорудження пам'ятника М. Грушевському у Львові, пам'ятних таблиць В. Кубійовичу, В. Старосольському, І. Раковському та ін.

О. Романів багато зробив для розбудови інфраструктури НТШ у Львові, освоєння будинків, організації видавничого комплексу Товариства, сприяв появі численних обласних

осередків НТШ в Україні, піклувався про тісні контакти з НТШ в Америці, Канаді, Австралії. Він постійно дбав про утвердження НТШ як національно заангажованого громадського сектора української науки.

О. Романів – яскрава, багатогранна й самобутня постать, що залишила по собі глибокий слід на ниві української науки і культури. І це стосувалось як точних, так і гуманітарних дисциплін. Був дослідником-аналітиком, а водночас людиною широких знань. Завдяки багатогранності свого таланту він відгукується на найрізноманітніші проблеми, що їх ставить життя – перед науковцем-дослідником, організатором науки, громадянином. Ішов він у житті широкою дорогою, а "Дорога – це життя" – навчає давня мудрість. У О. Романіва це життя було завжди творчим і суспільнокорисним. Обсяг роботи Олега Романіва вражає, тим паче, коли зважимо, що основне його заняття – уже згадані проблеми матеріалознавства. А ще він бере активну участь у суспільно-політичній діяльності. Гортаючи періодику, не раз натрапляємо на його публікації, присвячені проблемам державотворення. У багатогранній діяльності Олега Романіва дивує передусім різнобічність його зацікавлень: від матеріалознавства та конструктивної міцності металів – і до всього нематеріального, що у сфері слова.

У науковому доробку О. Романіва понад 1000 наукових і науково-популярних публікацій, зокрема 10 монографій, 2 довідники, 40 винаходів. О. Романів – лауреат двох Державних премій України в галузі науки і техніки (1976 і 1993 рр.) та Премії ім. Г. Карпенка Національної академії наук України. У 1998 р. йому надано звання Заслуженого діяча науки і техніки України. Того самого року нагороджений Науковим товариством ім. Шевченка в Україні медаллю Михайла Грушевського, згодом грамотами Президента України, Президії НАН України та ін. Наукова школа вченого налічує шість докторів та 27 кандидатів наук. Він учасник багатьох високих українських і міжнародних (Австралія, Голландія, Канада, США, Угорщина, Франція, ФРН, Японія) симпозіумів і конференцій.

Покійний належав до всебічно обдарованих людей, якому ніщо людське не було чуже. Типовий інтелектуал з широким світоглядом у багатьох ділянках знань і життя, Олег Романів – великий життєлюб – був товариською людиною, яка вміла об'єднувати людей, навіть тих, які мали б бути його недоброзичливцями. У товаристві вмів поговорити на поважні теми, а водночас і повеселитися у притаманній тільки йому легкоіронічній та добродушно-фривольній манері. Любив родину, своїх дітей, онуків, якими постійно тішився.

Пам'ять про нього назавжди залишиться у наших серцях.

Олег Антонович (Львів)

Мороз Мирослав Олександрович (1923–2006). 4 лютого 2006 р. відійшов від нас Мирослав Олександрович Мороз – кандидат філологічних наук, відомий літературознавець, визначний бібліограф, етнограф і фольклорист, подвижник праці Франкового зразка, лауреат літературної премії ім. І. Франка АН України (1993 р.) за вагомий внесок у літературне джерелознавство, член Наукового товариства імені Т. Шевченка, активний громадський діяч. Мирослав Олександрович був відкритою й доброзичливою людиною, завжди готовою підтримати й допомогти у скрутну хвилину, добрим порадником і надійним товаришем.

Біографія Мирослава Мороза – типова для галичанина XX ст., який на власній долі відчув тиск двох окупаційних режимів, особливо більшовицького. Народився 17 січня 1923 р. у Львові, у 1929–1939 роках навчався у школі, а у січні 1940 р. вступив на перший курс Львівського державного педагогічного інституту. З січня 1941 р. почав працювати вчителем початкової школи у селі Грибовичі Великі біля Львова і продовжував працю аж

до мобілізації в Червону армію у серпні 1944 р. Невдовзі після мобілізації, 10 вересня, був тяжко поранений у голову. Після одужання знову був відправлений на фронт із частинами, які перебували на території Польщі, Чехо-Словаччини й Австрії. Демобілізований у листопаді 1945 р.

Після повернення, восени 1945 р., вступив на філологічний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка, однак невдовзі його було заарештовано. "Наприкінці захисту дипломної роботи 25 квітня 1950 р., – читаємо в біографічній анотації, – заарештований і незабаром засуджений на 25 років за звинуваченням у належності до ОУН. Перебував у таборах Караганди і Воркути. Звільнений 25 січня 1955 р."[1]. М. Мороза поновили в усіх громадянських правах, і наступного року він закінчив університет, проте повну реабілітацію одержав тільки на основі рішення Верховного Суду УРСР від 10 лютого 1966 р. Можливо, за рекомендацією добрих друзів, які хотіли допомогти влаштуватися на роботу в академічну установу, у 1957–1959 роках Мирослав Олександрович навчався у вечірньому Університеті марксизму-ленінізму при Львівському міськкомі КПУ.

З 10 квітня 1957 р. М. Мороза прийняли на роботу тимчасово у Львівську наукову бібліотеку, а у 1957–1959 роках він працював у бібліотеці Інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). З вересня 1959 р. до березня 1973 р. він займав різні посади у Львівській науковій бібліотеці Академії наук УРСР. До травня 1977 р., коли був прийнятий на роботу у Музей етнографії та художнього промислу Академії наук УРСР, Мирослав Мороз, на той час уже кандидат наук (1963 р., дисертація на тему "Питання бібліографії та атрибуції творів Івана Франка") і автор понад 150 публікацій, не мав постійної роботи (працював робітником у Облкниготорзі, завгоспом Палацу культури залізничників, бібліотекарем Львівського мехсклозаводу, головним бібліотекарем Львівського центру науково-технічної інформації).

М. О. Мороз був відомим ученим, бібліографом, джерелознавцем, літературознавцем[2]. Дослідник укладав бібліографічні покажчики творів про Михайла Коцюбинського, Павла Грабовського, Вільяма Шекспіра, Івана Франка, Івана Котляревського, Данте Аліг'єрі, Лесю Українку та ін. Мирослав Мороз – один із найвизначніших франкознавців. З молодих років він формувався і поглиблював свої знання, опановуючи ті здобутки, які заклали його попередники – Михайло Возняк, Василь Щурат та ін. Наслідком цих досліджень стали публікації про цих діячів як дослідників творчості Івана Франка. Послідовність М. Мороза у вивченні життя і творчості І. Франка відображається у публікаціях, починаючи з 60-х років. Його джерелознавчі праці висвітлювали щораз нові грані творчої біографії І. Франка, особливо при підготовці п'ятдесятитомного зібрання творів. Сьогодні у видавництві "Наукова думка" здано до друку тритомник "Літопис життя і творчості Івана Франка", що має вийти до 150-річчя від дня народження Каменяра. Однак визначний внесок М. О. Мороза в українське франкознавство ще потребує своєї фахової оцінки.

Під час роботи в Музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР (з 1982 р. – Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, а з лютого 1992 р. – Інститут народознавства НАН України) вчений присвятив себе етнографічним дослідженням, поєднуючи їх зі своїми попередніми зацікавленнями, зокрема, щодо народної культури українців Полісся та Карпат, обрядо-

---

[1] *Нахлік Є. К., Федорук О. О.* Львівському відділенню Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України – 10 років: [Бібліографія праць співробітників]. – Львів, 2003. – С. 59.

[2] Див.: *Мороз М.* Бібліографічний покажчик / НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Шевченка. Львівське відділення. – Львів, 1997. – 51 с. Вибірку найважливіших, на думку автора, праць до 1997 р., а також усіх за 1997–2001 рр. див.: *Нахлік Є. К., Федорук О. О.* Львівському відділенню Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України – 10 років. – С. 59–68.

вості. М. Мороз брав активну участь у підготовці до друку колективних монографій "Бойківщина" (1983 р.), "Гуцульщина" (1987 р.), "Полісся" (1988 р., спільно з білоруськими вченими, у 2-х книгах, російською мовою). Як планову працю науковець видав книжку "Сучасна радянська обрядовість. Бібліографічний покажчик" (Одеса, 1986. – 105 с.). Різноплановість зацікавлень ученого, глибоке знання іноземних мов (польської, німецької, французької) привели його до вивчення творчості відомого історика та етнографа Раймунда Кайндля. М. Мороз виступав із доповіддю про внесок австрійського дослідника в українське народознавство, зокрема, на засіданні Вченої ради ЛВ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН України. Завдяки М. Морозові праці цього вченого знову введено в науковий обіг, а у відновленому виданні "Записок НТШ" опубліковано статтю "Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля" (Львів, 1992. – Т. CCXXIII: Праці секції етнографії та фольклористики). У цій праці наголошено на основних фактах біографії, на методиці та географії досліджень Р. Кайндля й особливо підкреслено їхню різноплановість: історія заселення, археологія, етнографія та фольклор (поселення, народні знання та вірування, календарна і сімейна обрядовість, метеорологія та мерологія) Буковини та Гуцульщини

Багатолітні напрацювання бібліографа в галузі народної культури були систематизовані й підготовлені до друку у його "Бібліографії українського народознавства" у 3-х т. (Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – Т. 1: Фольклористика – Кн. 1; Т. 1: Фольклористика – Кн. 2; наступні томи – "Народне мистецтво", "Етнографія"; укладені картотеки доопрацьовуються).

Колеги поважали і любили Мирослава Олександровича за доброзичливість, щирість і готовність порадити чи підказати напрямки пошуку джерел до будь-якої сфери культури – літературознавства, фольклористики, народознавства та ін. Нас, молодих, завжди захоплювала його обізнаність з усім, що відбувається у науковому та культурному житті не тільки Львова, а й цілої України – у тодішньому Радянському Союзі Мирослав Олександрович був знаним вченим і мав достатньо широкі наукові зв'язки.

М. Мороз жив активним громадським життям (хоч завжди пам'ятав про недремне око КДБ), був поінформований про різні наукові та культурно-освітні заходи, новини театру й кіно, виставки. Заохочував молодь до підвищення наукового, фахового рівня, формування національно-патріотичного світогляду, організовував поїздки по місцях життя і творчості визначних діячів української культури XIX–XX ст. Особливо охоче Мирослав Олександрович ділився своїми знаннями щодо правильного (згідно з вимогами держстандартів) оформлення бібліографічних описів наукової літератури. Він багато прислужився людям популяризацією новинок літератури, неперевершеним знавцем якої був, зібравши унікальну бібліотеку

М. Мороз любив свою велику і дружну родину. Багато уваги приділяв вихованню дітей та онуків, організовував численні подорожі по околицях Львова, по Україні та поза її межі, де бували видатні діячі української культури – й неодмінно з фотоапаратом. Мабуть, кожен, хто хоч раз зустрічався з Мирославом Олександровичем, має на пам'ять світлину, бо він любив життя і найкращі його миті завжди фіксував.

Світла пам'ять про чудову людину, фахівця, друга і порадника житиме у наших серцях. Нехай рідна земля йому буде пухом, вічна йому пам'ять...

Стефанія Гвоздевич (Львів)

Ковальський Микола Павлович (1929–2006). 6 жовтня 2006 р. після тривалої хвороби пішов з життя видатний український історик, доктор історичних наук, заслужений діяч вищої школи України, професор Національного університету "Острозька Академія" Микола Павлович Ковальський.

Народився Микола Павлович 19 березня 1929 р. у старовинному Острозі, що у той час входив до складу Волинського воєводства Польщі, в учительській сім'ї зі спадковими традиціями. Волинський рід Ковальських дав Україні цілу низку православних священиків, педагогів, учених та громадських діячів. Його дядько – Микола Ковальський був членом Центральної Ради, на еміграції у Польщі очолював Український Центральний Комітет, під час війни загинув у гітлерівському концтаборі Дахау. Чоловік його тітки Марії – Лев Биковський був видатним українським бібліографом, одним із засновників на еміграції Української Вільної Академії Наук (УВАН).

Після закінчення із золотою медаллю Острозької середньої школи № 1 (1946) та Острозького педучилища (1947) Микола Павлович вступив на історичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка. Його однокурсниками були, зокрема, такі майбутні історики, як В. Грабовецький, З. Матисякевич, В. Овсійчук, М. Кучернюк та ін., а улюбленими викладачами – відомі вчені й педагоги І. Вейцківський, Г. Гербільський, Г. Глядковська, Я. Кісь, Д. Похилевич, Ю. Смішко та ін. Під їхнім впливом у молодого науковця сформувались любов до історії та розуміння значення історичного джерела для реконструкції історичного минулого, були отримані глибокі знання в галузі методики джерелознавчого аналізу.

Складні життєві обставини змусили його після закінчення третього курсу перевестися на заочне відділення, на якому навчався останні два курси. Саме тоді, восени 1950 р., почалась трудова діяльність М. П. Ковальського як викладача (в Острозькій середній школі № 3 викладав історію, англійську мову, географію та малювання) і наукового працівника (в Острозькому краєзнавчому музеї). Уже на той час його праця здобула визнання у педагогічному колективі й серед учнів.

Завершивши у 1952 р. навчання, у листопаді 1953 р. М. П. Ковальський поступив в аспірантуру на кафедрі вітчизняної історії Львівського університету і став працювати над кандидатською дисертацією за темою "Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI – XVII ст.)". У процесі своєї праці Микола Павлович глибоко опрацював джерела в архівах Львова, Києва та Москви. З того часу архівна евристика стала одним з улюблених видів його наукової діяльності й пізніше він зумів прищепити цю любов своїм учням. М. П. Ковальський глибоко цікавився також соціально-економічною та культурною історією України періоду феодалізму, історією українських міст та іншими темами. Досить сказати, що перші його п'ять наукових статей, що з'явилися у 1956 р., були присвячені історії Львова XV–XVIII ст. Кандидатську дисертацію молодий історик блискуче захистив у Львівському університеті у червні 1958 р.

Після цього він працював у Львівському обласному інституті вдосконалення вчителів (1956–1958), Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові, став завідувачем відділу етнографії. Тут вчений зосередився на історії сільськогосподарських знарядь українського селянства XIX – початку XX ст., також на історії формування Львівсько-Волинського вугільного басейну. Дослідник зібрав цінну етнографічну колекцію, застосовував методи соціологічного опитування, активно розробляючи нову методику. Одночасно він проводив велику діяльність, пов'язану з пропагандою народних промислів, влаштовував конференції з демонстраціями взірців народного одягу, вишивки й мистецтва Галичини. Для досвіду молодого вченого дуже багато дали контакти з колегами по музею, насамперед з Павлом Жолтовським – мистецтвознавцем зі світовим ім'ям, Зоряною Болтарович, Катериною Матейко та ін.

Новий етап у житті й творчості М. П. Ковальського почався з його переїздом до Кривого Рогу, де у 1963–1972 рр. він очолив Криворізький загальнонауковий факультет Дніпропетровського державного університету. Далі відбувся переїзд до Дніпропетров-

ська, де у 1967–1972 рр. він працював як доцент на кафедрі історії СРСР та УРСР, а з 1972 р. – спочатку як доцент, а пізніше як професор та завідувач кафедри джерелознавства та історіографії. Тривалий час при цьому він займав також інші посади. Це був найплідніший період у житті М. П. Ковальського. Він блискуче читав лекції з джерелознавства, історіографії, бібліографії, історії південних та західних слов'ян, спецкурси з джерелознавства та бібліографії, вражав слухачів своєю ерудицією, здобув заслужене визнання як історик і викладач.

Микола Павлович чимало прислужився відродженню історичного факультету ДДУ, який після тривалої перерви було відновлено у 1965 р. Уже тоді він наполегливо працював над докторською дисертацією "Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.", активно працюючи у бібліотеках та архівах багатьох міст колишнього СРСР та за його межами. Досконало володіючи польською мовою, він став одним з перших українських радянських істориків повоєнної пори, які проводили архівні пошуки в польських архівах, насамперед у Варшаві та Кракові. У результаті цієї праці було видано дев'ять книг, присвячених джерелам з історії України зазначеного періоду, а також низку статей, що принесли йому визнання одного з провідних джерелознавців України. Спеціалісти відзначали заслуги Миколи Павловича у справі наукової класифікації джерел, розробки методів їх досліджень, різнобічності їхнього аналізу, наукової об'єктивності. Його праця була навіть названа "бенедектинською", маючи на увазі, що ченці цього ордену присвячували ціле своє життя надзвичайно трудоємкій та копіткій праці в царині історичної науки. До того ж були й дослідження, присвячені окремим комплексам джерел ("Литовська Метрика", "Записки іноземців" та ін.), життю й діяльності видатних історичних фігур та істориків (друкаря Івана Федорова, В. Антоновича, Д. Яворницького, І. Крип'якевича та ін.), історико-краєзнавчій тематиці (Волинь, насамперед Острог, місцевості Галичини, Наддніпрянщини), а також цінні методичні розробки, насамперед з хронології світової історії. Не слід забувати, що все це робилося у часи, коли історія України козацької доби вивчалася в дуже складних умовах. Ученому доводилося долати численні перепони на шляху до успішного захисту докторської дисертації, який врешті відбувся у листопаді 1984 р. у стінах Московського державного університету.

Саме у Дніпропетровському державному університеті, буквально на голому місці, Микола Павлович створив визнану школу з джерелознавства історії України, що її називали "дніпропетровська", а тепер все частіше називають "школа Ковальського". Студенти завжди тягнулися до Миколи Павловича і він ніколи не шкодував свого часу для наукового керівництва працею молодих істориків, виховував їх у дусі поваги й любові до обраної професії, сумлінності у науковому пошуку. Найталановитіші з них приходили в аспірантуру, досліджуючи переважно проблеми джерелознавства та археографії історії України. У результаті вихованці школи Ковальського досить чисельно поповнили ряди українських науковців (понад 10 докторів історичних наук і понад 25 кандидатів історичних наук), працюючи нині у провідних академічних інститутах та університетах України та за її межами й виховуючи нові покоління істориків. Природно, що саме М. П. Ковальський був одним із тих, хто стояв коло витоків відродженої Археографічної комісії АН УРСР, потім – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, очолюючи у 1991–1992 рр. Дніпропетровське відділення цієї наукової установи.

З проголошенням незалежності України Микола Павлович докладав багато зусиль, щоб у рідному Острозі домогтися відродження найстарішого вищого навчального закладу України – Острозької Академії. Ці зусилля не пропали марно і у 1994 р. було створено Національний університет "Острозька Академія". М. П. Ковальський став його першим проректором з наукової роботи. Маючи багатющий викладацький та науково-

організаційний досвід, Микола Павлович очолив кафедру історії та культурології, домігся переводу сюди кількох своїх талановитих учнів, налагодив міцні взаємини з провідними науковими осередками України й діаспори і створив у Острозі філію Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. На той час Микола Павлович був автором понад 400 наукових праць, у т. ч. монографій, підручників, посібників, енциклопедичних та археографічних видань.

Переступивши поріг свого 70-ліття, М. П. Ковальський значно підупав на здоров'ї, усе більше був прикутий до ліжка. Але навіть у таких умовах не поривав зв'язків з університетом, зокрема до останнього дня здійснюючи наукове керівництво аспірантами, й намагався прислужитися Батьківщині в міру своїх в'янучих сил. Миколі Павловичу були притаманні чесність, принциповість, доброзичливість, порядність, жертовність та інші високі людські якості. Таким він залишається у наших серцях...

о. Юрій Мицик (Київ)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Світлана АБРОСИМОВА (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України

Наталія БІЛОУС (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Дмитро БУРІМ (Київ) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ігор ГИРИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач Відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

о. Олег ГІРНИК (Загреб) – магістр теології, докторант Філософсько-теологічного інституту (Хорватія)

Тетяна ГОШКО (Львів) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Андрій ҐРЕЧИЛО (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Віктор ДУДКО (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Зенон КОГУТ (Едмонтон) – доктор історії, директор Канадського Інституту Українських Студій при університеті Альберти (Канада)

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олексій КУРАЄВ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Микола КУЧЕРЕНКО (Боярка, Київська обл.) – старший науковий співробітник Історико-меморіального музею М. Грушевського

Олександр КУЧЕРУК (Київ) – завідувач бібліотеки ім. О. Ольжича

Володимир ЛЕНЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Тетяна ЛЮТА (Київ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету "Києво-могилянська Академія"

Олександр МАВРІН (Київ) – кандидат історичних наук, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир МАСЛІЙЧУК (Харків) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ольга МЕЛЬНИК (Київ) – старший науковий співробітник Історико-меморіального музею М. Грушевського

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач Відділу джерел з Новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, завідувач Відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир МІЛЬЧЕВ (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент Запорізького державного університету

Всеволод НАУЛКО (Київ) – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Світлана ПАНЬКОВА (Київ) – директор Історико-меморіального музею М. Грушевського

Андрій ПОРТНОВ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олена РУСИНА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Андрій САДОВ (Ніжин) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Галина СВАРНИК (Львів) – завідувач Відділу історичних колекцій Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України

Ігор СИНЯК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ігор СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ірина СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, учений секретар Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Валентина Шандра (Вишневе, Київська обл.) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Галина ШЕВЧУК (Київ) – старший науковий співробітник Історико-меморіального музею М. Грушевського

Варвара ШУЛЬГА (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Тетяна ЯКОВЛЕВА (Санкт-Петербург) – доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету

Олексій ЯСЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ

5. ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

6. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

7. MISCELLANEA

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 10/11

Редактор *Броніслав Адамович*
Літературні редактори:
Лариса Білик, Катруся Козелецька
Коректори:
Наталя Кунець, Оксана Шевченко
Художній редактор *Георгій Сергеєв*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Комп'ютерний дизайн
Людмили Косун, Ірини Стариковської

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевского НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ

Підп. до друку. 26.06.06. Формат 70x100/16.
Гарн. Times. Офс. друк. Папір офс. № 1. Ум.-друк. арк. 72,15.
Обл.-вид. арк. 66,16. Зам. 6–181
Наклад 500 прим.

Книжкова друкарня ТОВ "Бізнесполіграф"
вул. Вікентія Хвойки, 15/15
04080 м. Київ